

CONFERENCE BOOK

BAKU 2ND INTERNATIONAL CONFERENCE OF SCIENCE

**1ST OF APRIL, 2018
BAKU/AZERBAIJAN**

This page is left blank intentionally

$$\log \frac{5^x \cdot 3^x}{4^x} = \log 5^x + \log 3^x - \log 4^x$$

$$= \log 5^x + \log 3^x - \log 2^{2x}$$

$$= \log 5^x + \log 3^x - 2 \log 2^x$$

**NILOUFAR
ABDOLLAHI**

CEO
Turkish Bilimvi
International
Organizing Company

We hope you will join us for a symphony of outstanding science, and take a little extra time to enjoy the spectacular and unique beauty of this region.

CONFERENCE KEY SPEAKERS

Muradov Allahyar Niyaz oğlu
AMEA İqtisadiyyat İnstitutu
Elmi işlər üzrə direktor müavini

Abdullah Turkmen (Ph.D.)
Recep Tayyip Erdoğan Üniversitesi
Eğitim Fakültesi

Tofiq Əbdülhəsənli (Ph.D.)
Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti
"Azərbaycan dili" kafedrasının müdiri

Kamal Shayegh (Ph.D.)
Bilim Evi Academic Director

Conference Board of Science

- Prof. Uche Isiugo-Abanihe, Department of Sociology, Faculty of The Social Sciences, University of Ibadan, Ibadan, Nigeria
- Dr. Abdullah Turkmen, Faculty of Education, Recep Tayyip Erdoğan University, Rize / TURKEY
- Prof. Allahyar Muradov, Institute of Economy, Azerbaijan National Academy of Science, Baku / AZERBAIJAN
- Prof. Tofiq Əbdülhəsənli, Department of Azerbaijani Language, Azerbaijan State University of Economy, Baku / AZERBAIJAN
- Prof. Olaniyi Oloyede Gbenga, Department of Sociology, University of Ibadan / NIGERIA
- Dr. Taiwo Oluseyi Peter, Department of Sociology, Ibrahim B. Babangida University, Lappai / NIGERIA
- Dr. Okaa Samuel, Department of Sociology, University of Lagos, Lagos State / NIGERIA
- Dr. Ololo Kenedy O., Department of Sociology, Ibrahim B. Babangida University, Lappai, Niger State / NIGERIA
- Dr. A.O.U. Eikiegu, Department of Psychology and Sociological Studies, Ebonyi State University, Abakaliki, Ebonyi State / NIGERIA
- Dr. EDEH. Emmanuel Jude, Federal University Kashere, Gombe State / NIGERIA
- Dr. Iwuajoku Ihechukwu, Cosmas, Department of Sociology, Bingham University, Karu / NIGERIA
- Dr. Oti, E. O., Department of Sociology, Abia State University, Uturu / NIGERIA
- Prof. Satıbalı Omurzakov, The Kyrgyz union cooperatives University of Economy and Enterprise / KYRGYZSTAN
- Prof. Tologon Omoshev, The Kyrgyz union cooperatives University of Economy and Enterprise / KYRGYZSTAN
- Assoc.Prof. Devran Yuldashev, The Kyrgyz union cooperatives University of Economy and Enterprise / KYRGYZSTAN
- Prof.Dr. Olga Nosova, Department of Finance and Financial and Economic Security Kharkov Banking Institute Banking University/ Habarovskiy Institutu, Universitet Bankovskoe Pravo / UKRAYNA
- Doç.Dr. Gaini Mukhanova, T.Riskulva Kazakistan İktisat Üniversitesi / KAZAKHSTAN
- Doç.Dr. Frumkin Boris Efimovich, Rusya Bilimler Akademisi/Rossiyskaya Akademiya Nauk, RUSYA
- Doç.Dr. Sergej Vojtovič, Trenčianska univerzita Alexandra Dubčeka v Trenčíne / SLOVAKYA
- Doç.Dr. Alica Luptáková, Trenčianska univerzita Alexandra Dubčeka v Trenčíne / SLOVAKYA
- Dr. Han Chun Huang, Tojen University Kaohsiung Software Technology Park / TAIWAN
- Dr. Amanda Chuang, Tojen University Kaohsiung Software Technology Park/ TAIWAN
- Prof.Dr. Nino Mikiashvili, Ivane Javakhishvili Tbilisi State University / GEORGIA
- Prof.Dr. Bülent Şenay, Eurasian National University L N Gumilev / KYRGYZSTAN
- Dr. Kevin Downing, Director of Knowledge, Enterprise and Analysis at City University of Hong Kong
- Prof.Dr. Hasan Ünal, Atılım Üniversitesi / HONG KONG
- Prof.Dr. Abaydeldinov Erbol Musinovich, Eurasian National University L N Gumilev / KYRGYZSTAN
- Prof.Dr. Abdil'din Zhabaikhan Mubarakovich, Eurasian National University L N Gumilev / KYRGYZSTAN
- Doç.Dr. Saadet Gandilova, Azerbaycan Devlet İktisat Üniversitesi / AZERBAIJAN
- Prof.Dr. Rajabov Rajab Kuchakovich, Tajik State University of Commerce, Vice-rector for science / TAJIKISTAN
- Doç.Dr. Kurbonov Abdukarim Rakhimovich, Tajik State University of Commerce / TAJIKISTAN
- Prof.Dr. Nasriddin Sadriddinov Talbakovich, Kurgan Tube State University named Nasir Khusraw / TAJIKISTAN
- Doç.Dr. Firdaus Norov, Kurgan Tube State University named Nasir Khusraw / TAJIKISTAN

Organizers:

Bilim Evi Turkish Organizing and Managing Company

**Azerbaijan National Academy of Science
(Institute of Economy)**

CONTENT OF PAPERS

1. XALQ RƏSSAMI XALIDƏ SƏFƏROVANIN YARADICILIĞINDA MƏNZƏRƏ JANRLI ƏSƏRLƏRİN BƏDİİ XÜSUSİYYƏTLƏRİ / Arzu Mürvətova / 1
2. DAYANIQLI İQTİSADI İNKİŞAFDA AZƏRBAYCAN MODELİ / Aygün Ələsgərova / 2
3. AZƏRBAYCANDA QEYRI-NEFT SEKTORUNUN İNKİŞAFININ, ƏHALİ GƏLİRLƏRİNƏ VƏ HƏYAT SƏVİYYƏSİNƏ TƏSİRİ / Aynurə Məmmədova / 7
4. SİYASİ DISKURSDA METAFORLAŞMANIN FUNKSIONAL ASPEKTLƏRİ / Aysel Səfərova / 8
5. İSTEHLAKÇILARIN RAZİEDİCİ QİYMƏT TAKTİKALARINA QARŞI BİLGİ SƏVİYYƏSİ İLƏ ƏLAQƏDAR SKALANIN AZƏRBAYCANCAYA UYGUNLAŞDIRILMASI / Bəhman Hüseynli / 10
6. ELDAR BAXIŞIN ƏDƏBİYYATA MÜNASİBƏTİ / Səadət Bəşirova / 15
7. ON THE HISTORY OF SOCIAL RELATIONS IN NORTHERN AZERBAIJAN DURING THE PERIOD OF THE COMMANDANT'S CONTROL SYSTEM / Yegana Akhmedova / 16
8. MÜƏSSİSƏNİN MALİYYƏ DAYANIQLIĞININ İNKİŞAFINA MAKRO SƏVİYYƏDƏ TƏSİR EDƏN AMİLLƏR / Şəhla Əlicanova / 20
9. ERMƏNİSTAN-AZƏRBAYCAN DAĞLIQ QARABAĞ MÜNAQİŞƏSİNİN BEYNƏLXALQ PROBLEMƏ ÇEVRİLMƏSİ / Elnur Hacıyev / 24
10. “QƏZƏLXAN” BƏDİİ FILMİNİN DİL, ÜSLUB VƏ JANR PROBLEMLƏRİ / Fizuli Mustafayev / 27
11. AZERBAIJAN'IN MAKİNE SANAYISI: MEVCUT DURUM, SORUNLAR VE ÇÖZÜM ARAYIŞLARI / Gadir Bayramlı / 30
12. BAĞLILIQ ANLAYIŞI, ONUN TİPLƏRİ VƏ FORMALAŞMA MƏRHƏLƏLƏRİ / Gülnar Adıgözəlova / 33
13. İMUNOLOJİ SƏBƏBLƏRDƏN HAMILƏLİYİN POZULMASI ZAMANI HLA TOXUMA UYGUNLUĞU İLƏ ABO SİSTEMİ ÜZRƏ UYGUNSUZLUĞU OLAN 2 QADININ MÜALİCƏSİNİN MÜQAYİSƏSİ / Gültəkin Əliyeva / 35
14. QOCALMANIN İMMUNALOGİ ASPEKTLƏRİ / Həsənova Lamiyə / 38
15. İNTONASIYANIN PRAQMATİK FUNKSIYASI / Heyran Cavadova / 41
16. ORTA MƏKTƏBLƏRDƏ İNGİLİS DİLİNDƏ ŞİFAHİ NİTQİN İNKİŞAF ETDİRİLMƏSİNİN SƏMƏRƏLİ YOLLARI / Hüseynova Tezegul / 44
17. KLASSİK ƏDƏBİYYATIN ŞƏRQ NƏZƏRİ SİSTEMİ BAXIMINDAN TƏDQİQINƏ BUGÜNÜN İŞİĞINDA BAXIŞ / Mahirə Quliyeva / 46
18. QİYMƏT SƏVİYYƏSİNİN MAKROİQTİSADI AMİLLƏRİNİN TƏHLİLİ / Natiq Hacıyev / 48
19. MÜSƏLMAN MEMARLIĞINDA HƏNDƏSİ DÜYÜNLƏRİN SİRRİ VƏ ONLARIN MƏNƏVİ İDRAKİ / Neda Ghaffari / 54
20. DİLİN FONEM SİSTEMİNDƏ KORRELYASIYA PROBLEMI / Yeganə Qasımova / 59
21. MALİYYƏ BAZARININ LİBERALLAŞMASININ NƏZƏRİ ƏSASLARI: “McKİNNON - SHAW KONSEPSİYASI” / Səbuhi Ramazanov / 60
22. ƏRZAQ BAZARINA TƏSİR EDƏN AMİLLƏRİN TƏHLİLİ / Suqra Hüseynova / 62
23. FROM NEEDS ANALYSIS TO THE ESTABLISHMENT OF A UNIVERSITY VOCABULARY LIST (UVL) FOR ENGLISH MAJORS / Konul Hacıyeva / 72
24. AZƏRBAYCAN FOLKLOR NÜMUNƏLƏRİNDƏ ƏRƏB VƏ FARS MƏNŞƏLİ MİFONİMLƏR / Mətanət Əmrahova / 79
25. SƏNAYE MÜƏSSİSƏLƏRİNDƏ İNOVASIYA FƏALİYYƏTİNİN SƏMƏRƏLİ TƏŞKİLİ / Mehriban İmanova / 81
26. HUMANİTAR TƏHLÜKƏSİZLİK VƏ TERRORLA MÜBARİZƏ / Rəcəb Babayev / 84
27. STRATEGIES FOR IMPROVING STUDENTS' SPEAKING SKILLS / Sevda Abuzarli / 86

28. AZƏRBAYCAN DİLİNİN LEKSIK SİSTEMİNDƏ MƏNİMSƏNİLMİŞ ƏRƏB SÖZLƏRİNİN TƏRKİB VƏ STRUKTUR TIPLƏRİ / Sevdə Mahmudova / 89
29. TƏLİM-TƏRBIYƏ PROSESİNDƏ MÜƏLLİM VƏ ŞAĞIRD MÜNASİBƏTLƏRİNİN QURULMASI YOLLARI / Sevinc Nəzərova / 94
30. SİNTAKTİK VAHİDLƏRİN İNTONASIYA VARIATİVLİYİ / İzaura Şirinova / 97
31. 90-Cİ İLLƏR AZƏRBAYCAN ƏDƏBİYYATININ GƏTİRDİYİ YENİLİKLƏ / Sofiya Mirzəyeva / 99
32. KİÇİK ORTA SAHİBKARLIĞIN İNKİŞAF ETDİRİLMƏSİNDƏ QADIN SAHİBKARLIĞIN ROLU: AZƏRBAYCAN BAKI NÜMUNƏSİNDƏ / Ülker Bayramova / 102
33. SOSIAL BİZNES: AZƏRBAYCANDA İNKİŞAF PRESPEKTİVLƏRİ / Ulker Zeynalova / 106
34. XARİCİ DİLLƏRİN TƏDRİSİNDƏ KOMMUNİKATİV KOMPETENSİYANIN FORMALAŞDIRILMASININ SƏMƏRƏLİ YOLLARI / Vəfa Məmmədova / 111
35. İNSAN KAPİTALI HAQQINDA MƏLUMATLARIN OBYEKTİVLİYİNİN STATİSTİK ÖYRƏNİLMƏSİ VƏ QIYMƏTLƏNDİRİLMƏSİ METODLARI / Teymurova Vusalə / 113
36. İNŞAAT MATERIALLARININ İSTEHSALI SAHƏSİNDƏ MARKETİNG KOMPLEKSİNİN TƏŞKİLİ MEXANİZMI / Zənurə Əliyeva / 115
37. MİLLİ BANK SEKTORUNUN DAYANIQLILIĞININ TƏMİN OLUNMASININ PRİORİTET İSTİQAMƏTLƏRİ / Kərimov Aqil / 118
38. TÜRKMƏN ƏDƏBİYYATI NÜMAYƏNDƏSİ NURMƏHƏMMƏD ƏNDƏLİBİN LİRİKA YARADICILIĞI / Aynur Səfərli / 120
39. FRANSIZ DİLİNİN TƏDRİSİNDƏ İNFORMASIYA-KOMMUNİKASIYA TEXNOLOGİYALARI / Aynurə Cəbiyeva / 124
40. XURŞİDBANU NATƏVANIN POEZİYA DİLİNDƏ TƏBİƏT LİRİKASI / A.Ə. Nadirova / 127
41. SIYASI DISKURSU ŞƏRTLƏNDİRƏN LİNGVİSTİK VƏ EKSTRALİNGVİSTİK FAKTORLAR / Aytən Allahverdiyeva / 129
42. ƏMİN ABİD VƏ ONUN "AZƏRBAYCAN TÜRKLƏRİNİN ƏDƏBİYYATI TARIXI" ƏSƏRİ / Aytən Muşkiyeva / 132
43. DİL VƏ SOSIAL-MƏDƏNİ AMİLLƏR / Elina Fərəcova / 134
44. PSIXOLOGİYADA AQRESSIYA PROBLEMI / Elnarə Cavadova / 136
45. RUSIYANIN XARİCİ SIYASƏT İSTİQAMƏTLƏRİ VƏ MÜXTƏLİF YANAŞMALAR / Elşən Məmmədli / 138
46. İNGİLİS DİLİNİN CÜMLƏ STRUKTURUNDA FORMAL MÜBTƏDA / Günay Mehrəliyeva / 141
47. XARİCİ DİLLƏRİN TƏDRİSİNDƏ MOTIVASIYANIN ROLU / Günel Xudayarova / 143
48. SİVİLİZASIYANIN İNFRASTRUKTURLARIN ARTIMINA TƏSİRİ / Həsən Məmmədov / 146
49. SADƏ CÜMLƏDƏ TƏRZİ - HƏRƏKƏT ZƏRFLİKLƏRİNİN İŞLƏNMƏ XÜSUSIYYƏTLƏRİ (İNGİLİS VƏ AZƏRBAYCAN DİLLƏRİNİN MATERIALLARI ƏSASINDA) / İntizar Mirzəyeva / 149
50. TÜRKiYƏNİN XARİCİ SIYASƏTİNDƏ KİPR MƏSƏLƏSİ / Leman Zulqadarova / 151
51. İNSAN HÜQUQLARI ÜZRƏ AVROPA MƏHKƏMƏSİNDƏ ƏDALƏT MÜHAKİMƏSİNİN HƏYATA KEÇİRİLMƏSİ / Lamiyə Əlibəyli / 156
52. ARAZBOYU DÜZƏNLİYİNDƏ ƏKİNALTI TORPAQLARIN MÜNBİTLİYİNİN BƏRPASI VƏ ƏKİNALTINDA İSTİFADƏ OLUNMASI / Leyla İbrahimova / 158
53. İNCƏSƏNƏTİN SOSIAL PSIXOLOJİ ASPEKTLƏRİNİN İNCƏLƏNMƏSİ / Mələk Kərimova / 159
54. AZƏRBAYCAN TOPONİMLƏRİNİN XARAKTERİK XÜSUSIYYƏTLƏRİ / Nailə Yusifova / 160
55. FƏNLƏRARASI İNTEQRASIYA VƏ ONUN TƏDRİS PROSESİNDƏ ƏHƏMIYYƏTI / Nuranə Şıxəliyeva / 162
56. ADDƏYİŞMƏ PROSESİNDƏ DİLXARİCİ AMİLLƏRİN ROLU / Reyhan Həbibli / 164

57. TURİZM SENAYESİNDƏ ƏTRAF MÜHİTİN RƏQABƏTQABİLİYYƏTLİLİYİ HAQQINDA / Səidə Sultanlı / 167
58. XX ƏSR AZƏRBAYCAN ROMANTİZMİNİN TARIXI KÖKLƏRİ VƏ IDEYA-BƏDİİ QAYNAQLARI / Səba Namazova / 168
59. PEDAQOJİ DISKURS «TƏHSİL» KONSEPTİNİN ƏSAS REALİZƏ MÜHİTİ KİMİ / Sevinc Ağayeva / 169
60. XARİCİ DİLLƏRİN İXTİSAS FAKÜLTƏLƏRİNDƏ TƏLƏBƏYÖNÜMLÜ TƏDRİSİ / Sevinc Namətova / 172
61. MÜASİR QLOBALLAŞAN DÜNYA: ƏSAS MEYLLƏR VƏ PROBLEMLƏR / Tahir Ağayev / 172
62. MEMARLIQ TERMİNLƏRİNİN ETİMOLOGİYASI VƏ YARANMA TARİXİ / Təranə Xəlilova / 174
63. FƏAL DƏRSİN TƏŞKİLİNDƏ TƏLƏBƏYÖNÜMLÜ YANAŞMANIN ROLU / Zeynalova Təranə / 175
64. İSTİQLAL MƏFKURƏSİNİN POETİK İFADƏ İMKANLARI / Tofiq Əbdülhəsənli / 177
65. SARQONUN ŞUMERƏ GƏLİŞİ / Toğrul Yusifli / 179
66. FRANSIZ DİLİNDƏ ANAFORİK ƏLAQƏ ƏSASINDA QURULMAYAN NİSBİ BUDAQ CÜMLƏLƏR / Vəfa Bağırzadə / 181
67. N. XOMSKİ: DİL VƏ TƏFƏKKÜR / Validə Kərimova / 183
68. FRANSIZ DİLİNDƏ İNSANIN EMOSİONAL HAL VƏ VƏZİYYƏTİNİ İFADƏ EDƏN FRAZEOLoji VARIANTLAR / Vüsalə Əliyeva / 188
69. İNGİLİS DİLLİ İNCƏSƏNƏT TERMİNLƏRİNİN KOMMUNİKATİV XÜSUSİYYƏTLƏRİ / Vüsalə Ağabəyli / 190
70. XI-XVIII ƏSRLƏRDƏ AZƏRBAYCAN DİLİNDƏ -IB⁴ ŞƏKİLÇİSİNİN VARİTİVLİYİ VƏ İNKİŞAFI / Xədicə Heydərova / 193
71. B.VAHABZADƏ TARİX VƏ HƏQİQƏTLƏR / Yeganə Hüseynova / 195
72. AQRAR BAZAR İNFRASTRUKTURUNUN DAYANIQLI İNKİŞAF YOLLARI / Rəmzi Abdullayev / 199
73. İRAK FAKTÖRÜNÜN TÜRKiYE'NİN DİŞ POLİTİKASINA ETKİSİ / Kərimli Aytən / 202
74. EFFECTIVENESS OF PROJECT-BASED LEARNING IN TEACHING ENGLISH AT SECONDARY SCHOOLS / Farida Huseynova / 205
75. AZƏRBAYCANDA TƏHSİL ALAN ƏCNƏBİ TƏLƏBƏLƏRƏ "AZƏRBAYCAN DİLİ" FƏNNİNİN TƏDRİSİ / Günel Şərifova / 213
76. İNGİLİS DİLİNİN TƏDRİSİNDƏ OXU STRATEGİYALARI NƏZƏRİYYƏSİ VƏ ONUN TƏTBİQİ YOLLARI /
77. Tahirə Xəsməmmədova / 214
78. XIX-XX ƏSRLƏRDƏ AZƏRBAYCANDA MİQRASIYA PROSESLƏRİNİN XARAKTERİ / Təranə Şirvanova / 219
79. TONI MORRISONUN MULTİKUTRALİST DÜNYADUYUMU / Əhmədova Aliyə / 221
80. DEMOKRATIYA VƏ VƏTƏNDAŞ CƏMIYƏTİ / Nuran Məmmədli / 223
81. LİNQVOKULTUROLOGIYA – SONUNCU ELMI PARADİQMANIN TƏRKİB HİSSƏSİ KİMİ / Abasova Nübar / 226
82. TURİZM İNFRASTRUKTURUNUN İNKİŞAFININ DÖVLƏT TƏNZİMLƏNMƏSİ / Gülnar Səmədova / 227
83. ONOMASTİK FRAZEOLOGİYANIN LİNQVOKULTUROLOJİ ASPEKTLƏRİ / Aysu Mirzəyeva / 230
84. ECOLOGICALLY PURE COMPOSITE PREPARATION / Rustamli N.O. / 232
85. AZƏRBAYCAN DİLİNDƏ SİTATIN MƏTNQURUCULUĞUNDA ROLU / Xəyalə Abdullayeva / 233
86. THE CONCEPT OF "HOSPITALITY INDUSTRY" AND ITS CHARACTERISTICS / Ayan Mirzəyeva / 233
87. EKSTREMAL ŞƏRAİTLƏRİN SOSIAL-PİSXOLOJİ XÜSUSİYYƏTLƏRİ / Sehrizat İmanova / 236
88. DANIŞIQ AKTİ NƏZƏRİYYƏSİNDƏ ÜNSİYYƏTİN YARANMASI VƏ ONUN NƏTİCƏSİNİN FƏLSƏFİ ASPEKTLƏRİ / Məmmədli Aysel / 237
89. XARİCİ DİLLƏRİN TƏDRİSİNDƏ İKT- nin AUDİTORİYAYA İNTEQRASIYASI / Məmmədova Aynur / 237

90. MIRZƏ MƏHƏMMƏD AXUNDOVUN ELMİ FƏALİYYƏTİ / Aygün Mədət qızı / 238
91. İCTİMAİ(DÖVLƏT) SEKTORDA INFORMASIYA TEKNOLOGİYALARININ ƏHƏMİYYƏTİ VƏ TƏTBİQ OLUNMASI / Besti M. Aliyeva / 239
92. XARICI DİLLƏRİN TƏDRİSİ ZAMANI OXU BACARIQLARININ İNKİŞAF ETDİRİLMƏSİ YOLLARI / Elnurə Rəfiyeva / 244
93. SÖHRAB TAHİR ŞEİRLƏRİNDƏ SADALAMA VƏ QARŞILAŞDIRMA İNTONASİYASI / Mehriban Orucova / 245
94. UŞAQ SEREBRAL İFLICİNDƏ MÜASİR YANAŞMA / Ulker Huseynova / 246
95. E-BELEDİYYƏ XİDMƏTLƏRİNİN TƏTBİQİNDƏ YARANAN PROBLEMLƏR VƏ STRATEJİ HƏDƏFLƏR /
96. Elxan Salayev Adil oğlu / 249
97. AZERBAIJAN DIŞ POLİTİKASINDA SORUN TEMELLİ KARŞILIKLI BAĞIMLILIK SÜRECİ : DAĞLIK KARABAĞ SORUNU ÖRNEĞİNDE / Aqil Məmmədov / 249
98. ÖRGÜTSEL BAĞLILIKLA İLGİLİ LİTERATÜR İNCELEMESİ / Metanet Memmedova / 249
99. ELMİ TƏDQIQATLARIN İQTİSADI İNKİŞAFA TƏSİRİNİN QIYMƏTLƏNDİRİLMƏSİ / Yadulla Həsənli / 249
100. SISTEM SKLEROZ SINE SCLERODERMA (SSSSC): AĞCIYƏR HIPERTENZIYASI İLƏ TƏZAHÜR EDƏN KLİNİK HAL / Günel Əsgərova / 249
101. XARICI DİL DƏRSLƏRİNDƏ TƏTBİQ OLUNAN OYUNLAR / Hüseynova Nilufər / 250
102. ھەسەن خەتەي / بېمە دريایی / 250
103. ھەسەن خەتەي / جوايز بانکی يا سراب های خوشبختی / 254
104. ПРИМЕНЕНИЕ КОММУНИКАТИВНОГО МЕТОДА В ОБУЧЕНИИ РУССКОМУ ЯЗЫКУ КАК ИНОСТРАННОМУ / преподаватель Мусаева А.Г. / 256
105. İNNOVASYONNƏY MƏTODY OBUÇENİYA V ŞKOLNOM İ VUZOVSKOM OBRADOVANIİ / Gəibova Səvindj / 258
106. ОСНОВНЫЕ ВОПРОСЫ ОБУЧЕНИЯ РУССКОЙ ГРАММАТИКЕ СТУДЕНТОВ-ИНОСТРАНЦЕВ / устафаева Марал, Амирова Айгюн / 260
107. ИМЕНА КАК РЕПРЕЗЕНТАЦИИ ЗНАНИЙ В ПОЛИТИЧЕСКОМ ДИСКУРСЕ / Айтен Рзаева / 261
108. РЕАЛИЗАЦИЯ КОММУНИКАТИВНОГО ПОДХОДА В ПРОЦЕССЕ ОБУЧЕНИЯ СТУДЕНТОВ-ЭКОНОМИСТОВ РУССКОМУ ЯЗЫКУ КАК ИНОСТРАННОМУ / Джавахир Мамедова / 265
109. УЧЕТ КАК ИНСТРУМЕНТ СТРАТЕГИЧЕСКОГО УПРАВЛЕНИЯ ПРЕДПРИЯТИЕМ / Гаджиев Афис / 270
110. МЕТОДИКА ОБУЧЕНИЯ ЛЕКСИКЕ РУССКОГО ЯЗЫКА СТУДЕНТОВ-ИНОСТРАНЦЕВ / Мамедова Лала, Гасанова Ирада Чингиз / 273
111. РОЛЬ ЯЗЫКОВОЙ ПОЛИТИКИ В ФОРМИРОВАНИИ И РАЗВИТИИ В АЗЕРБАЙДЖАНСКОЙ МОДЕЛИ МУЛЬТИКУЛЬТУРАЛИЗМА / Казымова Роя / 275
112. РОЛЬ КЕЙС-МЕТОДА В ПРОЦЕССЕ ОБУЧЕНИЯ СТУДЕНТОВ РУССКОМУ ЯЗЫКУ КАК ИНОСТРАННОМУ / Велиева Наиля / 279
113. ПРОФЕССИОНАЛЬНО-ОРИЕНТИРОВАННОЕ ОБУЧЕНИЕ РУССКОМУ ЯЗЫКУ КАК ИНОСТРАННОМУ В УСЛОВИЯХ ЭКОНОМИЧЕСКОГО ВУЗА / Рзаева Гюльнара, Алиева Сəvindj / 281
114. РАЗВИТИЕ АГРАРНОГО СЕКТОРА СТРАНЫ КАК КЛЮЧ К ОБЕСПЕЧЕНИЮ ПРОДОВОЛЬСТВЕННОЙ БЕЗОПАСНОСТИ / Керимзаде Мехрибан / 283
115. СОВРЕМЕННЫЕ ОСОБЕННОСТИ ВНЕДРЕНИЯ İNNOVASYONNƏY TEKNOLOGİY / Натик Курбанов / 284
116. ГОСУДАРСТВЕННЫЙ КОМИТЕТ АЗЕРБАЙДЖАНСКОЙ РЕСПУБЛИКИ ПО СТАНДАРТИЗАЦИИ, МЕТРОЛОГИИ И ПАТЕНТАМ / Гусейнова С.Н. / 286

THIS PAGE IS LEFT BLANK INTENTIONALLY

XALQ RƏSSAMI XALIDƏ SƏFƏROVANIN YARADICILIĞINDA MƏNZƏRƏ JANRLI ƏSƏRLƏRİN BƏDİİ XÜSUSİYYƏTLƏRİ

Arzu Mürvətova

Azərbaycan Dövlət Mədəniyyət və İncəsənət Universiteti

Azərbaycan təsviri sənətinin inkişafında əvəzsiz xidmətləri olmuş rəssamlardan biri Xalidə Səfərovanın sənət əsərləri üzərində araşdırmalar apararkən, onun geniş diapazonlu yaradıcılığında mənalı rəngkarlıq əsərlərinin xüsusi sevgi və ürəklə yaradıcılığını deyə bilərik. Onun yaradıcılığı öz başlanğıcını keçən əsrin 60-cı illərdən götürərək böyük bir dövrü əhatə edir. Yaşlı nəslə mənsub rəssamın əsərləri Azərbaycan milli rəngkarlıq sənətinin də parlaq səhifələrindən birini tutur.

Xalidə Səfərova 1926-cı ildə Gəncə şəhərində anadan olub. 1955-ci ildə Moskvada Ümumittifaq Dövlət Kinematografiya İnstitutunun Rəssamlıq fakültəsini, gözəl rəssam və görkəmli pedaqoq Y.İ.Pimenovun emalatxanasını bitirib.

Xalidə Səfərovanın yaradıcılığının hər mərhələsi onun tamamilə yeni cəhətini üzə çıxarır. Sənətkarın sevimli janrı olan mənzərə əsərlərində onu təbiət gözəlliklərini həssaslıqla duyan incə, lirik rəssam olaraq aşkar edirik, portretlərində isə modelin obrazını canlı və səmimiyyətlə çatdırmağı bacaran dərin düşüncəli psixoloqla rastlaşırıq.

Rəssamın idmana həsr etdiyi tematik tabloları gözəlnilməz kinematoqrafik kompozisiyası ilə seçilir.

Xalidə Səfərova öz lirik, poetik mənzərələri, tematik kompozisiyaları, portretləri və natürlərini ilə xalqımızın mədəni aləmini, doğma diyarın günəşli təbiətini vəsf edib. Rəssamın əsərləri öz rəngarəngliyi, işıqlı, aydın rəngləri, valehedici çalarları ilə təsviri sənətdə silinməz iz qoyub. Hətta o, əlvan boyalar rəssamı kimi də şöhrət qazanıb.

Həyatının çox hissəsini molbert arxasında keçirən Xalidə xanım geniş tamaşaçı kütləsinin rəğbətini qazanıb. Rəssamlıq sənətinin müxtəlif sahələrində özünü sınamış Xalidə xanım Azərbaycan qadınları kimi, xalqımızın mədəni aləmini rənglərin dili ilə fırça vasitəsilə tamaşaçıların ürəyinə yol tapıb. Onun əsərləri təkcə Azərbaycanda deyil, bir çox xarici ölkələrin sərgi salonlarında nümayiş etdirilir və muzeylərdə saxlanılır. Xalidə Səfərova 70-ə yaxın rəngkarlıq və qrafika əsərləri ilə 1947-ci ildə Azərbaycan Dövlət İncəsənət Muzeyində keçirilən sərgidə iştirak edib.

Mənzərə janrında gözəl əsərlər yaratmış Azərbaycanın xanım rəssamları sırasında Xalidə Səfərovanın özünəməxsus yeri vardır. Xalidə Səfərova öz lirik, poetik mənzərələri ilə xalqımızın mədəni aləmini, doğma diyarın günəşli təbiətini vəsf edib. Rəssamın əsərləri öz rəngarəngliyi, işıqlı, aydın rəngləri, valehedici çalarları ilə təsviri sənətdə silinməz iz qoyub. Hətta o, “əlvan-şux boyalar rəssamı” kimi də şöhrət qazanıb.

Rəssamın əsərlərindən görünür ki, o, yay aylarını respublikanın rayon və kəndlərində keçirərək bir çox natürlər və mənzərələr yaradıb. Çəkdiyi rəsmlərdə kənd həyatının lirik gözəlliyini əks etdirməyə nail olub. Rəssamın “Qızılgül dəstəsi”, “Qızılgüllər və sərv ağacı”, “Yağışdan sonra”, “Çinarlar” əsərləri xüsusilə diqqəti cəlb edir. Xalidə Səfərova öz yaradıcılıq siması və fərdi dəst-xətə malik fırça ustası kimi tanınır [2. s. 19].

XX əsrin 1960–1980-ci illərində Azərbaycan rəngkarlığında impressionizm cərəyanının yayılmasında Xalidə Səfərovanın müəyyən rolu olub. Bu fikri təsdiqləmək üçün onun “Bahar” tablosuna baxmaq kifayətdir. Əsərin mövzusu günəş şüalarının altında görüntüyə gətirilən yaşıl cəmənləkdə ağ, mavi, çəhrayı, bənövşəyi çiçəklərin təsvirindən ibarətdir.

Burada o, rənglərin hamahəngliyini, baharın gözəlliyini obrazlı formada ifadə edib. Xalidə xanımın əsərlərində güllər, mənzərə və təbiət təsvirləri sintez təşkil edir. Buna bir çox misal göstərmək olar. “Nar çiçəyi” adlı əsərində yaşıl budaqlar arasında təsvir olunmuş al qırmızı rəngli nar çiçəkləri sanki canlıdır. Onun əsərləri arasında gül dəstəsinə - buketlərə geniş yer ayrılıb. Demək olar ki, bütün yaradıcılığı boyu o ardıcıl formada böyük incəliklə gülləri təsvir edib. Natürlərdə gördüyümüz güllər, çiçəklər, meyvələr canlı formada təsvir olunub. Rəssam mənzərələrində əsasən təbiətin canlanmasını, payızın sakit, əlvan gözəlliyini, dənizin ləpələrini, meyvə bağlarını əks edib. Mənzərələrində əsasən Abşeron, Qarabağ, Ağdam və Azərbaycanın digər rayonlarının təbiəti öz əksini tapıb. “Dumanlı səhər”, “Cəmənləkdə bahar”, “Payız günəşi”, “Pambıq gül açanda” belə mənzərələrdəndir.

Rəssamın “Dağ mənzərəsi” əsərində də onun gördüklərindən heyrlənmək bəcarığının yadda qalan kompozisiyada ifadəsini görürük. Sıldırım uca qayaların arası ilə sürətlə axıb gedən çayın və bu ecazkar mənzərəni tamamlayan başı qarlı dağların birlikdə yaratdığı görüntüyə verilən bədii tutumda Xalidə Səfərovanı doğma yurdun təbiətinə bələdçiliyi və məhəbbəti duyulur.

1985-ci ildə Xalidə Səfərova Fransada səfərdə olub. İmpressionizmin vətəni olan Fransaya səyahəti zamanı Sena sahilinin mənzərələrini, düzənliklərini böyük ruh yüksəkliyi ilə təsvir edib. Rəssam Provans payızının valehedici gözəlliklərini incəliklə əks etdirərək “Provansda payız”, “Arl kafesi”, “Marsel limanı”, “Martinq sahili” və bir çox maraqlı əsərlər yaratmışdır. Bir neçə variantlarda “Parisin Notr-Dam kilsəsi”, “Bənövşəyi gecə”, “Site”, “Eyfel qülləsi”, “Paris. Sakit güşə”, “Paris. Zəfər tağı” mənzərə tabloları üzərində işləyib. Fransa səfərindən olan əsərlərinin bir hissəsi Fransanın Azərbaycandakı səfirliyində təşkil olunmuş sərgidə nümayiş etdirilib [2. s. 15].

Rəssamın Fransanın ecazkar guşələrinə tamaşa etməyindən aldığı həzz və sevincini ötürən “Gül dükanı” günəşin gur işığı və çiçəklərin ətri ilə doludur, əlvan zolaqlı talvarı yastı damlı tipik əyalət binasının ağardılmış divarına bitişən “Arledə kafe” əsərinin uzadılmış formatı olduqca maraqlıdır. Kompozisiya və koloristik ahəng baxımından “Paris məhəlləsi” rəsmi möhtəşəmdir. Ön plandakı qırmızı fənər nəzərləri çətirli meydanın dərinliyinə, hündür ağacların yaşıllığına qərq olan kilsəyə doğru apararaq kompozisiya və rəng ritmi yaradır. “Arledə üzüm bağı”, “Pol Sezanın evi”, “Mistral”, “Provansda payız” əsərləri öz plastik həll və emosional ovqatına görə Xalidə Səfərovanın əsrlər ötməsinə baxmayaraq öz unikal aurasını, qədim tarixi ruhunu, zəngin mədəniyyətini qoruyaraq bu torpaqda yaşayıb-yaratmış dahi rəssamlarla daxili dialoqudur. Hətta nəhəng müasir meqapolisin ritmində belə zamanların yerdəyişməsi baş verir və Notr-Dam kilsəsinin qülləsindən, quş uçuşu hündürlüyündən bu nağıl şəhəri əcaib ximeranın gözlərilə seyr etmək imkanı yaranır (“Notr-Dam kilsəsindən Parisin mənzərəsi”) [1. S. 26].

Fransa səfərindən olan əsərlərinin bir hissəsi Fransanın Azərbaycan səfirliyinin sərgisində nümayiş etdirilib. Xalidə Səfərovanın yaratdığı əsrarəngiz əsərləri hazırda ABŞ, Almaniya, Rusiya, Türkiyə, Çexiya və bir sıra muzeylərdə və şəxsi kolleksiyalarda saxlanılır. Təsviri sənətdə qazandığı uğurlara görə Xalidə Səfərova Azərbaycanın Xalq rəssamı adına layiq görülüb.

Azərbaycan torpağının füsunkar gözəllikləri və təbii sərvətləri, onun qəhrəman övladlarının şücaəti bir qayda olaraq sənətkarların yaradıcılığının ilham mənbəyini təşkil etmişdir. Rəssamın yurdumuzun tarixi abidələrini əks etdirən mənzərə tabloları nikbinlik və milli qürur hissi aşılayır.

Xalidə Səfərova yaratdığı mənzərə yaradıcılığı məzmun müxtəlifliyi, motiv və boyakarlıq həllinin zənginliyi ilə fərqlənir. Rəssam tərəfindən yaradılmış mənzərə əsərləri forma və rəng baxımından çox təbii və realdır, lirika və duyulması məhəbbətlə aşılanmışdır.

Bələliklə, Xalidə Səfərovanın mənzərələri yalnız kompozisiyalarına görə deyil, həmçinin rəng həllinin də böyük ustalıqla yerinə yetirilməsinə görə çox canlı və təbii. Rəng rəssamının mənzərə işlərinin realistik təəssüratını tamamlayaraq, gücləndirərək, insan qəlbində incə, lirik hisslərin yaranmasına səbəb olur.

Azərbaycan boyakarlığında mənzərə janrının tarixi baxımdan əksi sahəsində aparılan araşdırma belə bir qənaətə gəlməyə imkan verir ki, hələ orta əsrlərdən miniatür sənətimizdən qaynaqlanan mənzərə janrı XIX–XX əsrlərdə müstəqil janr kimi təsdiqini tapmışdır. Sovet dövründə fəaliyyət göstərən rəssamlarımızın yaradıcılıqlarında mənzərə janrı aparıcı sahə kimi öndə durmuş, mənzərə əsərlərində milli özünəməxsusluq və yeni bədii formalar öz əksini tapmışdır.

Ə D Ə B İ Y Y A T

1. Məlikova Ş. Xalidə Səfərova və Mahmud Tağıyev: Bakı: Xalq Bank, 2011.
2. Əsədova X. Xalidə Səfərova. Bakı. 2013.
3. Əsgərova X.Z. Azərbaycanın qadın rəssamları. Fəlsəfə dokt. diss. avtoreferatı – Bakı, 2011.

DAYANIQLI İQTISADI İNKİŞAFDA AZƏRBAYCAN MODELİ

Aygün Ələsgərova
Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti

Azərbaycan iqtisadiyyatı hazırda keyfiyyətə yeni mərhələyə qədəm qoymuşdur. Qlobal iqtisadi çağırışların milli iqtisadiyyata transformasiyası ilə bağlı yeni iqtisadi islahat istiqamətləri müəyyən edilmişdir. Hazırda Azərbaycan dövlətinin qarşısında duran əsas vəzifə qlobal çağırışlara cavab verən dayanıqlı iqtisadiyyat qurmaqdan və onu daima inkişaf etdirməkdən ibarətdir. Bu dövlətimizin əsas strateji xəttidir. Bu inkişaf kursuna uyğun olaraq Azərbaycan iqtisadiyyatının prioritetlərini aşağıdakı kimi qeyd etmək olar:

- innovativ əsaslı inkişaf modelinə keçid;
- makroiqtisadi sabitliyin qorunması;
- qeyri-neft sektorunun inkişafının stimullaşdırılması;
- ən başlıcası isə qazanılan nailiyyətlərin ölkə vətəndaşının rifahının daha da yaxşılaşdırılmasına yönəldilməsi.

Azərbaycanın sosial-iqtisadi siyasətinin prioritetini insan amili, onun qayğıları, rifahı, sağlamlığı və təhlükəsizliyi dayanır. Bu da Azərbaycan iqtisadiyyatının sosialyönümlü olmasına bir daha dəlalət edir. İlk dəfə olaraq “dayanıqlı inkişaf” termininin işlənməsi ilə bağlı qeyd etmək lazımdır ki, 1987-ci ildə Norveçin sabiq baş naziri xanım Qro Xarlem Brutlandın rəhbərlik etdiyi BMT-nin “Ətraf Mühit və İnkişaf” Komissiyası “Bizim ümumi gələcəyimiz” adlı çıxışını hazırladı. Bu çıxışda “təbiət-cəmiyyət” münasibətlərinin daha da kəskinləşməsi, dünyada əhali artımı və yoxsulluq, içməli su və ərzaq problemi, demoqrafik partlayış, insanların maddi rifahının və yaşayış səviyyəsinin pisləşməsi, təbii fəlakətlərin getdikcə daha vəsət alması, bərpa olunmayan təbii sərvətlərin, enerji ehtiyatlarının tükənməsi, ölkələr arasında sosial bərabərsizliyin artması və s. məsələlər əsaslı surətdə təsvir edilmişdir. Bu məruzənin qayəsini dayanıqlı inkişaf konsepsiyası təşkil etdi, onun əsas mahiyyəti gələcək nəsillərin həyatını təhlükə altına qoymadan, onların həyatı mənafeyinə toxunmadan, indiki nəsillərin yaşayış tələbatının sosial, iqtisadi və ekoloji cəhətdən normal ödənilməsindən ibarətdir.

Dayanıqlı iqtisadi inkişaf paradigması nəzərdə tutur ki, insan birliyinin davamlı və layiqli rifahı iqtisadiyyatının, sosial sferanın və ətraf mühitin vəziyyəti ilə müəyyən olunur. O cəmiyyətlərdə, harada ki, yalnız makroiqtisadi göstəricilər yaxşılaşır, hələ kifayət deyildir ki, orada dayanıqlı iqtisadi inkişaf haqqında danışsın. Səviyələr üzrə dayanıqlı iqtisadi inkişaf konsepsiyasının təsnifatı:

- Qlobal (meqa)səviyyə-dünyanın dayanıqlı iqtisadi inkişafı;
- Regional səviyyə-dünya regionunun dayanıqlı iqtisadi inkişafı;
- Makrosəviyyə -ayrıca götürülmüş ölkənin dayanıqlı iqtisadi inkişafı;
- Lokal səviyyə-ölkənin ayrıca götürülmüş regionunun dayanıqlı iqtisadi inkişafı;
- Mezosəviyyə- ayrıca götürülmüş ölkə iqtisadiyyatı sahəsinin dayanıqlı inkişafı;
- Mikrosəviyyə- ayrıca götürülmüş müəssisənin dayanıqlı inkişafı;
- Universal-bütün hallara uyğun.

Ölkəmiz BMT-nin qlobal inkişafı ilə bağlı təşəbbüslərində yaxından iştirak etməkdədir. Minilliyin Bəyannaməsi BMT-nin təşəbbüsü ilə 2000-ci ildə ABŞ-ın Nyu-york şəhərində keçirilən “Minilliyin Forumu”nda qəbul edilmişdir. Bu bəyannamədə 2015-ci ilə qədər dünya ölkələri üçün Minilliyin İnkişaf Məqsədləri (MİM) müəyyən edilmişdir. Bəyannamə 8 bölmə və 32 maddədən ibarətdir. Minilliyin İnkişaf Məqsədləri aşağıdakılardır:

- İfrat yoxsulluğu və aclığı aradan qaldırmaq;
- Ümumi ibtidai təhsilə nail olmaq;
- Gender bərabərliyinin təmin etmək və qadınlara səlahiyyət vermək;
- Uşaq ölümü hallarını azaltmaq;
- Anaların sağlamlığını yaxşılaşdırmaq;
- QİÇS, malyariya və digər xəstəliklərə qarşı mübarizə aparmaq,
- Ətraf mühitin davamlılığını təmin etmək;
- Davamlı inkişaf üçün qlobal tərəfdaşlığı genişləndirmək.

Minilliyin Bəyannaməsinə qoşulmuş ölkəmizdə yoxsulluqla mübarizə sahəsində kompleks tədbirlərin həyata keçirilməsi məqsədilə “2003-2005-ci illər üçün Azərbaycan Respublikasında yoxsulluğun azaldılması və iqtisadi inkişaf üzrə Dövlət Proqramı”, eləcə də “2008-2015-ci illərdə Azərbaycan Respublikasında yoxsulluğun azaldılması və davamlı inkişaf Dövlət Proqramı” hazırlanaraq təsdiq edilmiş və uğurla icra olunmuşdur. Azərbaycan ötən illər ərzində Minilliyin İnkişaf Məqsədləri üzrə bir çox hədəfləri, xüsusilə insanların sağlamlığının qorunması, ətraf mühitin yaxşılaşdırılması, yoxsulluğun aradan qaldırılması, əhalinin təhsil səviyyəsinin yüksəldilməsi, gender bərabərliyinin təşviq və təmin olunması üzrə mühüm nailiyyətlər əldə etmişdir. Sosial siyasətin məqsədyönlüliyünün və səmərəliliyinin artırılması, o cümlədən sosial müdafiə sisteminin təkmilləşdirilməsi və ünvanlı dövlət sosial yardımı proqramının tətbiqi ölkədə ifrat yoxsulluğu ləğv etməyə və 2001-ci ildə 49% təşkil edən mütləq yoxsulluq səviyyəsini 2015-ci ildə 4,9%-ə qədər azaltmağa imkan vermişdir. Dünya iqtisadiyyatında baş verən neqativ proseslər, neftin ucuzlaşması nəticəsində ixracın azalması həm Azərbaycan iqtisadiyyatına, həm də yoxsulluq səviyyəsinə öz təsirini göstərmişdir. Nəticədə 2016-cı ildə yoxsulluq səviyyəsində cüzi artım olsa da, vaxtında görülməli qabaqlayıcı

tədbirlər nəticə verib. Hazırda yoxsulluq səviyyəsi 5,9% təşkil edir. Minilliyin İnkişaf Məqsədləri üzrə ölkəmizin əldə etdiyi nailiyyətləri nəzərdən keçirək:

Məqsədlər	Əldə edilən əsas nəticələr
Məqsəd 1: İfrat yoxsulluğu və aclığı aradan qaldırmaq	Aclıq və ifrat yoxsulluq artıq Azərbaycan üçün aktual deyildir. Bu səbəbdən də, si-yasət ölkədə mütləq yoxsulluq səviyyəsinin azaldılmasına yönəldilmişdir. DSK ETBST-a əsasən 2001-2015-ci illər ərzində ölkə üzrə mütləq yoxsulluq səviyyəsi 49,0%-dən 4,9%-ə qədər azalmış, ifrat yoxsulluq səviyyəsi isə nəzərə alınmaycaq bir səviyyəyə (<0,1) enmişdir.
	Ən yoxsul kvintilin istehlakda payı 2003-2015-ci illər ərzində 12,2%-dən, 15,4%-ə yüksəlmişdir.
	5 yaşadək azçəkili uşaqların xüsusi çəkisi 2001-2015-ci illər ərzində 6,8%-dən 0,6%-ə düşmüşdür.
Məqsəd 2: Ümumi ibtidai təhsilə nail olmaq	Azərbaycan bu məqsədə artıq nail olmuşdur. Ölkə bu sahədə yüksək göstəricilərə malik olsa da, son illərdə müvafiq göstəricilər bir qədər də yaxşılaşmışdır.
	2000-2015-ci illər ərzində 15-24 yaşlı şəxslər arasında savadlılıq səviyyəsi 100%-ə yüksəlmiş və sözügedən göstərici kişilər və qadınlar üçün eyni olmuşdur.
	2000-2015-ci illər ərzində ibtidai təhsildə xalis qeydiyyat əmsalı 99,8%-ə yüksəlmişdir. Kişilər arasında sözügedən göstərici 99,9%-ə, qadınlar arasında isə 99,7%-ə yüksəlmişdir.
	2000-2015-ci illər ərzində ibtidai təhsil pilləsini bitirmək əmsalı 92,8%-dən 100 %-ə yüksəlmişdir. Kişilər arasında bu göstərici 100%-ə, qadınlar arasında isə 99,9%-ə yüksəlmişdir.
Məqsəd 3: Gender bərabərliyini təmin etmək və qadınlara səlahiyyət vermək	Nəzərdə tutulan hədəflər üzrə gender bərabərliyi sahəsində müəyyən tərəqqi əldə edilmişdir.
	2000-2015-ci illər ərzində qadınlar arasında işsizlik səviyyəsi 2 dəfədən də çox azalaraq 12,7%-dən 5,9%-ə düşmüşdür.
	2015-ci ildə ibtidai təhsildə qeydiyyat əmsalı üzrə Gender Pariteti Əmsalı 0,99, orta təhsildə 0,99 və ali təhsildə 1,07 təşkil etmişdir.
	2000-2015-ci illər ərzində Milli Məclisdə qadınların tutduğu yerlərin sayı 10,7%-dən 16,8%-ə yüksəlmişdir.
Məqsəd 4: Uşaq ölümü hallarını azaltmaq	2000-2015-ci illər ərzində hər 1000 diri doğuş üzrə 5 yaşına qədər uşaq ölümü səviyyəsi 30,5-dən 13,3-ə düşmüşdür.
	2000-2015-ci illərdə körpə ölümü səviyyəsi (hər 1000 diri doğuş üzrə ölüm) 16,4-dən 11,0-ə düşmüşdür.
	2000-2015-ci illər ərzində 1 yaşlı uşaqların qızılcaya qarşı peyvəndləmə səviyyəsi 98,1% səviyyəsində olmuşdur.
Məqsəd 5: Ana sağlamlığını yaxşılaşdırmaq	2000-2015-ci illər ərzində ana ölümü səviyyəsi (hər 100,000 diri doğuş üzrə ölüm səviyyəsi) 37,6-dən 14,4-ə enmişdir.
	2000-2015-ci illər ərzində ixtisaslı tibb işçisinin iştirakı ilə qəbul edilən doğuşların nisbəti 92,1%-dən 99,8%-ə yüksəlmişdir.
Məqsəd 6: İİV/QİÇS, Malyariya və digər xəstəliklərə qarşı mübarizə aparmaq	Azərbaycanda 2015-ci ilin sonuna ümumilikdə 5629 nəfər, ölkə vətəndaşlarından isə 5439 nəfər İİV/QİÇS infeksiyasına yoluxmuş insan qeydiyyatda olmuş, İİV-lə yaşayan əhəlinin xüsusi çəkisi 0,06% təşkil edir.
	2000-2015-ci illər ərzində malyariyaya yoluxma halları (hər 100,000 əhali üzrə) 19,4-dən 0-ə enmişdir.
	2000-2015-ci illər ərzində verəmə yoluxma halları (hər 100,000 əhali üzrə) 178,6-dən 101,1-ə, qeydə alınma əmsalı 64,3-dən 41,9-ə, ölüm əmsalı isə 14,9-dən 5,1-ə enmişdir.

Məqsəd 7: Ətraf mühitin davamlılığını təmin etmək	2000-2015-ci illər ərzində davamlı olaraq aparılmış meşəsalma və meşəbərpa tədbirləri nəticəsində meşə ərazisi ölkənin ümumi ərazisinin 12,0%-i səviyyəsində qərarlaşmışdır. Eyni zamanda, bu dövrdə bioloji müxtəlifliyi qorumaq məqsədini daşıyan xüsusi mühafizə olunan təbiət ərazilərinin sahəsinin ümumi torpaq sahəsinə olan nisbəti isə 2 dəfədən çox artaraq 5%-dən 10,3%-ə (4298,6 km ² -dən 8925,5 km ² -ə) yüksəlmişdir.
	Təkmilləşdirilmiş içməli su mənbələrinə çıxış imkanı olan əhəlinin xüsusi çəkisi 2015-ci ildə 89,2%-ə çatmışdır.
	Təkmilləşdirilmiş kanalizasiya xidmətlərinə çıxış imkanı olan əhəlinin xüsusi çəkisi 2015-ci ildə 94,3%-ə yüksəlmişdir.
	Ölkədə yaşayış üçün yararlı (normal mənzil-məişət, o cümlədən kanalizasiya və digər sanitariya xidmətlərdən istifadə imkanlarının məhdud olduğu) yerlərdə yaşayan insanların, xüsusən də QMK-ların yaşayış üçün normal şəraitli evlərə köçürülməsi, bu cür yerlərin abadlaşdırılması və yaşayış üçün yararlı hala salınması və zibilliklərin təmizlənməsi istiqamətlərində də əhəmiyyətli işlər görülmüşdür. Bunların nəticəsidir ki, yaşayış üçün "yararlı" yerlərdə məskunlaşmış qaçqınların və məcburi köçkünlərin say nisbəti artaraq 2015-ci ildə 60,0 %-i keçmişdir.
Məqsəd 8: Tərəqqi naminə qlobal tərəfdaşlığı inkişaf etdirmək	2005-2015-ci illər ərzində hər 100 nəfərə düşən internet istifadəçilərinin nisbəti 8-dən 77-yə yüksəlmişdir.
	2005-2015-ci illər ərzində hər 100 nəfərə düşən fərdi kompüterlərin nisbəti 15,0-dən 69,9-a yüksəlmişdir.
	2000-2015-ci illər ərzində hər 100 nəfərə düşən simli telefon xətlərinin nisbəti 10-dən 16-yə yüksəlmişdir.
	2000-2015-ci illər ərzində hər 100 nəfərə düşən mobil telefon nömrələrinin nisbəti 5,3-dən 112-yə yüksəlmişdir.
	2000-2015-ci illər ərzində gənclər arasında (15-24 yaş) işsizlik səviyyəsi 22,0%-dən 13,4%-dək azalmışdır. Bu göstərici qadınlar arasında 25,4%-dən 15,8%-ə düşmüşdür.

Mənbə: Azərbaycan Respublikasının “2030-cu ilə qədər Dayanıqlı İnkişaf Gündəliyi”nin həyata keçirilməsi ilə əlaqədar ardıqı ilkin addımlar haqqında Könüllü hesabat.

Azərbaycan BMT-nin qlobal çağırışlarında aktiv iştirak etməkdə davam edir. Belə ki, Azərbaycan BMT-nin üzvü olan dövlətlərin 2015-ci ilin 25-27 sentyabr tarixlərində BMT-nin Nyu-Yorkdakı mənzil-qərargahında keçirilən Dayanıqlı İnkişaf Sammitində 2016-2030-cu illər üçün təsdiqlənmiş və rəsmi olaraq 2016-cı ilin yanvarından qüvvəyə minmiş Dayanıqlı İnkişaf Məqsədlərinə qoşulmuşdur. 17 məqsədi və bu məqsədlərə müvafiq olaraq müəyyən edilmiş 169 hədəfi özündə birləşdirən “Dünyamızın transformasiyası: 2030-cu ilədək dayanıqlı inkişaf sahəsində Gündəlik” razılaşmasına Azərbaycan dövləti də qoşulmuşdur. Qarşıya qoyulmuş məqsəd və hədəflər dayanıqlı inkişafın iqtisadi, sosial və ekoloji aspektlərinin əhatə etməklə, Minilliyin İnkişaf Məqsədlərinə əsaslanır və növbəti inkişaf məqsədlərinin müəyyənəlməsinə təşviq edir.

Dayanıqlı İnkişaf Məqsədlərini nəzərdən keçirək:

- 1) Yoxsulluğa son - Hər yerdə yoxsulluğun bütün formalarına son qoymaq;
- 2) Aclığa son - Aclığa son qoymaq, qida təhlükəsizliyi və qida keyfiyyətinin təkmilləşdirilməsinə nail olmaq və dayanıqlı kənd təsərrüfatının təşviqi;
- 3) Yaxşı səhiyyə və rifah - sağlam həyatları təmin etmək və hər yaşda olan hər kəsin rifahını təşviq etmək;
- 4) Keyfiyyətli təhsil - İnküziv və bərabər keyfiyyətli təhsilin təminatı və hər kəs üçün həyatı boyu öyrənmək imkanlarının təşviqi;
- 5) Gender bərabərliyi - gender bərabərliyinə nail olmaq və bütün qadın və qızların səlahiyyətlərinin artırılması;
- 6) Təmiz su və sanitariya - Hər kəs üçün su və sanitariyanın əlçatanlığını və dayanıqlı idarəetməsinin təmin etmək;
- 7) Sərfəli və təmiz enerji - Hər kəs sərffəli, etibarlı, dayanıqlı və müasir enerji ilə təmin etmək
- 8) Layiqli əmək və iqtisadi artım - Hər kəs üçün davamlı, inküziv və dayanıqlı iqtisadi artımı, tam və məhsuldar məşğulluq və layiqli əməyi təşviq etmək;
- 9) Sənaye, innovasiya və infrastruktur - Möhkəm infrastruktur qurmaq, inküziv və dayanıqlı sənayeləşmənin təşviqi, innovasiyanı stimullaşdırmaq;
- 10) Bərabərsizliyin azaldılması - Ölkələrdaxili və bir-biri arasında qeyri-bərabərliyi azaltmaq
- 11) Dayanıqlı şəhərlər və icmalar - Şəhərləri və yaşayış məskənlərini inküziv, təhlükəsiz, möhləm və dayanıqlı etmək;
- 12) Məsuliyyətli istehlak və istehsal - Dayanıqlı istehlak və istehsal modellərini təmin etmək;
- 13) İqlim dəyişikliyinə qarşı mübarizə - İqlim dəyişikliyi və onun təsirləri ilə mübarizə aparmaq üçün təcili tədbirlər görmək;
- 14) Dəniz ekosisteminin mühafizəsi - Dəniz ekosisteminin mühafizəsi;
- 15) Torpaq ekosisteminin mühafizəsi - Yerüstü ekosistemlərin dayanıqlı istifadəsini qorumaq, bərpa və təşviq etmək, meşələrin dayanıqlı idarə olunması, səhrələşməyə qarşı mübarizə aparmaq və torpaq degradasiyasının qarşısını almaq və yenidən bərpa etmək, biomüxtəlifliyin itirilməsini dayandırmaq;
- 16) Sülh, ədalət və səmərəli institutlar - Dayanıqlı inkişaf üçün sülhsevər və inküziv cəmiyyətlərin təşviqini aparmaq, hər kəs üçün ədliyyənin əlçatan olmasını təmin etmək və bütün təbəqələrdə səmərəli, məsuliyyətli və inküziv institutlar yaratmaq
- 17) Məqsədlər üçün tərəfdaşlıq-məqsədlərin təbiiqi üzrə vasitələrin gücləndirilməsi və dayanıqlı inkişaf naminə qlobal tərəfdaşlığını canlandırılması.

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti tərəfindən təsdiq edilmiş, başlıca məqsədi uzunmüddətli perspektivdə ölkənin sosial-iqtisadi resursları nəzərə alınmaqla mütərəqqi dünya təcrübəsi əsasında davamlı sosial iqtisadi inkişafın təmin edilməsi ilə yüksək sosial rifahə çatmaq olan “Azərbaycan 2020: gələcəyə baxış” İnkişaf Konsepsiyası, məqsədli dövlət proqramları, strategiyalar, konkret tədbirlər planları, kompleks və davamlı iqtisadi islahatlar ölkədə innovativ, bilik iqtisadiyyatının formalaşması, ixracın diversifikasiyası, idxaldan asılılığın maksimum dərəcədə azaldılması, biznes mühitinin əlverişliliyinin artırılması, investisiyaların cəlb edilməsi və digər istiqamətlərdə mühüm işlərin həyata keçirilməsinə hüquqi və iqtisadi zəmin yaratmışdır.

Ölkədə həyata keçirilən iqtisadi siyasətin və islahatların davamlılığını təmin etmək üçün dövlət başçısının 6 dekabr 2016-cı il tarixli Fərmanı ilə “Milli iqtisadiyyat və iqtisadiyyatın əsas sektorları üzrə strateji yol xəritələri” təsdiq edilmişdir. İqtisadi inkişafın keyfiyyətə yeni modelinin formalaşmasını təmin edəcək strateji yol xəritələri 2016-2020-ci illər üçün iqtisadi inkişaf strategiyasını və tədbirlər planını, 2025-ci ilədək olan dövr üçün uzunmüddətli baxış, 2025-ci ildən sonrakı dövrə hədəf baxışını özündə əks etdirir. Bu mühüm sənəd kənd təsərrüfatından tutmuş sənayeyə qədər bütün sahələri, həmçinin insan kapitalının inkişafı, biznes mühitinin daha da yaxşılaşdırılması kimi əsas istiqamətləri müəyyən edir. Görülən sistemli və qabaqlayıcı tədbirlərin nəticəsidir ki, Azərbaycan iqtisadiyyatı 2008-ci ildə başlayan və sonrakı dövrlərdə də davam edən global iqtisadi böhranı kifayət qədər hazırlıqlı qarşılamış, böhran dövründə investisiya risklərinin yüksək olmasına, qonşu ölkələrdəki devalvasiya dalğasının təsirlərinə baxmayaraq, Azərbaycanda rəasional makroiqtisadi siyasət həyata keçirilmiş, yaradılmış valyuta ehtiyatları maliyyə risklərinin qabaqlayıcı rejimdə idarə edilməsində əhəmiyyətli rol oynamışdır.

Statistik göstəricilər də Azərbaycan iqtisadiyyatının inkişafını və dayanıqlılığını bir daha təsdiq edir. Qısaca şəkildə 2017-ci ilə aid bəzi göstəriciləri nəzərdən keçirək:

- İşsizlik səviyyəsi-5,0 %.
- Yoxsulluq səviyyəsi- 5,4 %.
- Yeni iş yeri açılıb-221 min, ondan 177 mini daimi iş yeri.
- 2004-cü ildən bu günə qədər 2 milyona yaxın iş yeri açılıb.
- Ünvanlı sosial yardım alan ailələrin sayı- 116min, bu- 400 mindən çox insanı əhatə edir.
- Sosial yardımın həcmi hər ailəyə-150 manat.
- Yeni tikilən məktəblərin sayı- 133.
- Ölkənin 93%-i qazlaşdırılıb.
- Ticarət balansının müsbət saldosu-6,2 milyard dollardır.
- 2017-ci ildə əvvəlki ilə nisbətən artım: qeyri-neft sektorunda artım-2,5%; sənaye sahəsində qeyri-neft sektoru-3,6%; kənd təsərrüfatında -4,1% ; ixrac-19%; qeyri-neft ixracatı-24%; idxal-1% ¹

Qeyd etmək lazımdır ki, investisiya mühitinin daha da yaxşılaşdırılması istiqamətində həyata keçirilən işlərin nəticəsidir ki, Azərbaycana sərmayə qoyan şirkətlərin sayı ilə yanaşı, onların coğrafiyası da getdikcə genişlənir. Məlumdur ki, investorlar ancaq sabit olan ölkəyə sərmayə qoymaqda maraqlıdır. Elə bunun nəticəsidir ki, Azərbaycan iqtisadiyyatına 2004-2017-ci illərdə 225 milyard dollar həcmində investisiya qoyulub. Bu müddətdə ölkə iqtisadiyyatına yatırılan xarici investisiyanın həcmi isə 107,2 milyard dollar təşkil edib. Davamlı sosial-iqtisadi inkişafın təmin edilməsi məqsədilə dövlət əsaslı vəsait qoyuluşu xərcləri dinamik olaraq artır, investisiya xərcləri dövlət büdcəsində əhəmiyyətli çəkiyə malik olub. Xarici ticarət dövriyyəsi 2017-ci ilin ilk 11 ayında 21,8 milyard ABŞ dolları təşkil edib, əmtəə ixracı isə 19 faiz artaraq 14 milyard dolları üstələyib.

2017-ci ilin dövlət büdcəsinin vəsaiti hesabına investisiya xərclərinə 2 milyard 690 milyon manat vəsait yönəldilməklə, nəzərdə tutulan bütün layihələrin maliyyələşdirilməsi təmin olunub. Ölkənin strateji valyuta ehtiyatları 2003-cü ilə nisbətən 2017-ci ildə 26,2 dəfə artaraq 42 milyard ABŞ dolları səviyyəsinə çatmışdır. Adambaşına düşən valyuta ehtiyatlarının həcminə görə Azərbaycan dünya miqyasında ön yerlərdən birini tutur.

Nazirlər Kabinetinin 2017-ci ilin sosial-iqtisadi inkişafının yekunlarına və qarşıda duran vəzifələrə həsr olunan iclasında Prezident İlham Əliyev vurğulayıb ki, ölkə iqtisadiyyatına 14,6 milyard dollarlıq sərmayə qoyuluşu çox gözəl göstəricidir. Bu, onu göstərir ki, həm yerli, həm də xarici investorlar ölkəmizə vəsait qoymaqda maraqlıdır: “Bu, eyni zamanda qeyd etdiyim sabitliyin təzahürüdür. Çünki indiki dünyada mövcud olan maliyyə və iqtisadi vəziyyətdə xarici ölkələrə vəsait qoymaq bir çox investorlar tərəfindən o qədər də məqbul sayılmır. Ancaq sabit olan ölkələrə və gözəl gələcəyi olan ölkələrə xaricdən investisiyalar qoyulur. Ona görə il ərzində təxminən 15 milyard dollar investisiyaları cəlb etmək hesab edirəm ki, böyük nailiyyətdir”.

Düşülmüş, qarşılıqlı etimada əsaslanan müstəqil siyasət həyata keçirən, regionun siyasi, iqtisadi və mədəni mərkəzi olan Azərbaycan bu gün beynəlxalq aləmdə siyasi sabitliyin, əmin-amanlığın, tərəqqinin, tolerantlığın məkanı kimi tanınır. 2011-ci ildə Azərbaycanın 155 ölkənin dəstəyini qazanaraq BMT Təhlükəsizlik Şurasının qeyri-daimi üzvü seçilməsi isə müstəqillik tariximizin ən qürurverici səhifələrindəndir. Bu gün səsi dünyanın ən mötəbər tribunallarından gələn müstəqil Azərbaycanın üçrəngli bayrağı irimiqyaslı ictimai-siyasi və mədəni tədbirlərdə, nüfuzlu təşkilatlarda əzəmətlə dalğalanır. Ölkəmiz global əhəmiyyətli beynəlxalq tədbirlərin, humanitar forumların, mədəniyyətlərə və sivilizasiyalara dialoqun, eləcə də I Avropa Oyunlarının, “Formula-1” yarışlarının, İslam Həmrəylik Oyunlarının, “Eurovision” mahnı müsabiqəsi kimi mühüm tədbirlərin keçirildiyi məkanə çevrilmişdir.

Azərbaycanın əldə etdiyi uğurlar beynəlxalq təşkilatların və maliyyə institutlarının hesabatlarında da öz müsbət əksini tapmışdır. Dünya İqtisadi Forumunun “2017-2018 Qlobal Rəqabətlik Hesabatı”nda Azərbaycan 137 ölkə arasında rəqabətqabiliyyətinə görə 35-ci yerdə qərarlaşmışdır. Ölkəmiz “Qlobal rəqabətqabiliyyəti” hesabatları üzrə 2005-ci ildən 2017-ci ilədək 69-cu yerdən 34 pillə irəliləyərək 35-ci yerə yüksəlmiş və 2009-cu ildən indiyədək MDB-də liderliyini qoruyub saxlamışdır. Hətta “G20”yə daxil olan İtaliya, Rusiya, İndoneziya, Hindistan, Türkiyə, Cənubi Afrika Respublikası kimi ölkələr də iqtisadiyyatın rəqabət qabiliyyəti indeksinə görə Azərbaycandan geridə qalırlar. Azərbaycan 2018-ci ildə Dünya İqtisadi Forumunun (DİF) ənənəvi inklüziv inkişaf indeksində inkişaf edən ölkələr arasında üçüncü yeri tutub². AZƏRTAC DİF-in sayına istinadla xəbər verir ki, ümumi daxili məhsulun alternativini kimi işlənilib hazırlanmış inklüziv inkişaf indeksi insanların öz ölkələrində iqtisadi tərəqqini qiymətləndirdikləri meyarları daha daqiq əks etdirir.

Bu ilki hesabatda Azərbaycan yalnız Litva və Macarıstandan geri qalaraq, yeddi mümkün baldan 4,69 bal alıb. İnkişaf etmiş ölkələrin indeksində Norveç, İslandiya və Lüksemburq liderlik edirlər.

BMT-nin İnkişaf proqramının İnsan İnkişafı Hesabatına görə, Azərbaycan 2010-cu ildən etibarən «orta insan inkişafı» qrupundan «yüksək insan inkişafı» qrupuna yüksəlmişdir.

ABŞ-ın "U.S. News & World Report" jurnalı 2018-ci il üçün "Dünyanın ən yaxşı ölkələri"nin siyahısını tərtib edib³.

¹ www.stat.gov.az

² <https://www.weforum.org/events/world-economic-forum-annual-meeting-2018?tab=LiveBlogandstream=day-before-davosandstream-item=inclusive-development-index2018>

³ “Xalq qəzeti”, 23 yanvar, 2018-ci il.

Azərbaycan hazırda regional lider, bir sıra global məsələlərdə mühüm geosiyasi aktor, habelə beynəlxalq imici durmadan artan nüfuzlu ölkədir. Azərbaycan “Şərq-Qərb”, “Şimal-Cənub” nəqliyyat dəhlizləri, Bakı-Tbilisi-Ceyhan neft, Bakı-Tbilisi-Ərzurum qaz kəməri, Avropa İttifaqı üçün prioritet enerji layihələrindən biri olan dörd layihədən ibarət (“Şahdəniz-2”, Cənubi Qafqaz Boru Kəmərinin Genişləndirilməsi, TANAP və TAP) “Cənub qaz dəhlizi” kimi milyardlarla investisiya yatırılan layihələrin əsas təşəbbüskarlarından biridir. İri sərmayəçi kimi mövqeyini möhkəmləndirən Azərbaycan regionda xarici ölkələrin iqtisadiyyatına yatırılan investisiyaların həcminə görə, bu gün MDB-də aparıcı dövlətlərdən birinə çevrilib.

Dayanıqlı inkişafı ilə bağlı institusional mexanizmlər haqqında danışarkən qeyd etməliyik ki, Dayanıqlı İnkişaf Məqsədlərinin icrasının institusional və siyasi baxımdan kompleks yanaşma tələb etdiyinə nəzərə alaraq, Azərbaycanda daha dayanıqlı, əhatəli və şəxələndirilmiş iqtisadiyyatın inkişaf etdirilməsi, sosial sahələrin tarazlı inkişafının təmin edilməsi üçün səmərəli milli icra mexanizminin formalaşdırılması xüsusi əhəmiyyət kəsb edir.

Bu məqsədlə Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 6 oktyabr 2016-cı il tarixli Fərmanı ilə Azərbaycan Respublikasının Dayanıqlı İnkişaf üzrə Milli Əlaqələndirmə Şurası yaradılmışdır. Dayanıqlı İnkişaf üzrə Milli Əlaqələndirmə Şurasının əsas məqsədi və fəaliyyət istiqamətləri aşağıdakılardan ibarətdir:

-2030-cu ilədək Azərbaycan üçün əhəmiyyət kəsb edən, global məqsəd və hədəflərə uyğun milli prioritetləri və onlara dair göstəriciləri müəyyən etmək;

-ölkədə sosial-iqtisadi sahələri əhatə edən dövlət proqramlarının və strategiyaların DİM-lərlə uzlaşdırılmasını təmin etmək;

-DİM-lərə nail olunması ilə əlaqədar illik hesabatın hazırlanması, Azərbaycan Respublikası Prezidentinə təqdim olunması;

-Yerli və xarici ekspertləri, mütəxəssisləri, beynəlxalq təşkilatları, elm müəssisələrini cəlb etmək;

-DİM-lərlə bağlı ayrı-ayrı istiqamətlər üzrə işçi qruplar yaratmaq.

Fərmanın icrasının təmin edilməsi məqsədilə Şuranın Katibliyinin yaradılması və Katibliyin funksiyasının həyata keçirilməsinin İqtisadiyyat Nazirliyinə həvalə edilməsi tapşırılmış və bu məqsədlə Nazirlikdə Milli Əlaqələndirmə Şurasının fəaliyyətinin təşkili üçün Katiblik yaradılmışdır. Şuranın fəaliyyətinin səmərəli təşkili məqsədilə dövlət orqanlarının səlahiyyətli nümayəndələrindən ibarət 4 istiqamətdə İşçi Qrupları yaradılmışdır. 1. İqtisadi inkişaf və layihəli məşğulluq 2. Sosial məsələlər üzrə 3. Ekoloji məsələlər üzrə 4. Monitoring və qiymətləndirmə.

Azərbaycan Respublikasının Dövlət Statistika Komitəsi tərəfindən Dayanıqlı İnkişaf Məqsədləri ilə müəyyən edilmiş göstəricilər üzrə statistik məlumatların işlənilməsi və hesablanması məqsədi ilə Komitədə Dayanıqlı İnkişaf statistikası şöbəsi yaradılmışdır;

Dövlət qurumları tərəfindən milli prioritetlərin və onlara dair göstəricilərin müəyyən edilməsi məqsədi ilə BMT tərəfindən təqdim olunan matris təhlil olunaraq doldurulmuşdur;

Dayanıqlı İnkişaf üzrə milli prioritetlərin və onlara dair göstəricilərin müəyyən edilməsi, ölkədə sosial-iqtisadi sahələri əhatə edən dövlət proqramlarının və strategiyalarının uzlaşdırılması məqsədi ilə Azərbaycan üçün məqsəd, hədəf və göstəricilərin ilkin layihəsi hazırlanmışdır;

“Dünyanın transformasiyası: 2030-cu ilədək dayanıqlı inkişaf sahəsində Gündəlik”lə müəyyən edilmiş Dayanıqlı İnkişaf Məqsədləri üzrə hədəflər Azərbaycan Respublikasının Məşğulluq Strategiyasının (2017-2030) Layihəsinin müvafiq bəndlərinə inteqrasiya edilmişdir;

2017-ci ilin 19 iyul tarixində Azərbaycan Respublikasının Baş nazirin müavini, Dayanıqlı İnkişaf üzrə Milli Əlaqələndirmə Şurasının sədri cənab Əli Əhmədov tərəfindən Azərbaycanın İlk Könüllü Milli İcmalının təqdimatı keçirilmiş və iştirakçı dövlətlər tərəfindən müsbət qarşılanmışdır. Hesabat ön söz, xülasə olmaqla 10 bölmədən ibarətdir. Bu bölmələr hesabatın hazırlanması metodologiyası, əldə olunmuş nailiyyətlər, DİM-lərə nail olunması üçün həyata keçirilən tədbirlər və yaradılan mühit, beynəlxalq tərəfdaşlıqda iştirak və gələcəkdə atılacaq addımlar kimi məsələləri əhatə edir.

ƏDƏBİYYAT

1. Azərbaycan Respublikasının “2030-cu ilə qədər Dayanıqlı İnkişaf Gündəliyi”nin həyata keçirilməsi ilə əlaqədar ardıq ilkin addımlar haqqında Könüllü hesabat.
2. <https://www.weforum.org/events/world-economic-forum-annual-meeting-2018?tab=LiveBlogandstream=day-before-davosandstream-item=inclusive-development-index2018>
3. “Xalq qəzeti”, 23 yanvar, 2018-ci il.
4. csrjournal.com/ustojchivoe-razvitie-koncepciya-principy-celi
5. Dövlətin İnvestisiya-Innovasiya Siyasəti (dərs vəsaiti), G.A.Əzizova, Bakı -2012
6. science-education.ru/ru/article/view?id=4975
7. economics.studio/otraslevaya-ekonomika/problemy-ustoychivogo-ekonomicheskogo-43485.html
8. Андрей Б., Митя Б., Майя М., «Устойчивое развитие. Экономические, социальные и экологические аспекты», Москва – 2014.

AZƏRBAYCANDA QEYRI-NEFT SEKTORUNUN INKIŞAFININ, ƏHALİ GƏLİRLƏRİNƏ VƏ HƏYAT SƏVİYYƏSİNƏ TƏSİRİ

Aynurə Məmmədova
Azərbaycan Turizm və Menecment Universiteti

Azərbaycan müstəqillik qazandıqdan sonrakı illərdə iqtisadiyyatında canlanma mərhələsi başlamışdır. İqtisadi vəziyyətin dəqiq təhlil edilməsi üçün onu bir neçə mərhələyə bölürlər. Bəlkə ki, iqtisadi vəziyyətin təhlilinə tənəzzüldən başlamalı oluruq. Çünki Azərbaycan müstəqillik qazandığına baxmayaraq iqtisadi cəhətdən bir çox itgilərə məruz qaldı. Bu sovet sosialist rejiminin qurduğu siyasətdən irəli gəlirdi. Azərbaycan sahib olduğu bütün iqtisadi əlaqələri itirmişdi. Sənaye sahələri digər ölkələrlə qarşılıqlı asılı qurulduğuna görə bütün gəlirləri demək olar ki, yox dərəcəsində idi. Bu da büdcənin gəlirlərinin eyni vəziyyətdə olmasından xəbər verirdi.

İqtisadiyyatın tənəzzüldən tərəqqiyə mərhələsi: 1991-ci ildə müstəqillik qazandıqdan sonra Azərbaycan iqtisadiyyatında yeni iqtisadi dövrün başlanğıcı qoyuldu. Həmin tarixdən 2016-cı ilədək Azərbaycan iqtisadiyyatını dörd mərhələyə bölmək olar.

Tənəzzül dövrü (1991-1994-cü illər): Yuxarıda da qeyd etdiyimiz kimi dövlət müstəqilliyinin bərpasının ilk illərinə təsadüf edir bu dövrdə, Azərbaycan müharibə şəraitində olduğu üçün ticarət əlaqələrinin zəifləməsi, nəticədə sosial-iqtisadi vəziyyətin kəskin pisləşməsi ilə xarakterizə edilə bilər. Bu dövr Azərbaycan iqtisadiyyatı dərin iqtisadi böhran yaşayırdı. Beynəlxalq Valyuta Fondunun hesabatlarına əsasən, bu dövrdə Azərbaycan iqtisadi potensialının 60 faizini itirmiş, mövcud istehsal infrastrukturunu əhəmiyyətli şəkildə sıradan çıxarılmış, işsizliyin kəskin artımı fonunda hiperinflasiya müşahidə edilmişdir. 1991-1994-cü illər ərzində Azərbaycanın real ÜDM-i ildə orta hesabla

17 faiz aşağı düşmüş, dövlət büdcəsinin maliyyələşməsi əsasən emissiya kanalları hesabına reallaşdırılmış, tədaviyə buraxılan milli valyuta kəskin ucuzlaşmışdır.

Canlanma, bərpa dövrü (1995-2003-cü illər): Bu dövr bazar iqtisadiyyatına keçid və səmərəli iqtisadi münasibətləri təmin edəcək strateji iqtisadi islahatların reallaşdırılması, iqtisadi artım üçün zəmin yaradılması ilə xarakterikdir. Dövrün digər mühüm xüsusiyyətlərindən biri də Azərbaycanın yüksək sürətlə inkişafını təmin edən neft strategiyasının təməlinin məhz bu dövrdə qoyulmasıdır. 1994-cü ildə 13 şirkətdən ibarət beynəlxalq konsorsiumla "Əsrin Müqaviləsi bağlandı və bununla da Azərbaycan iqtisadiyyatının canlanma mərhələsi başlandı.

İqtisadi inkişaf və tərəqqi dövrü (2004-2014-cü illər): Bu dövr Azərbaycan iqtisadiyyatının tərəqqi dövrü idi. Əldə olunan neft gəlirlərinin bir hissəsi ölkə iqtisadiyyatına investisiya edilirdi və nəticədə Azərbaycan qısa müddətdə yüksək-orta gəlirli ölkəyə çevrilmiş, dolayısıyla da sosial-iqtisadi infrastruktur tamamilə yenilənmiş, qlobal rəqabət qabiliyyətinə görə dünyada 37-ci yerdə qərarlaşmışdır. Görülən tədbirlər və təbii sərvətlərin qiymətindəki artımlar ölkə iqtisadiyyatının sıçrayışlı inkişaf mərhələsinin əsasını qoymuş və 2004-2010-cu illər ərzində ÜDM ildə orta hesabla 16,9 faiz artmışdır.

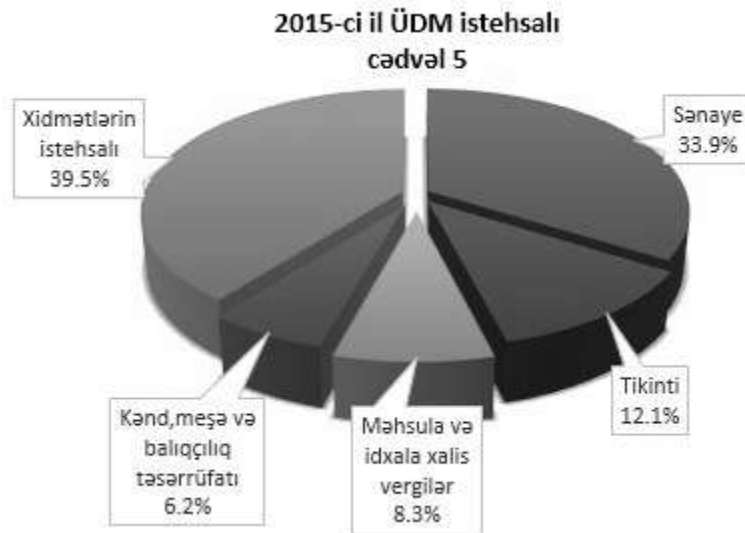
Aşağı neft qiymətləri dövrü: 2014-cü ilin sonlarından etibarən dünya bazarlarında neftin qiymətinin kəskin ucuzlaşmasının mənfi təsirləri 2015-ci ilin ikinci yarısından etibarən dünyada siyasi və iqtisadi vəziyyətin dəyişməsi Azərbaycan iqtisadiyyatına mənfi təsirlərini göstərdi belə ki, ABŞ-nin Federal ehtiyatlar bankı dollarının məzənnəsini iki dəfəyə yaxın artırdı. Mənfi təsir, ilk növbədə, tədiyə balansına, daha sonra iqtisadi artımın maliyyələşmə kanalları üzərindən iqtisadi aktivliyə ötürülmüşdür. maliyyə sabitliyinin təmini üzrə bir sıra risklər formalaşmış, dövlət borcunun ödənilməsi üzrə fiskal yük artmışdır. Azərbaycan hökuməti iqtisadi aktivliyin bərpa edilməsi məqsədilə iqtisadi siyasətin daha da təkmilləşdirilməsi, institusional islahatların sürətləndirilməsi istiqamətində bir çox tədbirlər görmüşdür.

Yuxarıda yazılanlardan aydın olur ki, iqtisadiyyatın şaxələndirilməsi əsasən neft sektorundan gələn gəlirlərin hesabına baş vermişdir. elə ki, neftin satışından gələn gəlirlər iqtisadiyyatın digər sahələrinə investisiya şəklində yatırılmışdır. Bu da qeyri- neft sektorunun inkişafının təməlini qoymuşdur. Məhz bunun nəticəsidir ki, son beş ildə iqtisadiyyatın artımı, əsasən, qeyri-neft sektorunun inkişafı hesabına təmin olunmuş, ümumi daxili məhsulda bu sektorun xüsusi çəkisi 47 faizdən 59 faizə çatmışdır. Dövlət Statistika Komitəsinin məlumatına görə, 2014-cü ildə iqtisadiyyatın qeyri-neft sektoru 7 faiz artmış, onun ÜDM-də xüsusi çəkisi əvvəlki ildəki 56,6 faizdən 60 faizədək yüksəlmişdir.

Aydındır ki, iqtisadi artımın bu həddə çatması, ÜDM-un səviyyəsinin yüksəlməsi əhali gəlirlərinin artımı deməkdir. Qeyri-neft sektoruna investisiyanın cəlb edilməsi, yeni iş yerlərinin açılması və bunun da təsiri ilə ev təsərrüfatlarının gəlirlərinin artması ilə nəticələnir. Gəlirləri artan əhali öz gəlirini tələbatının ödənilməsinə yönəldir. Əhalinin tələbatı bazarlarda ödənilir və bu da müəssisələrin dövriyyəsinin artmasının xəbər verir. ÜDM-un həcmi artır, işsizliyin səviyyəsi aşağı düşür, inflyasiyanın aşağı həddi müşahidə olunur. Beləliklə ölkənin iqtisadi cərxının hərəkəti sürətlənir. Bununla da ölkədə iqtisadi artıma nail olunur.

Azərbaycanda da 2014-cü il yüksək iqtisadi artım ilə xarakterizə olunan bir il olmuşdur. Bu dövrdə iqtisadi artımın yüksək həddi müşahidə olunurdu. Belə ki, ölkədə adam başına düşən ÜDM-un həcmi son on ildə ən yüksək həddə çataraq 6268 manata bərabər olmuşdur. Bu artıma əsas səbəb kimi qeyri-neft sektorunun inkişafını xüsusi ilə vurğulamaq lazımdır. Bu göstərici əsasında əminliklə qeyd etmək olar ki, 2014-cü ildə büdcə gəlirləri də maksimum həddə çatmışdır. Dövlət Statistika komitəsinin verdiyi məlumatda büdcə gəlirlərinin 18400,6 mln manata çatdığı göstərilir.

2015-ci ildə də bu tendensiya davam etmişdir. Demək olar ki, ÜDM-da əsas hissəni qeyri-neft sektorundan gələn gəlirlər təşkil etmişdir.

Yuxarıdakı diaqram əsasən qeyd etmək olar ki, 2015-ci ildə xidmət istehsalının çəkisi daha böyük olub bütün ÜDM-un 39,5 faizini təşkil edir. Strateji yol xəritəsində də Azərbaycanda prioritet sahə kimi xidmət sahələrinin inkişafı nəzərdə tutulmuşdur. İqtisadiyyatın bu strategiyaya ilə genişləndirilməsi, sosial sferanın inkişafına zəmin yaradır.

Bildiyimiz kimi iqtisadiyyatla sosiologiya bir-biri ilə sıx vəhdət təşkil edir. Hər iki sahə qarşılıqlı təsirə malikdir və biri digərinə təkan verir.

Həyat səviyyəsi anlayışına geniş mənada bir çox göstəricilər daxildir. Cəmiyyətdə gəlirlərin bölünməsinin qeyri-bərabərlik dərəcəsi, ətraf mühitin vəziyyəti, insanların sağlamlığının səviyyəsi, peşə mədəniyyəti, yaşayış minimumu və sairə. Dövlət bununla bağlı iqtisadi mexanizmlər işləyib hazırlıyır. Onlar işçilərə yüksək əmək məhsuldarlığı əldə etmək üçün şərait yaradır əmək nəticələrinin mübadiləsi və qarşılıqlı fayda əsasında istehsalçıların imkanlarını genişləndirir.

Bu baxımdan əminliklə qeyd etmək olar ki, Azərbaycanda qeyri-neft sektorunun inkişafı dolayısı ilə əhalinin həyat səviyyəsinə olduqca müsbət təsir göstərir.

ƏDƏBİYYAT

1. Azərbaycanın statistik göstəriciləri 2017
2. <https://azertag.az/>
3. Ə. Q. Əlirzayev "Sosial sferanın iqtisadiyyatı və idarə edilməsi" Bakı 2010
4. S. R. Bayramova, S. Ə. Qurbanova. "Gəlirlər və əmək haqqı siyasəti." Bakı-2009

SIYASI DISKURSDA METAFORLAŞMANIN FUNKSIONAL ASPEKTLƏRİ

Aysel Səfərova

Azərbaycan Dillər Universiteti

Funksionallaşma daima dili və nitqi dəyişən dinamik proseslərdəndir. Dil və nitq vahidlərinin funksionallaşma sahəsi mətn və diskursla əlaqədar məsələlərdəndir.

Ümumən diskursda, o cümlədən siyasi diskursda metaforlaşma «funksional yükü» çəkməkdir.

A. İ. Yefimov yazır ki, «metaforlaşmanın özünə xas əlaməti ondan ibarətdir ki, məcazi məna obrazlıdır, bu, səciyyəlandırıcı funksiya rolunu oynayır. Metafora adlandırmır, amma əsasən xarakterizə edir» (Ефимов А.И. 1961).

Metaforlaşmanın siyasi diskurs ətrafında funksional təsvirində iki prinsipdən istifadə olunur: 1) ifadə formalarından (vasitələrindən) funksiyalara prinsipi; 2) funksiyalardan ifadə formalarına (vasitələrinə) prinsipi.

Linqvistik elminin bir sahəsi də siyasi linqvistikadır. Siyasi linqvistikada «dil və siyasət» problemləri öyrənilir.

Metaforlaşma prosesinin qurulması üçün aşağıdakılar əsas sayılır:

1. leksik vahidlərin məcazlaşması ilə qurulan metaforlaşma;
2. obrazlı dil əsasında qurulan metaforlaşma;
3. Müxtəlif leksik vahidlərin birləşməsi ilə qurulan metaforlaşma.

Diskursda metaforlaşmanın funksional yönü nisbi xarakterlidir, həmin əlamət dilin və nitqin sonrakı inkişaf gedində yaranır, ona kimi həmin prosesin qrammatik-semantik və digər cəhətləri diqqət mərkəzində dayanır. Bir müddətdən sonra diskurs şəraitində metaforlaşma nitq aktında reallaşır və bu zaman həmin prosesin funksional keyfiyyətlərindən söhbət salmaq olar.

Tədqiqat göstərir ki, siyasi diskursda metaforlaşmanın əsas problemi çoxcəhətli semasioloji relevantlığın nitq prosesindəki ifadəlilik, obrazlılıq, emosionallıq və qavrama (dərkətmə) gücünü aşkar etməkdir. Həmin ifadə formaları eksplisit və implisit biçimdə özünü göstərir. Həmin ifadə formalarının arayaraq tapmaq və nitq səviyyəsində təhlil etmək funksional sintaksisin vəzifələri sırasındadır.

Siyasi diskursda açıq və gizli mənalılar mətnə eksplisit və implisit informasiyaları ötürür. Sintaksis elmi öyrədir ki, bütöv mətnlərin qurulması fikrin eksplisit və implisit ifadəsi əsasında mümkün olur. Sintaktik bütövlərdə fikir və hər bir bitmiş fikrin təfərrüatları əksərən real biçimdə, müxtəlif nitq vasitələri ilə ifadə olunur (eksplisit ifadə tərz), lakin bir çox məsələlər mətnin əvvəlki və ya sonrakı cümlələrinə, situasiyaya əsaslandığından mətn və diskursun gedində müəyyən konsept formalaşdırır (yəni təsəvvür edilir), dil vahidləri öz təzahürünü tapa bilmir və bir növ «gizli» verilmiş olur (implisit ifadə tərz). Hər iki forma mikrotemanın açılışına xidmət edir (Kazımov Q.Ş.2008).

«Gizli» informasiyalar mətnə kontekstlərdə müşahidə olunur. Siyasi diskurslarda insanın intellektual fəaliyyəti gizli informasiyalar vasitəsilə açılır.

Siyasi mətnlərdə spesifik informasiyalar verilir Bunlardan biri də mətnə (podtekst) informasiya növüdür.

Mətnə informasiya sırf linqvistik hadisə olaraq diskursun ayrı-ayrı struktur xüsusiyyətlərinə, spesifik birləşməsinə, metaforik hadisələri əks etdirən dil faktlarının simvolikasına əsasən əlavə məna əmələ gətirir. Bizə elə gəlir ki, metaforlaşmış diskursda mətnə informasiya qeyri-aşkar biçimdə təzahür edilmiş implisit mənalıların spesifik düzülüşüdür.

Öz məzmunu etibarlı ilə metaforikləşmiş diskurslarda mətnə informasiya mürəkkəb xarakter kəsb edir və implisit səciyyəlidir.

Siyasi diskursu formalaşdırən siyasətçinin (politoloqun) nə demək istəyi, konkret olaraq fikrində nəyi tutması mətnə və diskursda verbal (sözlü) ifadəsini tapa bildikdə, onu müəyyən etmək subyektiv formada reallaşır. Bu durumda siyasi diskursda mətnə mənanın çoxformalılığı meydana çıxır.

Siyasi diskurs şəraitində mətnə informasiyanın iki əsas növü seçilir: 1) situativ mətnə informasiya; 2) assosiativ mətnə informasiya. Birincidə minimal həcmli siyasi mətnlər (əsasən qəzet mətnləri), ikincidə isə məlumat siyasətdən bəhs olunan kitab və monoqrafiyalarda özünü göstərir. Assosiativ mətnə siyasi informasiyalar verbal olaraq təsvir olunduqda, həyatdakı real hadisələrə (məsələn, Qarabağ hadisəsinə, mitinglərə və s.) münasibətdə, əldə olunmuş məlumatların subyektiv olaraq əlaqələndirilməsi nəticəsində meydana çıxır.

Siyasi diskursda metaforun aşağıdakı funksiyaları vardır.

1. Siyasi diskursda metaforun koqnitiv funksiyası
2. Siyasi diskursda metaforun kontekstyaradıcı funksiyası.
3. Siyasi diskursda metaforun «məna» yaradıcı funksiyası.
4. Siyasi diskursda metaforun pragmatik funksiyası.
5. Siyasi diskursda metaforun mədəni funksiyası
6. Siyasi diskursda metaforun ifadəlilik funksiyası.

Bu funksiyalar haqqında monoqrafik tədqiqatda geniş bəhs ediləcəkdir.

Diskursun məzmun etibarilə tiplərindən biri siyasi mətnlərdir. Siyasi diskurs xüsusi tip diskursdur. Bu mətnlər sırf siyasi terminologiya ilə əhatə olunmur. Siyasi diskurslarda metaforlaşma hadisəsi də bu və ya digər dərəcədə öz əksini tapır. Siyasi mühakimələr, siyasi cəhətdən fikir yürütmə həmin məzmununda olan diskurslarda da üstünlük təşkil edir. Siyasi diskurslarda canlı qavranılan mətn təsəvvürü mövcuddur. Bir kommunikativ hadisə olaraq siyasi diskurslarda məcazilik imkanlarına da müəyyən yer ayrılır.

Siyasi diskurs pragmatik əlamətə malikdir.

Tematik proqressiya siyasi diskurs yaradır.

Siyasi diskursda «metaforun semantikasi dilin səthini idrak sahəsi ilə birləşdirən interaktiv mexanizmdir» (Əliyeva E.Ə. 2017).

Siyasi subferada siyasi mətnlərdə informasiyalar faktual, konseptual və mətnə olurlar. Metaforikləşmiş ifadələr daha çox mətnə informasiyaların obyekt olaraq istifadə olunur.

Lakoff Conson göstərir ki, «sosial və siyasi gerçəkliyin (reallığın) bərpa olunmasında metafora mərkəzi rol oynayır»

Koller yazır: «Bu gün sosial və siyasi problemlər dildə öz əksini tapır, diskursla idarə olunur»

Tədqiqat əsərlərində metafora diskursiv vahid kimi baxılır, bu cür təhlillər ölkənin sosial-siyasi proseslərinin mahiyyət və məzmununu bütün detalları ilə müəyyənləşdirir.

Biz siyasi diskurs deyərkən daxili siyasi kommunikasiyanı başa düşürük. Diskursun bütün formaları siyasətdə və siyasi institutlarda funksionallaşır, həmçinin daxili siyasi kommunikasiya (ünsiyyət) aktivləşir.

Siyasi diskurs dil aid edilir, hansı ki, bundan reportyorlar və siyasi icmalçılar istifadə edirlər. Bu cəhətdən dil «sosial təcrübə»dir. Metaforlardan açıq və qapalı siyasi və ideoloji məqsədlər, daxili siyasi münasibətlərin qurulmasında istifadə edilir.

Siyasi durum (vəziyyət). İdmana aid metaforlar siyasi diskursda kifayət qədər geniş yayılmışdır. Metaforlar siyasi diskursa konservativ vasitələr kimi çıxış edir. Adekvat (bərabər) konseptuallaşma siyasi diskursda yeni istiqamətə yol açır, yeni strategiyalar formalaşır. İdman metaforları yüksək dərəcədə siyasi həyatı təsvir edir. Metaforik ifadə vasitələri ilə futbol metaforikləşir Bu sözlə bağlı bir çox ifadələr metaforikləşir:

Siyasət-bu futboldur. Bu digər freymlərin də yaranmasına şərait yaradır: siyasi partiya- bu futbol komandasıdır. Seçkilər - bu futbol matçısıdır. Demokratik seçki qaydaları- bu futbol qaydalarıdır.

Digər metaforlar siyasi diskursda: İdman-bu müharibə, söz- bu silahdır.

Siyasət-bu biznes. Siyasət- bu birja fondudur. Siyasət-treyder. Siyasət-idman kimidir. Siyasət-biznes kimidir. Siyasət-müharibə kimidir. Siyasət- sevgi kimidir. Bu ifadələr siyasi diskursda funksionallaşır.

Nəticə olaraq qeyd etmək olara ki, metafor- mətnin ən vacib mənasıyaradıcı amillərindəndir. Mətnlə (siyasi, bədii, elmi və s.) açıq və gizli tonallıq verir, müəllifin mətnaltı niyyətlərini inikas etdirir.

Konkret olaraq siyasi diskurslarda metaforlar yüksək qiymətləndirmə gücünə, təsir imkanlarına malikdir. Siyasi diskursda metaforlar persepsion potensiala malikdir. Fikrin metaforik ifadə tərzsi siyasi diskurslarda (mətnaltı mənalarnın yaranmasında) daha fəaldır.

ƏDƏBİYYAT

1. Ефимов А.И. Стилистика художественной речи. Москва, 1961, с. 125.
2. Казимов Q.Ş. Seçilmiş əsərləri. XX cildə, V cild, Bakı, «Nurlan», 2008, s.445
3. Əliyeva E.Ə. Tematik progressiya və diskursun yaranması (Azərbaycan və ingilis dilləri materialları əsasında). Nam. dis. Bakı, 2017, s.23
4. Lakoff Johnson, 1980, Metaphors we live by. Chicago. University of Chicago.
5. Koller, 2003, 57
6. Chilton P., Ilin M. Metaphor in Political Discourse: The Case of the «Common European House» \ Discourse and Society. 1993. Vol. 4 (1), p. 7-31
7. Зяткова Л.Я. Субъективная модальность политического дискурса. Дисс. Канд.филол.наук. Тюмень, 2003, 249 с.
8. Ермакова Е.В. Имплицитность в художественном тексте. Изд-во Саратовского университета, 2010.
9. Шейгал Е.И. Семиотика политического дискурса. М., «Гнозис», 2004, 326 с.
10. Макаров М.Л. Основы теории дискурса. М., ИТДГК, «Гнозис», 2003, 280 с.

İSTEHLAKÇILARIN RAZİEDİCİ QİYMƏT TAKTİKALARINA QARŞI BİLGİ SƏVİYYƏSİ İLƏ ƏLAQƏDAR SKALANIN AZƏRBAYCANCAYA UYGUNLAŞDIRILMASI

Bəhman Hüseynli
Marmara Universiteti, İstanbul, Türkiyə

Stratejik qərarların qəbul edilməsindən, istehlakçı davranışlarının müəyyən edilməsinə qədər genişşəpkiyə istifadə edilən ölçmə vasitələri marketing araşdırmalarında mühim yerə sahibdir. Marketing fəaliyyətlərinin ölçülməsi müəssisələrə və brendlərə nə cür qərar vermələrində də önəmlidir. Marketing fəaliyyətlərində istehlakçıların davranışlarını müəyyən etmək üçün elmi skalalardan istifadə edilməkdədir. Bu çərçivədə marketing fəaliyyətlərində qiymət taktikalarına qarşı istehlakçıların bilgi səviyyəsinin ölçülməsi də müvafiq sahənin mütəxəssisləri üçün vacib əhəmiyyətə malikdir.

Elmi ədəbiyyat incələndikdə, qiymət, qiymətləndirmə və fərqli sektorlarda qiymət strategiyaları ilə əlaqədar araşdırmalar edildəyə görülməkdədir. Lakin bununla yanaşı, qiymətləndirmə taktikaları və istehlakçıların bu qiymət taktikalarına qarşı bilgi səviyyəsi ilə əlaqədar çox araşdırmanın olmadığı görünməkdədir. Xüsusilə, pərakəndəcilikdə çox mühüm rol oynayan qiymətləndirmə taktikaları ilə əlaqədar mövzular (Levy, Grewal, Kopalle, & Hess, 2004) araşdırmaçıların diqqətini cəlb etsə də, onların sayı da çox deyildir. Bununla birlikdə qiymət müştərilərin satın alma qərarlarına təsir edən amillərdən biri olduğu üçün (Monroe, 1973; Alba, Mela, Shimp ve Urbany, 1999; Thomas, & Morwitz, 2004) bu araşdırmaların davam etdirilməsi böyük əhəmiyyətə malikdir.

İstehlakçıların qiymətə dair bilgi səviyyəsi qiymətləndirmə strategiyalarında və taktikalarında önəmli yerə sahibdir və istehlakçıların satın alma qərarlarına da təsir etdiyindən dolayı (Binkley & Bejnarowicz, 2003; Dolan, 1995; Mesak & Clelland, 1979; Monroe, 1973; Shapiro, 1968; Turley & Cabaniss, 1995; Vanhuele & Dre'ze, 2002) bu taktikaların ölçülməsinin elmi gərəkliliyi görünməkdədir. Bütün elmlərdə olduğu kimi marketing araşdırmalarında ölçmə müəyyən vasitələrlə həyata keçirilir. Belə ki, ölçmə, müəyyən qaydalar çərçivəsində müşahidə (və ya cavablara) ədədi dəyərlərin verilməsidir (Kurtuluş, 2010:93). Onu da qeyd etmək lazımdır ki, istehlakçıların raziedici qiymət taktikalarına qarşı bilgi səviyyəsi ilə əlaqədar ölçü vasitələri də çox deyildir. Bu ölçü vasitələrindən biri Hardesty, Bearden ve Carlson (2007) tərəfindən hazırlanmış bir skaladır.

Bütün bunları diqqətə alaraq Hardesty, Bearden ve Carlson (2007) tərəfindən hazırlanan İstehlakçıların Raziedici Qiymət Taktikalarına Qarşı Bilgi Səviyyəsi ilə Əlaqədar Skalanın (Pricing Tactic Persuasion Knowledge – PTPK) Azərbaycan dilinə uyğunlaşdırılması məqsədilə bu araşdırma edilmişdir. Mövzu ilə əlaqədar skalaların və ümumiyyətlə elmi tədqiqatların azlığı da diqqətə alındıqda bu araşdırmanın müvafiq sahəyə verəcəyi töhfədən dolayı bu araşdırmanın edilməsi.

Bu araşdırmanın nəticəsində Hardesty, Bearden ve Carlson (2007) tərəfindən hazırlanan İstehlakçıların Raziedici Qiymət Taktikalarına Qarşı Bilgi Səviyyəsi ilə Əlaqədar Skalanın (Pricing Tactic Persuasion Knowledge – PTPK) Azərbaycan dilində və Azərbaycan versiyası hazırlanmışdır.

1. ARAŞDIRMANIN NƏZƏRİ ƏSASLARI

Araşdırmanın nəzəri əsaslarını marketing, istehlakçı davranışları, marketingdə qiymət, qiymətləndirmə taktikaları və istehlakçıların qiymət haqqında bilgi səviyyəsi təşkil etməkdədir.

1.1. Marketingdə Qiymət, Qiymətləndirmə və Qiymətləndirmə Taktikaları

Marketingdə qiymət strategiyası bir məhsul və ya xidmət üçün optimal qiymətin müəyyən edilməsi ilə əlaqədardır. Qiymət həm istehlakçı, həm də istehlakçı üçün müəyyənədi bir rol oynadığı üçün marketingin ən mühüm elementlərindən biridir. Eyni zamanda qiymət strategiyası həm istehlakçılara, həm də istehsalçı müəssisələrə qarşı uyğun şəkildə tətbiq edilməlidir (Kotler, Keller, Ancarani, & Costabile, 2014; Kotler, & Armstrong, 2010; Bowersox, & Cooper, 1992).

Qiymət müəssisələr üçün marketing fəaliyyətlərində və ümumiyyətlə istehsalın davam etdirilməsində mühüm rol oynamaqdadır. Qiymətləndirmə qərarı zamanı son qərara təsir edən müxtəlif faktorlar vardır. Bunlar arasında məhsul və ya xidmətin istehsal və ya alğı qiyməti, məhsul və ya xidmətə olan tələb, rəqabət şəraiti, hədəf alınan bazarın bazar payı, marketingindigər elementləri və s-dir (Stanton, 1981, bild. Mucuk, 2012). Müəssisələr tərəfindən qiymət müəyyən edilməsinin üç metodu vardır. Bunlar aşağıdakılardır:

1. Maliyyətə əsaslanan qiymətləndirmə
2. Müştəri dəyərinə əsaslanan qiymətləndirmə
3. Rəqabətə əsaslanan qiymətləndirmə.

Bu qiymətləndirmə strategiyaları fərqli sektorlarda müxtəlif cür tətbiq edilməkdədir. Bu strategiyaların hər birinin özünəməxsus özəllikləri olmaqla yanaşı, həm də fərqli taktikaları vardır.

Bundan başqa, qiymət, istehlakçılar üçün də mühüm olub, nisbi də olsa onlara keyfiyyət haqqında məlumat verir; istehlakçıların məhsulu dəyərləndirmələrinə yardımçı olmaqdadır (Mucuk, 2012).

Marketingdə qiymətin komponentləri deyildikdə rəqib firmaların qiymətlərinin incələnməsi, satış şərtləri və ödəmə şəraitlərinin müəyyən edilməsi, qiymətləndirmə strategiyasının formalaşdırılması, qiymətləndirmədə istifadə ediləcək metod və ya metodların müəyyən edilməsi və qiymətlərin müəyyənəşdirilməsi kimi fəaliyyət nəzərdə tutulur (Koç, 2016:88). Qiymətlər fərqli müştəri segmentlərinə görə müxtəlif cür tətbiq edilir.

Fərqli faydaları ilə bərabər qiyməti psixoloji təsiri marketing cəhətdən xüsusilə önəmlidir. Belə ki, istehlakçıların, istehsalçı və ya aracı müəssisələr haqqında kifayət qədər bilgisi olmadığı hallarda, yüksək qiymətin yaxşı keyfiyyətin nişanəsi kimi qəbul edildiyi görünməkdədir (Mucuk, 2012). İstehlakçıların qiymətə dair bilgi səviyyəsinə görə qiymətləndirmə taktikaları müəyyən edilir.

Elmi ədəbiyyatlarda bir çox qiymətləndirmə taktikası ilə əlaqədar araşdırmalar mövcuddur. Bu qiymətləndirmə taktikaları hər bir toplumda fərqli olmaqla yanaşı, hər bir məhsul və xidmətə görə, istehsalçının bazar payına görə, məhsulun qiymətinin məbləğinə görə, istehlakçının bu məhsul və ya xidmətdən gözlədiyi faydaya görə dəyişməkdədir.

1.2. İstehlakçıların Qiymət Haqqında Bilgi Səviyyəsi

İstehlakçıların qiymət haqqında bilgiyə sahib olub-olmaması elmi ədəbiyyatda da bir çox araşdırmaçı tərəfindən incələnməmişdir. Qiymət bilgisi (price awareness / price knowledge) alıcıların qiymətləri nəzərə almaq qabiliyyəti ilə əlaqədardır. Monroe və Lee-yə (1999) görə əvvəlki tədqiqatlarda qiymət bilgisi əsasən üç yolla fəaliyyət qazanmışdır. Bunlar aşağıdakılardır:

1. Alıcıların satın aldıkları məhsullar üçün ödədikləri tam qiymətləri deyə bilərlər (satın aldıkları yerdəki fəaliyyətləri)
2. Alıcılar qiymətlərinə görə alternativ versiyaları sıralaması
3. Alıcıların müəyyən bir məhsulun qiymətini tanımaq qabiliyyəti.

Ümumiyyətlə qiymət məlumatları marketingdə çox önəmlidir, çünki qiymət istehlakçıların satın alma qərarına təsir etməklə yanaşı, həm də istehsalçıların satış marjına təsir etməkdədir. Buna görə də hər hansı məhsul haqqında istehlakçıların qiymət bilgisi pərakəndəçilikdə satış uğurları ilə birlikdə bütün bir psixoloji sistemi əhatə etməkdədir (Kenning, Evanschitzky, Vogel & Ahlert, 2007).

İstehlakçıların qiymət bilgilərinə istehlakçı və məhsul kateqoriyalarının xüsusiyyətləri ilə əlaqədar bir çox amil təsir etməkdədir (Estelami, 1998). Bu amillər fərqli zamanlarda və fərqli toplumlarda fərqli amillərdən formalaşa bilər. Amma ümumi mənada ələ alındıqda istehlakçıların sosial, demoqrafik və iqtisadi vəziyyətləri qiymət bilgisi ilə əlaqədar əsas amillərdən biridir. Bundan başqa, hər hansı bir məhsulun və ya xidmətin istehlakçıya verdiyi fayda da burada önəmli olmaqdadır.

İstehlakçıların qiymətlər haqqında bilgiyə sahib olub-olmadıklarını anlamaq istehsalçılar, xüsusilə də, marketoloqlar üçün çox mühimdir. Bundan başqa, istehlakçılar satın aldıkları zaman bir məhsulun qiymətinə qərar verərkən istehlakçı qiymət bilgisindən nadirən istifadə etməkdədirlər. Halbuki, qiymətləndirmə strategiyaları formalaşdırılarkən istehlakçıların qiymət bilgisi də nəzərə alınmaqdadır (Kenning, Evanschitzky, Vogel & Ahlert, 2007).

1.3. İstehlakçıların Raziedici Qiymət Taktikalarına Qarşı Bilgi Səviyyəsi ilə Əlaqədar Skalının Orijinal Versiyası

Orijinal forması Hardesty, Bearden və Carlson tərəfindən 2007-ci ildə yayımlanan İstehlakçıların Raziedici Qiymət Taktikalarına Qarşı Bilgi Səviyyəsi ilə Əlaqədar skala (Pricing Tactic Persuasion Knowledge – PTPK) marketingdə istehlakçıların qiymət taktikalarını anlamaları və onlara qarşı inamlarının olub olmaması ilə əlaqədardır.

Hardesty, Bearden və Carlson-ın (2007) tədqiqatlarında elmi ədəbiyyatı incələyərək qiymətləndirmə taktikaları ilə əlaqədar 26 ifadə havuzu yaratmışdılar. Sonra doktorantura təhsili olan və praktiki təcrübəyə sahib şəxslərin iştirakı ilə fokus qrup çalışmaları edilmiş və bunun nəticəsində iki maddə çıxarılmış və bir maddə əlavə edilmişdir. Araşdırmanın sonunda skalanın orijinal versiyasında 17 maddə qalmışdır. Bu 17 maddənin hər bir maddəsində qiymət taktikasının adı, izahı və marketoloqlar tərəfindən bu taktikalrın necə istifadə edildiyi qeyd edilmişdir. Skalayı cavablandıran şəxslər “Doğru”, “Yanlış” və “Bilmirəm” cavablarından birini seçə bilərlər.

Eyni zamanda Hardesty, Bearden və Carlson (2007) öz araşdırmalarında skalanın keçərliliyi ilə əlaqədar da statistik dəlilləri ortaya qoymuşdur. Buna görə skalanın orijinal versiyasında test təkrar test güvənirliyi 0.72 olaraq müəyyən edilmişdir.

2. ARAŞDIRMANIN METODOLOGİYASI

Araşdırmanın metodologiyasının müəyyən edilməsi zamanı elmi skalaların uyğunlaşdırılması ilə əlaqədar İngilis dilində və Türk dilində elmi məqalələrdən faydalanılmışdır. Bunun üçün ilk öncə elmi məqalələr incələnməmiş, daha sonra Azərbaycancaya uyğunlaşdırmanın metodu müəyyən edilmişdir.

2.1. Araşdırmanın Məqsədi

Araşdırmanın məqsədi Hardesty, Bearden və Carlson (2007) tərəfindən formalaşdırılan istehlakçıların raziedici qiymət taktikalarına qarşı bilgi səviyyəsini ölçən (Pricing Tactic Persuasion Knowledge – PTPK) skalanın Azərbaycan dilinə uyğunlaşdırılmasıdır.

2.2. Araşdırmanın Metodu

Araşdırmanın metodu elmi skalalara uyğun şəkildə formalaşdırılmışdır. Hambleton & Bollwark(1991), Savaşır (1994), Şahin (1994) və Beaton, Bombardier, Guillemain & Ferraz'ın(2000) elmi məqalələrindən istifadə edilmişdir. Bu araşdırmalarda skalaların formalaşdırılması, fərqli toplumlarda və müxtəlif cür istifadə edilmənin əsasları verilmişdir. Bununla da araşdırmanın metodu aşağıdakı kimi müəyyənləşdirilmişdir:

1. Elmi ədəbiyyat incələnməmişdir
2. Orijinal skalanın müəlliflərindən icazə alınmışdır
3. İngilis dilindən Azərbaycan dilinə tərcümə çalışması edilmişdir
4. Azərbaycan dilinə tərcümə edilən ifadələr ön test vasitəsilə düzəldilmişdir
5. Skala üçün ekspert dəyərləndirmələri alınmışdır
6. Skalanın ifadələri üçün statistik analiz tətbiq edilmişdir
7. Skalanın Azərbaycan dilinə uyğunlaşdırılmış son versiyası əldə edilmişdir.

2.2.1. Araşdırma üçün Hazırlıq

İlk öncə mövzu ilə əlaqədar elmi ədəbiyyat incələndi və bu cür araşdırmalar haqqında həm nəzəri, həm də praktiki bilgi əldə edildi. Daha sonra skalanın Azərbaycan dilinə uyğunlaşdırılması üçün məqalə müəlliflərindən icazə alınması başlamışdır. Bu istiqamətdə ilk öncə məsul müəllifə e-poçt göndərilmiş, lakin e-poçtun çatmaması səbəbilə məqalənin birinci müəllifinə e-poçt yazılaraq icazə alınmışdır.

Bundan başqa, skalanın İngilis dili versiyasında ifadələrdəki qiymətlər Amerika Birləşmiş Ştatları dolları ilə verilmişdir. Bu araşdırma qiymətlər orijinal skalada ABŞ Dolları (USD) ilə göstərilmiş, skalanın Azərbaycan dilinə uyğunlaşdırılması çərçivəsində isə Azərbaycan Manatı ilə ifadə edilmişdir. Hesablama zamanı Azərbaycan Respublikasının Mərkəzi Bankının 11.09.2017 Bazar ertəsi günü açıqlanan məzənnələri (1 USD = 1.7009 Manat) əsas alınmışdır⁴.

Bundan başqa, orijinal skaladakı nümunələr Azərbaycan dilinə uyğunlaşdırılan zaman istehlakçılar tərəfindən anlaşılmaması üçün Azərbaycanda mövcudda olan nümunələr ilə dəyişdirilmiş və bəzi yuvarlaqlaşdırmalar edilmişdir.

2.2.2. Araşdırma Çərçivəsində Tərcümə Çalışması

Araşdırmanın metodologiyası istiqamətində, İngilis dilində olan orijinal skala Azərbaycan dilinə tərcüməsinə başlanmışdır. Bu zaman peşəkarlıq, elmlilik və praktiklik prinsipləri əsas alınmışdır. Bu məqsədlə skalanın İngilis dilindən Azərbaycan dilinə çevirən tərcüməçilər aşağıdakı kriteriyalar əsasında seçilmişdir:

1. Ən az bakalavr məzunu olmalı
2. Həm ingilis dilini, həm də iqtisadi (marketing) sahədə bilik və təcrübəyə sahib olmalı
3. Son bir ildə Azərbaycanda yaşamalı
4. Alışveriş təcrübəsinə malik olmalı

Araşdırmanın tərcümə hissəsi ilə əlaqədar bir neçə şəxs müraciət etmiş, lakin bəziləri kriteriyaları uyğun olmadığı üçün qəbul edilməmişdir. Bu kriteriyalara uyğun olan üç tərcüməçi skalanı İngilis dilindən Azərbaycan dilinə tərcümə etmişdir.

2.2.3. Araşdırma Çərçivəsində Ön Test

Skalanın tərcüməsi başa çatdıqdan sonra skaladakı ifadələrin anlaşılabilirliyini və marketing elminə uyğunluğu təmin etmək və problemlə yərləri müəyyən edərək düzəltmək üçün araşdırma çərçivəsində ön test tətbiq edilmişdir. Aşağıdakı kriteriyalara uyğun şəxslər araşdırmanın ön testində iştirak etmişdir:

1) Hazırda Azərbaycandakı universitetlərin birində Marketing ixtisasının bakalavr, magistr və doktorantura səviyyələrinin birində təhsil almalı

1. Əyani təhsil almalı
2. Marketing terminologiyasına bələd olmalı
3. Son bir ildə Azərbaycanda yaşamalı
4. Alışveriş təcrübəsinə malik olmalı.

Araşdırmanın ön testində iştirakçılarla əlaqə qurmaq məqsədilə bu kriteriyalar paylaşılmış və bu kriteriyalara uyğun olan 50 nəfər e-poçt ünvanlarını göndərərək anketin onlara da göndərilməsini bildirmişdirlər. Anket toplam 33 nəfərə göndərilmiş, ilk olaraq iki nəfər anketi dolduraraq göndərmişdir. Daha sonra digər 33 nəfərə anket ilə əlaqədar bir xatırlatma e-poçt yazısı göndərilmiş və bundan sonra da iki nəfər anketi dolduraraq göndərmişdir. Araşdırmanın ön testinin ən az 10 nəfər olması məqsədilə bu şəxslərdən başqa 6 nəfərlə dolay yollarla əlaqə saxlanmış və anketin ön test çalışması bitirilmişdir. Araşdırmanın ön testində iştirak edənlərin bildirdikləri problemlər düzəldilmiş, anketin sadə bir istehlakçının anlaya bilməsinə qədər sadələşdirilmişdir.

2.2.4. Araşdırma Çərçivəsində Marketing Ekspertlərinin Dəyərləndirməsi

Araşdırmanın metodologiyası istiqamətində skalanın anlaşılabilirliyi ilə əlaqədar ön test nəticələndirildikdən sonra skaladakı ifadələrin Azərbaycana uyğun olub olmasının gərəyi məqsədilə marketing ekspertlərindən skaladakı hər bir ifadə üçün rəy alınmışdır. Bu araşdırmanın məqsədi və metodologiyası istiqamətində marketing ekspertlərini müəyyən etmək üçün aşağıdakı kriteriyalardan ən az birinə uyğun gələn şəxslərə e-poçt vasitəsilə anket göndərilmişdir:

1. Marketing sahəsində ən az magistratura məzunu olmalı
2. Marketing sahəsində ən az beş il çalışmalı
3. Azərbaycandakı universitetlərin birində Marketing dərsi tədris etməli.

Bu kriteriyalara uyğun beş ekspert müəyyən edilərək anket göndərilmiş və ekspertlərin bildirdikləri fikirlər Əhatə Etibarlılıq Dərəcəsi (ƏED) ilə analiz edilmişdir.

⁴ <https://www.cbar.az/other/azn-rates?act=fetchForm&date%5Bday%5D=11&date%5Bmonth%5D=9&date%5Byear%5D=2017>

3. MƏLUMATLARIN ANALİZİ VƏ ARAŞDIRMANIN NƏTİCƏLƏRİ

3.1. Məlumatların Analiz Edilməsi Metodu

Araşdırma çərçivəsində əldə edilmiş məlumatların düzgün şəkildə analizi skalanın uyğunlaşdırılan dil üçün etibarlılığını üçün də əsasdır. Buna görə də davranış elmlərdə istifadə edilən metodlardan istifadə edilərək Azərbaycan dilinə uyğunlaşdırılmış skalanın keçərliliyini analiz etmək üçün Əhatə Etibarlılıq Dərəcəsi (ƏED) istifadə edilmişdir. Əhatə etibarlılıq dərəcələri və əhatə etibarlılıq indeksləri ekspert rəylərinə əsaslanan statistika ilə uyğun olmayan fikirlərini statistik olaraq ölçə bilmək üçün statistik əmsallara çevirmə məqsədilə istifadə edilməkdədir (Yurdugül, 2005).

Bundan başqa ƏED ilə əlaqədar müvafiq elmi araşdırmalar (Rubio, Berg-Weger, Tebb, Lee, & Rauch, 2003) incələnmiş və orada qeyd edilənlər də diqqətə alınmışdır. Laüşe (1975) tərəfindən yaradılan ƏED çərçivəsində, hər bir ekspert hər bir maddə üçün “Gərəkli”, “Yararlı/Yetərsiz” və “Gərəksiz” ifadələrindən birini işarələyirlər. Əhatə Etibarlılıq Dərəcəsi (ƏED), hər hansı bir maddə ilə əlaqədar “Gərəkli” cavabını bildirən ekspertlərin sayını bu maddə ilə əlaqədar cavab bildirən toplam ekspertlərin sayına bölüb, alınan nəticədən bir (1) çıxmaqla əldə edilməkdədir (Yurdugül, 2005).

Əhatə Etibarlılıq Dərəcəsi (ƏED) aşağıdakı düstur ilə hesablanmaqdadır:

$$KGO = \frac{N_G}{N/2} - 1$$

Burada;

ƏED – Əhatə Etibarlılıq Dərəcəsi;

NG – maddə ilə əlaqədar “Gərəkli” diyən ekspertlərin sayı,

N – maddə ilə əlaqədar fikir bildirən toplam ekspertlərin sayını göstərməkdədir.

3.2. Araşdırma Çərçivəsində Ekspertlərdən Rəylərinin Analizi

Araşdırmanın məqsədi istiqamətində Hardesty, Bearden və Carlson (2007) tərəfindən formalaşdırılan istehlakçıların razıedici qiymət taktikalarına qarşı bilgi səviyyəsini ölçən (Pricing Tactic Persuasion Knowledge – PTPK) skalanın Azərbaycan dilinə uyğunlaşdırılması üçün marketing ekspertlərindən gələn anketin nəticələri Əhatə Etibarlılıq Dərəcəsi (ƏED) ilə analiz edilmişdir. Araşdırma çərçivəsində beş marketing eksperti tərəfindən doldurulmuş anket analizə daxil edilmişdir. Araşdırma çərçivəsində orijinal skalanın Azərbaycan dilindəki hər bir maddəsi ekspertlər tərəfindən dəyərləndirilmiş və “Gərəkli”, “Yararlı/Yetərsiz” və “Gərəksiz” ifadələrindən biri cavablandırılmışdır. Araşdırmanın bu hissəsi ilə əlaqədar detallar ƏED (Əhatə Etibarlılıq Dərəcəsi) Cədvəl 1-də verilmişdir.

Cədvəl 1. Azərbaycancaya Uyğunlaşdırılmış Skalanın Maddələrinin Əhatə Etibarlılıq Dərəcələri

No	Qiymətləndirmə Taktikasının Adı	Ekspertlərin Sayı	“Gərəkli” Cavabını Verənlərin Sayı	“Gərəkli” Cavabını Verənlərin Faizi (%)	Əhatə Etibarlılıq Dərəcəsi (ƏED)
1	Əsir qiymətdoyma	5	2	87,9	-0,20
2	Müştəri dəyərində əsaslanan qiymətdoyma	5	3	82,5	0,20
3	Gündəlik aşağı qiymətlər	5	5	35,4	1,00
4	Prestijli qiymətdoyma	5	3	80,1	0,20
5	Hesab-fakturadan kənar istinad qiymətləri	5	2	34,5	-0,20
6	Zərərinə qiymətdoyma	5	5	72,2	1,00
7	İstehsalçının tövsiyyə etdiyi pərakəndə qiymətlər	5	3	76,2	0,20
8	Aşağı yeri olmayan qiymətdoyma	5	2	30,1	-0,20
9	Faizsiz qiymətdoyma	5	4	29,6	0,60
10	Bölünmüş qiymətdoyma	5	1	41,3	-0,60
11	Bazara giriş qiyməti	5	5	87,4	1,00
12	Hərgün 1 manat və ya XXX manat	5	3	47,6	0,20
13	Toplam qiymət	5	5	76,7	1,00
14	Yüksək qiyməti vurğulama	5	2	74,8	-0,20
15	Qaymağını almaq əsaslı	5	2	85,9	-0,20

qiymətdəyişmə

16	Rəstgələ qiymətdəyişmə	5	1	70,4	-0,60
17	Dəyişkən qiymətdəyişmə	5	3	82,5	0,20

Müvafiq elmi ədəbiyyatlarda Əhatə Etibarlılıq Dərəcəsi (ƏED) ilə əlaqədar analizlərdə statistik keçərliliyin təmin edilməsi ekspert sayına görə əhatə etibarlılıq dərəcəsi vardır. Veneziano və Hooper'a (1997) görə ekspert sayı beş olan hallarda Əhatə Etibarlılıq Dərəcəsinin minimum 0.99 olması lazımdır.

Cədvəl 2. Azərbaycanca Uyğunlaşdırılmış Skalaların Maddələrinin Əhatə Etibarlılıq Dərəcələrinə Göre Son Versiyası

No	Qiymətləndirmə Taktikasının Adı	Etibarlılıq Dərəcəsi (ƏED)
1	Gündəlik aşağı qiymətlər	1,00
2	Zərərinə qiymətdəyişmə	1,00
3	Bazara giriş qiyməti	1,00
4	Toplam qiymət	1,00

Cədvəl 1-dən də göründüyü kimi 0.99 dərəcəsinə təmin edən və etməyən maddələr vardır. Bu səbəblə 0.99 dərəcəsinə təmin etməyən maddələr analizdən çıxarılmışdır. Nəhayətində, 0.99-dan yüksək dəyərə sahib 4 maddə qalmışdır. Buna əsasən demək mümkündür ki, skalanın Azərbaycan dilindəki versiyasında 4 ədəd maddə qalmışdır (Cədvəl 2).

Bununla da Azərbaycanda istehlakçıların rəziedici qiymət taktikalarına qarşı bilgi səviyyəsini ölçmək üçün Hardesty, Bearden və Carlson (2007) tərəfindən formalaşdırılan skalanın 4 maddəsi ilə ölçülə biləcəyi sübut edilmişdir.

4. NƏTİCƏ VƏ TƏKLİFLƏR

Müəyyən metodologiyasız edilən analizlər araşdırmanın nəticələrini ortaya qoymuşdur. Bu araşdırmada Hardesty, Bearden və Carlson (2007) tərəfindən formalaşdırılan istehlakçıların rəziedici qiymət taktikalarına qarşı bilgi səviyyəsini ölçən (Pricing Tactic Persuasion Knowledge – PTPK) skala Azərbaycan dilinə uyğunlaşdırılmışdır. Skalanın orijinal versiyası (Əlavə 2) məqalədə göstərilən metodologiya əsasında Azərbaycan dilinə uyğunlaşdırılmışdır (Əlavə 1). Müəyyən elmi analizlər nəticəsində orijinal versiyasında 17 ədəd maddə olan skalanın Azərbaycan dilində olan versiyasında isə 4 ədəd maddə formalaşmışdır.

Elmi analizlərlə yanaşı bəzi məhdudiyyətlərlə qarşılaşılmışdır. Bu məhdudiyyətlər arasında ən əsası iştirakçıların anketləri doldurması və göndərməsi ilə əlaqədardır. Bundan başqa, Azərbaycan dilində marketing, qiymətləndirmə taktikaları, ölçmə metodologiyası kimi elmi ədəbiyyatların azlığı araşdırmanın nəticələrinin müzakirə edilməsinə şərait yaratmamaqdır. Bütün bunları diqqətə alaraq, gələcək araşdırmalarda, iştirakçı və ekspert saylarının artırılması ilə skalanın orijinal versiyasından Azərbaycan dilinə 1və ya 2 maddə əlavə edilə bilər. Eyni zamanda gələcək araşdırmalarda əldə edilmiş 4 maddəlik bu skala ilə Azərbaycanda yaşayan istehlakçılar üzərində rəziedici qiymət taktikalarına qarşı bilgi səviyyəsi ilə əlaqədar səbəb-nəticə münasibətlərini əsas alan araşdırmalar edilə bilər.

ƏDƏBİYYAT

- Alba, J. W., Mela, C. F., Shimp, T. A. and Urbany, J. E. (1999). The effect of discount frequency and depth on consumer price judgments. *Journal of Consumer Research*, 26(2), 99-114.
- Azərbaycan Mərkəzi Bankı (2017). İnternet Mənbəsi: <https://www.cbar.az/other/azn-rates?act=fetchForm&date%5Bday%5D=11&date%5Bmonth%5D=9&date%5Byear%5D=2017> (Məlumatın Əldə Edilmə Tarixi: 25.09.2017).
- Beaton, D. E., Bombardier, C., Guillemin, F., & Ferraz, M. B. (2000). Guidelines for the process of cross-cultural adaptation of self-report measures. *Spine*, 25(24), 3186-3191.
- Binkley, J. K., & Bejnarrowicz, J. (2003). Consumer price awareness in food shopping: the case of quantity surcharges. *Journal of Retailing*, 79(1), 27-35.
- Bowersox, D. J., & Cooper, M. B. (1992). *Strategic marketing channel management*. McGraw-Hill College.
- Dolan, R. J. (1995). How do you know when the price is right?. *Long Range Planning*, 6(28), 125.
- Estelami, H. (1998). The price is right... or is it? Demographic and category effects on consumer price knowledge. *Journal of Product & Brand Management*, 7(3), 254-266.
- Hambleton, R. K., & Bollwark, J. (1991). *Adapting Tests for Use in Different Cultures: Technical Issues and Methods*.
- Hardesty, D. M., Bearden, W. O., & Carlson, J. P. (2007). Persuasion knowledge and consumer reactions to pricing tactics. *Journal of Retailing*, 83(2), 199-210.
- Kenning, P., Evanschitzky, H., Vogel, V., & Ahlert, D. (2007). Consumer price knowledge in the market for apparel. *International Journal of Retail & Distribution Management*, 35(2), 97-119.
- Koç, E. (2016). *Tüketici Davranışları ve Pazarlama Stratejileri: Gölal ve Yerel Yaklaşım*. Ankara, Seçkin.
- Kotler, P., & Armstrong, G. (2010). *Principles of marketing*. Pearson education.
- Kotler, P., Keller, K. L., Ancarani, F., & Costabile, M. (2014). *Marketing management*. 14/e. Pearson.
- Lawshe, C. H. (1975). A quantitative approach to content validity. *Personnel psychology*, 28(4), 563-575.
- Levy, M., Grewal, D., Kopalle, P. K., & Hess, J. D. (2004). Emerging trends in retail pricing practice: implications for research. *Journal of Retailing*, 80(3), 165-180.

16. Mesak, H. I., & Clelland, R. C. (1979). A competitive pricing model. *Management Science*, 25(11), 1057-1068.
17. Monroe, K. B., & Lee, A. Y. (1999). Remembering versus knowing: Issues in buyers' processing of price information. *Journal of the Academy of Marketing Science*, 27(2), 207-225.
18. Monroe, K.B. (1973). Buyers' subjective perceptions of price. *Journal of Marketing Research*, 10, 70-80.
19. Mucuk, İ. (2012). Pazarlama İlkeleri. İstanbul: Türkmen Kitabevi
20. Rubio, D. M., Berg-Weger, M., Tebb, S. S., Lee, E. S., & Rauch, S. (2003). Objectifying content validity: Conducting a content validity study in social work research. *Social work research*, 27(2), 94-104.
21. Şahin, N. (1994). Psikoloji araştırmalarında ölçek kullanımı. *Türk Psikoloji Dergisi*, 9(33), 19-26.
22. Savaşır, I. (1994). Ölçek uyarlamasındaki sorunlar ve bazı çözüm yolları. *Türk Psikoloji Dergisi*, 9(33), 27-32.
23. Shapiro, B. P. (1968). The psychology of pricing. *Harvard Business Review*, 46(4), 14-25.
24. Stanton, W. J. (1981). *Fundamentals of Marketing*. Japan: McGraw-Hill.
25. Thomas, M., & Morwitz, V. (2004). Effects of framing on magnitude perceptions of price. *Advances in Consumer Research*, 31(1), 454-6.
26. Turley, L. W., & Cabaniss, R. F. (1995). Price knowledge for services: An empirical investigation. *Journal of Professional Services Marketing*, 12(1), 39-52.
27. Vanhuele, M., & Drèze, X. (2002). Measuring the price knowledge shoppers bring to the store. *Journal of Marketing*, 66(4), 72-85.
28. Veneziano, L. (1997). A method for quantifying content validity of health-related questionnaires. *American Journal of Health Behavior*, 21(1), 67-70.
29. Yurdugül, H. (2005). Ölçek geliştirme çalışmalarında kapsam geçerliği için kapsam geçerlik indekslerinin kullanılması. XIV. Ulusal Eğitim Bilimleri Kongresi, 1, 771-774.

ELDAR BAXIŞIN ƏDƏBİYYATA MÜNASİBƏTİ

Səadət Bəşirova

Azərbaycan Diller Universiteti

Azərbaycan poeziyası özünün hər yeni mərhələsində bədii formanın, bədii təsvir və ifadə vasitələrinin yeni təzahürləri ilə diqqəti cəlb edir (5, 12). Ən yeni nəsil poeziyasının nümayəndələrinin əsas məqsədi qəlibləşmiş şeir təsəvvürlərini sındıraraq müasir şeirə yeni effekt vermək idi. İnsan amilinə, şəxsiyyətin daxili dünyasına artan maraq, ədəbiyyatın sosial-siyasi problemlərdən açılıb öz əbədi və əzəli predmetini əks etdirməyə qayıdışı, ayrı-ayrı ədəbi janrların, o cümlədən poeziyanın inkişafına əsaslı təkan vermişdir (6, 22). 60-cı illərdən başlayaraq ədəbiyyatımızda, xüsusən nəsrə və poeziyada çox ciddi novator keyfiyyətlər müşahidə olunmağa başlamışdır (6,22). Təbii ki, bu novatorluğun əsasında Azərbaycan poeziyasının çoxəsrlik ənənələri dayanmışdır. Şəxsiyyətə pərəstiş dövrünün geridə qaldığı, fəlsəfi-intellektual görüşlərinin söz sənətinin bazasına çevrildiyi bir dövrdə yeni bir söz demək, ədəbiyyata fərqli imza gətirmək çox çətin idi (2,15).

60-80-ci illər poeziyasının novator keyfiyyətləri poeziyamızın keçdiyi yolun tarixi ənənələri ilə bərabər, özündən əvvəlki mərhələnin təcrübəsinə söykənir. Bu dövr poeziyasının-öz mahiyyəti etibarilə tamamilə yeni olan bir poeziya mərhələsinin ərafə dövrü kimi səciyyəvilik qazanır (4, 260). Bu dövrün aparıcı qələm sahibləri sırasında Eldar Baxışın adını çəkməmək mümkün deyil. Bu il 70 illiyi tamam olan Eldar Baxışın poeziyasının mövzu və problematikası çox zəngindir. Onu düşündürən, qayğılandıran bütün problemlər yeni donda və yeni biçimdə onun poeziyasında öz bədii əksini tapmağa başladı (4, 261) .

Eldar Baxış ədəbiyyata təsadüf nəticəsində gəlmişdir. O, sözə adi bir kəlmə kimi yox, ilahi bir varlıq kimi baxırdı. Onun poeziyası məğrur poeziyadır, Azərbaycan ədəbiyyatında heç kimə bənzəməyən şairdir, dünya poeziyasına baş əyməmiş, öz ruhumuzu, öz düşüncəmizi şeirlərində qoruyan Azərbaycan şairidir. Eldar Baxışın bütün şeirləri heç bir düşüncəyə, heç bir cərəyana sızmadan öz nəfəsiylə qarşımıza çıxır (1,67). Onun şeirində yalan yoxdur. Hətta “şair yalanı” belə....

Ocaqda alışdı-ş-yandım,
Tüstüm çıxdı buxarıdan.
Quru kitabdan oxudum
Yedim quru suxarıdan
Gün günlədim, ay ayladım;
yeri, göyü qalayladım,
Teymurləngi harayladı,
Səmərqənddən, Buxaradan.

Eldar müəllim “Səs” və “Nəfəs” qəzetlərini yaratmışdır, “Səs” qəzetinin baş redaktoru olmuşdur.

O, öz üslubu, intonasiası ilə imzasını 1970-ci ildə təsdiqləmişdir. “Köynək” adlı ilk şeiri 1966-cı ildə “Azərbaycan” qəzetində dərc etmiş, həmin vaxtdan dövrü mətbuatda müntəzəm çıxış etmişdir. Kukla teatrı onun “Məlikməmməd” pyesini səhnələşdirmişdir. Bu pyes Mərdəkan xalq teatrı aktyorlarının ifasında Praqada tamaşaya qoyulmuşdur. (1, 70)

Rəngarəng çalarlara malik Eldar Baxış yaradıcılığı mövzu zənginliyi və janr müxtəlifliyi ilə də diqqət çəkir. Onun yaradıcılığını aşağıdakı şəkildə qruplaşdırmaq mümkündür:

1. Poeziyası:
2. Lirikə
3. Poema
4. Bədii nəsr
5. Hekayə
6. Povest
7. Tərcümələri

Saf hisslərlə dolu ilk şeir kitabı “İyde çiçəyi” kitabıdır. İlk nəsr əsəri 1981-ci ildə “Azərbaycan” jurnalında nəşr olunmuş “Qaravun dərənin dükançası” əsəridir. (2, 25)

1986-cı ildə “Qara ilə Qaracanın nağılı” adlı kitabı işıq üzü görmüşdür. Bu kitabına şair təzə şeirlərini “Nəbinin nağılı”, “Qarovun dərəninin adamları”, “Ördək şəhərə gedir” poemalarını daxil etmişdir. (2,26)

XX əsrin Azərbaycan ədəbiyyatına bəxş etdiyi ən istedadlı və ən səmimi qələm sahiblərindən biri idi. (4, 260)

Eldar Baxış modernist şairdir. Bu modernist meylləri əslində elə zaman özü tələb edirdi. Yeni şeir formalarının meydana gəlməsi, şeirlərinin tamamilə fərqli modifikasiyada təqdimi Azərbaycan poeziyasında kök salan modernizmin tələblərindən irəli gəlir. Bütün bunlar intonasiya adlı poetik kateqoriyanın empirik təsviridir (6, 18). Onun yaradıcılığında inversiya-sözlərin alt-alta yerdəyişməsi, bir-biri ilə üz-üzə gəlib ayrılması, simmetriya, assimetriya yaratması xüsusi bir hadisədir (6,18). Eldar Baxış bütün hadisələrə fərdi yaradıcılıq, düşüncə prizmasından baxsa belə, son nəticədə onun poetik düşüncələri bəşəri mahiyyət daşıyır. O, klassik ədəbiyyat, folklor və dünya ədəbiyyatı kimi zəngin qaynaqlardan bəhrələnilib (1, 68). Onun “Səndən şair olmayacaq”, “İndinin böyük şairi” şeirlərində şairin yaradıcılıq prosesi ilə bağlı düşüncələri ön plandadır. Onun fikrincə, əsl şair olmaq yaradıcı insanda poetik duyum olmalıdır.

İndinin böyük şairi
başından keçər,
sözündən keçməz.... (1,69)

Mövzu müxtəlifliyi yaxud, ənənəvi mövzulara yeni prizmadan yanaşma Eldar Baxış yaradıcılığının əsas məziyyətlərindəndir (1, 69). Yaradıcılığının gücü məhz onun xalq ədəbiyyatına bağlılığıdır. Şairin bədii dilinin duzluluğu, şirinliyi xalq lətifələrindən, aforizmlərinin hikməti xalq məsələlərindən, xalq nəğmələrindən və nağıllardan gəlir. Xalqın düşüncə tərz, xalqın içindən çıxmış obrazlar, xalq ruhunun, mənəviyyatının mücəssiməsi olan xarakterlər sənətkara öz sözünü real vasitələrlə deməyə imkan verir. (4, 260)

Eldar Baxış folklorla məqsədindən asılı olaraq müxtəlif cür edir:

1. Mövzunu birbaşa folklorundan götürür;
2. Təxəyyülünün məhsulu olan əsərə folklor nümunələri daxil edir.

Eldar Baxış öz qəlbinin, öz taleyinin şairi idi və qələm dostlarından da umacağı bu idi ki, özlərinə yad olan mövzularda əsərlər yazmasınlar.

Tutun bayatını, tutun qoşmanı,
Tutub gəraylını, çəkin ortaya,
Buyurun, bu, mənim yazdıqlarımdı,

Siz də nəyiniz var, tökün ortaya...(1, 68)

Eldar Baxışın ədəbi görüşləri təkcə onun şeirlərində, poetik parçalarında deyil, verdiyi müsahibələrdə də özünü açıq-aydın şəkildə göstərir. Onunla istedadlı şair Qulu Ağasəsin müsahibəsi də şairin ədəbiyyat, poeziya haqqında düşüncələrini öyrənmək baxımından çox böyük maraq doğurur. “Suallar-avqustun, cavablar-dekabrındı” adı altında çap olunan bu müsahibə Eldar Baxışın bənzərsiz düşüncə tərzində, intellektual səviyyəyə malik yetkin bir qələm sahibi olduğundan xəbər verir. (1, 69)

Eldar müəllim müxtəlif həyatı problemlərə, haqqında çox yazılan aktual, əbədi-əzəli problemlərə belə tamam başqa prizmadan, tamam başqa bir nəzər nöqtəsindən baxır ki, bu onun fərdi yaradıcılıq üslubunu formalaşdıran ən başlıca amilə çevrilir.

Eldar Baxışın poeziyasında fərdi hisslərin, duyğuların tərənnümü, təsviri sosial, tale yüklü problemlərlə müqayisədə arxa plandadır. Onun müxtəlif mövzulu poetik nümunələri həmişə insanları düşündürmüşdür.

ƏDƏBİYYAT

1. Yusifoglu Rafiq. “Eldar yaradıcılığına Baxış”. “Ulduz” jurnalı, N10 (581), səh.67-71
2. Əliyeva Aynura, Sevil Əhmədova, “Taleynin şerini yazan adam-Eldar Baxış”, Metodik vəsait, 35 səh.
3. “Əvvəl sözünü axır deyən adam-Eldar Baxış”, Ədalət, 2014, 10 aprel, 5 səh.
4. Salamoğlu Təyyar. “Azərbaycan ədəbiyyatının müasir problemləri”, Bakı, 2014, 512 səh.
5. Qarayev Yaşar. “Poeziya və nəsr”, Bakı: Yazıçı, 1979, 196 səh.
6. Hüseynov Məhərrəm. “Poeziya dilinin milli qaynaqları: 1960-80-ci illər Azərbaycan şeirinin materialları əsasında”. Bakı: Elm və təhsil, 2009, 290 səh.

ON THE HISTORY OF SOCIAL RELATIONS IN NORTHERN AZERBAIJAN DURING THE PERIOD OF THE COMMANDANT'S CONTROL SYSTEM

Yegana Akhmedova
Ganja State University

XIX əsrin 40-cı illərinə qədər mövcud olan komendant üsul-idarəsi dövründə Şimali Azərbaycan bölgələrində bərqərar olan sosial münasibətlərin kəskinləşdiyi bir dövr olmuşdur. Bu dövrdə Şimali Azərbaycan bölgələrində baş vermiş milli-azadlıq hərəkatı nəticəsində çar hökuməti bir qədər vahiməyə düşərək, komendant idarəçiliyini quberniya və qəza idarəçiliyi sistemi ilə əvəz etməyə məcbur olmuşdur.

Şimali Azərbaycanın Rusiya tərəfindən işğalının gedişində yeni inzibati idarəçilik sistemi yaradılmağa başlanmışdı. Xanlar hakimiyyətdən uzaqlaşdırılır, xanlıqlar isə başda komendant olmaqla dairə və əyalətlərə çevrilirdilər. Komendantlar Qafqazdakı rus ordusunun baş komandanı tərəfindən təyin olunur və yüksək rütbəli rus zabitlərindən ibarət olurdular [1, 94]. Komendant da öz növbəsində hərbi-dairə rəisinə tabe olmaqla, çox geniş hüquqlara malik idi. Onun vəzifəsinə şəhər təsərrüfatına, vergilərin toplanmasına, məhkəməyə, polisə nəzarət etmək, qaziləri, mahal naiblərini və digər məmurları vəzifəyə təyin etmək səlahiyyətləri daxil idi [2, 48]. Lakin komendantlar ölüm hökmü vermək hüququndan məhrum idilər. Orta əsrlər dövrünə xas olan vəhşi cəza üsulları ləğv edilmiş və keçmiş xanlıq ərazisində mövcud olan hər bir əyalətdə “əyalət məhkəməsi” – divanxanalar yaradılmışdı. İşgala silahlı müqavimət göstərmiş keçmiş xanlıqların mərkəzində fəaliyyət göstərən bu cür divanxanalar “şəhər məhkəməsi” də adlanırdı [3, 45].

Bəzi hallarda komendant üsul-idarəsinin tətbiq edilməsindən əvvəl qısa müddətə keçid sistemi yaradılırdı. Məsələn, Quba xanlığı 1806-cı ildə işğal edildikdən sonra rus hərbi dairələrinin nəzarəti altında bəylərdən-naiblərdən təşkil olunmuş və müvəqqəti orqan tərəfindən idarə olunan əyalətə çevrilmişdi [1, 94]. 1809-cu ildə Quba əyalətinin idarə olunması üçün Mirzəməmməd xanın rəhbərliyi altında tərkibində Şimali Azərbaycanın 4 nüfuzlu bəyindən ibarət olan “Quba idarəsi” təsis olunmuşdu. Qeyd edək ki, Mirzəməmməd xan məşhur azərbaycanlı tarixçi A.A.Bakıxanovun atası idi. Qubadakı rus dəstəsinin rəisi kimi fəaliyyət göstərən mayor Ryabin Quba idarəsinin fəaliyyətinə nəzarət olunması işini həyata keçirirdi [4, 63].

1810-cu ilin payızında Quba əyalətində rus hökumətinə qarşı baş verən üsyan Quba idarəsinin və onun baş naibinin nüfuzunu bir qədər

zəiflətməyi. Üsyanın yatırılmasından sonra Quba qalasının komendantı kimi fəaliyyət göstərən çar ştab-ofiseri idarənin sədri vəzifəsinə təyin olunmuşdu. Quba idarəsinin fəaliyyətinin heç bir rola malik olmadığı tezliklə aşkara çıxdığından, əyalətin idarə olunması işini komendant təbəşinə surətdə həyata keçirməyə başlamışdı [4, 63-64]. Beləliklə, Quba əyalətində hakimiyyət səlahiyyətləri 1810-cu ildə tamamilə komendanta verilmişdi [1, 94].

Bakı xanlığına gəldikdə isə hələ XIX əsrin əvvəlində Sisianov Bakını ələ keçirməyə səy göstərən Zavalişinə “Bakının ona xansız lazım olması” barədə göstəriş vermişdi. Qafqazın baş komandanı general Qudoviç də Bakıya hücum edən general Bulqakova oranı ələ keçirən kimi, xanlıq üsul-idarəsinə ləğv etməyi tapşırırmışdı. F.Ə. Tağıyev öz əsərində Qudoviçin xarici işlər naziri, infanteriya generalı, baron A.Y. Budberqə ünvanladığı 1806-cı il 22 oktyabr tarixli rəsmi məktubuna istinad edərək göstərir ki, artıq Bakının ələ keçirilməsindən sonra xanlığın idarə olunması işi general-mayor Quryevin idarəçiliyi altında bəzi bəylərə həvalə olunmuşdu. Budberq Qudoviçə ünvanladığı 1806-cı il 14 noyabr tarixli məktubunda Bakı şəhərində komendantın rəhbərliyi altında müvəqqəti hökumətin təsis olunmasına imperator tərəfindən icazə verildiyini bildirirdi. Həmin məktubda azərbaycanlı və rusiyalı məmurların, dövlət gəlirlərinin yığılması və saxlanması üçün rusiyalılardan ibarət olan xəzinədarların komendanta köməkçi olduqları göstərilirdi. Beləliklə, xan hakimiyyəti rəsmi olaraq ləğv edilmiş, çar hökuməti faktiki olaraq əvvəlki idarə sistemini saxlayaraq, rus hərbiçilərinin rəhbərliyi altında yerli əsilzadələrdən ibarət olan formal struktur təşkil etmişdir [5, 70-71].

1808-ci ildə Bakı komendantı vəzifəsinə Repinin təyin olunması Peterburqun hərbi idarəçilik kursuna tərəfdar olduğunu göstərirdi. Bu dövrdə Bakı şəhəri Quba və Dərbənd şəhərlərinə nisbətən üstün mövqeyə malik idi. F.Ə. Tağıyev öz əsərində sənədlərə istinad edərək göstərir ki, bu şəhərlərin komendantları, o cümlədən, Quba naibləri Bakı komendantına (əvvəlcə Quryevə, daha sonra Repinə) hesabat verirdilər [5, 72].

1811-ci ilin sonu – 1812-ci ilin əvvəlində general-leytenant, markiz F.O. Pauluççinin Qafqazdakı idarəçiliyi dövründə dairə rəisləri sistemi tətbiq olunmuşdu. Əvvəlki briqada rəisləri olan hər bir dairə rəisinə qoşunların saxlanması və ərzaqla təmin olunması, həmçinin onların qoşunlarının yerləşdiyi dairelərdə qaydalara riayət olunmasına himayəçilik etmək vəzifələri tapşırılmışdı. Yeni qaydaya görə, Bakı “dairəsi” Pauluççi tərəfindən Bakı komendantı Repinə həvalə olunmuşdu. Quba və Dərbənd əyalətləri eyni dairəyə daxil edilmişdilər. Bakı şəhərinin inzibati cəhətdən Dağıstanın hərbi dairəsində mövcud olması 1812-ci ilin payızına qədər - Bakıdakı komendantların əvəz olunması vaxtına qədər davam etmişdi. Bakı şəhərinin Dərbənd və Quba şəhərlərinə nisbətən öz üstünlüyünü qoruyub saxlaya bilməməsinə baxmayaraq, özünün yerləşdiyi coğrafi mövqeyi və regionun digər hissələri ilə əlaqəsinə görə, faktiki olaraq öz mərkəzi mövqeyini itirməmişdi. Dairənin inzibati mərkəzi isə Dərbənd şəhəri olmuşdur [5, 72-73].

Şimali Azərbaycan xanlıqları arasında Rusiyaya silahlı qüvvə tətbiq edilmədən ilhaq olunan xanlıqlarda işğalın birinci mərhələsində əvvəlki sistem və idarə aparatı saxlanılmışdı. Həmin xanlıqlar Qarabağ, Şəki, Şamaxı və Lənkəran xanlıqları idi [1, 94]. 1809-cu ildən sonra Lənkəran xanının hüquqları xeyli məhdudlaşdırılmışdı. Xanın və onun divanının bir sıra hüquqlarından istifadə olunmasına artıq icazə verilmirdi. Xan yalnız daxili idarəçiliklə məşğul olmalı, vergi və ödənclərin yığılmasına, vəsaitin sərf olunmasına nəzarət etməli idi. Lakin o, bu vəzifələrin yerinə yetirilməsi işində də tam surətdə sərbəst deyildi. Yəni şəhərdə yerləşdirilmiş rus hərbi qarnizonunun rəisi ona nəzarət edirdi. Ümumiyyətlə, xan öz hüquqlarından mərkəzi hakimiyyətin siyasətinə heç bir halda xələl gəlməməsi şərtlə istifadə etməli idi [6, 21-22].

XIX əsrin 20-ci illərinə yaxın çarizm hətta öz vassallarının xidmətindən imtina etdi və bütün xanlıqlar ləğv olundu. 1819-cu ildə Şəki xanlığında, 1820-ci ildə Şamaxı xanlığında, 1822-ci ildə Qarabağ xanlığında, 1826-cı ildə isə Lənkəran xanlığında köhnə idarəçilik sistemi ləğv edildi və onlar komendant üsul-idarəsi ilə əvəz olundu [1, 94]. Xanlar və bir çox bəylər İrana qaçdılar. Bu, Kürəkçay müqavilələrinin Rusiyaya müvəqqəti lazım olduğunu və onun zorakı üsullara üstünlük verməsini bir daha sübut edir [7, 174].

1826-cı ildə sonuncu Lənkəran hakimi Mirhəsən xan da Qacar İranına qaçmışdı. 1828-ci il aprelin 23-də general Paskeviç tərəfindən Lənkəranda hərbi qarnizon rəisi, 2 zabıt, çar hökumətinin etimadını qazanmış yerli bəylərdən olan 2 nümayəndədən ibarət komendant üsul-idarəsi tətbiq olundu. İki ildən sonra, yəni 1830-cu il aprelin 30-da bu idarənin yeni ştatları da təsdiq edilmişdi. Bütün idarə aparatı yerli əhəlidən toplanılan gəlir hesabına saxlanılırdı. Bu idarəçilik formasının strukturunda 1840-cı ilə qədər heç bir dəyişiklik baş verməmişdir [6, 22].

Məlum olduğu kimi, 1804-cü ildə Gəncə xanlığında, 1806-cı ildə isə Bakı xanlığında köhnə idarəçilik sistemi ləğv edilmişdir [3, 15]. 1805-ci ilin mayında Gəncədə komendant üsul-idarəsi tətbiq olunmuş və hərbi, mülki, maliyyə idarələri komendantın sərəncamına keçmişdi. 1806-cı ildə burada əlahiddə dairə məhkəməsi, 1824-cü ildə isə polis rəisindən, 2 sahə pristavından, 4 məhəllə nəzarətçisindən, katib və tərcüməçidən, kovxadan ibarət olan polis idarəsi yaradılmışdı. Şəhər polis idarəsinin başlıca vəzifələrinə asayiş gözləmək, şəhər təsərrüfatını idarə etmək, vergi və ödənclərin toplanılmasını nəzarət altında saxlamaq daxil idi [8, 53].

Şimali Azərbaycan ərazisində Lənkəran, Şirvan, Şəki, Qarabağ, Bakı və Quba əyalətləri, Erməni vilayəti, Yelizavetpol dairəsi, 1830-cu ildə yaradılan Car-Balakən vilayəti təşkil olundu [1, 94]. Şimali Azərbaycan əyalətləri iki dairədə birləşdirildilər. Müsəlman dairəsi adlanan birinci dairəyə Şamaxı, Şəki, Qarabağ və Lənkəran xanlıqları, Dağıstan dairəsi adlanan ikinci dairəyə isə Bakı, Quba və Dərbənd əyalətləri daxil oldu. Dairələrin başında hərbi-dairə rəisləri dururdular. Müsəlman dairəsinin hərbi-dairə rəisi vəzifəsi 1824-cü ildə təsis olundu və onun iqamətgahı Şuşa şəhərində idi. Dağıstan hərbi-dairə rəisinin iqamətgahı isə Dərbənd şəhərində yerləşirdi [4, 67].

1830-cu ilin iyulundan dekabrına qədər davam edən Car-Balakən üsyanı yatırıldıqdan sonra camaatlığın ərazisində yuxarıda göstərilən Car vilayəti təşkil olunmuşdu. Bu vilayətin idarə olunması işi Qafqaz orduları baş komandanı İ.F. Paskeviç tərəfindən hazırlanmış 24 aprel 1830-cu il tarixli “Müvəqqəti qaydalar”a əsasən həyata keçirilirdi [9, 19]. Bu “Qaydalar” iyunun 24-də çar tərəfindən təsdiq edilmiş və Qaydalara müvafiq olaraq vilayətin Müvəqqəti idarəsi təsis olunmuşdur ki, onun da tərkibinə Qafqaz baş komandanı tərəfindən təyin edilmiş rəis və 2 rus məmuru daxil idi. Bundan başqa idarənin tərkibində icmalar tərəfindən seçilən və baş komandanı tərəfindən təsdiq olunan 6 ağsaqqal - starşına da fəaliyyət göstərirdi. İdarənin tərkibində fəaliyyət göstərən rus məmurları müşavir rütbəsi daşıdığı və həlledici səs hüququna malik olduqları halda, camaat nümayəndələrinin fəaliyyəti keçirilən iclaslarda onların müşahidəçi qismində iştirakı və məşvərətçi səs hüququna malik olmaları ilə məhdudlaşdırıldı [4, 87-88]. Bununla da yerli əhali idarəçilik işindən faktiki olaraq kənarlaşdırılırdı [9, 19]. Car vilayətinin idarə olunması üzrə Qaydalara müvafiq olaraq camaatlar xırda məsələlərin həll olunması ilə məşğul olan adi kəndli yığıncaqlarına çevrilmiş və ümumilikdə çar administrasiya orqanlarının iradəsindən tamamilə asılı vəziyyətə düşmüşdülər [4, 89].

Paskeviç Car-Balakəni işğal edən zaman xalq üsyanlarının yenidən alovlanacağından ehtiyat edərək yeni qalanın tikintisi işinə başlamış, Carın bir hissəsi dağıdılmış və Yeni Zaqatala adlanan qalanın əsası qoyulmuşdu. Lakin tez-tez baş verən hücumlar zamanı qalanın dəfələrlə dağıdılması səbəbindən onun tikintisi xeyli ləngimişdi [10, 20]. Car-Balakənin yenidən işğal olunmasından sonra inzibati idarəçilikdə baş verən dəyişikliklər İlisu sultanlığına da toxunmuşdu. Car-Balakən camaatlığı ilə birlikdə İlisu sultanlığının bütün ərazisi hərbi rəisə tabe olan Car vilayətinə daxil edilmişdi [10, 20].

1830-cu il “Qaydaları”na əsasən Car və Tala camaatlığından mahallara, İlisu sultanlığı isə malikanəyə çevrilmişdi. 1839-cu ilin aprelində Car və Tala mahalları 5 mahala – Car, İlisu, Tala, Balakən və Dağlı mahallarına bölünürdü ki, hər mahalın başında da mahal rəisi dururdu. Mahal rəisləri 1830-cu il 24 iyun tarixində çar tərəfindən təsdiq olunmuş “Car vilayəti mahallarının idarə olunması üzrə mahal rəislərinin təlimatları”na əsaslanırdılar. Mahal rəislərinin əsas vəzifəsi çar hökuməti əleyhinə yönəlmiş tədbirlərin qarşısını almaqdan, milli-azadlıq hərəkatını yatırmaqdan və xəzinəyə daxil olan vergiləri yığmaqdan ibarət idi [4, 88].

Yuxarıda qeyd olunduğu kimi, komendant üsul-idarəsi təsərrüfat, məhkəmə, polis və məhkəmə orqanlarının idarə olunması işini özündə

birləşdirirdi. Komendantlara xəzinəyə məxsus olan sənaye və kənd təsərrüfatı müəssisələri barədə məlumatların toplanılması və xəzinə gəlirlərinin tədricən artırılması üçün vəsaitlərin axtarılması işləri həvalə olunmuşdur. Yəni xanın hakimiyyəti tədricən ləğv olunduqca, çar xəzinəsi mülkiyyətinin yaradılması və genişləndirilməsi işi nəzərdə tutulurdu. Rusiyaya qarşı müqavimət göstərən xanların və bəylərin torpaqları da müsadirə olunaraq çar xəzinəsinin sərəncamına keçirdi. Bura neft quyularını, duz mədənlərini və balıq vətəgələrini də əlavə etmək lazımdır. Bu təbii sərvətlərin istismar olunması işinin həyata keçirilməsi bəzi hallarda bilavasitə olaraq çar xəzinəsi tərəfindən, bəzi hallarda isə müvafiq məbləğlərə görə neftin və duzun hasilatı, balığın tutulması işlərində inhisarçılıq hüququnu öz əllərində cəmləşdirən iltizamçılar tərəfindən həyata keçirilirdi [4, 68].

Komendantlar neft quyularının, duz, balıq və digər mədənlərin iltizama verilməsi işini idarə edirdilər. Onlar feodal-asılı kəndlilərin məskunlaşdıqları bəy torpaqlarını onların əlindən almaq və ya onlara paylamaq hüququna malik idilər [4, 68]. Yerli feodallar arasında özlərini mütləqiyyətə sadıq xidmətçilər kimi göstərən komendant tərəfindən tiyul hüququ ilə məskun və qeyri-məskun torpaqlarla, rəncbərlərlə artıqlaması ilə təmin edilirdilər. Qubanın komendantı tərəfindən sadıq bəylərə məskunlaşmış torpaqların və rəncbərlərin verilməsi işi geniş surətdə tətbiq edilirdi. Məsələn, 1810-cu ildə Qubanın komendantı polkovnik Lisaneviç tərəfindən yerli feodal Məmməd bəyə ilk torpaq mükafatının verilməsini buna misal göstərmək olar [11, 20]. Yaxud digər belə bir fakt da var ki, artıq general rütbəsinə qədər yüksəlmiş Lisaneviç tərəfindən 1825-ci ildə Ağarza bəyə 39 rəiyyəti və 2 rəncbəri olan kənd bağışlanmışdı [12, 9]. Ümumiyyətlə, 1810-cu ildən 1824-cü ilə qədər olan qısa müddət ərzində Quba komendantları tərəfindən yerli feodallara 89 kənd paylanmışdı. Çarizmə qarşı münasibətdə ədavət və düşmənçilik halları olduqca, paylanan kəndlər geriye alınır [11, 33, 40].

Çar məmurları tərəfindən torpaqların müsadirə olunması və bağışlanması halları yerli feodalların çarizmədən asılılığını təmin etmək siyasətinə xidmət edirdi. Əslində bəylərə torpaq bağışlanıbmı, onlar yalnız verginin - rentanın yığılması hüququna malik olurdular ki, onun məbləği-miqdarı torpaq payının həcminə görə deyil, kəndlilər tərəfindən əldə edilən məhsulun miqdarına görə təyin olunurdu [4, 69]. Komendantların fəaliyyəti o dərəcədə amansız idi ki, bu, nəinki yerli əhali tərəfindən çoxlu sayda üsyanların baş verməsinə səbəb olmuş, həmçinin bölgələri yoxlamağa gələn rus məmurları tərəfindən məlumat vəərəqlərinin tərtib olunmasına gətirib çıxartmışdı ki, bu sənədlərdə də hərbi özbaşınalığa son qoyulması tələb olunurdu [13, 371-372].

Xanlıqlar dövründə olduğu kimi, komendant üsul-idarəsi rejimində də əyalətlər mahallara bölünür və naiblər tərəfindən idarə olunurdular. Çarizmə özlərini sədaqətli göstərən bəylər komendant tərəfindən naib təyin olunur və Qafqazdakı baş komandan tərəfindən bu vəzifəyə təsdiq edilirdilər [1, 96]. Müxtəlif əyalətlərin ənənəvi şəraiti və adətləri ilə bağlı olaraq mahal naiblərinin vəzifələri eyni olmasa da, komendantın təyin etdiyi vergi və mükəlləfiyyətləri kəndlər arasında bölüşdürmək, vergilərin vaxtında verilməsini təmin etmək və əyalət məhkəmələrinin qərarlarını həyata keçirmək kimi vacib işlər onların başlıca vəzifələri sayılırdı. Kəndxudalar və yüzbaşılar mahal naiblərinin ən yaxın köməkçiləri sayılırdılar [14, 15] və komendant üsul-idarəsinin ən aşağı pilləsində dururdular. Bu vəzifə "seçkili" xarakter daşıyırdı. Lakin əksər hallarda kənd icması cəzaya məruz qalaraq, bu hüquqdan məhrum edilir və kəndə hökumət kəndxudası təyin edilirdi. Kəndxuda icma hüduqlarında qayda-qanuna riayət olunmasına, kəndli mükəlləfiyyətlərinin müntəzəm surətdə yerinə yetirilməsinə, pul vergilərinin yığılmasına, yolların, körpülərin və suvarma şəbəkələrinin saxlanılmasına görə məsuliyyət daşıyırdı [1, 97]. Vətəndaşların nikah, vərəsəlik və bir sıra digər mülki işlərinin həll olunması isə əyalət qazilərinin vəzifələrinə daxil idi [14, 15].

Komendant idarəçilik sistemində komendantdan başqa xeyli məmur, həmçinin komendantın köməkçisi, adyutant, xüsusi tapşırıqlar məmuru fəaliyyət göstərirdi. Komendant üsul-idarəsinin ştatına yerli mülki məmurlardan ibarət olan katib və stol rəisi, 2 tərcüməçi, mirzə, 20 süvari və 9 səyyar məktub daşıyan daxil idi [2, 48-49]. Məsələn, 1824-cü ildə təsdiq olunmuş Bakı əyaləti komendant idarəsinin müvəqqəti ştatları hərbi ştab-ofiserlərdən ibarət olan komendanta, onun köməkçisi kimi fəaliyyət göstərən hərbi zabitlərə, təlimçi-adyutantlara, polismeystərə (qalabəyi) və onun köməkçilərinə (yerli sakinlər, katib, tərcüməçi, mirzə, atlı və piyada yasavullar) etibar olunmuşdu [5, 75] Quba əyalətində də komendant idarəçiliyi demək olar ki, bu ştatlardan ibarət idi [4, 70].

Komendant üsul-idarəsi dövründə vahid pul sistemi, vahid ölçü və çəki vahidləri tətbiq olunmuş, ticarət və sənətkarlıq sahələrində sabit vəziyyət yaradılmışdır ki, bu da Rusiya imperiyasının iqtisadi həyatında feodal parakəndəliyi nəticələrinin aradan qaldırılmasında əhəmiyyətli rol oynamışdır [4, 74-75]. Daxili gömrük vergilərinin gec də olsa ləğv olunması və Rusiya ilə Qacar İranı arasında mövcud olan gömrük siyasəti Şimali Azərbaycanda iqtisadiyyatın dirçəlməsinə təkan verirdi [14, 15]. Lakin çar hökuməti Şimali Azərbaycanda ayrı-ayrı xanların hakimiyyətini ləğv etməklə, qətiyyətlə feodal dövlətçiliyini ləğv etmədi. Köhnə inzibati sistemdə bəzi dəyişikliklər olmaqla xanların hakimiyyəti komendantların hakimiyyəti ilə əvəz olundu ki, bu aparat da hakim feodal sinfin istismar olunan əhalinin, ilk növbədə feodallardan asılı olan kəndlilərin üzərində zorakılığına əsaslanan aparatı idi [3, 46].

II Rusiya-Qacar İranı müharibəsindən sonra Azərbaycanın digər bölgələrində olduğu kimi, İrəvanda da bütün hakimiyyət rus hərbiçilərinin əlinə keçmişdi. Burada da komendantın ölüm hökmü çıxarmaq hüququndan başqa, xanlara məxsus olan bütün imtiyazlardan istifadə edirdilər. Komendant əyalət məhkəməsinə sədrlik edir, qaziləri, mahal naiblərini və İrəvan əyalətinin digər inzibati vəzifəliyiləri təyin edirdi. Bundan əlavə komendant xan tərəfindən bəylərə verilmiş mülkləri, rəiyyətlər haqqında fərmanları təsdiq edir, bəylərə torpaq sahələrini və rəncbərləri özü paylayır, ümumilikdə çarizmin iqtisadi siyasətini həyata keçirərək, yerlərdə vəziyyətə tam nəzarət edirdi [15, 260].

Komendant üsul-idarəsinin tətbiq edilməsi keçmiş İrəvan xanlığı ərazisində cüzi dəyişikliyə səbəb olsa da, əslində köhnə quruluş qalmaqda davam edirdi. Mahallarda yerli bəylərdən ibarət olan mahal naibləri öz səlahiyyətlərini saxlayır və onları nəzarət altında saxlamaq üçün rus nümayəndələri təhkim edilirdilər. Lakin tezliklə bu rejim özünü doğrultmamış, rus hərbiçiləri öz vəzifələrindən sui-istifadə edərək özbaşınalıqlara yol verirdilər. Bundan başqa yeni yaradılmış hakimiyyət orqanlarında yalnız rus dilindən istifadə olunması xalq arasında narazılığın yaranmasına səbəb olurdu. Şəhər məhkəmələri də öz səlahiyyətlərini yerinə yetirə bilmirdi. Məhkəmələrdə iclaslar rus dilində aparıldığından yerli əhali məhkəmə qaydaları ilə tanış ola bilmirdi. Komendantların özbaşınalıqlarının şahidi olan mahal naibləri də xalqı qarət edir, mahallarda oğurluq və ölüm hallarının sayı artırır. Yerli hakimlər xalq arasında öz inamlarını itirir və əhali onlardan tez-tez şikayətlər edirdi [15, 260].

Vergi və mükəlləfiyyətlərin xeyli hissəsinin komendantlar tərəfindən mənimlənməsi dövlət xəzinəsinə xeyli ziyan vururdu [2, 50]. Komendantlar, hərbi hissə komandirləri və Rusiya idarə aparatı ilə bağlı olan məmurlar yığılan vergilərin xeyli hissəsini mənimləsəyir, xəzinənin sərəncamında olan torpağı və vəsaiti dağıdırırdılar. Bu hərbi rəislər hərbi hissələrin zabitləri olduqları üçün xəzinə gəlirlərinin sahibi və bölüşdürücüsü vəzifələrində şəriştəli deyildilər [1, 110-111]. Komendantlara geniş səlahiyyətlərin verilməsi, vəzifələrin çoxunda çar hərbi zabitlərinin fəaliyyət göstərməsi, onların özbaşınalığı, şəhər idarəçilik sistemində zorakılığın, bürokratiyanın, süründürməçiliyin geniş yayılmasına şərait yaradır, əhalinin vəziyyətini çətinləşdirir [2, 49]. Çar müstəmləkəçilərinin komendant üsul-idarəsi vasitəsilə yerlərdə müstəmləkə hakimiyyətini möhkəmlətmək ümidləri özünü doğrultmamışdı [16, 227].

Komendant idarəçilik sistemi artıq özünü nüfuzdan salmışdı. Mütləqiyyətin müstəmləkəçilik siyasətinin güclənməsi bəy-torpaq sahibkarları və ağalar tərəfindən ağır istismar hallarını özündə birləşdirən komendantların zorakılığına və sui-istifadəsinə səbəb olurdu ki, bu da XIX əsrin 30-cu illərində Şimali Azərbaycan kəndlilərinin antimüstəmləkə və antifeodal çıxışlarının güclənməsinə gətirib çıxarmışdı. Bu çıxışların ən irisi və kütləvililiyi ilə seçilən Quba əyaləti kəndlilərinin 1837-ci ildə təşkil etdikləri üsyan idi. Rusiya imperiyasının milli ucqarlarında yaşayan xalqların müstəmləkəçilik zülmü əleyhinə silahlı şəkildə baş verən etirazları bu üsyanda öz əksini tapmışdı [4, 104].

Sonuncu Lənkəran hakimi Mirhəsən xanın başçılığı altında 1831-ci ilin yazında baş vermiş üsyan da Azərbaycan xalqının müstəmləkəçilik zülmü əleyhinə çevrilmiş ən güclü çıxışlarından biri idi. Şimali Azərbaycanın digər bölgələrində olduğu kimi, burada da komendant idarəçilik üsulunun törətdikləri özbaşınalılar əhali arasında narazılığı günü-gündən artırmış, digər tərəfdən isə çar Rusiyasının cənub istiqamətində işğalları davam etdirmək niyyəti bu bölgədə də siyasi sabitliyin yaranmasına imkan vermirdi. Rus hökumətinin bütün səylərinə baxmayaraq, Lənkəran üsyanı təxminən iki aya qədər davam etmişdir [17, 408, 410]. Bu cür üsyanlar 1830-cu ildə Car-Balakən camaatında, 1838-ci ildə isə Şəki əyalətində də baş vermişdir [14, 17].

Rusiya işğalından sonrakı dövrdə İrəvan xanları, bəyləri və digər imtiyazlı təbəqələr çar hakimiyyət orqanları tərəfindən müsadirə edilmiş torpaqların geri qaytarılması barədə baş komandan qraf Paskeviçə dəfələrlə müraciətlər etmişdilər. Çar I Nikolayın 1830-cu il iyulun 30-da verdiyi “Əlahəzrət buyruğu” qanununa görə günah işlətməmiş, qaçqın düşmüş bəy və xanlar bağışlanılır, onların torpaqları özlərinə qaytarılırdı. Vəfat etmiş torpaq sahiblərinin torpaq sahələri onların ailələrinə və ya varislərinə bağışlanırdı. Lakin belə sahibkarlar hər cür siyasi idarəetmə hüququndan məhrum edilirdilər [15, 261]. Beləliklə, yerli torpaq sahibkarlarının mülkləri özlərinə qaytarılsa da, onlar öz siyasi idarəetmə hüququnu itirmiş olurdular. Lakin onların kəndlilər üzərindəki hakimiyyəti qeyri-rəsmi olaraq qalırdı. Onlar sui-istifadə hallarına yol verərək vergiləri artırır, bütün növ məhsuldan vergi alır, kəndlilərin üzərinə müxtəlif cərimələr tətbiq edilirdilər [15, 261].

Hələ XIX əsrin 30-cu illərinin əvvəllərində İrəvan bölgəsində baş qaldırılan kəndli narazılıqları 1837-1838-ci illərdə daha da artmış və hakimiyyətə qarşı silahlı çıxışlarla nəticələnmişdir. 1837-ci ilin sonlarında Göyçə mahalının 30 kəndinin əhalisi yerli bəylərin, müləklərin özbaşınalılıqlarına və vergilərin ağırlığına qarşı üsyan qaldırmışdır. Hələ aprel ayında onlar “Erməni vilayəti”nin rəisi knyaz Behbudova şikayət edərək, vergilərin azaldılmasını xahiş etsələr də, onların bu müraciətinə rədd cavabı verilmişdir. Buna cavab olaraq ilin axırında məhsul yığıldıqdan sonra əhali vergi verməkdən imtina etmiş və açıq çıxışlara başlamışdır. Lakin çar I Nikolayın bu işə müdaxilə etməsi nəticəsində üsyan yatırılmış, üsyan rəhbərləri həbs edilmiş, onlardan bir çoxu cismani cəzaya məruz qalmış, bir hissəsi isə hərbi məhkəməyə verilmişdir. Bu çıxışların yatırılmasında yerli müləklər çar hakimiyyət orqanlarına böyük yardımlar göstərmiş və onların bəziləri çar hökuməti tərəfindən mükafatlara layiq görülmüşdür [15, 262-263].

Göründüyü kimi, Şimali Azərbaycanda tətbiq edilən komendant üsul-idarəsi sosial münasibətlər baxımından özünü doğrultmasa da, bu sistem Rusiyanın uçqarlarında həyata keçirdiyi müstəmləkəçilik siyasətinin tərkib hissələrindən biri olub, yerli imtiyazlı təbəqələrə mənsub olan əhalinin imtiyazlarının əlindən çıxmasına səbəb olmuşdur. Bundan başqa aşağı təbəqəyə mənsub olan əhali ikiqat zülm altına düşmüş – yəni həm komendantlar, həm də yerli bəylər tərəfindən istismara məruz qalaraq ağır iqtisadi vəziyyətə məruz qalmışdır. Yerli bəylər və digər imtiyazlı təbəqələrə çar hökuməti tərəfindən verilən bəzi səlahiyyətlər isə çarizmin öz müstəmləkəçilik siyasətini tam surətdə həyata keçirmək üçün vaxt gəlmək məqsədindən irəli gəlmiş və məlum olduğu kimi, sonradan bu səlahiyyətlər də onların əllərindən alınmışdır.

ƏDƏBİYYAT

1. Azərbaycan tarixi. Yeddi cildə. IV cild (XIX əsr). Bakı: Elm, 2000, 508 s.
2. İsmayilov M.Ə. Şəki (tarixi очерk). Bakı: Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı, 1982, 152 s.
3. Сумбатзаде А.С. Сельское хозяйство Азербайджана в XIX веке. Баку: Издательство Академии Наук Азербайджанской ССР, 1958, 364 с.
4. Мильман А.Ш. Политический строй Азербайджана в XIX – начале XX веков. Баку: Азербайджанское Государственное Издательство, 1966, 320 с.
5. Тагиев Ф.А. История города Баку в первой половине XIX века (1806-1859). Баку: «Элм», 1999, 196 с.
6. Cəfərli N. Lənkəran (tarixi очерk). Bakı: Azərbaycan Dövlət Kitab Palatası, 1995, 92 s.
7. Umudlu V.U. Şimali Azərbaycanın çar Rusiyası tərəfindən işğal və müstəmləkəçilik əleyhinə mübarizə. Bakı: “Elm”, 2004, 184 s.
8. Gəncə (tarixi очерk). Bakı: Elm, 1994, 152 s.
9. Məmmədov Ə. Şimal-Qərbi Azərbaycan Zaqatala dairəsi. Bakı: “Adiloğlu” nəşriyyatı, 2001, 116 s.
10. İsayev Ə. Azərbaycanda inzibati idarəçilik (XIX – XX əsrin əvvəlləri). Bakı: Mütərcim, 2015, 128 s.
11. Гасанов И.М. Частновладельческие крестьяне в Азербайджане в первой половине XIX века. Баку: 1957, 234 с.
12. Колониальная политика российского царизма в Азербайджане в 20-60-х гг. XIX в., ч. I. Феодальные отношения и колониальный режим, 1827-1843 гг. М.-Л.: Издательство АН СССР, 463 с.
13. Мирзоева С. Вопросы права человека на жизнь в Азербайджане в XIX-XX веках // Dürçəliş – XXI əsr. №1-2 (173-174), 2013, с. 371-378.
14. Hüseyinzadə Ə. XIX əsrin ikinci yarısında Azərbaycan tarixşünaslığı. Bakı: Azərbaycan SSR Elmlər Akademiyası Nəşriyyatı, 1967, 220 s.
15. Qarayev E.T. Azərbaycanın İrəvan bölgəsinin tarixindən (XVII yüzilliyin sonu – XIX yüzilliyin ortalarında). Bakı: Mütərcim, 2016, 544 c.
16. Mahmud İsmayıl. Azərbaycan tarixi. Bakı: “Azərbaycan Ensiklopediyası” Nəşriyyat-Poliqrafiya Birliyi, 1997, 320 c.
17. Qurbanov R. XIX əsrin 20-40-cı illərində Azərbaycanda çarizmin müstəmləkə rejiminə qarşı çıxışlar (1831-ci il Talış üsyanı) // Azərbaycan MEA akademik Z.Bünyadov adına Şərqsünəslıq İnstitutunun “Elmi Araşdırmalar”ı, № I-IV (VIII buraxılış), 2006-cı il, s. 408-411.

MÜƏSSISƏNİN MALİYYƏ DAYANIQLIĞININ İNKİŞAFINA MAKRO SƏVİYYƏDƏ TƏSİR EDƏN AMİLLƏR

Şəhla Əlicanova

Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti

Tədqiqat mövzusunun aktuallığı. Ölkə iqtisadiyyatının güclü onun sahələrinin inkişaf səviyyəsindən və hətta ayrı-ayrılıqda hər bir iqtisadi subyektin, müəssisə və təşkilatların gücündən asılıdır. Hər bir müəssisə öz fəaliyyəti istiqamətində nə qədər dinamik, sabit inkişaf edərsə, nəticədə həmin subyektin fəaliyyət göstərdiyi konkret sahə güclü olar. Bütün sahələr isə güclü inkişaf edərsə bu halda ölkə iqtisadiyyatı güclü olar.

Müəssisələrin maliyyə dayanıqlığının təmin edilməsi onların fəaliyyətinin əsasını təşkil etməklə qarşıya qoyulmuş məqsədə çatmağa imkan verir. Maliyyə dayanıqlığının təmin edilməsi çoxmərhələli proses omaqla öz prinsipləri ilə dəyişkən xarakterə malikdir. Çoxmərhələli proses dedikdə maliyyə dayanıqlığının təmin edilməsi üçün zəruri mühitin yaradılması, onun üzərində nəzarətin həyata keçirilməsi, yarana biləcək və mövcud olan risklərin aradan qaldırılması başa düşülür. Maliyyə dayanıqlığının uzun müddətli perspektivdə təmin edilməsi üçün qeyd edilən hər üç mərhələnin təmin edilməsi əhəmiyyətlidir. Maliyyə dayanıqlığının dəyişkən xarakterə malik olması isə onun təmin edilməsi üçün yaranan şərait və risklərin daima iqtisadi mühitdən asılı olaraq dəyişməsindən irəli gəlir. Buna görə də müəssisələr üçün iqtisadi mühitin daima araşdırılması və yeni imkanların qiymətləndirilməsi vacibdir, yəni istənilən müəssisə yarana biləcək yeni imkanlardan istifadəyə və yarana biləcək yeni risklərin qarşısını almağa hazır olmalıdır. Bu məqam təmin edilmədikdə müəssisənin maliyyə təminatında

çətinlik yarana bilər və bu da onun maliyyə davamlılığına xələl yetirmiş olar. Bu baxımdan da istər iqtisadi mühitin dəyişkən olması, istərsə də maliyyə dayanıqlığının özünün mikro səviyyədə dəyişkən xarakterə malik olması daima müəssisələrdə maliyyə dayanıqlığının təmin edilməsi üçün yeni istiqamətlərin müəyyən edilməsi və onların tətbiqi məsələsini aktuallaşdırır. Əvvəldə qeyd etdiyimiz kimi müəssisələrin maliyyə dayanıqlığının formalaşması iki səviyyədə reallaşır. Birinci makro səviyyədə, yəni dövlətin həyata keçirdiyi iqtisadi siyasətin təsiri ilə, ikinci isə mikro səviyyədə, yəni müəssisələrin özlərinin həyata keçirdiyi biznes strategiyasının təsiri ilə. Buna görə də maliyyə dayanıqlığının təmin edilməsi istiqamətlərinin müəyyənləşdirilməsində hər iki səviyyədə səmərəli istiqamətlərin müəyyən edilməsi vacibdir. Yəni iqtisadi mühit həm makro, həm də mikro səviyyədə dəyişdiyindən və bu dəyişikliklər qarşılıqlı sürətdə əlaqəli olduğundan baş verən dəyişikliklərə əsasən hər iki səviyyədə yeni istiqamətlərin müəyyən edilməsi əhəmiyyətlidir. Dövlət səviyyəsində maliyyə dayanıqlığının təmin edilməsi istiqamətləri birbaşa müəssisələrin maliyyə dayanıqlığının təmin edilməsinə yönəlməyə də dolaylı olaraq iqtisadiyyatda yaranmış maliyyə dayanıqlığının müəssisələr üçün də səmərəli mühit yaratmasına gətirib çıxarır. Mikro səviyyədə maliyyə dayanıqlığının təmin edilməsi istiqamətlərinin müəyyən edilməsi isə birbaşa dövlət səviyyəsində maliyyə dayanıqlığının təsiri ilə formalaşır. Müəssisələrin fəaliyyət göstərdiyi mühit makro səviyyədə müəyyən edilən siyasət əsasında formalaşdığından müəssisələr öz maliyyə dayanıqlığı üçün istiqamətləri bu ümumi iqtisadi siyasətin xarakterinə uyğun olaraq müəyyən edirlər. Bu ona görə əhəmiyyətlidir ki, makro və mikro səviyyələr arasında uyğunluq yaranmadıqda o zaman mikro səviyyədə maliyyə dayanıqlığının təmin edilməsi istiqamətlərinin səmərəliliyi azalır və maliyyə dayanıqlığı üçün təhlükə yaranmış olur. Buna görə də maliyyə dayanıqlığının istiqamətlərinin hər iki səviyyədə müəyyən edilməsinin tədqiqat işi üçün əhəmiyyəti böyükdür.

Makro səviyyədə maliyyə dayanıqlığının təmin edilməsi ilk növbədə makroiqtisadi sabitliyin yaradılmasını zəruri edir. Dövlət öz iqtisadi siyasəti ilə makroiqtisadi sabitliyi təmin etdikdə maliyyə təhlükəsizliyi təmin edilir və müəssisələrin maliyyə vəsaitləri cəlb etmək və onlardan səmərəli istifadə etmək imkanı yaranır. Bu eyni zamanda müəssisələr üçün

beynəlxalq maliyyə bazarlarına çıxış əldə etmək şəraiti yaradaraq və bununla da onların özlərinin və ümumilikdə iqtisadi inkişafın təmin edilməsinə imkan yaradır. Makro səviyyədə maliyyə dayanıqlığının təkmilləşdirilməsi istiqamətləri kimi aşağıdakıları göstərmək olar:

Mühasibat sisteminin təkmilləşdirilməsi. Maliyyə dayanıqlığının təmin edilməsində mühasibat sisteminin də səmərəli fəaliyyət göstərməsi vacibdir. Burada əsas məsələ mövcud mühasibat sisteminin beynəlxalq standartlara uyğun olmasının təmin edilməsi və bu standartlara uyğun sistemin, qayda və qanunların tətbiqinin həyata keçirilməsidir. Qəbul edilmiş beynəlxalq standartlar mühasibat hesabatlarında öz əksini tapmış məlumatların dəqiq, miqyaslı və dövrün tələblərinə uyğun formada təqdim edilməsini tələb edir. Beynəlxalq standartlara uyğun mühasibat hesabatı sisteminin yaradılması maliyyə məlumatlarının dünyanın digər ölkələri və bazarlarına uyğunluğunun təmin edilməsi deməkdir. Bu isə öz növbəsində maliyyə sahəsində yarana biləcək və xarici proseslərin təsirindən formalaşan risklərin proqnozlaşdırılmasını və onların idarə edilməsini daha da asanlaşdırır. Müəssisələrin bu standartlara uyğun formada fəaliyyəti eyni zamanda vəsaitlərin xarici bazarlara yerləşdirilməsi və xarici maliyyə vəsaitlərinin cəlb edilməsi baxımından da əhəmiyyətlidir. Yəni xarici investorlar investisiya fəaliyyəti həyata keçirmədən öncə müəssisənin maliyyə vəziyyətinin qiymətləndirilməsini həyata keçirirlər. Bu zaman isə mühasibat hesabatlarının beynəlxalq standartlara uyğun olmasının əhəmiyyəti artır. Bütün bunları nəzərə alaraq onu deyə bilərik ki, istər səmərəli investisiya fəaliyyəti həyata keçirmək, istər investisiya cəlb etmək, istərsə də riskləri səmərəli idarə etmək üçün mühasibat sisteminin təkmilləşdirilməsinə və beynəlxalq standartlara uyğunlaşdırılmasına daima ehtiyac vardır. Bu son nəticədə maliyyə dayanıqlığının təmin edilməsi imkanlarını daha da genişləndirir.

Ödəniş və hesablama sistemlərinin təkmilləşdirilməsi. Ödəniş və hesablama sistemlərinin təkmilləşdirilməsi və daimi olaraq beynəlxalq standartlara uyğunlaşdırılması bu sistemlərin səmərəli fəaliyyət göstərməsini təmin etməklə maliyyə sisteminin sağlamlığını artırmış olur. Burada əsas məsələ böyük həcmdə maliyyə vəsaitlərinin köçürülməsi və qəbulu zamanı yarana biləcək sistemə risklərin aradan qaldırılması və iqtisadiyyat daxilində fəaliyyət göstərən müəssisələr üçün təhlükəsiz mühitin yaradılmasıdır. Belə mühitin çatışmazlığı şəraitində maliyyə sisteminin səmərəli fəaliyyəti mümkün olmur və müəssisələr öz fəaliyyətlərini daha genişləndirmək imkanlarından məhrum olurlar. Eyni zamanda etibarsız hesablama sistemləri xarici investorlar üçün yerli iqtisadiyyatın və müəssisələrin cəlb edilişini azaltmaqla maliyyə dayanıqlığını təmin edilməsi kanallarını məhdudlaşdırır. Texnologiyanın sürətli inkişafı nəticəsində hesablama sistemlərinin də sürətli inkişafı getməkdədir. Belə olan şəraitdə bu sistemlərin daimi təkmilləşdirilməsinin və ən son yeniliklərə uyğunlaşdırılmasının əhəmiyyəti artır. Xüsusilə də son dövrlərdə nağdsız hesablama sistemlərinin həcmi kəskin artması və virtual pul sistemlərinin formalaşması ödəmə və hesablama sistemlərinin inkişaf etdirilməsi məsələsini daha da aktuallaşdırmışdır. Ümumiyyətlə, əgər iqtisadiyyatda mövcud olan pul vəsaitləri sərbəst və maneəsiz hərəkət edə bilməzsə o zaman maliyyə dayanıqlığının təmin edilməsi çətinləşir. Ona görə ki, bu zaman iqtisadi subyektlər arasında qurulan iqtisadi münasibətlərin davamlılığı və etibarlılığı pozulur. Eyni zamanda hesablama sistemlərinin məqbul səviyyədə fəaliyyət göstərməməsi müəssisələrə maliyyə vəsaitlərini əldə etmək üçün çətinlik yaradır və əməliyyatların reallaşma sürətini zəiflədir.

Bank nəzarətinin təkmilləşdirilməsi. Bank sistemi maliyyə sisteminin və ümumilikdə iqtisadiyyatın ən mühüm komponentlərindən biri olduğundan onun üzərində nəzarətin daimi təkmilləşdirilməsi və gücləndirilməsi maliyyə dayanıqlığının təmin edilməsi üçün vacibdir. 2008-ci ildə baş vermiş maliyyə böhranı bir daha göstərdi ki, hətta ən güclü bank sistemində malik olan dövlətlərdə belə bank nəzarətinin zəif olması nəticəsində təhlükəli aktivlərin artması maliyyə böhranına səbəb ola bilər. Bundan sonra bütün dünya dövlətlərində bank nəzarətinin gücləndirilməsi məsələsi aktuallaşmışdır. Bank sistemində nəzarətin gücləndirilməsi yarana biləcək risklərin idarə edilməsi və proqnozlaşdırılması baxımından vacibdir. Səmərəli bank nəzarəti vasitəsilə sistemdə mövcud olan maliyyə vəsaitlərinin sağlamlığı təmin edilməklə bankların gəlir əldə etmək məqsədilə riskli əməliyyatlar həyata keçirmək cəhdlərinin qarşısı alınır. Son dövrlər neft qiymətlərinin kəskin azalması ilə Azərbaycanın bank sistemində yaranmış vəziyyət bir daha göstərdi ki, bank nəzarətinin gücləndirilməsinə ehtiyac vardır. Bank sistemində mövcud olan xarici valyutada verilmiş kredit vəsaitlərinin həcmi çox olması həm bankları, həm də borcalanların maliyyə vəziyyətini çətinləşdirdi. Ödəmə qabiliyyəti itmiş əhəlinin öz borc öhdəliklərini yerinə yetirə bilməməsi bank sistemində çətinliklərin yaranmasına gətirib çıxardı. Bundan sonra banklara nəzarət daha da gücləndirildi və “Maliyyə bazarlarına nəzarət palatası” yaradılaraq bu istiqamətdə fəaliyyət göstərməsi üçün səlahiyyətlər verildi. Buna görə də bank sistemində bu və ya digər təhlükə yaradacaq risklərin qarşısının alınması məqsədilə nəzarətin gücləndirilməsi vacibdir.

Dünya iqtisadiyyatı inkişaf etdikcə və ölkələrin bank sistemlərinin digər ölkələrin bank sistemləri ilə inteqrasiyası genişləndikcə yarana biləcək risklərin sayı və xarakteri artır. Buna görə də maliyyə dayanıqlığının təmin edilməsi və müəssisələrin maliyyə vəsaitlərinə əlçatanlığının qorunması məqsədilə bank sistemində nəzarətin təkmilləşdirilməsi dövlətlərin əsas məqsədlərindən biri olmalıdır.

Qiymət sabitliyinin qorunması. Makro səviyyədə maliyyə sisteminin səmərəli fəaliyyət göstərməsi qiymət sabitliyindən əhəmiyyətli dərəcədə təsirlənir. Bu onunla əlaqədardır ki, qiymət sabitliyi təmin edilmədikdə iqtisadiyyata qoyulan investisiyaların həcmi azalır və iqtisadi subyektlərin fəaliyyəti zəifləyir. Qiymət sabitliyi təmin olunmadığı halda əldə edilən gəlirlərin risklilik səviyyəsi artdığından iqtisadiyyatda durğunluq yaranır və iqtisadi subyektlər qiymətlərin sabitləşməsinə gözləməyə üstünlük verirlər. Bu da sözsüz ki, müəssisələrin də

fəaliyyətinə və gəlirliliyinə mənfi təsir edərək maliyyə dayanıqlığının təmin edilməsi üçün zəruri olan maliyyə vəsaitlərinin azalmasına gətirib çıxarır. Qiymət sabitliyinin olmaması müəssisə tərəfindən istehsal edilən məhsulların rəqabət qabiliyyətinin aşağı düşməsinə, müəssisənin gəlirliliyinin azalmasına və maliyyə dayanıqlığının təmin edilməsi üçün maliyyə vəsaitləri kanallarının daralmasına gətirib çıxarır. Buna görə də maliyyə dayanıqlığının təmin edilməsi və bununla da müəssisələrin səmərəli fəaliyyətinin təmin edilməsi üçün qiymət sabitliyinin qorunması iqtisadi siyasətin əsas istiqamətlərindən biri olmalıdır.

Məzənnə sabitliyinin qorunması. Maliyyə dayanıqlığının təmin edilməsində məzənnə sabitliyinin qorunmasının da əhəmiyyəti böyükdür. Məzənnə sabitliyi olmadıqda yerli valyutanın ucuzlaşması ehtimalları böyük olur və bu halda yerli iqtisadiyyatda əhalinin alıcılıq qabiliyyəti azalmaqla iqtisadi durğunluğun yaranmasına gətirib çıxara bilər. Alıcılıq qabiliyyətinin aşağı olması isə müəssisələr tərəfindən istehsal edilən məhsullara olan tələbatın azalması deməkdir. Aşağı tələbin formalaşdığı makroiqtisadi şəraitdə isə müəssisənin gəlirliliyi azalır və maliyyə vəsaitlərini əldə etmək imkanları daralır. Buna görə də iqtisadiyyatda fəaliyyət göstərən, məşğulluqda payı çox olan və əhalinin tələbatının ödənilməsində əhəmiyyətli rola malik olan müəssisələrin gəlirli fəaliyyətinin təmin edilməsi üçün makroiqtisadi siyasət məzənnə sabitliyinin təmin edilməsinə dəstək verməlidir. Bu isə öz növbəsində risklərin proqnozlaşdırılması və məzənnə sabitliyini poza biləcək amillərin zamanında aradan qaldırılmasını tələb edir və bu təmin edildikdə maliyyə dayanıqlığının təmin edilməsinə şərait yaranır ki, bu da eyni zamanda müəssisələrin də maliyyə dayanıqlığının təmin edilməsi deməkdir.

Dövlət maliyyələşməsinin səmərəliliyinin artırılması. Dövlət maliyyələşməsinin maliyyə dayanıqlığının təmin edilməsinə təsir edən əsas cəhətləri büdcə kəsri və xarici borcdur. Maliyyə dayanıqlığının təmin edilməsi qeyd etdiyimiz göstəricilərin məqbul səviyyədə saxlanılmasını tələb edir. Ona görə ki, bu göstəricilər məqbul səviyyədə olmadıqda maliyyə sistemi üçün risklər artmış olur və müəssisələr üçün də maliyyə dayanıqlığının təmin edilməsi imkanları daralır. Ümumilikdə, makroiqtisadi situasiya müəssisələrin maliyyə dayanıqlığına birbaşa təsir etdiyindən ölkə daxilində müəssisələrin maliyyə səmərəliliyinin qorunması baxımından dövlət borcunun və büdcə kəsrinin səmərəli idarə edilməsi vacibdir. Buna görə də xarici dövlət borcunun yarada biləcəyi təhlükənin qarşısının alınması məqsədilə bu borcun diferensifikasiya edilməsi yəni, borcun formalaşma mənbələrinin sayının artırılması vacibdir. Bu halda tərəfdaş ölkələrin maliyyə sisteminə yarana biləcək təhlükələrin yerli maliyyə sisteminə təsiri azaltmaq mümkün olur və nəticədə ümumi iqtisadiyyatın və onun komponenti olaraq müəssisələrin maliyyə dayanıqlığının təmin edilməsinə imkan yaranır. Eyni zamanda büdcə kəsrinin də məqbul səviyyədə saxlanılması vacibdir. Əgər kəsir çox olarsa bu zaman dövlətin xərclərinin həcmi böyüklüyü iqtisadiyyatın maliyyələşmə imkanlarını azaldır və maliyyə dayanıqlığının təmin edilməsi üçün təhlükə yaranır.

Özəl sektorda sağlam rəqabət imkanlarının genişləndirilməsi. Müəssisələrin maliyyə dayanıqlığının təmin edilməsi onların fəaliyyət göstərdiyi bazardan asılı olduğundan bu bazarda sağlam rəqabətin təmin edilməsi vacibdir. Ona görə ki, sağlam rəqabət mühiti olmadıqda müəssisələr istifadə etdikləri maliyyə vəsaitləri və insan əməyinin qarşılığında zəruri həcmdə maliyyə vəsaitləri əldə etmiş olurlar. Bu isə müəssisənin fəaliyyət göstərmək marağının azalmasına və maliyyə dayanıqlığının təmin edilməsi imkanlarının azalmasına gətirib çıxarır. Xüsusilə daha böyük bazarlara malik olan və ya maliyyə bazarları sürətlə inkişaf edən dövlətlərdə sağlam rəqabətin təmin edilməsi üçün daha geniş və səmərəli tədbirlərin həyata keçirilməsinə ehtiyac yaranır. Müəssisələrin fəaliyyət göstərməsi üçün sağlam bazarların yaradılması onların maliyyə dayanıqlığının təmin edilməsində böyük əhəmiyyətə malikdir.

Qeyd etdiyimiz təkmilləşmə istiqamətləri müəssisələrdə maliyyə dayanıqlığının təmin edilməsi üçün əlverişli şərait yaratmağa xidmət edir. Bu şərait yaradıldıqdan sonra, yəni makroiqtisadi sabitlik və müəssisələrin maliyyə vəsaitlərinə əlçatanlığı təmin edildikdən sonra maliyyə dayanıqlığının təmin edilməsi mikro səviyyədə həyata keçirilən tədbirlərdən asılı olur. Hal-hazırkı dövrdə iqtisadi münasibətlərin sürətli inkişafı, bu münasibətlərin dəyişikliklərə məruz qalması və yeni risk mənbələrinin formalaşması maliyyə dayanıqlığının təmin edilməsi istiqamətində **mikro səviyyədə** də təkmilləşdirmənin aparılmasına ehtiyac yaradır. Bu təkmilləşdirmə istiqamətlərinə aşağıdakıları aid etmək olar:

Aktivlərə əsaslanan kreditlərin verilməsi. Müəssisələr üçün maliyyə dayanıqlığının təmin edilməsinin əsas mənbələrindən biri müəssisələrin kredit əməliyyatlarıdır. Xüsusilə də fəaliyyətinin ilk dövründə müəssisələrin kredit əldə etmək imkanlarının geniş olması onun səmərəli fəaliyyətə başlamasının əsas şərtlərindən biridir. Buna görə də müəssisələrə verilən bu kreditlərin risklilik səviyyəsinin aşağı salınması və bununla da maliyyə dayanıqlığına təsir edəcək amillərin aradan qaldırılmasına ehtiyac vardır. Bu baxımdan müəssisələrin əldə etdiyi kreditlərin daha çox aktivlərin qiymətləndirilməsi və girov qoyulması əsasında verilməsinin əhəmiyyəti böyükdür. Bir çox inkişaf etmiş dünya ölkələrinin təcrübəsindən bizə məlum olduğu kimi müəssisələrə kreditlər daha çox onların maliyyə vəziyyəti əsasında verilir. Yəni maliyyə dayanıqlığını müəyyən etməyə imkan verən müxtəlif reytinglərdən və müəssisələrin maliyyə hesabatlardan istifadə edilir. Belə kreditlərin əsas üstün cəhəti ondan ibarətdir ki, müəssisələr maliyyə durumu nəzərə alınmadan sahib olduqları aktivlər vasitəsilə daha tez və sərfəli şərtlərlə nağd pul vəsaitləri əldə etmək imkanı əldə edirlər. Aktivlərin kredit verən təşkilatlar üçün risklərin azaldılmasına imkan verməsi kredit şərtlərinin daha yumşaq olmasına imkan yaradır. Bu xüsusilə yeni yaranan müəssisələr üçün önəmlidir. Ona görə ki, bir çox hallarda onların fəaliyyəti və kredit tarixçəsi olmadığından maliyyə vəsaitlərinə çıxış əldə edə bilmirlər və ilkin mərhələdə zəruri olan maliyyə dəstəyi almamış olurlar. Lakin, kreditlərin həmin müəssisələrin aktivləri əsasında verilməsi onlar üçün bu problemi həll etmiş olur və imkan yaradır ki, müəssisələr maliyyə dayanıqlığını təmin edə bilsinlər. Bu metod vasitəsilə mikro səviyyədə həm müəssisələrin, həm də müəssisələr üçün maliyyələşməni həyata keçirən təşkilatların maliyyə dayanıqlığı təmin edilmiş olur.

Qiymətli kağızlar ilə maliyyələşmənin artırılması. Qiymətli kağızlar bazasının inkişaf etməsi müəssisələrə maliyyə vəsaitlərinin cəlb edilməsi üçün yeni imkanlar yaradır. Qiymətli kağızlar vasitəsilə vəsait cəlb etmək müəssisələrə bu vəsaitlərin daha çox istiqamətlər üzrə istifadəsi üçün şərait yaradır. Banklardan cəlb edilən vəsaitlərin müqavilə ilə müəyyən edilmiş istifadə təyinatı olsa da qiymətli kağızların cəlb edilməsində bu tələb olunmur. Bu da vəsaitlərdən daha səmərəli istifadə etmək və müxtəlif çeşidli fəaliyyət göstərmək imkanı yaradır. Qiymətli kağızları üstün edən digər məsələ onların faiz dərəcələrinin bank kreditlərinə nəzərən daha aşağı olmasıdır. Bu da müəssisələrin borc yükünü azaltması ilə nəticələnir. Aşağı faiz dərəcələri ilə əldə edilmiş böyük həcmdə kapital uzunmüddətli dövrdə istehsal imkanlarının genişləndirilməsi üçün müxtəlif infrastruktur layihələrinin həyata keçirilməsinə şərait yaradır. Bank kreditlərindən fərqli olaraq eyni zamanda kapital bazarıdan vəsaitlərin cəlb edilməsi müəssisələrin fəaliyyəti üzərində hər

hansı bir məhdudiyyəti tələb etmir. Yəni bank kreditlərinin verilməsi zamanı əlavə borc vəsaitlərinin cəlb edilməsi və ya digər şirkətlərin alınması kimi fəaliyyət növlərinə qoyulan məhdudiyyətlər qiymətli kağızlar bazasında tələb edilmir. Bu da şirkətlərə daha səmərəli fəaliyyət göstərmək imkanı yaradır. Qiymətli kağızların qeyd etdiyimiz bütün bu əlamətləri qiymətli kağızlar bazasının inkişaf etdirilməsinin zəruriliyini göstərir. Qiymətli kağızlar bazasının maliyyə vəsaitlərini cəlb etmək imkanlarını genişləndirməsi müəssisələrin maliyyə dayanıqlığının artırılmasına şərait yaradaraq onların istehsal imkanlarının genişləndirilməsi ilə nəticələnir. Bu baxımdan dövlət tərəfindən maliyyə bazarlarının inkişaf etdirilməsi və müəssisələrin bu bazarlara cəlb edilməsi azad rəqabətin daha da sürətlənməsinə və mikro səviyyədə maliyyə dayanıqlığının təmin edilməsinə imkan verir. Ümumilikdə isə maliyyə bazarları vasitəsilə maliyyə dayanıqlığının təmin edilməsi iqtisadiyyatda yaradılan ümumi daxili məhsulun həcmi artırılmış olur.

Səmərəli maliyyələşmə strategiyasının qurulması. Müəssisələrin fəaliyyətinin əsasını maliyyələşmə təşkil etdiyindən bu istiqamətdə qurulan strategiyanın təkmilləşdirilməsi və bununla da maliyyə dayanıqlığının təmin edilməsi önəmlidir. Cəlb ediləcək maliyyə vəsaitlərinin həcmi və mənbəyinin müəyyənləşdirilməsi üzrə strategiyanın qurulması və bu strategiyanın müəssisənin maraqlarının təmin edilməsinə imkan yaratması mühüm məsələlərdən biridir. Səmərəli strategiyanın olması müəssisənin səmərəli fəaliyyətinə imkan yaradacaq maliyyə mənbələrinin müəyyən edilməsinə və bu mənbələrdən vəsaitlərin cəlb edilməsi imkanlarının müəyyən edilməsinə şərait yaradır. Bura təkcə xarici mənbələrdən maliyyə vəsaitlərinin cəlb edilməsi deyil eyni zamanda müəssisənin özünün öz daxili mənbələri hesabına vəsaitlərdən istifadə edilməsi aiddir. Bu strategiya əsasında daxili maliyyələşmə imkanları da müəyyən edilir. Səmərəli maliyyələşmə strategiyasının əsas xarakterik cəhətlərindən biri onun diversifikasiya edilmiş maliyyələşməni təşviq etməsidir. Maliyyələşmə mənbələrinin diversifikasiyası müəssisə üçün maliyyə risklərini azaltmaqla uzun müddətli dövr üçün maliyyə dayanıqlığının təmin edilməsinə şərait yaradır. Bunun həyata keçirilməsi üçün isə hüquqi baxımdan müəssisənin quruluşu da önəmlidir. Buna görə də maliyyələşmənin səmərəli olması üçün səmərəli strategiyanın həyata keçirilməsinə xidmət edə biləcək hüquqi quruluşun müəyyən edilməsi vacibdir. Səmərəli maliyyələşmə strategiyaları ilkin mərhələdə xarici mənbələr hesabına vəsaitlərin cəlb edilməsinə geniş yer ayırsa da, sonrakı mərhələdə yəni xarici vəsaitlər hesabına müəssisə öz fəaliyyətini təmin etdikdən sonra müəssisə öz istehsal etdiyi məhsulların satışı hesabına özünün maliyyələşməsinin təmin edə bilər, bu da müəssisəni xarici risklərdən qorumuş olur. Buna görə də səmərəli strategiyanın mövcudluğu bu prosesin daha tez baş verməsinə və müəssisənin xarici maliyyə vəsaitlərindən asılılığının azalmasına imkan yaradaraq maliyyə dayanıqlığı üçün yarana biləcək riskləri azaltmış olur. Eyni zamanda səmərəli maliyyələşmə strategiyası müəssisənin yerləşdiyi region və ya dövlətin yerli iqtisadi mühitini nəzərə almaqla formalaşdırılır ki, bu da istər regiona xarakterik olan risklərin proqnozlaşdırılması, istərsə də bunların aradan qaldırılması baxımından böyük əhəmiyyət daşıyır. Buna görə də müəssisələr maliyyə dayanıqlığının təmin edilməsi üçün hərtərəfli və müəssisəni inkişafının müxtəlif mərhələlərini əhatə edən səmərəli maliyyələşmə strategiyasına malik olmalıdırlar.

Səmərəli marketinqin həyata keçirilməsi. Maliyyə dayanıqlığının təmin edilməsində həyata keçirilən marketinq strategiyasının da əhəmiyyəti böyükdür. Maliyyə vəsaitlərinin formalaşma mənbələri kimi marketinq də biznes strategiyasının əsas komponentlərindən biri olmalıdır. İlk növbədə marketinq maliyyə dayanıqlığının təmin edilməsi üçün ona görə vacibdir ki, marketinq müəssisənin məhsullarının satış həcmində artırılmasına xidmət edir. Məhsulların satışının artması isə müəssisənin maliyyə gəlirlərinin artması və bununla da maliyyə dayanıqlığının təmin edilməsi deməkdir. Eyni zamanda onu da nəzərə almaq lazımdır ki, uğurlu marketinqin həyata keçirilməsi üçün də maliyyələşmənin həyata keçirilməsi vacibdir. Məhsul satışı üçün hədəfin müəyyənləşdirilməsi, satış qiymətlərinin təyin edilməsi kimi məqamlar da marketinqə aid olduğundan marketinq də müəssisənin əsas xərclərində böyük əhəmiyyətə malikdir. Marketinq eyni zamanda müəssisənin etibarlılığının artırılmasında və bazarda tanınmasında böyük rolə malikdir. Buna görə də səmərəli marketinq strategiyası maliyyə dayanıqlığının təmin edilməsinə ancaq satışın həcmində artırmaqla deyil eyni zamanda investisiyalar cəlb etməklə də iştirak edir ki, bu da maliyyə dayanıqlığının təmin edilməsinin əsas mənbələrindən olan xarici investisiyaların artırılmasına da şərait yaradır.

Digər müəssisələrlə əməkdaşlığın inkişafı. Maliyyə dayanıqlığının təmin edilməsində digər müəssisələrlə əməkdaşlığın həyata keçirilməsi, birgə layihələrin reallaşdırılmasının da əhəmiyyəti böyükdür. Bura torpaq, avadanlıq, işçi qüvvəsi kimi əsas istehsal vasitələrinin birlikdə daha səmərəli şəkildə istifadə edilməsi, müxtəlif birgə layihələrə cəlb edilməsi aiddir. Belə əməkdaşlıq istehsal prosesində qeyd etdiyimiz istehsal vasitələrindən hər hansı birinin çatışmaması ucbatından yaranan əlavə xərclərin aradan qaldırılmasına imkan yaradır. Yeni istehsal vasitələrinin alınması və ya yeni işçilərin cəlb edilməsi uzunmüddətli və bahalı bir proses olduğundan əməkdaşlığın həyata keçirilməsi daha səmərəli olur. Resurslardan birgə istifadə istehsalın daha səmərəli təşkil edilməsinə və bununla da istehsalın artırılmasına imkan yaradır. Bu da sözsüz ki, maliyyə dayanıqlığının artırılması deməkdir. Buna görə də müəssisələr fəaliyyət göstərdiyi bazarda istehsal imkanları və strategiyası üst-üstə düşən digər müəssisələrlə əlverişli şərtlər daxilində əməkdaşlıq edərək həm müəssisələrin özlərinin, həm də ümumi iqtisadiyyatın maliyyə dayanıqlığının təmin edilməsinə dəstək verməli olurlar.

Müəssisənin maliyyə hesabatlılığının artırılması. Müəssisənin fəaliyyətinin səmərəli təşkil edilməsi və maliyyə əməliyyatlarının dəqiqliyinin artırılması gəlirlərin artmasına imkan yaradır. Maliyyə hesabatlılığı təmin edilmədikdə təhlillər müəssisənin həqiqi maliyyə durumunu müəyyənləşdirməyə imkan vermir və gələcək fəaliyyət üçün düzgün planın qurulmasının və proqnozlaşdırılmanın aparılmasına mane olur. Bu isə bir çox hallarda müəssisənin xərclərinin artmasına, gözlənilən nəticələrin əldə edilməsinə və maliyyə imkanlarının daralmasına gətirib çıxara bilər. Buna görə də maliyyə dayanıqlığının təmin edilməsi üçün maliyyə vəsaitlərindən səmərəli istifadənin təşkili maliyyə hesabatlılığının dəqiqliyindən asılıdır. Maliyyə hesabatlılığının olmaması eyni zamanda borc yükünün səmərəli idarə edilməsinə də səbəb olur bu da maliyyə dayanıqlığı üçün təhlükəlidir.

İdarəetmənin təkmilləşdirilməsi. Maliyyə dayanıqlığının təmin edilməsində müəssisənin idarə etmə sistemində əhəmiyyəti böyükdür. Ona görə ki, müəssisənin bütün

maliyyə əməliyyatlarının həyata keçirilməsi üçün çərçivə məhz idarəetməni həyata keçirən işçilər tərəfindən müəyyənləşdirilir. İdarəetmə sistemi elə qurulmalıdır ki, həm işçiləri səmərəli fəaliyyətə həvəsləndirsin, həm də gəlir əldə etmək marağı risklərin artmasına səbəb olmasın. Bir çox hallarda bonus sisteminin səmərəli qurulmaması nəticəsində idarəetməni təşkil edən yüksək vəzifəli işçilərin gəlir əldə etmək maraqlarını müəssisənin gəlirli fəaliyyət göstərməsindən üstün tutması riskli maliyyə əməliyyatlarının həyata keçirilməsi ilə nəticələnir ki, bu da son nəticədə maliyyə dayanıqlığı üçün təhlükə yaradır və bəzən bu risklərin aradan qaldırılması mümkün olmur. Buna görə də düzgün idarəetmə sisteminin qurulmasının əhəmiyyəti böyükdür və maliyyə dayanıqlığının təmin edilməsində böyük əhəmiyyətə malikdir. İdarəetmənin təkmilləşdirilməsi üçün isə təcrübəli və etibarlı işçiləri cəlb etmək və təbiiq edilən mükafat sisteminin səmərəliliyini artırmaq lazımdır.

Göründüyü kimi müəssisələrin maliyyə dayanıqlığının təkmilləşdirilməsi həm makro səviyyədə, həm də mikro səviyyədə təkmilləşdirmə tədbirlərinin həyata keçirilməsini tələb edir. Müasir dövrimizdə iqtisadi münasibətlərin yüksək inkişaf səviyyəsi, bu münasibətlərin xarakterinin dəyişkən olması və daima yeniliklərə meyilli olması daima təkmilləşdirmənin həyata keçirilməsini tələb edir. Buna görə də maliyyə dayanıqlığının makro səviyyədə təmin edilməsinin təkmilləşdirilməsi iqtisadi sistemin baş verən dəyişikliklərə çevik reaksiya vermə qabiliyyətini təmin edən mühəssibat, hesablama və nəzarət sistemlərinin inkişaf etdirilməsindən asılıdır. Bu sistemlərin təkmilləşdirilməsi və inkişaf etdirilməsi maliyyə sisteminin səmərəliliyini artırmaqla müəssisələr üçün təhlükəsiz maliyyə mühiti yaradır ki, nəticədə müəssisələr özlərinin maliyyə dayanıqlığını qorumaq və artırmaq imkanını əldə edirlər. Bunlarla yanaşı dövlət qiymət və məzənnə sabitliyini təmin etməklə də, rəqəbat üçün səmərəli mühit yaratmaqla da müəssisələrin maliyyə dayanıqlığının təmin edilməsinin təkmilləşdirilməsinə şərait yaradır. Dövlət tərəfindən belə mühit yaradıldıqdan sonra isə müəssisələrin maliyyə dayanıqlığının təmin edilməsinin təkmilləşdirilməsi mikro səviyyədə müəssisələr tərəfindən zəruri addımları atılmasından asılıdır. Eyni zamanda digər müəssisələrlə əməkdaşlığın genişləndirilməsi, hesabatlılığın artırılması və kapital bazarında əməliyyatların genişləndirilməsi ilə də müəssisələr maliyyə dayanıqlığını artırmaqla bilər. Müəssisələrin maliyyə dayanıqlığının təmin edilməsi istər miko, istərsə də makro səviyyədə daimi təkmilləşdirmənin həyata keçirilməsini, fəaliyyətin yerli bazarın tələblərinə və beynəlxalq standartlara uyğunlaşdırılmasını tələb edir.

ƏDƏBİYYAT

- 1.Məmmədova S.A. Sahibkarlıq subyektlərinin fəaliyyətinin səmərəli təşkili və idarə edilməsində dövlət siyasətinin əsas strateji istiqamətləri». Azərbaycan Kooperasiya Universiteti, Kooperasiya elmi-praktiki jurnalı, 2016. №2, 235 s. (s. 59-65).
- 2.Sadiqov M., Bədəlov Ş., Sadiqova Q. Maliyyə resursları və maliyyə bazarı. Bakı, 2003. 75 s.
- 3.Sadiqov M.M. Azərbaycan Respublikasının maliyyə potensialının formalaşması problemləri. Bakı, 2001.
- 4.Артоболевский С.С. Западный опыт реализации региональной политики: возможности ограничения практического использования // Региональные исследования. №3 (18), 2008. С.3-16.
- 5.Ахметов Д.К. Проблемы устойчивости социально-экономического развития. Москва: Институт Экономики РАН, 2000. 295 с.
- 6.Kolk A. Sustainability accountability and corporate governance: exploring multinationals' reporting practices. Bus Start Environ 18:1, 2008.
- 7.Epstein M.J. Making sustainability work: best practices in managing and measuring corporate social, environmental and economic impacts. GreenLeaf Publishing, United Kingdom, 2008
- 8.Our Common Future, Chapter 2: Towards Sustainable Development. UN Documents, 1986.
- 9.Azərbaycan Respublikasının milli iqtisadiyyat perspektiki üzrə Strateji Yol Xəritəsi. Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2016-cı il 6 dekabr tarixli fərmanı ilə təsdiq edilmişdir.
- 10.Azərbaycan Respublikasında maliyyə xidmətlərinin inkişafına dair Starteji Yol Xəritəsi. 6 dekabr 2016
11. Azərbaycan Respublikası regionlarının sosial-iqtisadi inkişafı Dövlət Proqramı (2009-2013-cü illər): təmmətnli elektron nəşr. Bakı, 2010. 354 s.
12. «Azərbaycan Respublikası regionlarının 2014-2018-ci illərdə sosial-iqtisadi inkişafı Dövlət Proqramı»nın təsdiq edilməsi haqqında Azərbaycan Respublikası Prezidentinin fərmanı. Bakı, 2014.

ERMƏNİSTAN-AZƏRBAYCAN DAĞLIQ QARABAĞ MÜNAQIŞƏSİNİN BEYNƏLXALQ PROBLEMƏ ÇEVRİLMƏSİ

Elnur Hacıyev

Gəncə Dövlət Universiteti

XX əsrin 90-cı illərinin əvvəllərində öz müstəqilliyini yeni bərpa etmiş Azərbaycan Respublikası Ermənistanın ərazi iddiaları və süni yaradılmış Dağlıq Qarabağ problemi ilə üzləşdi. Bu, Ermənistanın Dağlıq Qarabağ Muxtar Vilayətinə əsassız olaraq ərazi iddialarının yenidən canlanması, 1991-ci ildən isə Qarabağ müharibəsinin başlanmasına səbəb oldu. Beynəlxalq təşkilatlar bu problemə yalnız 1992-ci ildən, yəni Qarabağda açıq hərbi əməliyyatların kəskin xarakter almasından sonra ciddi yanaşmağa başladılar. Ermənistanın dövlət separatizmi ilə əlaqədar yaranmış Dağlıq Qarabağ münaqişəsinin dayandırılmasında və onun bərdəfəlik aradan qaldırılmasında bir sıra beynəlxalq qurumlar, o cümlədən ATƏM böyük imkanlara malik idi. 1992-ci ildən bu təşkilata üzv olan Azərbaycan Respublikasının o zamankı rəhbərliyinin səriştəsizliyindən və siyasi səbətsizliyindən və digər siyasi səbəblərdən, Ermənistan - Azərbaycan Dağlıq Qarabağ münaqişəsi kimi çox ağır bir problemin həlli məsələsində uğursuzluqlarla qarşılaşdı.

Yuxarıda qeyd etdiyimiz hakimiyyətin daxili və xarici problemlərin həllində beynəlxalq təşkilatların rolunu düzgün qiymətləndirə bilməməsi uğurla nəticələnə bilməzdi. Təcrübəsizlikdən belə bir düşüncə hökm sürürdü ki, Ermənistan -Azərbaycan Dağlıq Qarabağ münaqişəsinə daxili siyasətlə həll etmək mümkündür [8, 7].

Ancaq beynəlxalq təşkilatların nüfuzundan istifadə etmədən Ermənistanın təcavüzünün qarşısını almaq, süni yaradılmış Dağlıq Qarabağ problemini həll etmək mümkün deyildi. Bu amili nəzərə almadan aparılan mübarizədə müsbət nəticə əldə etmək qeyri-mümkün idi. Bundan istifadə edən bəzi nüfuzlu dövlətlər Azərbaycan Respublikası əleyhinə qərarlar qəbul etdilər. 1992-ci ilin yanvar ayında ABŞ prezidenti C.Buş və Rusiya Federasiyasının prezidenti B.Yeltsin birgə bəyanat verdilər. Bəyanatda deyildi: «Biz münaqişənin davam etməsini və kəskinləşməsini, yaşayış məntəqələrinin amansızcasına atəşə tutulmasını və bombardman edilməsini, qaçqınların sayının artmasını, blokadaların tətbiqini, girov götürülməsi və əsirlərlə vəhşicəsinə rəftar da daxil olmaqla beynəlxalq humanitar hüququn pozulmasını narahatlıqla qeyd edirik. Bu əməllər sivil dövlətlər, BMT və beynəlxalq humanitar qurumlar tərəfindən ciddi diqqət yetirilməsini və pislənməsini tələb edir» [1].

Hər iki prezidentin verdiyi bəyanatda döyüş bölgəsində hərbi əməliyyatların dərhal dayandırılması, münaqişənin sülh yolu ilə aradan qaldırılması istiqamətində qəti tədbirlərin görülməsi bildirilirdi. Burada, ATƏM-in Minsk konfransının çağırılması təklif olunur, münaqişədə iştirak edən hər iki tərəfə problemi sülh yolu ilə aradan qaldırmaq təkidlə tələb edilirdi.

Bu münaqişənin həllinə münasibətdə ikili standart siyasəti yürüdən ölkələrin bir çoxunun, xüsusilə də, ABŞ və Rusiya Federasiyasının ATƏM-in üzvü olması, bu başlanğıcla gedişi əvvəlcədən məlum olurdu. Azərbaycan dövləti ATƏM-ə üzv olan digər dövlətlərdən biri kimi sərhədlərin toxunulmazlığına dair beynəlxalq hüquq normalarına əsaslanan bəyannamələrə uyğun olaraq problemi həll etməyə çalışsa da, buna nail ola bilmirdi.

Münaqişənin sülh yolu ilə həllinə maraqlı dövlətlərdən biri olduğunu bəyan etməsinə baxmayaraq, Rusiya Federasiyası obyektiv mövqe tutaraq, Azərbaycanın sərhədlərini pozan, torpaqlarını işğal edən Ermənistan Respublikasına təzyiq göstərməkdənsə, ona müxtəlif yollarla yardımlar edirdi. Ermənistan Respublikası isə öz növbəsində, məqsədli şəkildə edilən bu yardımlardan şimiklənərək işğallarını davam etdirirdi.

Azərbaycan Respublikası hökumətinin xarici siyasət fəaliyyətinin zəifliyi Avropanın ən böyük dövlətlərinin siyasətçiləri və yüksək vəzifəli şəxsləri regionda baş verən proseslərlə bağlı obyektiv məlumatlara malik olmadıqları üçün hadisələri etnik zəmində baş verən münaqişə kimi başa düşürdülər. Halbuki, bu, etnik zəmində baş verən münaqişə şəklində təqdim edilən, əslində isə mahiyyətə, ərazi iddialarından ibarət olan və etnik təmizləmə ilə davam etdirilən işğalçılıq siyasəti idi. Ermənistanın Azərbaycan Respublikasına qarşı güclü erməni təbliğatının qarşılığında Azərbaycan Respublikasının səsi eşidilmirdi. Azərbaycan xalqının öz torpaqlarının müdafiəsi üçün apardığı mübarizəni ermənilərin sıxışdırılması kimi dərk edirdilər.

Onu da qeyd etmək lazımdır ki, münaqişənin ilk dövrlərində beynəlxalq təşkilatlardan fərqli olaraq, bir sıra dövlətlər onun dayandırılmasına təşəbbüs göstərirdilər. Belə təşəbbüslərdən biri, 1990-cı ildə Qazaxıstanın təklifi və iştirakı ilə Jeleznovodskda keçirilən görüşdə bəyannamənin imzalanması idi.

1992-ci ilin avqust ayında isə münaqişənin aradan qaldırılması üzrə növbəti görüş keçirildi. Üç respublikanın – Qazaxıstan, Azərbaycan və Ermənistan xarici işlər nazirləri ilə təmsil olunmuş bu görüşdə Ermənistan-Azərbaycan sərhəddi boyunca atəşin dayandırılmasına dair

sənəd imzalandı. 1992-ci il sentyabrın 1-də imzalanmış sənəd atəşin dayandırılmasına səbəb oldu. Eyni zamanda, 2 gün sonra tərəflər razılığa gəldilər ki, gələcəkdə də Qazaxıstanın vasitəçiliyi ilə problemin həlli üzrə əlaqədar işləri davam etdirlsinlər.

Ermənistan-Azərbaycan Dağlıq Qarabağ münaqişəsi ilə bağlı böyük beynəlxalq təşkilat olan BMT-nin fəaliyyəti 1992-ci il oktyabrın 1-dən başladı. BMT Baş Məclisinin sessiyasında təşkilatın Azərbaycan Respublikasında müvəqqəti nümayəndəliyinin açılması haqqında sənəd imzalandı. Sessiyanın gedişində dünya siyasətçilərinin diqqətinə çatdırıldı ki, Ermənistan Respublikası Azərbaycan Respublikasına qarşı əsassız ərazi iddiaları irəli sürmüş, bu əraziləri hərbi yolu ilə ələ keçirmək üçün müharibəyə başlamışdır.

Moskvada Rusiya Federasiyası ilə Azərbaycan Respublikası arasında 1992-ci il oktyabr ayının 12-də dostluq, əməkdaşlıq və qarşılıqlı təhlükəsizlik sahəsində tərəfdaşlığın, bundan sonra da davam etdirilməsini nəzərdə tutan müqavilə imzalandı. O zaman B.Yeltsin bildirdi ki, Rusiya Federasiyası Dağlıq Qarabağ münaqişəsinin sülh yolu ilə həllinə tərəfdardır. Problemin həlli ilə bağlı danışıqlar prosesinə ABŞ, Fransa və Almaniyanın dövlət rəhbərləri Corc Buş, Fransua Mitteran və Helmut Koln cəlb edilməsi məqbul sayıldı.

Qarabağda döyüş əməliyyatlarının kəskinləşdiyi bir vaxtda, vəziyyəti yaxından izləmək üçün bu ərazidə Rusiya Federasiyası, Ukrayna, Qazaxıstan və Belarusdan olan müşahidəçilərin yerləşdirilməsi barədə razılıq əldə edildi. Ermənistan Respublikası hökuməti bölgəyə BMT müşahidəçilərinin cəlb olunması təklifi ilə çıxış edərək, bu missiyanın həyata keçirilməsinə mane oldu.

Münaqişənin aradan qaldırılması məqsədilə, ATƏM münaqişə tərəfləri arasında danışıqlar prosesini gücləndirmək və intensivləşdirmək üçün fəaliyyətini artırdı. Lakin Azərbaycan Respublikasının siyasi rəhbərliyi məsələyə bu cür yanaşmanı məqbul hesab etmirdi. Onlar bölgəyə gələn yeni müşahidəçilərdən ibarət qrupun və ya digər hər hansı nümayəndə heyətinin yeni təkliflər verməsi ilə imzalanacaq yeni sənəd və bunların həyata keçirilməsi üçün hazırlanacaq mexanizmlər danışıqlar prosesinin uzanmasına gətirib çıxaracağını və bununla da, sülhə nail olunmasında çətinlik yaranacağını düşünürdülər.

ATƏM-ə yardım etmək üçün BMT katibliyinin yüksək vəzifəli şəxsi X.Hortmanın Azərbaycan Respublikasına göndərilməsi və onların BMT-nin Azərbaycan Respublikasındakı nümayəndəsi ilə Dağlıq Qarabağa səfər etmələrinin əsas səbəbi, baş verən hadisələrə yaxından bələd olmaq və münaqişənin aradan qaldırılması üçün məlumat toplamaq idi.

Lakin bu zaman, 1992-ci il dekabrın 10-da Ermənistan ordusu Zəngilan və Qubadlı rayonlarının kəndlərini atəşə məruz qoydu. Azərbaycan Respublikası hökuməti Ermənistan Respublikasına qarşı beynəlxalq qurumların nizamnamələrində nəzərdə tutulmuş sanksiyaların tətbiq edilməsi barədə ATƏM-in Stokholmda keçiriləcək sessiyasında baxılması üçün müraciət etdi.

Bu barədə, Türkiyə Cümhuriyyəti dövləti NATO, ATƏM və BMT-ni məlumatlandırdı. Eyni zamanda, Türkiyə hökuməti Ermənistanın bu hərəkətləri ilə bağlı öz narahatlığını Ermənistan hökumət nümayəndələrinə bildirdi.

BMT öz rolunu əsasən tərəfləri sülh danışıqlarına cəlb etməklə, bölgədə getdikcə artan gərginliyin qarşısını almağa, bunun üçün bölgədə sülhməramlı qüvvələrin yerləşdirilməsinə çalışırdı. BMT rəhbərliyi hesab edirdi ki, ATƏM çərçivəsində münaqişənin aradan qaldırılmasına dair xüsusi qrupun yaradılmasına ehtiyac vardır. Sülhməramlı qüvvələrin yerləşdirilməsi münaqişə tərəflərinin razılığı olmadan mümkün deyildi.

1992-ci ilin dekabr ayında ATƏM Şurasının Stokholmda keçirilən sessiyasında qəbul edilmiş «Nəticələrin xülasəsi» adlı sənəddə bir sıra məhəlli problemlərin həlli məsələsinə toxunuldu. Burada, keçmiş sovetlər məkanında yaranmış respublikaların ərazisində baş verən münaqişələrin danışıqlar yolu ilə aradan qaldırılmasının vacibliyi bildirilirdi. Azərbaycan Respublikasının bu sessiyadan müsbət nəticələr gözləməsinə baxmayaraq, digər problemlərin həlli ilə bağlı məsələlər müzakirə edildiyi halda, Dağlıq Qarabağ münaqişəsinin müzakirəsinə imkan verilmədi. Dağlıq Qarabağ münaqişəsinin həlli ilə bağlı Stokholm görüşü ərafəsində Ermənistan silahlı qüvvələrinin Qubadlı və Zəngilan rayonlarını güclü atəşə tutması hər hansı bir qərarın qəbul və ya elan edilməsinə imkan vermədi. Stokholm görüşündən mühüm bir nəticənin gözlənilməsi də absurd olardı. Çünki, məsələnin belə qoyuluşu, yəni konsensusun tətbiqi, məsələnin, münaqişə tərəflərinin hər ikisinin razılığından sonra qərar çıxarılması nəzərdə tutulurdusa, sözsüz ki, Ermənistan bunu etməyəcəkdi, necə ki, bu günə qədər də etməmişdir. Deməli, ATƏM üzvü olan 52 dövlətin hər birinin vətəndaş istifadə etmək hüququ, onların istənilən qərara öz etirazını bildirməklə danışıqların nəticəsini heçə endirmək imkanı var idi. Stokholm görüşündə Ermənistan-Azərbaycan Dağlıq Qarabağ münaqişəsindən bəhs edən sənəd mənasız bir kağızı xatırlatmışdı [5].

Eyni zamanda, görüşdə, ATƏM-in Helsinki Vətəndaş Assambleyası çərçivəsində ekspert komissiyası yaradılması barədə qərar qəbul olundu. Bu komissiya, münaqişədə iştirak edən tərəflər arasında vəziyyəti gərginləşdirməyə çalışan təxribatçı qüvvələrin aradan qaldırılması vəzifəsini yerinə yetirməli idi ki, bu da sonrakı proseslərdə obyektiv bir qərar çıxara bilmədi.

1993-cü ilin yanvar ayında ABŞ və Rusiya Federasiyası prezidentləri Ermənistan-Azərbaycan Dağlıq Qarabağ münaqişəsi ilə bağlı birgə bəyanat verdi. Bu, Heydər Əliyevin Ağ evə ünvanladığı məktubun güclü reaksiya doğurması ilə bağlı idi. Bundan sonra, münaqişənin nizama salınması üçün, tezliklə, ATƏM-in Minsk konfransının çağırılmasına tərəfdar olduqlarını bildirdilər.

ABŞ 1993-cü ilin əvvəllərində Ermənistan - Azərbaycan Dağlıq Qarabağ münaqişəsi ilə bağlı dəfələrlə Ermənistan Respublikasının mövqeyini əks etdirən, onu münaqişədə haqlı hesab edən bəyanatlar yaydı, bu ölkəyə həm mənəvi, siyasi, həm də maddi yardım göstərdi, Azərbaycan Respublikasına isə əksinə. Azərbaycan Respublikasında 1993-cü ilin yayında baş verən ictimai-siyasi dəyişikliklər və Heydər Əliyevin yenidən rəhbərliyə qayıtması ilə münasibətləri kökündən dəyişdi.

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti Heydər Əliyev 24 dekabr 1993-cü ildə MDB dövlət başçıları şurasının iclasındakı bəyanatında demişdir: «Ermənistan Respublikasının silahlı qüvvələri Azərbaycan Respublikası ərazisinin 14,0 min kvadrat kilometrə qədərini işğal etmişdir. Bunun 9,0 min kvadrat kilometri Dağlıq Qarabağ bölgəsinin hüduqlarından kənardadır. Onu da qeyd etmək lazımdır ki, erməni silahlı birləşmələri Dağlıq Qarabağın ərazisini tam nəzarət altına aldıqdan sonra təcavüzkar əməllərini ardıcıl surətdə genişləndirərək onun hüduqlarından kənarda Azərbaycan Respublikasının, Kəlbəcər, Ağdam, Füzuli, Cəbrayıl, Qubadlı, Zəngilan rayonlarını və Qazax rayonunun bir hissəsini işğal etmişlər. Hərbi əməliyyatlar zamanı dinc əhali kütləvi surətdə qırılır, işğal olunmuş ərazilərdə etnik təmizləmə aparılır və dağıntılar törədilir. Azərbaycana qarşı təcavüz başlayandan indiyədək 20 mindən çox adam öldürülmüş, 50 mindək adam yaralanmış və ya şikəst olmuş, 4 min nəfər əsir düşmüş, yaxud girov götürülmüş, 1 milyonadək azərbaycanlı doğma ocağını itirmiş, 100 mindən çox yaşayış tikilisi, 1 mindən çox iqtisadi obyektlər, 600-dən çox məktəb və tibb müəssisəsi yandırılmış, talan edilmiş və dağıdılmışdır; yüz milyonlarla dollar dəyərində şəxsi əmlak və dövlət əmlakı, maddi sərvətlər işğal olunmuş ərazilərdən Ermənistan Respublikasına daşınır. Bütün bunlar, Azərbaycan Respublikasında böhranlı vəziyyət yaratmışdır. Böyük təəssüf hissi ilə qeyd etmək lazım gəlir ki, 1993-cü ilin sentyabrında Azərbaycan Respublikası Müstəqil Dövlətlər Birliyinin tam hüquqlu üzvü olduqdan və Kollektiv Təhlükəsizlik haqqında müqaviləyə qoşulduqdan sonra Ermənistan Respublikası öz təcavüzünü nəinki dayandırmamış, əksinə, hərbi əməliyyatlar daha geniş miqyas almışdır. Atəşlər haqqında əldə edilmiş razılığa baxmayaraq, əvvəllər işğal olunmuş Laçın, Kəlbəcər, Ağdam rayonlarına və Qazax rayonunun bir hissəsinə bu ilin oktyabr-noyabrında Ermənistan silahlı qüvvələri tərəfindən zəbt edilmiş Azərbaycan Respublikasının Füzuli, Cəbrayıl, Qubadlı və Zəngilan rayonları da əlavə edilmişdir. Bununla da, təcavüzkar Ermənistan Azərbaycan Respublikasının İran İslam Respublikası ilə dövlət sərhədinə çıxaraq, MDB-nin cənub hüduqlarında təhlükəli gərginlik ocağı yaratmış, münaqişənin beynəlmilləl xarakter alması

qorxusu törətməmişdir. 300 mindən çox əhalinin yaşadığı rayonların 1993-cü ilin oktyabrında işğal edilməsini Azərbaycan xalqı həm də ona görə çox ağır qarşılamışdır ki, bu hadisə Azərbaycan Respublikası MDB-yə daxil olduğdan və Kollektiv Təhlükəsizlik haqqında müqaviləyə qoşulduqdan sonra baş vermişdir. Deməli, Ermənistan Respublikası təkcə Azərbaycan Respublikasına qarşı təcavüz etmir, həm də indi bizim birliyimizi birləşdirən prinsiplərə tam saymamazlıq nümayiş etdirir.

MDB-nin üzvü və Kollektiv Təhlükəsizlik haqqında müqavilənin iştirakçısı olan Ermənistan Respublikasının başqa dövlətə, birləşin onun kimi tam hüquqlu üzvü olan dövlətə – Azərbaycan Respublikasına qarşı təcavüz etməsi yolverilməzdir. Ermənistan Respublikası BMT Təhlükəsizlik Şurasının qətnamələrinə, ATƏM-in, Rusiya Federasiyasının, Qazaxıstanın vasitəçilik söylərinə məhəl qoymayaraq, özünün həqiqi rolunu – birbaşa təcavüz edən ölkə rolunu ört-basdır etmək məqsədilə bizi Dağlıq Qarabağ ermənilərinin münafişədə iştirak edən tərəf kimi tanımağa təhrik etməyə çalışır. Həqiqətdə isə Dağlıq Qarabağ bölgəsində yaşayan və elə bir ehtiyatı olmayan 100 mindən bir qədər çox erməni 7 milyonluq əhalisi olan ölkəyə qarşı geniş miqyaslı hərbi əməliyyatlar apara və onun ərazisinin 20 faizini işğal edə bilməz. Respublikanın Dağlıq Qarabağ bölgəsinin 50 min azərbaycanlı əhalisinin hüquqlarını inkar etməyə cəhd göstərilir. Etnik təmizləmə nəticəsində onlar Şuşa, Xocalı, Xocavənd, Hadrut və Ağdərə rayonlarından tamamilə qovulmuşlar.

Azərbaycan və Ermənistan Respublikaları nümayəndələrinin 1993-cü il aprelin 8-də Rusiya Federasiyasının müdafiə naziri P.Qraçovun vasitəçiliyi ilə Soçidə BMT TŞ-nin qəbul etdiyi 8» sayılı qətnaməsinin tələblərinə əsasən, Ermənistan silahlı birləşmələrinin Kəlbəcər rayonundan çıxarılması ilə bağlı danışıqlar davam etdirildi. Bundan sonra sülh danışıqlarını davam etdirmək üçün hərbi əməliyyatların dayandırılması ilə bağlı məsələlər ətrafında geniş müzakirələr aparıldı. Lakin görüşdə heç bir müsbət nəticə əldə olunmadı. İştirakçılar danışıqları Moskvada davam etdirməyi qərara aldılar [4].

Ermənistan-Azərbaycan Dağlıq Qarabağ münafişəsinin sülh yolu ilə həlli istiqamətində göstərilən söylərin heç bir nəticə verməməsi, Azərbaycan cəmiyyətində müharibə ab-havasının artmasına səbəb oldu. Bu isə münafişənin həlli ilə bağlı məsuliyyəti öz üzərinə götürən ATƏM-in Minsk qrupunu və dünyanın bir çox aparıcı dövlətlərini narahat edirdi. Ona görə də onlar bu münafişənin hərbi yolla həllinin mümkün olmayacağını vurğulayırdılar. Problemin aradan qaldırılması məsələsini heç kimin öhdəsinə buraxmaq istəməyən Rusiya Federasiyası ilə ABŞ arasında ziddiyyətlər yarandı. Qərbin bir sıra iri dövlətləri də bu məsələdə ABŞ-ı dəstəklədilər.

Vasitəçilik missiyasını öz üzərinə götürən ATƏM-in təkbaşına deyil, eyni zamanda, bu işdə maraqlı olan ölkələrlə – ABŞ, Türkiyə Cümhuriyyəti, Rusiya Federasiyası və digər ölkələrlə birgə fəaliyyət göstərməsinin, onların təşəbbüslərindən və vasitəçilik söylərindən yararlanmasının zəruriliyi də vurğulandı.

Türkiyə Cümhuriyyəti xarici işlər naziri İsmayıl Cemin Tesev toplantısı zamanı dilə gətirdiyi vasitəçilik təşəbbüsü Ermənistan tərəfinin problemin daha da dəyünə düşəcəyi düşüncəsi ilə qəbul edilmədi. Türkiyə Cümhuriyyətinin vasitəçilik cəhdləri Ermənistan tərəfindən heç cür qəbul edilməməsi səbəbindən təsirsiz qaldı.

BMT Təhlükəsizlik Şurasının üzvü olan 15 dövlətin nümayəndələrinin iştirakı ilə qəbul edilmiş qətnamə münafişə tərəflərini problemin ATƏM-in Minsk qrupu çərçivəsində aradan qaldırılması məqsədilə danışıqları davam etdirməyə, həmçinin münafişənin sülh yolu ilə nizamlanmasına mane olan hərəkətlərə yol verməməyə çağırırdı. Münafişə bölgəsindəki vəziyyətdə obyektiv qiymət verilməsi məqsədilə BMT-nin ali icraedici orqanları ilə ATƏM və onun Minsk qrupunun fəaliyyətdə olan sədrləri arasında birgə məsləhətləşmələrin aparılması və gələcək nəticələr barədə Təhlükəsizlik Şurasına məruzə təqdim olunmasına dair tövsiyə də qətnamədə öz əksini tapmışdı. Bu, Ermənistan-Azərbaycan Dağlıq Qarabağ münafişəsinin həlli məsələsində beynəlxalq qurumların söylərinin birləşdirilməsi kimi çox vacib bir başlanğıc idi. Lakin, bütün söylərə baxmayaraq, Ermənistan tərəfi hər dəfə qeyri-konstruktiv mövqe nümayiş etdirməklə, təklifləri imzalamaqdan imtina etdi. Təhlükəsizlik Şurasının qətnaməsinin tələblərinin yerinə yetirilməsini təmin etmək məqsədilə ATƏM-in Minsk qrupunun üzvü olan 9 dövlətin nümayəndələrinin Romada 3-4-iyunda keçirdikləri müşavirədə Mario Rafaellinin rəhbərliyi ilə hazırlanan «təcili tədbirlər cədvəli»ni Azərbaycan Respublikası və Ermənistan Respublikası hökumətinə göndərdilər [3, 2].

Roma müşavirəsindən bir neçə gün sonra, yəni 1993-cü il iyunun 8-də, Moskvada Rusiya və Azərbaycan xarici işlər nazirləri arasında keçirilən görüşdə A.Kozirevin Rusiya Federasiyasının «Dağlıq Qarabağ Respublikası»nı tanımadığını və Azərbaycan Respublikasının ərazi bütövlüyünü dəstəklədiyini bəyan etməsi onu göstərirdi ki, regionun iri dövlətlərindən biri olan Rusiya Federasiyası Dağlıq Qarabağ münafişəsinin həllinə tərəfdardır. Bunun, eyni zamanda, bir sıra iri dövlətlərin öz siyasi maraqlarından irəli gəldiyini düşünməmək düzgün olmazdı [6].

Qarabağ məsələsinin sülh yolu ilə həll olunması üçün təşəbbüskar olduqlarına görə bu dövlətlərin səyi ilə BMT Təhlükəsizlik Şurasının 8 nömrəli qətnaməsinin həyata keçirilməsinin zəruriliyi bildirilmişdi. Məlum olduğu kimi, ATƏM-in Minsk konfransının sədri cənab M.Raffaelli iyulun 5-də Azərbaycana gəlməli idi. Respublikanın rəhbərliyi cənab Raffaellini qarşılamağa hazırlaşaraq lazımi tədbirləri həyata keçirmiş və onun proqramını qəbul etmişdi. Çox böyük təəssüf və təəccüb hissiylə qeyd edirəm ki, buraya dəvət olunmuş dövlətlərin səfirləri, yəni onların təmsil etdikləri dövlətlər lazımi tədbirlər görməyiblər. Bunu bəyan edərək ona əsaslanıram ki, iyulun 2-dən sonra Ermənistan silahlı qüvvələrinin Azərbaycan ərazisinə təcavüzkarlığı nəinki dayandırılmadı, hətta iyulun 3-4-dən daha da genişləndi.

Ermənistan-Azərbaycan Dağlıq Qarabağ münafişəsi 1993-cü ilin iyulunda İqtisadi Əməkdaşlıq Təşkilatının (İƏT) İstanbulda keçirilən iclasında da müzakirə olundu. Burada dövlət başçıların imzaladıqları birgə bəyanatda deyilirdi: «Ermənistanın Azərbaycana qarşı təcavüzü BMT Nizamnaməsinin, beynəlxalq hüququn insan haqları barədə ATƏM sənədlərinin prinsip və məqsədlərini pozur». Müzakirələrin sonunda görüş iştirakçıları Ermənistanı təcavüzkar əməllərindən əl çəkməyə və bölgədə vəziyyəti sabitləşdirmək istiqamətində addımlar atmağa çağıran müraciət qəbul olundu.

XX əsrin 90-cı illərinin əvvəllərində öz müstəqilliyini yeni bərpa etmiş Azərbaycan Respublikası Ermənistanın ərazi iddiaları və süni yaradılmış Dağlıq Qarabağ problemi ilə üzləşdi. Bu, Ermənistanın Dağlıq Qarabağ Muxtar Vilayətinə əsassız olaraq ərazi iddialarının yenidən canlanması, 1991-ci ildən isə Qarabağ müharibəsinin başlanmasına səbəb oldu. Günümüzdə qədər uzanan Ermənistan-Azərbaycan arasında Dağlıq Qarabağ münafişəsi beynəlxalq problemə çevrilmiş, beynəlxalq təşkilatların Ermənistanın işğal etdiyi Azərbaycan torpaqlarından qeyd-şərtsiz çıxarılmasını hüquqi tərəfdən tələbi Ermənistan hökuməti tərəfindən hələ də yerinə yetirilməmişdir. Hazırda region faktiki olaraq münafişə ocağı olaraq qalmaqdadır.

Münafişəyə ümumi baxışda açıq-aşkar görünür ki, bu münafişə Azərbaycan dövlətinə və xalqına qarşı açıq hərbi və siyasi təcavüz xarakteri daşıyır və bu təcavüzə hələ də dünya ictimaiyyəti tərəfindən lazımi hüquqi və siyasi qiymət verilmir. Ermənistan - Azərbaycan arasında Dağlıq Qarabağ münafişəsinin həllini əngəlləməyə çalışan ən böyük qüvvə Rusiya Federasiyasıdır. Rusiya Dağlıq Qarabağ münafişəsini aktiv saxlamaqla Qafqazda, o cümlədən Azərbaycanda ənənəvi nəzarət siyasətini həyata keçirir. Bu isə həm Azərbaycan dövlətinin gələcək inkişafına, Azərbaycan xalqının sosial rifahına, ümumilikdə Qafqazda sülhün təmin olunmasına böyük əngəllər törədir.

1. ATƏT-in Minsk qrupu həmsədrlərinin Dağlıq Qarabağ münaqişəsinin dinc yolla nizamlanmasına dair təklifləri. // «Xalq qəzeti», 21 fevral 2001-ci il.
2. Aslanova F. Azərbaycan Respublikasının işğal olunmuş ərazilərində erməni vandalizmi (1991-2010-cu illər. Tarix üzrə fəlsəfə doktoru alimlik dərəcəsi almaq üçün təqdim edilmiş dissertasiyanın avtoreferatı. Bakı – 2014
3. Əhmədov E. Ermənistanın Azərbaycana təcavüzü və beynəlxalq təşkilatlar. Bakı, BDU nəşriyyatı, 1998, 137 s.
4. Hacıyev Q. Nuriyev S. Vladimir Kazimirovun “Qarabağa sülh” arzusu və əsl niyyəti. Bakı. Təknur, 2011. 131 s.
5. Həsənov Ə. Azərbaycan və ATƏT: Ermənistan-Azərbaycan münaqişəsi və Dağlıq Qarabağ problemi ümumavropa təhlükəsizliyi fonunda. Bakı, 1997, 80 s.
6. Həsənov Ə. Azərbaycanın xarici siyasəti: Avropa dövlətləri və ABŞ (1991-1996), Bakı, Azərnaşr, 1998, 315 s.
7. Nəsirov E. Azərbaycan-ABŞ münasibətləri (1991-1997-ci illər). Bakı, Qanun nəşriyyatı, 1998, 136 s.
8. Sultanov O. 80-ci illərin sonu, 90-cı illərin əvvəllərində Azərbaycanda siyasi mübarizə. Bakı, 1995, 140 s.

“QƏZƏLXAN” BƏDİİ FILMİNİN DİL, ÜSLUB VƏ JANR PROBLEMLƏRİ

Fizuli Mustafayev

AMEA Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu

Baxdığımız filmin kadrlarının heç birində biz Əliağa Vahidə rast gəlmirik. Çünki, XX əsr Azərbaycan ədəbiyyatında canlı nəfəsilə bütün şablonları uçuran bu şair adlı-sanlı şairlər cərgəsində olmayıb... Onun xırıltılı səsinə eşitmək üçün həmin o şairlər özləri əziyyət çəkib Vahidi axtarıb tapmağa və yaxud əziz bir qonaqları gələndə məclislərinə onu dəvət etməyə məcbur olublar...

1991-ci ildə Şahmar Ələkbərovun ssenarisi əsasında çəkilmiş “Qəzəlxan” filmində hər şey ilk baxışda adi faktlar kimi görünür, yəni yazdığı dilin imkanlarından, ayrı-ayrı vasitələrindən müəllifin istifadə etməsi adi bir haldır, lakin burada faktların kəmiyyəti və keyfiyyəti, mövqeyi, necə istifadə olunması əhəmiyyət kəsb edir. Məsələn, sual cümlələri cümlə sistemində vacib ünsürlərdən biri kimi hamı tərəfindən istifadə edilir... Burada qeyri-adi heç bir şey yoxdur və ümumən ədəbi dilin, eləcə də bədii dilin, fərdin dilinin xüsusiyyətlərini müəyyənləşdirmək üçün bu fakt özlüyündə heç bir əsas verə bilmir. Lakin bir kateqoriyanın, eləcə də sual cümlələrinin indi bizə məlum olan bütün mümkün formalarından ədəbi dilin tələbləri səviyyəsində XX əsrdə kifayət qədər istifadə edilibsə, bu diqqətimizi cəlb etməyə bilmir. Vahidin dili bu cəhətdən tədqiq oluna bilər və biz də tədqiqatımızı bu istiqamətə yönəltmişik.

Metod

Film üzərində apardığımız tədqiqatda linqvostatistik, tarixi-müqayisəli və induktiv metodlardan istifadə etmişik.

Məhəmməd Nuruoğlunun “Əsər ki qaldı cahanda”, Əziz Mirəhmədovun “Seçilmiş əsərləri”, Əliağa Vahidin “Qəzəllər”i, M.Füzulinin “Seçilmiş əsərləri”i, S.Ə.Şirvaninin “Qəzəllər”i və “Qəzəlxan” tammetrajlı bədii filmi üzərində araşdırma apararaq filmin dilinin bir ədəbi dil kimi leksik və qrammatik kateqoriyalarla zəngin olmasını aşkar etmişik.

Nəticə

Apardığımız tədqiqatlar zamanı aşağıdakı statistik nəticələr əldə olunmuşdur.

a) Sözləri vəznə görə, mənaya xələl gətirmədən ahəngdar ssələndirə bilmək qabiliyyəti:

1. M.Füzuli
2. S.Ə.Şirvani
3. Ə.Vahid

b) Ənənəvi məcazlar, təşbehlər işlətmək bacarığı:

1. M.Füzuli
2. S.Ə.Şirvani
3. Ə.Vahid

c) Qafiyə və rədlərdən istifadə etmək ustalığı:

1. M.Füzuli
2. Ə.Vahid
3. S.Ə.Şirvani

ç) Ərəb-fars izafətlərini qəzəldə işlətmək vərdisləri:

1. S.Ə.Şirvani
2. M.Füzuli
3. Ə.Vahid

d) Satirik ənənələrin şeirə-qəzəldə gətirilməsi baxımından:

1. S.Ə.Şirvani
2. Ə.Vahid
3. M.Füzuli

e) Qəzəldə əruz bəhrlərinə yiyələnmək qabiliyyəti:

1. M.Füzuli
2. Ə.Vahid
3. S.Ə.Şirvani

Təhlil

Apardığımız təhlil və müqayisə bir daha onu göstərir ki, hər üç ədibin yaradıcılığında kifayət qədər ərəb-fars tərkibli izafətlərdən kifayət qədər istifadə edilmiş, bu da öz növbəsində filmin dil-üslub və janr problemlərinin həllində üstünlük təşkil edir.

“Qəzəlxan” filminin dili bir ədəbi dil kimi leksik və qrammatik kateqoriyalarla zəngindir. Onu demək kifayətdir ki, biz burada söz birləşmələri və cümlələrin əsas struktur tiplərinin hamısını görə bilirik. Onu da görürük ki, Vahidin bədii üslubunda meyxana poetikasının izləri daha şəxəlidir. Filmin ayrı-ayrı səhifələrindən görüldüyü kimi, Vahid şeir ənənələrini, əruzun musiqili bəhrlərini zəngin mütaliəsi sayəsində kamil mənimsəmişdi. Bədiiyin şərtlərini yaxşı bilirdi: sözləri vəznə görə, mənaya xələl gətirmədən ahəngdar ssələndirə bilmək qabiliyyəti xüsusilə üstün idi.

Yaradıcılığının ilk dövrünə aid şeirlərində istər satirik, istərsə də qəzəl janrında olsun, bədii dilin hədsiz klassik poeziya dilinə yaxınlığı müşahidə olunur. Ənənəvi məcazlar, təşbehlər, ərəb-fars izafətləri, qafiya və rədlərdə Vahidin özünəməxsus yazı tərzini çətinliklə seçilirdi. Nisbətən, satirik şeirlərində Vahid bədii görümünün, Vahid poetik deyiminin əlamətləri daha tez üzə çıxmağa başladı.

...Əlağının on-on iki yaşı vardı (o, 1894-cü ildə Bakı şəhərində dünyaya gəlmişdi). Yarıkkönül getdiyi mollaxanada o, iki il oxuduqdan sonra yoxsulluq üzündən təhsilini yarımçıq qoyub işləməyə başlamışdı. O dövrdə Bakıda və ətraf kəndlərdə yaşayanlar arasında “meyxana” deyilən xalq şeiri növü geniş yayılmışdı. Şənlik məclislərində, daha geniş miqyaslı toylarda “söz qoşmaq” qabiliyyəti olan bir neçə adam ortaya çıxırdı. Onlardan biri gənc Əlağa idi. Məhz, Əlağının söz sənətinə marağı, şeir qoşmaq istedadının münbit zəmini elə bu meyxana məclisləri olmuşdu. Çünki artıq gənc yaşlarında onun meyxana ustası kimi ad çıxarması barədə müasirlərinin xatirələrində maraqlı məlumatlar mövcuddur.

O, erkən yaşlarından dahi qəzəl ustası Məhəmməd Füzulinin bir çox qəzəllərini əzbər bilir, Mirzə Ələkbər Sabirin satiralarının ahəngdar bəhrlərdə sadə deyim tərzindən təsirlənir, Seyid Əzimin mənzum hekayələrini, qəzəllərini döbə-döbə oxuyurdu. Az keçmir ki, özü də Sabirənə şeirlərlə mətbuatda görünməyə başlayır.

Gənc Vahid “Bayay-Əmir”, “Tuti”, “Məzəli”, “Ovraqı-nəfisə” kimi jurnallarda 1915-1916-cı illərdə çoxlu satirik şeirlər dərc etdirmişdir. Bu şeirlərin həm ideya-məzmununda, həm poetikasında ustası M.Ə.Sbirin təsiri aydın duyulsa da, getdikcə ahəngdə, məcazlı deyimlərdə və bədii ifadə vasitələrində gənc şairin dəsti-xətti özünü hiss etdirirdi. Təsirlərdən durulmaqda olan Vahidin bədii üslubunda meyxana poetikasının da izləri sezilirdi:

Bir kəndçi ola xam, gələ at almağa nagah,
Vay halına, dəllallar işindən ola agah,
Bir növi soyarlar onu, göstərməsin Allah!..
Qəssablığı bunlar kimi şeytan da bacarmaz,
Şeytan nəçidir, cin nədi, xortdan da bacarmaz.

Filmdən görüldüyü kimi o, qəzəl janrına xüsusilə həvəs göstərdiyi üçün ustad qəzəlxanların toplaşdıqları məclislərdə olmağa isə daha çox can atırdı. Hər dəfə ürəkclənərək belə yığıncaqlarda öz şeirlərini oxuyur, deyişmələrdə iştirak edir, ustad şairlərin razılıq etdiklərini görüb daha da həvəslənirdi. Klassik şeir ənənələrini, əruzun musiqili bəhrlərini zəngin mütaliəsi sayəsində kamil mənimsəmişdi. Bədiliyin şərtlərini yaxşı bilirdi, sözləri vəznə görə, mənaya xələl gətirmədən ahəngdar səsləndirə bilmək qabiliyyəti xüsusilə üstün idi.

Filmdə görüldüyü kimi, yaradıcılığının ilk dövrünə aid şeirlərində, istər satirik, istərsə də qəzəl janrında olsun, bədii dilin hədsiz klassik poeziya dilinə yaxınlığı müşahidə olunur. Ənənəvi məcazlar, təşbehlər, ərəb-fars izafətləri, qafiya və rədlərdə Vahidin özünəməxsus yazı tərzini çətinliklə seçilirdi. Nisbətən sətirik şeirlərində Vahid bədii görümünün, Vahid poetik deyiminin əlamətləri daha tez üzə çıxmağa başladı. Bu şeirlərin əsas tənqid hədəfi yoxsul, aciz insanlara qənim kəsilən, aqıl kəslərə zülm edən cahillər idi. Onlar molla, dəllal, qoçu libası geyinsələr də, mənəviyyatca bir sifətdə idilər və şairin kəskin istehzası ilə ifşa olunurdular. Həmçinin bu satirik şeirlərdə meyxana üslubuna xas bir məzəlilik duyulur, qafiyələrin daha səlis, ahəngin daha ritmik olması nəzərə çarpırdı. Təsədüfi deytil ki, Vahid bu xalq şeiri janrını mələlləşlikdən çıxarıb, ona ictimai məzmun gətirir və mətbuatda çap etdirib yaşadığına hökm verirdi.

İyirminci illərdə Bakı ictimai-mədəni həyatında Tənqid-Təbliğ teatrının fəaliyyəti qabarıq idi. Teatrın əsas məqsədi cəmiyyətdəki nöqsanları, yaramazlıqları qamçılayıb, geriliyin köklərini aşkara çıxarmaq idi. Təməşalarda artistlər tərəfindən oxunan satirik kupletlərin böyük bir qismi Vahid tərəfindən qələmə alınmışdı. 1925-ci ildə nəşr olunmuş “Meyxanalar” kitabının üç müəllifindən biri də Ə.Vahid idi.

Göründüyü kimi gənc Vahidin yaradıcılığı iki istiqamətdə inkişaf edirdi: satirik şeir və klassik poeziyanın qəzəl janrı. İyirminci illərin əvvəllərində Azərbaycanda yeni ictimai quruluş – sosializm cəmiyyəti yaranmaqda idi. Fəhlə –kəndli dövləti kimi fəaliyyətə başlayan yeni hakimiyyətə azadlıq tələbləri böyük ümidlər bəsləyirdilər. Mədəni-maarif sahəsində aparılan kütləvi savadlanma tədbirləri, bir qisim adamların güzəranını yaxşılaşdıran yeni istehsal müəssisələrinin yaradılması ilə sovet dövləti xalqın etimadını qazana bilmişdi. Ancaq keçmiş adət və ənənələrə, minillik kökü olan ədəbi-mədəni irsə qarşı aparılan təbliğat-təşviqat işləri ziyalı insanları düşünməyə vadar edir, onları seçim faktı qarşısında qoyurdu.

Göründüyü kimi, Vahid ədəbi təhsilini xalqın mənəvi-mədəni varlığında yaşayan sənət məktəblərindən almışdı. O, əvvəl-əvvəl ustad meyxanaçı kimi məşhurlaşsa da, böyük məhəbbəti Füzulidən yadigar qalan qəzələ idi. Yeni cəmiyyətin aparıcı qüvvələri isə “feodalizm dövrünün qalığı” kimi qəzəli də, əruzunu da, hətta Füzulinin özünü də yeni quruluş üçün yarasız hesab edirdilər.

Filmdə şahid oluruq ki, o, yaradıcılığının ilk mərhələsində Füzulinin bədii üslubundan, işlətdiyi əruz bəhrlərindən, qafiya və rədlərdən bilavasitə faydalanaaraq, bədii sözün mənə dolğunluğuna, ifadə səlisliyinə nail olmağa səy edir, onun qəzəllərinə nəzirə və təxmislər yazırdı. Vahid özünü böyük Füzulilərin “xaki-payinin biri” adlandırır, klassik qəzəlin məzmunu və forma ənənəsinə böyük əhəmiyyət verirdi. Füzuli ədəbi dili üçün səciyyəvi olan metaforik ifadələr, məcaz və təşbehlər işlədib, lirik məzmunu mürəkkəb ərəb-fars tərkibləri ilə mənəviləşdirməyə xüsusi səy göstərirdi.

Ey hilaləbrü, degil xurşid, hər gün sübhədən
Çərx əksin görməyə göydən yerə güzgu tutub.
Çəşmi məxrurunmüxəssər qıldı canü könlümü,
Gör necə səyyadı mahirdir, iki ahu tutub.
Ay batıb, ya gün tutulmuş, əbri zülmətdir məgər,
Yoxsa yarın gül üzün geysuyi ənbər bu tutub.

Filmdə Vahid öz lirik “məni”ni də ustadın poetik məcazlarına uyğun “dideyi-giryan”, “hali-pərişan”, “qəmi pünhan”, “bülübüli-şeyda” – deyər adlandırır, gözəlini “gülü-xəndan”, “zülfi-siyah”, “çəşmi-xumar”, “mahi-camal” – deyər təşbehləndirir. Böyük ustadın “Qəzəl də ki, məşhuri dövrən ola, Oxumaq da, yazmaq da asan ola” tövsiyəsini Vahid öz sənətinin kamillik zirvəsi kimi dərk etmiş və bütün yaradıcılığı boyu bu zirvəyə doğru yol almışdır.

Vahid qəzəl yaradıcılığında püxtələşdikcə klassik qəzəl məktəbinin isdedadlı yetirməsi kimi öz dəsti-xətti ilə seçilməyə başlayırdı. Otuzuncu illərdə və sonralar, onun qəzəlləri ədəbi tənqidəki yanlış meyillər nəticəsində dövrü mətbuata buraxılmasa da, xalq arasında böyük sürətlə yayılır, tanınmış müğənnilərin oxuduqları muğamat və mahnı mətnləri kimi ürəklərə yol tapır, sevilir, dillərdə əzbər olurdu.

Filmdə təməşə etdiyimiz bu epizod maraqlı doğurur:

“Yaşadığı tarixi-ictimai mərhələdə bütün ədəbi-mədəni yaradıcılığın ideya-məzmununu hakim dövlət siyasətinə uyğun istiqamətləndirmək cəhdlərinə və tələblərinə baxmayaraq, Vahidin aşiqənə qəzəl yaratmaq yolundakı dəyanəti, bir növ Füzuli sənətinə dərin məhəbbətin ən gözəl bədii təsdiqi idi:

Cahanda baqi qalan eşq mülküdüür,

Ondan qalan nə varsa da viranədir mənə.”

Filmdə klassik qəzəl nümunələrindən fərqli olaraq, Vahidin şeirlərində emosional-hissi çalarlar daha gürşad idi, lirik ovqatda nikbinlik, çeviklik tədricən artmaqda, onun bədii üslubunun parlaq təzahürünə çevrildi. Görkəmli ədəbiyyatşünas alim Ə.Mirəhmədov doğru olaraq yazırdı: “Vahidin qəzəlləri sevən aşiqin psixologiyasının saysız-hesabsız təzahürləri haqqında təsəvvür yaradır: şikayət, sevinc, şuxluq, qürur, küskünlük, ümid, peşmanlıq, xeyir-dua, tənqid, məşuqəyə valehlik, zarafat, istehza, dialoq, hətta qarğış...” Belə zəngin mənəvi-hissi rəngarənglik qəzəllərin həm obrazlı deyim tərzində, həm də ritmik ahəngində təkrarsız poetik vasitələrlə bədiiləşirdi:

Bu şirinlik, bu lətafət ki, sənin var, gözəlim,
Sənə güldən də mən əla deməyim, bəs nə deyim?!..

Yaxud:

Həç kəs ki, yeni meyvəsin istərsə baharın,

Baxsın bu gözəl dilbərə - xalis çiyləkdir...

Burada sadə, adi xalq dilində işlənən söz və ifadələr ahəngdar bir vəhdətdə yeni məzmun kəsb edir, səmimi, mülayim təbiətli, zarafatçı bir Aşiq obrazı yaranırdı. O, əlçatmaz gözələ olan məhəbbəti sarıdan ah-nalə etməkdən çox, adi insani hiss və münasibətlərdən bəhs edir, bədii dilin özünəməxsus xalları sayəsində iyirminci əsrdə də qəzəlin sevilən bir janrı olduğunu sübuta yetirir.

Şairin “Bir dənəsən”, “Gözlərin qaradır”, “Kimin istəkli yarısan”, “Xoşum gəlir” və s. qəzəlləri məhz xalq duyumu və bədii deyim tərzinə son dərəcə yaxınlığına görə geniş yayılmış, müəllifinə şöhrət qazandırmışdı. Bundan başqa ilk dəfə idi ki, qəzəl janrında xalqa, Vətənə bəslənən saf duyğulardan bəhs açılır, sosial mövzulara yer verilirdi. Bəlkə də qəzəl janrının əbədi yaşarlığını bir daha təsdiq naminə Vahid onun mövzu dairəsini xeyli genişləndirir, vətənə, xalqa məhəbbətini də əruzun ritmik bəhrləri ilə qoşa misralarda uğurla şeirə çevirir. Yalnız ona xas dərin bir səmimiyyətlə yazırdı:

Əsiri aşiqiyəm öz xalqımın, öz yurduyumun,
Sevməyəm öz xalqımı, öz yurdunu divanədir.

Yaxud:

Xalqına fürsət var ikən xidmət et Vahid, müdam,

Ta ki, sən də bu sədaqətlə cahanda ad qıl.

Yaradıcılığında qəzəl janrına üstünlük verdiyi üçün öz dövründə ədəbi-ictimai mühit tərəfindən sənətkar qiymətini ala bilməyən şair, həmişə xalqın ona bəslədiyi rəğbət və məhəbbətdən təsəlli tapmış, şeirlərində iftixarla yazmışdır:

Bu fəxrdir mənə Vahid ki, xalq şairiyəm,
Böyük Füzulilərin xaki-payının biriyəm,
Bütün bəşər yaşadığıca mən ölmərəm, diriyəm.

Filmdən gördüyümüz kimi, Vahidin bir sıra qəzəllərində mühitlə, xalqın taleyi, güzəranı ilə bağlı elə beyitlər də var ki, onları bütün dövrlər üçün əhəmiyyətli sayıca biləcək müdrik kəlamlar cərgəsinə qoşmaq mümkündür!

Aciz xəta qılırsa, ətayə ümidi var,

Həç yerdə yox xilas yolu zülümkar üçün...

Torpaq dolsun çeşminə torpaq satan namərdlərin,
Mərd odur ki, düşməyə can versə, torpaq verməsin...

Xalqın evi bərbad olamaz bil bunu Vahid,
Hərgah onu təmir edə memarı-ədalət.
Ə.Vahid filmin sonunda böyük təvazö ilə:
Deyərdim, əhli-qələm, Vahid, əhv edərsə mənə
Böyük Füzulinin yadigarı mən özüməm.
Bir sözlə, Vahid şeirlərinin dili XX əsr Azərbaycan türk ədəbi dilini öyrənmək üçün ən etibarlı mənbələrdən biri hesab edilə bilər.

ƏDƏBİYYAT

1. Nuruoğlu Məhəmməd. Əsər ki qaldı cahanda.
2. Mirəhmədov Ə. Seçilmiş əsərləri. Bakı, 1971.
3. Vahid Ə. Qəzəllər. Bakı, 1970.
4. “Qəzəlxan” tammetrajlı bədii filmi. 1991.

AZERBAIJAN'IN MAKİNE SANAYISI: MEVCUT DURUM, SORUNLAR VE ÇÖZÜM ARAYIŞLARI

Gadîr Bayramlı

Azerbaîjan Devlet İktisat Üniversitesi

Azerbaîjan'ın makine sanayi ülke ekonomisinin lider alanları içerisinde yer almış, Sovyet Döneminde çok branşlı olarak gelişmiştir. Sovyetler Birliği döneminde Birliğin petrol donatımının %71'ini üretebilir duruma gelmiştir. Petrol donatımının yanısıra, gemi yapımı, elektronik ürünler, beyaz eşya üretimi ve diğer sanayiler geliştirilmiştir. Sovyetlerin çöküşünden sonra diğer sanayiler gibi makine sanayiinde de düşüşler yaşanmış, petrol makinelerinin pazarı daralmış, üretimi yüz binleri bulan yerli beyaz eşyaların yerini ithal ürünler almaya başlamıştır.

Makine sanayi tesislerinin büyük çoğunluğu Bakü ve Sumgayıt şehirlerinde kurulduğundan dolayı bölgelerin makine sanayiinde payı düşük seviyelerde kalmıştır. 1991 sonrası bir çok büyük tesisin kapanması veya düşük kapasite ile çalışması, nitelikli binlerle personelin başta ticaret olmakla diğer alanları kaymasına neden olmuştur. Bağımsızlık Döneminde sanayide düşüşleri rağmen bir takım yeni sanayilerin ortaya çıkışı sanayinin canlanma sinyalleri vermektedir.

Bağımsızlık Döneminde araba, traktör, bilgisayar üretiminin organize edildiği, askeri sanayide önemli gelişmeler yaşandığı görülmektedir. Sanayi alanında diğer ülkelerle işbirliği yeni sanayilerin kurulmasında etkili olmuştur. Yeni gelişmelerin sanayide canlanma yaratmasına rağmen, bu alanda çözümünü bekleyen bir takım sorunları olduğu kuşkusuzdur.

İşbu makalemizde Azerbaycan'ın makine sanayisinin geçmişi ve bugünü incelenmiş, başlıca sorunların tespitine çalışılmış ve sorunların çözümü ile ilgili önerilerde bulunulmuştur.

akine Sanayisinin Geçmişine Kısa Bakış

Azerbaycan'da makine sanayi 19.yüzyılın son çeyreğinde petrole bağlı olarak gelişmeye başlamıştır. İlk tamir atölyeleri ve bazı basit yedek parça hazırlayan küçük tesisler ilk olarak Bakü'de kurulmuştur. Dünyada ilk kez 1871 yılında petrol üretiminde kuyu pompalarının kullanımı, 1877'de petrol ürünlerinin taşınmasında tankerlerin çalıştırılması, 1905 yılında petrol çıkarılmasında kompresörlerin uygulanması, 1924'de petrol kuyularının açılmasında delme makinelerinin kullanımı, 1949 yılında denizdeki petrol yataklarından petrolün çıkarılması Azerbaycan'a ait tarihi olaylardır. 1911-1913 yıllarında Bakü'de 12 makine fabrikası ve çok sayıda mekanik atölyeler ve metal işleme tesisleri bulunmaktaydı. İlk aşamada dışarıdan ithal edilen makineler, Nobel Kardeşlerinin, Rotshild'in, Taciyev'in ve Muhtarov'un atölyelerinde onarılmaktaydı ve sonradan söz konusu atölyeler gelecek makine sanayi kompleksinin temelini oluşturdu (1.s.8).

Azerbaycan'da makine sanayinin petrol donatımı ile başlaması, bu sanayinin sonraki dönemlerdeki gelişmesine yön vermiş, gelişmeler uzun süre bu temelde devam ettirilmiştir. Petrol makine sanayisinin gelişme seyri ve başlıca ürün çeşitleri bu fikri desteklemektedir. Petrol makineleri üretiminin tarihine bakıldığında ilk tesislerin temelini 19. Yüzyılın son çeyreğinde atıldığı görülmektedir.

1884 yılında kurulan Settarhan Makine Fabrikası, emniyet supapları, boru başlıkları, delici aletler, kuyu ağız donatımı ve s üretmektedir.

1895 yılında kurulan Keşle Makine Fabrikası, 2000 m'e kadar derinliğe sahip petrol kuyuları için ekipmanlar, kamyon üstüne monte edilen keşif kuyuları delme ekipmanları, kamyon ve traktöre monte edilen ekipmanlar ve vinçler, sıvıların taşınmasında ve pompalanmasında kullanılan tankerler, pompalama tezgahları için redüktörler üretmektedir.

1926 yılında kurulan B.Serdarov fabrikası, pompalama tezgahları için yağlama aparatları, servis blokları, servis kançaları, delme köprüleri için vinçler, seyyar platformlar, boru döşeme makineleri üretmektedir.

1900 yılında kurulan "Bakü Fehlesi Fabrikası", pompalama tezgahları, 300 tonluk seyyar bloklar, boru taşıyıcıları, sıvı gaz tankerleri üretmektedir.

1897 yılında kurulan "Bakü Makine Fabrikası" delme boruları için kilitler üretmektedir.

1914 yılında kurulan "Sabuncu Fabrikası" yıkama takımları, kuyu araştırma donatımları, kondensat toplama makineleri, asitle yıkama makineleri, su hatlarını onarma ekipmanı üretmektedir.

1880 yılında kurulan "Petrol Maden Makine" Fabrikası fişkırtma milleri, dönme pompaları için sürmeler, fişkırtma donatımları üretmektedir.

1967 yılında kurulan "Bakü Petrol-Gaz Fabrikası" sıvı taşıma tankerleri, boru ve boru hat taşıyıcıları, merkezkaç pompaları üretmektedir.

1925 yılında kurulan Surahani Fabrikası, kollu sondaj pompaları, gaz kaldırmalı kuyu ekipmanları, katları test eden aparatlar üretmektedir.

1922 yılında kurulan "Zabrat Makine Fabrikası" delme boruları, sondaj temelleri, sondaj kaldırma takımları üretmektedir.

1920 yılında kurulan "28 Mayıs Fabrikası", boru taşıyıcıları, dişli nakil kavşakları üretilmektedir.

1952 yılında kurulmuş olan Sebail Fabrikası, delme işleri ve koruyucu hatlar için anahtarlar, boru tutucuları kuyuların yer altı tamiri için otomatik anahtarlar üretmektedir.

1982 yılında kurulan "Balahani Fabrikası" delme baltaları, freze tezgahları, kuyu ağız askıları üretmektedir.

1969 yılında kurulan "Bakü Çelik Döküm Fabrikası" karbonlu, alaşımlı çelikten yapılmış 50 kg'dan 50 kg'a kadar ağırlığı olan dökme parçalar üretmektedir.

1987 yılında kurulmuş olan Karadağ Derin Deniz Özüleri fabrikasında üretilen platformlar 24 adet kuyu delinmesine olanak sağlamaktadır.

Azerbaycanlı ve ABD'li uzmanların ortak faaliyeti sonucu kurulmuş "Dede Korkut" yüzen platformlar keşif işlerinin yanısıra, petrol, doğalgaz çıkarılmasında kullanılır.

Azerbaycan petrol makine sanayisinin Sovyet Döneminde büyük miktarda üretim gerçekleştirmesine rağmen Birlik dağıldıktan sonra önceleri Bakü'de üretilen bir çok donatım türünün Rusya'da üretilmeye başlamasıyla Azerbaycan'ın pazar payı daralmış oldu ve bir çok tesiste önemli kapasite düşüklüğü görülmüştür.(2.s.10)

Günümüz itibarıyla makine sanayi tesislerinin bir kısmı üretimi devam ettirmektedir. Ama Azerbaycan'ın petrol sanayii büyük miktarlarda donatım, aygıt ve cihazların ithal etmekte, talep önemli kısmı diğer ülkeler hesabına karşılanmaktadır.

Azerbaycan sanayisinde önemli yer tutmuş ve önceleri büyük miktarda üretim gerçekleştiren beyaz eşya ve elektronik sanayi düşüş dönemini yaşamaktadır. 1990 yılında ülkede 330 bin buzdolabı ve 309 bin klima cihazı üretilmiş, 2000 yılında üretim sırasıyla 800 ve 2900 adet olmuştur. (3.s.57).

Elektroneknik sanayi tesisleri Bakü, Mingeçevir, Nahçıvan, Guva, Şuşa Terter'de faaliyette bulunmuş, 1991 sonrası bu tesislerde üretim azalmaya başlamış ve durma noktasına gelmiştir.

Bakü, Gence ve Şirvan'da bulunan cihaz fabrikaları önceki dönemlerde üretim gerçekleştirmelerine rağmen günümüz itibarıyla yalnızca Bakü'de faaliyetini sürdürmektedir.

Azerbaycan makine sanayisinde en zayıf gelişmiş alan tarım makineleri üretimi olmuştur. Yalnızca Mingeçevir ve Şemkirde bazı tarım makinelerinin yedek parçaları üretilmiştir (3.s.58)

Azerbaycan'da Sovyet Döneminde küçük tankerlerin, römork ve petrol kuyularının açılmasında kullanılan gemilerin üretimi ve büyük gemilerin tamirini gerçekleştiren tesisler bulunmaktaydı. (4.s. 82-83).

Azerbaycan Makine Sanayisinin Mevcut Durumu ve Perspektifleri

Azerbaycan'da makine sanayinin geliştirilmesi için belirli bir altyapı, nitelikli işgücü, araştırma merkezleri ve çeşitli makinelere talep, söz konusu sanayiye geliştirme açısından önemli koşullar olarak değerlendirilebilir. Sovyet Döneminde ülkede kurulmuş olan sanayi tesislerinin ve araştırma merkezlerinin bir kısmı faaliyetlerini devam ettirmektedir. Bu tesisler içerisinde petrol donatımı üretimi büyük paya sahip olmuştur. Söz konusu tesislerin bir kısmı "Azneftkimyamaş" bünyesinde yer almışlardır. Bakü petrol donatım fabrikası, "Bakü Fehlesi" makine fabrikası, Surahani makine fabrikası, Sabuncu İlm İstihsal Birliği, B.Serdarov makine fabrikası, Zabrat makine fabrikası, Bakü petrol-qaz donatımları fabrikası, Balahani makine fabrikası, Sebail makine fabrikası, Azerbaycan Makine Teknolojiler Enstitüsü ülkenin makine sanayinde önemli yere sahiptir.

1984 yılında işletmeye açılmış Bakü Derin Özüller Fabrikası günümüzde Hazar Denizindeki petrol faaliyetlerinin yürütülmesine önemli katkıda bulunmaktadır.

Son dönemlerde kurulmuş bir takım yeni tesisler makine sanayinin canlanmasına ümitleri artırmaktadır. Gence'deki Tarım Araçları ve Otomobil Fabrikası, Nahçıvan'daki "Naz –Lifan" Otomobil Fabrikası, Mingeçevir Elektron Aygıtlar Fabrikası son dönemlerde açılmış önemli tesisler arasında yer almaktadırlar. (1. s.11).

Sovyet Döneminde yapımı tamamlanamayan, ama 2004'de işletmeye açılan Gence Otomobil Fabrikasında binek otomobillerinin, kamyonlar ve traktörlerin üretimi mümkün olmaktadır. 2010 yılında işletmeye açılmış Nahçıvan Otomobil Fabrikasında Almanya, İtalya ve Belçika'dan getirilmiş donatım kullanılmakta, "NAZ-Lifan" otomobillerinin çeşitli modelleri üretilmektedir.

2013 yılında işletmeye açılan Bakü Gemi Tersanesi Karadağ bölgesinde yer almaktadır. Tesis 15 bin ton kapasiteli dört adet veya 70 bin ton kapasiteli iki adet tanker yapma kapasitesine sahiptir. Bunun yanısıra tesiste 80-100 adet çeşitli gemi onarımı mümkün olacaktır. (5. <http://kaspi.az>). Neftçala Sanayi Mahallesiinde İran İslam Cumhuriyetinin "İran Kodro" şirketi ile ortak otomobil üretimine başlanması öngörülmektedir.

Azerbaycan makine sanayii alanları içerisinde askeri sanayii özel bir öneme sahiptir. 2005 yılında Askeri Sanayi Bakanlığının kurulması ile bir takım tesisler açılmış ve yeni ürünlerin üretimi başlatılmıştır. "İklim", "Dalga" Elm-İstihsal Merkezleri, "Telemekanika", "Peyk", "Alov", "Araz" ve diğer cihaz ve donatımlar üreten tesisler kurulmuştur. Azerbaycan askeri sanayisi çağdaş silahlar, mevhum ve yeni teknoloji temelli diğer araçlar üretimini yapacak kapasiteye ulaşmıştır.

Son dönemlerde Sumgayıt, Balahanı, Mingeçevir ve diğer bölgelerde kurulmuş sanayi parklarının, makine sanayisinin geliştirilmesine önemli katkıda bulunacağı beklenmektedir.

Bakü ve Mingeçevir'de bulunan ve elektrik malzemeleri üreten fabrikalar gelişmiş teknolojilerle donatılmıştır.

"Azerbaycan Cumhuriyeti Ağır Sanayi ve Makine Yapımının Geliştirilmesine Dair Strateji Yol Haritasında" aşağıdaki stratejik hedefler belirlenmiştir:

- Sanayinin yapısının iyileştirilmesi, ağır sanayi ve makine sektörünün potansiyelinin geliştirilmesi,
- Mevcut doğal ve iktisadi kaynakların ekonomiye kazandırılması,
- Makine ürünlerinin ithalat payının azaltılması ve ihracat ürünlerinin hacminin artırılması,
- Ağır sanayi ve makine yapımında, mevcut alanların yanısıra, yeni ve katma değeri yüksek olan üretim alanlarının yaratılması (1.s.16).

Söz konusu hedeflerin gerçekleştirilmesi Azerbaycan'ın makine ürünlerine olan talebinin karşılanması ve makine ihracatını artırmaya olanak sağlayacaktır.

Etkin tedbirlerin hayata geçirilmesi 2020 yılında GSYH'nin 145 milyon manat artmasına ve 5700 yeni iş yerinin açılmasını sağlayacağı tahmin edilmektedir. (6.s.3)

Sorunlar ve Çözüm Arayışları

Son dönemlerde Azerbaycan makine sanayinde bir önemli gelişmelere rağmen bir takım problemlerin olduğu görülmektedir. Yukarıda adı geçen ve Sovyet Döneminde büyük kapasite ile çalışan tesislerin bir çoğu faaliyetlerini durdurmuş veya düşük kapasite ile çalışmaktadır. Bunun yanısıra iç kısımlardan şehir dışına taşınmış fabrikaların yeniden kurulması tam şekilde gerçekleştirilmemiş, tesislerdeki bazı üretim hatları kapatılmıştır.

Makine sanayi tesislerin bir çoğunda donatımlar eskimiş: yalnızca bir kısmının yerine yenileri alınmıştır. Eski donatımın bir kısmı yetersiz hale gelmiş ve bugün de kullanılmamaktadır.

Ülkede üretilen makinelerin önemli kısmının verimliliği düşük olup, enerji tasarrufu açısından yeterli özelliklere sahip olmamaktadır. Bununla beraber çevre dostu teknolojilerin yetersizliği de görülmektedir.

Ülkede kurulmuş tesislerin çoğunun uluslararası çapta tanınmış makine şirketleri ile işbirliğinin zayıf olması yeni teknolojilere geçiş zorlaştırmaktadır

Makine sanayisi için önemli olan metalürjinin mevcut durumu makine sanayisini yeterli derecede destekleme gücüne sahip olmadığını göstermektedir

Daha fazla Bakü ve çevresinde yoğunlaşması ve bölgelerde zayıf gelişmesi makine sanayinin bir zayıf yönünü oluşturmaktadır. Makine sanayi için önemli olan madenlerin büyük çoğunluğu ülkenin Batı kısmında yer almaktadır.

Araştırma merkezleri ve makine mühendisi ve teknik elemanları yetiştiren yüksek okul ve teknik liselerin altyapısındaki zayıflıklar, çalışanların staj olanaklarının kısıtlı olması makine sanayisinin gelişmesini olumsuz etkilemektedir.

Önceleri makine sanayiinde çalışmış çok sayıda elemanın işini değiştirmesi ve başka alanlara yönelmesi söz konusu alanda kadro sorununu ortaya çıkarmaktadır.

Ülkenin makine sanayiinde üretilen ürünlerin kalitesinin ve rekabet gücünün zayıf olması ilgili kuruluşlar tarafından ithal ürünlerin tercih edilmesine neden olmaktadır.

Çözüm Önerileri

Ülkede makine sanayinin geliştirilmesi için geniş olanaklar mevcuttur. Son dönemlerde alınan bir takım tedbirler (Ağır Sanayi ve Makine Yapımına Dair Yol Haritası, sanayi parklarının kurulması, yatırımların artırılması, diğer ülkelerle işbirliğinin güçlendirilmesi ve d.) makine sanayinin canlandırmasını ümitleri artırmaktadır. Söz konusu tedbirlerin yanısıra aşağıdaki faaliyetlerin uygulanmasının makine sanayisinin geliştirilmesine katkı yapacağı düşüncesindeyiz:

- Sanayi Yol Haritasında belirtilen işlerin eksiksiz ve zamanında hayata geçirilmesi,
- Mevcut tesislerin durumlarının yeniden değerlendirilmesi ve atıl kapasitelerle ilgili etkin kararların alınması,
- İnovasyon uygulamalarına geçişin hızlandırılması,
- Makine sanayi ürünlerinin çeşitlerinin artırılması,
- Eski makine sanayii tesislerinin borç meselesinin çözümü,
- Makine sanayiine yatırımların artırılması,
- Çevre dostu makinelerin üretimine ağırlık verilmesi,
- Makine sanayii ile istigal eden özel ve tüzel kişiler için uzun süreli ve düşük faizli kredilerin sağlanması,
- Araştırma merkezleri ve teknik okulların altyapısının güçlendirilmesi.
- Makine sanayi elemanlarının gelişmiş şirketler bünyesinde staja gönderilmesinin sağlanması.
- Makine sanayi tesislerinin yerleşimle ilgili bölgesel dengesizliğini ortadan kaldırma amacıyla bölgelere kaydırılması.

- Tarım makinelerinin üretiliminin organize edilməsi.
- Makine yapımı ilə ilgili bilimsel araştırmaların genişləndirilməsi və gelişmiş ölkələr təcrübəsinin öyrənilməsi.
- Özəlləşirmə uygulamalarının genişləndirilməsi və rəqəbat şəraيطlarının iyiləşdirilməsi.

Sonuç

Azərbaycan makine sənayisi uzun sürə petrole bağlı olaraq gelişmiş və yalnızca 1970'lerden başlayaraq elektrotexnika, elektronika və digər sənayelerin gelişdirilməsi yönündə tədbirlərin alınmasına başlamışdır. Sovyet dönməndə tesislərin açılmasının Mərkəzin emrində bulunması Azərbaycan'da makine sənayinin çoxbranşlı gelişməsinə olumsuz təkiləmişdir. Yalnızca bağımsızlıq əldə etdikdən sonra ölkə kəndi ekonomisini gelişdirməklə ilgili bağımsız qərarların alınması mümkün olmuşdur.

Son dönmələrdə makine sənayinin gelişdirilməsinə Dövlət tərəfindən diqqətin artırılması, Ağır Sənaye və Makine Yapımına Dair Yol Haritasının hazırlanması, sənaye parklarının qurulması, digər ölkələrlə işbirliyi artırılması, girişimçilər üçün rəqəbat şəraيطlarının iyiləşdirilmə çabalarının artırılması, sənaye fəuarlarının düzənlənməsi, ağır sənayiyə yatırımların artırılması, sənaye fəualiyətlərinin bölgələrə taşınması ilə ilgili tədbirlər makine sənayisinin canlandırılmasına ümitləri artırmışdır.

Makine sənayisinin gelişdirilməsi ilə ilgili Dövlət Programlarının eksiksiz uygulanması və etkin bir sənayiləşmə politikasının uygulanması Azərbaycan'ı gelişmiş sənaye ölkəsinə dönuştürə bilər.

KAYNAKÇA

1. "Azərbaycan Cümhuriyyəti Ağır Sənaye və Makine Yapımının Geliştirilmesine Dair Strateji Yol Haritasında, Bakü, 2016
2. Kamal R. "Azərbaycan"ın petrol makine sənayisi böyük potansiylə sahibdir.
3. "Azərbaycan" Qəzetəsi, 30 Nisan, 2010.
4. Hüseynov T., Mehdiyeva V. Və dig. Azərbaycan Cümhuriyyətinin Ekonomik və Sosial Coğrafiyası, Bakü, ADİU Yayınevi, 2003.
5. Allahverdiyev N., Azərbaycan SSC'nin Ekonomik və Sosial Coğrafiyası, Bakü, "Maarif" Yayınevi, 1991.
6. <http://kaspi.az/az/avtomobil-istehsalı-sənayenin-daha-suretle-inkisafına-sebeb-olur-fotolar/>
7. Hacıyev, A. Ağır Sənaye: Makine Sənayinin Gelişmesi və Bölgesel Pazarda Payının Artma Potansiyeli, "Respublika" Qəzetəsi, 4 Mayıs 2017

BAĞLILIQ ANLAYIŞI, ONUN TIPLƏRİ VƏ FORMALAŞMA MƏRHƏLƏLƏRİ.

Gülınar Adıgözəlova

Azərbaycan Dillər Universiteti

Yeni dünyaya gələn körpə ətraf mühitə adaptasiya üçün malik olduğu bir sıra reflekslər istisna olmaqla olduqca köməksizdir. Körpə ona tamamilə yad olan yeni mühitə uyğunlaşmaq, həyatı əhəmiyyətli tələbatlarını ödəmək üçün sevgi, diqqət və müdafiyyəyə ehtiyac duyar. Uşağın ətraf aləmdən olan bu asılılığı xüsuslə 0-3 yaşlarında aydın təzahür edir. Məhz bu dövrdə "uşaq-ana" münasibətlərində olduqca önəmli rol oynayan ilkin bağlılıq formalaşır.

Baglılıq anlayışı psixologiya elminə Con Boulbi tərəfindən gətirilmişdir. Boulbi qeyd edir ki, bağlılıq bioloji köklərə söykənən və uşaq dünyaya gəldiyi andan onunla, onun üçün əhəmiyyətli insan arasında yaranan və yaşama funksiyasını yerinə yetirən sistemdir. İnsanlar arasında milli, etnik, mədəni, individual fərqlərə baxmayaraq bağlılıq sistemi spəsəfik xüsusiyyətləri ilə seçilir. Bağlılıq anlayışı geniş və dar mənada işlədilir. Geniş mənada bağlılıq dedikdə iki insan arasında qarşılıqlı diqqət, həssaslıq və qeydkeşliklə xarakterizə olunan və bu münasibəti saxlamağa yönəlmiş sıx emosional əlaqə nəzərdə tutulur. Dar mənada isə bağlılıq körpə üçün əhəmiyyətli şəxs ilə yüksək qarşılıqlı asılılıq, intensiv hisslər və həyatı əhəmiyyətli emosional münasibət ilə müşayiət olunan ilk əlaqə kimi başa düşülür.

Uşağın sağlam sosial və emosional inkişafı üçün ən azı bir nəfərlə uğurlu interaktsiyalarda iştirakı labüddür. İstənilən şəxs bağlılıq obyektinə ola bilər və bioloji qohumluq (bioloji valideynlər) əsas rol oynayır. Burada əsas şərt həmin şəxsin zamanının çox hissəsini uşaq ilə keçirməsi və onunla uğurlu qarşılıqlı münasibət qurmasıdır. Boulbi 1952-ci ildə "Ana qayğısı və psixoloji sağlamlıq" əsərində uşaqların anadan ayrı düşdüyü zaman necə kədərli olduğunu aydın təsvir edərək, ananın uşaqlara qarşı diqqətli, qayğıkeş və həssas münasibətinin onları qətiyyənlə ərkəsöyün etmədiyini, əksinə sağlam bir şəxsiyyətin formalaşmasına xidmət etdiyinə diqqətli cəlb edir. Belə ki, reaksiya və davranışına qarşı həssas bir himayədarın ətrafında uşaq dünyanı təhlükəsiz, insanları isə qayğıkeş olaraq mənimsəyir və ətraf aləmi yüksək idraki aktivliklə tədqiq edir. Burada uşağa qarşı həssas münasibət dedikdə onun siqnallarını dərhal qavramaq, düzgün interpretasiya etmək və lazımı anda cavab vermək nəzərdə tutulur[3;9]. Bu xüsusiyyətlər daha çox instinktiv olaraq anaya məxsus olduğundan əsasən bağlılıq obyektinə kimi ata deyil məhz ana çıxış edir.

Boulbi qeyd edir ki, bağlılıq sistemi özündə iki əks tendensiyanı birləşdirən daxili motivasiyaya malikdir.

- Yeniliyə və təhlükəyə meyl
- Dəstək və müdafiənin axtarılması

Onun fikrincə uşaq qeyri-müəyyən, təhlükəli vəziyyətlə qarşılaşdığı zaman bağlılıq sistemi aktivləşir, adəti, təhlükəsiz şəraitdə isə işlək olmur. Deməli mövcud şərait uşaq üçün nə qədər yeni və təhlükəlidirsə o, bir o qədər anaya can atır və ondan kömək və müdafiə gözləyir. Bu zaman bağlılıq obyektinin başlıca funksiyası anadangəlmə sevgi və fizioloji tələbatlarının ödənilməsi deyil (psixanalitik yanaşmadan fərqli olaraq), müdafiə və təhlükəsizliyin təmin edilməsidir.

Baglılığın formalaşmasında şərti olaraq aşağıdakı mərhələləri ayırd etmək olar:

1. Həç bir fərq qoyulmadan istənilən şəxsə qarşı oriyentasiya və yönəlmə. Bu dövr uşağın dünyaya gəlməsi ilə başlayır və 8 həftəyə qədər davam edir. Əlverişsiz şərait zamanı bu dövr bir qədər uzana da bilər. Bu zaman uşağın davranış formalarının əsasını oriyentasiya reaksiyaları olan gözlə izləmə, tutma, yapışma, ağlama və gülüş təşkil edir [3;198]. Bütün bu reaksiyalar böyükklərin davranışına bilavasitə təsir göstərərək uşağın tələbatlarının ödənilməsinə və onunla keçirilən zamanın uzadılmasına xidmət edir. Körpənin insanları fərqləndirməsi olduqca məhdud xarakter daşıyır və hər kəsə eyni reaksiya göstərilir.

2. Tanış insanlara diqqətin cəmlənməsi. Uşağın sosial reaksiyaları tədricən seçici xarakter daşımağa başlayır. O, əksər hallarda tanış sima gördükdə gülür, qığıldayır, ağlayan zaman həmin insanlar onu daha asanlıqla sakitləşdirməyi bacarır. Uşağın diqqəti daha çox 2 - 3 şəxsə yönəlir və onlar arasında biri üstünlüyə malik olur. Üstünlük onun siqnallarına qarşı daha həssas olan və onunla müsbət interaktsiyalarda iştirak edən şəxsə verilir. Bu mərhələ əsasən uşaq həyatının 2-5 ayını əhatə edir.

3. İntensiv bağlılıq və yaxınlığın axtarılması. 6-7 aydan başlayır və uşağın 2-3 yaşına qədər davam edir. Uşaq artıq ətrafdakılara fərqli münasibət nümayiş etdirməyə başlayır və onun reaksiyalar şəbəkəsi genişlənir. Reaksiyalar şəbəkəsinə uzaqlaşan ananı izləmə, o, geri döndükdə sevinc nümayişi və s. qoşulur. Digər insanlara qarşı sevinc reaksiyasının intensivliyi zəifləyir. Bir qrup insanlar 2-ci dərəcəli kimi ayırd edilir, bəziləri isə bu bölgüdən kənarda qalırlar. Uşaq daim anaya can atır və onunla yaxın fiziki və emosional kontakt qurmağa meyilli olur. Lakin 1-2 yaş dövründən etibarən uşaqlar yalnız bağlılıq obyektinə doğru deyil, ondan əks istiqamətdə də hərəkətlər nümayiş etdirirlər. Bu əsasən həmin yaş dövrünə xass olan tədqiqatçılıq davranışının formalaşması ilə əlaqəli olur. Uşaq adətən qısa zamanlar çərçivəsində anadan uzaqlaşır, lakin bu zaman arxaya döner, güllər, daha sonra geri qayıdaraq ananın yerində olub-olmadığını yoxlayır. Əgər anadan uzaqlaşan zaman uşaq nədənsə qorxursa dərhal geri qaydır və ana ilə fiziki kontakt qurmağa çalışır. Ana onu sakitləşdirdikdən sonra uşaq yenidən ondan uzaqlaşa bilər. Bu mərhələ üçün səciyyəvi xüsusiyyətlərdən biri də uşaqların ətrafdakı hadisələri və öz davranışını qavramağa, interpretasiya etməyə və qiymətləndirməyə imkan verən işçi modelləri formalaşdırmasıdır. İşçi model anlayışı bağlılıq nəzəriyyəsində mərkəzi anlayışlardan hesab olunur. Onun əsasını xarici və daxili mühit haqqında obrazlar və təsəvvürlər sistemi təşkil edir[3;7]. İşçi model insanın özü tərəfindən dərk olunmur, zaman keçdikcə mürəkkəbləşir və dəyişilir.

İşçi model elmi cəhətdən analiz olunmur lakin onun strukturunda bir sıra anlayışları fərqləndirmək olar.

➤ Mən- O. İşçi modelin mərkəzində insanın özünün və yaxın adamın(bağlılıq obyektinin) modeli dayanır. Bu zaman fərdin öz “mən” ni necə qiymətləndirməsi və analiz etməsi bağlılıq obyektinin ona verdiyi qiymətlə şərtlənir. “Mən” və “o” nun işçi modelləri bir-biri ilə qarşılıqlı əlaqədə yaranır və inkişaf edir. Məsələn, valideynləri tərəfindən sevgi və qayğı görməyən uşaqlarda “mən” diqqət və nəvazişə layiq olmayan, bağlılıq obyektinə isə sərt və aqressiv olaraq qavranılır. Valideyn himayəsindən məhrum olmuş və ya çox erkən yaşlarında valideyn deprivasiyası şəraitində böyüyən uşalar gələcəkdə bu funksiyasını yerinə yetirməkdə bir sıra çətinliklərlə rastlaşırlar. Bu əsasən həmin uşaqların işçi modelində öz əksini tapan bağlılıq obyektinə (ana və ya onu əvə edən şəxslər) haqqında biliklərin diffuz xarakter daşması ilə bağlıdır. Beləliklə aydın olur ki, ən optimal işçi model valideynləri tərəfindən sevilən və daim diqqət və nəvaziş görən uşaqlarda formalaşır.

➤ Bağlılıq obyektinə və subyekti. Hər bir insan özünü bağlılıq obyektinə və subyekti kimi qavraya bilər. Yəni körpəlik dövründə bağlılıq subyekti kimi çıxış edən uşaq illər sonra özü bir valideyn kimi bağlılıq obyektinə funksiyasını yerinə yetirir. Həmçinin bağlılıq nəzəriyyəsində subyekt-obyekt münasibətlərinin ifadəsindən asılı olaraq bağlılığın iki variantı fərqləndirilir. Qarşılıqlı bağlılıq zamanı hər iki tərəf eyni zamanda özünü həm bağlılıq obyektinə həm də subyekti kimi qavrayır. Bu hal daha çox evlilik münasibətlərində qadın və kişi arasında qeydə alınır. Əlavə bağlılıq isə daha çox ana ilə uşaq arasında müşahidə olunur. Belə ki, münasibətlərin bu tipində yalnız uşaq ana tərəfindən sevgi və müdafiəyə ehtiyac duyur. Bu baxımdan bağlılıq obyektinə kimi ana subyekti kimi isə uşaq çıxış edir.

➤ Bağlılığın keyfiyyəti. Bu əsasən ananın uşağa olan münasibəti, onun reaksiya və siqnallarına qarşı nə qədər həssas olması və onun müdafiəyə olan tələbatını nə qədər ödəyə bilməsindən asılı olur.

4. Məqsədyönlü olmuş əməkdaşlığın formalaşması. Bu mərhələyə qədər uşağı yalnız öz tələbatları və onların ödənilməsi düşündürürdü. Bu zaman ananın ehtiyacları, istəkləri və digər şərtlər uşaq tərəfindən nəzərə alınmırdı. Uşaq yalnız ananın onun yanında olmasını tələb edirdi. Lakin tədricən o, ananın davranış və reaksiyalarını müşahidə edərək, onun emosiya və motivlərini anlamağa başlayır. Bu zaman uşağın ana ilə münasibətlərin xarakteri mürəkkəbləşərək əməkdaşlıq formasını alır.

Bağlılıq nəzəriyyəsi üzrə sonrakı tədqiqatlar Boulbinin tələbəsi və assistenti M.Eynsvort tərəfindən aparılmışdır. O, 1969-cu ildə apardığı eksperiment zamanı 1 yaşlı uşaqların tanış olmayan bir şəraitdə (strange situation) bir neçə dəqiqə ərzində anadan ayrılması və ona yenidən qovuşması zamanı davranış və reaksiyalarını tədqiq etmişdir. Bu zaman Eynsvort müəyyən etdi ki, bağlılığın tipindən asılı olaraq uşaqlar həm anadan ayrılan, həm də onu yenidən qarşılayan zaman müxtəlif reaksiyalar nümayiş etdirirlər. Bu baxımdan bağlılığın aşağıdakı tiplərini fərqləndirmək olar (Eynsvort).

Etibarlı(möhkəm) bağlılıq tipi. Erkən uşaqlıq dövründə ana ilə körpə arasında (və ya onu əvəz edən şəxslə) formalaşan möhkəm bağlar uşaq inkişafının bütün sahələrinə xüsusilə emosional -şəxsi sferaya böyük təsir göstərir. Ananın sevgi və qayğısı həmçinin diqqət və həssas münasibəti ilə əhatə olunan bu uşaqlar ətraf aləmi böyük maraq və idrakı aktivliklə tədqiq etməyə meyilli olurlar. Uşaq ətraf aləmi təhlükəsiz və stabil olaraq qavrayır, ünsiyyətə və birgə fəaliyyətə can atır, təhlükə hiss etdiyi zaman tez ananın yanına qaydır və daha sonra yenidən ondan uzaqlaşır [4;82]. Bu zaman ana dayaq mənbəyi kimi qavranılır. Uşaq intuitiv olaraq hiss edir ki, hər hansı bir təhlükə yaranarsa dərhal onun köməyinə gələcək və onu qoruyacaq anaya sahibdir.

Ambivalent (təşvişli) tip. Uşaq ana tərəfdən dəstək və köməyin gələcəyinə əmin olmur, nəticədə onun idrakı aktivliyi aşağı düşür və ətraf aləmin tədqiqinə daha az vaxt sərf olunur. Körpə zamanın çox hissəsini ana ilə keçirməyə çalışır, anadan ayrılan zaman böyük aqressiya nümayiş etdirir. Lakin ana ilə yenidən qovuşduqda ikili reaksiya nümayiş etdirir: sevinc və qəzəb. M. Eynsvort bu uşaqların ailə şəraitinin tədqiqi zamanı müəyyən etdi ki, körpələrin nümayiş etdirdikləri ikili münasibət ilk növbədə ananın ambivalent münasibəti ilə şərtlənir. Belə ki, analar gah uşaqların siqnallarına olduqca həssas yanaşır, dərhal reaksiya göstərir gah da, heç fikir vermir və görməzlikdən gəlir. Nəticədə uşaqlar ananın bu ikilik davranışını anlamır və ona uyğunlaşa bilmir.

Qaçan(uzaqlaşan) tip. Uşağın ana ilə emosional əlaqəsinin əsasını təşviş təşkil edir. Uşaq anaya onun təhlükəsizliyini təmin edən subyekt kimi baxmır. O, ana tərəfindən qəbul edilmədiyini bilir. Bu baxımdan ondan qaçmağa meyillidir. Ananın otağı tərk etməsi uşaq tərəfindən hiss olunmur, eyni zamanda onun qayıtmasına da reaksiya verilmir. Uşağın idrakı aktivliyi də qaçma strategiyası ilə məhdudlaşmış olur. Bu tip bağlılığın formalaşma səbəbi kimi ananın uşağı məhdudlaşdırması, onun istəklərinə, reaksiyalarına qarşı soyuqluq, laqeydlilik və ya əksinə uşağın cari ehtiyac və tələbatlarına uyğun gəlməyən diqqət və qayğı nümayişi və s. göstərilə bilər. Bu zaman valideynlər körpələrin istək və ehtiyaclarına yönəlmir, şəxsi fikir və düşüncələrinə istinad edir və real situasiyaya əsaslanmırlar. Bir sıra hallarda belə valideynlərin özlərinin emosional durumu qənaətbəxş olmur. Bu zaman uşaq ətrafdakılara kömək, dəstək ocağı kimi deyil, təhlükə mənbəyi kimi baxır və çıxış yolu kimi qaçma strategiyasını seçir. O, bu zaman “heç kimə inanmaq olmaz” prinsipinə əsaslanır. Belə uşaqlar əsasən çox susqun və özünəqapanıq olur.

Qeyri-mütəşəkkil tip. Bu uşaqların davranışında etibarlı tip istisna olmaqla digər bağlılıq tiplərinə məxsus əlamətlər qeydə alınır[3;66]. Uşağın ətraf aləmi təhlükəli, ədəvətli qavraması ilə seçilir. Qorxuya yalnız ətrafdakı insanlar deyil, hətta situasiyalar belə səbəb olur. Bu isə uşaq davranışının qeyri-müəyyənliyinə, xaosluqluqna, xaosluqluqna gətirib çıxarır. Belə uşaqlar ailədə böyük şiddət və aqressiya görürlər. Nəticədə onlar sevgidən imtina edərək qarşılıqlı münasibətlərdə qorxuya və şiddətə üstünlük verirlər.

Bağlılıq ilk sosial münasibət kimi uşağın koqnutiv, affektiv və emosional sferasına nüfuz edərək bütünlüklə cəmiyyətə olan münasibətinin xarakterinə öz təsiri göstərir. Aparılmış longitудal tədqiqatlar nəticəsində müəyyən olunmuşdur ilkin bağlılıq kifayət qədər stabil xarakter daşıyır və əksər insanlarda erkən uşaqlıq dövründə formalaşmış bağlılıq tipi sonrakı yaş dövrlərində də saxlanılır. Məsələn, erkən uşaqlıq dövründə formalaşmış etibarlı bağlılıq tipi sonrakı yaş dövrlərində də uşağın davranışını bütünlüklə müsbət istiqamətə dəyişir. Belə ki, bu uşaqlar həmyaşıdlarından fərqli olaraq birgə fəaliyyətə can atır, öz ünsiyyətçiliyi ilə seçilir, yeni bilik və vərdislərin əldə

olunmasına meyl edir, təhsildə qətiyyətlik və təşəbbüskarlıq nümayiş etdirir və s. Beləliklə, erkən uşaqlıq təcrübəsi, möhkəm bağlar uşağın müxtəlif çətin situasiyalar və eksterimal şəraitə tab gətirməsinə kömək edir və adaptasiyasını yüngülləşdirir.

ƏDƏBİYYAT

1. Bayramov Ə.S., Əlizadə Ə.Ə. Sosial psixologiya, Bakı, Qarr-poliqraf, 2003, 356 s.
2. А.М.Прихожан, Н.Н.Толстых. Психология сиротства: 2-е издание. Питер, 2005-400с.
3. Боулби Дж. Привязанность. – М.: Гардарики, 2003. – 287с.
4. Боулби Дж. Создание и разрушение эмоциональных связей. – М.: Академический проект, 2004. – 131с.
5. Ainsworth M.D. The effects of maternal deprivation. Deprivation of maternal care, WHO, Geneve, 1962.

İMUNOLOJİ SƏBƏBLƏRDƏN HAMILƏLIYIN POZULMASI ZAMANI HLA TOXUMA UYĞUNLUĞU İLƏ ABO SİSTEMİ ÜZRƏ UYĞUNSUZLUĞU OLAN 2 QADININ MÜALİCƏSİNİN MÜQAYİSƏSİ

Gültəkin Əliyeva

Naxçıvan Dövlət universiteti

Dölətimə sindromu – hamiləliyin müxtəlif zamanlarda öz-özünə pozulmasıdır. Təkrarlanan hamiləlik pozulması adətən, qadının yaşı 30-dan aşağıdırsa – 3, yuxarıdırsa – 2 hamiləlik pozulduqdan sonra diqqətə alınır.

Təxmini də olsa, təklif olunmuş təcrübə qruplaşmada hamiləliyin pozulmasının müxtəlif səbəbləri belə göstərilmişdir: hamiləliyin 5-6-cı həftəsində pozulması genetik və immunoloji, 7-9 həftədə əsasən hormonal; 9-10-cu həftəlikdə autoimmun proseslər - AFS.; 16 həftədən sonra uşaqlıq boynu yetərsizliyi, infeksiyon – TORCH infeksiyaları və trombositopeniya və s. Çox vaxt hamiləliklərin təkrari pozulmasını - genetik determinə olunmuş, polietioloji simptom-kompleksin səbəb olduğu patoloji sindrom hesab edirlər. Təkrari hamiləlik pozulması bütün hamiləliklərin 16-20%-ni təşkil edir. (E.M.Демидова, 2003.) Ona görə də bir problem kimi həmişə aktuallığını qoruyur. Orqanizmdə virus və bakterial xəstəliklərin təsirindən əmələ gələn yad maddələrə qarşı yaranan antigenlərin təsirindən orqanizmin öz zülallı yadlıq kimi qəbul edilir. Nəticədə, orqanizmi onu zərərsizləşdirməyə çalışır ki, bu autoimmun proses adlanır. Alloimmun proses isə eyni növ varlıqlar arasındakı fərqliliyi göstərir. Ata ilə ana arasındakı alloimmun proses zamanı xromosomlardakı HLA tipləmələri arasındakı bənzərliyin olması təbii supressor hüceyrələrin sayının azalması və s. ola bilər. Hər iki halda əsasən mürəkkəb immunoloji proseslər dövrəyə girir. Патрасия Уильсон-ун (2002) fikrincə mayalanmış yumurta hüceyrələrinin 50%-i uşaqlıq divarına implantasiya olunmur. Yəni qadının özünün belə bilmədiyi hamiləliyi pozulur.

Əri ilə ABO uyğun Rh (-)-rezus uyğunsuz birinci hamiləliyindən sonrakı hamiləliklərdə Rh immunizasiya riski 50% çatır. ABO sistemi üzrə uyğunsuzluq zamanı isə Rh immunizasiya riski 2%-ə enir. Ana ilə dölasında baş verən ABO sistemi üzrə uyğunsuzluq Rh immunizasiya riskini azaltmış olur, əksinə ABO uyğun Rh uyğunsuzluq zamanı isə hamiləliyin erkən pozulması, dölün hemolitik xəstəliyi, bilirubin ensefalopatiyası baş verir.

Ayrı-ayrılıqda eritrositar, leykositər, trombositər və s. sistemlər üzrə izosensibilizasiya baş verdiyi kimi qarışıq sensibilizasiyanın da baş verməsi mümkündür. Məs-HLA və ABO qan qrupu sistemində antigenlər demək olar ki, orqanizmin bütün hüceyrələrin səthində, bioloji maye və toxumalarda aşkarlanır. Bu səbəbdən HLA- Human Leykositə Antigen -toxuma uyğunluğu antigeni və ABO qan qrupu sisteminin də - ayrı ayrılıqda hamiləliyin pozulmasında rolu olması məlumdur. Bu iki leykositər və eritrositar sistemlər arasında hamiləliyin pozulmasında necə əlaqə və ya əksəlaqənin olub olmaması diqqətimizi çəkdi. Çünki orqan köçürülməsində donor və resipientin bu iki sistemin hər birində uyğunluğu olması vacib sayılır, bu əlaqənin hamiləlikdə necə baş verəcəyi teorotik olaraq bizi düşündürdü.

Fizioloji hamiləlikdən öncə blastositin implantasiyası üçün endometriyanın struktur və funksional olaraq hazırlanması, nidasiyadan sonra isə hamiləliyə immun və humoral cavab reaksiyası başlayır. Bu mexanizmlərdən hər hansı birində – istər hamiləlik öncəsi hazırlıq, istər mayalanmadan nidasiyaya qədərki, istərsə də nidasiyadan sonrakı dövrdə – pozğunluq baş verərsə, bu erkən düşüklərə bilavasitə, gecikmiş düşüklərə isə dolayısı ilə təsir edən əsas səbəblərdir. Səbəblərdən biri orqanizmin bütün hüceyrələrində ən çox isə leykositlərin səthində yerləşən zülal mənşəli HLA- Human Leykositə Antigen -toxuma uyğunluğu antigeni və ya MCH major histocompatibility complex- histoloji uyğunluğun əsas kompleksidir. Bu reseptorların strukturu hər bir insan üçün unikal özünə məxsusdur. Bu unikallığın nəticəsində özünün və yad olanın seçilməsi üçün orqanizmin immun sisteminin etibarlı işi təmin olunur. 6-cı xromosomun qısa çiyində yerləşən genlərdə HLA zülalları sintez olunur. Bunlara 1-ci sinif gen lokusları A,B,C,

2-ci sinif gen lokusuna 3 sublokusu (DR,DP,DQ) olan D gen lokusu aiddir.

HLA — insanlarda toxuma və orqan köçürülməsi zamanı bu toxuma və orqanların qəbul edilməsi və ya rədd edilməsində xüsusi rol oynayır. Bu zaman donor və resipientin toxuma uyğunluğu nə qədər yüksəkdirsə orqan köçürmə əməliyyatı da o qədər müvəffəqiyyətlə başa çatacaq. Hamiləliyin gedişi də bioloji uyğunluq və uyğunsuzluq reaksiyasından asılıdır. Belə ki, Heteroziqot allellər domonant, homoziqot allellər resessiv əlamətlərə məxsusdur. Yəni antitellərin yadlığı, ata ilə ananın bir -birindən fərqliliyi vacibdir. Ana ilə döl arasında HLA fərqliliyi çox olduğu halda hamiləlik normal inkişaf edir, başa çatır. Normada hamiləliyin ilk həftəsindən ananın orqanizmi dölün toxuma antigeninə qarşı antitellər ifraz edir. Əksər halda bunlar 2 –ci sinif antigenlərinə qarşı yaranır.. Ancaq valideyinlərin oxşarlığı, qohumluğu HLA -3-4 lokusda uyğunluq zamanı qadın orqanizmində blokada rolu oynayan faktorlar-dölün trofoblast və limfosit mənşəli- TLX-trofoblastlimfositokrosaqrevasiya edici antigenə qarşı antitellər sintez olunmur. Yəni antitel-antigen stimulyasiyası yetərsiz olur. Yəni ata ilə ananın 2-ci sinif antigeni oxşar olduqda dölün anaya oxşarlığı kimi qəbul edilir Nəticədə ciftin hüceyrələrinin bölünməsi, böyüməsi, və inkişafı, dayanır- cift hüceyrələri ölür. Hamiləlik inkişafdan qalır.

HLA sistemi üzrə 2 antigen uyğun olarsa, dölətimə riski 100%-dir. (Болтавская N) Ana ilə döl arasındakı HLA histoloji uyğunsuzluğun olduğu zamanlarda isə qadın orqanizmində TLX antigeninə effektiv izosensibilizasiya yaranır. Nəticədə qadın orqanizmində TLX antigeninə qarşı yüksək titrdə antitellər əmələ gəlir. Sitotoksiki olmayan bu antitellər ciftlə görüşərək trofoblasta stimuleddici təsir göstərir, ciftin normal böyüməsi və funksiyasını yerinə yetirən böyümə faktorları və sitokinlərin ifrazına səbəb olur. Digər tərəfdən bu antitel cifti ananın sitokinlərindən də qoruyur. Deməli təkrar doğanlarda TLX antigeninə qarşı antitellərin titri yüksək,öyrəncəkli düşükləri olan qadınlarda isə aşağı olacaqdır. Yəni, orqan köçürmədən fərqli olaraq burada ana ilə döl arasındakı histoloji cəhətdən HLA antigenlərinin zülal strukturlarındakı müxtəlifliyin çox, oxşarlığın isə az olması hamiləliyin normal inkişafı və başa çatması üçün əsas kriteriyadır.

Çox vaxt təcrübə məmərində infeksiya səbəblərin bakterial və viral xəstəliklərin təkrarlanan hamiləlik pozulmasına səbəb olmadığı israrla qeyd olunur, hətta xəstələrin müayinələrindən keçməməsinə və ya 12 həftəlik hamiləlikdə keçməsinə belə, məsləhət görülür. Ancaq, spesifik və ya qeyri-spesifik iltihabi prosesə səbəb olan, viral və bakterial infeksiyalarla zədələnmiş – endometrium nidasiyanın yarıtmaz olmasına, blasto və embriogenezin keyfiyyətsiz gedişinə, embrionun qidalanmasının pozulmasına səbəb olduğu

unudulmamalıdır. Digər tərəfdən bakterial və viral xəstəliklərin törədiciləri şox vaxt qan qruplarını mimikriya etdiyindən qadınla əri ABO sistemi üzrə uyğun olsalar belə, törədicilərin mimikriyası nəticəsində gizli sensibilizasiya baş vermiş olaçaqdır. Beləliklə, xroniki və kəskin iltihabi proses yarıtmaz implantasiya və qidalanmanın pozulması ilə hamiləliyin pozulmasında birbaşa auto.- və alloimmun prosesləri tətikləməsi və ya gizli sensibilizasiyaya səbəb olması nəticəsində isə dolayısı ilə təsir göstərir.

Dölütmə sindromlu ailələrdə səbəbləri aşkarlamaq, diaqnozu dəqiqləşdirmək üçün hamiləlikdən əvvəl müayinə planı hazırlanmalıdır. Cütlük viral və bakterial xəstəliklərə, ABO və Rh eritrasitar sistemina, HLA uyğunluq tipləməsinə, trombositar sistem üzrə müayinələrə, hormonal, genetik müayinələrə keçməli, infeksiya ocaqları aşkarlanmalı, zərərli vərdişlər, qeyri rəşional qidalanma, peşə zərərləri aydınlaşdırılmalıdır.

Ancaq, bu müayinələrdən HLA tipləməsi, bahalı, iri şəhərlərdə genişləndirilmiş müasir tələblərə cavab verən laboratoriyası olan klinikalarda aparılır. Bunun üçün valideynlərin hər ikisinin dirsək venasından alınan qanda seroloji üsulla antigenlər, molekulyar- genetik müayinələr zamanı isə antigenlərin DNT-müayinəsi aparılır. İmmunoloji sistemin əsas funksiyası yerinə yetirən mərkəzi hüceyrələr- limfositlər ayrılaraq, PZR - polimeraz zəncirvari reaksiya ilə HLA tipləmə aparılır. I-sinif tipləmə üçün T-limfositlər, II-sinif tipləmə üçün B-limfositlərin suspensiyasından istifadə edilir. Uzun sürən, zəhmət tələb edən bu müayinələrdə 12 müxtəlif nümunə qoyulur və 3-4 gündən sonra alınan 24 rəqəmli cavab hamiləlik zamanı qadının ərin toxuma antigeninə verəcəyi cavab reaksiyası aydınlaşır. Əgər ərlə- arvadın 3-4 və daha artıq gen lokusu uyğun gələrsə hamiləliyin başa çatmaması ehtimalı 100% **Müalicə** aktiv və passiv immunizasiya ilə aparılır. Aktiv immunizasiya ata və ya donorun konsantrə olunmuş limfosit kütləsi ilə, immunizə olunmuş leykositlər məhlullarla aparılır. LİT- limfositimmunoterapiya üsulunda isə ərin və ya donorun konsantrə olunmuş limfosit kütləsi qadına peyvənd olunur. LİT-n üsulunda qadının immün cavabı 10000 dəfə artır. LİT tsiklin 6-8-ci günü və hamiləlik boyu bir neçə dəfə təkrarlanır. Bu metodla qadın bir növ ərinin hüceyrələrini tanımağa öyrədilir.

Ancaq hələ də alimlər xüsusilə də immunoloqlar arasında LİT metodu haqda ikili fikirlər qalmaqdadır. Bir qrup alimlər LİT yüksək effektindən danışırlarsa, digər qrup isə bu metodun təbiiqi o qədər də vacib deyil, onsuz da passiv immunizasiya ilə hamiləliyi başa çatdırmaq mümkün olduğunu iddia edirlər.

Passiv immunizasiya zamanı isə ovulyasiya günündə, hamiləlik boyunca 3-4 dəfə vena daxilinə köçürülən insan immunoqlobulini qadının immün cavabını stimülə edir. HLA uyğunluq zamanı 50 ml x 3 normal insan immunoqlobulini günəşırı hər ay vurulması məsləhət görülür. Geotar, 2007.

Aşağıda hamiləlikləri erkən həftələrdə pozulan 2 qadının müayinə və müalicələrinin nəticələri verilmişdir.

Xəstə Q.S. – 30 yaş, Nigah yaşı – 5 ildir. 3 hamiləliyi 6-7 həftəlikdə inkişafdan qalıb, uşaqılıq boşluğu kuretaj olunmuşdur.

Ər- arvadın hər ikisinin qan qrupu O(I) Rh⁺ mənsubdur. HLA 1- ci sinif tipləməsində

HLA-A ⁺	HLA- B ⁺⁺	HLA-C ⁺	HLA- DR ⁺	
A ⁺ - 01	<u>B⁺ - 51</u>	CW ⁺ - 02	D RB1 ⁺ - 13	qadın
<u>A⁺- 03</u>	B ⁺ - 27	<u>CW⁺ - 14</u>	D RB1 ⁺ - 09	
HLA-A ⁺	HLA- B ⁺⁺	HLA-C ⁺	HLA- DR ⁺	
<u>A⁺- 03</u>	<u>B⁺ - 51</u>	<u>CW⁺ - 14</u>	D RB1 ⁺ - 15	
A ⁺ - 11	B ⁺ - 52	CW ⁺ - 12	D RB1 ⁺ - 04	əri

Ərlə arvadın HLA toxuma tipi müayinələrin cavabını müqayisə etdikdə görürük ki, 3 antigen tipi üzrə uyğunluq aşkarlanır.

A⁺- 03 B⁺ - 51 CW⁺ - 14

Passiv immunizasiya effekt vermədiyindən xəstəyə LİT uygulanandı. Bu müalicədən sonra hamiləlik 19.03.2013-cü il tarixdə 3100 qr. qız uşağı, 2015 –ci ildə 3200 qr çəkili oğlan dünyaya gəlməsi ilə sona çatdı.

Digər bir xəstə - R.X. 31 yaş. Şəhur şəhər sakini, nigah yaşı – 5 ildir. 4 hamiləliyi 7-8 həftəlik inkişafdan qalmış uşaqılıq boşluğu kuretaj olunmuşdur.

HLA toxuma tipi müayinəsində 4 uyğun antigen 50% uyğunluq olduğu üçün Biomed Spektal tibb mərkəzində ərin limfositləri ilə immunitərapevtik LİT aparılması məsləhət görülüb. Ancaq, ərlə- arvad bu təklifdən imtina ediblər və müalicələrini Naxçıvanda aparmağa qərar veriblər.

DR B ₁	DQ A ₁	DQ B ₁
R.X.	<u>“04”11</u>	<u>“0301- “0501 0305 0301/4 qadın</u>
R.R.	<u>“04”11</u>	<u>“0301-“0501 0302 0301/4 əri</u>

HLA toxuma tipi müayinəsində aşkarlanan 4 marker “04”11 ; “0301 ; “0501 ; “0301/4 oxşarlığına əlavə olaraq, qadında və ərinə gizli sensibilizasiyaya səbəb olan - ÇMV Herpes, Toksoplazmoz və ABO-sistemi üzrə qeydi-düz Kumbs testi 1:256 aşkarlandı. ABO-qan qrupları sistemi üzrə uyğunsuzluğun Rh sistemi üzrə uyğunsuzluq zamanı önə çıxaraq dominant xarakter alaraq, dölün hemolitik xəstəliyinin daha yüngül klinik şəkil verdiyini bildiyimizdən (Əliyeva G.B.1998) ərlə arvadın 3-4 lokus HLA toxuma uyğunluğu ilə ABO sistemi üzrə uyğunsuzluq arasındakı əlaqədən müsbət nəticə əldə edəcəyimizi düşünərək müayinə və müalicəyə başlamağa qərar verdik. Üstəlik, bəzi mikroorqanizmlərin gizli sensibilizasiyaya səbəb olduğu, hamiləlik zamanı izoimmun, autoimmun və alloimmun prosesləri tətiklədiyi, genetik olaraq bəzi xəstəlik törədicilərinin qan qruplarını mimikriya etdiyini də unutmayaraq müalicə kurslarımızı tamamladıq. LİT- terapiyadan imtina edən ər və arvad hamiləlikdən öncə sağlamlaşdırma proqramından keçdilər. ABO-sistemi üzrə uyğunsuzluğu olan qadın desensibilizəedici müalicə kursu aldı. Beləliklə, hamiləliyin erkən pozulmasına təsir edən birbaşa amillərdən olan, hamiləliyin nidasiyadan sonrakı pozulma səbəblərindən bir neçəsi – endometriyanın yarıtmazlığı (implantasiya üçün) və blastositlərin ana orqanizmi tərəfindən qəbul olunmayaraq, rədd edilməsi aradan qaldırıldı. Dolayısı ilə isə bu faktorlar inkişafda olan hamiləliyin gələcək mərhələlərində inkişafdan qalmasına,

bətdaxilində ölməsinə və ya az həyat qabiliyyətli dölün doğulması ilə başa çatmasında rolu olan çoxsaylı səbəblərdir. HLA uyğunluğun 4 lokusda olmasına baxmayaraq və LİT-müalicə almadan 3500 qf qız, bir il sonra 3300 qız . 2 il sonra 3100 qar çəkili bir oğlan dünyaya gəldi .

Yəni bu zəmin üzərində hamiləliyin başa çatmamasının birbaşa və dolayısı səbəblərini nəzərə almağımız, hamiləliyi başa çatdırmaq yolunda doğru addım atdığımızın zəmanəti oldu..

Beləliklə, bu 2 fəsadlaşmış mamalıq anamnezli ailədə, immunoloji səbəbdən hamiləlik pozulmasının dəyərləndirilməsi zamanı aydın oldu ki, 2 qadıdan birincidə 3-lokusda 1 sinif- HLA toxuma uyğunluğu, ABO sistemi üzrə uyğunluqla müşayiət olunduğu zaman (hər ikisi O(I) Rh+) daha ciddi müalicə LİT tələb etdi. LİT aparıldıqdan, yəni ən güclü immun cavab yaradıldıqdan sonra hamiləlik başa çatdı.

Digər tərəfdən ikinci qadında isə 4-lokusda HLA 2-ci sinif toxuma uyğunluğu, ABO qan sistemi üzrə uyğunsuzluq (ABO titr1/256) olduğu aşkarlandı. Bakterial və viral infeksiyaların qan qruplarını mimikriya etdiyindən əsas istiqamətə- özünü önə vermiş dominant xarakterli ABO uyğunsuzluğun müalicəsi ilə hamiləliyi başa çatdıracaq immun status əldə etmiş olduq. Hamiləliyin erkən pozulmasının əsas səbəbi olsada 2-ci sinif HLA-4 lokusda uyğunluq daha ciddi LİT -müalicə tələb etmədi.

Nəticələr

1. Ərlə arvadın HLA-toxuma sistemi üzrə -2tipləmədə 3-4 lokusda oxşarlıq olarsa hamiləliyin elə ilk günlərdən ziqota hamiləliyin məhsulu kimi tanınmır, əksinə qadın orqanizmi bu yadlığı özünün dəyişikliyə uğramış hüceyrələrinin toplusu sayaraq, onu məhv etməyə səfərbər olur. Bu zaman ya implantasiya baş vermir ya da hamiləlik erkən həftələrdə pozulur. 1-ci hal hamiləliyin subklinik pozulmasıdır ki, çox vaxt sonsuzluq kimi qəbul edilir. Bu zaman müalicə- daha ciddi LİT seçilir.
2. Bizim tədqiqat obyektimiz olan 1-ci qadında HLA 1-tipləmədə 3 uyğunluq və ABO qan qrup sistemində uyğunluq olduğundan daha ciddi LİT-ə müraciət olundu.
3. 2-ci qadınla ərinin HLA 2-ci sinif tipləmədə 3-4 lokus toxuma uyğunluğu, ABO qan sistemi üzrə uyğunsuzluq (ABO titr 1/128, 1/256) olduğu zaman, Desensibilizasiyaedici terapiya ilə - dominant xarakterli ABO uyğunsuzluğun müalicəsi nəticəsində immun statusun bərpasına və hamiləliyin başa çatmasına nail olunur. Daha ciddi müalicəyə LİT-ə ehtiyac olmur.
4. HLA, ABO, Rh və digər nadir rast gəlinən qan sistemi üzrə uyğunluq və uyğunsuzluqlarla yanaşı, bakterial və viral infeksiyaların qan qruplarını mimikriya etdiyi də unudulmamalıdır. İltihabi prosesin törədiciləri mimikriya ilə həm ABO sistemi həm də infeksiyon agentlərə gizli sensibillizasiya yaradır. Eyni zamanda iltihabi proses endometriyada törədicisindən asılı olaraq, spesifik və ya qeyri-spesifik iltihab – endometrit yaradaraq, hamiləliyə fizioloji hazırlığı pozur.
5. TLX-antiteli yalnız HLA uyğunsuzluğu zamanı əmələ gəlib, embrionu, dölü və cifti qoruyaraq hamiləliyi başa çatdırır. HLA 3-4 lokusda uyğunluqda isə bu antigen antitel münasibəti yaranmadığından hamiləlik pozulur.
6. Beləliklə HLA sistemində 3-4 lokusda uyğunluq ABO qan qrupu üzrə uyğunsuzluq (titr1:128, 1:256) olduqda passiv immunizasiya ilə hamiləliyi sona çatdırmaq olar.
7. Orqan köçürülməsindən fərqli olaraq, hamiləlikdə HLA toxuma uyğunluğu və eritrasitar sistem üzrə- ABO uyğunluğunun olması deyil, əksinə HLA toxuma uyğunluğu zamanı ABO sistemi üzrə uyğunsuzluğun olması hamiləliyin başa çatmasının şərtlərindəndir. Fikrimizcə bu zaman hər iki halda pasientin-orqan donorunun və ərin qan qrupunu ifraz etdiyi-sekretor və ya etmədiyi-non sekretor olması aşkarlanarsa müalicənin effektivliyi yüksəlir.
8. Təbiidir ki, araşdırmaları daha da genişləndirmək üçün mükəmməl laboratoriyası, çoxsaylı pasiyentləri olan klinika və EKM-mərkəzlərinin yardımına ehtiyacımız var. Yalnız o zaman daha ciddi və dolğun nəticələrə gələ biləcəyimizə ümid edirik.

ƏDƏBİYYAT

1. Акушерство. Калифорнийского университета под редак. К. Nisvander, А. Ebans пер. с англ. Москва, 1999, с. 434.
2. Болтавская М.Н. Роль эндометриальных факторов – белков и клеточных продуктов человека. Дисс. кан.мед.наук по биологии. М.:, 2000-2002, стр.49
3. Демидов В.С. Невынашивание беременности. Акушерство и Гинекология. 2003, № 6.
4. Демидова Е.М., Волощук И.Н. Применение нормальных внутривенных иммуноглобулинов в клинике. Акушерство и гинекология, 2003, № 6.
5. Сидельникова М.Д. Привычная потеря беременности. М.:, 2002.
6. Klinisisteynler üçün molekulyar bioloji sözlüyü. Ankara, 2003, s.90
7. Stephenson M.D., Ensom M.H.H. İmmunologiya, allerqologiya. Clin. Mat. 2002, №3. p.1-6
8. Раздинский В.Е., Дмитриева В.И., Майскова И.Ю. Неразвивающаяся беременность. М.:, Acotar Medidia, 2009, 196 стр.
9. Engin Oral İstanbul Universitesi Tıp Fakultesi. Tekrarlanan gebelik kaybı. Pratisyen, 2000, №3, s.16-21
10. Руководство по амбулаторно-поликлинической помощи в акушерстве. Геотар Медиа, 2007-2010. 27 стр.
11. Хайтов Р.М., Алексеев Л.П. Система генов HLA и регуляция иммунного ответа. // Аллергия, астма и клиническая иммунология. - 2000 г. - № 8 - С.7 - 16.
12. Ярилин А.А. Основы иммунологии. // Москва "Медицина" - 1999 - стр.52-53, 216-217, 223-225.
13. О. Прокоп, В. Гелер. Группы крови человека. М.: Медицина, 2007.
14. Патрасия Уильсон <Гинекологическое заболевание>. Передов с англ. под ред. В.Н.Прилепской. М.:<Медицина>. пресс. инфор.2002
15. ↑ Bottley G, Watherston O, Hiew Y, Norrild B, Cook G and Blair G (2007). "High-risk human papillomavirus E7 expression reduces cell-surface MHC class I molecules and increases susceptibility to natural killer cells". Oncogene. [Epub ahead of print] PMID 1782829.
16. ↑ "HLA типирование и банкирование стволовых клеток пуповинной крови" <http://www.ag-info.ru/files/aginfo/2009-2/aginfo-09-02-02.pdf>
17. Jacob S, McClintock MK, Zelano B, Ober C (February 2002). «Paternally inherited HLA alleles are associated with women's choice of male odor». Nat. Genet. 30 (2): 175–
18. Kovats S, Main EK, et al Class 1 antijen HLA-G, expressed in human trophoblastis Science 248.,202-223-1990

Qocalma geri dönüşü olmayan bir azalma və bu arada yenidən şəkillənmə ilə gedən doğumla ölüm arasında yerini almış, yaşamanın vaxtının təbii bir parçasıdır. Qocalmayla birlikdə metabolism yavaşlayır, orqanizm detoksifikasiyanı əvvəlki kimi edə bilmir, immun sistem zəifləyir. Sərbəst radikallarda artma olur, hüceyrə yenilənməsi yavaşlayır, hüceyrə ölümü artır, sonunda da yaşlanma surəti irəliləyir.

Orqanizmə daxil olan sərbəst radikallar hüceyrədəki makromolekullarla reaksiyaya girir və bunun nəticəsində hüceyrədə müxtəlif fəsadlar yaranır (Mena və həmfikiriləri., 2004). Sərbəst radikalların yaratdığı oksidativ stress və oksidativ fəsadlar, şiş, şəkərli diabet, kardiovaskulyar və degenerativ xəstəliklər kimi bir çox patofizioloji vaxtın erkən dövrlərində önəmli rol oynayır (Valko et al. 2004, Valko, Horris, Cronin 2005).

Dunyada və o cümlədən də Azərbaycanda gözlənilən yaşama müddəti və ortalama yaş dəyərləri günü-gündən artmaqdadır. İnkişaf etmiş ölkələrdə ortalama yaş 75-85 yaş olaraq qeyd edilmişdir. Beynəlxalq yaş klassifikasiyasına əsasən 3 dövr qeyd olunub.

65-75 yaş arası ahi yaşlılıq dövrü.

75-85 yaş arası qoca yaşlılıq.

90 və yuxarı yaş uzunömürlülük.

Yaşlanma sürətini açıqlamağa çalışan çox sayda teori olmasına baxmayaraq bu mexanizm hələ də tam olaraq açıqlanmamışdır. Yaşlanma mexanizmləri aşağıdakılardır.

- Autoimmun nəzəriyyə.
- Koqnitiv yaşlanma.
- Melatoninin çatışmazlığı.
- Sərbəst radikal nəzəriyyəsi.
- Somatik mutasiya nəzəriyyəsi.
- İnkişaf nəzəriyyəsi.
- Proqramlaşdırılmış hüceyrə ölümü apoptoz.
- Oksidativ stress və mitoxondrial yaşlanma nəzəriyyəsi.
- Genlərlə bağlı digər nəzəriyyələr və s.

Autoimmun nəzəriyyə. İmmunitet canlı sistemlərin dayanıqlılığı, uzun ömürlülüyn təmin olunmasında bioloji təkamülün nəsilədən-nəsilə keçərək formalaşmasıdır. Qocalma prosesi əksinə orqanizmin tamlığı və dayanıqlığını pozur. Orqanizmin mühüm mühafizə reaksiyası olan immunitetin əsasını immunokompetent sistem (limfoid toxuma) təşkil edir. Təbiidir ki, bu sistemin hər hansı qüsuru immun proseslərinin pozulmasına səbəb olacaq. İmmun çatışmazlığı orqanizmin xəstəliklərə qarşı müqavimətini zəiflədir. Belə şəxslər tez-tez xəstələnir və xəstəliyi ağır keçirirlər.

İmmun sisteminin strukturu və funksiyaları: Müasir immunologiyanın öyrənilməsində əsas konsepsiyalardan biri məşhur avstraliyalı alim F. Bernet tərəfindən irəli sürülmüş immunoloji müşahidəyədir. Bu ideyaya görə immunitet sisteminin əsas funksiyası "özünüki və özgənəki" təyinidir bu ideya immunologiyanın sərhədlərini genişləndirib. Stress və qocalma zamanı immunitet sistemin disfunksiya mexanizmi, eləcə də immunokompetent hüceyrələrin funksionl aktivliyinin stress-induksiya olunan və yaş pozuntularının korreksiya imkanları müasir immunologiya və gerontologiya tərəfindən öyrənilən sahələrdən biridir. Hazırda stress zamanı orqanizmin müdafiə reaksiyasının öyrənilməsi daha aktualdır. Stress özlüyündə patologiya olmasa da, stress reaksiya istənilən növ patologiya prosesinin inkişafına və immunitet sistemin hüceyrələrinin dəyişməsinə səbəb olur. Son illər eksperimental model və müşahidələr zamanı stress təsirlərinin immunitet sistemin funksiyasına təkcə mənfi və zəiflədici imkanlar deyil, həm də aktivləşdirici təsirləri təsdiq edilmişdir (Волчегорский И.А., 2007). Xroniki stress reaksiyaları öz fizioloji əhəmiyyəti baxımından qocalma prosesinə yaxındır. Son illər eksperimental təcrübələrdə orqanizmdə müdafiə funksiyalarının aktivliyinin aşağı düşməsilə bağlıdır (Анисимов В.Н., 2003; Немирович-Данченко Е.А., 2003). Ona görə də eksperimental stressdən təcrübələrdə qocalma modeli kimi istifadə etmək olur. Yaş və stress induksiya olunan pozuntuların tədqiqində immunitet sistemin funksional aktivliyinin dəyişməsinin təhlilini aparmaq lazımdır.

İmmun reaksiyaların tənzimləyicisi bioloji aktiv maddə olan sitokinlərə məxsusdur. Sitokinlər mürəkkəb molekulyar şəbəkə yaradaraq, orqanizmdə bir sıra proseslər, o cümlədən qocalma prosesini tənzimləyir (Немирович-Данченко Е.А., 2003) Spesifik zülallar olan sitokinlərin köməkliyi ilə immunitet sistemin müxtəlif hüceyrələri öz aralarında informasiya mübadiləsi apararaq, hərəkətlərinin koordinasiyasını təmin edirlər. Hüceyrə səthinə təsir göstərən sitokinlərin dəsti və kəmiyyəti qarşılıqlı təsirdə olan və tez-tez dəyişən siqnalların matrisindən ibarət olur. Sitokin reseptorlarının müxtəlif olması baxımında bu siqnallar mürəkkəb xarakterli olur, sitokinlərdən hər biri bir neçə prosesi aktivləşdirir və ya zəiflədə bilər. Bu proseslərə sitokinlərin özlərinin sintezi də aiddir. Müxtəlif toxumalara öz sağlam sitokin mühiti xarakterikdir. Sitokinlər müxtəlif limfositlərin və onların faqositlər ilə qarşılıqlı təsiri zamanı zəruri element kimi çıxış edir (Kurowska E. M., 2003).

Sərbəst radikalların hiperproduksiya prosesinin patofizioloji təqətləri bütün orqan və sistemlərdən ibarətdir, bunun nəticəsində nəzarət olunmayan oksidativ stress istənilən insan orqanizmi üçün ağır, bəzən isə sağalmaz sonluqlara gətirib çıxarır, yaşla assosiasiya olunan bütün aspektlər və kororbid patologiyalar işə salınır (Li L.Y. 2001). Lakin ilk zərbləri üzərinə yüksək ixtisaslaşmış hüceyrələr götürürlər, onlar enerjinin mitoxondrial sintezi proseslərinin minimal pozulmalarına qarşı çox həssas olurlar, bu da qanunauyğun şəkildə hüceyrə metabolisminin və energetik mübadilənin pozulmasına səbəb olur. Sitokinlər orqanizmdə immunitet sistemin reqlulyasiyasında və inflammatuar səbəblərdə önəmli rol oynayan molekullardır. Yad antigenlərə qarşı orqanizmin reaksiyalarının kontrol və düzəlməsində təsiri olan sitokinlər, eyni zamanda hüceyrələr arası əlaqələrdə normala salaraq lokal və sistemik inflammatuar cavabda önəmli rol oynayırlar. İL-1 iki fərqli proteindən yaranmışdır. 2-ci xromosom üzərində iki ayrı-ayrı gen tərəfindən meydana gələn, İL-1 alfa və İL-1 betanın antigen görüntüsü fərqli olmasına baxmayaraq bioloji aktivlik və təsirləri eynidir (1).

Orqanizmdə bütün hüceyrələrin yaranmasına baxmayaraq, İL-1 daha çox makrofaqlar, keratinositlər, düz əzələ hüceyrələri və neytrofillər tərəfindən yaranmaqdadır (1,16). Dousset və həmfikiriləri İL-1 betanın infertilliyə yüksək dəyərə göstərmişdir. Ancaq bu dəyərlərin infertilliyə etiologiyasına səbəb olacaq patologiyalarla əlaqəsi olduğu və rutin dəyərləndirmə üçün uyğun bir parametərə olmadığını bildirmişlər (7).

Bir immunopeptidin interleykin adlandırılması üçün 3-dənə dəyərə sahib olması lazımdır (8).

1. Leykositlər tərəfindən sintezi.
2. İnflammatuar cavablar əsasında funksiyasını göstərməlidir.
3. Primer sıraların bilinməsi lazımdır.

Sitokinlərin hüceyrə metabolismini üzərində parokrin və ya otokrin təsirləri vardır, bunlar xondrosit bölünməsinə, matris sintezini və yığılmasını artırma bilər və ya antogenizə edə bilər. Sitokinlər xarakterik olaraq multipl və bir-birinin içinə girən bioloji aktivliyə sahibdirlər. Həm

özləri, həm də digər sitokinlər üçün reseptorların quruluşu və ekspressiyasını təşkil edirlər. Meydana gələn sitokinlərin spektrumu, immun cavabın gücü, zamanı və xarakterini göstərir (19).

Sitokinlər əsasən digər sitokinlərin sintez və təsirləri dəyişdirə bilirlər. Sitokinlərə təsirlər lokal və sistemli ola bilər. Sitokinlərin təsirləri, hədəf hüceyrələrdə spesifik membran reseptorlarına bağlanmağı ilə başlayırlar. Exsternal sinyaller sitokin reseptorlarının ekspressiyasını qaydaya salaraq, hüceyrələrin sitokin təsirlərini dəyişdirə bilər.

Funksional siniflərə ayrılması:

- infeksiya təsirləyə qarşı əsasən mononuklear hüceyrələr tərəfindən sintez olunur.
- Adaptiv immunitet.

- Yad antigenlərin spesifik tanınması sonrası cavabda T limfositləri tərəfindən sintez olunur. TNF sintezindən zəngin ekstrasetellər bölgələr yaradır. Gen ekspressiyasını və apoptozu stimula edir. Təbii ki immun sistemdə rol oynayan sitokinlər TNF, İL-1, İL-6, İL-12, İL-10, İL-15, İL-18-dir.

Qocalma zamanı immunoloji cavab: Yaşla əlaqədar immunoloji reaktivlik nəzərə çarpan dərəcədə azalır. Qoca orqanizmə qan yaradıcı toxumalarda sütun elementləri, miqrasiya proseslərinin intensivliyi, T və B hüceyrələrinin sayı xarakteristikası və makro faktlar, humoral (B-sisteyn) və hüceyrə (T-sisteyn) hüceyrələrdə kooperativ proseslərin intensivliyi və tamlığı azalır. Qocaldıqca toxumalarda tədricən sütun hüceyrələrinin sayı azalır. Bunlar ilk dəfə amerikalı alim T.Meykinodan və onun əməkdaşları tərəfindən 1966 ildə müəyyən olunmuşdur. Bu zaman qan yaradıcı sütun hüceyrələrin miqrasiyası nəzərə çarpan dərəcədə azalır. Qocalma prosesi zamanı T və B hüceyrələrin antigenlərə qarşılıqlı əlaqəsində lazım olan kooperasiya pozulur. T və B limfositlərin qarşılıqlı əlaqəsi inkişaf differensiasiya, bu hüceyrələrin yaşayış və limfoid orqanların struktur dəyişikliklərin faktorlarının humoral pozğunluqları tam ola bilər. Bu iki cəhətin müştərəkliyi ola bilər ki, qocalma zamanı immun cavabın azalması, AOK Antitel əmələ gətirən hüceyrələrə və ayrı-ayrı antitel sintezinin azalmasıdır. Qocalarkən antitel sintezinin azalması ya hüceyrələrin immun komponentlərinin daxili dəyişmələrində yada immun komponent hüceyrələrin ətraf faktorların təsiri nəticəsində özünü maksimal aktivliyini göstərə bilməməsindədir. I-li və II-li immun cavab olaraq antitelin sintezinin pik səviyyəsində müəyyən olunub ki, qocalma zamanı İgG Antitelin sintez oluması zəifləyir, hansı ki ilk növbədə ikincili cavabda əmələ gəlir. İgM birincili cavaba xarakterik olan antitelin sintezi qocalığa az təsir edir. Yetkinlik dövründə Timus vəzidə atrofik proseslərin gəlməsi ilə immun sistemində qocalma başlayır. Qocalmanı immun sistemin zəifləməsi ilə bağlayırlar. Timusun maksimal çəkisi 5-15 yaşlarda olur, 20-30 yaşlarda çəkisi azalır, 50-90 yaşlarda çəkidişməsi daha aydın bilinir. Timusun involyusiya olması qanda onun hormonlarının azalması 30 yaşdan başlayır, 60 yaşdan sonra praktik olaraq olur.

İmmun sisteminin qocalmasını sitokinlərdə və AT xüsusiyyətlərində limfositlərin paylanması, aktivliyi, populyasiyasının dəyişməsi ilə xarakterizə etmək olar. Bununla əlaqədar immun sistemdə yaşla əlaqədar baş verən dəyişikliklər immundisregulyasiyanın baş vermə prosesidir. T- limfositlərdə yaşla əlaqədar spektr azalması nəticəsində T-hüceyrələri arasında balans dəyişir, buda yaşla əlaqədar timusda T-limfositlərin əmələ gəlməsini azaltmaqla özünü göstərir. Qocalarda T-limfositlərin funksiyalarının azalması xarakterikdir. T-limfositlərin CD4/CD8 nisbəti yaşla əlaqədar olaraq artır.

Qocalma B-limfositlərinin inkişafına nəzərə çarpan təsir göstərir. Pre B-limfositlər qırmızı qan iliyində ən çox olan hüceyrələrdir, yaşla əlaqədar olaraq miqdarı 60-90% azalır. Pre B-limfositlərin azalmasının əsasını təşkil edən defekt pre B-nin pre B-limfositlərə keçməsinin pozulması ilə əlaqədardır. Sümük iliyində B-limfositlərin əmələ gəlməsinin azalmasına baxmayaraq, yaşa baxmayaraq periferik qanda B-limfositlərin miqdarı dəyişmir, buda B-limfositlərin ömrünün artması və özü-özünün bərpa etməsilə izah olunur. Yad AQ əsasən CO₂-B-limfositlər stimula edir, hansı ki stimulasiya üçün AT sintez edirlər. Qocalma zamanı CD-5-in yaş AQ-yə cavab reaksiyası zəifləsə də CD-5+B-limfositlərin cavabı saxlanılır. Odur ki, bu yaş prosesləri ilə bağlı qanunauyğun dəyişikliklər baş verir. Dövr edən təbii AT konsentrasiyası qanda AT və AQ qrupları erkən yaşlarda azalmağa başlayır, cavanlara nisbətən 80 yaşa yaxın 50% və daha aşağı olur.

Faktiki olaraq qoca yaşlarda AT-nin əmələ gəlməsi bütün vaksinlərə (hepatit, qrip, tetamusa qarşı) cavanlarla müqayisədə aşağıdır (Schmab R. et al 1989). Bununla belə AT-nin immun sistemə cavab T-sərbəst AQ-nin bütün həyat boyu eyni səviyyədə saxlayır. Orqanizm yaşlandıqca sadəcə xarici amillərə qarşı mübarizə sistemində zəifləmə olmaqla yanaşı, həm də immun hüceyrələr orqanizmin öz toxumalarına qarşı da təsir göstərir. T hüceyrələrinin differensiasiyası ilə gedən timusun geriyyə inkişafı yaşlanmaya nəzərən daha sürətli bir prosesdir. Yaşlılarda poliferasiya azalsada T hüceyrə miqdarı dəyişmir. Yetkinləşən T hüceyrələrində bel 2 ekspressiyası azalaraq apoptoz baş verir. B hüceyrələri daha az miqdarda anticisimlər istehsal edirlər, monositlərin İL-1 ə qarşı həssaslığı azalır, İL-1 və TNF-in miqdarı artır.

İmmunitet canlı sistemlərin dayanıqlılığı, uzun ömürlülüynü təmin olunmasında bioloji təkamülün nəsil-dən-nəsilə keçərək formalaşmasıdır. Qocalma prosesi əksinə orqanizmin tamlığı və dayanıqlılığını pozur. Bununla bərabər son illər belə bir fikir formalaşıb ki, immun sistemi orqanizmin nəinki müdafiə, həm də patogen rolunu yerinə yetirir, yəni başqa sistemlərin qocalma proseslərinin sürətləndirən faktor ola bilər. Bu gün artıq şübhə yoxdur ki, həyatın müxtəlif dövrlərində immun statusun müəyyən xüsusiyyətləri olur, öyrənilən orqanizmin yaşını nəzərə almaq və inkişafın müəyyən mərhələlərində immun cavabları öyrənmək lazımdır.

ƏDƏBİYYAT

1. Baykal Y, Karaayvaz M, Kutlu M: İnterlökinlər. T Klin Med Sci. 18: 77-81, 1998.
2. Анисимов В.Н. Молекулярные и физиологические механизмы старения. СПб.: Наука, 2003, 468 с.
3. Егоров Е.Е. Роль теломер и теломеразы в процессах клеточного старения и канцерогенеза: Дисс. д-ра биол. наук, М., 2003, 300 с.
4. Меньщикова Е.Б., Ланкин В.З., Зенков Н.К. и др. Окислительный стресс. М.: Слово, 2006, 553 с
5. Brennan FM Maini Rn Feldman M: TNF- alfa. Br J Rheumatol 31: 293-298, 1992.
6. Chin JE Winterrowd GE Krzesicki RF et al: Role of cytokines in inflammatory synovitis. Arthritis Rheum 33:1776-1786, 1993.
7. Dousset B, Hussenet F, Daudin M, et al: Seminal cytokine concentration (İL-1beta, İL-2, İL-6, sR İL-2, sR İL-6), semen parameters and blood hormonal status in male infertility. Hum Reprod. 12(7): 1476-1479, 1997.
8. Duff GW: Arthritis and interleukins. Br J. Rheumatol 27: 2 -6, 1988.
9. Deborah J: The effect of genital tract infection and inflammation on male infertility; Lipshultz L, Howards S: Infertility in the male vol.4, 326-333, 1997.
10. Favier A. Oxidative stress in human diseases // Ann. Pharm. Fr., 2006, vol. 64, № 6, p. 390-396.
11. Gruschwitz MS, Brezinschek R, Brezinschek HP: Cytokine levels in the seminal plasma of infertile males. J Androl. 17(2): 158-163, 1996.

12. Gallin J, Snyderman R (eds). *Inflammation: Basic Principles and Clinical Correlates*. 3rd edition, Philadelphia, Lippincott William and Wilkins, 1999
13. Gaeta A., Hiber R.C. The crucial role of metal ions in neurodegeneration: the basis for a promising therapeutic strategy // Br. J. Pharmacol., 2005, vol. 146, № 8, p.1041-1059.
14. Guernonprez P, Valladeau J, Zitvogel L, Théry C, Amigorena S. «Antigen presentation and T cell stimulation by dendritic cells». *Annu Rev Immunol* 20: 621-67.
15. Grewal I, Flavell R. «CD40 and CD154 in cell-mediated immunity». *Annu Rev Immunol* 16: 111-35.
16. Huliehel M, Lunenfeld E, Horowitz S, et al: Expression of IL-12, IL-10, sIL-6R in seminal plasma of fertile and infertile men. *Andrologia*. 31 : 283-288, 1999.
17. Hill JA, Haimovici F, Politch JA, Anderson DJ: Effect of soluble products of activated lymphocytes and macrophages (lymphokines and monokines) on human sperm motion parameters. *Fertil Steril*. 47: 460-465, 1985
18. Janeway CA et al. (eds). *Immunobiology. The immune system in Health and Disease*, 4th edition, New York, Garland, 1999
19. Keller J.N., Huang F.F., Markesbery W.R. Decreased levels of proteasome activity and proteasome expression in aging spinal cord // J. Neurosci., 2000, vol. 98, № 1, p. 149-156.
20. Koichiro S, Noboru M, Tayeki T, et al: Detection of interleukin-8 (IL-8) in seminal plasma and elevated IL-8 in seminal plasma of infertile patients with leukospermia. *Fertil And Steril*. 59 (4): 885-888, 1993.
21. Krishnaswamy G, Ajitawi O, Chi D. «The human mast cell: an overview.». *Methods Mol Biol* 315: 13-34.
22. Kariyawasam H, Robinson D (2006). «The eosinophil: the cell and its weapons, the cytokines, its locations». *Semin Respir Crit Care Med* 27 (2): 117-27.
23. Qardner RV, McKinnon E, Poretta C, Leviva L. Hemopoietic function after use of IL-1 with chemotherapy or irradiation. *J Immunol* 2003; 171: 1202-6.
24. Li L.Y., Luo X., Wang X. Endonuclease G is an apoptotic DNase when released from mitochondria // *Nature*, 2001, vol. 412, p. 95-99.
25. Litman G, Cannon J, Dishaw L (2005). «Reconstructing immune phylogeny: new perspectives.». *Nat Rev Immunol* 5 (11): 866-79.
26. Le Y, Zhou Y, Iribarren P, Wang J (2004). «Chemokines and chemokine receptors: their manifold roles in homeostasis and disease ». *Cell Mol Immunol* 1 (2): 95-104.
27. Mahmoud H, Eitan L, Ayelet L, et al: Distinct expression levels of cytokines and soluble cytokine receptors in seminal plasma of fertile and infertile men. *Fertil and Steril*. 66 (1): 135-139, 1996.
28. Melov S. Mitochondrial Oxidative Stress: Physiologic Consequences and Potential for a Role in Aging // *Ann. N. Y. Acad. Sci.*, 2000, vol.908, p.219-225.
29. Mayer, *Gene Immunology - Chapter One: Innate (non-specific) Immunity. Microbiology and Immunology On-Line Textbook*. USC School of Medicine (2006.)
30. Middleton D, Curran M, Maxwell L (2002). «Natural killer cells and their receptors». *Transpl Immunol* 10 (2-3): 147-64.
31. Pike MC Snyderman R: Structure and function of monocytes and macrophages. In: *Arthritis and allied conditions*. McCarty DJ. Koopman WJ (Eds). Lea and Febiger pp: 347-375, 1993.32. Pancer Z, Cooper M. «The evolution of adaptive immunity». *Annu Rev Immunol* 24: 497-518.
33. Roitt I et al. (eds.) *Immunology*. 5th edition, London, Mosby, 2002.
34. Suzuki N Kansas G Engleman EG; Lymphocytes. In: *Arthritis and allied conditions*. McCarty DJ. Koopman WJ (Eds). Lea and Febiger pp: 377- 387, 1993

INTONASIYANIN PRAQMATİK FUNKSIYASI

Heyran Cavadova

Azərbaycan Dillər Universiteti

Intonasıya latın dilindən tərcümədə, ucadan söyləmək və ya bərkdən danışmaq deməkdir. Burada səsə yüksəlməsi və alçalması, vurğulu və ya vurğusuz hecaların olması, nitqin yavaş yaxud sürətli olması, güclü və ya zəif nəfəsəlmə və s. bu kimi məsələlər əsas yer tutur ki, bu da nitqin tempi, nitqin təbri, nitqin ahəngi, ritm, melodiklik, dinamiklik, intensivlik kimi amillərin ortaya çıxmasında mühüm rolə malikdir. Ara sözlərinin, xitabların təyin edilməsində, cümlə üzvlərinin əlaqələndirilməsində, təbəzəlik və təbəzəlik əlaqələrinin bağlanması intonasıyanın əvəzsiz rolə vardi.

Bir sıra funksiyalara malik olan intonasıya danışanın intensiyasından, istək və arzularından, məqsədindən asılı olaraq müəyyənləşdirilir. Hər hansı bir situasiyada müəyyən olunur ki, cümlələr hansı intonasıya ilə çatdırılır, sualı, xahişmi, əmrmi, kinayəmi, yoxsa sadəcə məlumat verməkləmi. Bu intonasıyanın kommunikativ funksiyasına əsaslanır. İfadənin sadə və ya mürəkkəb olması isə intonasıyanın sintaktik funksiyasına dəlalət edir. Danışan və dinləyən ifadəyə olan münasibəti əsasdır və bu isə modallıq funksiyasından xəbər verir. İfadədə hər hansı bir sözün daha çəkici deyilməsi, başqa sözlə məntiqi baxımdan sözün vurğulanması məntiqi funksıyanın əsasıdır. Nəhayət, insanlar arasında olan ünsiyyət, kommunikasiya prosesi, anlama, sosial münasibətlərin tənzimlənməsi, fikrin doğru şəkildə çatdırılması, koqnisiya amili və bu kimi bir çox məsələlərin əhatə olunduğu praqmatik funksiya. Bəli, biz, əsasən, intonasıyanın praqmatik funksiyası üzərində dayanacağıq. Həmçinin praqmatika elmi ilə intonasıyanın sıx bağlılığını vurğulayacağıq.

Praqmatikada adresantın (danışanın) mövqeyi, onun kommunikativ niyyəti, həmin niyyətin sözlə ifadəsi, məqsədi, çatdırmaq istədiyi fikir və s. əsasdırsa, adresat (dinləyən) üçün ötürülən məlumatın qəbulu, anlama prosesi və s. mühümdür. Ünsiyyət situasiyasının kommunikanter tərəfindən dəyərləndirilməsi, kommunikasiya prosesindəki uğurlar praqmatika üçün prioritet məsələlərdəndir. Dil və ünsiyyət prosesi icimai əlaqələrdə və sosial münasibətlərdə ən vacib rol oynayır ki, intonasıyanın praqmatik funksıyanını bu baxımdan araşdırmaq böyük maraq doğurur. Bir elm kimi praqmatikada danışanın gerçəkliyə münasibəti, məlumatın məzmunu, adresata fikirləri və s. əsasdır.

Praqmatik yanaşmada dil işarələrini işlədənlərin (danışanlar, yazanlar) hansı mənanı hansı sözlə, söz birləşməsi ilə, söyləmə yaxud cümlələrlə ifadə etmələri önəmli yer tutur. Dil işarələrini ünsiyyət məqsədilə istifadə edənlər (danışan və dinləyən) arasındakı münasibətlər praqmatika kimi şərh olunur. Ünsiyyət prosesini əhatə edən praqmatika müxtəlif intonasıya modelləri ilə ifadə olunur.

Qədim yunan sözü olan praqmatikanın hərfi mənası iş və ya hərəkət deməkdir. İlk dəfə bu termini dilçi alim Çarlz Pirs işlətməşdir. Ünsiyyət zamanı deyilənin məzmunu, danışanın məqsədi, dinləyənə ötürülən informasiyanı anlaması, münasibət bildirməsi və buna uyğun

hərəkət etməsi intonasianın pragmatik funksiyasına əsaslanır. Məlumatı göndərən demək istədiyini müəyyən ardıcılıqla, uyğun intonasiya ilə səsləndirir. Belə bir kommunikasiya prosesinə kodlaşdırma adlanır. İnformasiyanı qəbul edən, dinləyən isə fon biliklərindən istifadə edərək, məlumatı dekodlaşdırır.

Dilçi alimlərdən Çarlz Morris işarələrin üç aspektini qeyd etmişdir: sintaktika, semantika və pragmatika. Bu üç aspekt bir-biri ilə sıx bağlıdır. Alman filosofu Q.Klaus isə bu bölgüyə siqmatikanı da əlavə etmişdir.

Sintaktika: işarələrin düzümü, başqa işarələr ilə əlaqəsi (morfem, leksem, sintaqm və s.)

Semantika: işarələrin kimə və nəyə yönəlməsi, məna

Siqmatika: işarələrin beyində inikası, əksi

Praqmatika: işarələrdən insanların, müəyyən qrup, cəmiyyətin istifadə etməsi.

Göründüyü kimi, bunlar bir-biri ilə sıx bağlıdır. Dil işarələrinin pragmatik aspektdən öyrənilməsi aktualılığı ilə diqqət mərkəzindədir. Bu sahə bir elm kimi müasir dövrdə inkişaf etməyə başlasa da, hələ lap qədimlərdən bir çox filosoflar bu haqda müəyyən fərziyyələr irəli sürmüşdülər. Dilçilərin bu sahəyə olan xüsusi marağını müasir araşdırmaların antroposentrik mərkəzli olması ilə izah etmək olar. Praqmatika üçün intonasiya, düzgün səslənmə, səs tonu çox vacibdir.

Kommunikativ-pragmatik yanaşma ünsiyyət vahidlərinə, onların adresant və adresatla əlaqələrinə, ünsiyyət situasiyasına, müvafiq vahidlərin işlənmə kontekstlərinə, kommunikanların sosial rollarına və s. diqqəti yönəldirməyə əsas təşkil edir.

Danışanların ifadə etdiyi mənalərin anlaşılmasında intonasianın pragmatik funksiyası əhəmiyyətli rol oynayır. Bu zaman kim danışır, nə danışır, nə zaman danışır (panxronik və ya sinxronik) , hansı şərtlər daxilində danışır və s. kimi məsələlər önəm daşıyır. Sosial amillər daxilində deyilənlə deyilməyən ünsiyyətdə yerini öyrənmə sahə məhz praqmatikadır.

Danışq aktında üst qatda açıla bilməyən, ya da açılması alt qatla bağlı olan problemlərin öyrənilməsində intonasianın pragmatik funksiyasının xüsusi rolu vardır. Bu nəzəriyyədə kommunikativ davranış qaydalarının müəyyən edilməsinə sistemli yanaşma Q.P.Qraysın araşdırmalarında yer almışdır. Q.P.Qrays ünsiyyətin əsas prinsipini “əməkdaşlıq prinsipi” kimi dəyərləndirmişdir. O, ünsiyyət aktının uğurlu olmasında nitq etiketlərinin xüsusi rolu olduğunu qeyd edir. Əməkdaşlıq prinsipində kəmiyyət, keyfiyyət, relevantlıq, münasibət və üsulu əsas hesab edir. Q.P.Qraysın əməkdaşlıq prinsipi haqqında

“1. Kəmiyyət: informativ ol

a) Mübadilənin cari məqsədləri üçün tələb olunduğu kimi informativ olun.

b) Tələb olunduğundan artıq informativ olmayın.

2. Keyfiyyət: düzgün danış.

a) Səhv hesab etdiyin fikri demə.

b) Müvafiq sübutların olmadığı fikri söyləmə.

3. Münasibət: fikrə münasib ol.

4. Qayda: aydın fikirli ol.

a) Anlaşılmaz ifadələrdən uzaq ol.

b) İkimənəlilikdən uzaq ol.

c) Fikri qısa şəkildə ifadə et.

d) Sistemlik ol. (3, s.189)

Fərdin danışığı və həmçinin şəxsi keyfiyyətləri pragmatik araşdırmalarda əsas rol oynayır. A.Y.Məmmədova görə, pragmatik tədqiqatlarda ön planda mətn və kontekst, mətni göndərən pragmatik niyyəti, mətni göndərən və onları qəbul edən şəxslərin informasiyanı eksplisit və implisit şəkildə ifadə etmələri, onların fon biliyi, ifadədəki şərh (interpretasiya) əsasdır. “Mətni göndərən ilə onu qəbul edən arasında mühüm bir qarşılıqlı anlaşma mexanizminə zərurət yaranır. Bu mexanizm mətni göndərən pragmatik maraq və niyyətinə uyğun olmaqla yanaşı, həmçinin mətni qəbul edən koqnitiv imkanlarını da ehtiva edir.” (1, s. 25)

Praqmatikada ünsiyyət üçün bir çox önəmli məsələlər yer alır ki, bunlardan da başlıcası bütün dünya üçün mühüm olan nəzakətlik prinsipidir. P.Braun və S.Levinson pragmatikaya yanaşmada təkcə əməkdaşlıq prinsipini və nəzakətliyin öz simasını saxlamaq kimi başa düşülməsini universal yox, həm də danışq aktlarında şəxsi təhdiddən ibarət mənfi effekti zəiflədən nəzakətliyin təzahür taktikasını və təhrik ifadələrinin dolayı üsullarını da hesab edirlər.(7)

C.Liç isə nəzakətlik prinsipini əməkdaşlıq prinsipinin vacib hissəsi hesab edir. Müəllifin qənaətinə görə, diskurs iştirakçılarının əməkdaşlığa, bir-birinə həssas münasibətə meylliliyi yüksək qiymətləndirilir.(8)

Nəzakətlik prinsipi kommunikasiyanın uğurlu və səmərəliliyinin məsuliyyətini danışanın öhdəsinə buraxır. Danışandan dinləyənin maraqlarını maksimum nəzərə almağı tələb edir. C.Liç nəzakətlik prinsipini altı məsələdə təqdim edir: ədəb (takt), genişqəlblilik, tərif, təvazökarlıq, razılıq, rəğbət. (9, s.123)

C.Liç kommunikasiyanın yeni normativ və dəyərləndirici əsasını qoyur. Onun fikrincə nəzakətlik ixtilafın qarşısını almağın yoludur.

R.Lakoff kommunikativ əməkdaşlıq prinsipinə nəzakətlik qaydalarından biri kimi yanaşır. Ona görə, nəzakətlik prinsipi danışan və adresat arasındakı münasibətləri tənzimləyir. (10, s.305)

Danışq aktlarının müxtəlif növləri (salamlaşmaq, xudahafizləmək, təsdiq, xahiş) və s. illokutiv aktlar adlandırılır. Perlokutiv akt isə sözlərin dinləyəncə göstərdiyi təsirdir. Bu zaman adresat tərəfindən sözlərin özünün məzmununun başa düşülməsi deyil, adresatın həmin anıların nəticəsi olan davranışının dəyişməsi nəzərdə tutulur. Danışqda illokusiya, nitqlə təsirin növü mərkəzi məqamdır. Danışq etiketləri pragmatika çərçivəsində, danışq subyekti ilə əlaqədə sözlərin aşkar (eksplisit) və gizli (implisit) məqsədlərini (illokutiv təsirini) əks etdirə bilər. Danışq etiketləri illokutiv təsirə malikdir.

Hər bir ünsiyyət prosesində kommunikanlar arasında bir-birinə təsiretmə mexanizmi vardır. Burada intonasianın vacib əhəmiyyəti vardır. İntonasianın hansı tonda və necə ifadə edilməsi də danışan və dinləyən arasındakı münasibətlərdən də asılıdır. Yerinə işlənmə intonasiya düzgün anlaşılmaqla çox vacibdir. Bu zaman verilən informasiya da dəqiq şəkildə ifadə olunur.

İntonasiya suprasegmental vahidlərə daxil olaraq, müxtəlif komponentləri özündə birləşdirir. Bu komponentlərdən düzgün istifadə edilməsi ünsiyyət zamanı mühüm əhəmiyyət daşıyır. Həmin komponentlər (nitq melodikası, cümlə vurğusu, nitq tempi, səs təmbri) səslərin və sözlərin musiqili yerləşdirilməsi, tələffüzün sürəti, tempi, emosionallığı, keyfiyyəti və s. əsasdır.

İntonasiya haqqında və eləcə də prosodik vasitələr haqqında biliklərə sahib olmaq və onları qarşılıqlı şəkildə mənimsəmək nitq mədəniyyəti üçün də əsasdır. Natiqlər, jurnalistlər, vəkillər, müəllimlər və daha bir çox bu kimi işdə çalışanlar öz nitqlərində intonasiya və prosodiya vasitələrinə diqqət etməlidirlər. Ümumiyyətlə, qeyd etmək lazımdır ki, gündəlik ünsiyyət zamanı da bu vasitələrə riayət etmək birini başa düşməkdə əsas rol oynayır.

Prosodik vasitələr və intonasiya nitq axınının düzgün istiqamətləndirilməsində əsas nitq parçaları rolunu oynayırlar. Tələffüz, düzgün səslənmə və mənalı ifadələr intonasiya və eləcə də, prosodiya üçün əsas təşkil edir. Mənaya adekvat şəkildə səslənmə xüsusi əhəmiyyətə malikdir. Nitq parçalarının mənalı səslənməsi fonosemantika da adlanır. Səslənmənin necə və hansı çalarlıqda qurulması intonasiya üçün əsas rol oynayır.

İntonasiyadan düzgün şəkildə istifadə edilməsi digər dillərin öyrənilməsi və sərbəst şəkildə danışılması üçün də mühüm əhəmiyyətə malikdir. Fikri cümlələrlə ifadə edərək, məqsəd və niyyət də çox önəmlidir. Çünki bu, səslənməyə təsir edən əsas amillərdəndir.

“İntonasiya sintaqmı və söyləmi bütövə çevirir və onları tərkib hissələrinə bölmür. Məs: /o/ qoca atlıya yaxınlaşdı və /o qoca/ atlıya yaxınlaşdı. Bu zaman əsas tonun hərəkəti, onun gücü və zamanı ilə birlikdə cümlədə vurğu mərkəzinin formalaşmasına xidmət edir.” (5, s.15)

İntonasiya aid olduğu söz, cümlə, ifadə ilə birlikdə mövcud olur. Hər bir dilin özünəməxsus intonasiyası vardır. Onların formalarında oxşarlıqlar da vardır. Sual intonasiyası tonun hərəkəti baxımından və suallıq mənası verməklə ikitərəfli olaraq çıxış edir. Nitqin anlaşılması və mənanın qavranılması üçün intonasiyanın rolu böyükdür və xüsusilə də cümlə və mətn sistemində prosodik vasitələrin rolu danışılmazdır.

Danışıq prosesi, nitq, ünsiyyət, özünü ifadə etmə və s. bu kimi kommunikativ proses üçün vacib olan intonasiya anlaşılma, düzgün fikir, mənalı səslənmə, qavrama, həmsöhbətlərin bir-birini başa düşməsi və ifadə etməsi üçün əsaslı rola malikdir. Dil, nitq, ünsiyyət ictimai həyatın əsasıdır.

Prof. F.Y.Veysəlli intonasiya haqqında bu fikirləri irəli sürür: “İntonasiya dilin mühüm fonoloji vasitəsidir. O, danışanın fikri düzgün və səlis ifadə etməsinə, dinləyici tərəfindən isə danışanın göndərdiyi məlumatın düzgün başa düşülməsinə xidmət edir. İntonasiyaya qısa və yığcam tərif versək, o zaman onun ya akustik, ya artikulyator, ya da linqvistik xüsusiyyəti ifadə olunacaqdır.”(6, s.300)

İntonasiyaya çox böyük əhəmiyyət verən alimlərdən biri O.Yespersen olub. O, metaforik şəkildə fikrini ümumiləşdirərək intonasiyanı fikrin skalpeli, hissiyatın termometri və əhval-ruhiyyənin barometri adlandırdı.”(5, s.238) Buradan anlaşılır ki, fikirlərin ifadəsində, mənanın aydın olmasında, müxtəlif vəziyyətlərin ifadə olunmasında məhz intonasiyanın əhəmiyyətli rolu vardır. Biz intonasiyanın vasitəsilə fikir və niyyətimizi istədiyimiz semantik çalarlarda verə bilirik.

Ünsiyyət və ya kommunikasiya prosesi insan beynində məlumatın toplanması, saxlanması, ötürülməsi və qəbul edilməsi kimi amilləri əhatə edir. İnsan ətraf aləmdə olan cisimləri konseptlər şəklində beynində yaradır, başqa sözlə, ətraf aləmdə olan cisim və hadisələr beynində müxtəlif konseptlər, sxemlər, obrazlar şəklində əks olunur və ünsiyyət zamanı insanlar həmin konseptlərdən istifadə edirlər, cümlələrində müəyyən mənalı yaradırlar, səsləndirməni intonasiya vasitəsilə mənalı edirlər. Kommunikativ-praqmatik aspektdə məna və intonasiya bir-biri ilə sıx bağlıdır. Sözdən tutmuş cümlələrə kimi, danışq prosesinə kimi, koqnisiyadan tutmuş işarələrə, konseptlərə qədər bir çox amilləri qapsayır. Burada eyni dil daşıyıcıları, danışan və dinləyən arasındakı münasibətlər, müəyyən zaman və məkan, kontekst və situasiya və s. də mənanın anlanılmasında və intonasiyadan düzgün istifadə olunmasında mühüm rol oynayır. Ətraf aləmi qavramaq və ona uyğun münasibət bildirmək ünsiyyətin və eləcə də, həyatımızın ayrılmaz hissəsidir.

Mətnin mənalı səslənməsi üçün cümlə üzvlərinin və eləcə də, aktual üzvlənmənin dəqiq çatdırılması üçün də intonasiya böyük əhəmiyyət daşıyır. Bildiyimiz kimi, adətən, tema əvvəldə, rema isə sonra gəlir, lakin bəzən yerdəyişmə ola bilər, rema əvvəldə, tema isə sonra gələ bilər. Hansı ki, bu zaman intonasiyanın qəlibi də dəyişir, məhz mənanın doğru anlaşılması üçün.

İntonasiyanın pragmatik funksiyasından bəhs edərkən, burada məna və anlam, kontekst və situasiya, deysisilər, nəzakətlik prinsipi, nitq etiketləri və s.-nin də vacib əhəmiyyət daşıdığını qeyd etmək olar. Ünsiyyət prosesində kommunikantlardan biri digərinin diqqətini cəlb etməyə, təmas yaratmağa, fikir və ifadələrini daha inandırıcı təqdim etməyə çalışır. İstənilən ünsiyyət prosesində həmsöhbətlər arasındakı məsafənin təyin edilməsi önəmlidir. Əgər münasibətlər rəsmidirsə, məsafə də bir o qədər artır. Ümumiyyətlə, ünsiyyət çoxfunksiyalı təsirə malik olan bir aktdır. Buraya informasiya mübadiləsi, əlaqənin yaradılması və saxlanması, kommunikantlararası münasibətlərin tənzimlənməsi və s. və i.a daxildir.

Ünsiyyət prosesi obyektiv xarakterli informasiyanın, subyektiv xarakterli informasiyanın mübadiləsindən və insanlar arasındakı münasibətlərə dair informasiyanın mübadiləsindən təşkil olunmuş bir mürəkkəb strukturlu aktdır. Bu zaman əsas vasitə kimi çıxış edən nitq etiketləri milli və mədəni xüsusiyyətlərə malikdir.

Həm intonasiya və həm də pragmatika semantika ilə sıx bağlıdır. Çünki ünsiyyət zamanı mənalı səslənmə vacib əhəmiyyət daşıyır. Mənanın düzgün tonda, avazla, müəyyən tembrlə və ya ritmlə səslənməsi fikrin dəqiq çatdırılmasında əsadır. Kommunikasiya zamanı danışan və dinləyən arasında anlama məna və intonasiyaya əsaslanır. “Dildə məna təkcə sözlərlə bağlı deyil, bütün ünsiyyət, intonasiya və kontekst, habelə bir sıra dillərici amillər semantik təsəvvürlərin daşıqlaşmasında və açılmasında mühüm rol oynayır. (2, s.206)

Müəyyən məkan və zaman daxilində danışan və dinləyənin söylədiyin fikirlər, söyləmlər, cümlələr və həmin fikirlərə, söyləmlərə, cümlələrə adekvat hərəkətlər, ünsiyyətdə ifadə olunan hadisə və predmetlər kontekstin əsasını təşkil edir.

Məna kontekstə uyğun olaraq və münasib intonasiya ilə səsləndirilir. Bu zaman mimika və jestlər də kontekstə və intonasiyaya uyğun şəkildə qurulur. Hər hansı bir söyləm müəyyən bir məna çaları ilə ifadə oluna bilər. Bu isə qeyd etdiyimiz kimi, danışan və dinləyən arasındakı münasibətlərdən də asılıdır.

Kommunikasiya prosesində biz istədiyimiz məna çalarını ifadə etmək üçün məhz intonasiyadan istifadə edirik. Belə ki, biz sevincimizi və ya həyəcanımızı, küskünlüyümüzü, təəccübümüzü, nifrətimizi və s. münasibətə, situasiyaya, kontekstə müvafiq olaraq, intonasiya vasitəsilə bu və ya digər şəkildə çatdırı bilərik.

“İctimai məqamla bağlı fonetik dəyişmələr (tonun qalxması, həyəcanla deyilməsi) məna daşıyırmı? Əgər bütün bu intonasiya çalarlıqlarını danışan konkret niyyətlə edirsə, deməli, onların mənası var. Dinləyənin bu incəlikləri tuta bilməsi və ya tuta bilməməsi məsələnin mahiyyətini dəyişmir. (2, s.215)

Qeyd etmək vacibdir ki, bir söz belə intonasiyadan istifadə olunaraq, bir çox fikirləri ifadə edə bilər. Danışıq prosesində klişe ifadələrdən, basmaqəlib sözlərdən də və həmin söz və ifadələr də müxtəlif şəkildə, şəraitə uyğun məna çalarlığında işləyə bilər. İntonasiya, onun pragmatik funksiyası və eyni zamanda, tərkib hissələri olan (melodiklik, intensivlik, zaman, temp, tembr, ritm və s.) ən önəmli vəzifəyə, ünsiyyətə xidmət edirlər.

Söyləmlər ünsiyyət zamanı danışan və dinləyənin müəyyən etdiyi transformasiyalar əsasında qurulur və başa düşülür. Danışan fikir və niyyətini dinləyəne uyğun çatdırmaq üçün yerli-yerində intonasiyadan istifadə edir və bu zaman söyləmlər müəyyən bir mənaya malik olur. Dinləyən isə söyləmlərin semantikasını intonasiya vasitəsilə anlayır və həmin fikirlərə adekvat münasibətini bildirir və ya həmin fikirlərə müvafiq olaraq hərəkət edir.

Danışanın işlətdiyi söyləmlərdən dinləyən danışan haqqında müəyyən fikirlərə hasil olur. Baş verən bu proses presuppozisiya hadisəsidir. Presuppozisiyanın bir çox növləri və inkarlıqda dəyişməzlik qanunu vardır.

“Leylanın paltarı gəşəngdir. (=p)

Leylanın paltarı var. (=q)

“Leylanın paltarı gəşəngdir.” Cümləsinin əks mənasını biz inkarda ifadə etsək, Leylanın paltarı gəşəng deyil presuppozisiyasının əlaqəsi dəyişmir.” (4, s.71)

Danışan və dinləyən arasında ünsiyyət anında danışan informasiyanı kodlaşdırır, dinləyən isə həmin informasiyanı dekodlaşdırır. Situasiyadan asılı olaraq, danışan öz fikirlərini dinləyənlə implisit və ya eksplisit şəkildə çatdırır. Adresant öz fon biliklərindən istifadə edərək, ətraf əlamə uyğun, fəaliyyətdə olur. Fikirlərini müəyyən ardıcılıqla, məqsədyönlü şəkildə qarşı tərəfə çatdırır. Adresat isə öz bilik təcrübəsindən istifadə edərək, verilən məlumatın mənasını başa düşməyə çalışır, göndərilən məlumatı açıqlayır və öz münasibətini bildirir. Burada anlama prosesi vacib amillərdəndir.

Praqmatikada dil daşıyıcıları mərkəzi yer tutur ki, bunlar iki nəfər və yaxud qrup, toplum, cəmiyyət də ola bilər. Ümumiyyətlə, insan fəaliyyətinin başlıca formalarından biri ünsiyyət prosesidir. Bu ünsiyyətin isə əsas ünsürləri subyekt və obyekt, məqsəd, tətbiq olunan üsullar, nəticə, hərəkətlərin uyğunluğu və s.dir. Kommunikativ-praqmatik prosesdə danışan və dinləyən, mətnlə ünsiyyətdə isə, yazıçı və oxucu iştirak edir. Ünsiyyətdə iştirak edənlər statuslarına uyğun olaraq hierarxiya yaradırlar. Danışan söhbətə başlayır və söhbətin məzmununu seçir. Həmin bu söhbət, mövzu söyləmə də adlanır. Buna görə də, söyləmə leksik-qrammatik hadisə deyil, praqmatik hadisədir. Danışan öz söyləməndə ünsiyyətinin intensiyasını bildirir. Beləliklə də, adresant söyləmə yaratmaqla, öz ətrafında kommunikativ-praqmatik sahə, mühit yaradır.

İntonasiya və onun praqmatik funksiyası ictimaiyyət üçün ən önəmli məsələlərdən biridir və geniş tədqiqat tələb edir. Burada danışmaq, ünsiyyət, səsləndirmə, intensiya, implikasiya, referens, inferens, situasiya və s. bu kimi bir çox mühüm amillər yer alır. Biz burada intonasiya və praqmatikanın kommunikasiya prosesində sıx bağlılığını müşahidə edirik. Mədəni-iqtisadi, siyasi əlaqələrdə də praqmatika əsas rolə malikdir və dünya dilçiliyinin ən ümdə araşdırmalarındandır.

İntonasiyanın praqmatik funksiyası özündə bir çox məsələləri birləşdirir ki, bu da geniş əhatəli bir mövzudur və biz burada bu funksiyada ön planda olan bir neçə mövzulara toxunduq. Beləliklə də, ünsiyyət həyatımızın ayrılmaz hissəsi və ictimai bir hadisədir, onu araşdırmaq isə böyük maraq doğurur.

ƏDƏBİYYAT

- 1.Məmmədov A, Məmmədov M. Diskurs tədqiqi. Bakı: Bakı Universiteti nəşriyyatı, 2013, 78 s.
- 2.Veysəlli F.Y. Dilçiliyin əsasları. Studia Philologica VI. Bakı: Mütərcim, 2013, 420 s.
- 3.Cahangir F. Dil və mədəniyyət. Bakı, Elm və təhsil, 2014, 308 s.
- 4.Əbdülrəhimov E.H. Linqvistik praqmatika. Bakı: Elm və təhsil, 2014, 210 s.
- 5.Veysəlli F.Y. Struktur dilçiliyin əsasları. Studia Philologica. II. Bakı, Mütərcim, 2008, 307 s.
- 6.Veysəlli F.Y. Dilçilik ensiklopediyası. I cild Bk: Mütərcim, 2006, 512 s.
- 7.Brown P. Levinson .S Politeness: Some Universalie in Language Usage, Cambridge: Cambridge Univ. Press 1987, 345 p.
8. Leech G.N Explorations in Semantics and Pragmatics. Amsterdam, Benjamins, 1980, 133 p.
9. Leech G.N Principles of Pragmatics. London: Logman 1983, 280 p.
10. Lakoff R.T The Logic of Politeness, Chicago Linguistic Society- Chicago, 1973, 292-305 p.

ORTA MƏKTƏBLƏRDƏ İNGİLİS DİLİNDƏ ŞİFAHİ NİTQİN İNKİŞAF ETDİRİLMƏSİNİN SƏMƏRƏLİ YOLLARI Huseynova Tezegul

İxtisas dilində şifahi nitqin aşılmasının əsasını təşkil edən linqvo-didaktik amillərin müəyyənəşdirilməsi həmin prosesin daha səmərəli şəkildə təşkil edilməsini mümkün edir. İxtisas dilində şifahi nitqin daha səmərəli şəkildə təlimini təmin edən motivləşdirici amillərdən biri də dilin təlimi prosesinin tələbə və şagirdlərin maraq, ehtiyac və tələbatları üzərində qurulmasıdır. İngilis dilində şifahi nitqə yiyələnmək üçün dil öyrənənlərin rast gəldikləri problem və çətinlikləri aradan qaldırmaq məqsədilə onları törədən səbəblər araşdırılmalı və onların metodik təhlili aparılmalıdır.

İstifadə edilən dərslik və dərs vəsaitlərinin metodik təhlili, burada olan mətnlərin, çalışma və tapşırıqlar həm kəmiyyət, həm də keyfiyyət cəhətdən şagird və tələbələri günün tələbləri səviyyəsində təmin etməlidir.

İndi tədris prosesində dərsin infrastrukturunu onun məqsədləri ilə səsləşir və təlimin forma və məzmununa (funksiyalarına) müvafiq olaraq, dərsin məqsədlərinin miqyası da genişlənir. Tədrisin ümumtəhsil, təcrübə, inkişafetdirici və tərbiyəvi məqsədləri bir-biri ilə qarşılıqlı əlaqədə olan, bir-birini məntiqi surətdə tamamlayan dərs prosesini bütün imkanları ilə dəyişə bilər. Təhsildə yaradıcı düşünən, müstəqil mühakimə yürüdə bilən, demokratik dünyagörüşünə malik şəxsiyyət formalaşdırmaqda geniş imkanları olan yeni təlim metodlarından-blok testlər, əqli hücum, qrup məşğələlər, söz assosiasiyası və başqa metod və üsullardan istifadə edilməsi müsbət nəticələr əldə etməyə imkan verir. Bütün bu metodiki iş üsulları interaktiv təlim metodlarının sayəsində həyata keçirilir. Tədris prosesinin əlverişli təşkilində diskussiyaların yeri və rolu xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. İnteraktiv təlimin imkanlarından istifadə edərək, dil öyrənənlər bu prosesdə müzakirə olunan bu və ya digər məsələlər barədə öz fikirlərini söyləməklə, şəxsi baxışlarını əsaslandırmağı, faktlar və hadisələri təhlil etməyi-tədqiqat aparmağı öyrənirlər. Bu zaman eşidib-anlamaq, başqasının nitqini dinləmək, növbə ilə danışmaq və şübhəsiz ki, diskussiya mədəniyyəti kimi vərdişlər formalaşır və inkişaf etməyə başlayır.

Orta məktəblərdə şifahi nitqin aşılmasını prosesinin daha səmərəli şəkildə təşkil edilməsi məqsədilə dildəyişicilərinin verbal və qeyri-verbal davranış kodunun formalaşmasına təsir göstərən amillər tədqiq edilməli, ingilis dilində şifahi nitqin inkişaf etdirilməsinin xüsusiyyətləri müəyyənəşdirilməlidir.

Məlum olduğu kimi, xarici dillərin, o cümlədən ingilis dilinin tədrisinin baş verdiyi sosial mühitin dəyişməsi bilavasitə dilin öyrənilməsi məqsədlərinin dəyişməsi ilə müşayiət edilir. Bu isə, öz növbəsində, irəli sürülən məqsədə nail olmanı təmin edə bilən innovativ, daha səmərəli metod və üsulların işlənilməsini və onların eksperimental yolla yoxlanılmasını tələb edir.

Xarici dillərin, o cümlədən ingilis dilinin tədrisinə dəyişikliklərin tətbiq edilməsinin zəruriliyindən danışarkən, onu şərtləndirən amilləri araşdırmaq lazımdır. Kommunikativ kompetensiya müxtəlif mədəniyyətlərin təmsil edən insanların kommunikasiya prosesində fəal iştirakçı qismində iştirak etmək, bir-biri ilə adekvat şəkildə ünsiyyət qurmaq qabiliyyəti kimi başa düşülür. Qeyd edilməlidir ki, hər hansı xarici dilin, o cümlədən ingilis dilinin təliminə yönəldilmiş hər hansı sistem şagirdlərin qarşısında qoyulan məqsəd və vəzifələrə uyğun olmalı, onların ehtiyac, tələbat və maraqlarının üzərində qurulmalıdır.

Qloballaşma şəraitində xarici dillərin, xüsusilə də ingilis dilinin tədrisinin əsas məqsədi linqvistik biliklərin mənimsənilməsi və nitq vərdişlərinin dil öyrənənlərə aşılması deyil, ixtisas dilində ünsiyyət qurmaq qabiliyyətinin formalaşması olduğu halda, başlıca vəzifə

öyrənilən xarici dildə kommunikativ kompetensiyanın komponentləri olan linqvistik, diskursiv, sosiomədəni və strateji kompetensiyanın formalaşdırılmasıdır. Onu da qeyd etmək lazımdır ki, kommunikativ kompetensiyanın linqvistik komponenti yalnız qrammatik biliklərin mənimsənilməsi deyil, həm də şagirdlərdə olan leksik potensialdan ünsiyyət prosesində əminliklə istifadə etmək bacarığının formalaşdırılmasını nəzərdə tutur. Kommunikativ təlim probleminin araşdırılmasına həsr edilmiş tədqiqatlarda qeyd edilir ki, dili öyrənənlər dil və nitq vahidlərindən informasiya, fikir və ideya mübadiləsi məqsədilə istifadə edə bilmədiyi halda linqvistik biliklərin mənimsənilməsi tamamilə mənasız və nəticəsi olmayan bir prosesə çevrilir.

Bu məqsədə nail olmaq üçün aşağıdakı amillər nəzərə alınmalıdır:

- Şifahi nitqə qloballaşma dövrünün tələblərinə uyğun olan səviyyədə yiyələnmə olduqca əhəmiyyətli məsələlərdən biridir.
- İngilis dilində şifahi nitqin öyrədilməsi prosesinin əsasını təşkil edən pedaqoji, linqvistik və psixolinqvistik amillərin təhlili ingilis dilini öyrənən şagirdlərdə şifahi nitqin səmərəli şəkildə formalaşdırılmasını şərtləndirən əsas prinsipləri müəyyənləşdirməyə imkan verir.
- Şifahi nitqin formalaşdırılması prosesinin qloballaşma dövründə dil mütəxəssisləri qarşısında qoyulan tələblərə cavab verən tərzdə təşkil edilməsi, təlim prosesinin şagird-yönümlülük prinsipləri üzərində qurulması, şagirdlərin ehtiyac, maraq və tələbatlarını nəzərə almaqla təmin edə bilər.
- Tədris edilən ingilis dili və şagirdlərin ana dili olan Azərbaycan dili arasında qarşılıqlı əlaqə hallarının araşdırılması, potensial interferensiya mənbələrinin müəyyənləşdirilməsi, interferensiya hallarının aradan qaldırılması və qarşısının alınması vacibdir.

Şifahi nitqdən danışarkən birinci növbədə onun şagird-yönümlü olmasını, eləcə də şagirdlərdə tədris edilən xarici dili öyrənməyə həvəs və maraq yaratmağın vacib olduğunu qeyd etmək lazımdır. Məlum olduğu kimi, bu gün tədris edilən xarici dildən kommunikativ məqsədlərlə istifadə etmək qabiliyyətinə malik olan gənclərin hazırlanması həm orta, həm də ali məktəb qarşısında duran əsas vəzifələrdən biridir. Tələbə və şagirdlərin kommunikativ bacarıqları onları mənalı, həyata keçirilə bilən, real tapşırıqların yerinə yetirilməsi prosesinə cəlb etməklə inkişaf etdirilməlidir. Tapşırıqların müvəffəqiyyətlə yerinə yetirilməsi dil öyrənənlərdə məmnunluq, razılıq, əminlik hissi yaradır. Burada üstünlük anlama, danışmaq, fikir və ideya mübadiləsinə verildiyi halda qrammatik struktur və leksik vahidlər bu məqsədə nail olmaq üçün öyrənilir.

İngilis dilinin öyrənilməsinə marağın durmadan artması tamamilə təbii prosesdir. Ali və orta məktəblərdə xarici dillərin tədrisində hər hansı dilin mənimsənilməsi məqsədyönlü, şüurlu xarakter daşıyır. Dil öyrənmək istəyən tələbə və şagird məqsədə çatmaq üçün yüksək fəallığa, çevik təfəkkürə, sürətli nitq tempinə malik olmağa çalışır. Bu fəaliyyət növlərini müvəffəqiyyətlə həyata keçirmək üçün onlar zəruri olan psixoloji qabiliyyətlə yiyələnməlidirlər.

M.Ə.Həmzəyevin apardığı psixoloji tədqiqatlar sübut etmişdir ki, müəyyən qabiliyyətin inkişafı üzərində aparılan işlər, eyni vaxtda bir neçə qabiliyyətin inkişaf etdirilməsi nəticəsini verir, bu prosesdə müəllim gənc nəslə elmlərin əsasları haqqında dərin və möhkəm biliklər vermək, həmin bilikləri təcrübədə tətbiq etmə bacarıq və vərdisləri aşılamaq, hərtərəfli inkişaf etmiş şəxsiyyət formalaşdırılması işini uğurla həyata keçirmək üçün təlim və tərbiyənin psixoloji qanunlarına dərinlən yiyələnməlidir [1,s.15].

Xarici dillərin tədrisində ən mühüm vasitələrdən biri ünsiyyətdə qarşılıqlı təsir prosesinin yaradılması, yəni interaktivliyin təmin olunmasıdır. Dil öyrənmədə ünsiyyətə girən insan sual, xəbə, əmr, izahat və s. vasitələrlə qarşısındakına təsir etmək məqsədini qoyur. Bu zaman o qarşısındakından lazımi informasiyanı, əlaqəni və digər istəkləri əldə edə bilər. Ünsiyyət prosesində nəzərdə tutulan məqsəd hər iki iştirakçının birgə fəaliyyətinə və qarşılıqlı münasibətinə əsaslanır. Belə qarşılıqlı təsir prosesi interaktiv təlimin yaranmasına zəmin yaradır. Bu prosesdə öyrənilərə verilən motivasiya və sərbəstlik birbaşa ünsiyyət zamanı özünəinamın artmasına, xarici dildən daha çox istifadəyə və nəticədə təqdim olunan materialı şüurlu öyrənməyə səbəb olur.

Onu da qeyd etmək lazımdır ki, bir qrup şagirdlərin çətin hesab etdikləri dil və nitq vahidləri, başqa şagirdlər üçün heç bir çətinlik törətməyə bilər. Qeyd edildiyi kimi, dərslər vaxtından səmərəli şəkildə istifadə edilməlidir. Suallara çox diqqət yetirilməli və vaxt ayrılmalıdır. Şagirdlərə üsul seçimində müəyyən müstəqilliyin verilməsində əsas məqsəd onlarda dinlənən mətnin və yaxud kitabın məzmununa maraq oyatmaq, onları eşidib-anlama ilə bağlı olan və dinləmə prosesini səmərələşdirən müxtəlif fəaliyyət növlərinə cəlb etmək, onlarda rast gəldikləri problem və çətinliklərə baxmayaraq, dinləməyi davam etdirmək həvəsini yaratmaqdan ibarətdir. Şagirdləri düzgün istiqamətləndirmək, onlara mətnin məzmununu adekvat şəkildə başa düşmək üçün hansı üsullardan istifadə etmək haqqında məlumatlandırmaq və bu məqsədə nail olmaq üçün yerinə yetirilməsi tövsiyə edilən çalışmalar və tapşırıqlar təqdim edilməlidir. Belə ki, naməlum olan sözlərin mənalılarının öyrənilməsinə gəldikdə, şagird mətni təkrar olaraq oxumalı və hansı sözlərin vacib olduğu, hansıların isə məzmunun başa düşülməsi üçün o qədər də əhəmiyyətli olmadığını şagirdlərin özü müəyyənləşdirməlidir. Çox vaxt bu prosesdə şagirdlər onlara tanış olmayan, bilmədikləri sözləri ucadan desələr müəllim tərəfindən heç bir etiraz edilməməlidir. Yerinə yetirilən tapşırıqların əsas məqsədi həmin prosesin səmərələşdirilməsi və daha yüksək nəticələrin əldə edilməsidir.

Bilik və vərdislərin verilməsində müəyyən sistem yaratmağın, həmin bilikləri nitq təcrübəsi ilə daha möhkəm əlaqələndirməyin mühüm rolu, əhəmiyyəti xüsusi olaraq nəzərə alınmalıdır. Düzgün tələffüz vərdislərinin aşılınması linqvistik, o cümlədən, müəyyən bilik bacarıqla müşahidə olunmalıdır. Burada şagirdlərə fonetik və fonoloji hadisələrə dair bilik, bacarıq verilməli və onların əsasında düzgün tələffüz vərdisləri aşılınmalıdır.

Nəzərə almaq lazımdır ki, xarici dillərin tədrisi metodikası elmi xarici dillərin tədrisi prosesini maksimal səviyyədə ünsiyyət prosesinə adekvatlaşdırmağı, uyğunlaşdırmağı tələb edir. Digər tərəfdən, insanların qarşılıqlı əlaqə və təsir forması olan verbal ünsiyyəti reallaşdıran əsas vasitə isə şifahi nitq fəaliyyətidir.

ƏDƏBİYYAT

1. Həmzəyev M. Ə. Pedaqoji psixologiya . Bakı, 1991,204 s.
2. Ковалев Н. П. К вопросу обучения иноязычной устной речи с использованием аутентичных фильмов. Сб. науч. Трудов МТПИИЯ. М., 1974, вып. 89, с. 64-72.
3. Маслыко Е. А. Проблема активизации устного иноязычного общения на учебных занятиях. Автореф. Дисс. Канд. Пед. Наук. Минск, 1972, 29 с.
4. Brumfit , C. Applied linguistics and Communicative Curriculum in language teaching \ Annual Review of Applied Linguistics, 1988,v.8,p 3-13.
5. Canale, M. and Swain, M.Theoretical bases of Communucative Approaches to second language teaching and testing.// Applied Linguistics,1980,v.1 (1), p.1-47.
6. Celce- Murcia, M. Language and Communication: A time for equilibrium and integration. // F.E. Alatis (Ed) Georgetown University Raund Table on Language and Linguistics. Washington, D.C. Georgetown University Press, 1991,p.223-237.

KLASSİK ƏDƏBİYYATIN ŞƏRQ NƏZƏRİ SİSTEMİ BAXIMINDAN TƏDQIQINƏ BUGÜNÜN İŞİĞİNDƏ BAXIŞ

Mahirə Quliyeva

AMEA Nizami Gəncəvi adına Ədəbiyyat İnstitutu

Edebiyyat tarixi evvelə metinlər tarixidir. Metnin bize verdiyi şey sanatkarın iç alemidir. Bunu muasır ilmin hudutları içində psixoloji, fizioloji və bilhissə psixopatı baxımlarından inceletip, sanatkarın ruh portresini vücuda getirmədən bilgi, his, fikir, hayal melekələrindəki kudretini muayyen usullarla ortaya koymadan onu edebiyat tarixi içinə oturtamayız. Bu tədqiq insan denən problem üzərində olduğu için çox şübhəlidir. (Əli Nihad Tərhan. 2014: s.14)

Sənətkarın mətni dedikdə, sözsüz ki, onun təqdim poetikası da nəzərdə tutulur.

Məlum olduğu kimi, ilk öncə ədəbi əsərlər meydana çıxır və bunun ardınca həmin əsərlər əsasında formalaşan nəzəri müddəalar təşəkkül tapır. Bu anlamda da nəzəri sistem, əsasında yarandığı ədəbiyyatı dəyərləndirən meyar kimi çıxış edir.

Bu gün ədəbiyyatşünaslıqda mühüm məsələlərdən biri, sənətkar sözünün ədəbi üsluba xas olan nəzəri sistem əsasında öyrənilməsidir. Bütün mədəniyyətlərdə ədəbiyyatşünaslığın ilkin nəzəri müddəaları yerli ədəbi nümunələr əsasında formalaşmış və onun ümumi müddəaları başqa poetik sistemlərin təhlilində bu və ya digər şəkildə yararlı olsa belə, həmin sistemləri tam əhatə edə bilməmişdir. Buna görə də öz ciddi nəzəri əsasları ilə fərqlənən ədəbi məktəblər və poetik sistemləri bir-birindən fərqləndirmək lazımdır, xüsusilə də klassik dönmə ədəbiyyatını.

Məlumdur ki, dünya ədəbiyyatında üç-dörd poetik sistem ayırd edilir:

- 1.Yunan-Avropa
- 2.Ərəb-müsəlman
- 3.Hind

- 4.Tibet-Çin (Kraçkovskiy. c.6 1956: s.361).

Onu da qeyd etmək ki, ərəb-müsəlman ədəbiyyat nəzəriyyəsi və poetikası ilk növbədə öz kökləri və Quran bələğəti əsasında sistemli şəkildə formalaşmışdır. Ərəb ədəbiyyatşünaslığının ilk öncə iki istiqamətdə inkişafa başlaması bir həqiqətdir: 1. Yunan-Aristotel məntiqi üsulu və poetik sistemi. 2. Yerli dil-üslub və ədəbi- mədəni mühitin təsiri ilə yaranan ərəb-müsəlman poetik sistemi. Tərcümələr vasitəsilə antik mədəniyyətlə tanış olan müsəlmanlar bir sıra fəlsəfi-estetik məsələləri yunanlardan əxz etməyə səy göstərsələr də, Aristotelin “Ritorika” və “Poetika”sı ərəb-müsəlman ədəbi tənqid və poetikasında bir epizod olaraq təsirsiz qalır: “...поэтика Аристотеля оказалась в истории арабской поэтики только случайным эпизодом.” (Kraçkovskiy. c.2, 1956: s.362)

Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığına gəlincə, orta əsrlər ərəb-İslam nəzəri qaynaqları əsasında təşəkkül tapmış və üç-ərəb, fars, türk dillərində yazan klassik dönmə şairlərinin bədii irsinin dəyərləndirilməsində əsas meyar olmuşdur. Klassiklərin ədəbi irsində yer alan vəzn və qafiyə sistemindən tutmuş ədəbi növlər və şeir şəkillərinədək hər bir məsələ, divan ədəbiyyatına daxil olan bütün poetik formalar və qəliblər, bələğət və bədiiyyat sistemi- bunların hamısı sözü gedən nəzəriyyə əsasında təhlil edilməlidir. Hər bir ədəbi əsər öz nəzəri kökünə bağlıdır. Milli ədəbiyyatların həm tarixi-mədəni inkişaf yolları, həm ədəbi növlər, həm də bədii-üslubi ifadə üsulları, poetik quruluşunun özünəməxsus xüsusiyyətləri və kateqoriyaları vardır. Fərqli mədəniyyətlərə xas olan poetik kateqoriyalar, bədii obrazlar və vasitələr arasında tək-tək yaxın və oxşar cəhətlər olsa da, onlar həm şəkil və növ, həm də mənə incəlikləri baxımından fərqlənirlər. Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığında məhz belə cəhətlərin araşdırılması diqqət mərkəzində saxlanılmalıdır. Çünki, bələğət elminə daxil olan ifadə vasitələri və poetik kateqoriyaların yabançı nəzəri sistemlərdə, onun quruluş və mənə tutumunu özündə cəmləşdirən adekvatı yoxdur. Şərq xalqlarının, o cümlədən Azərbaycan ədəbiyyatının bədii düzümlü, sözləri məqamına görə təqdimi qeyd etdiyimiz təlimə söykənir. Qaynaqlara əsasən 700-dən çox bədii ifadə vasitəsi, 100-dən çox təşbehin növləri mövcuddur. Klassik irsin tədqiqində isə uzun müddətdir ki, yunan-Avropa poetikasının geniş yayılmış 5-10 terminlərindən istifadə edilir.

Klassik Şərq nəzəri sisteminin- bələğət elminin önəm və zənginliyini göstərmək üçün təşbehin törəmələrindən olan və klassik Azərbaycan ədəbiyyatı tarixində poetikadan söhbət gedərkən əhəmiyyəti və yeri xüsusi şəkildə vurğulanan “ləff və nəşr” üzərində dayanacaq. “Bürümək”, “bükmək” və “açmaq” kimi tərcümə olunan “ləff və nəşr”in etimoloji mənaları da maraqlıdır. Aydınlaşdırıcı söz ikinci beytdə həm nizamlı, həm də qarışıq şəkildə öz yerini tuta bilər. (Quliyeva. 2010: s.254)

Canü-dil qeydini çəkməkdən özüm qurtardım,

Canı cananəyə etdim, dili dildarə fəda. (Füzuli. 1958: s.65)

Nizamlı “ləff-nəşr” sənəti işlənən beytdə **can** ilə **canan** və **dil** ilə **dildar** sözləri arasında həm mənə əlaqəsi, həm də söz ahəngi baxımından zərif bir uzlaşma nəzərə çarpır ki, bu da beytin ədəbi-estetik və ritmik-emosional təsirini gücləndirir.

“Ləff və nəşr” alt-alta deyil, qarışıq, çarpazlaşmış halda verilsə, bu növə qarışıq “ləff və nəşr” (müşəvvəş) deyilir. (Quliyeva. 2010: s. 255)

Can alır qaşı (1), tökər kirpiyi (2) qan,

Mərhəbə, ol oxa (2), ol yayə (1) baxın. (Heyran xanım. 1981: s.34)

Bu misalda birinci sözün izahı ikinci yerdə, ikinci sözün izahı isə birinci yerdə verilib:

Könül laçın deyü düşdü ki, ala ol gövärcini

Gövärcin bayquşa döndü, yazıqlar şimdi laçınə. (Nəsimi. 1973: s.39)

Nəsimidən gətirilən nümunədə də “ləffü nəşr”in çarpaz (müşəvvəş) növü ilə şeirə incə bədii naxışlar vurulmuşdur.

Ədəbiyyatda geniş şəkildə istifadə edilən “ləffü nəşr” təkcə poetik kateqoriya kimi deyil, ehtiva etdiyi mənə baxımından da şairlərin şeirində, o cümlədən Vaqif yaradıcılığında öz əksini tapmışdır:

Belə kim, bu çuxadır, zivəri-Fərxəndəliqə,

Görməyib kimsə dəxi səlli-əla ali-əba,

Versin Allah bunu bəxş eyləyənə ömri-bəqa,

Ləffü nəşrində mürəttəb fərəhu zibü- səfa,

Pəri-tavusda olan adəti- qanunə dəyə. (Molla Pənah Vaqif. 1960: s.197)

XVIII əsrdə yaşamını davam etdirən bu poetik forma XIX əsrdə Qüdsinin əsərlərində böyük Füzulilərin dövrünə uyğun tərzdə özünü biruzə verir:

Ah, necə mən tapım bu dərdə dərman,

Ki, zülfü, dodağı, rüxsarı haman-

Dəğıdır, qan edir, yandırır hər an. (Bakıxanov. 1984: s. 404)

Əsasən özünü iki misra daxilində göstərən bu poetik forma bu misalda təşbeh-istiara əsasında üç pilləli quruma malikdir. (Quliyeva. 2010: s. 260)

1. zülfü- sünbültək – dağdır.
2. dodağı- qönçətək – qan edir.
3. rüxsarı- lələtək- yandırır.

“Ləff və nəsr” klassik ədəbiyyatda istifadə olunduğu qədər olmasa da, aşiq yaradıcılığında da öz intişarını tapır. Qeyd etdiyimiz fikri Aşiq Ələsgərin “Seçilmiş” adlı qoşması ilə təsdiqləyək:

Olum sadağası bu gözəllərin,
Mərifətdə kamildir, kamalda dərin
Əsəli-müsəffadı, şəhdi-ləblərin,

“Əsəl” baldı, “müsəffası” seçilmiş. (Aşiq Ələsgər. 2003: s. 104)

Bu bənddə “əsəli müsəffadı, şəhdi ləblərin” ilk öncə “təqsim” sənəti üstündə qurulmuş, növbəti misrada isə “əsəli-müsəffadı” ifadəsinin ayrı-ayrı kəlimələri - əsəlin- bal, müsəffanın isə seçilmiş, saf mənasında işlədilməsi şəklində aydınlaşdırılır. Yəni, sözlərə aydınlıq dil və məna baxımından gətirilir.

Beləliklə, qeyd edə bilərik ki, yalnız klassik dönm ədəbiyyatında deyil, hətta aşiq yaradıcılığında, Şərq nəzəri sisteminin söz və məna incəliklərindən, özü də ən incə növlərdən belə, yetərinə istifadə edilib.

50-60-cı illərin araşdırmalarında Şərq nəzəri sisteminə, xüsusən “bəyan”a daxil olan bədii ifadə vasitələrinə üstünlük verilirdi. Bəzən də sadəcə, mətnin ideya-məzmunu açıqlanırdı. Məsələn, Füzuli qəzəlinin kompozisiyası mənbələrin birində tədqiqatçı tərəfindən ustalıqla öyrənilərək, qəzəllərin bir neçə mövzu və ayrı-ayrı ictimai-fəlsəfi, əxlaqi mövzuların bütöv şəkildə şairin yaradıcılığında yer aldığı qeyd edilir. Tədqiqatçı Füzuli qəzəllərinin bir neçə mövzu üstündə qurulmasını şairin: (Quluzadə. 1965: s.269)

Fəqr mülki təxtü, aləm tərki əfsərdi mana

Şükr lillah, dövləti-baqi müyəssərdi mana. (Füzuli. 1958: s.71)

-mətləli qəzəlinin beytlərini təhlil etməklə izah edir. Şair “fəqr mülkünü özünə təxt”, “aləm tərki” isə tac hesab edərək əbədi dövlətə qovuşmasına sevindiğini qeyd edir.

Zülfü rüxsarı xəyalilə nədir halın, demən

Öyləyəm kim, gecəvü gündüz bərabərdir mana. (Füzuli. 1958: s.71)

Qeyd etdiyimiz qəzəli beyt-beyt təhlil edən alim onu təşkil edən bu beytlərin ayrı-ayrılıqda müəyyən bir bitmiş fikri ifadə etdiyini göstərir. Hətta beytlər arasında bir daxili vurğunun olduğunu da qeyd edir. Yeri gəlmişkən onu da qeyd edək ki, Şərq poetikasında şeirin əsas vahidi beytdir və hər bir beyt müstəqil şeir vahidi kimi dəyərləndirilir.

Bütöv süjetə malik olan qəzəllərə gəlincə tədqiqatçı alim onu Füzulinin “Məni candan usandırdı” mətləli qəzəlini nümunə gətirərək izah edir. Şərq nəzəri sistemi nəzərə alınmış olsaydı, müəllifin “ayrı-ayrı mövzuların qəzəldə bütöv şəkildə yer alması” cümləsi əvəzinə qəzəlin “istidrak” üstündə qurulması kimi qeyd etməsi daha düzgün olardı. Çünki, beytlərin ardıcıl olaraq vahid və ümumi bir məzmunu ifadə etməsi “istidrak” adlanır və bu poetik forma üstündə yazılmış qəzəllər Füzuli yaradıcılığında üstünlük təşkil edir: (Quliyeva. 2010: s.243)

Canlar verib, sənin kimi cananə yetmişəm,

Rəhm eylə kim, yetincə sənə canə yetmişəm.

...Miskin Füzuliyəm ki, sənə tutmuşam üzüm,

Ya bir kəminə qətrə ki, ümmənə yetmişəm.

Yeri gəlmişkən, onu da qeyd edək ki, sovetlər dönməsi kəşiməsində Azərbaycan klassiklərinin bədii irsinin öyrənilməsi, nəşrində çox böyük işlər görüldü. Bu sırada M.Arif, M.Cəfər, H.Arslı, Ə.Mirəhmədov, M.C.Paşayev, P.Xəlilov və başqalarının böyük xidməti olmuşdur. Ancaq nədənsə Şərqin özündə yaranıb təkamül yolu keçən nəzəri təlimlər tədqiqatlarda sistemli əksini tapmamışdır. Görünür, sovetlər dönməsində zamanın tələbləri baxımından Şərq terminologiyası kölgədə qalmışdır. Bu heç də təəccüb doğurmur.

Minillik ədəbiyyat tariximiz Quran bəlağəti və islam mədəniyyətinin ruhu ilə formalaşmış. Ərəb-müsəlman ictimai-mədəni və elmi-məfkurəvi mühitində dilçilik, lügət, ədəbiyyat və filologiya elmləri Quranı öyrənmək zərurətindən yaranmış, hətta Quranın təfsirində bəlağət metodundan istifadə edilmişdir. Zəməxsərinin məşhur “Kəşşaf” əsəri buna nümunədir. Şərqdə poetika və bəlağət elmi də Quran mətnində olan sətiraltı mənalara öyrənmək istəyindən yaranmış, sonra müstəqil bədii üslubiyyat və poetika sahəsi kimi inkişaf etmişdir. (Quliyeva. 2008: s. 247) Məhz bu baxımdan müsəlman xalqları Quranın söz-məna gözəlliyi və kamilliyindən doğan möcüzə müqabilində öz ədəbi yaradıcılığını cılamışlar. Qurani-Kərim bədii söz sənəti üçün örnək olaraq XX əsrin əvvəllərində öz təsirini davam etdirmişdir. Quran mətninə xas olan bütövlük “insicam”, Quran üslubuna xas olan “təhzi” klassik şairlərin yaradıcılığına öz təsirini göstərmiş, onların yaradıcılığına məntiqi yekun vurmaqla ecazkar zənginlik qatmışdır. “Təzmin”, “iqtibas”, “işarə”, “həl” və s. poetik formalar vasitəsilə ədəbiyyata geniş sirayət etmiş Quran mövzu, motiv, rəvayət və qissələrini ikili nəzəri sistem baxımından, yabancı terminologiya ilə təhlil etmək heç bir nəticə verməz.

Təəssüflər olsun ki, son vaxtlar ümumiləşdirici nəzəri təhlillər, klassik irsin sistemli öyrənilməsi, elmi yeniliklər, ilkin qaynaqlara əsaslanan tutarlı müddəalar azdır. Müasir rus və Avropa ədəbi-nəzəri konsepsiyalarından alınan fikirlər isə təhlil süzgəcindən keçirilmədən, bəzən isə mahiyyətcə tam dərk edilmədən sadə təsviri xarakter daşıyan yazılara elmi rəng vermək xatirinə işlədilir. Halbuki, rus-Avropa şərqşünasları, o cümlədən A.B.Kudelin ərəb-müsəlman xalqlarının ədəbiyyatının öyrənilməsinə, özü də zəmininə, nəzəri sisteminə bağlı şəkildə, daha çox önəm verir: «Вместе с тем большинству трудов этих признанных ученых свойствен один существенный недостаток. Специфика творческих принципов средневековых арабских авторов односторонне объяснялась и оценивалась в них по нормам поэтики европейских литератур XIX-XX вв что приводило к непониманию средневековой поэтики и к принижению эстетической значимости классической арабской поэзии.»⁵ (А.Б.Куделин 1983: с. 4)

Bir sözlə, ədəbiyyatşünaslıqda ilkin mənbələrə istinadən ciddi nəzəri məsələlərə, o cümlədən Şərq nəzəri sisteminin ədəbiyyatda istifadəsinə yeni elmi baxışla yanaşılması klassiklərin yaradıcılığının mahiyyətini düzgün şəkildə ortaya qoymağa münbit şərait yaradar. Çünki klassik ədəbiyyatda söz və məna vəhdəti harmonik təzahür edir və bu mənavi irsin ikili baxış bucağından (rus-Avropa nəzəriyyəsi və Şərq poetik fikri) təhlili Şərqə xas incəliklərin təhrif olunması ilə nəticələnə bilər.

⁵ Eyni zamanda, bu tanınmış alimlərin əsərlərinin bir çoxu bir əhəmiyyətli çatışmamazlığa malikdir. Orta əsr Ərəb müəlliflərinin yaradıcılıq prinsiplərinin spesifikliyi XIX-XX əsrin Avropa ədəbiyyatının poetikası normalarına uyğun olaraq birtərəfli şəkildə izah edilmiş və qiymətləndirilmişdir ki, bu da orta əsr şeirlərinin anlaşılmasına gətirib çıxarmış və klassik ərəb şeirinin estetik əhəmiyyətini azaltmışdır

ƏDƏBİYYAT

1. Əli Nihad Tərhan. Füzuli Divanı Şerhi. Akçağ, Ankara-2014
2. И.Ю.Крачковский. Избранные сочинения. том 6. АН СССР М.-Л-1956
3. И.Ю.Крачковский. Избранные сочинения. том 2. АН СССР М.-Л-1956
4. М.Н.Кулиева. Şərq poetikasının əsas kateqoriyaları. (dərslik vəsaiti), Bakı-2010
5. Məhəmməd Füzuli. Əsərləri. C.1. Azərbaycan SSR Elmlər Akademiyası, Bakı- 1958.
6. Heyran xanım. Şeirlər. Gənclik, Bakı-1981.
7. Molla Pənah Vəqif. Əsərləri. ADN, Bakı-1960.
8. Abbasqulu ağa Bakıxanov Qüdsi. Seçilmiş əsərləri. Yazıçı, Bakı-1984.
9. Aşıq Ələsgər. Şeirlər. Dastan-Rəvayətlər. Xatirələr. “Çinar-Çap”, Bakı-2003.
10. M.Quluzadə. Füzulinin lirikası. Azərbaycan SSR EA, Bakı-1965.
11. M.Quliyeva. Quran bələğəti və Azərbaycan ədəbiyyatı. “Nafta-Press”, Bakı-2008.
12. А.Б.Куделин. Средневековая арабская поэтика. «Наука», Москва-1983

QIYMƏT SƏVIYYƏSİNİN MAKROIQTISADI AMİLLƏRİNİN TƏHLİLİ

Natiq Hacıyev

Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti

Respublikamız bazar iqtisadiyyatına qədəm qoyduqdan sonra dəyər və qiymət kateqoriyanın "həqiqi qiyməti"nin iqtisadi məkanda öz yerini tapması bir qədər də aktuallaşıb. Belə ki, qiymətlərin liberallaşdırılması və ticarətin sərbəstləşdirilməsilə başlayan köklü iqtisadi islahatlar artıq yeni vüsət alıb. İqtisadi iş və xidmətlərlə yanaşı, hər bir şey alqı-satqı obyektidir və bu kateqoriyalar xüsusi yanaşma tələb edir. İqtisadi tərəqqi məhz dəyər və qiymətin düzgün müəyyən edilməsindən çox asılıdır. Hər bir yanlışlıq və təhriflər, iqtisadi dildə desək qiymətləndirmə zamanı qiymət və dəyərin "işirdilməsi" və ya "aşağı salınması" real vəziyyəti təhrif edərək acı nəticələrə gətirib çıxarır.

Qiymət vacib iqtisadi (təkcə iqtisadi yox) kateqoriyadır ki, onun təyin edilməsi və bilavasitə inzibati yolla tənzimlənməsi kifayət qədər ciddi bir məsələdir. Bütün qiymətlərin (əmtəə və xidmətlərin qiymət və tarifləri, görülən işlərin smetası, bütün digər göstəricilər: mənfəət və vergi dərəcələri, torpaq rentası, bank faizləri, gömrük rüsumları, rentabellik səviyyəsi və digər makro və mikroiqtisadi göstəricilər də qiymət məfhumu adı altında qəbul edilə bilər) formalaşma mexanizmi eynidir: tələb və təklif. Fərq onların bilavasitə və dolayı yolla tənzimlənməsindən ibarətdir. Hərçənd yuxarıda sadalanan hər bir göstəricinin aşağı və yuxarı olması həmin dövlətin iqtisadi inkişafından xəbər verir. Lakin, belə qəbul edilmişdir ki, bunlar arasında əsasən ümumi qiymət səviyyəsi əhalinin rifah halından və ümumən dövlətin sabit və qeyri-sabit iqtisadi durumundan xəbər verir.

Milli iqtisadiyyat bir çox bazarlardan ibarət olduğundan, bu bazarlarda taraz qiyməti və taraz istehsal həcmi əmələ gətirən tələb və təklif amillərinin hər birində digər bazarların qiymətləri vardır. Yəni ayrı-ayrı bazarlarda tələb və təklifə təsir edən amillərdən, başqa sözlə, bazarda formalaşan qiymətlərə (qiymətlərin formalaşmasına) dolayı təsir edən amillərdən ən azı biri digər bazarın qiymətidir.

Dövlət tərəfindən aparılan siyasət bir tərəfdən özü qiymət sisteminə daxil olan hansısa bir qiymətin bilavasitə tənzimlənməsi kimi çıxış edərsə, digər tərəfdən isə qiymət sisteminə daxil olan digər qiymətlərin dolayı tənzimlənməsini həyata keçirmiş olur.

İqtisadiyyatın inkişafına və əhalinin maddi durumuna bilavasitə təsir göstərən inflyasiya ilə mübarizənin çətinliyi ondadır ki, o, tarixən olduqca mürəkkəb və ziddiyyətli bir problemdir. Tədavülə əmtəə bazarının tələblərindən daha çox pul buraxılması nəticəsində pulun qiymətdən düşməsi kimi başa düşülən bu ictimai bəlanın meydana gəlməsinə pul dövryyəsi və mal təklifi sferasında çoxsaylı amillər təsir edir. Həmin çoxamilli hadisə daxili amillərlə yanaşı, həm də xarici təsirlərlə yaranıb inkişaf edir. Onu da nəzərə almaq lazımdır ki, hər cür qiymət artımı inflyasiya olmadığı kimi, ölkədə maliyyə sabitliyinin əldə edilməsi və ya pozulması da yalnız inflyasiya ilə əlaqədar deyildir. Keçmişdə klassik iqtisadçılar iqtisadi və maliyyə sabitliyi dedikdə, məhz qiymətlərin səviyyəsini nəzərdə tuturdular. Çünki həqiqətən də qiymətlərin sabitliyi iqtisadiyyatın sabit inkişafını təmin edir.

Təhlil

Tədqiqatlar göstərir ki, son illərdə inflyasiya prosesləri əsasən aşağıdakı amillərin təsiri altında formalaşmışdır: məcmu xərclərin, o cümlədən fiskal faktorların əhəmiyyətli təsir etdiyi istehlak və investisiyaların sürətlə artması və nəticədə, məcmu tələbin məcmu təklifi əhəmiyyətli üstələməsi; tədiyyə balansının profisitinin artması və bu amilin pula təklifinin artımını əsas mənbəyinə çevrilməsi; məsrəf inflyasiyası, sənaye topdansatış qiymətlərinin əhəmiyyətli artması və bunun istehlak inflyasiyasına artırıcı təsiri; inhisarçılığın təsiri; tərəfdaş ölkələrdən inflyasiya idxalı və s.

Tələbin sürətlə artması, valyuta bazarında xarici valyuta təklifinin kəskin genişlənməsi, xarici və daxili struktur amillərinin intensivləşməsinə baxmayaraq həyata keçirilmiş pul siyasəti inflyasiyanın tədqiq olunan bir çox illərdə təkrəqəmli səviyyədə saxlanmasına imkan vermişdir.

“Mərkəzi Bank haqqında” qəbul edilmiş Qanununa görə, həmin bankın “əsas məqsədi öz səlahiyyətləri daxilində qiymətlərin sabitliyinin təmin edilməsidir”. Lakin hər kəsə aydındır ki, qiymətlərin sabitliyi yalnız monetar amillərdən deyil, eyni zamanda, Mərkəzi Bankla yanaşı, əhəmiyyətli dərəcədə İqtisadiyyat, Maliyyə nazirlikləri və Dövlət Gömrük Komitəsindən də asılıdır. Onların fəaliyyəti ciddi şəkildə əlaqələndirilməlidir.

2000-2016-ci illərdə Azərbaycanda bir çox makroiqtisadi göstəricilərin qiymət səviyyəsi ilə qarşılıqlı əlaqəsini əks etdirən belə modellər qurmaq olar:

ÜDM və qiymət səviyyəsi

Əsas kapitala yönəldilmiş investisiya və qiymət səviyyəsi

$$y = 99,128e^{0,0000160x}$$

$$y = 0,00957 + 88,136x$$

t	(24,649)	(39,719)	t	(10,387)	(12,233)
---	----------	----------	---	----------	----------

Std. Error	2,495	6,52E-07	Std.Error	8,485	0,000783
------------	-------	----------	-----------	-------	----------

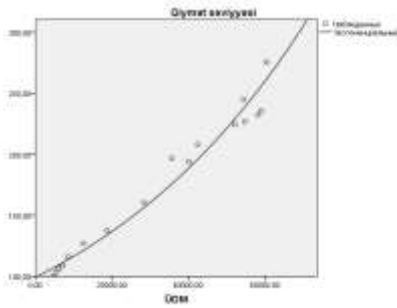
Sig.	1,29E-16	1,49E-13	Sig.	3,03E-08	3,32E-09
R ²	0,975		R ²	0,909	
F	607,577		F	149,658	
Kredit qoyuluşu və qiymət səviyyəsi			Dövlət büdcəsinin xərcləri və qiymət səviyyəsi		
y = 21,535x^{0,248}			y = 15,112x^{0,279}		
t	(12,117)	(25,121)	t	(9,647)	(23,376)
Std. Error	1,777	0,009	Std. Error	1,566	0,012
Sig.	3,03E-08	3,32E-09	Sig.	7,99E-08	3,26E-13
R ²	0,977		R ²	0,973	
f	631,079		F	546,459	
Əhalinin gəliri və qiymət səviyyəsi			İşsizliyin səviyyəsi və qiymət səviyyəsi		
y = 3,414x^{0,403}			y = 658,168 – 82,004x		
t	(12,222)	(47,686)	t	(21,443)	(–15,805)
Std. Error	0,279	0,00845	Std. Error	30,692	5,188
Sig.	3,36E-09	8,53E-18	Sig.	9,25E-11	1,15E-12
R ²	0,993		R ²	0,943	
F	2274,025		F	249,825	
İşsizliyin səviyyəsi və qiymət səviyyəsi			Dövrüyyədə nağd pul və qiymət səviyyəsi		
y = 657,834 – 5,492x			y = 24,781x^{0,245}		
t	(21,485)	(–15,834)	t	(3,909)	(12,251)
Std. Error	30,623	0,346	Std. Error	3,909	0,020
Sig.	1,12E-12	9,02E-11	Sig.	1,32 E-05	3,25E-09
R ²	0,943		R ²	0,909	
F	250,727		F	150,099	

2000-2016-ci illərdə Azərbaycanda bir çox makroiqtisadi göstəricilərin qiymət səviyyəsi ilə qarşılıqlı əlaqəsini əks etdirən modellərin qrafikləri:

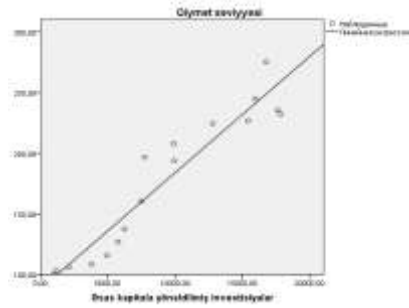
ÜDM və qiymət səviyyəsi

Əsas kapitala yönəldilmiş investisiya və
qiymət səviyyəsi

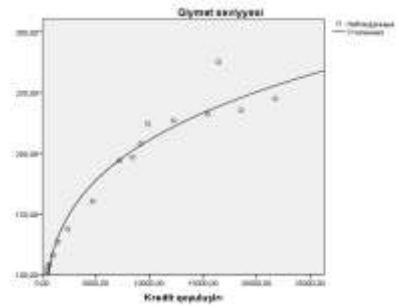
Kredit qoyuluşu və qiymət səviyyəsi

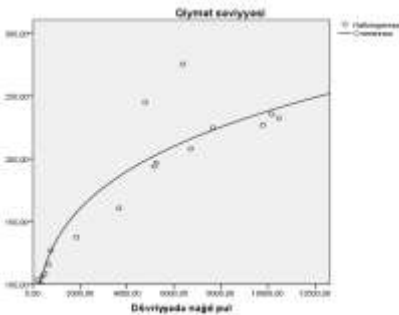
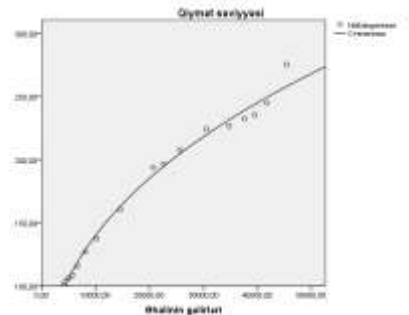
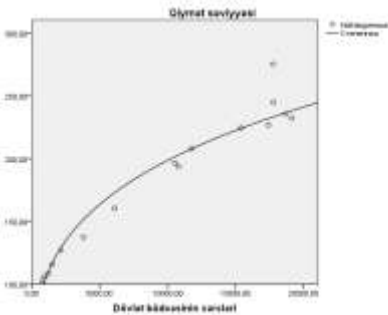
Dövlət büdcəsinin xərcləri və qiymət səviyyəsi

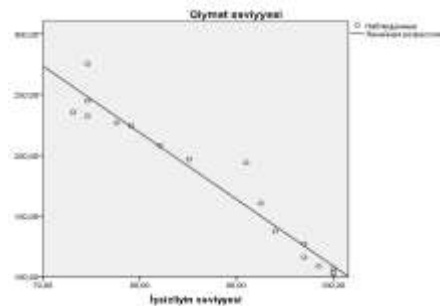
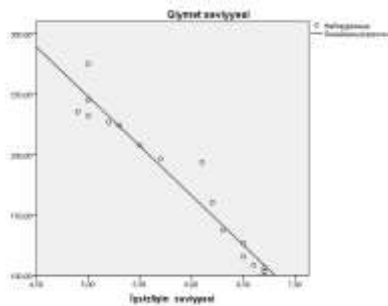
Əhalinin gəliri və qiymət səviyyəsi

Dövriyyədə nağd pul və qiymət səviyyəsi

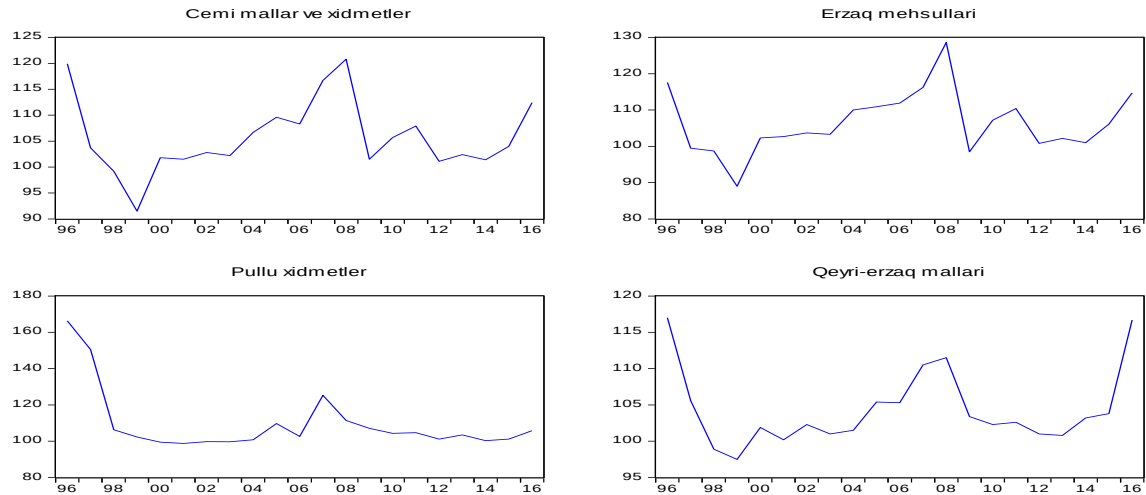

İşsizliyin səviyyəsi və qiymət səviyyəsi

Qrafik 1. Azərbaycanda bir çox makroiqtisadi göstəricilərin qiymət səviyyəsi ilə qarşılıqlı əlaqəsini əks etdirən modellərin qrafikləri (2000-2016-cı illər)

Statistik məlumatlarından aydın olur ki, istehlak mallarının və əhaliyə göstərilən pullu xidmətlərin qiymət (tarif) indeksləri üzrə ən yüksək göstərici islahatların ilk illərində olan dövrdə 1996-cı ildə olmuşdur. Sonralar inflyasiya nisbi sabit artmış, lakin 2004-2005-ci ildə xeyli yüksəlmişdir. Respublika rəhbərliyinin antiinflyasiya tədbirləri, xüsusi fərman vasitəsilə inflyasiyanın qarşısı alınmışdır. Lakin növbəti illərdə olan yüksək qiymət indeksi, xüsusilə pullu xidmətlərin tarifində olan artım respublikamıza neft satışından daxil olmaların və əhalinin həyat səviyyəsinin, onun gəlirlərinin artması ilə və 2008-ci il böhran qabağı dövrə əlaqələndirilə bilər. Maliyyə böhranını respublikamızda fəsad törətmək etimalını azaltmaq naminə respublika rəhbərliyininin sərt və ciddi iqtisadi tədbirləri nəticəsində, xüsusilə büdcə xərclərinin və o cümlədən, dövlət investisiya proqramları çərçivəsində bəzi tədbirlərin təxirə salınması nəticəsində bu sahədə irəliləyişlər əldə olunmuş və inflyasiya xeyli sabitləşmişdir.

Qrafik 2.

Azərbaycanda qiymət əsviyyəsinin dinamikası (1996-2016-ci illər)

Təkcə kənd təsərrüfatı məhsulları deyil, ümumən bütün istehsal olunan məhsullarının istehsal qiyməti və son istehlak qiymətləri arasında dəfələrlə fərq olur. Bu təbii haldır. Ancaq əgər insanlar təbiətin axarına müdaxilə edirlərsə, qoy onlar təbiətin bir hissəsi olan insanlar arasında olan təbii münasibətlərə də müdaxilə etsinlər və çoxamilli qiymət funksiyasına nəzərən qiymət nisbətlərinin optimallaşdırılmasına çalışsınlar.

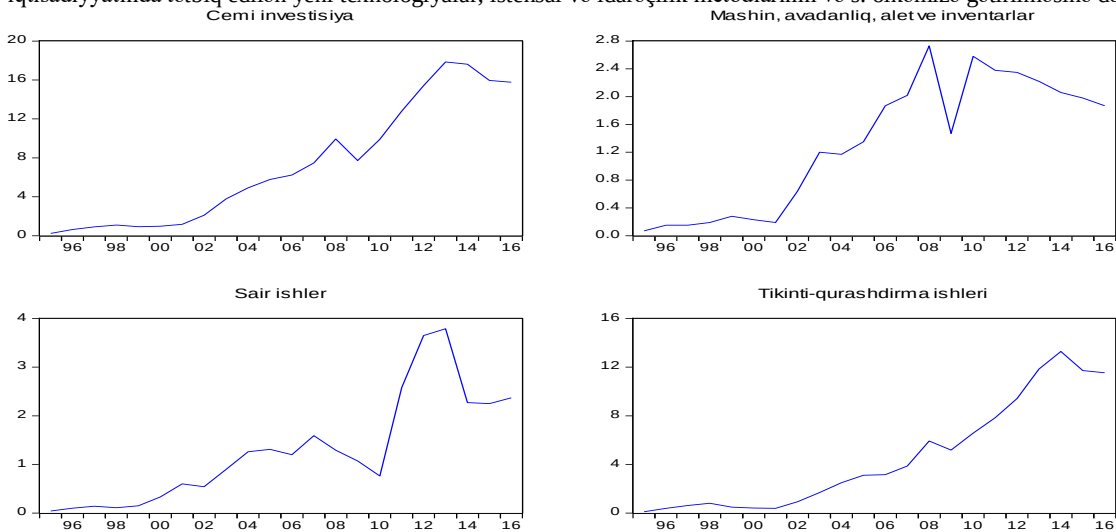
Tam təminatlı əhali qrupunun istehlakda müəyyən rasionallıq və əlavə resursların azad olunmasını iqtisadi inkişafının sürətlənməsinə imkan verəcəkdir. Sosial tərəqqinin sürətləndirilməsi gəlirlərin bölüşdürülməsinin daha radikal siyasətini tələb edir.

İnkişaf etməkdə olan dövlətlərin təcrübəsi onu göstərir ki, bu dövlətlərdə, dövlət iqtisadiyyata kapital qoyuluşlarının həyata keçirilməsi yükünü öz üzərinə götürür.

Azərbaycan dövlətinin malik olduğu təbii sərvətlərə özünün sahib çıxması nəticəsində ölkəmizin maliyyə imkanlarının genişlənməsi, investisiya mühitinin daha da yaxşılaşması ilə bağlı görülməli tədbirlər investisiya qoyuluşlarının durmadan artmasına yol açmışdır.

Məlum olduğu kimi, iqtisadiyyat istehsal fondlarından daha yaxşı istifadə olunması və yaxud da köhnə fondların daha məhsuldar olan yeniləri ilə əvəz olunması və onların miqdarının artırılması hesabına arta bilər. Mövcud olan köhnəlmiş əsas fondlar hesabına uzunmüddətli inkişaf əslində yoxdur. Çünki onların aktiv hissəsi - maşın və avadanlıqlar tez bir zamanda köhnəlir, rəqabət qabiliyyətini itirir və ona görə də orta hesabla hər 7-8 ildən bir yenilənməlidirlər. Beləliklə, iqtisadi inkişaf istehsalın yenilənməsi və genişlənməsinin vacib şərti olan əsas fondlara investisiya qoyuluşu dərəcəsindən asılıdır.

Azərbaycan Respublikası güclü təbii-iqtisadi potensiala malik olduğu üçün investisiya qoyuluşu baxımından cəlbədicidir. Eyni zamanda, sahibkarlıq üçün yaradılmış əlverişli siyasi, sosial-iqtisadi mühit və nisbətən ucuz kadr potensialı bu cəlbədiciliyi daha da artırır. Azərbaycanda yaradılan əlverişli investisiya mühiti yalnız daha yaxşı istifadə olunması və xarici investisiyanın həcmində artımına deyil, həm də dünya iqtisadiyyatında tətbiq edilən yeni texnologiyalar, istehsal və idarəçilik metodlarının və s. ölkəmizə gətirilməsinə də yol açır.

Qrafik 3. Azərbaycanda investisiyanın dinamikası (1996-2016-ci illər)

Azərbaycanda ÜDM-in əsas kapitala yönəldilmiş investisiyalarla və ÜDM-in neft hasilatı ilə əlaqəsini əks etdirən belə modellər vermək olar:

ÜDM və əsas kapitala yönəldilmiş investisiyalar

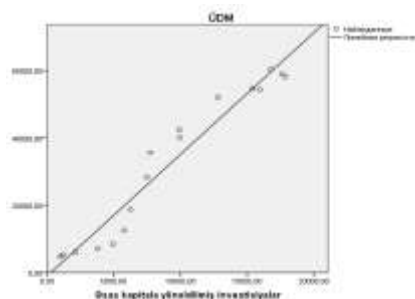
$$y = 5619,181x^{1,0001}$$

ÜDM və neft hasilatı

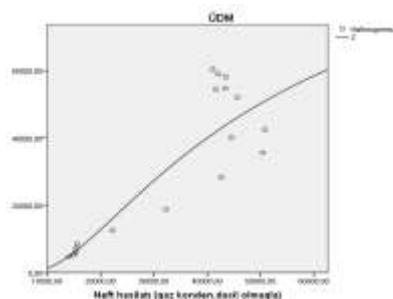
$$y = e^{(11,736 + (-45593,451/x))}$$

t	(5,883)	(63750,833)	t	(80,107)	(-13,139)
Std. Error	955,135	0,000015	Std. Error	0,147	3469,866
Sig.	0,00003	1,148E-64	Sig.	3,673E-21	1,239E-09
R ²		0,863	R ²		0,920
F		94,099	F		172,655

ÜDM və əsas kapitala yönəldilmiş investisiyalar

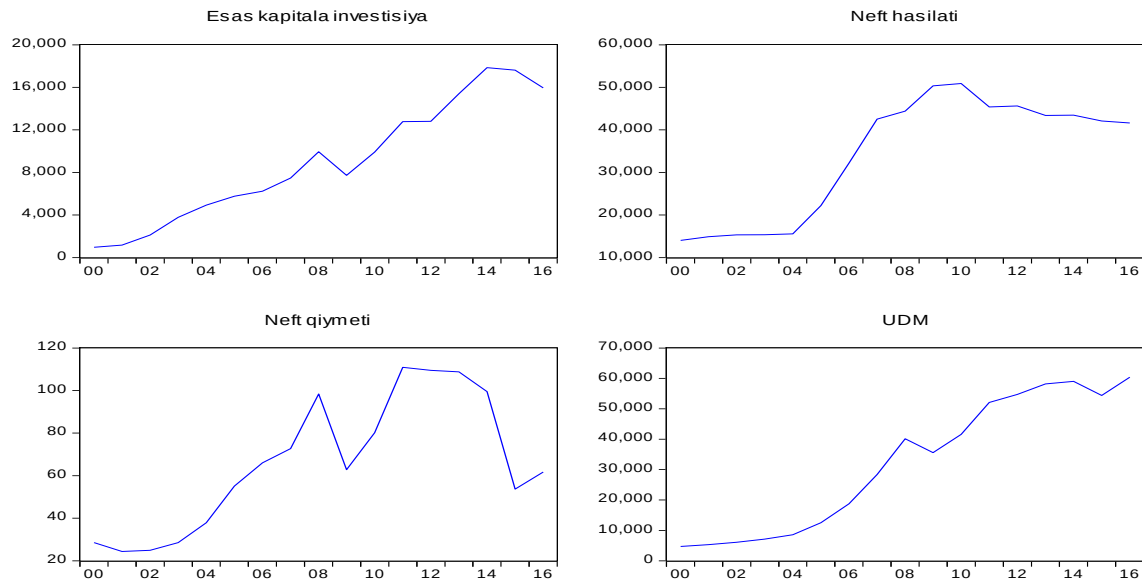
ÜDM və neft hasilatı

Qrafik4. Azərbaycanda ÜDM və əsas kapitala yönəldilmiş investisiyalar ilə və ÜDM və neft hasilatı ilə əlaqəsini əks etdirən modellərin qrafikləri (2000-2016-cı illər)

Cədvəl
Azərbaycanda ÜDM, əsas kapitala investisiya, neft hasilatı, neftin qiyməti

İllər	Ln (ÜDM artımı)	Ln (Əsas kapitala investisiya artımı)	Ln (Neft hasilatı artımı)	Ln (Neft qiyməti artımı)
2000	4,60518	4,60518	4,60518	4,60518
2001	4,72473	4,79496	4,66627	4,44969
2002	4,85593	5,38312	4,69410	4,46936
2003	5,02059	5,96922	4,69775	4,60518
2004	5,19739	6,23186	4,70863	4,88960
2005	5,58162	6,39058	5,06576	5,26321
2006	5,98469	6,46801	5,43634	5,44501
2007	6,39876	6,64886	5,71472	5,54166
2008	6,74607	6,93488	5,75796	5,85822
2009	6,62739	6,67986	5,88416	5,39500
2010	6,78129	6,93098	5,89468	5,64013
2011	6,96716	7,18546	5,78044	5,96384
2012	7,11734	7,18728	5,78538	5,95119
2013	7,13154	7,37274	5,73478	5,94478
2014	7,04976	7,51995	5,73667	5,85542
2015	7,15465	7,50686	5,70438	5,23868
2016	7,05643	7,40780	5,69367	5,37759

Qrafik 5.
Azərbaycanda ÜDM, əsas kapitala yönəldilmiş investisiyalar, neft hasilatı neftin qiymətinin dinamikası (2000-2016-ci illər)

Statistik göstəricilərə əsasən Respublika ÜDM-nin investisiyadan, neftin hasilatından və neftin qiymətindən asılılığı əks etdirən riyazi-iqtisadi modelli qura bilərik.

$$y = -2,832 + 0,450x_1 + 0,987x_2 + 0,139x_3$$

t	(-5,983)	(4,392)	(4,866)	(0,722)
Std. Error	0,488	0,102	0,203	0,193
Sig.	0,00005	0,0007	0,0003	0,482
R ²	0,976			
F	176,891			

Modeldən aydın olur ki, R²-in vahidə yaxınlığı asılılığın sıx olmasından xəbər verir. Modelin iqtisadi və riyazi məntiqliyini iqtisadi artım tempinin investisiyanın, neftin hasilatının və neftin qiymətinin artım tempinə nisbi yaxın olması ilə əlaqələndirmək olar. Belə ki, dünya iqtisadi konjunkturasından fərqli olaraq, yuxarıda qeyd edildiyi kimi, dünya neft hasilatı və neft istehlakı arasında tam vahidə yaxın olan asılılıq, dünya neft hasilatı, neft istehlakı və dünya ÜDM-i arasında nisbi asılılıq olsa da, neftin qiyməti ilə bunlar arasında asılılıqdan, xüsusilə son on illikdə asılılıqdan söhbət gedə bilmədiyi halda Respublikamızda əks proses baş verir.

Dünya neft qiymətində iqtisadi artım və tələb hərçənd qiyməti formalaşdıran amil kimi çıxış etsə də, ixracatçı və ixracda xüsusi çəkisi az olan dövlət kimi, Azərbaycanın iqtisadi artımı əsasən neft hasilatından və neftin qiymətindən asılılığından danışmaq olar..

İnvestisiyaların sənayenin və ölkə daxilində bütün sahələrin inkişafı üçün geniş istifadəsi ölkə iqtisadiyyatında yalnız neft sənayesinin deyil, qeyri-neft sektorunun inkişafına və ölkə iqtisadiyyatının daha da təkmilləşməsinə təkan verən bir addım kimi nəzərə çarpır.

Nəticə

Belə nəticəyə gəlmək olar ki, qiymətlərin tənzimlənməsi, inflyasiya, bahaçılıq, antiinflyasiya tədbirləri dövlət və onun iqtisadiyyatının mövcud olduğu bütün dövrlərdə əsas məsələlərdən olmuşdur. Belə ki, inflyasiyanın səbəbi artıq pul buraxılışı ilə, əmtəə kütləsilə, əmtəələr dünyasına aidiyyəti olmayan, ayrı-ayrı qiymətlərin öz aralarında və gəlirlər arasında nisbətlərdəki dəyişiklərlə, mürəkkəb ümumi iqtisadi proseslərlə, bir çox başqa amillərlə əlaqələndirilirdi və yekunda sırf siyasi xarakter daşıdığı nəticəyə gəlməyə səbəb olmuşdu. İnflyasiyanın iqtisadi artımla, inhisar qiyməti artımı və kredit ekspansiyası ilə, iqtisadiyyatın dövlət tənzimlənməsilə bağlı olan iqtisadiyyatın militarizasiyası, elmi-texniki işlərin, infrastrukturanın maliyyələşdirilməsi, ətraf mühitə çökələn xərclərlə, investisiya ilə, xarici valyutanın milli valyutaya mübadiləsi, idxal olunan əmtəələrin qiymətlərinin artması hesabına istehsal xərcləri, valyuta bazarlarının milli qiymətlərə əlverişsiz təsirlə, büdcə xərcləri, əhəlinin gəliri, idxalın əvəz edilmə dəyəri, kənd təsərrüfatı əmtəələrinin yüksək dəyəri, ticarət şərtinin hərəkəti (idxal-ixrac qiymətlərinin nisbətləri), işsizliyin səviyyəsilə əlaqələndirilməsini söyləmək lazımdır.

Eyni zamanda dövlətin investisiya siyasətinin qiymət amili ilə əlaqələndirərək milli iqtisadiyyatın formalaşması və inkişafında rolu yüksək qiymətləndirilməlidir.

Yekunda isə aşağıdakı alimlərin fikirlərini söyləmək istərdim. Fransız iqtisadçısı P.Biakaba yazırdı: “Müasir iqtisadi təhlil inflyasiyanın kifayətdə izahını vermir. Biz bu fenomen haqda danışırıq, faktiki olaraq onun nə olduğunu, onun ümumən mövcud olduğunu bilməyərək onunla mübarizə aparırıq”. İsveç iqtisadçısı E.Şteysler bəyan edirdi: “İnflyasiya – bu qiymətlərin ümumi artımıdır”. İnflyasiyanın səbəblərinin izahında İngilis “Ekonomist” jurnalı inflyasiyanın 14 səbəbini göstərmiş, fransız iqtisadçısı A.Nikolai inflyasiyanın 42 səbəbini sadalamışdır [2, s.215].

S. Veyntraub: “Qiymətlər son hesabda daxili niyyətdən (arzu, məqsəd, meyl. N. H.) və məhdudiyyətlərdən, ehtiyatlığımızdan, həl-əhvalımızdan və zəifliyimizdən (gücsüzlüyümüzdən, N. H.) və hətta sahibkarların əsəblərindən asılıdır” [1, s.88] .

K. Boulđinq: «Milyardlarla determinantlar mövcuddur. Qiymətin son səbəbi bəşəriyyətin psixologiya və onun texnikasının dərinliklərində və onu mühitünün psixoloji-texniki dərinliklərindədir və dəniz danələri, zərrəcikləri qədər çox müxtəlifdirlər» [1, s.88].

ƏDƏBİYYAT

1. Геретик Ш. Критика буржуазной теории политэкономии / Пер. со словац. М.: Прогресс, 1977, 375 с
2. Страны «Третьего мира», внешнеэкономические связи, финансирование развития. М.: Наука, 1975, 360 с.
3. <http://www.azstat.org>. – Azərbaycan Dövlət Statistika Orqanının rəsmi web ünvanı.

MÜSƏLMAN MEMARLIĞINDA HƏNDƏSİ DÜYÜNLƏRİN SIRRI VƏ ONLARIN MƏNƏVİ IDRAKI

Neda Ghaffari

Azərbaycan Dövlət Rəssamlıq Akademiyasının Tələbəsi

1- Müqəddimə

Düyünlər bir çox sənət əsərlərində müşahidə olunur. Həndəsə kainatda mücərrəd rəsmlərin cövhəridir. Həndəsə rəsmlərində düyünlərin sayı vədət təşkil edir. Demək olar ki, cüzlərdən təşkil olan küll məfhumu kimi həndəsə rəsmləri də düyünlərdən təşkil olunmuşlar. Müxtəlif həndəsə fiqurlarında olan özünəməxsus xüsusiyyətlər, yəni nöqtədən tutmuş, xətt, çoxbucaqlılar və fəza fiqurları baxmayaraq ki, xaric dünyasıla ünsiyyətdədirlər, lakin xaricdə olan cisimlərdən asılı deyillər. Bu özünəməxsus xüsusiyyətlər onları kodlaşdıraraq sinvolik etmişdir. Bu üzdən kainatda, incəsənətdə və ədəbiyyatda onların nümunələrini müşahidə edirik. Düyünlərin ənənəvi düzəlişində əsas məsələ ondan ibarətdir ki, düyünləri memarların şahmatı adlandırırlar. Çünki hər bir memar peşəsində məharət tapdıqca özü düyünlərin dizaynına başlayır. Ona görə də düyün dizaynı sadə bir iş olmadığı üçün hər kəs onu dizayn edə bilmir. Bu üzdən də ənənəvi olaraq düyünə və düyün dizaynına memar şahmatı deyirlər.

2- Nəzəri əsaslar və müzakirə (teorik əsaslar və müzakirə)

şəkil nömrə 1

Qrupun əsas məqsədi memarlıq dizaynı üzərində mütəmərکز olubdur. Düyünlər bir-biri ilə çulğalaşan çox mürəkkəb geometrik nümunələr olaraq bir mühiti əhatə edirlər. Ümumiyyətlə ilk baxışda həndəsi düyünlərdən heç bir şey anlamırıq, lakin biraz dərinləndikdə gördük ki, onda aydın həndəsə məntiqi mövcuddur. Əgər biraz da artıq diqqət etsək onlarda nizamlı naxışların olduğunu görürük. Məsəl üçün İsfahanın Came məscidindəki nümunələrdə ustalıqla bir sal daşının üzərində bir düyün vasitəsi ilə bir baca yaradılmışdır yaxud həmin məscidə kaşdan istifadə olunaraq nizamlı həndəsi fiqurlar (düyünlər) düzəldilmişdir.

İndi birlikdə ənənəvi müsəlman memarlıq və incəsənətində yaradılan düyünlərin bir neçə nümunələrini müşahidə edək. Yəzd şəhərinin Came məscidinin giriş qapısının üzərində taxta üzərində yonulmuş mürəkkəb düyünləri görmək olur. Kaşan şəhərində Amirilər sarayının ikinci mərtəbəsində memarlıq nümunəsi olaraq çəpər formasında ağacdan hazırlanmış düyünləri müşahidə edirik. İsfahanın Came məscidinin tavanında gəcdən istifadə olunaraq yaraşlıq həndəsi düyünlərin dizaynına rast gəlirik. Bu asma tavan formasında binanın tavanını daxildən örtür. Hələ parçalardan da müxtəlif nümunələr mövcuddur. Hal-hazırda Birləşmiş Krallıqda saxlanılan İspaniyaya aid islamın ilkin dövrünün parça nümunəsini misal göstərmək olar. Bu əsərin üzərində bir həndəsi düyün dizaynı olunmuşdur.

Miniatürlərdə də bütün müstəviləri dolduran həndəsi nümunələr olaraq düyünlərin olduğunu şahidliyik. Beləliklə görürük ki, düyün və düyün dizaynları təkcə memarlıq abidələrində deyil, həm də bütün əski sənət əsərlərimizdə mövcuddur. Xətlərin və yaxud müqəddəs kitab cildlərinin üzərində də belə həndəsi düyünlərə rast gəlirik. İslamın ilkin illərində və orta əsrlərdə mebel üzləri, qablar və s. əşyalar üzərində belə düyünlər dizayn edilmişdir. Memarlıqda düyünlərin istifadəsi özünəməxsusdur. Yuxarıda göstərilən adi düyün dizaynların əksinə olaraq günbəzlərin içərisində düyünlərin dizaynları çox çətin və mürəkkəb bir iş sayılır. Yəzd və İsfahanın Came məscidlərinin günbəzlərinin dizaynlarını misal gətirmək olar. Yaxud günbəzlərin çöl üzlərində onlardan istifadə edilir. Məsəl üçün Kirmanın Mahanındakı şah Neymətulla günbəzini göstərmək olar. Yuxarıda göstərdiyimiz bütün nümunələrin hamısı ənənəvi (əski) müsəlman memarlığında və sənət əsərlərində mövcuddur. Qeyd etməliyəm ki, düyün və düyün dizaynı təkcə keçmişə aid deyil, indi də ondan istifadə olunur. Onunla çoxlu işlər görülür. Bu şəkllə baxın, sizcə bu sənət əsəri haradadır?

Şəkil nömrə 2

Bu abidə Hollandiyanın Amsterdamb şəhərindəki müsəlman qəbristanlığının mərkəzi binasıdır. Çox yaxında inşa olunan memarlıq abidəsidir. Bu bina 2011-ci ildə tikilmişdir. Bu işdə ənənəvi müsəlman dünyünü dizaynından bəhrələnmişlər. Bu nümunə müsəlman ölkələri nümunələrindən götürülmüşdür.

Qeyri-müsəlman ölkəsində belə bir keyfiyyətdə tikilən abidə diqqətə layiqdir. Əlbəttə ki, bina İslam mövzusu ilə əlaqədardır. Bu iş çox dəqiqdir. Bu gün qərbdə olan texnologiya ilə bu işi çox rahatcasına görmək olar. Yəni düzəlinən parçaları bir-birinin yanına düzərək bir nümunəni formalaşdırmaq olar. Müasir dövrdə İslam həndəsi dünyələrindən istifadə edilməklə başqa yeni nümunələr inşa edilmişdir. Buna misal olaraq fransız memarlığı vasitəsi ilə Qətərin Dohə şəhərində tikilən qüllənin bütün fasadı bir növ düyün naxışları ilə örtülmüşdür. Bu işdə bir-biri ilə yanaşı neçə qat görürük. Bu binanın divarı bir neçə fərqli sadə naxışlı düyünlə dizayn olunubdur.

şəkil nömrə 3

Avestraliyada qatar stansiyalarının birində bir binamövcüddür. Bu binanın hər tərəfi bir növ düyün nümunəsi ilə əhatə olunmuşdur. Bu işi biz əgər Terandə görülsəydik, geriqlmişliyə müttəhim olurduq ki, binanın üzərində heç bir yaradıcılıq göstərmədən bir-biri ilə uyğunluğu olmayam düyünlərdən istifadə etmişik. Vətəndaşlarımız tərəfindən bu iş o qədər pislənəcəkdə ki, söz deməyə cürət tapmayacaqdıq. Halbuki, qərbdə belə bir bina üzərində bu sadəlikdə düyünlərdən istifadə etmişlər. Hətta pəncərə yeri üçün düyünlərdən bəzi parçaları da götürmüşlər. Avistriyada bir sənət əsəri olaraq başqa müsəlman qəbristanlığı mövcuddur. Yəni də görürük ki, binanın divarlarının birisinin üzərində düyünlərdən istifadə olunub. Bu düyün bir işıq filtri kimi işığı binanın içinə ötürür. Bu gün memarlıq dizaynlarında və habelə başqa dizaynlarda düyünlərdən çox istifadə olunur. Misal üçün Parisdə məşhur Ərəb mərkəzində tanınmış fransız memarı Jan Novel misli görünməmiş texnologiyadan istifadə edərək divarı sadə və çox yaraşqlı düyünlərlə dizayn etmişdir. Bu divar bir mexaniki sistem vasitəsi ilə açılıb-bağlanmaqla işığı binanın daxilinə ötürür və ya onun içəriyə girməsinə mane olur. Bu gün düyünlər təkcə divarlarda deyil, həm də sadə bir örtük kimi döşəmələrdə də istifadə olunur. Adi və mürəkkəb şəkildə düyünlərdən kabinet və ofislərin dizaynlarında da istifadə olunur. Bir örtük kimi sənaye dizaynlarında da düyünlərdən istifadə edilir. Gördüyünüz beşayaqlı da bir düyünlə örtülmüşdür. Düyünlərdən heykəllərin dizaynında və qrafika işlərində də istifadə olunur. Düyünün istifadəsi artıq dical dizaynlarını da əhatə etməkdədir. Alqoritmik nümunələrlə, müstəviləri dolduraraq onları bir-biri ilə yanaşı düzülür.

Yuxarıda qeyd olunan bu sözlərdən məqsədimiz düyünlərdən necə istifadə edilməyi aydınlaşdırmaqdır. Düyün elə bir şey deyil ki, bu gün əski zamana aid olduğu üçün ondan istifadə edilməsin, yaxud artıq ondan əsər-əlamət qalmasın. Bu gün də daxili fəzalarda düyünlərdən çox istifadə olunur. Əlbəttə bəzi geometrik nümunələr var ki, düyün olmaq üçün onların arasında heç bir uyğunluq və həndəsi mütənəssiblik yoxdur, lakin bu gün şəhərsalma fəzasında onlardan da istifadə olunur. Bəzi vaxtlar düyünlərdən həddən artıq istifadə edildiyi üçün tamaşaçının zövqünə toxunaraq onlara əziyyətverici olur. Bu izahatdan məqsədimiz neçə və hansı formada düyünlərdən istifadə edildiyini göstərək idi.

şəkil nömrə 4

Düyünlərin ənənəvi düzəlişində əsas məsələ ondan ibarətdir ki, onları memarların şahmatı adlandırırlar. Çünki hər bir memar peşəsində məharət tapdıqca özü düyünlərin dizaynına başlayır. Ona görə də düyün dizaynı sadə bir iş olmadığı üçün hər kəs onu dizayn edə bilmir. Bu üzədən də ənənəvi olaraq düyün və düyün dizaynına memarların axmatı deyirlər. Lakin şərqşünaslar müsəlman ölkələrinə daxil olub və bu ölkələrin qiymətli sənət əsərlərini tapdıqdan sonra düyünlərin sirrini öyrənməyə çalışdılar. Çünki bizim memarlıq ənənəmizdə və sənəd əsərlərimizdə sənətkarlarımız öz əsərlərinin sirrini nəinki qeyd etməmişlər, hətta o işlərinin üslubları barədə izahat da verməmişlər. Yəni onlar yolları necə getdiklərini və hansı nəticələrə nail olduqlarını göstərməmişlər. Bu qaynaqların olmadığı üçün şərqşünaslar çalışdılar ki, düyünlərin sirrini özləri kəşf eləsinlər. Ona görə də sənət əsərlərini toplamağa başladılar. Sonra onlar nəzəri olaraq bu dizaynlərin sirrini öyrənməyə çalışdılar. Mənim söylədiklərimi təsdiq edən bir çox məsələ mövcüddür. Bu şəxsiyyətlər çox vaxt düyünlərin kodlarını aç

bilməmədiklərinin səbəbini qaynaqların olmaması ilə əlaqələndirirdilər. Yəni onlar birbaşa bu məntəqələrin mədəniyyətinə əl tapa bilmirdilər, ona görə də bir çox mənbələr əldə edə bilmirdilər. Əgər bir şey də tapsaydılar o əsərlə əlaqədar bir nəticəyə nail ola bilmirdilər. Şərqşünaslar yeni əsərlərində mənbələrin biri olan Topqapı ərizəsi (dilekçəsi) qaynağının üzərində çoxlu təkid edirlər. Müasir dövrdə bu yazı İstanbulda kəşf olundu və hal-hazırda oranın muzeyində saxlanılır. Onların refrens və əsərlərinin əksəriyyətində Topqapı yazısına istinad edilir. Lakin ölkəmizdə bir çox mənbələr vardır ki, düynlərin necə çəkilişinin və sirrinin kəşf olunmasında bizə yardım edə bilər. Müəllif Hüseyn Lorzadənin vasitəsi ilə mərhum bir memarın əsərlərini “ Unudulmuş sənət əsərlərinin bərpası” adla nəşr etdirmişdir. Aşağıda çox əski dövrəaid başqa bir kitabın şəkli verilmişdir. Bu kitab əbülvəfa Məhəmməd Buzcaniyə məxsusdur. Doqquzuncu əsrdə bu kitaba bir qoşma əlavə olunub ki, onda bəzi düynlərin çəkiliş üslubu izah edilmişdir. Bu iki kitabdan əlavə başqa memarların da sənət əsərlərində də düynlər çəkilmişdir. Bunlar memar Mahirül-nəqş və ya Əsgər Şeyrəbafdır. Bu şəxslər də kitab və əsərlər yazıblar. Bunlar da bir düynlərin rəsim üslubuna aid sənədlərdir.

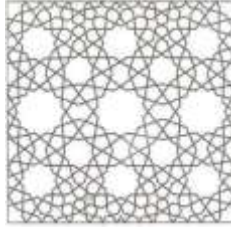

şəkil nömrə 5

Bu yaxınlarda, yəni 10-20 il ərzində bu qaynaqlarla yanaşı qərbdə də düynlərin hansı üslubda çəkilişinin kəşfi üçün çoxlu səy göstərilmişdir. Yəni düynlərin sirrini öyrənmək üçün onlar barədə bir çox əsərlər yazılmışdır. Bir sıra toplulara rast gəlirik. Hankin, Qrambuam, Şepert habelə Səid və Parmanın tədqiqatlarını ad aparmaq olar. Həndəsi düynlərin bəzilərinin rəsm üslubunu şərh edək. Belə ki, sol tərəfdə görünən şəkildə onda olan düynlər müasir dizayn üslubu ilə çəkilmişdir. Bu düynün təsvirini avropalıların kitab və əsərlərində görə bilərik. Sağ tərəfdəki şəkil isə İran memarlarının çəkdiyi ənənəvi üslub əsasında dizayn olmuşdur. Birinci baxışda onlar arasındakı fərqlər hiss olunmur. Lakin diqqətlə baxıb və onları bir-biri ilə müqayisə etdikdə köklü fərqlərin olduğunu görürük. Bizim fikrimizcə bu iki naxışın fərqləri ondadır ki, əski üslubda düynün əsas fonu üzərində iş görülür. Halbuki yeni səbklərdə düynün fonuna diqqət edilmir. Əski və yeni üsullar arasındakı fərqi sübut etmək üçün onları araşdırırıq. Yəni onlar arasındakı fərqi aydınlaşdırmaq istəyirik. Əski üslubda düynlər həndəsi düynün alətlərindən təşkil olunur. Bu alətlər tanınmışlar, yəni onların hər birinin özü-özlüyündə ünvanı və adı vardır. Çəkiliş üslubu da aydındır. Biz əski(ənənəvi) düynü tanımaq üçün birinci növbədə onların alətlərini tanıyıq. Ümumiyyətlə əski üslubda düynləri üç hissəyə- iti, küt və seyrəyə bölmək olar. Hər bir düyn bu üç hissədən təşkil olur. Məsələn üçün seyrək və küt düyn yaxud bir düyn hər üç xüsusiyyəti özündə ehtiva edə bilər. Həmçinin bir düyn yalnız bu üç xüsusiyyətlərin birisini özündə ehtiva edə bilər. Küt düyn özü müəyyən alətlər toplusuna sahibdir. Bu alətlərin hər tərəfi bəlli bucağa malikdir. Bu alətlər bir-biri ilə tərkib olaraq nəticədə son düynü yaradırlar. İti və seyrək düyndə də bu məntiqi görmək olar. Əgər bir düynün alətlərini təhlil etsək görərik ki, düyn bir sıra müəyyən alətlərdən təşkil olubdur. Məsələn üçün bu naxışlının bu nöqtəsində bir “altı bənd” və bir “beş bənd” görürük. Beşlərdən və alətlərin bucaqlarından düynlərin hansı qrupa aid olduğu müəyyən olur.

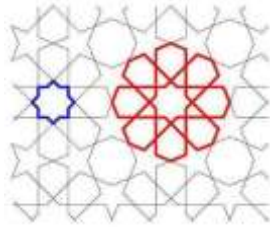
İndi isə Memar Lorzadənin üslubu ilə bir ana düynün çəkiliş üslubunu analiz edirik.

Yəni bir düynün necə yaranmasını aydınlaşdırmaq istəyirik. Bu işi başlamaq üçün fonun eninin bir küncündən bir bucaq götürərək onu beş yerə bölürlər. Böldükdən sonra yaranan üçüncü radiusu uzadırlar. Bu radiusun kəsişmə nöqtəsinə birbaşa küncdən şaquli bir xətt keçirildikdə “D” nöqtəsi əmələ gəlir. Bu nöqdə yarandıqda bəlli bir çərçivə təşkil olunur. Bu çərçivə vasitəsilə yaranan bəzi tənəsüblər çəkiliş üslubundan törənir. Yəni biz hər bir düzbucaqdan düyn yarada bilmərik. Düyn ancaq çəkiliş üslubu tənəsübündən yaranmalıdır. Çərçivəni çəkildikdən sonra bir qırmızı xətt çəkirik. Əski üslubda çəkilən düynün əsas xüsusiyyəti birinci onun fonu yaxud çərçivəsi, ikincisi isə çəkilən qırmızı xəttidir. Ancaq kod xətti çəkildikdən sonra düynü dizayn edə bilərik. Çəşidli düynlər müxtəlif kod xəttlər vasitəsilə yaranırlar. Məsələn üçün bu ana düynün həndəsi düynünün kod xəttini çəkmək üçün mərkəzdən şaquli kod xətti çəkilmişdir. Bu kod xətti çəkildikdən sonra bu xəttlərdən dairələr keçməklə bir sıra nöqtələr yaranır. Bu nöqtələri arabit nömrələyirik. Sonrakı mərhələdə də beləcə davam edirik. Sonra nöqtələri bir-birinə yapışdırırıq. Bir, iki, üç formasında. Bu işi o qədər təkrarlayırıq ki, düynün strukturunun modulu yaransın. Strukturun modulu yarandıqdan sonra bu şəklin görüntüsünü hər dörd tərəfdən əks etdiririk. Bu əksətdirmə həm mehvəri və həm mərkəzidir. Nihayət bir ana düyn yaranır. Bu düynün ortasında 10 naxışlı əmələ gəlmişdir. Açıq küncələrdə də bu naxışlılar təkrar olunur. Düynün məşhur alətləri də ortada yerləşir. Göründüyü kimi həndəsi düynün çəkilişi çox mərəkkəb və çətindir. Əski üslubda çəkilən düynlər müxtəlif qruplara bölünür. Ümumiyyətlə əski mənbələrdə işarə edildiyi ənənəvi düynlərdə olan məsələləri yeni düynlərdə görəbilmirik. Düyn çoxkomponentli və ya çoxçərçivəlidir. Ənənəvi üslubda da fərqli naxışlılardan yaranan düynlərə çoxkomponentli və ya çoxçərçivəli düynlər deyilir. Naxışlıların fərqiindən məqsəd onların(naxışlılar) saylarında olan fərqlərdir. Naxışlıların sayını öyrənmək üçün onları asanlıqla saymaq olar. Məsələn 1, 2,...3,...,8. bu bir 8 naxışlıdır. Ortadakı naxışlının sayı nə qədərdir? Sayaq. 1, 2, 3,...,20, bir dənə də bu düyn bu küncdə var. Bu düynü təşkil edən necə ədəd fərqli naxışlı mövcuddur? Bu həndəsi düyn çox unikal bir düyndür. Onu çox adi və sadə düyn hesab etməyin. Onun çəkilişi çox çətindir. Bu düyndə nə qədər ortaya yaxınlaşdıqca düynlərin alətləri iriləşir. Haşiyələrə çəkildikcə alətlər kiçilir və bir-birinə qovuşur. Bunu çəkmək çox çətin bir işdir. Düynçəkmə ənənəsində nəzəri cəlb edən məsələ odur ki, düynlər sıxlıq və seyrəklik əsasında rəsm olunurlar. Biz yazılmış əsərlərdə bu kəlamı görürük, ancaq onun nə məqsəd daşıyıldığını bilmirik. Mən öncədən bu sözdən məqsəd nə olduğuna işarə etdim. İndiyə qədər bütün söylədiklərimiz ənənəvi üslubların çəkilişi barədə idi. Yəni onlar barədə mübahisə edirdik. Sonrakı hissədə isə yeni üslubda çəkilən düynlər haqda tədqiq olunacaqdır.

şəkil nömrə 7

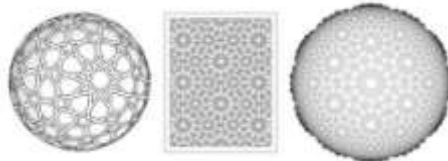
Bu şəkildə Kaplan adlı müasir bir tədqiqatçının 2002-də ictimaiyyətə təqdim etdiyi tədqiqat əsərini analiz edirik. Bu iş qədim şəxslərin axtarışları əsasında təhlil olunmuşdur. Ümumiyyətlə onun üslubu belədir. O, geniş və sərhəddsiz zəmini nəzərdə tutur. Əski əsərlərdə bir sıra sabid nümunələr çıxarmışdır. Onda heç bir məntiq yoxdur. Ancaq naxışları mövcud olan düyünlərdən götürərək bir müstəvi üzərində paylaşdırır. Bu nümunələri yaydıqdan sonra Star və Rosette ş adlı başqa bir sıra nümunələri tanıtdıraraq bu nümunələri doldurur. O, eləyə bilər həmin çoxbucaqlını bir Rosette və bir Starla doldurub bütün müstəvinə mürəkkəb bir düyünə çevirsin. Bu üslubun proqramı Kaplan vasitəsilə yazılaraq pulsuz veb saytlarda dərc edilmişdir. Əlbəttə Kaplan başqa bir üslubu da izah edir. Elə bir üslubdur ki, “əlaqəli bucaq” əsasında düyünü formalaşdırır. Yenə də həmin əlaqəli və əsaslı çoxbucaqlıları müstəvi üzərində çəkir. Bu tərəflərin hər birindən bir bucaq təşkil edir. Şəkildə gördüyünüz bucaq kimi. Bu bucaqlar yaradılarkən müstəvinə bir mürəkkəb düyünə çevirir. Üslub çox sadədir. Əlbəttə sonralar onu inkişaf etdiribdir. Qeyd edim ki, əgər bunlar bir-birindən ayrılırsa mürəkkəb bir düyün yaranacaq. Bu onun işlərindən biridir. Bu (Poleyqon in Contact- Əlaqəli çoxbucaqlı) həmin birincidir ki, onun vasitəsilə 22.5 dərəcəli bucağı yaradır. Beləliklə müstəvinə mürəkkəb bir düyünə çevirir. Bu şəkildə olduğu kimi. Nəzərdə tutulan bucaq 45 dərəcədir. Sonrakında da bucağın ölçüsü dəyişir. Bu düyünlər nə qədər açılıb bağlanarsa bir çox düyünlər düzləcəkdir. Bu iki üslubu Kaplan təqdim edibdir.

şəkil nömrə 8

Başqa şəxslər də düyün strokturu barədə axtarış aparıblar. Budner adlı bir şəxs də düyünlərin çəkilişi ilə məşğul olmuşdur. Onun təqdim etdiyi üslub belədir. Bir sıra Rosetteləri məsafə ilə bir-birinin yanına düzür. Bu Rosetteləri bir-birinin yanına düzdükdən sonra bizə aydın olmayan çıxarılan nəticə barədə deyir ki, düyünləri çəkmək üçün belə etməlisiniz. Onun üslubu ümumi deyil, xüsusi xarakter daşıyır. Yəni bu xass üslub özəl düyün üçündür. Biz bu toplunun necə bir-birinə birləşib və düyünü formalaşdırdığını izah edirik. Qeyd etdiyimiz kimi bu üslubun ümumiliyi yoxdur. Ancaq xass düyünlər üçün ondan istifadə edilir.

Hal-hazırda yeni də başqa bir üslubu izah edirik. Bu Boyner adlı bir şəxsin üslubudur. O, bizim ənənəvi düyünçəkmədə müstəvinə bir neçə əlaqəli çoxbucaqlılara çevirir. Ondan bir bucaq əmələ gəlir. Sonra müstəvinə hər tərəfindən bir düyünə çevirir. Bu üslub Kaplanın üslublarına çox oxşayır. Amma o üslublar arasınd belə bir fərq mövcuddur. Buyner ənənəvi İslam düyünlərinin o dərəcədə mürəkkəb olduğunu dərk edərək başa düşüb ki, Kaplanın üslubu ilə onları rahatcasına çəkmək olmaz. İndi onları bir də müqayisə edək. Bu şəkildə gördüyünüz düyünlərin hər ikisi mürəkkəb və özünəməxsusdur. Lakin sağdakı düyünə diqqət etdikdə bir nizamlı və aydın nümunəni görə bilərsiniz. Yəni müəyyən məsafə ilə naxışların təkrar olmasını müşahidə edirik. Düyünlərin alətləri tamamı ilə aydındır. Bir hücrə kimi hər yerdə təkrarlanır. Hər tərəfdən bu düyünləri istənilən qədər sonsuzadək uzatmaq olar. Lakin soldakı düyün fərqlənir. O, ənənəvi üslubda çəkilmiş bir düyündür. Bu düyünün ortasında bir iyirmilik(20) naxışlı mövcuddur. Haşiyələrdə də fərqli və müxtəlif dərəcəli naxışlılar vardır. Ola bilsin ki, bu fərqlər bizim üçün aydın olmasın. Çünki bütün bu naxışlılar düz bir müstəvi üzərində formalaşmaqdadırlar. Bunların əyri müstəvilərdə yerləşdirməsi həssaslıq tələb edir. Avropada elə çox proqramlar icad olublar ki, bir naxışlıni əyri müstəvidə rahatlıqla çəkmək olar. Misal üçün Danham adlı bir şəxs elə bir alqoritmlərin yaradıcısıdır ki, əyri bir müstəvidə düz müstəvidə çəkilən düyünü dizayn etməyə qadirdir. Haşiyədəki görünən hiperbolik şəkil kimi bir nizamlı düyün əyri müstəvidə vaxt gərginliyi əsasında onun forması adı haldan xaric olur. Daha naxışlıda o düz xəttləri görə bilmirik. Onda əyri xəttlər yaranır. Bu iş üçün elə bir mürəkkəb alqoritm lazımdır ki, onu yerinə yetirə bilsin. Kaplan Salislə birlikdə çalışdılar ki, öz nümunələrini əyri müstəvidə çəksinlər. Qərribə hadisə baş verdi. Misal üçün onlar əvvəlki nümunələrini bir kürə səthində çəkmək istəyirdilər. Bu şəkildə bir naxışlı vardır ki, onu sayırıq. 1, 2, 3, ..., 12. bu müstəvi üzərində bir 12 naxışlı təsvir yaranır. Lakin bu nümunə bir kürə səthində çəkilərkən nə hadisə baş verir? O, bir naxışlı 1, 2, 3, ..., 9-a çevrilir. Yəni doqquzluq naxışlığa çevrilir. Çox qərribə haldır. Kaplan heç bir yol olmadığı nəticəni aldı. O, əgər bir həndəsi nümunələri əyri müstəvi üzərində çəkərsə mütləq naxışlının forması dəyişməlidir. Bu Kaplan üçün bir nailiyyət sayılırdı. Yəni o, hansı səthdə düyünü çəkirsə mütləq onun naxışlı formasını dəyişdirməlidir. Misal üçün bu işi bir hiperbolik səthində çəkdi, ondörtlük(14) naxışlının yaranmasına nail oldu. Yəni yenidən naxışlının dərəcələri dəyişdi. Sonda Kaplan belə bir nəticəyə çatdı ki, bu hadisənin baş verməsi əsasında islam düyünləri kürə səthində çəkilərsə naxışlıların mütləq dərəcələri dəyişməlidir. Səthin kürəvi olması əsasında naxışlıların dərəcəsi mütləq dəyişməlidir. Əlbəttə bu məsələ onun üçün elə də önəmli olmamışdır.

şəkil nömrə 9

Labüd yuxarıda qeyd etdiyim çoxfunksiyalı düyünlərin nümunələrini xatırlayırınsınız. Bu nümunələr ənənəvi üslubda çəkilməmiş memarlıq düyünlərindən bizə yadigar qalmışdır. Biz gördük ki, çoxfunksiyalı düyünlərin bir-birilə yanaşı müxtəlif dərəcəli naxışlılardan təşkil olunur. Buradan biz belə nəticəyə gəldik ki, bir-biri ilə yanaşı yerləşən naxışlıların dərəcələri dəyişir. Bucaqların dərəcələrinin dəyişilməsinin səbəbi odur ki, ənənəvi olaraq biz əyri müstəvilərin üzünü onlara örtə bilək. Biz düz olmayan müstəvilərin formasından asılı olaraq fərqli naxışlılardan istifadə edirik. Kaplan da başqa formada həmin məsələni bəyan edir. Lakin biz düyünlərin ənənəvi dizaynında bir sıra kolleksiyalarla üz-üzəyik ki, bu işdən əyri müstəvilər üzərində düyünlərin dizayn və rəsmlərində istifadə edilir. Əlbəttə onun elmi metod və təsvirlərinin izah edilməsində istifadə olunur. Elə nəzərə gəlir ki, bu iş öz-özünə görülmüşdür. Səvə şəhərinin came məscidinin günbəzində naxışlıların dərəcələrinin dəyişildiyinin şahidi oluruq. Aşağıdan yuxarıya qalxdıqca müstəvinin ayrılığı dəyişdikcə sıx düyünlərə ehtiyac artır və beləliklə də düyünün bucaqları dəyişikliyə uğrayır. Yuxarıya çatdıqca naxışlıların dərəcəsi azalır. Kırmanın Mahanındakı şah Neymətulla Vəli qəbristanlığının şəklinə nəzər saldıqda görürük ki, bu düyün də çox özəldir. Əvvəl bir ən aşağı dərəcəli naxışlıdan başlayır. Yuxarı qalxdıqca ən iri naxışlılara çevrilir. Davam edərək beşlik naxışlıya və sona isə təpəyə çatdıqda sonuncu naxışlıya yetişir. Bu düyün iki sıralı düyünü təşkil edir. Bir sıra ortada və ikinci sıra isə haşiyədə yerləşir. Eyni davranışları bu iki şəkildə görürük. Yəni naxışlı dəyişmək üzrədir. Belə ənənəni yalnız İranda deyil, bəlkə bütün islam aləminin mədəniyyət əsərlərində görürük. Qahirədəki Arasay şəhərinin Came gümbəzinin təsviri bunu gözəl şəkildə göstərir. Bu da müstəvinin ayrılığı əsasında naxışlının dərəcəsinin dəyişikliyinə dəlalət edir. Yaxud Qahirədəki Soltan Qayıtbay məscidinin gümbəzi yenə də çoxfunksiyalı bir düyün nəzəriyyəsi əsasında əyri bir müstəvi üzərində dizayn olunmuşdur. Ənənəvi memarlıqda bu hadisə yalnız gümbəzin xaricində deyil, daxilində də baş verir. Yəni hər iki tərəfi düyünlə bütünlüklə örtülmüşdür. Yəzld şəhərinin Came məscidinin gümbəzinin iç üzünü yarımkürəyə çox bənzədiyini görürsünüz. Onun alt tərəfində düyünlərin yaranmasında elə naxışlılardan istifadə olunur ki, o naxışlılar tərtiblə dərəcələri bir-bir azalır. Burada görürük ki, naxışlılar xətt şəklində dəyişmək üzrədirlər. Bu çox özəl bir işdir. Bu şəkildə də bütünlüklə onun naxışlılarının dəyişdiyini bir əyri xətlə və ortada 25 (iyirmi beşlik) naxışlıya çatdığını görürsünüz.

Bu məqalədə məqsədimiz düyünlərin yaradılmasında əski üslubla modern üslub arasında fərqlərin olduğunu göstərmək idi. Bu fərq xarakterikdir. Əski (ənənəvi) üslublarda yalnız fon diqqət mərkəzində olur. Halbuki, modern və ya müasir üslubda fona diqqət verilmir. Lakin əgər bir əyri müstəvidə bir düyünü çəkmək istəyiriksə, mütləq çoxfunksiyalı düyünlərdən istifadə edəcəyik. Sanki əyri müstəvilər əski memarlığın təməlini qoymuşdur.

QAYNAQLAR

1. Əlmüsənnif. Əbdürrəzzaq: C 3. S154, H 5134, İbrahim ibn Mühacir, Elamül-məsəcəd Biəhkamül-məsəcəd, s 336
2. Əlkafi: C3. S 369. H 6, Təhziübül-əhkam: C 3. S 259, H726. Vərfiə “Əbə Əbdüllah”. Bədəl “Əbə Cəfər”, Bəharül-ənvar: C52. S 374. H 171
3. Hərimül-şey: Ma holə men hüquqə və mürafə(Əlmisbahül-münir: s 133)“Hərəm”.
4. Kitab Men Layəhzərül-fəqih: C 3.S 102. H 3419, Bəharül-ənvar: C 84. S 3. H 74.
5. Əlxəsas: S 544. H 20 Ən Üqbətü ibn Xəlid Ən İmam Sadiq Ən Əbə ələyhimüssəlam, Rozətül-vaizin: S 369, Bəharül-ənvar: C 3. S 84. H 74.
6. Burkhard, Titus.(1991). İslam incəsənətində Əbədi Dəyərlər. “Əbədiyyət” kitabı. Seyyid Məhəmməd Avini. Tehran. Bərg nəşriyyatı
7. Süməyyə Sadat və Məhəmməd Müni. Məscidlərdə Həndəsi tədbiqlər.
8. İranın ənənəvi İslam Memarlığı. Professor Hüseyn Nəsr
9. Həndəsə və İslam Dizaynı. Mehrdad Qəyyümi.
10. Unudulmuş Sənət Əsərlərinin Bərpası. Ustad Hüseyn Lorzadə.
11. İran Həndəsəsi. Seyyid Əlirza Cəzbi.

DİLİN FONEM SİSTEMİNDƏ KORRELYASIYA PROBLEMI

Yeganə Qasimova
ATU

Fonoloji ədəbiyyatda, xüsusilə N.S.Trubetskoydan sonra privativ, proporsional, təkməyarlı qarşılaşmaları bir terminlə göstərmək cəhdləri son nəticədə korrelyasiyanın yaranmasına səbəb oldu. “Korrelyasiya cütü, deyər -N.S.Trubetskoy yazır ki, biz bir-birilə məntiqi, privativ proporsional və təkməyarlı münasibətdə olan fonemləri başa düşürük: korrelyasiya əlaməti elə fonoloji keyfiyyətdir ki, bunun mövcudluğu və ya olmaması bir sıra korrelyasiya cütünü səciyyələndirir (məsələn, fransız dilində /an-a, on-o, en-e, un-u/ korrelyasiya cütlərini saitün burunlaşması fərqləndirir.” (1, s.111). Bundan sonra N.S.Trubetskoy bir sıra digər məsələlərə aydınlıq gətirir. Belə ki, qarşılığı olan fonemi o korrelyativ cütlər yaradan fonemlər adlandırır. Qarşılığı olmayan fonemləri isə o, korrelyasiyada iştirak etməyən fonemlər kimi dəyərləndirir.

Biz alman dillərindən olan ingilis və alman dillərində bəzi korrelyasiya cütlərini nəzərdən keçirək. İngilis dilində aşağıdakı oppozisiyalar dördüzvlüdür, çünki dil ucunun fəallığı ilə yaranan samitlər dördüdü.

/th/-/ð/

/s/-/z/

Alman dilində də bu əlamətə görə biz dördüzvlü korrelyasiya ilə rastlaşırıq:

/t/-/d/

/s/-/z/

Əgər biz karlıq və cingiltiliyə görə alman və ingilis dillərində məntiqi , privativ, proporsional və təkməyarlı qarşılaşmaların korrelyasiyasını əks etdirməli olsaq, onda aşağıdakı şəkli alırıq:

Alman dilində

/p/-/b/

/f/-/v/

/t/-/d/

- -

/s/-/z/

- -

/c/-/j/

ingilis dilində

/p/-/b/

/f/-/v/

/t/-/d/

/th/-/ð/

/s/-/z/

/ʃ/-/ʒ/

- -

/k/- /g/
/x/- /R/

/k/- /g/
- -

Göründüyü kimi, cingiltillik və karlığa görə hər iki dildə 7 sıra vardır. Rus dilində samitlərin sərt və yumşaqlığa görə oppozisiyası daha çox üzləri əhatə edir. Çünki yumşaq korrelyasiyadan kənarda qalan /f/ və /ts/ -dir. Sərt korrelyasiyadan kənarda qalan isə /tʃ/ və /j/-dir.

Məlum olduğu kimi, qarşılaşmalar fərqləndirici və ya distinktiv əlamətlərə əsaslanır ki, bu da bütövlükdə sözlərin və ya cümlələrin fərqlənməsinə xidmət edir. Bir dildə bir səviyyədə çıxış edən maddi və ya fiziki əlamət başqa dildə başqa səviyyədə fəaliyyət göstərir. Məsələn, alman və ingilis dillərində sözləri fərqləndirən uzunluq, məlum olduğu kimi, Azərbaycan dilində cümlənin fərqlənməsində iştirak edə bilər. Məsələn, saitin uzunluğu aşağıdakı sözlərin fərqlənməsində yeganə vasitədir.

(Sie) /ˈlaːzən/ “lesen” feilinin keçmiş zaman formasının 3-cü şəxsin cəmi: “onlar oxuyurdular”, ancaq (Sie) /lasen/ “lassen” feilinin 3-cü şəxs cəmi (onlar etdirdilər). Həmin uzunluq Azərbaycan dilində ümumi sual cümləsinin fərqlənməsinə xidmət edir. Müq.ət:

/Onlar oxuyurlar/, ancaq
?Onlar oxuyurlar? [2].

Göründüyü kimi, eyni maddi əlamət müxtəlif dillərdə fərqli mənalara verilməsinə xidmət edir.

Fonetikanı fonologiyadan kəskin şəkildə ayıran N.S.Trubeskoy özü məcbur olub qarşılaşmaları məhz akustik- artikulyator terminlərlə şərh edir. O qeyd edir ki, akustik terminologiya kifayət qədər işlənib hazırlanmadığından məcbur olub artikulyator fonetikanın nailiyyətlərindən yararlanmağa üstünlük verir. Biz yuxarıda qeyd etmişdik ki, ötən əsrin 50- ci illərindən sonra akustik fonetika güclü inkişaf etdi və ona görə də dixiotomistlərin binar bölgüsü meydana gəldi. Bizim qənaətimizə görə fonetikanı fonologiyadan ayırmaq dilçiliyə yeni heç nə verə bilməz. Odur ki, fonemlərin fiziki əlamətlərə görə təsvirini biz vokalik, konsonantik və prosodik əlamətlərə görə verməli oluruq. Saitlər vokalik, samitlər isə konsonantik əlamətlərə malikdir. O ki qaldı prosodik əlamətlərə, onlar bütövlükdə söyləmə və cümlələrdə reallaşır [2].

Saitlərin yaranmasında maneənn aradan qaldırılması (məkan), çənənin aşağı düşüb-qalxması (açılma dərəcəsi), habelə ağız və burun boşluqlarının açılıb örtülməsindən yaranan rezonans əlamətləri mühüm rol oynayır. Məcburi deyil ki, bu əlamətlərin hamısı eyni bir dildə özünü büruzə versin. Məsələn, fransız dilində burun saitlərinin əmələ gəlməsində damaq pərdəsinin aşağı düşməsi nəticəsində burun boşluğunun tələffüzə qoşulması bu dildə ağız və burun saitlərinin qarşılaşmasına səbəb ola biləcək distinktiv əlamət olur. Halbuki alman və ingilis dillərində bu əlamət yalnız norma səviyyəsində rast gəlinir. Məsələn, alman dilində /ʃa~:ns/ sözü fransız dilindən alınma söz olduğundan /a/-nın burunlaşması ilə tələffüz olunur. İngilis dilində /mæn/ sözündə də burunlaşan sait tələffüz olunur. Lakin nə alman, nə də ingilis dillərinin fonem sistemlərində saitlərin ağız-burun rezonansına görə qarşılaşması yoxdur. [3]

Bütövlükdə açılma dərəcəsini və əsas tonu nəzərə alsaq saitləri 3 qrupda ümumiləşdirə bilərik:

1. Düz xəttli sistemlər. Burada saitlər müəyyən avazlanma dərəcəsinə görə şərh olunur.
2. Kvadrat sistemlər. Burada saitlər təkcə distinktiv azalmaya görə deyil, həm də ton xüsusiyyətlərinə görə səciyyələnilirlər.
3. Üçbucaqlı sistemlər. Burada saitlərin hamısına avazlanma xüsusiyyətləri xasdır. Alman və ingilis dillərində maksimum açıq saitlər olan /a:/, /a/ saitləri məxrəc qarşılaşmasından kənarda qalırlar. Açıqlıq/qapalıqlıq dərəcəsinə görə biz alman və ingilis dillərinin saitlərini belə sxemləşdirə bilərik:

Alman dilində	ingilis dilində
Qapalı: /i:/, /ɪ/, /y:/, /Y/	/i:/, /ɪ/
Yarımqapalı: /e:/, /ɛ/, /ø:/, /œ/	/e:/, /ɜ:/, /ə/, /ə/
Açıq: /u:/, /ʊ/, /o:/, /ɔ/, /a:/, /a/	/u:/, /ʊ/, /ɔ/, /o:/, /a:/, /ʌ/

Beləliklə, german dillərinin fonem qarşılaşmalarının tədqiqi belə nəticəyə gəlməyə əsas verir ki, fonemlərin akustik-artikulyator bölgüsü, onların sistem və struktur xüsusiyyətlərinin qarşılıqlı şəkildə tədqiqi son dövrlərin elmi-nəzəri konsepsiyaları əsasında aparılmalıdır. Çünki fonologiyayaqədərki təsnifat bu gün tam mənasında yararlı hesab edilə bilməz. Fonoloji aspektə gəldikdə isə bu gün fonologiyada çoxsaylı yanaşma və tədqiqatlar vardır. Ancaq onların çoxu köhnə təhlil üsuluna söykəndiyindən bu gün bizi razı sala bilməz. Məsələn, ingilis dilində qlottal stop deyilən bir fonetik hadisə var. Onu Kokney ingiliscəsində danışanlar sözün ortasında gələn kipləşən-partlayışlı samit əvəzinə tələffüz edirlər. Məsələn, /bet ʔ/ (daha yaxşı), /let ʔ/ (məktub) və s. Bunun fonoloji statusu müəyyən edilməyə, onu fonetik hadisə kimi verməyə məcbur olacağıq. Ancaq fonoloji status necə müəyyənləşdirməli? Bu yerdə çoxlu fikir və mülahizə ortalığa çıxır. Bəziləri dildə minimal cütlər axtarırlar ki, onun statusunu məna fərqləndirmə ilə həll etsinlər. Bəziləri onun sırf fonetik təbiətindən çıxış edirlər. Üçüncü qism isə onun morfoloji cəhətdən müstəqil olub-olmamasını əsas götürürlər. Lakin bunların heç birisi onun fonem olmasını təsdiqləyə bilməz. Çünki o funksional baxımdan sırf fonetik təbiətə malikdir.

ƏDƏBİYYAT

1. Veysəlli F.Y. Azərbaycan dilinin funksional qrammatikası: fonetika / morfemika. Bakı, 2014.
2. Trubeskoy N.S. Fonologiyanın əsasları. Alman dilində tərcümə, “Ön sözün və “qeydlər”in müəllifi prof. F.Y.Veysəllidir. Bakı, 2011.
3. Veysəlli F.Y. German dilçiliyinə giriş. Bakı, 2011.

MALİYYƏ BAZARININ LİBERALLAŞMASININ NƏZƏRİ ƏSASLARI: “McKINNON - SHAW KONSEPSİYASI”

Səbuhi Ramazanov
Gəncə Dövlət Universiteti

1970-ci illərin axırında başlayan qloballaşma prosesi, 1980-ci illərdə daha da sürətlənmiş və əhatə dairəsini genişləndirmişdir, 1990-cı illərdə isə bütün dünyada ictimai həyatın bütün sferalarını formalaşdıran əsas faktora çevrilmişdir. Qloballaşmanın iqtisadi təsirinin ən əsas hissəsini dünya maliyyə bazarının liberalizasiyası təşkil edir. Edward S. Shaw (1973) görə maliyyə sektorunun liberallaşdırılması, maliyyə resurslarının bölgüsündə bazara əsaslanan bir mexanizmin yaradılması deməkdir.

1990-cı illərdə inkişaf etməkdə olan ölkələrdə tətbiq edilən milli maliyyə bazarının liberallaşdırılması siyasətinin Dünya Valyuta Fondu, Dünya Ticarət Təşkilatı və Dünya Bankı kimi beynəlxalq təşkilatlar ilə transmilli şirkətlərin təsiri ilə formalaşdırıldığı müşahidə edilmişdir.

XX əsrin ikinci yarısından etibarən bir-birini əvəz edən iki əsas siyasi və iqtisadi mərhələ yaşanmışdır. İqtisadi inkişafın “qızıl dövrü” olaraq adlandırılan “Kenyesçi mərhələ”də, ictimai konsensusun göstəricisi olaraq iqtisadiyyat dövlət tərəfindən nəzarət altına alınarkən, buna əlavə olaraq dövlət daxili istehlakın idarə edilməsini də öz üzərinə götürmüşdür. Bu dövrdə inkişaf etmiş ölkələrdə dövlət xalqın rifah səviyyəsini artırmaq üçün sosial rifah siyasətlərinə üstünlük vermiş, inkişaf etməkdə olan ölkələrdə isə dövlət proqramları ilə iqtisadi inkişaf

modelinə üstünlük verilmişdir. Keynesçi model, 1970-ci illərdəki iqtisadi böhranın təsiri ilə yerini iqtisadi liberalizasiyanın, özəlləşdirmənin və global iqtisadi integrasiyanın ön plana çıxdığı “Neoliberal rejim”ə buraxmışdır.

Maliyyə liberallaşması: mahiyyəti və inkişafı

Liberallaşdırma, sadə şəkildə ifadə etsək, iqtisadiyyatda qiymət və istehsal həcmi üzərində dövlət nəzarətinin tamamilən və yaxud qismən ortadan qaldırılmasıdır. Dünya iqtisadiyyatı, 1970-ci illərin əvvəllərində, 1929-cu ildə baş verən dünya iqtisadi böhranından sonra ən əhəmiyyətli çöküş mərhələsini yaşamışdır. Neft böhranı ilə birlikdə ortaya çıxan bu böhran, iqtisadiyyatın yenidən qurulmasını, iqtisadi dəyişikliyi qaçınılmaz hala gətirmişdir. İqtisadiyyatda baş verən struktur islahatlar nəticəsində, 1970-ci illərdən başlayaraq, bir tərəfdən transmilli iqtisadi fəaliyyətlər genişlənmiş, digər tərəfdən isə beynəlxalq ticarətin sürətlə inkişafı müşahidə edilmişdir. 1971-1973-ci illəri əhatə edən dövrdə Bretton Woods yarı stabil valyuta rejiminin iflası uğraması ilə birlikdə, sərmayə bazarları sürətlə qloballaşmış, dünya qiymətli kağızlar investisiyalarının və bank kreditlərinin yayılma prosesi başlamışdır. Bu proses, beynəlxalq iqtisadi münasibətlərin mürəkkəbləşməsinə təsir etmiş, integrasiya və asılı hala gəlmiş dünya iqtisadiyyatının sözün həqiqi mənasında qloballaşmasının xəbərcisi olmuşdur. **(2, s.44)**

Mütəxəssislər, 1970-ci illərə qədər Keynesçi və neoklassik nəzəriyyələrə dayananq belə fikirləşirdilər ki, faizlərin aşağı olması sərmayə həcmi və iqtisadi böyümə üzərində stimullaşdırıcı təsirə malikdir.

1960-cı illərin ortalarından başlayaraq, McKinnon və Shaw, neoklassik maliyyə konsepsiyasının inkişaf etməkdə olan ölkələrə tətbiq ediləcək modelini yaratmışlar “maliyyə təzyiqləri”nin yəni, faiz hədləri, böyük maliyyə resursları və selektiv kredit siyasətləri kimi maliyyə bazarlarının fəaliyyətinə neqativ təsir edən hökumət siyasətlərinin ləğv edilməsinin və maliyyə imkanlarının artırılmasının iqtisadi inkişafa müsbət təsir edəcəyini, ölkədəki investisiya həcmi artıracağını və maliyyə imkanlarından daha səmərəli istifadə olunacağını ifadə etmişlər.

Maliyyə bazarının sərbəstləşməsi anlayışı, əsasən hökumətlərin bank sistemi üzərində nəzarət və məhdudiyyətləri ləğv etdiyi və ya böyük ölçüdə yumşaltdığı prosesi ifadə edir. Bu fikri dəstəkləyənlər, dünyanın bir sıra ölkələrində 1970-ci illərin axırlarından başlayaraq 1990-cı illərin əvvəllərinə qədər keçən müddət ərzində, maliyyə sistemləri üzərindəki dövlət nəzarətinin zəifləməsinin, beynəlxalq sərmayə bazarlarında canlanmaya səbəb olduğunu qeyd edirlər. Faizlər və kredit səviyyələrinin yuxarı hədlərinə qoyulan məhdudiyyətlərin ləğv edilməsi, bankların hissə sənədi əməliyyatları aparmalarına icazə verilməsi, qiymətli kağızların ixracına qoyulan maneələrin aradan qaldırılması, müəyyən bank əməliyyatlarından vergilərin alınmaması və xüsusilə beynəlxalq sərmayə girişi və çıxışlarının liberallaşdırılması bu mənada böyük əhəmiyyət kəsb etmişdir. **(3, s.38)** Maliyyə sərbəstləşmə məsələsi ilə bağlı bir digər önəmli məqam da, ayrı-ayrı ölkələrin maliyyə bazarlarının sektorda yaşanan bu dəyişikliyə adaptasiya və integrasiya olma prosesləri arasındakı fərqliliklərdir. Bunlardan birincisi, ticarət sektorunda yaşanan sürətli liberallaşma tendensiyası, sabitlik və uzun müddətli inkişaf kimi faktorlar diqqətə alındıqda, mərhələli keçid prosesinə tövsiyə ediləcəkdir. İkincisi, şübhə doğurmayan bir digər məqam, maliyyə bazarlarının yeni sistemə daha sürətlə adaptasiya olmaq imkanı mövcudkən, ixracatın və qismən idxal xammal ilə fəaliyyət göstərən sektorların real valyuta məzənnələrindəki hərəkətlərə reaksiyaları son dərəcə ağır olacaqdır. İdxalatdakı kvotaların ləğv edilməsi, idxalat rüsumları ilə ixracat subvensiyalarının birləşdirilməsi və tariflərin mərhələli olaraq sürətlə sistemdən kənarlaşdırılması, iqtisadiyyatın xarici sərmayəyə açılmasında atılan əsas addımları təşkil edir. İqtisadiyyatın xarici investisiyalara açılması ilə birlikdə, əmək və işgücünün emal sektorunda bölgüsü daha səmərəli hala gələcəkdir.

Maliyyə sərbəstləşməsinin digər sektorlarda həyata keçiriləcək liberallaşdırma proseslərindən daha əvvəl həyata keçirilməsinin bəzi səbəbləri mövcuddur:

- Maliyyə liberallaşmasında dövlət digər iqtisadi sahələrlə müqayisədə, daha az neqativ reaksiya ilə qarşılaşır. Çünki bu zaman, sənaye, kənd təsərrüfatı kimi istehsal sahələri xarici rəqabətlə qarşılaşmayacaq və qazanc marjını itirmə narahatlığı emal sənayesi xarici dış rəqabət qarşısında kalan və kar marjının azalması kimi narahatlıq keçirməyəcəklər.

- Əlavə xarici vəsaitlərin cəlb edilməsi, investisiya maliyyələşdirilməsini asanlaşdırmaqda və ölkədaxili faizləri aşağıya salmadığı halda, müəyyən sektorların ucuz xarici maliyyə imkanlarından istifadə etmələrinin önünü açacaqdır.

- Vergilərə və milli mübadilə valyutasının həcmi artırmağa ehtiyac olmadan, dövlətə öz xərclərini artırma imkanı tanıyacaqdır.

Lakin bu prosesdə, inkişaf etməkdə olan ölkələrin maliyyə bazarlarında qiymətlərin artması qarşısında, özəl maliyyə təşkilatları və banklara daha çox borclanmaları və borc həcmi artması səbəbilə, xərclərin artması bu ölkələri qısa müddətli və risk səviyyəsi yüksək investisiyalar üçün cəlbədivi hala gətirmişdir. Eyni dövrdə, inkişaf etmiş bazar iqtisadiyyatlarında böyümənin yavaşlaması ilə birlikdə, özəl sektorun bazara buraxdığı fondların artması, bu fondlardan Azərbaycan kimi inkişaf etməkdə olan bazar iqtisadiyyatı ölkələrə istiqamətlənməsinə səbəb olmuşdur. Belə ölkələr mövcud vəziyyətdə maliyyə liberallaşması istiqamətində qısa müddətli fondlardan istifadə etməyə və bu fondların ölkəyə daxil olmalarını stimullaşdırmağa başladılar. Bu proses daxilində sabitliyini qoruyan tək amil, inkişaf etməkdə olan ölkələrin öz inkişaflarını müntəzəm olaraq xarici investisiyaların köməyi ilə davam etdirmələri olmuşdur. **(4, s.65-68)**

Maliyyə bazarında tətbiq edilən liberallaşdırma siyasətinin xüsusilə, inkişaf etməkdə olan ölkələrdə hüquqi-iqtisadi bazasının qənaətbəxş olmaması, bu ölkələrin maliyyə bazarında risk səviyyəsinin yüksəlməsinə səbəb olmuşdur. Maliyyə bazarının liberallaşdırılmasından sonra, xüsusilə investisiya hərəkətlərinin sərbəst buraxılmasına bağlı olaraq, bir sıra ölkələrdə “genişləmə-daralma transformasiyalarının” müşayiət olunduğu maliyyə və buna bağlı olaraq iqtisadi böhranlar baş vermişdir. Liberallaşdırma siyasətinə bağlı olaraq maliyyə və bank sektorlarında eyni dövrdə ortaya çıxan “ekiz böhranlar”ın müşahidə edilmə intensivliyi sıxlaşmışdır.

Bütün bunlarla birlikdə, bəzi iqtisadçılar tərəfindən ortaya atılan fikir, maliyyə bazarının liberallaşdırılması prosesində qarşılaşılan uğursuzluqların ticarət və maliyyə sektorundakı liberallaşmadan deyil, daha çox dövlətin sektorda sabitliyi təmin etmək üçün həyata keçirdiyi proqramların nəticəsi olduğunu ifadə edirlər. Bu mənada, maliyyə liberallaşması məsələsini konseptual səviyyədə tədqiq edərkən, mütləq surətdə McKinnon-Shaw konsepsiyasına nəzər salmaq vacibdir.

McKinnon - Shaw nəzəriyyəsi

IMF və Dünya Bankının dəstəyi ilə həyata keçirilən maliyyə bazarının liberallaşdırılması siyasətinin nəzəri əsasını, elmi ədəbiyyatda “Maliyyə həcmi təhlili” olaraq adlandırılan konsepsiya təşkil edir. Maliyyə həcmi nəzəriyyəsinin nümayəndələri, maliyyə sektorunun liberallaşdırılması prosesinin maliyyə imkanlarını artırdığını, bunun nəticəsi olaraq isə maliyyə resurslarının məhsuldar olmayan qruplardan, məhsuldar qruplara ötürülməsinin yolunu açan proses olaraq ifadə edirlər. Bunun üçün də xüsusilə, inkişaf etməkdə olan ölkələrdə nominal faiz dərəcəsinə gətirilən yuxarı hədd məhdudiyyəti ləğv edilərək, faiz dərəcələri sərbəst buraxılacaqdır. Beləliklə, bazardakı sərmayə həcmi genişləyəcək, investisiyaya çevriləcək resursların artması nəticəsində iqtisadi inkişaf sürətlənəcək və istehlakın azalması nəticəsində inflyasiya həddi aşağı düşəcəkdir. Həmçinin, faiz dərəcələrinin artması ilə əvvəllər məhsuldar olmayan investisiyalar artıq daha qazanclı sektorlara istiqamətlənəcəkdir. McKinnon və Shaw inkişaf etməkdə olan ölkələrdə güclü maliyyə nəzarətinin olduğunu və sərbəst bazar iqtisadiyyatı şərtlərinin geri qalmış ölkələrdə mövcud olmadığını ifadə edirlər. Geri qalmış ölkələrdə dövlətin iqtisadiyyatın demək olar ki, hər bir sektorunda və sahəsində səmərəli olmayan fəaliyyəti, maliyyə resurslarına olan ehtiyacı artırır ki, belə bir vəziyyətdə maliyyə

həcmnin artırılması siyasəti qaçınılmaz hala gəlir və dövlətə böyük həcmli və ucuz maliyyə mənbələri yaradır. Resursların bölgüsünü nəzarət altına alaraq, büdcə açıqlarını maliyyələşdirmək və bu resursları dövlətin müəyyən etdiyi iqtisadi sektorlara istiqamətləndirmək, faiz dərəcəsinin aşağı olması səbəbilə, həm cari istehlakı artırmaqda, həm əhalinin maliyyə imkanlarını zəiflətməkdə, həm də investisiyaların qazanc səviyyəsi aşağı olan sektorlara qoyulmasına səbəb olmaqdadır. Bu konsepsiyada, maliyyə sektorundakı liberallaşmadan əvvəl, birinci növbədə, makroiqtisadi sabitliyin təmin edilməsinin vacibliyi, ondan sonra maliyyə sektorunun liberallaşdırılmasının daha düzgün olduğu qeyd edilir. Bunun nəticəsində, liberallaşdırma siyasəti müsbət nəticə verəcək və ölkədə faiz dərəcələrini yuxarı olması xarici fondlar üçün bu ölkəni cazibədar hala gətirəcəkdir. **(5, s.122-128)** Qısacası, McKinnon və Shawa görə, faiz səviyyəsinin yüksəlməsi ilə əhalinin istehsala olan meyli azalacaq, bunun nəticəsində maliyyə resursları artacaq, maliyyə bazarında canlanma və aktivlik təmin ediləcəkdir. Resursların bölgüsünün səmərəliliyinin artması nəticəsində, sektorların qazanc səviyyəsi bir-birinə yaxınlaşacaq, digər tərəfdən isə əhalinin banklardakı girovlarının həcmnin artması nəticəsində maliyyə xərcləri azalacaq və sərmayə qoyuluşunun həcmi sürətlə artacaqdır. Həmçinin, faiz dərəcələrinin azad şəkildə müəyyənəşdirilməsi, əhalinin gəlirlərinin bank depozitləri şəklində xarici bazarlara qaçışının qarşısını alacaq və iqtisadi artım üçün maliyyə resurslarının həcmi artıracaqdır. **(6, s.131-139)**

Bütün bu pozitiv tərəflərinə baxmayaraq, McKinnon-Shaw konsepsiyası müəyyən iqtisadçılar tərəfindən tənqid hədəfinə də çevrilmişdir. Belə ki, birinci növbədə, maliyyə resurslarının artması, əhalinin pul ehtiyatlarının sələmçilərin əlinə keçməsinə səbəb olan spekulativ imkanları da artıracaqdır. Faiz səviyyəsindəki yüksəlmənin maliyyə sektoruna dinamizm qatdığı da son dərəcə mübahisəli məsələdir. İnkişaf etməkdə olan ölkələrdə faiz dərəcələrinin yüksəlməsi ilə paralel olaraq maliyyə resurslarının düzgün bölgüsünün aparılmasında kənarçıxma hallarında artım müşahidə olunacaqdır. Çünki belə ölkələrdə geri qaytarılmayan borclarla durmadan artım yaşanır. Faiz dərəcələrinin yüksəlməsi və faiz dərəcələrinin uzun müddətli sabitliyinə olan inamsızlıq, bankların risklərini artırmaqda və vasitəçilik xərclərini artıraraq investisiyalar üzərində daşındırıcı təsirə malik olmaqda və daha az riskli investisiyaları da yüksək faizlər səbəbi ilə riskli vəziyyətə gətirməkdədir. **(6, s.131-139)** Bundan başqa, Keynes məktəbinin nümayəndələrinə görə, maliyyə sektorunun liberallaşdırılmasının iqtisadi durğunluğa təbiiq edilməsi əsas etibarilə, iqtisadiyyatın istehsal sektorlarına ciddi ziyan vurmaqda, maliyyə sektorunda sözün əsl mənasında çökməyə yol açacaqdır. Bunun qarşısını almaq üçün, maliyyə liberallaşması aparmadan əvvəl, sənayenin müəyyən səviyyədə inkişafı təmin edilməli, bu proses iqtisadi sabitlik mühitində həyata keçirilməlidir, əksi təqdirdə liberallaşdırma həll yollarının tükəndiyi dövrlərdə təbiiq ediləcək bir metod deyil. **(5, s.122-124)**

Neokəynesçi yanaşmaya görə, maliyyə liberallaşması, həmişə, əhalinin bank girovlarını və sərmayə investisiyalarını artıraraq iqtisadi artımı sürətləndirici və inflyasiyanı azaldıcı təsirə malik olmur. Çünki inkişaf etməkdə olan ölkələrdə ciddi bir maliyyə istikrarsızlığı problemi mövcuddur. Bu səbəblə, maliyyə bazarlarında sabitliyi təmin etmək üçün, dövlətin lazımı qanuni və təşkilati tənzimləmələri həyata keçirməsi və ehtiyac yarananda bu bazarlara istiqamətləndirici olaraq müdaxilə etməsi qaçınılmaz xarakter daşıyır.

Struktur yanasmaya görə isə, real faiz səviyyəsindəki hər hansı yüksəlmə xərcləri artıraraq “mark-up” qiymətləndirmə qaydasına görə qiymətlərə təsir edəcəkdir. Beləliklə, maliyyə liberallaşması nəticəsində faiz səviyyəsinin artması inflyasiyanı sürətləndirəcəkdir. Bundan başqa, dövlətin nəzarətindəki maliyyə bazarına əlavə olaraq, inkişaf etməkdə olan ölkələrdə qeyri-rəsmi maliyyə bazarları da mövcud olur. Belə ölkələrdə borc verilə biləcək fondların bir hissəsi rəsmi olmayan bazarlara yönəlir. Bu şəkildə, girov sahibləri və investorlar, fond tələb və təklifi zamanı, həm dövlətin rəsmi bank sistemini, həm də rəsmi olmayan bazara üz tuturlar. Maliyyə sektorunun liberallaşdırılması nəticəsində bazarda tələb və təklif əsasında sərbəst olaraq müəyyənəşən faiz dərəcələrinin yüksəlməsi ilə rəsmi bank sisteminə yığılan depozitlərin həcmi artarkən, qeyri-rəsmi maliyyə bazarında isə azalacaqdır. Beləliklə, maliyyə resursları qeyri-rəsmi bazardan bank sistemində istiqamətlənəcək, hər iki sistemdə yığılmış investisiya olaraq istifadə edilə biləcək resurslar azalacaq, investisiyaların həcmi azalacaq və iqtisadi artım aşağı düşəcəkdir. **(1, s.83-90)** Bütün bu tənzimləmələrə baxmayaraq, McKinnon-Shaw konsepsiyası, maliyyə sektorunda mövcud olan problemləri və hökumətin iqtisadi inkişafa həyata keçirdiyi müdaxilələrlə necə maneə təşkil etdiyini ortaya çıxarmaq baxımından səmərəli olmuşdur.

Maliyyə bazarının liberallaşdırılması prosesi konseptual əsaslarını R.McKinnon və E.Shawın nəzəriyyələrindən alır. Xüsusilə, inkişaf etməkdə olan ölkələrin maliyyə bazarlarındakı məhdudlaşdırıcı mühiti tənqid edən elmi araşdırmaları səbəbilə, maliyyə yanasması “McKinnon-Shaw Yanasması” olaraq qəbul edilmişdir. Maliyyə bazarının liberalizasiyası dedikdə, hökumətlərin inkişaf etmiş ölkələrin global maliyyə fəaliyyətlərini öz ölkələrinə çəkmək üçün milli bank və maliyyə sistemləri üzərindəki nəzarət və məhdudiyyətləri ortadan qaldırması və yaxud ciddi səviyyədə azaltdığı deregulyasiya siyasəti və iqtisadiyyatın sərmayə girişlərinə açılması prosesi olaraq ifadə edilə bilər.

McKinnon-Shaw Yanasmasının özəyini neo-klassik maliyyə nəzəriyyəsinin inkişaf etməkdə olan ölkələrdə həyata keçirilməsi təşkil edir. Neo-klassik maliyyə nəzəriyyəsi, maksimum rəqabətin mövcud olduğu bazar iqtisadiyyatı şəraitində, investorların, istehlakçıların və firmaların maksimum qazanc əldə etməyi hədəfləyən rəşional davranışını əsas alır. McKinnon-Shaw Yanasmasına görə, maliyyə sistemi üzərində məhdudlaşdırıcı bütün mexanizmlərin ləğv edilməsinin, maliyyə resurslarının genişlənməsi və bu resursların daha səmərəli şəkildə iqtisadiyyata cəlb edilməsini təmin edəcək iqtisadi böyümə prosesini sürətləndirəcəkdir. McKinnon-Shaw Yanasması vahid konsepsiya olmaqla yanaşı, McKinnon və Shawın maliyyə liberallaşdırılması ilə bağlı bəzi fikir ayrılıqları da mövcuddur.

ƏDƏBİYYAT

1. Eser K. Mali baskı altındakı gelişmekte olan ülkelerde uygulanan finansal liberalizasyon politikalarının etkinliği. İqtisadi Yanasma jurnalı, No: 4/10, Ankara 1993, s.83-100.
2. Hirst P., Thompson G. Küreselleşme sorgulanıyor. Ankara, Dost kitabevi, 2007, 264s.
3. Ongun Tuba, “Finansal Globalleşme”, Ekonomik Yaklaşım jurnalı, No: 4/9, 1993, s.34-46.
4. Pirili M. Finansal serbestleşme üzerine. Ekonomik bülleten. 15-21 aprel 1996.
5. Toprak M. Türk ekonomisinde yapısal dönüşümler 1980-1995. Ankara, Turhan kitabevi, 1996, 281s.
6. Yentürk N. Finansal serbestlik ve makroekonomik dengeler üzerindeki etkileri. Ekonomik yaklaşım jurnalı, No: 8/27, 1997, s.131-156.

ƏRZAQ BAZARINA TƏSİR EDƏN AMİLLƏRİN TƏHLİLİ

Suqra Hübətova
Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti

Yeni iqtisadi şəraitdə aqrar bazarın, o cümlədən ərzaq bazarının inkişaf konsepsiyasının əsaslandırılması, onun mahiyyəti, funksiyaları, tərkib elementləri və mexanizmləri, bazar iqtisadiyyatında rolu və yeri haqqında dəqiq bilik və məlumatın olmasını tələb edir. Onu da qeyd etmək ki,

məhz bu baxımdan inkişaf etməkdə olan ölkələrdə aqrar istehsalın inkişafının ərzaq bazarlarının möhkəmləndirilməsində böyük rol oynaması tezisi yer almışdır [13].

Bazar iqtisadi tədqiqat obyektini kimi, ən müxtəlif iqtisad cərəyan və məktəblərinin nümayəndələrinin böyük diqqətini özünə cəlb etmişdir. Onların bir çoxları bazarı ticarət yeri və onun təşkili formasının məcmusu kimi nəzərdən keçirirdilər.

Bazarlar sistemində xüsusi və əhəmiyyətli yeri ərzaq bazarı tutur. Ərzaq bazarının strukturunda ənənəvi olaraq üç əsas sferanın ayrılması qəbul edilib: bilavasitə kənd təsərrüfatında istehsal edilən və ya kənd təsərrüfatı xammalından (tərəvzlərdən, meyvələrdən, kartofdan, çörək məmulatlarından, süd məhsullarından, bitki yağlarından, şəkərdən və s.) hazırlanan ərzaq məhsullarının reallaşması ilə bağlı münasibətləri tənzimləyən kənd təsərrüfatı və aqrar-ərzaq bazarı; kənd təsərrüfatı xammalının sonrakı emalı və istehsalatda istifadəsi üçün nəzərdə tutulan (toxum, dən, yağlı-toxumlar, şəkər çuğunduru, süd, ət, kökülümeyvəli) aqrar sektorunun məhsullarının reallaşdırıldığı kənd təsərrüfatı xammalı bazarı; kənd təsərrüfatı istehsalı və yeyinti sənayesi üçün nəzərdə tutulan resurs və xidmət bazarı.

Ərzaq bazarı haqda nəzəri müddəalar

Aqrar sektor digər sahələrdən fərqli olaraq ticarət və bazar mexanizmi ilə dah sıx əlaqədədir [15]. Bu da ki, təbii olaraq aqrar sektorun inkişafı ilə bağlıdır və aqrar istehsalın ərzaq bazarına bilavasitə təsiri baxımdan onun tədqiqi dünya təcrübəsində maraq doğuran predmetlərdən biridir [11,12,14]. Aqrar təsərrüfat müxtəlif bazar və qeyri-bazar tərəddüdlərinə məruz qalır [17]. Və bu da ərzaq bazarıda öz əksini tapır.

Ərzaq bazarı onda reallaşdırılan əmtəələrin məcmusu ilə səciyyələndirilir və keyfiyyətə başqa bazarlar arasında seçilir. Qarşılıqlı əvəz olunan ərzaq məhsullarının aşağıdakı qruplarında birləşdirmək mümkündür: taxıl və çörək məhsulları; ət və ət məhsulları; süd və süd məhsulları; balıq və balıq məhsulları; şəkər çuğunduru, şəkər və qənnadı məhsulları; kartof və kartof məhsulları; tərəvəz və tərəvəz məhsulları; yumurta; toxum yağları və yağ məhsulları; meyvə və meyvə məhsulları; alkoqolsuz içkilər.

ÜDM dinamikası, sənaye və kənd təsərrüfatı istehsalının həcmi, məşğulluq, əhəlinin real gəlirləri göstəricilərinin daxil olduğu ümumi iqtisadi göstəricilər ümum təsərrüfat konyunkturaya səciyyələndirir. Bu göstəricilərin müsbət dinamikasında ərzaq məhsullarına tədiyyə qabiliyyətli tələbin artımı və ərzaq bazarında əlverişli konyunkturaya uyğun zəminlər yaranır. Tədiyyə qabiliyyətli tələb, öz növbəsində, həyat dəyəri göstəriciləri (yaşayış minimumu, gəlirlərin artımı indeksləri, ərzaq məhsulları səbətinin dəyəri) ilə, müəyyən edilir və indekslərindən əhəli arasında gəlirlərin səviyyəsinin diferensiallaşması ilə səciyyələndirilir.

"Aqrar bazar", "kənd təsərrüfatı bazarı", "kənd təsərrüfatı məhsulları bazarı", "ərzaq bazar", "aqrar-ərzaq bazarı" anlayışlarını çox yaxın olması bizim bir çox iqtisadçı alimlər tərəfindən verilən təriflərə münasibətimizə səbəb olmuşdur.

"Aqrar regionunun ərzaq bazarı kimi əhəlinin ərzaq məhsullarına olan tələbatının eyni zamanda ödənilməsi ilə kənd təsərrüfatı məhsullarının istehsalı, onun alınması, emalı, daşınması, saxlanması, reallaşdırılması sferasında iqtisadi münasibətlər sistemini başa düşmək lazımdır" [6,c.10]. Eyni zamanda fermer bazarlarının tədqiqi ilə bağlı dünya təcrübəsi onu göstərir ki, onlar regional iqtisadi sistemə müsbət təsir edirlər. Belə ki, bu tip bazarlar (səyyar bazarlar) xalis gəlir və mənfəətin artmasına gətirib çıxarır [18,19].

Bundan başqa ərzaq bazarı iqtisadiyyatın ərzaq xammalının və ərzaq məhsullarının istehsalını, bölgüsünü, mübadilə və istehlakını əhatə edən tərkib hissəsi kimi [10,c.32], iqtisadi mühitin və dövlətin təsiri altında formalaşan və inkişaf edən, ərzağın istehsalı, bölgüsü, mübadilə və istehlakı proseslərini özündə birləşdirən sosial-iqtisadi sistem kimi də müəyyən edilirdi [4,c.18].

Beləliklə, kənd təsərrüfatı və ya ərzaq bazarı dar və geniş mənada başa düşülə bilər.

Dar mənada kənd təsərrüfatı bazarı kənd təsərrüfatı məhsullarının bazarı kimi başa düşülür. Geniş mənada bazar strukturuna həmçinin aqrar sənaye kompleksinin iştirakçıları da daxil edilir. Oxşar yanaşma ərzaq bazarına da tətbiq olunan ola bilər.

L.S.Revenko isə ərzaq bazarının strukturunda bazarların 4 tipini ayırır: xammal və yarımfabrikatlar, hazır məhsullar, xüsusi məhsullar və içkilər [7,c.17].

Aqrar-ərzaq bazarın seqmentləşdirilməsini – aqrar-ərzaq bazarın strukturunda müəyyən meyarlar üzrə alt sistemlərin (seqmentlərin) ayrılmasının aşağıdakı seqment tipləri də irəli sürülmüşdür: ərzaq seqmentləri (dən, şəkər, bitki yağları, ət, yağ, süd, tərəvəz, meyvələr, pambıq və i.a. bazarlar); bazarın infrastruktur alt sistemləri. (alışlar, daşınma, saxlanma, satıcılar və alıcılar arasında maliyyə hesablaşmaları, marketing xidmətləri və s.); bazarın gəlir səviyyəsinə, qidada milli və ərzaq əməllərinə və başqa əlamətlərə görə fərqlənən alıcıların müəyyən təbəqəsi üçün çeşidi, keyfiyyəti və qiymətlər üzrə təzərdə tutulmuş, təxsis edilmiş istehlakçı seqmentləri (alt sistemləri) [10,c.10].

Ərzaq bazarı onda reallaşdırılan əmtəələrin məcmusu ilə səciyyələndirilir və keyfiyyətə başqa bazarlar arasında seçilir. Bunları bir çox alimlərin baxışlarına P.T.Burdukov və R.Z.Saetqalievaya [3], S.B.Avdəşeva [2], E.V.Zakşevskiyə [5], N.M.Rozanova [8], E.V.Serova [9] müvafiq olaraq, qarşılıqlı əvəz olunan ərzaq məhsullarının aşağıdakı qruplarında birləşdirmək mümkündür: taxıl və çörək məhsulları; ət və ət məhsulları; süd və süd məhsulları; balıq və balıq məhsulları; şəkər çuğunduru, şəkər və qənnadı məhsulları; kartof və kartof məhsulları; tərəvəz və tərəvəz məhsulları; yumurta; toxum yağlar və yağlar məhsulları; meyvə və meyvə məhsulları; alkoqolsuz içkilər. Əmtəələrin bu qrupları arasında əhəlinin ərzağa olan vahid tədiyyə qabiliyyətli tələbi və istehlakının müvafiq qarşılıqlı əvəz edilməlik vasitəsilə dolayı əlaqənin mövcud olduğu ərzaq bazarlarının əsasını təşkil edir.

Respublikada ərzaq bazarının müasir vəziyyəti

Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2016-cı il 16 mart tarixli 1897 nömrəli Sərəncamı ilə iqtisadiyyatın mövcud vəziyyətinin dərin təhlili əsasında Strateji Yol Xəritəsinin hazırlanması üzrə müvafiq tapşırıqlar verilmişdir. Bu Strateji Yol Xəritəsində ölkənin kənd təsərrüfatı sahəsinin inkişafı ilə bağlı 2020-ci ilədək strateji baxış, 2025-ci ilədək olan dövr üçün uzunmüddətli baxış və 2025-ci ildən sonrakı dövr üçün hədəf baxış əks olunub ki, bu da kənd təsərrüfatı sahəsində həm orta, həm də uzunmüddətli dövr üzrə strateji inkişaf hədəflərinə çatmaq üçün dövlətin ardıcıl mərhələlərlə icra ediləcək aydın yol xəritəsinə malik olmasını ifadə edir. Strateji Yol Xəritəsinin 2016-2020-ci illər ərzində həyata keçirilməsi hesabına ölkədə dayanıqlı inkişaf prinsiplərinə əsaslanmaqla, rəqəbatqabiliyyətli kənd təsərrüfatı məhsullarının istehsalı və emalı sektorunun formalaşdırılmasına nail olmaq baxımından əlverişli mühitin yaradılması üçün 9 strateji hədəfin reallaşdırılması nəzərdə tutulur. Hər bir strateji hədəfin reallaşdırılması üçün 2016–2020-ci illər üzrə prioritet istiqamətlər əsaslandırılmışdır.

Ərzaq bazarının vəziyyətinin təhlil edilməsində, bilavasitə pərakəndə ticarət dövryyəsi göstəricilərindən istifadə olunması qəbul edilmişdir. Bu baxımdan biz də tədqiqatımızda buna mürasitə etmişik. Belə ki, Azərbaycanda pərakəndə ticarət dövryyəsi 1997-2015-ci illər ərzində 1685,1 milyon manatdan 25721,1 milyon manata qədər artmışdır. Başqa sözlə ifadə etsək pərakəndə ticarət dövryyəsi 2015-ci ildə 1997-ci illə müqayisədə 15,28 dəfə, 2005-ci illə müqayisədə 5,66 dəfə, 2010-cu illə müqayisədə 1,93 dəfə artmışdır. Əhəlinin bir nəfərinə düşən pərakəndə ticarət dövryyəsi 1997-2015-ci illər ərzində 218,3 manatdan 2699,2 manata qədər artmışdır. Belə ki, əhəlinin bir nəfərinə düşən pərakəndə ticarət dövryyəsi 2015-ci ildə 1997-ci illə müqayisədə 12,36 dəfə, 2005-ci illə müqayisədə 4,97 dəfə, 2010-cu illə müqayisədə 1,53 dəfə artmışdır.

Məlum olduğu kimi, ərzaq bazarında əmtəələrə tələb əhalinin gəlirindən asılıdır. Bu zaman tələb istehsalın strukturu və miqyasını müəyyən edir, iqtisadi subyektlərin mənfəəti də ondan asılıdır. Ərzaq bazarına münasibətdə ərzaq məhsullarının əldə edilməsi üzrə əhalinin xərcləri haqda bilmək vacibdir. Ərzaq məhsullarının istehlakının təhlilində vacib məsələ istehlakçının öz həyat fəaliyyətinin davam etdirilməsi üçün zəruri olan ərzaq məhsullarının bütün yığımının əldə edə biləcəyi məsələsidir. Bu məsələnin həll edilməsi üçün istehlakçının malik olduğu, iqtisadi əlçatımlılıq vasitəsilə alıcılıq qabiliyyətinin müəyyən edilməsi və ya aşkar edilməsi böyük əhəmiyyət kəsb edir. iqtisadi əlçatımlılıq əhalinin orta gəlirinin alıcılıq qabiliyyətliliyini əks etdirən göstəricidir. O, bu verilmiş orta gəlirlə əldə edilə bilən ayrı-ayrı ərzaq məhsullarının miqdarı ilə, eləcə də, onun aylıq istehlak səbəti ilə nisbəti ilə ifadə olunur.

Ərzaq bazarına və ya başqa sözlə pərakəndə ticarət dövriyyəsinə təsir edən amillərdən biri və əsası kimi yuxarıda qeyd olunduğu kimi əhali gəlirləri çıxış edir. Respublikamızda əhalinin gəlirlərinə gəldikdə isə o, 1997-2015-ci illər ərzində 2473,4 milyon manatdan 41744,8 milyon manata qədər artmışdır. Belə ki, əhalinin gəlirləri 2015-ci ildə 1997-ci illə müqayisədə 16,88 dəfə, 2005-ci illə müqayisədə 5,18 dəfə, 2010-cu illə müqayisədə 1,63 dəfə artmışdır. 2016-cı ildə isə 2015-ci illə müqayisədə 1,09 dəfə artaraq 45395,1 milyon manata çatmışdır. Əhalinin adambaşına düşən gəlirləri sözü gedən illər ərzində 320,5 manatdan 4380,7 manata qədər artmış və müvafiq olaraq 2015-ci ildə 1997-ci illə müqayisədə 13,67 dəfə, 2005-ci illə müqayisədə 4,55 dəfə, 2010-cu illə müqayisədə 1,30 dəfə artmışdır. 2016-cı ildə isə 2015-ci illə müqayisədə 1,08 dəfə artaraq 4709,8 manata çatmışdır.

Əhalinin gəlirlərinin artım tempi 2014- ci və 2015- ci illərdə ilk dəfə idiki 6 % dən (2001-ci il 106,3%, ən yüksək artım 2007 və 2008-ci illərdə müşahidə olumuşdur, müvafiq olaraq 142,7% və 142,4%) aşağı düşmüşdü. Belə ki, 2014-ci ildə artım 105,1% və 2015-ci ildə 105,8% olmuşdur. Lakin aparılan məqsədyönlü siyasət nəticəsində baş vermiş artım sürətlənmişdir. 2016 -ci ildə 108,7% qeydə alınmışdır. Bu illərdə neft gəlirlərinin azalması ərzaq məhsullarının deyil əsasən qeyri-ərzaq məhsullarının pərakəndə ticarət dövriyyəsinin fiziki həcm indeksinə təsir etmişdir. Düzdür hərçənd ərzaq məhsullarının pərakəndə ticarət dövriyyəsinin fiziki həcm indeksi artıq 2011-2013-cü illərdə səngimiş orta artım tempindən (təqribən 109,5%) xeyli aşağı düşərək müvafiq olaraq 102,3 %, 102,5%, 102,7% olmuşdur. Bu göstərici 2014-cü ildə də aşağı idi 103,9%. Lakin artıq 2015-ci ildə sabitlik yaranmış və artım 110,1% olmuşdur.

Ərzaq bazarına təsir edən digər amillərdən biri də əhalinin nominal əmək haqqı göstəricisidir. Əhalinin nominal əmək haqqısı 2015-ci ildə 466,9 manat olaraq 1995 - ci illə müqayisədə 37,3 dəfə, 2000-ci illə müqayisədə 10,5 dəfə, 2005-ci ci illə müqayisədə 3,8 dəfə, 2010-ci illə müqayisədə 1,4 dəfə artmışdır. Bundan başqa əhalinin nominal gəlirləri 2015-ci ildə 41744,80 milyon manat olaraq 1997 - ci illə müqayisədə 16,9 dəfə, 2000-ci illə müqayisədə 10,3 dəfə, 2005-ci ci illə müqayisədə 5,2 dəfə, 2010-ci illə müqayisədə 1,6 dəfə artmışdır. 2016-cı ildə isə 45395,1 milyon manat olmuşdur. Əhalinin xərcləri haqda onu söyləmək olar ki, 2015-ci ildə 34963,4 milyon manat olaraq 2000-ci illə müqayisədə 10,7 dəfə, 2005-ci ci illə müqayisədə 5,3 dəfə, 2010-ci illə müqayisədə 1,8 dəfə artmışdır. 2016-cı ildə isə 39773,4 milyon manat olmuşdur. Daxili aqrar bazarda ərzaq və ərzaq təyinatlı məhsullar reallaşdırıldığından təhlil üçün biz pərakəndə əmtəə dövriyyəsində ərzaq məhsulları ilə bağlı və idxalda da ərzaq və ərzaq təyinatlı məhsulların idxalı ilə bağlı göstəricilərə müraciət edəcəyik. Belə ki, 2015-ci ildə ərzaq məhsullarının pərakəndə əmtəə dövriyyəsi 12871,2 milyon manat olaraq 2000-ci illə müqayisədə 8, 6 dəfə, 2005-ci ci illə müqayisədə 4,2 dəfə, 2010-ci illə müqayisədə 1,5 dəfə artmışdır. Ərzaq və ərzaq təyinatlı məhsulların idxalı isə 2015-ci ildə 1081359 milyon dollar olaraq 2000-ci illə müqayisədə 5, 3 dəfə, 2005-ci ci illə müqayisədə 2,8 dəfə, 2010-ci illə müqayisədə demək olar ki dəyişməz qalmışdır. Bu onunla izah edilir ki, ərzaq və ərzaq təyinatlı məhsulların idxalı 2013- cü ildə öz maksimumuna 1304379,7 milyon dollara çataraq 2014- ci ildə 1257229,6 milyon dollara və 2015-ci ildə 1081359 milyon dollara qədər aşağı düşmüşdür. Bu da bilavasitə neft qiymətlərinin 2-3 dəfə aşağı düşməsi və buna uyğun olaraq milli valyutanın manatın 2 dəfə ucuzlaşması (devalvasiyası) ilə bağlıdır. Təhlil olunan dövrdə daxili aqrar bazarın təklifini formalaşdıran kənd təsərrüfatında istehsal olunmuş məhsulun həcmi 2015-ci ildə 5635,3 milyon manat olaraq 2000-ci illə müqayisədə 5,1 dəfə, 2005-ci ci illə müqayisədə 3,1 dəfə, 2010-ci illə müqayisədə 1,5 dəfə artmışdır.

Lakin əhali gəlirlərinin dollarla ifadədə göstəricilərinə müəyyən anlaşıqsızlıq yaranır. Belə ki, əhali gəlirlərinin dollarla ifadədə məzənnənin (1\$= manat) təqribən 0,7974 (1997-ci il) – 0,9827 (2004-ci il) – 0,7844 (2014-cü il) olduğu illərdə 1997-ci ildə 3101,9 milyon dollardan 2014-cü ildə 50321,5 milyon dollara qədər artmışdır. Əhali dollarla gəlirləri 2014-cü ildə 1997-ci illə müqayisədə 16,22 dəfə, 2005-ci illə müqayisədə 5,90 dəfə, 2010-cu illə müqayisədə 1,57 dəfə artmışdır. Lakin məzənnənin 1,0261 olduğu 2015-ci ildə bu gəlir göstəricisi 2014-cü illə müqayisədə 19,26% və məzənnənin 1,5959 olduğu 2016-cı ildə isə 2014-cü illə müqayisədə 43,48%, 2015-ci illə müqayisədə isə 30,09 % azalmışdır. Bunu təbii ki, əhalinin adambaşına düşən dollarla gəlirləri haqda da söyləmək olar.

Ərzaq bazasının tədqiqində istehlak bazasının tərkib hissələrindən olan alkoqollu içkilərsiz ərzaq məhsulları, içkilər və bütün məmulatlarının və avtomobil benzini çıxmaqla qeyri-ərzaq məhsullarının pərakəndə ticarət dövriyyəsi də önəmli indikatorlardandır. Belə ki, alkoqollu içkilərsiz ərzaq məhsulları, içkilər və bütün məmulatlarının pərakəndə ticarət dövriyyəsi 1997-2015-ci illər ərzində 1148,10 milyon manatdan 12565,00 milyon manata qədər artmışdır. Başqa sözlə ifadə etsək alkoqollu içkilərsiz ərzaq məhsulları, içkilər və bütün məmulatlarının pərakəndə ticarət dövriyyəsi 2015-ci ildə 1997-ci illə müqayisədə 10,94 dəfə, 2005-ci illə müqayisədə 4,29 dəfə, 2010-cu illə müqayisədə 1,50 dəfə artmışdır. Avtomobil benzini çıxmaqla qeyri-ərzaq məhsullarının pərakəndə ticarət dövriyyəsi isə 1997-2015-ci illər ərzində 369,4 manatdan milyon 11457,70 milyon manata qədər artmışdır. Belə ki, bu göstərici 2015-ci ildə 1997-ci illə müqayisədə 31,02 dəfə, 2005-ci illə müqayisədə 9,36 dəfə, 2010-cu illə müqayisədə 2,89 dəfə artmışdır.

Ərzaq bazarına təsir edən amillərdən biri də təbii ki, qiymət indeksləridir, o cümlədən istehlak qiymətləri indeksləri. Son 16 ildə İQİ və ərzaq məhsullarının ora illik indeksi 106,2% və 107,7% olsa da 2007-2009-cu illər ərzində neftin qiymətinə kəskin tərəddüdlərin az da olmayan təsiri nəticəsində İQİ müvafiq olaraq 116,7%, 120,8%, 101,5% və ərzaq məhsullarının İQİ isə müvafiq olaraq 116,2%, 128,6%, 98,5% olmuşdur. Bu hal 2014-cü və 2015-ci illərdə neftin qiymətinin 2-3 dəfə aşağı düşməsi və milli valyutanın devalvasiyası zamanı da baş vermişdir. Düzdür dövlətin qabaqalayıcı tədbirləri və resursları hesabına 2014-cü ildə inflyasiya 101,4 və 2015-ci ildə 104 % olsa da 2016—ci ildə artıq 112,4 % oldu. Bunu ərzaq məhsullarının İQİ haqda da demək olar. Belə ki, dövlətin qabaqalayıcı tədbirləri və resursları hesabına 2014-cü ildə ərzaq məhsullarının İQİ 101 və 2015-ci ildə 106,1 % olsa da 2016-cı ildə artıq 114,7 % oldu. Hərçənd 2008-ci ildə IQİ müvafiq olaraq 120,8% və ərzaq məhsullarının İQİ isə 128,6% olmuşdur. Lakin o dövrdə son 3 ildə bu göstərici 2005-2007-ci illərdə 110-116% arasında tərəddüd etdiyindən 2016-cı ildəki müvafiq olaraq 112,4 % və 114,7 % olmasını daha təsirli monetar saymaq olar. Belə ki son 2012-2015-ci illərdə müvafiq olaraq İQİ 101-104 %, ərzaq məhsullarının İQİ isə 100-106% arasında tərəddüd etmişdir.

Hesablamalardan aydın olur ki, bu illər ərzində Ümumi İQİ-ə və ya inflyasiyaya təsirində birinci yer əhaliyə pullu xidmətlərin qiymətlərinə, ikinci yer qeyri-ərzaq əmtəələrinin qiymətlərinə və üçüncü yer ərzaq əmtəələrinin qiymətlərinə məxsusdur. Əhaliyə pullu xidmətlərin qiymətlərinin təsir 2-3 dəfə çox olması ilk növbədə bir çox xidmətlərin pulu xidmətə çevrilməsi, pullu xidmətlərin keyfiyyətinin artması və onların əsas fondlarının tamamilə yenilənməsi ilə əlaqələndirmək olar.

Bütün dövrlərdə iqtisad elminin əsas vəzifələrindən biri iqtisadi inkişafın mümkün yolları haqqında təsəvvür formalaşdırmaq, bu və ya digər situasiyanı proqnozlaşdırmaq, iqtisadi göstəricilərin gələcək vəziyyətlərini öncədən görmək, iqtisadi situasiyanı arzu olunan istiqamətdə dəyişdirməyin mexanizmlərini müəyyən etmək olmuşdur. Təbiət elmlərində rast gəlinən asılılıqlar ciddi (funksional) asılılıqlardır, yəni dəyişənlərdən birinin hər bir qiymətinə digər dəyişənin yeganə qiyməti uyğun gəlir. İqtisadi sistemləri xarakterizə edən iqtisadi dəyişənlər arasında isə bu tip asılılıqlara əsasən rast gəlinmir. Məsələn, gəlirlə istehlak arasında, qiymətlə tələb arasında, əmək məhsuldarlığı ilə əmək stajı arasında ciddi asılılıq mövcud deyil [1].

Bunun səbəblərini aşağıdakı kimi izah etmək olar: 1) Bir dəyişənin digər dəyişənə təsiri təhlil edilən zaman bu faktora təsir edən çoxsaylı digər faktorlar nəzərə alınmır; 2) Bu təsir birbaşa xarakterli olmayıb, digər faktorlar vasitəsilə də dəyişənə təsir edə bilər; 3) Təsirlərin bir çoxu təsadüfi təbiətli olur və s. Odur ki, iqtisadi sistemlərdə dəyişənlər arasındakı asılılıqlar funksional deyil, korrelyasiya (və ya statistik) tipli asılılıqlara aid edilir. Belə asılılıqların aşkar edilməsi, qiymətləndirilməsi və təhlili asılılıqların riyazi ifadələrinin qurulması və onların parametrlərin qiymətləndirilməsi ekonometrikanın mühüm bölmələrindən biri hesab edilir.

Əgər kəmiyyətlərdən birinin dəyişməsi digərinin paylanmasının dəyişməsinə gətirib çıxarırsa, onda belə asılılığa statistik asılılıq deyəcəyik. Məsələn, statistik asılılıq özünü dəyişənlərdən birinin dəyişməsi zamanı digər kəmiyyətin orta qiymətinin dəyişməsində göstərir. Bu tip statistik asılılığa korrelyasiya asılılığı deyilir.

Odur ki, asılı olmayan dəyişənin (dəyişənlərin) asılı dəyişənə “orta hesabla” neçə təsir etdiyi öyrənilir. Bu tip asılılıq $M(y/x) = f(x)$ (1) kimi ifadə edilir və Y-in X-ə görə regressiya funksiyası adlanır.

Müasir dövrdə regressiya dedikdə, izahedici dəyişənlərlə asılı dəyişənin şərti riyazi gözləməsi (orta qiyməti) arasında mövcud olan və birincilərin qeyd edilmiş qiymətlərində bu orta qiymətin proqnozlaşdırılması məqsədi ilə qurulan funksional asılılıq başa düşülür.

Mövcud empirik məlumatlara və tədqiqatın məqsədlərinə cavab verən keyfiyyətli regressiya tənliyinin qurulması kifayət qədər mürəkkəb və çox pilləli prosesdir.

İqtisadi sistemin istənilən göstəricisinə bir deyil, bir neçə amil təsir göstərir. Çox (mürəkkəb) regressiyanın tənliyi aşağıdakı kimi ifadə edilə bilər.

$$Y = f(\beta, X) + \varepsilon \quad (1)$$

burada, $X = (x_1, x_2, \dots, x_m)$ – asılı olmayan (izahedici) dəyişənlər vektorudur. β – parametrlər vektorudur (onlar təyin edilməlidir) ε – təsadüfi səhvdir (kənarlaşma) y-asılı (izaholunan) dəyişəndir.

Çox (mürəkkəb) regressiya modelləri içərisində ən sadə və daha çox tətbiq olunan model xətti çox regressiya modelidir. Nəzəri xətti çox regressiya modeli aşağıdakı kimi yazılır:

$$y = \beta_0 + \beta_1 x_1 + \beta_2 x_2 + \dots + \beta_m x_m + \varepsilon \quad (2)$$

i -nin fərdi müşahidələri üçün ($i = 1, 2, \dots, m$) (2) modeli aşağıdakı şəkildə alır:

$$y_i = \beta_0 + \beta_{1i} x_1 + \beta_{2i} x_2 + \dots + \beta_{mi} x_m + \varepsilon_i \quad (3)$$

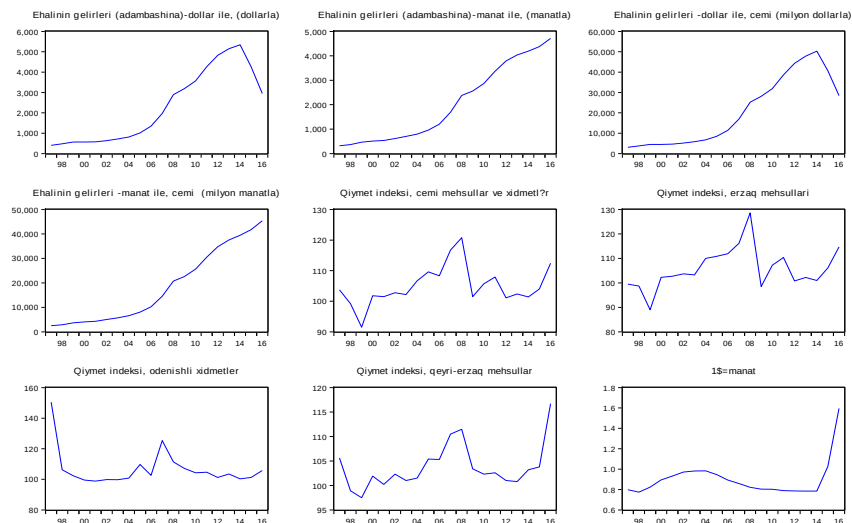
burada, $\beta = (\beta_0, \beta_1, \dots, \beta_m)$ – məchul parametrlərin ($m + 1$) ölçülü vektorudur.

Xətti çox (mürəkkəb) regressiya modelinin parametrlərini qiymətləndirmək üçün ən çox tətbiq olunan metod ƏKKM-dur. Əvvəl qeyd etdiyimiz kimi, bu metodun əsasını y asılı dəyişənin müşahidə qiymətlərinin onların regressiya tənliyinə görə alınan $\hat{y}$ dəyişənindən kənarlaşmalarının kvadrları cəminin minimumlaşdırılması təşkil edir.

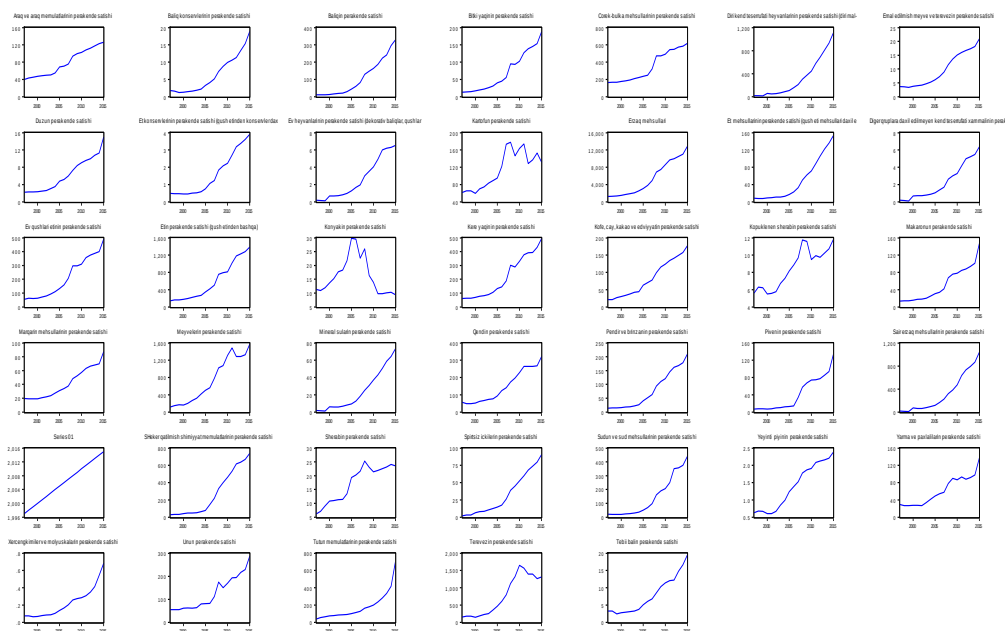
Aparılan istənilən tədqiqatların aktuallığını artırılması və əldə olunan nəticələrin daha dəqiqləşdirilməsi üçün SPSS, PASW Statistics, Eviews, Statistica, Gretl və s. paketləri vasitəsi ilə statistik, ekonometrik tədqiqatların (korrelyasiya əlaqəsi, regressiya tənliyi, təsviri statistik göstəricilər, xətti regressiya və s.) tətbiq edilməsinə böyük ehtiyac vardır. Bu baxımdan bizim apardığımız tədqiqat zamanı buna önəm verilmişdir.

Ekonometrik təhlil

Təhlil yuxarıda qeyd olunmuş metodologiyaya uyğun aparılmışdır. Bu zaman ərzaq bazarının və orada aqı-satqı olan ayrı-ayrı məhsulların əhalinin ilkin gəlirləri, qeyr-ərzaq məhsulları qiymət indeksi, ödənişli xidmətlərin qiymət indeksi və ərzaq məhsulları qiymət indeksində asılılığı verilmiş və əldə olunan modellər R^2 ən böyük və p əhəmiyyətli olanlar, yəni t-statistika uyğunu olanları qəbul edilmişlər. Modellərdən aydın olur ki, R^2 -in vahidə yaxınlığı asılılığın sıx olmasından xəbər verir.

Qrafik 1. Ərzaq bazarına təsir edən amillərin dinamikası

Qrafik 2. Ayrı-ayrı ərzaq məhsullarının pərakəndə satışının dinamikası

Modeller

	const	Əhalinin ilkin gəlirləri	Qeyr- ərzaq məhsullar ı qiymət indeksi	Ödənişli xidmətləri n qiymət indeksi	Ərzaq məhsulları qiymət indeksi	R ²	P- əhəmiyyətli lik (F)	DW
Meyvələrin pərakəndə satışı	-1065,87* (-2,002)	0,038*** (13,39)			11,806** (2,43)	0,93243 5	F(2, 13) 89,703	2,47E-08 0,82929 7
Kartofun pərakəndə satışı	-344,856** * (-4,302)	0,002*** (5,97)		2,492** (2,823)	1,592* (1,993)	0,83447 9	F(3, 12) 20,165	5,6E-05 0,00005 6
Tərəvəzin pərakəndə satışı	230,652* (2,034)	0,038 *** (7,075)				0,78143 8	F(1, 14) 50,055	5,55E-06 0,33074 4
Emal edilmiş meyvə və tərəvəzin pərakəndə satışı	0,331*** (6,555)	0,001*** (20,29)				0,96711 3	F(1, 14) 411,701	8,84E-12 0,63191
Ətin pərakəndə satışı (quş ətindən başqa)	-547,831** (-2,699)	0,034*** (67,98)	6,243*** (3,196)			0,99719 5	F(2, 13) 2310,84 7	2,58E-17 2,53513 2
	-168,708 (-1,659)	0,034*** (62,72)			2,467** (2,659)	0,99675 6	F(2, 13) 1996,98	6,64E-17 2,40965 4
Ev quşları ətinin pərakəndə satışı	-561,287** * (-3,351)	0,012*** (26,32)	5,952*** (3,692)			0,98172 7	F(2, 13) 349,222	5,03E-12 1,52925 8
	-220,312**	0,011***			2,539***	0,98045	F(2, 13)	7,80E-12 1,49566

	(-2,731)	(25,52)			(3,449)	3	326,029		9
Ət məhsullarının pərakəndə satışı (quş əti məhsulları da daxil)	39,287 (1,546)	0,003*** (30,63)		-0,459* (-1,904)		0,98644 4	F(2, 13) 472,977	7,23E-13	
Ət konservlərinin pərakəndə satışı (quş əti konservləri də daxil)	-2,804* (-1,934)	9,6E-05*** (26,57)	0,029* (2,067)			0,98193	F(2, 13) 353,292	4,67E-12	1,12606
	-1,071 (-1,543)	9,6E-05*** (25,72)			0,012* (1,825)	0,98089	F(2, 13) 333,686	6,73E-12	0,98691
Balığın pərakəndə satışı	-435,559** (-2,996)	-2,048*** (-3,25)	8,122*** (3,147)	-2,285** (-2,692)	-1,677* (-2,048)	0,99043	F(4, 11) 284,659	5,06E-11	1,35398
Balıq konservlərinin pərakəndə satışı	0,106 (0,2139)	0,001*** (18,16)				0,95928	F(1, 14) 329,797	3,96E-11	0,94619
Çörək-bulka məhsullarının pərakəndə satışı	21,572*** (5,468)	-0,0002** * (-7,754)		-0,111** (-2,961)		0,83883	F(2, 13) 33,829	7,04E-06	1,18604
	19,126*** (4,697)	-0,0002** * (-7,282)			-0,084** (-2,267)	0,80656	F(2, 13) 27,102	2,3E-05	1,14179
Şəkər qatılmış şirniyyat məmulatlarının pərakəndə satışı	-28,237*** (-3,350)	0,021 (50,75) ***				0,99459	F(1, 14) 2575,46	2,84E-17	0,7848
	21,573*** (5,468)	-0,0002** * (-7,754)		-0,111** (-2,961)		0,83883	F(2, 13) 33,8288	7,04E-06	1,18604
Südün və süd məhsullarının pərakəndə satışı	-26,282*** (-3,762)	0,011*** (34,4)				0,98831	F(1, 14) 1183,34	6,29E-15	1,48203
Kərə yağının pərakəndə satışı	-195,082** (-2,710)	0,012*** (30,11)			2,252*** (3,427)	0,9859	F(2, 13) 454,364	9,35E-13	1,08513
Pendir və brınzanın pərakəndə satışı	1,763 (0,6572)	0,005*** (40,92)				0,99171	F(1, 14) 1674,68	5,66E-16	1,34388
Yumurtanın pərakəndə satışı	-132,320* (-2,082)	0,005*** (14,49)			1,356** (2,338)	0,94166	F(2, 13) 104,911	9,53E-09	1,42868

Kofe, çay, kakao və ədviyyatın pərakəndə satışı	−109,157* (−1,772)	0,003*** (25,44)	1,324** (2,234)	0,98034	F(2, 13) 324,075	8,10E-12	1,26496
Bitki yağının pərakəndə satışı	−99,538* (−1,803)	0,004*** (32,19)	1,026* (1,93)	0,98761	F(2, 13) 518,286	4,02E-13	1,86523
	−52,121** (−2,165)	0,005*** (34,26)		0,5418** (2,465)	0,98914 F(2, 13) 592,132	1,71E-13	1,63271
Yeyinti piyinin pərakəndə satışı	−5,168** (−2,909)	4,60E-05*** (10,44)	0,057*** (3,359)	0,90011	F(2, 13) 58,5741	3,14E-07	1,90202
	−1,385 (−1,452)	4,72E-05*** (9,181)		0,02** (2,296)	0,86725 F(2, 13) 42,465	1,99E-06	1,65977
Marqarin məhsullarının pərakəndə satışı	17,378*** (10,52)	0,002*** (21,07)		0,96943	F(1, 14) 443,977	5,30E-12	1,2419
Qəndin pərakəndə satışı	46,873*** (6,496)	0,007*** (20,59)		0,96804	F(1, 14) 424,016	7,24E-12	0,90927
Təbii balın pərakəndə satışı	1,7643*** (3,856)	0,001*** (18,54)		0,96087	F(1, 14) 343,752	3,00E-11	0,97054
Unun pərakəndə satışı	−97,501* (−1,969)	0,0057*** (21,34)		1,304** (2,886)	0,97227 F(2, 13) 227,869	7,58E-11	1,08382
Duzun pərakəndə satışı	2,0566*** (4,688)	4,688*** (13,91)		0,93249	F(1, 14) 193,375	1,38E-09	1,19696
Yarma və paxlalıların pərakəndə satışı	−139,445 (−1,613)	0,002*** (11,25)	1,607* (1,931)	0,90809	F(2, 13) 64,2194	1,83E-07	1,47697
Makaronun pərakəndə satışı	8,745* (1,952)	0,003*** (13,74)		0,93096	F(1, 14) 188,786	1,62E-09	1,26229
Sair ərzaq məhsullarının pərakəndə satışı	3,133*** (17,96)	0,0001*** (15,12)		0,94231	F(1, 14) 228,681	4,57E-10	0,88239
Araq və araq məmulatlarının pərakəndə satışı	−0,923 (−0,043)	0,002*** (20,1)		0,435** (2,268)	0,96891 F(2, 13) 202,601	1,59E-10	1,19235
Konyakın pərakəndə satışı	−100,230** *	−0,0003** *	1,189*** (3,827)	0,7287	F(2, 13) 17,459	0,00021	1,20195

	(-3,104)	(-4,313)						
	-30,798*	-0,0003** (-3,631)		0,496***	0,69528	F(2, 13)	0,00044	1,23779
	(-1,932)			(3,408)		14,832		
Şərabın pərakəndə satışı	-73,596***	0,0003***	0,837***		0,87698	F(2, 13)	1,22E-06	1,1289
	(-4,453)	(8,298)	(5,273)			46,336		
	-20,793*	0,0003***		0,315***	0,80338	F(2, 13)	2,6E-05	1,42921
	(-2,136)	(6,865)		(3,54)		26,559		
Pivənin pərakəndə satışı	-3,168	0,003***			0,93662	F(1, 14)	8,85E-10	1,12701
	(-0,7168)	(14,38)				206,903		
Köpüklənən şərabın pərakəndə satışı	-26,971***	0,0001***	0,323***		0,88683	F(2, 13)	7,07E-07	1,59576
	(-4,197)	(8,871)	(5,234)			50,9377		
	-6,043	0,0002***		0,116***	0,80611	F(2, 13)	2,3E-05	1,53836
	(-1,543)	(7,037)		(3,253)		27,0234		
Spirtsiz içkilərin pərakəndə satışı	-0,176	0,002***			0,9956	F(1, 14)	6,68E-18	1,13168
	(-0,2080)	(56,3)				3169,37		
Mineral suların pərakəndə satışı	-2,293**	0,002***			0,9843	F(1, 14)	4,97E-14	0,50899
	(-1,785)	(29,62)				877,412		
Tütün məmulatların n pərakəndə satışı	10,169	0,012***			0,75512	F(1, 14)	1,2E-05	0,76085
	(0,2775)	(6,571)				43,1719		
Ev heyvanlarının pərakən-də satışı (dekorativ balıqlar, quşlar və s.)	2,126*** (3,601)	0,0002*** (56,55)		-0,019** * (-3,571)	0,99616	F(2, 13)	2,00E-16	1,37517
						1683,86		
Diri kənd təsərrüfatı hey-vanlarının pərakəndə satışı (diri mal-qara, qoyun-keçi, quşlar, atlar və s. diri hey- vanlar)	-78,349**	0,027***			0,96161	F(1, 14)	2,62E-11	0,42692
	(-2,608)	(18,73)				350,649		
Digər qruplara daxil edil- məyən kənd təsərrüfatı xammalının pərakəndə	-1,215 (-0,7728)	0,0002*** (46,76)	0,052** (2,264)	-0,039 (-3,563)	0,99459	F(3, 12)	7,37E-14	2,32405
						734,835		

Qeyd:1.(t-stat); 2. * $p < 0.05$; ** $p < 0.01$; *** $p < 0.001$.

Yuxarıda alınmış modellərdən aydın olur ki, ərzaq bazarına təsir edən amillər kimi qəbul etdiyimiz əhalinin ilkin gəlirləri, qeyr-ərzaq məhsulları qiymət indeksi, ödənişli xidmərlərin qiymət indeksi, ərzaq məhsulları qiymət indeksi amillərindən ancaq əhalinin ilkin gəlirləri bütün ərzaq məhsullarının pərakəndə satışına təsir etmişdir. Ərzaq məhsullarının qiyməti istehlakın strukturunu müəyyən edən əsas amillərdən biridir [16].

Ərzaq bazarında balığın pərakəndə satışı, çörək-bulka məhsullarının pərakəndə satışı və konyakın pərakəndə satışı ancaq əhalinin ilkin gəlirləri ilə əks əsilliqdə olmuşdur. Qalan bütün məhsulların pərakəndə satışına əhalinin ilkin gəlirləri müsbət təsir etmişdir.

Amillərdən qeyr-ərzaq məhsulları qiymət indeksi ətin (quş ətindən başqa), ət konservlərinin (quş əti konservləri də daxil), balığın, kofe, çay, kakao və ədviyyatın, bitki yağının, yeyinti piyinin, yarma və paxlaların, konyakın, şərabın, köpüklənən şərabın və digər qruplara daxil edilməyən kənd təsərrüfatı xammalının pərakəndə satışı əhalinin ilkin gəlirləri bir yerdə təsir etmişdir, o cümlədən müsbət.

Ödənişli xidmərlərin qiymət indeksi amili kartofun, ət məhsullarının (quş əti məhsulları da daxil), balığın, çörək-bulka məhsullarının, digər qruplara daxil edilməyən kənd təsərrüfatı xammalının pərakəndə satışına əhalinin ilkin gəlirləri bir yerdə təsir etmişdir, o cümlədən, digər qruplara daxil edilməyən kənd təsərrüfatı xammalının pərakəndə satışına qeyr-ərzaq məhsulları qiymət indeksi ilə birlikdə təsiri statistik əhəmiyyətli idi, lakin əks təsirli olmaq şərtlə.

Ərzaq məhsulları qiymət indeksi amili meyvələrin, ətin (quş ətindən başqa), ev quşları ətinin, ət konservlərinin (quş əti konservləri də daxil), çörək-bulka məhsullarının, kərə yağının, yumurtanın, bitki yağının, yeyinti piyinin, təbii balın, balığın, unun, araq və araq məmulatlarının, konyakın, köpüklənən şərabın və ev heyvanlarının (dekorativ balıqlar, quşlar və s.) pərakəndə satışına əhalinin ilkin gəlirləri bir yerdə təsir etmişdir. Lakin, çörək-bulka məhsullarının və ev heyvanlarının (dekorativ balıqlar, quşlar və s.) satışına mənfi əmsalla təsir etmişdir. Bundan başqa bu amil, kartofun pərakəndə satışına əhalinin ilkin gəlirləri və ödənişli xidmərlərin qiymət indeksi ilə bir yerdə və balığın pərakəndə satışına əhalinin ilkin gəlirləri, qeyr-ərzaq məhsulları qiymət indeksi, ödənişli xidmərlərin qiymət indeksi ilə bir yerdə təsir etmişdir.

Nəticə və təkliflər

1. Azərbaycanda ərzaq bazarı və onun formalaşması bilavasitə aqrar sahə ilə sıx bağlı olduğundan bu sahənin inkişaf amilləri əhalinin gəlirləri və qiymətlərlə bir yerdə ərzaq bazarın həcminə və dövriyyəsinə təsir edən amillər kimi qiymətləndirilə bilər.
2. Əhalinin ilkin gəlirlərinin, qeyr-ərzaq məhsulları qiymət indeksinin, ödənişli xidmərlərin qiymət indeksinin ərzaq bazarında ayrı-ayrı məhsulların pərakəndə satışına təsiri müxtəlifdir və bu mikro və makro səviyyədə yerinə yetirilən tədbirlərdə təsərrüfat subyektləri, əhali və o cümlədən müvafiq dövlət və qeyri-dövlət qurumları tərəfindən nəzərə alınmalıdır.
3. Dünya neft bazarında qiymət tərəddüdləri ərzaq bazarının konyunkturasına həm istehsalçı və istehlakçı tərəfindən təsiri mütləqdir.
4. Ərzaq bazarına təsir edən amillər əmək haqqı, gəlir, pul-kredit, valyuta, vergi, sosial təminat və s. Məsələləri ilə sıx əsilliqi mövcuddur.
5. Ərzaq bazarının inkişafı və təkmilləşməsinin ərzaq təhlükəsizliyinin təmin edilməsi, ərzaqla özünütəminatın səviyyəsinin artırılması, idxalın əvəz edilməsi, o cümlədən qeyri-neft sektorunun inkişafı və aqrar sektorun ixrac potensialının gücləndirilməsi məsələləri ilə paralelliyi mövcuddur.

ƏDƏBİYYAT

1. Ekonometrik modelləşdirmənin baza anlayışları. http://www.azkurs.org/pars_docs/refs/18/17172/17172.pdf
2. Авдашева С.Б. Теория организации отраслевых рынков / С.Б. Авдашева, Н.М. Розанова. - М.: ИЧП «Издательство Магистр», 1998. - 320 с.;
3. Бурдуков П. Россия в системе глобальной продовольственной безопасности / П. Бурдуков, Р. Сагталиев. - М.: Агро-Пресс, 2004. - 85 с.;
4. Добросоцкий, В.И. Государственное регулирование продовольственного рынка / В.И. Добросоцкий. - М.: ГНУ Информагротех, 2000. - 124 с.
5. Закшевская Е. Основные цели и направления регулирования агропродовольственного рынка / Е. Закшевская, Т. Савченко // Международный сельскохозяйственный журнал. - 2010. - №2. - С. 33-35.; Закшевская Е.В. Агропродовольственный рынок и маркетинг: теория, методология и практика/ Е.В. Закшевская – Воронеж: Цетрально-Черноземное книжное издательство, 2003. – 285 с.;
6. Медведева, Т.М. Функционирование продовольственного рынка региона и взаимодействие его элементов: монография / Т.М. Медведева. - Улан-Удэ: Изд-во БГСХА им. В. Р. Филиппова, 2010. - 125 с.
7. Ревенко, Л.С. Мировой рынок продовольствия в эпоху «генной» революции / Л.С. Ревенко. - М.: ЗАО «Издательство «Экономика», 2002. - 302 с.
8. Розанова Н.М. Взаимодействие фирм на товарных рынках в переходной экономике России / Н.М. Розанова. - М., 1998. - 260 с.; 256.
9. Серова Е. Аграрная экономика: учебник вузов / Е. Серова. - М.: ГУ ВШЭ, 1999. - 480 с.
10. Шайкин, В.В. Сельскохозяйственные рынки / В.В. Шайкин, Р.Г. Ахметов, Н.Я. Коваленко и др. - М.: Колос, 2001. - 262 с.
11. Binswanger, H.P., Deininger, K. and Feder, G. (1993). Agricultural land relations in the developing world, American Journal of Agricultural Economics 75, 1242–1248.
12. Binswanger, H.P. and Deininger, K. (1997). Explaining agricultural and agrarian policies in developing countries, Journal of Economic Literature 35, 1958–2005.
13. Biodiversity International; CGIAR Consortium; Food and Agriculture Organization of the United Nations; International Fund for Agricultural Development; International Food Policy Research Institute; Inter-American Institute for Cooperation on Agriculture; Organisation for Economic Co-operation and Development; United Nations Conference on Trade and Development; United Nations High Level Task Force on Global Food Security; World Food Programme; World Bank; World Trade Organization. 2012. Sustainable Agricultural Productivity Growth and Bridging the Gap for Small-Family Farms : Interagency Report to the Mexican G20 Presidency. Washington, DC: World Bank. © World Bank. <https://openknowledge.worldbank.org/handle/10986/26780> License: CC BY 3.0 IGO.

14. Boserup, E. (1965). *The Conditions of Agricultural Growth*. Allen & Unwin, London.
15. Chavas, Jean-Paul, (2001), [Structural change in agricultural production: Economics, technology and policy](#), ch. 05, p. 263-285 in Gardner, B. L. and Rausser, G. C. eds., *Handbook of Agricultural Economics*, vol. 1, Part 1, Elsevier.
16. Davis, Mike. (2001). Late Victorian Holocausts: El Nino Famines and the Making of the Third World. 10.2307/3986209.
17. Harwood, J., Heifner, R., Coble, K., Perry, J. and Somwaru, A. (1999) *Managing Risk in Farming: Concepts, Research, and Analysis*, Agricultural Economic Report No. 774, ERS, USDA, Washington, DC.
18. Henneberry, S.R.; Whitacre, B.; Agustini, H.N. An Evaluation of the Economic Impacts of Oklahoma Farmers Markets. *J. Food Distrib. Res.* 2009, 40, 64–78.
19. Otto, D. and T. Varner. 2005. "Consumers, vendors, and the Economic Importance of Iowa Farmers Markets: An Economic Impact Survey Analysis." Iowa State University, Leopold Center for Sustainable Agriculture. March 2005. www.leopold.iastate.edu/research/marketing_files/markets_rfswg.pdf. Accessed September 15, 2008.

**FROM NEEDS ANALYSIS TO THE ESTABLISHMENT OF A UNIVERSITY
VOCABULARY LIST (UVL) FOR ENGLISH MAJORS
Konul Hajiyeva
ADU**

1 Introduction

1.1 A need for a needs analysis

English for Academic Purposes (EAP), the first recorded use of which dates back to 1975, is concerned with those ‘communication skills in English which are required for study purposes in formal education systems’ and the transition from ‘pedagogic genres to increasingly authentic genres’ associated with various disciplines (Carkin, 2005: 85; Jordan, 2012: 1). Despite increased professionalism in the teaching of EAP at university level in most English-speaking and non-English-speaking countries (Dudley-Evans & St. John, 1998; Jordan, 2012), it is still a ‘first’ in a tertiary context in Azerbaijan. In other words, English language, which has been recognized as a medium of instruction in some higher education institutions (HE) in Azerbaijan, is in the process of changing from teaching a language for general purposes to teaching a language for academic and, in some instances, for specific academic purposes (ESAP). As is to be expected, students studying within such a context have varying levels of proficiency in English, different EAP needs and a diversity of interfaces between English and their major fields of study.

The context of the present study is the Azerbaijan University of Languages (AUL) in Baku, Azerbaijan. Since the AUL joined the Bologna process in 2005, it has been a staple of its education policy that undergraduates – English majors (future English language teachers) – in the Faculty of Education follow both elective and compulsory subject-specific courses through the medium of English and earn credits for these courses. This has led to a fundamental transformation of the curriculum and syllabus design, teaching and learning context, as well as in materials development. A hitherto unpublished investigation of course syllabi and teaching materials shows that, despite the fact that the AUL was hit by a wave of Bologna conventions almost ten years ago, no formal needs assessment has ever been conducted in order to identify the academic needs of these undergraduate students.

Carkin (2005) emphasizes that the main building blocks of an EAP program are academic texts, tasks and content, which facilitate language learning. In this sense, instruction that takes the form of a highly pragmatic approach to learning, encompassing needs analyses, evaluation, academic skills, vocabulary, subject-specific content and tasks should be included in support of students learning in a tertiary education environment. With these suggestions and the tertiary setting in mind, I have undertaken a needs assessment as a ‘cornerstone’ (Dudley-Evans & St John, 1998: 121) tied to a particular context and population in my research area prior to developing a course syllabus and teaching materials for the students I will be teaching at a higher education institution in Azerbaijan.

1.2 The process of establishing the ‘what’ and ‘how’ of an EAP course

Brown (1995: 36) defines a needs analysis as

the systematic collection and analysis of all subjective and objective information necessary to define and validate defensible curriculum [syllabus] purposes that satisfy the language learning requirements of students within the context of particular institutions that influence the learning and teaching situation.

In attempting to bridge this gap, the academic needs of Azerbaijani English majors in an educational context have been investigated in a number of ways (Author, 2014; 2015a, b, c). These studies include the assessment of both the receptive and the productive vocabulary knowledge of learners at the beginning of the first year of tertiary education; it also includes estimates of their vocabulary growth after one year of instruction. Other studies include a corpus-based lexical analysis of the academic texts – subject-specific university textbooks – and general English textbooks that students must be able to process and internalize as well as the measurement of lexical richness in students’ answers to examination papers. These studies focus on the frequency, range, distribution and occurrence of high-frequency, academic and low-frequency words, and specialized vocabulary both in the subject-specific university textbooks and in student-produced texts in a tertiary context. Among the major findings of these above-described studies are:

- the low estimates of the English majors’ vocabulary-size figures at the beginning of the first-year of tertiary education (2,104 word families receptively and 806 word families productively),
- a vocabulary size growth of productive as opposed to receptive vocabulary knowledge after one year of instruction at the beginning of the second-year (974 word families known productively and 1,966 word families known receptively),
- the inappropriateness (that is, an inadequate representation of high-frequency word families) of the general English textbooks,
- the lexical threshold necessary to read and comprehend the subject-specific textbooks is much higher than the students can cope with (3,500–4,000 word families for 95% text coverage and the knowledge of 6,500–7,000 word families for the coverage of 98%),
- the composition of the subject-specific university textbooks is lexically versatile (for example, low coverage of the academic words in the textbooks), and
- while there has been tangible growth in the productive vocabulary knowledge and use, the students are still unable to convey or use meaning, form, associations, collocations and register accurately.

Having these outcomes in mind, it is suggested that developing tailor-made course materials in order to meet the specific academic needs of these students (to be able to read subject-specific textbooks from the second-year and onwards and to succeed in written examinations)

will be beneficial to students in this specific tertiary context. Therefore, this study aims to develop a university vocabulary list (UVL) for English majors which will provide a basis for an EAP course syllabus. It should be borne in mind that the making of a word list is not simply a mechanical task, and judgements based on well-established criteria need to be considered in the development of such word lists.

1.3 Current study

Current study is a replica of the study reported in a recent study and the analysis has taken a different approach. A recent study (Author, 2015c) that has investigated the lexical text coverage and the frequency distribution of the AWL words in the university textbooks has excluded the analysis of proper nouns in the corpus. It should, however, be mentioned that the proposed lexical text coverage figures in the literature (see sub-section 2.1 for further discussion) include the estimates of proper nouns in the cumulated lexical coverage. Nation (2006) states that, as proper nouns are considered to have a minimal learning burden and students can recognize proper names without much effort, the cumulated lexical coverage of these nouns should be taken into account in the analysis. With these ideas in mind, in this study I decided to include the proper nouns and to observe the frequency distribution of proper nouns, which are gathered in a separate file in the corpus. I will therefore add the coverage figures of the proper nouns to the number of word families needed until an accumulation of lexical coverage approaches 98%.

Taking into account the needs of both the students and stakeholders (faculty members, heads of department and teachers) needs, – for example, to be able to read and comprehend subject-specific textbooks, sit examinations, earn credits, adhere to the conventions of the Bologna process and bringing in well-trained specialists– this study aims to create a word list as a basis for a lexical syllabus that will be useful, in terms of text coverage and frequency distribution, to Azerbaijani English majors who have nothing like a mastery of the 2,000 most frequent word families. Therefore, the present study chooses 98% text coverage as the primary aim, since 95% is perceived to be a relatively low threshold, taking into account the academic needs and demands of this particular group of students. In light of what has been said so far, this study seeks to answer the following research questions:

1. What percentage of the running words in the university textbook corpus is the UVL required to cover in order to help the students to attain 98% lexical coverage, including proper nouns?
2. Which high-frequency words beyond the 2,000 most-frequent word families make up a UVL?

2 Literature review

2.1 Vocabulary size and lexical coverage

Vocabulary is an important component of language use, and something that anyone involved in the learning process can agree upon is that learning vocabulary is an essential part of mastering a second or foreign language (Schmitt, 2010a; English, in the current study). Since we use language to communicate, a key issue in vocabulary studies is therefore the extent of vocabulary necessary to enable communication. Vocabulary is also a good predictor of reading comprehension and other language skills (see Milton & Treffers-Daller, 2013 and Qian, 2002 for further discussion). The number of words or the amount of vocabulary necessary, of course, depends on one's learning goals. The available literature suggests two thresholds. For example, it has been estimated that, if 98% coverage of a text is needed for unassisted comprehension, then an 8,000–9,000-word family vocabulary (including proper nouns) is required. Lexical coverage here refers to the 'percentage of running words in the text known by the reader' (Nation, 2006: 61). A vocabulary knowledge of 4,000–5,000 word families resulting in the coverage of 95% (including proper nouns) is needed for comprehension of a written text (Laufer & Ravenhorst-Kalovski, 2010; Nation, 2006; Schmitt, 2008, 2010a; Schmitt & Schmitt, 2012). Researchers state that there is a lexical knowledge threshold that marks the boundary between having and not having sufficient vocabulary knowledge for 'adequate reading comprehension'. Laufer and Ravenhorst-Kalovski (2010: 16) also state that the term 'adequate reading comprehension' has no clear definition since it may refer to different levels of comprehension in different contexts. A lexical threshold therefore depends on the predetermined lexical coverage.

The above-described two putative coverage percentages (95% and 98%) actually signal the possible basic and optimal lexical thresholds necessary for reading comprehension. These figures may appear daunting to both teachers and learners since each word family includes several individual forms, including the root form, its inflections and regular derivations (Nation, 2006). For example, a vocabulary size of 8,000 word families (enabling wide reading) entails 34,660 words (Schmitt, 2010a). Learning and knowing this number of word families can naturally be a challenging task for those learners with limited vocabulary knowledge. It has been suggested, however, that some words deserve more attention and effort than others in different stages of learning for varying purposes (Coxhead, 2011; Nation & Waring, 1997). In other words, if learners have certain lexical gaps in and challenges with reading comprehension, then raising the lexical coverage through targeting a more restricted vocabulary with a relatively high frequency of occurrences may be a more practical solution (Hsu, 2013).

2.2 Vocabulary types

Over the past 20 years, much has been done in the field of vocabulary in the context of the acquisition of foreign or second languages (Bogaards & Laufer, 2004). Among other things, this interest has been characterized by the attention paid to the role of word frequency in vocabulary learning, for instance the cost benefit of learning frequent, infrequent and specialized words (see, among others, Coxhead, 2000; 2011; Nation, 2011). For example, Wang, Liang and Ge (2008) believe that not all of the words are equally important and therefore they agree with Nation's (2011) division of vocabulary into four categories:

1. high-frequency or general service vocabulary;
2. academic/sub-technical vocabulary;
3. technical vocabulary, and
4. low-frequency vocabulary.

This division points to the fact that in different phases of language learning some vocabularies need more attention than others. High-frequency word families, for example, are the words necessary to achieve a basic functionality with a language and they constitute the majority of all the running words in all types of text. The classic list of high-frequency words is West's (1953) A General Service List of English Words (GSL), which contains approximately 2,000 word families (for a further discussion, see sub-section 2.1). High-frequency word families appear so frequently in the texts that sufficient time should be spent on learning these words. Academic vocabulary – also called 'sub-technical vocabulary', 'specialised non-technical lexis' and 'frame words' (Nation, 2011: 187) – is the vocabulary type that occurs with medium frequency. It is common to a wide range of academic texts, and accounts for a substantial number of words (~10%) in academic texts.

Unlike academic vocabulary, technical vocabulary contains some words that are very closely related to the topic and subject area of the text. Nation (2011: 198) categorizes the degrees of 'technicalness' depending on how restricted a word is to a particular area. He therefore

classifies four categories, depending on the criteria of relative frequency of form and meaning. According to this classification, words in Category 1 are clearly technical and they are unique to a particular field in both form and meaning, whereas words in Category 2 are technical words because the more general sense of the word when used outside the field does not provide ready access to its technical use (see Chung & Nation, 2004 for further discussion). Categories 3 and 4 are less technical because they are not unique to a particular field neither in form nor in meaning. They differ from subject area to subject area. For example, in Applied Linguistics, words such as morpheme and lemma fall in the first category, whereas words such as sense, reference, type and token (running word; see below) will be placed in the second category. Technical vocabulary comprises content-bound, frequently occurring words in a given field, whereas low-frequency vocabulary includes all the words that are not high-frequency words, excluding the academic words and technical words for a particular subject (Nation, 2011).

2.3 Word lists

Nation and Waring (1997) suggest that language teachers and instructors need to have clear, sensible goals for vocabulary learning. Frequency information provides a rational basis for making certain that learners obtain the best return on their vocabulary learning effort by ensuring that any words studied will frequently be met with. Vocabulary frequency lists which take account of range – that is, the occurrence of a word across several subsections of a corpus – have an important role to play in curriculum and syllabus design and in setting learning goals. This does not necessarily imply that learners must be provided with large vocabulary lists as the major source of their vocabulary learning. However, it does mean that course designers and materials developers should have lists to refer to when they consider the vocabulary component of a language program (Nation, 2004).

Word lists are important in language teaching for a variety of reasons; they include lists of the words or lexical phrases found in a discourse domain, often including frequency information about the use of particular words (Miller & Biber, 2015). A more recent example of a word list comprising the 2,000 most frequent words in general English is the GSL (West, 1953). The words in the GSL are largely, but not entirely, chosen on the basis of frequency (Nation, 2004; Schmitt, 2010a) and the list provides 75–80% text coverage. With the advances in corpus-based studies and computational techniques, the development of newer and up-to-date word lists has been facilitated. For example, for general English, these include the compilation of the British National Corpus (BNC) word lists (Nation, 2004) and the recent new GSL developed by Brezina and Gablasova (2015) based on an analysis of 12 billion words taken from four general corpora. The authors state that the practical usefulness of the new GSL shows its effectiveness in covering approximately 80% of the texts in the corpora with only 2,494 lemmas (a word and its inflected forms), with a significant reduction compared to the 4,100 lemmas that West's GSL needs to reach that coverage.

Corpus-based word lists have also been compiled for more specialized domains. There have been several studies (for further discussion see American University List (AUL) developed by Praninskas, 1972; University Word List (UWL) devised by Xue & Nation, 1984; Academic Word List (AWL) developed by Coxhead, 2000; Academic Vocabulary List (AVL) developed by Gardner & Davies, 2013) that have investigated the vocabulary needed for academic studies at the university level. Among these lists, Coxhead's (2000) AWL, which provides approximately 10% coverage of tokens, has played a crucial role in setting vocabulary goals for language courses in most EAP programmes. In practice this is taken to mean that the 570-word family AWL and the GSL mentioned above give the coverage of 85–90% of the tokens in the text. Nation (2004: 12), on the contrary, states that 'beginning learners at tertiary level would be better off using materials based on the BNC lists, because of the slightly better BNC coverage' than the GSL + AWL text coverage. Moreover, researchers such as Hyland and Tse (2007) question the validity and utility of AWL and argue that language instructors should instead develop lists of the most important words used in specific academic disciplines. Following this discussion, a number of word lists have been developed for specific disciplines, for example, for medicine by Wang, Liang and Ge (2008), Hsu (2013), for engineering by Ward (2009) and for agriculture by Martinez, Beck and Panza (2009).

All in all, word lists play an indispensable role in designing courses, setting learning goals, guiding the creation of simplified texts, analysing the vocabulary in texts, analysing lexical richness, guiding the construction of vocabulary tests and, more importantly, creating specialized word lists (Nation & Webb, 2011).

2.4 Methods applied in the current study

2.4.1 The compilation of the corpus

The present research targeted undergraduate second-year subject-specific university textbooks for English majors in use at the Faculty of Education at AUL, because university entrants (first-year students) at this university start following subject-specific courses taught through the medium of English in the second year of their tertiary education. This corpus therefore should encompass what second-year lecturers and students actually use in their classes.

For the purposes of this study, a University Textbook Corpus (UTC) covering 11 textbooks for the courses 'Study skills' (SS), 'Critical reading and effective writing' (CREW), 'Communication and social interaction' (CSI) and 'Teaching English to young learners' (TEYL) was developed (for a full description of the steps involved in the corpus compilation see Author, 2015b). These are elective courses offered to students in the second year of tertiary education and all second-year students have therefore to sign up for any two of the above-mentioned courses and follow them. Students are accredited with seven credits – covered in 105 academic hours – for each course, if they pass the final written examination. The subject areas included in the UTC are versatile; the texts are of different lengths and are intended for students with different backgrounds. All the textbooks were either downloaded from internet databases or scanned using the software ABBYY Fine Reader 11 Portable. Consequently, after excluding all the bibliographies, tables, indexes and appendices as well as proper nouns (which were gathered in a separate file for further analysis), I obtained a corpus of 508,802 (Table 7.1) words comprising four sub-corpora files. The UTC is therefore not large by contemporary standards, taking into account the fact that corpus-based research studies usually consider the representativeness of the corpus highly. In other words, researchers have usually focused on two general factors while creating word lists based on corpus studies: the kinds of discourse included in the corpus (whether general or academic) and the size of the corpus, that is, its representativeness.

An analysis of the studies (Brezina & Gablasova, 2015; Coxhead, 2000; Davies & Gardner, 2013; West, 1953; Xue & Nation, 1984) done so far show that vocabulary investigations based on larger corpora do in fact produce different results. The versatile nature of these word lists shows that by analysing corpora that are larger, we discover word lists that are different from previous studies and we assume that these lists are more valid since they are based on more representative corpora. However, a recent study done by Miller and Biber (2015: 30) shows that corpus design considerations have usually focused on 'issues of external representativeness' (representing the target domain in

terms of its size), while ‘disregarding the issues of internal representativeness’ (whether a corpus allows us to achieve reliable and stable quantitative results concerning the use of linguistic features). They therefore suggest that researchers should take into account the evaluation of ‘internal representativeness’ in quantitative corpus-based studies. Of course, larger corpora are likely to include a larger set of words in a discourse domain. However, since the aim of my study is to develop a tailor-made word list that meets specific students’ specific academic needs, I will merely claim that the UTC represents all the core subject-matter of second-year university textbooks needed for study at AUL. As Ward (2009: 173) puts it, ‘other corpora, while considerably larger, do not address the specific needs of our students’. Therefore, the product of this study – a word list for English majors – is likely to reflect the corpus from which it was derived, no matter how large it is.

Table 7.1 Tokens (running words) of the university textbooks used at AUL

	SS	CREW	CSI	TEYL	UTC
Tokens (running words)	94,563	121,428	141,637	155,992	508,802

2.4.2 The instrument

The instrument used to serve the purposes of this study is Range software developed by Heatley, Nation and Coxhead (2002). The present corpus was run on the Range program to obtain frequency and dispersion data for all the words over four sub-corpora representing each of the university textbooks for English majors. This program breaks texts down by word frequencies into the 1st to 20th BNC and even to 25th BNC word families. Range is installed with BASEWRD lists (each BASEWRD list contains 1,000 word families up to and including 20,000 or 25,000 BNC word family lists). These lists include proper nouns, marginal words and word families.

The criteria used in the Range program to make word families are based on Bauer and Nation (1993) Level 6 word-building processes which include inflections and the high-frequency, regular, productive and transparent derivational affixes. These affixes can only be added to free forms. This means that the stem of each word must be able to stand as an independent word. For example, patient and patience cannot be members of the same word family since the suffix -ence is not added to a stem that can stand as an independent word. Nation and Webb (2011) suggest that word families should be regarded as an important counting unit in terms of the learning load in receptive (that is for reading and listening) corpus-based studies. The rationale behind this counting unit is that the concept of a word family is used to represent a group of words whose meanings can be inferred when the meaning of the base form in the group is known to the learner. For instance, the headword appreciate is grouped with its family members such as appreciable, appreciably, appreciated, appreciates, appreciating, appreciation, unappreciated and if learners know the meaning of the headword, they are likely to infer the meaning of its family members. Therefore, for the purposes of this study, word family is used as a counting unit.

2.4.3 Data processing and selection criteria

As it has already been mentioned above, the ultimate goal of this study is to produce the list – a list of the most important words in the particular tertiary context of AUL. Regardless of the specific approach, vocabulary studies usually consider two ‘distributional properties’ to identify the ‘important words’ in a corpus: frequency and range (Miller & Biber, 2015: 43). Frequency is the indication of how many times readers encounter certain words, whereas range identifies words that are distributed widely across the corpus, in addition to occurring with high frequency. To explore the issues of frequency and range further in the corpus and to develop the list of the most important words, some selection principles are followed. First of all, the word families included have to be outside the most frequent 2,000 word families of English. Secondly, according to Miller and Biber (2015: 44) ‘a word was considered ‘important’ if it occurred with high frequency at least 20 times per million words’. Taking this criterion for uniformity of frequency into account, then, in my 508,802-word corpus, the criterion for uniformity of frequency for the word occurrences is a minimum of ten times in the entire corpus. Finally, members of a word family have to occur at least in three sub-corpora and at least twice in each of the sub-corpora.

3 Results and discussion

RQ1 What percentage of the running words in the university textbook corpus is the UVL required to cover in order to help the students to attain 98% lexical coverage, including proper nouns?

The university textbook corpus – the UTC – contains 508,802 running words (tokens), 17,320 word types (individual words) and involves 6,734 word families listed in the BNC 20,000-word list. The first 2,000 word families account for 88.92% of the running words, and this shows the relatively accessible nature of undergraduate university textbooks for English majors compared to those of medical textbooks, for example, where the most frequent high-frequency word families account for 70.68% of the running words (see Hsu, 2013 for further discussion). Proper nouns give extra text coverage of 1.40%.

Taking into account the results of the previous studies (Author, 2014; 2015b, c) which tested Azerbaijani university entrants’ receptive and productive vocabulary knowledge during a period of one year, it is evident that a vocabulary size of 2,000 word families plus the knowledge of proper nouns students can obtain a cumulative text coverage of 90.32% which is inadequate. Since the present study has chosen 98% text coverage as the primary aim for reading comprehension, then the goal for the establishment of the university vocabulary list for English majors is 7.68% lexical coverage based on what is left after the 2,000 BNC word families and proper nouns are counted ($7.68\% = 98\% - 88.92\% - 1.40\%$).

RQ2 Which high-frequency words beyond the 2,000 most-frequent word families make up a UVL?

Having identified the target cumulative text coverage of 7.68% (to help reach 98% text coverage), the next step involved the selection of the most frequent word families according to the BNC 20,000 word families until the intended text coverage is attained. It is not possible to present all the data and Table 7.2 aims merely to give a sense of the results – just the most frequent words outside the BNC 2,000-word family lists.

Table 7.2 Selected frequency data from the university textbook corpus for English majors used at AUL

Word	Total frequency	Range (/4)	BNC scale
------	-----------------	------------	-----------

gesture	592	3	3
task	507	4	3
discourse	319	3	3
vocabulary	281	4	5
grammar	240	3	5
literacy	233	3	4
phrase	157	4	3
evaluate	146	4	3
genre	146	3	4
theme	145	4	3
verbal	133	4	4

After having sorted word frequencies in descending order and doing some mathematical calculations, 396 word families were ultimately chosen and formed the UVL for English majors (Appendix 1, The list of words is given in an alphabetical order), whose cumulative coverage arrived at 6.96% and contributed to reaching 97.28% together with the rest of the word lists. As can be seen from the results, the cumulative text coverage of the UVL for English majors lags slightly behind the intended coverage of 7.68% to help to reach 98% text coverage. This is because word families that did not appear across more than half of the four sub-corpora (three or four out of four) were not included in the list, even though they had high frequency indicators. For example, words such as compliment (123), clench (45), assurance (45), posture (42), suspicion (32), disclosure (13), broadcast (13), gobbledygook (12), apprehensive (11): although they had a high frequency of occurrence, they were not included in the UVL since they are lexically idiosyncratic to a specific sub-corpus (CSI sub-corpus, for example). Therefore, all the word families that appeared in three sub-corpora out of four with a frequency of occurrence of at least ten times were included in the UVL. (Appendix 1 displays a full list of the high-frequency word families.)

Apart from the frequency of occurrence and range, Table 2 also displays the word levels along the BNC scale. An interesting observation should be emphasized at this point: some of the most frequent words included in the UVL for English majors were listed among the words that belong to the 1,000 or 2,000 BNC word family lists, although they have not been included in the BASEWRD 1 or BASEWRD 2 lists in the Range program. For example, achieve belongs to the BNC 1,000⁶ word band, but it is not included in the BASEWRD 1 list. The same applies to absence, which belongs to the BNC 3,000-word level, but, surprisingly, is placed in the BASEWRD 2 list.

All in all, there were 40 such word families from the BNC 1,000 and 49 word families from the BNC 2,000 word families that were categorized by the Range program as the word families falling beyond the 2,000 word families and these word families were therefore included in the UVL vocabulary list. This outcome shows that there is some kind of inconsistency in the classification of the word families in terms of the BNC scale and Range BASEWRD lists, even though the word lists available for use with the Range program have been compiled from the BNC lists. Researchers should take into account this inconsistency in future studies.

Referring back to the vocabulary list of word families listed in the UVL for English majors, which includes 396 word families dispersed among the BNC word lists, it covers 6.96% and contributes to reaching 97.28% text coverage, including proper nouns. It should be noted that there were some words such as brainstorm, wiki, and Internet outside the BNC lists that occur frequently across the UTC texts which were included in the list. Analysis of the most frequent word families in the list shows that there are some examples of technical vocabulary based on Nation's (2011a) classification of words in terms of their technicality (see sub-section 2.4.2 for a further discussion). For example, words such as discourse, semantic, synonym, linguistic, pedagogy, coherence, subordinate, syllabus were identified as Category 1 technical vocabulary, according to Nation's (2011a) classification.

It should also be noted that, compared to the results obtained in the previous study (Author, 2015c) which observed the frequency distribution of academic words in the university textbook corpus and identified 127 most frequent academic word families, in this study there was an overlap of 168 word families with Coxhead's (2000) 570 AWL family members. Since in this study the frequency of occurrence of the words to be included in the list was set at those occurring at least 10 times compared to the previous study, which set this criterion at 16 times, this outcome seems rather logical. Decreasing the number of occurrences from 16 to 10 has resulted in the inclusion of an additional 41 academic word families from Coxhead's AWL (2000). Ward (2009: 177) states that it is the frequency criterion that determines the length of the resulting word list, but he also emphasizes that 'there is no reliable way to determine exactly how long it should be'. Schmitt (2010b) states that if a student could learn 50 words per week, then in 40 weeks of school basic vocabulary (2,000 words) could be introduced.

⁶ The BNC word lists were retrieved from www.lextutor.ca.

Bearing in mind that the target students in this study are ‘familiar’ with most of the 2,000 word families (based on the vocabulary size test results) and they have 120 face-to-face hours of instruction at their disposal, then teaching and learning 396 word families is a rather modest target vocabulary for a semester’s work (25-26 word families per week). Of course, it should be noted that 396 word families include approximately 2,522 individual words and do demand extra work in that sense.

Referring back to the points raised in the literature section of this paper in terms of the ‘internal representativeness’ of the corpus as suggested by Miller and Biber (2015: 34), I decided to evaluate the reliability of my results as a prerequisite to considerations of their validity. The UTC already comprises four sub-corpora based on a variety of course textbooks, although the topics, subject areas and texts in the sub-corpora do not share common ground. We should not lose sight of the fact that the main objective of this study is to cater for the needs of both the students’ and the stakeholders’ and the underlying concern now is this: Does the word list that I have developed allow me to achieve stable quantitative findings concerning the text coverage across the four sub-corpora?

The answer is straightforward. If I obtain the same quantitative findings across those four sub-corpora of CSI, CREW, SS and TEYL (see sub-section 7.5.1 for a further information), then I can be confident that the complete corpus and the list reliably represent the linguistic patterns of variation. I explored this issue further by running the Range program against the UVL for English majors with the four sub-corpora. The results show that the UVL gives a cumulative text coverage of

- 8.63% in the sub-corpus of Critical reading and effective writing (CREW);
- 7.68% in the sub-corpus of Study skills (SS);
- 6.89% in the sub-corpus of Teaching English to young learners (TEYL), and
- 4.65% in the sub-corpus of Communication and social interaction (CSI).

Given these findings, it can be stated that the UVL provides some reliable estimates of the number of different word families in this limited-size but versatile corpus of university textbooks for English majors. In terms of the sub-corpus of CSI, though, the results show a deviation from the suggested pattern of 6.96%. The main reason for this pattern is that, as Miller and Biber (2015) state, some words might be very frequent in a corpus because they are extremely frequent in a single text or chapter, reflecting the specific topic and content of that text. These usually tend to be technical terms related to a specific topic and not so important or frequent in the corpus as a whole. The inclusion of these lexically idiosyncratic words in the list might make the list overwhelmingly long for students.

The UVL is intended for a specific context, though, where both secondary and tertiary education (early stages) have failed to bring students near to the kind of lexical threshold needed to succeed in an academic context (Author, 2014; 2015 b, c). In their study, Miller and Biber (2015) could not ‘achieve a reliable word list’ from their corpus of three million words derived from psychology textbooks within a restricted domain and they concluded that there is not a single, reliable list of the most important words in a discourse domain.

With these constraints in mind, I can state that, despite the fact that the UVL still leaves students some way short of the lexical knowledge required of them to read textbooks in the sub-corpus of CSI with understanding, it is a modest, but reasonable lexical target for a semester’s work.

4 Conclusion and further research

This paper is a culmination of a bigger project which aimed to analyse the vocabulary development of some English majors who are at the initial stages of foreign language learning in higher education in Azerbaijan. The project aimed to develop a university vocabulary list (UVL) for these students in order to meet their academic needs. In this paper, I have presented my observations of the vocabulary content in a series of second-year university textbooks for English majors at the Faculty of Education at Azerbaijan University of Languages. I have identified the 396-word frequently occurring vocabulary list I have developed which gives an additional 6.96% coverage of a variety of English-medium university textbooks beyond the BNC most frequent 2,000-word families. The UVL represents a relatively frequent and relevant vocabulary load for English majors whose secondary educational background as well as their first-year general English textbooks have not equipped them for the linguistic challenges they face at the initial stages of tertiary education. It is therefore concluded that, should they master the most frequent 2,000 high-frequency word families (which give the cumulative text coverage of 88.92% plus proper nouns with extra 1.40% coverage) and also the UVL with a text coverage of 6.96%, students can attain a text coverage of 97.28%. Different researchers have found that 98% coverage provides adequate comprehension of a text, with coverage being dependent on the level of difficulty of a text (Carver, 1994; Hu & Nation, 2000). In other words, 98% coverage is sufficient for unassisted comprehension of a relatively easy text. The cumulative text coverage of 97.28% obtained in this study falls only marginally short of the suggested coverage of 98%. The results show that there are some words in the corpus which occur very frequently; however, these words were not included in the final list since they are extremely frequent in a single text or chapter and merely reflect the specific topic and content of that text or chapter. Miller and Biber (2015) state that these words usually tend to be technical terms related to a specific topic and not so important or frequent in the corpus as a whole. The addition of these lexically eccentric words in the list might therefore make the list overwhelmingly long for these particular students. However, I believe that this list will fulfil Azerbaijani students’ need to have a command of the vocabulary required of undergraduate students for whom English is a foreign language in order to be able to read for and internalize their subject-specific courses.

References

1. Bauer, L. & Nation, I.S.P. (1993). Word Families. *International Journal of Lexicography* 6 (4): 253-279.
2. Bogaards, P & Laufer, B. (2004). Introduction. In P. Bogaards & B. Laufer (Eds) *Vocabulary in a Second Language*. Amsterdam: John Benjamins Publishing Company, vii–xiv.
3. Brezina, V. & Gablasova, D. (2015). Is there a core general vocabulary? Introducing the New General Service List. *Applied Linguistics* 36(1): 1-21.
4. Brown, J.D. (1995). *The Elements of Language Curriculum: A Systematic Approach to Program Development*. United States: Heinle, Cengage Learning.
5. Carkin, S. (2005). *English for Academic Purposes*. In E. Hinkel (Ed.) *Handbook of Research in Second Language Teaching and Learning*. New Jersey: Lawrence Erlbaum Associates Publishers.
6. Carver, R.P. (1994). Percentage of unknown vocabulary words in text as a function of the relative difficulty of the text: implications for instruction. *Journal of Reading Behaviour* 26: 413-437.
7. Chung, T.M. & Nation, I.S.P. (2004). Identifying technical vocabulary. *System* 32: 251-263. doi:10.1016/j.system.2003.11.008
8. Coxhead, A. (2000). A new academic word list. *TESOL Quarterly* 34(2): 213–238.
9. Coxhead, A. (2011). The academic word list 10 years on: Research and teaching implications. *TESOL Quarterly*, 45(2):355–362.

10. Dudley-Evans, T. & St John, M. (1998). *Developments in English for specific purposes: A multidisciplinary approach*. Cambridge: Cambridge University Press.
11. Gardner, D. & Davies, M. (2013). A new Academic Vocabulary List. *Applied Linguistics* 2013: 1–24. doi:10.1093/applin/amt015.
12. Hu, M. & Nation, I. S. P. (2000). Unknown vocabulary density and reading comprehension. *Reading in a Foreign Language* 13(1): 403–430.
13. Hsu, W. (2013). Bridging the vocabulary gap for EFL medical undergraduates: The establishment of a medical word list. *Language Teaching Research* 17(4): 454–484.
14. Hyland, K. & Tse, P. (2007). Is there an 'academic vocabulary'? *TESOL Quarterly* 41(2): 235–253.
15. Jordan, R.R. (2012). *English for Academic Purposes. A Guide and Resource Book for Teachers*. Cambridge: Cambridge University Press.
16. Laufer, B. & Ravenhorst-Kalovski, G.C. (2010). Lexical threshold revisited: Lexical text coverage, learner's vocabulary size and reading comprehension. *Reading in a Foreign Language*: 15–30.
17. Martinez, I. A., Beck, S. & Panza, C. B. (2009). Academic vocabulary in agriculture research articles: A corpus-based study. *English for Specific Purposes* 28: 183–198. doi: 10.1016/j.esp.2009.04.003.
18. Miller, D. & Biber, D. (2015). Evaluating reliability in quantitative vocabulary studies: The influence of corpus design and composition. *International Journal of Corpus Linguistics* 20(1): 30–53. Doi: 10.1075/ijcl.20.1.02mil
19. Milton, J. & Treffers-Daller, J. (2013). Vocabulary size revisited: The link between vocabulary size and academic achievement. *Applied Linguistics Review* 4(1): 151–172. doi: 10.1515/applirev-2013-0007
20. Nation, I.S.P. (2004). A study of the most frequent word families in the British National Corpus. In P. Bogaards & B. Laufer (Eds). *Vocabulary in a Second Language*. Amsterdam: John Benjamins Publishing Company.
21. Nation, P. (2006). How large a vocabulary is needed for reading and listening?. *The Canadian Modern Language Review* 63: 59–82.
22. Nation, P. (2011). *Learning vocabulary in another language*. Cambridge: Cambridge University Press.
23. Nation, I.S.P. & Waring, R. (1997). Vocabulary size, text coverage and word lists. In N. Schmitt & M. McCarthy (Eds) *Vocabulary: Description, Acquisition, and Pedagogy*. Cambridge: Cambridge University Press, 6–17.
24. Nation, I.S. P. & Webb, S. (2011). *Researching and Analyzing Vocabulary*. United States: Heinle, Cengage Learning.
25. Qian, D.D. (2002). Investigating the relationship between vocabulary knowledge and academic reading performance: An assessment perspective. *Language Learning* 52(3): 51–536.
26. Praninskas, J. (1972). *American University Word List*. London: Longman.
27. Schmitt, N. (2008). Instructed second language vocabulary learning. *Language Teaching Research* 12 (3): 329–363.
28. Schmitt, N. (2010a). *Researching Vocabulary. A Vocabulary Research Manual*. United Kingdom: Palgrave Macmillan.
29. Schmitt, N. (2010b). *Vocabulary in Language Teaching*. New York: Cambridge University Press.
30. Schmitt, N. & Schmitt, D. (2012). A reassessment of frequency and vocabulary size in L2 vocabulary teaching. *Language Teaching*: 1–20. doi: 10.1017/SO261444812000018
31. Wang, J., Liang, S. & Ge, G. (2008). Establishment of a medical academic word list. *English for Specific Purposes* 27: 442–458.
32. Ward, J. W. (2009). A basic engineering word list for less proficient foundation engineering
33. West, M. (1953). *A General Service List of English Words*. London: Green.
34. Xue, G & Nation, I.S.P. (1984). A university word list. *Language Learning and Communication* 3: 215–229.

AZƏRBAYCAN FOLKLOR NÜMUNƏLƏRİNDƏ ƏRƏB VƏ FARS MƏNŞƏLİ MİFONİMLƏR

Mətanət Əmrahova

Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti

Mif xalqın mədəniyyətinin əsasını təşkil edir. Dilçiliyin onomalogiya sahəsində dini-mifoloji mətnlərin leksikasını öyrənən, araşdıran bölməsi mifonimiya adlanır. Onomastik leksikada mifonimlərin özünəməxsus yeri vardır. Mifonimlər Azərbaycan folklorunda qorunub saxlanan çox əsrlik yaradıcılıq məhsuludur, məhz buna görə də onlar qədim dövrlərə aid xalqın dünyagörüşü haqqında aydın və dolğun təəvvür yaradır. Əsrlər boyu geniş xalq kütləsi tərəfindən yaddaşlardan-yaddaşa ötürülərək bu günümüzdə qədr gəlir çatan folklor nümunələrini mifik obrazlardan, mifologiyadan təcrid olunmuş şəkildə təəvvür etmək mümkün deyil. Xalqımızın rəngarəng fantaziyası folklor nümunələrində özünü daha qabarıq göstərir. Mifonimiyanın tədqiqi tarix, etnoqrafiya, mətnşünaslıq, ədəbiyyatşünaslıq, coğrafiya, astronomiya, və s. bir çox sahələrlə sıx bağlıdır. Mifoloji görüşlər insanların inancları və sitayiş etdikləri dini görüşləri, düşüncələri ilə bağlıdır. Təbii ki, xalqın qəbul etdiyi, sitayiş mənbəyi olan dinlər, dini görüşlər dildəki proseslərdən kənarda qalmır, dildə yeni ifadə və anlayışlar işlədilir, dilə yeni sözlər daxil olur. Nağıl və dastanlarda, rəvayətlərdə, əfsanələrdə çox işlənən mifonimlər mətnə spesifik keyfiyyətlər gətirir. Azərbaycan onomastikasının son dövrlərdəki nailiyyətlərinə baxmayaraq mifonimlər sistemli olaraq geniş şəkildə öyrənilməmişdir. Mifonimlərin özünəməxsus spesifik xüsusiyyətləri vardır. Mifoloji leksika ilə bağlı tədqiqatların əsas qayəsi dilin lingvokulturoloji mənzərəsini açıqlamaqla bərabər, eyni zamanda dilin keçdiyi tarixi inkişaf yolu, dilin lüğət tərkibinin araşdırılmasıdır. Dilimizin mifoloji leksikasının tədqiqi bir çox leksemlərin səciyyəvi xüsusiyyətini dəqiqləşdirməyə, müxtəlif dini-mifoloji mətnlərin leksikasını təsnif etməyə, onların xüsusiyyətlərini və ümumi qanunauyğunluqlarını müəyyən etməyə geniş fürsət yaradır. Mifonimlər dil vahidləri kimi dil sisteminə əhəmiyyətli rolə malik olub dilin incəliklərini özündə yaşadır. Mifik obrazların adları milli mədəniyyətimizin bir hissəsi, parçasıdır. Mifonimləri tədqiq etməklə onları yaradan xalqın milli-mədəni xüsusiyyətlərini müəyyənəşdirmək mümkündür. Mifonim – adətən qədim miflərdə, əsatir və nağıllarda işlədilən və hər hansı bir onomastik sahəyə daxil olan uydurma obyekt adıdır. Buraya ən çox mifoantroponimlər, mifotoponimlər, mifozoonimlər, mifofitonimlər, mifopersonimlər, habelə teonimlər daxildir (1.s 300).

Alimlər belə nəticəyə gəlirlər ki, tarixi inkişafın ilkin mərhələsində bütün xalqlar mif yaratmışdır. Miflərin tarixi-müqayisəli tədqiqi ilə müəyyən edilmişdir ki, ilkin miflər ən çox təbiət hadisələrinə heyvanlara və səma cisimlərinə aid idi (2. s 103). Azərbaycan folklorunda ərəb və fars mifologiyasında rast gəlinən mifik obrazlara da təsadüf olunur.

Azərbaycan folkloru müxtəlif, rəngarəng mifonimlərlə zəngindir. Həmin mifonimlər müxtəlif varlıqları əks etdirir. Məsələn: pərilər, qeyri-adi varlıqlar, od püskürən ilanlar, yeddibəşli əjdahalar, tilsimli qəsrələr, yeraltı zülmət dünyası, qeyri-adi qüvvəli divlər, əcinnələr, küpəgirən qarılar, ifritələr, tilsimli çubuqlar və s. S.Abdullayevanın mifonimlərlə bağlı verdiyi bölgü diqqəti cəlb edir. Müəllif mifonimlərə aşağıdakı adları aid edir:

1. Peyğəmbər və əfsanəvi şəxsiyyət adları.

2. İlahə və pəri adları
3. Div adları.
4. Div cinsindən olan yarı əfsanəvi pəhlivan adları
5. Cin, dərviş adları.
6. Qeyri-real məkan, yer adları.
7. Qeyri – real şəraitdə doğulan qəhrəman adları.
8. Əfsanəvi quş və heyvan adları (3. s. 16)

Mifik təfəkkürün zəngin olması şəhərli-mifoloji nağıllarda, əfsanələrdə, dastanlarda özünü daha qabarıq göstərir ki, nəticədə bu folklor nümunələrində mifoantroponimlərə, mifozoonimlərə, mifofitonimlərə, mifotoponimlərə, mifohidronimlərə və s. daha çox rast gəlinir.

Dilimizdəki sözlər mənşəyinə görə iki qrupa bölünür: türk mənşəli sözlər, alınma sözlər. Dünyada ancaq öz xalis sözlərindən ibarət olan dil yoxdur. Bütün dillər bir-birinə söz vermiş və söz almışlar. Başqa dildən təkcə söz deyil, ifadə və şəkilçilər də alınmışdır. Alınma sözlərin miqdarı bütün dillərdə eyni deyildir. Onların miqdarı bəzilərində çox, bəzilərində az olur. Alınma sözlərin çoxluğu nə dilin müstəqilliyini inkar edir, nə də onun təsir qüvvəsini azaldır. Azərbaycan dilinin lüğət tərkibindəki sözlərin böyük əksəriyyəti türk mənşəlidir. Başqa xalqlarla müəyyən əlaqələr nəticəsində dilimizə çoxlu alınma söz keçmişdir. Onların bir hissəsi ərəb və fars dillərindən alınma sözlərdir. Azərbaycan folklor nümunələrindəki mifonimlər mənşəyinə görə türk, ərəb, fars mənşəlidir. Türk mifik təfəkkürünün əks etdirən mifonimlər qədim təsəvvürlə bağlıdır.

Folklorlarda rast gəlinən mifik obrazlardan biri də pərilərdir. Məna genişliyi mifonimlərin başlıca əlamətidir. Mifoleksemələrin mənası ifadə etdikləri, formalaşdırdıqları anlayışlarla sıx bağlıdır. Folklorumuzda pərilər gözəllik rəmzi, simvoldurlar. Pəri fars mənşəli ləksik vahiddir. Azərbaycan dilinin izahlı lüğətində pəri sözü belə izah olunur: “Pəri- əsatirdə cinlərin çox gözəl və cazibəli şəkildə təsəvvür olunan qismi” (4. s. 498).

D.Əliyeva pəri mifonimini araşdırarkən yazır ki, bu mifonim pəhləvi dilində Pairk formasında işlədilir, cin, qadın cin mənalarmı verir. “Avesta”da bu mifonim Pairika formasında işlədilir və çox eybəcər qadın kimi təsvir edilir. Zərdüşt ona düşmənlər kəşilən üç varlığı lənətləyir ki, onlardan biri də Pəridir. (D.s.107) Demək olar ki, bütün nağıllarda pərilər su ilə əlaqədar olurlar. Qəhrəmanlar onları suda çimdikləri zaman görüb sevirilər. İştirak etdikləri nağılların əksəriyyətində onlar göyərçin cildində olurlar. Nağıllarda pərilər bəzən ceyran cildində çay sahillərinə və ya bulaq başına enirlər. Cildlərini əyinlərindən çıxardan kimi gözəl qıza çevrilirlər. Pərilərin cildlərini ələ keçirməklə bir neçə istəyə çatmaq mümkündür. Çünki onlar çıpaq qalmasıyla deyər, bir sıra istəkləri yerinə yetirməyə razılaşırlar. “Tapdıq” nağılında da xeyirxah pəri-göyərçin motivinə rast gəlinir. “Məlik Cümşüdün nağılı”nda Fəxr-i-süleyman pədişahlıq edən pərilər padşahının qızı Məleykə Cahan Əfruz xanımın divlərdən, pərilərdən ibarət qoşunu vardır.

“Hatəmin nağılı”nda pərilər ölkəsi Gülüstanı – İrəm yer adına, pərilər padşahının qızı Mələkxatun mifoniminə rast gəlirik. Onun qarovulçuları divlərdən pərilər padşahının qızlarının adı kimi Məleykə adına rast gəlinir. Mələkə / Məleykə - qadın adı. Ərəb “Məlikə” – şah arvadı, şahbanu, qadın hökmdar deməkdir (6. s. 198).

Nağıllarımızda pərilər çox gözəl qızlar kimi təsvir edildiyindən zaman keçdikcə pəri sözü də gözəl qız mənasını ifadə edən söz kimi dilimizdə işlənmişdir. Nağıllarda misilsiz gözəlliyi təsəvvür edərkən belə bir ifadə işlənir: “Aya deyir sən çıxma mən çıxım, günə deyir sən çıxma mən çıxım”.

Folklorumuzda pərilər gözəllik rəmzi, simvoldurlar. Buna görə də müasir dövrdə pəri ləksik vahidindən şəxs adı kimi geniş istifadə olunur. Pəri ləksik vahidi həm tək komponentli antroponimlərin tərkibində, həm də iki komponentli şəxs adlarının tərkibində də işlənir. Məsələn, Nazpəri, Gülpəri, Aypəri və s. “Kəl Həsənin Nağılı”nda pəri qızlar ceyran cildində olurlar. Bu nağıldakı Pərizad pəri adı bu gün də Azərbaycanda qız adı kimi işlənir. Pərizad – fars mənşəli olub, pəri+zad (ə) sözlərindən ibarətdir. “Pəridən doğulmuş, pəri balası” məcazi mənada “gözəl ananın gözəl balası” deməkdir. (6. s. 253) “Bəxtiyarın nağılı”nda Hurizad mifoniminə təsadüf olunur. Hurizad pərilər padşahının qızıdır. Azərbaycanda Hürzad şəxs adı işlənir. Hurizad ərəb dilində huri və fars dilində zadə sözlərindən düzəlmişdir. “Huridən doğulmuş, huri balası, nuri kimi gözəl” deməkdir. “Huri” – gözəl qız, mələk deməkdir. (6. s. 130) Nağıllarda pərilərin oxşar variantı olan hurilər də geniş yer tutur.

Huri ləksik vahidi daha çox mələk sözü ilə semantik əlaqəyə girərək mürəkkəb söz yaradır. Məsələn, huri-mələk mürəkkəb sözü dilimizdə müasir dövrdə də fəal şəkildə işlənir.

Azərbaycan mifologiyası və folklorunda antropomorfik obraz Təpəgözə təsadüf olunur. “Kitabi-Dədə Qorqud”un Basatın Təpəgözü öldürdüyü boyunda Sarı çoban kimsəsiz yerdə bir pəri qıza rast gəlir, ona təcavüz edir. Bunun nəticəsində qəddar Təpəgöz doğulur. Təpəgöz pəri ilə insan (çoban) övladı, alınının ortasında tək bir gözü olan azman kimi təsvir olunmuşdur. Bu qeyri-normal məxluq insanlara qənim kəşilir, say-seçmə iğidlərin ölümünə bəis olur. Təpəgöz körpə ikən ona süd verən dayələrin qanını sorub öldürmüşdür. Anasının şəhirlədiyi Təpəgözü yalnız gözündən oxla vurmaq, öz tilsimli qılınca ilə öldürmək olar. Dastanda Basat Təpəgözə qalib gələrək xalqı fəlakətdən qurtarır. Təpəgöz süjetinə və obrazına “Qara oğlu” dastanında təsadüf edilir. Təpəgözün bir çox dünya xalqları mifologiyası və folklorunda paralelləri (kikloplar, Homerin “Odisseyə”sində Polifem, Orta Asiya xalqları folklorunda Birgözlü, Yelqizgöz (qazax), Yelgizgözdi döo (qırğız), Ekegöz, Təpəgöz, Dəpəgöz (türkmən, qaqauz) surətləri və s.) var (7. s. 253). Padşahın oğlu nağılının bir hissəsi “Kitabi Dədə Qorqud” dastanında “Basatın Təpəgözü öldürdüyü boy”a oxşayır. Dastanda olduğu kimi Məmməd Kəlləgözü gözündən vurmaqla öldürür.

Kəlləgöz, Təpəgöz mifonimləri qeyri-adi məxluqun yalnız bir gözü olduğuna və həmin gözün təpələrində yerləşdiklərinə görə adlandırılmışdır. Azərbaycan nağıllarında ərəb mənşəli ifritə mifoniminə çox təsadüf olunur. “Reyhanın nağılı”, “İbrahimın nağılı”, “Şah oğlu Bəhrəmin nağılı”, “Gül sənəvərə neylədi, sənəvər gülə neylədi” və s. nağıllarda ifritə mifonimi ilə qarşılaşırıq. İfritə mənfi obrazdır. Başqa xalqların folklorunda da buna bənzər surətlər də vardır.

“İbrahim” nağılında ifritə obrazı belə təsvir edilir: Onu alt dodağı yer süpürür, üst dodağı göy. Bu ifritənin dünya boyda tiyanı vardır. O tiyanın altı həmişə yanır. Bütün əlinə keçən insanları tiyanın içinə atıb içində bişirir. İfritə istədiyi adamı əlini uzadıb göy üzünə qaldıra bilir, istədiyi yerə apara bilir.

“Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti”ndə ifritə sözünün aşağıdakı mənələrdə işləndiyi göstərilir: “Çox çirkin, bədheybət, bədləkər, kifir (qadın haqqında). İfritənin biridir. // Ara qarışdırın, pislik edən, fitnəkar qadın haqqında. (8.s.507)

Alınma mifonimlərin bütövlükdə dərin və ətraflı tədqiqatı ehtiyacı vardır. Azərbaycan onomologiyasının qarşısında duran vəzifələrdən biri də alınma mifonimləri toplayıb sistemləşdirmək və tədqiqatı cəlb etməkdir.

ƏDƏBİYYAT

1. M.Adilov A.Paşayev. Azərbaycan onomastikası (izahlı terminoloji lüğəti). Bakı: Nurlan, 2005, 487 s.

2. R.Qafarlı. Mif və nağıl. Bakı. 1999. ADPU. 448. S
3. Abdullayeva. S.Mifonimlər. Azərbaycan onomasitkəsi problemləri. V konfrans. 1995.
4. Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti. III c, Bakı. Şərq-Qərb. 2011.s.671
- 5.D.Əliyeva.
6. Azərbaycan dilinin böyük izahlı onomastik lüğəti I cild. 2007.
7. Azərbaycan Sovet Ensiklopediyası. IX c. , Bakı: 1987, s.624.
8. Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti. II c, Bakı. Şərq-Qərb. 2011.s.670

SƏNAYE MÜƏSSİSƏLƏRİNDƏ INNOVASIYA FƏALİYYƏTİNİN SƏMƏRƏLİ TƏŞKİLİ

Mehriban İmanova

Naxçıvan Dövlət Universiteti

Azərbaycanda yeni təsərrüfatçılıq sistemi elmi texniki tərəqqi sahəsinə bir sıra terminlər gətirmişdir ki, bunlardan biri də innovasiyadır. İnnovasiyalar ayrı-ayrı sahələrdə yaranır və istehsal sferasında bitir ki, bu da müəyyənləşdirən, keyfiyyətə yeni dəyişikliklərə səbəb olur. İnnovasiyalar həm texnika, texnologiyaya, həm də istehsalın və idarəetmənin təşkilinə aid olmaqla istehsalın səmərəliliyinin artırılmasını, infrastrukturun inkişafını və təkmilləşdirilməsini əhatə edir. İnnovasiyanın mahiyyəti istehsal güclərinin maddi amillərinin təkmilləşdirilməsi, qeyri-istehsal sahələrinin texniki vasitələrinin inkişafı, təbiətdən istifadənin yaxşılaşdırılmasını birləşdirir (3, 112).

Beynəlxalq rəqabətin gücləndiyi hazırkı dövrdə sənayenin modernləşdirilməsi dayanıqlı iqtisadi inkişafın təmin olunmasının vacib şərtlərindən biridir. Sənaye müəssisələrinin rəqabət qabiliyyətliliyinin təmin edilməsində əsas məsələ innovasiya aktivliyinin artırılmasıdır. Çünki, sənayenin innovasiya infrastrukturunu ölkənin istehsalat sektorunun ümumi inkişaf aləti sayılır. Elmi-texniki tərəqqinin sürətləndirilməsi sənaye məhsullarını daim yeniləşdirərək ona müvəffəqiyyət qazandırır. İstehsalat sektorunun real inkişafı yeniliyin innovasiya fəaliyyətinin davamlı və məqsədyönlü təşkilinə əsaslanmalıdır. Yeni texnika və texnologiyaların tərkibi və strukturu istehsalın inkişafı parametrləri ilə sıx əlaqədardır. İstehsalın birinci mərhələsində əmək məhsuldarlığının artımı və məhsulun maya dəyərinin azalma sürəti zəif olur, müəssisənin fəaliyyəti adətən zərərli müşayiət olunur və iqtisadi səmərə mənfi ədədlərlə ifadə olunur. Məhsul buraxılışının sürətlə artdığı dövrdə isə maya dəyəri xeyli aşağı düşür, ilkin xərclərin ödənilməsi prosesi sürətlənir (5, 117).

Əsas fondların modernləşdirilməsi sənayedə məhsuldarlığın artması və rəqabət qabiliyyətinin güclənməsi ilə nəticələnə bilər. Təcrübə göstərir ki, Yaponiya və Almaniya ikinci dünya müharibəsindən sonra yeni texnologiyaları tətbiq etməklə sürətli inkişafa nail olmuş, ABŞ və Böyük Britaniya kimi ölkələr müharibənin dağıntısına məruz qalmadıqları halda, əsasən mövcud texnologiyalardan istifadəni davam etdirdikləri üçün iqtisadi inkişaf sürətinə görə Almaniya və Yaponiyadan geridə qalmışlar. İnnovasiyaya yatırılan investisiyalar ABŞ, Yaponiya, Avropa Birliyinin iri ölkələri və eyni zamanda Çin, Hindistan, Cənubi Koreya və Braziliya kimi ölkələrin əsas antiböhran vasitəsi kimi qəbul olunur.

Tarixi olaraq sənaye istehsalı coğrafi yerdəyişmə edərək Birləşmiş Krallıqdan kontinental Avropaya, Amerikaya və daha sonra Yaponiyaya doğru istiqamətlənmişdir. Bu gün modern sənayeləşmə Cənubi Koreya Respublikası və Çin daxil olmaqla Şərqi Asiyaya doğru hərəkət etməkdədir. Son zamanlar, beynəlxalq aləmdə, dövlətlərin innovasiya siyasəti sürətlə inkişaf etmiş, dünya üzrə araşdırma və inkişaf edirmə fəaliyyətlərinə çəkilən xərclərin 36%-i ABŞ-in ABŞ, 25%-i Avropa İttifaqı, 13%-i Yaponiyanın və 11%-i Çinin payına düşməklə, dörd əsas elmi-texniki mərkəz formalaşmışdır (6,4).

Bazar iqtisadiyyatı şəraitində xüsusi mülkiyyətə əsaslanaraq məhsul istehsal edən müəssisələrin rəqabət qabiliyyətliliyini artırmaq, onları bazarda möhkəmləndirmək üçün yeniliklərin işlənilməsi və müəssisələrdə tətbiq edilməsi vacib məsələlərdən biridir. İnkişaf etmiş ölkələrdə istehsal olunan ÜDM-in 75-80% -ə qədər inovasiyaların, xüsusi ilə texnologiya, texnika və istehsalın təşkilinin təkmilləşdirilməsinin payına düşür. Xarici dövlətlərin təcrübəsindən görünür ki, cəmiyyətin iqtisadi tərəqqisi əsasən elmtutumlu texnoloji proseslərin imkanlarının iqtisadi tələbatlarla birləşməsinin nəticəsi olan innovasiyanın investisiyası bazasında təmin edilir. Elmtutumlu, müəyyənləşdirən sahələrdə texnoloji dəyişikliklər və yeni texnologiyaların tətbiqi müəssisənin rəqabət qabiliyyətini kəskin surətdə artırır və uzunmüddətli dövrdə mənfəətin maksimallaşdırılmasına gətirib çıxarır (4, 78). Hazırda ABŞ, Almaniya, Yaponiya kimi inkişaf etmiş ölkələrin ixracının 70%-ə yaxını elmtutumlu yüksək texnoloji məhsullar tutur. Dünyanın ayrı-ayrı ölkələrində və regionlarda onların istifadə səviyyəsi fərqlidir və innovasiya istehlakının siyasi-iqtisadi mühitinin hazırlıq səviyyəsindən asılıdır.

İnnovasiya və modernizasiyanın inkişafının əsasında elm kapitalı dayanır. Qərbi Avropa ölkələrində innovasiya xərclərinin 80%-i ancaq elmi araşdırmalara sərf edilir. Məsələn, Niderlandda şirkətlərin öz qüvvələri ilə apardıqları elmi araşdırmalara çəkilən xərclər şirkətin ümumi xərcinin 62,5 %-ni, kənar təşkilatlar ilə əməkdaşlıqda isə 17,6 %-ni təşkil edir. Eyni zamanda maşın və avadanlıqların alınmasına innovasiyalara çəkilən xərclərin 19 %-i sərf olunmuşdur (7, 53). Bənzər proporsiyalar Danimarka, Belçika, İsveç və Avropa Birliyinin digər dövlətləri üçün səciyyəvidir.

Azərbaycanda 2018-ci ilin dövlət büdcəsindən elm sahəsinə 128, 1 milyon manat vəsaitin ayrılması nəzərdə tutulub. Bu da 2017-ci illə müqayisədə 9,5 milyon manat və ya 8,0 faiz çoxdur (9). Son illər dövlət büdcəsindən elmin inkişafına ayrılan vəsaitin həcmi artsa da, onun ÜDM-dəki payı inkişaf etmiş ölkələrin eyni adlı göstəricisindən 10 dəfə aşağıdır. İşlənilən hazırlanan elmi-tədqiqat işlərinin cüzi bir hissəsi istehsalata tətbiq edilir. Ölkəmizə gətirilən məhsulların sayı ixrac edilən məhsulların sayından 3 dəfə çoxdur. Sənaye sahələrinin mövcud texniki-texnoloji durumu bütün sahələrdə yüksək keyfiyyətli məhsul istehsal etməyə imkan vermir. İqtisadi inkişafın bazisini xammal və qiymət amili təşkil etdiyindən hələ ki, beynəlxalq standartlar emal sənayesi müəssisələrində özünə yetərinə yer tapa bilmir.

Ümumilikdə, sənayedə innovasiyalara mane olan amillərə iqtisadi, istehsal və digər amilləri göstərmək olar (Şəkil1).

İqtisadi amillər	öz pul vəsaitinin kifayət qədər olmaması; dövlət tərəfindən maliyyə yardımının kifayət qədər olmaması; təzə məhsullara ödəniş qabiliyyətli tələbatın aşağı olması; yeniliklərin dəyərinin yüksək olması; yüksək iqtisadi risk; təzə məhsullara çəkilən xərclərin əvəzinin ödənilməsi müddətlərinin uzun olması.
------------------	--

İstehsal amilləri	müəssisənin innovasiya potensialının aşağı olması; müəssisənin innovasiya potensialının aşağı olması; ixtisaslı işçilərin çatışmaması; yeni texnologiyalar haqqında informasiyanın çatışmaması;
-------------------	--

müəssisələr tərəfindən yeniliklərin qəbul edilməməsi;
satış bazarları haqqında informasiyanın çatışmaması;
digər müəssisələr və digər elmi təşkilatlar ilə kooperasiya üçün imkanların olmaması.

Digər amillər

daha əvvəlki innovasiyalar nəticəsində təzə məhsullara ehtiyacın olmaması;
innovasiya fəaliyyətini tənzimləyən və həvəsləndirən qanunvericilik və normativ- hüquqi sənədlərin olmaması;
innovasiya prosesi müddətinin qeyri-müəyyən olması;
innovasiya infrastrukturunun (vasitəçilik, informasiya, hüquq, bank və s.xidmətlərinin) inkişaf etməməsi;
texnologiyalar bazarının inkişaf etməməsi.

Şəx 1. İnnovasiyaya mane olan amillər

İnnovasiyaya mane olan amillərin aradan qaldırılmasında investisiya təminatı mühüm rol oynadığından bazar iqtisadiyyatlı ölkələrin iş təcrübəsinin öyrənilib milli iqtisadiyyatın xüsusiyyətlərini nəzərə almaqla iqtisadi fəaliyyət sahələrində tətbiq edilməsi xüsusi əhəmiyyət daşıyır. 2016-cı ildə sənayedə texnoloji innovasiyalara çəkilən xərclər 27, 9 milyon manat olmuşdur ki, bunun da 21,3 milyon manatı məhsul innovasiyalarına, 6,6 milyon manatı isə proses innovasiyalarına ayrılmışdır. Emal sənayesində əhəmiyyətli dəyişikliklərə məruz qalmış və ya yeni tətbiq olmuş məhsul ümumi sənaye məhsulunun 99,6 faizini təşkil etmişdir, burada ən böyük paya toxuculuq sənayesi malikdir (9). Məntiqi olaraq, inkişaf edən iqtisadi şəraitdə investisiyaların sahəvi strukturu elə dəyişilməlidir ki, onda daha çox kapital verimi olan sahələrin payı yüksəlsin. Hazırkı dövrdə investisiya siyasətinin prioritet istiqamətləri kapital qoyuluşlarının iqtisadiyyatın digər sahələrinin inkişafına yönəldilməlidir. Lakin bu, ancaq ümumi nəticədir, çünki hər bir sahənin daxilində öz yarım sahələri və eyni istehsal səmərəliliyi olmayan müxtəlif müəssisələr vardır, ona görə də, bunlardan ən mütərəqqi olanların prioritet inkişafı bütövlükdə həmin sahədə iqtisadi vəziyyətin yaxşılaşdırılmasına həlledici təsir göstərə bilər. İnvestisiya siyasətinin yüksək səmərəli və sosial istiqamətli iqtisadiyyat yaratmaq üçün emal tutumlu istehsalat, xidmətlərə, informasiya, istehsal və sosial infrastrukturun inkişaf etdirilməsinə yönəldilməsi zəruridir.

Müəssisənin innovasiya fəaliyyətinin inkişafı üçün onun elmi-texniki potensialının kəmiyyət və keyfiyyət göstəriciləri mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Belə göstəricilər sırasına maddi-texniki, kadr, elmi-nəzəri, informasiya, təşkilat idarəetmə, innovasiya, bazar, iqtisadi və maliyyə göstəriciləri daxildir (5,119).

İnnovasiya proseslərinin idarəetmə sisteminin formalaşması mütərəqqi sənaye məhsullarının yaradılmasında elmi təşkilatların nəticələrinin tətbiqinin yüksəldilməsini, resurslara qənaətedici və ekoloji təmiz texnologiyalarının mənimsənilməsini, maddi istehsalda mütərəqqi struktur dəyişikliklərin həyata keçirilməsini və sənaye məhsullarının rəqabət qabiliyyətlərinin yüksəldilməsini nəzərdə tutmalıdır. İnnovasiya layihələrinin strateji idarə olunmasının inkişafı perspektivlərini nəzərə alaraq ölkəmizdə elmi-texniki potensial ilə elmi və texniki nailiyyətlərin maliyyələşdirilməsi və kommersiyalaşdırılması həcmi arasındakı uyğunsuzluğun aradan qaldırılması iqtisadi inkişafa müsbət təsir edir.

Ölkəmizdə sənaye və yüksək texnologiyalar parklarının yaradılması, burada fəaliyyət üçün əsaslı vergi güzəştlərinin nəzərdə tutulması innovativ və yüksək texnologiyalar əsasında rəqəbatqabiliyyətli sənaye istehsalının davamlı inkişafını təmin etmək üçün görülən mühüm tədbirlər hesab olunur.

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti cənab İlham Əliyev tərəfindən təsdiq olunmuş 2020-ci ilə qədər respublikanın strateji inkişaf planının həyata keçirilməsinin kəmiyyət göstəricilərində elmin büdcə vəsaitləri vəsaiti ilə maliyyələşdirilməsinin 0,2%-dən 1-2% qədər artırılması, sənaye məhsulları içərisində innovasiya məhsulları və innovasiya müəssisələrinin çəkisinin artırılması nəzərdə tutulur. Elmi-texniki araşdırmalara investisiya yatırımlarının stimullaşdırılmasında ən əhəmiyyətli qərarlardan biri müəssisələrin əmtəə və xidmətlərinin reallaşdırılmasından əldə edilən mənfəətlərinin 0,5-1%-nin elmi-texniki və təcrübə-konstruktor işlərinin, innovasiyalarının maliyyələşdirilməsinə yönəldilməsi hesab edilə bilər (8). Bununla da liberal iqtisadiyyatın prinsipləri əsasında, müəssisələr mənfəətin əldə olunması və məhsullarının rəqabət qabiliyyətliliyinin təmin olunması üçün vəsaitlərini özləri istədikləri kimi xərcləyə bilərlər. Göründüyü kimi, son illər bu sahədə ölkəmizdə ciddi işlər görülsə də, Azərbaycanın inkişaf etmiş ölkələrdən elmi-texniki geriliyini aradan qaldırmaq və onun tam tərəfdaş kimi global innovasiya mühitinə daxil olması milli innovasiya sisteminin formalaşmasından çox asılıdır. Bununla əlaqədar müvafiq inkişaf proqramının işlənilməsi bir çox problemlərin konstruktiv həllini, idarəetmə qərarlarının qəbul edilməsi üçün zəruri olan təsirli, səmərəli innovasiya sistemi nəzəriyyəsinin işlənilməsinin vacibliyini ön plana çəkir.

Fikrimizcə, respublikamızın milli innovasiya sisteminin aşağıdakı funksiyalarının formalaşdırılması vacib hesab edilir :

- innovasiyalar üçün tənzimləyici mühitin yaradılması;
- perspektivli elmi istiqamətlərin müəyyənləşdirilməsi və prioritetli innovasiya proseslərinin seçilməsi;
- resursların formalaşdırılması və bölüşdürülməsi;
- innovasiya istiqamətli ETTKİ-lərin yaradılması və həyata keçirilməsi;
- innovasiya fəaliyyətinin inkişaf etdirilməsi tələblərinə cavab verən insan kapitalının formalaşdırılması və zəruri olan material aktivlərinin yaradılması;
- innovasiyaların yaradılması və istifadəsi üçün stimulların təşkili;
- yüksək texnologiyalara əsaslanan yeni istehsal və xidmət sahələrinin inkişafının maliyyə cəhətdən dəstəklənməsinin davamlılığının təmin edilməsi.

İnnovasiya proqramında nəzərdə tutulan tədbirlərin maliyyələşdirilməsi mənbələri kimi yeni yaradılmış innovasiya fondları, dövlət büdcəsindən məqsədli şəkildə innovasiya proqramlarına və layihələrinə ayrılan vəsaitlər, təsərrüfat obyektlərinin öz vəsaitləri, bank kreditləri, xarici investisiyalar, vençur fondları və digər maliyyələşdirmə mənbələri təşkil edə bilər.

Beynəlxalq təcrübə əsasında innovasiya inkişafında fundamental və tətbiqi tədqiqatları həyata keçirən təşkilatların və elmtutumlu məhsulların istehsalını həyata keçirən iri korporasiyaların yaradılması rəqəbatqabiliyyətli məhsul istehsalında əhəmiyyətli rol oynaya bilər.

ƏDƏBİYYAT

1. Biznesin əsasları. Dərslik. Prof. A.B. Abbasovun ümumi redaktəsi ilə. Bakı, "Nurlan", 2005, 656 s.
2. Cəbiyev R.M. Azərbaycan bazar infrastrukturunun formalaşması və inkişafı (Monoqrafiya). Bakı, 2000, 236 s.
3. Əlirzayev Ə.Q. İslahatlar və sürətlənmə strategiyası şəraitində Azərbaycanın sosial-iqtisadi inkişaf problemləri: təcrübə, meyllər və

- perspektiv istiqamətlər. Bakı, “Adiloğlu” nəşriyyatı, 2005, 538 s.
4. Nuriyev Ə.X. Davamlı və tarazlı regional inkişaf. Bakı: “Avropa”, 2017, 242 s.
 5. X.M.Yahudov, İ. Z. Seyfullayev. Müəssisələrin innovasiya fəaliyyətinin stimullaşdırılmasının vergitutma aspektləri. Azərbaycanın vergi jurnalı № 3. Bakı, 2013, s. 115-128.
 6. Sənaye müəssisələri tərəfindən həyata keçirilən araşdırma və inkişaf etdirmə fəaliyyətlərinin dəstəklənməsi üzrə beynəlxalq təcrübə. Azərbaycan iqtisadiyyat və sənaye nazirliyi. Bakı, 2015, 15 s.
 7. Зюбан Е.В. Влияние конкурентоспособности на объем инвестиций в сотовую связь // Российское предпринимательство. - 2012. - №11. - с. 50-55
 8. http://www.president.az/files/future_az.pdf. “Azərbaycan 2020: Gələcəyə baxış” inkişaf konsepsiyası
 9. <http://www.azstat.org>. – Azərbaycan Dövlət Statistika orqanının rəsmi web ünvanı.

HUMANİTAR TƏHLÜKƏSİZLİK VƏ TERRORLA MÜBARİZƏ

Rəcəb Babayev

AMEA

Yaxın tarixə qədər təhlükəsizlik məsələsinə daha çox hərbi aspektdən baxılmış və bu sahədəki elmi tədqiqatlar daha çox praktik əhəmiyyətli hərbi xarakter kəsb etmişdir. Maraqlı cəhətlərdən biri, təhlükəsizlik məsələsinə belə bir yanaşmanın çox da təəccüb doğurmamışdır. Xüsusilə, Soyuq müharibə dövründə təhlükəsizliyə hərbi kontekstdən yanaşılması, adı keçən dövrün ikiqütblü sistemi və beynəlxalq münasibətlərə hakim olan “realizm”in təsirinin nəticəsidir.

Təhlükəsizliyi sadəcə hərbi təhlükəsizlik olaraq görən ənənəvi baxış tərz, 1990-cı illərdən başlayaraq bəşəriyyəti təhdid edən yeni təhlükələr qarşısında yetərsiz qalmış və bu sahədə yeni konseptual yanaşmalara ehtiyac yaranmışdır.

Bu yeni baxış tərzində insan, fərd təhlükəsizliyin mərkəzinə yerləşdirilir. İnsanların təhlükəsizliyini təmin etmək məqsədi ilə onları hüquq və azadlıqlarından məhrum etməyin milli və beynəlxalq təhlükəsizliyin təmin ediləcəyi fikrini qəbul etməyən yeni yanaşmada, təhlükəsizliyin qorunmasında daha çox yumuşaq metodlardan istifadə edilməsinin doğru olduğu qəbul edilir. Başqa bir ifadə ilə, azadlıq və təhlükəsizlik tərzinin iki gözündə yer alan və bir-birini tarazlaşdıran iki anlayış olaraq qəbul edilməməkdədir. Çünki vətəndaşların hüquq və azadlığının qorunması və müntəzəmliyinin təmin edilməsi təhlükəsizliyin əsas məqsədlərindən biridir. Beləliklə, təhlükəsizliyin təmin edilməsi ilə insan hüquq və azadlıqlarının qorunmasını bir-birindən ayrı olaraq qəbul etmək olmaz.

Bu yeni təhlükəsizlik anlayışı ən böyük sınaqlarından birini məhz beynəlxalq terrorçuluq qarşısında vermiş və hal-hazırda da verməyə davam edir. Xüsusilə, 11 Sentyabr hadisəsindən sonra global təhlükəsizliyin gündəliyində duran ən ciddi məsələ getdikcə dəyişən terrorçuluq təhlükəsidir.

XXI əsrdə humanitar təhlükəsizliyi təmin etməyin və ortaya çıxan problemlərin terrora fürsət vermədən həll etməyin yeganə yolu, insan hüquq və azadlıqlarının məhdudlaşdırılmaması və vətəndaşların refah səviyyəsinin müntəzəm olaraq yuxarıya çəkilməsindən keçir.

Təhlükəsizlik anlayışına yeni yanaşmalar

“Təhlükəsizlik” anlayışı çox geniş bir anlayış olub, bu anlayışa bir-birindən fərqli müxtəlif təriflər verilmişdir. Təhlükəsizliyi, ən sadə şəkildə “təhdidlər, şübhələr və təhlükələrdən uzaq olma hissi” olaraq ifadə etmək mümkündür. Bu tərifdən də göründüyü kimi, təhlükəsizlik fərdin başqalarının verə biləcəyi zərərlərdən uzaq olduğunu hiss etdiyi bir ruhi-psixoloji vəziyyətdir. **(5, s.8)** Digər bir ifadə ilə, başqa insanlara olan etimad, müntəzəmlik kəsb edən və yenilənən psixoloji ehtiyacdır və bu ehtiyac qarşılananda təhlükəsizlikdə olma hissi mövcud olur. **(8, s.97)**

Təhlükəsizlik həm fərdi, həm də ictimai bir məsələ olduğu üçün bu mövzuya, həm fərdi, həm ictimai, həm dövlət, həm də beynəlxalq münasibətlər səviyyəsində yanaşan bir sıra elmi araşdırmalar mövcuddur. Təhlükəsizliyi beynəlxalq münasibətlər səviyyəsində nəzəri olaraq araşdıran ilk tədqiqatçı Arnold Wolfersə görə “təhlükəsizlik - əldə edilən mövcud dayərlərə istiqamətlənən hər hansı bir təhlükənin olmaması vəziyyətidir”. **(12, s.108)** Bu tərifdən hərəkətlə, realist cərəyan, təhlükəsizliyə “təhdid” və “güc” kontekstində yanaşmış, bunların xaricindəki anlayış və proseslərə çox da əhəmiyyət verməmişlər.

1990-cı illərdə təhlükəsizlik anlayışını dünyada baş verən yeni siyasi, iqtisadi, sosial və hərbi proseslər çərçivəsində yenidən şərh edən Barry Buzan, təhlükəsizliyi, “dövlətin və cəmiyyətin təhdidlərdən xilas olma axtarışı və düşmənlərinə qarşı öz azadlığını və funksional bütünlüyünü saxlama qabiliyyəti” olaraq ifadə edir. B.Buzan, təhlükəsizliyi hərbi təhlükəsizlik, siyasi təhlükəsizlik, iqtisadi təhlükəsizlik, ictimai təhlükəsizlik və ekoloji təhlükəsizlik olaraq beş hissəyə bölmür. **(6, s.433)** Bu tipologiyada, hərbi təhlükəsizlik dövlətlərin hərbi təcavüz və müdafiə qabiliyyətləri ilə izah edilir. Siyasi təhlükəsizlik, dövlətlərin təşkilatçılıq qabiliyyəti, hökumət sistemi və dövlətin legitimliyini təmin edən ideologiyaya əhatə edir. İqtisadi təhlükəsizlik, dövlətlərin xammal ehtiyatı, maliyyə və bazarlara çıxışı ilə rifah və iqtisadi güclərini qorunması ilə bağlıdır. İctimai təhlükəsizlik isə qarşılıqlı təsirə açıq olmaqla birlikdə, adət-ənənələrin, dini və milli kimliklərin, dil və mədəniyyət birliyinin qorunması və bu dayərlərin yenidən istehsalını əhatə edir. Ekoloji təhlükəsizlik həyatın davamı üçün əsas təşkil edən təbii və mədəni biosferanın qorunmasıdır. Qloballaşmanın səbəb olduğu təzadların həllində bu beş təhlükəsizliyi özündə birləşdirən “kollektiv təhlükəsizlik” anlayışı əsas rol oynayır.

Cəmiyyəti də daxil etməklə təhlükəsizlik anlayışının əhatə dairəsini genişləndirən bu yanaşma ilə bərabər, təhlükəsizliyi azadlıqla simbiotik şəkildə qiymətləndirən baxışlar da mövcuddur. Beləliklə, təhlükəsizlik, gələcəklə bağlı gözləntilərin təminat altına alınması və ya istək və arzuların qarşısındakı maneələrin qaldırılması olaraq qəbul edilə bilər. Richard Ullman isə məsələyə daha çox rifah səviyyə aspektindən yanaşaraq, təhlükəsizliyi “bir ölkənin vətəndaşlarının həyat səviyyəsi və standartının dövlət tərəfindən təminat altına alınması” şəklində şərh edir. **(13, s.366)** Bu yanaşmada diqqət çəkən məqam, sosial dövlət anlayışının önə çıxdığıdır.

Abstrakt səviyyədə “təhlükəsizlik” həm təhdid və təcavüz faktorlarını, həm də müdafiə, tədbir və daşındırıcı məqamları eyni anda özündə əks etdirir. **(8)** Bu baxımdan təhlükəsizlik, dövlətlərin siyasətini və tədbirlərini legitimləşdirən, hakimiyyətə hərəkət azadlığı verən bir hadisədir. Hər hansı bir hadisəyə, prosesə təhlükə damğasının vurulması, ona xüsusi status verməkdə və dövlətin bu məsələ ilə bağlı tədbir almasına hüquqi əsas təşkil edir. **(12, s.120)** Dövlətin xarici siyasəti baxımından, təhlükəsizliyin həddlərinin harada başlayıb, harada bittiğini müəyyənləşdirmək olduqca çətin məsələdir. Daha doğrusu, ölkənin təhlükəsizlik tədbirləri, onun dövlət sərhədlərinin xaricinə, digər dövlətlərə tərəf uzana bilər, lakin harada bitdiyi qeyri-müəyyəndir. Ona görə ki, təhlükəsizlik, ucu açıq bir anlayışdır. Belə ki, təhlükəsizliyin sərhədləri, qonşulara qədər uzanan təhlükəsizlik anlayışına dayanan xarici siyasətdən, virtual təhdidlərə qarşı geniş tədbirləri də əhatə edən təhlükəsizlik siyasətinə qədər uzana bilər. Eyni formada ölkələrin milli gücü ilə düz mütənəşil olan təhlükəsizlik axtarışının bütün dövlətlərin qəbul etdiyi müəyyən sərhədləri yoxdur.

Mürəkkəb və elastik bir anlayış olan təhlükəsizlik, kiminə görə təhlükədən qorunma, başqalarına görə isə təhlükə kimi başa düşülə bilər. Başqa bir ifadə ilə, təhlükəsizlik idraki bir məsələdir və subyektiv xarakter daşıyır. Məsələn, ABŞ-ın Yaxın Şərqdə təhlükəsizliyi təmin etmək siyasəti, İran üçün təhlükəsizlik və təhdid olaraq qəbul edildiyi halda, Səudiyyə Ərəbistanı üçün isə bölgə dövlətlərindən gələ biləcək təhdidlərə qarşı bir təminat və milli güc ünsürü olaraq qəbul edilir. Göründüyü kimi, bir aktor üçün təhlükəsizlik mənbəyi olan bir hadisə və ya proses, başqa aktor üçün təhlükə mənbəyi kimi başa düşülür. **(2, s.437)** Məsələyə belə baxıldığı vaxt “təhlükəsizliyi təmin olunan” ilə “kənarda qalanlar” arasında özgələşmə hissi formalaşır. Deməli, təhlükəsizlik həm predmet etibarilə, həm də aktorlar etibarilə, nisbi bir təbiətə və çox cəhətli xüsusiyyətə malikdir.

Müasir dövrdə təhlükəsizlik məsələlərinə marağın artması bu mövzuda aparılan tədqiqatların artmasına, hətta bir istehsal sahəsinə çevrilməsinə səbəb olmuşdur. Bu çərçivədə, siyasi ədəbiyyatda aktor münasibətlərinə əsaslanan təhlükəsizlik problemlərindən tutun, bölgə problemə, iqtisadi təhdidlər, global səviyyəli səhiyyə və energetika sahələrində ortaya çıxan biləcək təhlükələrdən bəhs edilir. Aktor səviyyəsində milli dövləti əsas götürən təhlükəsizlik araşdırmaları dövlətlərin hakimiyyət strukturuna, rifah səviyyəsinə, öz mövcudiyyətini qoruma və davam etdirmə qabiliyyətinə, hərbi və siyasi gücünə, təhlükələri aradan qaldırmaq üçün strategiyalarına və taktiki manevraları diqqətə alır. **(3, s.73)** Məsələyə beynəlxalq səviyyədə yanaşan tədqiqatçılar isə global səviyyədə bütün iştirakçıların təhlükəsizliyi üçün təhdid olaraq duran problemlərin müəyyən edilməsini və həlli yollarını əsas götürürlər. **(7, s.49)**

Yaxın Şərqdə istər regional təhlükəsizliyin təmin edilməsi, istərsə də terrorçuluğun ortadan qaldırılması ilə global təhlükəsizliyin təsis edilməsini üçün atılan addımlar, fərdin təhlükəsizliyini, ən əsası isə onun yaşama hüququnu əlindən almışdır. Belə ki, beynəlxalq münasibətlər nəzəriyyəsində təhlükəsizliklə bağlı bu gün aparılan mübahisələr, ənənəvi paradigmanın fərdin təhlükəsizliyini heçə saydığı fikrində birləşmiş və fərdiyyətçi yanaşmalar, kollektivçi yanaşmaların önünə keçmişdir.

Terrorçuluq və humanitar təhlükəsizlik

Müasir dövrdə təhdidlərin artması və mürəkkəbləşməsi, təhlükəsizliyin də təkcə hərbi və siyasi təhlükəsizlik olaraq qəbul edilməsinin mümkün olmadığını, onun ekoloji təhlükəsizlikdən, informasiya təhlükəsizliyinə qədər yayılan çox şaxəli xüsusiyyətini ön plana çıxarmışdır. Bu gün artıq təhlükəsizlik sahəsində aparılan tədqiqatlarda, məsələn predmetini təşkil edən mövzularla birlikdə, aktorların müxtəlifliyi də öz əksini tapır. Belə ki, bu gün dövlətlərin bir-birinə qarşı hərbi qarşıdurmasından çox, asimmetrik qarşıdurma və münaqişə modelləri daha çox diqqət cəlb edir. Belə qarşıdurma və hücumlara, məsələn, dövlətlərin dövlət olmayan aktorlarla və dövlətin daxilində fərqli qrupların öz aralarında qarşıdurmalarına daha çox rast gəlinir. Bu da onu göstərir ki, qloballaşma təhlükəsizlik baxımından dövlətlərdən çox cəmiyyətə təsir göstərmişdir ki, bundan sonra ictimai təhlükəsizlik qərar alma prosesinə daxil edilmədən və tədqiqat obyektinə olaraq diqqətə alınmadan global təhlükəsizliyin təmin edilməsi mümkün deyil. Belə ki, qloballaşmanın təsiri ilə bir-biri ilə bağlı və asılı, təhlükəsizliyi təmin edən aktorlar və təhlükəsizliyi təmin edilənlər arasında olduqca mürəkkəb bir tor qurulmuşdur. Bu səbəblə, müasir dövrdə global sistem-dövlət-cəmiyyət-fərd” arasında qarşılıqlı təhlükəsizlik axtarışlarının hələ də davam etdiyini ifadə etmək mümkündür. Bundan başqa, bütün bu iştirakçılar arasındakı münasibətlər müxtəlif təhlükəsizlik məsələləri ilə bir-birinə sıx şəkildə inteqrasiya etmişdir.

Humanitar təhlükəsizliyə xalis “təhdidlərdən uzaq olmaq” mənasına gələn bir təhlükəsizlik olaraq baxılmamalıdır. Çünki humanitar təhlükəsizlik bundan daha geniş və dərin məsələdir. Çünki insan, olduqca təhlükəsiz şəraitdə yaşasa da, azad deyilsə, özünü psixoloji olaraq təhlükədə görəcəkdir. Deməli, təhlükəsizlik və insan azadlığı arasında ontoloji bir əlaqə mövcuddur. Bu nöqtədən hərəkətlə, təhlükəsizlik və insan azadlığı arasında əlaqə üzərində dayanan Ken Booth’un ifadəsi ilə azadlıq, “fərdi və qrup səviyyəsində insanların sərbəst olaraq aldıkları qərarları həyata keçirmələrinin qarşısını alacaq fiziki və sosial məhdudiyyətlərdən xilas olmasıdır”. **(10, s.334-335)** Bu maneələr siyasi təzyiqlər formasında ola bilər, ərzəq məhsullarından məhrum buraxılma şəkildə ola bilər, cəmiyyətdə özünü reallaşdırmadan məhrum edilmə şəkildə ola bilər, gender bərabərsizliyi formasında ola bilər.

BMT-nin sabiq Baş katibi Kofi Annan, fərdi təhlükəsizliyi strateji bir məsələ olaraq qəbul etmiş, dövlətin suverenliyi və milli mənafəe anlayışlarının qarşısına “fərdi suverenlik” anlayışını çıxarmışdır. Fərdi suverenlik, BMT-nin Əsasnaməsində də qeyd olunduğu kimi, hər bir fərd üçün lazım olan azadlıqları və hüquqları əhatə edir. **(4, s.214-215)**

Humanitar təhlükəsizlik anlayışı, insanların və onların ehtiyaclarının qarşılanması yerinə, görməzlikdən gəlinməsi və ya ort-bas edilməsi ilə təhlükəsizliyin təmin edilməsinin mümkün olmadığı görüşünü müdafiə edir. Humanitar təhlükəsizliyin əsas müddəasına görə, dövlətlərin təhlükəsizliyi insanların özlərini təhlükəsizlikdə hiss etmələrindən keçir. Məsələyə dövlət fəlsəfəsindən yanaşıldığı vaxt görürük ki, “İctimai müqavilə nəzəriyyəsi” və onun əsas nümayəndələri olan T.Hobbes, C.Lokk və J.J.Russo’nun fikirlərinə görə dövlət insanların təhlükəsizliyini təmin etmək üçün yaranmışdır. **(11, s.16-17)** Bununla yanaşı, humanitar təhlükəsizlik, davamlı insan inkişafında olduğu kimi, məsələnin üç əsas dayaq nöqtəsinə - ekoloji, iqtisadi və ictimai səviyyələrə diqqət cəlb edir. **(9, s.290)** Məsələnin əhəmiyyətini özündə əks etdirən bir neçə nümunə vermək lazım gələrsə, terrorçuluq, iqlim dəyişməsi, içməli su ehtiyatlarının azalması, əzəq təhlükəsizliyi ön plana çıxır. Bu mənada humanitar təhlükəsizliyin tərfi və əhatə dairəsi baxımından dəyişməyəcək ortaq cəhət, dövlətin yox, fərdin təhlükəsizliyinin əsas alınmasıdır. Digər ifadə ilə, humanitar təhlükəsizlik, təhlükəsizlik müzakirələrinin birinci və əsas mövzusu təşkil edir. **(14, s.347)** Milli, bölgə, global təhlükəsizlik və sabitliyin təmin edilməsi, humanitar təhlükəsizliyin təmin edilməsi ilə mümkündür.

Bu gün dünyada yaşanan global problemlərə diqqət yetirsək görürük ki, humanitar təhlükəsizlik bu təhdidlərin təbiətinə daha uyğundur. Belə ki, humanitar təhlükəsizlik hər şeydən əvvəl, sərhədlərin tək tərəfli hərbi tədbirlərlə qorunmasından çox, vətəndaşların təhlükəsizliyinin qorunmasını əsas götürür. Çünki heç bir dövlət, bu gün dünyada mövcud olan postmodern təhdidlərin qarşısını, dövlət sərhədlərini qorumaqla ala bilməz. Dünya əhalisinin sürətlə artması, silah və informasiya kommunikasiya texnologiyalarında yaşanan sürətli inkişaf milli sərhədləri aşan “yeni nəsil” təhlükələr yaradaraq, təhdid növlərini xeyli artırmışdır. **(1, s.9)** Terrorçuluq da bu təhdidlər arasında ən təhlükəli və geniş şəkildə yayılanlardan biridir.

Terrorçuluğun əsasını təşkil edən səbəblər son dərəcə müxtəlifdir: daxili və xarici səbəblər, siyasi, iqtisadi, dini, etnik, mədəni səbəblər və s. Terrorizmin ən çox yayılmış və humanitar təhlükəsizliyi təhdid edən ən təhlükəli səviyyələrindən biri beynəlxalq terrorçuluqdur. Beynəlxalq terrorçuluq qloballaşma mərhələsində yaranan bir təhlükə deyil. Belə ki, terrorun tarixi, bəşər tarixi qədər qədim və tarix boyu təhlükəsizlik baxımından hər zaman bir təhdid təşkil etmiş fəaliyyət formasıdır. Lakin Soyuq müharibənin başa çatması ilə terrorun aldığı yeni forma, bu təhdid formasını tarixin heç bir mərhələsində olmadığı qədər ciddi bir təhlükə mənbəyinə çevirmişdir. Bunun bir neçə əsas səbəbi var. Əvvəla, terror, Soyuq müharibə dövründə müəyyən qədər dövlətlərin nəzarətindəydi. Bu dövrdə dövlətlər “düşmən” olaraq gördükləri dövlətlərə qarşı terrorçuluq aktlarından öz xarici siyasətlərinin bir vasitəsi olaraq istifadə edirdilər. Bu da, terror təhdidinin müəyyən qədər nəzarət altında tutulmasına səbəb olmuşdur. Ancaq ikiqütblü sistemin dağılmasından sonrakı yeni dövrdə terrorun üzərindəki bu nəzarət böyük ölçüdə ortadan qalxdı. Yeni terrorçuluq artıq dövlətlərin bir-birini zəiflətmək və ya yox etmək üçün istifadə etdikləri vasitə deyil və terrorun hədəfləri getdikcə marjinalaşmaya başlamışdır. Bu, o demək deyildir ki, dövlətlərin terror ilə əlaqəsi tamamilə kəsilmişdir. Bu əlaqə indi də davam edir, lakin terrorçuluq əvvəlki dövrlə müqayisədə xeyli “azad” olmuşdur. Möhkəm nəzarət altında olmayan, elastik struktura

malik terror təşkilatları vasitəsilə müasir texnologiyaların imkanlarından istifadə edərək həyata keçirilən terrorçuluq aktlarının qarşısını alınması çətinləşməkdə və təsir gücü daha yüksək olmaqdadır. Bu gün gübrədən necə partlayıcı əldə edildiyinə dair məlumatlar internetdən əldə edilməkdə, internet vasitəsilə və ya nəzarət edilməsi çox çətin olan metodlar ilə informasiyalar ötürülməkdə, terror aktı üçün lazım olan görüntülər və məlumatlar bütün dünyanı gözünüzün qarşısına gətirən internet xidmətlərindən əldə edilə bilməkdədir. Terror keçmişdə peşəkarların həyata keçirdiyi akt olduğu halda, müasir dövrdə internetdən aparılan təbliğat ilə əldə edilən və əvvəllər cinayət törətməmiş insanların cəlb edildiyi bir təhdidə çevrilmişdir. Keçmişdə, həbs edilən terroristin verdiyi məlumatlar terror təşkilatı haqqında önəmli məqamları əhatə edirdi və iyerarxik struktura malik olan bu təşkilatlar daha rahat ortadan qaldırılırdı. Ancaq yeni dövrdə, bir-birindən xəbərsiz dəstələr şəklində təşkilatlanan bu terror qruplarının ortadan götürülməsi bir tərəfə, aşkar edilməsi belə olduqca çətin məsələdir. 11 sentyabr hadisələri, sonrakı illərdə Böyük Britaniya, İspaniya, Türkiyədə baş verən terror hadisələrinin qarşısının alınması bilməməsinin əsas səbəblərindən biri budur. Bu durumu analoji olaraq yeni bir təhdidə qarşı köhnə silahlarla döyüşməklə eyniləşdirmək olar. Belə ki, köhnə kəşfiyyat tədbirləri, bu yeni təhdidə qarşı çox da səmərəli olmamaqdadır.

Humanitar təhlükəsizlik hər şeydən əvvəl, təhlükəsizliyin mərkəzinə dövləti yox, tək-tək fərdləri, yəni insanı yerləşdirir. Bu gün təhlükəsizliyin təmin edilməsi üçün ən səmərəli metod da məhz budur. Terrorla mübarizə kontekstində məsələyə yanaşsaq, humanitar təhlükəsizlik çərçivəsində alınacaq tədbirlər daha faydalı olacaqdır. Belə ki, ənənəvi təhlükəsizlik anlayışı terrorla mübarizədə ən asan yol olan insan azadlığının məhdudlaşdırılması, təhlükəsizlik tədbirlərinin sərtləşdirilməsi sayəsində sakitliyin təmin edilməsi şəklində olmuşdur. Hal-hazırkı dövrdə kəşfiyyat orqanlarının əldə etdiyi məlumatlarla və ya hərbi tədbirlərlə terror aktlarının qarşısının alınması və bundan da önəmli terror təşkilatlarının ortadan qaldırılması, yeni terrorçuluq üsullarının tətbiqi reallığında o qədər də mümkün deyil. Çünki, fərdi və kollektiv hüquq və azadlıqlara hörmətlə yanaşılmaması, bu hüquq və azadlıqları məhdudlaşdıraraq təhlükəsizlik tədbirlərinin alınması terrorun məqsədinə xidmət edən addımlardan biridir. Belə ki, terrorun ictimai səviyyədəki əsl hədəfi insan hüquqlarının məhdudlaşdırılmasına nail olmaqdır. Terrorçuluğun bu tələsinə düşmək, onun ictimai dəstək görməsinə və terror aktlarının miqyasını genişləndirməsinə səbəb olacaqdır.

Humanitar təhlükəsizlik anlayışının terrorla mübarizədəki rolu da burada özünü büruzə verir. Məsələyə bu çərçivədə yanaşılması təbii ki, ənənəvi təhlükəsizlik metodlarından istifadə edilərək alınacaq tədbirlərin tamamilə tərk edilməsi olaraq şərh edilməməlidir. Bu tədbirlər günahsız insanların terror aktlarından qorunması baxımından əhəmiyyətli bir addımdır. Burada əsas məsələ, belə tədbirləri alarkən, humanitar təhlükəsizlik kontekstindən hərəkət edilməsidir. Bu hərəkət tərtibi terrorun məqsədinə çatmasının qarşısını alacaqdır. Müasir dövrdə artıq dövlətlərin və qanunların hüquqliliyi, insan hüquqlarına hörmətlə yanaşmaları ilə ölçülür. Terrorla mübarizə apararkən, bu baxış tərtibi ilə hərəkət etmək, terrorçuluq üçün həyatı əhəmiyyətə malik olan ictimai dəstəyin kəsilməsi deməkdir. Belə bir dəstəkdən məhrum buraxılan terror təşkilatları ən qısa müddətdə fəallığını itirir. Bu mənada humanitar təhlükəsizliyin ön planda olduğu təhlükəsizlik tədbirləri terror təhdidi ilə mübarizədə daha effektiv olmaqdadır. İnsan hüquq və azadlıqlarını məhdudlaşdıraraq təhlükəsizliyin təmin edilməsi, təhlükəsizliyin müntəzəmliyi baxımından çox da məqsədəuyğun deyil. Çünki bu gün təhlükəsizlik “insanların özlərini təhlükədən uzaq hiss etmələri” mənasına gəlir.

Azadlıq və təhlükəsizliyi tərəzinin iki tərəfində yer alan və bir-birini balanslaşdıran iki anlayış olaraq qəbul etmək olar. Çünki vətəndaşların hüquq və azadlığının qorunması və onların müntəzəmliyinin təmin edilməsi təhlükəsizliyin əsas məqsədlərindən biridir. Bu səbəblə, təhlükəsizliyin təmin edilməsi ilə insan hüquq və azadlıqlarının qorunmasını bir-birindən ayrı qəbul etmək olmaz.

Müasir dövrdə təhlükəsizlik anlayışı ən böyük sınaqlarından birini beynəlxalq terrorçuluq qarşısında verir. Xüsusilə, 11 Sentyabr hadisəsindən sonra global təhlükəsizliyin gündəliyində duran ən ciddi məsələ getdikcə dəyişən terrorçuluq təhlükəsidir.

XXI əsrdə humanitar təhlükəsizliyi təmin etməyin və ortaya çıxan problemlərin terrora fürsət vermədən həll etməyin yeganə yolu, insan hüquq və azadlıqlarının dairəsinin genişləndirilməsi və vətəndaşların rifah səviyyəsinin davamlı olaraq yüksəldilməsindən keçir.

ƏDƏBİYYAT

1. Battersby P., Siracusa J.M. Globalization and human security. Rowman & Littlefield publishers. Maryland, USA, 2009.
2. Battistella D. Théories des relations internationales. Presses de Sciences Po, Paris, 2003.
3. Baylis J. Uluslararası ilişkilerde güvenlik kavramı. Uluslararası İlişkiler jurnalı. No: 5/18, 2008.
4. Bilgin P. Individual and societal dimensions of security. International Studies Review. No: 5/2, 2003.
5. Brauch H.G. Güvenliğin yeniden kavramsallaştırılması: barış, güvenlik, kalkınma ve çevre kavramsal dörtlüsü. Uluslararası İlişkiler jurnalı. No: 5/18, 2008, ss.1-47.
6. Buzan B. New patterns of global security in the twenty-first security. International Affairs. No: 67/3, 1991.
7. Dedeoğlu B. Uluslararası güvenlik ve strateji. İstanbul, Derin yayınları, 2003.
8. Giddens A., Modernliğin sonuçları. İstanbul, Ayrıntı yayınları, 1998.
9. Khagram S., Clark W.C., Raad D.F. From the environment and human security to sustainable security and development, Journal of Human Development. No: 4/2, 2003.
10. Mazlum İ. Çevre ve güvenlik ilişkisine tanımsal bir yaklaşım. İstanbul, Bağlam yayınları, 2003.
11. Owen T. Challenges and opportunities for defining and measuring human security. Human rights, human security and disarmament. Disarmament Forum. 2004.
12. Tanrısever O.F. Devlet ve ötesi. İstanbul, İletişim yayınları, 2005.
13. Tanşu O. Uluslararası ilişkilerde sınır tanımayan sorunlar. İstanbul, Bağlam yayınları, 2003.
14. Thakur R. A political world view. Contemporary Security Policy. No:24/1, 2003.

STRATEGIES FOR IMPROVING STUDENTS' SPEAKING SKILLS

Sevda Abuzarli

Azerbaijan University of Languages

Language learning is an incredibly complex process. So complex that it is often impossible to explain why most of our first course students cannot speak though they were taught English for eleven years at school. In this article, I will try to look at some of the problems our students confront and try to find solutions to them.

We have to confess that English became a ‘lingua franca’ many years ago. There have been many various reasons why English is considered the new universal, international language. It was explained in the “Journal of the IATEFL SIG” like it: “The English language has gradually imposed itself as a ‘global language’, as a language capable of being assumed and understood in every part of the world and by

people of all cultures, religions, and social status. This is, no doubt, to two main factors: the growing capability of modern man to move around the planet and the unstoppable advance of new technologies, which precise new terms and idioms to go about defining and baptizing this range of different elements that so far did not exist and that are becoming part of our new daily universe". (1, 5)

But it is not the reason why English is so popular in Azerbaijan. The reason why English is so popular in Azerbaijan may be explained as follows: after the collapse of the Soviet Union, Azerbaijan gained its independence in 1991. Since that time, our country has been developing its international relations with other countries not through the Russian language, but mainly through the English language. That is why English has become very fashionable foreign language in Azerbaijan. Foreign companies, student exchange programmes and other factors influenced on our education system also. However, because of our country's economic growth, English plays an important role in the business sector, in the workplace, and especially in higher education. Developing students' communicative ability is vital for achieving success in their professional career. Thus, there is an urgent need to produce competent, qualified users of English.

As English was taught six years in most secondary schools in Azerbaijan during Soviet time and it was not required from school leavers to speak English fluently. That is why, English teachers did not take care about their pupils' speaking skills. Only reading, translating and retelling the text in the book was sufficient. Time passed and the role of English changed. In 1990s, only fluent speakers of English were employed as interpreters and could work for foreign companies. Thus, teaching hours for English lessons at schools were increased. Now, for example, schoolchildren at the 5th grade are taught English 5 days a week. When I was at the 5th grade, I was taught English 2 days a week. But now, by the time Azerbaijani schoolleavers enter the University, they usually have completed 11 years of English classes. Although very young and inexperienced, they know grammar rules well enough and they possess rich vocabulary also. Students can do grammar and vocabulary exercises easily. They can find or match synonyms, antonyms, they can do exercises requiring filling in the blanks with suitable words but they are unable to express their view points about the given question, give their own reasons, support their ideas etc. with the help of these grammar rules and vocabulary. Of course, students' quick recognition of grammar is useful, but efficient teaching and learning takes place when students are able to use what they have learned all these years in their speech i.e. to activate their language knowledge which lies passively in their brain.

Yet, most students (not all of them, of course) are unable to take part in simple conversations either with a teacher or with each other. By the way, writing a paragraph is a tough task for them, though, as I stated above, they possess rich vocabulary and their vocabulary could be satisfactory for writing a paragraph.

Most of first course students cannot or don't want to speak English. It is due to the lack of self-confidence in students which lead them to express their view points in Azerbaijani – in their mother tongue. While discussing any topic, students tend to speak more Azerbaijani than English. It cannot be expressed with their insufficient knowledge of grammar or vocabulary. It can be explained only with the lack of self-confidence in students and with lower comprehension in listening (first and second course students' listening comprehension, i.e. understanding is lower than we expect).

But the interesting question is this. Why aren't they able to speak? It is because in the countries where English definitely has foreign language status, the study of the language is grammar-based and the English language is not taught communicatively. At schools, children mainly develop their grammar and vocabulary skills in a very planned and systematic way. The greater part of their knowledge in English is acquired in structured circumstances: teachers put great effort on their students' grammar, vocabulary, reading, and translating abilities to be developed.

Entering Universities is marked an important turning point in schoolleavers' lives in terms of language development. First and second course students are potential language learners. That is why, we – English teachers have to do our utmost to help students improve their speaking skills.

So many and extremely new ideas and theories have been developed in Applied Linguistics in recent years. L.G. Alexander stated: "Language learning is not a matter of acquiring a set of rules and building up a large vocabulary. The teacher's efforts should not be directed at informing his students about a language, but enabling them to use it. A student's mastery of a language is ultimately measured by how well he can use it, not by how much he knows about it". (2,75) Then he compares learning a language to learning a musical instrument and he is right in saying that a student who has learnt a lot of grammar but who cannot use a language is in the position of a pianist who has learnt a lot about harmony but cannot play the piano. (2, 75)

Our students' proficiency in grammar was trained in such a high level that most of them, as I mentioned above, may do grammar exercises even without understanding the meaning of the sentence. Only grammatical signs of the sentences help them to do the exercise successfully. And it is because teachers at schools are deeply concerned about developing their students' grammar and vocabulary knowledge rather than speaking skills.

Even students have done plenty of grammar exercises, for example, on passive voice, if sentences (II and III conditionals), they do not use these rules in their speech. I am not dealing with Analytical Forms of Infinitive which could be considered very worthless grammatical issue by my students.

Students can explain the usage of Past Perfect Tense while they do not use it in their speech because it seems meaningless to use it in speech. They think even native speakers do not use all these tenses while speaking. And they consider that they need to learn these tenses only for exams in order to enter the Universities. It is my poor students' imagination about spoken English.

And that's just the tip of the iceberg. I'll try to reveal some problems that remain hidden. Any detailed attempt to explain these problems might easily create more problems than it solves. That is why I will try to touch upon only some of problems and explain the reasons why our first course students face difficulties in speaking. There are two reasons for this: first, lack of self-confidence, second lack of English speaking environment.

We - English teachers have to do our best our students not to blame themselves for their lack of communicative competence. We have to avoid the difficulties our students confront. We have to cope with the above given problems by helping our students. There may arise a question. How? Here is the short list of how we can help our students:

1. Through motivation
2. Through communicative exercises
3. Through habit forming
4. Through listening activities
5. We have to try our classes to be more student-centered

6. The last, but not the least solution is to improve our own knowledge not only in the field of methodology, ie. new teaching methods and also our speaking skills. Only through professional development, teachers may achieve their goal: by improving their own knowledge, they may help their students.

Let's discuss the above given ways to deal with the problem one by one.

The 1st problem with teaching speaking depends too heavily on motivation. "Students at many universities often fail to reach their full potential as English language learners due to low motivation. Some of the factors that affect their motivation relate to the country's education system in general. Others reflect institutional and cultural views of language learning in particular". (3, 28)

If students are not motivated, they become quite discouraged in their first year. Teachers working with first and second course students can use a number of strategies to raise their students' self-confidence and interest in speaking English during the lesson.

As Jeremy Harmer noted: "One of the main tasks is to provoke interest and involvement in the subject even when students are not initially interested in it. It is by their choice of topic, activity and linguistic content that they may be able to turn a class around. It is by their attitude to class participation, their conscientiousness, their humour and their seriousness that they may influence their students. It is by their own behaviour an enthusiasm that they may inspire". (4, 8)

Foreign language teachers should conduct their lessons in English. Translating into mother tongue or explaining grammar rules in Azerbaijani are admissible but the teachers should tend to conduct high percentage, i.e. most part of their lessons in English not in Azerbaijani. Thus, teachers should create a friendly atmosphere, a positive classroom climate for language learning. And they should use English in order not to reduce students' language learning motivation because "language is a skill, and a skill needs to be applied, not just store in the head or admire in a distance". (5, 41)

Second, communicative activities must be put into practice. Stop bombarding students with grammar exercises.

Students speaking skills decline because of the lack of communication and communicative activities. Teachers should focus on the tasks that require speaking.

While writing this article, I came across the following idea by Jim Scrivener in the book 'Learning Teaching: "We normally communicate when one of us has information (facts, opinion, ideas, etc.) that another does not have. This known as an 'information gap'. The aim of a communicative activity in class is to get learners to use the language they are learning to interact in realistic and meaningful ways, usually involving exchanges of information". (6, 62)

Then he gives the list of activities and offers to consider the above given definition and tick which items are communicative activities. This is the list of activities given by Jim Scrivener:

1. repeating sentences that teacher says;
2. doing oral grammar drills;
3. reading aloud from the coursebook;
4. giving a prepared speech;
5. acting out a scripted conversation;
6. giving instructions so that someone can use a new machine;
7. improvising a conversation so that it includes lots of examples of a new grammar structure;
8. one learner describes a picture in the textbook while the other students look at it.

According to Jim Scrivener only 6 is considered a communicative activity out of the following activities because it is the only activity that involves a real exchange of information. (6,62)

Third problem, communicative exercises should be "habit forming" because habit forming provides an excellent incentive to speak English fluently because habits are so hard to change. As Harold E. Palmer stated: "Language-study is essentially a habit forming process. We speak and understand automatically as the result of perfectly formed habits". (7, 17)

I would like to quote myself also: "Students should use the new vocabulary themselves through a variety of practical and discussion activities. Students should be engaged in activities that require the usage of the new words they are learning while communicating with one another. If students acquire more vocabulary and use it effectively and fluently in their speech, they will be able to maintain conversations" (8, 86)

Fourth, listening should be at the core of language teaching. We need to encourage students to look carefully at samples of language in use and memorize them. Students should listen to the tape recorder or disks during the lesson. The first reason is that the subtlety of language is revealed in foreigners', mainly in native speakers' speech but not in the lessons where grammar rules or vocabulary are taught.

Fortunately students are able to acquire much more than we are able to teach them and they are likely to learn and improve their language skills if we encourage them to approach texts with an open mind and look carefully at it. Lessons shouldn't be teacher-centered. I remember Jim Solan's saying to me many years ago: "Don't treat them as if they know nothing". His words made me to change teaching direction from teacher-centered to student-centered. Besides, by reading different scientific articles and books, I deepened my knowledge. I ceased to say them: "I am your teacher, listen to me attentively. I will tell you what you need to know and what you have to know". Instead, I began to say them: "You have valuable knowledge of grammar and vocabulary. Try to put your knowledge into practice. Examine your knowledge and learn from it. Learn by doing, not by observing only. Learn speaking by speaking. Don't be afraid or ashamed of your mistakes. All human beings learn from mistakes".

Teachers should encourage learner independence in a way which makes learning in the classroom more efficient, and enables students to go on learning even outside the classroom with each other.

At last, language teachers are the main persons who help students overcome their language-learning difficulties. Teachers should take the time to get to major in English, ie. to develop professionally. The English language should be carried to the classes even at schools. Azerbaijani is the widely used language in Azerbaijan. Russian is also used in big cities but English is seldom – only with foreigners used outside the classroom. All English teachers are non-native speakers who are not inclined to use English communicatively even during the lessons. As the large majority of English teachers themselves learned English in a traditional manner (reading, translating and retelling the texts, learning grammar rules and required vocabulary), most of English teachers' speaking skills are not sufficient and they tend to teach English in a traditional manner as they themselves were taught. That is why English teachers should care about their professional development and speaking skills so that their students utilize their knowledge. Teachers working with students in classrooms should use more English in order to encourage their students to practice spoken English and to elevate their own English teaching standard.

Like Icy Lee, I also believe that "non- native speaker teachers are able to provide opportunities for genuine use of language – we just have to make sure the language activities we use are communicative, meaningful and purposeful". (8, 11)

ƏDƏBİYYAT

1. de Hurtado M. M., Gullon A. O., Munoz A. U. Lexico-Semantic Features of English in Tourism as a Universal Language. Journal of the IATEFL SIG. 2007, Issue 30
2. Alexander L.G. Learning a Foreign Language in the Classroom. Readings in Methods of Teaching English as a Foreign Language. Москва, Просвещение, 1981
3. Niederhauser J. S. Motivating learners at South Korean Universities. English Teaching Forum. 2012, Volume 50, No. 3
4. Harmer J. How to teach English. Harlow, England: Addison Wesley Longman Limited, Printed in Malaysia, 2004
5. Methodology in Language Teaching: an anthology of current practice. Edited by Richards J. C., Renandya W. A. Cambridge University Press, 2003
6. Scrivener J. Learning Teaching. Macmillan Heinemann, 2003
7. Harold E. Palmer. The Principles of Language Study. Readings in Methods of Teaching English as a Foreign Language. (by Kirillova E., Lazaryeva B., Petrushin S.) Москва: Просвещение, 1981
8. Abuzarli S. Improving Students' English Language Proficiency. ADU. Xarici Dillərin Tədrisinin Aktual Problemləri Respublika Elmi-praktik Konfransın Materialları, 2015, 4-5 may
9. Icy Lee. Empowering Non-native Speakers for English Language Teaching: The Case of Hong Kong. The Teacher Trainer. Vol. 19, No.1

AZƏRBAYCAN DİLİNİN LEKSIK SİSTEMİNDƏ MƏNİMSƏNİLMİŞ ƏRƏB SÖZLƏRİNİN TƏRKİB VƏ STRUKTUR TIPLƏRİ

Sevda Mahmudova

Azərbaycan Dillər Universiteti

1. Ərəb dili dilləri semit dillərindəndir. Ərəb dilinin semit dilləri qrupunda xüsusi yeri vardır. Semitologiya bu xüsusda da öyrənilir.

Bu dil və onun variantlarında hazırda 240 milyona yaxın əhali danışır. Ana dili kimi həmin dildən geniş dairədə istifadə olunur. 50 milyona yaxın əhali ərəb dilindən ikinci ana dili kimi istifadə edir. (1).

Klassik ərəb dili- Quranın dilidir. 1, 57 milyard insan dünyada bu dildən də istifadə edir.(2).

Ərəb dilinin söz yaradıcılığı imkanları çox genişdir və bu hal yüksək qiymətləndirilir, müxtəlif morfoloji və leksik paradigmlər ərəb ədəbi dilini zənginləşdirir (3, s.28)

V.M. Belkin tarixən ərəb sözlərinin digər dillərdə güclü və zorakı mənimsənilməsinin sosial təbəqələrini qeyd etmişdir (4, s.115)

Ərəb dili dünya dilləri arasında güclü flektiv inkişafı ilə səciyyələnir. Həmin dil üçün iltisəqilik də xarakterikdir. Belə ki, semit dillərində fuziya hadisəsi iltisəqiliyin xüsusi forması hesab edilir, semit sözlərində bir sıra fuziya söz köklərinin dəyişməsi ilə müəyyənləşir. İngilis dilində də belədir; müqayisə et: foot-feet, tooth-teeth və s.

İltisəqiliyin elementləri flektiv təbiətdə mövcuddur. Ərəb dilinin qrammatik quruluşu iki qrammatik vasitə ilə- fuziya və iltisəqiliyin əlaqəsi ilə bağlıdır. Bu xüsusiyyətlər sözlərin də tərkib və strukturunda öz əksini tapmışdır.

Daxili frekziya sözlərin daxili strukturunu dəyişir. Məs.: kataba (o yazır), aktubu (mən yazıram), kitabun (kitab), kutubun (kitablar), kuttabun (yazıcılar), maktabat (kitabxana) (5, s.41)

2. Ərəb dilinin gücü bir tərəfdən də başqa dillərə öz sözlərini verməsindəndir. Ərəb dili bir çox dillərlə yanaşı, Azərbaycan dilinə də öz təsirini bu və ya digər dərəcədə göstərə bilmişdir. J.Vandriyes yazır: «Heç vaxt elə ola bilməz ki, hər hansı bir dil uzun müddət xarici təsir olmadan inkişaf etsin; əksinə, qonşu dillərin ona təsiri əksər hallarda həmin dilin inkişafında mühüm rol oynayır. Dillərin bir-biri ilə təmasda olması taixi bir zəruriyyətdir və həmin təmas bir dilin digərinə müdaxiləsinə gətirib çıxarır» (6, s.257)

Alınma sözlər yad dilin (söz, morfem, sintaktik konstruksiya və s.) elementlərini müəyyənləşdirir, dil əlaqələrinin nəticəsini təyin edir, həmçinin də həmin prosesdə bir dilin digərinə təsirini göstərir.

«Əcnəbi sözlərin alınması prosesi ikitərəfli prosesdir. Bu ancaq bir dilin hazır elementlərinin sadəcə olaraq başqa bir dilin ixtiyarına verilməsi demək deyildir. Bu, həm də həmin elementlərin üzvi şəkildə, alan dilin sistemi tərəfindən mənimsənilməsi deməkdir, bu elementlərin həmin dilin xüsusi tələblərinə uyğunlaşması, yeni sistem şəraitində formal və semantik baxımdan dəyişməsi deməkdir» (7, s. 45-46 (335 s.).

Azərbaycan dilinin inkişafı və zənginləşməsində digər amillərlə yanaşı, alınma sözlərin də rolu az deyil, o cümlədən ərəb dili alınmalarının da rolu inkaredilməzdir. Alınma probleminin öyrənilməsi, alınma sözlərinə məxsus tiplərin üzə çıxması, onların dilin müxtəlif səviyyələrində adaptasiyası lingvistikada aktual problemlərdəndir.

Məlumdur ki, «dillərsə kommunikasiyanın ən ali nəticəsi» (8, s.14, 15) olan sözlərin mütərəqqi proseslərdəndir. Ərəb dilinə məxsus sözlər Azərbaycan dilinin leksik tərkibində daha çox faiz təşkil edən təbəqədir. Ərəb dilindən yalnız sözlər alınmayıb, sözlərin tərkibində morfem səslər və mənalar da alınmışdır.

Bir dilin digər dilin və ya dillərin lüğət tərkibinə təsirinin çoxluğu və ya azlığı tarixi səbəblərlə müəyyənləşdirilir. Ərəb-Azərbaycan dil əlaqələrinin tarixi lap qədimlərə gedib çıxır. Bu tarix ərəblərin Azərbaycan ərazilərini işğal etdiyi dövrə təsadüf edir. Azərbaycan dilinə ərəb dilinin təsiri VII yüzillikdən başlanır. Bu təsir XIV yüzilə qədər davam etmişdir. Ərəblər islam dinini əllərində əsas tutaraq müqəddəs Quran vasitəsilə Azərbaycan dilinin leksik-terminoloji sisteminə öz nüfuzunu göstərə bilmişdir. Həyatın müxtəlif sahələri ilə, ən çox da din və dini elmlərlə əlaqədar istənilən sayda söz və ifadələr Azərbaycan dilində mənimsənilmişdir.

Ərəb və Azərbaycan dilləri arasında mövcud olan leksik-terminoloji səviyyədə qarşılıqlı təsir məsələsi xüsusi tədqiqat obyekti olaraq maraq doğurur.

Tarixən ərəb dilindən alınmış vahidlərin Azərbaycan və türk dilində yeri və rolu barədə Azərbaycan alimlərindən A.İ.Zahidin (9, 220 s.), A.M.Qurbanovun (10, 39 s.), S.N.İvanovun (11) əsərlərinin rolu böyükdür.

Ərəb dilindən Azərbaycan dilinə keçən sözlərin tarixi qədimdir. Azərbaycan və digər türk xalqları əsrlər boyu ərəb zülmünə, zorakı tədbirlərinə məruz qalmış, onlar əlifba və sözlərini məcburən qəbul etdirmişlər. Bununla belə, Azərbaycan dili öz mənəvi vəhdətini qoruyub saxlaya bilmiş, dilini saflaşdırmışdır.

Azərbaycan dili ərəb dilindən aldığı sözləri müəyyən məqsədlər üçün mənimsəmişdir: a) yeni anlayışları ifadə etmək üçün; b) mövcud anlayışları bir-birindən fərqləndirmək üçün.

Mənimlənilmiş ərəb alınmalarının Azərbaycan dilində istifadəsi 3 amillə şərtlənir: 1) ərəb sözünün Azərbaycan dilində adı olan yaxud adı olmayan predmet və ya hadisəni təzahür etdirməsi ilə; 2) həmin dilin qrammatik, fonetik və orfoqrafik normalarına nə dərəcədə müvafiq gəlməsi ilə; 3) həmin sözün o dilin lüğət tərkibinin hansı təbəqəsinə müvafiq olması ilə.

Ərəb dilindən alınan hazır materialları Azərbaycan dilinin öz qanunlarına uyğun biçimdə dəyişdirib mənimlənmək dildə yeni sözün yaranmasından daha asandır. Ərəb sözlərinin Azərbaycan dilində yeni keyfiyyət qazanması tarixən cəmiyyətdə baş vermiş dəyişmələrlə, millətlərarası əlaqələrin, o cümlədən dil kontaktlarının müəyyən dövrdə genişlənməsi ilə əlaqədardır. Ərəb dilindən alınmaların semantik strukturunun genişlənməsi onların vaxtı ilə Azərbaycan həyatının, mühitinin müxtəlif sahələrinə nüfuz etməsi prosesində baş vermişdir.

A. Qarayev mənimlənməni 4 qrupda birləşdirir: 1) qrafik mənimlənmə (hərf, qrafik, heca, diatirik və durğu işarələri); 2) fonetik mənimlənmə, vurğu növü, fonetik heca tipi, intonasiya; 3) leksik mənimlənmə, ümumişlək sözlər və ifadələr, terminoloji sözlər, beynəlmiləl sözlər, ekzotizmlər; 4) qrammatik mənimlənmə.

Fonem, heca, vurğu sözlə birlikdə mənimlənilir. Bu təbiidir, ona görə ki, dil nə vurğunu, nə hecanı, nə də başqa fonetik faktorları lüğəvi vahiddən kənarda ala bilmir.

Ərəb alınmalarının fərqli dillərdəki xüsusiyyətləri tədqiqat obyektinə olmuşdur (12)

Dəyişilmə baxımından alınma sözlər iki qrupa ayrılır: 1) dəyişiklik edilmədən mənimlənilən ərəb söbləri; 2) dəyişiklik edilərək mənimlənilən ərəb sözləri.

3. Fonetik tərkib və quruluş. Azərbaycan dilində mənimlənilmiş ərəb sözlərin tərkib və quruluşu rəngarəngdir. Əvvəla bu tərkib və quruluş Azərbaycan dilinin qayda-qanunlarına uyğunlaşaraq dəyişməyə məruz qalmışdır. Sözü verən və alan dildəki vəziyyəti qarşılaşdıraraq, müqayisə etsək, fərqli və oxşar mənzərənin şahidi ola bilərik. Burada maraqlı orasıdır ki, sözün mənbə dildə yaxud sonra keçdiyi dildəki inkişaf səviyyəsi müəyyənləşir. Dilin hansı səviyyələrində baş vermiş dəyişmə üzə çıxır və hansı səbəbdən dəyişmənin meydana gəlməsi şərh olunur. Əlbəttə, fərqli cəhətlər fonetik, leksik və morfoloji səviyyələrdə daha çox müşahidə olunur.

Həmin xüsusiyyətlərdən biri fonetik özəlliklərdir. Ərəb və Azərbaycan dilləri müxtəlif səs sisteminə malikdirlər. Bu sistemdə ən çox samitlər fərqlənir: Belə ki, Azərbaycan dilində 23, ərəb dilində 28 samit səs vardır. Ərəb dilində Azərbaycan dili üçün səciyyəvi olmayan artikulyasiya daim güclüdür (məs.: frikativ dişarası (c) və (z), emfatik (c), (z), (d), (t), boğaz səsləri (xamza) və s.

Ərəb dilindən Azərbaycan dilinə keçmiş və mənimlənilmiş sözlərin tərkib və quruluşunda tipik fonetik dəyişmələr özünü göstərir:

Adətən, qalın saitlər incə saitlərlə əvəzlənir: adət (Ə)- adət (A), azim (Ə)- əzim (A), aya (Ə)-ayə (A), amal (Ə)-əməl (A), xəbər (Ə)- xəbər (A), manara (Ə)-minarə (A) və s.

Mənimlənilmiş bəzi sözlərdə fonetik dəyişmələr müşahidə olunmur: akif, alət, ali, alim, alimanə, alişan, amal və s.

Samit+saıt+samit quruluşlu sadə sözlər. Belələri omonim sözlərdən də ibarət olr. Məs.: bal 1(könül, qəlb, xatir, ürək mənasında; bal 2 (balina mənasında); bal 3 (1. fikir, düşüncə; 2. hafizə, yaddaş, huş; 3.xatirə mənalarda (Ərəb və fars sözləri lüğəti. Azərbaycan SSSR EA-nın nəşriyyatı, Bakı, 1966: 34)

Samit+saıt+samit+samit quruluşlu sadə sözlər: bəhr 1: 1) dəniz; 2) böyük çay; 3) göl. Bəhri-mühit (okean); bəhr 2 –əruz vəznində yazılmış şeir ölçüsü (58); bürç 1: 1) qalanın çıxıntı və qülləsi; 2) tək qala, qüllə; bürç 2: göydə günəş dairəsinin bölünmüş olduğu on iki qismən biri (s.82)

Samit+saıt+samit+saıt+samit quruluşlu sadə sözlər: valeh 1: 1) heyrətə düşmüş, çaşıb qalmış; 2) vurğun, ehtirasa uymuş; valeh 2: 1) qəzəvi qədr, tale, qismət; 2 ilğım, şərab; 3) ipək papçanın bir növü (s.84).

«Ümumi inkişaf prosesi ilə, dildən istifadə edənlərin anlaşma tələbatı ilə əlaqədar olaraq hər dilin lüğət tərkibində, qrammatik quruluşunda, fonetik sisteminə müxtəlif hadisələr baş verir; yeni sözlər yaranır, müstəqil sözlərdən köməkçi sözlər formalaşır, köməkçi sözlərdən şəkilçilər şəkilçilər yaranır, şəkilçilərin müxtəlif variantları törəyir. Belə proseslərdə isə alınma sözlərin də fonetik tərkibində müxtəlif tipli dəyişmələr, müxtəlif istiqamətli fonetik hadisələr olur. Ümumiyyətlə, dil vahidlərində müxtəlif şəkildə təzahür edən belə hadisələrin bir qismi ümumi mahiyyət kəsb edir və qanun halında sabitləşir, bir qismi isə təsadüfi, keçici, məhdud mahiyyətli olur, qanuniləşmir» (15, s.121 (308 s.)

Məs.: vida, vəda (bir-birindən görüşüb ayrılma). Bunlar iki şəkildə təzahür edir. Bu sözün orfoqrafik variantıdır. Ədəbi dilin müəyyən mərhələsində söz müxtəlif tərzdə yazılır. Amma Azərbaycan dilində «vida» variantı sabitləşmiş və mənimlənilmişdir.

Sonu qoşa samitli sözlər: qoşa r: bərr (çöl, səhra).

Sözün sonunda qoşa t: bətt (sürahi).

Sözün ortasında iki qoşa samit işlənir: bərraq (parlaq, təmiz), bərrə (f) (quzu); bəttal (vecsiz, boş, işə yaramayan, bədbəxt, tənəbəl), bəttər, bəttər (daha pis, çox yaman).

Ərəb dilində söz ortası qoşa rr Azərbaycan dilində bir r ilə ifadə olunur. Məsələn, müqayisə et: qürra (oxucu)- qare (oxucu).

Mənimlənilmiş bəzi sözlərdə səs əvəzlənməsi hadisəsi özünü göstərir: tt-td əvəzlənməsi: bəttar Ə)-bəttar (F),

Sözün variantları səs dəyişmələri prosesində meydana çıxır.

İncə saıt qalın saıtlə əvəzlənir: axir (axır, son)

Ə-e ilə əvəzlənir: bəhcət (Ə)-bəhcət (A)

A-a ilə əvəzlənir: qayt (Ə)- qayət (A)

Ə-a əvəzlənməsi: vəhid (Ə)-vəhid (A)

İ-ü ilə əvəzlənir: visal (Ə)- vüsəl (A)

X-ğ ilə əvəzlənir: maxazin (Ə)- mağazin (A)

Ərəb dilində manara, adət tipli sözlər kişi cinsindədir, amma həmin sözlər rus dilinə keçəndə qadın cinsi kimi işlənir (minaret, adət) (13, s.6124-6128)

4. Alınma sözlərin tematik qrupları. Ümumiyyətlə, rus dili ərəb dilindən 235 leksem mənimləmişdir. Azərbaycan dilində isə bu mənimlənmə həddən artıq çoxdur. Onları tematik baxımdan aşağıdakı kimi qruplaşdırmaq olar:

1) elmi terminlər: alim (bilikli, elmlı), almimanə (alimcəsinə, alim kimi, alimə yaraşan), asar (əsərlər, əlamətlər, yadigarlar \\\asari-ətiqə-qədim abidələr, tapıntılar (arxeoloji), bədiə (yenilik, ixtira) və s.

2) bitki və heyvanat aləmi: birinc (düyü), ac (fil sümüyü, şirmayı), bəqər (öküz), bəğl (qatır (heyvan), bəir (dəvə), bəhaim (heyvanlar), bəhimə (d. rd ayaqlı heyvan, cəmi: bəhaim), bismil (qurban kəsilmək üçün ayrılmış heyvan), vərd (ağac çiçəyi, gül), qafilə (karvan, dəfə qatırı), qafiləsalar (karvan başçısı), qəşiyə (çul, tərlək, örtük) və s.

3) coğrafi obyektlərin, təbiət-iqlim hadisələrinin adları: badiyə (çöl, səhra, ova), asif (şiddətli külək), bariqə (şimşək, ildırım parıltısı), barid (soyuq), bəndər (liman, körfəz-cəmi: bənadir), bərr (çöl, səhra, quru, ərz, torpaq), bığə (qitə, yer, şəhər), vadi (dərə, iki dağ arasında çökəklik; səhra, ova), vahə (səhrada su və yaşıllıq olan yer), vərə (uçurum, çuxur yer) və s.

4) geyim adları: bəhlə (qızıl quşu ələ götürəndə geyilən əlcək, balış), bürqə (üz örtüyü, niqab), qəba (don, paltar, geyim) və s.

5) yemək və içki adları: ala (nemətlər), beyzə (yumurta), bərkət (bolluq, rifah, uğur), vərə (haram şeylərdən çənmək, pəhriz), alkoqol, badımcan, kofe, limon, rahat-ulğum, sirop, halva, safran, şərbət və s.

6) dini leksika: Aşura (məhərrəm ayının 10-cu günü (dini matəm), abid (ibadət edən, dindar), ayat (ayələr), alihe (məbudlar, bütələr, allahlar), amin (ilahi, qəbul et mənasında işləən təsdiq ədatı (dini), axirət (əfsanəfə görə, insanlar öldükdən sonra dirilib yaşayacaqları dünya), beytulhəzan (matəmlər evi, qəmlər məhəlli), beytülmal (dini vergilərdən və qərtlərdən toplanmış dövlət xəzinəsi (xilafət dövründə), beytulhəzan (qəm-qüssə evi), beytulhəram (Kəbə), vaiz (dini qanun və hökmləri təbliğ edən, vəz edən ruhani), Qarun (dini kitablarda zikr olunan çox dövlətli bir şəxsin adı; məc. Çox dövlətli, varlı (şəxs), qəşiyə (dini əsatirə görə guya qiyamətdə cəhənnəmi udub, od püskürən nəhəng əjdaha- Qələmim qəşiyəsi bəl qılıb niyranı, \Yağdırır badiyeyi-vidayi-Qaryağdıya nar.. (Fətioğlu Əbdül).

7) insanın peşəsi, sənəti və fəaliyyəti ilə bağlı: vali (vilayət hakimi, qubernator), vəzifə (bir adamın öhdəsində olan iş, məşğələ; tapşırıq), akif (çalışqan, işə can yandıran), vəliəhd (padşahlığa namizəd olan şahzadə), qazi (şərait hakimi; baş ruhani), qeysər (sezar, padşah, imperator (qeysəri-Rum) və s.

8) siyasi və iqtisadi sfera: qəbələ, məclis, müsavət, mədrəsə, məktəb və s.

9) qiymətli bəzək və daş adları: qazə (bəzək üçün üzə sürtülən al qırmızı boya), almaz, lazurit, yaşma və s.

10) dil və ədəbiyyat sahələri ilə bağlı terminlər: bədii kəlam (gözəl sözlü, bədii söz danışan), bədihe (hazırcavablıqla deyilən şeir), bəsit (sadə, mürəkkəb olmayan, adi; geniş; şeir bəhrinin adı), vasif (tərifləyən, təsvir edən, tərənnüm edən, vəsf olan), qare (oxuyan, qiraət edən), qafiyə (misraların sonunda (rədifdən əvvəl gələn) həməhəng sözlər), qafiyəpərdəz, qafiyəsənc (əf). Qafiyə düzən, şair, şeir maraqlısı, şeir tənqidçisi) və s.

11) Hərbi sahə: vahidəmut (toppuz, dəyənək), qazi, xəncəl, şəhid və s.

12) Musiqi aləti adları: qanun (simli musiqi aləti-tar, saz), qanunzən (əf) (qanun aləti ilə çalan musiqiçi), tamburin, lyutnə və s.

13) İnsanın emosional vəziyyəti ilə bağlı: alam (dərddə, kədərlər, ağrılar), dərhicab (fə) (pərdəli, örtülü, utancaq) və s.

14) Silah və alət adları: alat (silahlar, karastılar, alətlər), alət (alət, karastı, maşın) və s.

15) Mücərrəd mənəvi anlayışların adları: aləmi-imkan (varlıq aləmi; bütün dünya), aləmi-lahut (guya mələklər aləmi, xəyali aləm), aləmi-nasut (insanlar aləmi; zahiri aləm), ali (uca, yüksək), adidəracət (yüksək dərəcəli), alinəsəb (yüksək nəsiləndən olan) və s.

16) İnsanın xasiyyəti, zahiri görürünüşü ilə bağlı: ami (avam adam, sadə adam, kütləyə aid olan), anisə (gözəl xasiyyətli və munis qadın və ya qız), ar (utanma, sıxılma), asim (ismətli, həyalı), atif (rəhmli, səfəqli, mərhəmət edən), atifət (rəhmli olma, mərhəmət), bətin (yekəqarın adam), buqələmun (guya rəngdən-rəngə girən (heyvan), məcazi mənada: ikiüzlü, xasiyyət və rəftarını tez-tez dəyişən (adam) və s.

17) İnsanın bədən üzvlərinin adları: ariz (yavnaq, üz\arizi-al-al yanaq). Bu sözünün digər mənalara da ərəb dilində olduğu kimi, Azərbaycan dilində mənimsənilmişdir. Arif-şikayətçi, ərizəçi; ariz- sonradan üz verən (xəstəlik); bənan (barmaq, barmağın ucu), bəsər (göz), bəsre (səagi, sızığan), bətn (qarın), qamət (boy) və s.

18) Zaman anlayışını bildirən sözlər: ati, atiyə (gələcək zaman), atıyyun (gələcək zamanın adamları) və s.

19) İnşaat işləri ilə bağlı: beyt (ev, mənzil, yaşayış və s. binası-cəmi: büyut), bürc (qüllə, qala; qalanı və şəhəri mühafizə edən istehkamlı divarlar) və s.

20) Ticarət sahələri ilə bağlı: bey (ticarət, alver), şüru (ticarətə başlama, işə girişmə) və s.

21) Bürc adları: Bürc (günəş sistemində olan ulduzlar topasının hər biri (on iki bürc: Həməl, Sur, Cövza, Səratən, Əsəd, Sünbülə, Mizan, Əqrəb, Qövs, Cedy, Dəlv, Hut), bənat-in-nəş (Sünbülə bürcü, lüğəti mənası: nəşin qızları. Şimal qütbü səmtində olan yeddi ulduz. Bunların dördünə nəş, üçünə bənat deyirlər (Azərbaycan ədəbi dilində işləən ərəb və fars sözlərinin qısa lüğəti. Bakı, 1960, s. 19).

22) Hüquqi terminlər: bəraət (itthamdan təmiz çıxma, hüququ bərpa edilmək), bərqərar (fə) (bir qərar üzrə; mətin, möhkəm qurulmuş; müəyyən qərara alınmış), bəri (təqsirdən, günahdan təmizlənmə), varis (miras sahibi, ölənin şəxsin malına qohumluq hüququna əsasən əsasən yiyələnən), vəkalət (əkil olma, vəkillik), vəkalətnamə (əf)- vəkil etməyə dair sənəd, vəsiqə; vəkil (hüquqşünas), vərasət (varislik, öləninin malına ir yolu ilə yiyələnmə) və s.

23) Əməli sənəd nümunələrinin adları: bərat (yazılı əmr: poçta ilə göndərilən və ya alınan pul), qəbələ (müqavilə, bağlaşma, mülkə yiyəlik sənədi) və s.

24) Məişət əşyalarının adları: bətt (qaz, qaz şəkilli qab, sürəhi), bisat (fəş, döşənəcək), qarurə (dar boğazlı şüşə, kolba, qrafın) və s.

25) Qohumluq münasibətlərini ifadə edən sözlər: valid (ata), validen (ata-ana), validə (ana), vələd (oğul) və s.

26) Tibbi terminlər: vəba (ovma xəstəliyi, xolera), vərid (qara qan damarı, vena), qabilə (mamaça, əbəci qadın) və s.

27) Mədəniyyət sahəsi ilə bağlı sözlər: abidə, bəstəkar, heykəl, heykəltəraş, mədəniyyət, müğənni, rəsm, rəssam, sənətkar, tamaşa və s.

28) Onomastik adlar: Qaf (mövhumi Simurğ quşunun yaşadığı əfsanəvi dağ), qəbail (qəbilələr).

Azərbaycan dilindəki ərəb sözləri aktiv və passivliyinə görə də fərqlənilirlər. Azərbaycan dilində elə ərəb sözləri vardır ki, onlar müasir dövrdə də çox aktiv işlənməkdədir. Məs.: bariz (əyan, aşkar, açıq). Bariz nümunəsidir: afiyət (sağlamlıq, səlamətlik). –Afiyyət olsun!, bədahətən (aşkarlıq, aydın olma, hazırcavablıq, sinonimi irtical)– Şeiri bədahətən oxudu; təqdir (qiymətləndirmə, bəyənmə) və s.

Mənimsənilmiş ərəb dilinə məxsus sözlərin morfoloji quruluşu. Ərəb sözlərinin özünəməxsus morfem tərkibi, feil əsaslarının tipləri, morfoloji quruluşun ümumi qanunauyğunluqları mövcuddur. Burada izomorf cəhətlər daha çoxdur, ümumi qrammatik vasitələr, allomorflar özünü göstərir.

Ərəb dili bir flektiv dil kimi dünya dillərindən morfemlərin çoxmənalılığı ilə, qrammatik morfemlərin polifunksionallığı ilə, fonetik və semantik motivləşmə ilə və s. fərqlənir.

İltisəqilik və fuziya ərəb dilinə aid olan sözün qrammatik quruluşunun iki əhəmiyyəti kimi diqqəti cəkməkdədir. Sözlərin fauzal və kontekst (bütöv forma) formaları vardır.

Azərbaycan dilində mənimsənilmiş ərəb alınlmalarının struktur tipləri sadə, düzəltmə, mürəkkəb və söz birləşməsi biçimində özünü göstərir.

Qeyd edək ki, ərəb mənşəli düzəltmə və mürəkkəb sözlər daxili formaya malik sözlərdir. İlkin sadə sözlər isə bu formadan mərhumdur. Çünki bunlarda sözün səs cildi ilə mənasının bağlılığı tam şərti və ixtiyaridir.

Sözügedən dilə ərəb dilindən keçən sözlərin bir qismi kökündən dəyişən sözlərdir, yəni fleksiyaya uğramış sözlərdir. Məs.: elm-alim-üləma, eşq-aşiq-məşuq-məşuqə, nəzm-nizam-Nizami-mənzum və s.

«Övraq» sözü Azərbaycan dilində «vərəq» formasında mənimsənilmişdir.

«Vərəsə» «varis» şəklinə düşmüşdür və s.

Ərəb dilində bəzi sözlərin sonunda-un elementi işlənir, bunlar Azərbaycan dilində mənimsənilən zaman ixtisar olunur. Məs.: masdjidun (məscid), fatilun (fitil), aldjabrun (cəbr), şarbatun (şərbət), maktabun (məktəb) və s.

Azərbaycan dilində ərəb alınmalarının bir hissəsi fars sözləri ilə hibrit şəkildə qəbul edilmişdir. Məs.: aləm+pəsənd (əf)-hamı tərəfindən bəyənilən; hamının təqdirinə layiq; aləti+buxari (əf. Buxarla işləyən maşın), alimi-bi-məlm (əf. Dediklərinə əməl etməyən alim), alim+nüma (əf. Özünü alimə bənzədən, alim kimi göstərən (savadsız mollara işarə), amin+xan (əf. Heç bir şeyə etiraz etməyən, hər şeyi təsdiq edən).

-zən fars elementi: qanunzən (qanun aləti ilə çalan musiqiçi), -pərəst fars elementi: qanunpərəst (əf) (qanuna tabe olan, qaydaya riayət edən), -şikən fars elementi: qanunşikən (əf) (qaydaya əməl etməyən, qanunu pozan (adam)).

Azərbaycan dilində mənimsənilmiş ərəb alınmalarının bir çoxu izafət tərkibləri biçimindədir: Ali-əba (Məhəmməd (peyğəmbər), Əli, Fatimə, Həsən, Hüseyin birlikdə belə adlanır (dini), dari-fəna (fani olan ev), kövli-bəşər (gözü çəkilən sürmə) və s.

Ərəb mənşəli izafətlər Azərbaycan dilində II növ təyini söz birləşməsi kimi mənimsənilmişdir. Məs.: bəp-z-ağ \bəyazi-eyn- gözün ağ; bəni-adəm (adəm övladı, insan) və s.

Azərbaycan dilində mənimsənilmiş ərəb sözlərinin başında- la-, na-, -bi-, -ba kimi ön şəkilçilər işlədilir (natəmiz, nadinc, nakişi- istisna olaraq milli mənşəlidir) laməkan, naxələf, biqeyrat, baməza və s.)

Sonu –at (-ət) morfemi ilə bitən sözlər sözügedən dildə mənimsənilmişdir: ariyət (daimi olmayan), atifət (rəhmli olma, mərhəmət), axirət (əfsanəyə görə, insanlar öldükdən sonra dirilib yaşayacaqları dünya), beyinat (aydın dəlillər, sübutlar), bəsirət (uzaqgörənlik, görüb həqiqəti qavramaq), şüca (igid, qorxmaz, qəhrəman)+ət (şücaət- igidlik, qorxmazlıq, qəhrəmanlıq). Hesabat, təxribat, heyvanat, təlimat və s. sözlər də bu qəbildəndir.

Bəhs olunan dildə sonu –ə morfemi ilə bitən sözlər mənimsənilmişdir: ariz+ə (bədbəxt hadisə, müsibət, xəstəlik), vəcihə (hörmətli, tanınmış, xoşsifət, qəribə) –vəcihə (gözəl qız, gəyçək qadın) və s.

Fars dilinə məxsus-bi: bicəhət (fə)-səbəsis, nahat, heçdən.

Fars dilinə məxsus -anə şəkilçisi sözün tərkibində (Azərbaycan dilində)- casına,-cəsinə (zərfdüzəldən şəkilçi) kimi də mənimsənimişdir. Bu şəkilçi, əsasən, ərəb sözlərinin tərkibində müşahidə olunur. Məs.: bəhimanə- heyvancasına, arif+anə (əf.)-arifcəsinə, amir (ərəb)-anə (fars). müqayisə et: alimənə- alimcəsinə, amiranə- əmredici (səs), Ərəblərdə «amir» omonim söz kimi də işlənir. Bu söz həm əmr edən, başçı; həm də bad edən, bina edən, tikdirən anlamında işlədilir.

Azərbaycan dili ikinci tərəfi «abad» fars elementli sözləri də mənimsəmişdir: behcət +abad (əf-gözəl məkan, şadlıq məhəlli; bisyarabad (çox abadlı yer) və s.

Abad elementi Azərbaycan ərazisindəki bir sıra toponimik vahidlərin də formalaşmasında iştirak etmişdir: Milabad, Şurabad, Mehdiabad, Cəlilabad, Sabirabad və s.

Ərəb dildindən alınmış və mənimsənilmiş vahidlərin bir çoxu xüsusi adlardan ibarətdir. Bəllidir, Azərbaycan dilinə başqa dillərdən də xüsusi adlar keçmişdir. Adətən, bu adlar əslində olduğu kimi yox, Azərbaycan dilinin fonetik, leksik və qrammatik əlamətlərinə uyğunlaşdırılaraq işlədilir. Məs.: Səlam (Ə)-Salam (A), Zinət (Ə)- Zinyət (A) və s.

-rəs şəkilçisi də fars dilinin göstəricisi kimi hibrit sözlərdə yeni leksik vahidlər yaradır: behçətrəs (əf)- had xəbər gətirən, müjdəçi.

-dan şəkilçisi: -dan fars mənşəli şəkilçidir. Ərəb mənşəli bir sıra sözlərin sonuna artırılır. Məs.: bixur+dan (əf)- bixur yandırılan xüsusi qab; gül+dan (gülqabı).

-iyyət,-iyyat: qabiliyyət (bacarıq, istedal), vəcdiyyat (daxili zövqlər, mənəvi sevgilər). Ərəb dilində mücərrəd isimlər yaratmağa xidmət edən «iyyət» şəkilçisidir. A.Axundov qeyd edir ki, «mənsub olduğu dildə quruluşca sadə olan sözlərin başqa dilə keçməsi nə qədər təbii hadisədirsə, bir dilin başqa dildən sistem halında düzəltmə sözlər alması bir o qədər də normal olmayan haldır» (14, s.80-84)

-iyə şəkilçili sözlər: bilkülliyyə (tamamilə, bütünlüklə, hamılıqla).

-namə şəkilçili sözlər: bəyannamə (izah etmə, anlatma).

-iyyun şəkilçisi: atıyyun (gələcək zamanın adamları),

Bəlağ (xəbər vermə, məlum etmə)- bəlağ+ət (sözü vaxtında və yerində düzgün demək ustalığı)-bəlağət+kar (əf)- ədəbi-bədii dillə, düzgün və səlis ibarələrlə danışan.

-gər şəkilçisi: qarət+gər (əf)- qarət edən, talançı.

Ərəb dilində sözün kökü xüsusi mənaya malik olur. Məsələn, «vila» sözü, yer, ərazi anlamında. Bu sözə «yət» (vilayət) artıranda əyalət, məmləkət, vali vəzifəsi, valilik mənası qazanılır; «dət» şəkilçisi artırıldıqda (viladət) doğulma, anadan olma mənası kəsb edilir.

Bəla+keş (əf)- bəla çəkən, başı bəlalı

Bələd-şəhər, qəsəbə, mahal; bələdə –kiçik şəhər, şəhərcik- bələdi(əf)- bələni, bədbəxtliyi dəf edən.bələd+iyyə (əf)- şəhər idarəsi.

Ərəb dilinin Azərbaycan dilində mənimsənilmiş bir çox sözlərinin tərkibi sözdəyişdiricilik nöqtəyi-nəzərindən fərqlənir. Məsələn, ərəb dilində «amal» sözü Azərbaycan dilində olduğu kimi istifadə olunur, amma semantik cəhətdən bu tipli sözlər cəm formasında-«əməllər», «arzulər» şəklində çevrilir. Aşağıdakı sözlər də bu qəbildən xarakterik sayıla bilərlər: «Asad» (təki: əsəd)-aslanlar, şirlər; asar –əsərlər, əlamətlər, tapıntılar (arxeoloji), afaq-üfüqlər, afat-bəlalər, ahad-birlər, təklər; bilad –şəhərlər, ölkələr)

Ərəb dilindən Azərbaycan dilində mənimsənilmiş bir sıra sözlər klassik ədəbiyyatın dilində daha çox işləkdir. Poeziya dilində belə sözlər məcazlaşma prosesi keçirir: Məs.: afət-bəla, müsibət, məc. İnsanı eşqə salan gözəl\afəti-dəhr-zəmanənin, dünyanın bəlası; afəti-dövrən, afəti-can-məc. Gözəl, sevgili (Azərbaycan dilində işlənən ərəb və fars sözlərinin qısa lüğəti. Bakı, 1960, s.13).

Mənimsənilmiş elə sözlərə rast gəlmək olur ki, iki formada özünü göstərir: beyyin, beyinə (aydın, açıq, anlaşıqlı) **Düzəltmə sözlərin mənimsənilməsi.** Alınma sözlər sözdüzəldici şəkilçilər qazanaraq yeni mənalar kəsb etməklə dilin qrammatik sistemində daxil olur, müvafiq qrammatik normalara tabe edilir, yeni pradiqmalar yaradır. (16.p. 98 (p.96-107)

Ərəb dilindən Azərbaycan dilində mənimsənilmiş sözlərin bir qismi daxili fleksiya nəticəsində yeni sözlərin meydana gəlməsinə yol açmışdır. Məs.: vali (vilayətin böyüyü)- valid (ata)- valideyn (ata-ana)-validə (ana). Çox maraqlı inkişaf prosesi söz yaradıcılığında fəallığı ilə nəzəri cəlb edir.

Bəşər (insan cinsi, adam)- bəşər+dust (əf) (insapərvər, humanist)- bəşərə (insanın zahiri görünüşü, görkəmi)- bəşəri (insana xas olan)-bəşəriyyət (insanlıq, bütün insanlar)

-gah şəkilçisi ərəb sözlərinin sonuna artırıla bilər: «vəhşət»+ gah (əf)-qorxunc yer (məşə), vüsət (genişlik, açıqlıq)+ gah (geniş və açıq yer),

Bila+vasitə (vasitə olmadan, birbaşa), bila+ixtiyar (özündən asılı olmayaraq, qeyri-iradi), bila+müvazinət (müvazinətsiz, bir-biri ilə uyğun gəlmədən), bilanihayət (sonsuz, bitməz-tükənməz), bilatəxsir (təxirə salmadan, öz vaxtında)

Ərəb alınmaları Azərbaycan dilində mürəkkəb söz şəklində də mənimsənilmişdir. Mürəkkəb söz tipi N+N tipi: Bura izafət konstruksiyaları aiddir: A+N tipi: vədə (bir işin görülməsi üçün təyin olunan vaxt, müddət)- vədəxilaf mürəkkəb quruluşdadır, sözün üstündə durmayan, sözündən qaçan» mənasındadır; əvəsmünnas (xalq kütləsi, sadə insanlar), əvəmfirib (boşboğaz) və s.

«Sual olunur, mürəkkəb sözlər başqa dilə hazır şəkildəmi (komponentlər mürəkkəb söz şəklində düşəndən sonramı) keçir, yaxud bu mürəkkəb sözləri əmələ gətirən üsulun özü başqa dil tərəfindən mənimsənilir? Bunların hər ikisi mənimsənilmə prosesində iştirak edir.

Ərəb alınmaları Azərbaycan dilində cümlə biçimində də mənimsənilmişdir. Məsələn, «amənnə» deyərəkən ərəblər «inandıq» (müxtəsər cümlə) nəqli cümləsini ifadə edirlər.

Və yaxud, «amənnə və səddəqna»- inandıq və təsdiq etdik cümləsi dərk edilir. (Azərbaycan ədəbi dilində işlənən ərəb və fars sözlərinin qısa lüğəti. Bakı, ADU nəşriyyatı, 1960, s.10)

Nəticə

Ərəb dilindən alınan dil vahidləri dünyanın müxtəlif dilləri üçün səciyyəvidir. Ərəb və Azərbaycan dilləri arasında olan kontaktlar dilin lüğət tərkibi və söz yaradıcılığı sisteminin inkişafına öz təsirini göstərir.

Alınma dil sisteminin əsas proseslərindəndir. Bu sistemin özünəməxsus elmi-nəzəri əsasları vardır.

Beləliklə, dillərin qarşılıqlı təsiri dil əlaqələri nəticəsində baş vermişdir. Bu təsir dil proseslərini əhatə edir, bu, bir dil sistemi tərəfindən başqa dil sisteminin elementlərinin mənimsənilmə bilməsi deməkdir.

Tarixən də müxtəlif xalqlar arasında əhatəli dil əlaqələrinin olması təbii haldır. Dil əlaqələri prosesində bir xalq (Azərbaycan xalqı) başqa xalqın (ərəb xalqı) topladığı həyat təcrübəsindən müəyyən anlayışları qəbul edib mənimsədiyi kimi, əksərən həmin anlayışları bildiren sözləri də qəbul edir. Bu cəhətdən onlar toplanmış həyat təcrübəsinin ayrı-ayrı xalqlar tərəfindən mənimsənilməsinə xidmət edir.

Tədqiqat göstərir ki, ərəb dilinin sözləri daxil olduğu Azərbaycan dilində bir neçə mərhələdən-nitq prosesində istifadəsi, dil sisteminə keçərək assimila olması və ərəbizm biçimini itirərək doğmalaşması mərhələlərindən keçmişdir.

Əsas etibarilə ərəb dili ilə Azərbaycan dilinin kontaktları sosial əlaqələrə söykənsə də, digər münasibətlər də dillərin qarşılıqlı əlaqəsini şərtləndirə bilmişdir.

Hər iki dil (ərəb və Azərbaycan dilləri) üçün vacib olan lüğət tərkibinin (o cümlədən alınmaların) öyrənilməsi müasir dövrdə çox əhəmiyyətlidir. Həmin dildən (ərəb) Azərbaycan dilinə əvvəllər keçmiş vahidlərlə, demək olar ki, həmin dilin istər fonetik, istər leksik, istərsə də qrammatik qanunauyğunluqlarına tabe olmaqla onun lüğət fonduna daxil olur.

Aparılmış təhlil nəticəsində bəlli olmuşdur ki, Ərəb və Azərbaycan dil əlaqələri prosesində əldə edilmiş sözlər Azərbaycan dilinin fonetik, morfoloji, sintaktik və üslubi sistemlərinə daxil olursa, demək həmin leksik vahidləri Azərbaycan dilində vətəndaşlıq hüququ qazanır, qrammatik qaydalara uyğun olaraq istifadə olunur.

Tədqiqat söstərir ki, ərəb alınmaları müxtəlif sahələr üzrə Azərbaycan dilinin təkmilləşməsinə və inkişafına gömək etmişdir.

Alınmanı bir proses kimi o zaman baş tutmuş saymaq olar ki, onlar keçdiyi dillər tərəfindən mənimsənilin. Ərəbizmlər isə zaman-zaman Azərbaycan dilində mənimsənilmişdir.

Beləliklə, ərəb alınmaları Azərbaycan dilində, fonetik, morfoloji və semantik cəhətdən mənimsənilir. Morfoloji mənimsəmə prosesində mənimsəmədə isim, cins kateqoriyası, kəmiyyət kateqoriyası, zərf, feil və s. fəal iştirak edir. Ərəb alınmalarının Azərbaycan dilində semantik mənimsənilməsi prosesində tematik siniflər, sözün funksional xarakteristikası, əlamətin və kəmiyyətin dəyişməsi və s. nəzərə alınmışdır.

ƏDƏBİYYAT

1. Сайт университета Лаваль (2010 год)
2. Доклад Ревв Ресеврғыч Ёнтер о распространённости ислама в мире (2009 год)
3. Финкельберг Н.Д. Арабский язык.. Курс теории перевода. М., 2004
4. Белкин В.М. Арабская лексикология. М., 1975
5. Юшманов Н.В. Грамматика литературного арабского языка. М.: Наука, 2005
6. Вандриес Ж. Язык. М.: 1937
7. Шмелев Д.Н. Современный русский язык. М., 1977
8. Abbasova B. Sözləmə hadisəsinin əsasları. Bakı, Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı, 1995
9. Захиди А.И. Слова тюркского происхождения в современном арабском языке. Дис. ...канд. филол.наук. Баку, 1967
10. Qurbanov A.M. Azərbaycan dilinin leksikologiyası. Bakı, 1964
11. Иванов С.Н. Арабизмы в турецком языке. Л.: Изд-во Ленинград. Ун-та, 1973
12. Джаббаров Р.Дж. Арабские заимствования во французском языке. Автореф. дис. ...канд.филол.наук, Баку, 1994
13. Бахтиярова А.Н., Фаткулина Ф.Г. Арабские заимствования в лексической системе русского языка. //Фундаментальные исследования. 2015, № 2-27
14. Axundov A. –iyyət» şəkilçili alınma sözlər. Dil mədəniyyəti. III buraxılış, Bakı, «Elm», 1979
15. Dəmirçizadə Ə.M. Müasir Azərbaycan dili. Bakı, Maarif, 1984
16. Franko Alixa, Javier An Overviewv of interferencie in scientific and Technical Translation, JoSTrans, 11, vvvv. Jostrans. Org \issue\access Jan. 2010

TƏLİM-TƏRBIYƏ PROSESİNDƏ MÜƏLLİM VƏ ŞAĞIRD MÜNASİBƏTLƏRİNİN QURULMASI YOLLARI

Sevinc Nəzərova

Abşeron rayonu, Masazir qəsəbəsi, 2 saylı ümumtəhsil orta məktəbi

Yeniləşən cəmiyyətimizdə məktəbə önəmli sosial sifariş daxil olur: yeni düşüncə tərzinə .təfəkkürə, geniş dünyagörüşünə malik şəxsiyyət yetişdirmək. Təhsildə aparılan islahatların da əsas mahiyyətini təşkil edən bu sosial sifariş təlim –tərbiyə prosesində əsas sima olan müəllimdən öz fəaliyyətini forma və məzmunca yeniləşdirməsini tələb edir.Yəni müəllim sovet dövründən miras qalmış stereotiplərdən, mühafizəkarlıqdan, inzibati – amirlik üsullarından imtina etməli, fəaliyyətini demokratik və humanist prinsiplər əsasında qurmalıdır. Bu prinsiplər mühüm ictimai – pedaqoji, sosial –mədəni əhəmiyyət daşıyan prinsiplərdir ki, əsas mahiyyətini əxlaqi-mənəvi dəyərlər təşkil edir. Şagirdin müstəqilliyi, meyli, marağı və qabiliyyətinə görə inkişafı məhz bu prinsiplər nəzərə alındıqda meydana çıxır. Zaman müəllimdən

yaradıcı olmağı, reproduktiv təlimdən fəaliyyətə, təfəkkürə əsaslanan təlimə aparan üsullara (beyin həmləsi, morfoloji təhlil, nəzarətedici suallar sistemi, qrup məşğələləri, tədqiqatın aparılması və s.) yiyələnməyi və tətbiq etməyi tələb edir. 2007 –ci ildən orta ümumtəhsil məktəblərində tətbiq edilən kurikulumlar da müəllimlərimizin yenilənməsi üçün geniş imkanlar yaradır. Kurikulumu ənənəvi təlim proqramlarından fərqləndirən “nəyi, necə və nə üçün” düsturu müəllim və şagirdlərin bilik və fəaliyyət komponentlərini, onların praktik əhəmiyyətini müəyyənləşdirməkdə mühüm rol oynayan fəal dərslərin təşkilində yeni təlim strategiyalarının tətbiqini zəruri edir. Dərslərin təşkilinə verilən əsas tələblər: motivasiya və onun yaradılması yolları, qazanılmış bilik və bacarığın, məlumatın şagirdlər arasında mübadiləsi, müzakirəsi, şagirdlərin tədqiqata cəlb edilməsi, biliyin obyektiv qiymətləndirilməsi, məzmunun illik və cari planlaşdırılmasında meyl və marağın nəzərə alınması və digər bu kimi fəaliyyətlər müəllim şagird münasibətlərinin yenilənməsində, müasir tələblər baxımından qurulmasında mühüm rol oynayır. Belə bir şəraitdə sovetlər dövrünə xas olan subyekt (müəllim) obyekt (şagird) münasibətləri “yox” olaraq yerini “subyekt” (müəllim), subyekt (şagird) münasibətlərinə verir. Bu münasibət demokratik və humanist prinsiplər çərçivəsində baş verərək müəllim şagird münasibətlərində qarşılıqlı ünsiyyətin, davranış mədəniyyətinin, qanunlara hörmətin, özünü və başqalarını dərk, cəsarət və tələbin, mənəvi rahatlığın, cəmiyyətdə öz yerini daha düzgün müəyyənləşdirməyin məqsədyönlüliyünü artırır, bir sözlə, şəxsiyyətin bütövlük keyfiyyətini formalaşdırır. Mətbuatda, ayrı –ayrı çıxışlarda biz şagirdlərin bilik səviyyəsinin aşağı olması haqqında tənqidi fikirlərə tez –tez rast gəlirik. “Uşaq öyrənmək istəyir, müəllim öyrətmir” və ya “müəllim öyrədir, uşaq öyrənmir” iki qütbə formalaşmış bu hər iki fikirlərə əlbəttə, bir müəllim olaraq bəzən mən də razılışam. Ortaya suallar çıxır: nədən bu hal baş verir, həvəslə birinci sinifə gələn, hər şeylə maraqlanmağa can atan uşaq nədən məktəbdən, müəllimdən “üz” döndərsin, biganəliyə, marağın “sönməsinə” təsir edən nədir? İşlədiyim müddət ərzində apardığım müşahidələr, təcrübəm mənə bu sualları aşağıdakı kimi cavablandırmaq imkanı verir: təlim prosesində uşağın şəxsi fəallığı aşağı siniflərdən təbiiyə olunmur. O, dərslərdə “obyekt” kimi qəbul olunur. Nəticədə uşağın fəaliyyəti proqramlaşdırılmış robotun fəaliyyəti ilə eynilik təşkil edir.

Müəllim şagirdə proqram üzrə bilik versə də, uşağa bu biliyi “özünüküləşdirmə” imkanı verilmir. Nəticədə nitq, fikir söyləmək, diskussiya etmək qabiliyyəti formalaşmır, fənnə maraq azalır. Özüm üçün gəldiyim bu qənaətdən “dərslər” alaraq işlədiyim bütün siniflərdə təlimi yuxarıda sadələşdirdim prinsiplər əsasında qurmağa başladım. Bir nümunə vermək istədim: 9-cu sinifdə 25 nəfər şagird oxuyur. Onlardan 14-ü oğlan, 11-i qızdır. Sinif ümumilikdə çox hərəkətli, “nadincdir” və demək olar ki, yorulmaq nədir bilmirlər. Sinif olaraq şagirdlərin maraqları humanitar fənlərədir. Maraqlandım və səbəbini araşdırdım. Məlum oldu ki, bu seçimdə valideynlər mühüm rol oynamışlar. Fizika və eləcə də digər dəqiq fənlər onların təsəvvüründə öyrənilməsi çətin olan məsələ və misallardan, düsturlardan və anlaşılmaz qrafiklərdən ibarət olduğunu müəyyənləşdirdim. Mən ilk dərslərimdə onlara fizikanın dünyanın yaranmasında, səma cisimlərinin öyrənilməsində və gündəlik həyatımızda necə böyük rol oynadığını, geniş bir elm sahəsi olduğunu gətirdiyim faktlarla, təcrübələrlə anlatmağa başladım. Artıq üçüncü dərslərdə şagirdlərin fənnə olan münasibətinin dəyişdiyini, marağın artığını müşahidə etdim. Daha sonrakı dərslərdə “nə üçün, nədən, niyə belə oldu?” və s. məzmununda qarşılıqlı – mənəm onlara, onların da mənə sualları verilməyə başladı. Ən əsası bu suallara cavabın verilməsi idi. Birgə fikir mübadiləsi, mübahisə, araşdırma, kitab üzərində, kompüterdən istifadə və s. metod və formallardan istifadə edərək şagirdlərin özlərinin nəticə əldə etməsinə imkan verdim. Dərs ilinin sonunda şagirdlər fizikadan çoxlu məlumatlar, faktlar, düsturlar, qanunlar və onların tətbiqlərini öyrənmiş oldular. Bir müəllim kimi mənim məqsədim də elə bu idi. Buna şagirdlərdə əvvəlcə fənnə maraq yaratdım, sonra da öyrənməyə, düşünməyə motivasiya etdim. Məsələn, dərslərimin birində dayaz boşqaba su tökdüm, içinə qəpik qoydum, masanın digər tərəfində kibrit və boş stəkanı qoydum. Şagirdlərə müraciət etdim: “kim əlini suya vurmadan qəpiyi mənə vərə bilər?” Şagirdlər öz aralarında müzakirə etdilər, müxtəlif variantlar verdilər. Sonunda bacardılar, ən dəcəl uşaq kibriti yandırdı stəkanı ağzına qoydu, su stəkanın içərisinə yığıldı və boşqab tamam boşaldı, şagird əlini islatmadan qəpiyi mənə verdi. Şagirdlər internetdən maraqlı təcrübələr və krassvordlar tapırlar. Özləri fikirləşirlər, birlikdə maraqlı məsələlərin həlli yollarını axtarırlar. Volter söyləmişdir ki, fizika maraqlı fəndir, onu maraqsız edən müəllim günahkardır. Mən sadəcə günahkar olmaq istəmədim. Nəticədə mən şagirdlərin fənnə olan marağının artmasına, qarşılıqlı münasibətin hörmət və mədəni davranışlar əsasında qurulmasına və nəhayət az da olsa keyfiyyətin yüksəlməsinə nail oldum. Çünki mən təlimdə vacib hesab etdiyim aşağıdakı amilləri öz fəaliyyətimdə tətbiq etdim:

-təlim –təbiiyə prosesində və məktəbdən kənar tədbirlərdə şagirdə şəxsiyyət kimi münasibət bəslədim, müəyyən məsələlərdə onlarla məsləhətləşdim

- şagirdlərə öz fikirlərini söyləmək, mövzu ətrafında mübahisə etmək, kompüterdə mövzu ilə bağlı tədqiqat aparmaq imkanı verdim

- şagirdlərin səhvinə ele çatdırdım ki, onun dərslə marağı və müəllimə hörməti azalmasın, uşağı sindirməyə, həvəsindən salmaq əvəzinə onu ruhlandırım

- ənənəvi dərslərdən fərqli olaraq mövzuların tədrisində inteqrasiyadan geniş istifadə etdim. Fizikadan bəzi mövzuların kimya, biologiya və həyatla əlaqələndirərək verdim. Təcrübə və sxemlərin hazırlanmasında, cədvəllərin qurulmasında şagirdlər mənim “assistentlərim” olaraq iştirak etdilər.

Onu da qeyd etmək istədim ki, inteqrativ dərslərin aparılması müəllimdən planlaşdırmada ciddi və dəqiq hazırlıq tələb edir. Forma, məzmun və metodiki cəhətdən fərqli olan bu dərslər təlimdə yeknəsəkliyi aradan qaldırır, rəqəngliyi təmin edərək şagirdə fənnə marağı artırır. Qərbdə geniş tətbiq edilən bu tip dərslər şagirdlərdə bu və ya digər mövzu üzərində düşünmək, axtarmaq, tapmaq, hesablamaq, sübut etmək, təbiətdəki varlıqların bir –biri ilə əlaqədə inkişaf etməsi, asılı və vəhdətdə olması haqqında bilgilər əldə etmək bacarıq və vərdisləri formalaşdırır. Belə dərslər eyni zamanda şagirdlərin öyrəndiklərini təkrar etməsinə, yadda qalmasını və möhkəmləndirilməsinə təmin edir. Kurikulumların tələb etdiyi kimi şagirdlərin fəaliyyəti ön plana çəkilir. Müəllimin rolu da dəyişir, o məsləhətçi, “yol göstərənə” çevrilir. Təlim –təbiiyə prosesində müəllim –şagird münasibətlərinin qurulmasında müəllim üçün hər bir şagirdin psixoloji xüsusiyyətləri dərindən bilmək vacibdir. Müəllim bütün hallarda şagirdə onun psixoloji keyfiyyətlərindən irəli gələrək münasibət göstərməlidir. Çünki şagirdlərin hamısı eyni dünyagörüşə, eyni təbiiyəyə, eyni biliyə, eyni qavrama surətinə, eyni diqqətə, eyni həvəyə, eyni maraq dairəsinə malik olmurlar və ola da bilməzlər. Hər bir şagirdin məxsus olduğu bir ailə və onun da fərdi xüsusiyyətləri mövcuddur. Müəllim bunları dərk etməlidir. Müəllim sözün əsl mənasında şagirdə müəllim olmaqla yanaşı ona, həm də dayaq olmalıdır. Onların maddi və mənəvi sixintiləri ilə marqlanmalı şagirdlərin dərslə biganə yanaşmalarının səbəbləri araşdırılmalıdır – davranışların anormal olma səbəbləri mütləq olmalıdır. Şagirdlərin dərslə marağının azalması məktəbdən, dərslərdən yayınma hallarında müəllim psixoloji biliklərindən, təcrübələrindən istifadə edərək onunla danışmalı onun hər hansı problemini ustalıqla həll etməlidir. Şagirdlərin əhatə dairələrinin düzgün seçilməsi də vacibdir. Bəzən hər hansı bir şagird pis əhatə dairəsinə düşə bilər, burada onun mənfi xüsusiyyətləri yavaş-yavaş inkişaf edəcək, düzdü şagird bunu görməyəcək yəni də müəllim psixoloji biliklərindən istifadə edərək ona kömək etməli və düzgün yolu göstərməlidir. Sokratdan soruşurlar, sən nə üçün çox vaxt yeniyetmələrlə həmsöhbət olursan, Sokrat cavab vermişdir ki, nazik və tər budaqları düzəltmək asandır. təravəti getmiş, qabığı qurumuş, üzü bərkimiş ağacı düzəltmək mümkün deyil. Faktlar göstərir ki, uşaq nə qədər erkən pedaqoji prosesə cəlb edilərsə, pedaqoji işin səmərəsi bir o qədər artır. Bu həqiqəti böyük Nizami bədi şəkildə belə ifadə etmişdir;

Övvəllər ayrı bitən bir cavan ağac,

Zənn etmə, qocalsa düzgün olcaq.

Müəllim təlim prosesində şagirdə bilik verməklə yanaşı həm də onu tərbiyə edir. Təlimdə müvəfəqiyyət qazanma tərbiyə ilə bağlıdır. Seyx Məhəmməd Xiyabaninin vurğuladığı kimi tərbiyəsi olmayana bilik vermək, körpənin əlinə ülgüc vermək kimi bir şeydir. Bu düşüncədə olanlar fikrimcə, yanılmırlar. Biz müəllimlərin tərbiyə etdiyi gənc nəsil mütərəqqi dünyagörüşə, milli və bəşəri əxlaqa, mənəviyyətə və mədəni dəyərlərə yiyələnən şəxsiyyət olmalıdır. Cəmiyyətimiz üçün layiqli vətəndaş yetişdirmək, onlarda vətəndaşlıq keyfiyyətlərinin formalaşdırılması olduqca mühüm vəzifələrdən biridir. Bu dilini, xalqını, vətəninə, soydaşlarını, həmvətənlərini sevmək, respublikanın konstitusiyasına, onun bayrağına, gerbinə, himnəninə hüsn-rəğbət tərbiyəsidir. Ailələrdə başlayan bu tərbiyə məktəblərimizdə, biz müəllimlərin fəaliyyəti nəticəsində başa çatır, formalaşır. Məqsəd milli və ümumbəşəri dəyərlərə yiyələnmək yolu ilə Azərbaycanın dövlət müstəqilliyini, sərhədlərin toxunulmazlığını, ərazi bütövlüyünü qorumağa, respublikamızı inkişaf etmiş dövlətlər səviyyəsinə qaldırmağa qadir olan fəal vətəndaşlar yetişdirməkdir. Birlikdə təlim də, tərbiyə də, bütövlükdə təhsil də həmin məqsəddə xidmət edir.

Müəllim ilk növbədə nümunə olmalıdır, geyimi ilə, danışığı ilə, səs tonu, mədəniyyəti ilə əxlaqi davranışı ilə. Həyat sübut edir ki, kim olursan ol istər usaq, istər yeniyetmə, istərsə də yaslı adam müəyyən edilmiş davranış normaları ilə hərəkət etdikdə onun hərəkət və davranışı ətrafındakı adamlar, cəmiyyət tərəfindən qiymətləndirilir, dəyəndərilir. Müəllim düzgün davranışları sözlə deyil, öz hərəkətləri ilə göstərməlidir. Unutmaq olmaz usaqlar ancaq gördüklərini götürürlər, eşitdiklərini yox, tərbiyə təkcə sözdə deyil, hərəkət və davranışlarda ilk növbədə özünü biruzə verməlidir. Müəllimin sözü ilə əməli üst-üstə düşməlidir. Müəllimin sözü ilə əməli arasında azacıqda olsa fərq görən şagirdin ona inamı itir, müəllim hörmətdən düşür və pedaqoji prosesin səmərəsi azalır. Müəllim şagirdlərinə məsuliyyətli olduğunu göstərməli və bu mənəvi keyfiyyəti onlarda inkişaf etdirməlidir. İntizam da yüksək əxlaqi keyfiyyətdir. Çex pedaqoqu Y.A. Komenski intizami məktəbdə vacib şərtlərdən hesab etmiş və intizamsız məktəbi susuz dəyirmanə bənzətmisdir. İntizam hər yerdə lazımdır. Onun hər bir adamda olması insanda məsuliyyət hissini artırır və şəxsiyyətin sosial mahiyyətini yüksəldir hər hansı bir şagird və siz intizamlı olduqda bir vətəndaş kimi üzərinizə düşən vəzifəyə məsuliyyətlə yanaşır və onu yerinə yetirirsiniz.

Müəllimlərin peşəkarlıq səviyyəsinin artırılması üçün seminarların, təlimlərin keçirilməsinə böyük ehtiyac vardır. 10 illik təcrübəyə əsaslanaraq deyə bilərəm ki, bu seminar və təlimlərdə mən bir müəllim kimi formalaşdım, özünü təhsil yollarını ayaq tapdım. Nizam – intizam olmayan sinifdə təlimin aparılması qeyri – mümkündür. “Sinifi necə idarə etməliyəm, uşaqların diqqətinə dərsə necə cəlb etməliyəm” İlk fəaliyyətə başladığım günlər mənim qarşılaşdığım problem idi. qarşılaşdım. Təlimlərdən pedaqoji mənbələrdən aldığım nəzəri və praktiki biliklər köməyimə çatdı. Bu gün artıq müşahidəm, təcrübəm və apardığım sorğu və tədqiqatlar nəticəsində sistemləşdirdiyim aşağıdakı qaydaları həmkarlarımla bölüşmək istərdim:

1. sinifi idarə etmək üçün müəllimdə səbr, yumor hissi və dərs dediyi fənni yaxşı bilməlidir. Onun gülər və xoş siması olmalıdır. Həmişə səsinin tonunu idarə etməyi bacarmalıdır.

2. sinifə daxil olarkən mütləq şagirdlərini xoş sima ilə salamlamalıdır.

3. bütün şagirdlərə bərabər gözlə baxmalı və kimisə kimsədən üstün tutmamalıdır

4. dərsə həmişə dediyi fəndən maraqlı və diqqəti cəlb edən informasiya ilə başlamalıdır

5. kimsə müraciət etsə çox mədəni şəkildə etməlidir ki, o şagirdi özünü cəsarətli hesab etsin ki, öz fikirlərini söyləyə bilsin, qorxmadan, çəkinmədən ideyasını bildirsin.

6. əgər fənnin elmi dili çətindirsə müəllim öz peşəkarlığından istifadə edərək onu sadə və şagirdin başa düşəcəyi dildə izah etsin.

7. əgər hər hansı şagird öz fikrini gec və çətin bildirirsə onunla mütləq mülayim və mədəni şəkildə davranmaq lazımdır. Pis müəllim tələbələrə həqiqəti çatdırır. yaxşı müəllim onu tapmaq yollarını öyrədir. Adolf Disterveqin bu fikri danışılmazdır

8. ən önəmli məlumatı birinci vermək lazımdır. Heç vaxt sıxıcı və darıxdıcı dərs keçməyin. Öz dərsinizdən özünü də zövq alin. Bu zaman siz də şagirdlərinizlə birlikdə xoşbəxt olacaqsınız. Vaxtın necə bitdiyini bilməyəcəksiniz.

9. mütləq ədalətli olmaq lazımdır. Ədalət kainatın ruhudur. Ədalət yolu abadlığa aparır.

10. ən gözəl şey elm haqqında bilirsinizmi nədir o mənə səbrli olmağı olmağı öyrətdi. Şagirdlərə səbrli olmağı, tələsməməyi, düzgün mühakimə yürütməyi aşılamaq lazımdır.

11. şagirdlərini sev. Onlara sevgi ilə yanaş: öz doğman kimi, axı onlar da bizim ovladlarımızdır. Maya Angelou demişdir: “ mən öyrəndim ki, insanlar sənə nə dediyini unudurlar. Onlar sənə nə etdiyini də unudurlar, amma onlara nə hiss etdirdiklərini heç vaxt unutmurlar.” Şagirdlərinizə nifrəti yox, sevgini hiss etdirin.

12. şagirdlərinizə özünüzi təqdim edin - sən kimsən və nə ucun onlara dərs deyirsən, məqsədin nədir. bir zəkanı hazır məlumatlarla doldurmayın, şagirdlərin fikir və ideyalarını inkişaf etdirin

13. həmişə düz danışın və onlara da sizin kimi olmalarını məsləhət görün. öz nailiyyətlərinizi, uğurlarınızı, təhsil planlarınızı söyləyin, onlar da sizin kimi olmağa çalışsınlar. Unutmayın şagirdlər həmişə öz uğurlu müəllimlərinə oxşamaq istəyirlər.

14. çalışın səs tonunu qaldırmayın, həmişə səs tonunuza nəzarət edin rahat tonla danışın. Əgər şagirdlərin sizinlə düzgün danışmasını istəyirsinizsə, ilk növbədə siz onunla düzgün danışmalısınız və davranmalısınız.

15. əgər sinifinizdə dəcəl özünü apara bilməyən şagird varsa ona həmişə pozitiv yanaşın :” sən niyə səs salırsan, çox danışırsan” əvəzinə, “deyərsən mənə sualın var” deyir

16. çalışın sinifi baxışlarınızla idarə edəsiniz və heç vaxt şagirdlər səssiz olmayınca danışmayın, gözləyin özlərini tam düzəltsinlər.

17. uğur qazanmağın mümkün olduğunu dəfələrlə qeyd edin. Fərdi uğur böyüdükcə ictimai uğura çevrilir. Əgər yetərinə dolğun maraqlı, dərs hazırlamamısınızsa usaqların diqqətini çətin cəlb edəsiniz .

18. dəyər yaradın. Başarı olmağa deyil, dəyərli olmağa çalışın. Yaxşılıq və yaxşılığı mükafatlandırın.

19. gözəl düşünün və eyni zamanda gözəl düşünməyi öyrədin. Hər şey düşüncədən başlar. Müəllim bir memar ya mühəndisdir ki, insanların düşüncələrini ağılı qurur.

20. təkcə pedaqoji işdə deyil, ümumən, həyatda, fəaliyyətdə ancaq gözəl, faydalı, mənalı vərdişlər öyrədin . Böyük şair Nizami Gəncəvi yazır:

İnsan etsə bir işə vərdiş
Çətin olsa belə görülən bu iş
Zənn etmə əməlin sücaətdəndir.
Güclülük deyil bu adətdəndir.

Unutmayaq ki, gələcək gənclərin, gənclər də müəllimlərin əsəridir.

1. Ağayev Ə.Ə. F.Ağazadənin pedaqoji görüşləri. Bakı: Maarif, 1987, 22 s.
2. Ağayev Ə. Ə. Pedaqoji fikrimiz; dünənimiz, bu günümüz. Bakı: Elm, 2000, 298 s.
3. Əhmədov.H.M. Həsənov A.V. Bayramov H.B. MəhərrəmovƏ.M İdarə etmənin pedaqogikası və psixologiyası- Bakı 2000
4. Bayramov Ə.S Əlizadə Ə.Ə Sosial psixologiyanın aktual məsələləri- Bakı 1986
5. Karneqi D. Dostu necə qazanmalı. Bakı- 1993
6. Ümumi psixologiya Prof. A.V. Petrovskinin redaktorluğu ilə Bakı Maarif. 1982
7. Sosiologiya. Bakı- 1994
8. Kazinov N Tərbiyənin elmi pedaqoji əsasları nəşr 1999
9. Əlizadə Ə.Ə Müasir məktəbin psixoloji problemləri Bakı 1998
10. Əlizadə Ə.Ə Şagirdlərin yaradıcı fəaliyyətinin psixologiyası- Bakı 1968
11. Makarenko A.S Valideynlər üçün kitab- Bakı 1954
12. Mürşüdlü M.C. Abdulla Şaiq Talibzadənin pedaqoji fəaliyyəti və onun "Nümunə məktəbi"nin təlimin yeni məzmununda qurulmasında rolu. Bakı, 2017.
13. Tusi N. Əxlaqi- Nasir. Bakı Elm 1989

SİNTAKTİK VAHİDLƏRİN İNTONASIYA VARIATIVLIYI

İzaura Şirinova

ADU

Dilin müxtəlif cümlə tiplərinin və növlərinin struktur-sintaktik və intonasiya tədqiqi məsələsi XX əsrin üçüncü onilliyi dövrlərindən başlayaraq genişlənmişdir.

Cümlə intonasiyasının tədqiqi, ilk mərhələdə dillərin tədrisi ilə daha çox bağlı olmuşdur. Sonrakı mərhələlərdə isə nitq intonasiyasının tədqiqi ilə dilçiliklə yanaşı psixoloqlar, fiziklər və başqa sahələrin mütəxəssisləri də məşğul olmağa başladılar. Son zamanlaradək bu sahədə aparılan araşdırmalarda cümlənin kommunikativ tiplərinin intonasiya strukturunun başlıca olaraq formal tərəfdən öyrənilməsinə üstünlük verildi. Bu cəhətdən cümlənin kommunikativ tiplərinin və törəmə növlərinin təkcə struktur-sintaktik təhlili onların semantik məzmununun bütövlükdə üzə çıxarılması üçün tam yetərli olmurdu.

İngilis dilinin öyrənilməsində və öyrədilməsində intonasiya üzərində müşahidənin böyük əhmiyyəti vardır. Hər bir dilin özünəməxsus fonetik və qrammatik qanunları vardır: bu qanunların elmi cəhətdən öyrənilməsi qarşıya qoyulan məqsədə çatmaqda başlıca rol oynayır. Belə ki, ingilis dilinə xas olan fonetik qanunları öyrənmədən bu dildə düzgün tələffüz vərdişlərinə yiyələnmək mümkün deyildir. İngilis dilinin düzgün başa düşülməsində intonasiyanın rolu böyükdür. Eyni cümlənin müxtəlif intonasiya variantları ilə tələffüz edilməsi fikri düzgün başa düşülməsində çətinlik yaradır.

İngilis dilində sadə nəqli cümlələrin struktur-sintaktik və fonosemantik aspektlərdə intonativ variativliyinin öyrənilməsindən ibarətdir. İngilis dilində sadə nəqli cümlənin ənənəvi qaydada intonasiya strukturunun öyrənilməsi məsələsindən fərqli olaraq, bu kommunikativ tipin törəmə növlərinin kontekstual-situativ variativliyə uğramasının səbəblərinin öyrənilməsi əsas yenilik sayılır. Bundan əlavə, çox hallarda cümlənin sintaktik məzmunu intonasiya elementlərinin variativliyi sayəsində öz dəqiq ifadəsini tapmış olur.

Təhlil göstərir ki, müasir ingilis dilində müəyyən kontekstlərdə işlənən sadə nəqli cümlə modellərinin intonasiya strukturunda baş verən variativliyi müəyyən edib, onun funksional xüsusiyyətlərini öyrənmək əhəmiyyətlidir. İngilis dilində fonemləri səviyyəsində məsələni araşdıran D.Counz "variativlik" terminini işlətməmiş, bu anlayışı fonemlərin "diafonik" dəyişməsi kimi təqdim etmişdir. 70-ci illərin sonunda isə G.P.Torsuyer ingilis dili fonemlərinin sözün fonetik strukturunda konstantlıq və variativlik məsələsini tədqiq etmişdir. O, qeyd edir ki, konstantlıq və variativlik dil strukturunun əsas xüsusiyyətlərindən olub onun daxili təbiəti ilə bağlıdır. Onlarsız dil nə mövcud ola bilər, nə də inkişaf edə bilər. Bu tədqiqat işində variativliyin bir neçə funksiyası haqqında fikir yürüdüldü. Bunlar arasında variativliyin üslub-fərqləndirici və ya üslubi funksiyası haqqındakı fikri məsələnin cümlə intonasiyası səviyyəsində tətbiq oluna bilməsinə ciddi zəmin yaradır.

Dil sistemində variativlik probleminin tədqiqi XX əsrin ikinci yarısına təsadüf edir. Lakin bu sahədə aparılan tədqiqat işləri istər miqyasına görə, istərsə də miqdarca geniş vüsət almamışdır. Nəzəri cəhətdən variativliyin dil sisteminin ayrı-ayrı səviyyələrinə tətbiq edilib bilməsi məsələsi ilk baxışda dilçilər üçün kifayət qədər aydın görünə bilər. Lakin məsələnin praktik cəhətdən dilin müxtəlif aspektlərinə tətbiqi və aspektlər üzrə dil vahidlərinin təhlili zamanı ortala müəyyən variativliklər çıxarır. F.Y.Veysəlli hələ keçən əsrin 70-ci illərində dilin həm fonemlər sistemi, həm də intonasiya struktur səviyyələrində variativliyə aid araşdırmaları aparmışdır. D.N.Yunusov da variativlik problemini dilin sintaksisi və intonasiyası səviyyəsində tətbiq edərək, onu müxtəlif sistemli dillərin materialı əsasında müqayisəli planda tədqiq etmişdir.

İngilis alimi U.L.Çeyf variativlik məsələsindən bəhs edərkən daha çox formal məntiqdən çıxış etmiş müxtəlif səviyyələrdə variantların sözün xarici qabığında təzahür etməsi fikrini irəli sürmüşdür (Чейф Л. Уоллес. Значение и структура языка, М., Прогресс, 1975).

Amerika dilçiliyində Blumfildin nəzəriyyəsi dil sistemində variantlıq və invariantlıq probleminin tədqiqinə də geniş imkan yaratdı və ABŞ-da dilçilik elminin inkişafına müəyyən təsir göstərdi. Amerika dilçiliyində üçüncü mərhələ kimi tanınan N.Xomskinin generativ (tərədici) qrammatikasına görə semantik variantların komponentləri qrammatik əlaqələr əsasında mövcud olmur, dilin daxili quruluşunda semantika cümlənin strukturunu və onun nitq axınında formalaşmasını təyin edir. Bununla əlaqədar olaraq Amerika dilçiliyində bir sıra dilçilər (Tomris, Liz, Xomski və başqaları) konkret nitq faktlarında variativliyi də mənadan kənarda araşdırmağın vacibliyini qeyd etdirdilər.

Variativliklə bağlı araşdırmalar göstərdi ki, keçmiş Sovet dilçilik məktəbində L.Şerba, M.Panov, S.Ojeqov, Q.Torsuyev, Q.Stepanov və digər dilçilər variativlik probleminin ümumi nəzəri cəhətləri ilə bağlı tədqiqatlar aparmış, rus dilində variativliyin təzühür formalarını tədqiq etmişlər.

Sırf fonetik və intonativ variativliyin cümlə semantikasının fərqləndirilməsinə təsiri məsələsi əslində cümlə fonologiyasının öyrənilməsinə gətirib çıxarır. Real ünsiyyət prosesində heç bir cümlə növü təcrid olunmuş şəraitdə işlənmir. Cümlə hər hansı bir məqamda, situasiyada müəyyən məqsədlə ifadə olunur və adekvat intonasiya formasını qəbul edir. Başqa sözlə, eyni cümlə strukturunu ayrı-ayrı kontekstlərdə heç zaman eyni intonasiya konturu ilə ifadə olunmur, o, müxtəlif variativliyə uğrayır. Qeyd edək ki, ton variativliyi haqqında danışarkən onun funksiyası haqqında da müəyyən qədər məlumat verilmişdir. Danışan tərəf nəzərə alınmalıdır ki, o, öz nitqində emosiyaları, fikirləri düzgün ifadə etmək üçün ona uyğun tondan istifadə etsin. Bu zaman bir hecalı sözlərin müxtəlif tonlarla deyilişi müxtəlif mənalarnı ifadə olunmasına səbəb olur. Müasir dilçilikdə intonasiyanın elmi tədqiqi onun hər bir aspektinin funksiyasını müəyyən etməkdir.

İntonasiyanın kommunikativ funksiyası sayəsində hər hansı bir cümlənin verilmiş şəraitdə nəqli, sual, əmr, xahiş və ya nida cümləsi olmasının müəyyən etmək mümkündür. Beləliklə, intonasiya kommunikativ növlərini müəyyən edir. Həmin növlər aşağıdakıları əhatə edir:

1) əmr cümləsi (əmr, xahiş, xəbərdarlıq və s.), 2) nəqli cümlə (bütün növ nəqli cümlələr), 3) sual cümləsi (suallar: ümumi, xüsusi, təkrar edilən suallar və s.), 4) nida cümləsi (nida və bütün nida növləri)

Əgər intonasianın kommunikativ, mühakimə yürütmə funksiyasını nəzərdən keçirsək, iki əsas fəaliyyət sahəsi müəyyən edirik: bunlardan biri dinləyənin diqqətini intonasianın ən vacib aspektində mərkəzləşdirməkdir, digəri isə danışığ tərzinin nizama salınmasıdır. Birinci halda lazımı vurğunun lazımı hecanın üzərində qoyulması vacibdir.

/She 'arrived in 'Moscov/

Tonal vurğu daha çox informasiya daşıyan sözün üzərində qoyulur.

1. /I have got to take the 'child for a 'walk/

Seçilən ton yerləşdiyi ton vahidində ya informasiyanın qavranılmasını göstərir. Nəqli cümlələr alçaq səviyyəli şkala və alçaq enən tonla ifadə edildikdə cümlənin məzmununda mü sahibinin fikrinə qarşı biganəlik, soyuqluq münasibətlər ifadə olunur. Məsələn: She could have taken my book – I hadn't known about it before.

İngilis dilində tonlar müxtəlif şkalalarla işlənərək müxtəlif çalarlı münasibətlər ifadə edir. Burada ucalıq (hündürlük) və sürət variasiyalarından istifadə oluna bilər. Aparıcı yüksək ton (high key) – səs tonu səviyyəsinin yüksək hissəsindən, orta aparıcı ton (mid key) – səviyyəsinin orta hissəsindən, aşağı aparıcı ton (low key) – aşağı hissəsindən də istifadə edilir.

İntonasiya prosodik və ya suprasegment nitq elementlərinin mürəkkəb birliyi kimi müəyyən edilir: Əsas prosodik elementlər intonasianın komponentləri adlanır. İntonasianın mühüm komponentləri bunlardır: nitq melodiyası, cümlə vurğusu, nitq tempi, səs in tembri (S.Babayev).

İntonasiya danışının emosiyalarını, cümlənin mənasını və məzmununa olan münasibətini bildirməyə kömək edir. İntonasiya cümlə quruluşunun və onun müxtəlif cümlə növlərinin və tiplərinin formalaşmasında mühüm rol oynayır. Biz cümləni konkret intonasiyasız təsəvvür edə bilmərik. Beləliklə, intonasiya cümlənin zəruri elementidir. İntonasianın hər bir komponentinin cümlənin ifadə olunmasında müəyyən funksiyası var.

Nitq melodiyası intonasianın tonal komponentidir. Bu sözlərin və səslərin rabitəli nitqdə musiqili düzülüşüdür. İnsan danışanda onun səsi monoton deyildir. Onun tonallığı həmişə dəyişkənliyi saxlayır. Tonallıq cümlədə və ya məna qrupunda müəyyən melodik xətt çəkərək qalxır və enir. Əgər tonallıq bu cür dəyişməsə, deyilən hər cümlə monoton səslənir və danışanın nitqi mühüm ifadəlikdən məhrum olar.

Cümlə vurğusu xüsusi nəzərə çatdırma dərəcəsidir ki, onun vasitəsilə cümlənin mühüm sözləri müntəzəm intervallarla ifadə olunur. Vurğulu və vurğusuz hecaların uzunluğu və qısalığı, həmçinin məna qrupunda vurğuların distribusiyası onun ritmik quruluşunun formalaşmasında mühüm rol oynayır. Vurğunun dəyişməsi cümlənin mənasını və qabarlılığını dəyişə bilər.

Cümlə vurğusu cümlənin ritmik quruluşunun əsasını təşkil edir. Başqa sözlə, ingilis nitqinin ritmi vurğulu hecaların az və ya çox müntəzəm vaxt intervallarında təkrarlanması və vurğulu, vurğusuz hecaların əvəzlənməsi vasitəsilə formalaşır.

İngilis dilində qeyri-emfatik nitqin melodik quruluşunu ümumi təhlil edərkən belə qərara gələ bilərik ki, aşağıdakı faktorlar xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Sintaqmda vurğunun paylanması, sintaqmin çərçivəsində səs musiqili sürüşməsinin xüsusiyyətləri və sintaqmin sonunda səs melodik hədəfə: bütün bunlar onun semantik tipini müəyyən edir (Zinder I.P. Общая фонетика)

Ümumiyyətlə, ingilis dili üçün sintaqmin birinci vurğulu hecasından başlayaraq sonuncusuna qədər səs tonunun bərabər şəkildə tədricən enməsi xarakterikdir.

Musiqili ton əsasən vurğulu hecalarda dəyişir, məhz buradan da vurğu ilə intonasiya arasında asılılıq yaranır. Əgər sintaqm daxilində vurğu dəyişsə, onda tonal istiqamət də dəyişir. Sintaqmin melodik xətti ən yüksək vurğulu heca ilə başlayaraq sonra gələn hecalar boyu enmə baş verir. Beləliklə, sanki şkalada tədricən enmə sırasını yaradır. Sintaqmin vurğulu hecalarından əvvəl gələn vurğusuz hecaları adətən vurğulu hecalardan daha aşağı tonda tələffüz olunur, alçaq rəvan tonda olmaq şərtilə nisbətən yüksək tonda ola bilər.

Qeyd olunduğu kimi, cümlənin dörd kommunikativ tipi vardır: nəqli, sual, nida, əmr cümləsi. Hər tip də törəmə növlərə bölünür.

Nəqli cümlə aşağıdakı yarımnövlərə bölünür

a) kateqorik nəqli cümlə - qətilik ifadə edir. Bu cür cümlələrdə informasiya qətiyyət məzmunu kəsb edir. Bu cümlələr alçaqdan və ya yüksəkdən düşən geniş diapozonlu tonla deyilir. Məs: He 'came at .6.

b) Səbirsizlik ifadə edən nəqli cümlələr – çağırış, səbirsizlik, etiraz ifadə edən nəqli cümlələr kimi nəzərdə tutulur. Bu növ cümlələr əsasən yüksəlib alçalan tonla tələffüz olunurlar. Məs: She 'sent a 'telegram 'last year.

c) Qeyri-kateqorik (səthi) nəqli cümlələr – danışanın hadisəyə səthi, təsadüfi münasibətini bildirir. Onlar üçün alçaqdan yüksələn ton xarakterikdir. Məs. I 'll ,wait for him.

d) Cəlbedici nəqli cümlələr – danışan dinləyənin sözlərini birbaşa ifadə etmədiyi mənamı başa düşməsinə istəyir. Bu cümlələr enib-yüksələn və ya ortadan yüksələn tonla tələffüz olunur. Məs: He is a good boy/ probably she is /.

e) İşarəedici nəqli cümlələr – yüksəlib-enən-yüksələn tonla tələffüz olunur. Bu növ ton cümləni cəlbedici və eyni zamanda xoşagəlimli və nikbin ifadə olunmasına səbəb olur. Məs: He will return soon.

Kateqorik (qəti hökm bildirən) nəqli cümlələr üçün əsasən təmkinli, soyuqqanlı münasibəti ifadə edən alçaqdan enən tonlu melodiya xarakterikdir. Məsələn: Yes, I'm ,tired. Əgər cümlə alçaqdan qalxan tonla tələffüz olunursa, bu zaman o özünə inam, təskinlikverici ifadə edir. Əgər cümlə yüksəkdən qalxan tonla tələffüz olunursa, bu zaman o həyat eşqi, şən, maraq ifadə edir. Məs: I'm sure. Alçaqdan vurğu ilə tələffüz olunduqda isə o, etiraz ifadə edir. Məs: Nobody is sure.

Enib-qalxan tonla tələffüz olunan cümlələr eyham ifadə edir. Əgər enib-qalxan ton parçalanıbsa, bu zaman o üzrxahlıq, peşmançılıq, canıyananlıq ifadə edir. Məs: 'Mother isn't ,sure.

İngilis dili fonetik ədəbiyyatında bir sıra müəlliflər M.A.Antipora 1974, V.D.Arakin 1999, M.A.Sokolova 1996, S.M.Babayev 1977, F.N.Zeynalov 2003, P.Roch 2005 “Melodik kontur” terminini “Melodic contour” (MK), “Intonation contour”(IK), “Intonation pattern” (IP), “Tone unit” (TU) kimi işləmişlər. Bu öz işində “melodik kontur” (MK) terminindən istifadə etməyi nəzərdə tuturuq. Müasir ingilis dilində sadə nəqli cümlələrin semantik variativliyini təmin edən altı melodik konturdan istifadə edilir. İngilis dilinin qeyri-emfatik nəqli cümlələrində, bir qayda olaraq, bir sayılı melodik kontur MK-1 işlənir. Bu melodik konturda ifadə olunan sadə nəqli cümlələr fikir bitkinliyi, müəyyənlik, qətilik, obyektiv fakt, təsdiq bildirir. Bu növ cümlələrdə tonal sonluq adı enən şkala ilə realizə olunur. Məs: 1) He 'left the 'room without a ,word. 2) He wasn't 'there.

Bu növ cümlələrdə işlənən MK-1 adətən neytral intonasiyanı ötürür. Lakin həmin MK-1 vasitəsilə mənfi hisslər oyadan informasiyalar da verilə bilər. Bu zaman danışanın nitqində bir soyuqluq, sıxıntı, laqeydlilik, quruluq, bədbinlik hissləri də ifadə oluna bilər. Yəni qeyd etdiyimiz bitkinlik, müəyyənlik, qətilik və s. bildiren melodik kontura həmin hissi çalarlar da əlavə oluna bilər. Məsələn: I 'didn't ex'pect it from you. I 'don't 'like such an ,attitude. It's 'out of the question.

MK-2: Bu melodik kontur ingilis dili sadə nəqli cümlələrdə danışan tərəfindən sakitləşdirici, yüngülləşdirici, arxayın, işin əhəmiyyətsizliyi haqqında fikir yaratmaq kimi hissi çalarlar təlqin edilir, digər tərəfdən, çox hallarda dinləyiciyə ürək-dirək vermək, narahat olmamaq, onu ovundurmaq məqsədilə işlənir. Bu növ cümlələr adi qalxan sonluqla deyilir. Məsələn: 'Never mind. It's all right. There is nothing to worry about. Bu melodik kontur həm də sonuncu olmayan, qeyri-terminal sintaqmların deyilişi üçün xarakterikdir. Bu zaman sintaqmda qalxan sonluqdan istifadə olunur və o, firkin davam edilməsini bildirir (Allahverdiyeva F. s. 30-36).

Əsas tonun hərəkət xəttində bitkinliyə malik olmayan mürəkkəb sintaktik vahidlərin birinci komponenti intonasiya müstəqilliyinə malik olmur. «Budaq cümlə komponenti baş cümlə komponentinə bağlayıcı və bağlayıcı sözlərlə bağlanaraq mürəkkəb sintaktik vahidin sonunda yerləşir və bu tipdən olan mürəkkəb sintaktik vahidlər əlavə olunaraq komponentlərdaxili (pauzalardaxili) üzvlənməyə məruz qalır. «Yeni» tərkib mürəkkəb sintaktik vahidin ikinci komponentində yerləşir». Komponentlərin bağlayıcı və bağlayıcı sözlərdə bağlanıb «yeni» tərkib birinci komponentdə işlədilən mürəkkəb sintaktik vahidlərdə ikinci komponent birinci komponentə həm mənə, həm də intonasiya cəhətdən əlavə güc verir. Onun mənə natamamlığı mürəkkəb sintaktik vahidlərin sintaqmlara bölgüsü zamanı fasilənin qeyd alınmaması, mürəkkəb sintaktik vahidlərin kompleks intonasiya birliyinə malik olması zamanı baş verir. Belə hallarda ikinci komponentin rolu bəzən artaraq, mürəkkəb sintaktik vahidin birinci komponentində tonun düşməsi, həmin komponentin tam bitkinliyi üçün vacib hesab olunan ana qədər davam edir.

ƏDƏBİYYAT

1. Allahverdiyeva F. Müasir ingilis dilində sadə nəqli cümlələrin intonativ variativliyi//Terminologiya məsələləri. Bakı, Elm, 2015, №2, s. 30-37
2. Babayev S.M. Müasir Azərbaycan dilində feili bağlama tərkibli sadə nəqli cümlələrin intonasiya xüsusiyyətləri (İngilis dili ilə müqayisədə eksperimental fonetik tədqiqat). Bakı, 1966.
3. D. Yunusov: «Müxtəlif sistemli dillərdə mürəkkəb sintaktik vahidlərin variativliyi», Bakı, 2005.
4. Chomsky N. Syntactic Structures. 2nd ed. Ossining, NY: Walter de Gruyter, Inc., 2002.
5. Чейф Л. Уоллес. Значение и структура языка, М., Прогресс, 1975.
6. Əliyeva N. Müasir ingilis və Azərbaycan dilində sadə nəqli cümlələrin eksperimental təhlilinə dair bəzi qeydlər// Filologiya məsələləri – №01, 2016, s. 109-116
7. Hüseynzadə M. Müasir Azərbaycan dili. – Bakı: 1954, – c. 106
8. Vəliyeva N.Ç. Müxtəlif sistemli dillərdə variativlik. Bakı Dövlət Universiteti, Dil və Ədəbiyyat. ISSN-2218-7588. E-ISSN 2219-5513. Language and Literature. Язык и Литература. Beynəlxalq Elmi-Nəzəri jurnal. Международный Научно-теоретический журнал 1 (85), Bakı, 2013
9. Зиндер Л.Р. Общая фонетика. М, 1979.

90-CI İLLƏR AZƏRBAYCAN ƏDƏBİYYATININ GƏTİRDİYİ YENİLİKLƏ

Sofiya Mirzəyeva

ADU

Müasir yazarlar arasında yaradıcılığının çoxşəhəli olması ilə seçilən İ. Fəhmi rəngarəng şeir nümunələrini yaratmaqla bərabər, nəsr əsərləri, pyeslər yazmışdır. Əsərləri müxtəlif xarici ölkələrdə nəşr edilmişdir. Onun romanı əsasında çəkilən “Aktrisa” filmi 2011-ci ildə Kann kinofestivalında ilk dəfə Azərbaycan pavilyonunun açılışında nümayiş etdirilmişdir. Fəhminin əsərləri həm də bir çox xarici ölkələrdə nəşr edilmişdir. İndiyə qədər “Sənli sözüm gəldi sənə”, “Ölüm gözdəli, yoxsa sən”, “Aktrisa” və s. kitabları çapdan çıxmışdır. İlqar Fəhminin yeni kitabı – “Bakı tarixindən kollaj” bədii-estetik romanı işıq üzü görüb. Fragmentar roman üslubunda yazılan əsər Bakı tarixinə və onun mədəni irsinə subyektiv bir baxışı əks etdirir. Burada təsvir olunan hadisələr Bakının real tarixi deyil, yazıçının öz içində yaratdığı və yalnız ona məxsus olan Bakının estetikləşdirilmiş tarixidir. R.Məcidi yazıçının bəzi əsərləri haqqında deyir: “Çənlibel tülküsi” layihəsi üzrə çap olunan əsərləri isə, zənnimcə, bu gün çox dartışılan, postmodernizm üslubunda yazılan ən yaxşı nümunələrdir. Bu əsərdə mifik qəhrəmanlara yeni baxış hiss olunur, yazıçı onları bugününümüzdə görə bildiyimiz insanlara çevirməyi bacarıb. “Kölgədə əqrəb” tarixi detektivində də “Koroğlu” dastanında olan qəhrəmanlar xeyli dərəcədə reallaşdırılıb. Buradakı dil, təhkiyə tarixi janrdə əsər yazan digər gənc müəlliflərə nümunə olacaq səviyyədədir. Onun əsərlərini oxuyanda insan qədimliyin havasını hiss edir” (5, s.80). İlqar Fəhminin “Aktrisa”-sı detektiv janrdə qələmə alınmış maraqlı bir əsərdir. Dedektiv janrının yaranması XIX əsrin sonunda yaşamış Amerika yazıçısı Edqar Alan Ponun adıyla bağlı olsa da, dünya ədəbiyyatında dedektiv, yaxud, kriminal elementlərdən XIX əsrdən əvvəl də kifayət qədər istifadə olunmuşdu. Tənqidçi Rüstəm Kamal Azərbaycan ədəbiyyatında süjet, fabula dəyişikliyinə keyfiyyət dəyişikliyi yaratdığını önə çəkərək, İ.Fəhminin əsərlərini bu aspektdən dəyərləndirib. Onun öz əsərlərində dərin insan xarakterlərini məharətlə yaratdığını söyləyib.

İ.Fəhmi çoxcəhətli yaradıcılığa malik yazıçı kimi xarakterizə edilən tədqiqatçı alim V.Yusifli onun “Bakı haqqında kollaj” əsərində müasirliklə qədimliyi sintez şəklində qələmə aldığını bildirib. Bəzi ədəbiyyatçılar bu əsəri türk yazıçısı Orxan Pamukun “İstanbul, xatirələr və şəhər” əsərlə məzmunca eyni olduğu fikrini iddia etmişdilər. Lakin İ.Fəhmi bu məsələyə aydınlıq gətirərək, o, Pamukun əsərindən fərqli olaraq o öz şəhərini realist üslubda yox, sırf bədii-estetik üslubda yazdığını qeyd etmişdir. Yazıçının sözlərinə görə, on ilə yaxın qəzəl ilə məşğul olduqdan sonra elə bil yorulub. Qəzələ başlayanda nə cür yazmaq arzusundaydısı, ona nail olur və sanki daxili rahatlıq tapır. O, qəzəllə nəsrə bir-birinə əks priyomlar işlədərək qəzəldə şərq formasını, yəni əruz vəzninin klassik qafiyə sistemini saxlayıb məzmununu müasirləşdirirdisə, nəsrində əksinə, müasir qərbin nəsr formalarını şərq təfəkkürü ilə işləmişdir. Başqa sözlə desək, qəzəldə qaçdığı mövzulara nəsr əsərlərində rast gəlirik. Məsələn, onun qəzəllərində biz sağdın, şərəbdən qaçdığının şahidi oluruqsa, nəsrində bol-bol yeyib-içən obrazlarla qarşılaşıırıq. Həqiqətən də bu cür incəliklə işləməyi hər bir yazıçı bacarmır. İ.Fəhmi o yazıçılardandır ki, fikrini ən sadə yolla oxucularına çatdırmağı bacarır. Bu gün nəsrimizdə yaxşı mənada bir canlanma, dirçəliş hiss olunmaqdadır. Yaxşı mənada ona görə ki, on il, on beş il əvvəl keçid dövrünün yaratdığı müəyyən nəfəsdərim, iççəkilmə prosesindən sui-istifadə edərək bu sahədə at oynadanların sayı artmışdı, sxolast bədii düşüncənin, heç bir insana estetik zövq verməyən yazıçıların məhsulu olan əsərlər şedevr nümunəsi kimi oxucuya sınırdı. Bu proses indi də davam edir və olsun ki, nə qədər ədəbiyyat yaşayır, anti-sənət sənəti daim kölgə kimi təqib edəcək. O da məlumdur ki, hay-küy kampaniyası əsərin uğurunu təmin edən əsas meyar deyil. Çox əsərlər var ki, səssizə içində çəkilib ona göstəriləcək dəyərin zamanını gözləyir və çox müəlliflər var ki, əsərini oxucu ixtiyarına buraxaraq gözləmə mövqeyi tuturlar. İlqar Fəhmi bu sıradan olan yazıçılarımızdandır. Onun qəhrəmanları reallıqdan çıxıb, çağdaş dövrümüz üçün reallaşır. Ən yeni nəsrin həyat hadisələrinə, reallıqlara özünəməxsus baxış bucağının müəyyənləşməsində İlqar Fəhminin müstəsna yeri var. İlqar Fəhminin yazıçı dəst-xətti özündə həm şair, həm də tərcüməçi istedadını ehtiva edir. Elə nəsrindəki həssaslıq, insan hissələrinin ən məhrəm nöqtələrinə varması da birbaşa şairliyindən gəlir.

Yazısının nəsrî özünəməxsus çalarlara malikdir, bir çox əlamətləri ilə nəsildaşlarından seçilir. Onun nəsrində ən üstün əlamət, ən uğurlu göstərici müəllifin dilidir. Müəllifin təhkiyəsində, nəsr dilində obrazlı düşüncənin və mənalıdırmanın təzahürü sayəsində hakim olan lirik ovqat birbaşa hisslərimizə sirayət edə bilir. İlqar Fəhminin “Aktrisa” və “Akvalanq” əsərləri fərqli mövzular üzərində qurulub. “Aktrisa” əsəri bank prezidentinin qətl ilə başlayır və sona qədər bu hadisənin araşdırılması əsas predmet olaraq qalır. “Akvalanq” əsəri isə gənc bir ailənin yay vaxtı bağda istirahətləri zamanı baş verən qeyri-adi, əyləncəli bir hadisəni sərgiləyir. İkinci əsər müəllifin təbircə desək, yüngül bir yay oyunudur. Əslində elə birinci əsəri də yay oyunu hesab etmək olar, amma qorxulu oyun. Burada da hadisələr yay vaxtı, bağ istirahəti zamanı baş verir. Qətl hadisəsi ilə başlayan, insanı təşviş və həyəcan işarəsində saxlayan “Aktrisa” povestinin sonunda məlum olur ki, sən demə bütün bu həyəcan və qorxunun arxasında qəhrəmanların hazırladığı yüngül, amma qorxulu bir yay oyunu durmuş. Hər iki əsər mistik ideyaları əks elətdirir, oxucunu məchulluğa, sirli-sehirli aləmə aparır. Özü də bu məchulluğun səbəkarları elə insanlar olur ki, təəccüblənməyə bitmirsən. Cinayət törədilən bir məkanda, hadisədə şübhəli qismində güman edilənlər sırasında ən son ağıla gələn şəxs yazıçı ola bilər. Amma sonda bəlli olur ki, hər iki cinayəti törədən də elə həmin bu yazıçı imiş. Ailəli bir qadına dənizdə macərə yaşadan, onunla gizlənpəç oynayan kim ola bilər axı? Ən az güman doğuran, ümumiyyətlə, ağıla gəlməyən şəxs qadının əri Azaddır. Axı o, rəssamdır, bütün günü heç kimə, hətta sevdiyi qadına belə lazımınca məhəl qoymadan ona sifariş olunan Peyğəmbər şəklini çəkməklə məşğuldur. Bir də axı bu cür oyunlar çox zaman ailə, nigali qapısından içəri daxil olduqdan sonra bitir, əlçatmazlıq qurtaran yerdə qeyri-adi macərə axtarışına maraq da sonuna varır. Sonda məlum olur ki, bütün bu sərgüzəştlərin arxasında duran insan elə qadının öz əri imiş. Heyrətamiz final... Bu anda əsərin məchulluğa bürünən çevrəsinin biri açılıb da digəri üzümüzə bağlanır. Bir qədər əvvəl nədən təəccüblənməyimizin özü belə sual doğurur: məgər yazıçı canı ola bilməz? Axı bir ifadədə deyildiyi kimi “elə insanlar var ki, səssiz cinayət daşıyır”. Yaxud, polifonik fantaziya yaradan, çəkdirdirənlərlə insanları həyatın adiliyindən, bozluğundan təcrid edib ilahi lallığa aparan, sehrə salan rəssam sevdiyi qadını darıxmasın deyər onun həyatını rəngə boyaya bilməz? Yeni dövrün – müstəqillik epoxasının nəsrini səciyyələndirən əlamətlərdən biri onun qadın dünyasını bütün iç tərəfləri- sətir psixologizmi və fəlsəfi drammatizmi ilə sərgiləməsi oldu. Yəni, “bir var emansipə olunmuş qadını məxsusi vurğulayasan, bir də var zamanı gələ- onu eləcə təsvir edəsən...” İlqarın nəsrində qadın öz duyğusal aləmi, ruhi-mənəvi yaşantısı və banal ədəsi ilə həşiyəsiz-boyasızdır. Hər iki əsərdə qadın yaşayışının ekzistensiyası yaradılır, müəllif üslubunun özünəməxsus təsvir bacarığı sayəsində naturfəlsəfi məqamlara diqqət yönəltməklə qadının ruhsal dünyası və mənəvi yaşantısını ictimai-psixoloji müstəviyə çıxarır”. (6, s.49) O, ailə üçün yaranmamışdı. Laləylə yaxınlıq həm maraqlı, bununla bərabər həddindən artıq ağır idi. Onun çox qəribə, qeyri-adi xasiyyəti vardı. Elə bil ki, hər gün tamam ayrı adam olurdu. Gözlənilməz qəribə hərəkətlər, qeyri-adi istəklər onu çox cazibədar göstərsə də, bu, onunla normal ailə həyatını mümkün edirdi.

“Akvalanq” antitezlər üzərində yaradılan əsərdir. Əsərdə elə bir ciddi sosial problematika olmasa da, bəşəriyyətin əbədi mövzularından olan xeyir-şər, insan nəfsinin, onun izzət və şərəfinin sınağa çəkilməsi məqamları bədii müstəviyə çıxarılır. Burada dəniz həm müqəddəslik simvoludur-o, günahı, çirkabı yuyacaq, özündən itələyəcək qədər təmizdir, məsumdur. Amma digər tərəfdən o, şeytan kimi insanı günaha sövq edər, romanın gənc qəhrəmanı olan qadın öz akvalanqını görmək, onu tanımaq, bu naməlum “aşiqinə” qovuşmaq sevdası ilə hər gün dənizə baş vurur. Hətta bir addım bu yana, arzuladığı vüsəl amı baş tutacağı təqdirdə öz həyat yoldaşını belə bu akvalanqda dəyişəcəyinə oxucunu inandırır bu qadın təskinlik üçün seçilən məkanın-görüş yerinin məhz dəniz olması səbəbindən özünü bir o qədər də narahət hiss eləmir. Dənizin təmizliyi sanki onun vicdanına da su səpmiş kimi olur. Ümumiyyətlə, “Akvalanq” əsərində fərdi-daxili təkamül ideyası, qəhrəmanını işığa aparan katarsis prosesi var. Burada mistik düşüncə gerçəkliyin təbiiliyi ilə çulğışmış, qaynayıb- qarışmış haldadır. Əsərdəki fəlsəfi notlar da cənnət-cəhənnəm, xeyir-şər, məsumluq-günah, nəfs-şərəf antitezlərinə köklənir. İnsanın günahını dərk edərək ondan uzaqlaşma cəhdləri, bəzən də onlar arasında sərhədləri itirmə disharmoniyası hissini, duyğunun psixoloji ladda gərginliyinə gətirib çıxarsa da sonuc mənəvi dünyanın qələbəsi ilə nəticələnir. “Aktrisa” əsərində isə edilən cinayətin dərk məqanu sahibinə-yazıçıya intihardan başqa çıxış yolu qoymur: “Yox, belə eşq ola bilməz. Bu yalnız nəfsin istəyi, bədənlərin cazibəsi idi. Heyf ki, mən bunu çox gec başa düşdüm. Xirtəyim şeytanın cənginə keçəndən sonra Allah tərəf baxmağın nə xeyri. İlahi, bağışla məni. Mən sənə son imtahanından üzüağ çıxa bilmədim, iblis məni düz yolumdan sapdırdı, məni qatil elədi. Hə, hə, iblis. Bu onun yox, iblisin tamaşasıydı. Məni imtahana çəkmək üçün qurulan tamaşa. Bəlkə O, elə özü iblisdi? İblisdi, şeytandı, Allah bilir hər nədi. Görəsən məndən sonra nə qədər adamı yolundan sapdıracaq?”. (6, s.150) Belə bir mühakimə motivi “Akvalanq”da da var. Sadəcə burada qadının içində gedən katarsis prosesinə rəvac verən başlıca nəsnə rəssam ərinin çəkdiyi Peyğəmbər şəkli olur. Daim dənizə, naməlum akvalanqı görməyə can atan qadın ərinin çəkdiyi peyğəmbər şəklinə o qədər də maraq göstərmir, içini şeytani hiss bürümüş kimsənin beh bir ovqatda bulunması imkansız bir şey... Daha doğrusu, günah daşıyan insan necə başını qaldırıb səmaya baxa bilmirsə, qadın da bu şəkllə baxmağa cətinlik çəkir. “Qəfildən nəzərim Azadın arxasında, azca sağda qoyulmuş mölbərtə sataşdı. Özümə tam gəlməsəm də, şəkli elə bil nəzərlərimi zorla tutub saxladı. Deyəsən, tam işləniş qurtarmamışdı. Axır vaxtlar tabloya heç diqqət verməmişdim, fikrim dənizdə olduğundan, Peyğəmbərin əvvəl boş olan yerinin nə vaxt dolduğunu da hiss etməmişdim. Onun atı da, bədəni də çox gözəl formada işlənmişdi, ancaq sifətinin yerində qəribə bir gözqamaşdırıcı işıq parıldaırdı və elə bil getdikcə daha da güclənirdi. Şəkildən günəş doğurdu sanki”. (3., s.58) Sonda o zaman ki, qadın içini sarmış günah mənəşəsindən qurtulduğunu zənn edir, daxili “mən”i də mənəvi-ruhani aləmə transformasiya olunur: “Həmin an mən o parlaq çölərdən çıxan işığı sevdim, dəhşətli dərəcədə sevdim və anladım ki, bundan sonra bütün taleyim yalnız və yalnız o işığın ixtiyarındadı. Bundan sonra mən daha heç vaxt günah etməyəcəm. Ən azı, məni Xilas edən O işıqdan utanacağam, çəkinəcəyəm, xəcalət çəkəcəyəm”. (3, s.60)

Hər iki əsərin sonu qəhrəmanla oxucu arasında yüngül namüəyyənlilik ilə sona yetir. “Aktrisa” əsərində cinayətkar yazıçı oxucunun diqqətinə çatdırır ki, onunla oyun oynayan qadın son dəqiqələrinə kimi birçə dəfə də olsun onun səsinə eşitmədən dünyadan köçüb. “Akvalanq”da isə əsərin baş qəhrəmanı bizə onun adını belə bilmədiyimizi üzə vurmaq fürsətini əldən vermir. “Aktrisa” povestində öz monotamaşasını oynayan qadının sözləridir: “Hər bir insanın həyatı özünün səhnəyə qoyduğu bir pyesdir. Özümüz qururuq, özümüz də oynayıq. Uğurun da, uğursuzluğun da məsuliyyəti yalnız öz üstümüzdə düşür... Amma təəssüf ki, heç kimin aktyorluq fəalliyəti yalnız öz pyesi ilə məhdudlaşmır. Hər kəs öz səhnə əsərinin rejissoru olmaqla bərabər, eyni zamanda minlərlə başqa əsərdə müxtəlif rollar ifa edir. Baş rollardan tutmuş kiçik epizodlara qədər”. (6, s.35)

İlqar Fəhminin “Akvarium” romanı onun maraqlı yaradıcılıq nümunələrindən biridir. Bu romanın ideyası Aktrisa romanı ilə demək olar ki, eynidir. Əsər teatr-roman janrındadır. İlqar Fəhminin “Akvarium” romanı da psixoloji nəsrin bir nümunəsidir və bu əsər də çoxqatlı struktura malikdir. Əsər haqqında xüsusi danışmamışdan əvvəl bir detallı qeyd etmək istərdim ki, son illər bir sıra poetik detallar-simvollar nəsrimizə ayaq açır ki, yazıçılar məhz onların vasitəsilə həqiqəti anlatmağa və simvolizə etməyə çalışırlar. Artıq metro, sərdabə, balıq kimi yeni simvolların danışmışıq. Balıq və akvarium isə bu əsərin başlıca simvoludur-susan, dənizdən fərqli olaraq səssiz akvariumun içində səssiz balıqların əhatəsində yaşayan insanın taleyinə bu səssizliyin gətirdiyi sarsıntıları təsvir etmək yazıçının məqsədidir. Əsərdə akvarium həm restoran, həm də mədəniyyət ocağı - teatrdı. Onun rəhbəri Sahib öz əsərlərini bu teatrdə tamaşaya qoydurur. Elə onun son əsəri də “Akvarium” adlanır. Həyatdan bəzən birinin heyat hekayəsi təsiri bağışlıyır. Əsərin proloqu belədir: “Həyat teatrdır, ancaq teatr həyat deyil” (3, s.56). Bu həqiqəti dərk etmək üçün əsərin qəhrəmanı bütün həyatını qurban verir. Lakin uçurum qarşısında qalanda hər şey dəyişir,

illüziyalar dağılır, mənhus reallıq teatral həyatı darmadağın edir. Ölümqabağı aqoniya başlanır. Səhnə ilə həyatı birləşdirə bilməyən baş qəhrəmanın gücü sonda yalnız səhnə ilə ölümü birləşdirməyə çatır. Çünki üç akvariumdan ibarət müdhiş üçbucaqdan başqa çıxış yolu görünür. Akvarium əsərinin baş qəhrəmanı Sahibdir. O, bir klub yaradır və adını Akvarium qoyur. Burada müxtəlif tamaşalar, konsertlər otur. Əslində bu Akvarium Sahibin öz həyatıdır. O, bu Akvariumu qoruyur. Korlanmasını istəmir. O, hec kimə tabe olmuyaraq öz qüvvəsinə yaşamaq istəyir. Sahib və Aybəniz gənclikdə bir- birini sevir. Sahib Aybənizə şeirlər həsr edir, ona sevgisini göstərir. Ancaq hec vaxt qızı sevdini dilinə gətirməzdi. Hər kəs onların bir-birini sevdini bilirdi amma Sahib bunu Aybənizə ağzı ilə deməzdi. Qız çox gözəl bir qız idi, hər kəs onlara həsrətlə baxırdı. Sahib qızı şeirlərində bir saf məhəbbətlə sevirdi və Aybənizə Allah tərəfindən göndərilən bir mələk kimi baxırdı. Qız əvvəllər bu sevgidən məmnun olsa da artıq gün gəlir bezir, çünki onu sevinlər ona bir ilham pərisi kimi baxırdı. Hüseyn adında bir oğlan da Aybənizi sevirdi və bu oğlan Sahibdən fərqli olaraq sevdini qıza söyləyirdi. Aybəniz Sahibin ona evlənmə təklif etməyəcəyini görürək Hüseynlə ailə həyatı qurur. Akvarium – əsərin adı isə belə izah olunur ki, insanlar bəzən həyatda böyük şeylərə malik olmaq istəyirlər, amma buna nail ola bilmirlər. Məsələn, bir dənizə və ya okeana sahib olmaq istəyirsən, lakin nail ola bilməzsən. İnsanlar həmişə istədiyi bir şeyin kiçik formasına malik olmaqla təsəvvül tapırlar. Sahibin həmişə arzusu özünün şəxsi teatri olmasıdır. Hansı ki, əsərlərini, pyeslərini tamaşa etdirsin. Nəhayət o, belə bir arzusuna nail olur. Akvarium adlanan bu məkan 3 mərtəbəlidir. Birinci mərtəbə restorandır. Burada qonaqlar qarşılanır. İkinci mərtəbə tamaşa zalı, üçüncü isə Sahibin evi idi. İndiyə qədər onun çox əsəri tamaşaya qoyulur. Amma gün gəlir vəziyyət pisləşir. Həm evdə həm də ailədə işlər qaydasında getmir. Borcu çoxalır, banklara çoxlu borcu olur. Buna görə də son pyesini yazmaq qərarına gəlir. Bu elə bir pyesdir ki, keçmişdə Aybənizlə olan sevgisindən, gənclik illərindən bəhs edir. Aybəniz rejissor işləyir və Sahib bu əsəri Aybənizin köməyi ilə tamaşaya qoymaq istəyirdi. Aybənizlə görüşür və pyesi onaydır. Pyesi oxuduqdan sonra Aybəniz Akvariuma gələrək Sahiblə danışır. İllərin ötdüyü məhəbbət onda yenidən canlanır. Keçmişdə etdikləri səhvlərdən danışırlar. Aybəniz pyesi səhnəyə qoymağa razı olur. Sahib başqa biri ilə ailə həyatı qurmuşdu və qızı ilə arası elə də yaxşı deyildi. Sahib qızının məktəbinə gedərək onu tamaşaya gəlməyə dəvət edir, hətta onun üçün xüsusi yer də ayırır. Aktyorlarla oyun məşqləri gedir, hazırlıqlar görünür. Əsərin sonunda tamaşa bitdikdən sonra Sahib özünü asır. Bu zaman hər kəs əl çalır və bunun tamaşanın bir hissəsi olduğunu düşünür. Halbuki Sahib özünü öldürmüşdü. Hər hansısa əsər səhnəyə qoyulduqda, sonda onu yazanın tablosunun səhnəyə gəlir. Sahibin özünü asması da simvolik mənə daşıyırdı. Aylardır hazırladığı və səbirsizliklə gözlədiyi final bu idi. Sahibin Axund molla adlı bir dostu var idi. Sahibi pis vərdislərdən uzaq tutmaq, onu düzgün yola gətirmək istəyirdi. Son vaxtlar Sahib pis vərdislərlə yenidən qurşanmışdı. Narkotik, içki ondan uzaqlaşmırdı, yada Sahib ondan əl çəkmək istəmirdi. Ona görə də, Axund Molla Sahibdən bu vərdislərdən əl çəkmasını tələb edirdi. Sahib isə heç vaxt bu işi görə bilməyəcəyini deyirdi. Sahibin köhnə məhəllələrindən olan bir dostu da var idi. O, Sahibə narkotik verirdi. Axund Sahibə deyirdi ki, bu nədi belə? Akvariumdan əsər əlamət qalmayıb. Bura tamamilə pis bir yerə çevrilib. Sahibə birdən-birə nə olduğunu soruşurdu. Akvariumun restoran hissəsində cürbəcür spirtli içkilər var idi. Axund Sahibdən içməkdən əl çəkmasını tələb edirdi. Sahib Axundla dialoqunda Akvariumu belə açıqlayırdı: “İnsan burada bəzən nəyisə başqasına izah etməyə çalışır. İstəyirsən ki, izah edəsən, başa salasan, amma alınmır. Çünki ətrafımdakı bəzi insanlar bəzi şeyləri, susurlar və sən də zamanla belə olursan, onlarla yaşayaraq.” (3, s.68) Qeyd edim ki, Sahib burada bəzi deməklə, ətrafında olan insanların nəzərdə tuturdu. Aybənizin aktrisaləri arasında Günay adlı bir qız var idi. O, Aybənizin cavanlığına çox bənzəyirdi. Buna görə də Aybəniz öz rolunu həmin qızın oynamasını istəyirdi. Baxmayaraq ki, o, təcrübəsiz idi. Lakin Aybəniz rolunu Günayə tapşırırdı. Biz oxucu kimi əsəri belə qiymətləndirə bilərik ki, bəlkə də, Sahib hər şeydən bezmişdi və ona görə özünü öldürdü. Bəlkə də sonda da olsa istədiklərinə nail olmaq ona həyatı mənasız etdi və o ölümü seçdi. Maraqlı doğuran məqamlardan biri də bu idi ki, Aybənizin ssenaridən xəbəri var idi və bilirdi ki, orada Sahib özünü asmamalı idi. Ancaq bu azmış kimi, Sahib özünü asarkən “bravo, bravo” deyərək qışqırırdı. Oxucuda sual yaranır ki, axı nəyə görə “bravo” dedi? Bəlkə də Aybəniz Sahibin həyatında bir dəfə də olsun özündə cəsarət toplayıb bu addımı atmasını alqışlayır. Çünki Sahibin sözün əsl mənasında bədbəxt olmasına, həyatının belə pis olmasına səbəb özünün qururdu. Əgər o özündə güc toplayıb Aybənizə sevdini etiraf etsəydi, hadisələr tamamilə başqa cür cəryan edə bilərdi. Çünki həyatda hər şey sevgi üzərində qurulub. İnsan bir tərəfdən fikirləşir ki, Sahib ən asan yol olan-ölümü seçdi. Digər tərəfdən fikirləşirsən ki, özünə qəsd etmək də, cəsarət tələb edir. Yazıçı burada ailə, sevgi, xəyanət məsələlərinə yer verib. Ancaq sonda Sahibin niyə intihar etməsinin səbəbi oxucuya qaranlıq qalır. Aybənizin xəyanətə dair maraqlı fikirləri var və o bildiri ki, insan bir neçə dəfə xəyanət etdikdən sonra artıq öyrənir buna. Bu dəqiqə cəmiyyətimizdə xəyanət adətə çevirən, sevginin vaxtında etiraf edə bilməyib ömürlük əzabla düşən insanlar var. Bəlkə də yazıçı burada hər şeyin başvermə səbəbi kimi cəsarətin olamamasında görür. Hardasa mən də bu fikirlə razıyam. Sahib obrazını “Dantenin yubileyi”ndəki Kəbirinskiylə birləşdirən cəhət o idi ki, Sahib də, Kəbirinskidə təzyiqlərə məruz qalırdı və özlərini heç bir işə yaramayan biri kimi hiss edirdi. Ancaq Kəbirinskini Sahibdən fərqləndirən cəhət o idi ki, o, heç kimlə işi olmayan, saf bir kişi idi. Müəllif əsərə sonla-finalda baş verənlərlə başlamaqla oxucunun diqqətini çəkməyi bacarırdı. Yəni “Yalqız”da kəndir bir atribut kimi əsərin əvvəlində qəhrəmanın intihar etdiyini bəzəliyəldisə, “Akvarium”da da bu, ilk andan - ilk hissədən bəlli olur. Bu əsərdə də bir insanın daxili yaşantıları, köhnə, ilahiləşdirdiyi sevgisini qaytarmaq istəyi, hətta bunun üçün əsər yazması, amma cəhdlərin mənasız olduğu təsvir edilib. İstər Aybənizlə yaxınlıq, istər ona oxşayan aktrisanın pyesdə baş rol alması və dramaturqla ünsiyyət qurması keçmiş və yaşanmış sevgini yenidən yaşada bilmir. Əslində, Sahibin problemi sevginin qayıtmamasında da deyil. Üst-üstə gələn səbəblər - mənasızlıq, ailədən ayrılma, qızının “tüpürüm sən kimi ataya” deməsi, övladının belə gözündən düşməsi onun taleyini həll edir. Bütün bunlar bir insanın həyatında hər şeyin mənasını itirdiyi o məqama gətirib çıxarır. O məqamda isə intihar labüddür və onun qarşısını heç nə ala bilmir. Sadəcə, yaradıcı insan olan Sahib öz intiharına da yaradıcı yanaşır. O, öz ölümündən sənət əsəri üçün yararlanır. İntiharı tamaşanın finalına çevirir. İlqar Fəhmi bu əsərində götürdüyü simvolik adı – “Akvarium”u təsdiqləyə bilər. O, qəhrəmanın həqiqi mənada akvariumda yaşadığını sübut etməyi bacarırdı. Akvarium - “Həyat teatridir, ancaq teatr həyat deyil”. Bu həqiqəti dərk etmək üçün əsərin qəhrəmanı bütün həyatını qurban verir. Lakin uçurum qarşısında qalanda hər şey dəyişir, illüziyalar dağılır, mənhus reallıq teatral həyatı darmadağın edir. Ölümqabağı aqoniya başlanır. Səhnə ilə həyatı birləşdirə bilməyən baş qəhrəmanın gücü sonda yalnız səhnə ilə ölümü birləşdirməyə çatır. Çünki üç akvariumdan ibarət müdhiş üçbucaqdan başqa çıxış yolu görünür.

ƏDƏBİYYAT

1. Fəhmi İlqar, Xəttatlıq, Pəncərə mədəniyyətdə baxış № 4 2008. S.80-89
2. Fəhmi İlqar, Nağıl danış mənimçün, Salam 2007. 24 noyabr. S.14.
3. Fəhmi İlqar, Akvarium, Azərbaycan № 5. 2006. S. 56-125
4. Fəhmi İlqar, Bakı tarixindən kollaj, Bakı, Qanun, 2010, 210 səh
5. Nəsilədən nəsilə – Nəsrədən nəsrə.: 2005-2010-cu illər Azərbaycan nəsrinin panoram mənzərəsi, 525-ci qəzet 2011, 2 aprel. S. 26-28.
6. Fəhmi İlqar, Bakı Adıloğlu 2006.160 səh

KİÇİK ORTA SAHİBKARLIĞIN İNKİŞAF ETDİRİLMƏSİNDƏ QADIN SAHİBKARLIĞIN ROLU: AZƏRBAYCAN BAKI NÜMUNƏSİNDƏ

Ülkər Bayramova
Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti

1. Giriş

Sahibkarlıq nədir? Sahibkarlığı müəyyən bir sərhəd çərçivəsinə salmaq olduqca çətindir. İlk dəfə orta əsirlərdə istifadə edilən bu termin “enterprendere” kökündən alınan yəni “iş görən” mənasını daşıyır. Bu tərif zaman içində dəyişdi və XX əsrdə daha çox risk almaq, yeniliklər kəşf etmək, imkanları dəyərləndirmə kimi mənalara daşımağa başladı. Təriflərdən də aydın olur ki, sahibkarlıq öz işini qurmaq həmçinin mövcud bir işi yenidən canlandırmaq, illərdir bazarda olan bir məhsulu fərqli şəkildə istehlakçıya təqdim etməkdir. Sahibkarlıq cəmiyyətin və iqtisadiyyatın inkişafında hərkətverici bir rol oynayan vacib faktordur.

Müasir dövrimizdə qadınlar cəmiyyətdə müstəqil şəkildə iş qadını obrazı yarada bilirlər. Lakin bəzi səbəblərdən ötrü hələ də sahibkar qadınlar cəmiyyətimizdə azlıq təşkil edir. Sahibkar qadın, sadəcə bir biznes qurub, idarə edən deyil, eyni zamanda kariyerasını və özünü inkişaf etdirən, cəmiyyətə müsbət mənada təsir edəndir. Bu günkü günə qədər sahibkarlıq mövzusunda görülən işlərin böyük bir hissəsi çox zaman kişilərə aid edildiyindən, sahibkarlığın kişilərə xass bir iş olduğu düşüncəsi hələ də ağıllardadır. Lakin qadınlarda fərsətlərin daha tez qavranılması, inkişafa meyillilik, həyat səviyyəsini yüksəltmək istəyi daha yüksəkdir.

İnkişaf etmiş ölkələrdə aparılan iqtisadi müayinələr zamanı aşkar edilmişdir ki, qadınların iqtisadi fəalliyəti, sosial-iqtisadi inkişafın, məşğulluğun təmin olunması baxımından önəmlidir. Vətəndaşlar nə qədər təşəbbüskar və bacarıqlı olarsa cəmiyyətin sosial-rifahı bir o qədər artır. Bu baxımdan qadın sahibkarlığının inkişafı önəmli və vacib məsələlərdəndir.

İqtisadi və sosial inkişaf hər iki cinsin iştirakına bağlıdır. Qadınlar iqtisadi, sosial inkişafda iştirak etmədiyi müddətdə bu tarazlığı qoruyub saxlamaq olduqca çətin olacaq. Bu gün ölkəmizdə qadınların rəhbərliyi ilə inkişaf edəcək bir çox sahələr mövcuddur. Bəzi fəaliyyət növləri məhz qadınlarla birgə yeni nəfəs alacaq və iqtisadiyyatda önəmli bir yer tutacaqdır. Bu səbəblərə görə qadın sahibkarlara dəstək, maraq və diqqət ayırmalı, onların iqtisadi təşəbbüsə qoşulmalarını təmin etməliyik. Bu tədqiqatda qısaca olaraq məqsəd qadın sahibkarlığına nəzəri baxış, onların iqtisadiyyata qoşulma yollarını, fəaliyyət göstərəcəkləri sahələrin tədqiqi olacaqdır.

Qeyri-Hökumət Təşkilatları (QHT) tərəfindən bir çox tədbirlər həyata keçirilsə də hələ də ölkədə qadınların kredit resursları və bazar imkanlarından istifadəsini məhdudlaşdıran sosial-iqtisadi problemlər var. Cəmiyyətdə mövcud stereotiplər, mental dəyərlər qadınları bizneslə məşğul olmaqdan, iqtisadi fəaliyyətdən uzaqlaşdırır. Bu səbəbdən qadın sahibkarlığını inkişaf etdirəcək proqramların, məsləhətlərin təhlili və araşdırılması lazımdır. Qadın sahibkarların nə kimi problemləri var? Hansı növ idarəçilik qadın sahibkarlara uyğundur? Qadın sahibkarlar ailələri tərəfindən dəstəklənilərmə? Düşündükləri layihələri maddi tərəfdən qarşılayacaq resurslar varmı? və s. kimi suallara cavab tapılmalıdır.

2. Qadın sahibkarlığına nəzəri baxış

Qadınlar cəmiyyətdə öndə olmayan ancaq cəmiyyətin inkişafında önəmli rol oynayan üzvlərdir. Bir cəmiyyətdə qadın nə dərəcədə effektiv və inkişaf etmişdirsə cəmiyyət o qədər inkişaf etmişdir. Təhsilli, təcrübəli, sosial və iqtisadi təşəbbüskar qadın sağlam gələcəyin təminatıdır.

Bu gün baş verən elmi və texnoloji inkişaf, istehsal sistemləri ilə birlikdə rəqabətdə də mühüm dəyişikliklər meydana gəlmişdir. Sənaye cəmiyyətindən informasiya cəmiyyətinə keçməklə əhəmiyyət qazanan faktlardan biri də sahibkarlıqdır. İstehsal amilləri arasında yer alan sahibkarlıq, insan düşüncəsinin, əməyinin iqtisadi dəyərə çevrilməsidir. Yeni iş layihələrinin həyata keçirilməsi və yeni şirkətlərin qurulması bir ölkə iqtisadiyyatının böyüməsi üçün vacibdir. Bu səbəblərdən ötrü cəmiyyətdə sahibkarların sayının artırılması və məlumatlandırılması ölkə prioritetləri arasında olmalıdır.

Sahibkarlıq fəaliyyətinin əsas hədəflərindən biri qadın sahibkarlıqdır. Qadın sahibkar; bazar iqtisadiyyatı içində, öz işinə sahib olan, tək başına fəaliyyət göstərən və öz işçiləri olan, mal və ya xidmət istehsal edən, kredit mənbələrini araşdıran, işlə bağlı təcili problemlərin öhdəsindən gələn, yeni şəraitə uyğunlaşa bilən və öz sahəsində təcrübəyə sahib olmağa çalışan qadındır (Yağcı və Bener, 2005, s.86). Qadın sahibkarlar onlar ağıllı, müstəqil və cəmiyyətdə önə çıxan, hədəfləri, məqsədləri olan və bu hədəflərə çatmaq üçün qarşılaşdıqları çətinliklərə sinə gələndirlər.

Sahibkarlıq ətrafda yaranan fərsətləri görüb, layihələr qurub, həyata keçirərək, iqtisadi inkişafa təsir etməkdir. İnkişaf etməkdə olan ölkələrin güclənməsində kiçik sahibkarlıq və biznesin mühüm rolu vardır. Bu mövzunu vurğulayan və ilk dəfə Banqladeşdə mikro-kredit problemlərini gündəmə gətirərək Garmeen Bank kanalıyla yoxsul qadınlara kredit verib onlara kredit imkanları ölçüsündə iş sahibi olmaqlarını təmin edən Məhəmməd Yunisə görə əgər iqtisadi artım hədəfləri, təkmilləşdirilmiş yaşayış standartları, yoxsulluğun aradan qaldırılması, layiqli bir iş və bərabərsizliyin azaldılmasını istəyirsinizsə o halda bu işə qadınlarla başlamağınız təbii haldır.

Ədəbiyyatda qadın sahibkarlar üzərində aparılan araşdırmalarda nəzəri baxımdan bir çox mövzunun təhlilini görürük. Xüsusilə bəzi araşdırmalara baxıldıqda, qadınların sahib olduqları biznes bəzi meyarlar baxımından olduqca müvəffəqiyyətli olduğu göz önündədir (Çelik ve Özdevecioğlu, 2001: 488).

Qadınların iqtisadi təşəbbüsü nəinki iqtisadiyyata həmçinin onlarda özünə inamın artması, cəmiyyət tərəfindən qəbul edilmələri, etimad qazanmaları və ölkəmizdə gender bərabərsizliyin aradan qaldırılmasına səbəbdır. Sosial-mədəni infrastrukturun dəyişməsi, təhsil səviyyəsinin artması ilə əlaqədar bir çox qadınlar iş həyatına atılanda hələ də idarəetmədə və biznesdə azlıq təşkil etməkdədirlər. Buna səbəb bir çoxlarının düşündüyü “qadınlar müəyyən vəzifəyə qədər qalxa bilər”, idarəetmənin qadınlara uyğun görülməməsi kimi dar çərçivəli düşüncələrdir. Lakin son illərdə təhsildə baş verən müsbət dəyişikliklər qadınların ali təhsilli, təcrübəli bir fərd kimi yetişməsi, media, kütləvi informasiya vasitələrinin köməyi ilə qadın sahibkarlığına aid müvafiq məlumatların verilməsi və tədbirlərin keçirilməsi qadınların sosial, iqtisadi fəaliyyətlərinin artmasına səbəb olmuşdur.

Bu günkü gündə ölkələrin istər iqtisadi istərsə də sosial inkişaf səviyyəsi mövcud işçi qüvvəsinin məşğulluq dərəcəsi ilə sıx əlaqəlidir. Tarix boyunca qadınlarımız yaşadıkları dövrün şərtlərinə uyğun olaraq müxtəlif iqtisadi və sosial fəaliyyətlərdə yer almışdılar. Ölkə əhalisinin yarısını qadınlar təşkil etdiyindən iqtisadi inkişafa müsbət təsir etmək üçün onların iş həyatına qatılmaqları zəruridir.

Sahibkar qadınlar təkcə biznes problemləri ilə deyil, həmçinin ailə məişət yayğılırla da mübarizə aparmaq məcburiyyətindədirlər. Qadın sahibkarlar iş həyatında kişi sahibkarlarla rəqabət aparmaqla yanaşı evdar qadın və analıq vəzifələrini yerinə yetirməyə çalışaraq iki qat məsuliyyət daşımaq və müstəqil olmanın qarşılığını ağır bir şəkildə ödəmək vəziyyətində qalmaqdadırlar (Bedük, 2005, s.106).

Qadınlar bütün sahələrdə və sektorlarda, iqtisadi fəaliyyətdə olmaları, güclü iqtisadiyyatın, sabit və ədalətli cəmiyyətin qurulması, insan haqları baxımından beynəlxalq səviyyədə bütün hədəflərə çatması, ailələrinin və cəmiyyətin həyat səviyyəsini yüksəltmək üçün əsas bir zərurət kimi qarşınızda dayanır.

3. Azərbaycanda qadın sahibkarlığının ümumi vəziyyəti

SSRİ dağıldıqdan sonra Azərbaycan Respublikasının iqtisadiyyatında dərin böhran vəziyyəti baş vermiş, əhalinin məşğulluq səviyyəsi kəskin şəkildə aşağı düşmüşdür. Həmçinin Ermənistan Respublikasının hərbi təcavüzü nəticəsində işğal olunan Dağlıq Qarabağ və onun ətraf rayonları, qaçqın və məcburi köçkünlərdən ibarət bir təbəqə, vəziyyəti daha da ağırlaşdırdı. 1990-cı ilin ikinci yarısından ölkə iqtisadiyyatında geriləmə prosesi dayandı və müntəzəm artım meyli başladı. Bununlada əhalidə kiçik orta sahibkarlığa maraq artdı.

Azərbaycan Respublikasında sahibkarlıq fəaliyyətinin davamlı inkişafı dövlətin iqtisadi siyasətinin mühüm tərkib hissələrindən birini təşkil edir. Bu istiqamətdə dövlət tərəfindən ardıcıl olaraq dövlət-sahibkar münasibətlərinin inkişaf etdirilməsi, qanunvericiliyin və inzibati prosedurların təkmilləşdirilməsi, qanunsuz müdaxilələrin və süni maneələrin aradan qaldırılması, sahibkarlığa dövlət dəstəyi mexanizmlərinin formalaşdırılması, maarifləndirmə və müxtəlif növ xidmətlərin göstərilməsi sahələrini əhatə edən kompleks tədbirlər həyata keçirilmişdir (Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Fərmanı № 567 Bakı şəhəri, 30 aprel 2007-ci il). Fərmanın əsas məqsədlərindən biri tikinti məqsədləri üçün torpaq sahələrinin ayrılması olmuşdur. Məşğulluğun əksəriyyəti özəl sektorlar tərəfindən təmin edilir. Büdcə gəlirlərinin yarısından çoxu özəl sektordan daxilolmalar hesabına formalaşır.

Azərbaycan Respublikasının Dövlət Statistika Komitəsinin 2017-ci il üçün əhalinin cins üzrə bölgüsündən verilən məlumatlara əsasən ölkə əhalisinin 50,1 %-ni qadınlar təşkil edir. Belə ki, qeyri-neft sektorunun inkişafının sürətləndirilməsi, ölkə iqtisadiyyatının inkişafı üçün qadınların iş həyatına, biznesə qoşulmaları, kiçik orta sahibkarlığa dəstək olmaları zəruridir. Xüsusilə, 400000 -ə yaxın qaçqın və məcburi köçkün qadınların sahibkarlıq fəaliyyətlərinə yönləndirilməsi vacib məsələlərdən biridir. Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyevin müvafiq Fərmanı ilə təsdiq edilmiş və ölkəmizin uzunmüddətli inkişafının əsas məqsədlərini müəyyənləşdirən “Azərbaycan 2020: gələcəyə baxış” İnkişaf Konsepsiyasında gender bərabərliyinin təmin edilməsi, o cümlədən qadınlar və kişilər üçün əmək bazarında bərabər imkanların yaradılması məsələsi də öz əksini tapmışdır.

Ana və uşaqların sosial müdafiəsi və mühafizəsinin gücləndirilməsi, BÖT-in ratifikasiya olunmuş “Ailə öhdəlikləri olan işçilər haqqında Konvensiya”-sına uyğun olaraq, işləyən valideynlər üçün uşağa baxmanın asanlaşdırılması, uşaq bağçalarının sayının artırılması, həmçinin ailə planlaşdırma xidmətlərinin inkişaf etdirilməsi dəstəklənəcəkdir (Azərbaycan 2020: Gələcəyə Baxış” İnkişaf Konsepsiyası 7.4).

Fəaliyyət növləri	Qadınlar		Kişilər	
	sayı	%	sayı	%
Kənd təsərrüfatı, meşə təsərrüfatı və balıqçılıq	46128	32.2	132294	24.4
Mədəncıxarma sənayesi	34	0.0	641	0.1
Emal sənayesi	2380	1.7	13629	2.5
Elektrik enerjisi, qaz və buxar istehsalı, bölüşdürülməsi və təchizatı	5	0.0	55	0.0
Su təchizatı, tullantıların təmizlənməsi və emalı	23	0.0	221	0.0
Tikinti	114	0.1	5362	1.0
Ticarət; nəqliyyat vasitələrinin təmiri	41111	28.7	158144	29.2
Nəqliyyat və anbar təsərrüfatı	1019	0.7	75087	13.9
Turistlərin yerləşdirilməsi və ictimai iaşə	5174	3.6	30904	5.7
İnformasiya və rabitə	1063	0.7	5096	0.9
Maliyyə və sığorta fəaliyyəti	357	0.3	1116	0.2
Daşınmaz əmlakla əlaqədar əməliyyatlar	3215	2.3	8301	1.5
Peşə, elmi və texniki fəaliyyət	4137	2.9	8009	1.5
İnzibati və yardımçı xidmətlərin göstərilməsi	767	0.5	1754	0.3
Təhsil	2798	2.0	1598	0.3
Əhaliyə səhiyyə və sosial xidmətlərin göstərilməsi	853	0.6	1591	0.3
İstirahət, əyləncə və incəsənət sahəsində fəaliyyət	1106	0.8	8908	1.6
Digər sahələrdə xidmətlərin göstərilməsi	27388	19.1	74140	13.7

Ev təsərrüfatlarının fəaliyyəti; fərdi istehlak üçün ev təsərrüfatlarının istehlak etdiyi mal və xidmətlərə dair fəaliyyət	5418	3.8	15466	2.9
Cəmi	143090	100.0	542316	100.0

Cədvəl 1
4.19. 2017-ci il
yanvar ayının 1-i
vəziyyətinə
fəaliyyət növləri

üzrə fərdi sahibkarların gender bölgüsü. Nəfər və cins bölgüsü, yekuna görə faizlə

2017-ci il yanvar ayının 1-i vəziyyətinə fəaliyyət növləri üzrə fərdi sahibkarların gender bölgüsünə əsasən ölkəmizdə 143090 qadın, 542316 kişi fərdi sahibkarlıqla məşğul olur. Ən çox sahibkar qadınlardan 46128 nəfər kənd təsərrüfatı, meşə təsərrüfatı və balıqçılıqla, ən az isə 5 nəfər elektrik enerjisi, qaz və buxar istehsalı bölüşdürülməsi və təchizatı fəaliyyət növləri ilə məşğul olurlar. Azərbaycan Dövlətinin Statistika Komitəsinin 2016-cı il qadın və kişilərin işsizlik səviyyələri barədə verdikləri məlumata görə qadınlar 6,0 %, kişilər isə 4,2 % təşkil edir. 2013-cü ildə isə 430 qadın sahibkarın investisiya layihəsinin maliyyələşdirilməsinə 9,3 mln manat güzəştli kredit verilib.

İqtisadiyyat və sənaye nazirinin müavini Sevinc Həsənova çıxışında bildirib ki, dövlətin prioritet istiqamətlərindən biri ölkədə qadınların sosial, iqtisadi, ictimai-siyasi həyatda rolunun genişləndirilməsidir. Hazırda qadınlar iqtisadiyyatın müxtəlif sahələrində çalışırlar və əldə olunan iqtisadi uğurlara öz töhfələrini verirlər. Qadınların iqtisadi sahədə fəallığının daha da artırılması üçün həvəsləndirici və təşviqedici tədbirlər görülür. Onların sahibkarlıq fəaliyyətinə cəlb olunması üçün müxtəlif treninqlərin təşkil olunması, biznes sahələri yaratması üçün güzəştli kreditlərin verilməsi, evdar qadınların sahibkarlığa cəlb olunması da bu tədbirlərdəndir. Eyni zamanda, respublikanın ucqar və dağlıq regionlarında, məcburi köçkünlərin sıx məskunlaşdığı ərazilərdə yaşayan qadınların özəl biznes və aqrar təsərrüfatlarını yaratması üçün də tədbirlər həyata keçirilir. Bunun nəticəsidir ki, son illər qadın sahibkarların sayı əhəmiyyətli dərəcədə artmışdır (<https://az.trend.az/business/economy/2253977.html>).

Müasir iqtisadiyyatda qadın sahibkarlığı KOS-un daha dinamik hissəsini təşkil edir. Statistik məlumatlara görə, dünyada yeni biznes-strukturların 25 faizdən çoxunu qadınlar yaratmışdır. Fransa və Böyük Britaniyada bütün firmaların dördübirinə, Almaniya üçübirinə qadınlar rəhbərlik edir. Yaponiyada bu rəqəm 23 faiz, ABŞ-da 38 faizdir. Ümumi tendensiya inkişaf etmiş və inkişaf etməkdə olan ölkələrdə qadınların iqtisadi təşəbbüskarlığının artmaqda olduğunu göstərir. Azərbaycanda da qadınların iqtisadi təşəbbüskarlığının artması, onların KOS-da geniş təmsilçiliyi sosial-iqtisadi inkişafın, o cümlədən məşğulluğun təmin olunması baxımından mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Lakin təəssüf ki, hələ də qadın sahibkarlığı arzuolunan səviyyədə inkişaf etməmişdir. Qanunvericilikdə sahibkarlıq fəaliyyəti sahəsində qadınlar üçün hər hansı məhdudiyyət nəzərdə tutulmur, eyni zamanda, qadınlara münasibətdə xüsusi güzəşt və imtiyazlar da müəyyənəndirilmir. Sahibkarlıq fəaliyyətinin dövlət qeydiyyatından tutmuş lisenziya və icazələrin verilməsi, vergi öhdəlikləri, yoxlamaların aparılması, pozulmuş hüquqların bərpası və s. kimi məsələlərdə heç bir cins fərqi və üstünlüyü müəyyənəndirilmədən sahibkarlıq subyektləri öz hüquqlarını həyata keçirməkdə bərabər imkanlara malikdirlər (2016. Strateji Yol Xəritəsi, 7.4.4. Prioritet 4.4. Qadın sahibkarlığının inkişaf etdirilməsi sahə72).

Qadın sahibkarları kişi sahibkarlardan fərqləndirən xüsusiyyətlərə baxıldığında, xüsusən də tərəflərin cəmiyyətdəki rolu, adət-ənənələr və insan həyatının müxtəlif dövrlərində ehtiyaclarının dəyişməsi kimi faktorların ön plana çıxdığını deyə bilərik. Digər vacib fərq isə kişi sahibkarların iqtisadi gözləntilərin, qadın sahibkarlarda isə şəxsi gözləntilərin ön sırada olduğunu, bu səbəblərdən ötrü də qadınların, kişi sahibkarlara nisbətən daha artıq sosial dəstəyə ehtiyac duyduğu təsbit edilmişdir (Kutanis 2003;60). Belə ki, qadınlar, kişi sahibkarlarla müqayisədə mənfəətdən çox sosial etibara əhəmiyyət verməklə, risk almaqda kişi sahibkarlara nisbətən daha təmkinli hərəkət etməklə, daha az özünə inamlıdırlar (Yetim 2008). Digər tərəfdən sahibkar qadınlar fəaliyyətlərinin ilkin mərhələlərində və ya işə başlama dövrlərində, iş ilə bağlı gözləntilərini aşağı səviyyədə tutduqları və bu yolla da ümidşizliyə düşər olmadıqları kimi, qane olmaq hissində belə çatdıqları təsbit edilmişdir (Kutanis və Alparslan 2006;144).

Qadın sahibkarların problemləri cəmiyyət üçün aktual məsələlərdəndir. Bu problemlərin həlli qadın hüquqlarının qorunmasını, gender bərabərliyi təmin edir. Cəmiyyətdə, iqtisadiyyatda önəmli və aparıcı rol oynayan qadınların iqtisadi müstəqilliyi öndə gedən məsələlərdən biridir. Ölkədə qadın sahibkarlara güzəştli vergi dərəcələrinin tətbiqi və güzəştli kreditlərin verilməsi kiçik orta sahibkarlığa meyillərin artması ümumilikdə cəmiyyətdə qadınların iqtisadi fəallıqlarının artmasına şərait yaradır. Kənd təsərrüfatı ilə məşğul olan sahibkarlar isə hər cür vergi dərəcələrindən azad edilməsilə respublikada kiçik orta sahibkarlıqla məşğul olanlara öz işlərini qurmaq üçün ciddi imkanlar yaratdı. Bu günkü gündə qadınlarımız əhəmiyyətli rolları, məsuliyyətləri, funksiyaları öz üzərlərinə götürməyə hazırdırlar. Bir qadının öz layihələrini həyata keçirməsi, işini qurması ətrafdakı digər qadınlara da güc, stimül verir.

4. Nəticə və təkliflər

Statistik rəqəmlər qadın sahibkarların sayının aşağı olduğunu, ölkə əhalisinin yarısını təşkil edən və sahibkarlıq potensialı olan qadınların sahibkarlıq sahəsində çox az fəaliyyət göstərdiklərini əks etdirir. Ölkəmizdə sahibkarlıq inkişaf etsə də, sahibkarlıq və rəqabət mədəniyyətinin formalaşmasına ehtiyac vardır. 70 illik sovet ittifaqının təsirinin iqtisadiyyatda hələ də izləri qalıb. Qadınların sahibkarlıqla məşğul olmalarına cəmiyyətdə neqativ hal kimi baxılması, qəbul edilməmələri əsas problemlərdən biridir. Bu problemlərin aradan qaldırılması üçün marifləndirici tədbirlər keçirilməli, qadın sahibkarların cəmiyyət tərəfindən qəbul edilmələrini təmin etməliyik. Həmçinin sahibkarlıqla məşğul olmaq istəyən qadınlar uğurlu biznes üçün mariflənməli, öz hüquqlarını bilməli, qurduqları iş sahəsində ixtisaslaşmalıdırlar. Xalçaçılığın, pambıqçılığın inkişaf etdirilməsi, yeni zavod və fabriklərin yaradılması, onların məhsullarının xaricə ixrac olunması, qadınlar arasında savadlı və təcrübəli mütəxəssislərin hazırlanması istiqamətində müəyyən işlər görülməlidir. Ailə qurduqdan və ana olduqdan sonra qadınların həm ailə həm də analıq vəzifələrinin məsuliyyəti ilə iş həyatından uzaqlaşdıqları görülməkdədir. Bu problemlərin aradan qaldırılması, ailə planlaşdırma xidmətlərinin inkişaf etdirilməsi, ana olan sahibkar qadınlara maksimum diqqət ayrılması vacibdir. Sahibkarlığın o cümlədən qadın sahibkarlığının inkişafı üçün görülən hər bir iş iqtisadiyyata böyük geridönüş edəcəkdir.

ƏDƏBİYYAT

1. Yağcı, F., və Bener, Ö. (2005). Girişimci Kadınların Demografik və Genel
2. Karakteristikleri İle Kadınları Girişimcilige Motive Eden Faktörler. Ankara.
3. Bilig. Sayı:33. Ss.85-100.
4. Çelik, C. və M. Özdevecioğlu (2001), “Kadın Girişimcilerin Demografik Özellikleri ve Karşılaştıkları sorunlara İlişkin Nevşehir İlinde Bir Araştırma”, 1. Orta Anadolu Kongresi, Nevşehir, 487-498.
5. Bedük, 2005, s.106
6. Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Fərmanı № 567 Bakı şəhəri, 30 aprel 2007-ci il

7. "Azərbaycan 2020: Gələcəyə Baxış" inkişaf konsepsiyası Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2012-ci il 29 dekabr tarixli Fərmanı ilə təsdiq edilmişdir.
8. Azərbaycan Respublikasının Dövlət Statistika Komitəsi-4.19. 2017-ci il yanvar ayının 1-i vəziyyətinə fəaliyyət növləri üzrə fərdi sahibkarların gender bölgüsü. Nəfər və cins bölgüsü, yekuna görə faizlə
9. Qadınların sahibkarlıq fəaliyyətinə cəlb olunmasının stimullaşdırılmasına dair tədbir 2014 <https://az.trend.az/business/economy/2253977.html> .
10. Strateji Yol Xəritəsi, 7.4.4. Prioritet 4.4. Qadın sahibkarlığının inkişaf etdirilməsi səh72, Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2016-cı il 6 dekabr tarixli Fərmanı ilə təsdiq edilmişdir.
11. Kutanis, R. Ö. (2003), "Girişimcilikdə Cinsiyet Faktörü: Kadın Girişimciler", 11. Yö- netim ve Organizasyon Kongresi Bildiriler Kitabı, Afyon.
12. Yetim, N. (2008), "Sosial Sermaye Olarak Kadın Girişimciler: Mersin Örneği", eab.ege.edu.tr/pdf/2_2/C2-S2-%20M8.pdf (Erişim: 04.11.2008)
13. Kutanis R. Ö. ve S. Alparslan (2006), "Girişimci ve Yönetici Kadınların Profilleri Fark- ı Mıdır?", Afyon Kocatepe Üniversitesi İ.İ.B.F. Dergisi, C. 8, S. 2, 139-153.

SOSIAL BİZNES: AZƏRBAYCANDA İNKİŞAF PRESPEKTİVLƏRİ

Ulker Zeynalova
UNEC

1. Giriş

Bu tədqiqatın əsas məqsədi- Sosial Biznes konsepsiyasını açıqlamaqdır. Dünyadakı Sosial Bizneslə bağlı həyata keçirilən layihələr haqqında məlumat verməkdir. Azərbaycandakı Sosial Biznes nümunəsi olan "ABAD" haqqında məlumat vermək, o cümlədən yerli Sosial Biznes imkanlarını dəyərləndirməkdir.

Sosial biznes biznesin yeni bir növüdür. Məhəmməd Yunus , "yoxsul olmayan bir dünya yaratmaq", "Sosial müəssisələr və kapitalizm gələcəyin və sosial müəssisənin qurulması üçün bəşəriyyətin təcili ehtiyaclarını qarşılayacaq yeni bir kapitalizm növü " kitablarında sosial biznesi təsvir edib. Sosial biznes mənfəətin artırılması əvəzinə bəşəriyyətin ən təcili ehtiyaclarını təmin edən bir biznes modelidir. Sosial biznes , sosial problemləri müəyyənləşdirmək və onları həll etmək üçün yaradılan mənfəətsiz işləyən bir şirkətdir.

Sosial bir müəssisənin məqdəsi ümumi bir ictimai problemi aradan qaldıran, şəxslərdən müstəqil bir quruluşdur. Bu iş gəlirlidir, lakin heç kəs onu ala bilməz. Müəssisənin əməliyyatları tamamilə sosial məqsədlərə yönəlmiş olduğundan, mənfəət anlayışı tamamilə itmişdir. Biznes sahibi yalnız vaxt keçdikcə sərmayə etdikləri məbləği geri ala bilər.

Sosial biznes mənfəət məqsədi güdən təşkilatlardan və ya xeyriyyəçilikdən, QHT və Fondların Sosial Layihələrindən, Korporativ Sosial Məsuliyyətdən xeyriyyəçilikdən, sosial sahibkarlıqdan olduqca fərqlidir.

Dünyada sosial bizneslə bağlı bir çox kitablar yazılmışdır. Bunlardan ən çox tanınanı David Bornstein'in "How the change the World" adlı kitabıdır. Bu kitabın 2005-ci ildə Hindistanda 1,5 milyon nüsxəsi satılmışdır. Bu kitab daha sonra bir çox ölkədə nəşr olunmağa başlamışdır.

Sosial Bizneslə bağlı dünyaca məşhur tədqiqatlar : Muhammed Yunus- Creating a World without Poverty, Dick Atkinson-Cities of Pride: Rebuilding Community, Refocusing Government, Asa Briggs-Michael Young: Social Entrepreneur, Peter Birnckerhoff-Mission Based Management: Leading Your Not- for Profit in the 21st Century, J.Gregory Dees-Enterprising nonprofits: A Toolkit for Social Entrepreneurs, Johanna Mair, Jeffrey Robinson, Kai Hockerts: Social Entrepreneurship, Alex Nicholls: Social Entrepreneurship: New Models of Sustainable Social Change.

Dünyanın 70-dən çox universitetlərində, həmçinin Azərbaycan Dövlət İqtisad Universitetində Yunus mərkəzləri açılmışdır. Bir çox ölkələrdə araşdırılan bu mövzu iqtisadi inkişafa təkan verən əsas amillərdən biridir.

Mövzu son dövrlərdə aktual olmasına baxmayaraq Azərbaycanda əvvəllər işlənməmişdir. Bu səbəbdən Azərbaycanda bu sahənin araşdırılmasına böyük ehtiyac var. Bu məqalənin əsas məqsədlərindən biri də Azərbaycan ədəbiyyatına sosial bizneslə əlaqəli öz töhvəmizi verməkdir.

2. Sosial Biznes anlayışı

Sosial biznes zərər etməyən, dividendlər paylanmayan və tam bir sosial məqsədə nail olmaq üçün həsr olunan yeni bir biznes növüdür. Sosial biznes mənfəət güdən dünyadan kənarda yerləşir. Onun məqsədi- biznes metodlarından, o cümlədən malların və xidmətlərin satışını həyata keçirərək sosial problemləri həll etməkdir.

Sosial biznes, bəşəriyyətin məcburi tələbatını qarşılayan bir iş modelidir. Sosial biznes, kommersiya biznesləri kimi bir çox istiqamətdə fəaliyyət göstərir, amma sosial təsir bu işin əsas məqsədi olduğundan bütün mənfəətlər yenidən biznesə inteqrasiya etməlidir və ya yeni ictimai işin təşkili üçün istifadə olunmalıdır. Yəni enerji mənfəətə yox insan ehtiyaclarına sərf edilir və qazanan mənfəətlə sosial biznes inkişaf etdirilir. İnvestor təkcə başlanğıc kapitalını götürə bilər. Sosial biznesdə idarəetmə ənənəvidir və əmək haqları bazara görə ödənilir. Uğur mənfəətlə yox, yaradılan fayda ilə ölçülür.

Sosial biznes konsepsiyasının kökü Bangladeşdədir . 1983-cü ildə Prof. Yunus mikro-maliyyə inqilabından başlayaraq, Nobel Sülh Mükafatını qazandıran Grameen bankını qurması ilə başladı. Grameen Bangladeşdəki yoxsul kəndlilərə xidmət etmək üçün həsr olunmuş bir bankdır hansı ki, müxtəlif şirkətlər halına gəldi və hər bir şirkət bütün mənfəətlərini yoxsullara fayda yaradacaq şəkildə yenidən investisiya etmə niyyəti ilə yarandı . Sosial biznes kasıblar üçün gəlir yaradan və ya sağlamlıq, təmiz su və ya təmiz enerji kimi əsas məhsul və xidmətlərlə təmin edən bir şirkətdir.

İki növ sosial biznes müəssisəsi mövcuddur. Bunlardan birincisi, zərər çəkməyən, dividendlər paylamayan, sosial problemin həllinə həsr olunmuş və bütün mənfəətlərini işi genişləndirilməsi və təkmilləşdirilməsi üçün sərmayə qoyan investorların mülkiyyətində olan biznes növüdür. Bunlara I Tip Sosial Şirkətlər deyilir. Bu müəssisələr sosial məqsədlərə aid işlərlə məşğuldur. Məsələn, yoxsullar üçün istehsal olunan məhsullar.

İkinci növ, yoxsul insanların birbaşa və ya Fond vasitəsi ilə əvvəlcədən müəyyən edilmiş bir sosial məqsəd üçün yaradılan bir şirkətdir. Bunlar II. Tip sosial müəssisələr adlanır. Bu müəssisələr kasıblara və ya əlverişsiz şəraitdə olanlara aiddir və əldə olunan mənfəətlər birbaşa

və ya dolayı faydalar təmin edir. Məsələn, məhsul yoxsullar tərəfindən istehsal olunur və beynəlxalq bazarlara ixrac edilir, işçilər qazandıqları mənfəətdən faydalanırlar. Grameen Bank bu tip sosial biznesə aiddir, çünki bankın həm indiki sahiblərinin, həm də müştəriləri yoxsullardır.

Qeyri-kommersiya təşkilatından fərqli olaraq, sosial müəssisələrin investorları və sahibləri olur. Lakin, I tipli sosial müəssisədə olan investorlara və sahiblərə heç bir mənfəət, dividend və ya digər pul mükafatı vermir. Bir sosial müəssisənin investorları əvvəlcə təyin etdikləri müddətə investisiya etdikləri məbləği geri ala bilərlər. Bu, bir-iki il, ya da 50 il və ya daha çox müddətdə ola bilər. Lakin, investorlara gedən pulun ilkin investisiya məbləğindən artıq olması müəssisənin sosial biznes statusunu itirməsinə səbəb olur.

Prof. Məhəmməd Yunus və Grameen Creative Lab qurucularından biri olan Hans Reitz tərəfindən Sosial biznesin yeddi prinsipi hazırlanmışdır. Bu yeddi prinsip aşağıdakılardır:

1. Hədəfi, mənfəətin maksimumlaşdırılması yerinə cəmiyyəti və onun fərdlərini təhdid edən problemlərin (yoxsulluq, təhsil, səhiyyə, texnologiyaların əlçatan olması və ətraf mühitin çirklənməsi kimi), bir və ya bir neçə işin öhdəsindən gəlməkdir.

2. Maliyyə və iqtisadi baxımdan davamlıdır.

3. Investorlar sadəcə investisiya olaraq qoyduqları kapital miqdarını geri alırlar. Investisiya olaraq qoyulan puldan başqa bir mənfəət verilməməlidir.

4. Investisiya miqdarı geri qaytarıldıqdan sonra əldə qalan mənfəət, şirkətin fəaliyyətlərinin genişləndirilməsinə və inkişafına sərf olunur.

5. Ətrafındakı mühitə qarşı həssasdır.

6. İşçiləri daha yaxşı iş şəraitində çalışır və sektordakı orta əmək haqqından daha çox əmək haqqı alırlar.

7....bütün bunları bu işlərdən həzz alaraq görür.

Bu yeddi prinsip sosial biznesin əsasını təşkil edir. Sosial biznesə kənd təsərrüfatı, heyvandarlıq, balıqçılıq, bərpa olunan enerji, informasiya texnologiyaları, təhsil, səhiyyə, əl istehsalı toxuculuq, məşğulluq xidmətləri və sairə aid ola bilər.

Mikromaliyyə, yoxsulluğu aradan qaldıra biləcək sosial biznes növlərindən biridir. Bu biznes növü yoxsul və aşağı gəlirli şəxslərə, ailələrə mikro kreditlər verərək maliyyələşdirmə xidmətləri kimi tanınır. Kəsiblərə mikrokreditlər verməklə, onların özlərinə biznes qurmağa kömək edirlər. Bu, hər dəfə bir nəfər üçün yoxsulluğu aradan qaldırmaq formasıdır.

Sosial biznes öz əsasında bir sosial missiya olan bir şirkətdir. Müəyyən bir problemi cəmiyyətin yoxsul və ya dezavantajlı üzvlərinin xeyrinə həll etmək üçün qurulan sosial biznes bir neçə kiçik fərqlilik istisna olmaqla normal şirkətlər kimi fəaliyyət göstərir. Şirkətin mənfəətinin 100% şirkətin sosial missiyasını davam etdirmək üçün yenidən investisiya edilir.

Ancaq sosial sahibkarların sosial dəyişmə agentinin rolunu üstləməsi lazım olduğu aydındır. Bu çərçivədə missiyanı müəyyənləşdirmək, ictimai dəyəri yaratmaq, missiyanı həyata keçirmək imkanlarını tanımaq, yenilikləri dəstəkləmək, uyğunlaşdırmaq və öyrənmək davamlı bir prosesdir (Dees, 2001. The Meaning of Social Entrepreneurship.).

"Hər bir firma öz məhsulunu tərtib etmək, layihələndirmək, istehsal etmək, bazara çıxarmaq və dəstəkləmək üçün həyata keçirilən fəaliyyətlər kolleksiyasıdır. Bütün fəaliyyətlər dəyər zəncirindən istifadə etməklə təqdim edilə bilər. Bir firmanın dəyər zənciri və fərdi fəaliyyətini həyata keçirən bir qayda olaraq, onun tarixinin, strategiyasının, strategiyasının həyata keçirilməsinə dair yanaşma və fəaliyyətin əsasını təşkil edən iqtisadiyyatın bir yansımasıdır ... Alıcılar üçün dəyər yaratmaq, bu xərcləri aşan hər hansı ümumi biznes strategiyasının məqsədi." ([Competitive Advantage: Creating and Sustaining Superior Performance](#), New York 1998).

Sosial biznes müəssisələri isə bu düşüncənin üstündən xətt çəkdi. " Hibrid dəyər zəncirləri " yaratmaqla, bu müəssisələr yeni bazarlar yaratmaqda və milyonlarla aşağı gəlirli istehlakçıya xidmət edir.

Sosial biznes müəssisələri hüquqi baxımdan bütün müəssisələr üçün istifadə olunan mövcud normativ strukturlardan istifadə edə bilər. Bunlar; xeyriyyə təşkilatları, qeyri-kommersiya təşkilatları- birliklər, fondlar, kooperativlər kimi. Lakin xüsusilə sosial biznes müəssisələri üçün istifadə edilən hüquqi strukturlar da mövcuddur. Bunlar: İctimai rifahə xidmət edən şirkət (community interest company – CIC), Aşağı mənfəətli məhdud məsuliyyətli şirkət (low-profit limited liability company (L3C), Elastik məqsədli şirkət, Faydaya əsaslanan şirkəti (benefit corporation)

3. Sosial Biznesin Digər Sosial Fəaliyyətlərdən Fərqi

Sosial biznes bəzən QHT və Fondların sosial layihələri, xeyriyyəçilik, Koporativ Sosial Məsuliyyət, sosial sahibkarlıq anlayışları ilə qarışdırılır.

▪ Sosial Biznes və Fondlar

Fondlar öz vəsaitləri ilə sosial təminat verməyi məqsəd qoyan bir və ya daha çox qrant alanın pulunu bölüşdürmək üçün yaranır. Fond Sosial biznes deyil, çünki maliyyə cəhətdən özünü təmin etmir, biznes fəaliyyəti kimi gəlir əldə etmir və sosial biznesdə olduğu kimi mülkiyyətçi yoxdur. Bir çox ölkənin qanunvericiliyinə əsasən, fondlar və qeyri-kommersiya təşkilatları dövlətin qoyduğu qanunlar çərçivəsində idarə heyəti tərəfindən idarə olunur. Fondlar ənənəvi olaraq qeyri-hökumət təşkilatına ianə edəndə, bu pul xeyriyyəçilik proqramlarının yaradılması və ya dəstəklənməsində istifadə olunur və bu proses müəyyən qədər fayda təmin edəcəkdir. Lakin hər bir halda, pul qısa zaman müddətində bitəcək və vətəndaş cəmiyyətinin təşkilatı işini davam etdirmək üçün yeni bir hədiyyə üçün müraciət edilir.

▪ Sosial Biznes və xeyriyyəçilik

Bir xeyriyyəçilikdən fərqli olaraq, bir sosial biznes mənfəət yaradır və maliyyə cəhətdən özünü davam etdirməyi hədəfləyir. İlk ehtiyacını aradan qaldırmaq, sosial müəssisələrin davamlı sosial təsir yaratmaq üçün gəlirləri təkrar investisiya qoymasına imkan verir.

▪ Sosial Biznes və QHT

Qeyri-hökumət təşkilatları rəsmi təşkilatlardan müstəqil olaraq qurulan, mənfəətsiz işləyən, bir sosial və ya ekoloji problemə yönəldilmiş və bu problemə diqqət cəlb etməyə və həll etməyə çalışan təşkilatlardır. QHT-lər öz üzvlərini və işçilərini könüllülük prinsipinə əsasən seçir, bağışlardan gəlir əldə edir və bu gəliri problemi həll etmək üçün xərcləyir.

- QHT-lərin məqsədi yalnız "lazım olanlara kömək etmək" deyil, QHT-lər dəyişiklik yaratmaq və həll yollarını yaratmaq məqsədi daşıyır.
- QHT kommersiya təşkilatları kimi mənfəət məqsədi güdən təşkilatlar deyildir.
- QHT-lərin gəlir mənbələri ianələrdən və müəyyən fəaliyyətlərdən asılı ola bilər. Əgər resurslar yaradıla bilməzsə, onların layihələri həyata keçirilə bilməz, bu da həll edilməmiş sosial problemlər deməkdir.

Ümumiyyətlə QHT-lər cəmiyyət içərisindən gələn təşkilatlardır, cəmiyyətin problemlərinə həll axtarır və eyni zamanda cəmiyyətlə sıx əlaqələr qurur.

QHT və sosial biznes arasında fərqlər :

- QHT-lərin sosial biznesdən fərqlənən ən əsas xüsusiyyəti gəlir modellərinin fərqli olmasıdır. QHT-lərin mənfəət əldə etmək məqsədi yoxdur, sosial müəssisələr öz fəaliyyətlərini saxlamaq üçün mənfəət mənfəət əldə etməlidirlər. Ancaq sosial biznesdə bu mənfəət yenidən sosial problemləri həll etmək üçün istifadə edirlər.
- Sosial biznesdə QHT kimi könüllü ianə verənlər yoxdur, müştərilər var. Eyni zamanda, heç bir könüllü işçi yoxdur. Hər kəs əmək haqqı qarşılığında çalışır
- Sosial biznes təcili problemlərə uzunmüddətli həllər gətirməklə yanaşı, QHT-lər bəzən təcili problemlərə təcili həllər çıxara bilər.
- Sosial biznes QHT-lərlə eyni problemi həll edə bilərlər. Fərqli olaraq, sosial biznesdə problemi daha innovativ şəkildə həll edilir.
- Sosial Biznes və Sosial sahibkarlıq

Saifanın sözlərinə görə (2012), sosial sahibkarları sahibkarlardan fərqləndirən dörd məsələ var; a) missiyaya yönəlmiş (sehrli ictimai dəyər missiyası), b) sahibkarlıq davranışı, c) təşəbbüskar (innovativ və açıq) təşkilatlarda iştirak, d) maliyyə cəhətdən müstəqil təşkilatlarda iştirak etmək (özünü yarananlar). Saifan (2012: 25) sosial yönümlü bir sahibkar və ictimaidir sahibkarlar arasında ümumi və fərqli xüsusiyyətlər cədvəl 1-də göstərilir sıralayır.

Sahibkar	Ortaq xüsusiyyətləri	Sosial sahibkar
Uğurlara yönəlmiş Riskə gedən Təşkilatlandırıcı Strateji düşüncə Dəyər yaranan Birlikçi Screaming	Yenilikçi Fədakar Təşəbbüs sahəsi Lider Füsrət yönümlü qərarlı bağlı	Missiya lideri Duygusal İdea lideri Sosial dəyər yaranan Sosial yönümlü idarəçi vizyoner Çox etibarlıdır

Mənbə: Saifan (2012: 25).

Bir çox sosial biznes sosial sahibkarların təşəbbüsü ilə başlanılıb və davam edir. Lakin hər bir sosial sahibkarın sosial biznesi olmadığı (qeyri-kommersiya təşkilatı quruluşu) kimi hər sosial biznes yaranan fərdi də sosial sahibkar çağırmaq səhvdir. Sosial biznes qurmuş və onu müvəfəqiyyətlə idarədən sosial sahibkarlar olduğu kimi, eləcə də sosial biznesi olmadan əhəmiyyətli sosial və iqtisadi təsirlər yarada bilən sosial sahibkarlar nümunələri vardır. Bundan əlavə, sosial biznes kommersiya biznesindən fərqli olaraq kopyalana bildiyi üçün sosial sahibkar olmayan insanlar tərəfindən model olaraq alınıb sosial biznes kimi fəaliyyət göstərə bilər.

▪ Sosial Biznes və KSM

Korporativ sosial məsuliyyət anlayışının bir neçə tərfi mövcuddur: 1. Sosial məsuliyyət üçün biznes (Business for Social Responsibility) – korporativ sosial məsuliyyət etik dəyərləri qiymətləndirən, həmçinin insanlara, cəmiyyətlərə və ətraf mühitə hörmət edən yollarla kommersiya uğuruna nail olmaqdır 2. Avropa Komissiyası (European Commission) – korporativ sosial məsuliyyət elə bir konsepsiyadır ki, onun vasitəsilə şirkətlər sosial və ətraf mühit siyasətlərini könüllü olaraq öz biznes əməliyyatları, həmçinin maraqlı şəxslərlə qarşılıqlı münasibətlərinə inteqrasiya edirlər. Başqa sözlə desək, KSM cəmiyyətin və ətraf mühitin inkişafında şirkətlərin könüllü olaraq iştirak iradəsini nümayiş etdirən bir konsepsiyadır. 3. Dünya Bankı (World Bank) – KSM cəmiyyətin həyat şəraitini yaxşılaşdırmaq üçün şirkətin öz əməkdaşları, onların ailələri, yerli əhali - bir sözlə, bütün cəmiyyətlə birlikdə həm biznesin, həm də inkişafın xeyrinə olacaq tərzdə davamlı iqtisadi inkişafa töhfə vermək məsuliyyətidir.

Filip Kotlerin fikrincə isə, KSM biznesin idarə olunması üçün müvafiq vasitələri reallaşdırmaqla və korporativ resursları sərf etməklə cəmiyyətin rifah halını yaxşılaşdırmaq öhdəliyi yönümlü şirkətin azad seçimidir. Əksər istehlakçılar düşünür ki, şirkətlər öz biznes hədəflərinə nail olmaqla bərabər KSM-ə də riayət etməlidirlər. Həmçinin böyük bir qisim istehlakçılar da hesab edirlər ki, xeyriyyəçiliklə məşğul olan şirkətlər ictimaiyyət arasında müsbət imicə malik olurlar. Opival və digərləri müəyyən etmişlər ki, KSM-in heç də bütün fəaliyyət növləri istehlakçılar üçün cəlbedici deyil. Onlar məsləhət görürlər ki, pərakəndə satışla məşğul olanlar bir fəaliyyət növü üzrə mərkəzləşsinlər. Bekker-Olsenə görə, əgər şirkətdə sosial təşəbbüs onun digər hədəfləri ilə üst-üstə düşmürsə, bu hal mənfi nəticələr doğuracaq.

Sosial Biznes ilə Korporativ Sosial Məsuliyyət arasındakı fərq incələndiyi zaman ortaya çıxan xüsusiyyətlər bu şəkildədir (Hurt, 2012); a) korporativ sosial məsuliyyət "kiçik fərqlər" yaratmaq ancaq bunu ən yaxşı şəkildə etmək ikən sosial biznes, tamamilə yenilikçi bir fərq yaratmaqdır. Korporativ Sosial Məsuliyyətdə müəssisələr istehlakçılarının istiqamətli məhsullarını / xidmətlərini çıxarmaqda, marka olaraq özlərini tanıtmada, istehlakçılardan aldıklarını cəmiyyətə, ətraf mühitə və işçilərinə "geri verməkdədirlər". Sosial biznes isə mənfəət məqsədi güdmədən və ümumiyyətlə dezavantajlı qruplara istiqamətli olaraq sərmayə ya da məlumat qıtlığına görə əldə edilə bilməyən dəyəri yaratmaq üzrə fəaliyyət göstərir, b) korporativ sosial məsuliyyət səhmdarlarla və maraqlı tərəflər (çalışan, cəmiyyət, ətraf) arasında münaqişə üzərinə fokuslanarkən, sosial biznesdə əsas olan "istehlakçı / müştəri" dir, c) Korporativ sosial məsuliyyət ictimai rəy fikirlərini və mənfəət yönümlü biznes müəssisələri ilə üstünlükləri qarışdırır, sosial biznes cəmiyyətin nəzərə alınmadığı problemləri aradan qaldırmaq missiyası ilə mənfəət yönümlü səmərəni qarışdırır.

Korporativ Sosial Məsuliyyət və Korporativ Sosial biznes arasında fərqlər Cədvəl 2-də olduğu kimi Outside Inc (2015) tərəfindən təsvir edilmişdir.

Korporativ Sosial Məsuliyyət	Korporativ Sosial Biznes
Mənfi təsirləri minimuma endirmək	Müsbət təsirləri artırmaq
Artan innovasiya	Transformativ innovasiya
İşdən ayrılma	İşin bir parçası
Reaktiv	Proaktiv
Mövcud fəaliyyət/bazarlar	Yeni bazarları kəşf etmək

Davamlı münasibətin aktivləşdirilməsi	DNA və yenilikləri aktivləşdirmək
Günün ehtiyaclarını qarşılamaq	Gələcəyin ehtiyaclarını qarşılamaq

Mənbə: OutsideInc (2015).

4. Sosial Biznesdə Dünya Təcrübəsi

İlk sosial biznes nümunələri Prof. Məhəmməd Yunus tərəfindən qurulmuş olan Grameen şirkəti ilə dünyada məşhur beynəlmilərlə şirkətlərin tərəfindən ortaq qurulan birgə müəssisə kimi yaradılmışdır. İlk sosial biznes 2005-ci ildə qurulan Grameen Danone şirkətidir. Grameen Danone, Bangladeşli uşaqlar arasında zəif qidalanma səviyyəsinin azaldılması məqsədilə Fransız südü şirkəti Danone və Grameen şirkətləri arasında birgə müəssisə olaraq yaradılıb. Grameen Danone uşaqlar üçün dadlı bir qatıq istehsal edir və yoxsullar üçün münasib bir qiymətə satır. Qatığın tərkibi uşaqların normal qidalanmasında çatışmayan dəmir, sink, yod və s. kimi qidalandırıcı maddələr ilə təmin edilir. Bir uşağ səkiz ilə doqquz ay ərzində həftədə iki fincan qatıq yeyən zaman, ehtiyacı olan bütün mikro-qidaları alır və sağlam və şən bir uşaq olur. Grameen Danone model rolunu oynadı və dünya səviyyəsində diqqətləri cəlb etdi.

Digər bir sosial biznes, Arsenik çirkənləməsinin böyük problem olduğu Banqladeş kəndlərinə təhlükəsiz içməli su gətirmək üçün Fransanın əsas su şirkətlərindən biri olan Veolia ilə Grameen arasında birgə müəssisə olan Grameen Veolia Su Şirkətidir (Grameen Veolia Water Company). Arsenik suyu içmək əvəzinə kəndlilər şirkətdən çox aşağı qiymətlərlə su alırlar.

Almaniyanın BASF şirkəti, Grameen ilə birgə müəssisə sazişi imzalayıb Banqladeşdə kimyəvi cəhətdən təmizlənmiş miçətkən istehsal edir. Bu miçətkənlər yataqlara sərilir və yuxu zamanı insanları zəhərli haşəratlardan və onların yaydığı xəstəliklərdən qoruyur. BASF Grameen birgə müəssisəsi bu məhsulu mümkün qədər aşağı qiymətə istehsal edib sataraq yoxsulların yararlanması məqsədini daşıyır.

Intel Corporation və Grameen şirkətinin birgə təşkil etdiyi Grameen Intel, informasiya və kommunikasiya texnologiyaları, məsələn, inkişaf etməkdə olan dünya, həkim və tibb bacılarının, o cümlədən tibbi klinikaların az olduğu kəndlərə gətirilməsi yolu ilə yoxsulların problemlərini həll etmək məqsədi daşıyır. Burada əsas məqsəd ən qabaqcıl sağlamlıq konsepsiyalarını kasıb kəndlilərə gətirəcək yeni texnologiya yaratmaq və daha sonra bu həyati xidmətləri son istifadəçilərə iqtisadi olaraq daha davamlı şəkildə çatdırmaq üçün kiçik sahibkarlar yaratmaqdır.

Adidas və Grameen şirkətlərləri arasında birgə müəssisənin hədəfi ən aşağı gəlirli insanlar üçün məqbul qiymətli ayaqqabı istehsal etməkdir. Grameen Adidas'ın hədəfi, uşaqların və ya yetkinlərin olmasından asılı olmayaraq heç kimin ayaqqabısız qalmamasından əmin olmaqdır. Buradakı əsas məqsəd kənd yerlərində, xüsusən də uşaqlarda, gəzməklə yayılan parazit xəstəliklərdən əziyyət çəkmələrinə mane olmaqdır. Adidas, Grameen ilə əməkdaşlıq edərək və iqtisadi cəhətdən mümkün sosial biznes modelini istifadə edərək; bu faydanı inkişaf etməkdə olan dünyanın ən yoxsul insanlarınə gətirmək üçün çalışır.

Poçt satışlarında dünya lideri olan digər bir Alman şirkəti olan Otto GmbH, Cənubi Asiyadan inkişaf etmiş ölkələrə ixrac etmək üçün tekstil və hazır geyim istehsal etməyi planlayır. Otto Grameen, Banqladeşdə ərsiz, uşaq qadınların, o cümlədən əlil insanların istifadəsi üçün bir fabrikin qurmağı planlaşdırır. Fabrikin məqsədi əldə ediləcək mənfəəti işçilərin, uşaqların və dünyadakı yoxsulların həyat keyfiyyətini yaxşılaşdırmaq üçün istifadə olunacaqdır.

Braziliyada "Avon ladies" hətta Amazon meşələrinin ortasında şəhər və kənd istehlakçılarına yüz minlərlə kosmetika satırlar.

Hindistanda Hindustan Lever, kəndli istehlakçılara əlavə dəyərin çoxmillətli şirkətlərin ənənəvi təcrübələrindən kənara çıxması lazım olduğunu öyrəndi. Bu istehlakçıların ehtiyaclarına cavab verən və kütləvi informasiya vasitələrinin əvəzinə üz-üzə qarşılıqlı təsirlərlə dəstəklənən əlverişli sabun və yuyucu vasitələr hazırlamalıdır.

Dünyanın ən böyük üçüncü böyük sement istehsalçısı olan Cemex şirkətinin Meksikada yüz minlərlə az gəlirli istehlakçıların ehtiyaclarını ödəmək üçün nəzərdə tutulmuş bir məhsulun inkişafına yönəldilmişdir. Cemex yoxsul ailəyə hər hansı bir subsidiya ödəmədən tikinti materialları və evləri almağa imkan verən yeni bir təcrübəyə başladı. Cemex'in Patrimonio Hoy proqramı üçüncü ildədir və 30.000-dən çox ailəyə xidmət göstərir; Qlobal bir işin mənfəət yaradarkən mənfəət əldə edə biləcəyinə güclü bir nümunədir.

David Green, Hindistanda Aurolabin yaradılması ilə nəticələnən "mərhəmətli kapitalizm" adını nə qədər aşkar etdiyini və araşdırdığını ətraflı izah edir. Katarakt xəstələri üçün cərrahi olaraq implantasiya edilmiş süni linzaların istehsalçısı olan bu qeyri-kommersiya istehsalçısı, bu linzaların dünyanın ikinci istehsalçısı oldu. Aurolab mənfəətli bir biznesdir və məhsullarını normal qiymətdən 20-30 qat daha ucuz satmaq yolunu tapmışdır. Yaxında bu konsepsiyanın eşitmə cihazlarına və yüksək marjlı tibbi cihazlara tətbiq oluna biləcəyi gözlənilir.

Fabio Rosa kimi sosial sahibkarlar aşağı gəlirli ailələrə nə qədər pul verə biləcəyinə əsaslanan xidmətlərin layihələndirilməsi ilə yeni bazarlar aşkar edirlər. Kənd elektro texnologiyaları onilliklər ərzində var idi, lakin Fabio yenilikləri milyonlarla insana əlverişli vədlər gətirən "icarə sistemi"nin tətbiqidir.

5. Azərbaycanda sosial biznes nümunəsi- "ABAD"

Ümumi dünyada Sosial Biznes konsepsiyası yeni olduğundan Azərbaycanda da hələ inkişaf etməkdədir. Sosial biznesin inkişaf etməsi kiçik və orta sahibkarlığın artması ilə bərabər cəmiyyətdəki problemlərin həllində və rifahın yüksəldilməsində böyük rol oynayır. Həmçinin işsizliyin və yoxsulluğun aradan qalxmasına, məşgulluğun artmasına da öz töhfəsini verir. Məhz bu səbəblərdən Sosial Biznesin inkişafı dövlətin qarşısında duran əsas vəzifələrdən biridir.

Azərbaycanda sosial biznes nümunəsi "ABAD" -dır. "ABAD", Azərbaycan Respublikası Prezidenti İlham Əliyevin 23 sentyabr 2016-cı il tarixli fərmana əsasən, Azərbaycan Respublikasının sosial-iqtisadi inkişafında vətəndaşların fəal iştirakına, kiçik və orta sahibkarlığın inkişafına, əhəlinin məşğulluq səviyyəsinin artırılmasına və rəqabətqabiliyyətli ailə təsərrüfatlarının formalaşdırılmasına dəstək vermək məqsədilə sosialyönümlü layihələr həyata keçirən mərkəz olaraq yaradılıb.

"ABAD", Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında Vətəndaşlara Xidmət və Sosial İnnovasiyalar üzrə Dövlət Agentliyinin (ASAN xidmət) tabeliyində fəaliyyət göstərir.

Hal hazırda "ABAD" dekorativ-tətbiqi xalq sənətkarlığı və kənd təsərrüfatı sahəsində fəaliyyət göstərən ailə bizneslərinə dəstək layihələri həyata keçirilir. "ABAD" həmçinin ailə təsərrüfatlarına biznes-planlaşdırma, marketinq, brendinq və dizayn, maliyyə-mühasibat, hüquqi yardım xidmətləri göstərir.

İstehsal olunmuş məhsulların "bir pəncərə" prinsipi üzrə sertifikatlaşdırılması, logistika işinin və satışların təşkili "ABAD" tərəfindən həyata keçirilir. Layihə çərçivəsində istehsal olunmuş məhsulların üzərində istehsalçı ailənin brendi ilə yanaşı, məhsulun "ABAD"-ın nəzarəti altında hazırlandığını göstərən müvafiq nişan yerləşdirilir.

“ABAD” publik hüquqi şəxsin fəaliyyətinin prioritet istiqamətləri dekorativ-tətbiqi xalq sənətkarlığı və kənd təsərrüfatı sahəsində fəaliyyət göstərən ailə bizneslərinə dəstək göstərməkdir. Bu sahədə ilkin olaraq Masallı, Balakən, İsmayılı, Şəki və Bakı şəhərindən ümumilikdə sənətkarlıqla və kənd təsərrüfatı sahəsi ilə bağlı ailələr seçilmişdir.

“ABAD” bir sıra beynəlxalq təşkilatlarla, o cümlədən də BMT-nin İnkişaf Proqramı (UNDP) ilə əməkdaşlıq edir. Əməkdaşlıq çərçivəsində, ailələrin biznesə cəlb edilməsini təşviq etmək üçün bir ailənin istehsal avadanlıqları ilə təchiz olunmuş ət məhsulları istehsal konteyneri ilə təmin olunmasında UNDP maliyyə dəstəyi göstərmişdir.

2016-cı ilin noyabr ayında Azərbaycan Dövlət Neft Şirkəti (SOCAR) və “ABAD” arasında Əməkdaşlıq Sazişi imzalanmışdır. Sazişə əsasən, SOCAR Balakəndə növbəti “ABAD” mərkəzinin yaradılmasına və 12 ailənin zəruri istehsal avadanlıqları, o cümlədən istehsal konteynerləri ilə təmin olunmasına dəstək göstərəcəkdir.

“ABAD”ın Masallı və Balakən rayonlarında fəaliyyət göstərən regional mərkəzləri tərəfindən qeyd olunan bölgələrdə yaşayan ailə bizneslərinə monoblok-konteynerlər şəklində zəruri istehsal avadanlıqları təqdim olunub. Bu monoblok-konteynerlərdə pendir, cəm və mürəbbə məhsullarının istehsalı üçün bütöv istehsal xətti yaradılıb. Avadanlıqlar əvvəllər kустar üsulla ərsəyə gələn məhsulların bütün standartlara cavab verən şəraitdə hazırlanmasına imkan verir. Bundan başqa, “ABAD”çı ailələrin istehsal etdiyi məhsulların brendləşdirilməsi, qablaşdırma və dizaynların tərtib olunması kimi işləri də həyata keçirilir. İndiyədək “ABAD” tərəfindən Masallı və Balakən rayonlarında 12 ailə təsərrüfatına monoblok-konteyner şəklində zəruri istehsal avadanlıqları təqdim olunub.

18 avqust 2017-ci il tarixdə Balakən rayonunda “ABAD” tərəfindən dəstəklənən ailə təsərrüfatlarının məhsulları paytaxt Bakı şəhərində satışa çıxarılıb. Təqdim olunan cəm və mürəbbə məhsulları beş “ABAD”çı ailə tərəfindən hazırlanıb. Məhsullar “ABAD” tərəfindən ailələr üçün yaradılmış brend adı və uyğun dizayn altında təqdim olunur. İlkin mərhələdə məhsulları satışa çıxarılmış ailə brendləri aşağıdakılardır: **“Balməkan”** (Bazarovların ailə təsərrüfatı), **“Dənə-dənə”** (Bağırovların ailə təsərrüfatı), **“Yay səbəti”** (Əliyevlərin ailə təsərrüfatı), **“Bağımızın bəhrəsi”** (İbrahimovların ailə təsərrüfatı), **“Budaqdan”** (Xəlilovların ailə təsərrüfatı).

Bu məhsullar “ABAD” tərəfindən verilmiş texnoloji avadanlıqlardan istifadə etməklə ailə təsərrüfatlarında hazırlanıb. “ABAD”çı ailələrin tərkibində heç bir qatqı olmayan tam təbii məhsulları özünəməxsus dadı ilə fərqlənir. Ailələr mürəbbə və cəmlərin hazırlanmasında bağlarından topladığı meyvələrdən istifadə edirlər. Bundan başqa, məhsullar müvafiq uyğunluq və gigiyena sertifikatlaşdırmasından keçiblər.

“ABAD”-ın dəstəyi ilə yaradılan brendlər: “Təklə” –Masallı rayonu, “Bizim nemət”- Balakən rayonu, “Kəndli”- Masallı rayonu, “Şanlı”- Balakən rayonu, “Çiçəkli”- Masallı rayonu, “Şərəfə”- Masallı rayonu, “Meyvə bağı”- Balakən rayonu, “Şeirli meyvələr”- Balakən rayonu, “Bal kimi”- Masallı rayonu, “Bağımızın bəhrəsi”- Balakən rayonu, “Nübar”- Masallı rayonu, “Yay səbəti”- Balakən rayonu, “Balməkan”- Balakən rayonu, “4 Fəsil”- Balakən rayonu, “Dənə-dənə”-Balakən rayonu və s.

Hazırda “ABAD”-a müraciət etmiş digər ailə bizneslərinə müvafiq dəstək göstərilməsi istiqamətində işlər davam edir.

“ABAD”ın Sayca hal hazırda dörd mərkəzi var. Birincisi, turistlərin sıx olduğu “İçərişəhər” Dövlət Tarixi-Memarlıq Qoruq İdarəsinin ərazisində, ikincisi, Azərbaycana hava nəqliyyatı ilə səfər edən turistlərin tələbatını qarşılamaq üçün Heydər Əliyev Beynəlxalq Hava Limanının “Duty Free” zonasında, üçüncüsü, Bakı Dəmiryolu vağzalının ərazisində, dördüncüsü isə Şamaxının Dəmirçi kəndində “ABAD” sərği-satış mərkəzləri yaradılıb və fəaliyyət göstərir. Mərkəzlərdə Azərbaycanın müxtəlif regionlarından sənətkar ailələrinin əl işləri və “ABAD”çı ailələrin cəm və mürəbbə məhsulları satışa çıxarılıb.

6. Nəticə və təkliflər

Məqaləyə nəzər saldıqda sosial biznesin inkişafının ümumi dövlətin rifah səviyyəsinin yüksəlməsinə gətirib çıxardığını görürük. Sosial Biznes ölkədə zəif inkişaf etmiş sahələrin inkişafına təkan verir. Məhz bu səbəbdən ölkədə sosial biznes üçün münasib şərait yaratmağı, insanlara bu konsepsiyayı aşılamaq bizim əsas prioritetimiz olmalıdır. Sosial biznes “ABAD” la kifayətlənməməlidir.

Hüquqi cəhətdən sosial bizneslə bağlı qanunvericiliyə bir o qədər də çox ehtiyac yoxdur, çünki bu normal bildiyimiz bir biznesdir. Sosial biznes müəssisələri hüquqi baxımdan bütün müəssisələr üçün istifadə olunan mövcud normativ strukturlardan istifadə edə bilər. Lakin ölkə qanunvericiliyində sosial biznesin hüquqi formalarının yaradılması sosial biznesin dövlət üçün nə qədər əhəmiyyətli olmasını bildirmə bilər. Sosial biznesin ciddiyyətini çərdirmək üçün bu sahədə qanun qəbul olunmalıdır. Yəni dövlət sosial biznes sahəsinə təşviq siyasəti həyata keçirməlidir. Beləliklə stimullaşdırıcı tədbirlər, xüsusilə də dövlətin özəl sektorun sosial biznes fəaliyyətinə dəstək göstərməsi lazımdır.

Azərbaycanda fəaliyyət göstərən böyük bizneslərin bir hissəsini sosial biznesə yönləndirmək olar. Bunun üçün Azərbaycanda fəaliyyət göstərən biznesmenləri maarifləndirmə aparmaqla dünya təcrübəsində onun necə tətbiq olunması, əldə olunan nəticələr, şirkətlərə və dövlətə nə qədər əhəmiyyətli olmasının çatdırılmalıdır.

Dünya təcrübəsindəki bir neçə sosial biznes nümunəsi ilə tanış olduq. Bildiyimiz kimi bu sosial biznes müəssisələri get-gedə qloballaşır və transmilliləşirlər. Onlarla müxtəlif strateji ittifaqlara getmək, Azərbaycana invest etmələrinə təkliflər vermək olar. Yəni Azərbaycanda müəyyən problemləri arəşdırıb və bu problemlərin həlli istiqamətində əmtəə istehsal edə və ya xidmət göstərə bilərlər.

ƏDƏBİYYAT

1. Dees, J.G. (2001). The Meaning of Social Entrepreneurship
2. Mair, J., ve Mart, J. (2006). Social Entrepreneurship Research: A Source of Explanation, Prediction and Delight. Journal of World Business, 41(1), 36-44.
3. Saifan, S.A. (2012). Social Entrepreneurship: Definition and Boundaries. Technology Innovation Management, February
4. Ateş Gürkan, Ögütöğulları Eren, 2012. “Türkiye’de Yoksullukla Mücadelede Mikro kredi Uygulamaları”, Trakya Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi, Aralık 2012, Cilt 14, Sayı 2 (1-22).
5. Urich, T. F. (2013). Business organizations in the 21st century: A look at new legal forms for business that enhance social enterprise. Southern Law Journal, 23, 329-343.
6. Peredo, A.M. ve McLean, M. (2006). Social Entrepreneurship: A Critical Review of the Concept”. The Journal of World Business, 41(1): 56-65.
7. Yunus Muhammed, 2012. Sosyal İşletme Kurmak, İnsanlığın En Acil İhtiyaçlarını Karşılayacak Yeni Bir kapitalizm Türü, Doğan Egmont Yayıncılık ve Yapımcılık Tic.A.Ş., İstanbul
8. Aktan, Coşkun Can. ‘Kurumsal Sosyal Sorumluluk: İşletmeler ve Sosyal Sorumluluk’, İGİAD İktisadi Girişim ve İş Ahlakı Derneği Yayınları, İstanbul 2007.
9. Philip Kotler, Nancy Lee (2005). "Corporate Social Responsibility", p.5
10. Business for Social Responsibility, BSR Issue Briefs, Overview of Corporate Social Responsibility.

11. European Commission, Directorate-General for Employment and Social Affairs, Promoting a European framework for Corporate Social Responsibility, Green Paper, July 2001, p. 8.
12. The World Bank, Corporate Social Responsibility Practice, Public Sector Roles in Strengthening Corporate Social Responsibility: Taking Stock, January 2004, p. 3.
13. Ozan Dündar, Seher, 2007. Mikro Finansman, Ekonomik ve Sosyal Araştırmalar Müdürlüğü, Türkiye Kalkınma Bankası A.Ş. Yayınları Kasım 2007, Ankara
14. Дэвид Борнштейн. Как изменить мир. Социальное предпринимательство и сила новых идей = How to Change the World: Social Entrepreneurs and the Power of New Ideas
15. Yunus, Muhhamad (2007). Banker to the Poor. New York: PublicAffairs. p. 251.

XARİCİ DİLLƏRİN TƏDRİSİNDƏ KOMMUNİKATİV KOMPETENSİYANIN FORMALAŞDIRILMASININ SƏMƏRƏLİ YOLLARI

Vəfa Məmmədova

Bərdə Rayon Mustafaglı Kənd Tam Orta Məktəbi

Məlum olduğu kimi, hər hansı xarici dilin tədrisi prosesinin səmərəli şəkildə təşkil edilməsi üçün ilk növbədə mövcud təlim kontekstində məqsədlərin düzgün şəkildə müəyyənəndirilməsidir. Məqsədlər düzgün qoyularsa, tədrisin məzmunu və istifadə ediləcək metod, üsul və texnologiyaların müəyyənəndirilməsi, prioritetlərin, yəni ən vacib olan sahələrdə məsələlərin qoyuluşu da xeyli dərəcədə asanlaşır. Beləliklə, məqsəd və vəzifələri müəyyənəndirərək, ilk növbədə mövcud reallıqdan çıxış etmək lazımdır. Bu gün Azərbaycanda xarici dillərin, o cümlədən ingilis dilinin tədrisinin məqsədlərini müəyyənəndirərək, şagird və tələbələrin hansı bilik, vərdiş və bacarıqlara yiyələnəcəkləri olduqlarını əsas amil kimi götürmək lazımdır. Metodlardan istifadə şagird və tələbələrə öz təxəyyüllərindən istifadə etməyə və rəngarəng, maraqlı və zövqverici tapşırıqların həlli ilə özünü müvəffəqiyyətlə ifadə etməyə imkan verir. Dil öyrəncilərinin maraqları üzərində qurulan layihə-əsaslı tapşırıqlar məhdud imkanlı sinif şəraitini real dünyanın bir parçasına çevirməklə şagird və tələbələrə daha səbəst olmaq və dərslə maraqlanmaq imkanı yaradır. Məlum olduğu kimi, xarici dillərin tədrisində iki əsas biri-birindən tamamilə fərqli istiqamət mövcuddur: dil- yönümlü təlim və kommunikativ- yönümlü təlim. Bunların əsasını təşkil edən pedaqoji prinsiplər də biri-birindən köklü şəkildə fərqlənir. Belə ki, dil- yönümlü təlim mənimsənilməli olan qayda, leksik vahidləri, fonem və intonasiya modellərini şagird və tələbələrin bilik səviyyələrinə uyğun olaraq, planlı şəkildə adətən təcrid edilmiş halda aşılmasını nəzərdə tutur. Kommunikativ yanaşmanın əsasını təşkil edən kommunikativlik prinsipi isə, başlıca vəzifəni tədris edilən xarici dilin kommunikasiya vasitəsi kimi mənimsənilməsində görür və müvafiq olaraq, təqdim edilən hər bir dil vahidi, hər bir nitq strukturunun kommunikativ baxımdan əhəmiyyətli olduğunu diktə edir. Burada əsas məqsəd şagird və tələbələrə müxtəlif xarakterli kommunikativ tapşırıqların yerinə yetirilməsi prosesinə cəlb etmək, kommunikativ məqsədlərinə nail olmaq üçün zəruri olan dil vahidləri və nitq strukturlarını adekvat şəkildə istifadə etmək bacarıqlarına yiyələnəndə onlara yardım etməkdir. Onu da demək vacibdir ki, burada mənimsənilməli olan dil vahidləri və nitq strukturları şagird və tələbələrə hazır şəkildə təqdim edilmir. Kommunikativ məqsədlərinə nail olma istiqamətində addımlar atan şagird və tələbələr zəruri olan söz və qaydaları müəllimə, lüğətə, eləcə də müxtəlif orijinal mənbələrə müraciət etmək yolu ilə əldə edirlər. Bu da, öz növbəsində, şagird və tələbələrin kommunikasiya prosesinə fəal, bilavasitə maraqlı olan iştirakçılar qismində cəlb edilməsini tələb edir.

Qeyd etmək lazımdır ki, müasir dövrdə üstünlük kommunikativ- yönümlü təlimə verilir. Kommunikativ səriştəliliyin vacibliyini vurğulayan bir çox metodist alimlərin də söylədiyi kimi, xarici dilin mənimsənilməsində kommunikativ səriştəliliyin əldə olunması təkcə qrammatik və fonetik qaydaları, leksik vahidləri tədris etməyi deyil, həm də öyrənilən dil komponentlərindən real situativ mühitdə istifadə etməyi nəzərdə tutur. Bu isə xarici dil müəllimlərindən dildən kommunikativ situasiyalarda istifadə etmək bacarığı tələb edir. Məsələn, kommunikativ səriştəsi olan şəxs alışı-veriş etmək, istiqaməti soruşmaq, kimisə razılığa gətirmək və şəxsi hisslərini ifadə etmək kimi əməli işləri ingilis dilində necə yerinə yetirməyi yaxşı bilir. Bundan başqa, bu cür şəxs rəsmi və qeyri-rəsmi danışq aparmağın yollarını ehtiva edən dil üsullarından yaxşı xəbərdardır. Braunun (1994) qeyd etdiyi kimi, kommunikativ dil tədrisi ingilis dilini dil daşıyıcıları tərəfindən istifadə edilən şəkildə dili mənimsəməyə imkan verir ki, nəticədə, ingilis dilini öyrənən şagird və tələbələr sinif mühitini real dünya mühitinə asanlıqla və uğurla tətbiq edə bilirlər. [9,s.251] İngilis dil müəllimləri şagird və ya tələbə sıxlığı və həvəssiz dil öyrənciləri probleminin həlli üzərində düşünərək kommunikativ öyrənməyə imkan yaradan layihələri nəzərdən keçirməlidirlər. Qrammatik və leksik çalışmaların üstünlük təşkil etdiyi tədris planından fərqli olaraq, layihə işi həqiqi, uyğun və real həyata söykənən kommunikativ dialoqdan istifadəni tələb edən tapşırıqlar vasitəsilə bir-birlərlə əməkdaşlıq etmək imkanı yaradır. Bu cür gerçək kommunikasiya ana dilinin mənimsənilməsində olduğu kimi, şagird və tələbələrə kommunikativ səriştə əldə etməyə köməklik göstərir.

Kompetensiyaları səciyyələndirən xüsusiyyətləri müəyyənəndirərək aşağıdakı əsas prinsipləri göstərirlər: nitqin təşkil edilməsi (diskursiv kompetensiya); kommunikativ funksiyaların həyata keçirilməsinin təmin edilməsi; nitq prosesinin ardıcılığının təmin edilməsi, nitqin struktur cəhətdən təşkil edilməsi. Beləliklə, dil öyrənənlər və dil istifadəçiləri aşağıdakı bilik və bacarıqlara yiyələnəlidirlər: nitq prosesini struktur cəhətdən düzgün təşkil etmək və idarə etmək qabiliyyəti; nitqin mövzusunı müəyyənəndirmək, nitq prosesini müəyyən mövzu ətrafında təşkil etmək qabiliyyəti; nitqin səlisliyi və təbiiliyini təmin etmək, məntiqi ardıcılığını təmin etmək qabiliyyəti; nitqin stilistik adekvatlığını təmin etmək qabiliyyəti; nitqin ritorik cəhətdən səmərəliliyini təmin etmək qabiliyyəti; nitq prosesində birgə fəaliyyət prinsipinə riayət etmək bacarığı. Məsələn, metodikanın diqqət mərkəzində olan əsas məsələlərdən biri olan tədris edilən xarici dildə diskursiv kompetensiyanın dil öyrənənlərə aşılması və qiymətləndirilməsi yollarına nəzər salmaq. Problemi araşdıran metodist-alimlər diskursiv kompetensiyanın dinamik xarakterini qeyd edirlər.

Kompetensiyanın tədqiqini mümkün edən və dillərin öyrənilməsində və öyrədilməsində diskursun rolunu düzgün şəkildə müəyyənəndirilməsini təmin edən amillərdən danışarkən diskursun təhlili və mətn dilçiliyinin obyektə olan məfhumlar, konsepsiyalar və metodist-alimlər tərəfindən istifadə edilən terminləri göstərmək lazımdır.

Eyni zamanda xarici dildə diskursiv kompetensiyanın formalaşmasına bilavasitə təsir edən amillər göstərilir. Onlar aşağıdakılardır: ünsiyyət prosesində iştirak edən şəxslərin statusu, onların sosial rolları, aralarında olan münasibət, həmsöhbətlərin bir-birinə qarşı nəzakətli olub-olmaması, ünsiyyətin tərz və üslubu, iştirakçıların qeyri-verbal davranışlarının göstəriciləri olan mimika, jestlər və digər amillərdir. Beləliklə, diskursiv kompetensiya müvafiq olan səlislik, məntiqilik, rabitəliliyə riayət etməklə təşkil edilmiş və cümlədən uzun olan hekayə, danışq, məktub və s. bu kimi nitq formalarını anlamaq və yaratmaq kimi müəyyən edilə bilər.

Tanınmış alim Henry Widdowson özünün "Teaching Language as Communication" əsərində diskursiv kompetensiyanın dil öyrənənlərə aşılmasını kommunikativ dil təlimində olan əsas məsələlərdən biri kimi qiymətləndirir. [8,s. 86] İngilis dilini xarici dil kimi öyrənənlərə diskursiv kompetensiyanın aşılması yollarından danışarkən, Henry Widdowson bu istiqamətdə işin xarici dil tədrisinin ilkin pilləsindən

başlayaraq, məqsədyönlü, ardıcıl, mərhələli şəkildə aparılmasını tövsiyə edir. [8,s.82] Təhsilin pilləsindən və xarici dilin tədrisi mərhələsindən asılı olaraq, kompetensiyanın aşılmasına yönəldilmiş fəaliyyət təşkil edilməli və ardıcıl şəkildə həyata keçirilməlidir. Belə ki, şagird və tələbələr verilən mətni oxumalı, sonra isə oxuduqları mətn əsasında özləri mətn yaratmalıdırlar. Lakin, oxu üçün təqdim edilmiş mətnlə tanışlıqdan sonra onlardan bir sıra tapşırıq və çalışmaların yerinə yetirilməsi tələb edilir.

Diskursiv kompetensiyanın inkişaf etdirilməsinə yönəldilmiş tapşırıq və çalışmalara gəldikdə, burada həm dil, həm şərti-kommunikativ, həm də kommunikativ çalışmaların yerinə yetirilməsi nəzərdə tutulur.

Dil çalışmalarının istifadəsində məqsəd dil materiallarının istifadə edilməsi prosesində düzgünlüyün təmin edilməsi olduğu halda, şərti-kommunikativ və kommunikativ tapşırıq və çalışmaların yerinə yetirilməsində əsas məqsəd tələbələrə nitqin səlisliyi, məntiqliyi, rəbitəliliyini təmin etmək qabiliyyəti aşılamaqdır. Digər hallarda olduğu kimi, ixtisas dilində kompetensiyanın aşılması üçün istifadə edilən materiallar xarici dil tədrisinin mərhələsindən asılı olmayaraq, autentik olmalı, təlim materiallarının seçilməsində dil öyrənlərinin maraqları, tələbat və ehtiyacları nəzərə alınmalıdır. Kompetensiyanın aşılması prosesinin səmərəliliyini təmin edən amillərdən biri də bu istiqamətdə aparılan işin asandan çətinə, sadədən mürəkkəbə doğru prinsipinə riayət edilməsidir.

Avropa Şurası tərəfindən qəbul edilmiş cədvəldə aşağıdakı fəaliyyət növlərinin ardıcıl şəkildə yerinə yetirilməsi tövsiyə edilir: təkrar, imla, şifahi sual/cavab, şifahi suallara yazılı şəkildə cavabların verilməsi, ucadan oxu, üzünü köçürmə, yazılı şəkildə verilmiş suallara şifahi cavablar, yazılı suallara yazılı cavablar. Xarici dili öyrənən şagird və tələbələrin tələbat və ehtiyaclarının təhlil edilməsinin əhəmiyyətinə xüsusi önəm verən Avropa Şurasının sənədlərində qeyd edilir ki, dili tədris edən müəllimlərin başlıca vəzifəsi şagird və tələbələrin kommunikativ məqsədlərini və onların asıl gələ biləcəkləri kommunikativ tapşırıqları müəyyənləşdirməkdən ibarətdir. Həmçinin, xarici dili, o cümlədən ingilis dilini müxtəlif məqsədlərlə öyrənənlər də özlərinin kommunikativ ehtiyac və tələbatlarını dərk etməli və məqsədlərinə nail olmaq üçün dilöyrənmə fəaliyyətlərini düzgün şəkildə təşkil etməyi bacarmalıdırlar. Kommunikativ tapşırıqları yerinə yetirmək üçün dil istifadəçiləri kommunikativ fəaliyyət növlərinə cəlb edilməli və kommunikativ strategiyalardan istifadə etməlidirlər. Diskursiv kompetensiyanın aşılmasına məqsədlə istifadə edilən tapşırıq və çalışmalardan danışarkən, qeyd etmək lazımdır ki, hansı fəaliyyət növlərinə cəlb edilməsinin daha məqsəduyğun olduğunu müəyyənləşdirməklə daha səmərəli nəticələrin əldə edilməsini təmin etmək mümkündür.

Dilin kommunikativ yönümlü mənimsənilməsi yollarını araşdıraraq ilk növbədə yoxlanılması və qiymətləndirilməsi yolları və meyarlarını müəyyənləşdirmək olduqca vacibdir. Problemi araşdıran alimlərin tədqiqat işlərinin təhlili, keçirilən təlim nəticəsində tələbələr tərəfindən əldə edilmiş bilik və bacarıqların, müşahidələr keçirilən eksperimental tədrisin nəticələri belə bir fərziyyə irəli sürməyə imkan verir: kommunikativ yolla mənimsənilmiş bilik və bacarıqlar məhz kommunikativ yolla yoxlanılmalıdır. Zənnimizcə, mənimsənilmiş bilik və bacarıqların yoxlanılması da məhz bu istiqamətdə keçirilməlidir. Kommunikativ- təlim prosesinin həyata keçirildiyi bütün pillələrdə şagird və tələbələrin əldə etdiyi bilik və yiyələndiyi vərdiş və bacarıqların yoxlanılması müntəzəm olaraq sistemli şəkildə həyata keçirilməli və müvafiq olaraq, onların qeydiyyatı aparılmalıdır. Bəzən heç bir uğur və nailiyyətlərin əldə edilmədiyini düşünən tələbələr həvəsəldirmək və onlarda təlim prosesinin səmərəli və nəticə-yönümlü şəkildə təşkil edilməsi haqqında əminlik yaratmaq məqsədilə onları müntəzəm olaraq baş verən dəyişikliklər haqqında məlumatlandırmaq və əldə edilən nəticələri müzakirə etmək, beləliklə, onlarda özünüqiymətləndirmə bacarığının inkişaf etdirilməsini təmin etməklə daha səmərəli nəticələrin əldə edilməsi üçün lazımı şərait yaradılır.

Dil materiallarının yaradıcı nitq fəaliyyətində düzgün və adekvat şəkildə istifadə etmək bacarığının şagird və tələbələrə aşılamaq və qiymətləndirməni kommunikativ- yönümlü təşkil etmək məqsədilə şagird və tələbələr tərəfindən bu və ya digər kommunikativ xarakterli tapşırıqın yazılı şəkildə yerinə yetirilməsi məqsəduyğundur. Onu da nəzərə almaq lazımdır ki, yazılı işlərinin müəllimin köməyi olmadan, tam sərbəst şəkildə yerinə yetirilməsi mütləqdir. Təlim prosesində bu cür yazı işlərinin müntəzəm olaraq yerinə yetirilməsi əvvəlki yazıların sonrakı işlərlə müqayisə edilməsi şagird və tələbələrə onlarda olan irəliləyişi, o cümlədən, dil sahəsində qazandıqları bilik, vərdiş və bacarıqları görməyə imkan verir.

Beləliklə, əldə edilmiş nailiyyətlərin şagird və tələbələr tərəfindən dərk edilməsi, onlarda kommunikativ-yönümlü tədrisə inam yaradır və dili məhz bu istiqamətdə öyrənməyə onlarda maraq və həvəsin yaranmasına səbəb olur.

ƏDƏBİYYAT

1. Halliday A. The special needs of English language Education // ELT journal , 1994,v.48 (1), p. 3-11.
2. Harmer C. The Practice of English language teaching. Harlow, UK: Longman, 1991, 296 p.
3. Hymes D. Sociolinguistics the ethnography of speaking / Cambridge m. a : Winthrop Publications,1974, p.189-223.
4. Hyland, K. 1991. "Developing Oral Presentation Skills", English Teaching Forum, 29, 2, 35-7.
5. Hymes, D. 1972. On Communicative Competence. In J. B. Pride and J. Holmes (eds). "Sociolinguistics "pp. 26, 9-93. Harmonds worth " Penguin.
6. Johnson K. Communicative Syllabus design and Methodology. Oxford, New York: Pergamon Press, 1982.
7. Johnson R. and Morrow K. Communication in the Classroom. Applications and Methods for a Communicative Approach. Longman, 1981.
8. Widdowson, H. L. 1987. " The roles of Teacher and Learner, ELT Journal, 2, pp.83-87.
9. Brown H.D. Principles of language learning and teaching. Longman Publication, 2000, 352 p.

İNSAN KAPİTALI HAQQINDA MƏLUMATLARIN OBYEKTİVLİYİNİN STATİSTİK ÖYRƏNİLMƏSİ VƏ QIYMƏTLƏNDİRİLMƏSİ METODLARI Teymurova Vusala Vusala Teymurova UNEC

Müasir iqtisadiyyatda "insan kapitalı" anlayışı əməyin səmərəliliyinə təsir edən insanların bilik və bacarıqlarının təsviri üçün istifadə edilir. Son zamanlar insan kapitalının ölçülməsi, onun inkişafının statistik tədqiqi problemlərinə marağın artmasını və beynəlxalq statistik ictimaiyyət tərəfindən geniş müzakirə olunduğunu nəzərə alaraq, "2013-2017-ci illərdə Azərbaycan Respublikasında rəsmi statistikanın inkişafı Dövlət Proqramı"na İnsan kapitalının statistik öyrənilməsinə dair metodoloji izahatların və statistik göstəricilər sisteminin hazırlanması ilə bağlı tədbir daxil edilmişdir. Bu metodoloji izahatlar və göstəricilər sistemi qeyd olunan Dövlət Proqramının həyata keçirilməsi üzrə Tədbirlər Planına uyğun olaraq insan kapitalının inkişafına dair ölkə proqramlarının və strategiyalarının hazırlanmasına dair məlumatlarla təminatın sistemləşdirilməsi məqsədilə hazırlanmışdır. Azərbaycan Prezidentinin 06 dekabr 2016-cı il tarixli "Milli iqtisadiyyat

və iqtisadiyyatın əsas sektorları üzrə strateji yol xəritəsinin başlıca istiqamətləri” adlı fərmanının 7.3 bəndində məhz insan kapitalının inkişaf etdirilməsi öz əksini tapmışdır.⁷

İnsanın yaradıcılıq qabiliyyəti, onun intellekti, dərrakəsi, mürəkkəb məsələlərin qeyri-ənənəvi həllini tapmaq bacarığı innovasiya prosesində istisna rol oynayır. Eyni zamanda iqtisadi, elmi, bədii, texniki və sosial problemlərin həllində geniş bilik, nizamlı informasiya sistemi, innovatorların qarşılıqlı yaradıcılığı labüddür. [1]. Bu isə o deməkdir ki, insan qabiliyyəti istənilən müəssisənin kapitalı kimi çıxış edir. Məhz yaradıcı fəaliyyət nəticəsində insan kapitalının əsas rolu meydana çıxır. Fərdi insan kapitalı insanın ayrılmaz şəxsi keyfiyyətlərini özündə birləşdirən və onun şəxsi iradəsi vasitəsilə əldə olunan istedadının iqtisadi növüdür. Fərdi kapitalın aşağıdakı əsas elementləri müəyyən edilmişdir:

1. biliklər - məqsədyönlü (iqtisadi) fəaliyyət zamanı səmərəliliyi artırmağa imkan verən informasiya sistemi;
2. qabiliyyət - müəyyən fəaliyyət növünü uğurla icra etmək bacarığı;
3. fəaliyyət üzrə təcrübə və vərdişlər - uzun dövr ərzində konkret əmək fəaliyyətini yerinə yetirmək ustalıqı;
4. mədəniyyət - cəmiyyətdə mövcud olan bilik, qayda, ənənə, mənəviyyət çərçivəsində davranış prinsipləri;
5. hərəkətverici amil - fəaliyyət istiqaməti, onun intensivliyi, proses və onun nəticələrindən məmnunluq.

İnsan kapitalı sağlamlıq kapitalı, mədəni-mənəvi kapital, əmək kapitalı, təşkilatçılıq kapitalı, sahibkarlıq kapitalı, intellektual kapital da daxil olmaqla fərdi insan kapitalının növlərini təsnifləşdirmək üçün əsas təşkil edir. (cəxem 1.)

Sağlamlıq kapitalına qoyulan investisiya sağlamlığın qorunması və möhkəmləndirilməsi hesabına iş qabiliyyətinin qorunub saxlanmasına, insan həyatının məhsuldar dövrünün artmasına öz müsbət təsirini göstərir. Sağlamlığın səviyyəsi əsasən səhiyyə xidmətinin keyfiyyətindən asılıdır. Sağlamlığa qoyulan investisiya istehsalatda işçi qüvvəsinin normal dövryyəsinə təmin edir. Sağlamlığın aşağı düşməsi, əlillik, iş qabiliyyətinin itirilməsində öz əksini tapır. Səhiyyəyə kapital qoyuluşundan fayda xəstəliklərin azalması, ölkə əhalisinin sağlamlıq səviyyəsinin yüksəlməsi ilə səciyyələnir.

Əmək kapitalı insanın bütün həyatı boyu təcrübənin, əmək vərdişlərinin, bacarıqların və əsas etibarilə biliklərin toplanması yolu ilə formalaşır. Təhsil ixtisaslı işçilərin biliklərinin bərpasının əsas üsullarından biridir. İşçilərin əmək potensialının qiymətləndirilməsi ixtisas dərəcələri üzrə həyata keçirilir. İxtisas özlüyündə əmək kapitalının ayrılmaz hissəsini təşkil etməklə işçinin peşə hazırlığının dərəcəsini və növünü əks etdirir. Müasir dövrdə yüksək təhsil səviyyəsi olan insanlar daha sərfəli və yüksək ödənişli iş əldə edə bilərlər. İnsanın təhsil və gələcənin asılılıq meylə demək olar ki, bütün ölkələrdə eynidir. Bu isə o deməkdir ki, hazırda yalnız təhsil almaq deyil, həm də ona investisiya qoyuluşu da sərfəlidir. Belə ki, təhsil birbaşa olaraq əmək məhsuldarlığında, bütövlükdə istehsalın səmərəliliyində öz əksini tapır. İstənilən müasir cəmiyyətdə təhsilə xüsusi diqqət yetirilir. İşçi qüvvəsinin təhsilinə ayrılan vəsait istehsalın istənilən digər faktoruna ayrılan investisiyadan dəfələrlə faydalıdır.

Praktiki olaraq bütün tədqiqatçılar intellektual kapitalın obyektiv fakt olduğunu və həlledici rol oynadığını etiraf etmişlər. İntellektual məhsullar (kitablar, hesabatlar, məlumat bazaları) informasiya daşıyıcılarında toplanır, kapital qoyuluşu şəklində intellektual mülkiyyət kimi sənədləşdirilərək təsərrüfat əməliyyatlarına daxil edilə, lisenziya satışı, alqı-satqı, qeyri-maddi aktivlər kimi uçota alın bilər. İntellektual kapitalın elmi tədqiqatın nəticələri insan kapitalının digər növlərini öyrənməyə imkan verir.

İntellektual, yaradıcı fəaliyyət insan aqlının, ixtirachılıq qabiliyyətinin, dərrakəsinin unikal atributu hesab olunur. İntellektual fəaliyyətin məhsulu patentlənir və müəllif hüququ verilir. Müstəsna mülkiyyətçi kimi müəllif onun iqtisadi istifadəsinin istiqamət və formasını müəyyən etmək hüququna malik olur. İntellektual mülkiyyətin obyektləri qeyri-maddi aktivlər kimi dövryyə vəsaitinə cəlb olunmaqla müəssisələrin gələcəni artırır. İnsan kapitalının bir növü kimi intellektual kapital nisbətən yaxın dövrlərdə öz aktuallığını qazanmışdır. Müasir dövrdə məhz geniş biliyi, informasiyası olan insanlar həyatda daha üstün mövqeləri tutur. Xidmət sahələrinin genişlənməsi maddi istehsalın ikinci plana keçməsinə səbəb olmuşdur. İntellektual kapitala qoyulan investisiyalar özünün yüksək səmərəliliyinə görə daha geniş yayılmağa başlamışdır. Yüksək ixtisaslı istedadlı elmi işçilər, alimlər intellektual mülkiyyətdən yüksək gəlir əldə edirlər. Bu sahə hazırda yüksək sürətlə inkişaf edir və iqtisadi fəaliyyətin kifayət qədər perspektiv, yüksək gəlirli sahəsi hesab olunur. İntellektual kapital və onunla bağlı olan intellektual mülkiyyət anlayışı müasir iqtisadiyyatın ayrılmaz hissəsidir.

Bazar iqtisadiyyatı şəraitində müəssisənin yüksək inkişafı üçün bilik bazasına malik olması da önəmlidir. İntellektual biliklərinin dəyəri onun maliyyə kapitalının dəyərinin artmasına səbəb ola bilər. Müəssisənin bilik bazasına onun özünün tədqiqat və işləmələri; toplanmış təcrübəsi, əməkdaşların bilik və bacarıqları; müxtəlif texniki tələbləri, şəraiti, standartları, idarəedici materiallar və s.; sifarişçilərlə və təmasda olduğu insanlarla yaranmış əlaqələrin səciyyəvi xüsusiyyətləri; ölkədə və dünya bazarlarında makroiqtisadi vəziyyətin qiymətləndirilməsi; əqiblərin imkanları haqqında məlumatlar və s. daxil edilir. Bu sahənin zəruri informasiyanın qorunub saxlanması və axtarışı, eləcə də müəssisənin cari məsələlərinin həllinə uyğunlaşdırılması üçün texniki vasitələr də aid edilir.

Sahibkarlıq kapitalı insan kapitalının daha perspektiv və mühüm növlərindən biri hesab olunur. Bu kapitalın inkişafına qoyulan investisiya daha çox məhsuldardır. Sahibkar və menecer əməyi əməyin digər növləri ilə müqayisədə əhəmiyyətli xüsusiyyətə malikdir. Təşəbbüskarlıq və işgüzarlıq fərsəti, novatorluq, təşkilatçılıq qabiliyyəti və yüksək məsuliyyət, ehtiyatlılıq və qənaətcillik, risk etmə bacarığı, enerji və iradə idarəetmədə tələb olunan keyfiyyətlərdir.

Müasir dövrdə əmək fəaliyyətində yüksək mədəniyyət və mənəviyyət, ixtisaslaşma və intellekt qədər zəruridir. Mədəni-mənəvi kapital dedikdə intellektual qabiliyyətlərin məcmusu, təhsilin olması, bacarıqlar, vərdişlər, mənəvi keyfiyyətlər, ixtisas hazırlığının mövcudluğu başa düşülür. Əmək və məişət əxlaqı kollektivdə sağlam mənəvi-psixoloji mühit yaradır, əmək məhsuldarlığı və gəliri artırır. İşgüzarlıq şərfi, alicənablıq, məsuliyyət sivil işgüzar münasibətlərdə yüksək qiymətləndirilir. Bu səbəbdən insan kapitalının xüsusi növü kimi mədəni-mənəvi kapitalın bütün fəaliyyət sahələrində nəzərə alınması zəruridir.

Sosial kapitalın mövcudluğu hər bir iqtisadi subyektin bu və ya digər üsulla sosial münasibətlər sisteminə daxil olması, inteqrasiyası ilə əlaqələndirilir. Bu kapital iqtisadi münasibətlər zəminində yaranan ünsiyyət, əməkdaşlıq, qarşılıqlı inam və qarşılıqlı yardım deməkdir. Dialoq, aşkarlıq insanlara bir-birindən öyrənmək imkanı yaradır. Bu proses sosial təlim kimi səciyyələnə bilər. Nəticə etibarilə ayrı-ayrı şəxslərin təcrübəsinin ictimai təcrübəyə inteqrasiya olunması təmin edilir. Sosial kapital potensialını reallaşdırma biləcək insan kapitalıdır. Sosial əlaqələrin yaranmasına, inkişafına imkan yaradan, onların qorunmasını təmin edən bütün amillər sosial kapitala aid edilir. Bu kapitalın bir sıra səciyyəvi cəhətləri mövcuddur. İlk növbədə bu hər vaxt qarşılıqlı əlaqədə olan məhsuldur, bu səbəbdən fərdi deyil, ictimai təbiətə malikdir. İctimai sistemin fəaliyyət elementi kimi sosial kapital xüsusi mülkiyyətdə ola bilməz, yəni, ictimai nemət hesab olunur. Sosial kapital hər hansı müəssisənin mülkiyyəti olmasa da onun aktivlərinin strukturuna daxil olur və müəssisə tərəfindən imkan daxilində istifadə olunur. Sosial kapitalın strukturunda siyasi, etik, mənəvi, media-kapital və digər komponentləri qeyd etmək olar.

⁷ www.president.az

İnsan kapitalının realizə oluna bilən növlərindən biri də müştəri kapitalı yaxud brend kapitalıdır. Brend kapitalına malik olan müəssisənin (firmanın) fəaliyyəti sosial-iqtisadi xarakter daşıyır. Qeyri-mükəmməl rəqabət şəraitində qabaqcıl şirkətlər, daha sonra isə digərləri təkcə məhsul və xidmət deyil, «maddi məhsullar və xidmətlər + onların istehlakçıları + onların seçimləri» kimi mürəkkəb sosial kompleks istehsal etməli olurlar. Müsbət əks əlaqə prinsipi nəticəsində tələbin artmasına imkan yaranır.

Brend kapitalının səmərəli istifadəsinin nümunəsi Windows əməliyyat sisteminin kompyuterlərin böyük hissəsinə qoyulmasıdır. Bu səbəbdən proqramçılar tətbiqi proqramları əsasən bu sistem üçün hazırlamağa cəhd göstərilir. Öz növbəsində yeni tətbiqi proqramların çoxluğu kompüter alıcıları arasında Windows sisteminə tələbi artırır. Nəticə etibarilə artan müsbət əks əlaqənin səmərəliliyi meydana çıxır və yaranmış bu əlaqə qırılmaz olur. Bununla yanaşı yaranmış əlaqəni, istehsal həcmi bu və ya digər yollarla artırmaqla gücləndirmək olar. Bir çox şirkətlər üçün ümumi qayda belə bir prinsipdən ibarətdir: istehlakçıya hər-hansı məhsulu hədiyyə etmək, onun köməyi ilə uzun müddət pullu xidmətlərə zəmin yaratmaq. Müştəri kapitalının inkişafına göstərilən cəhd, bir sıra istehsalçıların qeyri-mükəmməl rəqabətinin istehsalçı ilə istehlakçı arasında yaranan ictimai münasibətlərin bütün kompleksinə təsir göstərən innovativ-rəqabətli əməkdaşlığa çevrilməsinə səbəb olur. [6]

Müasir iqtisadiyyatda müəssisələrin fəaliyyət göstərdiyi rəqabət mühiti innovasiyaların təsiri altında fasiləsiz olaraq dəyişir. Bu dəyişikliklərin yüksək tempi, müəssisənin uğur qazana biləcəyi şərtlərini mürəkkəbləşdirir. Bu şərtlərdən biri müəssisədə struktur kapitalının olmasıdır. Struktur kapitalı, bazarın dəyişən şəraitinə uyğunlaşaraq onu müəssisə üçün əlverişli istiqamətə dəyişməklə müəssisənin öz təşkilati strukturunu idarə etmək qabiliyyətidir. Müəssisənin səmərəli struktur kapitalı yalnız ideyaların yüksək qiymətləndirildiyi məkanda meydana gələ bilər.

Beləliklə, insan kapitalı insanın özünün, müəssisə və dövlətin gəlirinin artmasını təmin etməklə məhsul və xidmət istehsalında məqsədyönlü şəkildə istifadə olunan sağlamlıq, bilik, qabiliyyət, toplanmış təcrübəni özündə təmsil edir. Bazar iqtisadiyyatı şəraitində insan qabiliyyətlərinin kapitala çevrilməsi əməyin fiziki, ixtisaslaşdırılmış, intellektual (yaradıcı), idarəetmə, sahibkarlıq kimi bölgüsü əsasında baş verir. [2, 49-50].

Milli sərvətin tərkib hissəsi və iqtisadi artımın mühüm amillərindən biri olan insan kapitalı investisiyanı səciyyələndirir. Tələb olunan investisiyanın həcmi müəyyən etmək üçün isə ilk növbədə insan kapitalının qiymətləndirilməsi zəruridir. İnsan kapitalının qiymətləndirilməsində müxtəlif metodlar vardır. Belə ki, investisiya əsasında insan kapitalının qiymətləndirilməsi zamanı bir çox alimlərin fikrincə, insan kapitalının formalaşması üçün insanın həyat fəaliyyətinə yönələn xərclərin olması zəruridir. [3, 49–57]

Digər metod ondan ibarətdir ki, insan kapitalının istehsalına xərclər insanların məhsuldarlığının artırılmasına yönələn xərclərlə bərabərləşdirilir[4, 54-56]. Ümumiyyətlə, qiymətləndirmə metodlarını aşağıdakı kimi formalaşdırmaq olar.

Natural qiymətləndirmə metodunda insan kapitalının hesablanması təhsilin adam-illəri əsasında aparılır. Bu sadə metodlardan biridir və dəqiqliyi bir o qədər qənaət edici deyil. Belə ki, təhsilin müxtəlif səviyyələri üzrə təhsil alma müddətlərinin müxtəlifliyini nəzərə almaq mümkün olmur.**Xərclər metodunda** insan aktivlərinə qoyulan ilkin dəyər, əldə edilmiş nailiyyətlərin dəyəri, bərpa etmə yaxud alternativ məsrəflər nəzərə alınır.**Monetar metod** - gəlirin hesablanmasına əsaslanır, insan kapitalının qiyməti onun istehsal xərcləri ilə deyil, istifadəsindən əldə olunan iqtisadi səmərə ilə ölçülür. **İnsan kapitalının dəyərləri metodu** - qeyri-monetar və monetar metodların birləşməsidir.[5, 94-96]

İnsan kapitalının makro-səviyyədə qiymətləndirilməsi əsasən insan inkişafı indeksinin hesablanması yolu ilə həyata keçirilir. Bu metod insan kapitalının tərkib hissələrinin dolayı qiymətləndirilməsi üsullarına əsaslanır. Qiymətləndirmələr əsas etibarilə təhsil, sağlamlıq və həyat səviyyəsi göstəriciləri əsasında aşağıdakı düsturda istifadə etməklə həyata keçirilir:

$$HDI = \sqrt[3]{LEI * EI * II}$$

Burada LEI - gözlənilən ömür uzunluğu;

EI - təhsil indeksi;

II - gəlir indeksidir.

İnsan inkişafı indeksi ölkə əhalisinin təhsil əldə etməklə məhsuldar məşğulluq vasitəsilə qazandığı bilik və bacarıqlarının inkişafı səviyyəsini səciyyələndirir. [6]. BMT hesabatlarına əsasən Azərbaycan dünya ölkələri arasında insan inkişafı indeksinin qiymətinə görə 78 – ci yer tutur.

İnsan kapitalının qiymətləndirməsinə müxtəlif yanaşmaların mövcudluğuna baxmayaraq, hər bir metodda bəzi aspektlər nəzərə alınmaya bilər. Bu da onunla bağlıdır ki, insan kapitalının komponentlərinin heç də hər birisi kəmiyyətcə qiymətləndirməyə məruz qalmır. Bu problemin həll edilməsi üçün müxtəlif əlaqəli metodlara müraciət edilməsi zərurətə çevrilir. Bundan başqa, insan kapitalının düzgün qiymətləndirilməsi üçün xarici amillər də nəzərə alınmalıdır- sosial-psixoloji resurslar, ekoloji təsir, insanın həyat tərz, qida rəssonu və s. Əks halda, qiymətləndirilmənin nəticələrinin yanlış olması müşahidə oluna bilər. Bununla belə, insan kapitalının komponentlərini təşkil edən sağlamlıq və təhsil onu formalaşdıran amillər kimi çıxış edə bilər.

Beləliklə, ümummilli səviyyədə insan kapitalı iqtisadi fəal əhalinin məcmusunu təşkil etməklə, orta ömür uzunluğu və həyat səviyyəsi, təhsil, peşə hazırlığı, bacarıq və vərdislərin mövcudluğu ilə xarakterizə olunmaqla sosial-iqtisadi sistemin innovasiyalı inkişafının strateji məqsədlərinə nail olunmasını təmin edir.

ƏDƏBİYYAT

1. The Human Capital Report 2015. (2015). Employment, Skills and Human Capital Global Challenge Insight Report. World Economic Forum®.
2. Смирнов В.Т., Сошников И.В., Романчин В.И., Скоблякова И.В. (2005). Человеческий капитал: содержание и виды, оценка и стимулирование. Москва. Машиностроение–1.
3. Майбуков И.А. (2003). Оценка накопленного человеческого капитала экономикой России // Вестник УГТУ-УПИ. Серия Экономика и Управление.. № 7.
4. Чигорьев К.Н., Скопинцева Н.А., Ульященко В.В. (2008). Оценка стоимости человеческого капитала на основе произведенных затрат // Известия Томского Политехнического Университета. № 6.
5. Багрецов Н.Д., Шелепова. Н.А. (2012). Современные подходы к оценке человеческого капитала. Вестник Алтайского Государственного Аграрного Университета № 4 (90).
6. www.stat.gov. az

İNŞAAT MATERIALLARININ İSTEHSALI SAHƏSİNDƏ MARKETİNG KOMPLEKSİNİN TƏŞKİLİ MEXANİZMİ

Zənurə Əliyeva

Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti

Ölkəmizdə inşaat sektorunun əsas tərkib hissəsini tikinti sənayesi (inşaat materiallarının, konstruksiyalarının, detalların və inşaat işlərində istifadə edilən digər resursların istehsalı üzrə bütün müəssisələr daxil olmaqla) təşkil edir ki, burada istehsal edilən məhsullar bütövlükdə bu sektorun səmərəli fəaliyyətinin əsasını təşkil edir. Bu sahədə ehtiyatların istifadə olunması müəssisələrin fəaliyyətində müxtəlif itkilərin aradan qaldırılması ilə əldə edilir ki, bu da hər şeydən əvvəl marketing fəaliyyətinin stimullaşdırılması ilə bağlıdır.

Təsərrüfatçılıq metodlarının idarə olunmasının təkmilləşdirilməsi, istehsal potensialının və ehtiyatlarının optimal istifadə olunması vasitəsi kimi, marketing kompleksi müəssisələrin inkişafında xüsusi rol oynayır. Belə ki, istənilən istehsal müəssisəsinin istehsal-təsərrüfat fəaliyyətinin müasir problemlərinin həlli marketing idarəetmə sisteminin fəaliyyətindən asılıdır ki, bunun da strukturu bu blokların qarşılıqlı əlaqəsinə əsaslanır: giriş, proses, çıxış.

Inşaat materiallarının istehsal müəssisələrində müasir marketing konsepsiyalarının tətbiqinin vacibliyi istehsal və yaşayış binalarının tikintisində maliyyələşdirmə məbələrləndən, mülkiyyət formalarından, binaların tipindən, onların tikilməsi texnologiyalarından asılı olaraq meydana çıxan problemlərlə, istehsal resurslarının həcmimin azaldılması və investisiya dövrüyyəsinin məhdudlaşdırılması ilə, elm tutumlu və məhsuldar texnologiyaya keçidlə, ekoloji təmiz material və məmulatların buraxılması ilə, ətraf mühitin mühafizə olunması tədbirlərinin həyata keçirilməsi ilə şərtlənir.

Inşaat materialları sənayesinin marketing kompleksi özündə maksimal mümkün gəlir əldə etmək məqsədinə istiqamətlənmiş istehsal və kommersiya siyasətinin işlənilib hazırlanması və reallaşdırılması sistemini əks etdirir ki, bunun da əsasında bazarın öyrənilməsi və məhsulun rəqəbatqabiliyyətliliyinin yaradılması durur. Marketing kompleksinin məqsədi aşağıdakılardan ibarətdir: mənfəətin əldə edilməsi; istehsalın səmərəliliyini və inşaat materiallarının satışının əldə edilməsi; rəqiblər, istehlakçılar və dövlət strukturları arasında müəssisənin işgüzar nüfuzunun qorunub saxlanması; müəssisənin səmərəli istehsalını və yüksək peşəkar mütəxəssislərlə möhkəmləndirilməsini təmin edən sosial-iqtisadi siyasətə malik olması.

Müasir şəraitdə inşaat materialları sənayesinin inkişaf istiqamətinin gələcək aparıcı marketing kompleksi müəssisənin bütövlükdə marketing fəaliyyətinin giriş və çıxışında yerləşir. Onun istifadə olunmasının məqsədi aşağıdakı məsələlərin həllini balanslaşdırmaqdır: 1) müəssisə üçün maksimal mümkün mənfəətin əldə edilməsi; 2) müştəri məmnunluğu yaratmaq və xüsusi xidmətlərin geniş seçimini təqdim etmək (texniki xidmət, məhsulun istifadəsi üçün məsləhət və konkret kömək və digər müşayiətmələr, sıradan çıxan məhsulların utilizasiya xidməti və s.); 3) onların servisləri də daxil edilməklə əlverişli qiymətə məhsulların yüksək keyfiyyətinin təmin olunması; 4) istehsal olunan məhsulların ekoloji təhlükəsizliyinin təmin olunması.

Inşaat materialları sənayesində marketing kompleksi inşaat müəssisəsinin xüsusiyyətindən asılı olaraq 8P marketing kompleksinə əsaslanır və marketing fəaliyyətinin əsas istiqamətlərini əhatə edir: istehsal marketingi (perspektivli məhsulların, texnologiyaların, səmərəli satıcıların axtarılması); investisiyalı marketing (innovasiyalı inşaat layihələrinə maraqlı olan investorların axtarılması); layihəli marketing (bazar şəraitində planlaşdırma, müəssisənin rəqəbat mövqeyini həm bütövlükdə, həm də bazar portfelinin sifarişindən asılı olaraq proqnozlaşdırılması); əmək resurslarının marketingi (şirkətin kadr siyasətinin müəyyən olunması); keyfiyyət marketingi (keyfiyyət menecmenti sisteminin tətbiqi); çeşid və qiymət marketingi (hazırkı vəziyyətin, məqsədli bazarın inkişaf perspektivlərinin və qiymət siyasətinin analizi); regional marketing və bençmarkinq (hər məhsul üzrə müəssisənin rəqəbat mövqeyinin analizi, sahə və regionda mövqeləşmə, mövqeləşmə əsasında irəliləyiş); sosial marketing (müəssisənin fəaliyyətinin sosial mühitin formalaşması məsələlərinin həlli).

Inşaat materialları müəssisələrində marketing kompleksinin tətbiqi həm istehsal olunan məhsulların satış həcmimin yüksəlməsi, həm də əsas maliyyə göstəricilərinin yaxşılaşması baxımından müəssisənin fəaliyyətinin səmərəliliyinin yüksəlməsinə səbəb olur. Müəssisədə daha yüksək səmərəlilik marketing siyasətinin sistemli aparılması hallarında əldə edilir, hansı ki, bu da müəssisənin idarə edilmə strukturunun yenidən qurulmasına və müəssisənin təşkilinin bütün struktur səviyyələrində əsas marketing prinsiplərinin tətbiq olunmasına əsaslanır.

Müasir dövrdə ölkəmizdə inşaat sahəsində marketing sistemli şəkildə istifadə olunmur, baxmayaraq ki, bazar proseslərinin fərdi tələbatə uyğunlaşmaqla idarə olunmasının vacibliyi getdikcə yüksəlir.

Sənaye müəssisələrinin strategiyalarının əsas məqsədi üzün müddətli rəqəbat üstünlüyünü əldə etməkdir ki, bu da müəssisənin yaşamasını, davamlı fəaliyyətini və inkişaf perspektivini təmin edir. Yerli və xarici idarə etmə təcrübələrinin analizi göstərir ki, müasir biznesin ən səmərəli fəlsəfəsi marketing konsepsiyasıdır ki, bunun da bünövrəsində istehlakçıların tələbi durur.

Marketing kompleksi prinsipləri ilə işləyən istehsalçıların fəaliyyətinin əsasında bu qayda durur: yalnız bazar və alıcının tələb etdiyini istehsal etmək. Buradan marketingin mahiyyətini qısaca olaraq aşağıdakı kimi ifadə etmək olar: elə məhsul istehsal etmək lazımdır ki, onun satışı sözsüz mümkün olsun, nəinki alıcılar bazar ilə uyğunlaşmayan məhsulları almağa vadar edilsin.

Marketingin əsas ümumi prinsipləri aşağıdakılardır:

- istehsal satış fəaliyyətinin sonuncu praktiki nəticələrinin əldə edilməsinə istiqamətlənmək. Məhsulun bazarda nəzərdə tutulan miqdarda səmərəli realizasiyası onu göstərir ki, nəzərdə tutulan müəssisə tərəfindən müəyyən seqment uzunmüddətli məqsədə uyğun olaraq ələ keçirilmişdir;
- marketing fəaliyyətinin həlledici istiqamətlərində tədqiqat, istehsal və satış güclərinin mərkəzləşdirilməsi;
- müəssisənin marketing işlərinin bir anlıq deyil, uzunmüddətli nəticələrinə istiqamətlənməsi. Bu prinsip tədqiqat proqnozlarına xüsusi diqqət yetirməyi, onlar əsasında yüksək gəlirli təsərrüfat fəaliyyətini təmin edən bazar yenilikli məhsulların işlənilib hazırlanmasını tələb edir;
- potensial alıcıların tələblərinə aktiv uyğunlaşma, eyni zamanda onlara məqsədyönlü təsir göstərmək strategiya və taktikalarını birlikdə və qarşılıqlı əlaqədə tətbiq etmək.

Marketing proqramları uzunmüddətli strateji siyasət aparmağa, əhəmiyyətli iqtisadi və sosial itkilərdən qaçmağa və stabil inkişaf və perspektiv nailiyyətlər əldə etməyə imkan verir.

Marketing tədqiqatları əsasında planlaşdırma aşağıdakı üstünlüklərə malikdir: istehsal-satış dövrüyyəsində zaman və məkana görə fəaliyyətləri bir-biri ilə əlaqədə olan çoxlu sayda xidmət strukturlarının, bölmələrin və şəxslərin güclərini koordinasiya etməyə imkan verir; bütövlükdə inşaat sektoru (sahəsi) üçün əsas prioritet məsələnin həll edilməsi məqsədilə icraçılar arasında aydın (dəqiq) qarşılıqlı əlaqəni təmin edir; bazar situasiyasının və xarici mühitin inkişafının dəyişməsinə müəyyən etməyə imkan verir və müəssisənin bu dəyişikliyə uyğun reaksiyasının hazır olmasını təmin edir.

Inşaat materialları bazarının xüsusiyyətləri müəssisə tərəfindən həyata keçirilən sahə marketingi siyasətində də əks olunur. Bu bazarda bütün standart marketing alətlərinin tətbiq olunmasının mükünlüyü ilə yanaşı inşaat materiallarının müxtəlif növlərinin geniş qarşılıqlı əvəz olunması, inşaat sahəsi müəssisələrində marketing fəaliyyətinin həyata keçirilməsi zamanı müəyyən çətinliklər yaradır. Bu çox böyük

nomenkaturalı inşaat materialları bazarında daimi monitorinqlərin keçirilməsinin və öz məhsullarının yeridilməsinin ən yeni üsullarının aşkar edilməsinin vacibliyini meydana çıxarır.

İnşaat sənayesi müəssisələrinin məhsullarının realizasiyası zamanı ticarət və dövlət təşkilatları istehlakçı bazarında rast gəlinməyən aşağıdakı xüsusiyyətləri nəzərə almalıdırlar:

1. Müəssisə gəlirlərini artırmaq, xərcərini ixtisar etmək, daxili müştərilərinin ehtiyaclarını təmin etmək, hər-hansı ictimai və hüquqi vəzifəni yerinə yetirmək məqsədilə məhsullar yaradır.

2. Müəssisənin ehtiyaclarının alınması ilə bağlı qərarların qəbul edilməsində, istehlakçı alışı ilə müqayisədə daha böyük miqdarda hüquqi şəxslər iştirak edir. Bir qayda olaraq bu qərarların qəbul edilməsində iştirak edənlər müəssisə çərçivəsində müəyyən vəzifələri yerinə yetirirlər və alış haqqında qərarlara müxtəlif mövqelərdən yanaşırlar.

3. Təchizat və alış üzrə agentlər öz müəssisələrinin qərarları və digər tələbləri ilə bağlı rəsmi qaydalara əməl etməlidirlər.

4. Müəssisə tədarükçülərin təkliflərini öyrənir və alış üzrə müqavilələri tərtib edir.

İnşaat materialları istehsal edən müəssisələrdə marketinq fəaliyyətinin mühüm istiqaməti malların səmərəli realizasiyası strategiyasıdır. Bu zaman buraxılan məhsulun nomenklaturası alıcı tələbinin öyrənilməsi əsasında formalaşdırılır – satış şöbələrində realizə edilməyən məmulatlar satışdan çıxarılır; məhsullar təkmiləşdirilir və yüksək istehlak xassələrinə malik yeni məmulatlar yaradılır. Məhsulların satışında hər bir regionun və alıcı qruplarının rolunu, realizə edilən məhsulun ümumi həcmində hər bir növ məmulatın xüsusi çəkisini gücləndirmək vacibdir. İnflyasiyanın istisna olunması hallarında hesablamaları müqayisəli qiymətlərlə aparmaq məqsədəuyğun hesab edilir; daha əyani forma qrafiklərin tərtib olunmasıdır.

İstehsal üçün ən perspektivli materiallar müxtəlif quru qarışıqlardır ki, bunlar da özündə döşəmələrin qurulmasında istifadə edilən materialları, hidroizolyasiya və təmir üçün istifadə edilən tərkibləri, keramika plitələri və təbi daşlar üçün olan yapışqanları, müxtəlif təyinatlı suvaq tərkiblərini və s. birləşdirir.

İnşaat materiallarının marketinqi üçün qarşılıqlı əvəzetmə xüsusi əhəmiyyətə malikdir, belə ki, məhsulların əksəriyyət növləri praktiki olaraq bu və ya digər oxşar məhsul növü ilə əvəz edilə bilər. Konstruksiya, bəzək, örtük, divar, döşəmə, izolyasiya materialları – bütün bunlar qarşılıqlı əvəzlənmə variantına malik olan məmulatlardır. Buna görə də yeni məmulat növünün yaradılması zamanı tələb və təklif balansının işlənilib hazırlanması, istehsalın və satışın texniki-iqtisadi əsaslandırılmasının tərtib olunması vacibdir. Yeni məhsuln bazara çıxarılmasına qədər bir neçə regionda yoxlama nümunələrinin (yoxlama nəzarət) satışını təşkil etmək məqsədəuyğundur.

İnşaat materialları sənayesində mal yeridilişi siyasətinin xüsusiyyəti ondan ibarətdir ki, burada əsas müştərilər pərakəndə alıcılar deyil, iri tikinti şirkətləridir. Belə olan halda mal yeridilişi siyasəti əsasən müxtəlif sərgilərdə, yarmarkalarda, konfranslarda iştiraka yönəldilir, belə ki, burada potensial alıcılar və satıcılarla daha çox görüşmək mümkündür. Reklamlar xüsusi nəşrlərdə toplanır, baxmayaraq ki, inşaat materiallarının bəzi növlərini pərakəndə satıcıların da diqqət mərkəzinə cəldirmək lazımdır.

Bütövlükdə malların fiziki distribusiyası sisteminin təşkili iki metodla əlaqədardır: alıcılarla birbaşa və aralıq halqaların vasitəsilə əlaqə yaratmaq. Birbaşa əlaqə az seriyalı satış zamanı iqtisadi baxımdan daha əlverişlidir, belə ki, vasitəçilər kənarlaşdırılır. Böyük partiyalarla malların satışı zamanı isə anbarları, nəqliyyatları və ticarət personalı olan vasitəçilərdən istifadə etmək daha məqsədəuyğundur.

İnşaat materialları sənayesi üçün xarici ticarət mühüm rol oynayır. Respublikamızın bazarında xarici mallar yüksək xüsusi çəkiyə malikdir. Bundan başqa dünyanın nəhəng inşaat firmaları bazara nəzarət edir.

Həmçinin qeyd etmək vacibdir ki, inşaat materialları istehsal edən müəssisələrin marketinq fəaliyyətinin yuxarıda baxılan istiqamətləri inşaat sənayesi məhsullarının həyat dövrü ilə uyğunlaşmalıdır. İnşaat sənayesi məhsullarının həyat dövrü və onun xarakteristikası 1 №-li cədvəldə verilir, hansı ki, bu da dövr boyunca bütün sahənin fəaliyyətini əks etdirir.

Cədvəl №1: İnşaat materiallarının həyat dövrü

Xarakteristikalar	İnşaat materiallarının həyat dövrünün mərhələləri			
	Bazara daxil olma	Artım	Yetkinlik	Böhran
Marketinqin məqsədi	İnnovasiyalı inşaat materiallarının işlənilib haurlanması	Çeşid qruplarının genişləndirilməsi	Satışın artım tempinin saxlanması	Baza çeşidinə yenidən baxış
Sahə satışı	Artır	Sürətlə artır	Stabilləşir	Məhdudlaşır
Rəqabət	Zəif	Artan	Güclü	Əhəmiyyətsiz
Gəlirlərin həcmi	Əhəmiyyətsiz	Yüksək	Sabit	Məhdudlaşan
İstehlakçılar	Novatorlar	Kütləvi istehsalçılar	Kütləvi istehsalçılar	konservatorlar
İnşaat materiallarının çeşidi	Bir neçə baza modeli	Modellərin çoxluğu	Tam çeşid	Daimi tələbatla istifadə edilən materiallar
Reklam	İnformativ	İnandırıcı	Rəqabətli	Xatırladıcı

Mənbə: Müəllif tərəfindən ədəbiyyat materialları əsasında tərtib edilmişdir

Bazara daxil olma mərhələsində marketinqin məqsədi – yeni məhsul üçün bazar yaratmaqdır. Satış tempinin artması məhsulun yeniliyindən və onu istehlakçının nə qədər arzu etməsindən asılıdır. Bu mərhələdə bazara bir və ya iki müəssisə çıxır, buna görə də bazarda aşağı rəqabət olur. İtkilər istehsal və marketinqdə yüksək xərclər hesabına yaranır. İlk istehlakçılar – riskə etməyə hazır olan novatorlardır. Onlar ilk istehlakçı reputasiyasından həzz alırlar. Məhsuldan və seçilmiş bazardan asılı olaraq müəssisə yüksək prestijli qiymətlə və ya aşağı

kütləvi bazar qiyməti ilə satışa başlaya bilər. Məhsul yeridilməsi informativ olmalıdır və bu zaman alıcılara pulsuz nümunələrin təqdim edilməsi arzu edildir.

Artım mərhələsində marketingin məqsədi – satışları və məhsulların əlverişli modifikasiyalarının məcmuunu genişləndirməkdən ibarətdir. Hələlik bir-neçə yüksək potensiallı müəssisə yüksəkəgərlirli bazara daxil olur və sahə satışları sürətlə artır, nisbi gəlirlər yüksəkdir, belə ki, inkişaf edən kütləvi bazar məhdud sayda fərqli məhsula malikdir və onun haqqını ödəməyə hazırdır. Böyüyən bazara uyğun olaraq baza məhsullarının modifikasiya variantları təklif edilir, satış genişlənir, qiymət diapazonu əldə edilir və məhsul yeridilişində kütləvi tədbirlərdən istifadə olunur.

Yetkinlik mərhələsində müəssisə və öz fərqli üstünlüyünü mümkün olduqca uzun müddətə qoruyub saxlamağa çalışır. Sahə satışları bazarın təmin olunması çərçivəsində stabilləşir, buraya çoxlu müəssisələr hələ də artan tələbatdan istifadə etmək üçün soxulur və rəqabət maksimuma çatır. Nəticədə bütövlükdə sahə üzrə və hər məhsul vahidinə düşən gəlirlər məhdudlaşır, belə ki, endrimlər geniş vüsət alır. Bu mərhələdə alışı orta gəlirlirli kütləvi istehlakçılar həyata keçirir. Bir çox ticarət nöqtələri qiymətlərin müxtəlif səviyyələrində tam çeşid qruplarına malik olur. İrəliləyiş ən yüksək rəqabət həddinə çatır.

Böhran mərhələsində müəssisənin üç alternativ fəaliyyət istiqaməti vardır: 1) qiymətləri və istehsal olunan məhsulun miqdarını, satışlarını həyata keçirildiyi ticarət nöqtələrinin sayını azaltmaqla marketing proqramlarını məhdudlaşdırmaq; 2) məhsulun bazardakı mövqeyini və ya adını dəyişməklə onu yenidən canlandırmaq; 3) məhsul buraxılışını dayandırmaq. Bu mərhələdə inşaat sahə üzrə satışlar məhdudlaşır, çoxlu sayda müəssisələr bazardan çıxır, belə ki, istehlakçıların sayı məhdudlaşır və onlar aşağı gəlir səviyyəsində yerləşir. Məhsul çeşidi ayrı-ayrı mağazalarda toplanmaqla yaxşı satılan məhsullardan formalaşdırılır.

ƏDƏBİYYAT

1. Асаул, А. (2002). Маркетинговые аспекты деятельности строительной организации. Маркетинг, 2002 (1), 65-70.
2. Белов, А. (2002). Стратегический маркетинг на промышленном предприятии: подходы и проблемы. Top-manager, 2002 (21).
3. Казас, М.М. (2004). Экономика промышленности строительных материалов и конструкций. Учебное пособие. Москва: Издательство Ассоциации строительных вузов.
4. Çako, Seher & Çinar, Candan. (2012). Türkiye’de inşaat sektöründe yüklenici firmaların markalaşma kriterleri üzerine bir çalışma. Megaron, 7 (1).
5. Lilien, G, L & Rangaswamy, A (2002). Marketing engineering. Pearson Education, Inc., Upper Saddle River, New Jersey.
6. Nuriyev, E.S., Allahverdiyev, Z. M., & Suleymanov M. (2011). Azərbaycanın inkişafında tikinti kompleksinin rolu. Bakı: Şərq-Qərb.
7. Piriyeu K.P. (2012). Azərbaycanda tikinti sənayesi və investisiya problemləri. Milli iqtisadiyyatın inkişafı və səmərəliliyinin yüksəldilməsi mövzusunda beynəlxalq elmi-praktiki konfransın materialları. Bakı.
8. Polat, G., (2009). İnşaat sektoründe pazarlama anlayışı, Dünya İnşaat Dergisi, (3).

MİLLİ BANK SEKTORUNUN DAYANIQLILIĞININ TƏMİN OLUNMASININ PRIORİTET İSTİQAMƏTLƏRİ

Kərimov Aqil
Azərbaycan Universiteti

Ötən əsrin 70-ci illərindən başlayaraq 30-a yaxın ölkə daimi olaraq lokal və sistemli bank böhranlarına məruz qalmışdılar. Böhranların meydana çıxması səbəblərinin təhlili göstərdi ki, bu məsələdə əsas təhrikəedici amil əsasını bank sektoru təşkil edən global maliyyə sistemidir [6, səh. 163]. Bu böhranların mənfəi maliyyə-iqtisadi və sosial nəticələri həm inkişaf etmiş, həm də inkişaf etməkdə olan ölkələrin iqtisadiyyatlarında silinməz izlər buraxmışdır. Son 20 il ərzində baş verən bank, maliyyə böhranları xüsusilə dağıdıcı effektdə malik olmuşdurlar. Belə ki, Dünya Bankı və Beynəlxalq Valyuta Fondunun məlumatlarına əsasən 90-cı illərin sonlarından başlayaraq dünya ölkələrinin yarısından çoxu sistemli bank böhranlarının təsirinə məruz qalmışdılar. Bundan əlavə Yaxın və Orta Şərq ölkələri, ABŞ, Rusiya, Yunanistan və Avropa İttifaqının bir sıra ölkələrində baş verən maliyyə-valyuta böhranları ilə əlaqədar baş verən hadisələr əyani şəkildə göstərdi ki, artıq milli sərhədlər hazırkı dövrdə global miqyaslı məhfuma çevrilməyə qadir olan ayrı-ayrı ölkələrdə baş verən maliyyə qeyri-sabitliklərinin yayılmasının qarşısında maneə kimi çıxış edə bilmirlər.

Məlumdur ki, böhran hadisələrini maliyyə sektorunun intensiv artımının qaçınılmaz nəticəsi kimi nəzərdən keçirmək olar. Tədqiqatçıların da qeyd etdiyi kimi: – “Ayrı-ayrı maliyyə qurumları, şirkətlər, korporasiyalar və s. tərəfindən eyni zamanda və ya müxtəlif ölkələrin maliyyə bazarlarında çoxlu sayda investisiya profeli yaratmaq zərurəti meydana çıxdıqda qarşıya qoyulan məqsəd portfəllərin elə təşkil olunmasıdır ki, onların ümumi riskini xarakterizə edən parametr optimal qiymət almış olsun. Belə çoxportfelli modellər müxtəlif xarakterli maliyyə bazarlarında fərqli şəkildə formalaşdırıla bilər”[3, səh. 113]. Təcrübə göstərir ki, böhranlar daha çox inkişaf etməkdə olan və keçid iqtisadiyyatlı ölkələrin iqtisadiyyatına təsir göstərilir. Bu ölkələrin iqtisadiyyatı üçün remonetizasiya mərhələləri daha çox xarakterikdir. Bu zaman kreditləşmənin həcmi və fond bazarının kapitallaşması çox yüksək sürətlə artır. Belə tendensiya post-sovet ölkələrinin iqtisadiyyatında daha çox müşahidə etmək olar. Bu ölkələrin əksəriyyətində bank aktivləri və fond bazarının kapitallaşması ölkənin maliyyə aktivlərinin ÜDM-a nisbəti göstəricisinin dünya üzrə orta göstəricidən geri qalması fonunda daha yüksək sürətlə artır.

Maliyyə və risk menecmentini bank menecmentinin ümumi strukturunda əsas bölmələrdən biri olmaqla bazar iqtisadiyyatı şəraitində bankın fəaliyyətinə və inkişafına güclü təsir göstərir. Öz növbəsində bazar mühitinin vəziyyəti və inkişaf tendensiya bankın maliyyə və risk menecmentinin əsas istiqamətlərini müəyyən edir. Buna görə də milli iqtisadiyyatda kommersiya banklarının maliyyə və risk menecmenti sisteminin müasir mərhələdəki formalaşması və inkişaf problemlərinin təhlilini ölkə iqtisadiyyatının və onun bank sektorunun ümumi inkişaf problemləri ilə qarşılıqlı əlaqədə aparmaq lazımdır. Azərbaycanda neftin dünya bazarındakı qiymətinin aşağı düşməsindən əvvəlki dövrlərdə iqtisadi vəziyyət əsas makroiqtisadi və sosial göstəricilərin davamlı artımı ilə xarakterizə olunurdu.

Dünya bazarında enerji daşıyıcılarının qiymətinin aşağı düşməsi, bununla əlaqədar xam neft ixrac edən bir çox ölkələrin, o cümlədən də Azərbaycanın milli valyutasının dəyərizlənməsinə, iqtisadi aktivliyin azalmasına gətirib çıxardı və iqtisadi artım sürətinin proqnozlaşdırılan göstəricisində əhəmiyyətli dəyişikliklərə səbəb oldu. BVF və Dünya Bankının qiymətləndirmələrinə əsasən enerji daşıyıcılarının dünya bazarında qiymətinin aşağı düşməsi dövrdən başlayaraq dünyada əmtəə və xidmətlərin istehsalı təxminən 20 % azalmışdır.

Bazar iqtisadiyyatı şəraitində dövlətin əsas makroiqtisadi tənzimləmə alətlərindən biri də pul-kredit siyasətidir [4, səh. 121]. Pul-kredit siyasətinin yumşaldılması, iqtisadiyyatda və maliyyə sektorunda neqativ proseslərin aradan qaldırılmasına yönəldilmiş fiskal siyasətin təsiri altında dünya iqtisadiyyatında və post-sovet ölkələrində, o cümlədən Azərbaycanda vəziyyətin müəyyən qədər sabitləşdirilməsi üzrə tədbirlər həyata keçirilir.

Dünya bazarında neftin qiymətinin aşağı düşməsi dayandıqdan sonra dünyada iqtisadi vəziyyətin müəyyən qədər sabitləşməsi və dövlət

tərəfindən həyata keçirilən antiböhran tədbirləri nəticəsində istehsalın müəyyən qədər canlanması hiss olunur. Hesab edirik ki, hazırkı dövrdə Azərbaycan Respublikasında maliyyə bazarının vahid inkişaf strategiyasının işləb hazırlanması və həyata keçirilməsi zərurəti daha da kəskinləşmişdir.

Bank sistemi iqtisadiyyatın ən mobil, dəyişkən sahələrindən biri olmaqla təkcə öz tənəzzül və inkişaf dövrlərini yaşamamışdır, həm də struktur iqtisadi və siyasi dəyişikliklərin təsirinə də məruz qalmışdır. Bütövlükdə bank sisteminin inkişaf prosesi əhəmiyyətli dərəcədə Azərbaycan iqtisadiyyatında baş verən proseslərə adekvatdır. Bununla yanaşı uzun müddət ərzində bank sisteminin fəaliyyətini xarakterizə edən əsas göstəricilərdəki dəyişikliklərin müsbət dinamika bütövlükdə ölkə iqtisadiyyatının və onun real sektorunun inkişafını xarakterizə edən göstəricilərin artım tempindən əhəmiyyətli dərəcədə üstün olmuşdur. Belə ki, 2005-2014-cü ilin fevral devalvasiyasınadək olan müddət ərzində ÜDM və əsas kapitala investisiyaların həcmi 8 dəfə artmışdır, əhalinin pul gəlirləri təxminən 5 dəfə artmışdır, bank sisteminin aktivlərinin həcmi, şəxsi kapital və fiziki şəxslərin banklarda yerləşdirdiyi əmanətlərin həcmi artımı 7 dəfədən çox olmuşdur, iqtisadiyyatın real sektoruna və fiziki şəxslərlə bağlı kredit portfelinin həcmi isə 8 dəfə artmışdır.

50,000,000 manatdan yuxarı kapitala malik olan kredit təşkilatlarının sayı isə bu müddət ərzində 40% artmışdır. Bu qrupa daxil olan kredit təşkilatlarının məcmu kapitalı isə 11 dəfə artmış, onların ümumi bank sisteminin məcmu kapitalındakı payı isə 5 dəfə artmışdır.

Bütövlükdə Azərbaycan iqtisadiyyatının və onun bank sisteminin fevral devalvasiyasınadək əvvəlki dövrdə kredit təşkilatlarının resurs bazasının artımına səbəb olmuşdur. Bankların gəlir və xərclərinin təhlili göstərir ki, xarici valyuta ilə əməliyyatlar kimi spekulyativ əməliyyatlar bankların fəaliyyətinin maliyyə nəticələrində böyük yer tutur və artım tendensiyasına malikdir. Gəlirlərin bu tərkib hissəsinin payı 2016-cı ilin sonuna 45 % artmışdır (xərclərin dinamikasında da analoji hallar müşahidə olunur). Lakin, kredit təşkilatlarının cari xalis gəlirlərinin strukturunda valyuta və qiymətli kağızlarla əməliyyatlar əldə olunan xalis gəlirlərin payı cüzi olaraq qalır. Bu həmin spekulyativ əməliyyatlar üzrə risklərin yüksək səviyyəsi ilə izah olunur. Bank sisteminin aktivlərinin rentabellik səviyyəsi isə aşağı səviyyədədir. 2014-cü ilədək zərərli işləyən kredit təşkilatlarının sayı azalma daima azalırdısa, bundan sonrakı dövrdə onların sayında kəskin artım baş vermişdir. Ümumiyyətlə, bütövlükdə bank sistemi 2015-ci ili zərərli başa vurmuşdur.

Azərbaycanın bank sisteminin ciddi problemlərindən biri də risklərin yüksək səviyyəsi və bank kapitalının kifayətlilik göstəricisinin aşağı səviyyədə olmasıdır. Mərkəzi Bank daima həm ayrıca götürülmüş kredit təşkilatları səviyyəsində, həm də bütövlükdə bank sistemi səviyyəsində mövcud problemlərinə, xüsusən də get-gedə mürəkkəbləşən risklərin idarə olunması problemlərinə böyük diqqət yetirir. 2014-cü ildən başlayaraq bank sektorunda şəxsi kapitalın kifayətlilik göstəricilərinin kəskin azalması tendensiyaları müşahidə olunur.

Qeyd edək ki, bazar riskinin mənfi dinamika da diqqəti cəlb edir. Belə ki, onun məcmu kapitala nisbəti göstəricisi 2013-2017-ci illər ərzində 5 %-dən 45 %-dək artmışdır. Eləcə də valyuta riski hakim mövqeyini itirib faiz və kredit riski səviyyəsindən geri qalır. Bu risklərin səviyyəsi bazar riskinin tərkibində artmağa davam edir.

Dünya bazarında neftin qiymətinin kəskin düşməsi ilə əlaqədar meydana çıxan böhran tendensiyalarının ciddi nəticələrindən biri intensiv iqtisadi artım və kredit ekspansiyası dövründə yığılıb qalmış risklərin bir hissəsinin maddiləşdirilməsi olmuşdur. Buna görə 2016-cı il ərzində bank sektorunun kredit risklərinin səviyyəsi yüksək olmuşdur. Bu ilk növbədə özünü aktivlərin keyfiyyətinin azalmasında, vaxtı keçmiş borcların həcmi artmasında, eləcə də bankın məcmu kredit portfelində ümidsiz və problemlə borcların payının kəskin artmasında təzahür etdi. Böhran təhlükələrinin gücləndiyi şəraitdə bir sıra banklarda ilk növbədə də son mülkiyyətçilər (səhmdarlar və insayderlər), korporativ müştərilərə verilən biznes kreditlər üzrə yüksək kredit risklərinin yüksək təmərküzləşməsi səviyyəsi meydana çıxdı. Bu, qeyd olunan bankların maliyyə vəziyyətinin pisləşməsinin əsas səbəbi oldu.

Banklarda risklərin idarə olunması və şəxsi kapitalın kifayətliliyi problemlərinin tədqiqi çərçivəsində qeyd etmək lazımdır ki, respublikanın bank sisteminin kapitalın kifayətliliyinin qiymətləndirilməsinin beynəlxalq standartları olan “Bazel-I”-dən hesablama metodika baxımından daha mürəkkəb olan “Bazel-II”-yə keçid həyata keçirilmişdir. Lakin, bu proses tam yekunlaşmamışdır. Bu sənədlərin hər ikisində bankların şəxsi kapitalına qarşı minimal tələblər müəyyən edilmişdir. Lakin, birinci bütün banklar üçün onun kifayətliliyinin hesablanması sadə və ümumi metodundan ibarətdir. İkinci isə bankların kapitalın kifayətliliyinə qarşı tələbləri onların risklərin idarə olunması sistemlərinə yönümlü formada yerinə yetirməyə imkan verən daha mürəkkəb qiymətləndirmə metodlarını nəzərdə tutur. Bu onlara müxtəlif qiymət siyasətlərini seçməyə və gəlirlərin idarə olunmasını bankların üzərinə götürdüyü risklərə müvafiq idarə etməyə imkan verir. “Bazel-II”-in əsas fərqli xüsusiyyətlərindən biri də ondan ibarətdir ki, o, bankın şəxsi kapitalının kifayətlilik göstəricilərini qiymətləndirərkən Azərbaycan banklarının təcrübəsində hələ çox az öyrənilən əməliyyat riski də daxil olmaqla bütün növ bank risklərini nəzərə alır.

Azərbaycanın bank sisteminin növbəti problemi bank fəaliyyəti, bank nəzarəti və tənzimlənməsi sahəsində qanunvericilik bazasının qeyri-təkmil olmasıdır. Bu sahədə təcili tədbirlər görülməlidir. Dövlət tənzimlənməsinin maliyyə-kredit mexanizmlərinin formalaşmasında vergi qanunvericiliyinin təkmilləşdirilməsi əhəmiyyətli rol oynayır. Belə ki, tədqiqatlar nəticəsində müəyyən olunmuşdur ki, iqtisadiyyatın bir çox sahələrində vergi yükü kredit sektorundan daha aşağıdır [1, səh.127]. Dövlət tənzimlənməsinin maliyyə-kredit mexanizminin formalaşmasında subsidiyalama – zərərin ödənilməsinə, onların kompensasiya edilməsinə yönəlik büdcə yardımı verilməsindən geniş miqyasda istifadə edilir [3, səh.162].

Bəzi tədqiqatçılar ayrı-ayrı sahələr üzrə bank qanunvericiliyinə təkmilləşmələr edilməsini məqsəduyğun hesab edirlər. Bank qanunvericiliyi ipoteka mənzil kreditləşdirilməsi ilə bağlı ayrıca ipoteka kreditlərinin satılması, anderahtinq, kredit sövdələşmələrinin bağlanması bir çox məqamlarını, ipoteka mənzil kreditləşdirilməsi ilə bağlı risklərin idarə olunması və s. vacib müddəaları nəzərdə tutmur [5, səh.151].

Bank məəcəlləsinin qəbul edilməsi normativ qanunverici aktların sayını əhəmiyyətli dərəcədə ixtisar etməyə və bank prosedurlarının həddən artıq reqlamentləşdirilməsini azaltmağa imkan verərdi [2, səh.188]. Belə yanaşma bank qanunvericiliyini öz aktuallığını çoxdan itirmiş normalardan təmizləmək yolu ilə onu təkmilləşdirməyə və bank münasibətlərinin müasir aspektlərini tənzimləyən yeni müddəaların əlavə edilməsinə şərait yaradardı, çoxlu sayda normativ-hüquqi aktlar arasındakı daxili ziddiyyətləri aradan qaldıraraq onların harmonikliyinə təmin edərdi.

Gələcəkdə bank fəaliyyəti ilə birbaşa əlaqədar olan qanunları və ya ayrı-ayrı qanunların müddəalarını ümumiləşdirərək bank məəcəlləsinin yaradılması məqsəduyğun olardı.

ƏDƏBİYYAT

1. Babayev Ə.M., “Bank əməliyyatlarının vergiyə cəlb edilməsinin təkmilləşdirilməsi yolları” mövzusunda 08.00.10 – Maliyyə, pul tədavülü və kredit ixtisası üzrə iqtisad elmlər namizədi elmi dərəcəsi almaq üçün təqdim edilmiş dissertasiya, Bakı – 2012;
2. Qurbanova T.H., “Aqrar sahədə kreditləşmənin dövlət tənzimlənməsi” mövzusunda 08.00.05 – Xalq təsərrüfatının iqtisadiyyatı və idarə edilməsi (kənd təsərrüfatı) ixtisası üzrə iqtisad üzrə fəlsəfə doktoru elmi dərəcəsi almaq üçün təqdim edilmiş dissertasiya, Bakı – 2012;

3. Nəzəri R.İ., “Maliyyə risklərinin qiymətləndirilməsində optimallaşdırma üsulları” mövzusunda 5302.01 – Ekonometriya ixtisası üzrə iqtisad üzrə fəlsəfə doktoru elmi dərəcəsi almaq üçün təqdim edilmiş dissertasiya, Bakı – 2012;
4. Paşacıyov A.A., “Holland sindromu və Azərbaycanın onun qarşısının alınması yolları” mövzusunda 08.00.05 – Xalq təsərrüfatının iqtisadiyyatı və idarə edilməsi (makroiqtisadiyyat) ixtisası üzrə iqtisad üzrə fəlsəfə doktoru elmi dərəcəsinə almaq üçün təqdim edilmiş dissertasiya, Bakı – 2010;
5. Гаджиев Э.М., «Становление и развитие ипотечного жилищного кредитования в Азербайджане», диссертация по присуждению ученой степени кандидата экономических наук, по спец.: 08.00.05 – Экономика и управление народным хозяйством (строительство), Баку – 2007;
6. Газанфаров Э.М., «Банки в системе кредитно-финансовых отношений (аспекты финансовой безопасности банков)», диссертация по присуждению ученой степени доктора философии по экономике, по спец.: 08.00.10 – Финансы, денежное обращение и кредит, Баку – 2010.

TÜRKMƏN ƏDƏBİYYATI NÜMAYƏNDƏSİ NURMƏHƏMMƏD ƏNDƏLİBİN LIRIKA YARADICILIĞI

**Aynur Səfərlı
Bakı Dövlət Universiteti**

Türkmen ədəbiyyatı və mədəniyyətinin inkişafında Türkmen dilinin, ədəbi-mədəni və mədəni həyatının zənginləşməsində xüsusi xidmətləri olan, Türkmen ədəbiyyatı tarixində yeni və parlaq bir səhvə açan mütərəqqi ideyalar və humanizm tərənnüm etdirmiş, yaşayıb yaratdığı əsrdən bizi 350 illik tarixi bir dövr ayıran dahi sənətkar Əndəlibin lirika yaradıcılığı mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Olduqca məhsuldar yaradıcılığa və nadir istedadla malik olan şair xalqına və Türk dünyasına zəngin ədəbi irs qoyub getmişdir. Məhz bunun nəticəsidir ki, Türkmenləri dünyaya tanıdı biləcək şəxs kimi tarixdə silinməz iz buraxmış olan Əndəlibin abidəsi bu gün də Türkmen Dövlət Universitetində, Türkmenistan Dövlətinin elm və texnika ilə bağlı uluslararası mükafatında şairin yaşadığı və böyüdüüyü yerdə əbədiləşmişdir. Əsərləri türk dünyası xalqları ilə yanaşı xarici dillərə də dəfələrcə tərcümə olunaraq yayılmış, Türkmenistandan başqa da bir çox qonşu və xarici ölkələrdə heykəli ucaldılmış Əndəlib dünya klassik ədəbiyyatı təmsilçilərindən biri kimi geniş miqyasda araşdırılması gərəkən zəka şeiri gülşinin usta pəhlivanlarından. Onun filosof, şair, alim şəxsiyyətini başqa qaynaqlardan axtarmaq yerinə birbaşa öz irsi sətirləri içində axtarmaq daha doğru olardı. Yaradıcılığı janr və mövzu baxımından çoxşaxəli olmuş Əndəlib Şərq klassik ədəbiyyatının bütün forma və janrlarında kiçik ölçülü lirik şeirlər, poemalar yazmaqda qələmini sınamış və gözəl əsərlər yaratmağa nail olmuşdur.

Şərq xalqlarının ədəbiyyat və folklorunu, eyni zamanda ərəb-fars dillərini mükəmməl bilən Əndəlibin bu dillərdə də əsər yazdığı və həmin dillərdən tərcümələr etdiyi haqda da məlumatlar var. Yaradıcılığında mühüm yer tutan lirik janrın müəmməsə, müstəzad, mürəbbə, müsəddəs, varsağı, qoşma, qəzəl kimi növlərində yüksək bədii poetik dəyərə malik ölməz sənət əsərləri yaradan Əndəlib həmin şeir nümunələrində dövrünün ədalətsizlik və özbaşnalığına, hakim feodal-ruhani oxlaqının mədəni əsarətinə, nadanlığa, ictimai qayda-qanunlara, insan şəxsiyyətinin alçaldılmasına qarşı çıxaraq həyat hadisələrinə öz ədalətli münasibətini bildirmişdir. Şairin lirikasında türkmen həyatının rəngarəng bədii lövhələri ilə yanaşı, insan mədəniyyətinin daxili dünyası da yüksək sənətkarlıqla əks olunmuşdur. Əndəlibin sevgiyə olan ehtirası və güclü əzmi, romantik yalandan, nəzakətsizlikdən, kobudluq və anilikdən təmizlənmişdir. Onun lirikasında mühitin gülüstan bağçasının gözəlliyini, sevgiyə xüsusi duyğularını və hissiyatını özünə dönük çıxma ənənəsi, öz keçmişinin var olduğunu ifadə etməsini sezməmiş oluruq. Əndəlibi bu tərz sevgiyə xas ədəb qaydalarının hazırlayıcısı hesab etmək olar. Buna görə də oxucu şairin sevgi yüklü şeirlərində lirik qəhrəmanın mədəni vəziyyətini qəzəlin ilk misrasından sonuna qədər təqib etməyi lazım bilir. Bu əsnada şairin qəlbində cərəyan edən ən kiçik titrəyişlər, gəl-gətlə dünyasının birliyi və bütövlüyü, romantik qığılcımları kulminasiya nöqtəsinə çatır. Öz duyğularının spesifik xüsusiyyətləri və təbii quruluşu çərçivəsində şairə “əndəlib-bülbül” demək bəlkə də ən məqsədəuyğun yaşayış formasıdır. Eyni zamanda iki əks cinsin arzularındakı cinsi təmas duyğuları süursuzca və nəzakətsizliklə kənar ətrafla hiss etdirilməməlidir. Lirik qəhrəmanın arzusu bədənin açlığını doyurmaq deyil. Lirikasında bədənsəl həzz yox, mədəni həzz əsas dəyər hökmüdür. Burada ifrata varılmamalıdır. Aşiq məşuquna hər hansı arzusunun həyata keçirmənin vasitəsi olaraq deyil, narın və ləziz gözəlliyin həyatı təmizləyən əksi olaraq baxmalıdır. Buna görə də qəzəl qəhrəmanlarının sufiyanə-ilahi eşqi olmasa belə, təsvir edilən duyğuların mədəniyyəti baxımından şeirlər çoxu və vəcd ehtiva edən mədəni sevginin təsviri olaraq meydana çıxır. Çünki klassik Türkmen ədəbiyyatında sevginin ucalığı obyektivlik baxımından yox, mədəni keyfiyyəti və təbiəti ilə təyin edilib. Əndəlibin həyəcan, zəriflik, çoxlu məzmunlu qəzəlləri müxtəlif inkişaf mərhələsindən keçərək irəliləyib. Qəzəlləri şəkil və quruluş xüsusiyyətlərini uyğunluğu, bədii dərinliyi baxımından əhatəsini genişləndirib. Qəzəl tək tipli qafiyə növünə söykənən şeir növüdür ki, qafiyə də şeirin nəğmə tərzidir, ritmin ümumi akkordlarını möhkəmləndirmə qaydasıdır. Əndəlib qəzəllərinin ahəngi yavaş-yavaş enən və axan bulağın səsinə xatırladır. Bu ahəng çərçivəsində şairin qəzəllərində ədəbi mövzu mütəmadi olaraq məzmunca yeni istiqamətlər ortaya çıxaraq genişlənməyə davam edir. Sözlün tam mənası ilə bədii xüsusiyyətli ədəbi əsər formasındakı qəzəlin yazılışında ən ciddi çətinlik onun tək tipli yeknəsək qafiyə ilə yazılmasıdır. Bu da şairin hərəkət sahəsini daraldır. Qafiyənin çoxmüxtəlifliyinə və çoxsaylılığına imkan verən digər şeir formalarında şair daha elastik və daha azaddır. Bitəviyəlik (şairin hərəkət sahəsi) qafiyə tərzində yazan şairə ölçüdən ayrılmağa və elastik davranmağa imkan verməyə bilər. Bu zaman yalnız usta şair qəzəl yazmağın öhdəsindən gələ bilər. Usta şair dərin və dolğun məzmunun bütövlüyünü qafiyənin nəzdində ifadə etmə məharətini nümayiş etdirə bilər. Eyni zamanda məna-məzmunundakı dərinliyi təmin etməyi bacarmaqla yanaşı, qafiyəli şeirin nəğmə və ritm gözəlliyini, mükəmməlliyini və yetkinliyini eyni ölçüdə təmin etməlidir.

Əndəlibin qəzəllərinin daxili mənasında həzzin dadına çatmaq üçün qəzəlin fikri infrastrukturunu formalaşdıran anlayışları nəzərə almaq lazımdır. Ərəb-fars dilindən alınmış-oxucunun çətin başa düşəcəyi sözlərə Əndəlib lirikasında tez-tez rast gəlirik. Görüntü baxımından qəzəlin özü ərəb-fars ədəbiyyatından alınma görünür. Necə ki, qəzəlin onurğa sütununu formalaşdıran qafiyə də alınma sözlərdən yaranır. Əndəlibin qəzəlləri gülün vüsəlinə yetmə, gülün vüsəlinə yönəlmə və gülün gözəlliyini vəsf etmə olaraq yaranıb. Qəzəllərinin az bir qismi tərkibində bu mövzu ələ alınıb. Onun qəzəllərində Məşuqun üzü, camalı Aşiqin son məqsədidir. Gül üz lirik qəhrəmanın hər zaman getdiyi yerdə. Camalın yalnız “gül” yox, Ay, Günəş deyimləri ilə də ifadə olunması nəzərə alınacaq xüsusiyyətlərdən biridir. “Şükri lilla ki, gözüm düşdü Kuyaş (Günəş) kimi üzünə” və ya “Ey huri, yüzün biri Ay, biri Günəş kimi”.

İstər “gül”, istərsə də “Ay-Günəş” Şərq ədəbiyyatında gözəlliyin ən yüksək simvoludur. “Gül” gözəlliyə, nəzakətə, gözəl ətrə işarə edirsə, “Ay-Günəş” nur mənbəyi olaraq aydınlığa işarə edir. Əndəlibin aşiqinin məşuqun gül üzündə dayanacağı son yer məşuqun ləbləridir ki, bu da aşiqin haqiqi vüsəlidir.

“Ləlin qamından daşladı (atdı) Xıdır ab-ı həyatın, kövsər suyu kimi saf-ı zülalın nə bəla hub. Öldürsə gözün, iki ləbin leyk berur can. Təqdim edərək bülbülə zərrin piyalə ilə gülşəndə, deməyin nəstərən ləb-a ləb gül-i şərab açdı”.

Şeirdən də göründüyü kimi məşuqun dodaqları həyat verir, dodağın dadı şərabin dadına bənzədilir. Əndəlibin sevgi anlayışı Şərq tərzinə uyğun davam edir. Dodaqların bu tərz təsviri şairin bütün qəzəlləri üçün səciyyəvidir desək yanlışdır. “Nə bəla hub”, “Rəşki pərizadə” kimi qəzəlləri buna nümunə ola bilər. Onun qəzəllərində zəifliyə söykənən fikirlər qətiyyəən yoxdur. Hətta məşuqun xarici görkəmindəki saç, kiprik, çənə, göz kimi sifətlər belə aşıqın fiziki duyğularını ehtizaza gətirmir. Ancaq Əndəlibin “alma ənar” kimi birbaşa bədən üzvlərinin təsvirində istifadə edilən sözlər həmin dövrə zidd idi.

Şairin “Çəndan-çəndan”, “Tab açdı” kimi qəzəlləri mənəvi mənaları özündə saxlayan şeirlərdir. Xüsusən də “Tab açdı” şeirində lirik qəhrəman özünü bülbül obrazında görür. Qəzəlin təməl bədii izahı “kitab” sözü ilə ifadə olunub ki, lirik qəhrəman bülbül bağdakı gülləri, çiçəkləri sanki kitabın daxili dərinliyinə vararacasına açır. Gözəllik sirlərini oxuyaraq onu qavramağa çalışan bülbülün tərənnümü kitab oxuyan Kurram səsinə bənzədilərək vəsf edilir:

Deməyin: Gül qönçəsi güllər dəm-a dəm bülbül cırlap (hayqırıb), harimi-gülşən içrə, səbz handan kitab açdı. Dəbistani çəmən içrə, tifi kimi Əndəlibi zar, ki bismillah oxuyub əldə həmrədən kitab açdı”.

Beləliklə, Əndəlibin qəzəllərindəki mənəvi dəyərlər vüsala qovuşmanın, məqsədə çatmanın əlamətləridir. Şairin qəzəllərində bahar sevginin, qış ayrılığın, gülbəzərlik isə eşqin bədii məkanı mövqeyində təsvir edilib. Xəlil, Xıdır kimi kərəmət sahibi olan zatların adının zikr edilməsi “dəbistani çəmən” yəni, “çəmənəzardakı məktəb” anlayış tərzinin işlədilib. Şairin bülbüllə gül arasındakı münasibətlərində bədii arzuların azğınlıq etməsini yox, eşqə tutulan ürəyin coşqusunu təsvir etdiyini görürük. Bülbülü ova çıxan bir quş kimi yox, gözəllik bağçasının şeydası, eşq tutqunu olaraq görürük. Əndəlibin qəzəllərində məşuqun gözəlliyini mənəvi istiqamətdə təsvif edən bir şair olduğunun şahidi oluruk. Məşuqun gözəllik baxımından yetkinliyini yüksək səviyyədə olduğunu bildirərək yazır:

“Camal-i nəqşi Çin surətgeri saldı tahayura, ki heyran qaldı fani-eşq ailəsinə yandı bizadi. Nəsibi ad hər beyt ibtidasında gəlir, amma, gərəkdir Əndəlibə, ad çıxarmaqda ustadı”.

Məşuqun camalına heyətlər içində baxan Çin rəssamı fani dünyanın xəstəlik və qısqanlıq alovunda yanır. Beləcə Əndəlib lirikasında insan gözəlliyi ilahi surətlərlə əlaqə və rabitə yoluna qoyulur. Yuxarıda qeyd etdiklərimizə əsasən deyə bilərik ki, Əndəlib gülmə aşıqı, gül isə məşuqa məxsus bütün gözəlliklərin simvoludur. Deməli Əndəlib gözəlliyə, mənəvi insan gözəlliyinə aşıq olan şairdir.

Şair “Örgüley”, “Dilbər” müxəmməslərində qəzəllərə məxsus bədiiyi davam etdirir. Demək olar ki, onun müxəmməsləri də qəzəllərinə bərabər ədəbi təcrübə Müxəmməsləri qəzələ nisbətən daha aydın və yetgindir, sadədir, kompleks deyil. Müxəmməs dil və ritmik yetgünlüyü, mənə və fikir baxımından oxucunu “görəsən yazıçı nə demək istəmişdir” sualından azad etmə xüsusiyyətinə malikdir. Şairin qəzəllərində başdan sona qədər olan yetkinlik son dərəcə axıcı və oxunaqlı olan müxəmməslərində müəyyən bir pilləyə qədərdir. Eyni zamanda müxəmməsdə, qəzələdəki çətinlik və qarışıqlıqdan fərqli olaraq oxucunun qavramasını asanlaşdırən simvollar-rəmzlər mövcuddur ki, bunu da qoyulan müəyyən çərçivədən sonsuzluğa aparən inkişaf xətti kimi xarakterizə edə bilərik. Sanki şair “bülbül-gül” kontekstindən azad olub, bədii təqdimatın xarakterinin, melodiyaşınların daha dünyagörüşlü və geniş mənasında özünü tapır.

Şairin “gül üz”, “qəmər üz”, “şirin söz”, “çəşmi humar”, “Məlikə” kimi “örgüley” növündə yazdığı müxəmməslərində “gül-bülbül” paralelliyinin yerini “gül-padişah” ikiliyi tutmuşdur. Bu ikiliyi-cümlüyü şair məşuqu ilə münasibətlərinin təməl üsuluna çevirmişdir. Şairin lirikasındakı melodiya tərzində “örgüley” müxəmməsinin bel süturnu təşkil edir (4. s. 312-330).

Əlyazmaların heç birində qarşımıza çıxmayan, ictimai həyatdan bəhs edən yeganə şeiri-“Çıkrık” Xocalı Mollanın Türkmən ədəbiyyatını elmi baxımdan araşdırən akademik Aleksandr Nikoyloviç Samoyloviçə göndərdiyi məktublar içərisindən qarşımıza çıxır. Şeirdə çıkrığın əkinçilik həyatındakı yeri ortaya qoyulub. XX əsrdən əvvəlki şairlərin əsərlərini yazanların çoxu din nümayəndələri olduğu üçün dini məzmunlu əsərlər ön planda tutulub ki, ictimai məzmunlu bu əsər geri planda qalıb. Bu əsasən XIX əsrdən əvvəlki şairlərin yaradıcılığı baxımından da belədir. Çünki Xoca Əhməd Yəsəvi, Gül Süleyman, Vəfai, Nəvai, Azadi kimi şairlərin ictimai məzmunlu şeirlər yazmaması mümkünsüz görünür. Bu Əndəlib üçün də keçərlidir. Hansı ki, dövrümüzə çatan bütün şeirləri eşqdən bəhs edir. O, lirik şeirlərində insan gözəlliyini belə vəsf edir:

“Qaldılar seyr edərək yüzü ləli, ləbinə, gül baxıb, qönçə açib ağzını heyran-heyran”.

Qəzələdə gəzməyə çıxan qızın gözəlliyinə güllərin, qönçələrin ağzı açıq heyran qalmasından bəhs olunub. Şairin əbədiyindəki incəlik XIX əsr şairi Mühlisə o qədər güclü təsir edib ki, o bu qəzələ təxmis yazıb. Məhz bunun nəticəsində bu qəzələ dövrümüzə gələn qatmışdır. Şairin başdan-başla coşquyla yoxrulmuş şeirlərindən biri də “Nə möhtəşəm, nə qiyamət” müsəddəsidir.

“Xammə addım atsan, öpərəm ayağından, gah gərdən saf və gahi gümüş şakağında. Öldürmək üçün ox çıxarmışdır sadəğindən, qurbanın olum göz üzrə badam qapağından. Şərbət əridir “Yuhı-l-izəm” dodağından bəh-bəh, nə gözəlsən, nə möhtəşəm, nə qiyamət”- şerinin hər bəndinin sonunda verilən “bəh-bəh” nidəsi şeiri sanki bir ipə düzəklə yanaşı, həm də ona xüsusi bir parlaqlıq bəxş edir.

Dastanlarında da ana dilinin təbiətinə uyğun, onun qayda-qanunlarına söykənən, tamamilə Orta Asiya türk dilli ədəbiyyatının ənənələrinə uyğun olaraq lirik şeirlər yazan şairin bu günə kimi, 8 qəzələ, bir mürəbbə, üç müxəmməs, bir müsəddəs, Nəvai, Füzuli, Vəfa, Həbib, Übeydi, Cami kimi şairlərin qəzəllərinə yazdığı 23 təxmis, Nəvainin qəzələsinə yazdığı bir müxəmməs dövrümüzə gələn qatmışdır. Say etibarilə çox olmasa da bu növlərin çox əsrlik təcrübəsindən xəbərdar olduğunun göstəricisidir.

Əndəlibə qədər türk dilli şeiriyyatda qəzələ və müxəmməs növlərinin baş mövzusu sevgi olmuşdur. Burada bütün poetik fikir və düşüncələr iki insanın aşıqla məşuqun ətrafında cərəyan edib. Şair bu növlərdə başqa bir mövzu işləsəydi bu onun yeniliyi hesab olunardı. Şairin qəzələ və müxəmməslərinə əsasən lirikasının xüsusiyyətlərini belə izah edə bilərik:

1. Özündən əvvəlki şeirlərlə mövzu baxımından müqayisə olunsun Əndəlibin qəzəllərində onun psixologiyası daha dəqiq açılır. “Oldu Əndəlib” qəzəli bu baxımdan diqqət çəkir.

2. Əndəlib bu növləri yeni mövzularla zənginləşdirməyə çalışmışdır ki, bu baxımdan “Çıkrık” müxəmməsi müsəmmə növünün tarixi üçün yenilik olaraq qəbul olunub.

3. Əndəlibə qədərki Türk qəzəliyyində lirik qəhrəmanın ruhi istəklərini hadisə və gözəllikləri ilə bağlamaq ənənəsi olsa da tam peyzaj (landşaft) qəzəlləri nadir olmuşdur. Ancaq Əndəlibin azsayılı qəzəllərindən biri- “Tap açdı” qəzəli tam peyzaj şəklində yazılmışdır.

4. Lirik əsərləri ilə Türkmən ədəbiyyatına bəzi yeni üslublar gətirmişdir ki, bunlardan biri də “təzmin” növüdür. Bu növü belə izah etmək olar ki, şair başqa bir şairin sevdii bir şeirinin bir beytini və ya bir neçə sətirini loru dillə desək “bore” alaraq bunu öz şeirinin gerisi, mənəvi surət alma nöqtəsi və ya öz şeirinin təməl qaynağı olaraq istifadə edir. “Cəfəri cəfaya” qəzəli və “Sabah fərqi” mürəbbeləri təzmin növündədir. Özünün türkmən ədəbiyyatına yeni gətirdiyi növü Əndəlib gözdə tutmuşdur, Baba Rəhim Məşrəbin şeirlərindən təzmin etmişdir. Baba Rəhim “Məşrəb” adlı məşhur Türkmən dastanına eyni adlı musiqi bəstələmişdir. 1640-cı ildə doğulan Baba Rəhim də panteist görüşlərinə görə 1711-ci ildə Bəlxədə eynilə Həllac Mənsur kimi edam edilmişdir.

5. Qəzələ və müxəmməslərini ənənəvi bədii ünsürlərlə məhdudlaşdırmayan şair bu mövzuya rəng qataraq zənginləşdirməyə və gözəlləşdirməyə səy göstərmişdir. Məsələn, “Gül baxıb, qönçə açib ağzını şaşkın”, “Qəm qılıncı ilə başımı kəsərəm”, “Məni görərkən yapırdı qəmzən bıçağına, dilbər” kimi canlı yeniliyi və həqiqi bədii ifadələrə yaxınlığı ilə fərqlənən sətirləri deyilənlərə nümunədir.

6. Əndəlibin şeirlərinin ürk döyüntüsü olaraq qəbul edilmiş “uyağa ustalığı” da açıq şəkildə görülməkdədir. Hər beyti “Həm üzündən, həm gözündən, həm özündən hörülmüş” sətirlə bitən “Hörülmüş” adlı mükəmməsi bu qismdəndir.

Lirikasını tədqiq etdikcə bu, qənaətə gəlirik ki, Türk və ərəb-fars şeiriyyatında təxmis yazmaqda Əndəliblə müqayisə olunacaq şairlər olduqca azdır. Təxmis xüsusi bir şeir yarışmasıdır ki, bu da şairin kamillik zirvəsinə vardığının rəmzi olaraq qəbul edilir. Hər şairə də təxmis yazılır. Böyük söz ustalarının qəzəlləri təxmis yazılmasına layiq görülür. A.Meredov haqlı olaraq bu barədə demişdir: “Təxmis yazan şair, özündən güclü yazıçıya müraciət edir və onun ən mükəmməl və seçmə qəzəlinə təxmis yazır” (2, s. 45). Onun təxmis yazdığı şairlərdən Nəvayiə sevgi və hörmətinin hüdudsuz olduğunu görməmək mümkün deyil. Hüseyn Bayqaranın tədqiqatına əsasən deyə bilirik ki, təxmislərindən 17-si müsəmməllərindən isə 1-i Soltan Hüseyn Bayqaranın qəzəllərinə əsasən yazılmışdır (7).

“Çəndan-çəndan”- 10 sətir, 66 sözdən ibarət olan şeirdə bütün məlumatlar “gəlmək, almaq, salmaq, eyləmək, bulmaq (tapmaq), açmaq, baxmaq” kimi türkçə feillərin köməyi ilə verilib. Şairin “Muntazir bolmuş idim yolunda çəndan-çəndan” sətirindəki “muntazir bolmaq” feili bugünkü türkməncəyə yad deyil. Türkmənlər bu gün də “intizar bolmaq” ifadəsini işlədirlər.

“Nə bəla hub”- 14 sətir, 96 sözdən ibarət olan bu şeirdə ərəb-fars sözlərinə ağırlıq verilə də istifadə olunan bənzətmələrin Türk klassik ədəbiyyatında qarşımıza çıxan bənzətmələrlə demək olar ki, eynisidir.

“Rəşki pərizad”- 23 sətir, 148 sözdən ibarət bu şeir “Nəsimi ismi hər beyt ibtidasından gəlir, amma gərəkdir Əndəlibə ad çıxarmaqlıqda ustadı” sətirlə tamamlanır. Şairin bu cür sətirlərini nəzərə alsaq onun söz ustaları ilə yarışma içində olduğunu görmüş olarıq.

Şairin şeirlərində mövzu ağırlığı sevgi lirikasında toplanmışdır. Bu onun başqa mövzuda şeir yazmaması demək deyil. O vətənçiliyi heyvanlar üzərindən açıqlamaq tərzinə xas şairlərdəndir ki, bunu onun aşağıdakı şeirində aydın şəkildə görə bilirik.

“Boldi”- 10 sətir, 62 sözdən ibarət olan şeirdə vətənpərvərlikdən söz açılır:

“Daş era eyləp vətən, daşvakqa boldi Əndəlib, torpaqqa bağrı basıb, qurbakqa boldi Əndəlib.”

“Daş içində eyləyib vətən, tosağa olmuşdur Əndəlib, torpağa bağrını basıb, qurbağa olmuşdur Əndəlib.”

Şeirə ilkin baxışda heyvan insandır metaforunu alır. Bu cümlələrdə şairin özünü heyvanlara bənzətməsinin xüsusi mənası var. Belə ki, daşın içində özünə yuva salmış və daş kimi sərt örtüyə malik və qurduğu yuvasından əsla uzağa getməyən heyvana, yəni şeirdə “daşvakka”ya (Türkməncə pıbağa, Anadolu türkcəsində tosağa, Azərbaycanca tısağa) bənzədilməsi Türkmən klassik ədəbiyyatında vətənpərvərliyi ifadə edən simvollarından biridir. Qısacası şeirdəki “daşvakqa-tısağa, insandır. Şairin poetik ifadəsilə daş içində məskən salan bir insandır. Xüsusi olaraq seçilən tısağa vətəni təmsil edir. Şeirdəki “qurbakqa-qurbağa” isə torpağı, suyu, qurunu təmsil edir. Türkmən təbircə şairin “bağrı badaşmışdır”. (“Bağır-ciyər, “badaşmaq”-bitişik, ayrılmaz olmaq mənalılarına əsasən). Yəni torpaqla insan bir-birilə o qədər birlikdə, iç-içə olmuşdur ki, ayrılmaz hala gəlmişdir.

“Bolsa qış, urmuş qovakqa, yaz bolsa yazılır, gəhi bayquş boldi, gəhi çəkgə boldi Əndəlib”

“Qış olunca atmış, özünü, atmış özünü mağaraya, bəzən bayquş, bəzən çayırtkə olmuşdur Əndəlib”- sətirlərində şair “qış və yaz” anlayışları ilə insanların, fəsilərə görə formalaşan həyat şərtlərini, bayquş və çayırtkələrlə insanların həyat tərzilə bağlı görüşlərini simvollaşdırmışdır. Belə ki, bayquş düşmənin hücumundan sonrakı xarabalığı, çayırtkə isə köçürülmə, gəldi-gedər həyatı ifadə etmiş olur.

“Tap açdı”- 12 sətir, 84 sözdən ibarət şeirin mövzusu təbiət, eşq və sevgidir. İnsan və təbiət gözəlliyinin qarışdırıldığı şeirdə iki yerdə “kitab” sözü işlənmişdir ki, bunun biri təbiətin yazdığı, təbiət gözəlliyi ilə bağlı kitab, digəri isə Tanrı tərəfindən göndərilən kitabdır.

“Diymək gül guncası güllər demə-dəm bilbilə cırlap, harimi –gülşən içrə səbz hanıdan kitab açdı. Dəbistanı-çəmənə tifi yanlıq Andalibi-zar, ki bismilla okıyan ildə hamradan kitab aldı.”

“Canınıqca yetse”- İnsanın həyatdakı arzu və istəkləri ilə bağlı mövzuda yazılan şeir 10 sətir, 73 sözdən ibarətdir. Şair insanın qarşısında qoyduğu hədəfə çatmağın gücünü “yetmək” (çatmaq, yetişmək) feli ilə göstərmişdir. “İnsanın hədəfi canana, könlün hədəfi armana, dərdirinin hədəfi isə dərmana çatmaqdır. Könlün hədəfi armana çatmaqdır, armanın hədəfi cana çatmaqdır. Əndəlibin hədəfi gülər üzli yara çatmaqdır”.

“Örgüley”- 31 sətir, 207 sözdən ibarət olan bu şeirin də mövzusu sevgi və eşqdən bəhs edir. Şeirin iki qəhrəmanı var: eşq və günahsız. Şeirdə təbiət və insan arasındakı münasibətlərə aid söz və deyimlər olduqca çoxdur. Nümunə üçün bəzilərinə baxaq: “İnsan, tabiətdir. İnsan, Nazim tabiətdir. İnsan, rəsmləri. İnsan, təsvir edilmiş təbiətdir. İnsan üzü kəmə / Ey kəmə Yüzlük. İnsan üzü aydır / Ay yüzün gördüm. İnsan üzü güldür / Gül üzündən örgüley”.

“Örgüley” sözü çağataycanın təsirində olan bir sözdür. Bu barədə Prof. dr. B.Məhəmmədovanın “XI-XIV əsr Türkmən dilinin tarixi boyunca dərnəvlər” (3, s. 139-141) və prof. dr. S.Ataniyazov “Türkmən dilinin sözköklü lüğəti” (1, s. 27-273) adlı tədqiqatlarda ətraflı məlumat verilib. Bu mənbələrə əsaslanaraq demək lazımdır ki, “şairin istifadə etdiyi “örgüley” sözünün əsl “övr” (evirmək) sözünün qısaldılmış şəkildir. (S.Ataniyazovun “hərmək” felinə verdiyi ikinci mənanı dəstəkləyərək) Burada (örgüley-övrüleyim, övrüleyim, övrüleyin) “vü” düşmüş və sözün kökü “ör” qalmışdır. Bugünün türkmən türkcəsində “dan-dən”, “övrüleyin-anlayın”; Türkiyə türkcəsində “a-ə, qurban olum” qəliblərinə bərabər gəlir. Aşağıdakı sətirlərdə yan-yana istifadə olunan sözlərə nəzər salaq: “Gül üzündən örgüley gül üzündən aylanayın gül kimi üzünə qurban olum. Şirin sözündən örgüley şirin sözündən aylanayın şirin sözünə qurban olum. Nerkes gözündən örgüley nerkes gözündən aylanayın nergiz kimi gözünə qurban olum. Həm bilinsin, həm əlindən. Həm dilindən örgüley. Həm bilinsin, həm əlindən, həm dilindən aylanayın. Həm belinə, həm əlinə, həm dilinə qurban olum...”

“Dilbər”- 49 sətir, 288 sözdən ibarət olan şeirində insani gözəlliklərlə bağlı fikirlərini əks etdirib.

“Qurban olam göz üzrə bədam balqabağa, dilbər, görgəc məni yapışdı qamzan pıçağa, dilbər”- misrasında ikinci sətir olduqca maraqlıdır: “Məni görüncə sənin qəmzələrin bıçağına yapışdı” sətirlə şair insan bədəninin parçalarından belə insan yarada bilmək bacarığına malik olduğunu göstərir. Burda “qəmzə” insandır. Bu fikrə şairin “Vəkillik genə eylər zülfün qulağa dilbər”, “Məni qətl haqqında zülf ilə qulaq toplanıdır” sətirində şahid olur. Bu misralarda da zülf (saç) və qulaq insandır. Birlikdə aşıqı qətl etmək haqqında toplanı-yığıncaq edir. Eyni halı başqa sətirlərdə görmək mümkündür:

“Ey qamzası qanlar, məclislərdə içirəm, gözləri cəllad, can almağa ussat yaratıp səni ussat”

“Ey qəmzəsi qanlar məclislərdə içirəm, gözləri cəllad, can almağa uestad, yaratmışdır səni uestad” – bu sətirlərdə qəmzə-qan içən insan, gözlər isə cəlladdır. Ustadlardan birinin Tanrı, digərinin isə şairin özü olduğu ortadadır.

“Çikir”- (Türkçə “çıkırık”, Azərbaycanca “Dolmaçarx”). Bu sözün kökü haqqında iki cür fərziyə mövcuddur. Birincisi bu söz türk dilindəki “çık-çıkır” feli ilə görülmə işin nəticəsilə bağlı ola bilər. Çünki bu alət su çıxarmaqda istifadə olunur. İkinci ehtimal bu alətin çıxardığı səslə bağlı ola bilər. Azərbaycan dilində isə bu “dolamaçarx” adlanır. XVII-XVIII əsr Türkmən kənd və həyatından, əkinçiliyindən bəhs edən şair türklərin kəşfi olan möcüzəli texnikanın “çıkırık”ın (dolamaçarxın) haqqında geniş məlumat verir. Bu alətin əvəzsiz qiyməti və istehsal olunması barədə yazdığı sətirlərə nəzər yetirək:

“İki yüz tilla bahası bolsa həm arzan çikir, İki yüz qızıl bahası belə olsa ucuzdur çikir”;

“Bu çikrığa mündə bir ağac, bilin dərkər eruz, bunu bilməlisiniz ki, bu çikrığa minlərlə adam lazımdır”.

Hətta şair bu aləti heç bir texnika ilə müqayisə olunmayacaq qədər vacib, əvəzsiz hesab edir. Suvarma işlərində xüsusi əhəmiyyəti olan bu alətin köməyi ilə o dövrdə insanların taxıl, meyvə-tərəvəzlə təmin olunduğu haqqında da məlumat almış oluruq.

“Sən qulak qoysa, yandırar hər dəmbə-dəm ovazı xoş, balaman, dutar, sitardan (yeg) erur həm sazı xoş...Sən qulaq ver, hər an Dinlenir avazı xoş, balaman, dutar, sitardan erur həm sazı xoş”.

Burda adı çəkilən dutar, alət bu gün də türkmənlərin istifadə etdiyi iki telli milli saz alətidir. Bəs balaban nədir ? Bu alətlə bağlı apardığımız kiçik araşdırmaya nəzər yetirək. Hindistan mənşəli saz olan sitar telli, uzun saplı çalğı alətidir. Farscadan tərcümədə bu söz “otuz telli” mənasını verir. İran-Əfqanıstan bölgəsinin sehtar adlı alətidən törəyən bu alət Hindistan xaricində - Qərbdə də mənimsənilmişdir. “Balaman” başqa bir adıyla “balaban” hazırda Azərbaycanda istifadə olunmaqdadır. Nəfəsli musiqi aləti olan balabanın tarixi çox qədimlərə gedib çıxır. “Dədə Qorqud” dastanında bu musiqi alətinin adına rast gəlirik. Təsir edici səsi qonşu xalqların da musiqisinə təsir edib. Gürcüstan, Dağıstan musiqisinə sirayət edən balaban haqqında Azərbaycanda yazıçı araşdırmaçılar, bəstəkar və musiqiçilər tərəfindən yetərli sayda məqalələr yazılmışdır (5.Www.mesken.). "

Beləliklə, aydın olur ki, bu alətin çıxardığı səslərlə, çıkrık səsinə yanaşı gətirsək bəlkə də gözəl bir musiqi əsəri ortaya çıxa bilər.

“Kaşır-küncü, zıqır, şalı Acayıp aş bölür, cugarını köp əkin , anın huruşı mas bölür. Kök, susam, zıqır, düyü çox gözəl yemək olar, cuğarı çox əkin, onun nəticəsində mərcimək olur”- deməsi boşuna deyil. Əslində cuğarı bitkisinə Türkmən şairi Mahmud Qayıbinin “Otuz iki toxum hekayəsi” adlı poetik hekayəsində rast gəlirik.

“Cugarı söylədi: əvvəl özüm varur mən, boyum uzun, saqqalım ağ erur mən.Başında sellə-yu sopynema mən, hamınızdan uluq mən, kethüda mən. Belimi beş yerimdən bağlayup mən,özüm cənnətə qarşı çağlayup mən”.

Qısacası, Əndəlib təbiət gözəllikləri ilə insanın xarakterik xüsusiyyətlərini bir araya gətirərək sözlərlə şəkil çəkməyi bacaran ilk Türkmən klassik şairlərindəndir. Onun aşağıdakı sətirləri də deyilənləri sübut edir:

“Bolup çün Əndəlib şeyda, güli handanıqa yetse, olub çünki Əndəlib bir divanə, gülə yetmək arzu edər”- misraları göstərir ki, Əndəlib divanədir, divanənin də arzusu gülə qovuşmaqdır.

“Qəm qılıç birlə başım çapar mən,qayğı qılınıc ilə başımı çapar mən” – Qayğı qılınıc kimi bir alətdir.

“Gənci visal istap, çün mar tovlanar mən”- sənin vüsəl xəzinəyə qovuşmaq üçün ilan kimi yerə yatıb sürünürük. Aşiq olan insan ilan kimi sürünür.

“Canlar guşunu zülfün saldı tuzağa, dilbər” – Sənin saçların can quşunu tələyə saldı. Can quşudur. Saç tələdir. Can quşu saçın tələsilə tutulmuşdur. Bəzi sətirlərdə “can quşu” yerinə “könlü quşu” birləşməsinin işləndiyini görürük. “Könlüm quşun bent eyləmiş zülpi çelipasıya kim”.

Beləliklə, Əndəlibin şeirlərinin bir qismi üzərində apardığımız araşdırmalara əsasən bu qərara gəlirik ki, şairin lirikasındakı idrakın əsasən üç mənbəyi vardır. Bunlar aşağıdakılardır:

1) İnsandakı idrak, düşüncə və ya düşüncədəki insan əlaqələri;

2) İnsanla təbiət arasında iç əlaqələrini təmin etmək bacarığı;

İnsanın özünə xas olan dünyaları (iç dünya, xarici dünya, dil dünyası) birləşdirmək bacarığı (8.<http://www>) .[Gəldiyev](http://www), [Əndəlibi XVII-XVIII əsr Türkmən həyatının ensiklopediyası adlandırır](http://www). [Əndəlib də ondan bir əsr sonra yaşayan Məxtumqulu kimi divan ədəbiyyatı ilə xalq ədəbiyyatının arasında qalsa da divan ədəbiyyatına daha yaxın olmuşdur. Onun çalışdığı mövzular ümumtürk dünyası ədəbiyyatından daha dar Türkmən ədəbiyyatı dairəsinə keçidə vacib rol oynayır](http://www) (6, <http://www>).

ƏDƏBİYYAT

1. Ataniyazov S. Türkmən dilinin sözköklü lüğəti. Aşqabat: Miras, 2004, s. 27-273
2. Meredov. A. Görkəzilən iş. 1970, s. 45
3. Məhəmmədovanın B. XI-XIV əsr Türkmən dilinin tarixi boyunca dərnlər. Aşqabat: Elm, 1973. s. 139-141
4. Uluslararası Türkçe Edebiyyat Kültür Eğitim Dergisi. 6/1, 2017, Türkiye. s. 312-330
5. [Www.mesken.gen.tr/f1764/balaban-nedir-119653/](http://www.mesken.gen.tr/f1764/balaban-nedir-119653/)
6. http://www.kardeskalemler.com/haziran2011/andalip_ve_erguvanlar.ht
7. http://www.kardeskalemler.com/haziran2011/kitap_gordum_andelipten.htm
8. http://www.kardeskalemler.com/haziran2011/turkmen_klasik_sairi.htm

FRANSIZ DİLİNİN TƏDRİSİNDƏ İNFORMASIYA-KOMMUNİKASIYA TEXNOLOGİYALARI

Aynurə Cəbiyeva
Azərbaycan Dillər Universiteti

Ali ixtisas məktəblərində informasiya-kommunikasiya texnologiyalarından istifadə etməklə tədris prosesini kifayət qədər aktivləşdirə, biliyin səviyyəsini yüksəldə, dərslərin daha maraqlı və başa düşülən olmasına, müəllim tələbə arasında əlaqələrin rahat qurulmasına nail olmaq mümkündür. Ali təhsil sisteminin modernləşdirilməsi prosesində telekommunikasiya, multimedia və informasiya texnologiyalarının, texniki vasitələrin sürətli inkişafı şəraitində təhsil prosesinin ən mühüm elementlərindən biri xarici dil dərslərində informasiya-kommunikasiya texnologiyalarının tətbiqidir. Bu vasitələrdən istifadə müəllimə təhsil prosesinin effektivliyini yaxşılaşdırmağa, onun müasirləşdirilməsinə və intensivləşdirilməsinə, hər bir tələbəyə fərdi və fərqli yanaşmağa kömək edir. İnformasiya-kommunikasiya texnologiyaları geniş imkanlara malikdir, onların rəşional istifadəsi tədris prosesinin dəyişdirilməsinə imkan yaradır.

İnformasiya-kommunikasiya texnologiyalarından istifadə tələbələrə xarici dilin tədrisində onların özlərinin əlində olan imkanlar hesabına maraqlarının artmasına gətirib çıxarır. Xarici dilin tədrisində texnologiyalardan istifadə xüsusi önəm daşıyır. Daha geniş materiallardan istifadəyə, fərqli mənbələrdən məlumat əldə etməyə, mətnləri orijinaldan oxumağa imkan yaradır. Həmçinin tələbələrin qarşılıqlı əlaqəsini qurmağa kömək edir.

İnformasiya-kommunikasiya texnologiyaları ənənəvi tədris metodları üzərində bir çox üstünlüklərə malikdir. Tədrisin fərdiləşməsinə, tələbələrin müstəqil işləmələrinin intensivləşdirilməsinə, tədris fəaliyyətinin genişləndirilməsinə, onların idrak fəaliyyətinin artmasına gətirib çıxarır. Eyni zamanda informasiya-kommunikasiya texnologiyalarından istifadə tələbələrin motivasiyasını artırmaq üçün təsirli amildir.

Fransız dilinin kommunikativ yönümlü tədrisi zamanı kompüterdən istifadə etməklə hər bir tələbə eyni zamanda suala cavab verə və beləliklə, onların hamısı təlim prosesində fəal iştirak edə bilərlər. İnteraktiv təlim modelləri ilə, illustrasiyalı materiallarla, multimediyadan istifadə etməklə təşkil olunan təhsilin səviyyəsini artırmaqla yanaşı, həm də tələbələr üçün ənənəvi sxem və cədvəllərlə keçilən dərslərdən maraqlı və rəngarəng edəcək. Sonda, əvvəldə də qeyd edilədiyi kimi, tələbənin dərse marağı artacaq və sonrakı dərslərdə özünü tədqiqatçı

kimi görəcək, yəni internetdən istifadə etməklə lazımı materialı mənimsəyəcək.

Tədris prosesinin keyfiyyətinin yüksəldilməsi məqsədi ilə tətbiq olunan idraki və kommunikativ fəaliyyətin forması olan interaktiv metodlardan istifadə zamanı İKT vasitələrinin mühüm rolu vardır. İKT cəmiyyətin inkişafına güclü təsir göstərən əsas amillərdən birinə çevrilmişdir. Təlim prosesində texniki vasitələr və İKT-dən istifadə etməklə tələbələr öyrəndikləri mövzunu ətraflı mənimsəyir, lazımı bacarıq və vərdislərə yiyələnir, bu işdə onlara stimül verir.

Xarici dilin tədrisində informasiya-kommunikasiya texnologiyalarından istifadə olunmaqla dil bacarıqlarını nümayiş etdirmək məqsədilə müxtəlif növ tapşırıqların edilməsi tələbələrdə xarici dili öyrənmək üçün motivasiya yaradır. Eyni zamanda yeni texniki vasitələri tətbiq etməyə çalışan müəllim də tələbələrin fərqli və individual xüsusiyyətlərini, onların təlim səviyyələrini nəzərə alaraq tədrisə fərdi yanaşmış olur.

Xarici dilin tədrisində müxtəlif informasiya texnologiyalarının tətbiqi tələbələrdə xarici dilləri öyrənməyə maraq yaratma problemini həll edir. Ən son texniki vasitələrlə, müəllim üçün şagirdlərin xüsusiyyətlərini, təlim səviyyəsini nəzərə alaraq fərdiləşdirmə və fərqləndirməni təmin edən tədrisə şəxsiyyət yönümlü yanaşma tətbiq etmək daha asandır.

İnformasiya və kommunikasiya texnologiyalarının rolu tələbələrin kommunikativ bacarıqlarının və dil biliklərinin formalaşması və inkişafı üçün şərait yaratmaqdır. Onlar reproduktiv təhsil fəaliyyət növlərindən müstəqil, yaradıcı iş növlərinə keçir, tələbələr müxtəlif ölkələrin nümayəndələri ilə əlaqə qurur və müxtəlif növ informasiya və onun mənbələri ilə işləmək bacarıqlarının inkişafını mümkün edir.

İKT vasitəsilə keçirilən dərslər zamanı tələbənin subyekt olması əsas götürülür, müəllim tələbəyə istiqamət verən, yol göstərən, onun bilik və bacarıqlarını qeyd edən, tələbəni çalışqanlıq sөvq edən, müstəqil işləməyə maraq, təşəbbüskarlığa həvəs yaradan şəxsə çevrilir.

İKT-ni tədris prosesində tətbiq etməklə yaranan bütün bu yeniliklərin məqsədi təhsilin keyfiyyətinin artırılması, belə olan halda da fransız dilinin tədrisinin keyfiyyətinin artırılmasıdır. Texniki vasitələrin tədrisdə istifadəsi səbəbsiz yerə olmamışdır. Dünyaya inteqrasiya etdiyimiz bir dövrdə, təhsil və mədəniyyətin sürətli inkişafı, informasiya və telekommunikasiya texnologiyaları məhsullarının mövcudluğu və əldə edilməsi üçün əlverişli şəraitin olması tədris prosesində texnologiyadan istifadəyə tələbat yaratmışdır. Savadlı, müasir texnologiyalardan fəal istifadə edən gənc nəslin yetişdirilməsi İKT-nin təhsil prosesinin bütün mərhələlərinə inteqrasiyasına gətirib çıxarmışdır.

Bununla texnikanın inkişaf etdiyi bir cəmiyyətin tələblərinə uyğun müasir təhsil sisteminin yaradılması, rəqəmli təhsil informasiya ehtiyatlarının formalaşdırılması, müəllimlərin kompüter biliklərinin artırılması və inkişaf etdirilməsi elektron təhsilin əsas məqsədlərindəndir.

Bu məqsədə çatmaq üçün milli təhsil şəbəkəsinin inkişaf etdirilməsi və təhsil müəssisəsinin sürətli, etibarlı şəbəkəyə qoşulmasının təmin olunması nəzərdə tutulur. Həmçinin elektron tədris vasitələrinin inkişaf etdirilməsi üçün dərslər vəsaitlərinin texnoloji inkişafa uyğun müasirləşdirilməsi, mərkəzləşdirilmiş virtual tədris materiallarının yaradılması, elektron kitabxananın təşkili və təhsilin idarə olunması sisteminin inkişaf etdirilməsi, bütün bunları idarə edə biləcək kadrların yetişdirilməsi, təhsildə İKT-nin səmərəli istifadəsinin təşkili də öz əksini tapıb.

Azərbaycan Respublikasında informasiya cəmiyyətinin inkişafına dair Milli Strategiyanın həyata keçirilməsi üzrə 2016-2020-ci illər üçün Dövlət Proqramında cəmiyyətin bütün təbəqələrinin İKT-dən istifadə imkanlarının genişləndirilməsi, bilik və bacarıqlarının yüksəldilməsi və yeni texnologiyalara inamın artırılması öz əksini tapıb. Gözlənilən nəticələrə gəldikdə isə göstərilir ki, təhsilin bütün pillələrində İKT-nin tətbiqi və ondan istifadə genişləndiriləcək. Bu gün ölkəmizdə müəllimlər İKT-nin imkanlarından yararlanaraq, onun təhsil sisteminə tətbiqinə nail ola biləcəklər [2].

Təhsil sisteminə aparılan islahatlar müasir dərslərin məzmununun təkmilləşdirilməsi, fransız dilinin tədrisi zamanı yeni təlim texnologiyalarından istifadəni tələb edir. Fransız dili fənninin tədrisində yeni təlim metod və texnologiyalarından istifadə daha yaxşı nəticələrin əldə edilməsinə gətirib çıxarır, tələbələrdə müstəqillik, işgüzarlıq, təfəkkür fəallığı, məsuliyyət kimi keyfiyyətlər formalaşdırır.

Təlim prosesində tez-tez istifadə olunan informasiya-kommunikasiya texnologiyalarına aşağıda qeyd olunanları aid etmək olar:

- Kompüter və multimediya proqramları vasitəsilə təqdim edilən elektron dərslərliklər, ensiklopediya, izahlı lüğətlər, test proqramları;
- internet təhsil resursları;
- şəkillər, video, illüstrasiyalı, animasiya materialları, DVD və CD;
- tədqiqat işləri, layihələr;
- elektron lövhə, elektron təhsil resursları və s. [Соболева А. В., 119].

Bunlardan başqa, yüzlərlə Web (podcastfrancaisfacile.com, www.francaisfacile.com, <http://www.bonjourdefrance.com> və s.) saytlar vardır ki, müəllimlərə müxtəlif dərslər, məşğələlər təklif edir. Eyni zamanda Web saytlar vasitəsilə tələbə öyrəndiyi xarici dilin (fransız dilinin) əlifbasından tutmuş, fərqli tələffüz və qrammatik qaydaları, onlara aid tapşırıq və testlər etməklə, tədris prosesində qarşıya çıxan çətinlikləri dərstdən kənar vaxtda da aradan qaldırmış olur. Buna görə İKT-nin rolu əvəzsizdir. Çünki, İKT-dən istifadə dərslər prosesini daha sürətli, maraqlı və tez qavranılan edir.

Belə saytlardan biri olan – Canvas Instructure saytının adını çəkmək istərdim. Bu proqram həm müəllimlərə, həm də tələbə və onların valideynlərinə hər hansı bir kursla daha məşğul olmaq, biliklərini artırmaq və ya yeni-yeni biliklər qazanmaq üçün imkanlar təqdim edir. Canvas Instructure saytında qurulmuş təlimin əsas məqsədi tələbələrə dərslər materiallarını təqdim etmək, təqdim olunan materialları paylaşmaq və müzakirə etmək, dərsləri idarə etmək, tələbələrin biliklərini yoxlamaq, sınaq və imtahanlar barədə tələbələrə məlumat göndərmək, semestr boyunca nəzərdə tutulan materialları onlayn təşkil və idarə etmək, müəllim və tələbələrin fəaliyyətləri haqqında qeydlər aparmaq və s. kimi xidmətləri vardır.

Bu proqramın köməyiylə müəllim dərslər materiallarını bir yerə yığaraq tələbələrə təqdim edə bilər. Bu da vaxt itkisinin qarşısını almış olur. Belə ki, tələbə informasiya axtararkən konkret nəyi axtarmalı olduğunu bilmədiyi üçün qarşısına çıxan böyük informasiya axının içərisinə düşmüş olur, hətta onun əxlaqi dəyərlərini poza biləcək resurslarla da qarşılaşa bilər. Ancaq adı çəkilən saytdan tələbə sistemə daxil olmaqla həm qaydını öyrənə, həm ona aid tapşırıqlar edə, əldə etdiyi biliyi müxtəlif növ testlər, tapşırıqlar üzərində yoxlaya bilər. Bu materialları ayrı-ayrı saytlardan yox, hamısını bir modulun tərkibində əldə edə bilərlər. Həmçinin müəllim də auditoriya saatından əlavə vaxtda könüllü olaraq tələbəni işlədə bilər, tapşırıqlarını verir, qiymətləndirmə aparır. Texnikanın sürətlə inkişaf etdiyi bir dövrdə bu növ məşğələlərin aparılması tələbədə dərslər marağı artırır. Bir sözlə, Canvas Instructure tələbələrə istənilən fənnin daha yaxşı tədris olunmasında zəngin məlumat xidməti təklif edir. Həmçinin, internetdən səmərəli istifadə zamanı tələbə yazı bacarığına, söz ehtiyatına, tez ünsiyyətə girmək və lazımı formada ünsiyyət qurmaq qabiliyyətinə, qarşısındakını dınləmək və s. kimi vərdislərə yiyələndə bilər.

Müasir, səmərəli təhsil üçün lazım olan elektron təhsil resursları kompüter vasitəsilə formalaşır. Ən sadə elektron təhsil resursları – qrafik mətnlərdir [2]. Qrafik mətnləri kitablardan fərqləndirən cəhəti mətn və illüstrasiyaların təqdimat formasına görədir. Burada məlumatlar kağızda deyil, kompüter ekranında göstərilir. Bu o demək deyil ki, həmin göstərilən məlumatı kağız üzərində əldə edə bilərik, ekrandakı

görüntünü kağız üzərinə köçürmək, çap etmək çox asandır.

Qrafik mətnlər də elektron təhsil resurslarının növlərindən biridir. Kitabdakı mətnlə qrafik mətnlər arasında fərq ondadır ki, birincini oxuyan zaman qarşımıza hər hansı mənasını bilmədiyimiz söz çıxarsa, o zaman biz onun izahını digər səhifələrdə və ya digər kitabda axtarıq. Qrafik mətnlərdə isə kitabın başqa səhifəsinə və ya yeni bir kitaba keçid etmək lazım gəlmir. Elektron resurslarda isə yaranmış belə vəziyyətin həlli çox asandır. Bilmədiyimiz termini qeyd edərək açılan pəncərədə saniyə ərzində onun açıqlamasını görə bilirik [2].

Tədris prosesində başqa istifadə olunan vasitə - multimedia texnologiyaları xarici dildə olan şifahi nitqi düzgün anlamağa, düzgün tələffüzə malik olmağa, nitqi başa düşərək özünüifadə bacarığını formalaşdırmağa kömək edir.

Multimedia xarakterli materialların tərkibində video, animasiya, audio ola bilər. İnformasiya kommunikasiya texnologiyaları içində ən səmərəlisi, düşündürəm ki, multimedia proqramıdır. Burada tədris obyektləri mətn, qrafik, foto, video səs və animasiya formasında təqdim olunur. Bütün bunlar tələbələrdə qavramanın növlərini hərəkətə gətirir, bununla da tədris prosesi daha rəngarəng və maraqlı olur [Mariana Pitar, 149].

Multimedia faydalı və çox məhsuldar tədris materialıdır. Çünki resursda interaktivlik və müxtəlif tədris materiallarına inteqrasiya tələbələrin motivasiyasını artırır. Rəqəmsal multimedia resursları təqdim edilən digər tədris vasitələrdən ən böyük üstünlüyü onun interaktivliyi [Mariana Pitar, 153].

Multimedia ingilis sözü olub, “bir çox yol” deməkdir. Bizim anlatmaq istədiyimiz halda bu, tədris mövzularının bir çox müxtəlif yollarla, yəni qrafika, foto, video, animasiya və səsə təqdim olunmasıdır. Başqa sözlə, bu məlumatlar, insanın gözlə və eşitmə orqanı vasitəsilə qəbul edə biləcəyi məlumatlardır [Mariana Pitar, 159].

Multimedia resursları materialı mənimsəmək üçün yeni imkanlar yaratsa da, müəllimi və dərsləkləri əvəz etmir. Multimedia resursları üçün qeyd edə bilirik ki, bu resurslar tələbələrdə verilmiş materialı anlama səviyyəsini yüksəldir və tələbə multimedia vasitələrindən istifadə etməklə yorğunluğunu aradan qaldırır, tələbənin fərdi öyrənməyini təmin edir. Yəni tələbə verilmiş materialı anlayıb düzgün tətbiq etməklə öz bilik və bacarığının nə səviyyədə olduğunu müəyyən edə bilər.

Xarici dillərin (fransız dilinin) tədrisində multimediya texnologiyalarının istifadəsi tədrisin səmərəliliyini əhəmiyyətli dərəcədə yaxşılaşdırmaq üçün nəzərdə tutulmuşdur, əsas məqsədi gündəlik və peşəkar ünsiyyət bacarıqlarını artırmaqdır.

Yeni informasiya texnologiyaları tələbələrin təhsil və tərbiyəsi, onların kommunikativ, kognitiv, yaradıcılıq qabiliyyətinin və informasiya mədəniyyətinin inkişafı üçün bir vasitə kimi çıxış edir;

Multimedia tədris vasitələrinin istifadəsi təbii dil mühitinin olmadığı yerdə xarici dildə olan mətni dinləməyə, xarici dil daşıyıcısı ilə ünsiyyətdə olmağa şərait yaradır [Соболева А. В., 121].

İnteraktiv multimedia texnologiyaları eyni vaxtda səs, animasiya, kompüter qrafikası, video materialları, şəkillər və mətnləri təqdim etmək baxımından səmərəlidir. Bu proses istifadəçiyə eynizamanda bir neçə informasiya əldə etməyə kömək edir. Bu halda, istifadəçi, bir qayda olaraq, aktiv rol oynayır. Multimediya texnologiyaları vasitəsilə mətn, qrafika, animasiya, rəqəmsal şəkillər, video, səs və söz kimi məlumat növlərinə daxil olmaq, həmin məlumatlar üzərində işləmək, yadda saxlamaq, digər mənbəyə ötürmək kimi əməliyyatlar aparmağa şərait yaradır [Соболева А. В., 122].

Digər informasiya-kommunikasiya texnologiyalarından olan elektron lövhələr də ölkəmizdə geniş yayılmışdır. Elektron lövhələrin fransız dilinin tədrisində yaratdığı imkanlar sözlərin, qrammatik materialın öyrənilməsi, eyni zamanda öyrənilən material ətrafında müzakirələrin aparılmasıdır. Bu, həmçinin onlarda yaradıcılıq keyfiyyətini, dil öyrənmə bacarığını gücləndirir. İnteraktiv metodun tətbiqi üçün əlverişli olan lövhə vasitəsilə təqdim edilən yeni sözlər tərcümə edilmədən şəkillər vasitəsilə öyrədilir, sonra bu mövzuya uyğun qrammatik material və dialoqlar, mətnlər verilir. Dərs prosesində internetdən götürülmüş dərs və ya mövzuya aid sənədli filmlər, video materiallar, şəkillər və s. asanlıqla elektron lövhədə tələbələrə təqdim etmək mümkündür.

Prometan lövhə – tədris prosesinin müəllim və şagirdin aktivliyi şəraitində aparılmasını təmin edən bir qurğudur. Bu qurğuya “Ağıllı lövhə” də deyilir [3]. Həqiqətən elektron lövhə vasitəsilə dərs prosesini maraqlı, məzmunlu, rəngarəng, daha dolğun şəkildə qurmaq mümkündür. Bu lövhə vasitəsilə yaradılmış dərs tələbəni işləməyə, düşünməyə, yaradıcı təfəkkürün inkişafına zəmin yaradır. Bu lövhədə bütün əməliyyatları elektron lövhənin sensorlu, yəni hissiyyatlı səthinə xüsusi qələmlə və ya barmaqla yavaşca toxunmaqla interaktiv rejimdə aparmaq olar.

Prometan lövhə üçün dərsləri “Activinspire” proqramında qururuq. Bu proqrama simge ilə daxil oluruq [Alışov M.Ə., 62]. Bu proqramda həm metodiki, həm də texniki cəhətdən tələbənin diqqətini özünə çəkən dərs qurmaq üçün bütün imkanlar var. Bu proqramın funksiyaları ilə müxtəlif resurslar hazırlamaq olar. Bu lövhə təhsil üçün yaradılmışdır. Tədris prosesində elektron lövhədən istifadə etməklə dərsə canlılıq qatılır. Səs, hərəkət, cədvəllər, hər bir mövzuya uyğun şəkillərin, musiqilərin internet vasitəsilə tapılması dərs prosesini interaktiv edir. Bu lövhədə yazı yazmaq, obyektləri redaktə etmək, silmək, bir səhifədən digərinə köçürmək, mətn əlavə etmək və formalaşdırmaq, qeydlər səhifəsinə yaratmaq və s. kimi funksiyalar var.

Məhz bu funksiyalar dərs prosesini canlı keçməsinə imkan verir. Bu funksiyalar müəllimin öz yaradıcılığını nümayiş etdirməyə şərait yaradır. Tələbələr də öz növbəsində dərslərdə aktiv iştirak edirlər.

Beləliklə, informasiya-kommunikasiya texnologiyaları

- **öyrənməni fərdiləşdirmək;**
- **tələbənin fəaliyyətini artırmaq;**
- **təhsil prosesində motivasiyanı artırmaq;**
- **tələbənin müstəqil işləməsinə şərait yaratmaq;**
- **tələbələrdə sərbəst düşünmə bacarığını inkişaf etdirmək;**
- **dərsləri daha aktiv və maraqlı etmək;**
- **tələbənin informasiya mədəniyyətini formalaşdırmaq;**
- **təlim üçün şəxsiyyətözlümlü və fərqli yanaşmaları həyata keçirmək;**
- **fəaliyyət növlərini diversifikasiya etmək: rəngli, cazibədar və əlçatan, İKT vasitəsilə tələbələrin müxtəlif kommunikativ bacarıqlarını səmərəli şəkildə inkişaf etdirməyə kömək etmək;**

-vaxtın səmərəli istifadəsi;

-**tələbələrin biliklərinin keyfiyyətini artırmaq kimi funksiyalar yerinə yetirir.**

İnformasiya-kommunikasiya texnologiyaları tədris prosesinin təşkilinin əsas elementlərindən biri olub, müasir tələblərə cavab verən təhsil mühitinin yaradılmasına kömək edir. Müasir məlumat axınında gəzmək və təlim zamanı yeni texnologiyalarla işləmək qabiliyyəti uzun müddət ərzində işçinin peşə fəaliyyətinə sürətli uyğunlaşmasına kömək edir [3].

Qeyd etmək lazımdır ki, təhsil prosesinə informasiya texnologiyalarının tətbiqi ənənəvi tədris metodlarını istisna etmir, lakin təhsilin

bütün mərhələlərində onlarla əlaqələndirilir: tanışlıq, təlim, tətbiq, nəzarət. Yeni texnologiyaların tətbiqi, hər bir tələbənin fərdi xüsusiyyətlərini nəzərə alaraq, təhsil sisteminin modernləşdirilməsini, fərqləndirilməsini təmin edir, bununla da onun effektivliyini artırır və tələbələrə xarici dili müstəqil şəkildə öyrənməyə sövq edir.

ƏDƏBİYYAT

1. Alishov M.Ə. (2015) Tədris prosesində elektron lövhə və elektron laborator proqramlardan istifadə. Bakı: "İdrak", 163 s.
2. Alishov M.Ə. (2015) Təhsilin keyfiyyətinə informasiya-kommunikasiya texnologiyalarının təsiri. // "Azərbaycan müəllimi. 9 may 2015, s. 7
3. "Azərbaycan Respublikasında informasiya cəmiyyətinin inkişafına dair Milli Strategiyanın həyata keçirilməsi üzrə 2016-2020-ci illər üçün Dövlət Proqramı"nın təsdiq edilməsi haqqında Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 20 sentyabr 2016-cı il tarixli Sərəncamı. 14 s.
4. Dadaşova F. (2015) Ağıllı lövhə. "Təhsil problemləri" qəzeti. 24 yanvar 2015
5. 2008-2012-ci illərdə Azərbaycan Respublikasında təhsil sisteminin informasişdırılması üzrə Dövlət Proqramı.
6. Fazilova İ. (2017) Yeni informasiya texnologiyalarının öyrənmə prosesinə tətbiqində müəllimin rolu. // Azərbaycan müəllimi. Bakı, 18 mart 2017, № 10
7. Карамышева Т. В. (2001) Изучение иностранных языков с помощью компьютера. В вопросах и ответах. СПб.: Издательство "Союз", 192 с.
8. Соболева А. В. (2013) Использование мультимедийных технологий в обучении иностранным языкам. // Педагогика: традиции и инновации: материалы IV междунар. науч. конф. (г. Челябинск, декабрь 2013 г.). Челябинск: Два комсомольца, 119-123.
9. Mariana Pitar (2010). Le multimédia dans l'enseignement des langues étrangères - une expérience pédagogique University of the West, Timişoara, Romania, 147-162 http://www.uab.ro/jolie/2010/10_pitar_mariana.pdf

XURŞİDBANU NATƏVANIN POEZİYA DİLİNDƏ TƏBİƏT LİRİKASI

A.Ə. Nadirova

Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu

XIX əsr şairlərinin yaradıcılığında təbiət həmişə cəmiyyət həyatı və humanist ideyalarla əlaqələndirilir; poeziyada o, insanların zahiri gözəlliyini və mənəvi-əxlaqi keyfiyyətlərini dərinlən səciyyələndirən bir vasitə kimi işlənir. Təbiət gözəllikləri insanın həyatı, mənəvi aləmi, ruhi vəziyyəti, sevgi hissləri, vüsal arzuları, sevinc və kədəri ilə əlaqələndirilir. Təbiət insanla daha da zintələnir, güllər, çiçəklər insanla əlaqədə daha gözəl olur. İnsansız təbiətin gözəlliyi heçdir. Bu şeirlərin bir qismində aparıcı xətt ayrı-ayrı fəsilərin təsviridir. Belə şeirlərdə bahar - ürəkləri təzələyən, ruha fərəh, nikbinlik gətirən, həyatı yeniləşdirən, payız - bütün gözəllikləri uçurub-dağıdan, insan qəlbinə kədərləndirən bir mövsümdür. Qış ömrün sonudur. Yay isə bədii surət kimi XIX əsr şeirində yox dərəcəsinə düşür. [1, 12]

XIX əsrin 50-ci illərindən bədii yaradıcılığa başlayan Xurşidbanu Natəvanın təbiət gözəlliyinə, bənövşəyə, qərənfilə, bülbülə həsr etdiyi şeirləri bədii sənətkarlıq baxımından kamil sənət nümunələri olub incə mətləblər, dərin hisslər təlqin edən qüvvətli lirika, poetik yüksəkliyə malik zəngin mənəvi irsdir. Natəvanın təbiət gözəlliklərinə həsr etdiyi qəzəllərində gül-çiçək adları fitonimlər mühüm yer tutur. Natəvanın "Gülün", "Bənövşə", "Qərənfil" və s. şeirlərində şairə təbiət gözəlliklərini insanın könül dünyası ilə əlaqədə təsvir edir. Doğma təbiətin gözəlliklərindən ilham alan Natəvanın düşüncələrinin bədii inikası kimi yaradılan bu əsərlərdən həyat ətri, gülün, çiçəyin xoş rəyihəsi gəlir. Şairə təbiət gözəlliklərini sevən aşıqın mənəvi dünyası, qayğıları ilə təmasda, möhkəm əlaqədə təsvir edir. Təbiət gözəlliklərinin tərənnümünə həsr edilməsinə baxmayaraq, bu şeirlərdə həm də güclü bir insan əhval-ruhiyyəsi vardır. Onlarda insana və təbiətə məxsus xüsusiyyətlər, əyilməyən, məğrur mənəviyyət, nəcib duyğular, incə hisslər, ehtiras və məhəbbətlə dolu həyat, hicran, vüsal, ətiraf, narazılıq, göz yaşları, yalvarış, ümid, nisgil, səadət həsrəti görmək mümkündür. Bu şeirlərin mərkəzində insan əhval-ruhiyyəsi, onun könül dünyası, mənəvi tələbatı dayanır. Şairənin təbiət gözəlliklərinin təsvir və tərənnümünə həsr edilmiş əsərlərində çöl, çəmən, gül, çiçəklə bağlı təsvirlər çox vaxt sevən aşıqın ürək çırpıntıları, keçirdiyi hiss və duyğularla əlaqələndirilir. Bu şeirlərin mərkəzində insan, onun böyüklüyü və əvəzsizliyi ideyası dayanır.

Təbiətə ilk bahar müjdəsi gətirən bənövşə həmişə öz incə gözəlliyi və xoş ətri ilə şairlərin, rəssamların və bəstəkarların mövzusu olmuşdur. XVI əsrdə yaşayıb-yaradan Qurbanidən bu günə qədər bir çox şairlər, ustadlar baharın elçisi olan bənövşə güllü haqqında şeirlər yazmışlar. Ona həsr edilmiş bir sıra lirik mənzumələr içərisində Natəvanın şeiri xüsusilə seçilir. Onun şeirində bənövşə yeni səpgidə, yeni bədii formada canlanır.

Şairə özünün "Bənövşə" rədifli qəzəlində təbiət gözəlliyinə məftunluğunu poeziyanın səhrkar dili ilə tərənnüm edir "Bənövşə" rədifli şeirdə şairə əvvəlcə hər yeri tutmuş bənövşənin gözəlliyindən, sonra isə öz sevgisindən danışır, təbiətlə məhəbbəti birləşdirir:

Fələk rənginə bənzər bu bənövşə,

Tutub səhraları hərsu, bənövşə!

Neçün gülşənlərin tərkini qılıbsan?

Düşübsən çöllərə dilcu, bənövşə! [5, 54]

Ətirli, zərif olduğu qədər də vəfalı, sevimli olan bu çiçək nakamlıq rəmzi kimi də tanınır. Səma rəngli bu gülün çöldə, qayaların, kolların dibində bitməsi gülşəndən küskünlük kimi mənalandırılır. Bənövşə boynu bükükdür, çünki aşıq vəfasızdır. Bənövşə ətirlidir. Ətri yarın zülfünün ətrini xatırladır. Natəvan bənövşə kimi kövrək, qəmli hisslərini "Bənövşə" şeirində belə dilə gətirir:

Belə qəddin bükülmüş, pirlər tək,

Deyirsən sübhü şam "yahu", bənövşə!

Səni şövqü bahar aşuftə qılmış,

Çəkər aşıq olan qaygü, bənövşə!

Dilər ətrin könül badi-səbadan,

O zülfü – yar tək xoşbu, bənövşə! [5, 54]

Onu da qeyd edək ki, klassik şeirlə yanaşı, aşıq yaradıcılığı da Natəvan irsində özünəməxsus yer tutur. Xüsusilə təbiət mövzusunda yazdığı şeirlərində biz Natəvanı adi bir aşıq kimi görürük, baxmayaraq ki, şairə əsasən qəzəllər yazmışdır. Bu mənada Natəvan poeziyası aşıq şeiri ilə klassik şeirimizin sintezidir. Aşıq şeir üslubu onun yazdığı qəzəllərdə də özünü büruzə verir.

Şairənin lirik şeirlərində də aşıq üslubuna məxsus sadəlik, lirizm, saf duyğuların ifadəsi var. Qərənfilə həsr etdiyi şeirində də şairə təbiət gözəlliyinə münasibətini daha hərarətli bir məhəbbətlə bildirir. Ümumiyyətlə, bu şeir həyat eşqilə yaşayıb yaradan, real təbiət

gözelliklərindən təsirlənən bir ürəyin nəğməsidir.

Səni kimdir sevən bica, qərənfil?
Sənə mən aşiqi – şeyda qərənfil!
Səni gülşən əra asüftə gördüm,
Yəqin bildim dutub sevda, qərənfil! [6, 35]

Son dərəcə bu lirik şeirində şairə şəxsi hisslərinin, həyəcanlarının təmsalında qərənfil dindirir və onun “pəjmürdə-halı”nın səbəbini soruşur. Bir gülün təmsalında insanın yaşadığı mənəvi-psixoloji gərginlikləri təsvir edir. Dərdə düşmüş qərənfilə təskinlik verib onu ovudur və yadına onu sevənləri salır. Bu adi qadın psixologiyasının əlamətləridir. Şeirdəki sadəlik onu aşıq şeiri ilə birləşdirsə, “pəjmürdə hal”dan doğan qüssə isə klassik poeziya ilə birləşdirir. [3, 28] Klassik ədəbiyyatda Leyli də dərini şama, pərvanəyə danışır, Nəvəvan isə insanın kədərinə qərənfilin simasında verir. Nəvəvan “Qərənfil” şeirində “üzündən pərdəyi-nazın kənar et”, deyərə sanki qərənfilə yalvarır.

Belə pəjmürdə hal ilə durubsan,
Düşər güllər əra qovğa, qərənfil!
Driğa kim, vəfasızdır bu gülşən,
Gedər bu tələti – zibə, qərənfil!
Üzündən pərdəyi – nazın kənar et!
Unutma aşiqi, haşa, qərənfil! [6, 35]

Nəvəvanın doqquz beytdən ibarət olan “Səfası gülün” rədifli qəzəlində el arasında gözəlliyyə, zərifliyin və vəfasızlığın təmsali olan gül təsvir və tərənnüm edilir. Biz burada bahar güllərinin, çiçəklərinin qoxusunu alır, eləcə də şair qəlbinin çırpıntılarını eşidirik. Müəllifin ürəyindən qopan bu lirik və mənəvi sətirlər təbiət gözəlliklərinin şair üçün əsas ilham mənbəyi olduğunu sübuta yetirir. Xurşidbanu Nəvəvan şeiri, incəsənəti varlığın bədii inikası hesab etdiyi üçün gülə həsr etdiyi şeirində gül çöhrəsindəki zərifliyi, nəzakəti sənətkarı yazmağa sövq edən bir qüvvə kimi tanıdır. Təbiətdə şair qəlbinə yaxın, sənətkar ruhuna oxşar cəhətlər tapdığına sevinir, güldəki zahiri gözəlliyyəni mahiyyətə də gözəl olmasına inanır. Şairə sanki gülü gözələ, bülbül isə aşiqə bənzədir. Bu gülün, yəni gözəlin ətri, səfası xoş olduğu kimi, cəfası da çoxdur. Ancaq təəssüf ki, bir çox gözəllərdə olduğu kimi bu gözəlin də heç bir vəfası yoxdur. Gülə aşiq olan bülbül isə əzab-əziyyəti gördükdə bağdan köçür. Şairəni düşündürən isə odur ki, görəsən, bülbül getdikdən sonra bu gülün aşinası, yaxın yoldaşı kim olur? Çox keçmir ki, gülün cəfası, fəraqı bülbülə yetişir. Gül ağlayarkən göz yaşı əvəzinə, sanki al qan tökür. Həsrətdən hal-əhvalı bütöbütün dəyişmiş gülün könlü qəmə düşər olmuşdur. O həm özünə, həm də aşiqinə cəfa çəkirmişdir.

Bu cür həzin, səmimi lirika, təbiət gözəlliklərinin və insanın könlü dünyasının bəzən real, bəzən isə romantik, təsirli poetik vasitələrlə təsviri şairənin yaradıcılığının başlıca keyfiyyətləridir

Əgərçi xoşdu mənə ətri, həm səfası gülün,
Cəfası çoxdu, nə hasil ki, yox vəfası gülün.
Cəfayi-xarı görüb köçdü bağdan bülbül,
Görən kim oldu bir gülşəndə aşinası gülün?
Xəzanə meyl elədi, almadı vəfa nəzərə,
Yetişdi bülbülə çox-çox qəmü cəfası gülün.
Tökər sirişk əvəzində gözüm üzə al qan,
Olubdu çünki könül zarü mübtəlası gülün.
Yazılsa nöqtəbənöqtə, deyilsə hər fəhərf,
Qutarmaz həsrə qədər halı macərası gülün. .
Üzəri-alinə baxdıqca qan olur dillər,
İlahi, həddən aşır möhnəti bəlası gülün.
Xətə yoluna düşüb bülbülə cəfa qıldı,
Xətəyə saldı özün aqibət xətası gülün.
Cahanda zərrə qədər olmaz, ey könül, xəndan
Ki, xuni-bülbül əgər olmasa gəzası gülün.
Tutardı xuni-cigərdən olaydı gər sirab
Günəş tək hər tərəfi, Nəvəvan, ziyası-gülün. [5, 30]

Ədəbiyyatda lirik qəhrəmanla təbiətin qarşılıqlı münasibətlərinin bədii təqdimi də əsasən ənənəvidir. Yəni əgər insan şadırsa, o öz istəyinə yaxındırsa, məqsədinə nail olursa, bu zaman təbiət də cəlvələnir, gözəllik göz oxşayır. Əgər qəhrəman kədərlidirsə, öz arzusuna çatma bilməmişsə, onda təbiət də tutqundur. Güllüstan solmuş, xəzan yarpaqlar tökülmüş, hər tərəf üryan qalmışdır. Lakin bəzən bunun əksi də olur. Şairlər təbiət hadisələri ilə insanın daxili-mənəvi əhvalı-ruhiyyəsinə qarşılaşdırmaqla qüvvətli bədii təzad yaradırlar. Bu cəhətdən Nəvəvanın "Sənsiz" rədifli qəzəli yaxşı bir nümunədir. Bahar gəlmiş, güllər açılmışdır. Ancaq bu gözəllik şairəyə sevinc yox, hədsiz kədər və iztirab gətirir. Çünki bu gözəllik insansızdır. Şairənin sevimli övladı həyatda yoxdur. Ona görə də təbiət cah-cəlalə büründüyü halda, lirik qəhrəmanın qəlbi xəzan görmüş bülbül kimi nalə edir, fəryad qoparır:

Bahar əyyamıdır, açıldı güllər, ey cavan, sənsiz!
Təəccübdür, nədən divanə olmaz Nəvəvan sənsiz?
Gülü-röymədən ayrı neylərəm mən güllüstan seyrin?
Edər bülbül kimi nalə bu zarü Nəvəvan sənsiz. [5, 46]

Belə şeirlərdə təbiət hadisələri insanların maddi həyatı və dolanışığı ilə əlaqələndirilir, şairlər yağış, isti, qar, soyuq kimi təbii hadisələrin təsviri fonunda xalqın çətin, dözülməz yaşayışını əks etdirirlər.

Nəvəvan da qəzəllərində tez-tez təbiət hadisələrinin təsviri fonunda insanın daxili-mənəvi aləmini vəsf edir, peyzaj lövhələrdən lirik qəhrəmanın psixoloji qəlb aləmini açmaq üçün bir bədii-estetik vasitə kimi istifadə edir. Bu baxımdan şairənin sevimli övladının vaxtsız ölümünə həsr etdiyi “Əfsus” qəzəli də maraqlıdır.

Keçibdi mövsimi-gül, getdi növbə, əfsus!
Qalıbdı bülbülü-biçarə xarü zar, əfsus!
Riyazi-izzü şərəfətdə bir gül açmışdı,
Qopardı ol güllü gülçini-ruzigar, əfsus!

Gül ki, qibtə edərdi ona behişt-i-çəmən
 Tutubdu indi yer altında o, qərar, əfsus!
 Gülbədən ki, ipək köynək incidərdi onu,
 Olubdur indi o, torpaqla xakisar, əfsus!
 Sən allah, ey qara torpaq, onu əziz saxla!
 Odur mənim gözümin nuru, ey məzar, əfsus!
 Taza ay hələ bədr olmamış tamamü-kamal
 Batırdı ol ayı bu çərxi-ruzigar, əfsus!
 Pak olan uca göylərdə bürci-Xurşiddən
 Parıldadı uca bir ulduz, oldu tar, əfsus! [5, 63]

Natəvan yaradıcılığı boyu Füzulinin poetik cazibəsindən uzaqlaşma bilməmişdi. Hətta təbiət gözəlliyinə həsr etdiyi şeirlərində belə Natəvanın bədii sənətkarlıq baxımından Füzuli lirikasından bəhrələndiyi göz qabağındadır.

M.Füzulinin yaradıcılığı üçün səciyyəvi olan cəhətlərdən biri də təbiət təsvirlərindən məharətlə istifadə etməsidir. Füzuli yaradıcılığında bahar anlayışı həqiqi eşq, məhəbbət, gözəllik anlayışları ilə eynidir. Bahar dahi şair üçün həyatdır, sevgidir, ilham mənbəyidir. Bizi əhatə edən dünya, yer, göy, ay, ulduz, gül-çiçək, bir sözlə, təbiətin min bir əsrarəngiz gözəlliyi onun lirikasının ilham və mövzu mənbəyidir. Təbiət təsviri, peyzaj Füzuli lirikasında məqsəd və vasitədir. Baharın təsviri, təbiətin oyanması, güllərin açması, bülbüllərin oxuması Füzuli şeirində bədii-poetik qayə kəsb edir.

Füzulinin qəzəllərində aşiqin öz sevgilisini gülə, sərvə bənzətməsi, onun hüsnünə bahar donu geyindirməsi halları çoxdur. Yəqin bahar elementlərindən, peyzaj təsvirlərindən istifadə etməklə şair bu fəslin məhəbbət, sevgi dövrünü olduğuna işarə etmişdir. Baharda təbiət oyanıb, hər yer gül-çiçək açan kimi aşiqin də qəlbində sevgi hissi oyanır, onun məşuqəsi ilə məhəbbəti gül açır, daha konkret desək, lirik qəhrəmanın qəlbində bahar fəslə var.

Aşiq oldum yenə bir tazə güli-rənayə,
 Ki, salır al ilə dəm məni yüz qovğayə. [4, 267]

Yaxud da:
 Ey gül, nə əcəb silsileyi-mişki-tərin var,
 Vey sərv, nə xoş can alıcı işvələrin var. [4, 118]

Füzulinin qəzəllərində bu cür istiarələrlə yaradılan portret səciyyəvi bahariyyələrə çox rast gəlmək olar. Birinci beytdə aşiq öz sevgilisini "tazə güli-rənayə, - yəni yeni gül açan, gözəl rəhiyəli bir gülə bənzədir. Aşiq isə bülbül olub bu gülün üstündə öz nəğməsini deyə bilmir, hər an dərd çəkir, iztirab çəkir, onun ucbatından "yüz qovğayə" düşür.

İkinci beytdə də aşiq məşuqəni güllə, sərv ilə müqayisə edir. Burada məşuqə "mişki-tərə" - təzə gül açıb ətir verən gülə bənzədilir. Lakin sərv boylu bu gözəlin də "can alıcı" işvələri var və bu ona artıq iztirab gətirir. [2, 166-167]

Buradan göründüyü kimi, Füzuli lirik qəhrəmanın obrazını yaratmaq, onu vəsf etmək, daxili-mənəvi və psixoloji əhvali-ruhiyyəsini açmaq məqsədilə peyzaj-lövhələrdən ustalıqla istifadə edir, bədii əsərdə psixoloji və emosional təsir oyadır. Füzuli yaradıcılığında olduğu kimi Natəvanın da qəzəllərində peyzaj-lövhələr qəhrəmanın psixoloji qəlb aləmini açmaq üçün bir bədii-estetik vasitə rolunu oynayır.

Təbiət şeirlərində əsas bədii obraz gülüstandır. Başqa surətlərin hamısı orada mövcuddur. Gülüstən - gözəllik, məhəbbət məkanıdır. Baharın nəfəsi ilk dəfə orada duyulur. Şairlər cəmiyyətdə olmayan rahatlıq və gözəlliyi çox vaxt gülüstanda, bu kiçik bağçada arayıb tapırlar. Lakin XIX əsr şərinə səhra, biyaban kimi yerlərin də təsvirinə təsadüf edilir. Məhəbbət qəhrəmanları istək və arzularına çatma bilməyində çölə, biyabana salır, cəmiyyətdən uzaqlaşır. Natəvanın "Bənövşə" rədifli qəzəlində də həmin motivə rast gəlmək olar.

Fələk rənginə bənzər bu bənövşə,
 Tutub **səhraları** hərsu, bənövşə!
 Neçün gülşənlərin tərkin qılıbsan?
 Düşübsən çöllərə dilcu, bənövşə! [5, 54]

Beləliklə, XIX əsr şairlərinin yaradıcılığında təbiət həmişə cəmiyyət həyatı və humanist ideyalarla əlaqələndirilir. XIX əsr qadın şairlərimizdən olan Natəvanın yaradıcılığı buna gözəl nümunədir. Natəvanın poeziyasında təbiət insanların zahiri gözəlliyini və mənəvi-əxlaqi keyfiyyətlərini dərindən səciyyələndirən bir vasitə kimi işlənir.

ƏDƏBİYYAT

1. XIX əsr Azərbaycan şeri antologiyası, Bakı, "Şərq-Qərb", 2005, 424 səh.
2. Babazadə Baba. Ədəbiyyatda lirik növ (dərs vəsaiti). Bakı: «Bakı Universiteti» nəşriyyatı, 2008, 178 səh.
3. Bakı Universitetinin Xəbərləri. Humanitar elmlər seriyası 2014, №2 236 səh.
4. Məhəmməd Füzuli. Əsərləri. Altı cild. I cild. Bakı, "Şərq-Qərb", 2005, 400 səh
5. Natəvan Xurşidbanu. Əsərləri. Bakı, Lider nəşriyyatı, 2004, 88 səh.
6. Natəvan Xurşidbanu Qəzəllər , Gənclik, 1981, 36 səh.

SIYASI DISKURSU ŞƏRTLƏNDİRƏN LİNGVİSTİK VƏ EKSTRALİNGVİSTİK FAKTORLAR

Aytən Allahverdiyeva
 Azərbaycan Dillər Universiteti

Tezisdə arqumentli kommunikasiya olan siyasi diskurs nitq təsir forması kimi təqdim edilir. İnteraktivlik və məqsədyönlülük arqumentli kommunikasiyanın əsas kommunikativ-praqmatik cəhətidir. Bu kommunikasiyanın iştirakçıları əks mövqələrdə dayanaraq həmsöhbətlərini təqdim etdikləri fikrin həqiqiliyinə inandırmağa və öz mövqələrini qəbul etdirməyə çalışırlar. Burada siyasi nitqlərin diqqətdən kənarda qalmış iki aspekti tədqiqatə cəlb edilir ki, onlardan birincisi, təhlilə seçki kompaniyaları ərzində baş tutmuş debatların, ikincisi isə, yazılı deyil, məhz şifahi nitqlərin cəlb edilməsidir.

Arqumentasiya Qədim Yunan və Roma filosoflarından başlayaraq bu günə qədər auditoriyanın və ya ayrılıqda həmsöhbətin davranışlarını idarə edən vasitə kimi tədqiqatlara cəlb edilmişdir. Platon, Aistotel, Siseron, Sokrat ritorika məsələləri ilə məşğul olmuş, nətiqlik sənətinə insana ən vacib və ən effektiv təsir vasitəsi kimi yanaşmışlar. Bu gün isə arqumentasiya nəzəriyyəsi auditoriyanı inandırmaq üsullarını tədqiq edir və fərqli kommunikativ situasiyalarda (elmi mühit, siyasi diskussiya, kütləvi çıxışlar) təzahür edən nitq təsir mexanizmlərini araşdırır.

F. van Emerenə görə arqumentasiya “məqsədi şüurlu fərdi müəyyən tezisi ya sübuta yetirən, ya da inkar edən müddəalar vasitəsilə onun həqiqiliyinə inandırmaq olan verbal, sosial və rəsonal fəaliyyətdir” [Eemeren, Grootendorst, 2004]. Kommunikasiya prosesində müəyyən məqsədə nail olmaq üçün işlədikdə söyləmə özlüyündə arqumentasiyaya çevrilir. Nitq təsir komponentlərindən biri, başqa sözlə, arqumentasiyanın strateji vəzifələrindən biri inandırmaqdır. Bu vəzifə adresatın dünya xəritəsini dəyişdirməyə, bununla da onun təkəkkürünü idarə etməyə yönəldirilmişdir. Nətiq siyasi diskursun sərhədləri daxilində kütləvi şüura və davranışa təsir göstərməyə çalışır. Bu məqsədlə o, nitqini elə qurmalıdır ki, vahid auditoriya onun göndərdiyi məlumatı həqiqət kimi qəbul etsin. Ancaq məntiqi sübutlara əsaslanan və tez-tez digər kommunikasiya növlərində tətbiq olunan rəsonal inandırma heç də həmişə bu məqsədə çatmağa kömək etmir. Bu səbəbdən, siyasi diskurs iştirakçıları adresatın psixikasının rəsonal deyil, emosional səviyyəsinə yönəlmiş nitq təsir metodlarına əl atırlar.

Tezisin obyektı ABŞ siyasi diskursu olduğu üçün bu mövzuda aparılmış ən son araşdırmalara [Savoy, 2015], [Kubát & Cech, 2016] əsaslanaraq belə bir fikir irəli sürmək olar ki, üslubi variasiyalarda fəvqəladə hadisələrə (dünya müharibələri, dərin iqtisadi depressiya) səbəb olan zaman faktorı siyasi maraqlardan daha vacib əhəmiyyətə malikdir. Bununla bərabər, siyasi partiyalar arasındakı fərqləri tvitlərə də əsaslanaraq müşahidə etmək [Sylwester & Purver, 2015] mümkündür ki, onları psixoloji faktorlarla əlaqələndirmək olar. Məsələn, respublikaçılara nisbətən, demokratların tvitlərində daha tez-tez müsbət emosional mənalı söz və ifadələr, həmçinin, andlar və I şəxsin təkində işlədilən əvəzlilər (I (mən), me (məne, mən)) təzahür edir. Digər bir tədqiqatda [Laver, Benoit & Garry, 2003] mətnlər vasitəsilə siyasi mövqelərin necə tanınması metodologiyası təsvir olunur.

O’Konnor və onun həmmüəllifləri Barak Obama administrasiyasının məşhurluğunu dəyərləndirmək üçün sosial şəbəkədən (tvitlər, bloqlar, çətlər) istifadə etmişlər [O’Connor, Routledge & Smith, 2010]. Bu araşdırma prezidenti dəstəkləyən səsvərmələr və #obama heşteqinə aid tvitlər arasında müsbət bir nisbət aşkar etmişdir. Müşahidələrə əsasən, bu cür seçki strategiyası daha az vəzifədən geri çağırılmalara səbəb olur.

Siyasi diskurs bu diskursu müxtəlif aspektlərdən təhlilə cəlb edən ayrı-ayrı tədqiqatların obyektı olmuşdur. Hakimiyyət nitqlərini tədqiq edən Labbe və Monyer [Labbe & Moniere, 2003], [Labbe & Moniere, 2008] “Taxt-tac (Kanada and Kvebek) nitqləri” adlı silsilə korpus yaratmışlar. Bu korpus Fransa hökumətinin 2012-ci il Fransa prezidentliyinə seçki kompaniyalarını işıqlandıran [Arnold & Labbe, 2015], [Labbe & Moniere, 2013] ümumi siyasi bəyanatları, eləcə də, mətbuat nəşrlərini ehtiva edir. Bu təhlillərdən müşahidə edirik ki, hökumət müəssisələri hakim siyasi partiyalar arasındakı fərqləri yumşaltmağa çalışır. Bundan əlavə, hər bir keçid dövrü prezidentlərini və ya baş nazirlərini fərqləndirən xüsusiyyətlərin aşkar edilməsi kimi vacib bir faktorun yaranmasına səbəb olur. [Labbe & Moniere, 2003], [Savoy, 2015] Bu qisim eksperimentlərin nəticələrinə əsasən psixoloji portret həm vahid ölçü (məsələn, əvəzlilərin və ya sosial sözlərin nisbi tezliyi), həm də mürəkkəb indekslər qrupu vasitəsilə hər bir siyasi namizədin koqnitiv bütövlüyü və ya vicdanlılığının inikası yolu ilə müəyyənləşir. Məsələn, Corc Buş I (mən) əvəzliyindən, müsbət emosional mənalı sözlərdən (happy (xəşbəxt), truly (həqiqətən), win (qələbə qazanmaq)) və gələcək zaman formasından tez-tez istifadə edirdi. Cəmiyyət ABŞ dövlət katibi Con Kerrini tez-tez neqativ emosional (sad (kədərli), worthless (dəyərsiz), cut (enmiş), lost (itkin)) və fiziki sözlərdən (head (baş), ache (ağrı), sleep (yatmaq)) istifadə edən, bir növ, depressiyada olan, ciddi, soyuq və tutqun şəxs kimi qəbul edirdi.

Metodlar

Tədqiqatın metodoloji əsasını verbal və qeyri-verbal ünsiyyətin müəllifin düşüncə tərzinə, davranışlarına və ya hisslərinə təsir edən vasitə olmasını sübuta yetirən metod və üsullar, əsasən, müqayisəli-tutuşdurma metodu təşkil edir.

Tezisdə qərb siyasi xadimləri tərəfindən istifadə olunan konkret strategiyalar nəzərdən keçirilir. Bu tədqiqatın yerinə yetirilməsi zamanı dil materialları qismində 2016-cı ildə 58-ci ABŞ prezidentliyinə namizədlər Donald Tramp və Hilari Klinton arasında seçkiqabağı kompaniyalarda keçirilmiş canlı debatların transkripsiyalarından istifadə edilmişdir. Məqalə boyunca “Seçki kompaniyaları müddətində keçirilmiş tele-debatların, intervyu və nitqlərin transkripsiyalarına əsaslanaraq bu iki namizədin kommunikativ üslubu və ritorikası nədən ibarətdir?”, “Donald Trampın və Hilari Klintonun uğuru, və ya ən azından fərqlərini şərtləndirən ritorik xüsusiyyətlər hansılardır?”, “Hər iki partiya təmsilçiləri arasında mövcud olan üslubi məsafənin ölçüsü nə qədərdir?” suallarına cavab vermək üçün ritorikaya “effektiv və inandırıcı nitq sənəti, auditoriyanı motivasiya etmə üsuludur” tərifini veririk. Dil üslubu isə müəllif tərəfindən istifadə edilmiş çoxşaxəli və təkrar formalar birliyi kimi təqdim edilir.

Nəticə

H.Klinton və D.Tramp ilk dəfə Nyu-Yorkda, Hempsted kəndində yerləşən Hofstra Universitetində təşkil olunmuş debatda üz-üzə gəldilər. Debatın təhlilinə başlayarkən, ilk növbədə, namizədlərin siyasi diskursun sosial tələblərinə nə dərəcədə cavab vermək bacarıqlarını dəyərləndirməyi qərar verdik. Bunlardan ən əsası debatda nitq növbələşməsidir. İstənilən nisbi quruluşlu, xüsusilə də, moderatorun müşayiət etdiyi kontekstdə bu növbələşmənin bərabər bölgüyə əsaslanacağı gözləniləndir. Ancaq ilk debatda D.Tramp 96, H.Klinton isə 71 dəfə söz aldı. Bu natarazlıq daha qızğın fikir mübadiləsi ilə müşayiət olunan ikinci debatda artaraq D.Trampın 70, H.Klintonun isə 39 dəfə çıxış etməsi ilə yadda qaldı. Əslində, ən qəbul edilən növbələşmə qarşı tərəfin sözünün kəsilməməsi şərtilə həyata keçəndir. Hər iki debat ərzində H.Klintonun sözü D.Trampdan iki dəfə çox kəsilmişdi. Ümumilikdə, bu debatlarda nitqin kəsilməsi halı 81% təşkil edirdi. H.Klintonun nitqi D.Tramp tərəfindən kəsilirdi. D.Trampın nitqi H.Klinton tərəfindən yalnız 11% nisbətə kəsilmişdi. Qalan hallarda moderatorun D.Trampın cavablarını düzgün yönəldirmək, və ya, aydınlaşdırmaq üçün müdaxilələrini müşahidə edirik.

Bu nüans üçüncü şərti ortaya çıxarır – suallara verilən cavablar adekvat və informativ olmalıdır. Namizədlərin moderator və ya auditoriya tərəfindən verilmiş suallara dəqiq və dolğun cavablarından asılı olaraq H.Klinton demək olar ki, hər zaman irəlində idi (88% hallarda). D.Tramp isə bu mövzuda yarı faiz nisbətində (47% hallarda) sualları adekvat cavablandırır.

Növbəti mərhələdə biz namizədlərin cümlə qurmaq bacarıqlarını müqayisə etməyi qərara aldığımız. Orta hesabla, H.Klinton (15 sözdən ibarət) D.Trampdan (10 sözdən ibarət) daha uzun cümlələr qururdu. Oxunaqlılıq əmsalına əsasən bu fərq H.Klintonun nitqini 8-ci səviyyəyə, D.Trampın nitqini isə 6-cı səviyyəyə aid edir. Əslində, ölçü hər şey demək deyil və D.Tramp daha qısa cümlələr qurduğu üçün qınamaq düzgün deyil. Əslində, sual bundan ibarət idi: “Namizədlər qrammatik düzgünlük prinsipinə nə dərəcədə riayət edirlər?”

İlk debatda əgər nitqlərin kəsildiyi məqamlar nəzərə alınmazsa, H.Klinton 10 fraqment-cümlə (yarımçıq cümlə), D.Tramp isə 83 fraqment-cümlə işlətdi. Bunlardan böyük əksəriyyəti budaq cümlələrlə başlayan mürəkkəb cümlələr idi. Nümunə:

“When you look at what’s happening in Mexico...” (Meksikada baş verənlərə nəzər salarkən...) “As far as my tax returns...” (Mənim vergi gəlirlərimə əsasən...)

Sonda isə, namizədlərin nitqlərini sözlərin leksik-semantik baxımdan dəyərləndirdik.

Bu səviyyədə də D.Tramp bir neçə meyar əsasən geri qalırdı. O, H.Klinton nisbətən daha qısa, daha ümumişlək və daha az üslubi çalarlar yaradan sözlərdən istifadə edirdi. D.Tramp birinci şəxsin təkində olan əvəzlilikləri (I (mən), me (məna, məni), myself (özüm)) və ikinci şəxs əvəzliliklərini (you (sən/siz), your (sənin/sizin)) daha çox birinci şəxsin cəminə müraciət edən (we (biz), us (bizi/bizə)) H.Klintondan iki dəfə çox işlədirdi. Bu fakt birincinin “Təvazəökarlıqdan uzaq” bir nitq-davranış tərzinə malik olmasına dəlalat edir. D.Tramp iki dəfə çox nitqi yükləyən “mənasız” (empty words) sözlərdən (anybody (kimsə), everybody (hər kəs), nothing (heç nə), thing (nə isə)) istifadə edirdi.

Namizədlər tərəfindən daha tez-tez irəli sürülən ideyaları araşdırmaq məqsədilə, biz adları, rəqəmləri və qrammatik sözləri (she (qadın cinsində - o), it (orta cinsdə - o), in (sözünü – içərisində), and (bağlayıcı “və”), the (məyyyənlilik artığı)) burada istisna etməyi qərara aldıq. Hər iki namizəd tərəfindən ən çox işlədilən isimlər people (xalq) (H.Klinton) və country (ölkə) (D.Tramp) idi. H.Klinton tərəfindən daha tez-tez istifadə edilən fiil think (fikirləşmək), D.Tramp tərəfindən isə say (demək) idi. Yalnız bir namizəd tərəfindən istifadə edilən ən ümumişlək sözləri aşkar edə bilmək üçün biz onları tezlik dərəcəsinə uyğun olaraq təhlil etmişik. D.Trampın işlətdiyi sözlər tez-tez əks qütblərdə yerləşən konseptləri ifadə edir (right-wrong (doğru-yanlış), win-lose (udmaq-uduzmaq)). H.Klintonun işlətdiyi sözlər isə daha məqsədyönlü nitqin göstəricisidir (try (səy göstərmək), purpose (məqsəd), build (qurmaq), hope (ümid etmək)).

Nəticələrlə əsasən, H.Klinton daha çox ev, ailə, iş, din, D.Tramp isə ölüm və saylarla bağlı sözlərə üstünlük verirdi. H.Klintonun istifadə etdiyi sözlər nailiyyət və birgəliyə səsləyirdi, D.Trampın sözləri isə var gücü ilə riskə təhrik edirdi. H.Klinton koqnitiv proseslə bağlı daha çox sözlərə üstünlük verirdi. Onun sözləri müqayisədə daha pozitiv emosiyalar nümayiş etdirirdi və xüsusilə ikinci debatda D.Trampın sözləri daha neqativ emosiyalar üzərində köklənmişdi.

Nitqlərin leksik təhlili ilə bağlı qeyd edilənlər aşağıdakı cədvəldə də öz əksini tapmışdır:

Tezlik dərəcəsinə görə	Donald Trump	Hillary Clinton
ümumişlək sözlər		
Ən ümumişlək isimlər	company, dollars, money, war, law, politician, audit, city, trade	fact, police, state, economy, plan, debt, information, problem, family, gun, home, justice, income
Ən ümumişlək feillər	leave, tell, like, happen, agree, stop, release, defend, lose, win	try, support, call, use, face, propose, build, hope
Ən ümumişlək sifətlər	bad, great, right, better, tremendous, wrong	nuclear, important, wealthy

ƏDƏBİYYAT

1. Arnold, E., & Labbé, D. (2015). Vote for me. Don't vote for the other one. Journal of World Languages, 2(1), pp. 32-49
2. Eemeren, F. van, Grootendorst, R. (2004). A Systematic Theory of Argumentation: the pragma-dialectical approach. Cambridge University Press.
3. Kubát, M., & Cech, R. (2016). Quantitative Analysis of US Presidential Inaugural Addresses. Glottometrics, 34, pp. 14-27
4. Labbé, D., & Monière, D. (2003). Le discours gouvernemental. Canada, Québec, France (1945-2000). Paris: Honoré Champion.
5. Labbé, D., & Monière, D. (2008). Les mots qui nous gouvernent. Le discours des premiers ministres québécois: 1960-2005. Montréal: Monière-Wollank.
6. Labbé, D., & Monière, D. (2013). La campagne présidentielle de 2012. Votez pour moi! Paris: L'Harmattan.
7. Laver, M., Benoit, K., & Garry, J. (2003). Extracting Policy Positions from Political Texts using Words as Data. American Political Science Review, 97(2), pp. 311-331
8. O'Connor, R., Routledge, B.R., & Smith, N.A. (2010). From Tweets to Polls: Linking Text Sentiment to Public Opinion Time Series. Proceedings 4th International AAAI Conference on Weblogs and Social Media, pp. 122-129
9. Savoy, J. (2015). Text Clustering: An Application with the State of the Union Addresses. Journal of the American Society for Information Science and Technology, 66 (8), 2015, pp. 1645-1654
10. Sylwester, K., & Purver, M. (2015). Twitter Language use to Reflects Psychological differences between Democrats and Republicans// <https://doi.org/10.1371/journal.pone.0137422>

ƏMİN ABID VƏ ONUN "AZƏRBAYCAN TÜRKLƏRİNİN ƏDƏBİYYATI TARIXI" ƏSƏRİ

Aytən Muşkiyeva
Gəncə Dövlət Universiteti

20-ci illərdə Azərbaycan ədəbiyyatı tarixçiliyi problemləri artıq yeni mərhələyə daxil olmuşdu. XIX əsrin sonlarından başlayaraq böyük maarifçi, ziyalı F.Köçərlinin bu istiqamətdə gördüyü işlər öz bəhrəsini verməkdə idi. F.Köçərli həm Azərbaycan ədəbiyyatının ayrı-ayrı şəxsiyyətlərinin özü haqqında material toplayır, həm də onların əsərlərini əldə edərək yeni ədəbiyyat tarixinin yazılmasında müəyyən addımlar atırdı. O, topladığı ilk materiallar əsasında 1895-ci ildə "Tatarskiye komedii" kitabını, bir qədər sonra isə "Azərbaycan türklərinin ədəbiyyatı" (1903) kitablarını dərc edir. Hər iki əsərin rus dilində yazılması müəllifin Azərbaycan ədəbiyyatını yeni bir arenaya çıxarmaq istəyindən irəli gəlirdi. Onun topladığı materiallar isə ölümündən sonra "Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi materialları" adı altında iki cildə nəşr edildi. Bütün bunlar F.Köçərlinin minillik ədəbiyyatımızın tarixini, keçdiyi inkişaf yolunu öyrənmək və gələcək nəslə çatdırmaq zərurətini doğururdu. Əgər ədəbiyyat tarixçiliyinin öyrənilməsinin ilk mərhələsində F.Köçərli tək görünürdüsə, sonralar Azərbaycan ədəbiyyatının öyrənilməsi bir hərəkət xarakteri almağa başladı. Bu dövrdə yazıb yaradan ədəbiyyatşünas və tənqidçilərdən A.Sur, S.Hüseyn, A.Şaiq, H.Cavid, C.Əfəndizadə, A.Musaxanlı, M.F.Köprülüzadə, Ə.Nazim, B.Çobanzadə və b. onlarla ədəbiyyatşünaslar da bu mövzuda araşdırmalar aparmışdır. Bu dövrdə ədəbiyyat tarixçiliyi məsələlərini araşdıran prof. B.Əhmədov yazır: "İyirminci yüzilliyin 20-30-cu illərini Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığının təşəkkül dövrü də adlandırmaq olar. Ədəbiyyat tarixçiliyinin fundamental şəkildə araşdırılması, ədəbi-elmi fikrimizin

Avropa üsulu ilə yeni nəzəriyyə və konsepsiya ilə işlənməsi, tədqiqatlarının sistemli və davamlı aparılması məhz budövrün payına düşür" (1, 118). F.Köçərlidən sonra ədəbiyyat tarixi sahəsində fundamental tədqiqatlar aparılardan biri də Əmin Abid (1898-1938) olmuşdur. Belə demək mümkündürsə, F.Köçərlinin başladığı işi yeni mərhələdə Ə.Abid sistemli şəkildə davam etdirmişdir. Onun bu sahədə çalışmaları 1922-ci ildən İstanbul Universitetindən məzun olduqadan sonra başlamışdır. O, yenidən İstanbula qayıtmış və "Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi" çoxcildlik kitabını yazmaq missiyasını öz üzərinə götürmüşdür. Aydındır ki, Ə.Abid çoxcildlik "Azərbaycan türklərinin ədəbiyyatı tarixi" kitabını yazıb tamamlayaraq Bakıya dönmüşdür. Doğrudur, həmin kitabın cildləri indi əlimizdə yoxdur, lakin ədəbiyyat tarixi haqqında yazdığı müxtəlif məqalələri və cildlərdən müəyyən fraqmentlər onun bir ədəbiyyat tarixçisi kimi qiymətləndirməyə tamamilə imkan verir. Məsələn burasındadır ki, Ə.Abid Türkiyəyə gedəndə əldə yeni tipli "Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi" kitabı hələ yox idi. F.Köçərlinin 1903-cü ildə rus dilində dərc edilən "Azərbaycan tatarlarının ədəbiyyatı" kitabı da mövcud ehtiyacı ödəyə bilmirdi. Buna görə Ə.Abid var gücü ilə özünü yeni ədəbiyyat tarixinin yazılmasına həsr etdi. Bu dövrdə mətbuatda "Azərbaycan türklərinin ədəbiyyatı tarixi" kitabının yazılması və Azərbaycan Xalq Maarif Komissarlığına təhvil verilməsi barədə informasiyalar da verilmişdir. O zaman Əli Şahbazov "Yeni fikir" qəzetində yazırdı: "İstanbul Darülfünunun ədəbiyyat fakultəsində oxumaq üçün burada olan tələbələrə Əmin Abid yoldaşın məzuniyyət tezi (dissertasiyası) olaraq vücuda gətirdiyi "Azəri türklərinin ədəbiyyat tarixi" adlı əsəri Darülfünun imtahan heyəti tərəfindən qəbul edildi. Elmi üsullara istinadən yazılan tətəbbünamə məclis müdərrisin (professorlar məclisi) tərəfindən təqdir edilərək təb olunmasına (çapına) qərar verilmişdir" (2). Daha sonra müəllif Ə.Abidin müdafiə etdiyi əsərin ümumən altı cildən ibarət olduğu və burada müdafiə edilən cildin son əsrə aid sonuncu cildi olduğu deyilir. Onu da qeyd etməyi unutmuru ki, Azəri ləhcəsinin zühurundan bu günə qədər ədəbi hərəkət son sosioloji metodlar nəzərə alınaraq müqayisəli tərtib və təhlil üsulları ilə yazıldığı bildirilir. Deməli ki, Ə.Abid ədəbiyyat tarixini yeni metodologiya və ədəbiyyat tarixçiliyi prinsipləri ilə yazmağı qarşıya məqsəd qoymuşdur. Ə.Şahbazov da Ə.Abidin ədəbiyyat tarixinin son elmi metodlarla yazdığına diqqət çəkir. Doğrudan da, ədəbiyyat tarixinin əldə olan nüsxələri əsərin ədəbiyyat tarixçiliyinin müasir prinsipləri ilə yazıldığını göstərir. Təəssüf ki, Ə.Şahbazovun 6 cild hesab etdiyi "Azərbaycan türklərinin ədəbiyyatı tarixi" əsərindən yalnız İstanbulda müdafiə edilən cildi və bir də 1-ci cilddən bəzi fraqmentlər əlimizə gəlib çatmışdır. Bu yarımçıq cild isə S.Mümtaz adına Ədəbiyyat və İncəsənət arxivində saxlanılır (3). Məqalədən belə məlum olur ki, Ə.Abid Bakıya gələrkən əsərini Azərbaycan Xalq Maarif Komissarlığına təqdim etməli və bunun əvəzində ona "təqdir medalyası" verilməli idi. Lakin göründüyü kimi, əsər Xalq Maarif Komissarlığına verilsə də, ona nəinki təqdir medalyası verilmis, hətta əsərin özünü it-bata salmışlar. 1926-cı ildən Ə.Abidin repressiya olunmasına qədər əsərin dərc edilməməsi olsun ki, müəllifə münasibətdən irəli gəlmişdir. Çünki Türkiyədən Azərbaycana türk qızı Nəfiə xanımla evlənilib gələn Ə.Abid sonrakı dövrdə bakıda da özünə iş tapa bilməmiş, ya işsiz qalmış, ya da müxtəlif rayonlarda işləmişdir. Hər halda Ə.Abidin "Azərbaycan türklərinin ədəbiyyatı tarixi" əsərinin 1-ci cildi yalnız bu günlərdə işıq üzü görmüşdür. Kitabı nəşrə Ə.Abid tədqiqatçılarından Əli Şamil və Bədixan Əhmədov çapa hazırlamışlar. Əlbəttə, Ə.Abidin arxivdə saxlanılan bu əsərini şərti olaraq 1-ci cild hesab etmək olar, çünki həm həcminə, həm də yarımçıqlığına görə ona cild adı vermək də çətindir. Digər cildlər haqqında isə əlimizdə olmadığından elə də geniş fikir söyləmək olmur. Sonuncu cild isə İstanbul Universitetinin arxivində olduğuundan artıq bu ədəbiyyat tarixi haqqında müəyyən fikir söyləmək mümkündür. Başqa bir cildi isə tədqiqatçı Əli Şamil ehtimal edir. O, Ə.Abidin "Oktyabr inqilabının Azərbaycan ədəbiyyatına təsiri" məqaləsinin əmək yazısındakı bir qeydə əsasən (qeyddə XIX əsrdən danışılır və mənbə kimi "Azərbaycan türklərinin ədəbiyyatı tarixi" əsərinin 3-cü cildi göstərilir-A.M.) üçüncü cildə XIX əsr ədəbiyyatından bəhs edildiyi qənaətinə gəlir: "Bu da onu göstərirdi ki, Ə.Abidin yazmış olduğu "Azərbaycan türklərinin ədəbiyyatı tarixi" əsərinin üçüncü cildində M.F.Axundzadə və çağdaşlarının yaradıcılığı da geniş tədqiqata cəlb edilmişdir" (4, 92). Buradan da belə bir nəticəyə gəlmək olar ki, Ə.Abidin 1-ci cildi qədim Azərbaycan, 3-cü cildi XIX əsr, sonuncu-altıncı cild XX əsrin əvvəlləri (o zaman müasir ədəbiyyat) Azərbaycan ədəbiyyatına həsr olunmuşsa, bəs geridə qalan cildlərdə hansı dövr ədəbiyyatımız öz əksini tapmışdır. Görünür ki, ikinci cildə qədim dövr öz əksini tapmışdır. Elə isə IV və V cildlərdə hansı dövrün ədəbiyyatı təhlilə cəlb edilmişdir?

Hər halda "Azərbaycan türklərinin ədəbiyyatı tarixi" əsərinin əlimizdə olan nüsxələri tam olmasa da, müəyyən fikir yürütməyə əsas verir. Ona görə ki, bu əsərdə həm də Ə.Abidin ədəbiyyat tarixçiliyi ilə bağlı düşüncələri yer almışdır. Əsərin bu cür adlanması tədqiqatçının tamamilə yeni baxış bucağından baxdığını göstərir. Ona görə ki, indiyədək yazılan əsərlər "Azərbaycan türklərinin ədəbiyyatı tarixi" olaraq adlanmamışdı. F.Köçərlinin "Azərbaycan tatarlarının ədəbiyyatı" (5) və ölümündən sonra çap olunan "Azərbaycan ədəbiyyatı materialları" (6), Y.V.Çəmənzəminlinin "Azərbaycan ədəbiyyatına bir nəzər" (7) adlanmışdı. Görünür, hələ Azərbaycan ədəbiyyatı tarixinin adı ilə bağlı vahid bir fikir formalaşmamışdı. Ə.Abid isə öz əsərini "Azərbaycan türklərinin ədəbiyyatı tarixi" adlandırmaqla yeni mövqə ortaya qoymuşdur. Birincisi, Azərbaycandan kənarda da türklərin yaratdığı ədəbiyyat vardır; ikincisi, Azərbaycanın özündə bir neçə qeyri-millət yaşayırdı. Əgər Azərbaycan ədəbiyyatı adlandırmış olsaydı, belə çıxırdı ki, bu coğrafiyada yaranmış digər xalqların ədəbiyyatını da burada əks etdirməli idi. Ə.Abid isə bu yolla getmir. Doğrudur, Ə.Abidədən sonra yazılan bir neçə ədəbiyyat tarixi gah "Azəri ədəbiyyatı", gah da "Azərbaycan ədəbiyyatı" adlanmış və sonuncu üzərində qərarlaşmışdır. Ə.Abid isə bu əsərinin əhatə etdiyi coğrafiyanı da göstərmişdir: "Bu gün Azəri türkcəsi dediyimiz ləhcə ilə danışan Qafqaz, İran, Xorasan və İraq türklərinin ədəbi və fikri həyatları haqqında təhlillər" (8, 22).

Ə.Abidin "Azərbaycan türklərinin ədəbiyyatı tarixi" əsərinin 1-ci cildini heç də tam hesab etmək çətindir. Ona görə ki, həm həcmi azdır, həm də Azərbaycan ədəbiyyatının qədimliyini təsdiq edən bəzi fikirlərini istisna etməklə cildə "Kitabi Dədə Qorqud" dastanına həsr edilmişdir. Nəzərə alsaq ki, onun İstanbul Universitetinin arxivində saxlanan sonuncu cildi cəmi iyirmi illik ədəbiyyata həsr olunmasına rəğmən, üç yüz səhifədən çoxdur, onda qədim dövr Azərbaycan ədəbiyyatına həsr edilmiş cildin daha da qalın olması ehtimalı çoxalır. Elə tədqiqatçının qədim dövr Azərbaycan ədəbiyyatının ayrı-ayrı şəxsiyyətləri haqqında məqalələri də bunu deməyə əsas verir.

Ə.Abidin bu əsərinin strukturu belədir: 1. Fəhrist (Birinci söz, 2. Başlanğıc: Azərbaycan-azəri-oguz təbirləri haqqında ümumi bir tədqiq. 3. Rusiya, Avropa, türkiyə və Azərbaycan mətbuatında ədəbiyyatımıza aid yapılan tədqiqatlar haqqında təhlili bibliografiya). 2. Mədxəl (1. Azərbaycan və Qafqaz türklərinin mənşələrinə qısa bir baxış: a) Əski oguz türklərinin yaşadığı yerlər, b) iqtisadi həyat, c) Totemçilik, d) Hakim olan dinlər), 2. Əski oguzlarda ədəbi həyat, e) Ağız ədəbiyyatı, ə) Yazılı ədəbiyyat, f) Vəznli nəsr və heca vəznli, g) İlk heca vəznli, g) Xalq şairləri və s. Əsərin sonrakı hissələrinin böyük bir qismi "Oğuznamə"ləre, "Kitabi Dədə Qorqud" dastanının təhlilinə və bəzi boyların yeni əlifba ilə uyğunlaşdırılmasına həsr edilmişdir. Bu cildə "Nəticə" və "Əlavə mətnlər" də yer almışdır.

Göründüyü kimi, Ə.Abid bu cildə ədəbiyyatşünaslığımızı məşğul edən və hələ indiyədək öz həlini tapmayan bəzi məsələlərə münasibətini bildirmiş və doğru yanaşmışdır. Tədqiqatçının yazılı ədəbiyyat adına Orxon-Yenisey abidələri və Mahmud Kəşğarının "Divani-lügəti-türk" əsərindəki ədəbi mətnlərdən söhbət açması ədəbiyyat tariximizə yeni yanaşmasını ortaya çıxarır. Bu zaman hələ ədəbiyyat tarixçiliyi ilə bağlı vahid fikirlər formalaşmadığından bəzi müəlliflər Azərbaycan ədəbiyyatının tarixinin haradan başlanması haqqında aydın bir təsəvvürə malik olmamışdı. "Kitabi Dədə Qorqud" haqqında isə Azərbaycan elmi fikrində elə bir tədqiqat aparılmamışdı. Ə.Abidin "Azərbaycan türklərinin ədəbiyyatı tarixi" əsərinin yazılış tarixini 1922-ci il hesab etsək, deyə bilərik ki, Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığında bu dastan haqqında ilk məlumat verən və onu təhlil edən də Ə.Abid olmuşdur. Onun Dədə Qorqudla bağlı burada yer alan fikirləri Azərbaycan qorqudşünaslığının əsasını qoymuşdur. Bunu nəzərdə tutan B.Əhmədov və Ə.Şamil yazır: "O (Əmin Abid-

A.M.) "Kitabi Dədə Qorqud"un dəyərini bildiyinə görə onunla bağlı araşdırmalar aparmaq, məqalələr yazmaqla kifayətlənməmiş, elmi ictimaiyyətin diqqətini mövzuya yönəltmək üçün 1927-ci ildən başlayaraq Bakı Darülfünunda, Bakı Pədoqoji texnikumunda, Bakı Maarif Evi Ədəbiyyat dərnəyində məruzələr etmiş, əsərini nəşr edilməsi, universitetlərdə tədris olunması üçün Ruhulla Axundova vermişdir" (9, 14).

Ə.Əbidin bu əsərində yeni ədəbiyyat tarixçiliyi fikrinin formalaşdığını və bu əsərin yeni ədəbiyyat tarixçiliyinə tamamilə uyğun gəldiyi qənaətinə gəlmək olar. Belə ki, tədqiqatçı özü əsərin bir neçə yerində indiyədək milli ədəbiyyat tariximizin təkamül xətləri nəzərə alınaraq metodik bir təhlilə məruz qalmadığı fikrinə diqqət çəkilir. Onun fikrincə, türk ədəbiyyatı bir silsilə halında tədqiq edilməli, müxtəlif dövrlərə bölünməlidir. Ə.Əbidin milli ədəbiyyat tarixinin dövrləşdirilməsinə aid ayrıca bir tədqiqatı olmasa da, bəzi fikirlərindən onun dövrləşdirmənin tərəfdarı olduğu görünür: "Bununla bərabər, türk ədəbiyyatını müxtəlif dövrlərə, müxtəlif ləhcələrə ayırıb da-ümumi təkamül xəttini buraxmadan tədqiq etmənin daha qolay bir yol olduğu qənaətimizdir" (8, 25).

Ə.Əbid tədqiq etdiyi ədəbiyyat tarixinin bir xalqın olmasını əsaslandırmaq üçün etnologiyamız haqqında fikirlərə də öz münasibətini bildirir, hökumətimizin Azərbaycan adlanmasını təsadüfi saymır. Xüsusilə, xalqın keçmiş haqqında araşdırmalarında müxtəlif mənbələrə istinad etməsi tədqiqatın ciddiliyini bir qədər də artırır. Bunu da qeyd etmək lazım gəlir ki, Ə.Əbid bir ədəbiyyat tarixçisi kimi faktlara üstünlük verir və faktların dili ilə danışır. O, öz fikirlərini əsaslandırmaq üçün Bartold, Samoyloviç, Tumanov, Köprülüzadə və b. onlarla görkəmli alimlərə istinadlar edir. Ədəbiyyat tarixçiliyinin hələ tam olaraq formalaşmadığı bir zamanda M.Füzulini Azərbaycan şairi hesab edir və öz fikrini belə əsaslandırır: "Füzuliyə öz şairimiz deyirik: halbuki, o heç bir zaman "Azərbaycan" deyilən torpaqda yaşamamışdır. Məlum olduğu vəchlə Füzuli İraqda yetişmiş bir simadır. Bəylə olduğu yerdə ona öz şairimiz deməməmiş lazım gəlir; ancaq bu doğru olamaz, o, bizim şairimizdir. Çünki dili, ləhcəsi, bütün səciyyəsi (xarakteri) ilə bərabər bizimki kəbidir. Yəni o da bizim kəbi oğuzdur" (8, 39).

Ə.Əbid əski oğuzlarda ədəbi həyat məsələsini təhlil edərkən onu iki yerə bölür: ağır ədəbiyyatı və yazılı ədəbiyyat. İlk ədəbiyyat nümunələri olaraq Orxon Yenisey abidələrini görür və "Kitabi Dədə Qorqud" dastanını vəznli nəsrin nümunəsi hesab edir. Bu abidəni yazılı ədəbiyyat nümunəsi kimi araşdırması və təqdim etməsi də olduqca maraqlıdır. Ümumiyyətlə, Ə.Əbidin ədəbiyyat tarixinin böyük bir hissəsi bu dastana həsr olunmuşdur. Azərbaycan ədəbi, elmi dövrüyyəsində bu araşdırmaların ilk dəfə aparıldığını nəzərə almalı olsaq, onda bu tədqiqatın əhəmiyyəti bir daha artmış olar. Tədqiqatçı sonralar bu abidə ilə bağlı tədqiqatlarını daha da genişləndirmiş, əsərin özünü çapa hazırlamışdır. Lakin repressiya olunduğundan dastanı öz adına çap etdirə bilməmişdir.

Ə.Əbidin "Kitabi Dədə Qorqud"la bağlı tədqiqatları bir neçə cəhətdən önəmlidir. Hər şeydən əvvəl, dastan haqqında Türk dünyasında Kilisli müllim Rifətdən sonra ilk dəfə olaraq araşdırmaya cəlb etmiş və bir neçə boynu tədqiq edərək bu əsərdə çap etdirmişdir. Bundan başqa tədqiqatçı bütün boyların qısa məzmununu vermişdir. Onun dastanı araşdırmaları məzmununa görə də seçilir. Belə ki, Ə.Əbid dastanı araşdırarkən həm rus, həm türk, həm də avropa və ərəb mənbələrindən istifadə etmişdir. Tədqiqatçının fikrincə dastanın həm yazılı, həm də şifahi bir şəkildə yaşaması ehtimalı xatirə gələ bilər. Bəlkə də Qorquddan öncə başqa birisi tərəfindən kağıza da köçürüldüyü deyilir. O yazır: "Hər halda Qorqudun yaşadığı tarix rəvayət şəklində olaraq göstərilən IX əsrlə Drezdendəki yazmanın yazıldığı tarix olaraq göstərilən XVI əsr arasında keçən yeddi yüz illik bir məsafəyi-rəvayət qəbildən belə olsun, düşüncək olursaq, hər halda Drezden nüsxəsindən əvvəl bu kitabın təkbaşına "Kitabi-Qorqud"un yazılmış olduğu və Drezden nüsxəsinin də az-çox dəyişikliklə kopyə edildiyini qəbul etmək lazım gəlir" (8, 89).

Ə.Əbid Qorqudin kimliyi, əfsanəvi və gerçəkliyi, onun adının məşhur olduğu yerlər, Qafqaz və Azərbaycan türkləri arasında Qorqudin nüfuzu, Qorqudun Dərbənddəki qəbri, Burla xatunun Urmiyədəki qəbri və s. haqqında yerli-yataqlı məlumatlar verir. Onun fikrincə, kitabın yazılış tərzini qəti olaraq bütün hekayələrin dolayısıyla bir hökmdara ithaf edildiyini göstərir.

Ə.Əbid "Azərbaycan türklərinin ədəbiyyatı tarixi" əsərinin sonunda lüğət də verilmişdir. Tədqiqatçının İstanbul Universitetinin arxivində qalan sonuncu cildi isə bu cildə nisbətən daha çox ədəbiyyat tarixçiliyi üslubunda yazılmışdır. Lakin hər iki əsər vaxtında elmi dövrüyyəyə daxil olmadıqından ədəbiyyat tarixçiliyi prosesinə o qədər də təsir göstərə bilməmişdir. Doğrudur, ədəbiyyat tarixi olaraq bu mətnlər elmi dövrüyyəyə daxil olmasa da, ayrı-ayrı məqalələri, tədqiqatları dövrün mətbuatında çap olunduğundan ədəbiyyat tarixçiliyi prosesinə bu və ya digər şəkildə təsir göstərmişdir. Bu səbəbdən də "Azərbaycan türklərinin ədəbiyyatı tarixi" kitabında tədqiqatçının ədəbiyyat tarixçiliyi haqqında konsepsiyasını tam olaraq görmürük. Onun bu konsepsiyası ədəbiyyat tarixçiliyi ilə bağlı yazdığı məqalələrdə daha konseptual xarakter daşıyır. Buna görə də ədəbiyyatşünas Nizaməddin Şəmsizadə Ə.Əbidin ədəbiyyat tarixini mükəmməl hesab etmir: "Yuxarıdakı şərhə diqqət edilsə görmək olar ki, Ə.Əbidin ədəbiyyat tarixinin əldə olunan birinci hissəsi, əsasən folklorla həsr olunmuşdur. Müəllifin xidməti bundan ibarətdir ki, o ədəbi təkamülün ictimai inkişafı tədqiqinə çalışmışdır. Lakin Ə.Əbidin bu əsərini mükəmməl elmi-metodoloji sistemə malik ədəbiyyat tarixi adlandırmaz" (10, 128).

Fikrimizcə, Ə.Əbidin ədəbiyyat tarixi konsepsiyası ilə "Azərbaycan türklərinin ədəbiyyatı tarixi" əsərini bir-birindən ayırmaq gərəkdir. Ona görə ki, "Azərbaycan türklərinin ədəbiyyatı tarixi" kitabından bizə çox az bir hissə gəlib çatmışdır. Bu hissədən Ə.Əbidin hansı ədəbiyyat tarixi konsepsiyasına malik olduğunu və üstünlük verdiyi müəyyən etmək çətinidir. Lakin onun sonrakı məqalələri və ədəbiyyat tarixi ilə bağlı nəzəri fikirləri aydın bir ədəbiyyat tarixi konsepsiyasının olduğunu deməyə əsas verir. Bu ədəbiyyat tarixinin özünü belə F.Köçərlinin mövcud ədəbiyyat tarixi ilə müqayisə etdikdə müəyyən bir inkişafın olduğu qənaətinə gəlmək olar. Bunu onun cəmi bir neçə il sonra yazdığı "Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi ətrafında" məqaləsində gəldiyi bu nəticə də təsdiq edir: "Azərbaycan türklərinin ədəbiyyatını yaxşı öyrənmə bilmək üçün təhlilləri mühəqqəq onların müəyyən istehsal şəraiti üzərində qurduqları ictimai həyatın tarixi ilə bərabər yürütmək lazımdır. Türk əsirətlərinin təsərrüfat şəkillərindən başlayıb, feodalizmin Azərbaycanda göstərdiyi şəklin pillələri və kapitalizmin təsis və inkişafındakı şərtlər təhlil edilmədikcə, ədəbi şəxsiyyətlər və ictimai dövrlərin, sinfi quruluşların ədəbi xarakterlərini üzərlərində təzahür etdirən bir sənətkar vasitəci sifətilə yanaşılmadıqca yazılacaq əsərlər...məhiyyətə təzkirəçiliyin öhdəsinə keçəcək" (10, 46).

Beləliklə, 20-ci illərdə Azərbaycan ədəbiyyatı tarixçiliyi ətrafında yeni metodoloji yanaşmanın formalaşdığını və burada Ə.Əbidin yaradıcılığının mühüm rolu olduğunu görmək olar. Araşdırmalar göstərir ki, Ə.Əbid Türkiyədən döndükdən sonra artıq yeni ədəbiyyat tarixçiliyi ilə bağlı aydın bir konsepsiyaya malik olmuş və özünün çoxcildlik ədəbiyyat tarixini bu konsepsiyaya uyğun yazmışdır. Doğrudur, onun ədəbiyyat tarixi vaxtında dərc edilməmişdir. Ancaq tədqiqatçı ədəbiyyat tarixində yer alan bəzi məsələləri və ayrı-ayrı şəxsiyyətlərin yaradıcılığı haqqında fikirlərini müstəqil şəkildə dərc etdirdiyi məqalələrində ifadə etmişdir. Bu məqalələrin sonrakı proseslərdə ədəbiyyat tarixçiliyinin yazılmasında müəyyən rolu olduğu qənaətimizdir.

ƏDƏBİYYAT

1. Əhmədov B. Bir istiqlal yolçusu (Əmin Əbid: həyatı, mühiti, yaradıcılığı). Bakı: "Elm", 2003, 204 s.
2. Şahbazov Ə. İstanbul Darülfünunda azəri ədəbiyyatı tarixi. (Türkiyə məktubu). "Yeni fikir", 1926, 9 yanvar
3. Əbid Ə. Azərbaycan türklərinin ədəbiyyatı tarixi. Birinci kitab. Avtoqraf. S.Mümtaz adına Azərbaycan Mərkəzi Dövlət Ədəbiyyat və İncəsənət arxivi. Fond 170, siya. 1, sax. vah. 1-2

Dilin zənginləşməsində xüsusi rol oynayan siyasi amillər dünyada baş verən siyasi proseslər vasitəsilə dilə təsir edir, çünki siyasət dil vasitəsilə hazırlanır, dilin vasitəsilə həyata keçirilir (Abdullayev, 1985) Dil siyasət vasitəsilə zənginləşməklə yanaşı, aparılan siyasət nəticəsində təsirlərə məruz qalır. Məsələn, xüsusi sahələr (tibb, hüquq, iqtisadiyyat və s.), eləcə də siyasət sahəsində olan sözlər asanlıqla ümumi dilə və əksinə keçə bilər. Dünyada, xüsusi ilə bölgədə baş verən siyasi proseslərin nəticəsi olaraq XIX əsrdə Azərbaycan dilində böyük dəyişikliklər baş vermiş, ərəb-fars mənşəli sözlər Avropa mənşəli sözlərlə əvəz olunmuş, rus dilinin təsiri xüsusilə artmış və yeni

neologizmlər meydana gəlmişdir. Sovet, partiya, azadlıq, bolşevik, pioner, komsomol və s. sözlər buna misal ola bilər. XX əsrin sonlarında isə müstəqilliyin əldə edilməsi ilə ədəbi dilin terminologiyası daha da zənginləşdi. Atəşkəs, blokada, Milli məclis, monitoring, bələdiyyə sistemi, tolerantlıq, koalisiya kimi sözlər həmin dövrə aiddir.

Urbanizasiya və ölkə xaricinə miqrasiya da dillərə yeni sözlər, anlayışlar gətirir. Siyasi amillərin təsiri ilə ingilis dilində də yeni sözlər yaranmış, yaxud da mövcud sözlər yeni mənalar əldə etmişdir. Məsələn, yeni mənə əldə etmiş sözlər: – egg ‘yumurta’ < ‘təyyarə bombası’; summit ‘ zirvə’ < ‘toplantı’ ; yeni yaranmış sözlər:– biodefense ‘bioloji silahlardan müdafiə’, islamophobia ‘islamdan qorxma’, westernization ‘Qərb ölkələrinə yönümlülük’. Dil birbaşa cəmiyyət və fərdlərlə bağlıdır, iqtisadiyyat cəmiyyətin bir hissəsidir, çünki cəmiyyətin iqtisadi inkişafını formalaşdıran amillər dil və mədəniyyət hesab olunur. Həm ingilis, həm də Azərbaycan dillərinin formalaşmasında ticarət və urbanizasiya kimi iqtisadi amillər çox mühüm rol oynamışdır. Tarixi faktlara istinadən qeyd etmək olar ki, məhz ticarət sayəsində London və Bakı mərkəzlərə çevrilmiş və nəticədə də əhalinin danışdığı dialekt təkmilləşərək ədəbi dil statusu qazanmışdır. İqtisadi amil dövrümüzdə global dilin formalaşmasında əsas rol oynayır. İqtisadi baxımdan inkişaf etmiş ölkə əsaslı, güclü siyasət yeridərək liderə çevrilir və onun dili dominion olur. İngilis dili hazırda dünya xalqlarının ünsiyyətini təmin edən yeganə dilə çevrilməklə yanaşı, həm də qarşılıqlı əlaqələr zəminində inkişaf edir. Hazırda ingilis dilinin alınma sözlər hesabına zənginləşməsi prosesi artıq əvvəlki dövrlərdə olduğu kimi intensiv deyildir. Müasir ingilis dili haqqında V.Zabotkina maraqlı fikir söyləmişdir: “O “qəbul edən” dildən “yeni sözlər verən” dilə çevrilməkdədir. Bu, yəqin ki, ingilis dilinin XX əsrin lingua franca (ünsiyyət dili) statusunu əldə etməsi ilə bağlıdır” (Заботкина,1989). Şübhəsiz, qloballaşma prosesi ilə əlaqədar gələcəkdə daha çox ingilis sözləri “alınma söz” statusunda dünyanın əksər dillərinə daxil olacaqdır.

“...Dil bir “şəbəkə”dir, bu şəbəkəyə dövlət inkişaf etdikcə yeni sözlər əlavə olunur, lüğət tərkibinə daxil olan sözlər xarici ticarətin təsirinə məruz qalır. Beləliklə, iqtisadiyyat dildə yeni sözlərin yaranmasına səbəb olur(9)(Reksulak, 2004). Dildə yeni sözlər yaranmaqla bərabər (capex – capital expenditures; cash call – ödəniş tələbnaməsi; forex – foreign exchange və s.), həm də bəzi sözlər (ölçü vahidləri – arşın, düymə, qarış, batman, gırəngə, misqal və s., pul vahidləri – axça, dinar, para, quruş, şahı və s.) arxaikləşir. İqtisadiyyatın dilə təsiri birbaşa cəmiyyət vasitəsilə də reallaşır. Məsələn, əvvəllər ərəb, fars və rus dillərini öyrənməyə meyil göstərilirdisə, bugün ingilis dilini öyrənməyə maraq daha çoxdur. Mədəniyyətlərarası əlaqələrin təsiri nəticəsində müxtəlif xalqların mədəniyyətləri (geyim, kulinariya, bayramlar, adət-ənənələr, incəsənət, gündəlik həyat tərzı və s.) bir-birinə təsir edir. Mədəniyyətdəki yeniliklər dildə reallaşdığından yeni sözlərin istifadəsinə və nəticədə də dilin lüğət tərkibinin zənginləşməsinə səbəb olur. Dilimizdə Avropa mətbəxinə və geyim tərzinə aid saysız- hesabsız sözlər vardır. Məsələn, mətbəxə aid sözlər – pizza ‘pizza’, puding ‘puđinq’, brandy ‘brendi’, liqueur ‘likör’, truffle‘trüfel’; geyim adları –breeches ‘brici’, moccasin ‘mokasin’, pijamas ‘pijama’, bandana ‘bandana’.

Dünyada baş verən yeniliklər öz əksini ilk növbədə mediada tapır. Radio, televiziya, mətbuat, internet yeniliklərin təbliği və insanların maariflənməsində əvəzsiz rol oynayır. Kütləvi informasiya vasitələri ədəbi dilin təbliği, informasiyanın yayılması, mədəniyyətlərlə tanışlıq, əyləncə, dillərin öyrədilməsi vasitəsi kimi çox funksiyalıdır. Media sayəsində dilin publisistik üslubları inkişaf edir, zənginləşir. Məsələn, deportasiya, koordinator, prioritet, tolerantlıq, presentasiya, smart-kart tipli sayğac, diler, prodüser, eksteryer, lizinq, lipoksasiya, solyari kimi sözlər Azərbaycan dilinə kütləvi informasiya vasitələri ilə daxil olmuşdur.

İstənilən dil cəmiyyətdəki dəyişikliklərə çox həssas olduğundan bu təsir kompüter texnologiyası və internetdən də yan keçmir. Kompüter texnologiyalarının inkişafı nəticəsində əldə olunan neologizmlər ingilis dilində (11%) cəmiyyətcə ümumi leksikada istifadə edilən neologizmlərdən (53%) sonra ikinci yeri tutur. İnformasiya texnologiyaları dilə çoxlu dəyişikliklər gətirmişdir və gətirməkdə davam edir. İnformasiya və telekommunikasiya texnologiyaları sahəsində həm ingilis dilində (keyboard ‘pianonun dilləri’, ‘kompüter klaviaturası’; virus ‘xəstəlik virusu’, ‘kompüterdə virus’; e-pal ‘email friend’, DVD, CD, SMS, və s.), həm də Azərbaycan dilində külli miqdarda yeni sözlər (brauzer, kabel televiziya, mobil operator, on-line xəbərlər, veb-sayt və s.) yaranmışdır.

Beləliklə, alınma sözlər təkcə dillərarası əlaqələrin deyil, həmçinin müəyyən tarixi, siyasi, dini, mədəni və iqtisadi proseslərin nəticəsidir. Dilin lüğət tərkibi ictimai şüur və təfəkkürdə, elm və texnikada, mədəniyyət və incəsənətdə, sosial həyatda baş verən yeniliklərə qarşı həssas olduğundan sosial-mədəni amillərin dilin zənginləşməsindəki rolunun müəyyənəlməsi dilin gələcək inkişaf perspektivlərinin proqnozlaşdırılmasında xüsusi önəm daşıyır.

ƏDƏBİYYAT

1. Abdullayev Ə. Z. Dil. Siyasət. Sosial tərəqqi. Bakı: Azərənşr, 1985, 196 s.
2. Həsənov H.Ə. Müasir Azərbaycan dilinin leksikası. Bakı: Maarif, 1987.
3. Qurbanov A. M. Ümumi dilçilik. 2 cildə. I c. Bakı: Maarif, 1989.
4. Qurbanov A. M. Ümumi dilçilik: 2 cildə, I c., Bakı: Maarif, 1989, 568 s., II c, 1993.
5. Rəcəbov Ə.Ə. Dilçilik tarixi . Bakı: Maarif, 1987.
6. Гумбольдт В. О влиянии различного характера языков на литературу и духовное развитие // Избранные труды по языкознанию. М: Прогресс, 1984, с.324-326
7. Звегинцев В.А. Очерки по общему языкознанию. М: МГУ, 1962.
8. Заботкина В.И. Новая лексика современного английского языка. М: Высшая школа, 1989.
9. Crystal D. The Cambridge Encyclopedia of Language . Cambridge: Cambridge University Press, 1987, 480 p.
10. Crystal D. English as a Global Language.2nd edition. CUP,2003, 212 p.
11. Reksulak M. & Shughart II F.W. & Tollison D.R. Economics and English: Language Growth in Economic Perspective // Southern Economic Journal, Southern Economic Association, v.71 (2),October, 2004, p.232-259

PSIXOLOGIYADA AQRESSIYA PROBLEMI

Elnarə Cavadova

Azərbaycan Dillər Universiteti

Müasir dövrdə şəxsiyyətlərarası münasibətlərin tənzimlənməsində konfliktlərin, aqressiv və destruktiv davranışın aktual olduğunu nəzərə alaraq aqressiya probleminin araşdırılması mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Aqressiya sözü latın dilində “aggressio” sözündən götürülmüşdür və tərcümədə “hücum”, “təcavüz” mənasını verir. Aqressiyanın mahiyyətinə və onun məzmununa dair müxtəlif istiqamətdə yanaşmalar mövcuddur. İstiqamətlərdən bəzilərini qeyd etmək olar:

➤ Biologiyada aqressiya anlayışı – heyvanların keçirdikləri emosiyalar (qəzəb, qorxu və s.) ilə bağlı olaraq öz cinsinin nümayəndələrinə, həmçinin digər heyvanlara qarşı yönəlmiş hücum, eyni zamanda hücum təhlükəsi anında özünümüdafiə zəminində instinktiv – demonstrativ davranış nəzərdə tutulur.

➤ Psixologiyada aqressiya anlayışı – insanların birgə yaşayış normalarına zidd olan, təcavüz obyektinə fiziki, mədəni zərər yetirən və ya insanda psixoloji diskomfort hissi yaradan destruktiv motivasiya olunmuş davranış nəzərdə tutulur.

➤ Siyasətdə aqressiya anlayışı – BMT-nin nizamnaməsinə uyğun olmayaraq bir dövlətin güc tətbiq edərək digər dövlətin ərazi bütövlüyü və ya siyasi müstəqilliyini pozması yolu ilə baş verən müasir beynəlxalq hüquqi anlayışdır.

➤ Oyunlarda aqressiya anlayışı – kompüter oyunları, müasir dövr hətta insanların ölümünə səbəb olan oyunlarda – mavi balina, sağ qalmaq üçün oyunlar və s. təzahür olunur.

Gündəlik həyatımızda aqressiya və aqressor anlayışı əksər hallarda antihumanist davranış, zorakılıq, fiziki gücün kobud formada tətbiq olunması kimi kəskin neqativ formada qiymətləndirilir. Bununla belə, aqressiyanın müsbət formada qiymətləndirildiyi hallara da rast gəlmək olar. İdman yarışlarında komandanın aqressiya, qəzəb kimi emosiyaları olmadan fəaliyyət nümayiş etdirməsi əksər hallarda izləyicilər tərəfindən neqativ hal olaraq qiymətləndirilir. İstənilən halda, qeyd olunanlar aqressiv davranışın müsbət formada qiymətləndirilməsində daha çox istisna hal olaraq qəbul olunur.

Bir çox hallarda aqressiv davranış kobudluq, təhqiredici ifadələr, zərər yetirmə və s. kimi xarici təzahürlərlə müşayiət olunur. Bu hallarda aqressiya daha çox zərərverici olaraq qiymətləndirilir və onun daha ciddi fəsadlar törədə bildiyi qeyd olunur. Bununla yanaşı, Amerika tədqiqatçıları belə düşünürlər ki, aqressiv davranış yalnız zahiri ifadə formaları ilə xarakterizə olunmur. Amerika psixoloqlarının fikrincə, hətta bir şəxs digərini döyürsə, bu fakt birmənalı olaraq aqressiv davranış kimi qiymətləndirilməməlidir. C. Kaqan qeyd edir ki, aqressiv akt barədə hər hansı fikri söyləmək üçün onu törətmiş şəxsin motivləri və emosional vəziyyəti barədə məlumatlı olmaq lazımdır. [3, səh. 501]. Həmçinin S. Fişbax aqressiyanın təyinatında motivasiya faktorunun rolunun önəmliliyini nəzərə almağı təkidlə qeyd etmişdir. [2, səh. 71]. Beləliklə, aqressiyanın diaqnostikası hər zaman özündə qiymətləndirici məqamı əks etdirməlidir.

Aqressiv vəziyyət açıq və gizli ola bilər. Açıq aqressiya hərəkətlər vasitəsilə zahiri ifadə olunur, gizli aqressiya isə hərəkəti aktla ifadə olunur, bu zaman əhval-ruhiyyədə aqressiya müşahidə oluna bilər, həmçinin verbal aqressiya formasında təzahür oluna bilər. S. Fişbax qeyd olunanları nəzərə alaraq aqressiyanın ümumilikdə üç formasını ayırd edib:

➤ Təsadüfi aqressiya – öncədən planlaşdırılmamış, düşünülmədən baş vermiş aqressiv akt və ya davranış;

➤ Instrumental aqressiya – şəxsə və ya hansısa qrup şəxsə zərər vermək xüsusi məqsəd olaraq nəzərdən keçirilir, aqressiv akt öncədən planlaşdırılır;

➤ Düşmənə aqressiya – qarşı tərəfə zərərin, ziyanın vurulması əvvəlcədən düşünülür və məqsəd olur.

Aqressiyanın təhrikedici və müdafiəedici olmaqla iki forması da ayırd edilir. Təhrikedici aqressiya dedikdə, aqressorun qarşısındakı şəxsi və ya şəxsləri aqressiv davranışa, hərəkətlərə təhrik etməsi, eyni zamanda özünün də onlara qarşı aqressiv akt törətməsi nəzərdə tutulur.

Müdafiəedici aqressiyada isə aqressiv akt qarşı tərəfin aqressiv davranışına cavab reaksiyası olaraq baş verir. Bəzi müəlliflər ikinci halın aqressiya adlandırılması ilə bağlı şübhələrini irəli sürsələr də, cavab reaksiyası məzmun etibarilə qıcığa uyğun formada aqressiv məzmun daşıyarsa, bu, aqressiya olaraq qəbul oluna bilər. Qeyd olunmalıdır ki, aqressiv davranış əksər hallarda təhrikedici deyil, müdafiəedici xarakter daşıyır. Bu zaman şəxs qıcığa cavab reaksiyası olaraq, təhlükəsizliyini təmin etmək məqsədilə aqressiv davranış nümayiş etdirir.

Mühüm məsələlərdən biri aqressiyanın sırf davranış aktı kimi deyil, insanın psixoloji vəziyyətinin əksi olaraq qiymətləndirilməsidir. Belə ki, R.Lazarusun fikrincə, aqressiyanın yaranmasına təkan verən başlıca səbəb təhlükə və onun yaratdığı stressdir. [3, səh. 74]. Bu baxışa əsasən, insanın stress vəziyyətində verdiyi emosional reaksiyaları birbaşa aqressiv vəziyyətdə verdiyi reaksiyalarla eyniləşdirmək olar.

Kristian Byütner uşaqlarda aqressiv davranışın səbəblərini araşdırmış və aqressiv davranışın səbəbini sırf stress və təhlükə ilə əlaqələndirməmişdir. O bildirmişdir ki, uşaqların aqressiv davranış formalarından biri olan – mazoxizm nümayiş etdirmələri “kişilik elementi”nin təcəssümü və onların ağrıya dayanıqlı olmalarının sübuta yetirməsi kimi qiymətləndirilməlidir. [1, səh. 63]

Aqressiyanın mahiyyəti barədə geniş yayılmış nəzəriyyələrdən biri – frustrasiya-aqressiya nəzəriyyəsinin təklif edənlərdən biri C.Dollard aqressiyanın bilavasitə frustrasiya ilə əlaqəli olduğunu bildirmişdir. Bu nəzəriyyənin nümayəndələri iddia edirlər ki, aqressiya şəxsin məqsədləri ilə bağlı yaşadığı frustrasiyaların nəticəsidir. Dollardın fikrincə, insanlar şəxsi məqsədlərinə nail ola bilmədikdə, məqsədləri ilə bağlı frustrasiya yaşadığında daim aqressiv reaksiya verirlər. Nəticədə frustrasiyanın aqressiya ilə əvəzlənməsi baş verir. [4, səh. 85] Nəzəriyyə qeyd olunan yanaşmasına əsasən həmçinin zorakılığın səbəbləri ilə bağlı şərh vermiş olur. Lakin qeyd olunmalıdır ki, aqressiya hər zaman zorakı aktla nəticələnmir. Belə ki, zorakılıq özlüyündə aqressiyanı əks etdirsə də, aqressiya heç də həmişə zorakı davranışa səbəb olmur və aqressor zorakı şəxs olmaya bilər.

Uşaqlarda aqressiv davranış müşahidə əsasında formalaşa bilər. A.Banduranın “gəlincik”lə bağlı eksperimentində bir şəxsin gəlinciyə qarşı aqressiv davranışını (itələmə, vurma, tullama və s.) müşahidə edən uşaqların böyük üstünlüyü daha sonra otaqda tək qaldıqda gəlinciyə qarşı eyni davranışı sərgiləmişlər. Aqressiv davranış təkrarlamayan uşaqlara müəyyən hədiyyə qarşılığında şəxsin davranışını təkrarlamaq xahiş olunduqda onlar bu davranışı eynilə təkrar etmişlər. Alınan nəticələrə əsasən, zorakı və aqressiv davranış müşahidə etmiş uşaqlarda aqressiya sərgilənməyə belə, eyni davranış mənimsənilmiş olur. Mənimsənilmiş aqressiv davranış cari anda özünü biruzə verməyə də, daha sonra hansısa məqamda təzahür oluna bilər. A.Bandura qeyd olunan eksperimenti televiziya vasitəsilə də təkrar sınaqdan keçirmişdir və eyni nəticələr əldə olunmuşdur. Buradan irəli gələrək aqressiv davranışın müşahidə olunaraq qazanıla bildiyi fərziyyəsi öz təsdiqini tapmışdır.

Aqressiya probleminin indiyə qədər bir çox mütəxəssislər tərəfindən araşdırılmasına baxmayaraq, problemin aktuallığı tədqiqatların davam etdirilməsinə təkan verir. Qeyd olunmalıdır ki, psixologiyada aqressiya probleminin araşdırılmasında iradənin xüsusilə ayırd edilməsinə ehtiyac vardır. İradənin aqressiv davranışın profilaktikasında rolunu nəzərə alaraq bu istiqamətdə araşdırmaların aparılması məsələnin yeni aspektlərinin üzə çıxarılmasında yardımçı ola bilər.

ƏDƏBİYYAT

1. Бютнер К. «Жить с агрессивными детьми», Москва «Педагогика», 1991.
2. Feshbach S. “The function of aggression and the regularity of aggressive drive”. “Psychol. Review”, 1964, v. 71.
3. Kagan J. “Stress and frustration”. In J.Janis (Ed.). Personality. Dinamic, development and assessment. N.Y.Harcourt, Brace, World, 1969.
4. Nicky Hayes “Psychology”, Great Britain, London, 1994.

RUSIYANIN XARICI SIYASƏT İSTİQAMƏTLƏRİ VƏ MÜXTƏLİF YANAŞMALAR.

Elşən Məmmədli

Liberal düşüncəni paylaşan beynəlxalq münasibətlər nəzəriyyələrində xarici siyasət daxili siyasətlə bilavasitə bağlı olub, onun davamı hesab edilməkdədir. Hər hansı bir ölkənin xarici siyasəti tədqiq olunduğu zaman o ölkənin siyasi sisteminin, idarəedicilərinin və daxili siyasətinin araşdırılması çox əhəmiyyətlidir. Xarici siyasətin əsas istiqamətləri, mahiyyəti, konkret formaları haqqında sadəcə daxili siyasətdən çıxış edərək və beynəlxalq münasibətlər nəzəriyyəsi əsasında tam və hərtərəfli təsəvvür yaratmaq müəyyən çətinliklər törətməklə yanaşı, daha çox sxematizmi ilə səciyyələnir. Hər hansı dövlətin xarici siyasəti haqqında ümumiləşdirilmiş, nəzəri-konseptual səviyyədə tədqiqat aparmayın əsas şərtlərindən biri də həmin ölkənin xarici siyasətini konkret ölkələr, regionlar üzrə öyrənməkdir. Xarici siyasət bir dövlətin milli maraqlarının təmin edilməsi, doktrinası və digər çoxsaylı iqtisadi, siyasi sistem və rejim, hakim elitanın siyasi baxışları və s. ilə müəyyən olunsun da, konkret şəraitdə müəyyən dəyişikliklərə məruz qalır və korrektə olunur. Nəticədə nəzərdə tutulan ilkin mahiyyətdən bir qədər kənarlaşaraq yeni məzmun və xarakter kəsb edir. Başqa sözlə, bir dövlətin xarici siyasətinin araşdırılmasında sadəcə daxili faktorların nəzərdən keçirilməsi kifayət etməyərək, bu siyasətin formalaşmasına təsir göstərən xarici faktorlara da diqqət yetirilməlidir. Rusiyanın ayrı-ayrı ölkələrlə münasibətləri, regional və beynəlxalq səviyyədə dövlətin davranışı ümumi xarici siyasət doktrinası və strategiyalarının reallaşdırılması kimi nəzərdən keçirilə bilər və bu yanaşma, xarici siyasəti öyrənməyin mühüm aspekti olsa da, yeganə vasitəsi deyildir. Başqa sözlə, ümumidən konkretə doğru hərəkətlə yanaşı öyrənilən obyekt haqqında daha dolğun təsəvvürün əldə olunması konkretdən ümumiyə doğru hərəkəti də zəruri edir. Məhz sonuncu yanaşma real xarici siyasət haqqında daha əhatəli təsəvvür yaratmaqla yanaşı ümumi nəzəri, konseptual, doktrina xarakterli müddəaların dəqiqləşdirilməsinə, lazım gəldikdə dəyişdirilməsinə şərait yaradır. Xarici siyasət anlayışı Rusiyada və beynəlxalq arenada yaşanan sosial, siyasi və təhlükəsizliklə bağlı məsələlərlə qarşılıqlı əlaqədə olan və bunu əks etdirən bir proses olaraq analiz edilməyə çalışılmalıdır. Xarici siyasətin genişmiqyaslı əlaqələrdən və ünsürlərdən ayrılmadan formalaşdırılması dövrü və bu dövrlər arasındakı müxtəlifliklər və davamlılıqlara dair analiz Rusiyanın xarici siyasətinin araşdırılması baxımından əhəmiyyət kəsb etməkdədir. Rusiyanın xarici siyasətinin söykəndiyi əsasları, konstitusional prosesi, bu siyasətə təsir göstərən ölkə daxili önəmli faktorları, dünya güc mərkəzləri ilə münasibətləri və bunların qarşılıqlı şəkildə əlaqələndirilməsini araşdırmadan bu ölkənin xarici siyasət strategiyasına dair fikirlər irəli sürmək qeyri-mümkündür. Bu məqalədə Rusiya xarici siyasət strategiyasının nəzəri-konseptual əsasları elmi əsaslarla tədqiq edilmişdir.

SSRİ'nin süqutundan sonra Rusiya xarici siyasətində baş verən dəyişikliklər

Xarici siyasət qərarları üç əhəmiyyətli təsir sahəsi çərçivəsində yaranır. Bunlardan birincisi milli çevrə, ikincisi qərar mərkəzi, üçüncüsü isə beynəlxalq çevrədir. Başqa sözlə, dövlətlərin xarici siyasətinin dəqiq və əhatəli analiz edilməsi üçün ölkədaxili vəziyyətə, dövlətin və beynəlxalq sistemin struktur xüsusiyyətlərinə, ölkə başçılarının fərdi xarakterlərinə və keçmiş həyatına diqqət yetirmək lazımdır. Rusiya nümunəsində keçid dövrünün yaratdığı vəziyyət və siyasi hərc-mərcliyə nəzər saldıığımız vaxtda, şəxslərin fərdi xüsusiyyətlərinin xarici siyasətə təsirinin daha da artmasından şahidi oluruq.

Rusiya xarici siyasətinin 1990-cı illərdən sonra məruz qaldığı dəyişikliklərin və bu siyasəti təyin edən faktorların araşdırılması, müasir beynəlxalq münasibətlər sisteminin araşdırılması baxımından çox aktualdır. Bu baxımdan, istər beynəlxalq, istərsə də regional münasibətlərdə yaşanan dəyişikliklərin xarici siyasəti təyin etmə müddətindəki təsirləri ciddi formada tədqiq olunmalıdır.

Rusiya xarici siyasətinin araşdırılmasını aktual edən faktorlardan biri Soyuq Müharibədən sonrakı dövrdə Rusiyanın böyük güc olmaq iddiasını davam etdirməsidir. Soyuq Müharibədən sonra SSRİ-nin xələfi olan Rusiya öz gücündə böyük bir zəifləmə yaşadığı bir vaxt Qərblə münasibətlərində daha yumşaq bir mövqe nümayiş etdirmişdir. Rusiya global baxımdan hərəkət sahəsini məhdudlaşdırarkən, təsir sahəsini keçmiş SSRİ respublikaları üzərində qurmağa çalışmış və bu səbəbdən, Rusiyanın xarici siyasətində Avrasiyanın əhəmiyyəti artmışdır. Rusiya bu müddət ərzində yenidən güc toplamağa və daxili problemlərini həll etməyə çalışmışdır.

Bütün bu deyilənlər Rusiya xarici siyasətinin elmi əsaslarla tədqiq edilməsinin həm beynəlxalq münasibətlər baxımından, həm də ölkəmiz baxımından aktual bir siyasi mövzu olduğunu göstərməkdədir.

SSRİ-nin süqutundan sonra Rusiya xarici siyasət strategiyasının müəyyənləşməsində təsiredici rolə sahib olan xarici siyasət istiqamətləri ilə əlaqədar mövcud olan müxtəlif yanaşmalar və bu yanaşmaların əsas təmsilçilərini aşağıdakı kimi sıralamağımız mümkündür:

1. **“Atlantikçilər və Qərbə mevil”;**
2. **“Yaxın Çevrə Siyasəti”;**
3. **“Yeni Avrasiyaçılıq Hərəkatları”.**

Atlantikçilərin xarici siyasət yanaşmaları Rusiyanın Qərblə inteqrasiyasını əsas olaraq qəbul etməkdədir. SSRİ-də Qorbaçovun rəhbərliyi dövründə Qərbə münasibətdə bir sıra dəyişikliklər baş vermiş və Qərbin mütləq düşmən kimi qəbul edilməsi fikrindən danışılmışdı. SSRİ-nin süqutundan keçən iki illik dövrdə də (1991-1993) xarici siyasətdə Qərblə münasibətləri yaxşılaşdırmağa istiqamətlənmiş mövqe davam etdirilmişdir. (1. s. 81.) Bu çərçivədə, ölkə rəhbərliyi müstəqillikdən sonra təhlükəsizlik və xarici siyasət prioritetlərini müəyyən edərkən, başda iqtisadi əlaqələr olmaqla bütün sahələrdə Qərblə yaxınlaşmağa və əməkdaşlığa üstünlük vermişdir. Rusiya Federasiyası xarici siyasətinin başlıca məqsədi, Qərblə bütünləşərək əməkdaşlığı gücləndirməkdən ibarət idi. Beləliklə, Rusiyada bazar iqtisadiyyatına əsaslanan demokratik siyasi rejim bərqərar olunacaqdı.

Atlantikçilərin başlıca xarici siyasət istiqaməti, Rusiyanın Qərbə iqtisadi inteqrasiyasının başa çatdırılması və mədəni dünyada “normal” bir ölkə olaraq yerini alması formasında idi. (2. s. 148) Onların fikirlərinə əsasən, Rusiya, bu hədəfin reallaşması üçün ənənəvi imperialist yanaşmadan çıxış etməyi dayandırmalı idi. Atlantikçilər bu yanaşmanın Rusiyanın beynəlxalq aləmə inteqrasiyasını əngəllədiyini və beynəlxalq aləmi Rusiyaya qarşı yadlaşdırdığını iddia edirdilər. Belə vəziyyət isə Rusiyanın daxili siyasətində mənfi halların yaranmasına səbəb olur, xarici aləmə qarşı təhlükəsizliklə bağlı problemə çevirir və beləliklə, iqtisadiyyatın və cəmiyyətin militarizasiyası lazımlı hala gəlirdi. Atlantikçilər xarici siyasətin formalaşması prosesində beynəlxalq təşkilatlara xüsusi əhəmiyyət verirdilər. Bu mənada, beynəlxalq sistemə inteqrasiyanın və mədəni dünyanın bir hissəsi olmaq üçün əsas şərt kimi BMT Bəyannaməsi, Helsinki Deklarasiyası və Paris Müqaviləsi kimi beynəlxalq müqavilələrə daxil olan demokratik qanunların həm daxili, həm də xarici siyasətdə yer almasının vacib olduğunu vurğulayırdılar. (3. s. 138) Rusiyanın iqtisadi və siyasi qurtuluşunun Şimal ilə (G-7) sürətli inteqrasiyaya bağlı olduğunu, bu məqsədi həyata keçirmək üçün isə Rusiyanın lazım olduqda siyasi güzəştlərə getməli olduğunu irəli sürürdülər.

Atlantikçilər regional və beynəlxalq səviyyədə təhdid kimi Qərbi deyil, Şərqi qiymətləndirirdilər; uzun müddət ərzində Rusiyaya qarşı təhlükənin qeyri-sabit region olan Mərkəzi Asiyadan, Əfqanıstandan və ya Çindən gələ bilmə ehtimalının olduğunu bəyan edirdilər. Atlantikçilər Şimal-Cənub bucağında yaranan təhlükənin sadəcə Rusiyayı deyil, həmçinin beynəlxalq sistemi də əhatə etdiyini, bu səbəbdən Rusiyanın Qərb ittifaqı içərisində müdafiə siyasəti həyata keçirməli olduğunu bildirirdilər.

“Yaxın Çevrə Siyasəti” SSRİ-nin süqutundan sonra Rusiya Federasiyasının keçmiş ittifaq respublikalarına münasibətdə həyata keçirdiyi xarici siyasət strategiyasını müəyyənləşdirməkdədir.

Yaxın çevrə (blijniy zarubejniy) termini, SSRİ-nin süqutundan sonra Rusiyanın keçmiş ittifaq respublikalarıyla münasibətdə yeritdiyi xarici siyasəti ifadə etmək üçün istifadə olunan və bu ölkələri digər dünya ölkələrindən fərqləndirən əsas anlayışlardan biri olaraq meydana çıxmışdır. 1993-cü ildən etibarən isə ölkənin təhlükəsizlik və xarici siyasətinin müəyyən edilməsində başlıca ünsür kimi çıxış etmişdir. (4. s.27)

Rusiyanın “yaxın çevrə” siyasətinə yönəlməsinin bir sıra əsaslı səbəbləri vardır. Bunlara təhlükəsizlik məsələləri, beynəlxalq aləmdə itirilən prestijin bərpası və iqtisadi faktorlar kimi bir sıra səbəbləri aid edə bilərik.

Bu səbəblər arasında ən əhəmiyyətli ölkənin geosiyasi mövqeyi və milli təhlükəsizlik məsələləridir. SSRİ-nin süqutundan sonra qeyri-sabit bir bölgədə Rusiya Federasiyası üçün sərhədlərini qorumaq əsas prioritetlərdən biri idi. Sərhədlərin qeyri-müəyyənliyi Rusiyanı, daxili sərhədlərdən uzaqda xarici bir sərhəd (bufer zona) axtarmağa yönəldirdi. Bu çərçivədə “yaxın çevrə” sərhədlərini öz müdafiəsi üçün əsas tutan Rusiya, bölgədə yaşayan rus azlıqların hüquqlarını qorumaq və radikal İslamın yayılmasının qarşısını almaq üçün yaxın çevrəsi üzərində nəzarəti həyata keçirməyə çalışmışdır. (5. s. 68)

“Yaxın çevrə” siyasətində rol oynayan başlıca faktorlardan biri də iqtisadi faktorlardır. Keçmiş sovet respublikaları Rusiyadan asılı olmayan iqtisadi siyasət həyata keçirməyə çalışırdılar. Lakin SSRİ dövründə bu respublikalar arasında yaradılan iqtisadi əlaqələr qəçinilməz olaraq bu respublikaları Rusiya ilə əməkdaşlıq etməyə vadar edirdi.

Rusiyanın “yaxın çevrə” adlandırdığı bölgə Qərbi, Orta Asiya və Qafqaz regionu daxil olmaqla üç ölkə qrupundan ibarət idi. Rusiya, bu bölgələrin hər birinə müxtəlif formalarda xarici siyasət həyata keçirirdi. Buna görə də Rusiya, qərbində yerləşən keçmiş sovet respublikaları ilə müqayisədə cənubunda yerləşən Qafqaz və Orta Asiya dövlətlərinə münasibətdə daha effektiv hərbi və siyasi nüfuz qurmağa təşəbbüs göstərmişdir. (6. s. 331)

“Yeni Avrasiyaçılıq Hərəkətləri” Rusiya xarici siyasət strategiyası ilə əlaqədar mövcud olan və günümüzdə də aktuallığını qoruyan “Avrasiyaçılıq” yanaşmalarının ümumiləşdirilmiş bir adıdır. **“Yeni Avrasiyaçılıq Hərəkətləri”** başlığı altında aşağıdakı Avrasiyaçı yanaşmaları qeyd etmək mümkündür:

1. **“Primakov Doktrinası”,**
2. **“Avrasiya Hərəkəti Modeli və Aleksandr Duqin”,**
3. **“Radikal Avrasiyaçılıq və Genadiy Zyuqanov”,**
4. **“İşğalçı Radikal Avrasiyaçılıq və Vladimir Jirinovski”,**
5. **“Razılaşdırıcı Avrasiyaçılıq və Vladimir Putin”.**

Avrasiyaçılıq hərəkətinin əsasında Rusiyanın nə Qərbi, nə də Şərqi sadəcə özünəməxsus bir dünya olması fikri dayanır. 1993-cü ildən sonra Qərblilərin öz nüfuzunu itirməsi ilə ənənəvi rus düşüncəsində mövcud olan güclü dövlət və böyük güc şüurları rus siyasi elitasını getdikcə daha çox əhatə etməyə və birləşdirici ünsür kimi çıxış etməyə başlamışdır. (7. s. 140)

Atlantikçilərdən fərqli olaraq, Avrasiyaçılar Qərbin mədəni dünya ilə bir tutulmasının əleyhinə çıxır və Qərbi ilə münasibətlərin “dostluq” deyil, “mənfəət” prinsipinə əsasən formalaşdırılmasını müdafiə edirdilər. (8. s. 45)

Yeni Avrasiyaçılıq cərəyanının inkişaf etdirilən ən önəmli beş versiyasından bəhs edə bilərik. Bunlar Rəsmi Avrasiyaçılıq və ya “Primakov Doktrinası”, Avrasiya Hərəkəti Modeli, Radikal Avrasiyaçılıq, İşğalçı Radikal Avrasiyaçılıq və Razılaşdırıcı Avrasiyaçılıq modeli olaraq adlandırılmışdır. Yeni Avrasiyaçılıq hərəkətinə daxil olan bu modellərin önə çıxan ortaq xüsusiyyətlərini aşağıdakı kimi sadalaya bilərik:

- 1) Avrasiyaçı ənənəyə sadıq qalaraq Rusiyanın özünəməxsus bir kimlik və geosiyasi mövqeyə sahib olduğunun qəbul edilməsi;
- 2) ABŞ-ın hegemonluğuna qarşı bir münasibət içərisində olmaları;
- 3) çoxqütblü bir beynəlxalq sistem təklif etmələri;
- 4) Rusiya üçün əhəmiyyətli olan sahələr içərisində “yaxın çevrə”yə üstünlük verilməsi.

Yeni Avrasiyaçılıq hərəkətinə daxil olan bu beş model arasındakı müxtəliflikləri isə belə sadalaya bilərik:

1. Çoxqütblü beynəlxalq sistemin təşkil olunmasında müttəfiqlərin seçilməsi məsələsi;
2. Rusiyanın xarici siyasət strategiyasının başlıca istiqamətlərinin müəyyən edilməsi məsələsi;
3. Rusiyanın inkişaf modelləri məsələsindəki müxtəlifliklər.

“Primakov Doktrinası” adlı birinci bənddə Evqeniy Primakovun Avrasiyaçılıqla əlaqədar görüşləri və onun dövründə həyata keçirilən Rusiya xarici siyasət strategiyası təhlil edilmişdir. 1993-cü il Xarici Siyasət Konsepsiyasına daxil olan çoxqütblü beynəlxalq sistemin yaradılması fikri, Primakov dövründə xarici siyasətin əsas istiqaməti kimi çıxış etmişdir. Qərbi ilə qarşılıqlı əməkdaşlıq və Rusiyanın “böyük güc” olaraq qəbul edilməsi üzərində ısrarla dayanan bu strategiya, rus xarici siyasəti baxımından ən düzgün seçim olaraq qiymətləndirilmişdir. (9. s. 3)

Primakov Doktrinası RF-nı böyük güc olaraq qiymətləndirmiş, eyni zamanda ikinci dərəcəli böyük güc olduğundan təbəşinə global bir güc kimi qəbul edilməyəcəyi və təbəşinə ikiqütblü bir sistem yarada biləcək gücə sahib olmadığı qənaətində idi. ABŞ qarşısında çoxqütblü bir sistemi müdafiə edən və Çinlə münasibətlərə böyük əhəmiyyət verən Primakov, 1997-ci ildəki “Çox qütblü dünya və Yeni Dünya Nizamının formalaşmasına dair Çin-Rusiya ortaq bəyannaməsi” ilə beynəlxalq sistemdəki tək tərəfli davranışlara qarşı açıq cəbhə almışdır. “Strateji ortaqlıq” olaraq ifadə edilən iki ölkə münasibətləri daha sonra Şanxay Beşliyinə çevriləcək görüşmələr zəncirinin başlanılması ilə birlikdə regional bir təşkilatlanmaya çevrilmişdir. Üçüncü bir ölkəyə istiqamətlənmədiyi hər zaman ifadə edilsə də, açıq şəkildə ABŞ-ı hədəf alan beynəlxalq sistemdə tək tərəfli davranışların qəbul edilməyəcəyi fikri daimi olaraq beşliyin gündəminə daxil olmuşdur. (10. s. 310)

“Avrasiya Hərəkəti Modeli və Aleksandr Duqin” başlıqlı ikinci bənddə Duqinin Avrasiyaçılıqla əlaqədar yazdığı kitabında da yer verdiyi əsas ideoloji və siyasi görüşlərin elmi təhlili aparılmışdır.

2001-ci ildən etibarən Putinin siyasətində özünü göstərən və Duqinin müdafiə etdiyi yeni Avrasiyaçılıq yanaşmasında, xüsusilə Rusiyanın özünəməxsus kimliyi, geosiyasi və coğrafi mövqeyi ilə Avrasiyaçılığına işarə edilmişdir. Bu yanaşma güc və güc mərkəzlərini əsas tutan və çoxqütblü dünya sistemini müdafiə edən bir geosiyasi yanaşmadır. Duqinə görə çoxqütblü dünya sisteminə qütbləri ənənəvi dövlət deyil geoiqtisadi bölgələr təşkil edəcəkdir. Bu bölgələrə:

1). Avro-Afrika (Avropa Birlivi, İslam-Ərəb Afrikası, Tropik Afrikanın bəzi bölgələri);

2. Asiya-Sakit Okean (Yaponiya, Cənub-Şərqi Asiya ölkələri, Hindçin, Avstraliya və Yeni Zelandiya bölgəsi):

3. Amerika (Şəməli, Orta və Cənubi Amerika bölgəsi):

4. Avrasiya (Rusiya, MDB ölkələri və bəzi Şərqi Avropa ölkəsinin ver aldığı 'Avrasiya İttifaqı', Oita İslam ölkələri, Hindistan və Çin bölgəsi) daxildir.

“Radikal Avrasiyaçılıq və Genadiy Zyuqanov” adlı üçüncü bənddə Rusiya Kommunist Partiyasının lideri olan Zyuqanovun Avrasiyaçılıqla və Rusyanın gələcəyi ilə əlaqədar geosiyasi düşüncələri yer almışdır.

Nəzəri olaraq, müasir beynəlxalq münasibətlərin təkqütblü, ikiqütblü və çoxqütblü ola biləcəyini irəli sürən Zyuqanova görə, praktiki olaraq Amerikan hökumətləri mənasına gələn təkqütblü sistem Rusiyanın maraqları üçün ən zərərliyədir. İkiqütblü sistemdə Qərbin əleyhdarı kimi ən önəmli ölkə kimi Çinin önə çıxdığını vurğulayan Zyuqanov, bu ssenarinin üç cəhətdən qəbul edilməyəcək formada olduğunu bildirmişdir:

1) Çinin əks qütb olması güclənmə müddəti səbəbiylə ancaq uzun bir dövr ərzində baş verə bilər;

2) ikiqütblü sistem tarixi olaraq quru və dəniz güclərinin rəqabətidir və dəniz gücünü ABŞ-ın təmsil etdiyi nöqtədə Çinin geosiyasi mövqeyi quru gücünü oynamağa uyğun deyildir;

3) ikinci səbəblə bağlı olaraq, ABŞ və NATO hökumətlərinə qarşı yalnız Rusiya və Çin ittifaqı çıxma biləcəkdir. Amma Zyuqanov Çinin iqtisadi inkişafı ilə müqayisədə Rusiya iqtisadiyyatının çökməsinə, Çin ordusunun güclənməsinə paralel olaraq rus ordusunun dağılma dövründə olmasını əsas gətirərək Rusiyanın Çinlə qarşılıqlı əməkdaşlıq edə bilməyəcəyini ifadə etmişdir. (11. s. 234)

Zyuqanova görə, global bir sinif mübarizəsi verə bilmək üçün Rusiya əvvəlcə Provaslav dünyanı tək bir blok halında gücləndirməli və hətta radikal İslamla yaxın əlaqələr qurmalıdır.

“İşğalçı Radikal Avrasiyaçılıq və Vladimir Jirinovski” başlıqlı dördüncü bənddə Rusiya Liberal Demokrat Partiyasının lideri olan Jirinovskinin Rusiyanın xarici siyasət strategiyasının əsas fikirləri yer almışdır.

V.Jirinovskinin fikirlərinə əsasən, Rusiyanın tarix boyunca qarşı-qarşıya qaldığı bütün fəlakətlər həmişə cənubdan gəlmişdir. Bu baxımdan, böhrandan çıxması üçün Rusiya “Cənub problemini” həll etməli, Hind okeanına və Aralıq dənizinə çıxış əldə etməlidir.

Bu mülahizələrə görə, dünya təsir dairələrinə ayrılmalı, cənub-şərqi Asiya ölkələri Filippin adaları, Malayziya, İndoneziya ilə Avstraliya Yaponiya və Çinin; Türkiyə, İran və Əfqanıstan Rusiyanın, Afrika qitəsi Qərbi Avropanın; Latin Amerikasını ölkələri isə ABŞ və Kanadanın təsir dairələrinə bölünməlidir. (12. s. 54)

“Razılaşdırıcı Avrasiyaçılıq və Vladimir Putin” adlı beşinci bənddə Putinin Rusiyanın gələcəyi və xarici siyasət strategiyası ilə əlaqədar əsas baxışları yer almışdır.

Putin əsas istiqamətini Rusiya dövlətini gücləndirmək və bunu da güclü dövlət, güclü iqtisadiyyat və güclü ordu vasitəsilə həyata keçirməyi müəyyənləşdirmişdir. Putin güclü, effektiv, demokratik və vətəndaşlarının hüquqları ilə iqtisadi azadlıqlarını müdafiə edən, onlara uyğun həyat şəraitləri təşkil edə bilən dövlət qurmaq məqsədində olduğunu bəyan edərkən, dövlətin güclənməməsi şəraitində xarici müqavimətlərə də cavab verilə bilinməyəcəyini vurğulamışdır. Beləliklə, daxili siyasətdə güclü bir dövlət formalaşdırılması məqsədi güdüldükcən, xarici siyasət də başlıca olaraq, daxili problemlərin həlli istiqamətində islahatların həyata keçirilməsi nəzərdə tutulur. (13. s.87)

Putinin, Rusiyanın MDB-dəki lider mövqeyini qoruması üçün MDB-nin iqtisadi yönünü inkişaf etdirmə cəhdləri, Avrasiya İqtisadi Birliyinin yaradılması, enerji faktorunu bu regiondakı ölkələrə təsir etmə vasitəsi kimi istifadə edilməsi halları müşahidə olunur. (14. s. 88)

Putinin xarici siyasət yanaşmaları Yeltsinin xarici siyasət yanaşmaları ilə müqayisə edildiyində əhəmiyyətli fərqlər meydana çıxır. Sovet İttifaqının süqutundan sonra Putinin realist bir yanaşmayla Rusiyanın güclü dövlətlər arasındakı yerini almasını müəyyən edən siyasəti inkişaf etdirib tətbiq etdiyini qeyd edə bilərik. Putinin fikirlərinə əsasən, ölkədaxili bütövlüyü və xalqın özünəinamını təmin edən bir vasitə kimi vətənpərvərlik mənimsənilməli və təqin edilməlidir. Bundan əlavə, Putin ölkə iqtisadiyyatının zəifləməsinin və SSRİ-nin dağılmasından sonrakı ilk 10 ildə təşkilatlanmanın istənilən səviyyəyə çatdırılmadığı fikrinin qəbul edilməsinin zəruri olduğunu bildirmişdir. Bu realist yanaşma, xarici siyasət qərarlarının qəbul edilməsi və tətbiq olunmasında taktiki və strateji dəyişikliyi də özü ilə birlikdə gətirmişdir. Putin bu aspektdən pragmatist bir yanaşmaya sahibdir. Bu, ideologiyaların təzyiqindən uzaq, milli maraqları əsas tutan bir yanaşmadır. Bu yanaşma beynəlxalq arenada Rusiya ilə qarşılıqlı əlaqə və rəqabət içərisində olan dövlətlərin işini çətinləşdirmiş, siyasi davranışlarında dəyişikliklər etməyə səbəb olmuşdur.

Nəticə

SSRİ-nin süqutundan sonra Rusiya xarici siyasətinin formalaşması prosesinə təsir edən çoxsaylı daxili və xarici faktorların olması faktını diqqətə alaraq, global siyasətdə bir güc mərkəzi olaraq Rusiyanı tədqiq etdikdə bu faktorların əhəmiyyəti ortaya çıxmaqdadır. Rusiya xarici siyasəti ilə əlaqədar mövcud olan fərqli strategiya və ideologiyaların, siyasi sistemin və qərar vermə mərkəzlərinin, iqtisadi sisteminin, xarici güc mərkəzlərinin təsirləri elmi əsaslarla tədqiq edilərək bu ölkənin xarici siyasət strategiyası haqqında düzgün nəticələr əldə etmək mümkündür. Bu məqalə çərçivəsində bu faktorlardan sadəcə biri olan Rusiya xarici siyasət strategiyası ilə əlaqədar mövcud olan fərqli ideoloji yanaşmalar tədqiq olunaraq müəyyən nəticələr əldə olunmağa çalışıldı.

ƏDƏBİYYAT

1. Bezrukov, Mikhail E., “The Creation of a Russian Foreign Policy”, James E. Goodby və Beroit Morel (red.), The Limited Partnership-Building a Russian - US Security Community, New York, Oxford University Press, 1993.
2. Dağı, Zeynep, Kimlik, Milliyetçilik və Dış Politika. Rusya'nın Dönüşümü, İstanbul, Boyut Kitapları, 2002.
3. Babrov, Sergey, Etapı Vneşnoy Politiki Rossii, Moskva 2000.
4. Lepingwell, John. W., “Russian Military and Security Policy in the Near Abroad”, Survival, Volume 36, Number 3, 1994.

5. Cummings, Sally N., "Russian Foreign Policy in the Near Abroad", Ken R. Dark (red.), New Studies in the Post-Cold War Security, y.y.y., Dartmouth Publishing Company, 1996.
6. Dawisha, Karen, "Russian Foreign Policy in the Near Abroad and Beyond", Current History, Volume 6, Number 603, Oktyabr 1996.
7. Kortunov, Sergei, "Russia's Way: National Identity and Foreign Policy", International Affairs-A Russian Journal of World Politics, Volume 44, Number 4, 1998.
8. Alexandrova, Olga, "The Russian Threat-Real or Imaginary", Wilfred von Bredow, Tomas Jager ve Gerhard Kommel (der.), European Security, Volume 10, Number 1, 2001.
9. Cohen, Ariel, The Primakov Doctrine: Russia's Zero-Sum Game with the United States, Londra, Heritage Foundation, 1997.
10. Lieven, Anatol, "Ham Fisted Hegemon: The Clinton Administration and Russia", Current History, Volume 98, Number 630, 1999.
11. Gennediy Zyuganov, Geografiya Pobedi: Osnovi Rossiyskoy Geopolitiki, Moskva 1997.
12. Oracheva, Oksana, "The Ideology of Russian Nationalism", Christopher Williams ve Thanasis D. Sfikas (red.), Ethnicity and Nationalism in Russia: The CIS and the Baltic States, Aldershot, Ashgate Publishing Ltd., 1999.
13. Mongott, Gerhard, "Dizleri Üzerine Çöken Dev: Rusya'nın Küresel Rölü Üzerindeki Yapısal kısıtlamalar", Yılmaz Tezkan(der.), Kadim Komşumuz Yeni Rusya, y.y.y., Ülke Kitapları, 2001.
14. Somuncuoğlu, Anar, "Avrasya Ekonomik İşbirliği: Rus Dış Politikasında Yeni Bir Atak", Stratejik Analiz, Cilt 2, Sayı 15, Temmuz 2001.

İNGİLİS DİLİNİN CÜMLƏ STRUKTURUNDA FORMAL MÜBTƏDA

Günay Mehrəliyeva
Azərbaycan Dillər Universiteti

Dilin ən böyük vahidi cümlədir. Cümlə bitkin bir fikri ifadə edən əsas sintaktik vahiddir. Dilin əsas qrammatik quruluşu cümlədə təzahür edir. Hər bir əsas söz məhz cümlə daxilində sintaktik mahiyyət alır. Cümlə müxtəlif parametrlərlə müxtəlif qruplara bölünür [səh. 412. A. Babayev].

Cümlə istənilən bir dilin daxili dil qanunlarına, onların imkanları hesabına formalaşan bitkin bir fikri ifadə edən əsas sintaktik vahiddir. Dilin daxili qanunları dedikdə cümlədə ifadə olunan modal münasibət, xəbərdə özünü göstərən predikativlik əlamətləri və şifahi nitqdə dilin özünəməxsus səciyyəvi xüsusiyyətləri əhatə olunur [səh. 81 Q. Kazımov].

İngilis dili qrammatikasının tədqiqi zamanı dilçi – alimlər cümlə və onun strukturu haqqında müxtəlif fikirlər irəli sürmüşlər. Bu müxtəliflik dilçilərin bu problemə müxtəlif tərəflərdən yanaşmaları əsasında ortaya çıxır. Bəziləri cümləni fonetik baxımından təhlil edir.

Digər dilçilərə görə isə cümlə ən kiçik ünsiyyət vahidinin bütün özünəməxsus cizgilərindən ibarətdir.

Transformasiya nəzəriyyəsinə görə dildəki bütün cümlələr iki bərabər olmayan kateqoriyaya bölünür:

- miqdarca çox az və struktur baxımından çox sadə olan nüvə cümlələr
- düzəltmə cümlələr və ya derivatlar. Bu cümlələr nüvə cümlələrinin üzərində müxtəlif dəyişiklər aparmaqla düzəlir.

Ənənəvi qrammatiklərə əsasən cümlə mübtədə və xəbərdən ibarət olan və bitmiş bir fikri ifadə edən sözlər toplusudur – qrupudur.

Cümlə müəyyən sintaktik modelə əsaslanan sözlərdən yaranan nitqin bərbəşə tərkibi vahididir. Müxtəlif məna ifadə edən sözdən və ya söz birləşməsindən fərqli olaraq, cümlə bitkin bir fikri ifadə edir və belə ki, insanlar arasında ünsiyyət vasitəsi kimi istifadə olunur.

Deməli, cümlə bitmiş fikri ifadə edən nitq vahididir və müəyyən qrammatik quruluşa və intonasiyaya malikdir.

İngilis dili qrammatikasında fikrin əsas ifadə vasitəsi olan cümlələr quruluşca sadə və mürəkkəb olmaqla iki yerə bölünür. Sadə cümlənin bir qrammatik əsası, mürəkkəb cümlələrin iki və daha artıq qrammatik əsası olur. Sadə cümlələr də öz növbəsində quruluşuna görə təktərkibli və cüttərkibli, müxtəsər və geniş olur. Müxtəsərlik və genişlik cümlədə baş üzvlərlə yanaşı, ikinci dərəcəli üzvlərin iştirakına əsaslanır:

But I don't know (Thomas Hardy).
The four walked on together (Thomas Hardy).
Lee laughed (John Steinbeck).
Frank has gone away... (Colleen McCullough)
I am Cal (John Steinbeck).
He was a good man (John Steinbeck).
I have to go (John Steinbeck).
I'll try (Thomas Hardy).
That's true... (Thomas Hardy).
Maggie wasn't asleep ... (Colleen McCullough)
... she was happy (Colleen McCullough).
Tess's cheeks were pink (Thomas Hardy).
Angel was delighted (Thomas Hardy).

Müxtəsər cümlələr

She moved silently to a door on the right and went in (John Steinbeck).
You must give me an answer or I shall to leave the house (Thomas Hardy).
She gave me the envelope last night (Colleen McCullough).
Then she went down on her knees beside him (Thomas Hardy).
Kate sat in a chair behind a desk in her room (John Steinbeck).

Geniş cümlələr

İngilis dilində isə sadə cümlələr baş üzvlərin iştirak edib-etməsinə görə təktərkibli (one-member sentences), və cüttərkibli (two-member sentences) cümlələrə bölünür.

İngilis dili qrammatikasında baş üzlərdən biri mübtəda, digəri isə xəbərdir. Hadlston və Puluma görə mübtəda bütün kanonik (canonical clauses) cümlələrdə iştirak edir. Bəzi kanonik olmayan konstruksiyalarda mübtəda iştirak etmir, belə konstruksiyalara əmr cümlələrini misal göstərmək olar, lakin belə konstruksiyaların mənasından mübtəda anlaşılır:

Kanonik cümlələr	Kanonik olmayan cümlələr
In the document, Morgan described who he was and where he worked (John Grisham).	Well, wait a minute (Thomas Hardy).
Sam picked up an envelope (John Grisham).	Find a shop called Frenchmen's Bend, and be there at midday tomorrow (John Grisham).
The village of Marlott lies in the beautiful Vale of Blackmoor (Thomas Hardy).	Come in with me and see my patient (A.J. Cronin).
They continued to talk in this manner after dinner (A.J. Cronin).	Don't talk like that. Do what I ask, go back to the house and to bed (Thomas Hardy).

Bibərə görə mübtəda adətən isimlərdən, bəzən isə əvəzlilik və ya adlıq halında olan tərkiblərdən (nominative clause) ibarət olan cümlə üzlüdür.

V. L. Kauşanskaya isə mübtədaya belə bir tərif vermişdir: “Mübtəda digər cümlə üzlərindən qrammatik cəhətdən müstəqil olan cümlə tərkibli cümlələrin baş üzlüdür.”

Mübtəda – cümlənin fikir özülünü təşkil edən, hərəkət və əlaməti xəbər vasitəsilə müəyyənləşən, adlıq hal formasında substantiv söz və birləşmələrlə ifadə olunan **“kim, nə”** suallarından birinə cavab verən baş üzlüdür [Q. Kazımov] .

Mübtəda şəxs bildirməklə yanaşı, bütün canlı və cansız varlıqları, mücərrəd anlayışları ifadə edir. Mübtədanın ifadə vasitələri isim, əvəzlilik və adlıq halında olan söz birləşmələri və tərkiblərdən ibarətdir.

Ənənəvi qrammatiklər ingilis dilinin qrammatikasında mübtədanı qrammatik və ya formal mübtəda və məntiqi və ya təsəvvür edilən mübtədaya bölürlər. O. Jespersen bu bölgünü iki misal üzərində aşağıdakı şəkildə izah edir;

1. He happened to fail
2. I don't know to say that I know what there is particularly dead about a door-nail.

Birinci misalda cümlənin qrammatik mübtədası “he” olsa da, notional – təsəvvür edilən mübtədası “he to fall”, ikinci misalda isə qrammatik mübtəda “there” olduğu halda, tabeli mürəkkəb cümlənin məntiqi mübtədası “what” – dur.

İngilis dili qrammatikasında formal və ya qrammatik mübtəda kimi əsasən “it” əvəzliyinin işlənməsi nəzərdə tutulur. Əgər “it” əvəzliyi canlı və ya əşyaları ifadə edərsə, bu zaman (əsas) məntiqi və ya təsəvvür edilən (logical or notional) mübtəda vəzifəsində iştirak edir.

Drogheda was the biggest property in the district, and the house, too, was the largest and finest. It was surrounded by gardens, with green grass and roses and large shady trees. (Colleen McCullough)

1. The Cleary's house was on top of a hill. It was made of wood. (Colleen McCullough)
2. It's Gavin, OK? (John Grisham)
3. I don't want to hear it, Lee. (John Grisham)

Yuxarıda qeyd olunan misallarda “it” əvəzliyi şəxs və ya işarə əvəzliyi kimi işlənir. İşarə əvəzliyi kimi “it” Azərbaycan dilinə bu əvəzliyi şəkildə tərcümə olunur.

Bəzən isə “it” əvəzliyi cümlədə formal mübtəda kimi işlənir. Formal mübtəda rolunda “it” əvəzliyi hər hansı şəxsi və ya əşyanı deyil, qrammatik funksiyanı ifadə edir. Formal mübtəda kimi “it” əvəzliyi şəxssiz, əvəzedici (introductory or anticipatory) və emfatik (ifadəli) cümlələrdə işlədilir.

Impersonal “it”	It was half an hour before Meggie would look at the doll again.
	It was still early spring, the weather was hot. (Colleen McCullough)
	It was a warm June evening. (Charlotte Brontë)
	It was August, and very hot. (Colleen McCullough)
Introductory or anticipatory “it”	It was more important for him not to hurt anyone. (John Steinbeck)
	It's no use you being in love with him any more than me.... (Thomas Hardy)
	It was easier for them to bomb buildings than people....
	It's pleasant lying in the sun. (John Grisham)
Emphatic “it”	It's the Archbishop you love, isn't it? (Colleen McCullough)
	It was me they really wanted. (John Grisham)
	“It's Griffiths who ought to be boiled!” Denny laughed. “It was he who suggested typhoid,” he reminded himself. (A.J. Cronin)

Formal mübtədanı “boş” mübtəda da adlandırmaq olar. İngilis dilçiliyində “boş” mübtəda expletive, pleonastic və ya dummy subject adlanır. Ənənəvi qrammatikada “dummy subject” – boş mübtəda, həmçinin semantically empty constituents – semantik cəhətdən boş tərkib hissələr kimi nəzərdən keçirilir.

Bibər həmçinin “boş” mübtədanı (dummy subject) non-referential subject adlandırmışdır. Belə mübtəda heç bir semantik məzmun daşımur və yalnız cümləni qrammatik baxımdan tamamlamaq məqsədi ilə istifadə olunur.

İngilis dilinin ənənəvi qrammatikasında “boş” mübtədanın üç növü qeyd olunur:

1. Extraposition it It was quite clear they had no real feeling for their mother. (Charlotte Brontë)

- It is unclear why she told him.
2. Weather it It was obvious that he had been lying.
It often rains in autumn.
- It is still raining.
Then it was the frosty, stormy winter day. (E. Mehrəliyev)
It was a warm June evening. (Charlotte Brontë)
It was hot, and quiet, and very sleepy. (Colleen McCullough)
There had been a knock at her door early this morning. (John Grisham)
3. Impersonal there
- There was nothing she could do. (Colleen McCullough)
There were no tears in her eyes. (John Steinbeck)
There's already a school for boys in Morton... (Charlotte Brontë)

Extraposition (inversiya) bir termin kimi budaq cümlədə təsvir olunan mübtədanın baş cümlədə “it” əvəliyinin iştirakı ilə formalaşan qrammatik konstruksiya. Yuxarıda qeyd olunan ilk misalda (It was quite clear they had no real feeling for their mother) baş cümlədə (It was quite clear) “it” formal mübtəda kimi çıxış edir. Cümlənin məntiqi mübtədası isə budaq cümlədə təzahür edir. Daha dəqiq “extraposition” (inversiya) mübtəda budaq cümləsində budaq cümlənin əsas xəbərdən sonraya əlavə olunmasıdır. Yəni “that he had been lying was obvious” cümləsindəki budaq baş cümlənin xəbərindən sağa doğru hərəkət edir və tabeli cümlədə baş cümlənin mübtədası kimi “it” istifadə olunur:

{It was obvious} – main (independent) clause {that he had been lying} – subordinate clause

İngilis dili qrammatikasında appear, seem, chance, happen və s. kimi xəbərlər işlənən cümlələrdə “extraposition” – inversiya mütləqdir.

Chomsky ikinci qrupa daxil olan, hava haqqında məlumatı ifadə edən “it” əvəzliyini boş mübtəda – expletive subject kimi qəbul etmir və onu quasi – argument şəklində adlandırır.

İngilis dilinin qrammatik strukturunda mübtəda əsas cümlə üzvü kimi mühüm rol oynayır. Yuxarıda qeyd olunan bölgüyə, yəni kanonik və kanonik olmayan bölgüyə əsasən ingilis dilində kanonik cümlələrdə mütləq mübtəda iştirak etməlidir. Şəxssiz konstruksiyalarda şəxssizlik anlayışı ifadə olunmasına baxmayaraq, cümlə strukturunda formal mübtədan istifadə olunur və formal mübtəda rolunda “it” və “there” istifadə olunur.

ƏDƏBİYYAT

1. M. Babayev “Dilçiliyə Giriş” Bakı – 1992
2. Q. Kazımov “Müasir Azərbaycan Dili. Sintaksis” Bakı – 2000
3. Rodney Huddleston “English Grammar: An Outline” Cambridge University Press – 2000
4. Václav Kríklán “The Position of the Subject in Modern English and Old English” (bachelor’s diploma thesis) Masaryk University – 2009
5. Andrew Radford “An Introduction to English Sentence Structure” Cambridge University Press – 2009
6. Richard Hogg “An Introduction to Old English” Edinburgh University Press 2002
7. Javier Martin Arista “English Dummy Constructions Revisited: a functional approach”

XARICI DILLƏRİN TƏDRİSİNDƏ MOTİVASIYANIN ROLU

Günəl Xudayarova
Azərbaycan Dillər Universiteti

Təlim məqsədlərinin uğurlu nəticələnməsini şərtləndirən ən vacib komponentlərdən biri motivasiyadır. Motivasiya təfəkkür prosesini hərəkətə gətirən və şagirdlərin idrak fəallığına təkan verən qüvvədir. Təsədüfi deyil ki, bu psixoloji amil fəal dərsin ilkin mərhələsidir.

Motivasiyanın uğurla yaradılması və formalaşdırılması üçün bəzi mühüm faktorlar mövcuddur. Buraya material seçimi və onların təqdim olunma üsulları və formaları, təhsilənlərin fərdi xüsusiyyətləri və müəllimlərin düzgün istiqamətləndirməsi daxildir.

Bu sahəni tədqiq etmiş mütəxəssislər öyrəncilərdə motivasiyanın formalaşdırmağın psixoloji və metodoloji aspektlərini qeyd etmişlər. M.Villiam və R.Burden motivasiyanı idrak fəallığı ilə əlaqələndirir. C.Arnold isə əlavə edir ki, motivasiya idrak prosesi (məqsədin müəyyənləşdirilməsi) ilə yanaşı affektiv ünsürlərin (məqsədin reallaşdırılması üçün marağın yaradılması) təsiri nəticəsində yaradılır. [3, 89]

Xarici dillərin tədrisində motivasiya xüsusi tədqiqat sahəsi kimi geniş araşdırılır. Xüsusilə, orta məktəb şagirdləri dil tədrisinə xüsusi maraq göstərmir. Hətta əlavə tədris olunan dillərlə əlaqədar olaraq zamanla onlarda mənfi hislər formalaşır. Buna səbəb olan amilləri həm psixoloji, həm də metodoloji baxımdan araşdırsaq motivasiya zamanı bir sıra boşluqların mövcud olduğunun şahidi olarıq. Motivasiyaya təsir edən amilləri psixoloji baxımdan araşdırdıqda daxili və xarici faktorları xüsusi vurğulamaq lazımdır. Xarici amillər dedikdə xarici dilin tədris olunduğu cəmiyyətdə dilin işləklik səviyyəsi, dillərin tədrisi zamanı mədəni müxtəliflik və ümumdünya səviyyəsində dilin dominantlıq göstəricilərini misal göstərmək olar. Əgər, tədris olunan xarici dilə ölkədə yalnız xüsusi sahələrdə ehtiyac olarsa, o zaman şagirdin dilə olan marağı zəifləyər və ya tamamilə ölə bilər. Xarici dillərin tədrisi zamanı mədəni dəyərlər də qorunub saxlanılmalıdır. Mentalitet öz mahiyyətini hədəf dilə daşmalıdır. Bundan əlavə, dünya ölkələri içərisində tədris olunan dilin statusu yüksək mövqedə dayanmasa, motivasiya zamanı müxtəlif problemlər yarana bilər.

Daxili amillərə isə şəxsiyyətin öz daxilində dili öyrənməyə həvəslənməsi daxildir. Bu prosesdə insan daxilən özünü dil öyrənməyə həvəsləndirməyə dil tədrisi yüksək səmərə verməz.

Jeremy Harmer də motivasiyanın iki növünü qeyd edir: daxili və xarici motivasiya.

Xarici motivasiya kənar faktorların təsiri nəticəsində formalaşır. Xarici motivasiyaya misal olaraq imtahandan keçmək ehtiyacı, maddi mükafat qazanmaq ümidi və ya gələcəkdə səyahətlər etməyin mümkünlüyünü göstərmək olar. Daxili motivasiya isə fərdin daxilində baş verən proseslərdir. Bu cür insanlar öyrənmə prosesindən həzz alırlar və özlərini daha yaxşı hiss etmək üçün ruhlandıraraq motivasiya olurlar.

Bir çox tədqiqatçı və metodistlər daxili motivasiyanı xarici motivasiyadan daha üstün hesab edirlər. Düşüncələr ki, daxili motivasiya olarsa tədris daha səmərəli nəticələrə bilər. Motivasiya prosesinin uğurlu nəticəsi öyrəncilərin öyrənmə prosesini sevdikləri zaman baş verir. [3, 90]

Xarici dillərin tədrisi zamanı motivasiyanın yaradılmasının metodoloji aspektlərinə material seçimi, motivasiya prosesində müəllimin funksiyaları və şagirdlərin istiqamətləndirilməsi daxil edilir.

Motivasiyanın yaradılmasının əsas göstəricilərindən biri material seçimidir. Materiallar seçilən zaman aşağıdakı məsələlərə diqqət edilməlidir:

- materiallar diqqəti cəlb edən və maraqlı olmalıdır;
- öyrəncilərin inkişaf səviyyəsinə uyğun olmalıdır;
- tənqidi, məntiqi və yaradıcı təfəkkürü inkişaf etdirməlidir;
- öyrəncilərin fərqli idraki imkanlarını nəzərə almalıdır;
- öyrəncilərin milli, mənəvi və mədəni dəyərlərinə uyğun olmalıdır;
- maraqlı faktlara və hadisələrə geniş yer verilməlidir;
- Dövlət təhsil standartları əsasında hazırlanmış kurikulumlara uyğun olmalıdır;
- qazanılan bilik və bacarıqların tətbiqinə geniş yer verilməlidir;
- tədris prosesində maraqlı və əyləncəli istiqamətlərdə istifadəsinə imkan yaradılmalıdır.

Motivasiyanın formalaşdırılmasının əsas ünsürü müəllimlərdir. İstər tədris prosesi, istərsə də dərsləndirən fəaliyyətlərdə müəllimin rolu danılmazdır. Motivasiya düzgün formalaşdırılırsa tədris prosesi uğurlu nəticəyə bilər. Müəllimin tələbələrə səmimi ünsiyyəti tədrisin səmərəliliyini artıran əsas şərtlərdən biridir. Revel və Norman “İngilis dilinin tədrisində neyrolinqvistik proqramlaşdırma” adlı kitabında istifadə edilən metoddan asılı olmadan müəllimin öyrəncilərlə münasibətinin prinsiplərini xarakterizə etmişlər. 7-ci prinsip əsasən kommunikasiya sözlü olmaqdan çox sözsüz olur fikrini söyləyərək müəllimin öyrəncilərlə sözsüz ünsiyyətini dil tədrisində əsas cəhət hesab edirlər. [4, 128]

Zülfiyyə Veysova təlim modeli sxeminə əsasən müəllimin tədris prosesini qurması üçün bəzi nüsxələr təklif edir:

1. Müəllim ilk növbədə dərsi planlaşdıraraq nəzərdə tutmalıdır ki, məqsədlərin planlaşdırma mərhələsində təlim prosesinin bütün 4 əsas komponentin nəzərə alınmalıdır.

2. Təlim modelinin hər bir tərkib hissəsi təlimin 3 əsas məqsədinin-öyrədici, inkişafedici, tərbiyəedici-həyata keçirilməsinə xidmət etməlidir.

3. Göstərilən sxemin əsasında müəllim təlim məqsədlərini qoyarkən şagirdlərin idrak proseslərinin və şəxsi xüsusiyyətlərinin inkişafına seçilən tədrisin məzmununun, təlim metodlarının, öyrədici mühit və qiymətləndirmənin meyar və üsullarının necə təsir göstərəcəyini nəzərə almalıdır. [6,44]

Yuxarıda sadalananlarla yanaşı motivasiya zamanı müəllimin funksiyalarını aşağıdakılar kimi xarakterizə etmək olar:

- sistemli, ardıcıl və məqsədyönlü şəkildə öyrəncilərlə əməkdaşlıq edilməlidir;
- dərslər öyrənciyönlü təşkil edilməlidir;
- müsbət sinif mühiti yaradılmalıdır;
- hədəf dilə yiyələnməyin müsbət xüsusiyyətləri vurğulanmalıdır;
- müxtəlif üsul və vasitələrlə öyrəncilərin diqqəti cəlb edilməlidir;
- müsbət dil ifadələrindən istifadə edilməlidir;
- şagirdlərin fikirlərinə səmimi münasibət göstərməlidir;
- tədris olunan dilin zəruri istifadə olunduğu müəssisələrdə iştirakı təmin edilməlidir;
- şagird nailiyyətlərinin qiymətləndirilməsi qiymətləndirmə meyarlarına əsasən aparılmalıdır.

Bütün bu sadalanan faktlar tədris prosesi zamanı motivasiyanın formalaşdırılmasına müsbət istiqamətdə təsirlər göstərəcəkdir. Eyni zamanda, motivasiyanın yaradılması üçün öyrəncilərin düzgün istiqamətləndirilməsi də əsas şərtlərdən biridir. Öyrəncilərin təkamülü üçün onların istiqamətləndirilməsini şərtləndirən əsas xüsusiyyətlər bunlardır:

- öyrəncilərə müxtəlif motivasiya xarakterli suallar verilməlidir;
- öyrənciləri öz fikirlərini ifadə etməyə təhrik etməli və onların qərarlarına hörmətlə yanaşılmalıdır;
- öyrəncilərə fəaliyyətlərini planlaşdırmaqda yardım edilməlidir;
- xarici dillərdə ünsiyyətə həvəsləndirmək üçün real hadisələrə tez-tez istinad edilməlidir;
- yalnız fəal tələbələr deyil, qeyri-fəal tələbələr də müzakirələr aparılmalıdır;
- qiymətləndirmə standartlarına əsasən qiymətləndirmə aparılmalıdır;
- dərslərin bütün mərhələlərində obyektiv davranmağa cəhd edilməlidir.

Xarici dillərin tədrisində motivasiyanın rolu əvəzsizdir. Qardner R., Lambert U. və s. tədqiqatçılar dil öyrənmə prosesinin müəyyən xüsusiyyətlərini araşdırmış və bu xüsusiyyətlərin motivasiya ilə əlaqəli olduğunu müəyyənləşdirmişlər:

- müsbət yanaşma – öyrəncilər maraq duyduğu dili öyrənməlidir və bu zaman o, yaranan problemlərdən çıxış yolunu maraqla müəyyən edir və problemi uğurla həll edir, bu prosesa müsbət yanaşır.
- özünə inam – insan özündə inam hissi duyur və bu hiss onu dil öyrənməyə həvəsləndirir.
- nailiyyət əldə etmək – düzgün motivasiya formalaşdırmaq öyrəncilərin dil öyrənmədə müvəffəqiyyət qazanmasının uğurlu təminatıdır.
- məqsədyönlü olmaq – dili öyrənərək öyrəncilər qarşısına məqsəd qoymalı və məqsədə nail olmağa çalışmalıdır. [2, 275]

Dilöyrənmənin motivasiyası onun tədris prosesinə olan arzusu ilə bağlıdır. Öyrənmə prosesi ən uğurlu nəticəni fərdin öyrənməyə hazır olduğu və bunu hiss etdiyi zaman əldə edilir. Bu da hədəflərin dilöyrənmə üçün başa düşülən olması və ya öyrənmələrin yeni tədqiqatlar aparma həyəcanının olması ilə bağlıdır. Dil öyrənmə yalnız o zaman faydalı nəticə göstərə bilər.

Motivasiyanın tədris prosesinin əsas komponenti kimi diqqətdə saxlanılmaması ümumi təlim nəticələrinin uğurunun düşməsi ilə özünü göstərməkdədir. Dilöyrənmələrdə diqqətsizlik, aşağı qiymətlər və vecinə almamaq və s. davranışlar özünü göstərir. Fərd bacarıqsız olub məyusluq duyusu yaşamaqdan, sınaqdan keçirməməyi üstün tutur. Motivasiya çatışmazlığı və yanlış motivasiya nəticəsində uğursuz olma hissi gedərək daha çox artır. Edilə biləcək kiçik yardımlar belə bir çox dilöyrənmənin motivasiya olması üçün yetərlidir.

Motivləşmə qaynaqlarının çoxu öyrənmədən, bir çoxu da öyrənmə mühitindən meydana gəlir. [1] Bəzi psixoloqlar motivasiyanın formalaşdırılmasında mühit amilini ən başlıca amil hesab edirlər. Z.Dörneyeyə görə xarici dil öyrənmək üçün motivasiya üç əsas hissəyə ayrılır. Bu hissələr dil səviyyəsi, şagird səviyyəsi və öyrənmə mühiti səviyyəsidir.

Dil səviyyəsi; dilin hansı mənada təsirli istifadəsi ilə əlaqədardır. Buna qısaca; dil səviyyəsi deyilir. Bir dilin səviyyəsini ölçə bilmək, ancaq o dilin istifadəsi zamanı məlum olur. Yəni, adam hədəf dildə nə dərəcədə mədəni məlumatlara malikdirsə, bu məlumatları da o dərəcədə ictimai səviyyədə istifadə edə bilər.

Öyrənmənin səviyyəsi; bu səviyyə isə öyrəncilərin öyrənmə mühitlərinə özünün gətirdikləri müvəffəqiyyət ehtiyaclarından irəli gəlir. Buraya özünə inam, dilin istifadəsindəki həvəs, sözlərdən düzgün istifadə səviyyəsi və fərdi xüsusiyyətləri daxildir.

Öyrənmə mühiti səviyyəsi; bu səviyyə xarici dil öyrənmə mühitlərində, siniflərdəki vəziyyətlə bağlıdır. Bu, hədəf dilin tədris mühitinə xüsusi motivasiya növü, tədris, təlim materialları, metodlar və tapşırıqlar ilə əlaqədardır. Müəllimə xas motivasiya növü isə müəllimin şəxsiyyətinin təsiri, davranışlar, öyrənmə tərzı və praktikası ilə əlaqədardır. Qrupa xas motivasiya növü isə öyrənmə qruplarının xüsusiyyətləriylə əlaqədardır. [2,18;27]

R.Sprintholl və N.Sprintholl isə tədris mühitinin düzgün təşkil olunmasını şərtləndirən xüsusiyyətləri araşdırmış və aşağıdakı kimi qruplaşdırmışlar:

- sosial qarşılıqlı əlaqə
- yardımlaşma
- beyin fırtınası
- qrup işləri
- qrup içindəki uyğunlaşma və bənzərlik [3].

Təlim prosesində müəllimin ilkin vəzifəsi təlimin məqsədini müəyyən etmək və tədris materialının xüsusiyyətlərindən agah olmaqdır. Düzgün istifadə olunan tədris metod və üsullar təhsilənlərin xarici dilə olan marağını artırır, onları ünsiyyət qurmağa, fikirlərini ifadə etməyə həvəsləndirir, dilöyrənlərdə tərəddüd hissini hazırcavablıqla, çevikliklə əvəz edir. Müəllimin seçdiyi tədris üsulları öyrənləri fəallığa cəlb etməlidir.

Tədris prosesinin inkişafı tədrisin ümumi inkişafına şərait yaradır. Tədris prosesində müasir metod və üsullardan istifadə təhsilənlərin müsbət motivasiyalarını, öyrənlərdə tərək্কür prosesinin inkişafını, şəxsiyyətin yaradıcı fəaliyyətini formalaşdırır.

Beləliklə motivasiya anlayışından çıxan nəticəni aşağıdakı kimi sistemləşdirmək olar:

- motivasiya dərşin bünövrəsidir;
- motivasiya problemin qoyulması mərhələsidir;
- motivasiya öyrəncilərin idraki fəallığını təmin edir;
- motivasiya və problemin qoyulması ilə öyrəncilərin fəallığı artır - anlayışı yaranır;
- motivasiya problemin yaranması üçün interaktiv təlimin əsasını təşkil edir;
- motivasiyada tədris problemin həllinə yönəldilir;
- problem o vaxt yaranır ki, həll olunacaq məsələ ilə bağlı ziddiyyətlər, faktlar, bilik mənbələri kifayət qədər olmasın;
- problem dialoq aparmaqla həll olunur;
- tədrisdə açıq suallar, açar sözlər, simvollar materiallardan istifadə etməklə də motivasiya yaradılır;

Çıxarılmış bu nəticələrə istinad edərək motivasiyanın yaradılması ilə təşkil olunan dərşin üstünlüyünü və onun fəal tədrisdə oynadığı müsbət rolunu aydın şəkildə görmək olar.

ƏDƏBİYYAT

1. Bülent Ç. Yabancı dil öğreminde motivasyon. Anadolu. 2013
2. Dornyei Z. Motivation and motivating in the foreign language classroom. The modern language journal (78), 1994
3. Harmer J. The Practice of English language teaching (5th edition). England. Pearson education limited. 2015
4. Richards. J.C. & Rodgers. T.S. Approaches and methods in language teaching (2nd edition). Cambridge. Cambridge University Press. 2001
5. Sprinthal. N. & Sprinthal. R. Educational Psychology (5). USA. McGraw Hill Publishing company. 1990
6. Veysova. Z. Fəal/interaktiv təlim. Bakı. 2012.

SİVİLİZASİYANIN İNFRASİTRUKTURLARIN ARTIMINA TƏSİRİ

Həsən Məmmədov

Naxçıvan Dövlət Universiteti

İnfrastrukturların yaranmasının tarixi, qnesioloji kökləri qədim zamanlarda sivilizasiyanın mövcudluğu ilə bağlı olmuşdur. İlk sivilizasiyanın Şərqlə bağlı olduğunu tarixi mənbələrin təsdiq etdiyini nəzərə alsaq, ilk sadə formalı, bəsit infrastrukturların da Şərqdə yarandığını qeyd etmək olar. Belə ki, elmi mənbələrdə Asiya istehsal üsulu haqda kifayət qədər məlumatlar verilmiş və göstərilmişdir ki, burada kənd təsərrüfatı istehsalını artırmaq üçün su kanallarından, sadə nəqliyyat vasitələrindən, körpü və karvansarlardan istifadə edilmişdir. Eyni zamanda, eramızdan əvvəl V əsrdən fəaliyyət göstərmiş və yeni dövrün XV əsrinə qədər davam edən qədim ipək yolunun mövcudluğu da bunu bir daha sübut edir.

Azərbaycanın qədim tarixinə nəzər salsaq, belə sadə formalı, bəsit infrastrukturların da mövcud olduğunu görə bilərik. Müasir dövrdə isə Azərbaycanın yeni iqtisadi sistemə, bazar iqtisadiyyatı sisteminə keçdiyi dövrdə bir çox bazar infrastrukturları yaranmağa başlamışdır. Qısa zaman kəsiyində bıznes-bazar infrastrukturları intensiv sürətdə artmaqda davam edir.

Sivilizasiyanın yüksəlişi, tarixi tərəqqi, mürəkkəb təsərrüfat formalarının yaranması, ümumiyyətlə, tələbatların artması ayrı-ayrı infrastrukturların təkamülünə ciddi təkan vermişdir.

İnfrastrukturların ictimai istehsalın nisbətən müstəqil sahəsi kimi formalaşması prosesi ictimai əmək bölgüsü ilə bağlı olan bir sıra mərhələlərdən keçmişdir. Belə ki, sənətkarlığın əkinçilikdən ayrılması və ya ikinci ictimai əmək bölgüsü şəhərləri meydana gətirməklə, şəhər və kənd arasında əmtəə mübadiləsinə gücləndirdi ki, bu da infrastruktur obyektlərin inkişafına səbəb oldu. Cəmiyyətdə üçüncü iri əmək bölgüsü-ticarətin əkinçilik və sənayedən ayrılması-təsərrüfat dövryyəsinə yeni ərazilər cəlb olunması hesabına məhsul mübadiləsinin artımına daha da rəvac verdi, bu da öz növbəsində infrastruktur sahəsinin genişləndirilməsini zəruri etdi (3, s.181).

Yerinə yetirdiyi funksiyalardan asılı olmayaraq infrastrukturların mühüm cəhətlərindən biri onun daima sivilizasiyanın yüksəlişinə uyğun inkişaf etməsidir.

Məlumdur ki, cəmiyyət ibtidaidən aliyə, sadədən mürəkkəbə doğru inkişaf etməkdədir. Sivilizasiyanın bu inkişaf tempinə uyğun olaraq ayrı-ayrı iqtisadi sahələr daim inkişaf edir və təkmilləşir. Nəticədə bu sahələrin köməkçi komponentləri kimi çıxış edən istehsal, sosial, bazar, ekoloji və s. infrastrukturlar da bir qayda olaraq, onlarla birlikdə formalaşır, inkişaf edir və təkmilləşir.

Daxili və xarici investisiyaların tətbiqi hesabına infrastrukturların xidmət sferasında say tərkibi genişlənir, innovativ texnologiyalar alınaraq, infrastrukturların modernləşməsi və yeniləşməsi təmin olunur ki, bu da gələcəkdə maddi istehsalın və xidmət sferasının keyfiyyətinin yüksəlməsinə, ölkədə iqtisadi artımın yaranmasına səbəb olur. Beləliklə, infrastrukturların ayrı-ayrı sahələrinə qoyulan maliyyə

vəsaitləri, onların modernləşdirilməsinə çəkilən xərclər infrastrukturların inkişafına şərait yaratdığı kimi ölkənin davamlı iqtisadi inkişafın formalaşması üçün də xüsusi əhəmiyyət daşıyır. Bu nöqteyi-nəzərdən yanaşılıqda maddi istehsalat xidmət edən istehsal infrastrukturları, sosial sferaya xidmət edən sosial infrastruktur obyektləri, bazar iqtisadiyyatının ümumi inkişafına şərait yaradan bazar infrastrukturları, beynəlxalq iqtisadi inteqrasiyanın sürətləndirilməsinə xidmət edən beynəlxalq infrastruktur, insanların sağlamlığına və ətraf mühitin təmizliyinin qorunmasına təsir edən ekoloji infrastruktur onların yenilənməsi üçün ayrılan maliyyə vəsaitlərinin məbləğinə uyğun olaraq inkişaf edirlər. İnfrastrukturların inkişafı əsas sahənin də inkişafı üçün şərait yaradır ki, bu qarşılıqlı asılılıq davam edərək biri-birinin inkişafını tamamlayır. Nəticədə infrastrukturlarda innovasiya və modernləşmə dövrü başlayır ki, bu da onların təkmilləşməsinə gətirib çıxarır.

Bazar münasibətlərinin inkişaf etdiyi indiki şəraitdə təkrar istehsal prosesinin fazaları arasında qarşılıqlı əlaqələri sürətləndirən təkmilləşmiş infrastruktur həm təkrar istehsalın genişlənməsinə, həm də infrastrukturların özlərinin təkamülünə şərait yaradır.

Təkamül prosesində infrastrukturların mühüm xüsusiyyətlərindən biri cəmiyyətin dialektik inkişaf qanunlarına uyğun olaraq inkişaf edib təkmilləşməsidir.

Cəmiyyətin inkişafı məhsuldar qüvvələrin və istehsal münasibətlərinin inkişaf səviyyəsindən də asılıdır. Məhsuldar qüvvələr marksist nəzəriyyənin kateqoriyası olmaqla, ictimai istehsalın fərdiyyətli subyektiv və maddi-əşyavi obyektiv amillər sistemidir; bu, istehsal vasitələri və biliyə, istehsal təcrübəsinə, əmək vərdişlərinə malik olan və istehsal vasitələrini hərəkətə gətirən insanların məcmusudur.

Cəmiyyətin əsas məhsuldar qüvvəsi-insanlar, ictimai istehsalın iştirakçılarıdır. İstehsal vasitələri insan aqlının, zəhmətinin və təsərrüfat fəaliyyətinin nəticəsidir. İstehsal vasitələrinin təkmilləşdirilməsi, təbii sərvətlərinin mənimsənilməsi, təbiət və cəmiyyətin inkişaf qanunlarına uyğunlaşdırılma məhsuldar qüvvələrin durmadan inkişafının həlledici amilləridir.

Məhsuldar qüvvələrdə torpaq xüsusi yer tutur. Bəzi sahələrdə, məsələn mədən sənayesində o, əsasən, əmək cismi kimi, kənd təsərrüfatında əmək vasitəsi kimi istifadə olunur. Lakin hər yerdə o, istehsalın maddi şərti kimi çıxış edir. Məhsuldar qüvvələr daxili quruluşa malikdir və burada, hər şeydən əvvəl istehsal vasitələri və işçi qüvvəsi fərqləndirilir.

Verilmiş zaman kəsiyində formalaşmış məhsuldar qüvvələr və texnoloji münasibətlər sistemini "istehsalın texnoloji üsulu" adlandırılır (3, s.122-123). İstehsalın texnoloji üsulunun təkmilləşdirilməsi isə ona xidmət edən infrastrukturların mükəmməl modernləşdirilməsi ilə bilavasitə asılıdır. Eyni zamanda elmi-texniki tərəqqinin təsiri altında təkmilləşən texnoloji proses ona xidmət edən infrastruktur sahələrinin də təkmilləşdirilməsini tələb edir ki, bu da nəticədə infrastrukturların təkamülünü şərtləndirir.

Həyat fəaliyyəti prosesində insanlar arasında iqtisadi, siyasi, hüquqi, sosial, etik münasibətlər yaranır ki, bunlar da cəmiyyətin sistemli qarşılıqlı əlaqələrini əks etdirirlər. İqtisadi münasibətlərə maddi nemət və xidmətlərin istehsalı, bölgüsü, mübadiləsi və istehlakı ilə bağlı münasibətlər daxildir. Q.V.Plexanov iqtisadi münasibətləri əmlak (və ya sosial-iqtisadi, yəni mülkiyyət) və təşkilati-iqtisadi münasibətlərə ayırırdı. Texnoloji münasibətlər insan və əmək cismi, istehsal prosesini həyata keçirərkən insanlar arasında qarşılıqlı əlaqə prosesində yaranır (3, s.123).

Məhsuldar qüvvələrin və istehsal münasibətlərinin qarşılıqlı əlaqəsindən iqtisadi məhsul və ya iqtisadiyyatda istifadə olunan şey yaradılır.

Məhsuldar qüvvələr ictimai istehsalın aparıcı tərəfidir. Marksizm nəzəriyyəsinə görə məhsuldar qüvvələrin hər bir inkişaf mərhələsinə onların sosial-iqtisadi hərəkət formaları kimi çıxış edən müəyyən istehsal münasibətləri müvafiqdir (3, s.124).

Cəmiyyətin inkişafına uyğun olaraq məhsuldar qüvvələr və istehsal münasibətləri mütəmadi olaraq inkişaf edib təkmilləşir. Nəticədə bu münasibətlərin inkişafına xidmət edən infrastruktur sahələri də, bir qayda olaraq, inkişaf edib təkmilləşərək uzun bir təkamül yolu keçir.

Qloballaşan dünyada gedən cəmiyyət və keyfiyyət dəyişiklikləri, elmi-texniki tərəqqinin kompleks inkişafı digər sahələrdə olduğu kimi infrastruktur sahələrinin inkişafına da təsir edərək, onların cəmiyyət və keyfiyyətə mütərəqqi dəyişikliklərinin yaranmasına səbəb olmaqla, təkamülünə gətirib çıxarır.

T.Vəliyevin fikrincə, bəşəri sivilizasiyanın yüksəlişi, ümumi tarixi tərəqqi (bu, təfəkkür tərzı və fiziki əməklə bağlıdır), Mak-Kulloxə görə insanların natural tərəqqisi, tələbatın atılması qanununun modifikasiyası və bu kimi iqtisadi hadisə və proseslər infrastrukturların təkamülünə ciddi təkan vermişdir (2, s.60).

Sivilizasiya özü də müxtəlif infrastrukturların yaradılmasına əsas verir. Müasirliyə üz qoyan infrastruktur cəmiyyətin tərəqqisinə, xüsusilə kapitalizmin inkişaf pilləsinə, ən çox isə indiki dövrünə aiddir. İndi Azərbaycanın müstəqilliyə qədəm qoyması, bazar iqtisadiyyatına daxil olması ilə bəzi infrastrukturların yaranması, məsələn, bir çox bazar infrastrukturları növlərinin tarixi yeni başlayır, əlbəttə, sovet rejimindən əvvəl onların bəziləri burada da mövcud olmuşdur. Məsələn, birjalar, kommersiya bankları, sığorta kompaniyaları, regional agentliklər və s. (Sonra inzibati amirlik zamanı bunlar ləğv edilmişdir).

Azərbaycanın yeni iqtisadi sistemə, bazar iqtisadiyyatına keçdiyi dövrdən bəri burada bir çox infrastruktur yaradılmaqda davam edir. Xüsusilə bazar, institusional, ekoloji və beynəlxalq infrastrukturların bir çoxu yeni yaradılır. Həqiqətən kiçik tarixi zamanda biznes-bazar infrastrukturları daha intensiv sürətdə artmaqda və genişlənməkdə davam edir. Onlardan aşağıdakıları göstərmək olar:

- Birjalar, o cümlədən əmtəə (xammal) birjası. Fond birjası, valyuta birjası, əmək birjası, lisenziya bazarı, elmi-texniki patent bazarı;
- kommersiya bankları;
- yarmarkalar;
- vergi sistemləri üzrə qurumlar;
- dövlət və qeyri-dövlət kommersiya təsərrüfat sığorta kompaniyaları;
- informasiya və reklam agentlikləri;
- ticarət palatası, digər ictimai və könüllü dövlət-ictimai birliklərin işgüzar dairələri. Ümumiyyətlə, bazar iqtisadiyyatına keçən ölkəmizdə işgüzar münasibətlər üçün komponentlər getdikcə geniş yer tutur;
- gömrük sistemi və yerlərdə onun çoxsaylı məntəqələri;
- konsaltinq(məsləhət) kompaniyaları;
- auditor kompaniyaları və s. (2, s.61).

Müasir dövrdə bazar və biznes infrastrukturları işgüzar münasibətlərin ayrılmaz hissəsidir. Məsələn, birjaların təşkili ilə bağlı bəzi vasitəçi təşkilatlar və vasitələr:

- texnologiya informasiyası və işgüzar kommunikasiya vasitələri;
- muzdlı işləyən həmkarlar təşkilatları;
- kommersiya-sərgi komponentləri;
- işgüzar fəaliyyəti stimullaşdırmaq üçün təyin edilən ictimai və dövlət fondları;

-xüsusi sərbəst sahibkarlıq zonaları, sərbəst ticarət zonaları, ekspert-istehsal zonaları, region istehsal zonaları, sərbəst limanlar, sərbəst bank zonaları və s.;

-müəyyən tədris müəssisələri.

Burada bazar iqtisadiyyatı ölkələrində çoxdan fəaliyyət göstərən bəzi ticarət şəbəkələrinin də genişlənməsi baş verir. Məsələn, marketlər, supermarketlər, hipermarketlər və s. belə mağazalarda müxtəlif çeşidli ərzaq məhsulları müntəzəm xidmət metodları ilə satılır.

Yeni yaradılan bazar infrastrukturunu milli iqtisadiyyatın tərkib hissəsi kimi iqtisadi funksiyalar yerinə yetirərkən, hər şeydən əvvəl, ehtiyatların tələbatı uyğun bölüşdürülməsinə, məhsul istehsalında təsərrüfat fəaliyyətinin sürətləndirilməsinə geniş imkan və şərait yaradır. Öz mənşəyi və ya təbiəti nöqteyi-nəzərindən bazar infrastrukturunu canlı orqanizmin kimi iqtisadi sistemə nüfuz edərək, onun fəaliyyətini təmin edən institutların bütöv bir kompleks elementlərindəndir. Onun spesifik məzmunu, sərhədləri daxilində fəaliyyət göstərdiyi bazarın xüsusiyyətləri ilə müəyyən olunur.

İnfrastrukturun yaranması və təkamülü sivilizasiyanın tarixi inkişaf mərhələsi ilə bilavasitə bağlı olmuşdur. Belə ki, sivilizasiya inkişaf etdikcə, infrastrukturun tərkibi dəyişir, funksional fəaliyyəti genişlənir. Sivilizasiyanın inkişafına uyğun infrastrukturun dəyişməsi cəmiyyətin tələbatının davamlı artması ilə əlaqəli baş verir.

Son dövrlərdə atmosfer havasının tərkibinin dəyişməsi və onun sosial nəticələri, təbii içməli suyun, okeanların çirklənməsi, meşələrin qırılması, yaşıllıqların məhv edilməsi, səhrələşmənin genişlənməsi, torpağın eroziyası və məhsuldar torpaqların itirilməsi, ətraf mühitə təhlükəli tullantıların atılması, toksiki kimyəvi maddələrin və materialların istehsalı, daşınması və tətbiqi və s. belə hallar ekoloji təhlükə mənbəyi kimi insanların üzvləşdiyi problemlərdir.

Ekoloji təhlükə-antropogen və təbii təsirlər nəticəsində insan sağlamlığının pozulmasına, ətraf mühitin vəziyyətinin pisləşməsinə, ekoloji tarazlığın vəziyyətinin pisləşməsinə, ekoloji tarazlığın normal ahənginin pozulmasına və global böhranlara gətirib çıxaran reallaşmış və ehtimal olunan təhlükəyə deyilir. Ekoloji təhlükələr müvafiq ekoloji təhlükə mənbələrinin mövcudluğu nəticəsində meydana gəlir. Bu baxımdan hər bir ölkənin ekoloji təhlükəsizlik konsepsiyasının qarşısında duran əsas vəzifə ekoloji təhlükə mənbələrinin müəyyənəşdirilməsi, hər hansı bir ekoloji təhlükə mənbələrində ekoloji risk dərəcəsinin aydınlaşdırılması, nəhayət insan sağlamlığı və ətraf mühitin mühafizəsi üçün bütün sahələrdə və fəaliyyət növlərində ekoloji təhlükəsizliyin təmin edilməsidir (1, s.170).

Ölkəmizdə ekoloji təhlükəsizliyin təmin edilməsinin əsas hüquqi bazası "Ekoloji təhlükəsizlik haqqında" Azərbaycan Respublikası Qanunudur (08.06.1999). Bu qanunun əsas məqsədi-insanın həyatını və sağlamlığını, cəmiyyətin, onun maddi və mənəvi dəyərlərini, ətraf mühiti, o cümlədən atmosfer havası, kosmik fəza, su obyektləri, yerin təki, torpaq, təbii landşaft, bitki və heyvan aləmini təbii və antropogen amillərin təsiri nəticəsində yaranan təhlükələrdən qorumaq üçün hüquqi əsasları müəyyən etməkdən ibarətdir.

Son zamanlarda bu istiqamətdə bir sıra dövlət sənədləri, qanun və qərarlar qəbul edilmişdir. Milli qanunların qəbul edilməsi ilə yanaşı Azərbaycan Respublikası bir çox Beynəlxalq Ekoloji Konvensiyalara da qoşulmuşdur.

Göründüyü kimi ekoloji problemlərin meydana gəlməsi, bu problemlərin və ekoloji təhlükənin aradan qaldırılmasına xidmət edən ekoloji infrastrukturun yaranmasını zəruri etmişdir. Artıq, ölkəmizdə bu istiqamətdə xeyli işlər görülməkdədir:

-atmosfer havasının çirkləndirilməsinin qarşısının alınması məqsədi ilə sənaye sistemlərinin təmizləyici qurğular və mexanizmlərlə təmin olunması;

-Xəzər dənizinin ekoloji cəhətdən təmizliyinin qorunması məqsədi ilə yeni təmizləyici qurğuların(infrastrukturun) quraşdırılması;

-kanalizasiya sistemlərinin bərpası və yenidən qurulması;

-tullantılardan biokütlə enerjisinin alınması qurğularının yaradılması;

-alternativ enerji mənbələrindən istifadə imkanlarının artırılması (günəş batareyalarının qurulması və s.);

-radioaktiv maddələrlə çirklənmənin qarşısının alınması məqsədilə yaradılan infrastruktur sahələri və s.

Bundan sonra da ekoloji infrastrukturun yeni-yeni sahələrinin yaradılması və modernləşdirilməsi istiqamətində işlər davam etdiriləcəkdir.

XX əsrin sonu-XXI əsrin əvvəllərindən başlayaraq dünyada cərəyan edən qloballaşma prosesi ayrı-ayrı ölkələrin beynəlxalq aləmə və dünya birliyinə inteqrasiyasını sürətləndirmişdir. Müasir dövrdə inteqrasiyanın geniş yayılmış formalarından biri beynəlxalq inteqrasiyanın inkişafına xidmət edən beynəlxalq infrastrukturlardır. Beynəlxalq infrastrukturun əhəmiyyətli sahələrindən biri beynəlxalq nəqliyyat infrastrukturudur. Beynəlxalq nəqliyyat infrastrukturunun inkişafı ölkələr arası nəqliyyat əlaqələrinin genişlənməsinə və iqtisadi proseslərin qloballaşmasına şərait yaradır ki, bu da nəticədə ümumi qloballaşmaya gətirib çıxarır (1, s.396).

Ölkəmizdə son illərdə aparılan davamlı iqtisadi və siyasi islahatlar ölkəmizin iqtisadi güclənməsinə imkan yaratmış, dinamik sosial-iqtisadi inkişafa təkan vermiş, Transmilli enerji infrastrukturunu və beynəlxalq nəqliyyat layihələrinin Azərbaycanda reallaşdırılması həyata keçirilmişdir.

Bakı-Tbilisi-Qars yeni beynəlxalq dəmir yolu xətti layihəsinin həyata keçirilməsi və Bosfor boğazında dəmir yolu tunelinin inşası, Trans-Avropa və Trans-Asiya dəmir yolu şəbəkələrinin birləşdirilməsi, yük və sərnişinlərin birbaşa olaraq Azərbaycan, Gürcüstan və Türkiyə ərazilərindən keçməklə Avropa və Asiyaya çıxarılmasının təmin edilməsi, region ölkələrinin Avropaya inteqrasiya proseslərinin sürətlənməsinə, Avropa Qonşuluq siyasəti çərçivəsində əməkdaşlığın daha da inkişafına, Azərbaycanın dövlət müstəqilliyi və suverenliyinin möhkəmlənməsinə, habelə ölkəmizin xarici iqtisadi əlaqələrinin genişlənməsinə şərait yaratmışdır.

Bu layihənin reallaşdırılması Çin, Mərkəzi Asiya və Avropa iqtisadiyyatlarını Azərbaycan, Gürcüstan və Türkiyə üzərindən dəmir yolu tranzit xətti vasitəsilə birləşdirmək baxımından atılan tarixi addımdır.

Bakı-Tbilisi-Qars dəmir yolunun uğurlu fəaliyyəti ölkələrimizin geosiyasi əhəmiyyətini artırmaqla, təkcə iqtisadi maraqlara deyil, həmçinin sosial və mədəni inkişafa da təkan verəcəkdir.

Azərbaycanın "Şimal-Cənub" Beynəlxalq Nəqliyyat Dəhlizinə qoşulması, bu istiqamətdə yük və sərnişin daşıymalarında fəal iştirakı respublikamızın iqtisadi maraqlarına, tranzit yüklərin daha geniş cəlb olunmasına, iqtisadiyyatımızın artmasına, həmçinin ölkəmizin beynəlxalq nəqliyyat infrastrukturunun inkişafına, yeni iş yerlərinin açılmasına, öz növbəsində, bir çox sosial problemlərin həllinə şərait yaradacaqdır.

"Şimal-Cənub" nəqliyyat dəhlizinin reallaşması hazırda Azərbaycan Respublikası ilə İran İslam Respublikası qarşısında duran prioritet məsələlərdən biridir. Bu layihə böyük siyasi və iqtisadi əhəmiyyətə malikdir. Ən əsası, Azərbaycan və İran arasında əməkdaşlığın genişləndirilməsinə öz töhfəsini verəcəkdir.

Tədqiqatlardan göründüyü kimi yerinə yetirdiyi funksiyalardan asılı olmayaraq infrastruktur cəmiyyətin artan ehtiyac və tələbatlarına adekvat olaraq yaranmış, iqtisadi tələbatların artması qanununa müvafiq olaraq təkamül etmişdir.

Cəmiyyətin inkişafı pillələrlə gətirdiyi kimi, həmin pillələrin özünəməxsus spesifikliyi ilə infrastruktur da bəsitdən mürəkkəbə doğru artmış, struktur tərkibi daim dəyişmiş və zənginləşmişdir. Bu gün, müasir dövrdə sivilizasiyanın yüksək inkişaf mərhələsində infrastruktur

inkışaf yolunu mütəmadi davam etdirirlər. Deməli, cəmiyyətin başqa müvafiq atributları kimi infrastruktur da, hər şeydən əvvəl, tələbatın artması qanunu, müxtəlif tələbatlar, onların müxtəlif struktur vəziyyətləri ilə üzvi şəkildə artmış, müvafiq təsnifata uğramış və belə bir müstəvi ilə daim zənginləşmişdir.

Qeyd edildiyi kimi infrastrukturların tərəqqisi də özbaşına baş vermir, obyektiv və subyektiv təsirlər altında gerçəkliyə çevrilirlər; insanların fəaliyyəti, onların tələbatları və mənafeləri ilə əlaqədar olaraq zərurətə çevrilirlər(2, s.51).

Sosial-iqtisadi tələbatların daim artması, hüdsuz olması insanların başlıca olaraq şüur və iradələrindən asılı olmayaraq, obyektiv zərurətdən irəli gəlir. İqtisadi tələbatın belə təbiətə və mahiyyətə malik olması onu obyektiv iqtisadi qanun səviyyəsinə qaldırır və bəşər tarixi boyu fəaliyyət göstərir. O, buna görə ümumi iqtisadi qanun kimi qiymətləndirilir.

İqtisadi tələbatların artması qanunu ən ümumi iqtisadi qanun kimi fəaliyyət göstərsə də tarixi tərəqqinin müxtəlif inkışaf pillələri bir-birindən ayıran mühüm cəhətlər, fərqlər ona müəyyən təsir göstərir. Bu özünü infrastrukturda da daim təzahür etdirir və etdirir(2, s.55).

Bu gün Azərbaycanın müstəqilliyə, yeni sosial-iqtisadi quruluşa və bazar iqtisadiyyatına qədəm qoyması, onun qarşısında çox mühüm tələbatların olmasından xəbər verir. Bunlar tamamilə infrastrukturda aid olan zəruri çalarlardır. Bu tələbatlar Azərbaycanın milli və yeni iqtisadi-sosial mənafeləri ilə səciyyələnir. Sivilizasiyanın inkışafı mənfə və tələbatları ortaya çıxardığı kimi, ictimai əmək bölgüsünün yaranmasını da şərtləndirir.

Sivilizasiya mütəmadi olaraq mütərəqqi inkışaf meylini özündə təcəssüm etdirdiyi kimi, təkrar istehsal prosesində yerinə yetirdiyi funksiyalara xas olan bir xüsusiyyətlə infrastruktur da sadədən mürəkkəbə doğru inkışaf etmiş, struktur və çeşidi daim yenilənmiş və mükəmməlləşmişdir. Bazar münasibətlərinin indiki şəraitində, sivilizasiyanın inkışaf etdiyi bir zamanda digər iqtisadi sahələr kimi infrastruktur sahələri də sabit qalmır, daim inkışaf edib, təkmilləşir. Beləliklə, infrastruktur da iqtisadi münasibətlərin tərkib hissəsi kimi tələbatın artması qanununa müvafiq təsnifata uğramış və zənginləşmişdir(4, s.29). Bu heç də o demək deyil ki, infrastrukturların tərəqqisi öz-özünə yaranan bir prosesdir. İnfrastrukturlar öz-özünə heçdən meydana gəlmədiyi kimi, heç zaman da öz-özünə formalaşmış, inkışaf edə bilməz. O, yalnız cəmiyyətdə mövcud olan iqtisadi münasibətlərin obyektiv və subyektiv təsirləri altında həqiqi gerçəkliyə, cəmiyyət üzvlərinin iqtisadi fəaliyyəti, onların ehtiyac, tələbat və mənafeləri ilə əlaqədar olaraq zərurətə çevrilirlər (2,s.51-52).

Maddi istehsal sahələrində fəaliyyət göstərən, istehsalın ümumi inkışafına xidmət edən istehsal infrastrukturları da, onlara sərf edilən məsrəflərin cəmiyyəti ilə əlaqədar olaraq inkışaf edir və təkmilləşir (5, s.142).

Geniş təkrar istehsalda digər sahələrlə yanaşı çoxsahəli infrastruktur istehsalın səmərəliliyinin artmasına əhəmiyyətli təsir göstərir. Bu proseslər qanunauyğun, sabit və daim təkrarlanan obyektiv bir proses kimi fəaliyyət göstərir. Bazar münasibətləri şəraitində bu iqtisadi proseslər mütəmadi olaraq yüksələn xətlə inkışaf edərək, iqtisadi münasibətlər sistemində özünə müvafiq yer tapır.

İqtisadiyyatın davamlı inkışafına təsir edən infrastrukturların yaranma zəruriliyi və təkamülü istiqamətində apardığımız tədqiqatların nəticəsi göstərir ki, infrastrukturların yaranması tarixi zərurətdən irəli gəlmiş və sivilizasiyanın inkışafı ilə əlaqədar olaraq infrastruktur tarixi kateqoriya kimi formalaşmış, təkamül etmişdir.

İnfrastrukturların təkamülü dialektikanın inkışaf qanunlarına müvafiq olaraq, ictimai əmək bölgüsü, ixtisaslaşma, tələbatların artması, mənafe və iqtisadi səmərəliliklə yanaşı, ölkəmizdə dövlətin apardığı çoxsahəli infrastruktur siyasətinin reallaşdırılması hesabına təmin edilmişdir.

ƏDƏBİYYAT

1. Ahyev İ.H., S.Y.Hüseynov, A.M.Əsədov. Milli iqtisadiyyat: Modernləşmə və davamlı inkışaf. Bakı: Avropa nəşriyyatı, 2012, 474 s.
2. Vəliyev T.S.İnfrastruktur: mahiyyəti, təsnifatı və əhəmiyyəti. Bakı: Elm, 2000, 169s.
3. İqtisadi nəzəriyyə, Mikroiqisadiyyat-1,2. Dərslik // RF əməkdar elm xadimi, iqtisad elmləri doktoru, professor Q.P.Juravlyovanın ümumi redaktəsi ilə.-4-cü nəşr, yenidən işlənilmiş və əlavələr edilmişdir. M.: “Daşkov və Ko” nəşriyyat-ticarət korporasiyası, 2010, 924 s.
4. Кондратьев, В.Б. Инфраструктура как фактор экономического роста / В.Б. Кондратьев // Российское предпринимательство. - 2010. -№ 11 (2). с. 29
5. Красовский В.П.Инфраструктура и Интенсификация экономики. М,1980, 240с.

SADƏ CÜMLƏDƏ TƏRZİ - HƏRƏKƏT ZƏRFLİKLƏRİNİN İŞLƏNMƏ XÜSUSİYYƏTLƏRİ (İNGİLİS VƏ AZƏRBAYCAN DİLLƏRİNİN MATERIALLARI ƏSASINDA)

İntizar Mirzəyeva
ADU

Sadə cümlə hər bir dilin cümlə sahəsində əsas və həlledici sintaktik strukturdur, ona görə də cümlənin bu növü tez – tez baş cümlə kimi də nəzərdən keçirilir (V.Yunq). İstər ingilis, istərsə də Azərbaycan dilində sadə cümlələrin yaranma və işlənmə xüsusiyyətləri ünsiyyətdə olanların dil sənəstəsindən, müzakirə olunan mövzudan, ünsiyyət vasitəsi kimi istifadə olunan dilə nə səviyyədə bələd olmalarından, daha doğrusu, ünsiyyətdə olanların koqnitiv hazırlığından asılı olaraq, variativ xarakterli olur. Bu səbəbdən də müxtəlif dillərdə sadə cümlələrin formalaşmasında fərqli modellər yaranır. Ənənəvi olaraq, sadə cümlələrin əsas və normativ növü kimi iki üzvlü model baza model kimi göstərilir. Bu da subyekt (S) və predikat (P) əlaqəsini əks etdirən “S + P” modelidir. Normal sadə cümlə modelini təşkil edən bu əsas üzvlər dilçilikdə “baş üzvlər” kimi adlandırılır (5, s.365). Həm ingilis, həm də Azərbaycan dilində cümlənin baş üzvlərinin mübtədə və xəbərdən ibarət olduğu qeyd olunmuşdur. O da məlumdur ki, hər bir sadə cümlənin modeli ifadəsinə ehtiyac duyulan fikirlə əlaqəli olub, ondan asılı olaraq formalaşır və nəticədə müxtəlif leksik tərkibli sadə cümlə strukturları yaranır.

N. Xomski belə bir fikir söyləmişdir ki, danışanlar eyni fikrin ifadəsi üçün müxtəlif struktur sxemli cümlələrdən istifadə edirlər (s.55-56). Hansı cümlə üzvlərini təmsil etməsindən asılı olaraq, sözün cümlədəki mövqeyində dəyişiklik baş verir.

Dildə mövcud olan hər bir sözün semantik yükünün və funksional xüsusiyyətinin cümlə daxilində müəyyənəşməsi fikri heç də yeni hadisə deyil. Cümlə strukturuna daxili olan hər bir leksik vahid müəyyən funksiyaların yerinə yetirilməsinə xidmət edir. Bu, müqayisə olunan hər iki dil üçün səciyyəvidir, çünki dil materialının təhlilindən əldə edilən nəticələr bunu deməyə əsas verir. Hər hansı bir cümlədə müəyyən bir cümlə üzvlərinin ifadəsinə xidmət edən söz, başqa bir kontekstdə fərqli cümlə üzvlərinin ifadəsinə xidmət edir, hətta cümlənin qrammatik və aktual üzvlənməsində fərqli qruplarda (mübtədə və yaxud xəbər) və fərqli qütblərdə (rema – tema) təmsil olunurlar. Bunun üçün tərkibində eyni sözdən (“beatifully - gözəl”) istifadə olunan iki cümləni nəzərdən keçirək. Həmin cümlələrdən birində “beatifully” sifəti tərz-i-hərəkət zərfliliyi funksiyasını yerinə yetirir. Zərfliliyin digər növləri kimi, tərz-i-hərəkət zərflilikləri də cümlədə ifadə olunan hərəkətin icra edilmə, baş vermə və vəziyyətin mövcud olma tərzini bildirir. Məs; John sings beautifully. (Con gözəl oxuyur.) Burada “beatifully” tərz-i-

hərəkət zərfliyidir və cümlədə ifadə olunan hərəkətin icra tərzini bildirir. Bu cümlədə “gözəl” sözü dilin leksik layının sifət qrupuna daxil olan vahiddir. Cümlə daxilində bu vahidin hansı nitq hissəsi ilə semantik əlaqədə olmasından asılı olaraq (ismlə və yaxud feillə), o, fərqli sintaktik funksiya yerinə yetirir. İsimlə sintaktik əlaqədə olub onun qarşısında işlənərsə / She is a beautiful singer / O gözəl müğənnidir // “gözəl” sözü hər iki dildə “müğənni” isminə aid olub onu təyin edir. Deməli, belə vəziyyətdə o, cümlə üzvü kimi təyin funksiyasını daşıyır. Lakin “John sings beautifully” cümləsində “beautifully” sifəti cümlənin aktual və qrammatik üzvlənməsində feillə sintaktik əlaqədə olub, cümlənin predikativ qrupuna daxildir və hərəkətin hansı tərzdə yerinə yetirildiyini bildirir. Bu mənada tərz- hərəkət zərfliyi ilə təyin funksional baxımdan yaxınlaşır. Fərq ondadır ki, təyin ismə aid olur və onu təyin edir, tərz- hərəkət zərfliyi isə feillə ifadə olunan hərəkəti tərzə görə təyin edir. Bu cümlə üzvləri arasındakı yaxınlığı A.İ. Smirnitski belə izah edir ki, tərz – hərəkət zərfliyi və təyin arasındakı yaxınlaşma onların eyni bir sifətlə ifadə olunmaları ilə əlaqəlidir (6, s. 225).

Danışıq aktında əsas fikri ifadə edən baş üzvlərlə yanaşı, bunların ətrafında qruplaşan ikinci dərəcəli üzvlər də iştirak edir.

Cümlənin ikinci dərəcəli üzvlərinin funksiyası baş üzvləri izah etməkdir, onların mənasını tamamlayır, dəqiqləşdirir, yaxud məhdudlaşdırır. Ona görə ikinci dərəcəli üzvlərdir ki, çünki onlar özlüyündə fikir ifadə etmir. Elə bu səbəbdən də K. Abdullayev bu üzvlərin dildə işarələrin işarəsi kimi çıxış etdiyini qeyd etmişdir (2, s. 50).

Hər iki dildə yalnız baş üzvlərdən ibarət olan cümlələr sadə müxtəsər cümlə adlanır (5, s. 362). Məs: John is a teacher. Baş üzvlərdən başqa, ikinci dərəcəli üzvlər də iştirak edən cümlələr sadə geniş cümlələr adlandırılır. Məs: Very carefully she carried the baby upstairs. (O, çox ehtiyatla uşağı yuxarı apardı.). Əlbəttə, bu cümlədə baş üzvlərlə yanaşı, ikinci dərəcəli cümlə üzvü funksiyasını yerinə yetirən sözlər xəbərin ətrafında birləşərək onu müxtəlif aspektlərdən izah edir və onunla birlikdə sadə cümlə tərkibində xəbər qurupunu yaradır. Ümumiyyətlə, hər iki dildə zərflilər cümlədə hərəkət və əlamət bildirən üzvü müxtəlif cəhətdən (tərz, zaman, yer, səbəb, məqsəd, kəmiyyət, dərəcə, şərt, qarşılaşdırma) izah edir və Azərbaycan dilində onun aşağıdakı məna növləri göstərilir:

- 1) tərz – hərəkət zərfliyi;
- 2) zaman zərfliyi;
- 3) yer zərfliyi;
- 4) səbəb zərfliyi;
- 5) məqsəd zərfliyi;
- 6) kəmiyyət, ölçü, dərəcə zərfliyi;
- 7) şərt zərfliyi;
- 8) qarşılaşdırma zərfliyi. (1, s. 188)

O. Musayev ingilis dilində bu cümlə üzvünün 12 növünün olduğunu göstərmişdir;

1. Zaman zərfliyi;
2. Yer zərfliyi;
3. Səbəb zərfliyi;
4. Məqsəd zərfliyi;
5. Tərz – hərəkət zərfliyi;
6. Dərəcə - ölçü zərfliyi;
7. Nəticə zərfliyi;
8. Müqayisə zərfliyi;
9. Hal-hazırda zərfliyi;
10. Təkrar – təzlik zərfliyi;
11. Güzəşt zərfliyi;
12. Şərt zərfliyi; (5, s. 393)

Bəzi mənbələrdə zərfliyin 14 növünün olduğu qeyd olunmuşdur.

Deməli, müqayisə etdiyimiz dillərdə zərfliyin növlərinin kəmiyyəti göstəriciləri fərqlidir. Biz burada zərfliyin bütün növlərindən deyil, yalnız tərz-hərəkət zərfliliklərindən bəhs edəcəyik. Tərz –hərəkət zərfliyi feili xəbərlə ifadə olunan işin necə, nə halda, nə kimi vəziyyətdə icra olunduğunu bildirir və necə? nə cür? nə halda? nə vəziyyətdə? nə şəkildə? suallarından birinə cavab verir. Dilçilik ədəbiyyatında tərz zərfliliklərinin aşağıdakı məna növləri göstərilmişdir:

–İşin, hərəkətin icra tərzini bildirənlər. Tərz – hərəkət zərfliyinin bu növü daha çox tərz zərfləri, feili bağlama və feili bağlama tərkibləri, ilə (-la, -lə) qoşmalı isimlər, frazeoloji vahidlər və s. ilə ifadə olunur; məs.: O, gülümsəyərək suala cavab verdi.

Bu cümlədə feili bağlama illə ifadə olunmuş tərz – hərəkət zərfliyi semantik və funksional cəhətdən xəbərlə əlaqəlidir və cümlənin predikativ qrupunun üzvü kimi mübtədadan sonra ikinci yerdə işlənmişdir

–Hərəkətin keyfiyyətini bildirənlər. Tərz – hərəkət zərfliyinin bu növü adverbial sifətlər, ismi birləşmələr, frazeoloji vahidlər və s. ilə ifadə olunur, məs.:

Gözəl durub, gözəl gəzib, gözəl bax. (M.P. Vaqif)

Müqayisəyə cəlb olunan hər iki dildə fikrin ifadəsi üçün seçilmiş sözlər xaosik düzülmemişdir. Onlar hər iki dildə yerinə yetirdikləri funksiyalara uyğun olaraq, dilin daxili qanunları əsasında tənzimlənir. Dilçilik ədəbiyyatında cümlənin formalaşması üçün üç faktorun vacib olduğu göstərilir: 1) Konkret məna, 2) söz seçimi, söz sırası cümlə strukturu, 3) müəyyən intonasiya strukturu (V. Yunq, s. 20).

Biz bu yazıda sadə cümlənin bütün modellərindən deyil, yalnız tərkibində tərz – hərəkət zərflilikləri işlənən sadə cümlələrdən bəhs edəcəyik. Məlumdur ki, hər iki dildə sadə cümlə tərkibində hər bir cümlə üzvünün dilin inkişaf mərhələlərində formalaşmış və oturmuş yeri və funksiyası müəyyən edilmişdir. Dillərin sistem strukturlarında bunlar norma kimi qəbul olunmuşdur. Dil öyrənmələrin bu normalara əməl etmələri vacibdir, çünki danışıq aktında normativ qaydaların pozulması ünsiyyətin çətinləşməsinə səbəb olur. Ona görə də ingilis dilini xarici dil kimi öyrənən azərbaycanlıların da ingilis dilinin sintaktik strukturlarını əks etdirən bu qaydaları öyrənmələri və bunlara əməl etmələri vacib şərtlərdəndir. Bu da onunla izah olunur ki, ingilis dilinin daxili qanunauyğunluqlarını əks etdirən normalar məkəndən asılı olmayaraq bu dildən ünsiyyət vasitəsi kimi istifadə edən cəmiyyətin bütün üzvləri üçün vahid qaydalar sistemidir (3, I c. s. 505).

Q. Kazımov özünün “Müasir Azərbaycan dilinin sintaksisi” adlı kitabında zərflik haqqında fikrini izah edərkən qeyd etmişdir ki, zərfliliklərin cümlədə yeri sərbəstdir, aktualaşdırma zamanı daha çox cümlənin sonunda işlənir və xəbərdən əvvəlki mövqedə qərarlaşır.

Müqayisə etdiyimiz ingilis və Azərbaycan dillərinin materiallarının təhlili göstərir ki, bu dillərdə sadə cümlələrdə tərz- hərəkət zərflilikləri eyni funksiya yerinə yetirənlər də, eyni semantik struktura malik olsalar da, onların reallaşdığı cümlə strukturları müxtəlif olur, çünki ingilis və Azərbaycan dillərinin cümlə strukturlarında cümlə üzvlərinin düzülüşü fərqlidir.

Cümlələrin təhlilindən məlum olur ki, cümlə strukturuna daxil olan hər bir söz öz leksik səviyyəsini sintaktik səviyyəyə dəyişmiş olur və nəticədə cümlənin elementinə çevrilir və cümlə daxilində yerinə yetirdiyi funksiyadan asılı olaraq, bu strukturda dilin sistem və norma tələblərinə əməl olunmaqla konkret semantik mənə kəsb edir və yeri müəyyənləşir. Məsələn:

They laughed at him naturally. // Onlar təbii olaraq güldülər.

Eyni fikrin ifadəsi üçün istifadə olunan bu cümlələrdə mübtədanın yeri eyni olduğu halda xəbərin yeri fərqlidir. Tərzi – hərəkət zərfliyi ingilis dilində xəbərdən sonra, Azərbaycan dilində isə bu cümlə üzvü xəbərdən əvvəl durur.

İngilis dilində “sözünü + isim” birləşməsi ilə ifadə olunan tərzi – hərəkət zərfliyi adətən cümlədə son mövqedə qərarlaşır. Məs.:

The Gadget clasped his hands with a tragic gesture.

Feili sifət və yaxud feili sifət birləşmələri ilə ifadə olunan tərzi – hərəkət zərflilərinin yeri sabit olmayıb, dəyişkən xarakterlidir (ya cümlənin əvvəlində ya da, cümlənin sonunda). Təkrar-tezlik mənasını ifadə edən zərflilər xəbərdən əvvəl işlədilir. Məs.: I often go to the cinema; No one ever loved him.

Mürəkkəb xəbərlə sadə cümlələrdə isə bu növ zərflik köməkçi ya bağlayıcı feldən sonra durur (I should always be losing my things.)(5, s.410). Müasir Azərbaycan dilində sadə cümlələrdə cümlə üzvlərinin sıralanması haqqında dilçilik ədəbiyyatında qeyd olunmuşdur ki, tərzi-hərəkət zərfliyi cümlədə işlənmə yerinə görə digər növ zərflilərdən fərqlənir. Tərzi-hərəkət zərfliyini ifadə edən söz cümlədə əsasən mübtədanın sonra, digər cümə üzvlərindən əvvəl gəlir. Məs.:

Cəmil qürurla dəniz içərisindəki buruqlardan birini göstərdi.(H.Mehdi) və.s (4,s.317)

Təhlildən məlum olur ki, ingilis və Azərbaycan dillərində sadə cümlə daxilində cümlə üzvlərinin quruluşu fərqlidir. Bunun da ingilis və Azərbaycan dillərində xəbərin danışıq aktında cümlədəki yeri ilə əlaqəli olduğunu söyləmək olar. Şübhəsiz ki, deyilən qaydalar norma kimi qəbul edilsə də, ayrı-ayrı fərqlərdə konkret situasiyadan asılı olaraq, cümlənin sintaktik strukturu dəyişə bilər. Deməli, norma kimi qəbul olunmuş struktur tələb olunan normativ strukturda danışanın individual xüsusiyyətlərini qəbul edir və nəticədə cümlənin strukturunda variasiya baş verir. Əlbəttə, danışıq aktında müşahidə olunan bu xüsusiyyət müxtəlif sistemli dilləri təmsil edən ingilis və Azərbaycan dilləri üçün universal hadisə hesab oluna bilər.

ƏDƏBİYYAT

1. Abdullayev Ə., Seyidov T., Həsənov A. Müasir Azərbaycan dili, Bakı: 2007, 349 s
2. Abdullayev K. Azərbaycan dili sintaksisinin nəzəri problemləri Bakı: Maarif, 1999
3. Dilçilik ensiklopediyası, 1 cild, Bakı; Mütərcim, s.514
4. Müasir Azərbaycan dili. Sintaksis. ADU nəşriyyatı, Bakı: 1959, 456 s.
5. Oruc Türksever (Musayev) İngilis dilinin qrammatikası. Bakı: Qismət, 2007, 537
6. Смирницкий А.И. Синтаксис английского языка, М.: 1957. 286 С.

TÜRKİYƏNİN XARİCİ SİYASƏTİNDƏ KİPR MƏSƏLƏSİ

Leman Zulfəqarova
Gence Devlet Universiteti

XX əsrin 60-cı illərin əvvəllərində Türkiyənin xarici siyasətində yeni bir problem yarandı. Bu da Kipr hadisələri ilə bağlı oldu. 1960-cı ilin avqust ayında müstəqilliyi elan edilən Kipr Respublikasının təminatçı dövlətləri Böyük Britaniya, Türkiyə və Yunanıstan idi. Kiprin müstəqilliyinin elan olunmasını adada ingilis nüfuzuna vurulan zərbə kimi qiymətləndirən sovet hökuməti baş verən hadisələri diqqətlə izləyirdi. Müstəqil olmasına baxmayaraq, Kiprdə Böyük Britaniyanın iki böyük hərbi bazası saxlanılırdı. Kipr müstəqil olduqdan sonra yunanlar kiprli türklərin hüquqlarını kobudcasına pozmağa başladılar. Adadakı türk varlığının mövcudluğu sual altına düşdü. Dinc türk əhalisinə qarşı təqiblərin həyata keçirilməsi gərgin vəziyyət yaratdı. Bu isə Türkiyə hökumətinin narahatlığına səbəb oldu. Kipr problemi Ankaranın xarici siyasətində ən vacib məsələlərdən birinə çevrildi.

1964-cü ildə Kipr ətrafında vəziyyət yenidən gərginləşdi. Kiprdə iki icma arasında toqquşmalardan sonra vəziyyət kəskinləşdi. NATO üzvləri olan Yunanıstan və Türkiyə bir-birinə qarşı hərbi hazırlıq işini gücləndirdilər.

Belə bir şəraitdə Türkiyənin hər hansı bir dövlətlə münasibətlərinin necə olması onların Kipr məsələsinə yanaşmalarından asılı idi. Türkiyənin həyatı mənafeləri ilə bilavasitə bağlı olan Kipr məsələsində türklərin haqlı tələblərinə Qərbi blokundakı müttəfiqlərinin biganə qalmaları, tərəddüd etmələri narazılıqla qarşılanırdı. Belə vəziyyətdə Türkiyənin baş naziri İsmət İnönü 1964-cü il yanvarın 5-də sovet lideri N.S. Xruşşova məktub göndərdi. Səfir F. Korutürk yanvarın 6-da həmin məktubu SSRİ xarici işlər naziri A. Qromikoya təqdim etdi. Məktubda adada yaranmış vəziyyət şərh edilir, Türkiyənin Kipr adasında yunan mənşəli terrorçuların fəaliyyətini dayandırmaq niyyətinin olduğu bildirilirdi (17).

Xruşşov fevralın 7-də İnönüyə cavab məktubu göndərdi. Sovetlər Kiprə silahlı müdaxilənin əleyhinə çıxdı. Adaya beynəlxalq qüvvələrin göndərilməsinə etiraz etdi. Baş verən hadisələrdə Türkiyəni təqsirləndirdi. Bununla belə, Xruşşov sovet dövlətinin adada yaşayan hər iki icmanın hüquqlarının müdafiə edilməsinə, problemin dinc vasitələrlə həllinə tərəfdar, enosisə və terrora isə qarşı çıxdı. Sovet hökumətinin SSRİ ilə Türkiyə arasında münasibətlərin inkişafını arzuladığını bildirdi (8, 70-71).

Başqa bir teleqramı Xruşşov Makariosa göndərdi. Teleqramda deyilirdi: “Kiprin müstəqilliyi və ərazi bütövlüyünün qorunması istiqamətindəki səylərinizdə sizə tam qələbə arzulayıram”. Xruşşovun Makariosa teleqramı türk dairələrini hiddətləndirdi. Münasibətlər yenidən gərginləşdi. Nəticədə Türkiyənin xarici işlər naziri F. C. Erkinin Moskvaya planlaşdırılan səfəri təxirə salındı (3).

Bütün ziddiyyətli məqamlarına baxmayaraq, sovetlərin Kipr məsələsində mövqeyi Türkiyə üçün ciddi əhəmiyyət daşıyırdı. Çünki Türkiyə belə yanaşmanı indiyədək bir blokda olduğu NATO üzvə müttəfiqlərindən görməmişdi. Sovetlərin adanın enosisinə qarşı çıxması müsbət hal idi. Bununla belə, türk mətbuatı sovet mövqeyini tənqid etməyə başladı. “Milliyet” qəzetində dərc olunmuş “Kipr və sovetlərin mövqeyi” adlı məqalədə yazılırdı: “Azadlıq mübarizəsi dövründə doğulmuş türk-rus dostluğunu Stalin dağıtdı. Sovetlərin səhvi ucbatından Xruşşovun bu dostluğu bərpa edəcəyi yubanır”. Türkiyə parlament nümayəndə heyəti SSRİ-yə səfər etsə də, sovet parlamentarilərinin Türkiyəyə səfəri Moskvanın Makariosu açıq şəkildə müdafiə etdiyi üçün Ankara tərəfindən təxirə salındı. Sovetlər Kiprin Yunanıstanla Türkiyə arasında bölüşdürülməsini də istəmirdi. Qəzet yazırdı: “Hər addımda Türkiyə ilə yaxşı münasibətlər qurmaq istədiyini bildirən şimal qonşumuz türk hökumətini ittiham edir, bununla da öz hərəkətlərini təkzib edir” (1).

Xruşşovun məktubu Ağ evi hərəkətə gətirdi. Kipr məsələsi amerikalı rəsmi dairələrində geniş müzakirə edilməyə başlandı. Bəzi rəsmilər “Kipr problemini həll etməkdən ötrü ABŞ Türkiyəyə etdiyi yardımları azaltmalıdır, onda türklər başlarını aşağı əyib deyilənləri qəbul edəcəklər” söyləyirdilər. Amerikan prezidentinə yaxın adam sayılan Ağ evin mətbuat məsələləri üzrə müşaviri Dru Pirsən 1964-cü il fevralın

4-də və martın 4-də “Washington Post” qəzetində çap etdirdiyi məqaləsində “türklərə edilən yardımlar dayandırılrsa, onlar ağillanacaqlar, bundan sonra Kiprə iddia etməyəcəklər” yazırdı. Daha sonra qeyd edirdi ki, yardımların dayandırılması türklərin məhvinə gətirəcəkdir. Türkiyə iflasa uğrayacaqdır. Onda Kipr problemi özü-özündən həllini tapacaqdır. O yazırdı ki, bir zamanlar ABŞ-ın müdafiəsi üçün Türkiyənin böyük əhəmiyyəti olmuşdur. İndi isə ABŞ-ın özünü qorumaq üçün kifayət qədər silahları vardır. Türkiyənin müdafiə qabiliyyətinin möhkəmləndirilməsi yükünü Ağ ev öz üzərinə götürməməlidir. Digər rəsmilər isə “Türkiyəyə yardımların kəsilməsi yoxsulluq və çətinlik gətirəcəkdir. Antiamerika əhval-ruhiyyə güclənəcəkdir. Türkiyənin dostlarının başında ABŞ durur. Ondan uzaqlaşmaq olmaz” deyirdilər (8,73).

Beləliklə, Kipr məsələsi SSRİ ilə ABŞ arasında soyuq müharibə forması aldı. Problemin həlli dalana dirəndi.

Adada qanlı hadisələr nəticəsində yaranmış ağır vəziyyət BMT-də geniş müzakirə edildi. Sovet diplomatiyası adaya NATO qüvvələrinin yeridilməsinin əleyhinə çıxdı. SSRİ 1964-cü il mart ayının 4-də BMT Təhlükəsizlik Şurasının iclasında iki icma arasında qan tökülməsinin qarşısını almaq məqsədi ilə adaya BMT ordularının göndərilməsinə səs verdi. Buna baxmayaraq, adada türklərə qarşı qərtlər hələ də davam edirdi. Tərədilən qırğınları dayandırmaqdan ötrü Türkiyə təyyarələri 1964-cü ilin yayında yunan hərbi hissələrini bombardman etdi. Adada iki icma arasında yaranmış ağır vəziyyət NATO üzvləri olan Yunanıstanla Türkiyə arasındakı münasibətləri kəskinləşdirdi. NATO-nun cənub qanadı xeyli zəifləmiş oldu (18, 67).

Xruşşov 1964-cü il aprel ayının əvvəllərində çıxış edərək “Kipr hadisələrinə kənardan müdaxilənin yolverilməz olduğunu, qan tökülməsinin dayandırılması vacibliyini” bildirdi. Bu bəyanat Türkiyədə rəğbətə qarşılandı. Xarici işlər naziri Erkin belə mövqeni “nəhayət, bizim böyük qonşumuz həqiqəti görməyə başladı” kimi qiymətləndirdi. Bununla belə, sovetlər hələ də Makariosu müdafiə edirdi. SSRİ Makariosa silah verirdi. “Hürriyyət” qəzeti “75825 №-li rus təyyarəsi Nikosiya hava limanında yerə endikdən sonra ciddi təhlükəsizlik tədbirləri həyata keçirildi. Təyyarədən çoxlu qutular boşaldılaraq naməlum istiqamətə aparıldı. Qutularda silahın olduğu güman edilir” yazırdı(3).

Belə bir mürəkkəb siyasi şəraitdə SSRİ-dən ixrac edilən Kommunist təhlükəsi adanın parçalanmasına təsir edən faktorlardan biri idi. ABŞ-ın Kiprdəki səfiri T. Belcher 1964-cü il aprel 7-də Dövlət Departamentinə göndərdiyi teleqramda Kommunist Partiyasının rəhbərliyi altında Kiprin müstəqil olmasını Türkiyə hökumətinin qəbul etməyəcəyini vurğulayırdı. O, Kiprin Yunanıstanın tərkibində NATO təhlükəsizlik sistemində daxil olması ilə Türkiyənin mövqelərinin yumşalacağını yazırdı. Lakin Türkiyə Kiprin Yunanıstan daxilində NATO sistemində girməsinə razı deyildi.

Moskvadan geniş dəstək alan Kipr Kommunist Partiyası olan AKEL (Zəhmətkeşlərin İrəli Tərəqqi Partiyası) Makariosla əməkdaşlıq edirdi. Sov.İKP və AKEL Kiprdə kommunist rejimi qurmağa çalışırdılar. SSRİ Kiprdə kommunist təşkilatını gücləndirirdi. Kiprli yunanları Qərbi ölkələrinin əleyhinə yönəldirdi. SSRİ AKEL-in köməyi ilə Aralıq dənizində mövqelərini möhkəmləndirmək, istəyinə çatmaq istəyirdi. Kipr əhalisinin 78,8%-i yunandı. Onların da üçdə biri kommunist idi. AKEL üzvlərinin 55%-ini yunanlar təşkil edirdi (8, 75).

Kipr türkləri arasında kommunistlər çox az idi. Kommunizmə qarşı duran dünya lideri ABŞ və müttəfiqi Türkiyə kommunistlərlə əhatə olunmaq təhlükəsi ilə üz-üzə qalmışdı. Buna görə də Türkiyə adada baş verən hadisələrə biganə qala bilməzdi.

Xruşşov Kipr böhranının əvvəlində Yunanıstana müraciət edə-rək Kritlə Rodos adası arasında yerləşən Karavi adasını almaq istəmişdi. SSRİ bu adada hərbi baza yaratmaq niyyətində idi. Lakin Yunanıstan hökuməti dumanlı cavab vermişdi. Bundan sonra sovet-lər Kipr adasında baş verən hadisələrdən istifadə etməyə başladılar.

Kipr “Aralıq dənizinin Kubası”na çevrilmişdi. Kuba təhlükəsizlik baxımından amerikalılar üçün hansı strateji əhəmiyyəti daşıyırdısa, Kipr də Türkiyə üçün o əhəmiyyəti daşıyırdı. Kubadakı sovet raketləri ABŞ-ı necə təhdid edirdisə, Kiprin enosisi və ya sovetlərin nüfuzu altına düşməsi Türkiyəni ondan da artıq təhdid edirdi. Kipr iki sistem dövlətləri arasında soyuq müharibə meydanına çevrilmişdi. Kipr məsələsində Türkiyənin geri çəkilməsi nəinki Aralıq dənizində və Yaxın Şərqdə nüfuzunun itirilməsinə, eyni zamanda milli təhlükəsizliyi üçün təhdidin artmasına gətirirdi.

Qərbi bloku ölkələrinin Kipr məsələsində tutduğu mövqe sovetləri hərəkətə gətirdi. İnnöy və Gürselin mü sahiblərindən sonra Ankaradakı sovet səfiri xeyli fəallaşdı. Səfir Nikira Rijov xarici işlər naziri Erkin tərəfindən qəbul edildi. Söhbətdə səfir Sovet İttifaqının Türkiyənin iqtisadi inkişafına kömək göstərə biləcəyini söylədi. Səfir daha çox yardımlar, kreditlər, Sovet İttifaqının Türkiyənin maraqlarına zərər verməyəcəyi barədə ifadələr işlətməyə başladı. Erkin sovet səfirinə “Kipr məsələsində Türkiyənin NATO üzvü müttəfiqləri onu tamamilə tərk qoydu” dedi. Rijov isə “Kipr məsələsi üstündə Türkiyə ilə SSRİ arasında münasibətləri pozmaq lazım deyildir. SSRİ Kipr məsələsində Türkiyə əleyhinə cəbhə yaratmamışdır. Onun bu məsələdə mövqeyinin səbəbi SSRİ-nin daxili siyasi şərtləri ilə bağlıdır” deyər cavab verdi. Səfir Türkiyəyə sovet yardımlarının mümkünlüyü barədə danışaraq müəssisələrin tikintisi və yardımlar edilməsi barədə geniş söhbət açdı. Erkin sovet yardımları barədə təkliflərə baxmağın Kipr məsələsinə münasibətdən keçdiyini səfirə açıq şəkildə bildirdi. Görüşdən sonra türk rəsmi dairələri ölkənin xarici siyasətində dəyişikliklərin olacağı barədə danışdırlar (musa 79). Səfir bir qədər keçmiş türk rəsmi adamları ilə söhbətlərində SSRİ-nin birtərəfli qaydada enosislə heç vaxt razılaşmayacağını söylədi (6, 200).

Sovetlərin Kiprin enosisinə qarşı çıxması əbəs deyildi. Yunanıstanın adaya tək tərəfli yiyələnməsi ilə regiona NATO hökmran olardı. Nəinki ada, həmçinin Aralıq dənizi tamamilə Qərbi blokunun nəzarətinə keçər bilərdi. Sovetlər eyni zamanda adanın Türkiyənin nəzarəti altına keçməsinə də razı deyildi. Çünki yenə də eyni vəziyyət yaranar bilərdi. Buna görə də sovetlər Kipr problemindən istifadə edərək türk-yunan ziddiyyətlərini qızışdırıb dərinləşdirərək NATO blokunu zəiflətmək məqsədi güdürdü.

1964-cü il mayın 5-də TBMM-də çıxış edən İnnöy Moskvanın enosisinə əleyhinə olduğunu, sülh və təhlükəsizliyi istədiyini bildirdi (5).

Belə bir şəraitdə SSRİ-nin Türkiyədəki səfirliyinin fəaliyyəti daha da genişləndirdi. Səfirlik əməkdaşları Türkiyənin müxtəlif, o cümlədən dini dairələri ilə əlaqələrin qurulmasına xüsusi diqqət yetirməyə və görüşlərə başladılar.

Türkiyə hökuməti avqust ayının 17-də bütün dünya ölkələrinin hökumətlərinə Kipr məsələsi ilə bağlı müraciət etdi. Müraciətdə adada türklərə qarşı 1963-cü il dekabrın 21-də başlayan kütləvi qırğınlar, türklərin olma-zın əzab-əziyyət çəkdiyi, türk kəndlərinin hücumlara məruz qaldıqları qeyd olunur, problemin həllinə kömək xahiş edilirdi (2).

Lakin bu müraciət də NATO ölkələri tərəfindən soyuq qarşılandı. Qərbi blokundakı müttəfiqləri Kipr məsələsində Türkiyəni ya başa düşmür, ya da başa düşmək istəmirdilər. Belə bir şəraitdə SSRİ-nin Türkiyəni müdafiə etməsi artıq bütün beynəlxalq sistemə, Ankaranın müttəfiqləri ilə münasibətlərinə ciddi təsir edən amillərdən biri oldu.

Yaranmış ağır şəraitdə türk hökuməti aşağıdakı istiqamətlərdə müzakirələr açmağı təklif etdi: Birincisi, Kipr problemi Türkiyənin milli problemidir. Onun həlli zamanı Türkiyənin və kiprli türklərin əleyhinə qərar qəbul edilə bilməz. İkincisi, Yunanıstan hökumətinin mövqeyi sovet-türk dostluğunu tamamilə dağıtmışdır. Ona görə də Türkiyə Yunanıstana qarşı sərt siyasət yeritməlidir. Üçüncüsü, Türkiyənin haqlı olduğu Kipr məsələsində Qərbdəki müttəfiqləri, o cümlədən ABŞ və Böyük Britaniya Türkiyəni müdafiə etməlidir. Bu isə Qərbi olan inamı

azaldır. Xarici siyasətə yenidən baxmağı zəruri edir. Lakin bu, Qərb blokundan ayrılmaq demək deyildir. Türkiyə Qərb bloku daxilində daha müstəqil siyasət yeritməlidir (3).

Yunanlar adanın Yunanıstana birləşdirilməsindən ötrü ABŞ və SSRİ-nin razılığını almaq istəyirdi. 1964-cü il sentyabrın 30-da ABŞ dövlət katibi Dean Rusk ilə Vaşinqtonda danışıqlar apararaq Kiprin xarici işlər naziri Kiprianu Moskvağa getmək istədiyini, sovetləri incitmək istəmədiyini dedi. Adanın Yunanıstana birləşdirilməsinə ABŞ və SSRİ-nin razılığını verəcəkləri təqdirdə Türkiyənin heç bir hərbi hərəkət etməyəcəyinə zəmanət verib-verməyəcəyini soruşdu. Səfərinin əsas məqsədinin sovet rəhbərlərinə Kiprin Yunanıstanla birləşdirilməsini izah etmək olduğunu dedi. ABŞ dövlət katibi bunun onun şəxsi işi olduğunu bildirdi. Amma “özünü SSRİ ilə birlikdə hərbi və siyasi təhlükəsizlikdə görmək böyük səhv olacaqdır” dedi. Xüsusi vurğuladı ki, Varşava paktı ilə NATO, SSRİ ilə ABŞ arasında narahatlıq var. Bu, Kipri məhv edə bilər. Kiprianu adaya müdaxilə olacağı təqdirdə SSRİ-nin proseslərə birtərəfli qaydada qarışacağını xatırlatdı. Rusk bildirdi ki, Sovet İttifaqının əsas məqsədi başqa insanlar üçün çətinlik və NATO ittifaqı daxilində gərginlik yaratmaqdır. Sovetlər belə hallarda ikinə qat və üçqat oyun oynayır. O, SSRİ-nin Türkiyənin enosisə qarşı getməsinə təşviq etməsi mümkünlüyünü dedi. Kiprianu Moskvadan qayıtdıqdan sonra Kiprdəki amerikan səfəri Belcherlə görüşərək səfəri barədə məlumat verəcəyini bildirdi. Rusk “sovetlərin müdaxiləsi yalnız Türkiyənin qarşısını almağa xidmət etmir” dedi (8, 91).

1964-cü ilin payızında Kiprianu Moskvağa səfər etdi. O, enosis məsələsində Moskvanın dəstəyinə ümid bəsləyirdi. Lakin amerikalıların dediyi kimi, Kiprianu sovetlərin özlərinin yaratdığı problemin həllində enosisə razı olmayacağını heç bir zaman başa düşmədi. Moskvadakı görüşlərində Kiprianu adadakı ermənilərin türk zülmündən daha çox əziyyət çəkdiqlərini qabartdı. Bununla o, Mikoyanın sovet rəhbərlərindən biri olmasından istifadə edərək erməni məsələsini istismar etmək istəyirdi. Lakin SSRİ xarici işlər nazirinin müavini V.V. Kuznetsov Kiprianuya birbaşa dedi ki, sovet hökuməti Kiprin müstəqil qalmasına üstünlük verir. Enosis Kipri NATO birliyinə üzv edəcəkdir. Beləliklə, Aralıq dənizi NATO-nun nüfuz dairəsinə düşəcəkdir. SSRİ enosisə razı ola bilməz. Bununla belə, Kuznetsov Kipri əhalisinin enosisi qəbul edəcəyi təqdirdə sovet hökumətinin bu seçimə hörmət bəsləyəcəyini də bildirdi. Sovetlərin xalqın enosisi qəbul edəcəyi ilə bağlı düşüncələri türk-yunan ziddiyyətlərini qızışdırıb NATO-nu zəiflətmək niyyəti güdürdü (8, 91-92).

Kiprianu Moskvada keçirdiyi danışıqlar barədə BMT sessiyası keçirilən zaman amerikan nümayəndə heyətinə ətraflı məlumat verdi. “Kiprin müstəqilliyi, ərazi toxunulmazlığı və suverenliyi kimi məsələlərdə sovetlərin dəstəyinə inandığını” dedi. Kiprianu adada yaşayan kiçik erməni azlığının türklərin əllərindən əziyyət çəkdiyini yenidən xüsusi vurğuladı. Amerikalılar problemin sovetlərlə yaxınlaşmaqla həll ediləcəyinə inanmadıqlarını bildirdilər (22, 342).

Bütün söylərinə baxmayaraq, ABŞ və Qərb ölkələri 1964-cü ildə Türkiyəyə Kiprə müdaxilə etməyə imkan vermədi. Əslində müdaxilə üçün bu dövrdə münasib şərait yetişməmişdi.

1974-cü ilin aprel-may aylarında Egey dənizinin şimal hissəsindəki adalardan birində neft tapılması Türkiyə-Yunanıstan münasibətlərini daha da pisləşdirdi. Adanın mənsubiyyəti Yunanıstan tərəfindən şübhə altına alındı. Türklər neft kəşfiyyatına başladı. Gərginlik yarandı. Notalar mübadiləsi oldu. Ordular hazırlıq vəziyyətinə gərilidi. Belə şəraitdə Türkiyə ilə Yunanıstan arasında razılığın əldə edilməsi mümkün deyildi. Kipr problemi ilə yanaşı iki ölkə arasında yeni bir gərginlik ocağı da yarandı.

1974-cü ilin iyun ayında adada vəziyyət kəskin şəkildə pisləşdi. 1974-cü il iyun ayının 2-də Kipr hökuməti 650 nəfər sui-qəsdçi yunan zabitanın iyun ayının 20-dək adadan çıxarılmasını tələb etdi. Lakin xunta bu tələbi yerinə yetirmədi. Açıq hərbi çıxışlara başladı. İyul ayının 15-də xuntanın göstərişi ilə hərəkət edən, 50-ci illərin orralarında yaradılmış gizli EOKA terrorçu təşkilatı hərbi çevriliş etməyə, Kipr hökumətini devirməyə və Makariosu öldürməyə cəhd etdi. Qiyamçılar Nikosiyada və başqa şəhərlərdə hakimiyyəti ələ aldılar. Qiyamın təşkilatçılarından biri olan Samsonu Kiprin prezidenti elan etdilər. Lakin Makariosu öldürmək mümkün olmadı. Adada yaşayan dinc türklərə qarşı kütləvi qətlər həyata keçirildi. Türk əhalisi amansızlıqla məhv edildi. Belə şəraitdə adadakı Yunanıstan, Böyük Britaniya və Türkiyə hərbi bazalarında gərginlik yarandı. Kiprdə türklərin fiziki varlığı və adanın mənsubiyyəti üçün təhlükə yarandı. Yunanıstanın təcavüzkarlığı Türkiyəni hərəkətə gətirdi. Türk hökuməti diplomatik addımlar atdı. İyulun 9-da Türkiyənin xarici işlər naziri Turan Güneş Ankaradakı sovet səfəri Vasili Qrubbyakovu nazirliyə dəvət etdi. Bir saata qədər davam edən görüşdə Kipr problemi müzakirə edildi. Nazir adanın yunan hərbiçilərinin nəzarətinə keçməsinə imkan verilməyəcəyinə dair hökumətinin qəti mövqeyini səfirin diqqətinə çatdırdı. Belə məsləhətləşmələri türk hökuməti Qərb bloku üzrə müttəfiqləri ilə də apardı. İyul ayının 16-da Türkiyə Kiprin statusunun dəyişdirilməsinə imkan verməyəcəyini və Yunanıstanın hərbi müdaxiləsinin qarşısını alacağını bəyan etdi (11).

Yaranmış vəziyyətdə Yunanıstan ümumi hərbi səfərbərlik elan etdi. Ordu hissələrini Türkiyə ilə sərhədə yığdı. Digər dövlətlər də hərəkətə keçdilər. ABŞ və Böyük Britaniya Aralıq dənizinin şərq hissəsində hərbi dəniz qüvvələrini cəmləşdirdilər. ABŞ hökuməti Kiprdə yunan dövlər çevrilişi cəhdini pislədi.

Proseslər adanın Türkiyə üçün itirilməsinə doğru aparırdı. Bu isə təkcə adanın deyil, bütün Aralıq dənizi rayonunda Türkiyənin mövqelərinin sarsıdılması, milli təhlükəsizliyinin təhdid altına düşməsi demək idi. Kipr Türkiyə üçün strateji və təhlükəsizlik məsələsi idi. Türkiyə adanı qətiyyətlə itirə bilməzdi. Artıq problemin dinc yolla həlli imkanları tükənmişdi. Yunan hərbiçilərinin qiyamı nəticəsində Kiprin müstəqilliyi və suverenliyi təhlükə altına düşmüşdü. Türklərə qarşı soyqırım şiddətlənirdi. Onlar fiziki məhv olma təhlükəsi ilə üz-üzə qalmışdılar. Türkiyə türklərin məhvinə biganə qala bilməzdi. Küçələrə çıxan türk milləti hayqırırdı: “Yavru vətən dardadır!”. “Hökumət yapmazsa, xalq yapar!”. Nəhayət, Ecevitin koalisiyalı hökuməti qərar verdi (12, 155).

1974-cü il iyulun 20-də Türkiyə 1959-cu ilin fevral ayında Böyük Britaniya və Yunanıstanla birgə imzaladığı Kipr Respublikasının müstəqilliyi, bütövlüyü haqqında sazişə uyğun olaraq hərəkətə keçdi. Baş nazir Bülent Ecevit “Ayişə qızımı tətillə göndərin” parolu ilə türk ordusunun adada barış hərəkətinə başlamasına razılıq verdi. Hökumətin qərarına uyğun olaraq baş qərargah rəisi S. Sancar ordunun adaya desant çıxarmasını əmr etdi. İyulun 20-də yunanların gözləmədiyi çətin qayalıq yerdən adaya türk ordu hissələrinin desantı çıxarıldı. Əməliyyatda türk hərbi hava və hərbi dəniz qüvvələri iştirak edirdi.

Kipr prezidenti Makarios BMT Təhlükəsizlik Şurasının iclasını çağırmağı hələ 1974-cü il 2 iyul tarixli məktubunda tələb etmişdi. İyulun 20-də Təhlükəsizlik Şurası Kiprə dair 353 №-li qətnaməni qəbul etdi. Təhlükəsizlik Şurası bütün dövlətləri Kiprin suverenliyinə, müstəqilliyinə və ərazi bütövlüyünə hörmət etməyə; hərbi əməliyyatlarda iştirak edən tərəflərə birinci addım kimi atəşkəs elan etməyə, vəziyyəti kəskinləşdirən hərəkətlərə yol verməməyə çağırırdı; Kipr Respublikasına qarşı xarici hərbi müdaxiləni dərhal dayandırmağı; adadakı xarici hərbi heyətin beynəlxalq sazişlərə uyğun olaraq çıxarılmasını tələb etdi. Yunanıstan, Türkiyə və Böyük Britaniyanı yubanmadan bu rayonda sülhün, Kiprin qanuni hökumətinin bərpa edilməsi məqsədilə danışıqlara başlamağa; bütün tərəfləri mandatı yerinə yetirmək üçün BMT-nin sülhməramlı qüvvələri ilə əməkdaşlıq etməyə çağırırdı (8, 390).

Bu zaman Frans Press Agentliyi yaranmış şəraitlə əlaqədar olaraq SSRİ silahlı qüvvələrinin hazırliq vəziyyətinə gətirilməsi barədə xəbər yaydı. Cavab olaraq Avropadakı NATO silahlı qüvvələri də hazırliq vəziyyətinə gətirildi. İyul ayının 21-də SİTA bəyanat verərək Frans Press Agentliyinin məlumatının yanlış olduğunu bildirdi (23).

Bəyanatda ötən müddət ərzində vəziyyətin daha da pisləşdiyi və təhlükəli olduğu, yunan hərbiçilərinin müstəqil Kipr dövlətinə qarşı təcavüzkar hərəkətlərini davam etdirdiyi göstərilirdi. NATO-nun bəzi dövlətlərinin qiyamçıları müdafiə etdikləri, qanuni prezident Makariosu müdafiə edən heç bir söz demədikləri vurğulanırdı. Bəyanatda Türkiyənin adaya ordu çıxarmasına da diqqət yetirilirdi. Göstərilirdi ki, Türkiyə adaya ordu hissələri çıxardıqdan sonra qiyamçılarla türk ordu hissələri arasında döyüşlər gedir. Türkiyə hökumətinin addımının adanın türk icmasını qorumaq zərurətindən doğduğunu və danışıqlar üçün imkanların tükəndiyindən bu tədbiri həyata keçirməyə məcbur olduğunu bəyan etməsi vurğulanırdı. Türk hökumətinin Kiprin müstəqilliyini müdafiə etmək niyyətində olduğu göstərilirdi. Bəyanatda yunan dairələrinin köməyi ilə Kipri öz əllərində saxlamağa çalışan qüvvələrin iflasa uğradığı vurğulanır, təcili və həqiqi tədbirlərin həyata keçirilməsi tələb edilirdi (23).

İyulun 22-də Kiprdə hərbi əməliyyatlar dayandırıldı. Yunanıstanda A. Andruçopolisin rəhbərlik etdiyi hərbi xunta hökuməti ölkə daxilində böhrana, beynəlxalq aləmdə təcridçiliyə düşdüyündən istefaya getdi. Hakimiyyətə K. Karamanlis başda olmaqla mülki hökumət gəldi. Elə həmin gün Kiprin yalançı prezidenti Samson saraydan uzaqlaşdırıldı. Kipr Respublikasının müvəqqəti prezidenti ölkə parlamenti nümayəndələr palatasının sədri G. Kliridis oldu (9, 25).

BMT Təhlükəsizlik Şurasının 353 №-li qətnaməsinin yerinə yetirilməsi dayandırıldı. İyulun 25-də Cenevrədə Yunanıstan, Türkiyə və Böyük Britaniya xarici işlər nazirlərinin görüşü keçirildi. Lakin müzakirələr heç bir nəticə vermədi. Atəşkəs haqqında saziş pozuldu. Xarici ordu hissələri adadan çıxarılmadı.

Belə şəraitdə sovet hökuməti BMT Təhlükəsizlik Şurasının təcili iclasını çağırmağı tələb etdi. Təhlükəsizlik Şurasının iclası iyulun 28-29-da toplandı. Sovet hökumətinin bəyanatı təqdim edildi. Bəyanatda yunan hərbiçilərinin və onların əlaltılarının yardımı ilə BMT üzvü olan Kipr Respublikasının müstəqilliyi və suverenliyi üçün qorxu yarandığı deyilirdi. NATO-nun müəyyən dairələrinin Aralıq dənizinin şərqində hərbi-strateji mövqelərini möhkəmləndirməyə çalışdıqları qeyd edilirdi. Adada yerləşən xarici hərbi bazaların vəziyyəti daha da kəskinləşdirdiyi, terror və zorakılığın əhali üçün fəlakətli nəticələrə gətirə biləcəyi deyilirdi. Bəyanatda "Samson hakimiyyətdən getsə də, adada hakimiyyət faktiki olaraq qiyamçıların əlindədir" yazılırdı. Göstərilirdi ki, Makarios başda olmaqla qanuni hökumətin öz funksiyalarını həyata keçirməsi üçün şərait yoxdur, Kipr məsələsinə kobud müdaxilə davam edir. Bəyanatda kiprli yunanlara və kiprli türklərə vətənlərində öz talelərini müəyyənləşdirmək hüququnun təmin edilməsi tələb olunurdu. Kipr hökumətinin Cenevrə danışıqlarında iştiraka cəlb olunması, BMT Təhlükəsizlik Şurasının 20 iyul tarixli qətnaməsinin yerinə yetirilməsi, vəziyyəti öyrənməkdən ötrü adaya xüsusi missiya göndərilməsi təklif edilirdi (23).

1974-cü il 30 iyul tarixdə Türkiyə, Yunanıstan və Böyük Britaniyanın xarici işlər nazirləri döyüşən orduların təhlükəsizlik zonasını və orada yerləşən BMT ordularının xəttini keçməmələri, Kipr Respublikasında silahlı qüvvələrin, silahların və hərbi materialın azaldılması barədə bəyanat qəbul etdilər. Vəziyyət Kiprin bölünməsinə dək gəlib çıxdı. Avqust ayının 8-də başlanacaq üçtərəfli danışıqlara türk və yunan icmalarının dəvət olunması tövsiyə edildi.

Avqustun 6-da Kiprdə türk ordusu ilə milli qvardiya arasında demarkasiya xətti müəyyənləşdirildi. İki gün sonra Cenevrədə Kiprin iki icmasının da iştirakı ilə danışıqlar başladı. Danışıqlarda Türkiyə və adanın türk icması Kiprdə iki muxtar kontonun yaradılmasını, Kiprin türk və yunan kontonlarından ibarət federasiya əsasında qurulmasını təklif etdi. Yunanıstan və adanın yunan icması 1960-cı ildə müəyyənləşdirilmiş dövlət sistemini saxlamağı və türk icmasının hüquqlarını genişləndirməyi irəli sürdü. Danışıqlar avqustun 14-də kəsildi. Yunan təcavüzündən dinc türk əhalisini qorumaq məqsədi ilə Türkiyə adada hərbi əməliyyatları genişləndirdi. Bir neçə gün ərzində türk ordusu Kiprin şimal və şimal-şərq rayonlarını Famaqusta, Nikosiya və Levkə xəttinə dək tutdu. Ada ərazisinin 40%-i türk ordusunun nəzarətinə keçdi. Bundan sonra adanın şimalındakı yunanlar cənuba, cənubdakı türklər isə şimala köçməyə başladılar. Qaçqın problemi kəskinliyi ilə ortaya çıxdı (9, 38).

Yunan rəsmi dairələri NATO-nun iki üzv ölkəsi arasında münaqişənin qarşısını ala bilmədiyinə görə Yunanıstanın təşkilatdan çıxdığını bəyan etdilər. BMT Təhlükəsizlik Şurası avqust ayının 10-da təcili iclasını çağıraraq hərbi əməliyyatların dayandırılması, Kiprdə sülh və konstitusiya quruluşunun bərpası məqsədi ilə yeni qətnamə qəbul etdi. BMT-dəki sovet nümayəndəsi yaranmış vəziyyət üçün məsuliyyəti NATO-nun üzərinə qoydu. Adadan bütün xarici hərbi qüvvələrin çıxarılmasını tələb etdi.

Avqustun 16-da BMT-nin köməyi ilə adada atəşkəs haqqında saziş qüvvəyə mindi. NATO ölkələri, ilk növbədə ABŞ Cenevrə danışıqlarına Yunanıstanı qaytarmağa çalışdı. Lakin Yunanıstan danışıqları keçilmiş mərhələ sayaraq etiraz etdi. Yunanıstanda və Kiprdə antiamerika mitinqləri keçirildi.

Avqustun 22-də sovet hökuməti bəyanatla çıxış etdi. Bəyanatda deyilirdi ki, Kiprdə vəziyyət gərgin olaraq qalır, Kipr Respublikasını müstəqil və suveren dövlət kimi ləğv etmək, onu NATO-nun Aralıq dənizinin şərq hissəsində bazaya çevirmək cəhdləri davam edir. Sovet hökuməti qiyamı pisləyir, xalqın xəbəri olmadan problemin diplomatik cəhdlərlə həllini onun mənafeələrinə zidd hesab edirdi. Adada baş verən qanlı qarşıdurmadan, on minlərlə kiprlinin qaçqına çevrilməsindən narahatlıq hissi keçirilir, bütün bunların ölkənin onsuz da ağır olan vəziyyətini daha da ağırlaşdırdığı göstərilirdi. Bəyanatda xarici hərbi müdaxilənin dərhal dayandırılması, xarici orduların çıxarılması və konstitusiya quruluşunun bərpa edilməsinin vacibliyi vurğulanırdı. Bu məsələyə dair verilən bəyanatların real işlə möhkəmləndirilmədiyi göstərilirdi. NATO-nun məhdud cərcivədə və BMT Təhlükəsizlik Şurasında Kipr probleminin həlli cəhdlərinin uğursuzluğu qeyd olunurdu. Sovet hökuməti bunu Sürix-London sazişlərinin iflasa uğraması ilə əlaqələndirir, təminatın əhəmiyyətsiz olduğunu, SSRİ-nin Kiprin müstəqilliyinə, ərazi bütövlüyünə və suverenliyinə hörmət etdiyini göstərirdi. Kipr işlərinə xarici müdaxiləni, problemin zor gücünə həlli cəhdlərini qəbul etməz hesab edirdi. Kipr, Türkiyə, Yunanıstan və BMT Təhlükəsizlik Şurasının bütün üzvlərinin iştirakı ilə beynəlxalq konfrans çağırılmasını təklif edirdi. Bu konfransın işinə digər dövlətlər, o cümlədən bloklara qoşulmayan ölkələr də dəvət edilə bilərdi. Sovet hökumətinin mövqeyinə görə Kiprin müstəqilliyi, suverenliyi və ərazi bütövlüyünü qorumağa yönələn, kiprli yunanların və kiprli türklərin mənafeələrinə cavab verən qərarlar qəbul edilməli idi (24, 135).

Beləliklə, sovetlər problemin iki icma arasında danışıqlar yolu ilə həllindən imtina edərək beynəlxalq konfrans çağırmaq təklifini irəli sürdü. Təklifin səsləndirilməsi əbəs deyildi. Sovetlər konfransın çağırılması ilə problemin həllində əsas dövlətlərdən biri olmağa çalışırdı. Belə bir təklif SSRİ-nin NATO-nu zəiflətməyə, Aralıq dənizinə etməyə dair ümumi strateji niyyətlərinin tərkib hissəsi idi. Lakin təklif birmənalı qarşılanmadı. BMT cərcivəsində konfrans çağırılması təklifinə Kipr və Yunanıstan hökumətləri tərəfdar, ABŞ, Türkiyə və Böyük Britaniya isə əleyhinə çıxdılar. Çin də eyni mövqeni nümayiş etdirdi. Nəticədə sovet təklifini həyata keçirmək mümkün olmadı (8, 393).

1974-cü ilin sentyabr ayının ortalarında Ankarada SSRİ xarici işlər nazirinin müavini L. F. İliçev baş nazir B. Ecevit və xarici işlər naziri T. Güneşlə Kipr məsələsinə dair ölkələrinin mövqelərini və ikitərəfli münasibətlərin perspektivlərini müzakirə etdilər. İliçev Kipr məsələsinin suverenliyə, müstəqilliyə, ərazi bütövlüyünə hörmət və Kiprin bloklara qoşulmaması əsasında beynəlxalq konfrans çağırmaqla həll edilməsi vacibliyini vurğuladı. Adadan xarici hərbi qüvvələrin və bazaların çıxarılmasını irəli sürdü. Ecevit türk ordularının adadan çıxarılmasının heç kəsin ağına gəlmədiyini birmənalı olaraq vurğuladı.

Oktyabr ayında Kipr hökumətinin təklifi ilə problem BMT Baş Məclisinin XXIX sessiyasında müzakirə olundu. Kipr nümayəndəsi ölkəsinin suverenliyinə, müstəqilliyinə, ərazi bütövlüyünə və bloklara qoşulmamaq siyasətinə bütün dövlətləri hörmət etməyə çağıran sənəd təqdim etdi. Qətnamə layihəsində Kipr işlərinin xarici müdaxilə olmadan həll edilməsi, bütün xarici qüvvələrin adadan çıxarılması, problemin icmalararası danışıqlar yolu ilə həlli nəzərdə tutulurdu. Noyabr ayının 1-də Baş Məclis müvafiq qətnamə qəbul etdi. Burada icmalara problemləri danışıqlar yolu ilə həll etmək təklif olunurdu (13, 40).

1974-cü il dekabrın 7-də respublika prezidenti arxiyepiskop Makarios Kiprə qayıtdı.

1975-ci il yanvarın 15-də Kipr problemin həllinə dair icmalararası danışıqlar başladı. Fevralın 10-da Türkiyə Kiprin federativ və konon sistemi əsasında formalaşdırılmasını nəzərdə tutan təklifi təkrar səsləndirdi. Lakin bu təklif qəbul olunmadığından fevralın 13-də adadakı türk icması dövlətinin yaradıldığını elan etdi.

ƏDƏBİYYAT

1. АВПРФ, ф.132, рефература по Турции, оп.54, папка 173, д. 9, л. 84.
2. АВПРФ, ф.132, рефература по Турции, оп.54, папка 173, д. 9, л. 87.
3. АВПРФ, ф.132, рефература по Турции, оп.54, папка 173, д. 11, л. 203.
4. АВПРФ, ф.132, рефература по Турции, оп.54, папка 173, д. 12, л. 25.
5. АВПРФ, ф.132, рефература по Турции, оп.54, папка 173, д.12, л. 7.
6. Annexation of Cyprus by Great Britain", The American Journal of International Law, Cilt 9, No. 1, 1915, p. 204.
7. Ball.Telegram From the Department of State to Secretary of State Ruck, at the Hague. Washington, May 19,1964. -Foreign Relations of the USA.1964-1968.Vol.XVI. Cyprus, Greece, Turkey, doc.№41, p.87.
8. Qasımlı M. SSRİ -Türkiyə mnasibətləri (Türkiyədə 1960-cı il çevrilişindən SSRİ-nin dağılmasınaqədər). I cild. 1960-1979. Bakı, "Adiloğlu" nəşriyyatı, 2007.
9. Hamza E. Kıbrıs Uyuşmazlığı ve Kıbrıs Barış Harekâtı, Ankara, 1975.
10. Heydərova S. Böyük Britaniyanın xarici siyasətində Kipr problemi. (Avtoreferat). Bakı, 2012.
11. Güneş sovyet büyükelçisi Grubyakov ile görüşü.- "Barış" gazetesi, 1974, 10 eylül.
12. Göktepe C., Tuba Ü.B. İngiliz güvenlik ve dış politikasında Kıbrıs (1945-1974). Bilig. KİS, 2014. Sayı 66. s.141-167
13. İrkiçatal E. İkinci dünya savaşı sonrası İngiltere'nin ortadoğu politikaları için Kıbrıs'm stratejik önemi ve Kıbrıs meselesinin ortaya çıkışı. Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü DergisiYıl: 2012/1, Sayı:15. s.31-59.
14. Qarayeva. G.İ. Kipr böhranının Türkiyə-ABŞ münasibətlərinə təsiri. Bakı Universitetinin Xəbərləri. №3 Humanitar elmlər seriyası 2014, s.53-59
15. Vatansever. M. Kıbrıs sorununun tarihi gelişimi. Dokuz Eylül Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi Cilt: 12, Özel s., 2010, s. 1487-1530 Basım Yılı: 2012, s.1487-1530
16. Новейшая история Турции. М.: Наука, 1968.
17. Письмо И.И.Иеню Н.С.Хрущеву от 5 января 1964 г.-АВПРФ, ф.132, оп.54, папка 172, д.1, л. 4.
18. Поцхверия Б.М. Турция и кипрский вопрос. Политика Англии на Ближнем и Среднем Востоке, М.: Наука, 1966.
19. Şükrü S. Gürel, Kıbrıs Tarihi (1878-1960): Kolonyalizm, Ulusçuluk ve Uluslararası Politika, Kaynak Yayınları, Ankara, 1984.
20. Шмаров В.А. Кипр в средиземноморской политике НАТО. М.: Наука, 1982.
21. "Yeni Sabah" gazetesi, 1964, 2 mart.
22. Memorandum of Conversation.Washington, February 4, 1965.-Foreign Relations of the USA. 1964-1968. Vol.XVI. Cyprus, Greece, Turkey, doc.№175, p. 342.
23. Заявление ТАСС. К событиям на Кипре. - Газ. "Правда", 1974, 21 июля, №202 (20441).
24. Внешняя политика Советского Союза и международные отношения. Сборник документов. 1974 год, док.№53, с. 134-136.

AZƏRBAYCAN DİLİNDƏ SİTATIN MƏTNQURUCULUĞUNDA ROLU

Abdullayeva Xəyalə

Mingəçevir Dövlət Universiteti

"Sitat" latınca *citatum* sözündən olub, **olduğu** kimi hərfi hərfinə bir mətindən eynilə götürülmüş hissədir. Əvvəllər Sitat termininin əvəzinə iqtibas sözündən də istifadə edilmişdir.

Sitat dil vahididir. Xüsusən də sintaktik vahiddir. Nitq yalnız öz nitqi ilə məhdudlaşmır, danışan adam öz fikrinə dayaq üçün başqalarının sözlərindən ifadələrindən cümlələrindən də müvafiq qaydada istifadə edir. Beləliklə, nitq sitatlardan da qurula bilər. Öz fikrini aydınlaşdırmaq, dəqiqləşdirməkə. sübuta yetirmək üçün özgə nitqindən gətirilən dəqiq çıxışlara sitat deyilir. (1, səh 36) Sitatlardan yalnız fikri sübuta yetirmək, əsaslandırmaq üçün deyil, həmçinin də mətni daha da obrazlı, ekspressivli və ifadəli etmək üçün də istifadə edilir. Sitat bir sözdən, söz birləşməsindən, bir cümlədən ibarət olduğu kimi, bir sintaktik bütövdən də ibarət ola bilər.

Sitatlar istifadə formasından asılı olaraq həm yazılı həmdə şifahi formada ola bilər. Nitq söyləyərkən başqasının fikrini işlətmək şifahi, hər hansı bir əsərdə

(elmi- texniki və s.) işlətmək isə sitatın yazılı formasına aid ola bilər.

Sitatların istifadə formasının müxtəlifliyi kimi eyni zamanda istifadə olunduğu mətnlərin məzmunundan asılı olaraq sitatların da məzmunu fərqli olur. Bu fərqləri nəzərə alaraq sitatları elmi, bədii, siyasi və s məzmununda ola bilər. Elmdə sitatlaşma- biliyin ontoloji formasıdır. Elm sferalarında sitat sosial və koqnitiv amillərin qarşılıqlı əlaqəsi şəklində meydana çıxır. Sitat elmi mətnlərdə zəncirvari şəkildə məntiqi mahiyyəti, səbəb-nəticə əlaqələrini ümumi və qanunauyğun formada açıb üzə çıxarır.

Elmi sitatlar bir tədqiqatçı öz fikrini gücləndirmək və təhlil etdiyi arqumentləri, sübutları əsaslandırmaq üçün ondan əvvəl yazılmış əsərlərdən, xalq ədəbiyyatından nümunələr işlədir. Bədii sitatlarda isə yazıçı, şair atalar sözü və məsəllərdən aforizimlərdən və s sitat kimi istifadə edir.. Sitatın elmi mətnlərdə özünəməxsus tipologiyası mövcuddur.

Sitat əsas elmi mətnlərin düz ortasında gəlir, müəllifin familiyası və nəşr ili mötərizə içərisində göstərilir. Ortada gələn qısa dırnaq içərisinə alınmış sitat sağ və sol mətni bir-birinə bağlayır.

Sitatın özünəməxsus nəzəri-metodoloji əsasları vardır. Əvəllər tədqiqatlarda sitata formal baxımdan yanaşılmışdır. Hazırda sitat məsələsinə koqnitiv aspektdə baxılır, onun koqnitiv funksiyaları müəyyənləşdirilir. Müxtəlif funksional üslubları əhatə edən mətnlərdə sitatlar bir sıra vəzifələri yerinə yetirir. elmi mətnlərdə sitatlar funksionallaşır yəni əsas mətnlə üzvi əlaqəyi girir. Funksionlaşan sitatlar mətnlərdə münasibətləri təmin edir, təsiretmə gücünü artırır. Funksionallaşan sitatlar vasitəsilə informasiya və bilik çevrələri genişlənir.

Sitatın öyrənilməsində bir sıra aspektlər vardır. Həmin aspektlər bunlardır: ədəbiyyatşünaslıq aspekti, linqvistik aspekt. Sitat təkcə ədəbiyyatşünaslığın deyil, həmçinin linqvistikanın tədqiqat obyektidir. Ümumiyyətlə, sitat və onun koqnitiv funksiyası bizim dilçiliyimizdə tədqiqat predmenti kimi seçilməmişdir. Linqvistikada mətnin strukturu və bu sahədə sitatların rolu məsələsi az öyrənilmişdir.(2, s 94)

Mətnin qurulması prosesində sitatların rolunun araşdırılması və müəyyənləşdirilməsi bu mövzunun aktuallığını şərtləndirir. Rusistikada, xarici dilçilik tədqiqatlarında sitatların semantik önəməxsusluğu, dialoji nitqdəki problemləri, bir linqvistik hadisə kimi onun mahiyyəti, məzmunu, kommunikativ - pragmatik funksiyaları fikir yaratma vəzifələri mətnyaradıcı imkanları məlumat elementi kimi (qəzet mətnlərində, elmi-bədii mətnlərdə və s) araşdırılmışdır.

Ümumi ənənəyə görə mətnə sitatlar genişləndirmə və faktları gücləndirmə, əsaslandırma, sübuta yetirmə funksiyalarını yerinə yetirir və mətni kontekst- variativlik cəhətdən üzləndirir. Ona görə də sitata mətnin struktur-kompozision təşkilinin təbii komponenti kimi formal əlaqə yaranan vasitə kimi baxılmışdır.

Sitatın struktur- semantik xarakteristikası onun kommunikativliyi ilə birbaşa əlaqədardır. Hər şeydən öncə sitat kommunikativ funksiyasını yerinə yetirir, ünsiyyəti əsas mətnlə birgə yaradır

Sitatın mətnyaradıcı funksiyasından əlavə fikirsöyləmə funksiyasında mövcuddur. Məsələn, Heydər Əliyev "dil" və "Azərbaycan" haqqında aşağıdakı fikirlərin sahibidir və həmin fikirlər dil haqqında yazan tədqiqatçıların istifadə etdiyi dəyərli sitatlardandır : " Dil xalqın böyük sərvətidir" , "Hər bir xalqın milliliyini mənəvi dəyərlərini yaşadan inkişaf etdirən onun dilidir", "Mən Azərbaycanın çox gözəl gələcəyini görürəm" .

Dil cəmiyyətin həyatı dərk etmə silahıdır. Bu silah mətn vasitəsi ilə də gerçəkləşir. Mətn hər şeydən öncə kommunikasiya vasitəsidir və konkret bir struktur tərkib yaxud rabitəli söyləmə (diskurs) kimi definisiya olunur. Struktur - semantik, məntiki semantik bütövlük ardıcılıq və komponentlərin bir birinə daxili bağlılığı yəni linqvistik iyerarxiylik hər hansı bir mətnin indiyə qədər çox geniş bir miqyasda öyrənilən başlıca struktur semantik və funksional əlamətlərdir.(3,s137)

Sitat mətnyaradıcı funksiyasını yerinə yetirir. Həmin funksiya nəinki mətnin strukturunu, eləcə də onun fikir, informasiya, məndaxili əlaqələrini dərk etməyə, anlamağa kömək edir. Adətən cümlənin bütün mətnə yerləşməsi (yerləşdiyi yer) mikrotəmanın ya əvvəlində, ya da sonunda olur.

Sitat mətnin ümumiləşdirici funksiyasını yerinə yetirərək əvvəldə mətn yaradır. Funksiya – təyin etmə,rol,vahidin nitqdə təsvir edilməsi,yenidən yaradılması mənasındadır. Mətnyaradıcı funksiya-sintaktik vahidlərə məxsus vasitələrin mətnə “hərəkətə gətiril”məsidir. Həmin funksiyalar bunlardır: bütövlük, üzlənmə, modallıq.

(Ильенко С.Г.Текстовые реализации и текстообразующие функции синтаксических единиц-Текстовые реализации и текстообразующие функции синтаксических единиц.Л.,1988,с.4-11; ИльенкоС.Г.Синтаксические единицы в тексте Л.,1989)

Bütövlük funksiyası.

Üzlənmə funksiyası.

Modallıq funksiyası

Mətnin formalaşmasında sitatın böyük rolu vardır. Bu mətnqurucu funksiyasını doğurur. Bu funksiyanın çoxcəhətli mexanizmi mövcuddur.

Sitat mətnin progressiv funksiyasını yerinə yetirir.Mətnin progressiyası eyniistiqamətli faktdır.Mətnin progressiyası onun həcmi və informasiya kəmiyyətini gücləndirir. Sitat mətnin ümumiləşdirmə funksiyasını da yerinə yetirir.

Sitat və informasiya.Sitat mətnə informasiyanın inkişaf vasitələrini müəyyənləşdirir.Əsas mətnlə sitat informasiyanın paralel inkişaf vasitələrini təşkil edir. Bunlardan biri informasiyanın zəncirvari vasitələridir. İkincisi isə paralel əlaqə vasitəsidir.Sitatlaşmış mətnə zəncirvari və paralel əlaqə ilə bir- birinə bağlanır.

Sitatın mətndəki funksiyaları içərisində avtostimullaşmış mətnqurucu funksiyası əsas yerlərdən birini tutur.Sitat bir tərəfdən,mətni genişləndirərək stimullaşdırır, digər bir tərəfdən isə yeni informasiyanı bitişdirir, artırır, çoxaldır. Həmçinin də mətnin komponentləri arasında əlaqə vasitəsi olur.

Qak yazır ki, sitat mətnə üç aspektdə təsvir olunur- semantik. struktur və kommunikativ-dərin analoq və paralelizm imkanları da vardır.

Sitat ələlxüsus da koqerent mətnlərdə istifadə olunur. Koqerentlik mətnin bütün elementlərini, o cümlədən sitatın dövr etdiyi mətnlədə xətti əlaqədir. Xətti əlaqə???

Sitatın mətnlə əlaqəsində onun kateqoriyaları- informativlik və modallıq xüsusi rol oynayır.

Sitatın mətnyaratma funksiyası monoloqun pooliloqların köməyilə.

Sitatın mətnə işlənən bir növü «vasitəsiz sitatlar»dır. bu növ sitat mətnlərdə sərbəst işlənir.

Başqa sitat növü “örtülü sitat”lardır. Mətnə «örtülü sitat»ın funksiyası-mətnin sitatlaşma fraqmentləri yeni kontekstlər yaradır, mətnin əvvəlki strukturu deformasiya olunur.

Sitat əsas mətnə, mətn yaratma prosesində transformasiya oluna bilər. Transformasiya-..Bədii əsərlərin sitatlaşmasında adresasiya yenidən mətnə modelləşərək. gerçəkləşərək mövqeyini dəyişir.

Sitatdan əvvəlki mətn “qeyd edir ki” qəlibi ilə qurtarır. Məs.: T.İ.Hacıyev qeyd edir ki, “...əsrin elmi və publisist yazılarında “görə” qoşması yox dərəcəsidir, onun məqamında “binaən” işlədilir” (TH.2. 35). (Əsas mətn Q.Ş.Kazımovun “Seçilmiş əsərləri”nin VIII cildindədir, s.192)

Sitatın mətnyaratma imkanları. Sitat mətnində açar rolunu oynayır. Bu o deməkdir ki:

- a) sitat mətnin denotatı haqqında informasiya verir və onun xarakterini müəyyənləşdirir;
- b) sitat mətnində mikrotemanın elementlərini əks etdirir və s.

Sitatın mətnyaratma imkanları onun kommunikativ potensialı ilə bağlıdır. Bu məsələ sitatla əsas mətn arasında olan assosiativ əlaqə ilə bağlı olub, həmin əlaqə bizə elə gəlir ki, kommunikasiyanı (adresantla adresat arasında olan ünsiyyəti) gerçəkləşdirir. Kommunikativ reallaşma prosesində aşağıdakılar nəzərə alınmalıdır:1) referent;2) situativ-tematik; 3) pragmatik; 4) sintaqmatik; 5) koqnitiv; 6) kulturoloji.(4,s176)

Sitat mətni struktur-semantik.funksional-kommunikativ yöndə yeniləşdirərək onun intensivliyini artırır.

- 1) mətnə sitatlar leksik təkrar hesabına yaranır;
- 2) intensivlik sintaktik təkrarlar hesabına yaranır;
- 3) Mətnə sitatlar sintaktik konvergensiya hadisəsini yaradır.

Sitatın başqa bir xüsusiyyəti mətnin pragmatik potensialını gücləndirməsidir (yeni fikir). Pragmatik potensial yeni tip adresant və adresmatın yaranması ilə; intensivliyin mətnə requlyar (nizamlanma) əlaməti ilə; (ona görə ki, intensivlik əlaməti mətnə requlyar pragmatik potensial kimi çıxış edir),kontrast (əsas pragmatik); dil təkrarı (pragmatik effekt yaradır) şərtlənir. Sitatlaşma nəticəsində mətnə mürəkkəb kompleks əmələ gəlir. Mətnə, diskurslararasındadır adresantın adresanta münasibəti dəyişir.Sitat mətnə əlavə kommunikativ-pragmatik lay «verir» Kommunikativ-pragmatik... Sitat «yad söz»dür.

Vasitəsiz nitqin sitat növü bəzi üslubi əlamətlərinə və qrammatik göstəricilərinə görə başqa vasitəsiz nitq formalarına oxşasa da. bəzi cəhətlərinə və üslubi məqsədlərinə görə onlardan seçilir. Sitatdan həm müsbət, həm də mənfi mənada istifadə etmək olar. Hər iki halda o, emosional təsir bağışlamalıdır. Ona görə ki. normal sitat natiqlik sənəti ilə əlaqədardır. Müəllifin çox sitat işlətməsi acizlik, az sitat gətirməsi isə dayazlıq ilə nəticələnə bilər.

Sitat vasitəsiz nitqin elə növüdür ki. burada digərlərinə məxsus olan söz. cümlə yaxud fikir olduğu kimi qalır. Nitqin bu növündə heç bir dəyişiklik edilmir və dırnaq işarəsinə alınır.

Sitat məqsədmüvafiq və inandırıcı olmalıdır. Sitatın üslubi-semantik imkanları yazılı nitqdə daha genişdir. Söz ustaları yaradıcılığında təsvir etdikləri hadisə və əhvalatları daha inandırıcı etmək üçün idarə, müəsisə və təşkilatların sənədlərindən, ayrı-ayrı şəxslərin məktublarının sitat kimi istifadə edirlər. Belə üslubi imkanlar sənədli vasitəsiz nitq adlanır.

Sitat mətnə spesifik növləri mövcuddur. Sitatlı vasitəsiz nitqin ən geniş yayılmış növü sitat yaxud əlaqələndirici ifadələrdir.

Sitatın ən qədim növlərindən biri atalar sözü və zərb-məsəllərdən ibarət olan sitatlı vasitəsiz nitq nümunələridir.Fikri təsdiq etmək, ibrətəməz nəticələr çıxarmaq məqsədilə həmin örnəklərdən istifadə edilir: “Yux dəfə ölç, bir dəfə biç”.O, dəmir arabının yanında yeriyir. Xalqverdi kişiye deyirdi:-İtlə dost ol.çomağım əldən qoyma» (Ə. Vəliyev. Turacılıya gedən yol. 1961: 88).

Mətnlərin intertekstual cəhətdən bir-birinə qarşılıqlı təsiri məsələləri, bunun formal və mahiyyəti bir sıra alimlər (Y.M.Lotman, İ.V.Arnold, K.Stierle, R.Lachmann, O Ette və b.) tərəfindən əsaslı şəkildə öyrənilmişdir. Sonralar da da elmi, bədii mətnlər əsasında intertekstual konsepsiya inkişaf etdirilmişdir.

Sitatı seçmə dedikdə nəzərə almaq gərək ki, hər bir sitat müəyyən sintaktik-semantik paradigmanın bir üzvüdür. Sintaktik-semantik paradigma hər hansı bir semantik əlamət əsasında birləşən sitat+ əsas mətn qrupuna daxil olur.

Antroposentrik linqvistika çərçivəsində mətnin intertekstual təyini bir mədəni element kimi fenomen keyfiyyət daşıyır. Burada müəllif «mən»i ifadə vasitəsi kimi özünü göstərir. «Mən» onomastik sitat kimi görünür. Onomastik sitatlar mənə-fikir yaradıcı vasitə rolunu oynayır, mətni reallaşdırır.

Bu gün antroposentrik yanaşma ilə mətnlərarası (hər hansı bir –elmi, bədii, publisistik və s.) münasibətlər, əlaqələr öyrənilir. Bu məqsədlə «**intertekstual**» terminindən istifadə olunur. Bu terminin anlamı «mətnlərarası» (yəni sitatla əsas mətn arası münasibət, əlaqə).

Sitat mətnə müxtəlif formalarda üzə çıxır.Sitatlaşma-mətnin vasitəsidir. «İntertekstual zəncir» sitatın funksionallaşma mexanizmidir.

İntertekstual əlaqə sitatın mətndəki funksiyalarını müəyyənləşdirir.

Əminliklə demək olar ki, mətnə sitatın özünəməxsus işlənmə qanunauyğunluqları mövcuddur.

Sitatlaşma prosesi qəzet mətnlərində də özünü bu və ya digər formalarda göstərir. Sitatlaşma hadisəsi bir linqvistik hadisə kimi həmin mətnlərin daxili forma əlaməti kimi diqqəti cəlb edir. Bu baxımdan qəzet mətnlərinin (həm Azərbaycan, həm də ingilis qəzet mətnlərinin materialları üzrə) sitatlaşma gedişatının struktur-semantik və funksional-semantik xüsusiyyətlərini nəzərdən keçirmək lazım gəlir.

Sitatlaşmada pragmatik aspekt önə çəkilir.

Qəzet mətnlərində sitatlaşmanın özünəməxsus ifadə vasitələri mövcuddur. Bunlar aşağıdakılardır:

qiymətləndirici-ekspressiv sitatlaşma.

Suqquestiv sitatlaşma.

Faktuallaşmış sitatlaşma.

Persuaziv-arqumentativ sitatlaşma

Oxucu tərəfindən qəzet sitatlarının interpretasiyası (şərhi)

Kommunikativ prosesin inkişafında «insan amili» əsas sayılır. Müasir linqvistik mətnlərin təhlil istiqamətləri həmin yöndə tədqiq obyektləri ola bilər.

Qəzet mətnləri maraqlı və xüsusi linqvistik tədqiqatlar tələb edir, bu mətnlərin gücü böyükdür, kütləvi informasiya vasitəsi kimi müasir cəmiyyətin inkişafında mühüm rola malikdir.

İngilis mətbuatı bu istiqamətdə tədqiqat üçün geniş imkanlar açmışdır, bu məsələ ingilis, rus dilçiliyində intensiv öyrənilib. Amma Azərbaycan dilinə məxsus qəzetlərin dili demək olar ki, bu yöndə həqiqi mənada araşdırmadan kənarda qalmışdır. Bu linqvistik tədqiqat obyektini rus-Avropa dilçiliyində müxtəlif tərəflərdən B.A.Zilbertanın, V.İ.Konkovanın, V.Q.Kostomarovanın, İ.P.Lvsakovun, L.M.Maydanovun, N.V.Romanovskoyun, Q.Ə.Solqanikin və b. tədqiqatlarında müəyyən qədər yer almışdır. Bu və ya başqa məsələlər sırasında sözügedən qəzetlərdə sitatların işlənməsi və mətnlərin yaranmasında rolu əsaslaqndırılı bilməmişdir. M.M.Baxtinin əsərlərində isə bu məsələ birinci dəfə daha ətraflı qoyulmuşdur. Mətnin strukturunda sitatlaşmanın yeri və rolu nəzəri bir problem kimi qoyulur, həmin mətnlərin pragmatik aspektləri aşkar olunur.

Sitatlaşma hadisəsini başlıca olaraq elmi diskurs mətnləri üzrə S.S.Qusev, K.N.Dairova, E.V.Petrova, Q.S.Salova və b. aktiv tədqiq etmişlər. Sitatlaşma qəzet mətnlərində yeni, keyfiyyətli, əlavə informasiya mənbəyi kimi, çoxoxşarlı mədəni informasiya (məlumat) qaynağı kimi təqdim edilir.

Müəllifin öz mətnini sitatlaşdırması kommunikativ intensiyanın gerçəkləşməsi vasitəsi kimi çıxış edir, mətnin adresatı, sitatlaşmanın həmin mətnlərdə yeri və rolu, əsas mənanın sitatlar vasitəsi ilə də reallaşması, onun semantik və pragmatik aspektləri, sitatlaşmanın universal və özünəməxsus cəhətləri və başqa məsələlər (sitatlaşmanın psixoloji aspektləri) öyrənilir.

Mətnlərin strukturunda sitatlaşma mühüm funksional elementlərdəndir.

Tədqiqatdan son olaraq belə bir nəticə də çıxarmaq olar ki, sitatlar mətn səviyyəsində funksionallaşaraq struktur-semantik əlamətləri öyrənmək üçün, həmçinin mətnin dinamikasını müəyyənləşdirən yeni, mümkün, maraqlı vasitələri təyin edir, mətn sintaksisində yeni üfiqlər açır.

Bağlılıq əsasında sitatlar əsas mətnin cümlələri ilə ardıcılıq yaradır və bütöv mətnə çevrilir. Mətnin ayrılmaz cəhəti olan bağlılığın və onun növlərinin (semantik, sintaktik, məntiqi, xətti və qlobal bağlılıqlar), sitat və onun mətn sintaksisində yeri, mövəyi, ifadəsi kimi məsələlərin araşdırılması indii də qarşıda duran ümdə problemlərdəndir.

Sitatın mətnyaratma imkanları genişdir. Sitat mətnə açar rolunu oynayır. Bu o deməkdir ki: a) sitat mətnin denotatı haqqında informasiya verir və onun xarakterini müəyyənləşdirir; b) sitat mətnə mikrotəmanın elementlərini əks etdirir və s.

Sitat mətnə koqeziya vasitəsi kimi özünü göstərir.

Sitatın mətndəki funksiyaları içərisində *avtomatlaşmış mətnqurucu funksiyası* əsas yerlərdən birini tutur. Sitat bir tərəfdən, mətni genişləndirərək stimullaşdırır, digər bir tərəfdən isə yeni informasiyanı bitişdirir, artırır, çoxaldır. Həmçinin də mətnin komponentləri arasında əlaqə vasitəsi olur. (5, s.167)

Sitatlaşmış mətn ən yüksək kommunikativ vahiddir.

Sitatla əsas mətni bağlayan vasitələr.

Sitat-çıxarış, parça, hissədir. Məsələn, klassiklərin əsərlərindən götürülmüş parçalar; gəlişi gözəl sitat gətirmək yolverilməzdir.

Sitat əsas mətnə, mətn yaratma prosesində transformasiya oluna bilər. Transformasiya-..Bədii əsərlərin sitatlaşmasında adresasiya yenidən mətnə modelləşərək, gerçəkləşərək mövqeyini dəyişir.

Sitatdan əvvəlki mətn **“qeyd edir ki”** qəlibi ilə qurtarır. Məs.: T.İ.Hacıyev qeyd edir ki, “...əsrin elmi və publisist yazılarında “görə” qoşması yox dərəcəsindədir, onun məqamında “binaən” işlədilir” (6, s.192)

Sitatın mətnyaratma imkanları. Sitat mətnə açar rolunu oynayır. Bu o deməkdir ki: a) sitat mətnin denotatı haqqında informasiya verir və onun xarakterini müəyyənləşdirir; b) sitat mətnə mikrotəmanın elementlərini əks etdirir və s. (7, s.133)

Sitatın başqa bir xüsusiyyəti mətnin pragmatik potensialının gücləndirməsidir (yeni fikir) Pragmatik potensial yeni tip adresant və adresatın yaranması ilə; intensivliyin mətnə requlyar (nizamlanma) əlaməti ilə; (ona görə ki, intensivlik əlaməti mətnə requlyar pragmatik potensial kimi çıxış edir), kontrast (əsas pragmatik); dil təkrarı (pragmatik effekt yaradır) şərtlənir.

Sitatın mətnə spesifik növləri mövcuddur. Sitatlı vasitəsiz nitqin ən geniş yayılmış növü sitat yaxud əlaqələndirici ifadələrdir. (8, s.76)

Sitatın ən qədim növlərindən biri atalar sözü və zərb-məsəllərdən ibarət olan sitatlı vasitəsiz nitq nümunələridir. Fikri təsdiq etmək, ibrətəməz nəticələr çıxarmaq məqsədilə həmin örnəklərdən istifadə edilir: “Yux dəfə ölç, bir dəfə biç”. O, dəmir arabının yanında yerişir. Xalqverdi kişi də deyirdi: -İtlə dost ol, çomağın əldən qoyma» (Ə. Vəliyev. Turaclıya gedən yol. 1961: 88).

Araşdırmanın nəticələri göstərir ki, hər bir sitat mətnin təşkilində minimum (azı) iki koqnitiv funksiyayı yerinə yetirir: 1) aksioloji funksimya hər hansı sitat üçün səciyyəvidir; 2) sinkretik funksiya sitatın mətndəki polifunksional səciyyəsidir.

Sitat sintaktik səviyyəninən mühüm vahiddir, onun əsas mətnlə bağlı tərəflərinin öyrənilməsi maraqlıdır.

Mürəkkəb sintaktik bütöv cərgisində əsas mətnlə sitat fikri möhkəmlətmək və davam etdirmək funksiyasını yerinə yetirir. Sitatların mövqeyi əsas mətnə yardımcı olmasıdır. Hər ikisinin vəhdəti mətnyaratıcı modellərin realizasiyasını şərtləndirir, mətnin aktiv nöqtəsi bu vəhdətdə meydana çıxır.

Sitat yalnız mətnyaratıcı deyil həmçinin mətnayaradıcı vasitə kimi çıxış edir. Bunu iki cür qruplaşdırmaq olar

- 1) mətnayaradıcı vasitə kimi
- 2) mətnayaradıcı vasitə kimi

ƏDƏBİYYAT

1. Axundov Ağamusa. Azərbaycan dilinin fonetikasi. Bakı, «Maarif» nəşriyyatı, 1984
2. Слюсарева Н.А. Проблемы функционального синтаксиса современного английского языка. М., «Наука», 1981
3. Мурзин Л.Г. Чужая речь и ее типология \Лексика. Грамматика: Материалы исследования по русск. Яз.. Пермь: Изд-во Перм. Гос. Ун-та, 1969

- 4.Алещанова И.В. Цитация в газетном тексте (на материале современной английской и российской прессы): Автореф. дис. канд.филол.наук. Волгоград, 2000
- 5.Дымарский М.Я. Проблемы текстообразования и художественный текст (на материале русской прозы XIX-XX вв.) М.: Эдиториал УРСС, 2001
6. Kazimov Qəzənfər. Seçilmiş əsərləri. V cild, Bakı, «Nurlan», 2008
7. Abdullayev K.M., Məmmədov A.Y. və b. Azərbaycan dilində mürəkkəb sintaktik bütövlər. Bakı, Mütərcim, 2012
8. Солганик Т.Я. Синтаксическая стилистика. М., 1973

İNSAN HÜQUQLARI ÜZRƏ AVROPA MƏHKƏMƏSİNDƏ ƏDALƏT MÜHAKİMƏSİNİN HƏYATA KEÇİRİLMƏSİ

Lamiyə Əlibəyli
Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti

1948-ci ilin dekabr ayının 10-da BMT-nin Baş Məclisi tərəfindən 30 maddədən ibarət Ümumdünya insan hüquqları Bəyannaməsi qəbul edildi. Həmin Bəyannamə insan hüquqları sahəsində ilk rəsmi sənəd olmasa da, miqyasına və əhəmiyyətinə görə şübhəsiz ki, birincidir. Məhz 1948-ci il Bəyannaməsi insanın beynəlxalq hüququn obyektindən subyektinə çevrilməsinə ilk işarə idi, onun əsasında sonradan yüzlərlə beynəlxalq konvensiyalar qəbul edilmiş, əksər dövlətlər onun müddəalarını konstitusiyalarında təsbit etmişlər.

Bəyannamənin 8-ci və 9-cu maddələrində qeyd edilir ki, hər bir insan, Konstitusiya və ya qanunla ona verilən əsas hüquqlarının pozulması hallarında səlahiyyətli məhkəmələr tərəfindən bu hüquqlarının səmərəli şəkildə bərpa edilməsi hüququna malikdir. Heç kəs özbaşınalıqla həbsə, tutulub saxlanılmaya və ya sürgün edilməyə məruz qala bilməz.

1948-ci il Bəyannaməsinin 10-cu maddəsində deyilir: "Hər bir insan öz hüquq və vəzifələrini müəyyənləşdirmək üçün və ona qarşı qaldırılan cinayət ittihamının əsaslandırılmış olub-olmamasını aydınlaşdırmaq üçün ona qarşı qaldırılan işə müstəqil və qərəzsiz məhkəmə tərəfindən tam bərabərlik əsasında, açıq və ədalətin bütün tələblərinə riayət olunmaqla baxılmasını tələb etmək hüququna malikdir".

Həmin Bəyannamənin 11.1-ci maddəsinə görə, cinayət törətməkdə ittiham edilən hər bir insan, ona bütün müdafiə imkanları təmin edilməklə, açıq məhkəmə araşdırması yolu ilə onun günahkar olduğu qanuni qaydada müəyyən edilməyə qədər günahsız hesab edilmək hüququna malikdir (1, s. 3).

10 dekabr 1948-ci ildə BMT Baş Məclisi tərəfindən bəyan edilmiş İnsan hüquqları haqqında Ümumi Bəyannaməni nəzərə alaraq 4 noyabr 1950-ci il tarixdə Roma şəhərində 59 maddədən ibarət "İnsan hüquqlarının və əsas azadlıqların müdafiəsi haqqında" Avropa Konvensiyası qəbul edildi (2). Azərbaycan Respublikası bu Konvensiyanı və onun 1, 4, 6, və 7 sayılı Prorokollarını Milli Məclisin 25 dekabr 2001-ci il tarixli Qərarına əsasən ratifikasiya etmişdir (3). Bu da Azərbaycan Respublikasının demokratik ənənələrə, ədalətə, yurisdiksiyası altında olan insanlar üçün fundamental hüquq və əsas azadlıqların təminatına sadiqliyin ifadəsidir.

Həmin Konvensiyanın "Ədalətli məhkəmə hüququ" adlanan 6-cı maddəsinin 1-ci hissəsində deyilir: "Hər kəs, onun mülki hüquq və vəzifələri müəyyən edilərkən və ya ona qarşı hər hansı cinayət ittihamı irəli sürülərkən, qanun əsasında yaradılmış müstəqil və qərəzsiz məhkəmə vasitəsilə, əqləbatan müddətdə işinin ədalətli və açıq araşdırılması hüququna malikdir. Məhkəmə qərarı açıq elan edilir, lakin demokratik cəmiyyətdə əxlaq, ictimai qayda və ya milli təhlükəsizlik maraqları nəminə, həmçinin yetkinlik yaşına çatmayanların maraqları və ya tərəflərin şəxsi həyatının müdafiəsi bunu tələb etdikdə, yaxud məhkəmənin fikrincə, aşkarlığın ədalət mühakiməsinin maraqlarını poza biləcəyi xüsusi hallar zamanı ciddi zərurət olduqda mətbuat və ictimaiyyət bütün proses boyu və ya onun bir hissəsində məhkəmə iclasına buraxılmaya bilər".

1950-ci il Avropa İnsan Hüquqları Konvensiyasına uyğun olaraq beynəlxalq məhkəmə orqanı kimi Avropa Məhkəməsi beynəlxalq müqavilə əsasında təsis edilmişdir. Məhkəmə, iştirakçı-dövlətlərin Konvensiya və əlavə Protokollarla öz üzərlərinə götürdükləri öhdəliklərə riayəti təmin etmək məqsədilə yaradılmışdır. Avropa Məhkəməsi Avropa İnsan Hüquqları Konvensiyasında və ona əlavə Protokollarda təsbit olunmuş əsas insan hüquq və azadlıqlarının pozulması ilə bağlı fərdi və dövlətlərarası şikayətlərə baxan və fərdin bilavasitə beynəlxalq məhkəməyə müraciətini təmin edən ilk ixtisaslaşdırılmış beynəlxalq məhkəmə orqanıdır. Avropa İnsan Hüquqları Konvensiyasının 46-cı maddəsinə əsasən, Avropa Məhkəməsinin qərarları məcburi xarakter daşıyır.

Azərbaycan Respublikasının Avropa Şurasının üzvu olması, Avropa İnsan Hüquqları Konvensiyasını və onun müvafiq Protokollarını ratifikasiya etməsi Konvensiyada və ya əlavə Protokollarda təsbit olunmuş hüquqların pozulduğu halda və dövlətdaxili səviyyədə pozulmuş hüquqların bərpasına nail oluna bilinmədiyi hallarda vətəndaşların və dövlətin yurisdiksiyası altında olan digər şəxslərin İnsan Hüquqları üzrə Avropa Məhkəməsinə müraciət etməsinə imkan verir.

İ.S.Metlova düzgün olaraq bildirir: "İnsan Hüquqları üzrə Avropa Məhkəməsinin qərarları beynəlxalq məhkəmə presedentidir. Ona görə ki, beynəlxalq müqavilə - "İnsan hüquqlarının və əsas azadlıqların müdafiəsi haqqında" Avropa Konvensiyası əsasında çıxarılan bu qərarlar milli məhkəmə sisteminə daxil olmayan beynəlxalq məhkəmə orqanının fəaliyyətinin məhsuludur. Deməli, İnsan Hüquqları üzrə Avropa Məhkəməsi ədalət mühakiməsini həyata keçirərkən beynəlxalq hüquq normaları yaradır. Bu səbəbdən İnsan Hüquqları üzrə Avropa Məhkəməsinin qərarları beynəlxalq məhkəmə presedenti hesab edilir" (6, s. 17).

Z.M.Xatkova göstərir ki, "İnsan hüquqlarının və əsas azadlıqların müdafiəsi haqqında" Avropa Konvensiyasının iştirakçısı olan ölkələrdə insan və vətəndaş hüquq və azadlıqları haqqında milli qanunvericiliyin formalaşmasında İnsan Hüquqları üzrə Avropa Məhkəməsinin qərarları və Avropa Konvensiyasının normaları istiqamət rolunu oynayır (7, s. 8-9).

Qeyd etmək istədik ki, Avropa Məhkəməsinin mülkiyyət hüququnun müdafiəsi ilə bağlı qərarları xüsusilə diqqəti cəlb edir. Bu da təsadüfi deyil. Çünki mülkiyyət hüququnun müdafiəsi bir sıra beynəlxalq hüquqi aktlarda, ilk növbədə 10 dekabr 1948-ci il tarixli "Ümumdünya İnsan hüquqları Bəyannaməsi"ndə və 4 noyabr 1950-ci il tarixli "İnsan hüquqlarının və əsas azadlıqların müdafiəsi haqqında" Avropa Konvensiyasının 20 mart 1952-ci il tarixli 1 sayılı Protokolunda öz əksini tapmışdır. 10 dekabr 1948-ci il tarixli

Bəyannamənin 17-ci maddəsinə görə "hər bir insan təbəşinə və ya başqaları ilə birlikdə əmlaka sahib olmaq hüququna malikdir. Heç kim öz əmlakından özbaşınalıqla məhrum edilməməlidir".

"Mülkiyyətin müdafiəsi" sərəfəhəli 20 mart 1952-ci il tarixli 1 saylı Protokolum 1-ci maddəsində deyilir: "Hər bir fiziki və hüquqi şəxs öz mülkiyyətindən maneəsiz istifadə hüququna malikdir. Heç kəs, cəmiyyətin maraqları naminə qanunla və beynəlxalq hüququn ümumi prinsipləri ilə nəzərdə tutulmuş şərtlər istisna olmaqla, öz mülkiyyətindən məhrum edilə bilməz.

Yuxarıdakı müddəalar dövlətin ümumi maraqlara müvafiq olaraq, mülkiyyətdən istifadəyə nəzarəti həyata keçirmək üçün yaxud vergilərin və ya digər rüsum və ya cərimələrin ödənilməsinə təmin etmək üçün zəruri hesab etdiyi qanunları yerinə yetirmək hüququnu məhdudlaşdırmır".

Konvensiya və ona müvafiq olaraq İnsan Hüquqları üzrə Avropa Məhkəməsinin presedentləri mülkiyyət hüququ ilə əlaqədar ümumi standartlar müəyyən etmişdir. Presedentlərdə mülkiyyətdən məhrum etmənin "de yure" və "de fakto" özgəninkiləşdirmə növləri fərqləndirilmişdir. Papamixalopulos və başqaları Yunanıstana qarşı işi bu baxımdan əhəmiyyətli presedent yaratmışdır (24 iyun 1993-cü il). Bu məhkəmə işinin mahiyyəti ondan ibarət idi ki, ərizəçilərin mülkiyyətində dövlət qeydiyyatına alınmış torpaq sahəsi olmuşdur. Lakin torpaq sahəsi faktiki olaraq və qeyri-müəyyən müddətə hərbi hissəyə verilmiş, ərazidə hərbi tikililər inşa edilmişdir. Pozuntu qeyri-müəyyən müddətdə olmaqla, uzun illər davam etmişdir. İnsan Hüquqları üzrə Avropa Məhkəməsi qərarında göstərmişdir ki, mülkiyyətdən məhrum edilmə sayılması üçün heç də əmlakın formal olaraq özgəninkiləşdirilməsi şərt deyildir (4).

İnsan Hüquqları üzrə Avropa Məhkəməsi Önrəyıldız Türkiyəyə qarşı iş üzrə 30 noyabr 2004-cü il tarixli Qərarında göstərmişdir ki, 1 saylı Protokolum 1-ci maddəsinin 1-ci hissəsində "mülkiyyət" anlayışı fiziki mallar üzərində mülkiyyətlə məhdudlaşmayan müstəqil mənaya malikdir və daxili qanunvericilikdəki formal təsnifatdan asılı deyil: məsələn bütövlükdə nəzərdən keçirilən işin halları ilə həmin maddə əsasında müdafiə olunan əhəmiyyətli mənafeələr üzərində tutulan ərizəçiyə təqdim edilib-edilməməsinin müəyyənəşdirilməsindən ibarətdir. Müvafiq olaraq, bu müddəanın məqsədləri üçün fiziki mallarla yanaşı, əmlakı təşkil edən bəzi digər hüquqlar və maraqlar da "əmlak hüquqları" və beləliklə, "mülkiyyət" kimi qiymətləndirilə bilər. "Mülkiyyət" anlayışı "mövcud mülkiyyətə" məhdudlaşmır və ərizəçinin maraqlarını, o cümlədən mülkiyyət hüququnun səmərəli həyata keçirilməsinin əldə olunmasına ən azı əsaslı və "qanuni gözləntiyə" malik olduğuna dair tələblərini də əhatə edə bilər (8).

İnsan Hüquqları üzrə Avropa Məhkəməsi "Akimova Azərbaycana qarşı" iş üzrə 27 sentyabr 2007-ci il tarixli Qərarında bir daha xatırlatmışdır ki, "İnsan hüquqlarının və əsas azadlıqlarının müdafiəsi haqqında" Avropa Konvensiyasının 1 saylı Protokolum 1-ci maddəsinin birinci hissəsindəki "mülkiyyət" anlayışı fiziki mallar üzərində mülkiyyətlə məhdudlaşmayan müstəqil mənaya malikdir və daxili qanunvericilikdəki formal təsnifatdan asılı deyil: əmlakı təşkil edən bəzi digər hüquqlar və maraqlar da "mülkiyyət" kimi qiymətləndirilə bilər (9).

İnsan Hüquqları üzrə Avropa Məhkəməsi "Qerasimova Rusiyaya qarşı" iş üzrə 16 sentyabr 2004-cü il tarixli yekun qərarında xatırlatmışdır ki, Konvensiya orqanlarının formalaşmış presedent hüququna əsasən yerli özünüidarə orqanları şübhəsiz dövlət orqanlarıdır, bu mənada ki, onlar ümumi (publik) hüquq ilə idarə olunur, Konstitusiya və qanunlarla onlara həvalə olunmuş dövlət funksiyalarını həyata keçirir. Avropa Məhkəməsi qeyd etmişdir ki, beynəlxalq hüquqa əsasən "dövlət orqanı" anlayışı yalnız mərkəzi icra hakimiyyəti orqanları ilə məhdudlaşmır. Dövlət hakimiyyətinin bəzi vəzifələrinin yerli orqanlara verildiyi (desentralizasiya) hallarda bu anlayış dövlət funksiyaları həyata keçirən istənilən milli hakimiyyət orqanına şamil olunur. Mülkiyyət hüququnun təmin edilməsində dövlət orqanlarının rolu və yeri bu orqanların hər birinin ayrıca məsuliyyət prinsipi ilə müəyyən edilir. Lakin bu prinsipin dövlətlə bağlı olan bəzi istisnaları da vardır. Belə ki, bir sıra hallarda dövlət orqanlarının öz səlahiyyətləri çərçivəsində fəaliyyətinin gedişində meydana çıxan mübahisəli məsələlərlə əlaqədar məhz dövlət cavabdehlik daşıyır. Məsələn, mülkiyyət sahəsində hüquqi şəxslərin yaranmış borclarının vaxtında ödənilməsi və s. Lakin bu heç də müvafiq hüquqi şəxsin məsuliyyətdən tam kənarda qalması demək deyildir.

Dövlətin mülkiyyət hüququnun təmin edilməsi ilə əlaqədar fəaliyyət sferasında bilavasitə iştirakı dövlət hakimiyyət orqanlarının döviyyəyə daxil olması yolu ilə gerçəkləşdirilir. Bu zaman dövlət hakimiyyəti orqanları əlahiddə orqanlar deyil (məsələn, əlahiddə hüquqi şəxs), dövlətin xüsusi nümayəndələri qismində çıxış edirlər. Belə hakimiyyət orqanları iqtisadi sferada aşağıdakı formalarda iştirak edirlər:

- hüquqi şəxslər qismində;
- dövlətin xüsusi səlahiyyətli nümayəndələri qismində (eyni zamanda da dövlətin adından);
- dövləti bütövlükdə təmsil edən hüquqi şəxslər və eyni zamanda da onun tam səlahiyyətli nümayəndələri qismində (5, s. 38).

Azərbaycan Respublikası dünya hüquq sisteminə inteqrasiya edir. Beynəlxalq hüquq Azərbaycan Respublikasının hüquq sistemində həm beynəlxalq hüquq normalarının Azərbaycan Respublikasının qanunvericiliyinə tətbiqi vasitəsilə, həm də İnsan Hüquqları üzrə Avropa Məhkəməsinin hüquqi mövqeyi vasitəsilə təsir göstərir. Belə yanaşmaya layihəsi ümummilli lider Heydər Əliyevin rəhbərliyi ilə hazırlanaraq 12 noyabr 1995-ci il tarixdə ümumxalq səsverməsində (referendumda) qəbul edilmiş Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının 148-ci maddəsinin II hissəsində öz əksini tapmış müddəalar əsas verir. Orada deyilir: "Azərbaycan Respublikasının tərəfdar çıxdığı beynəlxalq müqavilələr Azərbaycan Respublikasının qanunvericilik sisteminin ayrılmaz tərkib hissəsidir" (10).

ƏDƏBİYYAT

- 1). 10 dekabr 1948-ci il tarixli "Ümumdünya İnsan hüquqları Bəyannaməsi". Bakı: Qanun, 2005, 8 s.
 - 2). "İnsan hüquqlarının və əsas azadlıqların müdafiəsi haqqında" 4 noyabr 1950-ci il tarixli Avropa Konvensiyası. Bakı: Qanun, 2005, 16 s.
 - 3). "İnsan hüquqlarının və əsas azadlıqların müdafiəsi haqqında" Konvensiyanın onun 1, 4, 6, və 7 saylı Prorokollarının təsdiq edilməsi barədə Azərbaycan Respublikasının Qanunu. Azərbaycan Respublikasının Qanunvericilik Toplusu, 2002-ci il, № 1, s. 40
 - 4). Постановление Европейского Суда по правам человека от 24 июня 1993 года (Папамихалопулос и другие против Греции). <http://european-court.ru/resheniya-evropejskogo-suda-na-russkom-yazyke/papamixalopulos-i-drugie-protiv-grecii-postanovlenie-evropejskogo-suda/>
 - 5) Ефимова Л.Г. О соотношении вещных и обязательных прав // Государство и право, 1998, № 10, с. 35-44
 - 6) Метлова И.С. Решения Европейского суда по правам человека в системе источников Российского права: Автореф. дис. ... канд. юр. наук. М., 2007, 24 с.
 - 7) Хаткова З.М. Судебное решение как источник конституционного права Российской Федерации: Автореф. дис. ... канд. юр. наук. Ростов-на Дону, 2006, 28 с.
 - 8) Постановление Европейского Суда по правам человека от 30 ноября 2004 г. Дело «Енерйилдиз против Турции».
- <http://www.garant.ru/products/ipo/prime/doc/58060585/>

- 9) İnsan Hüquqları üzrə Avropa Məhkəməsi. Akimova Azərbaycana qarşı Qərar (Şikayət № 19853/03). http://www.judicialcouncil.gov.az/Law/5_Akimova_Az.pdf
- 10) Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası. Bakı: "Hüquq Yayın Evi", nəşriyyatı, 2017, 92 s.

ARAZBOYU DÜZƏNLİYİNDƏ ƏKİNALTI TORPAQLARIN MÜNBİTLİYİNİN BƏRPASI VƏ ƏKİNALTINDA İSTİFADƏ OLUNMASI

Leyla İbrahimova
Naxçıvan Dövlət Universiteti

Naxçıvan Muxtar Respublikasında Arazboyu düzənliyi 600-1000 metr hündürlüklər arasında yerləşir. Düzənlik Araz çayı ilə alçaq dağlıq arasında yerləşməklə, mərkəz hissələrdə genişlənir, qərb və şərq hissələrdə isə dağlar tərəfindən Araza doğru sıxışdırılaraq dar zolaq kimi uzanır.

Bu düzənlik bütöv bir düzənlik halında olmayıb, muxtar respublika daxilində Dərələyəz və Zəngəzur dağlarının meridian istiqamətində uzanan qolları vasitəsilə Sədərək, Şərrur, Böyükdüz, Naxçıvan, Culfa, Ordubad və digər maili düzənliklərə ayrılmışdır. Muxtar respublikada əkinə yararlı torpaqların əksəriyyəti bu düzənlikdə yerləşməklə, ərazisinin 32 faizini təşkil edir. Məhz, bu baxımdan muxtar respublika ərazisində torpaq fondunun çox hissəsini təşkil edən bu düzənlikdə tədqiqatların aparılması aktualdır.

Tədqiqat obyektı. Tədqiqat obyektı kimi Arazboyu düzənliyində yayılan torpaq sahələri götürülmüşdür. Bu region coğrafi mövqeyinə görə şimal-şərqdən muxtar respublikanın alçaq dağlıq sahələri, cənub-qərbdən isə Türkiyə və İran İslam Respublikası ilə sərhədlənir.

Tədqiqatın məqsədi. Arazboyu düzənliyində yayılan əkinaltı torpaqların münbitliyünü bərpa etmək üçün, ərazidə torpaq örtüyü strukturunun fiziki-coğrafi şəraitini, morfoloji, fiziki və kimyəvi xüsusiyyətlərini öyrənməklə, mədəni bitkilər altında onlardan səmərəli istifadə olunması üçün deqradasiya proseslərinin yaranma səbəblərinin öyrənilməsi və onların qarşısının alınması üçün tədbirlərin həyata keçirilməsindən ibarətdir.

Bu məqsədə nail olmaq üçün planlaşdırılan aşağıdakı məsələlərin həll olunması qarşıya qoyulmuş və həll olunmuşdur.

-Tədqiqat obyektində torpaq örtüyünün öyrənilməsinə dair ədəbiyyat, xəritə və çöl materiallarının toplanması;

-Ərazidə torpaqəmələgəlmə prosesinə təsir göstərən fiziki-coğrafi şəraitinin öyrənilməsi və təhlili;

-Əkinaltı torpaqlarda baş vermiş deqradasiya proseslərinin öyrənilməsi və onlara qarşı mübarizə tədbirlərinin həyata keçirilməsi;

Material metodika. Mövzuya aid ədəbiyyat, çöl materialları toplanılmış və işin metodikası hazırlanmışdır. Mövzu işləyərkən tarixin ayrı-ayrı inkişaf mərhələlərində xarici ölkələrdə, o cümlədən Azərbaycan və Naxçıvan MR-də torpaq-bitki tədqiqatları aparan alimlərin monoqrafiya, metodik vəsait, xəritə materialları və müasir tələlərə cavab verən iş təcrübələrindən istifadə olunmuşdur [3, 4, 6].

Bu məqsədlə tarixin müxtəlif inkişaf pillələri üzrə Naxçıvan MR-in bütün ərazilərində olduğu kimi Arazboyu düzənliyində aparılan torpaq tədqiqat işləri nəzərdən keçirilmişdir.

Nəticədə Arazboyu düzənliyində torpaqlardan səmərəli istifadə etmək üçün ərazidə 1920-ci ildən hazırkı dövrə kimi müxtəlif tədqiqatçılar tərəfindən aparılan elmi-tədqiqat işləri təhlil olunmuş, tədqiqat işində lazımı nəzəri və praktik məsələlərdən istifadə edilmişdir.

Təhlil və müzakirə. 2017-ci ildə "Arazboyu düzənliyində torpaqların münbitliyinin bərpası və əkinaltında səmərəli istifadə olunması" mövzusu üzrə apardığımız torpaq-bitki tədqiqatları əsasında müxtəlif mənbələrdən toplanmış materialların əsasında torpaqların morfoloji, fiziki, kimyəvi xüsusiyyətləri, məhsuldarlığı və fiziki-coğrafi şəraiti öyrənilmişdir [1, 2, 5].

Apardığımız tədqiqatlar əsasında müəyyən olunmuşdur ki, Arazboyu düzənliyində əsasən boz, ibtidai-boz gəclli, tünd-boz, boz-çəmən, boz-qonur, açıq-qəhvəyi (şabalıdı), qəhvəyi (şabalıdı), bataqlıq, bataqlıq-çəmən, çəmən tipli, çəmən, çəmən-boz, şoran, allüvial-çəmən və s. torpaqlar yayılmışdır.

Arazboyu zonada əkinəyararlı sahələrdə torpaqların münbitliyinin bərpası, artırılması və əkin dövriyyəsinə qaytarılması məqsədilə apardığımız tədqiqatlar nəticəsində müəyyən olunmuşdur ki, tədqiq etdiyimiz bu torpaqların əksəriyyətində asda olsa deqradasiya prosesləri (şorlaşma, eroziya, bataqlıqlaşma, daşlıq, kol-kos basmış və s.) müşahidə olunur.

Arazboyu zonanın əkinəyararlı sahələrində deqradasiya proseslərinə məruz qalmış sahələrini ümumiləşdirərək göstərmək olar ki, şorlaşmaya məruz qalmış sahələr xüsusilə, Böyükdüz düzənliyinin cənub-şərqində, Qabil kəndinin ətrafında, Arazçayının çökək sahillərində, keyfiyyətsiz tikilmiş kanalların ətrafında, Keşməbasar və Əbrəqunus magistral yolunun sağ-sol sahillərində; Bataqlıqlaşmaya məruz qalmış sahələr Sədərək rayonunun cənubunda Arazçayının sahillərində, Şərrur rayonunun Arazçayına yaxın bəzi kəndlərinin əkin sahələrində, keyfiyyətsiz tikilmiş göllərin saillərində, çay kənarlarında və bəzi çökək ərazilərdə; Daşlıq sahələr Ordubad maili düzənliyinin mərkəz hissəsində, qismən Culfa maili düzənliyinin şərq hissəsində, çay kənarlarında; Kol-kos basmış sahələr Şahtaxtı və Xok kəndi arasındakı təpəliklərdə, Culfa rayonunda Darıdağın qərb yamaclarında, Ordubad maili düzənliyinin rayon mərkəzinə yaxın olan sahələrində böyük həcmdə rast gəlinir.

Nəticə

Naxçıvan MR-in Arazboyu düzənliyində əkinəyararlı sahələrdə torpaqların deqradasiyası ilə əlaqədar apardığımız araşdırmaların nəticələri təhlil olunaraq, müəyyən olunmuşdur ki, ərazidə bir neçə kompleks tədbirlər həyata keçirməklə torpaqların münbitliyinin bərpası, artırılması və əkin dövriyyəsinə qaytarmaq mümkündür.

Arazboyu düzənliyində əkinəyararlı sahələrdə torpaqların münbitliyinin bərpası, artırılması və əkin dövriyyəsinə qaytarılmaq üçün ilk növbədə əvvəldə qeyd etdiyimiz ərazilərdə ikman daxilində deqradasiya proseslərinin (şorlaşma, eroziya, bataqlıqlaşma, daşlıq, kol-kos basmış və s.) qarşısı alınmalıdır. İkinci növbədə isə müasir metodlardan istifadə etməklə, təbii-mədəni, o, cümlədən torpaq-iqlim şəraitinə uyğun paxlalı yem bitkiləri (xaşa, yonca, sənbəllə, soya və s.) altında torpaqlar qiymətləndirilməlidir.

Torpaqların qiymətləndirilməsində yem bitkiləri altında torpaqların fiziki-kimyəvi xassələri təhlil olunaraq, aqrotexniki qaydalarına da diqqət yetirilməlidir. Onu da qeyd etmək lazımdır ki, yem bitkiləri torpağın temperaturundan asılı olmaqla, torpağın strukturunu və su-fiziki xassələrini yaxşılaşdırır. Yonca bitkisi 2-3 il ərzində torpaqda 18 t/ha üzvi qalıqların toplanmasına imkan yaradır.

Göstərilən tədbirlər muxtar respublikanın inzibati rayonlarında elmi əsaslarla planlı surətdə həyata keçirilərsə ərazidə torpaqlardan mədəni və təbii bitkilər altında səmərəli istifadə etmək olar.

Ə D Ə B İ Y Y A T

1. Babayev S.Y. Naxçıvan Muxtar Respublikasının coğrafiyası. Bakı: Elm, 1999, 226 s.
2. Hacıyev S.Ə. Naxçıvan Muxtar Respublikası torpaqlarının eko-coğrafi şəraiti. Bakı: MBM, 2009, 108 s.

3. Hacıyev S.Ə. Naxçıvan Muxtar Respublikasında torpaqların aqroekologiyası. Metodik vəsait. Bakı: Elm, 2000, 40 s.
4. Məmmədov Q.Ş. Azərbaycan da torpaq islahatı. Bakı: Elm, 2002, 411 s.
5. Алиев Г.А., Зейналов А.К. Почвы Нахичеванской АССР. Баку: Азернешр, 1998, 235 с.
6. Мамедов Р.Г. Опыт группировки почв Нахичеванской АССР по агрофизическим свойствам // ДАН Аз. ССР, 1968, с.43-48

İNCƏSƏNƏTİN SOSIAL PSIXOLOJİ ASPEKTLƏRİNİN İNCƏLƏNMƏSİ

Mələk Kərimova

Xəzər Universiteti

Dünya tarixini izlədiyimiz zaman incəsənətin dünyanın ictimai siyasi həyatından təsirləndiyi və eyni zamanda özünün də bu təsiri yaratdığı şahidi oluruq. Azərbaycan Respublikası müstəqilliyini qazandığı gündən etibarən artıq bu ruh incəsənətin müxtəlif sahələrində öz əksini tapdı.

Bir sivilizasiyanı və cəmiyyəti başa düşmək, təhlil etmək üçün onun incəsənətinə baxmaq əhəmiyyətlidir. İncəsənətin təsir dairəsi sadəcə onu yaradan sənətkarın yaşadığı cəmiyyətlə əlaqədar deyil, incəsənət əsəri global təsir mexanizminə sahibdir. Belə ki, Dostoyevski, Nizami Gəncəvi, Bethooven vs. sadəcə yaşadıkları məkanı və mənsub olduqları xalqı təmsil etməməkdədirlər. Böyük sənətkarların dünya sivilizasiyanın mədəni inkişafında da əvəzsiz rolları var.

İncəsənət əslində həyatı təcəssüm etdirərək insanın sosiallaşması prosesində onun həyat təcrübəsini dərinləşdirir, genişləndirir və bir növ həyatın bədii-obrazlı modelini təqdim edir. Təbii ki, insanın həyatla əlaqədar təcrübəsi doğulduğu gündən etibarən ictimai praktika nəticəsində əldə edilir.

Y. Borev insan psixikasının ictimai praktikanın məhsulu olduğunu və bu təcrübənin qazanılmasında təfəkkürün əsasən üç vəzifəni yerinə yetirdiyini ifadə etməkdədir (Borev Y., 1990). Bu vəzifələrdən ilki, sosial-tarixi təcrübənin ümumiləşdirilməsi, cəmləşdirilməsi, sistemləşdirilməsi və adamların mənimsəyə biləcəyi formada ifadə edilməsi olduğunu ifadə etməkdədir. Yəni o, ikinci vəzifə olaraq gerçəkliyin həmin təcrübə cəhətdən və ictimai praktikanın bu gün yeni tələblər baxımından inikası olaraq ələ alır. Borev təfəkkürün üçüncü vəzifəsini isə, ümumiləşdirilmiş sosial tarixi təcrübə və dərk edilmiş müasir reallığı əsasında həmin reallığın dəyişdirilməsi layihəsinin yaradılmasını nəzərdə tutur. Məhz bu vəzifəni yerinə yetirərək incəsənət dövrəyə girir. Belə ki, incəsənət bədii təfəkkürün məhsuludur. Bu təfəkkürə özündən əvvəl gələn ictimai praktika təsir etdiyi kimi, yaşanan dövrün də sosial-tarixi təcrübəsi də təsir etməkdədir. İnsan sosial hadisələrin daxilində iştirakçı kimi olmaqla yanaşı, həm də sosial hadisələrin istiqamətini, icrasını dəyişə bilməkdədir. Məhz insanın yaradıcı ruhu sayəsində o nəinki sosial hadisələrin obyektı olur, həm də bu hadisələrdə subyekt kimi çıxış edir. İnsan təmsil etdiyi sosial strukturun bir elementi kimi çıxış etməklə yanaşı, həm də cəmiyyətin, ailəsinin, millətinin bir üzvü kimi formalaşır. Məs, bədii əsər ortaya qoyan sənətkar əldə etdiyi sosial təcrübəni, təfəkkür süzɡəcindən keçirərək yaradıcı nümunəsini ortaya qoyur. Sənətkar təmsil etdiyi cəmiyyətin, tarixi mərhələnin ştrixlərini də öz əsərində daşıyır və beləcə də vermək istədiyi “bədii ideyanı” qarşı tərəfə ötürür. Ötürülən bədii ideyanın məzmunu aydın olsa da, əsərdən ortaya çıxan şərhlər, nəticələr fərdi xarakter daşımaqdadır. İnsan bir tamaşaçı, oxucu vs. kimi sosial-tarixi prosesləri izləməklə birlikdə, öz “daxili gözlük”ləri ilə reallığı və təqdim edilən əsəri qavrayır. Borevə görə, sənətkar vadar edir ki, biz onun və digər insanların həyat təcrübəsini mənimsəyək (Borev Y., 2010).

Sənətkar sosial təcrübəni mənimsəyərək cəmiyyətdəki hadisələrin şərhçisi olmaqla yanaşı, həm də sosial hadisələri “daxili” dünyasından keçirərək ona yeni qılıf geyindirir və tarixi bir iz qoyur. Məsələn, Azərbaycanda “qaynana-gəlin” konfliktı ilə əlaqədar mövzu danışıldığı zaman Nəsimi Zeynalovanın yaratdığı “Qaynana” obrazının ağla gəlməməsi imkansızdır. “Qaynana” filmi Məcid Şamxalovun eyniadlı əsəri və Hüseyn Seyidzadənin rejissorluğu ilə 1978-ci ildə ərsəyə gəlmişdir. Cənnət xala obrazını ifa edən aktrisa Nəsimi Zeynalova bu rol ilə ədəbiyyatın qədər bütünləşir ki, Nəsimi xanım ilə Cənnət xalanı ayırmaq çətinləşir. Bir başqa sözlə, hər bir sənətkar yaratdığı obrazda əslində öz daxili dünyası, öz intonasiası, öz sosial təcrübəsini ortaya qoyur. Cənnət xala obrazı məhz Nəsimi Zeynalova təmsilində Azərbaycan kino sənətində həmişə yadda qalan filmlərdən birinə çevrildi. Sənətkarın bu rolunu mahir bir şəkildə ifadə etməsində cəmiyyətdə mövcud olan “Cənnət xala” obrazlarının müşahidəsi, başqa deyimlə sosial məişət problemi kontekstinə həssas davranışı və peşəkarlığı öz sözünü demişdir. Beləliklə, bir əsərin ərsəyə gəlişi sadəcə sosial təcrübə qazanan fərdin yaradıcılıq prosesi kimi ələ alınmamalıdır, yaradıcı işlə məşğul olan şəxs yüzlərcə təcrübəni mənimsəyərək və öz daxili “mənimdən” keçirərək cəmiyyətə təsir edir. İncəsənətin istənilən sahəsində istər ədəbiyyat, istər teatr, istərsə də musiqi olsun ictimai şüurun izləri mövcuddur. Bir teatr əsərini düşünsək, bu əsərin ortaya çıxmasında ayrı-ayrı insanların birgə fəaliyyətinin, birgə əməyinin olması diqqət çəkir. Bu əsəri canlandıran sənətkarların həm daxili, həm də xarici fəaliyyətlərinin təzahürüdür. Bu birlikdəlik eyni zamanda izləyicilərin hər birində ayrı-ayrı hisslər oyatsa da, ortaq məqsədlə bir araya gələn insanların da sosiallaşmasına, yaxınlaşmasına təsir etməkdədir. Bu təsir sənətkar və oxucu, izləyici arasındakı münasibətdən daha çoxunu ifadə etməkdədir. Belə ki, nümunədə verdiyimiz kimi, əgər bu bir teatr əsərinin nümayişdirsə, onunla əlaqədar mediada xəbərlərinin verilməsi, insanların TV-də dəyirmi masa müzakirələri və s. kimi daha geniş əhatədə də düşünüldüyü zaman sənətin sosial hadisə kimi ələ alınmasının əhəmiyyəti dərk edilir. İncəsənətdə şəxsiyyət-millət-bəşəriyyət anlayışlarının qarşılıqlı təsiri ortaya çıxmaqdadır. Bədii əsərdə sənətkarın bədii yaradıcılığı əks olunmaqla yanaşı, milli özünəməxsusluq var. Bu isə kökəni sənətkarın yaşadığı cəmiyyətdən, sahib olduğu milli mənsubiyyətindən alır.

İncəsənət əsəri həm milli, həm bəşəridir. Bəşəridir, çünki onun ali məqsədi humanizm, şəxsiyyətin mədəni inkişafı və bir növ saflaşmadır. İncəsənət eyni zamanda millidir. Əfəndiyev qeyd edir ki, mədəniyyət və incəsənətdə genetik əlaqə, coğrafi amil, dil və ünsiyyətin iqtisadi əlaqəsindən daha çox ruhların birliliyindən danışmaq lazımdır (Əfəndiyev O., 2006). İncəsənət əsərində yaradılan dövrün ictimai hadisələrinin izləri, milli ruh çox vaxt əsaslı şəkildə hiss edilməkdədir. Belə ki, Üzeyir Hacıbəyov 1907-ci ildə ilk Azərbaycan operası “Leyli ilə Məcnun”-u yaradarkən o, muğamlara, xalq melodiyalarına müraciət etmişdir. Beləcə, Azərbaycanda milli musiqili teatrın inkişafı üçün başlıca hərəkətverici qüvvə məhz xalq melodiyaları olmuşdur. Üzeyir bəy Azərbaycanlı ruhunu bu əsərində əks etdirməklə yanaşı dünyaya tanınmasına da təkan vermişdir. Üzeyir bəy Hacıbəyovun “Arşın mal alan” operettası Fransa, Almaniya, Amerika, İran, Türkiyə vs. səhnələrdə uğurla oynanılıb. Bu operettanın Sovet dövründə 136 ölkədə nümayiş etdirilməsi, 86 dilə tərcümə edildiyi qeyd edilməkdədir. (Жур. "Огонек" № 2, январь, 1996 г.)

Bu əslində sadəcə sənətkarın əməyi, yaradıcılığı kimi qiymətləndirilməməli, eyni zamanda cəmiyyətdə yaşayan və müxtəlif peşə sahiblərinin də fəaliyyətinə istiqamət verməkdədir. İncəsənət bu mənada da cəmiyyət üçün təkanverici qüvvə hesab edilməkdədir. Belə nümunə qeyd edə bilərik ki, “Arşın mal alan” operettasının ərsəyə gəlməsində ən az 32 insanın birgə əməyi və yaradıcılığı ilə yanaşı, onu izləyən tamaşaçı kütləsi, tərcüməçilər və s. düşünüldüyü zaman incəsənətin qüdrəti bir daha aydın olur. İncəsənətin təsiri mexanizmləri bəzən birbaşa, bəzən də illər sonra müşahidə edilməkdədir. Bu və buna bənzər müxtəlif əsərlərin incələnməsi zamanı sənətkarın

özünəməxsus yaradıcılığında ona kömək edən cəhətlərin məhz cəmiyyətdən götürməsinə şübhə qalmaqdadır. İncəsənət bu cəhətdən də sosial hadisə kimi qiymətləndirilməlidir.

İncəsənət daha çox insanda bədii emosiyalar oyadır ki, bu da adi emosiyalardan fərqlidir. Bədii emosiyalar bədii yaradıcılıq prosesində ortaya çıxır. Bədii emosiya insanda xoş olmayan duyğular oyatsa belə, yenə də Borevin dediyi kimi sosial emosiyalardır (Borev Y., 2010). L.Vigotski isə bunu “ağıllı emosiyalar” kimi qiymətləndirir (Vigotski L., 1998). Real həyatda insan müxtəlif situasiyalarla üzləşərək, müxtəlif duyğular yaşayır. Məsələn həyatda yaşanan faciə ilə, səhnədə yaşanan faciənin izlənməsi oxşar duyğular yaratsa da, əsərdə izlədiyimiz faciələrin keçici olduğunu dərk edir və bizi hərəkətə keçirməyə məcbur etmədiyini anlayırıq. Bədii əsər eyni anda müsbət və mənfi emosiyalar yaşada bildiyi halda, həyatda baş verən hadisələrdə eyni anda zidd duyğuları yaşaya bilmirik. Vigotski bununla əlaqədar qeyd edir ki, əslində incəsənətdə həm müsbət, həm mənfi emosiyaların yaranması və bir birini əvəz etməsi, əsəb enerjisinin daha məqsəduyğun və normal boşalması üçün güclü vasitə rolunu oynayır. Vigotski eyni zamanda bədii əsərdə məzmunun doğurduğu emosiyalarla formanın doğurduğu emosiyaları bir birindən fərqləndirir. Ona görə faciəvi əsərlərdə acıma, qorxu, qəzəb kimi hissləri məzmun yaradarkən müsbət hissləri daha çox forma doğurmaqdadır.

Beləliklə, incəsənətin bəşər tarixində və insan həyatındakı əvəzsiz rolu, insanın sosial və psixoloji varlığına təsiri qaçılmaz fakt olaraq qalmaqdadır. İncəsənətin cəmiyyət və insan həyatındakı rolunun müxtəlif aspektlərdən incələnməsi gələcək tədqiqatlar üçün təklif edilə bilər.

ƏDƏBİYYAT

1. Benjamin, W. (2011). Pasajlar. Çev. Ahmet Cemal, İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.
2. Borev, Y. B. (2010). Estetika. Bakı, Azərbaycan Respublikası Mədəniyyət və Turizm Nazirliyi.
3. Əfəndiyev O. (2006). Estetik İdrak və onun folklorlarda təcəssümü. Bakı Dövlət Universiteti, 320 səh.
4. Əliyeva L. (2006). İslam ənənəsi və musiqi. Bakı Musiqi Akademiyası B; 123 səh.
5. Fətullayeva L. (2012). Azərbaycan İncəsənətinin morfologiyası mərasim mədəniyyətində. AMEA, Memarlıq və İncəsənət İnstitutu, 163 səh.
6. Neməti Ə. (2014). İncəsənət sahəsində İdarəçilik mədəniyyəti. AMEA, Memarlıq və İncəsənət İnstitutu, 197 səh.
7. Nəzirzadə L. (2012). Sosial İdrak və Sosial fəaliyyət.
8. Aşın R. (2008). Teatr elementlərinin təhsildə istifadəsi. Bakı Slavyan Universiteti, Ümumi Pedagogika, 163 səh.
9. Vigotski L. S. (1998). Psixologiya İskusstva. Rostov-na-Donu, Feniks.

AZƏRBAYCAN TOPONİMLƏRİNİN XARAKTERİK XÜSUSİYYƏTLƏRİ

Nailə Yusifova

Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti

Azərbaycan ərazisindəki toponimlər, eləcə də paleooykonimlər tarixin müxtəlif dövrlərində meydana gəlmişdir. Həm qədim, həm də müasir toponimlər mənşə etibarilə müxtəlifdir. Məlumdur ki, toponimlər bilavasitə coğrafiya elmi ilə bağlıdır. Lakin onların mənası dilçilik elminin köməyi ilə açılır və məhz bundan sonra həmin adlar tarixi tədqiqatlar üçün əlavə, bəzən də yeganə mötəbər mənbəyə çevrilir. Toponimlərin mənasını coğrafi obyekt növləri üzrə öyrənmək elmi cəhətdən daha faydalıdır.

Azərbaycanın coğrafi adlar xəritəsi zəngin və rəngarəngdir. Bu coğrafi adların bəziləri peşə sənətkarlığı, bəziləri yer, bəziləri də bu və ya digər hadisə ilə əlaqədar nəsil və tayfa birləşmələrini bildirir. Həmin sözlərin bir qismi öz ilkin formasını saxlamış, bir qismi isə müəyyən fonetik dəyişikliyə uğramışdır. Bununla belə uzun tarixi dövr ərzində ayrı-ayrı xalqlar və etnik qruplar toponimləri müxtəlif səbəblər üzündən bir şəkildən başqa şəkllə salır, mənsub olduqları dilin, şivənin, yaşadıkları dövrün xüsusiyyətlərinə uyğunlaşdırırlar. Bu xüsusiyyət toponimlərin tarixini, hansı tarixi-xronoloji qata mənsubluğunu müəyyənləşdirmək işinə çətinlik törədir. Həmin çətinliyi aradan qaldırmaq üçün əhalinin ana dili, yerli şivələr, iqtisadi vəziyyəti və eləcə də toponimlərin yerli tələffüzü, qədim mənbələrdə işlənən forma və mənə xüsusiyyətləri nəzərə alınmışdır.

Toponimlərin geniş yayılmış növlərindən biri oykonimlərdir. Oykonim yunanca oycos “yaşayış məntəqəsi” və onoma “ad” sözlərinin birləşməsindən əmələ gəlmiş şəhər, qəsəbə, kənd tipli yaşayış məntəqəsi adlarını bildirir.

Qeyd etdiyimiz kimi, Azərbaycan toponimlər sisteminin əsas hissəsini oykonimlər təşkil edir. Oykonimlərin əmələ gəlmə və formalaşmasına görə tədqiqatçılar arasında olan fikir müxtəlifliyi diqqətə xüsusilə cəlb edir. L.L.Qumetskaya toponimləri şəxs adlarından əmələ gəlmə yer adları; mənəsi müəyyən edilmiş yer adları; mənası aydın olmayan yer adları kimi təsnif edir. V.D.Belnekaqa və A.V.Superanskaya isə toponimlərin təsnifini söz yaradıcılığı əsasında verir, toponimləri nominasiyasına görə daha geniş qruplaşdırırlar. A.N.Yeremiya isə oykonimləri semantikasına görə bir qədər başqa cür təsnif edir: topoqrafik oykonimlər (oronimik, loronimik, hidronimik, faunonimik), sosial-tarixi oykonimlər (antroponimik, psixoloji oykonimik, fortonimik, sosial, digər), mənşəyi məlum olmayan oykonimlər.

Azərbaycan toponimikasında nominasiyaya görə ilk geniş təsnifat verən E.Q.Mehrəliyev yazır: «Coğrafi adları əmələ gətirən səbəblər əsas etibarilə ikidir. Bu da hər hansı bir yerin təbii coğrafi xüsusiyyətlərindən və həmin yerlərdə baş vermiş müəyyən tarixi-etnoqrafik səbəblərdən ibarətdir». Göründüyü kimi toponimlərin nominasiyasına görə təsnifi ayrı-ayrı tədqiqatçılar tərəfindən müxtəlif şəkildə aparılmışdır. A.Qurbanov toponimlərin leksik, semantik, morfoloji və sintaktik üsullarla yarandığını qeyd edirsə, T.Əhmədov toponimlərin yaranmasında yalnız sintaktik üsuldən istifadə olduğunu qeyd edir.

S.Mollazadə toponimləri aşağıdakı şəkildə təsnif edir: leksik yolla yaranmış toponimlər; morfoloji üsulla yaranmış toponimlər; sintaktik yolla yaranmış toponimlər.

Q.Məşədiyev də toponimlərin müxtəlif sözlər, söz birləşmələri və bəzən cümlələrlə ifadə olduğunu, yəni bütöv bir cümlə tərkibi kimi işləndiyini qeyd edərək toponimlərin sadə, düzəltmə və mürəkkəb olması fikrini irəli sürür. T.Əhmədov isə Molçanovanın tədqiqatlarında şəkilçilərin toponimiyaya hazır gəlməsi haqqındakı mülahizəni əsas götürüb onomastik vahidlərin yaranmasında şəkilçilərin rolunu inkar edərək, toponim yaradıcılığı ilə söz yaradıcılığı arasındakı fərqləri belə izah edir: «Şəkilçilər yalnız toponimik səciyyə daşımayan bir sıra isim, sifət və başqa nitq hissələrinə mənsub ümumi leksik vahidlərin yaradılmasına xidmət edirlər. Toponimiyaya isə onlar qoşulduqları sözlə birlikdə (semantik bütöv kimi) gəlirlər. Bu, o deməkdir ki, toponimik səciyyədə şəkilçilərin funksiyası sıfıra bərabər olub, bu baxımdan onlar asemantic səciyyə daşıyır».

A.Qurbanov onomastik vahidlərin yaranmasında morfoloji üsuldən istifadə olduğunu qeyd edir: «Azərbaycan dilçiliyində belə bir yalnız mövqe vardır ki, toponimlərin əmələ gəlməsi tamamilə sırf leksik və semantik hadisələrlə bağlıdır. Burada heç bir morfoloji amil rol oynamır. Müəyyən bir toponimə çevrilmiş söz ona qədər kök və şəkilçi şəklində mövcud olmuşdur. Şübhəsiz, bu fikirdə də həqiqət

vardır. Lakin toponim yaradıcılığında sözdüzəldici şəkilçilərin rolunu tamamilə inkar etmək olmaz, səhv nəticələrə aparıb çıxara bilər. Çünki, dilimizdə elə faktlara rast gəlinir ki, orada mütləq toponim düzəldən şəkilçinin varlığını təsdiq etmək lazım gəlir».

Tədqiqatçılar arasında yaranmış fikir ayrılığı bəzən zərurətdən meydana gəlir. Çünki düzəltmə toponimlərin bir qismi T. Əhmədovun qeyd etdiyi kimi düzəltmə sözlərdən yaranmış sadə coğrafi adlardan (Dəvəçi, Dəmirçi, Üzümcü və s.), digər qismi isə sadə coğrafi adlardan və toponimik terminlərdən, həmçinin, müxtəlif leksik-semantik vahidlərdən şəkilçilərin köməyi ilə yaranmış (Yamçı, Dəvəçi, Qançı, Aralıq, Ovluq və s.) düzəltmə toponimlərdən ibarətdir. Bu məsələ bir qədər mürəkkəb olduğundan yarana biləcək anlaşılmazlığı aradan qaldırmaq üçün quruluşuna görə toponimləri təsnif edərkən, fikrimizcə, aşağıdakı bölgü daha məqsəduyğun hesab edilə bilər: leksik-semantik, morfoloji, sintaktik.

Azərbaycan toponimlər sistemindəki ayrı-ayrı coğrafi adlar uzun bir tarixi inkişaf yolu keçməklə yanaşı, həm də aid olduğu xalqın və mövcud olduğu ərazinin, tarixən bu ərazidə baş vermiş ictimai, iqtisadi və siyasi hadisələrin bir sıra spesifik cəhətlərini də özündə əks etdirmiş və formalaşmasını şərtləndirmişdir. Bu yolla yaranmış bütün toponimlərin hansı tarixi dövrlərin məhsulu olduğunu, onların hansı ekstralingvistik faktorlarla əlaqədar yaranmasını və nəyi özündə əks etdirdiyini müəyyənləşdirmək bir sıra cəhətlərinə görə çətin olsa da, müəyyən bir hissəsinin törəmə yollarını və səbəblərini müəyyənləşdirmək (bərpa etmək) mümkündür. Məsələn, tədqiqat göstərir ki, toponimlərin, xüsusilə paleo və mezooqyonimlərin əksəriyyəti etnik müxtəlifliyin mövcud olduğu bir şəraitdə, əsasən qəbilə və tayfa adları ilə bağlı yaranmışdır. Belə ki, mənbələrdə ilk orta əsrlərdə Albaniya ərazisində etnik cəhətdən və dil baxımından bir-birindən seçilən alban, qarqar, tərər, hun, xəzər, bulqar, kəngər, bayat, quşçu, sak, kəspə və s. tayfa adlarının indiyə qədər Alban, Tərtərçay, Xəzər, Bolqarçay, Ləki, Şəki, Bəyt, Quşçu və s. toponimlərdə müşahidə olunması həmin qanunauyğun prosesin təzahürüdür. Bu onu göstərir ki, etnonimlərin topoimiyada əks olunması etnonimik qanunauyğunluqlarla əlaqədardır və onlar bilavasitə etnik müxtəlifliyin mövcud olduğu bir şəraitdə toponimə (xüsusilə oykonimə) çevrilə bilər. Məhz Azərbaycan toponimlər sistemində coğrafi adların böyük bir hissəsinə və ən qədim layını da etnonimlərdən törənən toponimlərin təşkil etməsi bunun nəticəsidir. Lakin bununla yanaşı, toponimlərin meydana gəlməsində antroponimlər də mühüm rol oynamışdır. Xüsusi mülkiyyətin hakim olduğu dövrlərin toponimiya qalıqları kimi mühafizə olunan belə adlar bir neçə coğrafi nomenli makrotoponimlərin və çoxlu mikrotoponimlərin birinci tərəfləri yerində işlənməklə yanaşı, həm də bəzən, müstəqil şəkildə coğrafi nomensiz oykonimlər kimi də işlənirlər. Əliqulu, Əlyar, İbadulla, Nağdalı, Mürsəl, və s. oykonimlər buna misal ola bilər. Azərbaycan toponimlər sistemində sadə (elliptik coğrafi nomensiz) paleo və mezooqyonimlərin əksəriyyətini yaşayış məntəqəsinin tipini, yerini, coğrafi relyef formalarını və su obyektlərinin adlarını bildirən qədim türk (paleoazərbaycan) mənşəli yerli coğrafi terminlər təşkil edir. Bura ilk növbədə Bum, Bük, Car/yar, İspik, Kürçal, Qəşəd, Gömir, Tapan, Tuğay və s. toponimləşən coğrafi terminlər daxildir. Həmin toponimlərin qədim türk (Azərbaycan) dilinə məxsus sözlərlə ifadə olunmasını ümumtürk abidələri və qohum dillərin materialları da təsdiq edir. Bu problemlə ciddi məşğul olmuş T. Əhmədov yazır: «Deyilənlərdən belə nəticəyə gəlmək olar ki, sadə oykonim anlayışına sadə, düzəltmə və mürəkkəb ümumi leksik vahidlərdən elleptik coğrafi nomensiz (sadə) və elleptik coğrafi nomenli (mürəkkəb) digər qrup toponimlərdən (oronim, adonim və hidronimlərdən), sadə və mürəkkəb antroponim, etnonim, zoonim, fitonim və s. adlardan törənən yaşayış məntəqə adları daxildir.

Ayrı-ayrı qruplara daxil olan oykonimlər müxtəlif quruluşlu ümumi və xüsusi adların köməyi ilə düzələcək ikinci komponentlərinin düşməsi nəticəsində meydana çıxan vahid formada – sadə, coğrafi nomensiz variantda da işləyə bilərlər. Bu baxımdan, həmin adları müxtəlif şəkildə öyrənmək mümkündür. Məsələn, sadə, düzəltmə və mürəkkəb ümumi sözlərdən törəyən birinci komponentin sadə oykonim kimi işləyə bilməsi və s. Onu da qeyd etmək ki, toponimlər yaranma və formalaşma yollarına görə başqa leksik vahidlər kimi dildə mövcud olan sözdüzəltmə modellərinə əsaslanır. Toponimlərin yaranması və inkişafı, onların müxtəlif tədqiqatçılar tərəfindən təsnifi barədə elmi ədəbiyyatda müəyyən fikir və mülahizələr də söylənilmişdir. Y. Yusifov və S. Kərimovun həmmüəllif olduqları «Toponimikanın əsasları» kitabı buna nümunə ola bilər. Qeyd etmək istərdik ki, paleooykonimlərin təhlili zamanı A. Qurbanovun, S. Mollazadənin və Q. Məşədiyevin bölgüsü də böyük maraq kəsb edir.

Toponimlər yaranma və formalaşma xüsusiyyətlərinə görə başqa leksik vahidlərdən bir o qədər də fərqlənmir. Hər hansı bir dildəki toponimlər öz yaranma üsuluna görə həmin dildə mövcud olan sözdüzəltmə modellərinə əsaslanır. Burada bir məsələni qeyd etmək lazımdır ki, Azərbaycan dilində sözlər leksik, morfoloji və sintaktik üsulla yarandığı halda, toponimlərin (oykonimlərin, oronimlərin, hidronimlərin və s.) formalaşmasında bu üsulların yalnız birindən – sintaktik üsuldən istifadə edilir. Bu mülahizənin nə dərəcədə doğru olmasını mövcud faktlar təsdiq edə bilər. Burada yalnız coğrafi obyekt növünü göstərən terminləri (kənd, oba, şəhər və s.) köməyi ilə yaranmış mürəkkəb quruluşu adların olması bir o qədər də əsas deyildir. Burada söhbət sadə və düzəltmə oykonimlərin ləksəm və morfemlərin köməyi ilə yaranmasından gedir. Düzdür, coğrafi terminlərin xüsusi adların ən geniş yayılmış növlərindən olan toponimlərin formalaşmasındakı real rolunu çoxdan məlumdur. «Azərbaycan toponim yaradıcılığında əsas rol coğrafi terminlər oynayır, onları söz toponim yaranması» fikrini irəli sürənlər heç də səhv etməmişlər. Bu da doğrudur ki, dildəki qənaət prinsipinə əsasən və toponimin dildə işlənmə tezliyi ilə bağlı olaraq həmin terminlər əksər hallarda ellipsisə uğrayır. Bu qanunauyğunluq əsasında formalaşan makrooykonimlərin ikinci komponentləri – coğrafi obyektlərin tipini göstərən sözlər, coğrafi terminlər (kənd, oba, şəhər adları) ehtiyac hiss olunmadığından çox vaxt ellipsiyaya uğrayır, nəticədə isə məntəqə adının spesifik cəhətlərini özündə əks etdirən, aparıcı rol malik olan, onun nüvəsini təşkil edən müxtəlif quruluşlu birinci komponentlər isə oykonim kimi sabitləşir. Belə toponimlərdə adların quruluşunu müəyyənləşdirmək çətin olur. Digər tərəfdən, topoimiyada sistem təşkil edən və müəyyən qanunauyğunluğa əsaslandığı müşahidə olunan toponimlərin ilkin funksiyalarını və ilkin strukturunu müəyyənləşdirmək də əhəmiyyətlidir. Çünki onların bəziləri bizə ixtisar olunmuş (elliptik) formada gəlib çatdıqlarına görə «natamam adlar» kimi görünür. Lakin müəyyən mənbələr və materialların vasitəsi ilə onlardan bir çoxunun ellipsisə uğramış və ixtisar olunmuş komponentlərini bərpa etmək, ilkin funksiya və formalarını müəyyənləşdirmək mümkündür. Yuxarıda deyilənləri nəzərə alaraq, biz işin bu bölümündə toplanmış materiallar əsasında bizi maraqlandıran bir sıra toponimik adlar (paleooykonimlər) haqqında qısa məlumat verməklə yanaşı, onların lingvistik təhlilini verərək, qrammatik quruluşunu araşdırmağa çalışacağıq.

Toponimlər müxtəlif sözlər, söz birləşmələri və bəzən də cümlələrlə ifadə olunur, yəni bütöv bir cümlə formasında müəyyənləşir. T. Əhmədov bu münasibətlə yazır ki, Azərbaycan dilində sözlər leksik, morfoloji və sintaktik üsulla yarandığı halda, oykonimlərin (eləcə də oronim və hidronimlərin) əmələ gəlməsində bu üsulların yalnız birindən, sintaktik üsuldən istifadə edilir. Faktlar göstərir ki, Azərbaycan toponimlər sistemində dildə işlənen ləksəm və morfemlərin köməyi ilə düzələn sadə və düzəltmə oykonimlərə təsadüf olunur. Belə ki, ilk baxışda sadə və düzəltmə oykonim kimi görünən terminlərin (kənd, oba, şəhər və s. adlarının) böyük qismi bir neçə sözün birləşməsi köməyi ilə yaranmış mürəkkəb quruluşlu adlardır. Şəkilçilər burada, konkret qrupun, konkret tayfa, nəsil və ya tirə mənsubiyyətini, aidliyini bildirmək funksiyasını (məsələn, Abdallı, Qayalı və s.) yerinə yetirdiyini göstərir. Coğrafi adlar quruluşuna və yaranma yollarına görə nomenklator sözlərlə (nomenlərlə) daha çox bağlıdır. Söz yaradıcılığı məsələsini də yaddan çıxarmaq olmaz. Çünki morfoloji yolla daha çox ad yaratmaq mümkündür. Burada həm xüsusi adlar, həm də ümumi sözlər nəzərə alınmalıdır.

ƏDƏBİYYAT

1. Bağırov A. Naxçıvanın oykonimləri. Bakı: Nurlan, 2008, 333 s.
2. Əhmədov T. Azərbaycan toponimikasının əsasları, Bakı, ADU nəşriyyatı, 1991, 317 s.
3. Qurbanov A. Azərbaycan onomalogiyasının əsasları, I cild, Bakı, "Nurlan" nəşriyyatı, 2004, 240 s.
4. Məşədiyev Q.İ. Zaqafqazıyanın Azərbaycan toponimləri, Bakı, "Elm" nəşriyyatı, 1990, 131 s.
5. Моллазаде С.М. Топонимия северных районов Азербайджана, Баку, Изд. «Маариф», 1979, 206 с.
6. Юсифов Ю.Б. Топонимия древнего Азербайджана в клинописных источниках // Материалы II научно-теоретической конференции, посвященной проблемам азербайджанской ономастики, Баку, 1988, с. 120-124.

FƏNLƏRARASI INTEQRASIYA VƏ ONUN TƏDRİS PROSESİNDƏ ƏHƏMİYYƏTİ

Nuranə Şıxəliyeva

Səbail rayonu Həbib bəy Mahmudbəyov adına 2 saylı Texniki Humanitar elmlər liseyi

Azərbaycan müstəqillik əldə etdikdən sonra ölkələr arasında baş verən integrasiya müasir elmlərin müxtəlif sahələrində özünü göstərməyə başladı. Bu qloballaşma ədəbiyyatda, incəsənətdə, siyasətdə və riyaziyyatda özünü göstərdi. Bu faktor humanitar fənlərin tədris prosesində integrasiya probleminin pedaqoji həlli yollarında da böyük nailiyyətlər əldə etdi.

Müasir tədris prosesində humanitar fənlərin integrasiyası probleminin pedaqoji həlli yollarının ən müxtəlif formaları mümkündür. Məsələnin qoyuluşu qloballığı ilə seçilməklə, müəllimə hərəkət sərbəstliyi, yaradıcılıq imkanları verdi. Bu baxımdan tədris prosesində müəllim özünün fənlərarası bilik və bacarığından asılı olaraq pedaqoji integrasiyanı təşkil etməlidir. İşarələrlə ifadə etmək hələ lap qədim zamanlardan məlumdur. Hələ Pifaqor musiqi harmoniyasının əlifbasının modelini notlardan əvvəl ədədlərin kodu və nisbəti ilə göstərmişdir. Tənliklə, işarə ilə işləyən elm də, obrazla, simvolla iş görəndə estetikada da sənətsünas üçün məhz ruhu, rübəbi, lirikanı rəqəmə, koda, rəmzə çevirə bilmək məharətidir. Puşkin özünün «Motsart və Saliyeri» əsərində yazır: “Səsləri qətl edib nəğməni cəsəd kimi doğradım mən, harmoniyaya alqəbradan (əl-cəbr) baxıb ona inandım mən”. İstər ədəbiyyat, istər dil, istər sənət, tarix və başqa dərslərdə biz fənlərarası integrasiya probleminin daha möhkəm və inandırıcı olması üçün əyaniliyə və qloballığa geniş yer veririk.

Şifahi xalq ədəbiyyatı nümunələrindən olan bayatılar haqqında danışarkən şagirdlərə belə bir məlumat veririk: bu nümunələri söyləyənlər naməlumdur.

Odur ki, biz burada riyazi formuladan istifadə eirik. Şifahi xalq nümunələri söyləyiciləri X -la, onları söyləyən müəllimi və ya qeyrisini Y - işarə etsək, dinləyicilər isə Z – olarsa, belə bir həndəsi fiqur olar $X=Y+Z$. Bütün bu proses üçbucaq boyunca hərəkət edəcək. Yəni yaranma anından asılı olmayaraq, bu hadisə baş verir və hərəkət edir. Deməli, janr və forma baxımından sabit olan bayatılar (yəni aaba) üçbucaq boyunca hərəkət edib yer dəyişmələr baş verir. Yəni, X və Y yeri dəyişə bilər, amma bu 3-lük dəyişməyəcək.

Humanitar fənlərin tədrisi zamanı öz aralarındakı integrasiya formaları ən asan üsullardan olmaqla indiyəqədərki pedaqoji təcrübədə artıq sınaqdan çıxmışdır. Məsələn, tarix və ədəbiyyat fənni, tarix və coğrafiya, dil və coğrafiya fənləri arasında əlaqə yaradılması müəllimin qarşılıqlı olaraq hər iki fənnə aid biliklərdən istifadə etməsi təcrübəsi hazırda Azərbaycan məktəblərində normal praktikadır. Fikrimi sadəcə olaraq belə izah edə bilərəm ki, müəllim hər hansı şair və yazıçı haqqında məlumat verərkən ilk növbədə o dövr haqqında ölkədə baş verən ictimai-siyasi vəziyyət, insanların həyat tərz, psixoloji durum və s. barədə şagirdləri məlumatlandırır. Əgər dərs ingilis dili və ya poeziyası ilə bağlıdırsa, müəllim həmin şairin dünyagörüşü, onun müasirləri, əhatəsində olduğu aləmin şairə təsirini ətraflı işıqlandırılmalıdır. Beləliklə, müəllim həm tarixə, həm coğrafiyaya, həm dilçiliyə aid fəlsəfi biliklərini ədəbiyyat fənni ilə əlaqələndirir. Dil dərslərində isə müəllim dialektologiya haqqında danışarkən hər bir bölgənin ləhcə və dialekt imkanları, lingvistik və genetik xüsusiyyətlərini aydınlaşdırmaqla dərsi izah etməlidir. Belə dərslər ərazi, bölgə, cəhətlər baxımından coğrafiya fənni ilə birbaşa əlaqələndirilir. Ancaq məsələnin belə qoyuluşu, yəni fənlərarası integrasiya “yaxın” fənlər arasında olmaqla yanaşı, “uzaq” fənlər arasında da mümkündür. Təcrübə göstərir ki, bu nəinki mümkündür, hətta zəruridir.

Humanitar və ictimai fənlərin inkişafından danışarkən fransız strukturalist alimi Levi-Stros yazır ki, XXI əsr ictimai elmlər əsiri olacaq, ya da heç olmayacaq. Bildiyimiz kimi folklor öz yaradılış başlanğıcında tək cəmiyyətdə deyil, o həm də insanların riyazi düşüncəsinin poetik əksi olmuşdur. Hələ nağıllardakı “biri var idi, biri yox idi” ifadəsini riyazi dilə çevirsək $1+(-1)$ şəklində kodlaşır. Lakin insanın düşüncəsində mövcud olan vahidin varlığı sonradan onun təfəkkür tərzinin inkişafına daha da təkan vermişdir. Yəni bu aləmdə var olana, onun bu varlığı yaratmasına, hər şeyin $(+1)$ var olan tərəfindən yaradılması və yox olması kimi dəyərlənir. Yəni, ilk folklor nümunələri, mifoloji mətnlər daha çox magik ideoloji, praktik səciyyə daşıyırdı. Yəni, ilk folklor nümunələri insanların praktik-mənəvi ehtiyaclarının ödənilməsində bir növ alət rolunu oynamışdır. Məsələn, tapmacaların ilkin funksiyası etnosun əldə etdiyi biliyin yaddaşda ötürülməsi, nəsil-dən-nəslə keçməsi və onun icrasına nəzarət olmuşdur. Folklor nümunələrinin yaddaşda saxlanması və onun nəsil-dən-nəslə ötürülməsi həm də bioloji hadisə kimi beynin inkişafına xidmət edərək onun ötürülmə mexanizmini tənzimləmişdi. Bu baxımdan folklor nümunələrində biz rəqəmlərdə ilkin insanların riyazi dünyagörüşü ilə bağlı fikirlərə rast gəlirik. Dədə Qorqud dastanında “üç otuz bir on” ifadəsi və burəqlərin natural toplanması 100 sayını ifadə edir. Bu halda müəllim şagirdlərə hökmən izah etməlidir ki, nəyə görə abidədə birbaşa 100 rəqəmi yox, “üç otuz bir on” rəqəm sıralanması işlədilmişdir. Bu, ədəbiyyat müəllimindən şagirdlərə rəqəmlərin yaranması, qədim Oğuz-Türk say sistemi haqqında məlumat verməyi tələb edir. Məlum olur ki, 100 rəqəmi qədim Oğuz-türklərin rəşadət bilikləri sırasına birdən-birə daxil olmamışdır.

Rəqəmlər silsiləsinin ədəbiyyatda əksi özünü hər şeydən əvvəl hüruflilikdə göstərir. Bu nəzəriyyənin tərəfdarları rəqəm və hərflərə migistik don geydirərək onları müqəddəsləşdirirlər. X sinifdə tədris olunan Nəsimi yaradıcılığı rəqəmlərin və hərflərin poeziyada oynadığı rolun mahiyyətindən xəbər verir. Bu rəqəmlərin daşdığı irfani məna tutumunu açmaqdır. Bununla az da olsa riyaziyyatla humanitar fənlər arasındakı əlaqənin rolunu izah etmiş olarıq.

Müqəddəs saylardan olan 7 rəqəminin orta əsr poeziyasında xüsusi yeri olmuşdur. Bu rəqəmə, demək olar ki, bütün orta əsr şairləri müraciət etmiş, hər biri də öz növbəsində aşkar dəyər bilmədikləri fikirləri bu rəqəm və hərflərdə ifadə etməyə

çalışırlar. Fikrimizi aydınlatdırmaq üçün Nəsiminin bir tuyuğunu nəzərdən keçirək. Bu tuyuğun izahını nəsimişünas alim S.Şıxıyeva belə izah edir:

Yeddidir, dörd yeddindən bir yeddidir.

Yüz iyirmi dörd yenə üç yeddidir.

Birinci misrada ifadə olunan fikir, yəni yeddi sözünün təkrarlanması Qurani-Kərimdə yer alan Fatihə surəsinin 7 adından biri, həm də 7 böyük surənin ümumiləşdirici adı sayılır. S.Şıxıyeva özünün «Hüruflilik və müqəddəs “yeddi sayı”» (“Şəhriyar” qəzeti, 11-17 sentyabr 1997, №36) adlı məqaləsində göstərir ki, Y.Seyidov haqlı olaraq, burada 7 surə və 28 ərəb hərfinin münasibətinin verdiyini bildirir.

Beytin ikinci misrasında yüz iyirmi dörd min peyğəmbərdən 7-sinə dini kitab verilməsini nəzərdə tutan Y.Seyidov (Nəsiminin dili. Bakı, 1996, s.118) bu haqda öz fikirlərini kitabında yazır. Lakin S.Şıxıyevanın bu tuyuq ilə söylədiyi fikirlər daha dəqiq və elmi fikirlərə əsaslanır. O, göstərir ki, dini ədəbiyyatda səmavi kitabların sayı 7 deyil, 8 olaraq verilir. Bu müqəddəs kitablardan ilk dördü səhifələr şəklində Adəm, Şit, İbrahim və İdris peyğəmbərə göndərilmişdir. Ümumi həcmi 100 səhifə olaraq qeyd olunur. Son dörd səmavi kitab isə məlumdur. Təvrat, Zənbur, İncil və Quran. Yuxarıdakı tuyuqda yüz iyirmi dörd min peyğəmbərə işarə olunması şübhə doğurmur. Lakin şairi düşündürən bu peyğəmbərlərin yeddisi deyil, onların ümumi sayında iştirak edən 7 rəqəmidir. Müəllif haqlı olaraq göstərir ki, sonuncu misra ilk baxışda mürəkkəb, əslində isə sadə bir riyazi əməliyyatın bədii ifadəsidir. $1+2+4=7$. “Yüz iyirmi dörd yenə üç yeddisi” deyərək şair “bir”, “iki”, “dörd” kimi göstərilən 3 rəqəmin toplanaraq cəminin 7 olması ilə Quranın yazıya alındığı 28 hərf və yüz iyirmi dörd min peyğəmbərin sayında 7 rəqəminin iştirakını üzə çıxarır və burada bir qanunauyğunluq olduğunu nəzərə çarpdırır.

Şairin oxucuya çatdırmaq istədiyi şeirin fikir yükü sadə bir riyazi oyun deyil, rəqəmlərin orta əsr poeziyasında ifadə etdiyi mənə tutumudur. Belə nümunələri hərlər vasitəsi ilə də izah etmək olar. Belə ki, ədəbiyyatda (maddeyi-tarix) əbdəc hesabı deyilən bir hesablama mövcuddur ki, orta əsr şairləri bu yolla anadan olmalarını, əsərlərin yayılma tarixini, öz dövrlərində baş vermiş hadisələrin tarixini gizlin bir üsulla oxucuya çatdırmışlar. Bu hesablama sistemində hər hərf bir rəqəmə tabedir. Məs.

əlif = 1	cim = 3	a = 8	mim = 14	cin = 60
va = 2	dal = 4	vav = 6	qaf = 100	şin = 300

Xaqani Şirvani «İsfahan» rədifli qitəsini nə zaman yazdığını belə qeyd edir: «sa», «min», və «əlif»iliyində hökmdarına İsfahana layiq sənə oxudum. Burada «sa», «min» və «əlif» hərlərini əbcədlə hesabladıqda məlum olur ki, qəsidə hicri tarixi ilə 551-ci (miladi ilə 1156-cı) ildə yazılmışdır.

XIX əsrin görkəmli maarifpərvər şairi, böyük filosof, tarixçi Abbasqulu ağa Bakıxanov da öz əsərlərinin yazılma tarixini çox zaman əbcədlə qeyd etməyi sevmiş. Məs. O, öz ilk böyük əsəri olan «Riyazül-qüds»ün nə vaxt bitdiyini aşağıdakı beytdə belə göstərmişdir.

Dəxi bu vəch səbəbdir ki, sal tarixi

Hesabda “Li Riyazül-Qüds” mütəbqiqr.

Bu beytdə “Li Riyazül-qüds” tərkibi maddeyi-tarixdir və əbcədlə hesabladıqda hicri 1236 (miladi 1820) ili göstərir.

X sinfin ədəbiyyat dərslərində (Bakı, 2005) M.Füzulinin ölüm tarixini şairin müasiri olan Əhdi Bağdadi “Gülşəni-şüara” (“Şairlər gülşəni”) təzkirəsində əbcəd hesabı ilə “köçdü Füzuli” sözləri ilə ifadə etmişdir. Bu hərlərin rəqəm qarışığını yerinə qoyduqda həmin tarix 1556-cı ilə uyğun gəlir ki, bu da tanrı şairin ölümü ilə üst-üstə düşür. Hərlərin rəqəmlərdə əksini M.Füzulinin “Leyli və Məcnun” əsərinin yazılma tarixini “iki aşiq” sözündə həzəhür etdiyini görürük. Müəllif bu sözlə poemanın yazılma tarixinin əbcəd hesabı ilə 943 hicri qəməri (1536-1537) illər arasında olduğunu oxucusuna açıq şəkildə bildirir. Hər bir hərf rəqəm qarışığının olması ta qədimdən Şərq ədəbiyyatında əbcəd hesabı deyilən bir elmin olmasından xəbər verir.

Zaman keçdikcə bu elm başqa elmlər sistemində əriyib itsə də, humanitar elmlərdə özünü müəyyən dərəcədə də olsa, saxlaya bilməmişdir. Əgər belə olmasaydı, onda müasir elmi ədəbiyyatda tarix, dilçilik və s. kimi şair və təzkirəçilərin, tarixçilərin gizlin ifadə etmiş olduğu mətləbləri anlama bilməzdi.

ADDƏYİŞMƏ PROSESİNDƏ DILXARICI AMİLLƏRİN ROLU

Reyhan Həbibli

Bakı Dövlət Universiteti

Toponimlər xalqın tarixini və dilini öyrənmək üçün qiymətli mənbədir. Onların yaranması dilin inkişaf tarixi, xalqın keçmişi, məişəti, təfəkkürü, mədəniyyəti ilə sıx bağlıdır. Toponimlər həm də siyasi-ictimai xarakter daşıyır. Belə ki, hər hansı bir yazılı mənbənin verə bilmədiyi məlumatı bəzən onların köməyi ilə müəyyənləşdirmək mümkündür.

Məlum olduğu kimi, dilin inkişafına ictimai-siyasi amillər öz təsirini göstərir. Belə amillərdən biri də məhz toponimlərin dəyişilməsidir. Addəyişmə – obyektin müasir adının başqa adla (yeni və ya qədim) əvəzlənməsi prosesidir, əsasən, inzibati səbəblərlə, siyasi vəziyyətlə və mövcud adın estetikası, stilistikası ilə bağlı olur. Problemin linqvistik aspekti elmi və tətbiqi cəhətdən daha böyük maraq təşkil edir. Şübhəsiz, mütəxəssisləri, hər şeydən əvvəl, addəyişmənin tendensiya və üsulları maraqlandırır.

Tədqiqatın predmeti addəyişmə prosesinin linqvistik təhlilidir. Məqsədi isə bu prosesin tendensiya və üsullarının və müxtəlif dövrlərdə ictimai şəüurda toponimə münasibətin öyrənilməsidir.

Metod: Tədqiqatda konkret dil faktlarının müşahidəsi, ümumiləşdirilməsi və analizini özündə birləşdirən, alınmış nəticələrin təhlilini və onların müvafiq nəzəri konsepsiya istiqamətində təsvirini nəzərdə tutan linqvistik təsvir metodundan, müşahidə metodundan, statistik metoddan, onomastik sahələrin müəyyənləşdirilməsi üsulundan istifadə edilib, mövzu ilə bağlı ədəbiyyat nəzərdən keçirilib.

Mövzunun aktuallığı: Mövcud toponimik sistem sabilliyi, daimiliyi ilə fərqlənməlidir. Hər addəyişmə sabit sistemin pozulmasıdır. Qədim adların qorunub saxlanması problemi toponimiyada vacib məsələlərdən biri olaraq qalır. Addəyişmə zamanı yeni ad linqvistik və ekstralingvistik amillərin təsiri altında meydana çıxır. Hər addəyişmə mərhələsində yeni adın seçiminə təsir göstərən müxtəlif motivlər və müəyyən tendensiya izlənilir. Buna görə də addəyişmə prosesinə dilxarici (ekstralingvistik) amillərin təsirini nəzərə almaq çox vacibdir.

Yaşayış məntəqələrində addəyişmə prosesi dafələrlə dilçilərin diqqətini cəlb edib. Adların dəyişdirilmə səbəbləri kimi tədqiqatçılar tarixi hadisələri, ölkə və regionun tarixində rol oynayan şəxsiyyətlərin adlarını əbədləşdirmək cəhdini, köhnə adların qeyri-ahəngdarlığından uzaqlaşmağı, toponimi tipik sözdüzləlmə modeli çərçivəsində yeniləmək cəhdini göstərirlər.

Siyasi quruluşun dəyişməsi bir çox toponimlərin, ilk növbədə, ötüb keçmiş dövrü xatırladan və ona xas həyat tərzini və dəyərləri göstərənlərin başqa adlarla əvəzlənməsinə gətirib çıxarır. Belə addəyişmələr ideoloji funksiya nəticəsində baş verir. Hər şeydən əvvəl, tərkibində əvvəlki siyasi quruluş və onunla bağlı şəxsləri xatırladan ümumi və xüsusi adlar olan obyektlər addəyişməyə məruz qalır.

“Addəyişmələr yeni və köhnə konsepsiyaların müqayisəli şəkildə öyrənilməsi üçün əlverişli imkan yaradır. Çünki, bir tərəfdən, onlar toponimik üstünlükləri, digər tərəfdən, hal-hazırda toponimik sistem və ictimai şüur üçün arzuolunmaz sayılan elementləri əks etdirir. Bununla əlaqədar olaraq, köhnə və yeni adların qarşılıqlı əlaqələri, habelə müxtəlif dövrlərdəki addəyişmələrin müqayisəsi xüsusi maraq təşkil edir” (9).

Adətən, adlar tarixin dönüş nöqtələrində daha çox dəyişdirilir. İnqilablar, dövlət çevrilişləri, ərazinin dövlət mənsubluğunun dəyişməsi, bir qayda olaraq, yaşayış məntəqələrində (o cümlədən şəhərlərdə küçə adlarının) addəyişmələrə səbəb olur. “Konkret ərazidə yaşayan etnosların yerdəyişmələri, həmin ərazinin relyef quruluşunda baş verən dəyişikliklər, mühüm ictimai-siyasi hadisələr, adın konkret fərdlərə bağlılığı, hətta adı təsadüflər belə, toponimik tərkibdə müəyyən dəyişikliklərə gətirə bilər” (3). Tarixi hadisələrlə zəngin olmayan ərazilərin toponimiyası daha az dəyişkəndir. Fiziki-coğrafi obyekt adları oykonimlərə, urbanonimlərə və s. nisbətən daha sabit olur. Obyektlərin özü dəyişərkən adların başqası ilə əvəzlənməsi təbii (məsələn, bir neçə yaşayış məntəqəsinin bir obyektdə birləşdirilməsi). Bəzən adlar tamamilə, bəzən qismən dəyişikliyə uğrayır, bəzən də heç bir dəyişiklik baş vermir. Bunu tarixi amillər müəyyənləşdirir.

Onomastik sistemin digər sahələri kimi, toponimlər sistemi də dildaxili və dilxarici amillərin təsiri altında inkişaf edir. “Linqvistik amillər – dildə dəyişikliklərin yaranmasını və dil sisteminin evolüsiyasını təmin edən dildaxili səbəblərdir. Daxili amilləri “dil sisteminin təzyiqi”, ona xas olan daxili qanunauyğunluqların təsiri kimi nəzərdən keçirirlər” (10, 55). Dildaxili faktorlar toponimlərin struktur tərkibində, sözyaratma modelləri və tiplərində üzə çıxır. “Dilxarici amillərin regiondan (istər Belorusiyada, İngiltərədə, Amerikada və s. olsun), əhalinin milli tərkibindən, dilindən asılı olmayaraq, bütövlükdə şəhərlərin və şəhər əhalisinin inkişafı üçün ümumi olması ilə əlaqədar nominasiya prinsipi universal kateqoriyaya çevrilir ki, bu da söz birləşməsinin adlandırılan şəhərdaxili obyektlə əlaqəsinin həyata keçirildiyi əsas istiqamət kimi başa düşülür” (7, 121).

Ekstralingvistik amillərə zaman və məkan, ətraf mühit, mədəni-tarixi amil, insanın təsərrüfat fəaliyyəti, onun estetik dəyərləri, adlandırılan obyektin spesifikasiyası, nominatorun individuallığı aiddir. Bu amillər spesifik nominasiya prinsiplərinin meydana çıxmasına səbəb olur. “Ekstralingvistik amillər dedikdə, dildə qlobal və xüsusi xarakterli dəyişiklikləri şərtləndirən dilxarici sosial gerçəkliyin parametrləri nəzərdə tutulur” (4). V.D.Vall addəyişmə prosesində addəyişmənin zamanı, yaşayış məntəqəsinin ölçüsü, obyektin coğrafi mövqeyi kimi ekstralingvistik amillərin aktual olduğunu qeyd edir (10, 55).

Coğrafi obyektin adı aşağıdakı hallarda dəyişdirilə bilər:

a) bir ərazi hüddüdləri daxilində eyni növlü coğrafi obyektlərin adları təkrarlandıqda; b) obyektin tarixi adını bərpa etmək zərurəti yarananda; c) coğrafi obyektin funksiyası və ya təyinatı əhəmiyyətli dərəcədə dəyişdikdə; ç) adlar müvafiq tələblərə uyğun olmadıqda.

Bəzi alimlər addəyişmə probleminin mürəkkəbliyini qeyd edərək, bu prosesin arzuolunmazlığını göstərən dəlillər gətirirlər: 1) köhnə rejim nə qədər xoşagəlməz olsa da, tariximizin bir hissəsidir, addəyişmənin köməyi ilə onsuz da onu yenidən yazmaq mümkün deyil; 2) memorial adlar ünvan funksiyasını yerinə yetirə bilmir.

Bu məsələ, göründüyü kimi, heç də sadə və birmənalı həll oluna bilməz. İlk növbədə, tarixi ədalət hissi vardır: qədim, köhnə adların qaytarılması xalqın tarixi yaddaşının bərpası üçün çox vacibdir. “Gəncə”, “Beyləqan”, “Xankəndi” kimi adlar «Kirovabad»a, «Jdanov»a, «Stepanakert»ə nisbətən Azərbaycan xalqı üçün daha çox vacibdir. “Gəncə”, “Beyləqan”, “Xankəndi” kimi adlar «Kirovabad»a, «Jdanov»a, «Stepanakert»ə nisbətən Azərbaycan xalqı üçün daha çox vacibdir. Belə dəyişmələr “tarixin ilkin mətni”nin bərpasıdır, onun yenidən yazılması deyil. Tarixi adın bərpası hər zaman ölkənin tarixi və mədəniyyəti qarşısında xidmət kimi qiymətləndirilməlidir.

Azərbaycanda addəyişmələr müxtəlif tipli coğrafi obyekt adlarına aid olmuşdur. Oykonimlər coğrafi nomenklaturanın daha sabit və sistemli hissəsidir. Onların dəyişməsi bütün cəmiyyətin həyat və fəaliyyətinə öz təsirini göstərir.

XIX əsrin əvvəllərində çarizmin addəyişmə siyasətinin ilk nümunələri meydana çıxmışdır. Məsələn, 1804-cü ildə Gəncə şəhəri çar I Aleksandrın arvadı Yelizaveta Alekseyevnanın şərəfinə Yelizavetpol adlandırılmışdır. XIX əsrin 30-cu illərindən etibarən Rusiyanın, əsasən, cənub quberniyalarından kəndlilərin Azərbaycana köçürülməsi həyata keçirilmişdir. XX əsrin əvvəllərində bu proses daha intensiv xarakter almışdır. “Yeni yaranan rus adları ilə yanaşı, bəzi hallarda köhnə yerli oykonimlər saxlanırdı ki, daha sonralar mühacirlər tərəfindən dəyişdirilmişdi” (6, 21). XX əsrin əvvəllərində aparılan kütləvi addəyişmələr toponimiyada ciddi dəyişikliklərə səbəb olmuş, ictimai şüurda toponimlərin yeri haqqında yeni təsəvvür formalaşmışdır. 1917-ci ildən sonra advermə və addəyişmədə ideoloji prinsip hakim olmuş, inqilab ideologiyası sovet tematikası ilə bağlı adların yaranmasına gətirib çıxarmışdır. Belə addəyişmələr bir çox yaşayış məntəqələrinə də aid edilmişdi. Məsələn, Xankəndinin Stepanakertə çevrilməsi bu dövrə təsadüf edir.

Sovet hakimiyyəti dövründə Azərbaycanda milli mənşəli coğrafi adların dəyişdirilməsi daha da sürətləndi. Şəhər küçələrinin adlandırılması praktikası göstərir ki, advermənin prinsip və modellərinin dəyişməsi dövrün üslubu və müəyyən edilən mədəni inkişaf baxımından şərh oluna bilər. Sovet dövründə qanunsuz kütləvi addəyişmələr şəhərin toponimik özünəməxsusluğunun itirilməsinə gətirib çıxarmış, şəhərin təkcə ictimai-siyasi və iqtisadi yox, həm də onomastik simasını dəyişdirmişdi. Şəhərdaxili obyektlərin ideoloji terminologiya ilə və ya həmin obyektə aidiyyəti olmayan, çox vaxt da əcnəbilərin şərəfinə adlandırılması şəhərin tarixi yaddaşını silmişdi. Bu adların demək olar ki, hamısı sovet dövründə dəyişdirilmişdir. Yeniləşdirilmiş adların əksəriyyəti inqilabi ənənələrlə bağlı adlar idi. Bakı ərazisində də belə adlara bunları misal göstərmək olar: Suraxanı – 1 May, Kamenni – Şors, Persidski – Poluxin, Armyanski – M.Qorki, Tatarski – Kurpskaya, Aşağı Priyut – Kamo, Telefonni – 28 Aprel, Nikolayev – Kommunist, Velikoknyaz – Zevin, Vodovoznaya – Şiršov, Kolodeznaya – S.Ağamalıoğlu, Qanlı təpə – Sverdlov və s.

XX əsrin ortalarında birdəfəlik akt nəticəsində verilmiş adlar meydana çıxdı. Nominasiyanın xarakteri dəyişildi: hodonimlər arasında memorial ideoloji adlar üstünlük təşkil etməyə başladı. Məsələn, Lenin prospekti, Şaumyan küçəsi, Kuybişev küçəsi, Spandaryan küçəsi, Caparidze küçəsi, Avakyan küçəsi və s. Mövcud quruluşun simvolları şərəfinə yaradılmış adlara bunları misal göstərmək olar: Bolşevik küçəsi, Kommunist küçəsi, Proletari küçəsi, Komsomol döngəsi, Proletar döngəsi və s. Sonrakı illərdə bu adların bəziləri yenidən dəyişdirilmiş və öz milli adlarımızla əvəz olunmuşdur: Karantin – H.Aslanov, Serkovni – Vidadi, Bazarnı – H.Hacıyev, Qubernski – Nizami, Krasnovodsk – S.Vurgun, Politsey – Məmmədaliyev, Malakan – Xaqani, Vrangeli – Qarayev, Birja – Ü.Hacıbəyov və s.

Keçən əsrin son illərində və müstəqillik əldə edildikdən sonra, əsasən, çar Rusiyası dövründə və sovet hakimiyyəti illərində dəyişdirilmiş toponimlərin əvvəlki tarixi adlarla əvəzlənməsi, həmçinin XX əsrdə sovet ideologiyasının daşıyıcısı olan şəxslərin adları ilə adlandırılmış məntəqələrə yerli toponimlərin verilməsi məqsəduyğun sayılmışdır: Jdanov – Beyləqan, Kirovabad – Gəncə, Qasım İsmayilov – Goranboy, Mirbəşir – Tərtər və s. Milli özünəqayıdış prosesində xalqın ona zorla qəbul etdirilmiş, milli mənsubiyyəti, tarixi və mədəniyyəti ilə heç bir

əlaqəsi olmayan, tamamilə yad, hətta düşmən mövqeli adlardan dərhal imtina edərək bunları öz tarixi və mədəniyyəti, milliliyi ilə bağlı adlarla əvəz etməsi təbii haldır. Toponimlər milliləşdirildikdən sonra, şübhəsiz ki, bu adları nəzərdən keçirmək maraqlı, eyni zamanda, çox vacibdir. Sevindirici haldır ki, şəhərimizin bugünkü onomastikası daha çox Azərbaycanın tarixi, mədəniyyəti və müasir dövrü ilə bağlı dəyişir.

Azərbaycan toponimləri təkcə respublikada deyil, bütövlükdə Cənubi Qafqazda dəyişmələrə, daha doğrusu, etnosidə məruz qalmışdır. Etnosidə təzahürlərindən biri məhz toponimik müharibələr – toponimlərin zorla dəyişdirilməsidir. Ermənistanda ilk addəyişmə 1801-ci ildə baş vermişdir (Qaraməhəmməd – Aleksandrovka). “Addəyişmənin I dövründə türk mənşəli adlar rus mənşəli toponimlərlə əvəz edilmişdir. Bu da ərazinin Rusiya tərəfindən işğalı və oraya rusların kütləvi şəkildə köçürülməsi ilə bağlıdır” (1, 335). İ.Bayramovun qeyd etdiyinə görə, “indiki Ermənistanda təkcə türk mənşəli oykonimlər yox, eyni zamanda, türk mənşəli oronim və hidronimlər də dəyişdirilmişdir. Bu ad dəyişmə əməliyyatı bir neçə mərhələdə həyata keçirilmişdir: 1) 1801 – 1918-ci illərdə; 2) 1918 – 1920-ci illərdə; 3) 1920 – 1935-ci illərdə; 4) 1935 – 1989-ci illərdə; 5) 1989 – 1994-ci illərdə” (1, 399). XX əsrin 80-ci illərinin sonlarına qədər artıq Ermənistan ərazisində 521 Azərbaycan toponimi dəyişdirilmişdi (Bax: 8).

XVI – XIX əsrlərdə Gürcüstanda mövcud olmuş və elmi mənbələrdə əksini tapmış türkdilli coğrafi adların əksəriyyəti ya bu gün yoxdur və ya onların bir qismi gürcücə coğrafi adlarla əvəz olunmuşdur. Məsələn, Abazadaq (Kvaloni), Ambarlı (Qanaxleba), Armudlu (Pantiani), Hasar (Meori-Atara) və s. (Bax: 2, 11-12)

XX əsrin sonu XXI əsrin əvvəllərində Azərbaycan ərazisində aparılan addəyişmədə təhrif olunmuş, estetik cəhətdən qeyri-ahəngdar adların da aradan qaldırılması bir prinsip kimi əsas götürülmüşdür. Təəssüf ki, respublika ərazisində hələ də belə adlar qalmaqdadır, məsələn: Axtaxana, Ətçələr, Yanıqlı və s. D.Y.İlyinin bu fikri ilə razılaşmamaq olmur ki, “oykonimlərin transformasiyası zamanı dil qaydalarının unikallıq, informativlik, tarixilik, estetiklik, dilin fonetika və morfologiyasına uyğunlaşdırılması kimi meyarları nəzərə almaq vacibdir” (5, 67). Urbanonimlərin verilməsi və onların dəyişdirilməsi həmin ərazinin əhalisinin rəyi nəzərə alınmaqla müvafiq icra hakimiyyəti orqanları tərəfindən həyata keçirilir. İnzibati-ərazi dairələri onların mərkəzi olan kənd və ya qəsəbənin adına uyğun olaraq adlandırılır.

Toponimlərin normalaşdırılmasının hüquqi əsaslarının daha da möhkəmləndirilməsi məqsədilə 2007-ci ildə Milli Məclis tərəfindən “Coğrafi obyektlərin adları haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanunu qəbul olunmuşdur. Bu qanun Azərbaycan Respublikasında coğrafi obyektlərə ad verilməsi və onların adlarının bərpası, dəyişdirilməsi, habelə Azərbaycan xalqının tarixi və mədəni irsinin tərkib hissəsi olan coğrafi obyekt adlarının dəqiqləşdirilməsi, işlədilməsi, qeydiyyatı, uçotu və qorunub saxlanılması sahəsindəki fəaliyyətin hüquqi əsaslarını müəyyən edir.

Coğrafi obyektin mövcud adı müvafiq dövlət və yerli özünüidarə orqanlarının sənədlərinə, rəsmi kartoqrafiya, sorğu nəşrlərinə və digər mənbələrə, müvafiq ərazilərin əhalisinə, habelə mütəxəssislərin rəyinə əsaslanmaqla dəqiqləşdirilir.

İki və ya daha artıq ərazi vahidləri bir ərazi vahidində birləşdirildikdə, bir qayda olaraq, birləşmiş ərazi vahidlərindən birinin adı saxlanılır. Ərazi vahidlərinə ad verilmədən və onların adı dəyişdirilmədən mövcud adların təkrarlanmasına, adları dövlətin milli, tarixi, coğrafi və mədəni irsi ilə bağlı olan ərazi vahidlərinin adlarının dəyişdirilməsinə yol verilmir.

Coğrafi obyektə verilən ad həmin obyektin xüsusi əlamətlərini əks etdirməli, üç sözdən artıq olmamalıdır. Çünki advermə və addəyişmə zamanı meydana çıxan uzun və çoxhecalı adlar onların işlənməsini çətinləşdirir, bu da ixtiyari olaraq ixtisarlara gətirib çıxarır.

Coğrafi obyektlərə adların verilməsi, yaxud toponimlərin dəyişdirilməsi haqqında təkliflər müvafiq icra hakimiyyəti orqanına Azərbaycan Respublikasının dövlət orqanları, yerli özünüidarə orqanları, ictimai birliklər, hüquqi şəxslər və Azərbaycan Respublikasının vətəndaşları tərəfindən verilə bilər.

Advermə və addəyişmə ilə bağlı tövsiyələr: 1. Yaşayış məntəqəsi üçün yeni adın seçilməsi təsadüfi olmamalıdır. Təklif olunan ad ərazinin fiziki-coğrafi, tarixi, etnoqrafik və digər xüsusiyyətlərini əks etdirməli və həmin regionun mövcud toponimiyasına uyğun olmalıdır. 2. Yeni adlar və ya onların əsası kimi, ilk növbədə, artıq mövcud olan adlardan istifadə olunmamalıdır (yaxın çayların, göllərin, tarlaların, meşələrin, təpələrin, dərələrin, yağanların, qobuların və digər fiziki-coğrafi obyektlərin adları). 3. Yeni təklif olunan adlar kimi regionun şivələrində işlənən yerli coğrafi terminlərdən istifadə oluna bilər. 4. Görkəmli dövlət və ictimai-siyasi xadimlərin, vətən müdafiəçilərinin, əmək qəhrəmanlarının, elm və mədəniyyət xadimlərinin adları istisna hallarda verilə bilər. 5. Əlamətdar tarixi hadisələrlə bağlı adlar da istisna hallarda verilir. 6. Yaxşı olar ki, yeni ad region obyektlərinin nominasiya prinsiplərinə uyğun milli ad olsun. 7. Bir-birinə yaxın yerləşən eynicinsli obyektlər üçün fərqləndirici təyinli adlar tövsiyə oluna bilər: köhnə – yeni, yuxarı – orta – aşağı, sol – sağ, şimali – cənubi – qərbi – şərq – mərkəzi və s. 8. Yeni ad istifadə üçün rahat olmalıdır. 9. Yeni adlar yaradılarkən hazırda məhsuldar olan topoformantlardan istifadə oluna bilər.

Nəticələr. Nəticə olaraq söyləyə bilərik ki, toponimika təkcə elm sahəsi deyil, həm də siyasətin alətidir. XX əsrdə ideoloji komponent ekstralingvistik amilin növlərindən biri kimi müxtəlif ölkələrdə toponimikonun formalaşmasına böyük təsir göstərmişdir. Hər hansı arealın, regionun, ölkənin toponimikonunun formalaşmasında ekstralingvistik amillərin rolu çox əhəmiyyətlidir və etnoloji tədqiqatlarda nəzərə alınmalıdır. Hər addəyişmənin geniş müzakirəsi məcburi normaya çevrilməlidir. Məhz bu zaman ciddi dəyişikliklərə uğramadan uzun müddət fəaliyyət göstərən obyekt adları sistemini yaratmaq mümkündür.

Toponimlər xalqın həyatı ilə bağlıdır, müəyyən mənada onun tarixidir, buna görə də qorunmalıdır. Adlara ehtiramla yanaşmaq lazımdır. Onları tutarlı əsaslar olmadan, yeni təklifləri diqqətlə öyrənmədən dəyişdirmək olmaz. Addəyişmə prosesi tarixi şəraiti əks etdirir. Bu, müəyyən hallarda, ehtiyac olduqda və savadlı şəkildə, ümumdövlət maraqlarını, habelə coğrafi, tarixi, milli, məişət və digər yerli xüsusiyyətləri nəzərə almaqla həyata keçirilməlidir.

ƏDƏBİYYAT

1. Bayramov İ. Qərbi Azərbaycanın toponimlər sistemi. Bakı: Elm, 2005, 399 s.
2. Budaqov B.Ə., Qeybullayev Q.Q. Gürcüstanda türkmənşəli toponimlərin izahlı lüğəti. Bakı: “İsmayıl” Nəşriyyat-Poliqrafiya Müəssisəsi, 2002, 320 s.
3. Cəfərli Y. Azərbaycan dilinin onomastikası müstəqillik dövründə. Bakı: Elm və təhsil, 2015, 386 s.
4. <http://sociolinguistics.academic.ru>
5. Ильин Д.Ю. Переименования в региональном топонимиконе // Историческая разметка пространства и времени: матер.семинара, провед. Волгоград. гос.ун-том при поддержке Фонда Ф.Эберта 13 мая 2014 года. Волгоград, изд-во ВолГУ, 2014. С.59 – 67. <https://cyberleninka.ru> 05.12.2017
6. Гулиева Л.Г. Русская топонимия Азербайджана: история и современность. Баку: 2010, 177 с.
7. Мезенко А.М. Мотивы номинации улиц белорусских городов // Топонимика и межнациональные отношения. М., МФГО, 1991, с.118-135

8. Nazim Mustafa. Soyqırıma məruz qalan Azərbaycan toponimləri – <http://1905.az/soyqirima-m%C9%99ruz-qalan-az%C9%99baycan-toponiml%C9%99ri/> 09.01.2018
9. Никитин С.А. Лингвистические аспекты переименований географических объектов в России. Дис. ... канд. филол. наук. М., 2003 <http://www.dissercat.com/content/lingvisticheskie-aspekty-pereimenovaniy-geograficheskikh-obektov-v-rossii> 02.12.2017
10. Валь В.Д. Роль экстралингвистических факторов при переименовании населенных пунктов Калининградской области // Lingua mobilis, 2014, № 1 (47), с.55-63. <https://cyberleninka.ru> 05.12.2017

TURİZM SƏNAYESİNDƏ ƏTRAF MÜHİTİN RƏQABƏTQABİLİYYƏTLİLİYİ HAQQINDA

Səidə Sultanlı

Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti

Müasir dövrdə ölkəmizin qarşısında olan mühüm vəzifələrdən qeyri-neft sahələrinin genişləndirilməsi və davamlı iqtisadi inkişafın təmin edilməsidir. Məlumdur ki, iqtisadiyyatın yüksək gəlirlər gətirən və çox dinamik sənayelərdən biri turizmdir. Turizm təsərrüfatın əsas sahələrindən olan rabitə və nəqliyyat, tikinti, kənd təsərrüfatı, ticarət və s. güclü təsir edir, bununla da sosial-iqtisadi inkişafa təkan verir. Hazırda, onun payına investisiyaların ümumi həcmnin 7%, daxil olan vergilərin 5% və dünya xidmətlərinin ticarətində 1/3 düşür. Dünyada əməkqabiliyyətli əhalinin 8,1% birbaşa turizm sektorunda və onunla bağlı iqtisadiyyat sahələrində məşğuldur.

Azərbaycanın səyahət və turizm sahəsində ətraf mühitin dayanıqlılığı və təbii resurslarının rəqabətqabiliyyətliliyinin reytinginin təhlili, bölgədəki mövqeyini müəyyən edilməsi, ölkədə bu sektorun inkişafı və təkmilləşdirilməsi üçün proqramların və tədbirlərin həyata keçirilməsinə imkan yaradır.

Ətraf mühitin keyfiyyəti sahənin inkişafı üçün tələb olunan təbii resursların potensialının mövcudluğunu göstərir. Bu göstərici 2 istiqamətdə təsir göstərir: ətraf mühitin dayanıqlılığı və təbii ehtiyatlar. Ekoloji davamlılığı artıran amillər və siyasət tədbirləri ölkənin cəlbədicə turizm ölkəsi kimi gələcəyə doğru irəliləməsində xüsusi əhəmiyyətə malikdir. Bu göstərici hər bir ölkə üzrə ekoloji qaydaların sərtliliyi, həmçinin həmin qaydalara nə dərəcədə riayət edildiyini qiymətləndirir. Bununla yanaşı ölkələrdə turizm sektorunun davamlı inkişafının prioritetliyi də nəzərə alınır. Əlavə olaraq bu göstəricinin öyrənilməsi prosesində karbon dioksid emissiyası və ölkədə nəqli kəsilməkdə olan bitki və heyvan növləri də nəzərdən keçirilir. Təbii resurslar turizmin rəqabətqabiliyyətliliyinin qiymətləndirilməsinə təsir edən əsas faktorlardan biridir. Bu faktora dünya irsinə daxil olan təbii yerlərin sayı, qorunan ərazilər, təbii mühitin keyfiyyəti və ölkədə fauna və floranın zənginliyi daxildir [1].

2008-2009-cu illərin global maliyyə iqtisadi böhranından sonra turizm sənayesi dünya regionlarında ardıcıl artım tempini göstərir. Ümumdünya Turizm Təşkilatının (UNWTO) məlumatına görə, 2016-cı ildə dünyanın bütün turistik istiqamətlərində beynəlxalq turist gəlişlərin sayı 1 mlrd. 235 mln. çatmışdır, bu da 2015-ci il ilə müqayisədə 3,9% çoxdur [3]. UNWTO-nun (ÜTT) Dünya Turizm Barometrinin son statistik məlumatlarına görə, 2017-ci ilin ilk 6 ayı ərzində beynəlxalq turist gəlişlərin sayı 598 milyona çatıb. Bu isə 2016-cı ilin eyni dövrü ilə müqayisədə 36 milyon və ya 6% turist çoxdur [5]. UNWTO proqnozlarına görə, 2020-ci ildə beynəlxalq turist gəlişlərin sayı 1,6 mlrd. çatacaq, turistlərin gündəlik xərcləri isə 5 mlrd.doll. həcmində olacaq.

Səyahət və turizm üzrə statistik məlumatların təhlili göstərir ki, turizm sənayesi dinamik inkişaf edir. 2016-cı ildə beynəlxalq turizmdən olan gəlirlər 1,5 trilyon doll. keçib. Asia-Sakit okean regionu yaxşı artım tempi (2016-cı il üçün + 8%) göstərdi, bu da oradakı ölkələrin milli iqtisadiyyatlarının sürətli inkişafı ilə izah oluna bilər. Bu isə öz növbəsində regionda beynəlxalq turizmin inkişafını təmin edir. Amma turizm sahəsində aparıcı mövqeyi, əvvəlki kimi, Avropa qoruyub saxlamaqdadır, oradakı artım +2 %. Amerika regionu +4 %, Yaxın Şərqdə isə turistik tələbat bölgələr üzrə bərabər paylanmır və orta hesabla -4 % təşkil edir.

Statistik göstəricilərə əsasən, 2016-cı ildə Azərbaycana 2 milyon 242 min turist gəlib, bu da əvvəlki il ilə müqayisədə 12% çoxdur. AR Mədəniyyət və Turizm Nazirliyinin hesablamaları və ilin ilk aylarının məlumatları göstərir ki, 2017-ci ildə turist sahəsində 25 % çox artım olmalıdır.

Dünya İqtisadi Forumunun (World Economic Forum – WEF, 2015) hesablamalarına görə, turizm sahəsində rəqabətqabiliyyətliyi reytingində Ətraf mühitin dayanıqlılığı (ƏMD) subindeksi üzrə dünyanın 141 ölkəsi arasında Azərbaycan 94-cü (3.8 bal), Gürcüstan isə 52-ci yerdədir (4.3 bal). İlk onluqda 5.63 balla 1-ci yerdə İsveçrə, 5.31 balla İrlandiya 2-ci və 5.25 balla isə Finlandiya 3-cü mövqedə yerləşir (Cədvəl 1).

Cədvəl 1

Dünyanın 10 ilk ölkələri üzrə ƏMD qiymətləndirilməsi (1-7 bala kimi) [4]

Yeri	Ölkə	Qiymətləndirilmə (ballar)
1	İsveçrə	5.63
2	İrlandiya	5.31
3	Finlandiya	5.25
4	Lüksemburq	5.23
5	Norveç	5.22
6	Seyşel adaları	5.17
7	Macarıstan	5.16
8	Avstriya	5.13
9	İsveç	5.03
10	Yeni Zelandiya	4.94

Hal hazırda, bu reytingin təhlilini WEF iki ildə bir dəfə keçirir. 2015-in reytingi (TTCI indeksi) 90 göstəricinin 14 indikatorlarda (subindekslərdə) qruplaşdırılmasına əsaslanıb. Bu elementlər isə, öz növbəsində, turizm sektorunun tənzimlənməsi, ətraf mühitin mühafizəsi standartları, ətraf mühitin mühafizəsi qaydalarının tətbiq edilməsi, insan, mədəni və təbii resurslar kimi indikatorları təşkil edir. TTCI səyahət və turizm sektorunun inkişafında ölkələr arasında düzgün müqayisə etmə imkanı verir [2]. TTCI-in hesablanması üçün məlumat WEF-in keçirdiyi sahibkarlar arasında sorğulara, müxtəlif mənbələrdən və ixtisaslaşdırılmış təşkilatların statistik göstəricilərinə əsaslanır (UNWTO, WTTC, Deloitte, IATA və s.).

Azərbaycanın Səyahət və turizm rəqabətqabiliyyətliyi göstəricilərinə əsasən Ətraf mühitin dayanıqlılığı və Təbii ehtiyatları indikatorları Gürcüstan ilə müqayisə edilib. Ətraf mühitin mühafizəsi standartlarının sərtliliyinə və ətraf mühitin mühafizəsi qaydalarının əməl edilməsinə

görə AR hər iki halda 3.9 balla irəlidedir, GR isə 3.3 bala malikdir. Müqavilələrin ratifikasiyası indikatoruna görə isə GR 87-ci yerdədir, AR – 128-ci mövqedədir. Ətraf mühitin təhlükə altında olan flora və fauna növləri (bütün növlərin %-ı) Azərbaycan 4.8 balla, Gürcüstan isə 5.6 balla qiymətləndiriliblər və müvafiq olaraq dünyada 59-cu və 81 yerlərdədilər. Faizlə göstərilən və ildən ilə meşə örtüyünün dəyişməsi indikatoruna görə Azərbaycanda nisbətən daha sürətlə baş verir və -0.4%, Gürcüstanda isə -0.1% azalır. Təbii ehtiyatlar bölməsində ümumi məlum olan növlərə görə AR 82-ci yerdə, GR isə 104-cü yerdədir. Qeyd etmək lazımdır ki, ölkə ərazilərinin faizindən ümumi mühafizə olunan ərazilər Azərbaycanda daha çoxdur və 7.4%-dir, Gürcüstanda isə bu rəqəm 3.7%-dir. Eyni zamanda, təbii turizmə tələbat rəqəminə görə GR 84-cü yerdədir. Ətraf mühitin keyfiyyəti də həmin ölkədə WEF tərəfindən daha yuxarı səviyyədə göstərilib və 4.5 balla, Azərbaycanda isə 4.1 balla dəyərləndirilib.

WEF hər ölkə üçün turizm məsələlərini tənzimləyən qanunları və siyasəti, təbii resurslar ilə təmin olunması, ətraf mühitin dayanıqlılığı və s. amillər əsasında reytingi bilavasitə bu sahənin inkişafına təsirini göstərən çox saylı elementlərin əsasında səyahət və turizm sektorunda ölkənin rəqəbatqabiliyyətliliyini qiymətləndirməsinə, dünya ölkələri və başqa bölgələrlə müqayisə edilməsinə və bu sahədə müvafiq tədbirlərin görülməsinə imkan verir.

ƏDƏBİYYAT

1. Azərbaycan Respublikasında turizm sektorunun rəqəbatqabiliyyətliliyinin yüksəldilməsi problemləri. UNDP-AR. Bakı -2009. -58 s.
2. Бандурин А.В., Шилин А.Н. Индекс конкурентоспособности туристской дестинации // Транспортное дело России. – 2012, № 6-1. - с.72-74.
3. Интерфакс туризм. <http://tourism.interfax.ru/ru/news/articles/38745/>
4. World Economic Forum. The Travel & Tourism Competitiveness Report 2015.http://www3.weforum.org/docs/TT15/WEF_Global_Travel&Tourism_Report_2015.pdf
5. World Tourism Organization. <http://media.unwto.org>.

XX ƏSR AZƏRBAYCAN ROMANTİZMINİN TARIXİ KÖKLƏRİ VƏ İDEYA-BƏDİİ QAYNAQLARI

Səba Namazova
Gəncə Dövlət Universiteti

XX əsrin əvvəllərinin ədəbi düşüncəsini əks etdirən əsərlər mövzu və ideyaca zəngin, sosial-əxlaqi problemlərin bədii əksi baxımından geniş olmaqla yanaşı, forma, janr, sənətkarlıq imkanları, poetik dil və üslub cəhətdən də tamamilə yeni, orijinal xüsusiyyətlərə malik idi. Bu çoxçeşidlilik və orijinallıq yalnız yeni formalaşan şeirin inqilabi-satirik ruhundan qaynaqlanırdı, həmçinin klassik ədəbiyyatımızdakı romantik xəttə bilavasitə bağlı olan poeziyanın da səciyyəvi cizgilərindən sayılır.

XX əsr Azərbaycan romantizminin formalaşma tarixi, bədii-estetik prinsipləri, romantik sənətkarların həyat və yaradıcılıq yolu, ədəbi-nəzəri görüşləri ədəbiyyatşünaslıq elmində diqqət mərkəzinə çəkilmiş, məsələyə müxtəlif müstəvilərdə elmi yanaşmalar olmuşdur. Mir Cəlal, Cəfər Xəndan, Məmməd Cəfər, Əziz Mirəhmədov, Kamal Talıbzadə, Məsud Əlioğlu, Yaşar Qarayev, Kamran Əliyev kimi ədəbiyyatşünaslığın ayrı-ayrı nəsillərini təmsil edən görkəmli alimlərin tədqiqatlarında Azərbaycan romantiklərinin həyat və yaradıcılığı araşdırma obyektinə seçilmişdir. Bununla belə, ötən əsrin əvvəllərinin romantik poeziyasının bir sıra mühüm qatlarının araşdırılmasına ciddi ehtiyac vardır.

XX yüzilin başlanğıcının Azərbaycan poeziyası əsasən iki xətt üzrə inkişaf edirdi. Onlardan biri böyük xalq şairi Sabir tərəfindən yaradılmış inqilabi-satirik şeir məktəbi, digəri isə Məhəmməd Hadi, Hüseyn Cavid, Abbas Səhhət, Abdulla Şaiq kimi qüdrətli qələm sahiblərinin yaradıcılığı zəminində formalaşan lirik-romantik şeir xətti olmuşdur.

Keçən əsrin əvvəllərində Azərbaycan şeirində lirik-romantik xətt yüksək inkişaf səviyyəsinə çatmışdı. Belə ki, romantik poeziya Məhəmməd Hadi, Hüseyn Cavid, Əli bəy Hüseynzadə, Abbas Səhhət, Abdulla Şaiq kimi görkəmli sənətkarların yaradıcılığı ilə yüksəlir, mövzu və ideyaca, zəngin poetik boyaları, forma, janr, bədii dil və üslub vasitələri baxımından seçilir, milli şeirin panoramını bununla tamamlayırdı. Bir sözlə, o dövrün romantik poeziyası özünə ideya-estetik prinsiplərə malik idi.

Qeyd edək ki, bədii yaradıcılıqda həyat həqiqətlərinin olduğu kimi təqdiminə əsaslanan realist üslubla həmin həqiqətləri hiss və həyəcanlar vasitəsilə ifadə edən romantik istiqamət arasında forma baxımından fərqlər özünü göstərsə də, onları bir-birinə bağlayan məqamlar da yox deyildi. Digər tərəfdən, realist və romantik təsvir üsullarının hər biri xalqın tarixi inkişafına xidmət göstərmiş, beləliklə, dövrün hadisəsinə çevrilmişdir.

Professor Yaşar Qarayevin təbirincə, “XX əsr Azərbaycan romantizminin təbiətini bütünlükdə və ən dərinədən xarakterizə edən xalq, millət miqyasında azadlıq hərəkatı ilə bağlılıq və milli-mənəvi müstəqillik uğrunda mübarizə enerjisi idi. Yeni romantizmin maarifçiliyi də, ondakı istiqlal ehtiraslarının möhtəşəmliyi də onların məhz bu ümummilli vahid məqsədə nə dərəcədə xidmət edə bilmələri ilə global sosial miqyaslar kəsb edirdi: orta əsrlərin böyük fəlsəfi varisi olmaqla bərabər: o, antifeodal bir cərəyan kimi maarifçilikdən və antiburjua bir cərəyan kimi inqilabi demokratiyadan bəhrələnirdi. Dövrün özünün bir sıra obyektiv nəzəri tədqiqatlarında bu romantizm xalqın bədii fikir tarixi ilə ifadə olunan vətəndaşlıq tarixinin parlaq səhifələrindən biri kimi xarakterizə olunur” [1, 398].

Görkəmli romantik sənətkarlardan olan Əli bəy Hüseynzadənin milli təəssübkeşliyin ifadəsi olan poetik yaradıcılığı qısa zaman ərzində Azərbaycan ədəbi-ictimai fikrinə güclü bir istiqlal nəfəsi bəxş etmişdi. Onun “Həyat” qəzeti və “Füyuzat” jurnalı ətrafında formalaşdırdığı romantik şeir məktəbi öz ətrafına Məhəmməd Hadi, Abbas Səhhət, Hüseyn Cavid, Abdulla Şaiq, Əliabbas Müznib, Abdulla Sur, Əlipaşa Səbur kimi istedadlı qələm sahiblərini toplamışdı. Professor Şamil Vəliyev sənətkarın ədəbi, estetik düşüncələrini belə xarakterizə etmişdi:

“Əli bəy Hüseynzadənin romantik ədəbiyyata dair düşüncələri, nəzəri-estetik konsepsiyası və “Füyuzat”da çıxan bədii ədəbiyyat materialları Azərbaycanda ədəbi prosesə ciddi təsir edə bildi. Bu təsir təkcə milli ədəbi fikirdə romantik təfəkkür tərzini və bədii metodunun reallaşması ilə nəticələnmədi, həm də M.Hadi, H.Cavid, A.Səhhət, A.Şaiq, A.Divanbəyov, S.Səlimi, Ə.Səbur, S.Mənsur və başqa romantiklərin yaradıcılıq uğurlarına səbəb oldu...” [2, 113].

Əli bəy Hüseynzadənin hələ 1905-ci ildə “Həyat” qəzetinin ilk sayında yer alan “Qəzetəmizin məsləki” adlı məqaləsindən sətiirlərə də diqqət edək: “Müsəlmanınız, onun üçün dünyanın hər neresində xeyirxahi bulunduğumuz din qardaşlarımız tərəqqi etsə, biz o tərəqqiyi əz canı dil alqışlarız. Türküz, binaənəleyh türküz. Türkün hər yerdə tərəqqi və təkamül ilə məsud olmasını arzu eyləriz” [3].

O dövrdə Azərbaycan romantik şeirində qələmi ilə parlayan qüdrətli yaradıcı simalardan biri olan Məhəmməd Hadi də millətin azadlıq ruhunu əks etdirən əsərlərini bir-birinin ardınca mətbuat səhifələrində dərc etdirirdi. XX əsrin ilk onilliyinin ortalarında Azərbaycanda milli dövlətin yaranması arzusu da romantik şeirin başlıca mövzularından birinə çevrilmişdi.

Məlumdur ki, 1905-1907-ci illər Rusiya burjuva-demokratik inqilabından sonra ictimai fikirdə yaranan oyanış meyilləri Azərbaycan romantiklərinin digər nümayəndələrinin də ədəbi fəaliyyətinə qüvvətli şəkildə nüfuz etmişdi. Xalqın məruz qaldığı əsarətdən doğan şikayət motivləri Hüseyn Cavidin, Əliabbas Müznibin, Əlipaşa Səburun yaradıcılığında geniş yer alırdı. Abdulla Şaiqin o dövrlərdə məhz həmin ovqata köklənmiş poeziyası həmvətənlərini də öz misraları vasitəsilə bu yolda səfərbərliyə səsləyirdi. Ümumiyyətlə, Vətənə məhəbbət ideyasının son dərəcə güclü şəkildə tərənnümü Məhəmməd Hadi və Abdulla Şaiq lirikasının səciyyəvi cəhəti olmuşdur.

Bununla yanaşı, milli romantik şeirdə peyzaj lirikası təbiət gözəlliklərinin bədii əksi ilə məhdudlaşmayaraq mühüm sosial-siyasi ideyaların, estetik problemlərin də ifadəsinə xidmət etmişdir.

Cəfər Cabbarlının istiqlal mövzulu, 1918-1920-ci illərin inqilabi, romantik baxışlarını qabarıq şəkildə ifadə edən “Sevdiyim”, “Azərbaycan bayrağına”, “Sevimli ölkəm”, “Salam” şeirləri dövrün simvolikasının bədii əksi sayıla bilər.

Romantizmin ustadı Hüseyn Cavidin poetik irsi fikir, ideya, məzmun, fəlsəfi tutum etibarilə misilsizdir və klassik Azərbaycan ədəbiyyatı ilə müasir bədii düşüncənin arasında yeni bir mərhələni təşkil edir. Ədibin zəngin yaradıcılığı hər zaman ədəbiyyatşünaslığın diqqət mərkəzində olmuş, onun sənətkarlıq məsələlərinin tədqiqinə məxsusi yanaşılmışdır. Son dərəcə dərin məzmunu, fəlsəfi mühakimələrin genişliyinə, zəngin obrazlar qalereyasına malik Cavid yaradıcılığı hər bir dövrün ədəbi-ictimai fikrində hədsiz maraq və rəğbət doğurmuş, əsərlərinin ictimai mənası araşdırma obyektinə seçilmişdir.

ƏDƏBİYYAT

1. Qarayev Y. Azərbaycan ədəbiyyatı XIX və XX yüzillər. Bakı: Elm, 2002
2. Vəliyev Ş. Füyuzat ədəbi məktəbi. Bakı, 1999
3. “Həyat” qəzeti, 1905, № 1

PEDAQOJI DISKURS «TƏHSİL» KONSEPTİNİN ƏSAS REALİZƏ MÜHİTİ KİMİ

Sevinc Ağayeva

ADU

«Təhsil» konseptinə bilavasitə təhsilin alınması, tədris prosesinin təşkili və b.k. başqa komponentlərlə yanaşı bir sıra başqa subkonseptlər də daxildir və onlar bilavasitə prosesin özü ilə deyil, insanın təhsilli olub-olmaması və bundan irəli gələn statusa yiyələnib-yiyələnməməsi ilə bağlıdır. Məsələn, ziyalı anlayışı «təhsil» nəticəsinin bir hissəsini özündə əks etdirdiyindən onun subkonsepti qismində çıxış edir. Azərbaycan dilinin izahlı lüğətinə görə «Ziyalı – Elm, texnika, mədəniyyət sahəsində təhsilə və xüsusi biliyə malik olan və aqli əməklə məşğul olan adam. Ümumiyyətlə oxumuş, mədəni, savadlı adam»a deyilir (2, s.345). Əlbəttə, bu anlayışın məzmunu yalnız göstərilənlə bitmir. Azərbaycan Sovet Ensiklopediyasında verilən izah da əsasən yuxarıdakı ilə səsləşir (Bax: 3, s.331). Ziyalı ləkseminin başqa bir mənası «açıq, aydın, nurlu, işıqlı»dır (2, s.345) və bu mənə «təhsil» konseptosferasına daxil deyil, daha doğrusu onun əhatə dairəsi kənarındadır. «Bilik» konsepti də «təhsil» konseptosferasına daxil olub, «təhsil» konseptinin birbaşa prosesin gedişi ilə bağlı olmayan subkonsepti qismində götürülə bilər.

Konsept müəyyən linqvomədəni mühitdə mövcud olub tədricən formalaşır və müəyyən «qəlibə» düşüb milli şüurda möhkəmlənəndən sonra nisbətən konservativləşir, yəni konkret zaman kəsiyində dəyişikliklərə az məruz qalır. Konsept milli köklər zəminində nə qədər çox mövcud olursa, onun konservativliyi bir o qədər çox olur. Bununla belə konseptosferaya daim yeni mənə çalarları daxil olur, çünki bu, insanın və həyat sahələrinin intensiv inkişafı ilə bağlıdır və həyatda baş verən dəyişikliklər həmin konseptosferada əksini tapmaya bilməz. Əlbəttə, hər yeni çalara, mənaya yeni «ad» verilmir, mövcud adların mənə tutumu dil daşıyıcıların şüurunda yenilənir, dil daşıyıcıları arasında əlaqə vasitəsi isə dilin özüdür. «O, bir tərəfdən, verbal (şifahi) məlumatı göndərənə onu alanın, adresatın qarşılıqlı əlaqəsini təmin edir» (1, s.44). Məsələn, Şərq aləmində məktəb dedikdə uzun müddət mollaxanalar, müqəddəs kitab əsasında elementar savadın verildiyi yer nəzərdə tutulurdusa, XIX əsrin sonu - XX əsrin əvvəllərində bu, yeni tipli (üsuli-cədid) məktəbləri, rusların yerli əhali üçün açdığı dünyəvi məktəblər idi. Sovet dövründə isə Azərbaycan mühitində məktəb artıq dünyəvi biliklər verən təhsil müəssisəsi kimi qavranılmağa başladı və onun «ibtidai məktəb», «natamam orta məktəb», «orta məktəb», «ali məktəb» kimi komponentləri fərqləndirildi. Bundan başqa, təhsil prosesinin müddəti ilə bağlı «natamam orta məktəb» «yeddiillik», «səkkizillik», «doqquzillik» də adlandırılmışdı. «Məktəb» anlayışının məzmununda gedən dəyişikliklər bütövlükdə konseptosferaların və o cümlədən «təhsil» konseptosferasının zamanla bağlılığını və müəyyən dövrlərdə daha çox, müəyyən dövrlərdə isə daha az mütəhərrikliliyini göstərir.

XX əsrin sonlarından Azərbaycan təhsil sistemində gedən islahatlar «təhsil» konseptosferasında güclü dəyişikliklərə səbəb olmuşdur. Azərbaycan təhsil sisteminin Avropa təhsil sistemində yaxınlaşdırılmasının zəruriliyi sistemin məzmununda ciddi dəyişiklikləri labüdləşdirdi. Qloballaşma proseslərinin təsiri altında gedən bu proseslər Qərb təhsili sistemindən bir çox konseptlərin və onların komponentlərinin alınması ilə nəticələndi.

«Təhsil» konsepti institusional olan pedaqoji diskursda daha dolğun representasiya olunur. «Diskursu işlənmə dairəsinə görə də, yəni müəyyən sosial qrup üçün daha səciyyəvi olub, başqa dil daşıyıcıları üçün tam açılması çətin olan tekst və kontekst kimi götürərək institusional diskursu fərqləndirmək olar» (4, s.20).

Pedaqoji diskurs tipinə görə institusional, məzmununa görə şəxsiyyətə yönümlüdür. Pedaqoji diskurs haqqında bir sistem kimi bitkin təsəvvür yaratmağa cəhd edərək biz onun kompetent, struktur, funksional və integrativ aspektlərini fərqləndirməliyəmiz və bu zaman aşağıdakı

tələblər nəzərə alınmalıdır: sistemi hərtərəfli dərk etmək üçün hər şeydən əvvəl onun daxili quruluşunu, yəni onun hansı komponentlərdən əmələ gəldiyini, onun strukturu və funksiyalarının necə olduğunu, ona bitkinliyi və nisbi müstəqilliyi təmin edən gücü, amilləri öyrənmək lazımdır.

Pedaqoji diskurs tədris müəssisəsinin təhsil mühitində formalaşır və işlədilir. Onun iştirakçıları təhsil xidmətlərini təqdim edənlər və onu alanlardır, yəni bu diskurs növündə tədris prosesinin bütün üzvləri iştirak edirlər. Onlar arasında bütün əlaqə növləri: psixoloji, şəxslərəarası, sosial, tərbiyəvi, təsir, münaqişə və s. müşahidə olunur. Məsələn, proses iştirakçılarından biri müəllimdir. O, ünsiyyət predmetini (dərsin mövzusunun, bununla bağlı konkret nitq situasinya, dialoqu) seçir, şagirdlərə öyrədən-öyrənən dialoquna qoşulmağa icazə verir, istədiyi vaxt kontaktı dayandırır. O həm nitq aktının həyata keçirilməsinin, həm də nitq aktları ilə mübadiləsinin müddətini və vaxtını (özünün və şagirdlərin) müəyyənləşdirir. Şagirdlərdən qarşılıqlı münasibətlərdə və ünsiyyətdə iştirakda fəallıq, yəni konkret situasiyaya müvafiq olaraq nitq aktına qoşulmaq (soruşmaq, izah etmək, xahiş etmək, qiymətləndirmək); öz nitq aktlarının uğuruna görə cavabdehlik gözlənilir. Müəllim pedaqoji diskurs çərçivəsində kommunikativ hadisənin gedişinə nəzarət edir. O, arzu olunan sosial əhəmiyyətli nəticəyə çatmaq üçün nəzərdə tutulan məqsəddən yayınmağa yol vermir. Əgər ünsiyyət və qarşılıqlı münasibətlərdə maneələr yaranarsa, onları aradan qaldırmaq üçün funksional nitq strategiyaları axtarır.

Pedaqoji diskursun presedentli mətnlərinə, hər şeydən əvvəl, məktəb dərslikləri və müntəxəbatlar, şagirdlərin davranış qaydaları, həmçinin uşaq kitablarının mətnləri, məşhur bədii və multiplikasiya filmlərinin süjetləri, mahnı mətnləri, atalar sözləri, dərs mövzuları, bilik sahələrinə, müəllim və şagird münasibətlərinə aid aforizmlər aiddir.

Pedaqoji diskursun janrları ya bu və ya digər əlamətlər əsasında qurulmuş deduktiv metod çərçivəsində (məsələn, məqsəd, iştirakçıların tipləri, ssenarilərin tipləri, rituallaşma dərəcəsi və s.), ya da formalaşmış və real mövcud olan ünsiyyət formaları əsasında fərqləndirilə bilər. Sonuncular üçün prototipik vahidlər (dərs, mühazirə, imtahan, valideyn iclası, disput, valideyn və uşağın, müəllim və şagirdin söhbəti və b.) fərqləndirmək olar. Ən mühüm diskurs janrları növlərə bölünür (adi dərs, dərs-ekskursiya, zaçot dərs və b.). Pedaqoji diskursun janrları onun strategiyası ilə sıx bağlıdır.

Təhsil freyminin Britaniya, Amerika və Azərbaycan pedaqoji diskursunda representasiyasını nəzərdən keçirək. Bu freym məhz pedaqoji diskursda aktuallaşır və onun üçün diskursyaradandır. Bu freym realizəsini institusional diskurs mövqeyindən və onun müvafiq olaraq V.İ.Karasikin təklif etdiyi təsvir parametrlərindən (iştirakçıların tipləri, xronotop, məqsəd, strategiya, janr və s.) çıxış edərək nəzərdən keçirmək məqsəduyğundur (9).

Amerika və Britaniya pedaqoji diskursunun iştirakçı tipləri orta məktəb çərçivəsində müəllim və şagird, ali məktəb çərçivəsində isə tələbə və müəllimdir. Pedaqoji diskursun xronotopuna və müvafiq olaraq «təhsil» konseptinə gəldikdə isə, V.İ.Karasikin fikrincə, o, dəqiq fərqləndirilmişdir: bu, tədris prosesinə ayrılan vaxt (məktəbdə dərs, universitetdə mühazirə) və müvafiq prosesin getdiyi yerdir (məktəb, sinif, tədris auditoriyası) (9).

«Orta məktəb» aspektinin və onun sektoru «şagird»in açılmasında fərqləri nəzərdən keçirək:

- Amerika pedaqoji diskursunda: student, pupil, dropout, preppie, el- hi student, freshman, senior, sophomore, upperclassman və b.
- Britaniya pedaqoji diskursunda: pupil, school-leaver, head boy/girl, gown boy, monitor və b.
- Azərbaycan pedaqoji diskursunda: şagird, yuxarı sinif şagirdi, məzun və b.

Amerika pedaqoji diskursunda «müəllim» sektorunun aktivləşməsində biz onun aşağıdakı «əlamətlərini» fərqləndiririk: instructor, substitute və b. Təbii ki, Britaniya pedaqoji diskursunda bu sektor Britaniya təhsil sisteminə uyğun əlamətlərlə təmsil olunur. Burada biz bunları fərqləndiririk: teacher, coach, supply teacher, peripatetic teacher və b. Azərbaycan pedaqoji diskursunda bu sektor aşağıdakı əlamətlərlə təmsil olunmuşdur: müəllim, tədris hissə müdiri, sinif rəhbəri və s.

«Ali məktəb» aspektinin pedaqoji diskursda realizə olunması zamanı «müəllim» və «tələbə» kimi sektorların aktivləşməsi baş verir. Amerika pedaqoji diskursunda tipik nümayəndə kimi «müəllim» aşağıdakı variantlarla təmsil olunmuşdur: associate professor, full professor, professor, fellow və b. Britaniya linqvomədəniyyətində bu aşağıdakı variantlardır: lecturer, reader, assistant professor, fellow, don və b. Azərbaycan linqvomədəniyyətində: müəllim, baş müəllim, dosent, dekan, dekan müavini, metodist, professor və b.

«Təhsil» konseptinin «tələbə» sektoru situasiyadan asılı olaraq müxtəlif üsullarla təmsil oluna bilər: freshman, sophomore, junior student, senior student və b. Britaniya dil şüurunda bunlar belə variantlar ola bilər: first/second/third year student, undergraduate və b. Azərbaycan ənənəsində bu sektor bu kimi variantlarla təmsil olunur: abituriyent, tələbə, magistrant, məzun, doktorant və b.

Nəzərdən keçirdiyimiz pedaqoji diskurslarda (Azərbaycan, Britaniya, Amerika) tədris prosesi vaxtını özündə ehtiva edən sektorlar təhsil sahəsinin həmin qəçmətinin bu və ya digər linqvomədəniyyətdə spesifikliyindən asılı olaraq aktivləşir. Məsələn, hətta bir linqvomədəniyyət çərçivəsində «universitet mühazirəsi» sektorunu bildiren «qoşa saat» xronotop slotu fərqli ola bilər. Belə ki, Azərbaycan ali məktəblərində son dövrlərə qədər «qoşa saat» 80 dəqiqə, ondan əvvəl 90 dəqiqə idi, hazırda iki 45 dəq. ibarət dərslərdir. Zaman müddəti fərqi baxmayaraq bu zaman kəsikləri vahid anlayışla (qoşa saat) bildirilir.

Pedaqoji diskursun realizə olunduğu yer də təhsil sahəsinin milli-mədəni spesifikliyindən asılıdır. Belə ki, «məktəb» subfreyminin aktivləşməsi zamanı biz aşağıdakı məktəb tipləri ilə rastlaşırıq:

- Amerika pedaqoji diskursunda: public school, kindergarten, nursery school, private school, high school və b.
- Britaniya pedaqoji diskursunda: state school, public school, middle school, independent school, primary school və b.
- Azərbaycan pedaqoji diskursunda: ibtidai məktəb, orta məktəb, internat məktəb, musiqi məktəbi, özəl məktəb və b.

Bu konsept öz mahiyyətinə görə universal olduğundan bu diskursun məqsədləri və strategiyaları diqqət mərkəzimizdə olan linqvomədəniyyətlərdə əsasən üst-üstə düşürlər. Nəzərdən keçirilən freymdə pedaqoji diskursun janrları ümumiyyətlə əsasən pedaqoji diskursa xas olan bir neçə əsas janrlarla məhdudlaşır: lesson, lecture, seminar, examination, tutorial, pedaqoji şura, valideyn iclası, kollokvium və b. Və bu janrların məzmunu birinci növbədə milli-mədəni spesifikliklə müəyyənləşir.

Beləliklə, «təhsil» konsepti ətrafında təşkil olunmuş «təhsil» freymi Amerika, Britaniya və Azərbaycan pedaqoji diskursunda öz milli-mədəni məzmunu ilə representasiya olunur.

ƏDƏBİYYAT

1. Aydəmirova A. Dil və mədəniyyətin qarşılıqlı münasibətləri linqvokulturoloji problem kimi // Elmi xəbərlər. Azərbaycan dillər universiteti. 2014. № 2, s.43-49.
2. Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti. II cild. Bakı: Elm, 1980.
3. Azərbaycan sovet ensiklopediası. IV cild. Bakı: 1980.
4. Məmmədşad A. Hərbi diskursun pragmatikistik tədqiqi (ingilis dilinin materialları üzrə). Filol.üzrə f.d. diss. avtoreferatı. Bakı: 2016, 24 s.

5. Langacker, R. Foundations of Cognitive Grammar. - Vol. 1/ Theoretical Prerequisites. - Stanford (Cal): Stanford University Press, 1987.- 412 p.
6. Lacoff F.G. Women, Fire and Dangerous Things: What Categories Reveal about the Mind. Chicago - London: The University of Chicago Press, 1990, 614 p.
7. Fauconnier G., Turner, M. Conceptual Projection and Middle Spaces / <http://www.cogni.ucad.edu/research/files/technical/9401.ps>
8. Ungerer, F.S. Introduction to Cognitive Linguistics [Text] / F.S. Ungerer. - London, New York: Longman, 1996. - 306 p.
9. Карасик В.И. Языковой круг: личность, концепты, дискурс. — Волгоград: Перемена, 2002.
10. Тарасова, И.А. Категории когнитивной лингвистики в исследовании идиостиля // <http://www.ssu.samara.ruvestnik/gum/2004web/yaz/20041601.html>.
11. Филлмор Ч. Дж. Фреймы и семантика понимания // Новое в зарубежной лингвистике. - Вып. 23. - М.: Прогресс, 1988.-С. 52-93 – с. 54.

XARICI DILLƏRİN İXTİSAS FAKÜLTƏLƏRİNDƏ TƏLƏBƏYÖNÜMLÜ TƏDRİSİ

Sevinc Namətova

ADU

Azərbaycanın dünyanın müxtəlif ölkələri ilə çoxşaxəli əlaqələrin inkişaf etdiyi bir zamanda ölkəmizdə xarici dilləri, xüsusilə də global səviyyədə əsas ünsiyyət vasitəsi olan İngilis dilini öyrənən şəxslərin sayı günü-gündən artmaqdadır. Azərbaycan Dillər Universiteti xarici dil müəllimləri, professional tərcüməçi və filoloqların hazırlanması ilə məşğul olan ali təhsil müəssisəsidir. Məzunlarımız beynəlxalq və mədəniyyətlərarası səviyyədə effektiv fəaliyyət göstərmək bacarığına malik olmalıdırlar.

Tələbəyönümlü yanaşmanın əsasını tələbələrin dərk etmə bacarıqlarının inkişaf etdirilməsi, bilik və bacarıqların müstəqil şəkildə əlaqələndirilməsi, informasiya məkanına inteqrasiya bacarıqlarının inkişaf etdirilməsi, əldə olunmuş məlumatların müstəqil şəkildə təhlil edilməsi, müstəqil şəkildə fərziyyə irəli sürmə bilmək, mövcud problemləsin həlli istiqamətlərinin müəyyənləşdirilməsinə dair qərarlar qəbul edə bilmək, qabiliyyətinin möhkəmləndirilməsi, təqdimat təfəkkürün, yaradıcı, eləcə də tədqiqat fəaliyyətinin inkişaf etdirilməsi kimi faktorlar təşkil edir. Real dil mühitinin olmadığı bir şəraitdə müəllim tələbələr üçün bir növ nümunə olmalıdır. Müəllim həm dil daşıyıcıları, həm də dildən ünsiyyət vasitəsi kimi istifadə edən, lakin dil daşıyıcısı olmayan şəxslərlə ünsiyyətə girərək onların professional maraqları çərçivəsində olan mövzular ətrafında söhbət etməyə qabil olmalıdır. Müəllimin dil vasitələri və diskursu tənzimləyən strukturlardan istifadə etmə strategiyaları maksimum dərəcədə lingvistik baxımdan savadlı olan dil daşıyıcılarının strategiyalarına uyğun olmalıdır. Buna nail olmaq üçün mövcud tədris şəraitində ciddi islahatlar aparılmalıdır. Zənnimizcə, dillərin tədrisinə tələbəyönümlü yanaşmanın tətbiqi bu islahatların ən önəmlisidir. “Tələbəyönümlülük” (“learner-centredness”) termininin tarixini araşdırarkən ingilis dilində son zamanlar bu terminə kifayət qədər tez-tez rast gəldiyimizi qeyd etməliyik. Lakin, onu da qeyd etmək lazımdır ki, “learner-centredness” termini müxtəlif tədris kontekstlərində tam fərqli şəkildə başa düşülür. Bu cür şəraitdə yeni ideyaların təcürbəyə tətbiq edilməsi olduqca vacib və aktualdır.

Xarici dil müəllimləri nəzərə almalıdırlar ki, tələbələrin inkişafında onların rolu olduqca əhəmiyyətlidir. Lakin onu da nəzərə almaq lazımdır ki, hər hansı bir fənni müəllim olmadan, müstəqil şəkildə öyrənmək mümkün olduğu halda, tələbəsiz müəllimlik etmək qeyri-mümkündür. Müəllimlər tələbələri öyrədə, onları hazırladıra bilər, lakin müəllim tələbələri inkişaf etdirə bilməz, onlar özləri müstəqil şəkildə inkişaf etməlidirlər. “Tələbəyönümlü” tədrisin necə təşkil edilməsi haqqında fikirlərdə fərqlilik mövcuddur. Dil tədrisi sahəsində çalışan bəzi mütəxəssislər tələbəyönümlü tədris dedikdə tələbələrin tamamilə nəzarətsiz şəkildə istədikləri kimi hərəkət etdiklərini başa düşürlər. Bu tamamilə yanlışdır. Nəzərə almaq lazımdır ki, tələbəyönümlü yanaşma ənənəvi, lakin günün tələbələrinə tamamilə zidd olan müəllimləyən didaktik üsullardan tədricən uzaqlaşma və daha çevik, tələbələrin maraq və tələbatları üzərində qurularaq onların təqdimat təfəkkürünün inkişaf etdirilməsi istiqamətində təşkil edilməsini də nəzərdə tutur. Tələbə yönümlü yanaşmanın əsas məzhi tələbələrin müəyyən problemlərin həllinə, əldə olunmuş bilikləri praktikaya tətbiq etmək maraqlarını stimullaşdırmaq, tədrisin hər bir mərhələsində müvafiq balans saxlamaq şərti bir və ya bir sıra problemlərin həllinə nail olmaq, başqa sözlə, bilikləri praktikaya tətbiq etmək, tədrisin hər bir mərhələsində müvafiq balans gözləməklə akademik və pragmatik bilikləri birləşdirməkdən ibarətdir. Onu da vurğulamaq lazımdır ki, dillərin tədrisi sahəsində çalışan mütəxəssislərin böyük əksəriyyəti tələbə-yönümlülük ideyasını alqışlayır və bu ideyanın vacibliyini xarici dillərin tədrisində keyfiyyətin təkmilləşdirilməsində görür. Dillərin tələbəyönümlü tədrisinin (learner outcomes) üstünlüklərindən biri tələbələrin əldə edəcekləri nailiyyətlərin nəzərə alınması üzərində qurulmasıdır. Dillərin tədrisi prosesi və mənimləmə metodları tələbələrin nəzərdə tutulmuş nailiyyətlərinin əldə etməsini təmin etməlidir. Xarici dillərin tədrisi sistemi bütövlükdə tələbəyönümlü olmalı və buna müvafiq olaraq dillərin tədrisi metodları tələbələrin maraq və tələbatlarını nəzərə almaqla seçilməlidir.

Müvəffəqiyyəti təmin edən əsas amillərdən biri məqsəd və ya məqsədlərin düzgün müəyyənəşdirilməsidir. Məqsədlər və gözlənilən nəticələr aydın və konkret olmalıdır. Həm dil müəllimləri, həm də tələbələr tədris kursunun nəticəsi olaraq hansı bilik, vərdiş və bacarıqların əldə ediləcəyi haqqında məlumatlı olmalıdırlar. Müəllimlərin peşəkarlıq səviyyəsi bilavasitə onların fəaliyyətinin keyfiyyəti ilə bağlıdır. Dillərin tədrisi sahəsində çalışan mütəxəssislər kifayət qədər hazırlıqlı və səriştəli olmalıdır. Dillərin tədrisi prosesi bir sıra ictimai, mədəni, iqtisadi, təhsilə əlaqəli və şəxsi amillərdən asılı olan, əslində həm müəllimləyən, həm də tələbəyönümlü yanaşmalardan daha dinamik və mürəkkəb bir prosesdir. Xarici dil müəllimlərinin müasir tələblərə cavab verən tədrisin hansı anlama gəlməsi barədə anlayışı olmalıdır. Onu da nəzərə almaq lazımdır ki, keyfiyyətli tədris keyfiyyətli mənimləməni təmin edə bilən əsas şərtlərdəndir. Məlum olduğu kimi, həm xarici dili tədris edən müəllimləri, həm də bu və ya digər xarici dili öyrənən tələbələri birləşdirən maraqlardan ən önəmlisi öyrənilən dildən kommunikasiya vasitəsi kimi istifadə etməkdir. Onu da qeyd etmək lazımdır ki, kommunikasiyanın vacibliyi haqqında müəllim və tələbələrin fikirlərinin üst-üstə düşdüyü ilə eyni zamanda onların qrammatikanın öyrədib-öyrənilməsinə dair fikirləri çox vaxt tamamilə fərqlidirlər. Hər hansı dilin öyrədilməsinin əsas məqsədini həmin dildə şifahi nitq ünsiyyətinin aşılmasında görən dil müəllimləri eyni zamanda qrammatikanın öyrədilməsinin vacibliyini vurğulayırlar. Digər tərəfdən, qrammatikanın tədrisinə tamamilə fərqli münasibət bəsləyən dil öyrənciləri xarici dilin öyrədilməsini mənimlənməsində qrammatikanın minimum dərəcəyə endirməyi məqsədəuyğun hesab edirlər. Qrammatikaya bu cür münasibəti törədən ən mühüm amillərdən biri mövcud olan çoxsaylı qrammatik qaydaların çətinliyidir. Onu da nəzərə almaq lazımdır ki, dilin tədrisində qrammatikanın rolu, yeri və əhəmiyyəti danılmazdır. Məhz bu səbəbdən dilin tədrisi prosesində qrammatika və kommunikasiya arasında tarazlığın yaradılması olduqca vacibdir. Keçirilən hər bir dərslə mənimlənilməli olan hər bir qrammatik struktur kommunikativ baxımdan əhəmiyyətli olmalıdır. Əsas məqsəd tələbələrə öyrənilən xarici dildə şifahi nitq vərdişlərinin və digər adekvat şəkildə istifadə etmək, strategiyalarının aşılması və beləliklə dil öyrənənlərə xarici dildən istifadə edərkən əminlik hissini inkişaf etdirməkdir.

Növbəti prinsip pedaqoji proses üçün münasib şəraitin yaradılması prinsipidir. Müəllim yadda saxlamalıdır ki, bu prinsipin əsasında belə bir qanunauyğunluq durur: münasib maddi – texniki və sağlam mənəvi – psixoloji mühitdə cəريان edən pedaqoji proses tələblərdə mənimləmənin və tərbiyəliliyin səviyyəsini artırır. Belə bir qanunauyğunluğa istinad edən tədris müəssisəsinin rəhbərləri, müəllimlər çalışmalıdırlar ki, pedaqoji proses üçün zəruri olan şəraiti yaratsınlar. Məsələn, məşğələ otaqları gigiyenik tələblərə cavab versin, tələbələrə sayı normada olsun, tədris müəssisəsində sağlam mənəvi – psixoloji mühit yaradılsın. Təbiidir ki, əsasən, xarici dil dərslərinin keyfiyyətinin yüksək olması üçün tələbələrə sayı az olmalıdır, lazımı texniki vasitələrdən, məsələn, CD – pleyer, maqnitafon, noutbuklardan, videolardan istifadə olunmalıdır. Bütün bunlar dil bacarıqlarının tədrisinin, mənimlənməsinin keyfiyyətini artıran səbəblərdəndir, hətta yoxlanması zamanı müvəffəqiyyətə nail olma yollarındandır.

Digər prinsip pedaqoji prosesin məzmununun məqsəddən asılılığı prinsipidir. Bu prinsip tələb edir ki, müəllim atacağı pedaqoji addımın, görəcəyi pedaqoji işin məqsədini özü üçün əvvəlcədən tam aydın ifadə etsin. Məqsədi aydın olmayan pedaqoji işdən maksimum səmərə əldə etmək çətin olur. Yəni əgər ingilis dili müəllimi qrammatikadan sifətin dərəcələrini öyrəncilərə izah etməlidirsə, mütləq həmin mövzuya hazırlaşmalı və misallarını hazırlamalıdır. Yaxud əgər məqsəd yeni sözlər keçməkdirsə, o sözlərin əks olunduğu cümlə, ya da mətnlər hazırlayıb təqdim etmək lazımdır. Ya da yeni səslər tədris olunmalıdır, yaxud yoxlanılmalıdır, mütləq dinləmə və yoxlama üçün vəsaitlər hazır vəziyyətdə olmalıdır.

Bilik və bacarıqların möhkəmləndirilməsi prinsipi belə bir qanunauyğunluğa söykənir ki, biliyin mənimlənməsi zamanı təfəkkür əməliyyatları işə düşdükdə və davamlı olaraq təkrar təşkil edildikdə biliyin möhkəm yaddaqalma müddəti artır, unudulma halları azalır və yoxlama zamanı müvəffəqiyyətə nail olunur. Bu qanunauyğunluqdan törəyən prinsip tələb edir ki, müəllim biliyin tələbə hafizəsində qalma müddətini artırmaq üçün hər sözün, hər ifadənin, hər məfhumun mənasının tələbələr tərəfindən şüurlu başa düşülməsini təmin etsin və fəaliyyət zamanı tətbiqi imkanlarını açıb göstərsin.

Pedaqoji prosesdə hörmət və tələbkərlərin vəhdəti prinsipi, pedaqoji proses zamanı tələblərdə vahidlik prinsipi, pedaqoji prosesdə sözlə əməlin birliyi prinsipi tədris prosesinin keyfiyyətli təşkil olunmasına və uğurlu nəticələr alınmasına yönəldən prinsiplərdir.

MÜASİR QLOBALLAŞAN DÜNYA: ƏSAS MEYLLƏR VƏ PROBLEMLƏR

Tahir Ağayev
Bakı Dövlət Universiteti

Müasir dövrdə bütün dünya dərin dəyişikliklərə məruz qalır, onların intensivliyi daim artır. Bu baxımdan XX əsrin sonu və XXI əsrin əvvəlləri daha səciyyəvidir. Bu gün gözlərimizin qarşısında ən müxtəlif səviyyəli sosial strukturlar tanınmayacaq dərəcədə dəyişir. Bir nəslin həyatı dövründə yalnız ayrı-ayrı cəmiyyətlərin deyil, həm də bütün dünya düzəninə bir sıra əvvəlki təşkilat formaları dağılır və yeniləri yaranır. Dəyişikliklərin məntiqi başariyyəti əvvəllər görünməmiş elə sosial vəziyyətə gətirmişdir ki, onun təsiri cəmiyyətlərin hər birinin inkişaf səviyyəsindən asılı olmayaraq, milli sərhədlərin hüdudlarını aşır. Belə mütəhərrik sosial realıqda dayaq nöqtəsi tapmaq, ona uyğunlaşmağın yeni vasitələrini axtarmaq getdikcə daha da çətinləşir.

Dünya sisteminin inkişafında son onillikdə baş verən meyllər ictimai həyatın informasiyalaşması, sosial proseslərin qloballaşması, müasirləşməsi və müxtəlif böhran vəziyyətlərinin yaranması ilə bağlıdır. Bəzi alimlər ictimai həyata yeni informasiya-kommunikasiya texnologiyalarının tətbiqini informasiya inqilabı adlandırırlar. Cəmiyyətin artmaqda olan informasiyalaşması və kompüterləşməsi, sosial realıqda inqilabı yeniləşmələrə bərabər tutula biləcək dərin dəyişikliklər doğurur: onlar ictimai həyatın və sənaye sistemlərinin dərinliklərində "informasiyanın" yarandığını ifadə edir. Bu termini elmi dövriyyəyə Tokio Texnoloji İnstitutunun professoru Y.Xalşi daxil etmişdir. Informasiya cəmiyyəti dedikdə, yapon alimləri kompüterləşmənin yüksək səviyyəsinin informasiyaya daxil olmasını təmin edən ictimai quruluşu başa düşürlər. Bu tipli cəmiyyətlərdə mexanizmlərlə yox, simvollarla işləmək vərdişləri inkişafın əsas vasitəsi rolunu oynayır: informasiya, biliklər, ideyalar, layihələr, sürətlər, təxəyyül və i.ə. tərəqqinin başlıca meyarları kimi çıxış edir. Bununla əlaqədar informasiya ehtiyatı müasir cəmiyyətlərin inkişafında strateji əhəmiyyət daşıyır. Bu, elm, təhsil, xüsusilə də ali təhsil sistemlərinə münasibəti əhəmiyyətli dərəcədə dəyişdirir. İntellektual səviyyə müxtəlif dövlətlərin sosial inkişafında əsas göstəricilər sırasına keçir. Qeyd olunan proses həm də cəmiyyətin sosial stratifikasiyasını əhəmiyyətli dərəcədə yeniləşdirir. İyerarxik pillədə zəngin informasiyaya, biliklərə, ideyalara malik olan layihələndirmə və sair bacarığı ilə səciyyələnen sosial qruplar ən yüksək yerləri tutmağa başlayır. Bunlar bir qayda olaraq, yüksəkixtisaslı işçilərdir. Dünyanın inkişaf etmiş ölkələrində onların sayı və xüsusi çəkisi digər sahələrdəki işçilərin sayından daha sürətlə artır. Informasiya texnologiyalarının tətbiqi və təkmilləşməsi müxtəlif təsərrüfat subyektlərinin fəaliyyətinin səmərəliliyini artırır, onların rəqabətə davamlılıq qabiliyyətini möhkəmləndirir. Bu texnologiyalar sosial əlaqələrin yeni xüsusiyyətlərini şərtləndirir. İnsanlar bir-birilə birbaşa əlaqə yarada bilirlər, yəni onlar sosial təsisatlardan, o cümlədən sərhəd, norma, qayda prosedurlarından yan keçməklə ünsiyyət saxlayırlar. Planetin istənilən nöqtəsində real zaman rejimində insan üçün ümumilikdə həmin dövrü səciyyələndirən ideyalar, texnologiyalar əlçatan olur. Bu şəraitdə informasiya iqtisadi və sosial həyatın başlıca göstəricisi və tərkib hissəsi kimi çıxış edir.

Qeyd olunan müsbət cəhətləri ilə yanaşı, informasiyalaşmanın mənfi nəticələr törətdiyi də unudulmamalıdır. Bu, başlıca olaraq onda təzahür edir ki, sənaye cəmiyyəti ilə müqayisədə informasiya cəmiyyətində sosiunumun iki təbəqəyə parçalanması daha da intensivləşir. Bunlar biliklərin daşıyıcısı olan intellektual təbəqəsi ilə informasiya iqtisadiyyatına daxil olmayanlar arasında qütbləşməni və kəskin ayrılığı gücləndirir. Statistika materiallarının təhlili də bunu sübut edir. Əgər XX əsr ərzində, xüsusilə də 20-ci illərin ortalarından 70-ci illərin ortalarına qədər, yəni 50 il ərzində inkişaf etmiş ölkələrdə əmlak bərabərsizliyi davamlı şəkildə kiçilmişdisə, 70-ci illərin ortalarından, yəni informasiya cəmiyyətinə keçid baş verdikdən sonra bu göstərici davamlı şəkildə artır. Ümumi mənada yanaşdıqda informasiya cəmiyyətinin ən mühüm xarakteristikası biliyin ictimai sərvətin əsasına çevrilməsidir. Bu cəmiyyət insanlara müxtəlif imkanlar yaradır; burada sosial təbəqələşmə prosesi əsasən təhsil əlamətinə görə aparılır ki, bu da onun dərinləşməsinə şərtləndirir.

Digər tərəfdən informasiya cəmiyyətində ilk dəfə olaraq şüurun formalaşdırılması texnologiyaları o dərəcədə sadələşir ki, onlar praktiki olaraq hamı üçün əlçatan olur. Ənənəvi marketingdən fərqli olaraq, burada əmtəələr insanların arzularına yox, əksinə, insanlar mövcud olan əmtəələrə uyğunlaşmalı olur. Bu obyektiv meyldən çox vaxt ən müxtəlif, o cümlədən çirkin siyasi müqəddərlər üçün istifadə etmək mümkün olur.

Dünya sistemində son onillikdə baş verən əsaslı sosial, siyasi, iqtisadi dəyişikliklər müvafiq surətdə global transformasiyanın başlıca konturlarını formalaşdırır. Doğrudur, beynəlxalq münasibətlər sahəsində sivilizasiyanın dinamikasını və yeni hadisələri, hələlik tam dəqiqliyi ilə proqnozlaşdırmaq mümkün deyildir. Lakin bu istiqamətdə ciddi səylər göstərilməkdədir.

Müasir mərhələdə ümumbəşəri sivilizasiyada baş verən əsas dəyişikliklər və meyllər sosioloji ədəbiyyatda aşağıdakı üç nöqtəyə-nəzər üzrə izah olunur. Birinciyə Frensis Fukuyamanın «Tarixin sonu» nəzəriyyəsi aiddir. Bu nəzəriyyəyə görə, inkişaf etmiş cəmiyyətlərin bütün sosial atributları, hər şeydən əvvəl isə liberal demokratiyanın, rasionallaşdırılmanın yayılması, tarixin sonunun çatmasını göstərir. Fukuyama-

nın «irrasionalizmin sonuncu dayağı» adlandırdığı Sovetlər İttifaqının dağılması ilə tarixin sonu çatdı, bundan sonra hər şey rasiona və qabaqcıdan bilən yollarla gedir. O, hətta 2001-ci ilin 11 sentyabrında baş verən məlum terror aktından sonra öz məqalələrinin birində qeyd etmişdi ki, bu, dünyanın bütövlükdə uğurla davam edən modernləşməsinin yalnız acı nəticəsidir.

İkinci nöqteyi-nəzər dünya sistemindəki müasir prosesləri ciddi dəyişikliklər kimi qiymətləndirməyə əsaslanır. Onun tərəfdarlarının fikrincə, modernləşmə prosesi ziddiyyətlərdə «dolaşmışdır». Bəşəriyyət müasirləşmədən məyusluğunu özünəməxsus demodernləşmə, «sosial postmodernlə» - iqtisadi səmərəliliyə söykənməkdən imtina etməklə, ictimai qaydanın bürokratik strukturlarına etinasızlıq, elmi rasionalizmə inamsızlıq və irrasional davranışa üstünlük verməklə ifadə edir. Ən ekstremal formada «postmodern» dünyanın «neanarxiyalaşması» kimi, yəni müasir sosial həyata sənayedən əvvəlki, icma dövrünün adət və ənənələrinin tətbiqi kimi təzahür edir. Bu nöqteyi-nəzər müəyyən dərəcədə S.Hantinqtonun «Sivilizasiyaların toqquşması» konsepsiyasında öz əksini tapmışdır. Dünyada modernləşmə, qabaqcıl regiona məxsus dəyərlər sisteminin irəli çəkilməsi, labüd olaraq digər dəyərlər sistemləri ilə toqquşmaya gətirəcəkdir. Onun fikrincə, XXI əsr planet məkanında müxtəlif sivilizasiyaların üfüqi toqquşmaları əsridir.

Üçüncü nöqteyi-nəzər müasir dünyada baş verən sosial dəyişikliklər, qarşılıqlı və xaos nəticəsində indiki sivilizasiyanın Yer kürəsində mövcud olan mədəniyyətlərlə yox, gələcək sivilizasiyanın təzahürləri ilə toqquşacağını iddia edir.

Yuxarıda qeyd olunan hər üç mövqe bir-birindən müəyyən qədər fərqlənsə də, ümumilikdə dünyanın inkişafına pessimist yanaşmanı əks etdirir. Nəzərdə tutmaq lazımdır ki, müasir dünya özündə ziddiyyətli və böhranlı məqamları ifadə etsə də, bütövlükdə vəhdətə və inkişafa doğru köklənir.

Müasir dünyanın başlıca xüsusiyyətlərindən biri yeni dünya nizamının, beynəlxalq münasibətlərin yeni sisteminin formalaşmasıdır. Hazırda uzun müddət Avropada hegemonluq uğrunda mübarizə aparan dövlətlər arasında 1648-ci ildə bağlanan Vestfal sülhü ilə tənzim olunan Vestfal sistemi adlanan keçmiş beynəlxalq münasibətlər sistemi ciddi dəyişikliklərə uğramışdır. Bu sistemdə beynəlxalq əlaqələr formal olaraq bərabər və suveren dövlətlər arasında münasibətlər kimi başa düşülür. İndi Beynəlxalq münasibətlər sisteminə BMT-nin tənzimləyici rolunu getdikcə azaldığının şahidi oluruq. BMT-yə 191 dövlət daxildir, onların hər biri bu birlik daxilində bərabərhüquqlu hesab olunur.

Keçən əsrin 90-cı illərində SSRİ-nin, dünya sosialist sisteminin iflası ilə beynəlxalq münasibətlərdə prinsipial dəyişikliklər meydana çıxdı. İlk növbədə, dünya üzərində bir geosiyasi gücün total hakimiyyətinin bərqərar olması meyli özünü tam açıqlığı ilə göstərməyə başladı. Belə ki, beynəlxalq münasibətlər sisteminin özündə dövlətlərin iyerarxiyası yaranmağa başladı. Yeni, beynəlxalq münasibətləri tənzimləyən subyektlər yarandı: «Qlobal dövlət», «Böyük səkkizlik» və sair. Xüsusi ixtisaslaşmış təsisatlar – Beynəlxalq Valyuta Fondu (BVF), Beynəlxalq Yenidənqurma və İnkişaf Bankı (BYİB), Beynəlxalq Ticarət Təşkilatı (BTT) və s. qlobal iqtisadiyyatın idarə edilməsinə fəal şəkildə qoşuldular. Onların fəaliyyəti isə dövlətlər arasında bərabərhüquqluğu deyil, elitar münasibətə görə qurulur. Hazırkı dünya mühitində dövlətlər arasında münasibətlər sisteminin səciyyəvi cəhətini qeyri-müəyyənlik təşkil edir. Bu, amirliyin Vestfal beynəlxalq sisteminin qanun və qaydalarından üstünlüyündə, beynəlxalq orqanlar tərəfindən dövlətlərin istefaya çıxmış və fəaliyyətdə olan şəxslərinin məhkəmə təqibi praktikasında və sairə ifadə olunur.

Ümumilikdə götürüldükdə müasir böhranlı dünya mühitində gələcək dünya düzəninə iki başlıca meyli, iki qlobal-strateji layihəsi toqquşur: onlardan biri – dünya sisteminin qlobal açıq cəmiyyət əsasında sosial-mədəni təşkilidir. Digər meyli isə dünya üzərində ABŞ-ın total hakimiyyətini qəbul etməyən yeni bir geosiyasi gücün bərqərar olmasıdır. İkinci meyli getdikcə daha artıq dərəcədə özünün reallığını nümayiş etdirir.

ƏDƏBİYYAT

1. Социология: учебник студентов вузов (под ред. В.К.Батурина). М., 2018, с.470
2. Неклесса А.И. Управляемый хаос: движение к нестандартной системе мировых отношений // Мировая экономика и международные отношения. 2002, № 9, с. 103-112.

MEMARLIQ TERMINLƏRİNİN ETİMOLOGİYASI VƏ YARANMA TARİXİ

Təranə Xəlilova

Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti

Müasir Azərbaycan ədəbi dilinin lüğət tərkibində diqqətəlayiq yer tutan, habelə yaranma, alınma və işlənmə prinsipləri ilə fərqlənən memarlıq terminləri həm də ümummədəni inkişafımızı əks etdirir.

Müasir Azərbaycan dilinin lüğət tərkibində memarlıq terminləri əhəmiyyətli yer tutur. Dilimizin terminoloji leksikasının inkişafı və təkmilləşdirilməsinə ciddi təsir göstərmiş memarlıq terminləri yaranma mənbələri, yaranma üsulları, işlənmə dairəsi, habelə leksik-semantik xüsusiyyətləri baxımından böyük maraq doğurur. Bu terminlər təkcə öz mənası, məna rəngarəngliyi, sadəliyi və aydınlığı, işlənmə məhsuldarlığı ilə deyil, eyni zamanda qrammatik əlamətləri, terminoloji səciyyəsi etibarlı ilə də diqqəti cəlb edir.

Memarlıq terminlərini quruluşuna görə dörd qrupa (sadə, düzəltmə, mürəkkəb və tərkibi), məzmununa görə 2 qrupa (predmet və proses bildirənlər) ayırmaq olar. Bunlar hər şeydən əvvəl Azərbaycan dilinin daxili imkanları – Azərbaycan dilinin sözləri və Azərbaycan dilinin sözyaratma qanunları hesabına formalaşır və təkmilləşir, bu dilin qrammatik qanunlarına tabe olur. Azərbaycan dilindəki memarlıq terminlərinin özünəməxsus spesifik cəhətlərini izah edərkən deməliyə ki, burada başqa dillərdən alınma sözlər də mühüm rol oynayır. Odur ki, belə terminlərin işlədilməsində fərdi cəhətlər nəzərə çarpmaqdadır. Bir faktı da unutmamaq olmasın ki, memarlıq terminlərinin, o cümlədən beynəlmilləl terminlərin alınması və işlənməsində rus dili fəal vasitəçi rolunu oynadığından, milli terminologiya sahəsində dubletlik (bir-birini təkrar) olmasın deyər müəyyən terminin hansı fəaliyyət sahəsində, nə şəkildə işlədilməsi dəqiq müəyyənəşdirilməlidir.

Azərbaycan ərazisi qədim və orta əsr abidələri ilə zəngindir. Dövrümüzə qədər gəlib çatmış bir sıra memarlıq abidələri xalqın inşaat mədəniyyətinin inkişaf xüsusiyyətlərini və eləcə də memarlıq sənətini və bu sənətin terminologiyasını öyrənməyə imkan verən qiymətli mənbələrdir.

Qədim memarlıq materialları və konstruksiyalarına aid mövcud ədəbiyyat məhdud olmaqla bərabər, həm də tikinti mərhələləri haqqında ardıcıl məlumat vermir. Buna baxmayaraq, arxeoloji tədqiqatlar nəticəsində şəhərlərin memarlıq sənəti ilə bağlı formalaşmış terminologiya tarixini tədqiq etmək və bu terminologiyanın ayrı-ayrı inkişaf mərhələlərinin səciyyəsinə dair az da olsa material toplamaq mümkün olmuşdur.

Lüğət tərkibinin üzvi bir hissəsi olan memarlıq terminologiyası cəmiyyətin inkişafı, quruculuq işləri, texniki tərəqqi, həmçinin tikinti əməllərinin təkamülü ilə bağlı olaraq zənginləşmişdir. Bu prosesi izləmək, memarlıq terminlərinin tarixən formalaşma yollarına nəzər salmaq həmin sahə sözlərinin əmələgəlmə tarixini, şəratini müəyyənəşdirməyə kömək edə bilər.

Terminlərin yaranmasını şərtləndirən amillər arasında tarixi şərait (dildənkənar faktor) mühüm rol oynayır. Tarixi şərait əvvəlcə məfhum və anlayışı doğurur və sonra onlar sözlə, həmçinin terminə çevrilir. Beləliklə, anlayışın əlamətləri terminin qurulmasında əks olunur, terminoloji anlayışlar isə denotativ qavranışı, şərh və onu adlandıran leksik vahidin elmi refleksi yolu ilə qəbul olunur (4, 33).

Memarlıq terminlərinin yaranması ilk insanın yaşayış yerlərinin, məskənlərinin qurulmasından başlanır. Tarixi dövr və mərhələlərə diqqət yetirək: «Kür-Araz mədəniyyəti yaşayış yerlərinin, o cümlədən Azərbaycan abidələrinin memarlığında eneolit dövründə olduğu kimi, ən çox dairəvi planlı evlər inşa edilirdi. Lakin bəzi yaşayış yerlərində düzbucaqlı formalı evlərə də rast gəlinir. Kərpicdən hazırlanmış evlərə Göytəpədə rast gəlmək olur. Yanıqtəpədə belə evlər dairəvi planlı tikililəri əvəz edir və burada uzun müddət memarlıq vahid forma olaraq qalır. Eyni vəziyyət Qaraköpkəpədə yaşayış yerində də qeyd alınmışdır».

Təsvir olunan eneolit dövrünün memarlıq mənzərəsi bu terminlərlə səciyyələnir: dairəvi planlı evlər, örtük, örtmə, konik forma, dirək, dirək çalası, gil manqal, möhrədən düzəldilmiş kürsü, qırmızı şirə, yataq səkiləri və s. (1, 105-106).

İlk tunc dövrü yaşayış yerlərinin memarlığında və ev inşasında ötən dövrlərə nisbətən tərəqqi müşahidə olunur. Yaranan memarlıq, tikinti terminləri həmin dövrün yaşayış mədəniyyətini əks etdirir: səcdəgah, tağ, tir, sürəhi, hovuz, qüllə, başmaq, köşk, bürünc, tunc, çaydaşı, qənbər, bənd, külfə, baca və s.

Orta tunc dövründə 2-ci Kültəpədə dörd inşaat qatı və 4 m-dən artıq mədəni təbəqə burada yaşayışın uzunmüddətli olması haqqında təsəvvür yaradır. Həmin yaşayış yerlərindən tapılan çoxlu miqdarda müxtəlif materiallar həmin dövrün memarlıq terminləri haqqında müəyyən məlumat əldə etməyə imkan verir. Məs.: daş gürz, çiy kərpic, sal daş, tağ, baca, ocaq qurğusu, çardağ, əhəngdaşı (1, 56) və yaxud, Urmiya gölünün cənub-qərbində qədim Həsənli qalasında bütün tikintilər kərpicdən hörülmüş və yaxşı suvanmışdır. Möhtəşəm qala divarlarının bünövrəsi iri sal daşlardan, üstü çiy kərpicdən hörülmüşdür (1,149).

İnkişaf etmiş feodalizm dövründə (XI-XV yüzillik) Azərbaycan memarlığı artıq özünə xas olan bir görkəm almışdı. Qədim dövrlərdən gələn inşaat ənənələri islamıyyət dövründə köklənmiş yeni yaradıcılıq ənənələri ilə birləşərək yerli memarlıq, inşaat məktəbinin yaranmasına imkan yaratdı.

«Azərbaycan incəsənəti» kitabının müəllifi Rasim Əfəndi yazır ki, Naxçıvan memarlıq- inşaat məktəbi üçün kərpic hörgüsü, kərpicdən quraşdırılmış inşaat quruluşları, müxtəlif biçimli kərpicin məharətlə tətbiqi və kərpicin berrəngli yeknəsəkiyindən uzaqlaşmaq üçün rəngli kaşı və gəc ünsürlərinin memarlıq bəzəyinə daxil edilməsi səciyyəvidir (3, 44).

R.Əfəndi Aran məktəbinin səciyyəvi xüsusiyyətlərini ümumiləşdirərək yazır: «Aran memarlıq məktəbi bir sıra cəhətləri ilə yaxşı öyrənilmiş Naxçıvan memarlıq məktəbinə oxşardır. Bu yaxınlıq çox ehtimal ki, Aran məktəbinin Naxçıvan memarlıq məktəbinə təsiri ilə izah edilməlidir. Bu yaxınlıq, hər şeydən əvvəl, eyni inşaat materialının tətbiqi ilə izah edilməlidir. Hər iki memarlıq məktəbində inşaat materialları kərpic idi. Aran memarlığının əhəmiyyətli xüsusiyyətlərindən biri divar hörgüsünün səciyyəvi cəhətləridir. Memarlıq tarixində Gəncə hörgüsü adı ilə tanınan bu hörgünün əsas xüsusiyyəti çay daşı ilə kərpicin birlikdə müəyyən naxış şəklində işlədilməsidir (3, 43).

Dövrün memarlıq terminologiyasında islamıyyətin təsiri ilə inşa edilən abidələrin adları da əsas yerlərdən birini tutur. «Türbə», «günbəz», «qala», «qalaça», «məscid», «xanəqah», «divanxana», «minarə» və s. sözlər terminoloji xarakter daşıyır və mürəkkəb memarlıq terminlərinin formalaşmasında nüvə rolunu oynayır. Məs.: Yusif Küseyir oğlunun türbəsi, Möminə xatın türbəsi, Gülüstən türbəsi, Marağada qırmızı günbəz, Marağada göy günbəz, Urmiyada dairəvi türbə, Sınıq qala minarəsi, Qız qalası, Olcaytu Xudabəndin türbəsi, Bərdə türbəsi, Qarabağlar türbəsi, Şıxbabalı türbəsi, Məlikəjdər türbəsi, Diribaba türbəsi, Təbrizdə göy məscid, Pirsaatçay xanəqahı, Şirvanşahlar türbəsi, Divanxana və s.

Qeyd edək ki, orta əsrlər dövrünün memarlıq növləri arasında saray tikililəri diqqəti daha çox cəlb edirdi. XV əsrin ortalarında formalaşmış Şirvanşahlar sarayı kompleksi Yaxın Şərqi görkəmli daş memarlıq abidələrindəndir. Bu memarlıq kompleksinə Şirvanşahlar sarayı (XIII-XV ə.), Divanxana (XV ə.), Şirvanşahlar türbəsi (1435/36 il), Şah məscidi (XV əsr), Seyid Yəhya Vakuvi məqbərəsi (XV ə.), Şərq (Murad) darvazası (1585), Qala divarları (XIX ə.) daxildir.

VIII əsrin memarlıq anlayışlarını xanlıqlar dövründə xanlara məxsus saray binaları, tez-tez baş verən daxili toqquşmalar və xarici işğallar zamanı istifadə olunan müdafiə qalaları ilə bağlı terminoloji vahidlər ifadə edir. Həmin terminoloji vahidlərə saray, ikinci mərtəbə, salon, yan otaqlar, mərkəzi salon, fəsad, pəncərə, şəkəkə, divar, suvaq, ağac oyma, eyvan, şəkəkəli pəncərələr, balaxana, atəşgah, yeddigünbəz türbələri, səkkizgünbəz türbələri və s. sözləri misal göstərmək olar.

XIX-XX yüzilliyin inşaat ənənələri və o cümlədən, bu ənənələrin terminologiyası milli keyfiyyətləri ilə seçilir. Binanın ayrılmaz hissəsi olan balkonlar tikilir. Balkonlara vurulan bəzəklər xüsusi gözəllik verir. Bu dövrdə gəctəraşlıq sənəti evtikmə işinə tətbiq olunur. Bu cür memarlıq yeni anlayışları və terminləri doğurur: tavan, arakəsmə, pilləkən, buxarı, barmaqlıq, qabartma üslulu, taxta üzərində oyma, məhəllə bulaqları, pir, ziyarətəgah və s. Memarlıq terminlərinin alınması üç mənbəyə əsaslanır, təbii ki, bu zaman paralelizm əmələ gəlir, onlar eyni hüquqda, eyni üslubi- funksional məqamda işlədilir. Məs.: akant-aypəncəsi, anker- ləngər, memar- arxitektör, asbest- sement, bərpa-təzələmə-dikəltmə, qalaça- qəsr, korpus- ayrıca bina və s.

Mənbələrin çoxluğu, müxtəlifliyi ilə müvazilik qanuniləşir və bu zaman paralelizm norma statusu qazanır, bunun nəticəsində milli memarlıq terminləri də ərəb, fars və rus- Avropa dillərindən gələn, tərcümə və kalkalaşan terminoloji vahidlərlə işləklilik baxımından növbələşir. Məs.: çevrə - gözmə, korpus - ayrıca bina, mezonin - balaxana, üfür - parça, zirzəmi - yeraltı mərtəbə və s. Memarlıq və inşaatla əlaqədar çap edilmiş monoqrafiyalarda

müxtəlif tarixi dövrlərdə ölkənin memarlıq-inşaat sənətinin inkişaf xüsusiyyətlərini xarakterizə edən, müxtəlif tikinti tiplərini gözədən keçirən, məbədd, məqbərə, karvansara, hamam, saray, istehkam, körpü və s. kimi əsas tikinti növlərini səciyyələndirən; təbii şərait, xalq memarlığı, yerli inşaat materialları və üsulları, memarlıq texnologiyası, işıq, rəng və digər amillərdən istifadə etməklə tətbiq olunan dekorativ üsullar haqqında geniş məlumatlar verilmişdir.

ƏDƏBİYYAT

1. Azərbaycan tarixi. Bakı, "Elm", II cild, 1988
2. "Divani-lüğət-it-türk". Tercümesi. Türk Tarih Kurumu Basimesi. Ankara, 1985
3. Rasim Əfəndi. Azərbaycan incəsənəti. Bakı, 2001
4. S.Sadiqova. Azərbaycan dili terminologiyasının nəzəri problemləri. Bakı, "Elm", 2002.

FƏAL DƏRSİN TƏŞKİLİNDƏ TƏLƏBƏYÖNÜMLÜ YANAŞMANIN ROLU

Zeynalova Təranə

Azərbaycan Dillər Universiteti

İnkişaf etmiş ölkələrin təcrübəsi göstərir ki, XXI əsrdə təhsilalanların hər biri yaradıcı və müstəqil düşünən, tədqiqatçılıq bacarığını inkişaf etdirən bir şəxsiyyət kimi formalaşmalı və inkişaf etməlidir. Bizə belə gəlir ki, ölkəmizdə də təhsil islahatının əsas prinsipləri (təbiiyönlümlülük, nəticəyönlümlülük, tələbəyönlümlülük, integrativlik və s.) təhsilalanların tədqiqatçılıq bacarıqlarının formalaşdırılmasına və inkişaf etdirilməsinə yönəlməlidir.

Müasir dövrdə dünya təhsil sistemi üçün prioritet sayılan istiqamətləri nəzərə almadan təhsilin standartlara uyğun inkişafından bəhs etmək lüzumsuz olardı. Onlar aşağıdakılardır: 1) Hamı üçün məqbul sayılan yüksək ixtisaslı təhsilə keçilməsi; 2) Təhsil sahəsində dövlətlərarası əməkdaşlığın yaradılması və inkişaf etdirilməsi; 3) Təhsilin humanitarlaşdırılması; 4) Milli adət və ənənələri, dəyərləri və xüsusiyyətləri saxlamaqla yeni təlim metodlarının geniş tətbiq edilməsi; 5) Elmin müxtəlif sahələri üzrə əldə edilmiş nailiyyətlərin müasir texnologiyaların köməyi ilə tədris prosesinə gətirilməsi; 6) Müasir dövr üçün xarakterik sayılan, təlimin qarşısında duran əsas məsələ-təhsilalanın şəxsiyyətinin formalaşdırılması.

Göstərilən vəzifələrin həyata keçirilməsi üçün ali məktəblərdə pedaqoji sistemin təkmilləşdirilməsi (intensiv və ekstensiv olaraq), təhsil-təbiiy sisteminin optimallaşdırılması və tədris prosesinə innovasiyaların-yeni təlim texnologiyalarının tətbiq edilməsi zəruriləşir.

Pedaqoji texnologiya, tələbəyönlümlülük təlim prosesinə yeni baxışdır və məhz bunların əsasında təlim prosesi ənənəvi təlimdən fərqli olaraq, maksimum idarə olunan proses hesab olunur. Yeni təlim texnologiyaları və metodiki iş üsullarının sayəsində təhsil kütləviləşir, elmi xarakter alır, fasiləsiz xarakter daşıyır. Müasir informasiya cəmiyyətində tələbə lazımi məlumatı axtarmaq, seçmək, emal və təhlil etmək, yeni informasiya yaratmaq, bu əsasda mövqe formalaşdırmaq, qərar qəbul etmək və qərarı həyata keçirmək kimi sərişələrə yiyələnə bilər.

İndi hər bir müəllimin vəzifəsi təhsilalanlara öyrənməyi öyrətmək, onlara yardımçı olmaq, bələdçi (fasilitator) rolunda çıxış etmək, informasiya mənbələri ilə tələbə arasında vasitəçi funksiyasını yerinə yetirməkdir. Bu baxımdan müəllim öz təşəbbüs və qənaətlərini aktiv tərəfindən-tələbələrin fikir və fəaliyyətləri ilə birləşdirdikdə, "tədrisi interaktiv (birgəfəaliyyət, əməkdaşlıq, qarşılıqlı kollektiv iş) səmərəli istiqamətləndirdikdə təlimin texnoloji səmərəsi daha üstün olur". Yeni texnoloji prosedura sistem halında yanaşdıqda, həm tələbə idrakının formalaşmasına, həm fəaliyyət çevrəsinin genişlənməsinə, həm də müəllimin novatorluğunun məkan və zaman daxilində yeni keyfiyyətlərlə görünməsinə əlverişli şərait yaradılmış olur.

Xarici dillərin tədrisində bilik və bacarıqların möhkəmləndirilməsi, onların tətbiqi prosesi mühüm yer tutur. Bu prosesdə əsasən tələbəyönlümlülüynün təmin edilməsi tələb olunur.

Bu gün ali təhsil qarşısında duran əsas vəzifələrdən biri dövrün tələblərinə cavab verən xarici dil müəllimlərinin hazırlanmasıdır. Dil sahəsində mütəxəssislərin günün tələblərinə cavab verən şəkildə hazırlanması, xarici, o cümlədən ingilis dili müəllimləri, tərcüməçi və dilçilərin yüksək peşə keyfiyyətlərinə yiyələnməsi, ixtisaslarını mükəmməl bilmələri mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Bu gün ölkəmizin dünya dövlətləri ilə əməkdaşlığının genişlənməsi, mədəni, siyasi, iqtisadi əlaqələrinin bərqərar olunması qlobal səviyyədə istifadə edilən və dünyada aparıcı dillər hesab edilən ingilis, fransız və alman dillərinə yiyələnmələridir. Müasir dünyada xüsusi əhəmiyyətə malik olan və qloballaşma dövründə əsas kommunikasiya vasitəsi olan ingilis dilinin yüksək səviyyədə mənimsənilməsi təhsil müəssisələri qarşısında duran əsas tələblərdən biridir. Bu gün ingilis dilinin ünsiyyət vasitəsi kimi öyrənilməsinin zəruriyyəti danılmazdır. Tədris edilən xarici dildən kommunikasiya məqsədilə istifadə etmək qabiliyyətinin inkişaf etdirilməsi üçün ixtisası dil olan fakültələrdə tədris prosesinin kommunikativ-yönlümlü, tələbəyönlümlü şəkildə qoyulması olduqca vacibdir. İngilis dili vasitəsilə qabaqcıl texnologiyalardan istifadə etməklə dil fakültələri tələbələri özlərinin peşə sahələri ilə bağlı olan dünya təcrübəsindən bəhrələnmək və ondan səmərəli şəkildə istifadə etmək qabiliyyətinə yiyələnməli, lazım olan bilikləri mənimsəməlidirlər.

Təhsil pillələrinin hər biri xüsusi əhəmiyyətə malikdir. Məlum olduğu kimi, bu gün tədris edilən xarici dildən, xüsusilə də müasir dünyada qlobal ünsiyyət dili statusunu qazanmış ingilis dilindən kommunikativ məqsədlərə nail olmaq üçün istifadə etmək qabiliyyətinə malik olan gənclərin hazırlanması ölkəmizin həm orta, həm də ali məktəbləri qarşısında qoyulan əsas vəzifələrdən biridir. Azərbaycanın dünya dövlətləri ilə siyasi, iqtisadi, mədəni əlaqələrinin inkişaf etdirilməsi dünyanın aparıcı dilləri və ilk növbədə qlobal miqyasda əsas ünsiyyət vasitəsi olan ingilis dilinin tamamilə yeni tərzdə (tələbəyönlümlü) tədris edilməsi və hər hansı xarici dili öyrənən tələbənin tamamilə yeni keyfiyyətlərə yiyələnməsini təkidlə tələb edir. Hər hansı xarici dili öyrənən tələbələr təhsil aldıkları ali məktəbin ixtisas profilindən asılı olmayaraq, tədris edilən xarici dil vasitəsilə müasir informasiya-kommunikasiya texnologiyalarının imkanlarından istifadə etməklə müxtəlif sahələrdə bilik səviyyələrini artırmalı, ixtisasları ilə bağlı olan dünya təcrübəsindən faydalanmaq və ondan konstruktiv şəkildə istifadə etmək qabiliyyətinə malik olmalıdırlar. Müxtəlif amillərlə yanaşı bu prosesdə aparıcı qüvvə insan faktorudur. Bu gün təhsildə başlıca istiqamət onun şəxsiyyətyönlümlü olması, subyektin subyektə münasibəti üzərində qurulması ilə bağlıdır. Ali keyfiyyətlərə malik insanların yetişdirilməsi gənc nəslə nəyi, nə üçün və necə öyrətməyi, mexaniki hafizəyə deyil, nəzəri (tənqidi) təfəkkürə istinad etməyi və idraki fəallığın yüksəldilməsini tələb edir. XXI əsr-şəxsiyyətin formalaşmasında intellekt, yaradıcılıq, tolerantlıq əsri kimi dəyərləndirilir. Yaradıcı təfəkkürün inkişafı, həmrəylik, müstəqillik cəmiyyətin demokratikləşdirilməsindən, şəxsiyyətin inkişafından və onun vətəndaş kimi formalaşma səviyyəsinin asılıdır. Yalnız yaddaşla, yəni aktiv və passiv yaddasaxlama ilə tələb olunan bütün informasiyaların öhdəsindən gəlmək mümkün deyildir. Ona görə də tədris-təlim prosesində təfəkkür fəaliyyətinə geniş imkanlar yaradılmalıdır.

Müasir təhsilin əsas məqsədi tədrisin səmərəliliyini artırmaq, gələcəkdə vətənimizi inkişaf etdirə bilən, öz düşüncəsi, ağılı, potensial enerjisi, güclü məntiqi ilə fənləri dərindən mənimsəyən və onu tətbiq etməyi bacaran, hər cür situasiyalarda işin məğzini tutub çıxış yolunu axtarmağı bacaran yüksək intellektli gənclər yetişdirməkdir. Bu xüsusta adı gedən yeni təlim metodlarının tətbiqi labüddür.

Fəal dərs təlim prosesində mühüm yer tutur. Bilik, bacarıq və vərdislər əsasən dərslərdə verilir, şəxsiyyətin ahəngdar təbiiyəninin də əsası (zehni, ideya-mənəvi, estetik, əmək, fiziki və b.) dərslərdə qoyulur. Buna görə də dərs təlimin və təbiiyəninin əsas təşkil forması sayılır. Pedaqoji ədəbiyyatda belə bir haqlı müqayisə aparılır ki, günəş bir damla suda əks olunduğu kimi, təlimin bütün cəhətləri də dərslə əks olunur. Buna görə də müəllim dərslərini nəzəriyyəsi və təcrübəsinə yaxşı yiyələnməli, onu tələbəyönlümlülük əsasında qurmağa çalışmalıdır.

Dərs auditoriya şəraitində sabit tərkibdə müəyyən rejimlə cərəyan edən, müəllim və şagirdlərin bilavasitə qarşılıqlı fəaliyyətinə əsaslanan təlimin məqsədyönlü kollektiv təşkil formasıdır. Dərs təlimin digər formaları üçün bünövrə təşkil edir. Dərslə material nə qədər yaxşı mənimsənilərsə, digər formaların (ev tapşırıqları, seminar məşğələləri, əlavə məşğələlər və s.) də səmərəsi yüksək olar. Dərsi lazımi səviyyədə qurmaq üçün onun tiplərini bilmək və düzgün təşkil etmək lazımdır.

Fəal təlim üsullarına konstruktiv təlimin də daxil edilməsi pedaqoji və metodiki ədəbiyyatda məqbul sayılır.

Konstruktiv təlim tələbə təfəkkürünün yardımı ilə qazanılmış, qazanılmaqda olan və qazanılacaq yeni biliklərin bütövlüyü deməkdir. Konstruktiv təlim yaradıcı, səciyyəli əməliyyat təlimidir. Bu təlimdə tələbələr öz daxili duyğu və idrak səviyyələrindən çıxış etməklə,

Азәрбајжан поезийасында, хдсусян дя лирикада истиглал идеясынын тяряннцмцнц ян мцхтялиф аспектлярдян нязрдян кечирмяк мцмкнцдир. Илк нувбядя Шярг вя Авропа халгларынын азадлыг шяркаты фон кими диггяти жямкяждир. Щяр шейдян яввял бу, милли поезийанын (бцтцвлцкдя ядбяийатын) юзцнц тарихи яняняляриндян иряли эялирди ки, мцтлэг шякилдя, бу вя йа днээр формада поетик нщунялярдя юз ясини тапмалыйды. Башга бир тярфдян бу, миллиятин, буюцк бир халгын тарихинин мцгядяраты вя талейи иля баьлы иди. Азәрбајжан сюзц эедян иллярдя азад вя мцсгягил бир дювлят дейилди вя бу азмыш кими ики йеря да паржаланмышды. Бу тарихи – обьектив амил цзя олан, щяр бир фардин, бцтцвлцкдя ися миллиятин црйиндя гювр едян йараларын ифадясини мцмкнцлядирирди. Щцбщясиз ки, Азәрбајжан совет шаири юз тарихи йаддашыны, кюнцл жырпынтыларыны щез бир символизтя йол вермядян, асцр ифадя едя билмязди: йяни бурада сющбят о дярдлярин, цст-цстя галанан проблемлярин деклоратив бйяанындан эетмир: беля олсайды, щцбщясиз ки, Азәрбајжан поезийасы щеч ня газанмазды, яксиня, думанлыглар ижиндя итиб-батар, олан-галаныны да итирярди. Сющбят йалныз артыг бир дяфя тцбйан етмиш вя юз бурульанларында халгын дщщнян бейинлярини гярг етмиш 37-жи илин репрессийа туфанына йенидян дцжар олмагдан эетмир. Неся етмяк лазымдыр ки, сензура гайчысындан йан кежиб црйиндяки мятляби ифадя едя билясян. Щям дя о шякилдя ифадя едясян ки, баша дщщлсун, миллиятин ойанышында бир иш эюрсцн. Мялүт мясяялир ки, сензурадан эизлянмяк жящдлярди дя юз нувбаша йени бядди ифадя васитялярин вя цслуб формалары эятирирди. Миллятин, халгын йаралары иля баьлы мятлябляри бирбаша йаьмаг имкян харижиндя олдуьундан шаирляр о заман жох дябдя олан «Эзоп дилиня» мщражиат едилгяр. Бунун нятижясиндя ися, щцбщясиз ки, бядди мятн мцяййян мянада «ялавя» йцкля йцкляндийиндян «аьырлашырды». Бу типли бядди

нцсхяляр мцяллияфиня о заман цццн жох шяряфли сайылан ядыби, щабеля дювлят мцкафатларынын верилтясиня дя сябяб олурду. Дюврун жох мцярякяб овраты адекват шыкилдя поезийа нцмайляринин композициясында да якс олунурду.

Zahirən Avropa və Şərq xalqlarının milli azadlıq mücadilələrinə həsr edilən, «doğma» Kommunist Partiyasının ideoloji təbliğat yönünə uyğun gələn şeirlər və poemaların daxili strukturunda üzde ifadə olunmayan, gizlində cərəyan edən proseslər gedirdi. Bu proseslər gələcək üçün ayrıca oxu variantları, başqa sözlə desək, başsındıran suallar hazırlayırdı. Aristotel yazır ki, «...sözlə ifadənin məziyyəti onun aydınlığındadır». Lakin dövrü, mühiti nəzərə alanda, fikrin ifadə tərzini üçün qoyulan qadağaları düşünəndə, məlum olur ki, məhz bəzən fikrin «aydın olmayan» şəkildə, dolayısı ilə izahı poeziyaya görə olur. Bu, şübhəsiz ki, tənqid və ədəbiyyatşünaslığın vəzifəsidir ki, o hadisənin mahiyyətini açsın, siyasi lirikə mövzularına sürəkli xarakter alan müraciətin mənasını açıqlasın. Bu, təbii ki, aludəçilik meyilləri ilə (bunu da tamamilə istisna etmərik) bağlı deyildi. Hətta məsələ belə bir şəkli almışdı ki, poeziyada, deyəsən elə oxucular arasında da əsl lirika, ürək titrədən şeirlər üçün bir nostalji yaranmışdı². «Lirikaya qarşı şairlərimizin çoxunda bir laqeydlik əmələ gəlmişdir, ona ikinci dərəcəli bir şey kimi baxmağa başlamışlar. Çoxdandır ki, həqiqi lirikanın səsi, demək olar ki, eşidilməz olmuşdur»³.

Xalq şairi R.Rzanın bu müşahidəsi milli poeziyanın mənzərəsini yaxşı canlandırır, bununla yanaşı onun əsas problematikasından, onu daha çox narahat edən mətləblərdən də xəbər verir. Ancaq bütün bunları incələməzdən əvvəl biz, şairin öz mətnində qoyduğu sualın cavabını axtarıb tapmaq istərdik. Bu məqsədi reallaşdırmaq üçün isə, bizə belə gəlir ki, R.Rza poeziyasına müraciət etməkdən yaxşı üsul ola bilməz.

Böyük şairin qələmə aldığı bir çox ictimai-siyasi xarakterli şeir və poemaları var ki, dünyanın o zaman üçün qabarıq olan problemlərini qabardır; burada ilk baxışdan ümumi-müərrəd planda dünyanı saran qovğalardan danışmaq meyli üstündür. Ancaq təkrar oxunduqca bayaq qeyd etdiyimiz o «müərrəd plan» yox olur, yerini güclü, insanın daxilində təbəddülatlar oyadan assosiasiyalara verir. Necə deyirlər, dəlinin yadına daş salır. «Suriya dəftərindən» silsiləsindən «Palmira» şeirinə diqqət yetirək:

Mən bilmirəm,
Sən də bil ki,
Nə ibadət,
Nə mütlilik
İnsanlara
Xilas yolu açan olmuş...⁴

Biz bu şeirin daxilində yuvalanan mübhəm sirri açmazdan qabaq təqribən qələmə alındığı dövrdə ədəbi tənqidin ona münasibətini nəzərə çarpdırmaq istərdik: «Bu əsərlərdə (söhbət R.Rzanın «Suriya dəftəri»ndən gedir) müasir dünyanın hadisələrini partiyalı mövqedən qiymətləndirmək əsas məziyyətdir»⁵

Şeirlərin aşladığı ictimai-siyasi mündəricənin bütövlüyü fikrin əyani və tipik detallarla ifadəsində reallaşır. İlin qüvvətli ictimai-siyasi şeirlərindən olan «Palmira» sənətkarlıq cəhətdən də diqqətləyiqdir. Şair uzaq ərəb ölkəsinin koloritini real, dolğun anımlar və poetik müqayisələrlə verir. Xalqın çətin, sərt həyatını canlandırır. Müəyyən mənada bu, doğrudan da belə idi:

Torpaq ac!
Suya möhtac!
Əkin yeri bir qulac!
Özü il boyu yalavac.
Nəsil-nəsil
Ağır vergi, zalım xərac!
Zaman-zaman
Kürəyini yandıran qırmanç⁶.

Ancaq burada bir əsas şeyi nəzərə almaq lazımdır ki, «ərəb ölkəsinin koloriti» nə qədər dəqiq olsa da, şeir təcrübələrində başlıca məqsəd deyildi. Onsuz da «ərəb», «ərəb ölkəsi» kəlmələri özləri ilə kontekstə müəyyən assosiasiyalar gətirir: səhra, dəvə karvanı, suya möhtac torpaq, namaz, ibadət və mütlilik... Koloritin daha dəqiq göstərilməsi siyasi lirikada güdülən məqsədin, necə deyirlər, «itkisiz» ifadəsinə gətirib çıxarırdı.

Azərbaycanda ilk milli, müstəqil və Demokratik Respublika yığıldıqdan sonra qırmızı sovet imperiyası asılı millətlərdən özünə yadlaşma illüziyası yaratmış və az qala bunu qlobal şəkildə bütün dünya miqyasında reallaşdırmaq cəhdinə gətirmişdi. Azərbaycan sovet yazıçıları Lenini, partiyayı, kommunizm ideyalarını nə qədər tərənnüm etsələr də, milli istiqlal ideyasını bir an olsun belə yaddan çıxarmırdılar. Şübhəsiz ki, onların da arasında elələri var idi ki, bu «yuxu gətirən» illüziyaya uyub cəmiyyətin xoşbəxt gələcəyi naminə şeirlər yazmaqdan yorulmurdular. Hətta elə şairlər var idi ki, bütün şüurlu ömrünü, yaradıcılığının böyük bir hissəsini yalnız bir mövzuya, nə qədər qərribə səslənsə də, Lenin mövzusunə sərf etmişdi. «Lenin haqqında nəğmələr»in, təbii ki, ədəbiyyata, poeziyaya heç bir dəxli yox idi. Ancaq cəmiyyətdə cərəyan edən ictimai-siyasi prosesləri müntəzəm şəkildə izləyib bu hadisələri geniş tarixi zaman müstəvisində təhlil edən, millətinin taleyi və müqəddəratının gerçək vəsiyyəti ilə tutuşduran şairlər heç zaman böyük qələm ustası Mirzə Cəlilin vəziyyətini unutmurdular: qələmin müqəddəs vəzifəsi millətin xoşbəxtliyi uğrunda çalışmaqdır. Söhbət bu məqama yetişmişkən, belə faktı xatırlatmaq qaçılmazdır ki, «Suriya dəftəri» və yüzlərlə digər kamil poetik nümunənin müəllifi olan Rəsul Rza da Lenin haqqında böyük bir poema yazmışdı. Bu faktı incələmək bizim bilavasitə məqsədimiz olmasa da, bunu deməyə özümüzü borclu sayırıq ki, mətnaltı formada olsa belə milli istiqlal ideyasını beyinlərə yeritməkdən ötrü belə açıq, elə bil ki, tribunadan səslənərək bütün SSRİ xalqlarına müraciətlə deyilən şeir və poemalar da yaranmalıydı. Özü də paradoksal haldır ki, bu nümunələr başdansıvdu yox, sanki ilham və istedadın bütün gücü sərf edilərək yaradılırdı.

Məhz bu kontekstdən baxanda «mütəliyin, ibadətə xalqlara nicat yolu olmadığını» vurğulamaq, doğrudan da paradoksal səslənirdi, belə olduqda bu ümumi kontekstdə iki yanaşı duran alternativdən birini götürmək lazım gəlir. Bu iki istiqamətdən biri əsas zərurət, o biri isə bəhanə idi. Ancaq nə yazıq ki, zərurətə xidmət edən bəhanə (yəni, yalan...)» bir belə parlaq çıxırdı. Və parlaq çıxdığı üçündür ki, uzun müddət, müstəmləkə rejimi dağıldıqdan sonra da yaddaşlarda neqativ bir şey kimi təkrar-təkrar səslənir, həmin müəlliflərə hardasa nifrət aşılardan bir nəqarətə çevrilirdi. Bəli, bizim gerçəkliyimiz məhz bundan ibarət idi, o dərəcədə mürəkkəb bir gerçəklik ki, ondan qaçıb qurtulmaq qeyri-mümkün idi.

Bu da danılmaz həqiqətdir ki, sətirləti mənalara yüklənmiş bədii nümunələr də öz payına düşən missiyanı da vaxtında yerinə yetirə bilmişdi.

Açır bir əlcə namazını
 Sərir yol kənarına,
 Başlayır günorta namazını.
 ... Ağzı oruc,
 Ümidi yorğun,
 Dilində Allahu əkbər!
 Nəsil-nəsil ərəb oğlu
 Bu yoldan keçib gəlib
 Məracdan bu günə qədər.
 Bu da onlardan biri.
 «Nə gəlsə Allahdandır,
 Bəla, səadət,
 Sevinc, fəlakət»⁷

«Bu şeirin motivləri R.Rzanın bundan əvvəlki ərəb şeirləri silsiləsi üçün də səciyyəvidir. Məlum səbəblərə görə mürəkkəb daxili struktura malik olan bu şeirlər özündən sonra yozum üçün geniş imkanlar açırdı, zəngin assosiasiyalar yaradırdı, elə anımlar ki, bizim milli gerçəkliyimiz ilə yüzdə-yüz tən gəlirdi. Adıca bir fakta fikir verin ki, «Suriya dəftəri»n də mövzu olaraq ərəb ölkələrindən birinin – müsəlman ölkəsinin seçilməsi də səbəbsiz deyildi. Burada hökmən ibadətə, boyunduruq altına düşməkdən, zülmə tabe olmaqdan... söhbət getməliydi ki, oxucuya öz dərini anlatсын. Anlatсын ki, onun da içində yaşadığı rejim bütün bər-bəzəyinə baxmayaraq onun əzəli-milli təbiətinə yabançı idi. Beləcə, bu həqiqət nəsil-nəsil ötürülməliydi... Yaddan çıxmasın, görk olsun. Rəsul Rzanın «Yaralı kərkükün bugünkü xoyrat və maniləri» adlı şeirində də eyni motivləri müşahidə etmək mümkündür. Kərkük xoyrat və maniləri səpkisində yazılmış bu şeir ərəblərin zülmü altında yaşayan İraq türklərinin acı, kədərli taleyindən bəhs edir. Lakin müəllif təkcə Kərkük türklərinin faciəsini deyil, onunla eyni taleyi yaşayan Azərbaycan xalqının faciəsini də dolayısı ilə əks etdirir.

Azərbaycan sovet poeziyasında tənqidçilərin dediyi kimi sosial şüurun, əsl həqiqətdə isə milli şüurun oyanıb genişlənməsində böyük xidmətləri olan şairlərin bu tipli təcrübələri millətin istiqlalə yetişməsində az iş görmədi. Və bu sırada təkcə Rəsul Rza deyildi, eyni vurğuyla Azərbaycan poeziyasının yaşlı, orta və cavan nəsillərinin nümayəndələrinin də adlarını çəkmək olar. Poetik fikrin beynəlmiləl genişliyi, öz istiqlaliliyyəti uğrunda mübarizə aparan xalqlarla həmrəylik ideyası, necə deyirlər, səfərbəredici milli-sosial şüur Bəxtiyar Vahabzadəyə («Portuqaliya şeirləri»), Süleyman Rüstəmə, Qasım Qasımzadəyə («Çətir ürək»), Əliağa Kürçaylıya («Azad dustaq»), Cabir Novruza, Məmməd Araza, Balaş Azəroğluna, Fikrət Sadığa, Fikrət Qocaya, Vaqif Cəbrayılzadəyə və digər şairlərə də xas idi.

Bu baxımdan ötən əsrin yetmişinci illərindən üzü bəri ictimai-siyasi qayəli şeirlər maraqlıdır.

ƏDƏBİYYAT

1. Aristotel. Poetika. Azərneşr, Bakı, 1974., səh.99
2. R.Rza. Razdumya. Bakı, 1959,səh.7-8
3. Yenə orada. səh.9
4. R.Rza. Güneylər, quzeylər. Bakı, 1977, səh.18
5. Ədəbi proses -77. Bakı, Elm, 1978, səh.54
6. Yenə orada, səh.55
7. R.Rza. Güneylər, quzeylər. Bakı, 1977, səh.98

SARQONUN ŞUMERƏ GƏLİŞİ

Toğrul Yusifli

Gəncə Dövlət Universiteti

Mesopatamiya tarixində ən uzun hakimiyyətə malik olmuş Sarqonun semit xalqların tarixində onun adı ilə bağlı bir ənənəni - zadəgan mənşəyi olmayan hakimin öz doğumunu sirli və ya fəvqəltəbii qüvvə ilə bağlaması faktı təhlil edilir. Əfsanəyə görə, Sarqonun anası ilahə İnnananın kahinəsi olmuş, hamilə qalmış və məbəddə uşağı saxlaya bilməyəcəyi üçün onu səbətə qoyaraq Fərat çayına buraxmışdır. Körpəni Kiş şəhərindən olan bir zadəgan taparaq oğulluğa götürmüş, tərbiyə etmişdir. Bütün Mesopatamiyanı özünə tabe edərək bəşər tarixində ilk beynəlmiləl imperiyanı yaradan hökmdarın həyat tarixçəsi bu cür başlamışdır.

Hökmdarın həqiqi adı tarixə məlum deyil, Sarqon (akkadca - Şarruken) hökmdarın özünə seçdiyi addır. O, “hökmdar həqiqətdir” mənasını verən bu adla taxta çıxmışdı. Öz hakimiyyətinin legitimliyi ilə bağlı problem yaşayan Sarqonun bu adı seçməsi təsadüfi deyil. Ancaq ola bilər ki, bu adın seçilməsinin səbəbi Kiş şəhərində semit mənşəli akkadların məskunlaşması da, bu adın seçiminə səbəb olmuşdur. Ümumiyyətlə, Sarqonun anadan olması və uşaqlığı ilə bağlı məlumatlar yox dərəcəsidir.

1870-ci ildə arxeoloq Henri Roulenson Assuriya kralı Aşşurbanipalın kitabxanasında tapılmış “Sarqon haqqında əfsanə” adlanan bir parçanı nəşr edir:

“Mən Şarruken – qüdrətli Akkad hökmdarı,
 Anam kahinə, atamı tanımıram.
 Atamın qardaşı uca dağlarda hakimdir,
 Şəhərim Fərat sahilindəki Azuripanudur.
 Anam məni gizləncə doğdu.
 Qamış qutuya qoyub, qətranla möhürlədi,
 Məni batırmayan çaya atdı,
 Çay məni qaldırıb,suçu Akkinin ağuşuna apardı.
 Suçu Akki məni qarmaqla tutdu,
 Suçu Akki məni oğlu kimi tərbiyə etdi.
 Suçu Akki məni bağban etdi.
 Mən bağban olanda İştər məni sevdi və mən

Əlli dörd il hökmdar oldum”. [2,120]

Fikrimizcə, bəşər tarixində ilk metaforalardan biri olan, insan tərəfindən məqsədli şəkildə yaradılan bu əfsanədə suçu, bağban və s. ifadələr metaforik xarakter daşıyır və həmin əfsanəni digər məşhur rəvayət əfsanələrin ilkin mənbəyi kimi nəzərdən keçirməyə imkan verir.

Həmin dövrdə Şumer və Akkad çoxlu sayda şəhər – dövlətlərdən ibarət idi ki, onlardan hər biri regionda dominant mövqə tutmağa çalışır və buna görə də qonşu dövlətlərlə mübarizə aparırdılar. Şumer və Akkad şəhərləri öz aralarında ayrı-seçkilik etmədiklərindən bütöv bir əyalət kimi qavranılırdı. Və bu əyalət Ummadan olan Luqalzaqesi adlı faktiki və ya nominal hökmdarın işğal təhlükəsi ilə üzləşdi. [5,55]

Kiş hökmdarı Ur-Zababa həm cənublu işğalçılardan, həm də özünün saray əyanlarından ehtiyatlandığı üçün Sarqonu Luqalzaqesinin yanına sülh müqaviləsi imzalamaq üçün səfir olaraq göndərir. Əslində Ur-Zababanın əsl məqsədi bu yolla Sarqondan xilas olmaq idi, lakin Luqalzaqesi nəinki onu öldürtmür, hətta kifayət qədər qoşun verərək Ur-Zababanı Kişdən qaçmağa məcbur edir. Kiş taxtında möhkəmlənən Sarqon Luqalzaqesini öz müttəfiqi və süzereni olaraq qəbul edir.

Luqalzaqesi ənənəvi hərbi rəhbər olduğundan siyasi və hərbi cəhətdən əslində müstəqilliyi hifz edən şumer şəhərlərini özünə tabe etmişdi. Onun hakimiyyətinin cüzi şəkildə zəifləməsi Şumerin yenidən bir-biri ilə çəkişən onlarla siyasi mərkəzə parçalanma təhlükəsi var idi. Buna görə paytaxtı Ummadan Uruka köçürən Luqalzaqesi Nippur kahinlərindən öz hakimiyyətinin ilahi mənşəyini təsdiqləməyi tələb edir. Həqiqətən Mesopotamiyanın vahid hökmdarı ola bilmək üçün Luqalzaqesi Akkad şəhərlərini də işğal etməli idi.

Həmin dövrdə Sarqon da boş oturmur, hakimiyyətə gəldiyi ilk gündən planlı hərbi islahatlara başlayır. Şumer hakimlərinin hərbi qüdrəti ağır silahlı piyadalarla döyüş arabalarının əlaqəli hərəkətinə əsaslanırdı. Sarqon isə manevr qabiliyyəti çox zəif olan piyadalar falanqasının əvəzinə ox və təbərlə silahlanmış döyüşçü dəstələri yaradır. Şumerin qalxanlı piyadaları ilə birbaşa toqquşmadan yayınan oxçular onları ox atəsinə tutur, sonra təbərlə silahlanmış döyüşçülər piyada falanqlarına hücum edir və onları dağıdırdılar. Oxatanlar şəhərlərin mühasirəsi zamanı da daha effektiv döyüşür və qala divarları üzərindəki döyüşçüləri asanlıqla sıradan çıxarırdılar. Hakimiyyətinin üçüncü ilində Sarqon öz qoşunlarını Luqalzaqesiyə tabe olmayan şimal torpaqlarına yönəldir və onları işğal edir. Kişdən Mariyə qədər olan bütün torpaqları ələ keçirən Sarqonun ilahlara müraciətlə söylədiyi yalvarışın mətni belə idi: “Daqan qarşısında diz çökən Sarqona cavab belə oldu; Daqan Yuxarı torpaqları: Mari, Yarmuti, Eblanı, Sidr Meşələrini və Gümüş dağına ona verir”. [5,56] Sidr Meşələri dedikdə Livan dağları, Gümüş dağı dedikdə isə Cənubi Türkiyədəki Tavr silsiləsi nəzərdə tutulurdu.

Qalibiyyətli yürüşün başa çatdıran Sarqon Şumerdə ona qədər heç bir hakimin cəsarət etmədiyi bir geopolitik gediş edir - paytaxtı başqa bir şəhərə köçürmək əvəzinə yeni bir şəhər salmaq qərarına gəlir. Yeni paytaxt Akkad və ya Aqade adlandırıldığından Dəclə - Fərat çaylarının orta axını arasında yerləşən torpaqlar Akkad, bu ərazidə yaşayanlar isə akkidlilər deyərək tanınırdılar. Lakin Sarqonun qədim paytaxtının dəqiq yeri hələ də elm aləminə məlum deyil.

Hakimiyyətinin altıncı ilində Sarqon Luqalzaqesiyə qarşı müharibəyə başlayır. Əvvəlcə Ur, daha sonra Umma və Laqas şəhərləri işğal edilir, divarları dağıdılır. Akkad hökmdarının sözlərinə görə o, 34 döyüşdə qalibiyyət əldə edir. Nippurdan olan yazıda məğlub olmuş Luqalzaqesinin aqibəti belə təsvir edilir: “ Aqade hökmdarı, Urukdan qərbdəki torpaqların hökmdarı Sarqon Urukun divarlarını uçurdu, onun döyüşçüləri ilə vuruşub onları məğlub etdi, Uruk hökmdarı Luqalzaqesi ilə vuruşub onu əsir götürdü və boynunda kündə ilə Nippura gətirdi”. [4,55]

Şumer hakimlərinin ittifaqını və Luqalzaqesini tabe etmək Sarqona yerli zadəganların etimadını qazandırmadı, şəhərlərdəki təbəqələşmə isə kasıbların haqlı narazılıqlarına səbəb oldu. Varlılar bacardıqları qədər torpaq ələ keçirirdilər, kasıblar isə özlərini köməksiz və hüquqsuz sayırdılar. Zəhmətkeş kütləyə müraciət edən Sarqon onlara yoxsulluqdan qurtularaq yüksəlməyin yolunun hərbi xidmət olduğunu göstərdi. Şumer ordusu sadəcə yerli hakimə tabe olan kiçik bir drujinadan və müharibə zamanı toplanan qeyri-nizami ordudan ibarət idi. Sarqon isə bütün Şumerdən toplanmış 5400 könüllüdən ibarət olan nizami ordu yaratdı. Bu əsgərlər şəhərə deyil, birbaşa sərkərdəyə tabe idi və tələb olunan vaxt dərhal lazımı yerə yönəldilə bilərdi.

Hakimiyyətinin on birinci ilində Sarqon Şumerə məlum olan bütün mədəni aləmi işğal etməyə başlayır. Yürüşlər və döyüşlər bir-birini əvəz edir və nəticədə 65 ölkə və şəhər Sarqonun hakimiyyəti altında birləşdirilir. Fars körfəzindən Aralıq dənizinə qədər olan 1500 km-lik ərazi vahid dövlətə daxil olur. Kipr və uzaq Hindistanla ticarət əlaqələri qurulur.

Sarqona qədər də Şumerin böyük hissəsini özünə tabe edən hökmdarlar olmuşdu, lakin yalnız silah gücünə əsaslanan həmin hakimlərin qurmaq istədikləri dövlət tezliklə dağılırdı. Sələflərindən fərqli olaraq Sarqon istedadlı idarəçi idi, o, işğal olunmuş torpaqlara daimi qarnizonlara və akkad məmurlarına arxalanan hərbi hakimlər göndərir, onlara getdikləri ərazilərdə torpaqlar bağışlayır və xüsusi imtiyazlar verirdi. Əsgərlərin də sədqətinə qazanmaq üçün onlara imtiyaz və torpaqlar verildi. Sarqon çox zaman dünənki düşmənlərin qulluğa götürür, öz tərəflərlərinin keçmişini ilə maraqlanmır və “Akkad oğulları” adlandıraraq hakimiyyətə yaxınlıqlarını xüsusi vurğulayırdı.

Yeni imperiyanı idarə etmək üçün Sarqona qoşun və idarəetmə sistemi ilə yanaşı yeni ideologiya da lazım idi. Burada Sarqonun köməyinə onun qızı Enxeduanna gəlir. Enxeduanna bəşər tarixində adını bildiyimiz ilk şairdir. Qızını Ur şəhərində Ay ilahəsinin məbəbində baş kahinə təyin edən Sarqon əslində məbədlərin sərvətini ələ keçirməklə yanaşı həm də ictimai fikri formalaşdırmaq imkanı əldə etdi. Enxeduanna yeni dini konsepsiyanın müəllifi oldu. Əvvəllər ölümlü insanlar ilahlar dünyasının cansız kölgələri idilərsə, Sarqon ailəsi ilahə İştari - müharibə və məhəbbət ilahəsini Akkad panteonunun baş ilahəsi elan etdilər. [2,155]

İmperiyanın siyasi və mədəni birliyi ilk dəfə genişmiqyaslı suvarma layihələrinin həyata keçirilməsini təmin edir, məhsuldarlıq kəskin şəkildə artır, sərhədlərin birləşdirilməsi böyük ərazilərə maneəsiz və təhlükəsiz hərəkəti təmin etdi ki. Bu da ticarətin inkişafına şərait yaratdı. Sarqon ilk dəfə ölçü vahidlərini standartlaşdırdı. Vahid vergi sistemi tətbiq etdi. Qədim şəhərlər bərpa olundu və yeni şəhərlər salındı. Akkad imperiyasında ilk poçt sistemi tətbiq olundu – gil lövhələrdə yazılmış məktublər ünvanlara gil zərflərdə və göndərənin möhürü ilə yola salınırdı.

Lakin bütün bu inkişafa baxmayaraq, Sarqonun 55 illik hakimiyyətinin sonunda Akkad imperiyasında mərkəzi hakimiyyətin güclə yitirdiyi üsyanlar başladı. [5,58]

ƏDƏBİYYAT

1. Tarix Şumerdə başlayır: “Yazılı tarixdə otuz doqquz ilk” Samuel N. Kramer ingiliscədən tərcümə edən: Tamara Hacıyeva Bakı-2012
2. İstoriya naçinayetsya v Şumere. perevod Mendelsona, Moskva – 1965
3. Dyakonov İ.M. O ploşadi i sostave naseleniya şumerskoqo “qoroda-qosudarstva”. Vestnik drevney istorii, 1950
4. İstoriya Drevneqo Vostoka. Çast 1. Mesopotamiya/ pod redaksiyey İ.M. Dyakonova. Moskva., “Nauka”, 1983
5. İstoriya Drevneqo Vostoka. Avdiyev V.İ. Moskva., Vıssşaya şkola, 1970.
6. Samuel Noah Kramer. The Sumerians: Their History, Culture, and Character. University of Chicago Press, 1971. ISBN-10: 0226452387 ISBN-13: 978-0226452388
7. Leonard Woolley. The Sumerians, 1965. ISBN-10: 1566196663 ISBN-13: 978-1566196666.

FRANSIZ DİLİNDƏ ANAFORİK ƏLAQƏ ƏSASINDA QURULMAYAN NİSBİ BUDAQ CÜMLƏLƏR Vəfa Bağırzadə

Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu

Fransız dilində anaforik əlaqə əsasında qurulmayan nisbi budaq cümlələr Bildiyimiz kimi, təyin budaq cümləsinin əsas funksiyası baş cümlədə verilən, isimlə ifadə olunmuş mübtəda və tamamlığın mənasını genişləndirib izah etməkdir. Başqa sözlə desək, baş cümlədəki söz nisbi əvəzlilik vasitəsi ilə budaq cümlədə bir daha təkrar edilir. Bu da o deməkdir ki, fransız dilinin təyin budaq cümləli tabeli mürəkkəb cümlələri, yəni nisbi budaq cümlələr anaforik əlaqə əsasında yaranır. Qeyd etmək lazımdır ki, fransız dilində “qui” nisbi əvəzliyi ilə daxil edilən anaforik əlaqəli nisbi budaq cümlələrlə yanaşı, quruluşca bu cümlələrə bənzəyən, lakin məna və funksiya baxımından fərqli nisbi budaq cümlələr də mövcuddur. Belə cümlələr anaforik əlaqə əsasında qurulmayıb çevrilmiş budaq cümlələr adlandırılır. Hazırkı məqalədə anaforik əlaqə əsasında qurulan nisbi budaq cümlələr və çevrilmiş nisbi budaq cümlələr arasında struktur-semantik və funksional baxımdan oxşar və fərqli cəhətlər araşdırılır.

Anaforik əlaqəli nisbi budaq cümlələr. Təyin budaq cümləsində anafora söyləmə zamanı, nitqdə antedenti (əvvəldə işlənən söz) təkrarlayan söz və ya sintaqm olaraq nəzərdən keçirilir, bir sözlə belə budaq cümlələrdə anafora antedentin təkrarlanmasıdır. Anaforik əlaqə dedikdə biz təkcə təyin budaq cümləli tabeli mürəkkəb cümlələri deyil, ardıcıl işlənən sadə cümlələri də nəzərdə tutmalıyıq. Belə ki, bir-birinin ardınca gələn sadə cümlələrdən ikincisi birinci cümlədəki izaha ehtiyacı olan sözü təkrarlayır. Sadə misallarla fikrimizi əsaslandırmaq: Nous avons une très belle maison. Elle est grande et moderne (Bizim çox gözəl bir evimiz var. O, böyük və müasirdir), J’ai fait la connaissance d’un homme intéressant. Il est très intelligent (Mən maraqlı bir adamla tanış olmuşam. O çox ağıllıdır) tipli cümlələrdə ikinci cümlələrin əvvəlində gələn “elle”, “il” (o) şəxs əvəzlilikləri birinci cümlələrdəki “belle maison”, “un homme intéressant” (gözəl ev, maraqlı adam) sözlərinin anaforalarıdır. Bu cümlələrə nəzər saldıqda görürük ki, həm fransız dilində olan cümlələrdə, həm də onların Azərbaycan dilindəki ekvivalentlərində ikinci cümlə birinci cümləni, daha doğrusu birinci cümlədəki izah olunmalı sözü təkrarlayır. Belə ki, bu cümlələr anaforik əlaqə əsasında qurulmuşdur. Lakin fransız dilində, bu dildə mövcud olan sözlərə qənaət, dildə sözlərdən mümkün qədər az istifadə etməklə fikri qısa şəkildə ifadə etmə prinsipinə əsasən iki cümlənin bir cümlə şəklində ifadə edilməsinə üstünlük verilir. Bunun üçün də formal olaraq nisbi əvəzliliklərdən istifadə olunur.

Beləliklə, relativizasiya əməliyyatı nəticəsində (nisbi əvəzlilikdən istifadə) iki cümlədən bir cümlə əmələ gəlir ki, burada anafora rolunu, yəni birinci cümlədə izaha ehtiyac duyan sözün təkrarı rolunu ikinci sadə cümlədə bu və ya digər söz deyil, vahid bir cümlə daxilində “qui” bağlayıcısının özü oynayır. Əvvəldə də qeyd etdiyimiz kimi nisbi əvəzliliklə daxil olan təyin budaq cümləsinin əsas funksiyası baş cümlədəki sözü izah etməkdən ibarətdir.

Onu da qeyd etmək lazımdır ki, bu baxımdan fransız dilinin cümlə quruluşu ilə Azərbaycan dilinin cümlə quruluşu arasında heç bir oxşarlıq yoxdur. Doğrudur, Azərbaycan dilində iki sadə cümlə ilə verilmiş anaforik cümlələr vahid bir cümlə şəklində birləşə bilər, amma ikinci cümlə fransız dilindəki kimi budaq cümlə şəklində olmur. Məsələn, yuxarıdakı cümlələri Azərbaycan dilində bu şəkildə vermək olur. Bizim böyük, müasir çox gözəl bir evimiz var. Mən maraqlı və ağıllı adamla tanış oldum. Gördüyümüz kimi, Azərbaycan dilində baş cümlədə izaha ehtiyacı olan sözlər fransız dilində olduğu kimi ayrıca təyin budaq cümləsi ilə deyil, sadə cümlə daxilində təyinlər vasitəsilə müəyyən edilir. Anaforik əlaqəli cümlələrdə antedent və nisbi əvəzlilik arasında əlaqə mövcuddur. Məsələn: Sa femme qui avait entendu le bruit apparut à la fenêtre (Onun səs-küyü eşitmiş arvadı pəncərədə göründü) - cümləsində “sa femme” antedenti əsas kimi, “qui” nisbi əvəzliyi isə həmin sözün anaforası, yəni təkrarı kimi çıxış edir. Qeyd etmək lazımdır ki, fransız dilində təyin olunan söz sadə cümlə daxilində feli sifət vasitəsi ilə də müəyyən oluna bilər. Sa femme ayant entendu le bruit apparut à la fenêtre. (Onun səs-küyü eşitmiş arvadı pəncərədə göründü). Əslində isə qeyd etdiyimiz bu cümlə hər iki dildə məna baxımından bir-birinə yaxın olan və bir-birinin ardınca gələn iki müstəqil cümlənin vahid cümlə şəklində birləşməsindən ibarətdir. Sa femme apparut à la fenêtre – elle avait entendu le bruit - cümləsini Azərbaycan dilinə -Onun arvadı pəncərədə göründü. O səs-küyü eşitmişdi -kimi tərcümə etmək olar. Göründüyü kimi, bu cümlə fransız dilində üç variantda, yəni ardıcıl işlənən iki sadə cümlə ilə, tərkibində feli sifət olan sadə cümlə ilə və ya təyin budaq cümləli tabeli mürəkkəb cümlə ilə verilə bilər. Lakin Azərbaycan dilində yalnız iki variantda, yəni ardıcıl işlənən iki sadə cümlə ilə və tərkibində feli sifət olan cümlə ilə ifadə edilə bilər. Fransız dilində cümlənin sintaktik baxımdan müxtəlif cür ifadə oluna bilməsi bu dilin üslubi cəhətdən rəngarəngliyindən xəbər verir. Qeyd etmək lazımdır ki, üslubi cəhətdən və nitqin rahatlığı baxımından fransız dilində anaforik bazaya malik olan ardıcıl işlənən bu cümlələr daha çox nisbi əvəzlilikdən istifadə etməklə vahid bir cümlə şəklində ifadə olunur. Eyni ilə Azərbaycan dilində də anaforik əlaqəli belə cümlələr tərkibində feli sifət olan sadə cümlə şəklində verilir. Fikrimizcə, anaforik bazaya malik belə cümlələrin iki ardıcıl sadə cümlə şəklində verilməsindənə onların istər fransız dilindəki kimi həm tərkibində feli sifət olan sadə cümlə ilə, həm də təyin budaq cümləli tabeli mürəkkəb cümlə ilə, istərsə də Azərbaycan dilindəki kimi tərkibində feli sifət olan sadə cümlə ilə verilməsi daha doğrudur. Onu da qeyd etmək lazımdır ki, semantik baxımdan iki heç də bir-birinə uyğun olmayan hər cür cümləni anaforik əlaqəli cümlə kimi vahid bir cümlə şəklində vermək yanlışdır. Məsələn: Une jeune fille regardait par la fenêtre. Les fenêtres de ma maison sont propres (Cavan bir qız pəncərədən baxırdı. Mənim evimin pəncərələri təmizdir), Les parents de mon ami habitent avec lui. J’aime mes parents (Dostumun valideynləri onunla qalır. Mən valideynlərimi sevirəm).

Çevrilmiş nisbi budaq cümlələr. Fransız dilində anaforik əlaqə əsasında qurulan cümlələrlə yanaşı, elə cümlələr də işlənir ki, onlar quruluş etibarilə təyin budaq cümlələrinə bənzəyir və bu cümlələr də nisbi əvəzliliklə işləndiklərinə görə fransız dilinin əsl təyin budaq cümlələri kimi nisbi budaq cümlələr adlandırılır. Lakin bu cümlələr təyin budaq cümlələrindən funksiyalarına görə fərqlənilir. Cümlədə təyin funksiyası daşıyan təyin budaq cümlələrindən fərqli olaraq bu cümlələr xüsusiləşdirmə, aktuallaşdırma funksiyasına malikdir. Hiss və həyəcədən asılı olaraq məlumatı çatdırarkən cümlənin hər hansı bir üzvünü daha çox nəzərə çatdırmaq üçün onu vurğulamağa xidmət edən bu növ cümlələr təyin budaq cümlə quruluşuna malik olsalar da təyin budaq cümləsi hesab edilmir və müvafiq olaraq da anaforik əlaqəli cümlələrə aid edilmir. Belə ki, fransız dilində hər hansı bir ismi və ya əvəzliyi vurğulamaqdan ötrü təyin budaq cümlə formasından istifadə olunur. Məsələn: Vous êtes ici? Je vous croyais parti (Siz buradasınız? Mən sizi getmiş bilirdim?) -cümləsini daha emosional tərzdə dedikdə mütləq təyin budaq cümlə formasından istifadə edirik. - Vous ici? Et moi qui vous croyais parti (Siz buradasınız? Mən isə sizi getmiş bilirdim). Azərbaycan dilində cümlədə “mən” sözünü vurğulamaqdan ötrü –sa², isə şəkilçilərdən, fransız dilində isə “qui” nisbi əvəzliyindən istifadə olunur. Bu cümlə quruluş baxımından təyin budaq cümləsi olsa da, məna baxımından təyin budaq cümləsi sayılır. Çünki burada təyin budaq cümləsi heç bir sözün (antedentin) mənasını aydınlaşdırmır, heç bir sözü genişləndirmir. Nisbi təyin budaq cümlələrini, yəni antedentli təyin budaq cümlələri baş cümlədəki sözün budaq cümlədə təkrarlandığına görə anaforik əlaqəli cümlələr

hesab edən fransız dilçisi Henrik Prebensen belə nisbi budaq cümlələri çevrilmiş budaq cümlələr, yəni anaforik əlaqə əsasında yaranmayan nisbi budaq cümlələr adlandırmışdır (Prebensen, 1982). H. Prebensenə görə çox zaman anaforik əlaqəli təyin budaq cümlələr çevrilmiş təyin budaq cümlələrlə, başqa sözlə desək, “saxta” təyin budaq cümlələrlə qarışdırılır. Heç bir anaforik əlaqəyə malik olmayan, aktuallaşdırma funksiyası daşıyan çevrilmiş təyin budaq cümlələrdə nisbi əvəzliyin iştirakı bir sadə cümlə daxilində gedən nisbilik (relativizasiya) prosesi ilə izah olunur. Çevrilmiş təyin budaq cümlələrdə üç fərqli tip özünü göstərir (Prebensen, 1982).

Çevrilmiş təyin budaq cümlələrin 1-ci tipi. “C’est... qui”, “C’est... que ” ifadəsi ilə daxil olan bölünmüş təyin budaq cümlələr: (les relatives clivée) Məsələn: C’est Paul qui a sonné à la porte. (Qapını döyən Poldur və ya Pol qapını döyür, başqası yox). Əslində, bu cümlə - Paul a sonné à la porte - cümləsidir (Pol qapını döyür). Eləcə də - C’est à un médecin qu’il faut s’adresser - (Həkimə müraciət etmək lazımdır) cümləsi də -Il faut s’adresser à un médecin- cümləsi ilə eynidir. (Həkimə müraciət etmək lazımdır). C’est ... qui, c’est ... que vurğulayıcı ifadələrinin Azərbaycan dilində sintaktik ekvivalenti yoxdur. Bu konstruksiyalarla işlənən cümlələri Azərbaycan dilinə tərcümə etməkdən ötrü Azərbaycan dilinə məxsus dil qanunları nəzərə alınmalıdır. Belə ki, Azərbaycan dilində aktuallaşma həm cümlədə vurğulanmalı olan bir sözün digərlərinə nisbətən yüksək tonda səslənməsi ilə, həm də vurğulanan sözün cümlədə son mövqedə gəlməsi ilə həyata keçirilə bilər. Qeyd etmək olar ki, leksik-semantik ekvivalent olaraq Azərbaycan dilində “məhz” ədatını da istifadə etmək mümkündür. Bölünmüş təyin budaq cümlələr zahirən əsl təyin budaq cümlələrinə bənzərsələr də, əslində çevrilmiş budaq cümlələrdir. Çünki burada heç bir anaforik əlaqədən söhbət getmir. Novakovska Aleksandra özünün “Problématique de la phrase clivée dans une approche plurilingue” (Bölünmüş cümlə problemi çoxdillilik konseptində) adlı məqaləsində fransız dilində bölünmüş “C’est...qui, c’est...que” konstruksiyalarının bir neçə səviyyədə öyrənildiyini qeyd etmişdir (sintaktik, tema-remə, semantik-discursiv və s.). Müəllif, əsasən, Generativ transformasional qrammatika tərəfindən öyrənilən bu konstruksiyanın sintaktik səviyyədə, ayırıcı cümlə quruluşu kimi nəzərdən keçirildiyini qeyd edir. Belə ki, “ayırma” “c’est... qui”, “c’est...que” konstruksiyaları vasitəsilə bu və ya digər sözün ayrı-ayrı vurğulanmasına xidmət edən sintaktik əməliyyatdır. Generativ transformasional qrammatikaya görə - C’est Pierre qui est venu cümləsi- Pierre est venu - cümləsindən başqa bir şey deyil. Bu konstruksiyaların tema-remaya görə təhlili dedikdə isə onu qeyd etmək lazımdır ki, c’est...qui, c’est...que hissəcikləri əsasən cümlənin remasını ayırmağa xidmət edir. Belə ki, yeni informasiya cümlədə daha vacibdir və c’est...qui, c’est...que hissəcikləri cümlənin vacib informasiyasının vurğulanması üçün şərait yaradır. Məna-diskurs baxımından isə (analyse sémantico- discursif) parçalanmış konstruksiya hər zaman müəyyənləşdirici, seçici bir quruluş kimi öyrənilir (Nowakowska, 2002). P. L. Gofik də məna-diskurs baxımından bu konstruksiyaların müəyyənləşdirici, seçmə qabiliyyətinə malik olmasını qeyd edir. Müəllifin fikrincə, - C’est Paul qui est arrivé le premier cümləsi - ce (bu) (birinci gələnin təmsilçisi) və Paul (Pol) arasındakı identifikasiyanın ifadəsidir. Birinci gələnin kim olduğunu soruşduqda (Qui est arrivée le premier?) -Bu Poldur – (Cela est Paul) - cavabını alırıq (Le Goffic, 1993). Beləliklə, yuxarıda qeyd olunanlarla yanaşı, həm də emosiya, təəccüb, hiss və həyəcanla deyilən və affektiv dəyərə malik c’est ... qui, c’est ... que konstruksiyalı cümlələr təyin budaq cümlə quruluşuna malik olsalar da onları anaforik əlaqəli cümlələrə aid edə bilmirik.

Çevrilmiş təyin budaq cümlələrinin 2-ci tipi. Bu “Il y a” ifadəsi ilə daxil olan və “les relatives présentatives” (təqdimedici nisbi budaq cümlələr) adlanan çevrilmiş budaq cümlələrdir: Il y a un homme qui vous attend (Un homme vous attend). Göründüyü kimi təyin budaq cümləsi təəssüratı yaradan bu növ cümlələrdə də anaforik əlaqə yoxdur. Belə ki, heç bir anteedentin müəyyən edilmədiyi bu cümlələr təyin budaq cümləsinə bənzərsələr də onlar biri digərini aydınlaşdıran iki müstəqil cümlənin birləşməsindən ibarət deyil və buradakı nisbilik prosesi bir sadə cümlənin içərisində gedir. Yuxarıdakı cümlə Azərbaycan dilinə “Bir kişi sizi gözləyir” sadə cümləsi ilə tərcümə edilir. Onu da qeyd etmək lazımdır ki, Azərbaycan dilində fransız dilinin “il y a” ifadəsi ilə başlayan çevrilmiş təyin budaq cümlələrinə bənzər cümlələr mövcuddur və bu cümlələr dilimizdə əsil təyin budaq cümlələri kimi işlənirlər. Məsələn: Amma dünyada elə adamlar var ki, düşünür, qanır, hər şeyin fikrini eləyir (M. İbrahimov). Bacılar var ki, yeddi qardaşının yeddisini də yola salıb (Mir Cəlal). “Elə adamlar var ki”, “Bacılar var ki” baş cümlələrində işlənən “var” sözünü fransız dilinin “il y a” ifadəsi ilə tutuşdurduqda bu cümlələr arasında oxşarlığın olduğunu görürük. Lakin cümlələrə bir qədər diqqətlə yanaşdıqda fransız dilinin çevrilmiş budaq cümlələrində relativizasiya prosesinin doğrundan da bir sadə cümlə daxilində getdiyini görürük. Çünki, Il y a un homme qui vous attend - cümləsi - Un homme vous attend - sadə cümləsinin törəməsidir. Azərbaycan dilinə çevirsək -Bir kişi sizi gözləyir- cümləsi alınacaq ki, burada da “hansı” sualının verilməsinə ehtiyac yoxdur, yəni burada heç bir söz təyin edilmir. Amma dünyada elə adamlar var ki, düşünür, qanır, hər şeyin fikrini eləyir. Bacılar var ki, yeddi qardaşının yeddisini də yola salıb- cümlələrində isə vəziyyət tamamilə başqadır. Birinci cümlədəki “elə” sözünün özü təyindir və budaq cümlədə açılacağı gözləyir. Dünyada necə adamlar var? Dünyada düşünən, qanan, hər şeyin fikrini eləyən adamlar var. İkinci cümlədə isə bacılar sözünün qarşısında formal olaraq “elə” əvəzliyinin olmamasına baxmayaraq o nəzərdə tutulur (Kazimov). Necə bacılar var? Yeddi qardaşının yeddisini də yola salan bacılar var. Azərbaycan dilində belə cümlələr anaforik baza əsasında yaranır.

Çevrilmiş təyin budaq cümlələrinin 3-cü tipi. “avoir” felini tamamlayan vasitəsiz tamamlığın yanında işlənən mənsubiyyət təyin budaq cümlələridir. Məsələn: Paul a les cheveux qui frisent. Bu cümləni Azərbaycan dilinə hərfi tərcümə etsək - Polun saçları var hansılar ki qıvrılır- cümləsi alınar. Əslində, fransız dilində bu cümlənin mənası -Les cheveux de Paul frisent.- və ya Paul a les cheveux frisés - cümlələrinin mənasına uyğun gəlir ki, bu da Azərbaycan dilində -Polun saçları qıvrımdır.- və ya -Polun qıvrım saçları var.- kimi səslənir. Başqa bir misal göstərək: J’ai ma femme qui ne guérit pas (Mənim arvadım sağalmır). Bu cümlənin mənası da -Ma femme ne guérit pas- cümləsinin mənasına uyğun gəlir. Bu cümlələr arasındakı fərq ondan ibarətdir ki, birincilər sonunculara nisbətən daha emosional tərzdə deyilmişdir. Azərbaycan dilinə hər iki cümlə eyni şəkildə tərcümə edilsə də birinci cümlədə aktuallaşan söz yüksək tonda tələffüz olunur. Cümlələrə nəzər saldıqda aydın şəkildə görmək olur ki, bu konstruksiyalardan yalnız təəccüb, tərəddüdlə ifadə olunan fikirləri bildirməkdən ötrü istifadə olunur.

Bəzən isə cümlədə məna və intonasiya baxımından xüsusiləşdirmə vasitəsi kimi qəbul edilən nisbi əvəzliliklərin istifadəsi aktuallaşma ilə yanaşı üslubiyyətə də bağlı olur. Məsələn, Vous savez, je démenage et mon mari qui n’est pas là. (Bilirsiniz. Mən evdən köçürəm, ərim isə burada deyil). Mais, mon dieu quelle heure est-il? Et mon dîner qui n’est pas prêt (Ay Allah! Gör saat nəçədir? Mənim yeməyim isə hazır deyil) və yaxud da Ah mon dieu! Monsieur Michel qui est mort (Ay Allah! Cənab Mişel vəfat edib) və s. bu kimi misallardan görünür ki, bu cür cümlələrdən istifadə etmək fransız dilinin üslubiyyatından irəli gəlir.

Nəticə

Nəticədə, qeyd etməliyə ki, fransız dilində nisbi əvəzliliklərlə daxil olunan budaq cümlələrin heç də hamısı nisbi təyin budaq cümlələri deyil. Belə ki, fransız dilində anaforik baza əsasında qurulan, yəni tərkibindəki cümlələrdən birinin digərini tamamladığı əsl təyin budaq cümlələr ilə yanaşı anaforik baza əsasında qurulmayan ayırıcı, vurğulayıcı funksiyaya malik olan və fransız dilində “fausse relative” (yalancı təyin budaq cümlə), və yaxud da daha çox “faux déterminant” (yalancı təyinedici) adlandırılan (Штейнберг, 1972) cümlələrin də olması əsaslandırıldı və məlum oldu ki, belə cümlələrin işlədilməsi təkcə aktuallaşma baxımından deyil, həmçinin üslubiyyət baxımından da fransız dili üçün zəruridir.

ƏDƏBİYYAT

1. Kazımov, Q. Müasir Azərbaycan dili. Sintaksis, http://elibrary.bsu.az/books_rax/N_163.pdf
2. Le Goffic, P. (1993). Grammaire de la phrase française. Paris, Hachette Université, col. Langue Française
3. Nowakowska, A. (2002) Problématique de la phrase clivée dans une approche plurilingue, <http://icar.univ-lyon2.fr/Equipe1/documents/MargesNowakowska.pdf>
4. Prebensen, H. (1982). La proposition relative dite attributive, Revue Romane, Bind 17, 99-117
5. Штейнберг, Н. (1972). Грамматика Французского языка, Часть II Синтаксис простого и сложного предложения, Ленинград, Издательство «Просвещение», Ленинградское отделение

N. XOMSKI: DİL VƏ TƏFƏKKÜR

Validə Kərimova
Xəzər Universiteti

Amerikan dilçisi, filosofu və ictimai xadimi Noam Avram Xomskinin həyatına baxıldığı zaman onun dilçiliyə yeni düşüncə tərzini gətirdiyi açıq-aydın görülməkdədir. O, 1928-ci ildə Filadelfiyada, Rusiyadan mühacirət etmiş yəhudi ailəsində doğulmuşdur. 1945-ci ildən etibarən Pensilvaniya Universitetində fəlsəfə, dilçilik və riyaziyyat elmlərini öyrənmişdir. Onun dilçiliyə gəlməsinin səbəbi siyasətə, məntiqə və riyaziyyata olan sonsuz marağı olmuşdur. Görkəmli dilçi Z. Hərrisin N. Xomskinin intellektual inkişafında çox böyük təsiri olmuşdur. Onun rəhbərliyi altında N. Xomski dilçilik elminin inceliklərinə yiyələnir, həmçinin gənc alimin təfəkküründə gələcəkdə dilçilikdə böyük əks-sədaya səbəb olan transformasiya ideyaları formalaşmağa başlayır.

N. Xomskinin ilk əsərlərindən biri 1953-cü ildə çap olunmuş “Sintaktik təhlilin aspektləri” adlı məqalədir. O vaxtdan bu günə qədər sintaksis onun əsas maraq dairəsində olmuşdur. Onun atası da dilçi, həbəş dili üzrə mütəxəssis olmuşdur. N. Xomskinin tarixi dilçiliyin əsas prinsiplərini məhz atasından öyrəndiyi qeyd olunur. Lakin bibliografiyasından da məlum olduğu kimi, N. Xomski öz yaradıcılığında həbəş dili mövzusunda bir daha qayıtmamışdır. Siyasi mövzuda olan əsərlərini çıxmaq şərti ilə, N. Xomski demək olar ki, bütün yaradıcılığını tamamilə fəlsəfi və linqvistik nəzəriyyəyə həsr etmişdir. Doktor elmi dərəcəsinə 1955-ci ildə Harvard Universitetində uzun sürən tədqiqatlardan sonra almışdır. Doktorluq dissertasiyası üzərində işlədiyi müddətdə isə o, artıq dilçilik üçün yeni olan bir neçə məsələ ilə dərindən maraqlanır ki, bunlar da öz növbəsində 1957-ci ildə “dilçilik elmində inqilab” adlandırılan “Sintaktik strukturlar” adlı fundamental əsərdə öz əksini tapır. “Sintaktik strukturlar” əsərində o, qrammatikanı “hər hansı bir dildə cümlə qurmağa xidmət edən alət” adlandırır (Chomsky, 1957). N. Xomski qrammatikaya “yaradan”, “tərəfdar” alət kimi baxır. “Generativ” sözü də məhz buna işarədir. Həmçinin alim qrammatikanın əsas vəzifəsinin cümlə qurmaq olduğunu düşünür. N. Xomskiyə görə, dil “hər biri məhdud uzunluqda və məhdud sayda olan elementlərdən ibarət cümlələr toplusudur (set of sentences)”. Biz belə nəticəyə gələ bilərik ki, əgər dil cümlələr toplusudursa, deməli, dilin təsvirini verən qrammatikanın da əsas obyekt cümlə olmalıdır.

Bu alim dilçilikdə transformasiya – generativ cərəyanın banisi olmaqla bərabər, həm də solçu siyasi fikirlərinə görə də çox məşhurdur. Onu “Amerikanın dahi dissidenti” adlandırırlar. O, uzun illər Massaçuset Texnologiya İnstitutunda Müasir dil və dilçilik kafedrasına rəhbərlik etmişdir. Fikrimizcə, bu alimin mülahizələrini Azərbaycan dilçiliyində geniş təqdim etməyə ehtiyac vardır. N. Xomskinin adı dünyada humanitar sahədə ən çox sitat gətirilənlərin siyahısında Şekspir və “İncil” ilə yanaşı ilk onluğa daxildir. N. Xomskinin dilçilik sahəsindəki xidmətləri elmi dairələrdə yüksək səviyyədə qiymətləndirilmişdir. O saysız-hesabsız fəxri adlara yiyələnmişdir. Çıxaqo (1967), London (1967), Loyola (1970), Dehli (1972), Massaçuset universitetlərinin, Svartmor (1970), Bard (1971) kolleclərinin fəxri doktoru adına layiq görülmüşdür.

Mövzunun qarşısında duran məqsəd dilçilik aləmində böyük əks-sədaya səbəb olmuş alim N. Xomskinin dilçilik görüşlərini araşdırmaqla, dünya dilçiliyində dönüş yaratmış bu görkəmli şəxsiyyəti Azərbaycan dilçilik aləmində daha da yaxından tanıtmaktır.

Dil və onun önəmi

Bugünkü dünyada xalqların qarşılıqlı münasibətlərində təbii dil ən müxtəlif formalarda mühüm ünsiyyət vasitəsi kimi çıxış edir. Rəsmi danışıqlardan tutmuş, fərdlərarası ünsiyyətə qədər insan fəaliyyətinin bütün sahələrində daha çox yazılı formada reallaşan ünsiyyət vasitəsi kimi dil aparıcı silah rolunda çıxış edir. Dili hakim olan xalq eqoist olur, özünü qəbul etmir, özünü qəbul etmir, özünü qəbul etmir. Alman alimi Y. Trabant buna münasibətini bu cür bildirmişdir: “...İngilislər və amerikalılar, bir qayda olaraq, lazım bilmirlər ki, xarici dillərdə əsər oxusunlar, heç onlar həmin əsərləri tərcümə etdirməyə böyük həvəs göstərmirlər...”. Y. Trabantın fikirlərini alman alimi “Mitridat cənnətdə - dil düşüncəsinin kiçik hekayələri” adlı əsərində yazıb (Trabant, 2005).

Rəsmi vəzifədə oturan adamın dialektə danışması auditoriyaya hörmətsizlik əlamətidir. Fransada belə bir qayda var: öz sözünün əvəzinə yad söz işlədən adam rəsmi qaydada cərimə olunur. Digər bir maraqlı misal isə budur ki, Kanadada Kvebek əyalətində fransızca danışmayanları dil polisi cəzalandırırdı. Hazırda ingilislərdən daha çox başqa millətlərin nümayəndələri İngilis dilinin yayılmasında canfəşanlıq edirlər. Böyük alim V. fon Humboldt yazırdı ki, “...müxtəlif dillər dünya görüşlərinin müxtəlifliyi deməkdir...”. Bir dil bilən ətrafda baş verənləri bildiyi dilin süzgəcindən keçirdir. Bu da sonda birdilli xalqın süqutu deməkdir. Alman xalqının böyük oğlu M. Lüter “İncil” alman dilinə tərcümə etdi və nəticədə alman dili Saksoniya dəftərxana dilindən möhtəşəm ədəbi bir dil səviyyəsinə yüksəldi. Başqa bir alman filosofu və məntiqçisi Q. Laybnis 1682/83-cü illərdə yazırdı ki, o, alman dilinin kəskin və ağıllı işlənməsini arzu edir. Mütəfəkkir əqlə aydınlıq gətirən bir dil həsrətində olduğunu xüsusilə vurğulayırdı (Veysəlli F., 2013). Bu baxımdan ana dilimizin inkişafı, dünya dilləri sırasında öz layiqli yerini tapması məsələsi hamımızı xüsusən də, dilçilik elmi ilə məşğul olan mütəxəssisləri ciddi şəkildə narahat etməlidir. Doğma Azərbaycan dilimiz haqqında deyə bilərik ki, bu keşmə-keçidli dünyada öz yerini qorumaq lazımdır. Bütün dünya dillərində olduğu kimi, qloballaşma təhlükəsi bizim də dilimizin başının üstünü kəsmişdir. Bu təhlükədən qurtulmaq üçün xalqımız durmadan mübarizə aparmalı, dilimizi yad təsirlərdən qorumaq lazımdır. Ölkə daxilində xalqın köməyi ilə dilimizi qoruyub saxlaya bilərik. Bu işdə ziyalılarımızın, yazarlarımızın, siyasi xadimlərimizin, əsasən də gənclərimizin üzərinə böyük yük düşür. Bir çox ölkələrdə insanlar birdən artıq dildə danışan toplumlardan ibarətdir. Bu bir tərəfdən ölkənin mədəni, etnik zənginliyi kimi qiymətləndirilə bilər, bəzən, çətinliklər də yarada bilər. İki və artıq dilli ölkələrdə həmişə dil konfliktləri müşahidə edilməkdədir. Məsələn: Lüksemburqda məktəbdə fransız, qəzet oxuyanda alman, evdə isə Lüksemburq dialektində danışirlər. Dillər daim dəyişməkdədir. Ən az dəyişən dil alimlərin fikrincə island dili, ingilis dili isə ən çox dəyişikliyə uğrayan dildir. Ancaq ingilis orfoqrafiyası bu dəyişiklikləri qəti nəzərə almır. Bu gün hər kəs ingilis dilində danışmağı üstün tutur (Veysəlli F., 2013). Həqiqətən də müasir dövrdə elmi və mədəni biliklərini genişləndirmək, başqa xalqların nümayəndələri ilə tez və maneəsiz əlaqə yaratmaq istəyən bu dilə üstünlük verir və bu dildə ünsiyyət qurmağa çalışır. Ümumilikdə isə, qlobal dil siyasətinə qarşı

təkcə sayca az olan millətlər mübarizə aparmırlar. Yüz milyonlarca insanın danışdığı alman, fransız, ispan, rus və.s. dillərin nümayəndələri bu mübarizəyə qoşulduqlarını elan edirlər.

Dil haqqında mülahizələr

N. Xomskinin (1928) sayəsində insanların anadangəlmə dil səriştəsinə malik olma ideyası son dövrlərdə tamamilə qəbul edilən bir konsepsiyaya çevrildi. İnsanlar qədər canlıların heç bir növü tez bir zamanda dil öyrənə bilmir. İngilis alimi D. Jounz (1881-1967) 1918-ci ildə yazırdı ki, "...danışan şəxs bir saniyədə 45 səs impulsu çıxarda bilir...". Bütövlükdə, dilin mahiyyəti həmişə dilçi və filosofları dərindən düşündürmüşdür. Odur ki, hər bir alim dil haqqında öz mülahizələrini qabartmağa çalışmışdır. Bu səbəbdən də, dilin hamı tərəfindən qəbul olunmuş tərifinə rast gəlmək çətindir. Dillə məşğul olan alimlərin hələri dilin bir aspektini qabarıq olaraq şərh edir. Professor Fəxrəddin Veysəlliyyə görə, dilin mahiyyəti və funksiyaları aşağıdakı kimi şərh edilməkdədir: 1. dilin əmələ gəlməsi, 2. dilin yaranışının səs təqlidilə izahı, 3. danışq aktının modeli, 4. dil işarələr sistemi kimi, 5. dil işarələrinin sistemliliyi, 6. dilin funksiyaları, 7. ulu dil məsələsi, 8. dilin yayılmasında iqtisadi amilin rolu (Veysəlli F., 2013). XVII əsrdə fəlsəfinin təbiətsünaslıqdan ayrılması nəticəsində R. Dekartın (1596-1650) və Q. Laybnisin (1646-1716)) araşdırmaları sayəsində dilin mahiyyətilə bağlı çox dəyərli fikirlər meydana gəldi. Q. Laybnisə görə, "...dillər təbiətlə bağlıdır..." (Veysəlli F., 2013). F. de Sössür (1857-1913) görə, "...dil işarələr sistemidir...", V. Fon Humboldt (1767-1835) dili "erqon" deyil, "energeia" kimi dəyərləndirir, digər alim E. Sepir (1884-1939) dili "...fikir, emosiya və arzuları ifadəsi üçün qeyri-instinktiv vasitə adlandırır..." (Э. Сепир, 1993) R. Holl (1911-1997) dili "...insanların qarşılıqlı əlaqəsini təmin edən institut adlandırır..." (Hall. R., 1968) Y. Q. Herder (1774-1823) dili "...insan əqlinin bir hissəsi, əqlin məhsulu hesab edirdi...", İ. A. Boduen de Kurtene (1845-1929) dili "...fərdi-psixoloji fəaliyyət kimi başa düşərək yazı ilə şifahini ciddi şəkildə fərqləndirmiş, şifahi formaya üstünlük vermiş..." (Бодуен де Куртене И.А., 1963) və N. Xomskiyyə görə isə, "...dil cümlələr çoxluğu başa düşülür, müəyyən uzunluğa malik və sonu məlum elementlərdən düzəlir..." (Хомский Н., 1962). Dilin mahiyyətindən danışanda onun ünsiyyət vasitəsi olmasını vurğulamışdıq. Ötən əsrin 30-cu illərində məşhur Avstriya psixodilçisi K. Bülər (1879-1963) özünün "Dil nəzəriyyəsi" əsərində (Veysəlli F., 2007) dil işarələrində danışanın mövqeyi baxımından onların üç funksiya yerinə yetirdiyini ayrıca qeyd edirdi. Beləki, danışan nəyisə ifadə etməli, kiməsə müraciət etməli və nəyisə təsvir etməlidir. Professor Fəxrəddin Veysəlliyyə görə, dilin funksiyaları belə təsvir edilir: 1. Danışanın mövqeyini əks etdirən funksiya, 2. Dinləyiciyyə yönəlmiş funksiya, 3. Aidolma, advermə və ya referentiv funksiya, 4. Fatik funksiya, 5. Poetik və ya estetik funksiya, 6. Metadil funksiyası, 7. Dil, informasiyanı saxlamaq, hifz etmək, lazım gəldikdə onu bərpa etmək və ya ötürmək funksiyası, və sonda 8. Dil tanıma funksiyası. Bu sadalanan funksiyalardan emosional və kommunikativ funksiya bütöv dilə aiddir, çünki onlar dilin harada, hansı məqamda işlənməsindən asılı olmayaraq özünü həmişə biruzə verir. N. Xomski dil daşıyıcısının dil bilgisini – kompetensiya, bu bilgilərin konkret situasiyada istifadə olunmasını isə performans hesab edir (Veysəlli F., 2011). N. Xomski kompetensiya və performans anlayışlarının geniş təhlilini "Aspects", "Rules and Representations" və "Knowledge of Language" əsərlərində vermişdir. Bu anlayışlar onun dilə fəlsəfi münasibətinin təcəssümüdür. Dilin fəlsəfəsinə dair tədqiqatların müəllifləri arasında F. Bekon, C. Lokk və Q. V. Laybnisin də adları xüsusi qeyd olunmalıdır. F. Bekonun fəlsəfəsinin əsasında empirik qavrama prinsipi dayanır. O, süni fəlsəfi dil yaratmaq ideyasını irəli sürürdü. İngilis filosofu C. Lokk isə sözün tədqiqinə böyük əhəmiyyət verirdi. O, sözü fikrin fiziki təcəssümü olaraq görür və bu məsələni dilin mahiyyəti ilə əlaqələndirirdi. Onun dilçiliyə dair fəlsəfi fikirləri "İnsan idrakı haqqında" əsərində öz əksini tapmışdır.

Dil bacarıqları və dildən istifadə

XVII əsr dilçiliyin güclü inkişaf etdiyi dövrlərdən biridir. N. Xomskini sələflərindən fərqləndirən bir mühüm məqam vardır. O, hesab edir ki, dilin empirik tədqiqi təfəkkürün və ümumi məntiqin öyrənilməsinə daha çox xeyir verə bilər, nəinki əksinə. Alimin fikrincə, dil bütövlükdə geniş mənada insan və heyvan ünsiyyətlərini əhatə edir. Dilçiliyin əsas vəzifələrindən biri onun əsas obyekt olan sözlü (verbal) ünsiyyəti açib göstərməkdir. Dilçilik adətən dil haqqında elm kimi müəyyənləşdirilir. O, dili təbii fenomen olaraq qəbul edir (Veysəlli F., 2007). Burada hansı yanaşmadan (diaxron, sinxron və.s) hansı materiallardan istifadədən və hansı metodların tətbiqindən asılı olaraq aparılan tədqiqatların nəticələri müxtəlif olacaqdır (Veysəlli F., 2007). Dilçilik ilk növbədə "Dil nədir?" sualına cavab verir. Bu zaman iki cəhət fərqləndirilməlidir: 1) ümumi insan fəaliyyətinin nəticəsi olan dil; 2) konkret tarixi, sosial və coğrafi şəraitdə formalaşmış dil. Dil bizim hər birimizin həyatında mühüm rol oynayır (Veysəlli F., 2007). İnkişafımız, iqtisadiyyatımız, ailədə, cəmiyyətdə, siyasi, elmi və ümumiyyətlə, gündəlik fəaliyyətimiz dillə bağlıdır, dildə keçir. Yəni dil onun üçün obyekt yox, öz ünsiyyət tələbatını ödəmək üçün alətdir. Son dövrlərin araşdırmalarına dayanaraq deyə bilərik ki, dünyada bütün canlılardan yalnız insanlar anadangəlmə dil səriştəsinə malikdirlər. Bu "innate idea" orta əsrlərdə çox hallanırdı. Ancaq məşhur dilçi N. Xomskiyyə görə, ünsiyyətə iştirak edən hər iki tərəf ideal dil daşıyıcılarıdır və onların hər ikisində dil bilgisi və dil səriştəsi (competence) olmalıdır ki, onlar istənilən yerdə və məqamda bir-birilə ünsiyyətə girə bilsinlər.

Biliklərin necə mənimsənilməsi, xüsusən də dilin insan tərəfindən necə mənimsənilməsi məsələsi empiristlərlə rəasionalistlərin daim mübahisə obyektinə olmuşdur. N. Xomskinin dil səriştəsi anlayışı, adından da bəlli olduğu kimi, fərdi və psixoloji mahiyyət daşıyır (Veysəlli F., 2013). O, səriştəni "danışan-dinləyənin dil bilgisi" kimi təsvir edir (Fromkin V. et al., 1993). Burada qeyd etmək lazımdır ki, N. Xomskidə dillə bağlı "fərdi" anlayışı həmişə mühüm əhəmiyyət kəsb etmişdir. Bu, ümumən Amerika dilçiliyi üçün xarakterik olan bir xüsusiyyətdir. Avropa dilçiliyində isə dil daha geniş bir məfhum olmuşdur. Burada "cəmiyyətin dili", "kollektivin dili", və nəhayət "xalqın dili" həmişə öndə olan məsələlərdən biri olmuşdur. Buna əlavə olaraq deyə bilərik ki, F. de Sossür söz, ifadə və cümlələri "langue" deyil, "parole"-a aid edir. O zaman belə nəticə çıxır ki, sintaksis dilçiliyin əsas tədqiqat obyektindən kənarda qalır. Bu bərdə N. Xomski yazır: "...Sossür hətta bəzi məsələlərdə fəlsəfi qrammatika ənənəsindən çıxış edərək bir qədər irəli də getdi. O təsadüfən belə bir fikir ifadə etmişdir ki, cümlənin əmələ gəlməsi prosesi ümumiyyətlə dil sistemində aid deyildir və dil sistemi səslər, sözlər və ola bilsin ki, bir neçə sabit söz birləşməsi ilə az miqdarda çox ümumi konstruksiyalarla məhdudlaşır..." (Veysəlli F., 2007).

Dilin anadangəlmə olması prinsipi

Dilə sistem kimi münasibət F. de Sossürdən başlayıb. Sossürün dil haqqında mülahizələrinə fikir verək: "Dil – bütün hissələri sinxronik bütövlük təşkil edən sistemdir", "Dil subtransiya deyil, formadır", "Dilçiliyin yeganə obyektidir", "Dilin hər vəziyyətində hər şey münasibətlərdən asılıdır" və ya "Dil – yalnız öz qanunlarına tabe olan sistemdir". (Ferdinand de Saussure, 1975). F. de Sossür dili "sosial fakt" hesab edir və "langue" ilə "parole" anlayışlarını fərqləndirir. Bu ilk baxışda N. Xomskinin "competence" və "performance" bölgüsünə bənzəyir. Hətta N. Xomskinin özü də səriştənin ("competence") "langue" anlayışı ilə oxşarlığından bəhs edir (Əfəndizadə Ə., 1989). Strukturalizm cərəyanında sintaksisə belə münasibətin nəticəsi olaraq bu sahə uzun müddət diqqətdən kənarda qalmış və yalnız 1950-ci illərdə N. Xomskinin xidməti nəticəsində inkişaf etməyə başlamışdır. Strukturalist dilçilərin fikrincə, dilin tədqiqat obyektini yalnız dil olmalıdır. Dilçilik başqa elm sahələrindən asılı olmayan müstəqil bir elmdir və onun tədqiqat obyektini ünsiyyət, ifadə və təsir vasitəsi kimi mövcud olan və öz daxili qanunları əsasında inkişaf edən dildir. Dil işarələr sistemidir. Bu sistemin bütün elementləri bir-biri ilə sıx

əlaqədədir. Dil ayrı-ayrı yaruslardan təşkil edilmiş, aşağıdan yuxarıya tabelilik əsasında qaydaya salınmış bir bütövdən ibarətdir (Əfəndizadə Ə., 1989). Dilçilərin fəlsəfi və metodoloji görüşlərindən asılı olaraq struktur dilçilik müxtəlif ölkələrdə müxtəlif şəkildə təzahür edir. Bu cərəyanın ən geniş yayılmış qolları aşağıdakılardır:

- Praqa funksional dilçiliyi
- Danimarka deskriptivizmi və ya qlossematika
- Amerikan deskriptivizmi
- Fransız funksional dilçiliyi

Hər bir ölkənin öz inancına görə dil yaranma ənənəsi vardır. İncilə görə Allah Adəmi yaratdı və onun adını verdi. Bundan sonra ona dedi ki, göydəki quşları və heyvanları adlandır. Hind ənənəsinə görə, dil Brahmin arvadı Sarasvatidən başlayıb. Əksər dinlərə görə, insana dil ilahi qüvvə tərəfindən bəxş olunub. Yəni insanda dil səriştəsi anadangəlmədir, ancaq onun tətbiqi təkcə ümumi koqnitiv bacarıqların tətbiqilə şərtlənmir. Dildə yanılmaq da, səhv və ya dəyişik salmaq da çox böyük psixoloji problemdir. Hazırda psixolinqvistikada dilin yaranması ilə bağlı iki hakim fikir mövcuddur: N. Xomski (1928) iddia edir ki, uşaqda anadangəlmə spesifik dil potensialı vardır, bu da uşaq böyüdükcə inkişaf edir, sonra bu dilin manifestasiyasına gətirib çıxardır, yəni uşaq danışmağı öyrənir (qaçmaq kimi, yerimək kimi və.s.). Y. Piaye (1896-1980) isə hesab edir ki, dil səriştəsi anadangəlmə olmayıb koqnitiv fəaliyyətlərin nəticəsidir. Dillər formal sistemlərdə eyniləşdirildikdə, məhdud formalizm yaranır (Veysəlli F., 2007). Dilləri məhdudlaşdıran qayda və prinsiplər universaldır, ona görə də anadangəlmə kimi nəzərdən keçirilməlidirlər. Bütün insanlar eynidir, onların uşaqları da dili öyrənməyə səhvə yol verirlər, ancaq bu səhvlər universal qayda və prinsiplərlə toqquşurlar. N. Xomskiyə görə, dilçinin vəzifəsi ideal danışan və dinləyənin dil səriştəsini şərh etməkdən ibarətdir, dilçilik isə danışanın dil səriştələrini səciyyələndirməkdir.

Psixoloqlar insanların dil davranışlarını çoxdan müşahidə edirdilər. Onların araşdırmalarına görə insan təfəkkürü dillərlə bağlı götürülür. Dilçilər də, bu fikirdədirlər ki, psixo-sosial amil qrammatikanı və leksikonu hərəkətə gətirir. Elə bu araşdırmaların nəticəsi olaraq psixolinqvistika meydana gəldi. Onu da qeyd etmək ki, psixolinqvistika çox gənc elmdir. N. Xomskiyə görə, bütün dillər eyni model üzrə qurulub, amma bu o demək deyil ki, ayrı-ayrı dillər arasında eyni cür uyğunluq var. Sonralar N. Xomski bunu uşaq dili ilə bağlı inkişaf etdirdi və universal qrammatikanı yaratdı. Bu da dil səriştəsi (competance) və onun işlənməsilə, tətbiqlə (performance) bağlıdır. X. Putnam 1968-ci ildə “Anadangəlmə ideyalara dair” simpozumda bəyan etdi ki, “...anadangəlmə müraciət dilə yiyələnmə problemini sadəcə kənara qoyur, nəinki onu həll edir...”. V. Veysəlova öz dissertasiyasında bu məsələlərə aydınlıq gətirməyə çalışmışdır. Uşağın ilk qığıltıları sadəcə tələffüz olunan səs ardıcılığı olsa da onun 10 və 18 aylıq arasında çıxartdığı səslər ictimai mənə daşımağa başlayır (Veysəlova V., 1996). Dil çox mürəkkəb və sirli hadisədir. İnsanın ən mühüm əlaməti, onu bütün digər canlı aləmdən fərqləndirən yeganə məziyyəti dildir. Dünyada heç bir varlıq insan kimi anadangəlmə dil səriştəsinə malik deyildir, bu qədər tez bir vaxtda dil öyrənmə bilməz. Dil və təfəkkür birgə hərəkət edir.

N. Xomski və Kartezian dilçiliyə münasibəti

Fəlsəfədə rəşionalizm cərəyanının və xüsusilə də, kartezian fəlsəfəsinin banisi fransız riyaziyyatçısı və filosofu R. Dekartın olmuşdur. Qeyd etmək ki, “kartezian” sözü də elə onun adının latın dilində yazılışından götürülmüşdür. R. Dekart universal fəlsəfi dil yaratmağı təklif edirdi. N. Xomski R. Dekartın rəşionalist fikirlərinə dərin rəğbət bəsləyir. O, bu məsələyə dair xüsusi əsər yazmışdır. Beləki, “Kartezian dilçiliyi” adlanan bu əsərdən belə nəticəyə gəlmək olur ki, XX əsrin strukturalistləri keçmişdə əldə olunanlara, xüsusilə rəşionalist ideyalara arxa çevirməsəydilər, dilçilik elmi məlum böhran vəziyyətinə düşməz və hal-hazırda daha çox nailiyyət əldə etmiş olardı. Ötən əsrin 60-cı illərində N. Xomski öz törəmə qrammatikasını 17/18-ci əsrlərin ümumi qrammatikalarının fəlsəfi ənənələrinə bağlamış istəyirdi. Nəticə olaraq xeyli tənqidə məruz qalan “Kartezian dilçiliyi” (1996) əsəri meydana gəldi. N. Xomskini kartezian fəlsəfəsinin davamçısı adlandırmək olar. Kartezian fəlsəfəsinə görə, dil və təfəkkür ayrılmazdır. Dilin öyrənilməsi təfəkkür öyrənilməsinə aparıb çıxara bilər. Buna görə də, N. Xomski hesab edir ki, dil insan psixologiyasının bir hissəsidir. Hal-hazırda o, dilçiliyi də psixologiyanın bir qolu hesab edir. Kartezian nəzəriyyəsində fraza mürəkkəb ideyaya uyğun gəlir və cümlə fraza ardıcılıqlarına, onlar isə öz növbəsində frazalara bölünür və beləliklə, bu üzlənmə söz səviyyəsinə kimi davam edir. Bu yolla biz həmin cümlənin, belə demək mümkünsə, “üst strukturunu” əldə edirik.

Ötən əsrin 60-cı illərindən başlayaraq struktur dilçilik bir qədər yanlış anlaşılmağa başlamışdır. Bu bilavasitə N. Xomski və onun ardıcılarının strukturalizmə qarşı çıxması ilə əlaqədər idi (Christina B., 2011). Blumfeld məktəbinə qarşı çıxan N. Xomski “strukturalist” terminini qəbul etmirdi. “Struktur” terminini ilk dəfə Praqa dilçilik məktəbinin yaradıcıları işləmişlər: Onların fikrincə, sistemi bir-biri ilə qarşılıqlı əlaqədə olan və bir-birindən asılı olan elementlər toplusudur (Алекперов А., 1971). Praqa funksional məktəbinin əsasını 1926-cı ildən 1950-ci illərə qədər fəaliyyət göstərən Praqa dilçilik dərnəyi təşkil edirdi. Dərnəyin əsasını funksional-struktur dilçiliyin banilərindən biri sayılan V. Matezius qoymuşdur. Funksional dilçiliyin ən böyük xidməti onun dilçiliyə dil funksiyası anlayışını gətirməsi olmuşdur (Бодуен де Куртене И.А., 1963). Onların fikrincə, hər hansı bir dil hadisəsinin onun yerinə yetirdiyi məqsəd baxımından qiymətləndirmək lazımdır. “Praqa dilçilik dərnəyinin tezislərində” göstərilir ki, “...Dil müəyyən bir məqsəddə xidmət edən ifadə vasitələri sistemidir...” (Бодуен де Куртене И.А., 1963). Praqa məktəbi ilə bağlı bir çox dahi çex alimlərinin adlarını çəkmək olar. B. Qavranek, V. Skalička, İ. Vaxek və s. (Алекперов А., 1971). Bu məktəbin özəlliklərindən biri onun Qərbi Avropa və Rus dilçiləri ilə sıx əlaqə saxlaması idi. Bu alimlərin arasında Moskva, Praqa və Nyu-York linqvistik dərnəklərinin banilərindən sayılan, dilçilikdə və ədəbiyyatşünaslıqda strukturalizmin əsasını qoyanlardan biri olan rus və amerikan dilçisi R. O. Yakobson və digər rus dilçisi N. S. Trubetskoyun adları xüsusi qeyd olunmalıdır (Алекперов А., 1971). N. S. Trubetskoy həm də Praqa məktəbinin nəzəriyyəçilərindən biri olmuşdur (Бодуен де Куртене И.А., 1963). F. de Sossür isə nəinki funksional-struktur dilçilik, ümumiyyətlə, N. Xomskiyə qədərki dilçiliyin ən nəhəng nümayəndəsi hesab edilə bilər. Ölümündən sonra şagirdləri Ş. Balli və A. Seşenin onun mühazirələri əsasında tərtib edərək çap etdirdikləri “Cours de Linguistique Générale” əsəri struktur dilçiliyin əsasını qoyan əsər hesab edilir (Ferdinand de Saussure, 1975). Burada göstərilirdi ki, diaxronik dilçilikdə dillərin tarixi inkişaf prosesi və bir-biri ilə tarixi əlaqəsi öyrənilir, bütün izahlar tarixi inkişafa, xüsusən də səs qanunlarına əsaslanır. Buna bənzər fikirlərə İ. A. Boduen de Kurtene, N. V. Kruşevski və A. Martinenin əsərlərində də rast gəlmək mümkündür (İ. A. Boduen de Kurtene, 2014).

Dilin strukturu dedikdə, çox zaman bir-biri ilə sıx əlaqədə olan və bir-birindən asılı olan elementlərdən ibarət olan bir sistem nəzərdə tutulurdu. Buradan belə nəticəyə gəlmək olur ki, hər hansı bir dil özünün müəyyən bir inkişaf dövründə sanki tam tarazlıq halında olur və hər hansı bir elementin dəyişməsi, zəncirvari reaksiyaya səbəb olaraq bütövlükdə sistemin dəyişməsinə gətirib çıxarır. İlk dəfə olaraq N. Xomskinin fəlsəfəyə maraq göstərməsi Avropa və amerikan dilçiliyinin yaxınlaşmasına yol açmış oldu. Ümumiyyətlə, N. Xomski öz transformasiya ideyaları ilə dilçilik aləmində böyük təlatüm yaratdı. N. Xomski bu dövrün dilçiləri arasında F. de Sossür və R. Yakobsondan daha çox O. Yespersenin yaradıcılığına əhəmiyyət verir. O yazır: “...Yespersen, sözsüz ki, bu dövrə görə daha ciddi konsepsiya irəli sürmüşdür. O dilin anadangəlmə olması fikrini müdafiə edən alimlərin cərgəsində olmuşdur...” (Wilson D., et al., 1979). Qeyd etmək ki, O.

Yespersen həm də, hal-hazırda praktikada geniş istifadə olunan, xarici dilin öyrənilməsinin gündəlik danışq dili üzərində qurulması metodunu irəli sürən ilk alim olmuşdur. Bu alim F. de Sossür dilçiliyini inkar edir və hazırda N. Xomskinin dilçilik görüşlərinə yaxın olan fikirlər irəli sürürdü.

Dil sonsuz sayda yeni cümlə qurmaq imkanı verir. Bundan başqa qurulan cümlələrin özlərini də sonsuzluğa qədər unutmaz mümkündür. Bundan başqa cümlənin struktur metodları üzrə bölgüsü cümlə daxilindəki cümlələrin bir biri ilə əlaqəsini bütövlükdə əks edə bilmirdi. Yuxarıda qeyd olunan dil faktları ilə yanaşı N. Xomskinin fikrincə, dilin struktur nəzəriyyəsi cümlənin çoxmənalılığını ("structural ambiguity") da izah etmək iqtidarında deyil. Göründüyü kimi, yuxarıda qeyd olunan, ilk baxışda sadə görünən cümlələrin izahı istənilən linqvistik nəzəriyyə üçün böyük çətinlik yaradır. N. Xomski bildirir ki, dilin daşıyıcısının dilə dair biliklərinin əksər hissəsinin sonradan qazanılmış deyil, anadangəlmə olması artıq danılmaz bir faktır. N. Xomskinin həm linqvistik, həm də fəlsəfi görüşlərini əsasını dil məfhumu təşkil edir. N. Xomskinin dilçilik tarixində əsas xidməti ondan ibarətdir ki, o, dilin qavranılması məsələsinə münasibəti təmənilə dəyişdi. N. Xomski deyir ki, insan dili reduktiv metodla öyrənmir, insan təfəkküründə anadangəlmə dilöyrənmə qabiliyyəti ("innate language acquisition device") vardır (Wilson D., et al., 1979). İnsan digər canlılardan zoologiyada deyildiyi kimi, şüur, düşüncə ilə deyil, məhz dil, danışa bilmək qabiliyyəti ilə fərqlənir. Filosof və psixoloqların qızgın mübahisə mənbəyi olan bu məsələdə ən azı bir şey təmənilə aydındır ki, dil olmadan insanlar arasında ən primitiv və ya rudiment ünsiyyət belə çox müşkül olar. N. Xomskinin empirizm və rəasionalizm haqqındakı fikirləri dilmənimsəmə ("language acquisition") mövzusu ilə bağlıdır. O, tez-tez R. Dekart por-royal məktəbi, Q. V. Laybnis və V. fon Humbolta istinad edir. N. Xomski insana "dilqavrama aləti" kimi baxır (Fromkin V. et al., 1993). N. Xomskinin rəasionalist fikirlərini aşağıdakı kimi ümumiləşdirə bilərik:

• anadangəlmə ideya, prinsip və mexanizmlər mövcuddur;

• bu ideya prinsip və mexanizmlər əldə olunan biliklərin formasını müəyyənləşdirir;

• anadangəlmə mexanizmi hərəkətə gətirmək üçün təcrübə və stimulyasiya lazımdır.

Nəticə

Artıq uzun illərdir ki, N. Xomski dünyada dilçilik sahəsində ən aparıcı rol oynayır. 1957-ci ildə "Sintaktik strukturlar" əsərindən başlayaraq bu günə qədər bu alimin dilçilik görüşləri elmi dairələrdə böyük maraq doğurmaqda davam edir. N. Xomski birmənalı şəkildə dilçilik elminin həddlərini genişləndirmiş, onu riyaziyyat, fizika, psixologiya və s. elm sahələrinin səviyyəsinə qaldıra bilmişdir. Məhz bu yenilikçi alimin xidmətləri nəticəsində dilçilik elmi yalnız dilçiliklə məşğul olan alim, tələbə və missionerlərin məşğuliyyətindən başlıca sosial elm sahəsinə çevrilmişdir. Fikrimizcə, dilçilik sahəsində N. Xomski yeganə ideoloq hesab edilə bilər. Müasir dilçilik aləmində N. Xomskinin dilçilik görüşlərini bu elm sahəsinin inkişafına göstərdiyi təsir danılmazdır və onları diqqətdən kənara qoymaq qeyri-mümkündür. Bu dahi şəxsiyyətin istər siyasi, istərsə də dilçilik sahəsində yazdığı əsərlər oxucular tərəfindən böyük həvəslə qarşılanır, verdiyi mühazirə və müsahibələr elmi dairələrdə daim böyük maraq doğurmaqdadır. Tədqiqat işini ümumiləşdirərək deyə bilərik ki, N. Xomski struktur dilçilik məktəbində ərsəyə çatdırsa da, bir alim kimi formalaşdıqca cərəyanın qeyri-qənaətbəxş cəhətləri ilə barışmaz mövqe tutmuşdur. XX əsrin dilçiliyinə N. Xomski qədər güclü təsir göstərmiş ikinci bir alim tapmaq çətinidir. Dil bilginin, məlumatın ötürülməsi ehtiyacından yaranıb. Odu ki, dil biliyin, təcrübənin səslə və sözlü təzahürüdür. O ki, qaldı dilin qrammatik xüsusiyyətlərinə və dil haqqında elmin yeni linqvistikanın mahiyyətinə, bunu ən bariz şəkildə N. Xomskinin əsərləri əsasında tədqiq etmək olar. N. Xomski dili anadangəlmə qabiliyyət hesab edir. Bu bərdə düşünərkən qədim Yunan filosofu Platonun insanın bilgisi və bilik yaddaşının apriori olması ideyası yada düşür. Əgər N. Xomskinin dilin anadangəlmə olması və Platonun əşyalar və ümumiyyətlə ətraf aləmdə mövcud olanlar və baş verənlərlə bağlı təsəvvürlərinin təcrübə ilə deyil sövqi-təbii olaraq ortaya çıxması ideyasını birləşdirsək, onda N. Xomskinin dilin anadangəlmə olması ideyasını daha asan izah edə bilərik. Belə ki, bu uzalaşdırma "dil inkişaf etmiş təfəkkürün təzahürümüdür" yoxsa "dil təfəkkürün ifadə vasitəsimidir", yaxud "dil özü səslə və sözlü təfəkkürümüdür" suallarına cavab axtarışını asanlaşdırır.

ƏDƏBİYYAT

- 1.Алекперов А. (1971). Фонематическая система современного литературного русского языка. Баку
- 2.Бодуен де Куртене И.А. (1963). Избранные труды по общему языкознанию. М., I, II.
- 3.Chomsky N. (1957). Syntactic Structures. The Hague: Mouton, p. 120
- 4.Christina B. (2011). Cartesian Linguistics: From Historical Antecedents to Computational
- 5.Э.Сепир. (1993). Избранные труды по языкознанию и культурологии. М., с.31
- 6.Əfəndizadə. Ə. (1989). Orfoqrafiya və orfoepiya lüğəti. Bakı
- 7.Ferdinand de Saussure. (1975). Cours de linguistique generale
- 8.Fromkin V.&Rodman R. (1993). An introduction to language.5. ed.
- 9.Hall R. A. (1968). Essays on Language. Cambridge University Press. p. 58
10. Хомский Н. (1962). Синтаксические структуры. «Новое в лингвистике», вып. 4, М.,с.416
11. İ.A.Boduen de Kurtene. (2014). Ümumi dilçilik üzrə əsərlər. Bakı.
12. Trabant J. Mithridates. (2005) im Paradies-kleine Geschichten des Sprachdenkens. C. H. Beck Verlag, München. s. 360
13. Veysəlli. F.Y. (2013). Dilçiliyin əsasları. Studia Philologica. VI. Bakı: Mürtəcim. s. 17
14. Veysəlli. F.Y. (2007). Struktur dilçiliyin əsasları. Studia Philologica. I. Bakı, 2005, s. 212-213; həmin müəllif: Dil. Bakı. s. 81-82
15. Veysəlli. F.Y. (2011). German dilçiliyinə giriş. Bakı: Təhsil. s. 408
16. Veysəlli. F.Y. (2007). Dil. Studia Philologica. VI. Bakı: Təhsil. s. 15
17. Veysəlova. V.F. (2002). Uşaq dilinin formalaşması və inkişafı. ND, Bakı.
18. Wilson D.&Smith N. (1979). Modern linguistics. The results of Chomsky's revolution. Penguin books. p.334

FRANSIZ DİLİNDƏ İNSANIN EMOSIONAL HAL VƏ VƏZİYYƏTİNİ İFADƏ EDƏN FRAZEOLoji VARIANTLAR

Vüsəla Əliyeva

ADU

İnsanın emosional həyatı nəinki psixoloqların, həm də daima dilçilərin diqqət mərkəzində olmuşdur. İnsanın emosional hal və vəziyyəti, müxtəlif növ emosiyanın subyektiv istiqaməti kimi, çox mürəkkəb və spesifik bir hadisədir. Bu spesifikasiyadan ibarətdir ki, emosiyalar onun təsirinə məruz qalır və xarici amillərin təsiri olaraq müəyyən bir obyktə yönəldilir. Bu emosional hal və vəziyyəti dildə ifadə etmək üçün onun özünün xüsusiyyətləri vardır və burada emotiv xarakterli frazeologiya xüsusi yer tutur.

Dilçilər emotivlik anlayışını təklif edirlər ki, psixoloji və dil kateqoriyalarını bir-birindən ayırmaq mümkün olsun. Bu məqalənin ərsəyə gəlməsində aşağıda göstərdiyimiz dilçilərin işlərlərindən faydalanmışıq: V.N. Teliya, V.İ Şaxovski, S. Duneton, L. Godelu, G. Guillaume, P. Guiraud, A. Kenny, G. Lakoff, H. Parret, R. Plutchik, A. Rey, R.C. Solomon, S.S. Tomkins; frazeologiya sahəsində N.F. Alefirenko, V. L. Arxangelskiy, Ş Balli, V. Q. Qak, J. Matore, J. Munen, Y.İ. Retsker, S. Chantreau L., M. Kalma, L. Rameau, A. Rey, Ch. Touratier, və digərləri. Psixolinqvistlərin fikrincə dildəki hər bir söz emotivliyə malikdir və sonuncular dilin emosional çalarlı xüsusi vasitələridir. [1]. Ənənəvi olaraq emotivlik bu və ya digər dildə dil kateqoriyası kimi dəyərləndirilir [2, səh.72]. Emotivlik qlobal kateqoriya kimi bütün dillərdə müxtəlif statusda - fonetik, leksik, morfoloji, frazeoloji, sintaktik statuslarda özünü biruzə verir. İnsanın emosional vəziyyətini bildirən bir neçə frazeoloji vahidi nəzərdən keçirək: avoir l'air d'un bienheureux-1) sanballı görünmək; 2) sevincdən üzü gülmək və avoir l'air à la danse (à la noce) 1) rəqs etməyi xoşlamaq; 2) şən olmaq; se pâner d'aise (de plaisir) "keyfdən (nəşədən) quruyub qalmaq"; prendre son plaisir à-. "zövq almaq" Deyilənlərdə "Emisional hal və vəziyyət", "İnsanın zahiri görünüşü", "İnsanın fəaliyyəti" kimi məfhumlarda mövcud çoxmənalılıq məcaz üzərində qurulur və differensial semantik əlamətlərlə müşayiət olunur. Yuxarıda göstərdiyimiz frazeoloji vahidlər bir-biri ilə sıx əlaqədədir, çünki onlar eyni semantik əlaməti- "yaxşı əhval-ruhiyyədə olmaq" əlamətini " və "emisionallıq" eyni anlamı bildirir, lakin burada söhbət dildən, onun vahidlərindən və onların semantikasından gedir". [5, səh. 24].

İncil mənşəli bəzi frazeoloji birləşmələr isə tərkibində yüksək dini mənə olduğundan intensiv emosional hal və vəziyyəti bildirir. Buna misal olaraq être aux anges, être au septième ciel « xoşbəxlikdən göyün yeddinci qatında olmaq » ; voir les anges (loru.) « nəşələnmək, həzz almaq » ; voir les cieux ouverts « çox məmnun olmaq ». Məlum məsələdir ki, xoşbəxt adam öz hal və vəziyyətini müxtəlif tərzdə bürəyir. Bu anlamda gülüş xoşbəxtliyin təzahürlərindən biridir. Bir psixoloji hadisə kimi gülüşün əsasında insanın xarici aləmin müəyyən amilləri ilə bağlı cismani və ruhi reaksiyası durur və o, insanı fərqləndirən əlamətlərdən biridir. Məsələn: «Mieux est de rire que de larmes écrire. Pour ce que rire est le propre de l'homme» (F.Rabelais. Gargantua).

İnsanın gülüslə bağlı hal və vəziyyətini "Xoşbəxtlik" adlandıracağımız xüsusi semantik qrupda yerləşdirmək olar. Être tout sourire- "ətrafa təbəssüm yaymaq"; garder le sourire " yaxşı əhval-ruhiyyə göstərmək". [3, səh.10].

Bəşər övladının emosional vəziyyətini alimlər linqvistik kateqoriya kimi təqdim edirlər. Fransız dilində bu kateqoriyanın ifadə vasitələri 8 səviyyədə, həm leksik baxımdan (M. Qrövis, J. Dübua, E. Benvenist), həm də sintaktik nöqtəyi-nəzərdən öyrənilmişdir (M.Rijel).

Bu məqalədə Biz, qısa da olsa, bəşər övladının emosional hal və vəziyyətini emosionallıq ifadə edən kateqoriya kimi fransız dilindəki frazeoloji variantlar baxımından öyrənirik.

Bir linqvistik kateqoriya olaraq emosional hal və vəziyyət aşağıdakı əlamətlərə malikdir: 1) məhdudlaşdırıcı zaman əlaməti – təəccüb bildirən être là comme une souche "yerində donub qalmaq", variantları isə demeurer (rester) comme une souche. Demeurer və rester fəali zaman kəsiyində məhdudlaşdırıcı əlamət daşıyır; 2) durativlik əlaməti - tenir sa colère –uzun zaman qəzəbini saxlamaq. Burada tenir fəali mövcud vəziyyətin davam olunması göstərilir; 3) passivlik əlaməti - être comme une saucisse (danış.) ifadəsi –həddindən artıq təəccüblənmək; 4) mərhələlik əlaməti - en devient bleu "təəccübdən ağzi açıq qalmaq" frazeoloji vahidinin müxtəlif variantları vardır. Onlardan - en être bleu, en rester bleu, en bâiller tout bleu. Hər bir variant hal və vəziyyətin müxtəlif mərhələlərini bildirir; 5) tez-tez dəyişmə əlamət. Burada aşağıdakı ifadələr mütəmadi olaraq işlədilir: de temps en temps, au moment, souvent, toujours, tout le temps- ; 6) kvantitativlik əlaməti - Nous levons les yeux et apercevons les deux gros Allemands qui repoussent impatiemment la danseuse de tarentelle. Une seconde elle reste bouche bée... (S. Kéméri. Promenades d'Anatole France). Emosional hal və vəziyyətin kvantitativlik əlaməti **une seconde** kimi leksik vahidin və rester bouche bée kimi frazeoloji birləşmənin köməyiylə düşəldilir ; 7) statilik (sabitlik) əlaməti; 8) intensivlik əlaməti.

Yuxarıda göstərdiyimiz kimi insanın müsbət emosional hal və vəziyyətini bildirən frazeoloji vahidlərlə yanaşı mənfi hal və vəziyyəti bildirən frazeoloji vahidlər də vardır. Məsələn "Qəzəb" bildirən frazeoloji vahidlərə müraciət edək: prendre feu comme de l'amadou "qəzəblənmək, od tutub yanmaq" və onun variantı souffler le feu "cin atına minmək"; "qussə, kədər" bildirən se fondre en eau "göz yaşı tökmək" kimi hal və vəziyyət bildirən frazeoloji vahidlər. Bunlardan əlavə elə frazeoloji vahidlər var ki, onlar "həyəcan, narahatlıq" bildirirlər: le sol manque sous les pas de qn "ayağının altından yer qaçır".

"Terre" leksik vahidi ilə mənfi emosiya bildirən emotive frazeologizmlər tədqiqatımızda aşağıdakılardır: ficher (flanquer, foutre) par terre "yerə tullamaq, atmaq"; faire rentrer en terre "son dərəcə heyrətə salmaq, çaşdırmaq"; faire rentrer (à cent pieds) sous terre "abırını ələyinə bükmək, utandırır yerə soxmaq"; vouloir être à cent pieds sous terre (vouloir rentrer sous terre) "yerin altına girməyə hazır olmaq".

"L'air" isə müxtəlif tipli emotive frazeologizmlərdə özünü "məmnuniyyət, həyəcan, qəzəb, təəccüb, qorxu, sevinc və s. kimi məqamlarda biruzə verir: se donner de l'air "əylənmək"; s'envoyer en l'air (loru.) "həzz almaq, keyf çəkmək"; être en l'air "həyəcan keçirmək"; sauter en l'air "qəzəblənmək"; se sentir en l'air "ayağının altında torpağı hiss etməmək" (qorxudan və ya sevincdən). Beləliklə, demək olar ki, fransız dilindəki emotiv frazeologizmlərin milli müxtəlifliyi millət etnopsixoloji qavrama tərzini nəzərə alsaq özünü, əksər hallarda, məcazi obrazlarda göstərir.

Tədqiqatımızda olan digər bir qrup əşya məcazi əlamətlə bağlıdır:

- 1) **silah anlayışı ilə**: être en fusil "qəzəbli olmaq";
- 2) **ev əşyalarının adları ilə**: les charettes lui nuisent (danış.) "o, adamı həddindən çox qıcıqlandırır"; ouvrir le robinet "acı göz yaşları tökmək";
- 3) **geyim anlayışı ilə**: avoir le bonnet près de l'oreille (danış.) " tez qəzəblənmək, hirsələnmək"; mettre son bonnet de travers (danış.) "hal və vəziyyəti pis olmaq"; être (entrer) dans ses petits souliers "özünü pis hiss etmək, qorxudan narahat olmaq";
- 4) **kimiəvi maddə ilə bağlı**: péter les plombs (loru.) "əsəbləşmək";

5) **səma cəsimləri ilə:** être dans une (la) bonne (mauvaise) lune “yaxşı (pis) əhval-ruhiyyədə olmaq”; tomber (débarquer) de la lune “göydən (aydan) düşmək”; piquer le soleil “utandığından qızarmaq”. İnsanın emosional hal və vəziyyətini bildirmək üçün fransız arqosu ilə yaradılmış frazeoloji vahidlər öz ülubu çalarlığına görə xüsusi əhəmiyyət kəsb edərək ayrıca yer tutur. İnsanın emosional hal və vəziyyətini bildirən emotov arqotik frazeoloji ifadə vasitələri insanın xarakterizə edilməsində istifadə olunan zaman o, bu frazeologizmlərin ayrılmaz hissəsinə çevrilir. İnsanın emosional hal və vəziyyətini bildirən müsbət konnotasiyalı emotiv frazeoloji birləşmələrlə müqayisədə mənfi konnotasiyalı emotiv hal və vəziyyət bildirən frazeoloji vahidlər çoxluq təşkil edirlər.

Hesab edirik ki, mənfi konnotasiyalı emotiv hal və vəziyyət bildirən frazeoloji vahidlər əksər hallarda narazılıq, qəzəb, təəssüf, nifrət, etinasızlıq, düşmənçilik, və sairəni ifadə edərək müxtəlif dərəcəli intensivliyi bildirir. Bəzi alimlər tərkibində qəzəb, etinasızlıq və kin olan bəzi strukturları fel vasitəsiə yaranan strukturlar adlandırırlar [4, səh. 87]. Bu fellərdən « être, rester, se mettre » kimilərini göstərmək olar. Bu fellər frazeologizmlərin aparıcı elementləri sayılır, müxtəlif variantlar yaradır və eyni emosional vəziyyəti bildirir. Məsələn être en rogne- “ daima qızəblənmək”, rester en rogne –“hirsli, qəzəbli vəziyyətdə olmaq”, se mettre en rogne – qəzəblənməyə başlamaq”. “Comme Edith était en rogne, on a été chanté sous sa fenêtre. Tout de suite, il a ouvert” (S. Berteaut. “Piaf”). Edit qəzəbli olduğundan biz həmənin onun pəncərəsi yanında mahnı oxumağa getdik. O, o saat pəncərəni açdı. Digər bir misal : Henri est plutôt calme, mais quand il se met en rogne, il peut devenir terrible” (D. Dorn. “Notre métro quotidien”). - “Adətən, Anri sakit adamdır, lakin qəzəbləndəndə onun üzünü görmə”. Arqotik frazeologizmlər emosional vəziyyətdə olaraq narazılıq bildirməklə yanaşı narazı vəziyyətdə olmağı da bildirirlər. Buna misal olaraq arqotik mənalı “piquer” felini göstərə bilirik: “piquer une (və ya sa) crise” - “çox qəzəbli olmaq ; “piquer son bœuf (və ya sa chèvre)” - “özündən çıxmaq”, “piquer la rogne” - “özünü pis hiss etmək”. Aşağıda göstərdiyimiz fellər “mettre, foutre, ‘ficher, ‘casser”, həmçinin “faire” feli subyektin qəzəblənməsini bildirən fellərdəndir. Misallara müraciət edək: “mettre (və ya ficher, foutre) qn en boule” - “kimisə özündən çıxarmaq”, “casser (və ya foutre) les boules à qn” - “kimisə qıcıqlandırmaq, əsəbiləşdirmək”, “faire monter qn à l’arbre” - “kimisə hirsdən ağaca dirmaşdırmaq. “Je parie qu’avant ce soir nous aurons un coup de téléphone du jeune M. Cromières. Encore un qui avait le don de mettre Maigret en boule”. (G. Simenon. “Maigret et les vieillards”). - “Mərc gəlirəm ki, axşam düşməmiş cavan cənab Kromyer bizə zəng edəcək. O, Meqrəni cin atına mindirməyə qadir olan daha bir şəxsdir. Tədqiqat materialları bir şəxsin digərinə olan və tərkibində arqotik frazeoloji vahidlərlə ifadə olunan nifrət, ikrah hissi, və s. olmasını aşkarladı. Misallara müraciət edək: “avoir qn dans le nez” - “kimənsə zəhləsi getmək”; “avoir qn au cul”, “avoir qn dans le cul” - “nifrət etmək”; “avoir qn à la caille” - “gözü götürməmək, nifrət etmək”. - “La faute à qui? La faute à la guerre et ensuite au lieutenant Rey. Il nous a dans le nez, ce salopard”. (P. Gamarra. “Le Maître d’école”). - “Günah kimdədir? Günah müharibədə, bir də, leytenant Reydədir. Bu ələfin bizi götürməyə gözü yoxdur”.

Bir çox frazeologizmlərdə işlədilə bilən və bir şəxsin digər şəxsə rəğmən mənfi hiss və emosiyaları bildirən fellərə müraciət edək: “(se) laisser, (se) faire”, həmçinin “savoir, pouvoir, vouloir” kimi modal fellər götürək: “ne pas pouvoir blâmer qn”, “ne pas pouvoir piffer qn”, “ne pas pouvoir encadrer qn” - “kiminsə olmasına dözməmək”. Onların frazeoloji variantları elliptik modellər əsasında formalaşmış: “ne pas blâmer qn”, “ne pas piffer qn”. - “Elle est nature comme une laitue, et ça m’emmerde sans le fond que Jo le Maigre puisse pas la piffer” (Trignol. “Vaisselle de fouille”). O, təbiətən ən axırıncı axmaq qadın kimi çox sadələvhüdür və mənim üçün heç bir təfəvvütü yoxdur ki, Co lö Meqrin ondan zəhləsi gedir .

Tədqiqat materialları göstərdi ki, arqotizmlərin köməyi ilə yaranan və narazılıq bildirən frazeologizmlər müxtəlif səviyyələrdə çox geniş variantlar yaradırlar. Struktur-qrammatik səviyyədə aşağıdakı morfoloji variantlar aşkarlandı. Məsələn: “faire grimper qn à l’arbre”, “faire grimper qn aux arbres” - “qəzəbləndirmək, kimisə özündən çıxarmaq, kimisə bərk hirsəndirmək.” - “Daniel s’intéressa aux publications féministes. Elles le faisaient grimper aux arbres, mais lui fournissaient adresses et lieux de rendez-vous”. (N.-L. Bernheim & M. Cardot. “Personne ne m’aime”). Daniel feministlərin nəşriyyatları ilə maraqlandı. Onlar onu özündən çıxarsalar da, onların ünvanı və görüş yerlərini öyrənə bildi.

İnsanın emosional həyatı həm psixoloqları, həm də dilçiləri daima maraqlandırmışdır. İnsanın emosional hal və vəziyyəti, müxtəlif növ emosianın subyektiv istiqaməti olaraq çox mürəkkəb və spesifik bir hadisədir. Başər övladının emosional vəziyyətini alimlər linqvistik kateqoriya kimi təqdim edir və onu bu və ya digər dildə dil kateqoriyası kimi dəyərləndirirlər. Emotivlik qlobal kateqoriya kimi bütün dillərdə müxtəlif statusda - fonetik, leksik, morfoloji, frazeoloji, sintaktik statuslarda özünü biruzə verir. Fransız dilində insanın emosional hal və vəziyyətini ifadə edən frazeoloji birləşmələrin bir çox variantı mövcuddur. İnsanın emosional hal və vəziyyətini bildirən frazeoloji vahidlər müsbət və mənfi konnotasiyalı olmaqla onların mövcud çoxmənalılığı məcaz üzərində qurulur və differensial semantik əlamətlərlə müşayət olunur. Fransız arqosu ilə yaradılmış frazeoloji vahidlər öz ülubu çalarlığına görə xüsusi əhəmiyyət kəsb edərək insanın emosional hal və vəziyyətini bildirmək üçün ayrıca yer tutur. İnsanın emosional hal və vəziyyətini bildirən emotov arqotik frazeoloji ifadə vasitələri insanın xarakterizəsində frazeologizmlərin ayrılmaz hissəsinə çevrilir. Mənfi konnotasiyalı emotiv hal və vəziyyət bildirən frazeoloji vahidlər əksər hallarda narazılıq, qəzəb, təəssüf, nifrət, etinasızlıq, düşmənçilik, və sairəni ifadə edərək müxtəlif dərəcəli intensivlik yarada bilirlər. Arqotik frazeoloji vahidlər tərkibində bir şəxsin digərinə olan nifrət, ikrah hissi, və sairənin olması faktı tədqiqat materiallarında aşkarlandı.

ƏDƏBİYYAT

- 1.Калимуллина Л. А. Современные трактовки категории эмотивности // Филологические науки, 2006. - № 5. - С. 71 - 80.
2. Психология эмоций. Тексты. - М.: Изд. МГУ, 1984. - 286 с.
3. Ротова М. С. Лексико-фразеологические поля обозначений смеха и плача в современном русском языке: Автореф. дисс... канд. филол. наук. - Воронеж, 1985. - 21 с.
4. Синельникова И. И. Фразеосемантическое поле «Эмоциональные состояния человека» (на материале французского языка): дис. ... канд. филол. наук. Белгород, 2008. 226 с.
5. Шаховский В. И. Категоризация эмоций в лексико-семантической системе языка. - Воронеж, 1987. - 192 с.

6. Новый большой французско-русский фразеологический словарь / В. Г. Гак, Л. А. Мурадова и др.; под ред. В. Г. Гака. М.: Рус. яз. - Медиа, 2005. 1625 с.
7. Le Petit Robert. Dictionnaire alphabétique et analogique de la langue française. - Paris, 2002. 2415 p.
8. Caradec F. Dictionnaire du français argotique & populaire. Larousse, 2006. 297 p.
9. Dictionnaire de l'argot français et de ses origines / J.-P. Colin, J.-P. Mével, Ch. Leclère. Larousse: VUEF, 2002. 905 p.

İNGİLİS DİLLİ İNCƏSƏNƏT TERMİNLƏRİNİN KOMMUNİKATİV XÜSUSİYYƏTLƏRİ

Vüsalə Ağabəyli

Azərbaycan Dillər Universiteti

Dilin, mədəniyyətin bir komponenti kimi öyrənilməsi insanı yeni - milli-mədəni irslə tanış edir və ətraflı mənəvi zənginliklər aləminə aparır. Mədəni irsin öyrənilməsində dil vahidlərinin və xüsusi sahə terminlərinin kommunikativ xüsusiyyətləri mövcud ekstra-lingvistik təsirlərin öyrənilməsinə zəruri edir. Mədəniyyətin inkişafı və integrasiyası ilə əlaqədar olaraq, dilə bir sıra sözlər daxil olur. Mədəniyyətlə bağlı yeni yaranan və ya digər dillərdən keçən, o cümlədən ingilis dilinin bütün variantlarından işlənən və bir-birinə təsir edən sözlər əsasən incəsənət, idman, folklor, musiqi, din, mifologiya, geyim, mətbəx və s. sahələrdə daha intensiv işlənir. İncəsənətlə bağlı yaranan sözlərdən danışarkən musiqinin rolunu xüsusi vurğulamaq lazımdır. Musiqi lingvokulturoloji amil olaraq, özündə həm mədəniyyət həm də dil xüsusiyyətlərini daşıyır. Musiqi ingilisdilli mədəniyyətin heç də dildən təcrid olunan bir hissəsi deyil, əksinə dil ilə paralel inkişaf edən, dildə milli-mədəni realilərin təzahür etməsinə mənəbə olan gerçəklik olduğunu göstərir. Elə bu baxımdan da, bu məqalədə ingilis dilinin və onun variantlarının, xüsusilə də, ABŞ variantının formalaşmasında və zənginləşməsində musiqi janrının oynadığı roldan bəhs edilir. Musiqi folkloru xalqın tarixini, həyatını, istək və arzularını ifadə etmiş, adət və ənənələrini özündə əks etdirmişdir. Musiqi folklorunun ən qədim sahəsi olan mahnılar mövzu rəngarəngliyi ilə seçilmiş insanların əmək fəaliyyətini müşayət etmiş, məişəti ilə bağlı olmuş, müəyyən tarixi dövrlərdə xalqı mübarizəyə səsləmişdir.

İngilis xalqının musiqi mədəniyyətində aparıcı rolunu caz musiqisi oynayır. Caz - musiqi sahəsində zəncilərin xalq yaradıcılıqları idi. Əsasən, Amerika ərazisində məskunlaşmış və "Black English" dialektinin daşıyıcıları olan zəncilərin yaratdığı caz musiqisi və onların işlətdiyi sözlər, nəinki Amerika, Kanada, İngiltərə mədəniyyətinə, hətta Avropa mədəniyyətinə və dilinə siraət etmişdir. "Black English" caz musiqisini müşayiət edən ingilisin Amerika variantının inkişafına öz təsirini göstərmişdir.

Geniş yayılmış lirik folklor janrlarından birini də xalq mahnıları təşkil edir. Bunlar konkret musiqi motivinə bağlı olan müxtəlif formalı poetik mətnlərdir. Musiqi sənətinin ayrılmaz və önəmli hissəsini qədim ənənələrə, dərin məzmunu, bədii kamilliyə, zəngin janr çeşidliyinə malik olan musiqi folkloru təşkil edir. Musiqi folkloru xalqın tarixini, həyatını, istək və arzularını ifadə etmiş, adət və ənənələrini özündə əks etdirmişdir. Musiqi folklorunun ən qədim sahəsi olan mahnılar mövzu rəngarəngliyi ilə seçilmiş insanların əmək fəaliyyətini müşayət etmiş, məişəti ilə bağlı olmuş, müəyyən tarixi dövrlərdə xalqı mübarizəyə səsləmişdir [1, s. 791].

Musiqi (yunanca, musice - muzaların sənəti) gerçəkliyi bədii səs obrazları vasitəsilə təsvir edən və insan psixikasına aktiv təsir göstərən mədəniyyət və incəsənət növüdür. İnsanların emosional vəziyyətinin konkret və inandırıcı ifadəsinə nail olan bu sənət bəşəriyyət tarixində böyük ictimai, tərbiyəvi rol oynamışdır. Musiqinin söz, hərəkət və s. ilə sintez təşkil etməsi onun imkanlarının genişləndirməsinə səbəb olur. Musiqidə təbiət lövhələrinə, insan portretlərinə, müəyyən dövrlərdə müxtəlif ölkələrin ictimai təbəqələrinin həyatını əks etdirən səhnələrə rast gəlinir. Musiqi həmçinin dövrün emosional koloritini, ritmini, tempini, ümumbəşəri ideyaları ifadə edir. Sabit musiqi forması musiqi məzmununun dəyişkənliyi ilə ziddiyyət təşkil edir. Qarşılıqlı əlaqə və vəhdət çərçivəsində meydana çıxan bu dialektik ziddiyyət konkret musiqi əsərinin yaranma prosesində hər dəfə özünəməxsus şəkildə həllini tapır. Ayrı-ayrı musiqi mədəniyyətlərində forma ilə məzmunun sabitlik və dəyişkənlik nisbəti həmişə müxtəlif olur. Ənənəvi şifahi xalq musiqisində (bütün xalqların folkloru, professional Şərq musiqisi) bu musiqiyə xas improvizasiya prinsipi və forma sərbəst şəkildə saxlanılır.

Mahnı yaradıcılığının məzmunu, musiqi düzümü baxımından zəngin və rəngarəng hissəsini lirik mahnılar təşkil edir. Onlarda xalqın gündəlik həyatı, hiss-həyəcanları, ailə münasibətləri öz əksini tapmışdır [1, s. 792].

Müxtəlif xalqların hər dövrdə özünün musiqi "dili", yəni sabit intonasıya kompleksləri və onlardan istifadə normaları olur.

Dinləyicinin musiqini dərk etməsi onun mənəvi tələbatı və marağından, ideyalarından, bədii təxəyyül səciyyəsiindən, dinləyicilik təcrübəsindən, eləcə də əsərin keyfiyyətindən asılıdır. Bütün bunlar isə ictimai mühtlə əlaqədar formalaşır. Cəmiyyətin musiqi mədəniyyətinə bir-birilə sıx bağlı olan bu üç mərhələ ilə yanaşı musiqi təbliğati, elmi tədqiqat, musiqi kadrlarının hazırlanması və s. daxildir. İnkişaf etmiş musiqi mədəniyyətində musiqi yaradıcılığının müxtəlif növləri məzmununa (lirik, epik, drammatik və s.), ifaçılıq istiqaməti (sosial, instrumental və s.), incəsənətin digər növləri ilə sintez təşkil etməsinə (teatr musiqisi, qramfon musiqisi), həyat funksiyası (təbii, qeyri-təbii), səslənmə şəraiti (tamaşa, konsert, kütləvi məişət, mərasim musiqisi), kompozisiya tipi (bir hissəli və silsilə janrlar), musiqi dili, üslub (tarixi, milli, fərdi) əlamətlərinə görə bir-birindən fərqlənilir.

Musiqi cəmiyyətin tələbatına cavab verməklə insanın maddi (əmək prosesi ilə, onunla əlaqədar adət və ənənələrlə), idrak və qiymətləndirmə, funksiyası ilə onların psixologiya-sının və ideologiyasının inikası, (ideya, etik, estetik təsir) və kommunikativ (insanların bir-birilə ünsiyyəti) fəaliyyət növləri ilə təmasda olur. Şəxsiyyətin mənəvi aləminin onun əxlaqi keyfiyyətlərinin, estetik zövq və ideyalarının formalaşmasında musiqi mühüm əhəmiyyət kəsb edir [2, s. 97].

Böyük Britaniya musiqisinin mənbəyi kelt qəbilələrinin musiqi mədəniyyətindən başlanır. Qədim şifahi xalq mahnı ənənələri bardların yaradıcılığında təmsil olunurdu. İngiltərədə xristianlıq yayıldıqdan sonra (VII əsrin 2-ci yarısı) xalq musiqisi və dini musiqi əsasında professional musiqi inkişaf etməyə başladı. Böyük Britaniya xalq musiqisi çoxsəsli idi. XIII əsrdən ilk çoxsəsli mahnı məcmuəsi, XIV əsrin sonu XV əsrin birinci yarısında C.Dansteblin rəhbərliyi ilə polifoniyaçı mahnı məktəbi yarandı. XVI əsrin sonundan instrumental musiqi geniş yayıldı. Bəstəkarlardan U.Berd, C.Bull, O.Gibbons, C.Blou Vörcinel (kiçik klavirin) üçün musiqi, madriqal, dini məzmunlu əsərlər bəstələdilər. XVII əsrin sonunda H.Persell ilk milli opera yaratdı [Didona və Eney, 1689].

XVIII-XIX əsrlərdə Böyük Britaniyada yaşamış əcnəbi musiqiçilərdən K.F.Hen-del, I.U.Bax, Y.Haydi və başqalarının ingilis musiqi mədəniyyətinin inkişafında xidməti olmuşdur. 1728-ci ildə tamaşa qoyulmuş "Dilənçilər operası" (mətni C.Geyn, musiqisi C.Penuşundur) xalq arasında geniş şöhrət qazanmışdır. XIX əsrin sonundan C.Perri və C.Standordun başçılığı ilə musiqidə milli intibah başlandı. Yeni ingilis məktəbinin görkəmli nümayəndələri – bəstəkarlardan E.Elqar, R.Boan Uilyams, A.Baks, A.Bliss, A.Buş və başqaları məşhurdurlar. XX əsrin görkəmli bəstəkarlarından olan B.Brittenin yaradıcılığı Böyük Britaniya musiqi mədəniyyətində xüsusi yer tutur. Bir çox müasir gənc ingilis bəstəkarlarının yaradıcılığında müxtəlif avantqardist cərəyanlara meyl güclüdür. XX əsrin 60-cı illərində xarakterik melodiyaları (zənci cazı və bluzun uyarlığı əsasında) ifadə edən vokal instrumental kvartet – "Beatles" populyar idi. XX əsrin Böyük Britaniya musiqiçiləri – dirijorlardan C.Barbirolli, T.Biçem, A.S.Voul, H.Vud, R.Kempe, M.Sarcent, pianoçulardan F.Laond, C.Mur, C.Oqdon,

musiqişünaslardan E.Blom, E.Nyumen və başqaları məşhurdur. Müasir Böyük Britaniyada həvəskar xorlar, nəfəs alətləri orkestrləri geniş yayılmışdır [3, s. 279].

Xalq musiqisinə isə vokal və instrumental xalq musiqi yaradıcılığı daxildir. Xalq musiqisi də folklorun digər formaları kimi insanın əmək fəaliyyəti prosesində yaranmışdır. Musiqi əsəri bir neçə nəslin yaradıcılığı nəticəsində yeni bədii boyalarla zənginləşərək təkmilləşir. Xalq musiqi yaradıcılığının müxtəlif janr və formaları var, bunlardan mahnı ən geniş yayılmış növlərdəndir. Musiqi folklorunun ən yaxşı nümunələrini populyarlaşdıran bədii özəfəliyyətin inkişafına hərtərəfli kömək göstərən çoxlu kollektivlər mövcuddur.

Xalq rəqsi xalq musiqisi ilə sıx bağlıdır. Qədim zamanlardan rəqlər bayram şənliklərinin və mərasimlərinin ayrılmaz hissəsi olmuş, bu rəqlərdə, həmçinin ov və hərbi motivlər də öz əksini tapmışdır. Xalq rəqlərinin əksəri əmək prosesində yaranmışdır. Rəqlər məişətdə çox zaman xalq musiqi alətləri ilə müşayiət olunur. Xalq rəqlərinin ifasında milli geyimlər əhəmiyyətli rol oynayır. Rəqlərin məzmunu və xarakteri hər bir xalqın tarixi inkişaf prosesində dəyişikliyə uğrayır [4, s. 27].

İngilis xalqının musiqi mədəniyyətində aparıcı rolunu caz musiqisi oynayır. Caz - musiqi sahəsində zəncilərin xalq yaradıcılıqları idi. Əsasən, Amerika ərazisində məskunlaşmış və “Black English” dialektinin daşıyıcıları olan zəncilərin yaratdığı caz musiqisi və onların işlətdiyi sözlər, nəinki Amerika, Kanada, İngiltərə mədəniyyətinə, hətta Avropa mədəniyyətinə və dilinə siraət etmişdir. “Black English” caz musiqisinin müşayiət edən ingilis dilinin Amerika variantının inkişafına öz təsirini göstərmişdir:

swing - caz musiqisi stili

licorice - klarnet

slush pump - trombot

blowing - hər hansı bir musiqi alətində çalma

fake - improvizə etmək

gutbucket=barrelhouse - caz musiqisinin ilk stilləri

Amerika zəncilərinin dilində özünəməxsus işlənmə xüsusiyyətinə malik “soul” sözü zəncilərin leksikasında müxtəli mənələrdə işlənir. Məsələn, “soul” sözü “emosiyanı”, Amerika zəncilərinin mədəniyyətini, onların musiqisini, rəqsini, təsviri incəsənətini ifadə edir və bir növ “Black English”də mövcud olan sabit sözbirləşmələrinə daxil olmuşdur:

soul food - zəncilərin sevimli yeməkləri

soul brother - zənci

soul sister - zənci qadın

soul music - zəncilərin caz və kilsə musiqilərinin sintezi [5].

ABŞ folkloru XVI əsrdə avropalıların Cənubi Amerikaya çatmasından başlayıb təkamül edən xalq adətlərini əhatə edir. Özlüyündə təbii fenomen və insanlıq arasındakı əlaqəni birləşdirən əfsanə və miflər ABŞ folklorunun canını təşkil edir. Ən məşhur folklor nümunələri olan miflər daha çox dünyanın, insan varlığının yaradılması ilə bağlıdır. Bütünlükdə, ABŞ folkloru özünün əxlaqi, mənəvi və dini inancları əhatə edən mif və əfsanələri ilə seçilir. X.Columb və Ceymstaun haqqında əfsanələr indi də populyardır və insanların ağızdan-ağıza keçərək yaydıqları folklor nümunələridir. Motman, Ağ Leydi, Jəkolope, Bigfut kimi əfsanələr dünyanın yaradılışı, əfsanəvi heyvanlarla bağlı folklor nümunələridir.

“Azadlıq” heykəlinin rəsmi simvolunun kəsb etdiyi mənə, dünyanın müxtəlif yerlərindən müxtəlif irqi əlamət və xüsusiyyətə malik olan insanları bir araya gətirməyə, həmrəylik yaratmağa xidmət edir. Bu müxtəliflik, bu rəng çalarları Amerika musiqisində də öz əksini tapır. ABŞ musiqisində Şimali Amerikada yaşamış hinduların musiqi folkloru, sonralar isə Avropa mühacirlərinin musiqi mədəniyyəti öz əksini tapmışdır. Zənci xalq yaradıcılığı ənənələri (caz, spriçuels, blüz, reqtaym və s.) əhəmiyyətli yer tutur. XVI-XVII əsrlərə nəzər salsaq musiqidə yalnız ingilis puritəntlərinin himnləri yayılmışdı. XVIII əsrdən isə artıq musiqi sənəti formalaşmağa başlayır. U.Billinqs “Minervanın məbədi” operasının müəllifi, F.Hopinkson lirik mahnılar müəllifi, S.K.Faster ilk Amerika bəstəkarlarıdır. Ümumiyyətlə, ABŞ musiqinin tarixi 3 dövrə bölünür:

1. XVII-XVIII əsrlərin koloniya dövrü.

2. XIX əsrdən 1930-cu illərədək Avropa ritmləri üzərində qurulan dövr.

3. 1930-cu ildən üzümmizə qədərki dövr ABŞ musiqisi.

XX əsrdən ABŞ musiqisində caz janrı ağızdan-ağıza keçərək yayılan folk və daha çox pop musiqisi diqqəti cəlb edirdi. Folk musiqisinin skripka və banjo, gitara ilə müşayiəti pop musiqisinin yaranmasına təməl olur. “Rock and roll”dan “and roll”un çıxarılmasıyla 1960-cı illərdə “rock” yarandı. 1943-51-ci illərdə nəfəs alətləri və pianonun birləşməsindən “R&B” musiqi növü yarandı. “Rocken roll”u “R&B”dən fərqləndirərək, özünə xas bir musiqi növünə salanlar Elvis Presley və Chuck Berry olmuşdur. Rock musiqisinin formalaşmasında daha çox: Beatles, Rolling Stones, Animals kimi qrupların əməyi olmuşdur. Beatles ulduzu sönərkən səhnəyə Eric Clapton adıyla dünyanın ən yaxşı gitara virtuazlarından biri çıxdı. Daha sonra musiqidə sülh ideyalarını aşıl原因an “hippi” janrı yaranmağa başladı. Beatles, The Animals, The Doors, Rolling Stones, The Who kimi əfsanəvi qrupların ardınca Pink Floyd, Deep Purple, Yes kimi qruplar da artıq mega rock qrupları kimi formalaşdı. Pank Rock - musiqinin bu növündə qarşılıqlı kaos və şiddət özünü göstərmişdir. “Velvet Underground” isə bu janrın ilk qrupu olmuşdur. 80-ci illərdə isə rockun bir növü kimi “Heavy Metal” partlayışı yarandı. Bu musiqidə kommu-nizm, faşizm, anarxizm, inqiləbçılıq, sadizm kimi fərqli mövzular öz əksini tapır. 90-cı illərdə isə artıq rocka yeni baxış olan “grunge” cərəyanı yaranmışdır. Müasir dövrdə isə Pearl Jam, Therapy, Soundgarden, Hot Chilli Peppers kimi qruplar rocku yenidən canlandırmışdır. Amerikanın müasir caz musiqisi də öz müxtəlif çalarlı olması, folk musiqisi ilə yanaşı olması və blüz xarakteri daşması ilə seçilir. Qaradərili amerikalıların imtina edilməz musiqisi olan “Qanqster Rap” milyonlarla gənci öz təsiri altına aldı. 1970-ci illərdə Dj-lərin disko ritmləri üzərinə reperlərin həyatını izah edən qafiyəli ritmik sətirlər əlavə edərək yaratdıqları bir musiqi növü “Hip-hop” adlandı. Amerikada 45 milyon dinləyicisi olan “Hip-hop” ilk zamanlar arxa küçələrdə qaradərili reperlərin musiqisi sayılsa da, hazırkı dövrdə dinləyicilərin 80%-i ağdərilidir.

Hip-hop, funk, soul, rock, jazz və the blues-dən öncə, qeyd etdiyimiz kimi ragtime yaranıb. Ragtime ilk dəfə Afrika-Amerika musiqi janrı kimi yaranıb, sonra beynəlxalq populyarlıq qazandı. Pianinoda istənilən akustik effekt yaradıla bilmədiyi üçün bu janrı öncələr nota köçürmək çətin olurdu, onu rəqs qrupları və yaxud solo olaraq, banjo, xijlophones, mandolin və başqa instrumentlərdə ifa edirdilər [6].

Təbii ki, hər bir yeni yaranmış musiqi janrı populyarlıq qazanıb yayıldıqca dilə öz yeni töhvələrini verirdi. Məsələn, Neko Case – “Ragtime” mahnısından nümunəyə baxaq:

Brave to the waves of its residue

It’s laughee from a marbled room

White crowned sounds of possible sound that lures me

That says “Don’t you hurry, don’t you worry kid”[7].

Əgər diqqət yetirsək, fərqli söz sırası və cümlə quruluşunu görürük: Don't you hurry don't worry. Irving Berlinin "Alexander's ragtime band lyrics" mahnısının sözlərinə nəzər salsaq daha fərqli söz və ifadələrin işləndiyini görürük:

Oh ma honey, oh ma honey
Better hurry and let's meander.
Ain't you goin', ain't you goin'?
To the leader man, ragged meter man?
Grand stand brass band,
Ain't you comin' along? [8].

Burada "ma honey – my honey, better hurry – it is better to hurry, Ain't you goin' – are not you going" anlamında işlədilmişdir. Gördüyümüz kimi, burada həm leksik, həm qrammatik fərqlər nəzərə çarpır.

Qeyd etdiyimiz kimi, The Beatles, the Animals qrupları Amerika musiqisinin formalaşması, rəngarəngliyi və dillərə yayılmasında mühüm rol oynamışdır. Barry, Jeffin yazdığı "Rock and Roll music" The Beatles qrupunun ifasında populyarlıq qazanan musiqilərdən biridir:

It's gotta be rock & roll music
If you wanna dance with me
I've got no kick against modern jazz
Unless they try to play it too darn fast
And lose the beauty of the melody
Until they sound just like a symphony [9, s.31].

Burada: it's gotta – it has got to be, if you wanna dance – if you want to dance, I've got no kick against – I d'nt object or I have no objection anlamında işlənib.

Kanada folklor və musiqisi Kvebec əyaləti, Maritimesdakı Acadian cəmiyyəti, Ontario əyaləti və Kanadanın qərb hissəsi folkloru olmaqla müxtəlif ərazilərin ayrı-ayrı folklor mədəniyyətini özündə cəmləyir. Roman katolizminin güclü təsiri nəticəsində yaranan dini əfsanələr, mahnılar, möcüzəvi müalicə üsulları, yaradılış və daşqınlar haqqında mahnılar və əfsanələr Kanada folklorunun əsasını təşkil edir. Məsələn, Jean Cadieux adında səyyahın faciəli ölümünə yazılmış folklor mahnısı dillər əzbəri olmuşdur [10, s.123].

Musiqi ingilis dilinin leksikasını formalaşdıran ekstralingvistik amillərdən biridir. İngilis xalqının musiqi mədəniyyətində aparıcı rolunu caz musiqisi oynayır. Caz - musiqi sahəsində zəncilərin xalq yaradıcılıqları idi. Əsasən, Amerika ərazisində məskunlaşmış və "Black English" dialektinin daşıyıcıları olan zəncilərin yaratdığı caz musiqisi və onların işlətdiyi sözlər, nəinki Amerika, Kanada, İngiltərə mədəniyyətinə, hətta Avropa mədəniyyətinə və dilinə siraət etmişdir. Musiqi vasitəsilə istər ingilis dilinin leksikası, istərsə də variantlarının leksik tərkibi nəzərəçarpan formada zənginləşmişdir.

EDƏBİYYAT

1. Azərbaycan Milli Ensiklopediyası. Bakı: "Azərbaycan Milli Ensiklopediyası" Elmi Mərkəzi NPB, 2007, 824 s.
2. Azərbaycan Sovet Ensiklopediyası: 10 cildə. VII c. Bakı: Azərbaycan Sovet Ensiklopediyası baş redaksiyası, 1982, 624 s.
3. Azərbaycan Sovet Ensiklopediyası: 10 cildə. II c. Bakı: Azərbaycan Sovet Ensiklopediyası baş redaksiyası, 1978, 592 s.
4. Azərbaycan Sovet Ensiklopediyası: 10 cildə. X c. Bakı: Azərbaycan Sovet Ensiklopediyası baş redaksiyası, 1982, 609 s.
5. Howard B. W. A synchronic study of English Spoken in Ottawa: Is Canadian English becoming more American? // In Focus on Canada, Amsterdam: John Benjamins Publishing Company, 1993, pp.151-178
6. Sandra C. The Americanization of Canadian Pronunciation: A survey of Palatal Glide Usage // In Focus on Canada. Amsterdam: John Benjamins Publishing Company, 1993, pp. 85-108
7. Story G.M., Kirwin W.J., Widdowson J.D.A. Dictionary of Newfoundland English. Toronto: University of Toronto Press, 1990, 847p.
8. Shahbagova J.A. Varieties of English Pronunciation. M.: Vyssaya shkola, 1982, 128 p
9. Safire W. Wacko, Boob: Whence came these labels for Billy Carter? // The Lawrence daily. Lawrence: Kansas, 1980, september 14, 55 p.
10. Webster N. An American Dictionary of the English language. New York: S. Converse, 1828, 324 p.

XI-XVIII ƏSRLƏRDƏ AZƏRBAYCAN DİLİNDƏ -İB⁴ ŞƏKİLÇİSİNİN VARIATIVLIYI VƏ İNKİŞAFI

Xədicə Heydərova

AMEA Nəsimi adına Təbii dilçilik şöbəsi

Azərbaycan ədəbi dil tarixində -ib⁴ (-ib, -ib, -ub, -üb) şəkilçisinin nəqli keçmiş zaman və feili bağlama, -iban⁴ (-iban, -ibən, -uban, -übən), -ibəni³ (-ibəni, -übəni, -ubanı) feili bağlama, -ibam, -ubam I şəxsin tək olan nəqli keçmiş zaman şəkilçisi kimi variantları məlumdur. Bu şəkilçinin müxtəlif dövrlərdə şairlərin dilində araşdırmaq, zənnimizcə, onun inkişaf tarixinə və işlənmə intensivliyinə aydınlıq gətirmiş olar. Biz əsərlər arasında seçim edərkən XI və XVIII əsrlər arasında tədqiqat aparmaq qərarına gəldik. Çünki Azərbaycan dilinin ilk yazılı ədəbiyyatı məhz XI əsrdə "Kitabi-Dədə Qorqud" ilə başlayır. XVIII əsrin nümayəndəsi olan incə hisslər, dərin və nikbin duyğular şairi Molla Pənah Vəqifin Azərbaycan dilinin inkişafında, sözün müxtəlif məqamlara salınaraq semantik çalarlar qazandırmasında, dilimizin söz-ifadə yaradıcılığı prosesindəki rolunu nəzərə alaraq biz seçimimizi onun üzərində saxladığımız. M.P.Vəqifin dili müasir Azərbaycan dili ilə, demək olar, eyniyyət təşkil edir. Onun "Ayrıldıq" şeirini buna misal gətirə bilərik:

Xeyli vaxtdır ayrılmış q yar ilə,
Gördük, amma tanımadıq, ayrıldığ,
Qaldı canda gizli-gizli dərdimiz,
Bircə kəlmə danışmadıq, ayrıldığ!
Yarım saat bir arada qalmadıq,
Eşq atəşin canımıza salmadıq.
Yalvarıban yarın könlün almadıq,
Elə getdi, barışmadıq, ayrıldığ!

-ib⁴ şəkilçisinin variativliyi ilə bağlı apardığımız tədqiqat zamanı M.P.Vəqifin şeirlərində -ib⁴ nəqli keçmiş zaman şəkilçisinin bol işlənməsi diqqəti cəlb edir:

Sənə sığal verib, acəb tər düşüb,
Hörülüb qəddilən bərabər düşüb,
Sanasan mələkdən balı pər düşüb,
Düzülüb dalında qatara tellər (Vaqif,2004).

Lakin İ.Nəsimi, Ş.İ.Xətai və M.Füzulinin şeirlərində -ib⁴ şəkilçisinin zaman şəkilçisi kimi intensivliyi müşahidə olunmur. Biz bu şəkilçinin inkişaf tarixini izləmək məqsədilə XI, XIV, XVI, XVIII əsrlərdə yaşayıb-yaratmış şairlərimizin əsərləri üzərində tədqiqat aparmışıq.

Metod

Tədqiqatımızda linqvostatistik, tarixi-müqayisəli və induktiv metodlardan istifadə edilmişdir. Molla Pənah Vaqifin 42 qoşması (Vaqif, 2004), Molla Vəli Vidadinin 20 qoşma, gəraylı və bayatıları (Vidadi, 2004), Şah İsmayıl Xətayinin 34 ədəd qoşma, varsağı, gəraylı və bayatıları (Xətayi, 2005), Məhəmməd Füzulinin "Leyli və Məcnun" (Füzuli, 2005), Nəsiminin 33 qəzəli (Nəsimi, 2004), "Kitabi-Dədə Qorqud" (KDQ, 2004) üzərində araşdırma apararaq hər birində -ib⁴ (-ib, -ib, -ub, -üb) şəkilçisinin nəqli keçmiş zaman və feili bağlama, -iban⁴ (-iban, -ibən, -ubən, -übən), -ibəni³ (-ibəni, -übəni, -ubanı) feili bağlama, -ibam, -ubam I şəxsin təkində nəqli keçmiş zaman şəkilçisinin işlənməsinin statistik hesabını aparmışıq.

Nəticə

Apardığımız tədqiqat zamanı aşağıdakı statistik nəticələr əldə olundu:

	Vaqif 42 qoşma (səh. 13-33)	Vidadi 20 qoşma, gəraylı və bayatılar (səh. 15-35)	Xətayi 34 ədəd qoşma, varsağı, gəraylı və bayatılar (səh. 330-358)	Füzuli "Leyli və Məcnun" (42 səh)	Nəsimi 33 qəzəl	"Kitabi-Dədə Qorqud" (səh. 19-41)
-ib⁴ nəqli keçmiş zaman şəkilçisi:	23	21	4	6	2	4
-ib⁴ feili bağlama şəkilçisi:	25	19	43	40	10	25
-iban³ feili bağlama şəkilçisi:	10	2	2	3	3	9
-ibəni, -übəni, -ubanı feili bağlama şəkilçiləri	–	–	–	–	–	20
-ibam, I şəxs in təki nəqli keçmiş zaman şəkilçisi	–	–	–	11	1	–
-mı⁴ nəqli keçmiş zaman şəkilçisi	17	–	–	26	–	65

Təhlil

Bu müqayisə onu göstərir ki, nəqli keçmiş zaman -ib⁴ şəkilçisi XVIII əsrdə Azərbaycan dilində daha çox işləklik qazanmışdır. Q.Kazımov -ib⁴ nəqli keçmiş zaman şəkilçisinin canlı danışıq dili üçün daha səciyyəvi olduğunu qeyd edir (Kazımov, 2010). Bu baxımdan xəlqiliyi ilə seçilən Vaqif dilinin bu şəkilçilərlə zəngin olması təsadüfi deyil. Çünki Vaqifin şeirlərində -ib zaman şəkilçisinin sayı ilə feili bağlama şəkilçisinin sayı arasında fərq yoxdur: 23-25. M.V.Vidadidə də demək olar eyni işlənmə nisbəti müşahidə olunur: 21-19. "Kitabi-Dədə Qorqud" dastanında isə kəskin fərq nəzərə çarır: -ib zaman şəkilçisi kimi 4, feili bağlama şəkilçisi kimi isə 25 dəfə işlənir. Qeyd etmək lazımdır ki, bu qədim dastanda -ib⁴ nəqli keçmiş zaman şəkilçisi -dır⁴ xəbər şəkilçisi və durur analitik feili ilə işlənir: "Oğlu-qızı olmyanı Allah-təala **qarğayıbdır**", "**Qarıyıbdur** otu bitməz", "**Qırıyıbdır** suyu gəlməz".

Boyu uzun Burla xatun; **gətürüb durur**, – bizimdir!

Ağır xəzinəm, bol aqşam **gətürüb durursan**, sana xərcliq olsun!

Qırq inçebelli qızla Burla xatunı **gətürüb durursan**, sana yesir olsun!

Qırq yigidlən oğlum Uruzu **gətürüb durursan**, qulun ulsun!

Tavla-tavla şaşbaz atlarım **gətürüb durursan**, sana binət olsun!

Qatar-qatar dəvələrim **gətürüb durursan**, sana yüklət olsun!

Dünülügi altın ban evlərimi **gətürüb durursan**, sana kölgə olsun! (KDQ, 2004)

Burada qarşılaşdığımız dur feilinin analitik feil şəklində işlənməsi Azərbaycan yazılı ədəbiyyatında yalnız KDQ-də müşahidə olunur. Təkcə bu fakt dastanın çox qədim olduğunu sübuta yetirir. Çünki durur feilinin eliziya hadisəsi nəticəsində -dır⁴ xəbər şəkilçisinə çevrilməsi üçün uzun əsrlərin keçməsi lazım idi. Düzdür, həmin dövrdə -dır⁴ xəbər şəkilçisi də paralel olaraq işlənirdi, artıq XIV-XV əsrlərdə Nəsiminin şeirlərində bu analitik feilin şəkilçiyə çevrilməsi prosesini görə bilərik. Sonrakı mərhələlərdə də -ib⁴, -mı⁴ şəkilçili nəqli keçmiş zaman feillərinə qoşulan və daha çox ismi xəbər şəkilçisi kimi işləndiyi müşahidə olunur, məsələn, İ.Nəsimidə "**Lə'lindürür** ol İsa kim, ağzın açar

can axıdar" (Nəsimi, 2004). İnkişaf edərək ikişəkili -durur və -dürür mərhələsini yaşayan bu şəkilçi XV-XVI əsrlərdə Şah İsmayıl Xətayinin "Dedim ki, cəfa **qalıbdurur** yol", "Cana, könüldə həmdəm olan **qəmdürür** mana, Gör kim, fəraq evində nə **həmdəmdürür** mana" (Xətayi, 2005); Məhəmməd Füzulinin "Nə səbr **qalıbdurur**, nə aram, Bilmən ki, nolur mənə sərəncam", "Hiç məskəndə qərarım **yoxdurur** ol zövqdən" (Füzuli, 2005) misralarında işlənir.

Müqayisə üçün qeyd edək ki, Cəstəgin Turgunbayev Xarəzm və Anadolu türkcəsində -ib⁴ nəqli keçmiş zaman şəkilçisinə durur analitik feilin qoşulması hadisəsinin XIV əsrdə hələ də davam etməkdə olduğunu göstərir: Üç kün boldı aç men, közüm yarıkı oğlanımı **yitürüp turur** men (Rabguzi) (Turgunbayev, 1999). XIX əsrin ədəbi nümayəndəsi olan Seyid Əzim Şirvaninin şeirlərində -durur xəbər şəkilçisini -ib nəqli keçmiş zaman şəkilçisi ilə yanaşı görmürük, burada ismi xəbərdə iştirakının şahidi olur: "**Puldurur** məbudu bu xəlqin, nə lazım mərifət" (Şirvani, 2005).

-ib feili bağlama şəkilçisi cədvəldən görüldüyü kimi, bütün dövrlərdə aktiv şəkildə işlənən məhsuldar bir şəkilçi olmuşdur. Vaqifin əsərlərində: "Könlün **alıb** barışmadıq, ayrıldıq", "Tərk **edib** dəhrin səfasın xeyrü şərdən keçmişəm", " **İncəlib** səətbəsaət tarü marın olmuşam", "Şux nigahından **düşüb** şirin şikarın olmuşam" və s. bu cür feili bağlamalı misralara rast gəlmək mümkündür. -ib şəkilçisinin adyektivləşmə (feili bağlama əmələ gətirmə) funksiyası dastanda da kifayət qədər məhsuldardır: "Bədəvi ata **binüb** oğlancuğun istəyi getdi", "...qara qaurma **bişürüb** qırq bəg qızına ilətün" (KDQ, 2004).

H.Mirzəzadə -iban şəkilçisinin -ib feili bağlama şəkilçisi ilə tam eyni semantikaya malik olduğunu söyləyərsə də, bunlar arasında müəyyən mənə incəliyinin mövcud olduğunu da qeyd edir, Azərbaycan dilinin Qazax, Quba, Zaqatala və Şamaxı dialektlərində fonetik variantlarının işləndiyini göstərir. Bu şəkilçinin hələ qədim tatar, türkmən, osmanlı türklərinin dilində mövcud olduğunu, "Dədə Qorqud"-da -ibani şəklində işləndiyini bildirir (Mirzəzadə, 1962). Dastanda -übəni və -ubanı variantlarına da rast gəlirik: "... **gələbəni** Oğuzda səhabəsi olan, ...", "... **qalqubanı** yerimdən duraydım..." (KDQ, 2004).

T.Hacıyev Vaqifin dilində Qazax dialektinə xas dialektizmlərin mövcud olduğunu qeyd edir (Hacıyev, 2012) və bu baxımdan -iban şəkilçisinin Vaqifin dilində çox işlənməsi təbii bir haldır. XIX əsr tatar poeziyasında feilin qrammatik formalarının variativliyini araşdıran tatar dilçisi A.F.Yusupov –ubən feili bağlama şəkilçisinin -ib şəkilçisi ilə qrammatik sinonim olduğunu və yalnız təsdiqdə olan köklərə birləşə bildiyini göstərir: igre julların qujubän tuğry jula warasy "başqa yolları qoyub doğru yolla getmək lazımdır" (Деепричастие на -ubän выступает грамматическим синонимом формы на -yb/-eb. При помощи данной формы образуются деепричастия только от положительных основ: igre julların qujubän tuğry jula warasy «оставив другие пути, надо идти прямой дорогой») (Yusupov, 2008). Həqiqətən də biz -iban⁴ şəkilçisinin Vaqif şeirlərində də yalnız təsdiqdə olan köklərə birləşə bildiyini görə bilərik: "**Yalvarıban** vara-vara deməyə", "**Yaslanıban** eşiyyində qalmağa", "**Ağlayıban** götürərsiz Vaqifi", "Nazlı-nazlı **danışıban** güləndə", "Günbəgün **incəlibən** oldu tanıım muyə misal", "**Çəkibən** xəncəri, bağrım başını bir dələsən, **Baxıban** bəndə çəkən cövrü cəfanı biləsən", "Rişxənd **edibən** daxi neçün çöp dərən eylər Hətəm xan ağanı", "Bu qədər **çəkibən** azar, ağlarsan?" (Vaqif, 2004). Vaqif şeirlərində bu şəkilçili feili bağlamaların inkarda olan feilləri açıqlamaq məqsədilə işləndiyinin də şahidi olur: "**Görüşübən** eyləmədik xoş səfa". KDQ-də "**Qorquduban** şamatasıyla ürküddü" (KDQ, 2004).

-ibam şəkilçisi bizim bu kiçik tədqiqatımızda yalnız Füzuli və Nəsiminin şeirlərində müşahidə olundu. Füzulinin "Mən həm **olubam** bu işdən agah, Əmma nə deyim, nə söyləyim? Ah! " (Füzuli, 2005) və Nəsiminin "Kəpənək geymişəm, əndişədən azad **olubam**, Üşümək müşkülünü eylədi asan kəpənək" (Nəsimi, 2004) misralarındakı -ibam, -ubam I şəxsin təki olan nəqli keçmiş zaman şəkilçisi Xətayi, Vidadi və Vaqifin şeirlərində müşahidə olunmur.

H.Mirzəzadə göstərir ki, müasir ədəbi dilimizdə zaman şəkilçisi kimi öz normativliyini itirmiş -ib⁴ şəkilçisi vaxtilə normal surətdə işlənməmiş, hətta -mı⁴ şəkilçisinə nisbətə üstün vəziyyətdə olmuşdur (Mirzəzadə, 1962). Lakin tədqiqatımız bunun tam əksini göstərir. KDQ-nın ilk 20 səhifəsində -ib zaman şəkilçisi 4, -mı zaman şəkilçisi isə 65 dəfə istifadə olunub. Məsələn, "...Qazanın tövlə-tövlə şahbaz atlarını **binmişiz**, altun-aqçasını **yağmalamışız**, qırq yigidlən oğlu Uruzi **düz gətsəz etmişiz**..." (KDQ, 2004).

Beləliklə, apardığımız araşdırmalar aşağıdakı nəticələrə gəlməyimizə imkan yaradır: -ib zaman şəkilçisi XI əsrdə -mı⁴ şəkilçisinə nisbətən çox az intensivliyə malik olmuşdur və əsrlər keçdikcə bu intensivlik artmağa başlamış Vaqif dövründə 6 dəfə artıq işlənmə həddinə çatmışdır. -ib feili bağlama şəkilçisi isə XI-XVIII əsrlərarası dövrlərdə öz aktivliyini olduğu kimi qoruyub saxlamışdır: KDQ – 25 və Vaqif – 25.

ƏDƏBİYYAT

- 1.Hacıyev, T.İ. (2012). Azərbaycan ədəbi dilinin tarixi. I hissə. Bakı.
- 2.Kazimov, Q.Ş. (2010). Müasir Azərbaycan dili. Morfologiya. Bakı.
- 3.Kitabi-Dədə Qorqud. (2004). Əsil və sadələşdirilmiş mətnlər. Bakı.
- 4.Füzuli, M. (2005). Əsərləri. Altı cildə. I cild. Bakı.
- 5.Füzuli, M. (2005). Əsərləri. Altı cildə. II cild. Bakı.
- 6.Mirzəzadə, H. (1962). Azərbaycan dilinin tarixi morfologiyası. Bakı: Azərbaycan Dövlət Tədris-pedoloji Ədəbiyyatı.
- 7.Vaqif, M.P. (2004). Əsərləri. Bakı.
- 8.Vidadi, M.V. (2004). Əsərləri. Bakı.
- 9.Xətayi, Ş. İ. (2005). Əsərləri. Bakı.
- 10.Turgunbayev, C. (1999) -a turur şimdiki zaman ve -p turur keçmiş zaman eklerinin yapısı üzerine. Dergi Park, (dergipark.ulakbim.gov.tr/tdded/article/.../5000121382)
11. Юсупов, А.Ф. (2008). Вариативность грамматических форм глагола в языке татарских поэтических произведений XIX века. Ученые записки казанского государственного университета. Том 150, кн. 8, Гуманитарные науки.

B.VAHABZADƏ TARIX VƏ HƏQIQƏTLƏR

Yeganə Hüseynova
Gəncə Dövlət Universiteti

Bəxtiyar Vahabzadə hər şeydən əvvəl, istiqlal şairidir. Şübhəsiz ki, onun yaradıcılıq fəaliyyətini və məziyyətlərini bu səciyyəvi xüsusiyyət dürist təyin edir. Ancaq bir cəhəti də nəzərə almaq lazımdır ki, o, sənətkar kimi buna heç də keçən əsrin 90-cı illərində – azadlıq və istiqlal uğrunda aparılan mübarizə anlarından başlayaraq–nail olmamışdır. Azərbaycanın zəngin tarixi keçmişi, bütövlüğü, istiqlalı, dövlət müstəqilliyi ideyası şairin hələ keçən əsrin 50-ci illərində qələmə aldığı epik əsərlərində özünü bütün miqyası ilə nümayiş etdirirdi. 40-cı illərdə yazdığı "Aylı gecələr" poemasında və bir çox şeirlərində azadlıq və müstəqillik ideyaları birbaşa və

delaysıyla təsvir olunmuşdur. Sonrakı yaradıcılığında da bu və ya digər dərəcədə şair bu problemə toxunmuş, milli istiqlal bədii düşüncədə yaşatmağa çalışmışdır. Ümumiyyətlə, Bəxtiyar Vahabzadənin yaradıcılığında tarixlə müasirlik həmişə qoşa çıxış edir, əsərlərində tarixi doğru-düzgün təsvir etdiyi kimi, hadisələri müasirlik mövqeyindən dəyərləndirir ki, bu da onun mövzu və problematika dairəsini genişləndirmiş olur. Topqapı sarayından, Gülüstən müqaviləsindən, Pişəvəri hərəkətindən yazarkən də şair hadisələrin inikasında tarixilik və müasirlik meyarlarını gözləmişdir. Onun poemalarında geniş ifadəsini tapan tarixilik və müasirlik problemi Ç. Aytmatovun da diqqətini çəkmişdir: “Tarix çoxdan ötüb keçib. Nə haqlılar qalıb, nə haqsızlar. Adama elə gələ bilər ki, keçmiş “fəna mülkünü” qorq olubsa, əzab çəkməyə dəyməz. Lakin Bəxtiyar Vahabzadə tarixi bu günün gözü ilə mühakimə edir, bizi inandırır ki, bunun bilavasitə ona və müasirlərinə dəxli var. O, bizi inandırır ki, indiki adamların, indiki zamanın taleyi keçmişdən asılıdır. Əgər tarixin təkəri geri dönsə, keçmiş hökmdarlar, sultanlar “Doğru danışanı asdılar dardan” misrasında odlı sarkazma, qəzəb və nifrət toxumu səpdiyinə, komalarda tarix yaradanlara məhəbbət bəslədiyinə, öz xalqının, öz millətinin kökünü yaşatmaq cəhdinə görə şairi amansız cəzalandırırdılar”

Dünya şöhrətli görkəmli yazıçı Ç. Aytmatov yalnız şairin tarixə deyil, rejimin ona münasibətini də doğru müəyyənləşdirir. Ciddi totalitar rejim şəraitində bütün açıq-saçıqlığı ilə “qan iyi” gələn bu cür tarixi hadisələrdən, taleyüklü məsələlərdən bəhs etmək heç də asan iş deyildi. “Gülüstən” poemasının yazılmasından sonra şairə qarşı görülən cəza tədbirləri də məhz onun tarixə və taleyüklü məsələlərə münasibətinə hesablanmışdı. Senzura və “Qlavlit” nəzarəti tamamilə fərqli üsul və vasitələrə əl atmaq zərurətini gündəmə gətirirdi. Buna görə də, şairin bəzən cərəyan edən hadisələri ya başqa coğrafi ərazilərdə vermək, ya da izi azdırmaq üçün digər ölkələrdəki proseslərdən bir vasitə kimi istifadə edərək əsas ideyanı ifadə etməsi qaçılmaz olurdu. Elə də olurdu ki, şair dövrün ideoloji meyilləri kontekstində poemalar yazsa da milli düşüncəni və tarixi əks etdirirdi. Bu mənada “Gülüstən”dan sonra “Leninlə söhbət” poemasının yazılmasını da başa düşmək olardı. Sonralar şair Leninə müraciətinin səbəbini belə açıqlayırdı: “Dərsimi” (“Gülüstən” poemasından sonrakı vəziyyətə işarə edir.) yaxşıca aldıqdan sonra açıq-saçıq yazmadım, sətirləti yönətməliyə keçdim. “Leninlə söhbət” poemam da məhz bu məqsəddə xidmət edirdi. Leninin özündən yeddi sitat götürüb hallandırmaya başladım. Məsələn, rüşvət olan bir məmləkətdə ədalət olmaz, yaxşı adam odur ki, məsləki, əqidəsi olsun və s. Və həmin sitatları üzümə qalxan edərək bir ucunu gətirib bağlayırdım çağdaş dövrə”.

Əlbəttə ki, “Leninlə söhbət” poemasını heç də “inqilab dahisi”nə yazılan poema kimi dəyərləndirmək mümkün deyil. Doğrudur, şair bu poemanı yazmaqla, əslində özünə qarşı olan mənəvi inamsızlığı aradan qaldırmağa çalışmışdır. Lenin ideyalarının tənəzzülə yaxınlaşdığı bir dövrdə onun bu mövzuya müraciəti nədən qaynaqlanırdı?! Yalnız ideologiyanın ruporu olmaq missiyasının həyata keçirilməsindənmi? Demək çətindir. Yalnız bunu demək lazımdır ki, şairin tarixə yanaşması və filosofluğu ona imkan vermişdir ki, poema ideoloji meyillərdən təmizlənsin.

Şair 1947-ci ildə azadlıq və müstəqillik mövzusunda yazdığı ilk poemasını –“Aylı gecələr”i –qələmə alır. Bəxtiyar Vahabzadəni bu epik nümunədə müharibə mövzusu ilə yaxından səsleşən milli istiqlal və azadlıq ideali düşündürür. Nəzərə alsaq ki, poemanın yazıldığı vaxt Cənubi Azərbaycanda Demokratik Respublika on bir aylıq müstəqillikdən sonra qan gölündə boğulmuş, İran rejimi tərəfindən süquta uğradılmışdı, onda mövzunun əhəmiyyəti bir qədər də artmış olur. Görünür, buna görədir ki, ilk poemalarında nəzərə çarpan mövzu yeknəsəkliyi, həyat həqiqətlərinin sxematik təsviri, demək olar ki, bu əsərdə nəzərə çarpmır, müəllif daha çox ümumiləşdirmə yolu ilə Cənubi Azərbaycanda gedən azadlıq mübarizəsinin ayrı-ayrı səhnələrini konkret obrazlar vasitəsilə təsvir etməyə təşəbbüs göstərir. Poemada Yavər və Kamalın şəxsinde istiqlalın, milli müstəqilliyin xalqın yeganə çıxış yolu və nıcatı olması ideyası öz dərin ifadəsini tapır. Poemanın “Aylı gecələr” adlandırılması da təsadüfi deyil; bu, neçə il öncə azadlıq aşiqi Yavərin Gilandan Təbrizə çörək dalınca getməsi, yol boyunca keçirdiyi daxili həyəcan və hisslərinin ən səciyyəvi məqamlarını nişan verən tarixi anları, poemanın ayrı-ayrı epizodik səhnələri dolğun əks etdirilməsindən irəli gəlir. Çörək dalınca gedən gəncin az bir müddətdən sonra azadlıq mücahidinə qədər keçdiyi təkamül yolu poemada məntiqi ardıcılıqla davam və inkişaf etdirilir.

Dərddi, ələmli Təbrizin pərişan halı poemanın əsas konfliktini kimi müəyyənləşir və bu konflikt öz xarakterinə görə daha çox ictimai bir səciyyə daşımaqdadır. Haqsız, ədalətsiz rejimin mənəşəsində min bir bəlalara düşər olan insanların gün-güzəranı, bir qarın çörəkdən ötrü olmanın əziyyət və müsibətlərə qatlaşanların aqibəti poemanın ayrı-ayrı hissələrində təsvirə gətirilən ibrətamiz səhnələr kimi yadda qalır. Ağsaqqal və ixtiyar bir qocanın ajanlar tərəfindən dərədə şallaqla döyülmə səhnəsi poemanın qəhrəmanları olan Yavər və Kamalı zülmə və zalıma qarşı amansız mübarizəyə qaldırır və bu amalın ilhamvericisi isə məzlumların göz yaşlarını, ah-naləsini öz səhifələrində ürək qanı ilə, qeyrət və cəsarətlə canlandıran “Hophopnəmə”dir, onun təlqin etdiyi zülmə və əsarətə qarşı mübarizə üsullarıdır.

Poemanın qələmə alındığı illər həm də Cənubi Azərbaycanda milli istiqlal mübarizəsinin fəal bir məcraya yönəldiyi mərhələyə təsadüf edir. Şübhə yoxdur ki, Seyid Cəfər Pişəvərinin Milli Hökumətin təsis olunması yolunda apardığı ardıcıl və inamlı mübarizənin poemada ayrı-ayrı obrazların şəxsinde aydın şəkildə öz ifadə və təcəssümünü tapması nəzər-diqqəti cəlb edir. Əslində hadisələrin başlanğıcını bu tarixdən götürmək doğru deyil, cənubdakı ictimai-siyasi prosesləri doğuran ayrı-ayrı dövr və mərhələləri, hərəkət və üsyanları da nəzərə almadan bu mübarizənin bütöv mənzərəsini təsəvvürə gətirmək çətindir. Poemanın ayrı-ayrı fəsil və bölmələrində ümumxalq mübarizəsinin müxtəlif vaxtlarda baş verən mücadilə səhifələrinin xatırlanması da təbii və inandırıcı təsir bağışlayır. Əsərin dil və üslub xüsusiyyətlərində nəzərə çarpan keyfiyyətlər konkret situasiyanın və obrazların daxili-mənəvi aləminin açılışına əlverişli zəmin hazırlayır.

Tarixi xəyanət üzündən ikiyə bölünmüş Azərbaycanın taleyi Bəxtiyar Vahabzadənin poemalarında müstəsnaqlıq qazanan mövzu istiqamətindəndir. Keçən əsrin 40-cı illərinin ikinci yarısında Cənubi Azərbaycanda gedən azadlıq hərəkətinin diqqətəlayiq səhifələri “Aylı gecələr” poemasında münasibət predmeti seçilirdisə, 50-ci illərin sonlarında ciddi totalitar rejim şəraitində şair “Gülüstən” kimi son dərəcə dərin psixoloji təfərrüatlarla zəngin bir əsər meydana çıxarır. 1959-cu ildə qələmə alınan bu poema Azərbaycan xalqının birliyi və istiqlalı uğrunda yorulmaz mübarizələr – Səttar xan, Şeyx Məhəmməd Xiyabani və Seyid Cəfər Pişəvərinin xatirəsinə ithaf olunmuşdur. Poema B.Vahabzadə yaradıcılığında mühüm yer tutduğu kimi, Azərbaycan poeziyasına və poema janrına da təsir göstərmişdir. Xüsusilə poemanın yazılmasından sonra şairə edilən hücumlar, psixoloji, ideoloji təzyiqlər onun sonrakı yaradıcılığında müəyyən geriçəkilmələrə şərait yaratmışdır. Ancaq bütövlükdə götürdükdə, poema sonralar şairin həm şəxsiyyətinin, həm də yaradıcılığının formalaşmasında mühüm rol oynamışdır. Məhz bu poemadan sonra B.Vahabzadə poeziyasının və şəxsiyyətinin ictimai siqləti artır. Şair hər bir əsərində ictimai məsuliyyəti öz üzərində hiss edir. “Gülüstən”ı yazan müəllifin ideoloji sapmalara, dövrün, rejimin, partiyanın ideyalarını təbliğ edən əsər yazmamasına nədən olur. “Gülüstən” poemasının elə ilk misralarından şair dili bir, dini bir xalqın parçalanma prosesini əks etdirən təsvirlər, əslində zülm və istibdadın, həsrət və ayrılığın təməlini qoyan bədnam bir müqavilənin imzalanma məqamlarını göz önünə gətirir:

İpək yaylığıyla o, asta-asta

Silib eynəyini gözüne taxdı.
Əyilib yavaşca masanın üstə,
Bir möhürə baxdı, bir qola baxdı.

Xəyanətin, ədalətsiz hökmün icra olunduğu məqamları bütün dəhşəti ilə təsvir edən bəndlərdə laqeyd baxışları, biganə münasibətləri bürüzə verən anları həyəcənsiz qarşılamaq çətindir. Şair böyük məharətlə bu psixoloji ovqatı, qarşı tərəfin məkrli və riyakar niyyətlərini nəzərə çatdırmağa müvəffəq olur:

Kağıza həvəslə o da qol atdı,
Dodağı altından gülümsəyərək.
Bir qələm əsrlik hicran yaratdı,
Bir xalqı yarıya böldü qılınc tək.

Bir millətin, bir xalqın tarixi faciəsini bir anın içərisində, bir göz qırpmında gerçəkləşdirən canilərin dodağındakı gülüş, üzündəki təbəssüm adi prosedur kimi tərəfləri qane edir. Ancaq bir xalqın həsiyyəti, mənliliyi, gələcəyə dikilən ümid və inamı bu andan etibarən qırılır. Şairin tərəfləri təmsil edən nümayəndələrə münasibətində paradoksal məqamları bütün mənzərəsi ilə izləmək mümkündür:

Qoyulan şərtlərə razıyıq deyə,
Tərəflər qol çəkdi müahidəyə...
Tərəflər kim idi?
Hər ikisi yad!
Yadlarını edəcək bu xalqa imdad?!

Bu ironiyaqarışıq hissiyyatlar olduqca təbii və inandırıcı təsir bağışlayır. Öz azadlıq mübarizələri və qəhrəmanları ilə əsrləri, qərinələri lərzəyə salan bir xalqın qoluna əsarət zəncirinin vurulması poemanın ən təsirli səhnələri kimi yadda qalır. Şair bu tükürpədicə epizodları son dərəcə ustalıqla, böyük sənətkarlıqla təsvir etməklə, milli müsibət və fəlakətlərin başlanma tarixini cızır, xalqın tarixi taleyinə vurulan zərbənin mahiyyətinə nüfuz etməyə çalışır. Burada da Bəxtiyar Vahabzadə yaradıcılığına xas olan özünüittiham və özünüməzəmmət stixiyası önə çəkilir.

Poema konkret hadisəyə münasibət əsasında qələmə alındığından, burada bir obrazın səciyyəsinə, ən xarakterik xüsusiyyətlərini açmaq, bütün təfərrüatı ilə sərgiləmək çətindir. Sadəcə olaraq müqaviləni imzalayan tərəflərin hər biri ümumiləşdirilmiş bir obraz səciyyəsi daşıyır, burada haqqın, ədalətin qəsdinə duranlar da onlardır. Bu cəhət poemaya lirik-psixoloji ovqatın, təəssürat xarakterli haşiyyə və ricətlərin gətirilməsini labüd edir. Bunu gəlmələrin dədə malı kimi böldükləri, parçaladıqları bir ərazidə qonaq kimi yox, hökm çıxaran, qərar verən sahibi-ixtiyar kimi davranışları da açıq-aydın göstərir:

Necə ayırdınız dırnağı ətdən –
Ürəyi bədəndən, canı cəsəddən?
Axı kim bu haqqı vermişdir Sizə,
Sizi kim çağırmış, Vətənimizə?.

Ümumxalq nisgilinə çevrilmiş ayrılıq motivləri poemanın hər misrasından boy göstərməkdədir. Əsərin son hissələrində yenidən Araza müraciət, “Yanıq Kərəmi”n sədalarından qopan ah-nalə, Füzuli kədərinin qərib notları üstündə köklənməklə önə gətirilir. Ərazi bütövlüyünün bölünməsinin fəsadları yalnız gediş-gəlişin yasaq və qadağalara səbəb olması ilə müşayiət edilmir, bir xalqın mədəniyyəti, milli-tarixi dəyərlərinin bütövlüyünə də xələl gətirilməsi ideyası poemada özünün poetik ifadəsini tapır:

Texta dirəkləri torpağa deyil,
Qoydular Füzuli divanı üstə.
Yarıya bölündü yüz, yüz əlli il,
Gəraylı, bayatı, muğam, şikəstə.

Ancaq bununla yanaşı, əsərdə monolit birliyin və bütövlüyün heç zaman öləməyən şərtləri də boyaboy görünməkdədir. Belə bir inam gələcəyə, nikbin baxmağı təlqin edir, ayrılığın vüsalla əvəzlənməsinə dərin ümid aşılayır:

Ayıрмаq kimsəyə gəlməsin asan,
Bir xalqın bir olan dərdi-sərini.
O taydan., bu taya Mustafa Payan,
Oxuyur Vahidin qəzəllərini.

Poemanın sonunda Azərbaycanın bütövlüyünü, bölünməzliyini öz əsərləri ilə əyani surətdə nümayiş etdirən ustad Şəhriyarın Heydər babaya müraciətlə başlayan tanış misralarıyla tamamlanması poemanın ümumi ahəngi və ideyası ilə yaxından səsleşdiyi kimi, onun yazılmasında da oynadığı rolunu üzə çıxarmış olur:

“Heydər baba, göylər qara dumanlı,
Günlərimiz bir-birindən yamandı.
Bir-birizdən ayrılmayın, amandı,
Yaxşılığı əlimizdən aldılar,
Yaxşı bizi yaman günə saldılar.

“Gülüstan” poeması bütövlükdə sovet dönmində yaranan dissident ədəbiyyatın parlaq nümunəsi olmaqla yanaşı, həm də Azərbaycan xalqının azadlıq, milli müstəqillik və istiqlal düşüncəsinin formalaşmasına, bir məfkurə istiqaməti kimi təşəkkül tapmasına fəal təsir göstərən ədəbi nümunə kimi dəyərləndirilməlidir. Bunu, xüsusən, keçən əsrin 80-ci illərinin sonlarında başlanan xalq azadlıq hərəkatının oyanış və özünüdərkindəki rolunu da əyani şəkildə görmək olar. Bu baxımdan Bəxtiyar Vahabzadənin 1990-cı ilin 20 yanvar hadisələrinə həsr olunan “Şəhidlər” poemasında Azərbaycan xalqının əsrlər boyu zülm və istismar altında yaşamasına rəğmən bir quruluşdan: siyasi-ideoloji yasaq və təzyiqlərdən qanı-canı bahasına, qurtulmaq uğrunda aparılan mübarizəsinin ibrətamiz səhnələri ilə qarşılaşırıq. Poemanın “Proloq” hissəsi vaxtilə qadağan olunmuş bir müraciətlə –Allaha ünvanlanmış suallarla başlayır. Nicat və xilas yolu, haqqın nahaqqa əyilməməsi təmənnası burada əsas qayədən xəbər verir:

Şəhidlər bu torpağa, xalqa səcdə qıldılar,
Haqsızlığın üstündən haqqa körpü saldılar.
Vətəni sevmək üstə günahkar sayıldılar,
Vətəni sevmək niyə günah olmuş, ay allah?.

Poemanın misralarında şəhidlərin tarix içərisində öz əməlləri ilə tarix yazmalarından qürur hissi keçirmək, milləti bir anın içində yumruq kimi birləşdirmək eşqi, canlarını xalqın azadlığı yolunda fəda edən Vətən aşiqlərinin adı ilə bağlı olan bir əməl kimi

dəyərləndirilməsi xüsusi olaraq nəzərə çarpır.

Keçmiş rus-sovet qoşunlarının tərkibindəki çağırılmamış qonaqların içərisində xüsusi təlim keçmiş, bədnam qoşunları təmsil edən şəxslərin olması bir tərəfdən erməni fitnəkarlığını açıq-aydın büruzə verməklə bərabər, milliyətçə erməni olan təyyarəçi Georgi Rantikoviçin erməni mundarlığına etiraz əlaməti olaraq özünü intihar etməsini təsvir edən səhnələr hələ insanlar arasında haqq və ədalət hissinin itmədiyini aydın şəkildə göstərir. Ancaq poemada on üç yaşlı məktəbli qızcığazın–Larisanın, ömrünün ixtiyar çağlarını yaşayan yetmiş yeddi yaşlı Sürəyya Lətif qızının, yaralıları, imdad istəyənlərə yardım edən Baba müəllimin, öz həkimlik borcunu yerinə yetirməyə can atan Aleksandr Marxevkanın... günahsız qanlarının axıdılması poemada təzadlı və ziddiyyətli dramizmi bütün miqyası ilə əks etdirməkdədir.

Poemanın finali şəhidlər haqqında, onların xalqın azadlıq və istiqlalı yolunda fədakarlığını tərənnüm edən notlarla tamamlanır. Bu həm də şəhidlik haqqında, qəhrəmanlıq və şücaət barədə əbədiyyət nəğməsi kimi səslənir:

... O şənbə gücsəsi, o qətl günü, -

Mümkünə döndərdik çox namümkünü.

Xalqın qəlbindəki qorxu mülkünü,

O gecə dağıdıb sökdü şəhidlər.

Qanlı yanvarda doğulan körpələrin onundan doqquzunun oğlan uşağı olmasını şair "... şəhidlərin boşalan yeri"nin əvəzlənməsi kimi qiymətləndirməsi poemaya nikbin ovqat aşılayır, qəm-qüssədən silkinib çıxmaq, gələcəyə nikbinliklə yanaşmağı təlqin edir.

Beləliklə, keçən əsrin 50-ci illərinin sonlarında qələmə alınan "Gülüstən"da Azərbaycan istiqlalının labüdlüyü və zərurəti idealına edilən xəyanət əsas ideya və məqam kimi müəyyənəlsə, artıq 90-cı ildə Qızıl ordunun öz azadlığı və müstəqilliyi uğrunda ayağa qalxan dinc əhalinin, Vətən mücahidlərinin qızıl qanını axıtmaqla öz simasızlığını, ölən imperiyanın süqutunu bariz şəkildə nümayiş etdirməsi "Şəhidlər"də gerçəkləşir. Əslində "Gülüstən" və "Şəhidlər" və daha sonralar "Gülüstən"ın ikinci hissəsi və davamı kimi qələmə alınan "İstiqlal" poemalarını vahid ideya istiqaməti birləşdirir. Müəllifin zaman kəsiyində yaranan bu əsərlərini bir trilogiya da adlandırmaq olar.

"Gülüstən"ın ikinci hissəsi kimi nəzərdə tutulan "İstiqlal" poeması Azərbaycanın bütövlüyü uğrunda yorulmaz mübariz Mahmud Çöhrəqanlıya ithaf olunub. Şair poemada yalnız cənublu, şimalı Azərbaycanda deyil, bütün müstəmləkə əsarəti altında yaşayan xalqlarda oyanış və intibahı bir təkamül və özünəinam faktı kimi dəyərləndirərək, bunu bir dövrün, zamanın tələbatı olmaqla etibarilə labüdlüyünü özünəməxsus üsul və vasitələrlə ifadə edir. Dünya çapında gedən ictimai siyasi təbəddülatlar poemada əsas baxış və münasibət üçün əsaslı fakt kimi seçilir. Məsələn, bir-birinə nə az, nə çox düz qırx il həsrət qalan almanların beton sədləri yararaq qovuşmaq əzmi poemada haqqın tez-gec qələbə çalacağına dərin inam hissini poetik şəkildə ifadə edir. Azadlığı, istiqlalı öz idealı seçən hər bir xalqın sonda çalacağı qələbəyə qovuşmaq üçün əzmkarlıq nümayiş etdirməsi, qanı-canı hesabına öz istəyinə çatmağın yeganə yolunun məhz mübarizələrdən keçildiyi poemada ucadan səsləndirilir:

Torpağı yoğurur vaxt özü qanla

Vaxt gəldi, bircə söz min dünya açar.

Artıq anlamışıq ahlə, amanla

Nə məftil əriyir, nə sərhəd uçar.

Şairin istiqlalın nəticəsi kimi güneyli-qüzeyli Azərbaycanın nə vaxtsa (yaxın müddət ərzində) bütövləşən xəritəsinin görüncəyinə dərin inam bəsləməsi bu istəyin gerçəkləşəcəyini şübhə altına almır:

Salaq yadımıza bu gün, cahanın

Rəngləri dəyişən beş qitəsinə.

Biz də görəcəyik Azərbaycanın

Güneyli-qüzeyli xəritəsini.

Əslində, milli istiqlal düşüncəsi Bəxtiyar Vahabzadənin yaradıcılığa başladığı ilk vaxtlardan onun şeirlərində bu və ya digər şəkildə poetik ifadəsini tapmışdı; poemalarında isə şair problemi konflikt şəklində qoymağa çalışmış və buna nail olmuşdur. Bəxtiyar Vahabzadənin yaradıcılığında bəhs etdiyi istiqlalın poetik səlnaməsinin son duracağı "Şəhidlər" poemasıdır. Məsələn burasındadır ki, şairin bu mövzuda yazdığı "Aylı gecələr" poeması ilə "Şəhidlər" arasında təxminən əlli illik bir zaman məsafəsi dayanır. Bu zaman məsafəsində şairin yaradıcılığında istiqlal qırmızı xətt kimi keçmişdir. 1990-cı ilin yanvar qırğınından cəmi bir neçə ay sonra yazılan poemada hadisənin təsirilə yazılmış sətirilər qırğını törətmiş orduya və onu Azərbaycan qarşı göndərənlər üçün bir ittihamdır:

Dözdü hər zillətə, dözdü hər şeyə,

"Dünyada mənim də haqqım var",-deyə.

Kütləni xalq edən müqaviləyə

Qanıyla qolunu çəkdi şəhidlər.

İnsan insan olur öz hünəriylə,

Millət millət olur xeyri, şəriylə.

Torpağın bağrına cəsədləriylə,

Azadlıq tumunu əkdə şəhidlər.

Beləliklə, Bəxtiyar Vahabzadə yaradıcılığında milli istiqlal düşüncəsinin təsvirinin böyük bir tarixi olduğunu görmək mümkündür. "Şəhidlər" poeması, əslində xalqın milli istiqlalı uğrunda apardığı mübarizənin nəticəsi idi. Buna qədər şair milli istiqlal uğrunda mübarizəsinin müxtəlif mərhələlərinin poetik səlnaməsini yaratmağa nail olmuşdur. Əgər sovet dövründə bu mübarizə müxtəlif kontekstdə, müxtəlif şəkildə baş verirdisə, 80-ci illərin sonu 90-cı illərin əvvəllərində açıq tendensiya ilə təsvir edilir. Bu ondan irəli gəlirdi ki, bu mərhələdə xalqı onun istiqlalından cəmi bir neçə ay və il ayırırdı.

ƏDƏBİYYAT

1. Aytmatov Ç. Yaradıbdır inam məni, mən inamın övladıyam (Ön söz) // Vahabzadə B. "Axı dünya fırlanır". Bakı: Ysızı, 1987.
2. Vahabzadə B. Əsərləri. 11 cildə, XI c., (publisistika), Bakı: Azərbaycan, 2005.
3. Vahabzadə Bəxtiyar, Əsərləri: 11 cildə, VI c., Bakı: Çarşıoğlu, 2003.
4. Vahabzadə B. Şəhidlər (Poema). Azərbaycan Mədəniyyət Fondu. Bakı: Elm, 1990.
5. **Vahabzadə Bəxtiyar.** Əsərləri. 11 cildə, I c., Bakı: Azərbaycan, 2001.

AQRAR BAZAR INFRASTRUKTURUNUN DAYANIQLI INKIŞAF YOLLARI

Rəmzi Abdullayev

AMEA İqtisadiyyat İnstitutu

Azərbaycan Respublikasının iqtisadiyyatının inkişafında kənd təsərrüfatı xüsusi rol oynayır. Azərbaycan Respublikası kənd təsərrüfatının inkişafına imkanlar verən təbii iqlim şəraitinə malik olmaqla, qədim əkinçilik mədəniyyətinə malikdir. Azərbaycan taxılçılığın, üzümçülüyn, meyvəçiliyin, tərəvəzçiliyin və heyvandarlığın inkişafı üçün əlverişli imkana malikdir. Bazar infrastrukturunun rəqabətqabiliyyətliyi aqrar sahəni inkişaf etdirmək üçün güclü potensiala malikdir.

SSRİ və müasir dövrdə Azərbaycanın aqrar iqtisadiyyatının inkişafı üçün tədbirlər planı işlənib hazırlanmışdır. Respublikada aqrar bazar infrastrukturunun inkişafı məqsədi ilə bir çox layihələr işlənmişdir.

Aqrar bazar infrastrukturunun dayanıqlı inkişafından danışarkən, ilk növbədə qeyd etmək lazımdır ki, Azərbaycanda “Torpaq islahatı haqqında” qanun qəbul edildikdən sonra görülmüş işlər nəticəsində sovet dövründən qalan kolxoz və sovxozlar ləğv olunaraq, torpaqlar özəlləşdirilmiş və kəndlilərin istifadəsinə verilmişdir. Bu proses MDB məkanında ilk olaraq respublikamızda torpaq islahatı həyata keçirilib.

Qeyd etmək lazımdır ki, Milli Məclisdə indiyə qədər “Aqrar islahatların əsasları haqqında”, “Meliorasiya və irriqasiya haqqında”, “Toxumçuluq haqqında”, “Seleksiya nailiyyətləri haqqında”, “Damazlıq heyvandarlıq haqqında”, “Kənd təsərrüfatı məhsulları istehsalçılarına müddətli vergi güzəştlərinin verilməsi haqqında”, “Baytarlıq haqqında” və “Fitosanitar nəzarəti haqqında”, “Taxılçılıq haqqında”, “Balıqçılıq haqqında”, “Kənd təsərrüfatı kooperasiyası haqqında və digər qanunlar qəbul edilib. Bu qanunlar kənd təsərrüfatının inkişafını daha da stimullaşdırmaqla yanaşı, kənd təsərrüfatının inkişafı üçün ciddi hüquqi bazadır. “Azərbaycan Respublikası regionlarının 2014-2018-ci illərdə sosial-iqtisadi inkişafı Dövlət Proqramı” strategiyasının həyata keçirilməsi nəticəsində ölkədə siyasi və makroiqtisadi sabitliyə nail olunmuşdur.

Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2016-cı il 16 mart tarixli 1897 nömrəli Sərəncamı ilə Strateji Yol Xəritəsinin hazırlanmışdır. Bu layihədə respublika üzrə kənd təsərrüfatı sahəsinin inkişafı ilə bağlı 2020-ci ilədək strateji baxış, 2025-ci ilədək olan dövr üçün uzunmüddətli baxış və 2025-ci ildən sonrakı dövr üçün hədəf baxış əks olunur.

Prezident İlham Əliyevin 2017 – ci il aprelin 11-də kənd təsərrüfatının inkişafı ilə bağlı əlavə tədbirlər barəsində Sərəncam imzalayıb. Sərəncamda qeyd edilib ki, ölkənin sosial-iqtisadi həyatında xüsusi əhəmiyyət kəsb etdiyi üçün qeyri-neft sektorunun prioritet sahələrindən olan kənd təsərrüfatı məhsullarının istehsalı və emalı sektoru ötən dövr ərzində iqtisadiyyatın əsas sektorlarından biri kimi müəyyənəşdirilib və görülmüş məqsədyönlü tədbirlər nəticəsində Azərbaycanda bu sektorun inkişafı üçün əlverişli şərait yaradılıb. Bu baxımdan, dövlət başçısının 6 dekabr 2016-cı il tarixdə imzaladığı 1138 nömrəli Fərman ilə təsdiq edilmiş “Azərbaycan Respublikasında kənd təsərrüfatı məhsullarının istehsalına və emalına dair Strateji Yol Xəritəsi” böyük əhəmiyyətə malikdir.

Strateji Yol Xəritəsində aqrar bazar infrastrukturunun dayanıqlı inkişafı ilə bağlı hədəflər, təhlükəsizliyinin gücləndirilməsi, kənd təsərrüfatı məhsullarının istehsal potensialının, istehsal vasitələrinin inkişafının artırılmasına, bazar infrastrukturunun inkişafı və kənd yerlərində rifahın yüksəldilməsi məsələlərini əhatə edir. Kənd təsərrüfatı məhsullarının istehsalı və emalı sektorunda həyata keçiriləcək prioritetlərin 2020-ci ildə real ÜDM-i birbaşa 575 milyon manat, dolayı şəkildə isə 660 milyon manat olmaqla, ümumilikdə 1235 milyon manat artıracağı və təxminən 20 min yeni iş yerinin yaradılacağı proqnozlaşdırılır. Təsirin gerçəkləşdirilməsi dövlət-özəl resursları hesabına 1170 milyon manat investisiya qoyuluşu proqnozlaşdırılır. Kənd təsərrüfatı məhsullarının istehsalı və emalı sektorunda göstərilən əsas təşəbbüslər Kənd Təsərrüfatı Nazirliyi tərəfindən əlaqələndiriləcəkdir.

Cədvəl № 1

Azərbaycan Respublikasında kənd təsərrüfatı məhsullarının istehsalına və emalına dair Strateji Yol Xəritəsi çərçivəsində görülməli tədbirlər üzrə gözlənilən nəticələr

Prioritetin adı	Real ÜDM-ə təsiri (milyon manatla, 2020)	Məşğulluq (tam ştatlı işçilər, 2020)	İnvestisiya məbləği (milyon manatla)
Daxili və xarici bazarlarda rəqabətqabiliyyətli kənd təsərrüfatı və emal sənayesi məhsulları üzrə istehsal potensialının gücləndirilməsi	450	-	440
Kompleks layihələrin həyata keçirilməsi üçün dövlət-özəl tərəfdaşlığının inkişafı	130	7250	325
Aqrobiznesin inkişafına dəstək infrastrukturunun formalaşdırılması	355	7725	350
Kənd təsərrüfatının maliyyələşdirmə mexanizmlərinin təkmilləşdirilməsi	210	-	-
Kənd təsərrüfatı və emal sənayesi məhsulları üzrə ixracın təşviqi və dəstəklənməsi	90	5060	40
Ekoloji təmiz kənd təsərrüfatı istehsalının inkişaf etdirilməsi	-	-	15

Qeyd 1. Cədvəldə yalnız 2020-ci ildə real ÜDM-də 10 milyon manatdan çox artıma və ya 100-dən çox iş yerinin açılmasına şərait yaradan prioritetlər göstərilmişdir. Digər prioritetlər nəzərdə tutulan nəticələrin əldə olunmasında dəstəkləyici rola malikdir.

Qeyd 2. Bu rəqəmlər prioritetlərin təsirləri barədə müəyyən təsəvvür yaratmaq məqsədilə verilmişdir. Tədbirlərin icrası zamanı hər bir prioritet üzrə kompleks təhlillərin aparılması və rəqəmlərin dəqiqləşdirilməsi zəruridir./17/

Strateji Yol Xəritəsinin 2016-2020-ci illər ərzində respublikada rəqabətqabiliyyətli kənd təsərrüfatı məhsullarının istehsalı və emalı sektorunun formalaşdırılması 9 strateji hədəfin reallaşdırılmasını nəzərdə tutur.

Bu strateji hədəflərə aşağıdakı məsələləri əhatə edir:

- aqrar bazar infrastrukturunun dayanıqlı inkişaf üçün ərzaq təhlükəsizliyinin təmin edilməsi;
- kənd təsərrüfatı istehsal potensialının ehtiyac meyarları əsasında artırılması;
- aqrar bazar infrastrukturunun formalaşmasında elektron hökumət portalının yaradılması sahəsində məsləhət-informasiya xidmətləri sisteminin inkişaf etdirilməsi;
- aqrar bazar infrastrukturunun inkişafı və istehsalçıların bazara çıxışının asanlaşdırılması;
- sahibkarlıq sahəsində biznes mühitinin təkmilləşdirilməsi.

Azərbaycan Respublikasının iqtisadiyyatının bazar prinsiplərinə uyğun olaraq formalaşmasında əsas problemlərdən biri aqrar bazar infrastrukturunun dayanıqlı inkişaf yollarıdır. Bu baxımdan, respublikamızın aqrar bazar infrastrukturunun inkişafı bir sıra milli və regional iqtisadi problemlərlə qarşılaşmaqdadır.

Azərbaycan Respublikası dövlət müstəqilliyin qazandıqdan sonra, bəzi sahələrdə olduğu kimi, aqrar sahədə də iqtisadi durğunluq yaranmışdır. Bu sahədə milli istehsalın həcmi xeyli aşağı düşmüş, ölkəyə idxal olunan məhsulların həcmi isə yüksəlmişdir. Hazırda ölkəmizdə istehlak olunan kənd təsərrüfatı və ərzaq məhsullarının fiziki çəkisində idxal olunan məhsullar daha çox üstünlük təşkil edir.

Cədvəl 2.

Azərbaycan Respublikasında yanvar ayı 2018 – ci il üçün ən çox idxal olunan əsas malların göstəricisi

	Məlin adı	miqdar	Statistik dəyər (min ABŞ dolları)	Ümumi idxala nisbətən, %-lə
	idxal - cəmi	-	688 625.61	100.00
1	Yeyinti məhsulları, min ABŞ dolları	-	99 210.17	14.41
2	Tütün və tütün məmulatları, min ABŞ dolları	-	7 684.71	1.12
3	Sement, ton	2 111.54	913.56	0.13
4	Əczaçılıq məhsulları, ton	844.89	13 061.12	1.90
5	Plastmasa və onlardan hazırlanan məmulatlar, ton	11533.26	22 793.48	3.31
6	Oduncaq və ondan hazırlanan məmulatlar, min ABŞ dolları	-	18 882.31	2.74
7	Qara metallar və onlardan hazırlanan məmulatlar, ton	65980.45	66 628.72	9.68
8	Maşın, mexanizm, elektrik aparatları, avadanlıqlar və onların hissələri, min ABŞ dolları	-	151 116.27	21.94
9	Nəqliyyat vasitələri və onların hissələri, min ABŞ dolları	-	103 594.78	15.04
10	Mebel və onun hissələri, min ABŞ dolları	-	6 694.20	0.97
	Digərləri	-	198 046.29	28.76

Müxtəlif kənd təsərrüfatı və ərzaq məhsulları ilə idxal məhsulları arasında böyük fərq vardır. Bu baxımdan respublikada aqrar sahədəki problemlərin aradan qaldırılmasına böyük ehtiyac vardır. Bununla əlaqədar bir çox iqtisadi islahatlar həyata keçirilməlidir.

Respublikada aqrar sahəyə güzəştli kreditlər, subsidiyalar, kompensasiyalar, qrantlar, kreditlərə təminatlar verilməsi, lizinqin təşkili, sahibkarlara xidmət göstərən maliyyə – kredit qurumlarına stimullaşdırıcı tədbirləri həyata keçirilir.

Müstəqilliyin ilk illərində ölkədə qiymətlər liberallaşdırıldıqdan və aqrobiznesin dövlət tərəfindən subsidiyalaşdırılması ləğv edildəndən sonra pərakəndə satış qiymətləri sürətlə artmağa başladı və nəticədə kənd təsərrüfatı məhsullarına tələbat kəskin azaldı. Yaranmış bu problem məhsulun qiymətinə, istehsalına mənfi təsir göstərdi. Dərd problem tələb olunan məhsul haqqında məlumatların vaxtında, düzgün çatdırılmaması, informasiya yayılması sisteminin olmamasıdır.

Bütün bunlara baxmayaraq aparılan uğurlu islahatlar nəticəsində respublikada daxildə istehsal olunan kənd təsərrüfatına olan tələbatının bir qismi yerli istehsal hesabına ödənilir. Bəzi sahibkarlar kiçik biznes sahəsində uğursuzluqla qarşılaşdılar. Bu da kənd təsərrüfatı məhsulları istehsalı ilə məşğul olan başqa hüquqi və fiziki şəxslərin vergi borclarının yaranmasına səbəb oldu. Lakin dövlət bu sahədə daha mütləq addımlar atmaqla yanaşı, yaranmış bu vergi borclarını sildi, eyni zamanda bir çox əlavə tədbirlərin də gördü.

Aqrar sahədə yaranan problemlərdən üçüncüsü münbit torpaq sahələrinin yarasız hala düşməsidir. Azərbaycan Respublikasında kənd təsərrüfatı təyinatlı torpaqların az bir hissəsində meliorativ tədbirlər həyata keçirilir.

Azərbaycan Respublikasında aqrar siyasət sahəsində islahatların aparılması, torpaqların kənd əhalisinin mülkiyyətinə verilməsi məqsədi ilə, “Kiçik sahibkarlığa dövlət köməyi haqqında” Qanunun (1999), “Azərbaycan Respublikasında kiçik və orta sahibkarlığın inkişafının Dövlət Proqramının (2002-2005-ci illər)” (2002), Azərbaycan Respublikası regionlarının sosial-iqtisadi inkişafı Dövlət Proqramlarının (2004-2008; 2009-2013 və 2014-2018-ci illər)”, “2008-2015-ci illərdə Azərbaycan Respublikasında əhalinin ərzaq məhsulları ilə etibarlı təminatına dair” (2008) Dövlət Proqramının təsdiq edilməsi haqqında ölkə Prezidentinin Fərmanları və s. qərar və sərəncamları aqrar sahənin inkişaf etdirilməsinə əyani misaldır. / 7 /

Aqrar bazar infrastrukturunun dayanıqlı inkişafında yaranan problemlərdən bir də kənd təsərrüfatı istehsalçıların gəlirlərinin iqtisadiyyatın başqa sahələrdəki istehsalçıların gəlirlərdən geri qalmasıdır. Belə ki, bu sahədə əmək haqqının səviyyəsi ölkə üzrə orta əmək haqqı səviyyəsindən geri qalır. Bu problemin aradan qalxması məqsədi ilə bir çox tədbirlərin görülməsi tələb olunur. Aqrar sahədə çalışanların motivasiya olunması, aqrar sahəyə maraq artacağını göstərir. Bununla da respublikada kəndən şəhərə əhali axının qarşısı alınmaqla yanaşı, yeni iş yerləri açılacaq. Əhalinin kənd təsərrüfatı məhsullarına olan tələbatı ödəniləcəkdir.

Aqrar bazar infrastrukturunun inkişafında rəqabətqabiliyyətliliyinin yüksəldilməsi üçün, səmərəli tədbirlər görülməsi tələb olunur. Aqrar bazar infrastrukturunda rəqabətqabiliyyətlik amillərinin obyektiv qiymətləndirilməsi vacibdir.

Ərzaq təhlükəsizliyinin təminatı daxili istehsal və emal sahələrinin inkişafını sürətləndirməklə yanaşı, rəqabətqabiliyyətli məhsulların istehsalını stimullaşdırır. Bu özl sektorun dinamik inkişaf etdirilməsində olduqca əhəmiyyətlidir. Lakin kənd təsərrüfatının, emal sənayesinin sürətli inkişafı istehsal edilən məhsulların rəqabət qabiliyyətli olması və xarici bazarlara çıxma bilməsi üçün bir çox problemlər mövcuddur.

Mövcud problemlər həll olunmadıqca, rəqabətqabiliyyətli məhsulların istehsalının artırılması mümkün deyildir. Qeyd etmək ki, regionlarda xeyli sayda istehsal və emal müəssisələri inşa edilib. Məsələn, çörək zavodları, süd məhsulları istehsal edən müəssisələr, heyvandarlıq kompleksləri, soyuducu anbar kompleksləri, üzüm emalı zavodları, heyvandarlıq-südcülük kompleksləri, taxılçılıq üzrə iri fermer təsərrüfatları yaradılmışdır.

Bu məqsədlə “Azərbaycan 2020: gələcəyə baxış” İnkişaf Konsepsiyası xüsusi əhəmiyyətə malikdir. Geniş əhatə dairəsinə malik olan İnkişaf Konsepsiyasının başlıca strateji məqsədi, mövcud imkan və resursları nəzərə almaqla, Azərbaycanda aqrar bazar infrastrukturunun davamlı iqtisadi səciyyəlonən inkişaf mərhələsinə nail olmaqdır. Son iki onillikdə milli dövlət quruculuğu və iqtisadi inkişaf sahəsində aqrar

bazar infrastrukturunda əldə olunmuş uğurlar fonunda konsepsiyanın realizasiyası 2020-ci ildə Azərbaycanın rəqabət qabiliyyətli ölkə olmasında əsas rol oynaya bilər.

Respublika iqtisadiyyatında aqrar sahənin rolu yüksəkdir. Hazırda respublikanın əmək qabiliyyətli əhalisinin təxminən 39 faizi kənd təsərrüfatında çalışır. Odur ki, aqrar sahənin inkişafı ölkənin sosial – iqtisadi sahənin təminatında mühüm rol oynayır. “Azərbaycan 2020: gələcəyə baxış” iqtisadiyyatın infrastrukturunun təkmilləşdirilməsinin inkişaf konsepsiyasının, qeyri – neft sektorunun inkişafı adlı 4.2 bəndində qeyd edilir ki, “aqrar sektorun intensiv və səmərəli inkişafının stimullaşdırılması üçün dövlət dəstəyinin beynəlxalq təcrübələrə uyğun bir şəkildə aparılması nəzərdə tutulur. /15/

Aqrar sahənin inkişafı dövlət siyasətinin mühüm prioritetlərindən hesab olunur. Digər sahələrdə olduğu kimi, aqrar sahədə də dövlət və özəl sektor, beynəlxalq təşkilatlar, eyni zamanda, qeyri-hökumət təşkilatları mühüm əhəmiyyət kəsb edilir. Müasir kənd təsərrüfatının dayanıqlı inkişafı aktual məsələlərdən hesab olunur. Aqrar sahənin inkişafı sosial sabitliyin və kənd əhalisinin həyat səviyyəsinin yüksəldilməsinin əsas şərtidir. Məşğul əhalinin təxminən 38 faizi kənd təsərrüfatı sektorunda çalışır. Bu baxımdan aqrar sahənin inkişafı, iki problemin həll olmasında fəal rol oynayır. Bunlardan biri ərzaq təhlükəsizliyidir, ikincisi yeni iş yerlərinin açılmasıdır. Tədqiqatçıların fikrinə əsasən, kənd təsərrüfatı yeganə sahədir ki, yoxsulluğun azaldılmasında, digər sahələrlə müqayisədə, onun təsir effekti 4 dəfə çoxdur.

Nəzərə alsaq ki, respublikada kənd təsərrüfatının resurslar, istifadə olunmamış imkanlar mövcuddur. Aqrar bazar infrastrukturunda kənd təsərrüfatının inkişafında imkanların, ehtiyatların üzə çıxarılması lazımdır.

Aqrar bazar infrastrukturunda kənd təsərrüfatı investisiya baxımından daha cəlbəediciyə. Belə ki, digər sahələrdə istehsal olunan məhsullara tələbat azaldığı halda, ərzaq məhsullarına tələbat heç vaxt da azalmır. Bu baxımdan dövlət bu sahəni daim dəstəkləyir. Azərbaycanda dövlət səviyyəsində aqrar sahənin inkişafı daim diqqət mərkəzindədir. Kənd təsərrüfatına dövlət dəstəyi effektiv, davamlı və dayanıqlı inkişaf, məhsuldarlıq, maraqların uzlaşdırılması, ixtisaslaşma, sahənin inkişafında elmi yanaşma kimi amillər üzərində qurulur.

Əhalinin ərzağa olan daxili tələbatını əsasən öz potensialı və imkanları hesabına ödəyə bilməsi üçün regionlarda infrastruktur sahələrinin yaradılması və kənd təsərrüfatının inkişaf etdirilməsi aktual məsələlərdən hesab olunur. Bu proses aqrar sektora dövlət tərəfindən qoyulan investisiyalarda, yeni texnikaların alınmasında, dövlət tərəfindən subsidiyalar ayrılmasında, aqro xidmət sahələri yaradılmasında, güzəştli şərtlərlə gübrə, yanacaq, lizinqlər verilməsində əyani misal ola bilər. Aqrar sahədə sahibkarlara güzəştli şərtlərlə verilən kreditlər hesabına yeni istehsal sahələri yaranır.

Nəticədə respublikada aqrar sektorda məhsul istehsalının artması ilə yanaşı, yeni emal müəssisələrinin yaradılması tələb olunur. Dövlət tərəfindən aqrar sahəyə göstərilən qayğı və dəstəyin nəticəsində ölkədə kənd təsərrüfatı məhsullarının istehsalı artır. Bu isə kənd təsərrüfatı istehsalçılarına dövlət dəstəyinin davamlı olması tələb edir.

Cədvəl № 3
Kənd təsərrüfatı müəssisələrinin əsas iqtisadi göstəriciləri

	2000	2011	2012	2013	2014	2015	2016
Müəssisələrin ümumi sayı, vahid	2158	1917	1774	1669	1701	1659	1592
Fərdi təsərrüfatların sayı, vahid	3248	2593	2451	2334	1624	1534	1468
Satışdan əldə edilən gəlir, min manat	-	7327	6683	6557	5469	5643	6928
Məhsul istehsalında iştirak edən ailə üzvlərinin sayı, nəfər	14376	10694	10264	9451	6592	6146	5666
Kənardan cəlb edilmiş işçilərin sayı, nəfər	2605	2055	1694	1762	1807	1800	1461

Hazırda ölkəmizdə makroiqtisadi sabitliyin qorunub saxlanması üçün kənd təsərrüfatının inkişafı məqsədi ilə mühüm işlər görülür. Belə ki, kənd təsərrüfatının inkişafı ilə bağlı rəqabətədavamlı istehsal sahələri və emal müəssisələri yaradılır. Azərbaycan iqtisadiyyatında kənd təsərrüfatının yeri neft və tikinti sahəsindən sonra üçüncü yerdə dayanır.

Bu baxımdan:

- regionların sosial-iqtisadi inkişaf proqramlarından irəli gələn vəzifələrin yerinə yetirilməsi;
- fermerlərə maliyyə və texniki dəstəyin göstərilməsi;
- sahibkarlığın inkişafı;
- regionlarda infrastruktur layihələrinin həyata keçirilməsi;
- kənd təsərrüfatı və ərzaq məhsullarının istehsalına xüsusi diqqətlə yanaşılması tələb olunur.

Xüsusən də, “2008-2015-ci illərdə Azərbaycan Respublikasında əhalinin ərzaq məhsulları ilə etibarlı təminatına dair Dövlət Proqramı” çərçivəsində görülən işlər buna əyani misal ola bilər. Eyni zamanda regionlarda səmərəli istehsal və satış infrastrukturunun yaradılması, ərzaq məhsullarının keyfiyyətinə nəzarət sisteminin təkmilləşdirilməsi sahəsi üzrə də əsaslı işlər görülməkdədir:

- istehsalçılara subsidiyalar, qiymətlərin müəyyən edilməsi, şəhərlərin dövlət tərəfindən ehtiyaclarını təmin etmək üçün ərzaq məhsulları tədarükü;

- xarici ticarətin tənzimlənməsinə dövlət tərəfindən verilən güzəştlər və vergi güzəştləri;
- istehsalçılara birbaşa və ya dolaylı yolla kompensasiyalar, lizinq sistemi və s. bank xidmətlərinin asanlaşdırılması;
- aqrar sahəyə güzəştli kreditlərin aşağı faizlə uzun müddətə verilməsi;
- struktur siyasəti: istehsalçıların gəlirləri ilə əlaqədar olmayan müxtəlif dəstəkləmə tədbirləri.

Fikrimcə, aqrar bazar infrastrukturunun dayanıqlı inkişafı üçün aşağıdakı tədbirlərin həyata keçirilməsi olduqca vacib məsələlərdəndir;

1. Aqrar bazarın fəaliyyətinə öz təsirini göstərən: əmək resursları bazarını, torpaq bazarını, elmi-texniki məhsullar bazarını, investisiya və qiymətli kağızlar bazarını təmin edəcək informasiya - resurs mərkəzinin yaradılması;

2. Aqrar bazarın infrastrukturunu əsasən hansı tərkib hissələri olan: birjalar, yarmarkalar, lizinq xidmətləri, texniki vasitələrlə xidmət göstərən müəssisələr fəaliyyətlərinə daha yüksək səviyyədə nümayiş etdirlsinlər;

3. Aqrar bazar infrastrukturunda mühüm yerlərdən birini tutan banklar pul vəsaitlərinin toplanmasında, güzəştli və uzunmüddətli kreditlərin verilməsində, dövryyə üçün pul vəsaitlərinin emissiyasının həyata keçirilməsində güzəştli şərtlərin tətbində fəallıq göstərməsi;

4. Aqrar bazar infrastrukturunun dayanıqlı inkişafında sahibkarlıqla məşğul olanlara dövlət tərəfindən diqqətin artırılması;

5. Aqrar bazar infrastrukturunun dayanıqlı inkişafında fərdi sahibkarlardan vergi ödəmələrinin bir və ya beş il ərzində ertələnməsi məsləhət görülür. Belə ki, sahibkarlıq fəaliyyətinin bir və ya bir neçə ildə formalaşmağa başlaması, bazarda özünə layiqli yer tutması daha çox əhəmiyyət daşıyır. Bu vaxt ərzində sahibkar həm bazarda öz mövqeyin tutur, həm banka, həm də dövlətə öz borcunu artıqlaması ilə verə bilər.

ƏDƏBİYYAT

1. “Azərbaycan Respublikası regionlarının sosial-iqtisadi inkişafı Dövlət Proqramı” (2014-2018; 18 fevral)
2. Əliyeva Y.Ə. Aqrar sahənin dayanıqlı inkişafında sahibkarlıq fəaliyyəti. /Kooperasiya. – 2009, №1-2. – s.61-65.
3. Hacıyev E.Ə. Aqrar sahənin inkişafının təşkili-iqtisadi amilləri. /Kooperasiya. – 2014, №2. – s.96-102.
4. Kazımov M. Aran regionu iqtisadiyyatının yerləşdirilməsi və inkişafı istiqamətləri. /Kooperasiya. – 2012, №3. – s.110-122.
5. Qarasov F.A. Aqrar sahibkarlığın dayanıqlı inkişaf imkanlarının qiymətləndirilməsi. /Kooperasiya. – 2014, №2. – s.137-141.
6. Qaraşov F. Aqrar sahibkarlığın dayanıqlı inkişaf mühitinin formalaşdırılmasının nəzəri-metodoloji məsələləri. /Kooperasiya. – 2013, №3. – s.63-67.
7. www.agro.gov.az
8. www.azerbaijan.az
9. www.azstat.org.
10. www.economy.gov.az
11. www.meclis.gov.az
12. www.mmazeri.com
13. <https://azvision.az/news/115202/aqrar-sektorun-inkisafi-ucun-yeni-yollar-acilir-tehlil.html>
14. http://mida.gov.az/documents/strateji_yol_xeritesi_kend_teserrufati_mehsullarinin_istehsalina_ve_emalina_dair.pdf
15. <http://www.anl.az/down/meqale/respublika/2013/mart/299642.htm>
16. <http://customs.gov.az/az/faydali/gomruk-statistikasi/en-cox-idxal-olunan-mallar/>
17. http://mida.gov.az/documents/strateji_yol_xeritesi_kend_teserrufati_mehsullarinin_istehsalina_ve_emalina_dair.pdf

IRAK FAKTÖRÜNÜN TÜRKİYE’NİN DİŞ POLİTİKASINA ETKİSİ

Kərimli Aytən

Bakı Dövlət Universiteti

Son yıllarda güncelliğini yitirmeyən Irak sorunu uluslararası kamuoyunun gündemine 1990’da gelmiş və o zamandan beri Türkiye’nin dış politikasını etkilemiştir. Irak’ın önemi Türkiye’nin Kuzey Irak bölgesi ile ilgili hassasiyetlerinden kaynaklanmaktadır. Bu hassasiyetler arasında ilk önce Kürt sorunu, diğer taraftan Kuzey Irak’taki gelişmeler, Türkiye’nin ihtiyacı olan Irak petrolü ve Irak türkmenlerinin durumu yer almaktadır. Sözü geçen etkenlerin taşıdığı önem Türkiye’yi Irak’la ilgili olaylara karşı tarafsız bir seyirci olmak yerine milli menfaatlerini korumaya çalışan bir aktör olmaya sevk etmektedir.

Türk dış politikasını bu açıdan incelemek için ilk önce, Ortadoğu ülkesi olmayan, ama bölgeyi kendi çıkarı alanı ilan eden ABD ile Türkiye arasındaki ilişkilere dikkat etmemiz gerekmektedir. Genel olarak bakıldığında 1990’lı yılların başında, yani uluslararası sistemin yeniden şekillendirilmesi döneminde, Irak faktörü Türk-Amerikan ittifakının yardımcı olmuşur. Türkiye Ortadoğu’da Batı’nın güvenilir bir müttefiki olduğunu ispatlamıştır. Körfez krizi sonrası Türk-Amerikan işbirliğinin gündemine Kuzey Irak bölgesi sorunu gelmiş oldu. Denetim uçurları için İncirlik üssünün kullanılması Türkiye içinde sert tartışma konusu olup Türkiye’nin uluslararası durumunu da etkilemiş oldu.

Türk dış politikası “toprak bütünlüğünü korumaya yönelik güvenlik endişeleri”, “ülkenin refah düzeyinin yükselmesini sağlayacak yeterli sermaye birikiminin sağlanması” ve “rejimin ya da hükümetlerin devamlılığını mümkün kılacak içeriye dönük mesajlar” çerçevesinde bir dış politika izlemeye çalışmaktadır. Türkiye’nin herhangi bir ülkeyle ilişkilerinde günümüzde de bu yaklaşım geçerliliğini korumaktadır. Yaklaşık iki yüz yıla yaklaşan Türk-Amerikan ilişkileri, II.Dünya Savaşı’ndan sonra bu üç unsurun birlikte bulunduğu dönemlerde gelişme kaydetmiş, bu unsurlardan biri ya da birkaçının yokluğunda ilişkilerinde gerileme ve gerginlik yaşanmıştır. Resmi olarak 1830 yılında Osmanlı döneminde başlayan Türk-Amerikan ilişkileri 1917-1927 arasında kesintiye uğramış, ancak daha sonra normale dönmüştür. 1946-1954 yılları arasında sorunsuz ilerleyen Türk-ABD ilişkileri Türkiye’nin 1952’de NATO’ya kabulü ile askeri ilişkiler kurumsal çerçeveye oturmuştur. Soğuk Savaş sonrası dönemde, bir çok nedenden dolayı ABD küresel ve bölgesel sorunlarla mücadele bağlamında Türkiye’nin önemli roller oynaya bileceğine inanmıştır. Türkiye’nin Batı İttifakı ve ABD açısından taşıdığı stratejik önemi Türk-Amerikan ittifakının güçlü, etkili dayanıklı olmasını sağlayan en önemli faktörlerden biriydi. PKK’nın kurulmasıyla ilişkileri inişli-çıkışlı hale getiren Kürt sorunu, PKK konusunda uyguladığı çifte standart politikası, zaman zaman müttefikliğe gölge düşürse de ilişkiler çok fazla zedelenmeden devam etmekteydi. 1 Mart 2003’te Türkiye Büyük Millet Meclisi’nde, Irak’ta ABD’ye destek olmak için askerlerine Türk topraklarını açmayı öneren hükümet tezkeresinin reddi ilişkilerde ağır yaralar açmış oldu. Bunun üzerine ABD’nin müttefik olarak Talabani ve Barzani’yi kabul etmesi Kürtlerle Kuzey Irak’ta işbirliği yapması, ilişkilerde güven ve bunalım sonucu doğurmuştur.⁸ Bu çerçevede, tarihsel süreç içerisinde zaman zaman inişli-çıkışlı, ilerleme-gerileme ve gelişme-değişme gösteren Türk-ABD ilişkileri, ABD’nin Kuzey Irak’ı işgali öncesi Türkiye’nin topraklarını kullanma, yardım sağlama girişimlerini içeren 1 Mart 2003 tarihli tezkerenin TBMM’nce reddedilmesi ilişkilerde ağır yaralar açmıştır.

Dünyanın sayılı istikrarsız bölgelerinden ve çıkar çatışmalarının başında gelen Ortadoğu’da istikrarsızlığı hazırlayan bir çok faktör vardır. Soğuk Savaş’ın sona ermesinden sonra yeni problemler de ilave olunmuştur. Bu bakımdan Irak’ın 1990’da Kuveyt’i işgali bariz bir örnektir. Ortadoğu istikrarsız ortamıyla dünyadaki terörist örgütler için güvenli bir sığınak haline de gelmiştir. Yakın geçmişte bölgede Arap-İsrail savaşları ve devam eden Filistin sorunu dışında, Irak-İran savaşı, Irak’ın Kuveyt’i işgali ve bunu takip eden ABD liderliğindeki koalisyon güçlerinin Irak’a karşı savaşı ve Kuveyt’in bağımsızlığına tekrar kavuşması gerçekleşmiştir. ABD’nin Irak’a saldırı konusundaki ısrarı, Irak’ın bölgeye yön verecek bir güç olmasını engellemekten başka, savaş sonrasında Yeni Dünya Düzeni projesinin de bir parçası olarak Ortadoğu bölgesine şekil verme düşünceleriyle de ilgiliydi.

ABD, dünyadaki tek hegemon güç olarak kalmak istiyordu. Bunun içinse dünyayı kendi düşüncelerine uygun olarak yeniden “inşa” etmek niyetindeydi. Irak’ın Kuveyt’i işgal etmesini bahane ederek Ortadoğu’ya savaş yoluyla müdahalenin ve yeniden yapılandırmanın ilk

⁸ Milliyet Gazetesi, 15 Eylül 2006

aşamasını başlatan ABD'nin temel stratejisi, "yeni bir rakip gücün küresel düzeyde karşısına çıkmaması, çıkacak olanların hemen etkisizleştirilmesi" şeklindeydi. I. Körfez Savaşı bu anlamda rakip ülkelere karşı gözdağı vermek amacıyla başlatılmış bir savaştı. Savaş sonrası ABD'nin politikalarına ve girişimlerine bakmak, bu ülkenin Irak'a karşı savaş açmak kararlılığına da ışık tutacaktır. II.Körfez Savaşı sonrasında Saddam'ın iktidarda kalması özellikle ABD yönetimini rahatsız etmeye devam etmiş ve 11 Eylül saldırıları sonrası oluşan rüzgarı arkasına alan ABD, Saddam yönetimine 2003 yılında son vermiştir. 2003 Irak Savaşı bir taraftan küresel güçler arasında görüş ayrılığına yol açarken, diğer taraftan Türkiye-ABD ilişkilerinde ciddi sorunlara sebep olmuştur. Aslında 2003 savaşına (III.Körfez Savaşı) kadar Türkiye, ABD ile Irak konusunda devamlı işbirliği içinde olmuştur. II. Körfez Savaşı'nda ABD ile işbirliği yapmış, daha sonra ise Kuzey'deki Kürtlerin Saddam rejiminden korunması için Çekiç Güç ve Kuzeyden Kesif Gücü bağlamında işbirliğine devam etmiş, ekonomik olarak büyük zarar görse de ilk günden itibaren ambargoya riayet etmiştir. Saddam'ın Kuzey Irak'ı kontrolünün engellenmesinde Türkiye anahtar rol oynamıştır. Türkiye'nin işbirliği olmadan Saddam'ın Kuzey Irakı kontrol etmesini engellemek çok zor olacaktı. Fakat III. Körfez Savaşı'nda (2003) Türkiye'nin ABD taleplerine olumsuz cevap vermesi ilişkilerde sorunlara yol açmıştır. Bu Türkiye'nin ABD'ye yönelik devamlı bir şekilde işbirliğine açık politika anlayışında bir değişiklik anlamına da gelmekteydi.

Körfez Savaşı'ndan bu yana Türkiye, toprakları üzerindeki askeri üsleri, Kuzey Irak'ta Saddam yönetimini sona erdiren ve pratikte Irak'ı ikiye bölen operasyonlar çerçevesinde NATO dışı amaçlarla kullanmasına izin vermektedir. Türkiye hala da Kuzey Irak'taki ABD girimleri için topraklarının kullanılmasına göz yummaktadır. Türkiye'de kamuoyunda yaklaşan krizin dışında kalmak gerektiğini ve ABD'nin taleplerine hayır denmesi gerektiğini ileri süren kesimler bulunmaktaydı. Diğer taraftan ise daha cılız bir şekilde bu krizin Türkiye'yi ister istemez kendi içine çekeceğini ve bir şekilde masanın bir yanında oturarak Türkiye'nin milli çıkarlarını koruyabileceğini ileri süren kesimler de mevcuttu. ABD'nin taleplerini ve Irak savaşını değerlendirirken Türkiye'nin göz önüne alması gereken bir çok faktör mevcuttu. Coğrafi konumu nedeniyle savaşın Türkiye'yi etkisi altına alacağı, belki de içine çekeceği büyük bir ihtimal dahilindeydi. Ülkenin gücü, küresel-bölgesel dengeler göz önüne alındığında, Türkiye ABD'yi savaştan döndürecek güce sahip değildi. ABD ise, Türkiye'ye uluslararası kamuoyuna rağmen savaşabilecek güçteydi. Türkiye'de ABD'nin Kuzey cephesi olmadan savaşa giremeyeceği gibi bir yaklaşım sergilenmişti. Türkiye savaşa girmese, desteklemese ABD ile ilişkilerinin bozulmasından dolayı önüne ekonomik, siyasi ve güvenlikle ilgili faturalar çıkacaktı. Kendi iradesi dışında zaten gerçekleşecek bir müdahaleye dahil olduğunda ise masada yer alacak, bölgeye yönelik kararlarda kısmen de olsa söz sahibi olacak ve Türkiye'nin hem de Irak halkının hayrına olabilecek inisiyatifler alma imkanını da kazanacaktı. Bunun derecesi Türkiye'nin etkinliği ile doğru orantılı olacaktı. Örneğin savaş sonrası Türkmenlere ait tapu kayıtlarının imha edildiği yönünde bilgiler intikal etti. Bu bağlamda eğer Türkiye aktif bir politika izleseydi, olumlu bir rol oynayabilirdi. Türkiye'nin II. Dünya Savaşı sonrası ABD ile başlayan ve NATO şemsiyesi altında derinleşen Soğuk Savaş'ın sona ermesiyle de stratejik ortaklık seviyesine çıkan ilişkileri uluslararası ilişkilerde yalnızlaşan Türkiye'ye yardımcı olduğu gibi ABD'nin bölgesel-küresel politikaları için de kolaylıklar sağlamaktaydı. ABD ile ilişkilerin zarar görmesi durumunda Türkiye'nin yalnızlığının daha da derinleşme ihtimali vardı. Türkiye'nin terör anlayışı konusunda Avrupa ile Türkiye arasında çok ciddi anlayış farkı varken, Türkiye'nin istediği ölçüde olmasa da Türkiye'yi en iyi anlayan müttefiki ABD olmuş, hatta Öcalan'ın yakalanmasında iki ülke arasında işbirliği yapılmış,ABD ciddi bir ekonomik kriz geçiren Türkiye'ye krizi daha az hasarla atlama konusunda yardımcı olmuştur. ABD ile ilişkilerin bozulmasının borçlanma ihtiyacı devam eden Türkiye'ye yeni ekonomik sorunlar oluşturması ihtimal dahilindeydi. Türkiye'nin Irak'taki gelişmelerle ilgili beklenti, kaygıları bulunmaktaydı. Türkiye, bir taraftan Irak içerisindeki türkmenlerin ezilmemesi ve yeni oluşumda yerlerini almaları gerektiğini savunurken, diğer taraftan Kuzey Irak'ta bir "Kürt Devleti" görmek istemiyordu. Bölgede yerleşen PKKkalıntılarını da tamamen yok etmek istiyordu. Türkiye savaş sonrası Irak'ta oluşacak pazardan payını almak ve de Irak'ın yeniden yapılanmasında söz sahibi olmak istiyordu. Bu durum Türkiye'nin gelişen olaylar karşısında tarafsız kalma isteğini imkansız denebilecek bir duruma getirmişti. Türkiye'nin savaş sonrası gelişmelerde söz sahibi olabilmesi, bahsi geçen beklentilerini gerçekleştirip, olumsuzluklardan korunabilmesi için hoş olmayan bir zorunluluk gibi gözükmekteydi. Aksi takdirde, Türkiye'nin başını ağrıtaacak ve Türkiye'yi rahatsız etmek isteyen bölgesel ve küresel güçlerin elinde maşa olmaya hazır bir devletin ortaya çıkma ihtimali vardı, eksik olan uluslararası tanınmaydı. Bölgedeki türkmenlerin ise kendi haklarını savunabilecek ne bir gücü, ne de askeri bir caydırıcılıkları vardı. Onların geleceği Türkiye'nin onları aktif olarak destekleyebilmesine bağlıydı. Sonuç itibarıyla, Türkiye'yi yaklaşan savaşta aktif olmaya, ABD'nin taleplerine evet demeye teşvik eden faktörlere rağmen, TBMM 1 Mart 2003 tarihinde, ABD'ye Türk topraklarını kullanma ve Türk askerinin yurt dışına gönderilme izinlerini içeren tezkereyi reddetmiştir. Bu ABD için büyük bir sürpriz olmuştur. Böylece Kuzey cephesi açma planları boşa çıkmıştır. Bu sonucun ortaya çıkmasında birçok faktör rol oynamıştır. Tezkerenin reddedilmesine ve Türkiye-ABD ilişkilerinin zarar görmesine yol açan gelişmeleri anlayabilmek için gelişmeler üzerinde etkili olan bazı faktörleri inceleyen İdris Bal'a göre;

1. ABD'nin tavı ve yaklaşımı ele alındığında: ABD'nin, savaş öncesi Türkiye'nin desteğini kesin alacağı varsayımı ile hareket etmesi, onun konuyu yeterince ciddiye almamasına, Türk kamuoyu, Türk Silahlı Kuvvetleri, milletvekilleri, Cumhurbaşkanı, Meclis Başkanı, baskı grupları nezdinde yeterli çalışmalar yapmaması

2.İki ülke arasındaki yakın (veya stratejik) ilişki, Çekiç Güc'ün ve daha sonra da Kuzeyden Kesif Gücü'nün muhalefet partilerince, kamuoyu tarafından ve medyaca çok eleştirilmesine rağmen her seferinde meclisten geçerek sürelerinin uzatılması

3. Müzakerelerin devam ettiği bir sırada, 6 Şubat 2003'de kabul edilen bir tezkere ile Türkiye'deki üs limanların modernize edilmesine ve bu amaçla bir kısım Amerikan askeri personelinin Türkiye'ye gelmesine izin verilmiş olması

4. ABD'nin Türkiye'yi her zaman yanında görme alışkanlığı, gibi hususlar etkili olmuştur. Türkiye'yi çantada keklik gören ABD, bu ihmalinin faturasını ödemiştir. Bu ihmal İdris Bal tarafından da vurgulanan liberal ve ABD yanlısı fikirleri ile bilinen Özal'ın, Cumhurbaşkanı iken Nisan 1993'te vefat ettiğinde, cenaze töreninde Dışişleri Bakan Yardımcısı, Suriye Devlet Başkanı Hafız Al-Esat'ın Haziran 2000'deki cenaze töreninde Dışişleri Bakanı seviyesinde temsil edilirken, Ürdün Kralı Hüseyin vefat ettiğinde ise hem başkan William J.Clinton, hem de eski başkanlardan Jimmy Carter (1977-1981) törende hazır bulunmuşlardır. Bu durum, bir taraftan Türkiye-ABD ilişkilerini stratejik ortaklık olarak tanımlarken, diğer taraftan ABD'nin Türkiye'yi ihmal ettiğinin, belki de küçümsediğinin bir göstergesiydi.

Yukarıda yer alan gelişmelerin de etkisiyle Türkiye'de farklı faktörler arasında Türk mediasında ve savaş öncesinde akademik çevrelerde Türkiye'nin ABD'ye hayır demesi ve savaş dışı kalması gerektiğini ileri süren argümanlara ilişkin İdris Bal'ın görüşleri aşağıda şu şekilde yer almaktadır. Buna göre:

1. 1991'deki II. Körfez Savaşı sonrası Türkiye'nin zararlarının karşılanmadığı, bu nedenle ABD'nin vaatlerine güvenilmemesi gerektiği, aktif rol almanın Türkiye'ye ekonomik yük getireceği, Türkiye'nin Arap dünyası ile ilişkilerinin kötüleşeceği, Irak'ta yeni kurulacak devletin de Türkiye'nin savaşa karışması halinde Türkiye'ye sıcak bakmayacağı ve gelecekteki ilişkilerin bu durumdan olumsuz etkileneceği, Türkiye'nin bağımsız politikalar üretmesi gerektiği, Irak'ta Türkiye'nin çıkarları ile ABD'nin çıkarlarının çatıştığı, savaşın meşruiyetinin olmadığı, gibi argümanlar ortaya atılmıştır. Özellikle Kuzey Cephesi olmadan ABD'nin Irak'a saldıramayacağı, eğer saldırırsa Irak'ın ikinci

bir Vietnam olacağı, Saddam'ın ciddi bir direniş göstereceği, ABD'ye hayır denilerek savaşın önlenilebileceği, savaşa hayır demenin milli onurun bir gereği olduğu, gibi yorumlar Türk medyasına hakimdi. Bu doğrultuda, tüm kurumlar ister istemez belirli ölçülerde etkilenmişlerdir.

2. Ayrıca, yeni hükümetin tecrübesizliğinin yanı sıra, Adalet ve Kalkınma Partisi (AK Parti) lideri Recep Tayyip Erdoğan milletvekili ve başbakan olmaması nedeniyle tezkereyi desteklediğini ilan etse de, milletvekilleri kontrol altına alınamadı.

3. Liberalizm, insan hakları, demokrasi gibi değerlerin savunucusu olduğunu ileri süren AK Parti'nin dünyadaki bayraktarlığını yapan ABD ile fikri planda büyük ölçüde örtüşmesinden bile söz etmek mümkündür. Fakat AK Parti içinde de savaşa ve ABD'ye karşı grupların varlığı ve belki de parti liderliği seviyesinde bile tereddütlerin olması, Meclis Başkanının da ABD taleplerine karşı olduğunu açıkça beyan etmesi.

4. Cumhurbaşkanı'nın ABD taleplerine ve savaşa karşı muhalefeti ortaya koyması, devletin başı olarak Cumhurbaşkanı Sezer'in aldığı bu tavrın TBMM üzerinde etkili olması.

5. Türk Silahlı Kuvvetlerinin de açıkça olmasa bile, zımnı olarak Irak'taki muhtemel bir savaşa ve ABD taleplerine karşı olması, 28 şubat 2003 Milli Güvenlik Kurulu toplantısında bir karar alınmaması.

6. Cumhurbaşkanı, TSK ve kamuoyunun tutumlarından etkilenen ana muhalefet partisi CHP'nin de tezkereye karşı olması, CHP'nin, Irak krizinde hükümetten tamamen ayrı bir çizgi takip etmesi.

7. Bazı kesimlerin ABD'nin, Türkiye'deki "statüko"yu yok edebilecek bir güç olarak algılaması.

Yukarıda yer alan birçok keşimce Irak Savaşı ile ilgili "mesruiyet" sorununu gündeme getirilmiştir. Bu ilk bakışta doğru bir yaklaşımdır. Çünkü ABD Güvenlik Konseyi'nden karar çıkaramamıştı. Bu şartlar altında Türkiye'de tezkere geçmedi. ABD, Türkiye'nin bu kararına karşılık olarak, 20 Mart 2003 günü sabahı 04.30'da Irak'ta savaşı başlatmıştır. Türkiye ise bozulan ilişkileri düzeltmek doğrultusunda 20 Mart 2003'te ABD'nin isteğini karşılamak üzere TBMM'ye bir tezkere daha sevk etmiştir. Bu tezkerenin kabul edilmesiyle Türk hava sahası ABD uçaklarına açılmıştır. Daha sonra savaşın başlamasını müteakip, Türkiye, ABD'ye 20 Mart 2003'te hava sahasını açmıştır. Bu durum, Türkiye'nin ABD ile ilişkilerini daha fazla germeden dostça ilişkileri devam ettirme isteğinin bir göstergesiydi. Fakat bu olumlu bir adım olsa da, tezkereden dolayı yara alan Türkiye-ABD ilişkilerini düzeltmek için yeterli değildi. Bu tezkerenin kabul edilmesiyle Türk hava sahası ABD uçaklarına açılmıştır. Bombardıman uçakları savaşın ilk günü Türk hava sahasını kullanarak Irak'ı bombalamışlardır. Türkiye yine bozulan ilişkileri düzeltmek amacıyla yaralanan veya yaralı taşıyan ABD uçaklarını İncirlik'i kullanmalarına da izin vermiştir. ABD, istediği güçte bir kuzey cephesi açamamıştı ama havadan indirme yoluyla yine Kuzey Irak'tan da bir cephe oluşturmuş ve burada Kürt grupların desteğiyle hareket başlatmıştı. 9 Nisan 2003 günü Bağdat teslim olmuştu. Türkiye, artık güney komşusunun ABD olduğunu kabul ediyor, yeni komşusuyla ilişkilerini düzenlemenin, rayına oturtmanın yollarını arıyordu. Türkiye savaş başladıktan sonra ABD'ye elinden gelen bütün desteği vermiş ama ilişkileri düzeltememiştir. Hatta ABD tarafından cezalandırılmıştır. Kuzey Irak'ta bulunan Türk askeri birimlerinin faaliyetleri sınırlandırılmış, 4 Temmuz 2003 günü, 100 ABD askerince, 3 subay, 8 astsubaydan oluşan Türk irtibat timinin bulunduğu bina basılmış, 11 Türk askerinin başına çuval geçirilerek, askerleri ve onlarla birlikte bulunan 13 Türk'ü de sorgulanmak üzere Bağdat'a götürülmüştür. Bütün bu gelişmeler Türk-Amerikan ilişkilerinin ne denli bozulduğunu göstermekteydi. Krizin sıcak bölümü atlatıldıktan sonra, Türkiye özür dilenmesini bekledi. NATO devreye girdi ve mütefiklere bunun yapılamayacağını duyurdu. Artık hiçbir şey 4 Temmuz öncesi gibi olmayacaktı. 8 Temmuz 2003'te ABD Avrupa Kuvvetler Komutanı Orgeneral James Jones telafi ziyaretine geldi, ziyaret sadece bir eksikliği telafi etmek ve "benim özür dileme yetkim yok" şeklinde açıklama yaptı. Geziden çıkan sonuç ise ne pahasına olursa olsun ilişkilere devamı. Irak'ta direnişin başlaması ve ABD askerlerinin her gün kayıp vermeye başlamasıyla yeniden Türkiye'den asker istenmesi Ankara tarafından bir fırsat olarak değerlendirilmiştir. 7 Ekim 2003'te TBMM'den bir tezkere daha çıkaran hükümet, ABD'nin isteğine uygun olarak Irak'a asker gönderme kararı almıştır. Ancak, başta Kürt grupların itirazı olmak üzere Irak'tan gelen tepkiler karşısında, ABD bu talebinden vazgeçerek Türk askerinin Irak'a girmesinin istenmediğini belirtmiştir. Bu aşamadan sonra Türkiye, ABD'ye yaptığı bu yardımlar karşısında, ABD güçlerinin PKK'yı tümüyle etkisiz hale getirmesi talebinde bulunarak bu yönde bir beklentiye girmiştir. ABD ise Türkiye'nin bu talebini süreklileştirerek, beklentisini boşa çıkarmış, PKK'ya karşı herhangi bir operasyon düzenlememiştir. Tartışmaların yoğunlaşması üzerine ABD, PKK'ya karşı askeri bir operasyon düşünülmendiğini, tek yolun askeri yol olmadığını açıklamıştır. Nitekim, ABD'nin Kerkük'te görevli bir albay başkanlığındaki heyet aracılığıyla terör örgütü KADEK ile diyaloga girdiği öğrenildi. ABD'nin, KADEK üyelerinin silahları bırakıp, Türkiye'ye dönmeleri halinde, bölgelerinde güvenli yaşamalarını ve siyaset yapmalarını sağlayacak ortam oluşturma sözü verdiği, örgütün de bu önerileri değerlendirdiği iddia edildi. Türkiye, ABD'nin Irak'ı işgal niyetini açığa vurmaya başladığı günden bu yana soruna "PKK ve Kuzey Irak'ta bağımsız Kürt devleti kurulması" kaygısıyla bakmıştır. Bu kaygıya göre hazırlık yapmış, politika belirlemiş ve tutum almıştır. Bu çerçevede:

1. Irak'ın kuzeyinde bir Kürt devleti istemiyoruz.
2. Hiçbir terör örgütünün bu bölgede barınmasını istemiyoruz.
3. Buradaki yerel gruplar terör örgütü PKK/KADEK'le birlikte hareket etmemeli.
4. Bize yönelik herhangi bir tehdit algıladığımızda ne gerekiyorsa yaparız vurgulamasında bulunmuştu.

Türkiye bu kaygıdan hareketle, Irak'ın parçalanması sonucunu doğuracak her türlü girişime karşı olmuş, böyle bir parçalanmanın Kuzey Irak'ta bağımsız bir Kürt devleti doğurabileceğini, bunun da Türkiye'nin ülke ve ulus bütünlüğünü bozabileceğini düşünmüştür. PKK'nın terör süreci sonucunda Türkiye'de oluşan Kürt etnik kimliğine dayalı siyasi hareket ve hatta coğrafya I Körfez Savaşı sonrasında Kuzey Irak'ta fiilen kurulan Kürt devleti nüvesi, ABD'nin Irak'ı işgalı öncesinde Türkiye'yi daha da kaygılandırmıştır. ABD'nin Irak'ı işgalı öncesinde, 1 Mart tezkeresi olarak bilinen ve TBMM tarafından geri çevrilen ABD ile Türkiye'nin Irak'a müdahalede işbirliği yapmalarını öngören tezkere bir dönüm noktasıdır.

KAYNAKÇA

1. Akalın, Cüneyt, Soguk Savas ABD ve Türkiye-1, İstanbul, Kaynak Yayınları, 2003.
2. Bal, İhsan (2006): "Türkiye ABD İlişkileri ve 2003Irak Savaşının Getirdikleri",21. Yüzyılda Türk Dış Politikası,(Der):İdris Bal , Ankara :Nobel Yayın Dağıtım.(151-184)
3. Cumhuriyet Gazetesi, 12 Mart 2007.
4. Çakır Rusen, Türkiye'nin Kürt Sorunu, İstanbul, Metis Yayınları, 2004.
5. Yetkin, Murat, Tezkere, Irak Krizinin Gerçek Öyküsü, İstanbul, Remzi Kitabevi, 2004.
6. Latif, Hüseyin, Çeliskiler Projesi BOP ve ABD'nin Türkiye'ye Biçtiği

⁹ Bal, 21.Yüzyılda...,ss:172-173.

7. Rol, Istanbul, Bizim Avrupa Yayınları, 2007.
8. Milliyet Gazetesi, 15 -27 Eylül 2006.

EFFECTIVENESS OF PROJECT-BASED LEARNING IN TEACHING ENGLISH AT SECONDARY SCHOOLS

Farida Huseynova
Azerbaijan Language University

1. INTRODUCTION

Secondary schools are challenging for improving students' knowledge and skills in the English language conducting project work with tremendous change. English language teaching and learning in a traditional classroom is mainly based on developing reading, writing, speaking and listening skills doing tasks, but they are insufficient for students to use language participating in community and in real world (Alan, B. & Stroller, F. L. 2005.)

In recent years, teaching and learning English through projects has become very popular at secondary schools. There is a great deal of research on doing projects within learning English language at schools. According to Beckett, G. H. & Slater, T., (2005) there are still current problems including understanding content-based standards, emerging and using digital technologies, planning projects on some topics remain challenging for teachers at school context

The main challenges understand the efficiency of problem, schedule and time management issues. Sometimes identifying a problem or collecting information are not so difficult for them, but making an hypothesis, determining the materials, designing the procedure, analyzing the data collected and evaluating the process are more challengeable. Moreover, there is no Project-Based Learning (PBL) instruction at schools for teachers and students to understand its effectiveness, as well.

This research article states these challenges to understanding the effectiveness of Project-Based learning, implementation steps of doing project work at secondary schools and analyze key issues that remain for English language teachers, instructors, as well as students that they are intend to overcome these challenges. The study examines the issues through strategies for Project-Based learning (PBL) instruction to help ensure that this method is relevant to the needs of students in learning English in real-life situation.

The study presents data generated from reviews of literature, research reports, international and national practices, school conference papers, and a review of school project centers.

Ultimately, opinions to the following challenges influence the context of Project-Based learning at secondary school:

- 1) misunderstanding of characteristics the Project-Based learning;
- 2) students 'engagements in learning;
- 3) steps of implementation plan of Project-based learning;
- 4) effectiveness improving English language skills in doing projects

1.1. Characteristics of Project-Based Learning

Fried-Booth (2002) Levis & Levis (2003), Mohan & Beckett (2003), Weinstein, (2004) pointed that Project-Based Learning (PBL) has become a popular language and literacy activity in teaching English as a foreign language. However, the principles of PBL are based on interdisciplinary (cross-curricula) character that improve students' math, science, technology, language art and social study skills in authentic ways. J.A.Coleman, (2007) states, PBL gives an opportunity to identify challenging problems that engage students in investigative activities having opportunities to get organizing, decision-making and problem solving skills. It promotes students' engagements in learning authentic experiences both inside and outside the classrooms. Stoller, F.M. (2002), Baden, M.S., & Major C.H. (2004) mentioned that, this is "a natural extension of what is already taking place in class" and develop students' practical application of new knowledge and skills in everyday life.

Regarding J. Dewey's educational philosophy, (1938) to realize students' full potential and the ability in meaningful contexts is important in national curriculum through applying educational standards. It is a kind of concepts based on developing disciplines while using inquiry skills to design products (Blumenfeld et al. 1991; Thomas 2000). Therefore, Project Based Learning (PBL) is focused students' creative learning including standard-based content and meaningful contexts to apply both academic and success skills. Teachers take great responsibility for encouraging students to participate in real-world problems and solving them together. PBL requires strong leadership and a responsibility to contemporary pedagogies. However, the implementation of Project-Based Learning (PBL) based on pedagogical principles in the curriculum is focused on achieving the learning outcomes (Chrysafidis, 2005): a) providing of activity instruction how to apply, b) students' engagements and active participation in the learning process, and c) gathering evidence and facts in order to solve the problems. The implementation plan provides students with a map of instruction that can make it orderly.

1.2. Students' Engagement in doing project work

Project Based Learning is an experiential method for students to get new knowledge and skills by working for an extended time to investigate and find solutions to problems, complex questions and challenges in community. Fragoulis, L states that it is a teaching method in which students gain new knowledge and practices by working independently and/or in groups to demonstrate leadership and organization skills. All the same, students get excited to participate in a project without understanding its benefits, or its positive impact on their careers. They think only members of municipality or governmental strictures should solve community issues. There is less students' authority to participate community service, or weak leadership skills for realizing their aims (Fragoulis, L. 2009).

Therefore, teachers' efforts for increasing students' participation in community service need to be developed in classroom activities. The studies show that students need psychological and physical engagement in achieving good results working on projects collaboratively (Brewster and Fager, 2000). Collaborative learning leads highly students' engagement in doing projects enthusiastically and elaborates task-based activities for fully integrated language. However, doing projects is not only researching problems in cooperative work, but also conducting a language class focusing to get vocabulary, grammar, speaking, and writing (Beckett and Slater, 2005). Working projects on different topics, they increase linguistic knowledge, master grammar preparing a report or an essay, develop communication skills getting interview or participating in a discussion. Defining tasks for each students to complete the project regulates students' own learning and responsibilities. Therefore, student engagement can be examined by using four criteria, as well as having responsibility, being a strategic, collaborative learner and demonstrating energetic. Content of the project is focused on defining a problem, completing some sequential tasks for finding solutions of it, demonstrating the result and maintains its sustainability. This kind of learning is observed in-class group work and identifies each member's role, reflects end-in products.

Nevertheless, many ideas have been introduced on the theoretical learning for project-based learning; there are practical recommendations that relatively study planning or evaluating the impact of project work in the context of foreign language teaching.

1.3. Steps of Project-Based learning

Project work, as an integrated language learning introduced a special sequence of activities and requires multiple steps to succeed in. The stages as a practical guide can be used for successful project implementation. This guide helps teachers implement a project in their classrooms (Kriwas, 1999). As a follow-up process, the guide develops sequencing project work for their classrooms (Fried- Booth 1986).

Step 1. [Choosing](#) the theme for the project

At this stage, students with teachers have a choice of project topic, put aims for their interest, and develop a speculation to investigate research process. They choose a topic after making a dialogue among group members. However, as an initiative step it may emerge from the curriculum, focus on learning standards or may reflect real-world concern. Before shaping the project, students need to find useful references from previous readings, videos, discussions, and classroom activities (Stoller, 2002:149).

By collecting information, they search reading materials from the library and internet, become a real researcher.

Step 2. Planning the project activities

The second stage includes structure of the project work, planning each steps, teacher's and students' roles, group leader's and coordinator's responsibilities, group members' assignments regarding methodology, students' collecting information, choosing available resources. Teachers' efforts should be seen in finding digital tools, places, setting up timetable for each task and designing project work content due to students' needs and interests. According to Brophy (Brophy, 2008) the main principles should be applied to group formation and function concerning difficulties of the tasks to the students' levels, group member's specific responsibilities, achieving progress and corrective feedback of the project work (Kedir Assefa Tessema, 2005).

Stage 3: Coordinating the project activities

The group members begin to implement the activities at this stage. Students find some useful information, facts and key issues about the project topic, meet some people, conduct interviews and small discussions on issues with the related people and categorize it. They are eager to give proposals, find possible solutions or changings on issues applying new approaches, and write short results, take intervals for feedback and discuss their task requirements among group members. The products may be on different topics dealing with social, economic, healthy, cultural and environmental problems. E.g., in the end students prepare an electronic dictionary with words and phrases, audio or video movies using English phrases or idioms in dialogues with people, booklets or flyers about environment, health issues, modern fashion, and setting up green areas with logos on "Smile Boxes", booklets of "Animals safety rules", flyers of protecting from diseases, etc.

Then students are engaged in processing of information gathered. As a result of presenting project in the school or before local community members' students demonstrate their final products. Fragoulis states that after demonstrating the project in the school it becomes great social interests connecting the school with the community and real life maintain its sustainability (Fragoulis, 2008).

Stage 4: Evaluation of project work

At this stage project work needs to be evaluated referring assessment of the implementations, participants' activities, behavior and communication on a discussion board during the process. (Brinia, 2006:82). Evaluation is focused on teacher and student's roles, project urgency, novelty, practicality, time management, benefits and sustainability, as well. Here includes dynamic growth of students' linguistic, strategic and pragmatic skills demonstrating their English language in authentic ways. At each stage students receive self-evaluation checklist for correcting their errors during project implementation process in the context. In this last, often neglected stage of project work, students reflect on the language mastered and the subject matter acquired during the project. In addition, students are asked to make recommendations that can be used to enhance similar projects in the future. It is during this stage that teachers provide students with feedback on their language and content learning. The requested project should meet standards, integrate teaching and improvement of English language literacy, technology concerning students' and encourage. Evaluation allows using clear assessment and rubrics that students succeed in good communication skills and higher-level thinking.

Moreover, this study analyzes students' implementing project work in school settings, presenting their report with some difficulties, or benefits of project work with its pedagogical implication.

1.4. Designing Portfolios

Creating Portfolios for projects is one of the important parts of students' academic skills. They learn arranging documents, drafts in print or electronic portfolios. Here includes different files of resources, especially a project plan, data collections, survey format examples, tables, interview questions, observation checklists, literature lists, CD or video resources, sketches, dictionary, maps, photos, different pictures, images, assessment rubrics, etc. It keeps all documents in safe and neatly, in order to maintain project portfolios as useful resource for students. Teachers, project coordinators and technology specialists can support students in their portfolio development. Portfolios are not only help students to find any document or resource in time and easily, but also can reflect students dynamic growth concerning evaluation and feedback results of project process.

2. Effectiveness of Project-Based Learning

The effectiveness of incorporating this method in teaching English have been recommended in many research works. First, the project-based learning develop students' confidence, independence and positive attitudes to important problems working with community (Fried-Booth, 2002; Stoller, 2006:27). Papandreou (1994), Sheppard and Stoller (1995) have approached Project-Based Learning from a different perspective and pointed that it focuses on real-world subject matter and students can become central to projects. It increases students' motivation, interests and skills to process challenging context, find information, and elaborate tasks (Alexander, Kulikowich, and Jetton 1994).

2.1. Students collect and analyze information

At this stage, students need to master the language skills through collecting and analyzing the information from different sources. After identifying a problem on a project, they begin to library and online research, note-taking, collecting data and information feeling themselves as "researchers". While collecting information, facts and evidence they translate them, learn new phrases, discover new experiences, keep important statements, discard some insufficient ideas, and replace some of them with clear opinions while reading. Project work helps students how to organize and scrutinize information, categorize it, making comparisons on charts and tables, define its values working in groups, share it among group members. The main goal is to choose information that is critical for the completion of their projects.

2.1. Developing communication skills

Harmer, N. (2014) pointed that, Project-Based Learning gives students opportunities for authentic investigations and presentation skills. It is possible to say that majority of students are eager to collect information meeting different people and conducting interviews. Meeting people, they use clarification questions prepared previously, export conversations and compare ideas, interview results on a chart, develop numeric skills and write benefits of task on a project for the final product.

In addition, they select important people, the place where the project will be applied, find appropriate technologies, such as photo and video camera for events that they will share in class. They find a real reason for existing problem and its solutions together developing communication skills. Students pursue people with real problems and investigate them through interviews, addressing internet sites, scrutinizing magazine articles and other sources.

Therefore, they are doing their own research, find connections to the real-life situations in authentic ways.

2.2. Improving linguistic skills

In order to do projects, students build social-linguistic skills in English from different perspectives. While gathering information they master scanning for reading, grammar and vocabulary skills, writing a draft of the project plan. They find opportunities to improve effective listening, speaking, reading and writing skills in authentic ways. Applying integrated language, they enhance lexical knowledge, come across useful phrases, idioms, terminology, and collocation on different topics and realize different abilities in the Project-Based Learning. It is an important factor that drafting projects, students follow composing, punctuations, word order, connectors and sequence writing. Therefore, social-linguistic skills must be viewed an integrated language learning in the content-based classroom that realize students' potential abilities.

Reviewing the recommended literature (Stoller, Kokotsaki, D., Menzies, V., & Wiggins, A. (2016), it can be seen students can gain effective outcome based-skills at secondary schools.

Simply stated, there are some important areas that Project-Based learning that have positive impact in learning:

1. PBL is focused on learning g outcomes, achieving standards content-based learning rather than on language targets. Real-world context is addressed to students' interest.
2. Students work cooperatively in groups and pairs doing projects, discuss problems, share resources and exchange ideas, offer supports from the teacher as a guidance throughout the process.
3. Project-based learning develop students' leadership skills to organize, gather information, facts and evidences in challenging process
4. Authenticity leads as the main task model to improve students' integration skills, supports getting various knowledge and attitudes in real-life situations.
5. Project-Based Learning (PBL) concludes with presenting a product, such as presentations, performance, handicraft exhibition, booklets, small size dictionary, pictorial poster, short-movie, a report, etc.
6. Students practice using digital technology and understand their effectiveness in learning

7. Project work ensures good learning opportunities to master fluency and accuracy of language
8. Students gain collaborative culture, have equal participation in doing tasks, develop self-evaluation assessment due to progress
9. Project-Based Learning motivate students, gives stimulations to explore challenging, build self-confidence, and develop critical thinking through developing language skills.

Researchers identified the following seven skills for students engaging in project-based learning. (Mergendoller, 2006; Carr, 2012). These skills are:

1. develop critical thinking, problem-solving and self-management.
2. promote cooperation, teamwork and leadership.
3. strengthen intercultural and integrative skills.
4. exploring creativity practices and innovation.
5. improve fluency in communication and information.
6. adapt computer and communication technology.
7. Enlarge career and self-development.

3. METHODOLOGY

The aim of this research was to investigate and examine teachers' and students' knowledge and skills applying Project-Based learning in schools and to clarify their vision for its prospects. In other words, the study is based on a quantitative and qualitative research method to examine students and teachers' attitude to develop English language skills through doing projects with their interpretation and discussions. Estimated time for the project work is considered for 15 days.

3.1. Research participants

Data were collected from 34 students in Azerbaijan secondary schools. The main target group consisted of those aged between 13-17 years, and data was gathered from students, teachers, school principals, parents, and other key stakeholders. In other words, this research studies school managers in organization of Project-Based learning with consideration of their opinions of existing learning. Data collection used different research methods such as survey, interview, observation and focus group discussion, online members of project-based learning outside of classrooms, and analysis of local and some international experiences.

3.2. Research instruments

As quantitative methods survey and some documentations and as qualitative methods, interviews were conducted with 5 teachers, and 2 school instructors from 2 schools with experience in Project-Based learning (PBL). Additionally, Parental Associations were also interviewed to get a wider information in students' engagement in PBL. All students had the opportunity to give their opinion about the project-based learning. Then observations, as qualitative methods were focused to get wide range views of students' language and communication skills through doing projects.

As for the students in the English Language class, 34 students (18-experiment group; 17-control group members) from two different classes were selected and involved to the research. They presented new ideas on the project. About 19 % or 34 students chose interview, the left of the students completed survey to avoid free opinions on project work.

3.3. Research questions

Conducting interview or survey questions challenges were engagements and students' interests with considerations responding whole meanings, not responding in details. To gather data or information around this issue, three types of questions were asked. Firstly, the inquiry oriented the issue background knowledge of participants developing language skills while applying projects in the classroom and their interpretations. Second group of questions were about the stages projects as a process activity, the third type of questions were about the effectiveness of doing projects with new practices, their positive and negative aspects. As decision-makers, the participants were asked about follow-up improvements of English language skills in applying Project-Based Learning inside or outside of classroom.

Table 1. Survey from teachers and students in applying Project-Based learning in the English language classroom

Skills	Students	Teachers
	What instruction are more sufficient for project-based learning?	
Get interviews	10.09 %	12.86 %
Use library	17.87 %	16.23 %
Read magazines	08.34 %	11.12 %
using digital tools	23.37 %	08.17 %
Search internet	18.09 %	17.36 %
Create Blogs	10.56 %	24.03 %
Conduct presentation	11.68 %	10.23 %
	23/ 100 % -prefer using digital tools	24/100 – prefer creating Blog

Table 2. Survey results of controlling previous English language skills in Project Based learning.

	Skills	Groups	Pre-test	Posttest	Dynamic growth %	
	guessing	Experiment	09/18	15/18	50%-88%	38 %
Listening	Responding	Control	07/16	12/16	48%-75%	27 %
		Experiment	11/18	15/18	60%-88%	28%
	Using vocabulary	Control	09/16	10/16	55%-68%	13 %
		Experiment	10/18	14/18	53%-88%	35 %
Speaking	Interviewing	Control	05/16	10/16	40%-68%	28 %
		Experiment	09/18	16/18	50%-89%	39 %
	Using vocabulary	Control	06/16	12/16	40%-75%	35 %
		Experiment	10/18	16/18	60%-89%	29 %
Reading	Planning	Control	05/16	10/16	40%-68%	28 %
		Experiment	09/18	15/18	50%-88%	38 %
	Skimming/scanning	Control	05/16	10/16	38%-68%	30 %
		Experiment	11/18	16/18	60%-89%	29 %
Writing	Drafting/publishing	Control	09/16	12/16	60%-75%	15 %
		Experiment	10/18	15/18	53%-88%	35 %
	Punctuation	Control	09/16	11/16	55%-75%	20 %
		Experiment	08/18	14/18	48%-88%	40 %
Grammar	Word order	Control	06/16	09/16	35%-65%	30 %
		Experiment	09/18	16/18	50%-89%	39 %
	Linguistic knowledge	Control	07/16	08/16	48%-60%	28 %
		Experiment	10/18	15/18	50%-88%	38 %

Table 3. Survey results of controlling previous PBL stages in learning English

RESULTS ON FINDINGS

Students and teachers' research skills

The data collected from the students' and teachers interviews (table 1.) showed that the 23.37 % of students highly prefer using digital tools in Problem-Based Learning. They think it has positive impact towards maintaining or keeping real-world things as project products.

Nevertheless, 18.09 % of them have good internet search skills, 17.87 % prefer using library research as well. Only 11.68 % students are interested in conducting presentations as final product, but 10.56 % of them in creating Blogs and 10.09 % students are eager to get interview as the best way of doing projects. Both instructions are challenging for them, as their poor social-linguistic and communication skills. The majority of them have more technology skills, but it needs to be improved in creating Blogs in developing communication skills for sharing benefits of final products.

Stages of PBL	Groups	Pre-test	Posttest	Dynamic growth %	
Students' engagement	Experiment group	08/18	15/18	48%-85%	37 %
	Control group	06/16	10/16	35%-68 %	33 %
Students' Blog activities	Experiment group	07/18	13/18	40%-75%	35 %
	Control group	06/16	09/16	35%-60%	25 %
Project evaluation	Experiment group	07/18	14/18	40%-88%	38 %
	Control group	05/16	09/16	27%-60%	33 %
Final products	Experiment group	07/18	15/18	40%-88%	48 %
	Control group	06/16	10/16	35%-68%	33 %

Findings from the result second table (Table 2) show that students from experimental and control groups have sufficient dynamically growth in developing language skills. The research shows that new approaches develop students' social-linguistic skills. Therefore, they improved effective listening through guessing and responding with 38% -27 %; enlarge speaking and vocabulary skills getting interview with 35%-28% , while reading sources they developed planning and scanning/skimming skills with 29 %-28%, drafting or publishing the final essay, journal or magazines they improved punctuations 29%-35 % through mastering grammar practice and vocabulary during the lasting 15 days.

In addition, findings from following project stages (table 3.) students from both groups have shown different scales in learning PBL principles. According to pre-test results, students demonstrated less engagements or understanding the stages of project process, joining the activities through doing tasks and evaluation process. It was challengeable for the first time, but after presenting the session of stages of projects, project plan activities and evaluation for assessing students' skills they enabled to do them successfully.

The findings of this study also demonstrate that collaborative learning is the most difficult part of project-based learning that could increase their sharing experiences and problem solving skills. The another finding shows that the collaborative learning could be enhanced through project tasks, as collaboration is one of the more challenging parts of the project-based learning.

Barriers and challenges in projects have been reflected in students' researching or collecting data, facts and evidence concerning realizing critical points of project (Thomas, 2000). After distributing the research methodology instruction among students, they overcome this problem step-by step. Majority of students were disengaged because of using technology to carry out the project. However, the findings of this research indicate that students were able to explore the new knowledge and skills, especially in the Azerbaijan secondary school projects. They gained to produce a movie or video clips, demonstrating a final presentation on different topics even though they had no background knowledge in producing one.

CONCLUSION

The application of project-based learning in this study fills the gap between the theoretical knowledge and real-world practice. It is a comprehensive approach to develop student's engagement particularly in collaborative learning through building responsibility and strategic learning. The challenges of project-based learning were applying effective teaching method in a classroom situation. Teachers, project coordinators can minimize the difficulties, if they have instructional guidebook for project-based learning in the classroom. Nevertheless, schools have some lacks in technology, infrastructure and internet access, teachers could overcome all challenges with working projects experiences with their students inside and outside of the classroom.

The study can be beneficial and used further in terms applying project-based learning as a useful research work. This study focuses more perspectives that can be done for future research on students' performances.

These effective features, as the form of recommendations for English language teachers who are able to integrate project-based learning into the English language curriculum. Developing specific language skills, content-based and learning strategy students' need to maximize the benefits of the project. According to the results, it is possible to say the followings:

- Project-Based Learning (PBL) promotes understanding of authentic learning with literacy activity in a real-life situation teaching English as a foreign language. PBL promotes students in investigative activities having opportunities in decision-making, teambuilding and problem solving skills.
- This learning encourages students to follow all stages of the project. Moreover, giving opportunities to students to create projects with small contributions is building an idea of student ownership (Bulent Alan and Fredricka L. Stoller, 2005)
- It involves students doing the integrated tasks in cooperative work to promote good communication, teambuilding, and leadership skills. Project-Based Learning (PBL) helps students to exchange of information and negotiation of meaning, to produce a successful project outcome in increasing English language knowledge and skills.
- Working on projects, they could develop their social-linguistic skills, as well as phonetics, pronunciation, vocabulary, grammar through practice.
- As a young "researcher" students not only improve their language competences, but also demonstrate their numeric skills collecting data, facts and evidences, gathering information, and making a report at all stages of the project.
- Students involve evaluation process with justifying the critical aspects of the problem that they can find solutions working in groups through classroom discussions.
- At the end, students can demonstrate their successful English language presenting their final products that has benefits for the community and maintain its sustainability all times.

References

1. Alan, B. & Stoller, F. L. 2005. Maximizing the benefits of project work in foreign language
2. Baden, M.S., & Major C.H. (2004). Foundations of problem-based learning. Berkshire, England: Society for Research into Higher Education & Open University Press.
3. Beckett, G. H. & Slater, T., (2005). The project framework: a tool for language, content, and skills integration. *ELT Journal*, 59(2), 100-116 Cambridge University Press.
4. Beckett, G., H. & P. C. Miller (Eds.), Fried-Booth, 2002; Levis & Levis, 2003; Kobayashi, 2003; Luongo- Orlando, 2001; Mohan & Beckett, 2003; Weinstein, 2004 Project-Based Second and Foreign Language education: past, classrooms.
5. Brophy, J., & Alleman, J. (1991). Activities as instructional tools: A framework for analysis and evaluation. *Educational Researcher*, 20(4), 9-23.
6. Bulent Alan and Fredricka L. Stoller (2005) Maximizing the Benefits of Project Work in Foreign Language Classrooms *English Teaching Forum*, 43(4). 10-22
7. Crisafidis, K. (2005). Experiential-communicative teaching. Implementing the project method in school. Athens: Gutenberg. (in Greek).
8. Fragoulis, L. (2009). Project-Based Learning in the Teaching of English as A Foreign Language in Greek Primary Schools: From Theory to Practice. *English Language Teaching*. Retrieved October 20, 2014 from <http://www.ccsenet.org/journal/index.php/elt/article/view/2739/3286>
9. Kadir Assefa Tessema (2005) Stimulating Writing through Project-Based Tasks. *English Teaching Forum*, 43(4). 22-27
10. Kokotsaki, D., Menzies, V., & Wiggins, A. (2016). Project-based learning: A review of the literature. *Improving Schools*, Vol. 19(3) 267-277.
11. Krajcik, J. S., Blumenfeld, P. C., Marx, R. W., Bass, K. M., Fredricks, J., & Soloway, E. (1998). Inquiry in project-based science classrooms: Initial attempts by middle school
12. Levy, M. (1997) Project-based learning for language teachers: reflecting on the process. In R. Debski, J. Gassin, & M. Smith (Eds.), *Language learning through social computing*, (pp. 181-191). Melbourne: Applied Linguistic Association of Australia and Horwood Language Center.

13. Mackenzie, A. S.(2002). EFL curriculum reform in Thailand.Retrieved October 20, 2014 from <https://jalt.org/pansig/2002/HTML/Mackenzie1.htm>
14. Markham, T. (2011). Project Based Learning. Teacher Librarian, 39(2), 38-42.
15. Mergendoller, J. R., & Thomas, J. W. (2005). Managing project-based learning: Principles from the field. California: Buck Institute for Education. 15(4), 214-224.
16. Harmer, N. (2014). Project based learning. Literature review. School of Geography, Earth and Environmental Sciences. Disponibil la <https://www.plymouth.ac>.
17. Papandreou, A., P. (1994). An application of the projects approach to EFL. English teaching Forum, 32(3), 41-42.present, and future (pp. 19-40). Greenwich, Connecticut: Information Age Publishing.
18. Stoller, F. (2002). Project Work: A Means to Promote Language and Content. In Jack, C. Richards & Willy, A.
19. Stoller, F. (2006). Establishing a theoretical foundation for project-based learning in second and foreign language
20. Tretten, R., & Zachariou, P. (1995). Learning about project-based learning: Assessment of project-based learning in Tinkertech schools. San Rafael, CA: The Autodesk Foundation.

AZƏRBAYCANDA TƏHSİL ALAN ƏCNƏBİ TƏLƏBƏLƏRƏ “AZƏRBAYCAN DİLİ” FƏNNİNİN TƏDRİSİ

Günəl Şərifova

Azərbaycan Dövlət Rəssamlıq Akademiyası

Dil insanlar arasında ünsiyyət vasitəsidir və insan cəmiyyətində yaranır, inkişaf edir, zənginləşir. Dünyada 3500-ə yaxın dil vardır. Onlardan biri Azərbaycan Respublikasında, Cənubi Azərbaycanda, eləcə də bir çox ölkələrdə yaşayan azərbaycanlıların ana dili olan Azərbaycan dilidir.

Azərbaycan dili sabit qrammatik quruluşa, böyük söz ehtiyatına malik qədim və zəngin dildir. Dilimiz türk dilləri ailəsinin oğuz qrupuna aid olub morfoloji quruluşuna görə iltisacı (aq-lütinativ) dil tipinə aiddir.

Azərbaycan dili Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının 21-ci maddəsi ilə dövlət dili kimi təsbit olunmuşdur.

Dövlətimiz müstəqillik əldə etdikdən sonra ölkəmizə dünyanın hər tərəfindən həm turist kimi, həm də təhsil almaq üçün gələn əcnəbi vətəndaşların axını gündən-günə güclənir.

Azərbaycan Respublikasında yaşayan hər bir vətəndaş ana dilində danışmağı bacarmalıdır. Bunun üçün həm yerli, həm də əcnəbi vətəndaşların Azərbaycan dilini öyrənib təkmilləşdirməsi üçün dövlətimiz tərəfindən hər bir şərait yaradılmışdır. Hal-hazırda Azərbaycanın müxtəlif ali məktəblərində təhsil alan əcnəbi tələbələr üçün Azərbaycan dili proqramları və dərsliklər hazırlanır ki, bu da onların bu dili öyrənməsində və nitqlərini inkişaf etdirməsində mühüm rol oynayır.

Bu gün Azərbaycanın universitetlərinə təhsil almaq üçün müraciət edən əcnəbi tələbələrin sayı ildən-ilə artmaqdadır. Onların arasında Türkiyə, İran, Rusiya, Qazaxıstan, Pakistan, Hindistan, Banqladeş, İraq və digər ölkələrdən gələn tələbələr vardır. Bu tələbələr bakalavr, magistratura, doktorantura pillələrində təhsil almaq istədikləri üçün ilk olaraq Azərbaycan dilini yüksək səviyyədə mənimsəməli, sərbəst danışmaq və yazı qabiliyyətlərinə yiyələnmişdirlər. Bunun üçün universitetlərdə müxtəlif ixtisaslar nəzərə alınaraq “Hazırlıq kursu” təşkil olunur. “Hazırlıq kursu”nda müxtəlif təhsil pillələrinə müraciət edən tələbələrə ilk olaraq bilik və dilbilmə səviyyələrinə uyğun olaraq müxtəlif kitablardan dərs keçilir, ehtiyac olduqda mövzuların türk və ingilis dillərində izahı verilməklə Azərbaycan dili tədris edilir.

Fənnin əsas məqsədi əcnəbi tələbələrə bu dildə düzgün oxumaq, yazmaq, danışmaq vərdişlərini öyrətməkdir. Nəzərə alsaq ki, əcnəbi tələbələrin sonrakı 4 illik təhsilləri müddətində tədris prosesi Azərbaycan dilində olacaq və sonuncu kursda bakalavr, magistr işləri, dissertasiyaları bu dildə yazılacaq, “Hazırlıq kursu”nda Azərbaycan dilinin yüksək səviyyədə mənimsənilməsi zəruridir. Kurs müddətində tələbələrə Azərbaycan dilinin səs sistemindən başlayaraq leksika, morfolojiya və sintaksisinə aid mövzular öyrədilir və bu qrammatik məlumatları möhkəmləndirmək üçün hər mövzuya uyğun çalışmalardan, tapşırıqlardan istifadə olunur. Qrammatika ilə bərabər əcnəbi tələbələr mətnlər oxuyur, öyrənir, lüğətlərdən istifadə edərək tərcümələr edir, dialoqlar qururlar.

Əcnəbilərə Azərbaycan dili tədrisinin ümumi məqsədi kompleks xarakter daşıyır: bura praktik (kommunikativ), tədris və tərbiyəvi məqsədlər daxildir. Kommunikativ məqsəd aparıcıdır, tələbələrə zəruri kommunikativ sərəfşənin, yəni nitq fəaliyyətinin müxtəlif növlərində: oxuma, dinləmədə, danışmada və yazıda dil biliklərinin, nitq vərdiş və bacarıqlarının formalaşdırılması yolu ilə həyata keçirilir. Kommunikativ metod yad dildə real nitq situasiyalarında ünsiyyət bacarığı yaradır, dil maneəsinin aradan qaldırılmasına, ən işlək dil formalarının mənimsənilməsinə kömək edir. Bu metodda dil məqsəd deyil, ünsiyyət vasitəsidir, yəni izah etmək, təsvir etmək, inandırmaq, rollu oyunlar, diskussiyalardır. Müəllim dil daşıyıcısı olduqda effektivlik daha yüksək olur (autentik tələffüz, unikal lüğət bazası, aktual qrammatika və üslubiyyət). Ünsiyyət yalnız öyrənilən dildə həyata keçirilir, bunun sayəsində dilə daha dərindən nüfuz etmək mümkün olur.[10, 3-4]

Xarici tələbələrə dil öyrədən müəllimin əsas metodikası onların müstəqil tərcümə etmək qabiliyyətlərinin inkişafını təmin etmək, öz fikirlərini sərbəst ifadə etməsini tənzimləmək prinsiplərini əhatə etməlidir. Bu baxımdan davamlı şəkildə hər dərsdə tələbələrə Azərbaycan dilində çox danışdırmaq, onlara xeyli tərcümə etdirmək lazımdır.[1, 4]

Nəzəri izahat və mətn üzərində iş fənnin tədrisində əsas yer tutur. [4, 3]

Dili yaxşı öyrənmək üçün mütaliənin rolu çox böyükdür. Tələbələr mütaliə etdikcə, Azərbaycan dilinin zənginliyini, gözəlliyini, ahəngdarlığını bir daha hiss edir və bu dili sevə-sevə öyrənirlər. İfadəli, təsirli bədii qiraət çox fikir verilir. Oxu texnikasını mənimsətmək üçün tələbələrə düzgün, bədii və sürətli oxu vərdişləri aşılanır. Müəllimin nümunəvi oxusu əsas olmalıdır, oxu prosesində tələbənin səhvi dərhal düzəldilməlidir. Hər hansı bir mətn müəllim tərəfindən oxunur, çətin sözlər izah edilir, lüğət yazdırılır. Daha sonra həmin mətn tələbələr tərəfindən oxunur, lazım gələrsə, danışdırılır və yaxud mətn haqqında tələbə öz fikrini söyləyir. Bu zaman tələbə yeni öyrənilən sözün yazılış formasını görür, onu düzgün tələffüz edir, sözlər leksik mənasını öyrənir. Çətin sözlər dərhal auditoriyada izah edilir, mənası aydınlaşdırılır. Tələbələrə elə bir vərdiş yaradılmalıdır ki, onlar hər hansı mətnə rast gəldikləri sözün, ifadənin mənasını dərək etsinlər. Bundan başqa, verilmiş sözlərdən cümlələr qurmaq və mətn tərtib etmək üsulundan da istifadə etmək olar. [7, 4]

Azərbaycan dilinin tədrisi zamanı proqrama, əsasən, ünsiyyət üçün vacib qrammatik qaydalarla yanaşı, gündəlik məişətdə lazım olan danışmaq mövzuları, Azərbaycanın tarixi, ədəbiyyatı, mədəniyyətinə aid oxu mətnləri, yazılı və şifahi sərbəst mövzular daxil edilmişdir. Əcnəbi tələbələr öz kommunikativ məramlarını həyata keçirməyi və sosial-psixoloji cəhətdən əhəmiyyətli ünsiyyət situasiyalarında istiqamətlənməyi bacarmalıdır:

sosial- məişət sferasında - şəxsi ehtiyacların təmin edilməsi zamanı (bankda, poliklinikada, nəqliyyatda və s.)

sosial - mədəni sferada - estetik tələbatların təmin edilməsi zamanı (teatrda, sərgidə, muzeydə, kitabxanada və s.) [10, 5]

Bir müddətdən sonra Azərbaycan dilinə yaxşı yiyələnmiş tələbələrin dili daha da inkişaf etdirməsi üçün bədii əsərlərin oxunması və qrup halında oxunmuş materialın müzakirəsi çox yaxşı nəticə verir.

Dilin tədrisinin digər bir xüsusiyyəti isə əcnəbi tələbələrin söz ehtiyatını və dünyagörüşünü zənginləşdirmək üçün müxtəlif mövzulu mətnlərlə yanaşı, universitetlərdəki fakültələrə aid həm ixtisas leksikası, həm də mətnlərin öyrədilməsidir. Eyni zamanda şifahi və yazı vərdişlərini inkişaf etdirmək üçün yoxlama imla, müşahidələrdən, radio və televiziya tamaşalarından, qəzet və jurnal mətnlərindən istifadə etmək, səhvlər üzərində iş, lüğət, qrammatika, ünsiyyət, dinləmə və danışmaq üzrə yoxlayıcı çalışmaları, ifadə yazı, inşalarla bərabər, dərslərində nitqin inkişafı üçün söz oyunları keçirmək, filmlər izləmək, tədbirlər, müxtəlif muzeylərə, sərgilərə, Bakının maraqlı yerlərinə ekskursiyalar təşkil etməklə bütün bunlar dərslər zamanı kompleks şəkildə həyata keçirilməlidir. Çünki lüğət ehtiyatının zənginliyi nitqin inkişafı üçün çox vacibdir.

ƏDƏBİYYAT

1. Abdullayeva Ş.C. Ali məktəblərin hazırlıq fakültəsinin xarici tələbələri üçün "Azərbaycan dili" fənni üzrə proqram. "Elm və təhsil". Bakı, 2014. 18 səh.
2. Həbibli R.Y. Azərbaycan dili. "Təhsil" NPM, Bakı, 2010. 424 səh.
3. Həbibli R.Y. Nitqin elmi üslubu (Psixologiya təmayülü). "MSV NƏŞR". Bakı, 2014. 348 səh.
4. Həbibli R.Y. Ali məktəblərdə xarici tələbələr üzrə hazırlıq kursu üçün "Azərbaycan dili" fənninin proqramı." Bakı Universiteti" nəşriyyatı. Bakı, 2006. 19 səh.
5. Khudazarov T.M. Teach yourself Azeri for English students. Xaricilər üçün Azərbaycan dili. "Nərgiz" nəşriyyatı. Bakı, 2009. 350 səh.
6. Qurbanova M., Mahmudova R., Manaflı X. Nitqin inkişafı. Dərs vəsaiti. "Oğuz Eli". Bakı, 2014. 280 səh.
7. Manaflı X.F. Bakı Dövlət Universitetinin hazırlıq şöbəsinin xarici tələbələri üçün "Nitqin inkişafı" fənninin proqramı. "Bakı Universiteti" nəşriyyatı. Bakı, 2014. 15 səh.
8. Rəhimova G.H., Qurbanova M.Ə., Fərəcullayeva E.N., Həbibli. R.Y. Azərbaycan dili (əcnəbi vətəndaşlar üçün). Dərslik. "SOCAR-ın Mərkəzləşdirilmiş Nəşri". Bakı, 2016. 170 səh.
9. Rəhimova G.H., Qurbanova M.Ə., Fərəcullayeva E.N., Həbibli. R.Y. Azərbaycan dili (əcnəbi vətəndaşlar üçün). İş dəftəri. "SOCAR-ın Mərkəzləşdirilmiş Nəşri". Bakı, 2016. 105 səh.
10. Rəhimova G.H., Qurbanova M.Ə., Fərəcullayeva E.N., Həbibli. R.Y. Əcnəbi vətəndaşlar üzrə hazırlıq kursu üçün proqram. Fənn- "Azərbaycan dili". "Bakı Universiteti" nəşriyyatı. Bakı-2016. 30 səh.
11. Sadıqov Ş. K. Azərbaycan dilini öyrənmə. "Hədəf Nəşrləri". Bakı, 2012. 243 səh.

İNGİLİS DİLİNİN TƏDRİSİNDƏ OXU STRATEGİYALARI NƏZƏRİYYƏSİ VƏ ONUN TƏTBİQİ YOLLARI

Tahirə Xasməmmədova

Qazax rayonu 3 Nəli tam orta məktəbin ingilis dili müəllimi

1. GİRİŞ.

Son vaxtlar ingilis dilinin tədrisi sahəsində, xüsusilə də ingilis dilində təhsilənlərin ünsiyyət bacarıqlarının formalaşması aktual bir sahə kimi dəyərləndirilir. Araşdırılan ədəbiyyat nümunələrində ingilis dilində ünsiyyətin formalaşmasında şifahi nitqin rolu daha çox vurğulanır. Müasir dövrdə yazılan tədqiqat işləri ingilis dilində ünsiyyətin formalaşdırılmasında bir çox elementlərin tətbiqi nəzəriyyəsini işləyib hazırlamışlar. Məlum olmuşdur ki, ingilis dilində ünsiyyəti formalaşdırın ən vacib aspektlərdən biri məhz oxu vərdişlərinin düzgün formalaşdırılmasıdır.

Xarici dilin tədrisində oxu strategiyalarının sistemli tətbiqi onun düzgün təşkili və tədrisi prosesində çətinliklərlə üzləşir. Bir çox hallarda şagirdlərimiz oxuya marağı azdır, oxu materialları və ya mətnlərinin aktual məzmununa malik olmaması və formatı oxucuda həvəs yaratmır. Hal-hazırda ingilis dili dərslərində oxu fəaliyyəti hələ də xarici dildə mətnləri oxuyub tərcümə etmək, oxu mətnlərinə sual vermək, bəzi qrammatikayönümlü tapşırıqları yerinə yetirmək olmuşdur. Onlar hekayəni sevdilərək oradakı hadisələri təsvir etməyə və ya eyni simvolla fərqli bir hekayə hazırlamağa təşviq olunmuşlar. Oxu mətnlərinin məzmununun şüurlu şəkildə anlaşılması üçün bir neçə sualları cavablandırmaqla bu fəaliyyəti başa çatmış hesab edirlər. Yaş xüsusiyyətlərini nəzərə almaqla ümumi təhsil səviyyəsində tədrisin birinci ilində oxu vərdiş-bacarığına az diqqət yetirilir, səthi metoda diqqət yönəldilir. Yaxşı olardı ki, oxunun sistemli tədrisi təlimdə nəzərə alınsın.

Ənənəvi olaraq belə vərdişlər onlarda mövzu ətrafında sərbəst kommunikasiya qurmağa həvəsləndirmir. İllər boyu oxu bacarığı dedikdə, oxu texnikasının səviyyəsi nəzərdə tutulub. Düşünürdük ki, əgər şagird səlissə oxuya bilirsə, deməli, oxu bacarığına yiyələnib. Oxuyub qavrama bacarığını yoxlama texnologiyası isə milli təhsilimizdə çox zəif olub. Ən yaxşı halda verilmiş mətndən hər hansı nəqli cümlə çıxarılıb, sual cümləsi şəklində tapşırıq kimi qoyulurdu. Bu üsullar şagirdlərin düşüncə tərzini, nitq bacarıqlarını formalaşdırmır və ünsiyyət formalaşdırmırdı.

1.2. Oxu strategiyalarının nəzəri əsasları

Son vaxtlar yazılmış bir sıra tədqiqatlar oxu strategiyalarının düzgün tətbiqinin şagirdlərdə oxu bacarıqlarının düzgün formalaşmasına müsbət təsir göstərdiyini göstərir. R.Brown, P.B.El-Dinari, M.Prisli (Brown, R., El-Dinary, P.B., & Pressley, M. 1996) öz tətbiqi nəzəriyyələrində oxu strategiyaları səmərəli tətbiqi birbaşa dili öyrənmələrinə, onların düşüncəli və təcrübəli oxucuya çevrilməsinə kömək edir. Tədqiqatçılar müxtəlif hipotezlər vermək üçün öyrənmə, psixologiya və sosiologiya əsaslı nəzəriyyələrinə əsaslanaraq müxtəlif oxu nəzəriyyələrini və modellərini təklif edirlər. D.Fisher, N.Frey, D.Uilyams (Fisher, D., Frey, N., & Williams, D. 2002) isə aparıcıları araşdırmalarında teorik cəhətdən oxu proseslərin iki növünü təqdim edirlər: anlamaq, qəbul etmək, yəni reseptiv (bottom-up) və yaradıcı fikir təqdim etmək, produktiv (bottom-down). Bu baxımdan oxu fəaliyyəti strateji baxımdan yeni informasiyanı qəbul etmək, məlumatı xatırlamaq, əsaslandırmaq, qiymətləndirmək, təsəvvür etmək, təşkil etmək, tətbiq etmək və problemləri həll etmək kimi başa düşülür. Oxunun məqsədi yeni məna anlayışı kimi koqnitiv inkişaf deməkdir, yəni oxu fəaliyyəti bir fakt olaraq, iki səbəbdən, birincisi, zövqə və ya mütaliə üçün, ikincisi məlumat əldə etmək üçün baş verir.

C.S.Alderson (Alderson, S.J., 2003) yazır ki, "ox prosesi dinamik, dəyişən, və ola bilər eyni mətndə fərqli bir zaman və ya fərqli eyni oxucu üçün fərqli oxu məqsədi " deməkdir.

C.S.Aldersonun fikrincə oxu strategiyalarının nəzəri əsasında onun taksonomik-iyerarxik ardıcılığı əsas yer tutur və buraya daxil mikrobacarıqları təqdim edir:

- mətnin yazı üslubunu, çap formatını tanımaq;
- leksik məfhumların mənasını və istifadəsini aydınlaşdırmaq;
- açıq şəkildə məlumatları anlamaq;
- yeni anlayış və terminləri anlamaq;
- cümlə və sözlərin kommunikativ dəyərini (funksiyasını) başa düşmək;
- mətnin hissələri arasında leksik-semantik-qrammatik əlaqələri anlamaq;
- mətni təlimdən kənarda şərh etmək;
- oxu göstəricilərinin diskursiv tanınması;
- əsas fikirləri və dəstəkləyici detalları ayırmaq;
- ümumiləşdirmək üçün müəyyən hissələri çıxarmaq;
- sürətli və analitik üsullarla oxumaq;
- məlumatları diaqramlarda sadələşdirmək və qısa şərh etmək.

Oxunun tətbiqi nəzəriyyəsinə onun qazanılması üzrə müxtəlif üsullar, formalar və vasitələrin düzgün seçilməsi daxildir. D.S. Karvely, S.A. Nikolson və R. Radklif (Caverly, D. C., Nicholson, S. A., & Radcliffe, R. 2004) yazırlar ki, şagirdlərin oxu zamanı əldə etdiyi inkişaf müəllimlər tərəfindən hazırlanmış standartlaşdırılmış tapşırıqlar və oxu testlərinin, koqnitiv, metakoqnitiv və affektiv strategiyaların tətbiqi sayəsində baş verir. Şagirdin fərdi öyrənmə üslubu idraki (koqnitiv), emosional və relə həyat faktorlarından asılıdır və bu, bilavasitə onun davranışına da sirayət edir.

1.3.Oxu strategiyalarının tətbiqi yolları

D.Buuz və L.Svarts (Booth, D., & Swartz, L. (2004) isə qeyd edirlər ki, bütün uşaqlar müstəqil oxucu olmaq üçün effektiv anlama strategiyalarına ehtiyac duyarlar. Anlama düşüncə və idrakı fəallığa aiddir və hər bir öyrənmənin bilik, təcrübə qazanmasına kömək edir və hər hansı bir xüsusi mətni oxumaq üçün məqsədlərin olmasını müəyyən edir. İngilis dilini ikinci və ya xarici dil kimi öyrənənlər üçün oxu daha mürəkkəb bir prosesdir, çünki onlar adətən kifayət qədər xarici dildə leksik, qrammatik, kommunikativ bilik və bacarıqlara malik olmalıdırlar ki, oxuduqları mətni anlamağa bilsinlər. Buna görə oxu strategiyaları birbaşa modelləşmə ilə tədris olunmalıdır ki, təlimdə təcrübəli oxucu yetişsin. A.Ediqer (Ediger,A., 2001) qeyd edir ki, xarici dildə yaxşı planlaşdırılmış anlama strategiyası oxunun tədrisi zamanı müxtəlif mərhələlərlə tətbiq edilməlidir ki, şagirdlər çətinlik çəkməsinlər. Eyni zamanda oxuyub-anlamanın səmərəli tətbiqi nəticəsində şagirdlərdə akademik bacarıqlar: dinləmə, sual vermə, dialoqa daxil olma, izah etmə, münasibət bildirmə, şərh etmə kimi sərbəst kompetensiyalar qazanılır. İngilis dilinin tədrisində heç bir metod hamı üçün eyni dərəcədə effektiv ola bilməz, metodun üstünlüyü onun istifadə ediləcəyi təlim məqsədindən, təlim mühitindən, şagird tələbatından asılıdır.

D. Ləp, D. Fişer, və M. Qrant (Lapp, D., Fisher, D., & Grant, M. 2008.) qeyd edirlər ki, oxunun tətbiqində müəllimlərin plan üzrə bələdçiliklə oxu fəaliyyətini tətbiq etmək ehtiyaclarını təklif edir və bu zaman şagirdlərin oxuyub-anlama vərdislərinin inkişafı monitor kimi müşahidə olunur. Çox tez-tez oxumaq çətinliyi olan şagirdlər qarşısında duran maneələr oxumaq istəyi ilə üst-üstə düşür və düzgün bələdçi olmadan, heç vaxt onları aradan qaldırmaq mümkün deyil.

Azərbaycanda ingilis dilini xarici dil kimi öyrənən şagirdlərimiz onun sərbəst işlənməsində oxunun təsiretmə gücünü az hiss edirlər. Buna görə də ingilis dilində mətnləri oxumaq onların ingilis dilini sərbəst işlətməsinə müsbət təsiri rolu olduğunu sübut edir.

Ümumi təhsil səviyyəsində, xüsusilə də V-VI siniflərdə şagirdlər ingilis dilində yaxşı oxumaq üçün bədii mətnlərdə hər bir sözü tanımağı onun mənasını anlamağa kömək edir, buna görə hər bir məlûm sözün axtararaq və cümlələri hansı mənada işlənməsini bilmək üçün sözləri tərcüməsini bilmək, müxtəlif mənaları ilə tanış olmaq yaxşı bir vasitədir. Bu baxımdan oxu lüğətin genişləndirilməsinə kömək edir. Yeni sözləri oxumaq, onlardan öz nitqlərində istifadə etmək qabiliyyəti yaranır, tələffüz normalarına riayət etməsi müşahidə olunur, obrazlı və şüurlu oxu qabiliyyəti qazanırlar. Məlûm sözlərin müxtəlif kontekstlərdə necə istifadə edilməsini öyrənir, uyğun situasiyada sözün istifadəsinə nail olurlar.

J.M. O'Moli və A.U. Çamot (O'Malley, J. M., & Chamot, A. U. 1990) öz tədqiqatlarında qeyd edirlər ki, oxu strategiyalarının düzgün tətbiqi eyni zamanda rabitəli oxunun əsasını qoyur. Şagirdlər hər səhifə və ya fəslə oxuduqdan sonra növbəti hansı fikir və düşüncələrin olacağından xəbərdar olurlar. Aparılan tədqiqat oxunun həqiqətən məntədən mənalı bir şey çıxarmaqdan daha çox tələb edən kompleks bir idrakı və zehni bir proses olduğunu aşkar edir. Burada mətnin oxunub dərk edilməsindən, əvvəlki biliklərdən istifadə edərək mətnin əsas informasiyasını müəyyən edilməsi və oxudan sonrakı mərhələlərdə oxunu verdiyi fayda üzrə məhsuladı mərhələnin olmasını əhatə edə bilər. Tədqiqat işi O'Malinin fikirlərini üstün tutaraq oxu fəaliyyəti üzrə şagirdlərin özünü-hesabat (self-report) strategiyaları ilə təmin olunması onların ehtiyaclarının nədən ibarət olduğunu və bu baxımdan dil tapşırıqlarına tətbiq edə biləcəyini də iddia edir.

Bu fikirləri dəstəkləyən dilçi alim, D.İsmaylova (D.İsmaylova, 2012) təklif edir ki, ümumi orta təhsil səviyyəsində ingilis dilinin inkişafı və sərbəst işlənməsi üçün qısa hekayələrdən başlanmasını məqədəsuyğundur. Bu hekayələr real, bədii və fantastik əsərlərdən götürülmüş hekayələr olması onlarda məntiqi təfəkkürün formalaşmasına kömək edir. Təlimdə bu hekayələrin oxunması o qədər də fayda verə bilməz. Tədqiqatçı alim təklif edir ki, hekayələrin əyləncəli, öyrədici və tərbiyəedici olması vacib amildir, belə hekayələrin evdə, dərstdən sonra oxunub onlar üzərində qısa hesabatların və şərhlərin yazılması vacib mərhələdir. Bu zaman şagirdlərin sərbəst şəraitdə qısa hekayələrin oxuması üçün onların kifayət qədər daha çox vaxtı olur. Hekayələrin qısa məzmunu yazmaq üçün onlar əsas ideyanı, qəhrəmanları, yeri, fakt və hadisələri seçirlər.

1.3. “Yüksək səslə düşün” strategiyası (Think aloud)

Tədqiqatçı alimlər L.A.Smis, M. T Perera, Moktar, Abraham və Vann (Smith, L.A.,Parera, M. T.,2006) oxu strategiyalarının tətbində mətnin səsli düşüncələrlə oxunmasını, yəni belə desək, düşüncələrin ucadan səsləndirilməsini səmərəli strategiya kimi təklif edirlər. Oxu strategiyalarını tədqiq edən tədqiqatçılar oxu zamanı "səsli-küylü" metoddan istifadə etməyin üstünlüklərini izah edərək qeyd edirlər ki, şagirdlər idraki fəaliyyətə qoşularaq oxuduğu mətni necə araşdırmağı və mövzular ətrafında öz fikirlərini şifahi şəkildə ifadə etməyi öyrənirlər. Ənənəvi oxu üzrə təqdim olunan mətn çalışması üzrə şagirdin yüksək səslə oxuması tələbi yalnız tələffüz normalarının hansı sürətlə riayət olunması idi. Yüksək səslə oxu zamanı şagird məzmun haqqında düşüncə, mətnin əsas ideyasını müəyyən edə bilmir və bütün diqqəti fonetik aspektə yönəldərək, hərflərin səslərlə əlaqələndirilməsinə cəmləşdirilirdi. Bu zaman artıq şagirdlər düşündüyünü deyil, gördüyünü oxuyur, oxuduğu mətn üzərində heç bir yeni bilik və bacarıq qazana bilmirdi.

Ou fəaliyyəti zamanı mətnin dərk edilməsi üçün “Yüksək səsle düşün” metodu eyni zamanda şagirdlərdə şifahi nitqin bütün komponentləri də inkişaf etdirir. Bu metod vasitəsilə müəllimlər mətni şifahi şəkildə ucadan təqdim edir və şagirdlərdə monitor kimi anlamamı müşahidə edir. Bununla yanaşı, L.A.Smis ə B.C.Volker (Smith, 2006; Walker, 2005) öz tədqiqatlarında vurğulayır ki, oxunun düşüncəli və səs-küylü yanaşma ilə tətbiqini səmərəli bir strategiya qiymətləndirir və bunu səriştəli şagirdlərə mətnin əsas məzmunu və mənasını yeni ideya baxımından düzgün konstruksiya etməyə istiqamətləndirir (Smith, L. A., Walker, B. J. 2006).

Bu strategiya ilə mətni təqdim edən onu bir seçim oxuyarkən yüksək səsle obrazlı oxuyur və anlayışları təsvir edir, dinləyici şagirdlərin nə dərəcədə mətnin mövzusunə maraqlarını artırır və onların münasibətlərini izləyir. Bəzi hallarda mətni kiçik hissələrə bölüb, hər hissənin sonunda anlamamı və növbəti hissənin necə olacağını yoxlamaq üçün suallar qoyulur və cavabları müzakirə etdikdən sonra mətn ucadan oxumaqda davam etdirilir. Sanki mətnin məzmunu hissə-hissə analiz edilərək oxunur və məzmun dinləyicilərə tam aydın olur. Şagirdlərin söz-söhbətləri onların anlayışlarını izləmək üçün oxu zamanı anlayışlar təsvir edilir. Düşüncə səs-küylü strategiyasının məqsədi, mətnin mənasının anlayan şagirdlərə mətndən nə dərəcədə həssas oxucu olduqlarını sübut etməkdir. Buna əlavə olaraq, B.C.Volkerin (Walker, B.J., 2005) fikirlərinə görə səs küylü oxu prosesi zamanı şagirdlər arasında özünüqiymətləndirmə aparmaq lazımdır ki, oxu mətni üzrə hansı bacarıqları əldə etdikləri məlum olsun. Düşüncəli, səs-küylü yanaşma dil öyrənmələrinin oxu strategiyalarını tədqiq etmək üçün tək-cə praktiki tədqiqat vasitəsi deyil, həm də şagirdlərin oxu anlayışından faydalanması üçün effektiv təlim metodudur. (Wold, L. (1996, Wilhelm, J. D., 2001).

C.Qaldvel və L.Lesli (Caldwell, J. & Leslie, L. 2003) vurğulayır ki, düşüncəli səsli oxuda mətnin çətinliyi ilə səs-küylü yanaşmanın arasında fərqlər hiss olunur. Yüksək düşüncəli oxuda iki bacarığı fərqləndirmək lazımdır: birinci mərhələdə oxunulanı anlammaq bacarığını və şagirdlərin aktiv oxucu vəziyyətində olması bacarığı. Bunun üçün mətnin çətinliyi ikinci mərhələdə izah olunur. Bunun üçün onlara mətnin oxunulmasına qədər konkret oxu tapşırığını verilir və bu tapşırıqla onları mətnə yaxınlaşdıraraq çətinliyi aradan götürmək olur. Bu faktorun olmasına peşəkar yanaşan müəlliflər təlimdə müəllimlərə yüksək səsli oxunu üç mərhələdə həyata keçirməyi məsləhət görürlər: tanışlıq, öyrədici və axtarıcı mərhələ. Mövzu ilə tanışlıq mərhələsi, öyrədici mərhələ və axtarıcı mərhələdə artıq bu problem öz həllini tapır. Tanışlıq mərhələsi mətnə dair hır hansı real həyat situasiyalarının, illustrativ vasitələrin müzakirəsi, buna oxşar digər mətnlərlə tanışlıq ilə təqdim olunur. Mətnlər hələ də kiçikhəcmli, yarımhəcmli və irihəcmli mətnlərin didaktik baxımdan mənisnilməsi tələb olunur.

İkinci əsas mərhələdə isə şagirdlərdən müxtəlif növ və məzmunu olan mətnləri qavramaq tələb olunur. Öyrədici oxu üsullarının tətbiqi zamanı şagirdlər ilk dəfə oxuduqda mətnlə ümumi tanış olur, çətinliklərin qarşısını almaq üçün tanış olmayan, mürəkkəb və ya əsas hissələri bir də oxuyur; kontekstin, təcrübənin və ya lüğətin yardımı ilə yad sözlərin mənalərini dəqiqləşdirirlər. Naməlum sözlərin, ifadələrin mənalərini tanış elementlər olan illustrasiyalar, kontekst vasitəsilə sərbəst şəkildə təyin edirlər. Bu mərhələdə eyni zamanda müxtəlif strateji üsullardan istifadə olunur, yüksək səsli oxuda abzaslar üzrə naməlum sözlər seçilir, işlənmə mənası izah edilir, veriləcək suallar tərtib olunur, hər abzasda qoyulan problem müzakirə edilir, hadisələrin baş vermə səbəbi araşdırılır və qısa şəkildə şərh tələb edilir.

Son mərhələdə yazılı və ya şifahi strategiyaların inkişafının əsas mənbəyi kimi şagirdlər fərdi oxuya və ya kollektiv müzakirəyə qoşulur. Axtarıcı mərhələdə oxu üsullarının tətbiqi zamanı konkret informasiyanı axtarmaq məqsədilə mətni sürətlə oxuyur, mətndə dayaq axtarırlar, məsələn, düyün sözlər, abzasların birinci cümlələrini, rubrikaları, izahatları, sxemləri, cədvəlləri və s. Bu mərhələdə oxu məsələsini həll etmək üçün həm ana dilində, eləcə də başqa dildə aldığı təcrübədən istifadə edir, keçmiş və yeni təcrübələri müqayisə edir və nəticə çıxarır.

Burada şagirdlər dil ehtiyatını zənginləşdirir və daha müstəqil olur, hadisələrə öz mövqeyini bildirir və məzmunu dəyərləndirir. Şagirdlər mətnlərin müxtəlif janr və növünü mənimsəyir, bədi və ya funksional mətnləri anlayır və onları növünə görə düzgün təhlil etmək vərdisləri formalaşır. Oxu vərdislərinin inkişaf etdirilməsi üçün şagirdlərə müxtəlif növ fəallıqlar təklif edilir, məsələn, onlara mətndə qoyulmuş problemin həllində şəxsi və alternativ yanaşma imkanlarını verən anketlər, müxtəlif məzmunlu özünüqiymətləndirmə sxemləri, psixoloji xarakterli testlər təqdim edilir ki, oxu mövzusu üzrə dərslərin prosesinə müsbət və ya mənfi təsir göstərən amilləri, faydalı məqamları təsvir edə bilsinlər (Gürcüstan Xarici dil Milli Tədris Planı, 2009).

1.4.Oxu strategiyalarının səmərəsi

Oxu strategiyalarının təlimdə səmərəli tətbiqi üsulları onun sistemli qazanılmasına əsas verir. Bu baxımdan yeni strateji yanaşmalar şagirdlərin kognitiv, metakognitiv və affektiv bacarıqlarının formalaşmasına müsbət təsir edir və sistemli şəkildə şagirdlərin mətni daha cəld və effektiv oxuması ilə nəticələnir:

- Öncədən nəzərdən keçirmə: mövzunun məzmunu və oxu seçiminin tərkib hissəsi olan əsas başlıqların, bölmə başlıqlarının və foto başlıqların seçilməsi;
- Proqnozlaşdırma: məzmun və lüğət haqqında proqnozlar vermək və anlayışları yoxlamaq məqsədi ilə biliklərdən istifadə etmək;
- Mətnin növü və diskurs quruluşu haqqında proqnozlar vermək;
- yazı tərz, söz və məzmunun yazılması ilə bağlı proqnozlar vermək üçün müəllif haqqında məlumatlardan istifadə etmək;
- sürətli və diqqətli oxu (skimming and scanning): əsas fikri müəyyən etmək üçün mətnin məzmunu üzrə sorğulardan istifadə edərək, mətnin quruluşunu müəyyənləşdirmək, və ya proqnozlaşdırıcı suallar tərtib etmək;
- Konteksti kəşf etmək: mövzunun əvvəlcədən biliyi və mətndəki fikirlərin naməlum sözlərin mənaləri ilə əlaqələndirmək;
- Parafraz etmək: mətnin bir hissəsində dayanaraq mətndəki məlumatları və fikirləri təkrarlayaraq anlamamı yoxlamaq;

2. TƏDQIQAT İŞİNİN METODU

2.1. İştirakçılar və təlimatlar

Tədqiqat üçün seçilən məktəblər Qazax şəhəri M. Hüseyn adına 2 saylı tam orta məktəbində təhsil alan 5-ci sinif şagirdlərindən eksperiment və kontrol qrupları yaradıldı. V siniflər üzrə 34 şagird, 6-cı sinifdə 38 şagird, 12 müəllim və 4 metodist müəllim iştirak edirdi. Tədqiqat 15 gün müddətinə həyata keçirildi. Müəllim və metodistlər arasında yeni oxu strategiyalarının anlaşılması və tətbiqi üzrə anket sorğusu keçirildi.

Mövzu üzrə aparılan tədqiqat işinin yazılmasında bir çox sənədlər və ədəbiyyat nümunələri araşdırıldı, kəmiyyət metodu kimi 72 şagird arasında müxtəlif mövzular ətrafında oxu bacarıqlarının inkişafı üzrə anket sorğusunun keçirilməsi, sənədlərin nəzərdən keçirilməsi oldu. Keyfiyyət metodu kimi müəllim və şagirdlərlə müsahibə və suallar, müşahidə və keçirildi. V-VI sinif (72 şagird) şagirdləri arasında müxtəlif yaradıcı iş nümunələrinin hazırlanması üzrə işin nəticələri faizlərlə təqdim olunur.

Cədvəl 1. Anket sorğusunun nəticələri.Sual: Oxu dərslərində yeni fəaliyyətlər tətbiq edirsiniz?

Respondentlər	Tam şəkildə	Müəyyən qədər	Tətbiq etmirəm	ümumi
Müəllimlər	16 %	20%	64%	100%
Metodistlər	28 %	30%	42 %	100%
Şagirdlər	09% %	12%	79%	100%

2.2. Şagirdlərin tədqiqat zamanı irəliləyişləri.

Cədvəl 2. Strategiyaların tətbiqi səmərəsi

Strategiyanın növü	Strategiyalar	V sinif Şagirdlərin sayı		VI sinif Şagirdlərin sayı	
Koqnitiv strategiya		Testdən əvvəl	Testdən sonra	Testdən əvvəl	Testdən sonra
	Sözlərin bir-bir tərcümə edilməsi	11 %	21 %	12 %	22 %
	Mənalı tərcümə	09%	21%	10%	18%
	Açar sözlərin seçilməsi	08%	18%	11%	16%
	Kontekstdə uyğun mənanın seçilməsi	10%	12%	09%	14%
	Söz assosiasiyaları	09%	13%	11%	16%
	Cümlələrin linqvistik əlaqələndirilməsi	07%	15%	08%	14%
	ümumi	59%	100%	61%	100%
Metakoqnitiv strategiyalar	Mətnin ifadəli və şüurlu oxunması	09 %	24%	15%	26%
	Mətnin hissələrinin planı	13 %	20%	12%	23%
	Mətnə rəhbərlik əlaqənin qurulması	11%	21%	10%	19%
	Mətnə dair suallar tərtib etmək	10%	21%	08%	15%
	Analiz etmək və şərh etmək	05%	12%	08%	13%
	ümumi	48%	98%	53%	96%
Sosial-affektiv strategiya	Effektiv dinləmə və bədən dili	08%	21%	13%	29%
	Aydınlaşdırıcı sualların verilməsi	12%	25%	09%	17%
	Mətnə münasibət bildirmə	08%	23%	07%	16%
	Real həyatla əlaqələndirmək	07%	14%	08%	14%
	Ümumi	35%	83%	37%	76%

Cədvəl 3. “Yüksək səsle düşün” (Think aloud) metodu üzrə şagirdlərin əldə etdiyi nəticələr

Strategiya	Mərhələlər	V sinif		VI sinif	
		Testdən əvvəl	Testdən sonra	Testdən əvvəl	Testdən sonra
Yüksək səsli Düşüncə metodu	Mətnlə tanışlıq və anlama	12%	23%	11%	22%
	Mətni ucadan oxu və effektiv dinləmə	11%	19%	10%	18%
	Mətnin yarımçıq hissələrini tamamlanması	09%	17%	12%	16%
	Mətnin əsas və mürəkkəb hissələrinin ayrılması	10%	16%	11%	14%
	Mətnin çətin hissələrinin aradan götürülməsi və əsas detalların axtarışı	07%	13%	14%	16%
	Mətnə əks olunan problemin həlli	06%	12%	09%	14%
		55%	100%	67%	100%

Cədvəllərdən (Cədvəl 1.) göründüyü kimi, ilkin müəyyənədicə mərhələdə aparılan anket sorğusunun nəticələrindən məlum oldu ki, ümumi təhsil səviyyəsi üzrə ingilis dilini tədris edən müəllimlərin (1 müəllim) 16%-i yeni oxu strategiyasını tətbiq edə bilər, (1 müəllim) çox az vaxtlarda, (8-9 müəllim) isə 64% tətbiq edə bilmir. Məktəblərin metodistləri də demək olar ki, çox yaxın göstəricilər verdilər. Məlum oldu ki, şagirdlər arasında yeni oxu strategiyaları və onların tətbiqi haqqında az məlumatlıdırlar. Onlar arasında aparılan anket sorğusuna görə isə çox az sayda (1-2 şagird) bu 09% -12% çox az vaxtlarda yeni fəaliyyətlərin tətbiq edildiyini, (65-70 şagird)79% -i bu yeni fəaliyyətlərin tətbiq edilmədiyini vurğulayırlar.

(Cədvəl 2.) oxu strategiyası üzrə 15 gün ərzində əldə olunan nəticələrin dinamik inkişafında müəyyən qədər irəliləyişlər olmuşdur.Oxu strategiyasının koqnitiv, metakoqnitiv və sosial-affektiv strategiyasının tətbiqi mərhələlərində şagirdlər hər bir komponent üzrə müəyyən bilik və bacarıqlar əldə edə bilmişlər. Bu komponentlərə nəzər salsaq, belə bir qənaəət gəlmək olar ki, ilkin koqnitiv, yəni anlama mərhələsində ənənəvi olaraq şagirdlər mətni oxuyarkən sözlərin bir-bir tərcüməsində, mətni tərcümə etməkdə, açar sözlərin seçilməsində, mətnin mənasını tapmaqda və linqvistik çalışmaların həllində müəyyən faizlə fəal olmuşlar. Testdən əvvəl V siniflərdə koqnitiv strategiya üzrə aparılan test çalışmalarının nəticələri (17-18 nəfər) 59% şagird, testdən sonra isə (34 nəfər)100%-i nəticə nümayiş etdirə bilmişlər. VI siniflərdə isə testdən əvvəl (14-15 nəfər) 68%, testdən sonra isə (38 nəfər) 100% nəticə göstərə bilmişlər. Metakoqnitiv strategiyanın tətbiqi üzrə müqayisələr bir qədər fərqli olmuş, şagirdlər fəaliyyətin çətinliyini hiss etmişlər. Belə ki, testdən əvvəl mətnin oxunuşu zamanı düzgün tələffüz qaydalarına riayət etmək, mətnin planını tutmaq, mətnin hissələri arasında rəhbərlik əlaqə yaratmaq, analiz və şərh etmək bacarıqları üzrə V siniflərdə (12-13 nəfər) 48% nəticə nümayiş etdirə bilmişlər. Testdən sonra isə bu faiz fərqli olmuş, yəni (32-33 nəfər) 98%-ə çataraq

uğur qazana bilmişdir. VI siniflər üzrə də eyni komponentlər üzrə dinamika müəyyən edimiş, testdən əvvəl (17-18 nəfər) 53% şagird fəal olmuşdur. Testdən sonra isə (36-37 nəfər) 96%-şagird metakognitiv strategiyaların tətbiqində uğur qazana bilmişlər. Sosial-afektiv strategiyaların komponentləri üzrə aparılan tədqiqat işində isə şagirdlər əvvəlki strategiyalardan fərqli olaraq müəyyən qədər az nəticə nümayiş etdirə bilmişlər. Buna baxmayaraq, şagirdlərin oxu zamanı sosial bacarıqlar əldə etməsinə xidmət edən effektiv dinləmə və bədən dilinin olması, mətnə münasibət bildirmə, aydınlaşdırıcı sualların verilməsi və mətnin məzmununun real həyatla əlaqələndirilməsi kimi vacib komponentlərin qazanılmasında da irəliləyişlər hiss olunmuşdur. Testdən əvvəl V siniflər üzrə (1-11 şagird) 35%, testdən sonra isə (24-28 nəfər) 83% şagird uğur qazana bilmişlər. VI siniflərdə eyni fəallılıqların nümayişi üzrə testdən əvvəl (12-13 nəfər) 37% şagird fəal olmuş, testdən sonra isə (24-25 nəfər) 76% şagird uğur qazana bilmişlər, 10%, 11-13 şagird isə gözlənilən nəticəni az faizlə göstərə bilmişlər.

Aparılan aydın olur ki, cədvəldən göründüyü kimi ümumi təhsil səviyyəsi üzrə ingilis dilini tədris edən müəllim və metodistlər oxu dərslərini yeni strategiyalar əsasında aparmaqdan məlumatsızdılar. Müəyyən kurslarda iştirak etsələr də, onların xarici dilin tədrisində istifadə oluna biləcək və oxu dərslərinin səmərəli təşkili üzrə hər hansı bir təlimata ehtiyacı olduqlarını bildirdilər. Keyfiyyət üzrə aparılan araşdırmalardan məlum oldu ki, koqnitiv strategiyaların ənənəvi məzmunu şagirdlərə daha çox yaxın olduğuna görə fəal olmuş, metakognitiv və sosial-afektiv strategiyaların tətbiqində hələ də çətinliklərin olduğu aşkar edilmişdir. Bu problemin aradan götürülməsində ikinci səmərəli strategiya kimi “Yüksək səsli düşüncə” üsulunun tətbiq edilməsi nəzərdə tutuldu (Cədvəl 3.).

Tədqiqat üzrə tətbiq edilən “Yüksək səsli düşüncə” metodunun tətbiqi nəticəsindən məlum oldu ki, səs-küylü və əyləncəli mühitdə mətnlərin oxunuşu və müzakirəsi daha effektiv nəticə verə bilər. Bu məqsədlə aparılan test çalışmalarının nəticələri bir daha sübut edir ki, testdən əvvəl V siniflər üzrə nəticələr (17-18 nəfər) 55% şagird fəal olmuşsa, testdən sonra bu nəticə (34 nəfər) 100 % olmuşdur. Eyni faktor VI siniflər üzrə də müşahidə edilmiş, testdən əvvəl (25-27 nəfər) 67% şagird nəticə göstərə bilirdisə, testdən sonra bu (37-38 nəfər) 100%-lə nəticələnməsi bu metodun daha səmərəli olduğunu sübut etdi.

2.3. Tapıntılar (Findings)

1. Tədris proqramının (V-VI sinif kurikulumu) zəif tərtibatı.

Tədqiqatın aparılması zamanı aşkar edilən nəticələrdən məlum oldu ki, proqram materiallarının oxu strategiyaları haqqında az təlimatla malikdir və məktəblərdə yeni strategiyaların tətbiqində çətinliklər müşahidə olunmaqdadır. Müəllimlər arasında yeni təlim standartları üzrə oxu standartlarının reallaşması problemi vardır. İngilis dilinin tədrisində oxuyub-anlama üzrə müşahidə aparılan hər bir məktəbdə ingilis dilini tədris edən müəllimlərin özəl olaraq işlətdiyi metodlar linqvistik qaydaların əzbərlənməsi və testlər üzərində işin aparılması, mətnlərin oxunub tərcüməsinə xidmət edir. Məlum oldu ki, yeni təhsil proqramında (kurikulum) oxu strategiyalarının izahı geniş verilməyib.

2. Oxu strategiyalarının tətbiqində çətinliklər.

İkinci əsas tapıntı V- VI siniflərdə oxuyan şagirdləri oxuyub- anlama prosesində yeni sözləri əzbərləmək, oxuduqları mətnləri tərcümə etməklə bu prosesi bitmiş hesab edirlər. Şagirdlərin tipik səhvləri sözlərin düzgün tələffüz olunmaması, eyni zamanda mətn üzərində metakognitiv və sosial-afektiv bacarıqların olmaması ilə müşahidə edilmişdir.

Tədqiqat işi üzrə belə bir nəticəyə gəlmək olar ki, ingilis dilinin tədrisində oxu və onun səmərəli tətbiqi üzrə nəzərdə tutulan strategiyalar şagirdlərin ünsiyyət vərdişlərinin formalaşdırılmasında ən vacib aspektlərdəndir. Müasir ingilis dilinin tədrisi sahəsində müxtəlif inkişafyönümlü addımlar atılsa da, hələ də ümumi orta təhsil səviyyəsində oxu vərdişlərinin düzgün inkişafında oxu strategiyalarının rolunun müəyyən edilməsində problem və çətinliklər mövcud olmaqdadır. Bu sahədə tədqiqat işi ilk öncə, oxu strategiyalarının nəzəri əsaslarını araşdıraraq onun koqnitiv, metakognitiv və sosial-afektiv strategiyalarla tədrisi nəzəriyyəsinin vacibliyini müəyyən etdi və məktəblərimizdə proqram materiallarının məzmununa bu strategiyaların tətbiqi metodikasını daxil edilməsini vacib hesab etdi. Oxu strategiyalarının tətbiqi metodikası sahəsində müəllim, metodist və şagirdlərin ehtiyaclarını nəzərə alaraq oxu dərslərinə verilən tələblərin tədris proqramında daha geniş diapazonda verilməsi vacib faktordur. V-VI siniflərdə qısaşəcmlilik hekayələrin oxunuşu, mətnlər üzərində qısa məruzələrin hazırlanması, eyni zamanda daha çox səmərəli metod kimi “Yüksək səsli düşüncə” metodunun tətbiqinə daha çox yerilsə şagirdlərdə oxuya maraq daha tez yaranar, mərhələli və sistemli olaraq oxu vərdişləri formalaşar. Oxu üzrə aparılan tədqiqat işi şagirdlərin linqvistik bilikləri əsasında onların oxuyub-anlama vərdişlərinin produktiv mərhələdə daha vacib bacarıqlara çevrilməsində ingilis dilinin sosial-kultural və pragmatik rolunu daha da gücləndirmiş olar.

ƏDƏBİYYAT

1. Abraham, R.G. & Vann, R. J. (1987). Strategies of two language learners: a case study. In Wenden, A. & Rubin, J.(Ed.), *Learner Strategies in Language Learning* (pp.85-102).
2. Alderson, J. C. (1984) Reading in a foreign language: A reading problem or a language problem? In Alderson J. C. and Urquhart A. H. (eds.), *Reading in a foreign language*. London: Longman, 1-24.
3. Booth, D., & Swartz, L. (2004). *Literacy techniques: Building successful readers and* Brown, R., El-Dinary, P.B., & Pressley, M. (1996). Balanced comprehension instruction: Transactional strategies instruction. In E. McIntyre & M. Pressley (Eds.), *Balanced instruction: Strategies and skills in whole language* (pp.177-192). Norwood, MA: *writers* (2nd ed.). Ontario, Canada: Pembroke Publishers Limited.
4. Center for the Improvement of Early Reading Instruction (CIERA). (2004). *Improving the reading comprehension of America's children: 10 research-based principles*. Boston, Christopher-Gordon Publishers, Inc.MA: Pearson Education, Inc.Prentice Hall.
5. Fisher, D., Frey, N., & Williams, D. (2002). Seven literacy strategies that work. *Educational Leadership*, 60(3), 70-73.
6. Gürcüstan Xarici dil Milli Tədris Planı, (2009) 34-126
7. İsmailova D.A. (2002) Developing dialogues in Teaching English. Baku Mutarjim, 248-254
8. Parera, M. T. (2006, December). *Reading strategies and strategies awareness in three EFL educated readers of English literary texts*. [Electronic version]. *ATLANTIS*, 28(2),69
9. Smith, L. A. (2006). Think-aloud mysteries: using structured, sentence by sentence text passages to teach comprehension strategies. [Electronic version]. *The Reading Teacher*, 59(8), 764-773
10. Walker, B. J. (2005). Thinking –aloud: struggling readers often require more than a model. [Electronic version]. *The Reading Teacher*, 58(7), 588-692.
11. Wilhelm, J. D. (2001). Think-alouds boost reading comprehension. [Electronic version]. *Instructor*, 111(4), 26-28.
12. Wold, L. (1996). Explicit instruction for early learners: Enhancing reading comprehension using a multiple strategy repertoire. In E. McIntyre & M. Pressley (Eds.), *Balanced instruction: Strategies and skills in whole language* (pp.213-227). Norwood, MA: Christopher-Gordon Publishers, Inc.

XIX-XX ƏSRLƏRDƏ AZƏRBAYCANDA MİQRASIYA PROSESLƏRİNİN XARAKTERİ

Təranə Şirvanova

Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti

Tarixən əhalinin müxtəlif səbəblər üzündən, təbii-coğrafi, hərbi-siyasi amillərin təsiri altında yerdəyişmələri mütəmadi baş vermişdir. Qədim dünyada müxtəlif tayfaların və xalqların miqrasiyaları, orta əsrlərdə “Xalqların böyük köçü” və ya coğrafi kəşflər gedişində yeni ərazilərin məskunlaşması yeni dövrdə daha fərqli və çeşidli şərtlər altında yeni mərhələyə daxil olmuşdur. Bəlkə də elə onu doğuran şərtlərin və səbəblərin müxtəlifliyi üzündən, miqrasiya anlayışı özü də şərtdir və rast gəlinən tərifləri mütləq sayıla bilməz. Əksər siyasi lüğətlərdə miqrasiyanın tərfi aşağıdakı kimi verilir: “Əhalinin yerdəyişməsi, bir yerdən başqa yerə köçməsi (latınca – miqratio, miqro – köçürmə)” (8, s.544). Yenə də həmin sözdən çıxış edərək immiqrasiya və emiqrasiya anlayışları ayrılır.

Qeyd olunduğu kimi, yeni dövrdə miqrasiyalar xeyli fərqli səbəblər və şərtlər altında baş verdiyindən, indi nəzərdən keçirəcəyimiz təsnifat da şərti olub, yalnız XIX-XX əsrlər üçün keçərlidir. Qəbul olunmuş təsnifata görə, miqrasiya iki əsas formaya ayrılır: daxili miqrasiya – yəni ölkə daxilində əhalinin yerdəyişməsi və xarici miqrasiya – əhalinin bir ölkədən digər ölkəyə köçməsi. Miqrasiyalar, həmçinin, xarakterinə, davamlılığına, coğrafi əhatəsinə, səbəblərinə və mərhələlərinə görə də təsnif olunur.

1. Xarakterinə görə miqrasiyalar: könüllü, məcburi
2. Davamlılığına görə miqrasiyalar: daimi, müvəqqəti, mövsümi
3. Coğrafi əhatəsinə görə miqrasiyalar: qitələrarası, qitədaxili
4. Səbəblərinə görə miqrasiyalar: iqtisadi, siyasi, sosial, mədəni, ekoloji
5. Mərhələlərə görə miqrasiyalar: adaptasiya, qərarların qəbulu, ərazi yerdəyişməsi

Yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, bu təsnifat şərtidir və onun xaricində miqrasiyaların köçərilik, zəvvarlıq, iqlim, epizodik, sərhədyanı (tranzit), repatriasiya (tarixi vətənə qayıtma) kimi növləri də mövcuddur. Miqrasiya növləri arasında səbəblərinə görə miqrasiyalar daha geniş yayılmışdır və tədqiqi vacib sayılmalıdır. Ümumiyyətlə, miqrasiyaların səbəbləri çoxdur, amma yuxarıdakı bölmələrdən də göründüyü kimi, başlıcası iqtisadi və siyasidir.

İqtisadi səbəblərə bağlı olan miqrasiyalar da öz növbəsində iki növə ayrılır: yeni torpaqların məskunlaşması ilə bağlı miqrasiyalar və iş axtarışı ilə bağlı əmək miqrasiyaları. Hər ikisi XVI – XVII əsrlərdə ortaya çıxmış, XIX əsrdə geniş yayılmışdır. XX əsrin ikinci yarısından əmək miqrasiyaları pik həddinə çatmışdır.

Siyasi səbəblərə gəlincə, bunlar daha çox XIX və XX əsrlərin miqrasiyaları üçün səciyyəvidir və irqi, dini, milli amilləri də özündə ehtiva edir. Müstəmləkəçiliyin güclənməsi, metropoliyalardan sosial baxımdan təhlükəli elementlərin çıxarılması siyasəti, Rusiyadakı inqilabın təsiri ilə emiqrasiyanın güclü dalğası, faşizmin tüğyan etdiyi, SSRİ-dəki repressiyaların gücləndiyi illərdə məcburi deportasiyalar, sovet dissidentlərinin ölkəni tərk etməsi adı çəkilən miqrasiya növünün ən bariz nümunələridir. Nəhayət, 1990-cı illərdə SSRİ-də və Yuqoslaviyada məlum hadisələrdən sonra hərbi-siyasi (həmçinin milli) səbəblər üzündən güclü miqrasiya prosesləri baş vermiş, bu proseslər dünyada iri miqyasda qaçqınlar və məcburi köçkünlər problemi ilə çulğışmışdır.

Azərbaycan həm coğrafi yerləşməsi, həm etnik tarixi, həm də hərbi-siyasi inkişafı səbəbləri ilə miqrasiya proseslərindən kənarda qalmamışdır. Hələ qədim dövrdə bir çox tayfaların və xalqların miqrasiyalarının, daha sonra “Xalqların böyük köç”ünün şahidi olmuş Azərbaycan ərazisi iri imperiyaların – Romanın, Sasanilərin, Bizansın, Xilafətin maraq dairəsinə daxil olduğundan, bura əhali köçürmələri də çox səciyyəvi və mütəmadi olmuşdur. XIX əsrdə İranın və Rusiyanın rəqabətinin və müharibələrinin obyektinə çevrilən Azərbaycanda yenidən müxtəlif xarakterli və səbəbli miqrasiyalar baş vermişdir. Bu miqrasiyalar sonrakı yüzillikdə davam edərək Azərbaycana əhali köçürmələri və ya digər qonşu ərazilərdən (tarixi Azərbaycan torpaqlarından) azərbaycanlıların deportasiyası ilə müşayiət olunmuşdur. Bundan əlavə, XIX-XX əsrlərdə Azərbaycana əmək miqrasiyaları (məsələn, Cənubi Azərbaycandan kəsbkarlar) və ya əksinə, Azərbaycandan digər ölkələrə (xüsusilə Rusiyaya) iş axtarışında miqrasiya dalğaları da səciyyəvi sayılmalıdır.

Şübhəsiz, 200 illik bir dövr ərzində Azərbaycandakı miqrasiya proseslərini bir məqalə çərçivəsində ehtiva və tədqiq etmək mümkün deyil. Bu səbəbdən, Azərbaycanın bu günki sosial durumuna, etnik və demoqrafik göstəricilərinə daha ciddi təsir göstərmiş miqrasiya prosesləri üzərində dayanmağı vacib hesab edirik. Bunlar aşağıdakılardır:

1. Ermənilərin Azərbaycan ərazisinə köçürülməsi
2. Azərbaycanlıların öz tarixi torpaqlarından – Qərbi Azərbaycandan zorla köçürülməsi – deportasiyası
3. Rusların və almanların Azərbaycana köçürülməsi - immiqrasiyası
4. Azərbaycandan əhalinin digər ölkələrə, xüsusilə Rusiyaya miqrasiyası

Rusiyanın köçürmə siyasətinin Azərbaycanda demoqrafik vəziyyətə təsiri

Ermənilərin Azərbaycan ərazisinə kütləvi şəkildə köçürülməsi çar Rusiyanın hakimiyyəti dövrünə aiddir. Bu, çarizmin sistemli şəkildə apardığı müstəmləkə siyasətinin tərkib hissəsi sayılmalıdır. Cənubi Qafqazda xristian əhali arasında özünə dayaq yaratmaq istəyən çar hökuməti üçün erməni əhalinin demoqrafik çəkisinin artması vacib şərt idi. Osmanlı imperiyası və Qacarlar İranı ilə sərhəd bölgələrdə Rusiya meyli xristian ermənilərin yerləşdirilməsi və saylarını getdikcə artırılması Rusiyanın imperiya maraqlarına xidmət edirdi. Bu proses hələ Birinci Pyotr dövründən məqsədyönlü şəkildə həyata keçirilməyə başlansa da, 1828-ci ildən sonra tam sistemli xarakter aldı. Qacarlar İranı ilə imzalanan Türkmənçay müqaviləsinin XV maddəsinə əsasən bu ölkədən Rusiyanın işğal etdiyi Azərbaycan torpaqlarına ermənilərin kütləvi şəkildə köçürülməsi nəzərdə tutulurdu. Köçürmə işini uğurla təşkil etmək və tərəddüd edən erməniləri köçməyə təşviq etmək üçün hətta Sankt Peterburqdan erməni əsilli polkovnik Lazarev dəvət olunmuş və ona xüsusi təlimatla fəvqəladə səlahiyyətlər verilmişdi. İşğaldan sonrakı cəmi 3 il ərzində - 1828-ci ildən 1830-cu ilədək Güney Qafqaza İrandan 45.000, Türkiyədən (1829-cu il Ədirnə müqaviləsinə əsasən) 85.000 erməni köçürülmüşdü; qeyri-rəsmi məlumatlara görə isə, onların sayı 200.000 nəfər olmuşdur (11, s.59).

Ermənilər, əsasən keçmiş İrəvan, Qarabağ, Naxçıvan, Gəncə və Bakı xanlıqlarının ərazisində yerləşdirilirdi. Maraqlıdır ki, ermənilər Azərbaycan torpaqlarında yerləşməklə yanaşı, ən yaxşı sahələri də alırdılar və vergilərdən azad olunurdular. Məhz bu zaman, çar I Nikolayın 1828-ci il 29 mart tarixli fərmanı ilə tarixi Azərbaycan torpaqlarında o vaxta qədər mövcud olmayan yeni inzibati ərazi vahidi – erməni dövlətçiliyinin ilk rüşeymi olan “Erməni vilayəti” yaradıldı. Bu vilayət Naxçıvan, İrəvan xanlıqlarının və Ordubad dairəsinin ərazisini əhatə edirdi və Rusiyaya xidmət edən ermənilərin dövlətçilik xəyallarını süsləməyə yönəlmiş müvəqqəti şirnikləndirici addım olsa da, Azərbaycan ərazisində erməni dövlətçiliyi yaradılmasına ilk cəhd idi. 1849-cu ildə “Erməni vilayəti” ləğv olunsada, Rusiya hakim dairələrinin ermənilərə himayəçilik siyasəti və Güney Qafqaza İrandan və Türkiyədən erməni köçürülmələri mütəmadi olaraq davam etmişdir. L. Veliçkonun yazdığı kimi, hər rus-türk müharibəsi Cənubi Qafqaza yeni erməni axınına səbəb olurdu. Əslində bu axın heç kəsilməmiş, gah zəif, gah güclü formada daim davam etmişdi.

Ermənilərin Azərbaycan ərazisinə köçürülmələri XIX əsrin ortalarında da davam edir və intensiv xarakter alırdı. Ümumilikdə, XX əsrin əvvəllərinə qədər Cənubi Qafqaza, əslində böyük əksəriyyətlə, Azərbaycana ermənilər köçürülmüşdür. Əhalinin artım dinamikasında və bölgənin demoqrafik durumunda bu kəskin dəyişikliklər, bir tərəfdən, heç şübhəsiz, milli qarşıdurmalar, nəticə etibarilə müsəlman əhalinin soyqırımlarına belə yol açdı. Məhz bu köçürülmələr və kompakt halda yerləşdirilmələr, həmçinin hakim rejimin verdiyi imtiyazlar sayəsində ermənilər zaman-zaman Azərbaycan torpaqlarının qəsbinə başladılar. Bu gün Azərbaycanın ən böyük problemi olan Dağlıq Qarabağ münaqişəsinin tarixi kökləri də məhz Rusiyanın bu köçürmə siyasətinə dayanır. 1923-cü ildə Qarabağın dağlıq hissəsində süni şəkildə ayrıca inzibati vahid yaradaraq muxtar vilayət yaradılması vaxtilə çarların yürütdüyü siyasətin Sovet dövründə davamı idi.

Azərbaycan torpaqlarında erməni əhalinin yerləşdirilməsi siyasəti azərbaycanlıların Qərbi Azərbaycandan (indiki Ermənistan Respublikası ərazisindən) deportasiyası ilə paralel aparılırdı. Çar hökumətinin məqsədi-azərbaycanlıların tarixi torpaqlarının dar lokallaşması, ermənilərin yayıldıkları ərazilərin daha geniş, amma həm də kompakt "cəmlənməsi", Azərbaycan torpaqlarında "Erməni vilayəti"nin yaradılması idi. Bütün bunlar Rusiyanın reallaşdırmaqda olduğu "Şərqi siyasəti"nin əsas tərkib hissələrindən biri idi. Ələ keçirilən türk-müsəlman torpaqlarında (xüsusilə İrəvan, Qarabağ və Naxçıvan xanlıqları ərazisində) köçürülmüş ermənilərdən ibarət "Sanitar kordon" yaratmaqla bölgənin dini-etnik monolitliyini pozmaq, müqavimət gücünü azaltmaq, qonşu Türkiyə ilə birbaşa təmasa mane olmaq məqsədi güdüldü. Azərbaycanlıların deportasiyası bir neçə mərhələdə həyata keçirilmişdir:

1. Türkmənçay müqaviləsinin imzalanmasından (1828-ci il) sonra aparılan deportasiya. Bu mərhələ XIX əsrin 20-ci illərinin sonu-30-cu illərinin əvvəllərini əhatə edir.

2. 1905-1907-ci illər rus inqilabı və onu müşayiət etmiş milli qarşıdurmalar zamanı azərbaycanlıların zorla köçürülməsi.

3. Sovet hakimiyyəti illərində baş vermiş deportasiyalar.

Qeyd edək ki, bu sonuncu mərhələ daha genişmiqyaslı olmuşdur və öz növbəsində bir neçə mərhələyə ayrılır:

1. 1920-1921-ci illərdəki deportasiya nəticəsində Qərbi Azərbaycanın 500.000 nəfər azərbaycanlı əhalisindən sadəcə yarısı qalmışdı.

2. 1948-1953-cü illərdə 150.000 azərbaycanlının Kür-Araz ovalığına köçürülməsi (3, s.93).

3. 1987-ci ilin sonlarından başlayan, 1991-ci ildə başa çatdırılan deportasiya və soyqırımı. Bu illərdə azərbaycanlılar Qərbi Azərbaycan (o zamankı Ermənistan SSR) ərazisindən tamamilə çıxarılmış (250 000-ə yaxın azərbaycanlı) və Ermənistan monoetnik bir dövlətə çevrilmişdir.

Ümumiyyətlə, deportasiya Sovet dövlətinin milli siyasətinin özünəməxsus vasitəsi, repressiyanın bir forması olmuşdur. Stalin repressiyaları dövründə digər xalqlara, o cümlədən, çeçenlərə, almanlara, inqışlara qarşı da köçürmə siyasəti aparılmış, sonrakı illərdə deportasiya olunmuş xalqlar bəraət alsalar da, bu, azərbaycanlılara şamil edilməmişdir. Qeyd edək ki, bütün mərhələlərdə azərbaycanlıların deportasiyası böyük talanlarla, dəhşətli qətlərlə və qəddarlıqla müşayiət olunmuşdur.

Rusiyanın yuxarıda qeyd etdiyimiz xristianlaşdırma və köçürmə siyasətinin tərkib hissələrindən biri də Cənubi Qafqaza rus təriqətçilərinin və alman əhalisinin köçürülməsi sayılmalıdır. XIX əsrin 30-cu illərindən başlayaraq Azərbaycana da kütləvi olaraq rus təriqətçi-molokanlar, duxoborlar, subbotniklər və b. köçürülürdü. Təkcə 1849-cu ildə 2.109 rus ailəsi Azərbaycanda yerləşdirilmişdi və Kaspi vilayətində rusların məskun olduğu kəndlərin sayı 15-ə çatmışdı (7, s.94). Bu təriqətçilər rus cəmiyyəti və imperiyanın mərkəzi vilayətləri üçün sosial baxımdan təhlükəli sayıldığından, onların ucaqlara köçürülməsi çar hökumətinin sosial siyasətinin səmərəli vasitələrindən idi. Bu yolla həm təhlükəli qiyamçı əhali mərkəzdən uzaqlaşdırılır, həm də yeni işğal olunmuş müsəlman bölgələrdə xristian əhalinin sayı artırılırdı.

Almanlara gəlincə, onların da Azərbaycanda yerləşdirilməsi XIX əsrin əvvəllərinə aiddir. 1818-1819-cu illərdə bölgəyə Vürtemberqdən olan 486 alman ailəsi köçürülmüşdü (6, s.81). Onların Azərbaycan ərazisində Yelenendorf (indiki Göygöl), Annenfeld (Şəmkir), Yekaterinenfeld, Aleksandergelf (hər ikisi Borçalıda – indiki Gürcüstan Respublikası) kimi koloniyaları yaranmışdı (7, s.94). Mütəxəssislərin hesablamalarına görə, XIX əsrin əvvəllərində Azərbaycan əhalisinin 0.28 %-ni almanlar təkil edirdi (6, s.81).

XIX əsrin ikinci yarısı Azərbaycanda alman məskunların sayı xeyli artır və 1886-cı ildə Cənubi Qafqaza köçürülmüş almanların ümumi sayının 78,7 %-ni

Azərbaycan almanları təşkil edirdi (6, s.81). Artıq XX əsrin əvvəllərində almanların Azərbaycanda sayı 15.990-a çatır, bu isə XIX əsrin əvvəlləri ilə müqayisədə 10 dəfə artım demək idi (6, s.81). Lakin bununla belə qeyd etməliyik ki, almanların köçürülməsi Azərbaycanda demoqrafik duruma ciddi təsir etməmişdir, onların çoxu Sovet hakimiyyəti illərində Azərbaycanı tərk etmişdir.

Almanlar bölgənin iqlim şəraitinə uyğunlaşmaqla yanaşı, onun iqtisadi həyatında da fəal iştirak edirdilər və Azərbaycanlı əhali arasında əməksevərliyi, düzgünlüyü, məişət mədəniyyəti, milli dəyər və adətlərə hörmətləri ilə tanınmışdılar (5, s.84). Eyni hal yuxarıda qeyd olunan rus əhalisinə də şamil edilə bilər.

Əmək miqrasiyaları və Azərbaycan

XIX-XX əsrlərdə Azərbaycanın miqrasiya tarixində əmək miqrasiyaları da əhəmiyyətli yer tutur və bu prosesin də özəllikləri var. Belə ki, XIX əsrdə Azərbaycandan əmək miqrasiyası nisbətən zəif olmuş, əksinə, Azərbaycana Rusiyadan və İrandan (əsasən neft sənayesində çalışmaq üçün yüksək ixtisaslı rus mühəndisləri və iranlı kəsbkar-fəhlələr) iş axtarışına gələnlər sayca çox olmuşdur. Xüsusilə, XX əsrin əvvəllərində yaşanan neft bumu ətraf regionlardan müxtəlif milliyyətlərdən olan çoxlu sayda fəhlənin Bakıya axınına səbəb olmuşdur ki, bu da Bakının Rusiyanın, həmçinin sonradan SSRİ-nin ən çoxmillətli şəhərlərindən biri olmasına səbəb olmuşdur.

XX əsrin ortalarından etibarən isə vəziyyət dəyişməyə başlamış, Azərbaycandan digər ölkələrə əmək miqrasiyası güclənmişdir. SSRİ-nin dağılması ərəfəsində və ondan sonrakı ilk illərdə Azərbaycandan əmək miqrasiyası xüsusilə güclənmişdir ki, bunun da əsas səbəbi ölkənin məruz qaldığı müharibə səbəbindən iqtisadi vəziyyətin kəskin pisləşməsi idi. Qeyd etmək lazımdır ki, bu dövrdə ölkəni tərk edənlər içərisində rus və digər millətlərin nümayəndələri üstünlük təşkil etmişdir. Repatriasiya edən yəhudiləri də bu siyahıya əlavə edə bilərik. Qeyri-azərbaycanlı əhalinin ölkəni tərk etməsi birbaşa əmək miqrasiyasına aid olmasa da, əsasən iqtisadi səbəblərdən baş verdiyi üçün bu kateqoriyaya aid hesab oluna bilər. Azərbaycanlıların əmək miqrasiyası isə əsasən Rusiya və Türkiyə istiqamətində qeydə alınmışdır. Keçən əsrin 80-90-cı illərində isə prosesin yeni mərhələsi – "ağıl axını" başlamış, Azərbaycan dünyada geniş miqyas alan bu proseslərdən kənarda qalmamışdır. "Ağıl axını"nın əsas coğrafi istiqaməti ABŞ və Kanadadır; belə ki, intellekt miqrantlarının 2/3-ni bu iki ölkə cəlb edir. Əmək miqrasiyası ilk baxışdan "ziyansız" görünə bilər, amma onun nəticələri ölkənin həm iqtisadi, həm sosial, həm də mədəni inkişafına neqativ təsir baxımından böyükdür. Məsələn, azərbaycanlıların keçən əsrin ortalarından başlayaraq davam edən əmək miqrasiyası Azərbaycanın

yüksək ixtisaslı işçilərinin (fəhlədən tutmuş alimə qədər) ölkə daxilində sayca azalmasına, bəzi sənaye və elm sahələrində peşəkar çatışmazlığına və xaricdən yüksək məvacib tələb edən mütəxəssislərin çağırılmasına, nəticədə ölkədən külli miqdarda valyuta axınına gətirib çıxarır. Doğrudur, əmək miqrantlarının bir qismi yenidən Azərbaycana dönr və özləri ilə hesablarındakı vəsaitləri də gətirir, hansı ki, ölkəyə xeyli pul axınına səbəb olur. Amma “intellekt axını”nın ixracatçı ölkənin elmi potensialına və mədəni inkişafına vurduğu ziyan daha böyük sayılır. Üstəlik, əmək miqrasiyası donor ölkənin əhalisinin demoqrafik yaşlanmasına, kişi əhalinin sayının azalmasına (feminizasiya) da gətirib çıxarır. Nəhayət, azərbaycanlıların digər ölkələrdə məişət, adaptasiya problemləri və etnik, konfessional qarşıdurmalarla cəlb olunması da bu prosesin neqativ tərəflərindən sayılmalıdır. Bu prosesin müsbət tərəflərindən biri isə odur ki, xaricdə Azərbaycan diasporası formalaşır və Azərbaycanın tələyüklü məsələlərinin və milli maraqlarının təmin olunmasında bu diasporaların fəaliyyəti də böyük əhəmiyyət kəsb edir.

Ümumiyyətlə, miqrasiyalar təkcə əhalinin strukturuna deyil, ölkənin iqtisadi inkişafına, sosial durumuna və hətta xarici siyasətinə təsir edən amildir. Bu təsiri birmənalı pozitiv və ya neqativ qiymətləndirmək mümkün olmasa da, nəzərə almaq çox vacibdir. Elə bu səbəbdəndir ki, istər miqrant qəbul edən ölkələr, istər miqrant “ixrac” edən ölkələr, istərsə də müvafiq beynəlxalq təşkilatlar son onillikdə miqrasiya məsələləri üzrə qanunvericiliyi təkmilləşdirir, dünyada və ayrı-ayrı bölgələrdə gedən miqrasiya proseslərini və axınlarını nizamlayan mexanizmi razılaşdırır, milli maraqları nəzərə almaqla insan haqları və demoqrafiya prinsiplərini miqrasiya siyasətində də rəhbər tuturlar. Müasir Azərbaycan Respublikası da nəzərdən keçirdiyimiz inteqrasiya proseslərinə qoşulmuşdur, ölkədə miqrasiyanın hüquqi və təşkilati bazası yaradılmışdır. XIX-XX əsrlərdə Azərbaycandakı miqrasiya proseslərinin tarixi kökləri nəzərə alınaraq, milli maraqların müdafiəsi şərtilə, Azərbaycan əhalinin və işçi ehtiyatlarının miqrasiyası üzrə gedən inteqrasiyaya və beynəlxalq təsərrüfatın beynəlmilləşməsi proseslərinə fəal qatılmışdır.

ƏDƏBİYYAT

- 1.Əliyev, H.Ə. 31 mart azərbaycanlıların soyqırım günü elan olunması haqqında fərman // “Azərbaycan”, 27.03.1998
- 2.Həsənov S. 1988-ci ildə Ermənistan ərazisindən azərbaycanlıların deportasiyası // Tarix və onun problemləri, 1999, № 2, s. 172-176
- 3.Məhərrəmov S. Qərbi Azərbaycanın aborigen türk əhalisinin tarixi-etnik torpaqlarından deportasiyasına dair // Tarix və onun problemləri, 1999, № 2, s. 93-94
4. Zeynalov İ.X. Azərbaycanda demoqrafik vəziyyət (1987-2000-ci illər) // Bakı Dövlət Universitetinin xəbərləri, 2002, № 1, s. 105-114
5. Ахундова Т. К вопросу о немецких поселениях в Азербайджане // Tarix və onun problemləri, 1999, № 2, s. 82-84
6. Вердиева Х.Ю. Динамика численности немцев в Северном Азербайджане в XIX - начале XX вв. // Tarix və onun problemləri, 1999, № 2, s. 80-82
7. «Кавказ», 15.05.1850 г.
8. Кавказский календарь на 1917 г. Тифлис, 1916
9. Каменский А.Н. Проблемы международного трудового обмена и Россия. Москва, 1999
- 10.Первая всеобщая перепись населения Российской империи 1897 г. СПб., 1903-1905
- 11.Шавров Н.Н. Новая угроза русскому делу в Закавказье. СПб., 1911

TONI MORRISONUN MULTIKUTRALIST DÜNYADUYUMU

Əhmədova Aliya

ADU

Elmi-texniki tərəqqi əsri kimi səciyyələndirilən XXI əsr dünya xalqlarının qarşısına məhz etnik- milli müdriklikdən, harmoniyaya xidmət edən zəkadan gələn informasiya arsenalının müəyyənləşdirilməsi tələbini qoyur. Məlumdur ki, bədii ədəbiyyatın ən mühüm vəzifəsi xalqın mənəvi aləmini, düşüncə tərzini və hisslərini, milli xarakterinin zənginliyini və xüsusiyyətlərini əks etdirmək, bununla da həmin xalqın inkişafına təsir göstərməkdir. Multikulturalizm eyni tarixi və siyasi hadisələrin gedişatında fəal şəkildə birgə iştirak edən milli mənsubiyyətini qoruyaraq yaşadığı məkanı vətəni kimi görən müxtəlif xalqların və millətlərin yaşadığı cəmiyyətin humanist dünyagörüşü və ona uyğun siyasət kimi başa düşülə bilər.

Mədəni plüralizmi inikas etdirən multikulturalizm bütün dünyada sülh siyasətini irəli sürür. Müxtəlif etnik mədəniyyətləri, çoxcəhətli ənənələri, fərqli dirləri, irqləri bir nöqtədə birləşdirən multikulturalizmin başlıca məqsədi humanizm prinsiplərini genişləndirmək, tolerantlığı təmin etməkdir.

Dünya bədii fikrində multikultural ədəbiyyatın bariz nümunəsi kimi aparıcı mövqeyə sahib Afro-Amerika ədəbiyyatı istedadlı yazıçıları ilə seçilir.

Etnik-milli mənsubluğunu dərk etmək, müəyyənləşdirmək axtarışı irqi ayrı-seçkiliyə, ədalətsizliyə qarşı qəzəb, çoxluq təşkil edən ağlar tərəfindən II dərəcəli insan hesab olunmaları, təhqir və təqib edilən zəncilərin hissləri, ağır həyatları XX əsrin görkəmli zənci yazıçı və şairləri Lənqston Hyugz, Riçard Rayt, Ceyms Bolduin, Ralf Ellison, Toni Morrison və bir sıra Afrika mənşəli Amerika müəlliflərinin əsərlərində realist boyalarla təsvir olunmağa başladı.

Son dərəcə mürəkkəb iqtisadi, sosial-ideoloji, dini-ruhi və etnik-regional münasibətlər şəbəkəsinə malik müasir dünyada bütün xalqların və mədəniyyətlərin vəhdətinə nail olmaq üçün tarix boyu əldə edilmiş etnik potensialdan istifadə daha çox ona istinad etmək lazımdır. Etnik mədəni-ruhi dəyərlər potensialına əsaslanmanın isə bir-birindən fərqli üsulları vardır. Yeri gəlmişkən, Toni Morrisonun da yaradıcılığı bunu sübuta yetirir. Bu üsulların içərisində ən səmərəlisi folklora müraciətdir. Təbii ki, hər bir millətin etnik kimliyi, mənəvi-əxlaqi özünəməxsusluqları ən dolğun şəkildə folklorda qorunub saxlanmışdır. Xalqın tarixi, genezisi, etnik xarakteri, fəlsəfi dünyagörüşü, etnik-estetik görüşləri, milli psixologiyası, mentaliteti məhz folklorda bir mənəvi sistem olaraq mövcuddur.

Etnik-milli mədəniyyət sistemində istənilən kulturoloji təmayül müxtəlif etnik mədəniyyətlərin təsirinə məruz qala, kosmopolitizmə varacaq dərəcədə millilikdən uzaqlaşa bilər. Lakin əgər bu uzaqlaşmanın kökündə folklor təfəkkürü dayanırsa, yenə də bu mövcud təzahürlər istər-istəməz milli keyfiyyətə malik olmalıdır. Dünya xalqlarının böyük əksəriyyəti öz folklor materiallarını, əsasən son iki əsrdə elmi prinsiplər əsasında toplayıb nəşr etdirmişlər. Bu proses bu gün də davam etdirilir. Multikultural dəyərlərin nəsilən-nəsilə ötürülməsi və günümüzün cəmiyyətdaxili kultural əlaqələr sistemini möhkəmləndirmişdir. Multikulturalizm müasir qavram olsa da, kökə əskilərə dayanan mədəniyyətlər arası əlaqələr sistemidir.

Xalqların yaratdığı mənəvi-əxlaqi dəyərlər, maddi-mənəvi mədəniyyət, onların adət-ənənələri, psixologiyaları, inanclar sistemi folklor elementlərində, folklor örnəklərində xalqın hafizəsində, qan yaddaşında yaşaya-yaşaya bu günümüze gəlir çatmışdır. Hər bir sənətkar, ədəbi məktəb, cərəyan, metod ədəbi uğur qazanmaq üçün ilk növbədə folklor örnəklərinə müraciət etmişdir.

Müxtəlif xalqların, fərqli dini inamı olan millətlərin zəngin folklor irsinin müasir dünya standartlarına uyğun elmi meyar və prinsiplərlə tədqiqi onun toplanmasından və nəşrindən heç də az əhəmiyyət kəsb etmir. Son dövrlər bu sahədə görülən işlərin keyfiyyətində müsbət dəyişiklər nəzərə çarpmaqdadır.

Yaratdığı qəhrəmanlarının əzab tarixcəsini demokratik olmayan cəmiyyətdə axtaran Toni Morrison multikulturalizm mövzusunə özünəməxsus yanaşır. Qaradəriliyə özünəməxsus zəngin milli-mədəni irsini ağdərili cəmiyyətin nümayyəndəsinə təbliği prosesi keçməklə yol keçmişdir. Əsərlərində sosial, irqi, dini azadlığın höküm sürdüyü ideal cəmiyyət yaratmaq cəhdləri dövrün bir çox yazıçılarından yaradıcılığında prioritet mövzu olmuşdur. Məhz bu cür yazıçılardan biri də Nobel mükafatı ilə ün qazanan, lakin şöhrətini ədəbi fəallığına borclu olan Toni Morrisonudur. Onun əksər əsərlərində sosial bərabərsizliyin və irqçiliyin təsviri və tənqidi multikulturalizm siyasətini təbliğ etmək məqsədi daşıyır. Bu məqsədlə müəllif bütün əsərlərində zəngin afrika mədəniyyətindən mifindən, folklorundan, etnik ənənələrindən geniş şəkildə bəhs edərək, öz milli-mədəni dəyərlərini ABŞ cəmiyyətinə tanıtmaya çalışır. Məsələn, tarixi mövzuda yazılmış “Mərhəmət” əsərində XVII əsrdə yeni kəşf olunmuş Amerika qitəsinin müxtəlif məzhəbli yeni sakinləri Portuqal, İngilis, Holland və eyni zamanda burada yaşayan yerli hindu tayfalarının və ticari məqsədlə gətirilmiş qaradəriliyə birgə cəmiyyət yaratmaq cəhdləri təsvir olunmuşdur. Əsər Toni Morrison yaradıcılığında ənənəvi hesab olunan ağdərili sahib və qaradərili kölə problemini ortaya qoyur. “Mərhəmət” əsərindəki çoxsəhifəli təhkiyyəçi multikulturalizmi təcəssüm etdirir. Belə ki, romandakı hər bir mövqad fəsil polifonik şəkildə hər bir millətin (İngilis, Portuqal, Afrikalı, yerli Amerikan) nümayyəndəsi tərəfindən nəql edilir. Burada əsas mövzu bu günkü Amerika cəmiyyətinin yaranmasında iştirak edən müxtəlif irqlərin, fərqli millətlərin nümayyəndələrinin bir-birinə ötürdükləri milli-mədəni dəyərlərinin necə qaynaq-qarışmasının təsviridir. Təbii ki, bu yol olduqca keçməşəli olmuşdur. 1680-ci ildə Amerikaya qul ticarəti, irqi ayrışdırıcılıq, sinfi və dini təbəqələşmə vüsət almışdı. Müxtəlif dillərdə danışan, fərqli mədəniyyətin tərəfdarları eyni məkanda ortaq problemin həlli üçün həyat mübarizəsi aparırlar. Mədəniyyətlərarası dialoq yeni cəmiyyətin funtamental inkişafına rəvac verir və nəticədə bəlli olur ki, entik avropalıların və qədim dünyanın zəngin irsə sahib nümayyəndələri afrikanların mədəniyyəti üzərinə formalaşan Amerikanın milli dəyərləri məhz multikulturalizm hesabına mövcud olmuşdur.

Morrison “Mərhəmət” əsərində multi-etnik əlaqələr sistemini və müxtəlif xalqların birgə yaşam mübarizəsini mövcud tarixi şərait daxilində ustalıqla təcəssüm etdirmişdir. Dini tolerantlıq və fikir azadlığının olmadığı cəmiyyətdə öz mədəni mənliliyini qoruyub saxlamağa çalışan kölələr Amerika tarixinin ilk səhifələrinə uğradıqları haqsızlıqlarla pərçimlənmişlər. Bu azadlıq harayını Morrison “Mərhəmət” əsərində pafosla vurğulayır. Portuqal plantatorun köləsi olan 16 yaşlı Florens anası və körpə qardaşıyla birgə yaşayır. Lakin amansız qul ticarəti nəticəsində Anqlo-Sakson fermerə satılır. Daha doğrusu, fermer ilk öncə anasını seçir amma ələcsiz qadın diz çöküb yalvarır ki, hər iki balasından uzaq düşməkdənsə, südümər körpəsiylə qalsın və onun əvəzinə qızı Florens getsin. Övlad seçimi Florens mədəni boşluğa salır və o, mərhəmət, şəfqət və qayğıni digərlərində axtarmağa başlayır. Yeni sahibinin evində yaşayan xidmətçi avropalı Lina Florens üçün təskinlik mənbəyi idi. Bu yaşlı qadında anası sevgisini axtaran Flosen tənhalığını bu yolla dəf etməyə çalışır.

Əsərin baş qəhrəmanı daim mövcud realılıqla və keçmişlə gərgin toqquşmadadır və əzab dolu köləlik xatirələrinin əsarətində yaşayan gənc qız anasının onu tək buraxmasını unuda bilmir və onun mədəni deqradasiyasının əsasında gələcəyə dair ümidlərini puça çevirən keçmişlə durur. Nitişə yazır: “onlarsız – xatirələrsiz yaşamaq, hətta onlarsız xoşbəxt olmaq mümkündür: heyvan nümunəsi bunu göstərir; amma qeyri-şərtsiz unudqanlıq imkan olmadan yaşamaq mümkün deyil” [3, s. 163].

T.Morrison əsərləri postmodernist poetika əsasında yaradılmış nümunələr hesab oluna bilər. Yüksək erudisiya sahibi olan sənətkar zaman-zaman mifə, tarixə, dini mövzulara və Afrika folkloruna müraciət edərək əsərlərinin məna və mövzusunda harmonik vəhdət yaradır. Müəllifin postmodern kontekstə sığışdırdığı realist və modernist estetika ilə yığılmış əsərləri cəlbədicəli süjet xətti ilə oxucunu əsərin mövzusunə bağlayır. Öz milli dəyərlərinə sadıq, lakin tolerant bir cəmiyyətdə yaşamaq arzusu hər bir afro-amerikalı üçün uzun illər xəyal olaraq qalmışdır. Amerikanın multikultural

Bütün əsərlərində Morrison israrla vurğulayır ki, ağdəriliyə kimi qaradəriliyə də amerikan xalqının, millətinin və dövlətinin yaranmasında böyük rolu olmuşdur. Amerika mədəniyyətinin qurucuları arasında qaradəriliyə də var və onların etnik adət-ənənələri bu prosesdə mühüm əhəmiyyət kəsb etmişdir.

Onun əsərlərində Avropa xalqlarının və zəncilərin mədəniyyətindən əxz olunmuş elementlər “Avropa nağıllarından illüziyalar, miflər, ritual və xalq musiqisi mövcuddur. Zənci mifləri, inancları, mərasim və musiqiləri romanda obrazlar sistemlərini qurmaq üçün, süjetin inkişaf etdirilməsi üçün, hətta romanın əxlaqi pafosunun ifadə edilməsi üçün əsas rol oynayır.

ƏDƏBİYYAT

1. Кузьмич Т.В. Творчество Тони Моррисон в контексте литературы США второй половины XX века: Автореф. дис. ... канд. филол. наук. Минск, 2009. 18 с.
2. Тихонович Н.Ю. К проблеме традиции в творчестве Т.Моррисон // Традиции и взаимодействия в мировой литературе. Пермь: Перм. ун-т, 2004, с. 161-169
3. Ницше Ф. О пользе и вреде истории для жизни. М.: Политиздат, 1997, 404 с.
4. Frye N. Fables of Identity-Studies of Poetic Mythology. New York: A Harvest / HBJ Book, 1963, 265 p.
5. Morrison, Toni. Mercy, New York: A. Knopf, 2008, 176 p.
6. Contemporary American women writers: gender, class, ethnicity / Ed. and intr. by L.P.Zamora. London, New York: Longman, 1998. 223 p.
7. Caleb Rosado, Toward a Definition of Multiculturalism, Rasodo Consulting for Change in Human System, ID: Pacific press,1997, 12 p.
8. Critical Essays on Toni Morrison / Ed. by McKay Nellie Y. Boston: GK hall, 1988, 232 p.
9. www.rile-ci.net/numero6/ETTIEN_yapo Toni Morrison
10. www.telegraph.co.uk/culture/books/authorview/ 9395051 “Toni-Morrison-on love, loss, and modernity”
11. [https://ubibliorum.ubi.pt/handle..the dynamics of a multicultural community in Toni Morrison’s A Mercy](https://ubibliorum.ubi.pt/handle..the%20dynamics%20of%20a%20multicultural%20community%20in%20Toni%20Morrison%20s%20A%20Mercy)

DEMOKRATIYA VƏ VƏTƏNDAŞ CƏMIYƏTİ

Nuran Məmmədli
Bakı Dövlət Universiteti

Vətəndaş cəmiyyəti dövlətdən əxlaqi və siyasi olaraq daha güclü və daha təyin edici olduğu hallarda, demokratik bir funksiyanı həyata keçirmiş olur. Bu mənada siyasi elmdə vətəndaş cəmiyyətinin güclü və effektiv olduğu rejimlər "demokratik", vətəndaş cəmiyyətinin qadağan edildiyi və ya məhv edildiyi rejimlər "totalitar" rejimlər adlanır. Bu rejimlərin var olduğu cəmiyyətlərdə vətəndaş cəmiyyətinə müəyyən bir səviyyədə azadlıq verilir. Vətəndaş cəmiyyəti üzərində güclü dövlət nəzarəti tələb edən rejimlər isə "avtoritar" rejim olaraq təsniflənir. [3, s.352].

Vətəndaş cəmiyyəti, yəni sivil cəmiyyət, dövlətin yüksəltdiyi ictimai bazaya istinad edir, buna görə vətəndaş cəmiyyəti yalnız demokratik dövlətlə deyil, eyni zamanda müasir dövlətin bütün formalarını da əhatə edir. Vətəndaş cəmiyyəti və demokratikləşmə arasında mütləq paralellik yoxdur. [1, s.136].

Müasir dövlət, bir tərəfdən, xalqın siyasi forma şəklində və öz azadlıqlarını zəmanət ilə təmin edə biləcəyi bir dövlət ola bilər, eyni zamanda isə despotizm potensialını da öz içində saxlayan bir dövlət ola bilər. [3, s.358].

Digər tərəfdən, nisbi bir xarakterə malik olan vətəndaş cəmiyyəti də fərqli fikirlərin, müxtəlif ehtiyaclar və aralarında qarşı-qarşıya gələn mənafeələrin təşkil olunma biləcəyi bir sahə olaraq, plüralizmə uyğun gəlsə də, demokratiyaya tam uyğun gəlmir. Vətəndaş cəmiyyəti elementləri müxtəlif mərhələlərdə demokratiyanı dəstəklədikləri kimi ona təhlükə də yarada bilər. Vətəndaş cəmiyyətinin mikro-dünyalarında bir çox münaqişələr, güc mərkəzləri var və beləliklə, məhz buna görə istismar, zülm və təcrid də mövcuddur. Bu səbəbdən də vətəndaş cəmiyyəti bəzilərinin xəyal etdikləri kimi özündən bir nizam və ya tarazlıq yaratmır. Vətəndaş cəmiyyəti təşkilatları da ziddiyyətli və dəyişkən xarakter daşıyır. Onlar müxtəlif vaxtlarda demokratiyaya dəstək ola bilər, ləqeyd qalar və ya düşmənlər olurlar. [4, s.52]. Həqiqətən, daxilində anti-demokratik meylləri və ehtirasları qidalandıran vətəndaş cəmiyyəti quruluşları da başqaları ilə birlikdə mövcud ola bilər. Beləliklə, vətəndaş cəmiyyətinin mövcudluğu təklildə bu sahənin demokratikliyi və ya demokratiyanın qurucu funksiyaları ilə təchiz olunduğunu göstərmir. [3, s.365]. Müasir dövlətin nisbi xarakterinə görə vətəndaş cəmiyyəti fərdi hüquq və azadlıqların, mülkiyyətin əsas dəyər olaraq qəbul edildiyi hüquqla sərhədləndirilmiş liberal sistemlərdə təzyiq göstərən rejimlərdən daha asan və daha sürətli inkişaf edir. Totalitar və avtoritar rejimlərdə vətəndaş cəmiyyəti özünün bəzi vacib xüsusiyyətlərindən imtina edərək rəsmi ideologiyanın təzyiqi altında mövcudluğunu davam etdirə bilər, lakin heç bir ideologiyanın tətbiq olunmadığı müstəqil, könüllü, müxtəlifləşməyə əsaslanan ideal mənada bir vətəndaş cəmiyyətinin varlığı demokratiyanı mənimsəmiş ölkələrdə mümkündür.

Fəaliyyət etibarilə məhdud hüquqlu dövlətlərin olduğu inkişaf etmiş qərbi demokratik rejimlərdə inkişaf edən [6, s.137] və öz-özünə ayaqda dayana bilən avtonom qruplar və könüllü təşkilatlanma kimi xüsusiyyətlərə sahib olması lazım olan qeyri-hökumət demokratik rəhbərliklərin əllərindəki iqtidarı sui-istifadə etmə potensiallarını ictimai bir nəzarət mexanizması meydana gətirərək yoxlama altında saxlayır. Siyasi bir variant yaratmaq və dövləti idarə etmək qabiliyyətinə malik olan sağlam bir vətəndaş cəmiyyəti demokratiyanı konsolidasiya olunmuş və dərinləşdirməyə kömək edir. Buna görə demokratik prosesin bütün mərhələlərində canlı və müstəqil vətəndaş cəmiyyəti əvəzsizdir. Nəticədə, canlı, dinamik, rəngli, araşdırıcı və siyasi cəhətdən təsirli olan vətəndaş cəmiyyəti bu gün artıq demokratiya üçün əvəzsiz şərtidir.

Dövlətin vətəndaş cəmiyyəti tərəfindən məhdudlaşdırılması eyni zamanda vətəndaş cəmiyyətinin qorunması və inkişafı üçün dövlətə ehtiyacı olduğu da bir faktır. Bu günün liberal demokratik ölkələrində dövlət və vətəndaş cəmiyyəti arasındakı əlaqənin vacib olduğu iddia edilir, dövlət və vətəndaş cəmiyyəti arasında dialektik əlaqə mövcuddur və yalnız demokratik dövlətin demokratik bir vətəndaş cəmiyyəti yarada biləcəyi və yalnız demokratik vətəndaş cəmiyyətinin demokratik bir dövlət qura biləcəyi irəli sürülür [3, s.354].

Vətəndaş cəmiyyəti ilə demokratiya arasındakı əlaqənin praktikada doğruluq payının yüksək olduğu ifadə edilir.

Liberal demokratik rejimdə dövlət və vətəndaş cəmiyyəti arasında bir tarazlıq yaratmaq vacibdir. Dövlətin rejimin əsas prinsiplərini başqa sözlə "oyun qaydalarını" qoymaq üçün dövlətin kifayət qədər güclü olmadığı bir mühitdə vətəndaş cəmiyyətinin inkişaf edə bilməyəcəyi bir mühitdə demokratiyanı dərinləşdirə bilməyəcəyi iddia edilə bilər. Demokratik dəyərlərin dərinləşməsi baxımından dövlət və vətəndaş cəmiyyəti harmoniya içində olmalıdır. Bir sözlə, bir tərəfdən demokratiyanı yerləşdirməyə çalışan dövlətə vətəndaş cəmiyyətinin dəstək olması, digər tərəfdən də vətəndaş cəmiyyətinin mövcudluğunu davam etdirmək üçün dövlətin demokratik zəmini gücləndirməyi lazımdır.

Bəzi mütəfəkkirlər Şərqi Avropa ölkələrini nümunə göstərməklə vətəndaş cəmiyyəti olmadan demokratiyanın mümkün olmayacağı faktını izah etməyə çalışırlar. Onların sözlərinə görə, Şərqi Avropanın vətəndaş cəmiyyəti ünsürlərinin demokratik bir müxalifətə çevrilməsində liberalizmə istinad etməklərinin böyük bir payı var. Bu təcrübə göstərir ki, vətəndaş cəmiyyəti yalnız liberallaşsa demokratiyaya çevrilə bilər. [5, s.35].

Digər tərəfdən, vətəndaş cəmiyyətinin demokratik potensialının olduğu ölkənin siyasi quruluşlaşmasından, demokratik dəyərlərin güclü və ya zəif olmasından, mədəni iqlimindən, insan materiallarından ayrı düşünmək mümkün deyil. Vətəndaş cəmiyyətinin demokratik potensialını nümayiş etdirməsi üçün siyasi və mədəni demokratiyaya, beləliklə, demokratik bir dövlətin mövcudluğunu təmin etmək üçün demokratik vətəndaş cəmiyyətinin mövcudluğuna ehtiyac var. Bu qarşılıqlı ehtiyacı qəbul etmək və onun ehtiyaclarının yerinə yetirilməsi demokratik prosesin uğurunu artırır.

Vətəndaş cəmiyyətinin güclü olduğu cəmiyyətlərdə demokratiyanın daha sağlam təməllərə oturduğu və vətəndaş cəmiyyətinin mövcud olmadığı və ya dövlət müdaxiləsi üçün açıq olduğu vəziyyətlərdə demokratik hərəkətlərin zamanla avtoritar strukturlara çevrildiyi də bir reallıqdır. Buna görə, güclü bir vətəndaş cəmiyyəti demokratiya üçün zərurət olsa da, vətəndaş cəmiyyəti tək olduğu təqdirdə demokratiya üçün kifayət deyil [3, s.368].

Qərbin siyasi düşüncəsində təbiət dövlətinə qarşı olan mülki, yəni mədəni bir cəmiyyət dövlətin qarşısında deyil, dövlətin qaldırıldığı sosial bazasını ifadə edir. Dövlət və vətəndaş cəmiyyəti arasındakı əlaqələr bir-birinə kömək edəcək bir tərəfdaşlıq əlaqəsində, lakin eyni zamanda digəri üzərində nəzarət funksiyasını da görə biləcək ortaqlıq münasibətləri çərçivəsində görülür. Dövlətdən muxtar olması lazım olan vətəndaş cəmiyyəti, dövlətdən uzaqlaşmaq məcburiyyətində deyil. Vətəndaş cəmiyyətinin dövlətə təsiri dövlətin yerini almaq deyil, onu məlumatlandırma, monitorinq, nəzarət və təzyiqin təsiridir. Dövlətin məhdudlaşdırıcı və şəffaf hala gətirən demokratiyalarda dövlət və cəmiyyət bir-birindən dərin xəttlərlə ayrılmış və bir-birinə qarşı qapalı iki fərqli sahə deyildir. İkisi iç-içə olduğu kimi birincini idarə edən güc və təşəbbüs ikincinin əlindədir. [3, s.369]. Bu mənada vətəndaş cəmiyyəti hüquqi dövlətin hakimiyyəti yolu ilə dövlətin avtoritar rejimə doğru gedə biləcək həddən artıq sərhədləri məhdudlaşdırarkən dövlətdə vətəndaş cəmiyyəti təşkil edən qruplar arasında bir tarazlıq təmin etməklə sosial nizamı düzəldir. Vətəndaş cəmiyyəti və dövləti bir-birinə kömək edən və bir-birini tamamlayan iki qüvvə kimi düşünmək mümkündür.

Dövlət və vətəndaş cəmiyyətinin demokratik prinsiplərə əsaslanan sağlam bir şəkildə fəaliyyət göstərməsi üçün cəmiyyətdə heç bir ictimai qrupun hakim iqtidar olmaması və heç bir dominant ideologiya olmamalıdır. Belə bir strukturun mövcudluğu bir tərəfdən, vətəndaş cəmiyyətinin plüralizasiyasını təmin edir, digər tərəfdən, demokratiyanın həlli və konsolidasiyasına yardım edir.

Sağlam bir demokratiyanın fəaliyyət göstərməsi üçün ictimai formasıyada səmərəli vətəndaş cəmiyyətinin elementlərinin cəmiyyətin bütün hissələrini əhatə etməlidir. Homogen bir cəmiyyətdə demokratiya danışıq mövzusu ola bilməyəcəyi üçün birlikdə yaşamaq mədəniyyətinin meydana gəlməsinə və yerləşməsinə qatqı təmin edən plüralizmin cəmiyyətdə görünən olması lazımdır. Necə ki Tokvill, könüllü təşkilatlar sayəsində cəmiyyətin müxtəlif təbəqələrinin bir araya gələrək paralel maraqlarını müdafiə imkanını tapdıqlarını və bunu həm demokratiyanın ictimai döşəməyə yayılmasına vasitəçilik etdiyi üçün həm də siyasi diqqətsizliyi qabaqlayıb fərdlərin azadlıq şüurunu canlı tutduğu üçün müsbət dəyərləndirməkdədir. [6, s.162].

Bir çoxları da vətəndaş cəmiyyəti içindəki davamlı hərəkətlik, cəmiyyətdə birlik və təşkilatın müxtəlifliyi plüralizmin dərəcəsi müasir dövlətin despotik potensialını həyata keçirmək çətin olacağını iddia edir.

Vətəndaş cəmiyyətinin demokratiyaya təsiri qeyri-hökumət sahəsindəki təşkilatlanmaların sayından və müxtəlifliyini çox danışıq mövzusu meydana gəlmələrini bir araya gələrək bir-birləriylə quracaqları demokratik əlaqələrlə və öz daxili əlaqələrində demokratik dəyərləri mənimsəmiş olmalarıyla mümkündür. Əks təqdirdə, bu cür formalaşmalar avtoritar və ya totalitar siyasətin bir mülki uzadılma olmaqdan o tərəfə gedə bilməyəcəyi açıqdır. Digər tərəfdən, dövlətin qeyri-hökumət üzərindəki təzyiqli davranışı da vətəndaş cəmiyyətinin demokratik dəyərləri kifayət qədər üzə çıxara bilməməyinə və mövcud demokratiyanın formallığa sürüşərək demokratik məzmununu itirməsinə

səbəb

ola

bilər.

Sivil cəmiyyətdə demokratiyanın yaşaması üçün dəstəkləyici bir mədəniyyətə, vətəndaşlar tərəfindən qəbul edilməyə, ifadə, mətbuat, din və mülkiyyət hüquqlarının tanınmasına ehtiyac vardır. Vətəndaş cəmiyyəti elementləri üçün bu şərtlərin və əsasın müəyyənləşdirilmədiyi vəziyyətdə demokratiyanın yerləşməyi mümkün deyil.

Qeyri-hökumət ünsürlərinin demokratik cəmiyyəti meydana gətirmə nöqtəsində vurucu bir güc ola bilməsi, cəmiyyətin tələblərini dövlətə çatdırması, ancaq 'avtonom' bir quruluşa sahib olmaqla mümkündür. Sosial avtonomiyayı təmin edə bilməyən, dövlətə bağlı olan qrupların dövlətin rəsmi ideologiyasının xaricinə çıxması, bu səbəbdən alternativ ifadələr çıxarması çətinləşir. Digər tərəfdən, demokratiya institusional və həyat tərzinə çevrilməsində vətəndaş cəmiyyəti və dövlət münasibətlərinin "etik" bir əsasla malik olması da vacibdir.

Vətəndaş cəmiyyəti və dövlət bu etik təməli görməzdən gəldiyi təqdirdə demokratiyanın möhkəmlənməsində olan dəstəyi çətinləşər.

Vətəndaş cəmiyyətinin demokratiyaya verdiyi xidmətlər dövlət hakimiyyətini nəzarət etmə, dövlətin azlıq bir qrup tərəfindən ələ keçirilməsini qarşısının alınması, iştirakı təmin etmək, demokratik tutumları yerləşdirmək, ictimai ehtiyac və tələbləri formalaşdırmaq, qütbləşmələri yumşaltmaq, yeni siyasi liderləri yetişdirmək və ictimai məsuliyyət səviyyəsini yüksəltmək olaraq sıralana bilər. Digər tərəfdən, dövlət və vətəndaş cəmiyyəti arasındakı münasibətin demokratik dəyərlər üzərində qurulacaq əlaqəni təmin edən bu xüsusiyyətlər sayəsində, təmsil etmək və qanunilik böhranlarının aşılması, çirkəndiyi düşünülen siyasətə dair etik dəyərlərin yenidən çıxarılması təmin edilə bilər.

Vətəndaş cəmiyyəti demokratik mədəniyyətin elementləri olan tolerantlıq, mülayimlik, uzlaşma, əleyhdar görüşlərə hörmət kimi dəyərlərin bütün cəmiyyət laylarına və inzibati mexanizmə yayılmasına xidmət edir. Fərqli ictimai şəxsiyyətlər, yalnız idarəçilərin keyfiyyətlərini məhdudlaşdırmaqla kifayət etməz, eyni zamanda özünə güvənən daha güclü vətəndaşların yetişməsinə də öz töhfəsini verir.

Tokvillin Amerika Birləşmiş Ştatları nümunəsi ilə izah etməyə çalışdığı sistem də vətəndaş cəmiyyəti ilə demokratiya arasındakı əlaqəni ortaya qoyur. Mətbuat azadlığı üzərində etdiyi vurğu mərkəzi rəhbərlikdən çox güclü bir mərkəziyyətçi sistemi müdafiəsi və Amerikadakı həyata keçirilməsini tərifləməsi, siyasi partiyaların əhəmiyyətinə işarə etməyi vətəndaş cəmiyyətinin demokratiyadan mücərrəd olmayan müasir versiyasına yaxın bir dünyagörüşünü tutmuş olduğunun da göstəricisidir.

Vətəndaş cəmiyyəti sahəsindəki qrupların ən kiçiyindən ən böyüyünə qədər bütün fəaliyyətlərini öz təşəbbüsləriylə reallaşdırmaları bu tədbirlərin dövlət tərəfindən heç bir şəkildə yönləndirilməməsi vətəndaş cəmiyyətinin varlığı baxımından çox əhəmiyyətlidir.

Sağlam demokratik vətəndaş cəmiyyətinin inkişafı dövlətin ideoloji deyil, hüquqi dövlət olmağından asılıdır. Bu mənada dövlət bütün vətəndaş cəmiyyəti elementlərinə bərabər baxmalıdır. Onsuz da dövlət tərəfindən müəyyən bir ideologiyanın tətbiqi ideal bir vətəndaş cəmiyyətinin formalaşmasına mane olur. [3, s.372].

Sovet əleyhdarı bir quruluşa sahib olan sosialist Yuqoslaviyada, digər Şərqi Bloku ölkələrinin əksinə dövlət zəif, vətəndaş cəmiyyəti isə son dərəcə güclü idi. Müxalifət lideri Jovic, 1990-cı illərin sonunda Yuqoslaviyada vətəndaş cəmiyyətinin daha az dövlət deyil, daha güclü və daha avtoritar bir dövlət istəyiylə hərəkətə keçdiyini söyləyir. Eyni zamanda Macarıstandakı xarici düşməni hərəkətlər və Estoniyadakı rus mənşəli etnik azlığın hüquqlarını qəbul etməməsinin önündəki vətəndaş maneələr də demokratik rejimə xas prinsiplərin formalaşmadığı ictimai strukturlarda ideal xüsusiyyətlərini itirən vətəndaş cəmiyyətin avtoritar partiya və rejimləri dəstəkləməsi və demokratiya əleyhdarı görünməsi qaçınılmazdır.

Necə ki, Xorvatiyada, Yuqoslaviyanın dağılması dövründəki vətəndaş müharibəsində döyüş cinayəti işlədiyi iddia edilən bir xorvat generalın Birləşmiş Millətlər Məhkəməsi ilk dərəcə dairəsi tərəfindən cəzalandırılması və kütləvi məzarların aşdırılması cəhdləri, ölkənin suverenlik hüquqlarının və müstəqillik döyüşünün ləyaqətinin tapdalandığı səbəbiylə başda qazi dərnəkləri olmaq üzrə bir çox qeyri-hökumət ünsürü tərəfindən nümayişlərlə əngəllənməyə cəhd edilməsi də ideal xüsusiyyətlərini itirmiş qeyri-hökumət elementlərinin avtoritar rejimə verdikləri dəstəyi və dəyişməyə qarşı dirənişlərini göstərməsi baxımından maraqlıdır.

Dövlətə qarşı azadlıq sahələrinin genişləndirilməsi baxımından lazımlı olan vətəndaş cəmiyyətinin yoxluğunda demokratiyanın işləməsində və yerləşməsində böyük çətinliklərlə qarşılaşılacağı açıqdır. Bəzən vətəndaş cəmiyyətində dövlətin müdaxiləsini tələb edən ciddi və qarşısalınmaz münaqişələr var.

Vətəndaş cəmiyyəti anlayışı, 18-ci əsrə qədər cəmiyyətin mədəniləşməsi, başqa sözlə desək, fərd-dövlət əlaqələrinin bir despotun avtoritar rəhbərliyi yerinə hüquq sistemində görə təşkil edilməsi mənasında istifadə edilməkdə idi. Bu anlayış, həm 1980-ci illərdə Latın Amerika, Orta və Şərqi Avropa ilə Sovet İttifaqının da daxil olduğu totalitar və ya avtoritar strukturlardan demokratiyaya keçid prosesində həm də qloballaşmayla birlikdə müasir milli dövlətin içinə düşdüyü böhranı həlli baxımından

yenidən

gündəmə

gəlmişdir.

Sivil, yəni müasir cəmiyyət dövlətin üzərində yüksəltdiyi ictimai bazanı ifadə etdiyi üçün qeyri-hökumət yalnız demokratik dövlətlə deyil, bütün növlərini əhatə edəcək şəkildə müasir dövlətlə üst-üstə düşməkdədir. Nəzəri olaraq mümkün olsa da, praktikada demokratiyanı rədd edən totalitar və avtoritar rejimlərdə ideal mənada vətəndaş cəmiyyətinin (hakim dövlət ideologiyasının olmadığı, qanunun aliliyi prinsipinə əsaslanan könüllü, plüralist quruluşlar) mövcud olmadığı deyilə bilər. [3, s.370].

Praktikada demokratiyanın ön cəbhədə olduğu sistemlərdə vətəndaş cəmiyyəti üçün əsas kimi fəaliyyət göstərəcək və demokratik sistemin birləşdirilməsinə kömək edəcəkdir. Digər tərəfdən, dövlətlə vətəndaş cəmiyyətinin demokratik prinsiplərə söykənən sağlam qarşılıqlı təsiri, dövlətin ideoloji deyil, hüquq xüsusiyyətli olmasına, cəmiyyətdə hər hansı bir hakim ideologiyanın olmamağına və bütün ictimai qruplara bərabər məsafədə dayanmasına bağlıdır.

Eyni zamanda, qeyri-hökumət sahəsindəki siyasi kampaniyalardan, könüllü hərəkətlərə qədər bir çox fəaliyyət içində iştirak edən, ən güclüsündən ən zəifinə birliklərin qurulmasında mütləq aşağıdan gələn proseslərin dəstəklənməsi, bunların dövlət əliylə yuxarıdan nizamlanması lazımdır. Vətəndaş cəmiyyətinin demokratiyaya qatqısı, qeyri-hökumət sahəsindəki təşkilatlanmaların sayı və müxtəlifliyinin yanında, onların meydana gəlmələrinin bir araya gələrək bir-birləriylə quracaqları demokratik əlaqələrlə və öz daxili əlaqələrində demokratik dəyərləri mənimsəmiş olmalarıyla mümkündür.

ƏDƏBİYYAT

1. Hacıadə Ə.H. Demokratiya: gedişi uzun yol. Bakı: Antologiya, 2001, 446 s.
2. Mehdiyev R.Ə. Vətəndaş cəmiyyətinə yol açan ideyalar. Bakı: Şərq-Qərb, 2006, 607 s.
3. Seyfettin Aslan. Sivil toplum ve demokrasi. Süleyman Demirel Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi, 2010, 374 s.
4. Sivil toplum, sosyalizm, demokratiya. İ.İ.B.F. İstanbul, 2005, 230 s.
5. Yıldız Özkan. Sivil Toplum, Demokrasi ve Çoğulculuk, 2004, 92 s.
6. Tocqueville A.D. Democracy in America, New York: Schocken Book.

LİNGVOKULTUROLOGIYA – SONUNCU ELMI PARADİQMANIN TƏRKİB HİSSƏSİ KİMİ

Abasova Nübar
Bakı Dövlət Universiteti

Dilçilikdə paradigma məsələsi 1962-ci ildə Tomas Semuel Kunun məşhur “Elmi inqılabların strukturu” kitabının nəşrindən sonra ortaya qoyuldu. Kun paradigmaya hər hansı bir tədqiqat obyektinə (bizim vəziyyətimizdə dilə) yanaşma tərz, eyni baxış və araşdırmalar ətrafında birləşən elmi birlik kimi yanaşır. “Elmi paradigma elmdə formalaşan vahid ideyalar sisteminə deyilir” [4, səh-3]. Paradigma, adətən, hər hansı elmi konsepsiya və ya hər hansısa alimin ideyaları ilə bağlı olur və bir neçə alimi həmin ideya, metod, prinsip ətrafında birləşdirir.

Dilçilik sahəsində 3 paradigma göstərilir. Bu paradigmalardan biri digərini əvəz etmir, bir-biri ilə kəsişib, hətta bəzi hallarda bir-birini inkar edərək, eyni anda mövcud olurlar.

1. Müqayisəli-tarixi paradigma
2. Sistem-struktur paradigma
3. Antroposentrik paradigma

Müqayisəli-tarixi paradigma XIX əsrdə Avropada sanskritlə tanışlıqdan sonra formalaşmışdır. Qohum dillərin oxşar və fərqli xüsusiyyətlərini üzə çıxarmaq məqsədi ilə fəaliyyət göstərmişdir.

Sistem-struktur paradigma XX əsrdə *Ferdinand de Sössürün* (1857-1913) “Ümumi dilçilik” kursunda irəli sürülmüş ideyalar yayıldıqdan sonra formalaşdı. Bu paradigma dili dəqiq quruluşa malik bir sistem kimi öyrənir. Burada dil vahidlərinin mənaları arxa plana çəkilir. Bu paradigma bu gün də elmi araşdırmaların, dərslək və akademik qrammatika kitablarının tərtibinin əsasında dayanır.

Antroposentrik paradigma tədqiqatçının diqqətinin idrak obyektindən subyektə yönəlməsidir. “Bu paradigmada dil şəxsiyyəti və şəxsiyyət dili analiz edilir” [5, səh- 3].

Hələ XIX əsrin əvvəllərində dil, mədəniyyət və etnos məsələlərini alman alimləri Qrimm qardaşları araşdırmağa başlamışdılar. Elə həmin əsrdə Boduen de Kurtene (1845-1929) demişdir ki, dil yalnız bu dili təşkil edən cəmiyyətin ayrı-ayrı fərdlərinin beynində, ruhunda və psixikasında mövcuddur. Alman alimi Vilhelm fon Humbolt (1767-1835) öz dil nəzəriyyəsində insan və onun mədəniyyəti ideyasını qabardır. Onun fikrincə dil milli ruhun ifadəsidir. Dillər bir-birindən məhz bu mənada fərqlənir və hətta insanların davranışını dil müəyyən edir. Bundan sonra XX əsrin 20-ci illərində alman alimi İohan Leo Vaysberqerin (1899-1985) əsərlərində yeni neohumboltçuluq formalaşır ki, burada ana dili və milli ruhun arasında bilavasitə əlaqələrin olduğunu subut etmək cəhd olunur. “Vaysberqerin fikrinə görə milli şüurun əsasını dünyanın mənzərəsi təşkil edir. Bu mənzərə bütün dil kollektivinin şüurunda mövcuddur. Əsas amil isə ondan ibarətdir ki, milli psixologiyayı müəyyənləşdirən dünya mənzərəsi dil formasında mövcuddur. Yəni milli dil milli psixologiyayı müəyyən edir” [4, səh-6]. Bu ideyaları Amerikada Eduard Sepir (1884-1939) və Benjamin Uorf (1897-1941) kimi dilçilərin yaratdığı dil nisbiliyi nəzəriyyəsində də əks olunur. Onların fikrincə dil formaları davranış qaydalarını hətta milli mədəniyyəti müəyyən edir.

Beləliklə, dil və insan, təfəkkür və işarə, milli dil və milli mədəniyyət problemləri dilçi və alimləri 150 ildən artıq bir müddət ərzində düşündürmüş və nəhayətində XX əsrin 80-90-cı illərində III, **antroposentrik** paradigma formalaşmışdır. Bu paradigmanın mərkəzində insan, onun təfəkkürü, dünyagörüşü və yaratdığı mədəniyyət dayanır.

Antroposentrik paradigma insanı ön mövqeyə çıxarır, dil isə insan xarakterinin ən vacib, aparıcı komponenti hesab olunur. İnsan və onun intellekti nitq prosesi kimi dil və dil fəaliyyətindən xaricdə düşünülə bilməz. Əgər dil bütün idrak proseslərinə müdaxilə etməsəydi, əgər yeni mental məkanlar yaratmaq bacarığına malik olmasaydı, onda insan birbaşa müşahidə qabiliyyətindən kənara çıxıb bilməzdi. (Mental məkan deyərək inikasin elə bir subyektiv diapazonu nəzərdə tutulur ki, bunun çərçivəsində müxtəlif fikri “yerdəyişmələr” mümkün olur [2, səh-75].

İnsanın yaratdığı mətn insan düşüncələrinin hərəkətini əks etdirir, dil vasitələrinin köməyi ilə düşüncənin dinamikasını və onun təqdimat üsullarını cəmləşdirməklə mümkün dünyalar qurur.

Antroposentrik paradigmaya 3 geniş anlayış daxildir.

1. Antroposentrizm
2. Koqnitivizm
3. Lingvokulturologiya

Antroposentrizm aspektinin əsasında insan kainatın mərkəzi və baş verən bütün hadisələrin ali məqsədidir ideyası dayanır. Bu dilçilərin diqqət mərkəzində insan və onunşüurunda əks olunmuş dil dayanır. Koqnitivizm dilin koqnitiv mexanizmini öyrənir və onun əsas tədqiqat obyektini dil və təfəkkürdür. Başqa sözlə, koqnitiv dilçilikdə dil faktları etnosun fəaliyyətinin idrakı nəticəsi kimi öyrənilir. Lingvokulturologiya isə dili adi deyil, mədəni hadisə hesab edir, dillə mədəniyyətin əlaqəsini öyrənir. “Koqnitiv dilçilikdə fərdi konseptə, lingvokulturologiyada isə ümummədəni konseptə müraciət olunur ki, bu da ümummilli şüurla bağlı olur. Fərdi konsepti A.A.Zalevskaya fərdin nitq fəaliyyətinin spontan funksiyası kimi şərh edir. Bu yanaşmaya görə, fərdi konsept fərdin nitq yaradıcılığı ilə bağlıdır. Onun həyat təcrübəsi, emosiyası, fikri aparatı ilə əlaqəlidir” [3, səh-70].

Linqvokulturologiya bir elm kimi XX əsrin 90-cı illərində formalaşmışdır. Elmin gənc olmasına baxmayaraq, artıq orada aşağıdakı istiqamətlər formalaşmışdır.

1. Ayrıca bir sosial qrupun, hər hansı bir mədəni parlaq dövrün etnosunun linqvokulturologiyası: burada konkret hər hansısa linqvokulturoloji situasiya, vəziyyət tədqiq edilir.
2. Diaxronik linqvokulturologiya: burada müəyyən bir zaman kəsiyində etnosun linqvistik və mədəni vəziyyətindəki dəyişiklik öyrənilir.
3. Müqayisəli linqvokulturologiya: burada müxtəlif, lakin bir-birinə bağlı etnosların dil və mədəni təzahürləri araşdırılır.
4. Tutuşdurulmuş linqvokulturologiya: burada bir etnosun nümayəndəsinin baxışında digər bir xalqın mədəniyyəti araşdırılır.
5. Linqvokulturoloji leksikoqrafiya : linqvoölkəşünaslıq və bu sahədə lüğətlərin hazırlanması ilə məşğul olur. Bu istiqamət linqvokulturologiyanın ən çox tədqiqat apararı istiqaməti hesab olunur.

Bir elm olaraq, linqvokulturologiyanın qarşısına aşağıdakı suallar qoyulur: dil və dildəki anlayışların formalaşmasında mədəniyyət necə iştirak edir. “Mədəni mənalar” və onların dil sistemindəki yeri. Bu “mədəni mənalar”ların nitqə və nitq prosesinə göstərdiyi təsir həmin prosesdə nə dərəcədə hiss olunur. Dil şəxsiyyəti və dil daşıyıcısı məsələləri, dil daşıyıcısının mədəni-dil bacarığı məsələsi və onun həlli və s.

Elmin metodologiyası dil və mədəniyyətin qarşılıqlı əlaqəsinin tədqiqində istifadə olunan analitik metodların, əməliyyat və prosedurların cəmidir. Bildiyimiz kimi, linqvokulturologiya dilçilik, mədəniyyətşünaslıq, etnolinqvistika, antropologiya sahələrinin tədqiqat məsələlərini özündə cəmləşdirən bir sahədir. Ona görə də linqvokulturoloji analiz zamanı dilçilik və mədəniyyətşünaslıq metodları vəhdətdə, eləcə də seçilərkən istifadə olunur. Burada “dil və mədəniyyət” semantik mərkəzinin ətrafında birləşən elmi metodlar və münasibətlər tətbiq olunur. V.A.Maslova bunlara kontent-analiz metodunu, freym analizini, təsviri analizi, müsəibə üsulu və s-nin adını çəkir [5, səh-25]. Mətnin linqvokulturoloji təhlili zamanı ənənəvi metodlarla yanaşı, təcrübi-koqnitiv metodlardan da istifadə oluna bilər. Belə metodlardan ən geniş yayılmış olanı definitiv təhlildir. Definitiv təhlil leksik və frazeoloji vahidlər cəlb olunur. Linqvokulturologiyada konsept təhlili də yer alır. Konseptlərin təyini üçün definisiyaya müraciət edilir. Definisiya metoduna görə, sözün mənası onun lüğət izahına bərabərdir. Lüğət definisiyası komponent təhlilinə uyğun gəlir, çünki definisiyanın hər bir hissəsi bir komponentə müvafiq gəlir [1, səh-19]

Linqvokulturologiya elminin obyektı mədəni informasiyanın translyatoru rolunu oynayan dilin, öz xüsusiyyətləri və üstünlükləri ilə birlikdə mədəniyyətin və dildən istifadə edərək bu mədəniyyətin yaradıcısı insanın qarşılıqlı əlaqəsinin tədqiqidir.

Predmeti isə kultur fonda simvolik, məcazi və metoforik mənəldə ehtis, faktiki insan şüurunun nəticələrini ümumiləşdirən, miflər, əfsanələr, ritualar, folklor və dini mərasimlər, poeziya və nəsr, bədii mətnlər, atalar sözləri və məsəllər, frazeoloji birləşmələr, idiom və ibarələrdə sabitləşmiş dil vahidləridir. Özündə mədəni informasiya daşıyan dil vahidləri linqvokulturologiyanın predmeti ola bilər. Buna görə də elmin tədqiqat predmeti çoxşaxəliliyi ilə seçilir.

Elmin əsas anlayışları: hələ gənc olmasına baxmayaraq, linqvokulturologiya elm sahəsi kimi dilçiliyə bir sıra yeni termin və anlayışlar gətirmişdir. Bunlara linqvomədəniyyət, linqvokulturoloji sahə, dünyanın dil mənzərəsi, mentalitet, linqvokulturoloji konsept, mədəni mənə və s. anlayışlar aid edilə bilər.

Dil-mədəniyyət problemi kontekstində konsept əsas tədqiqat vahidlərindən biri sayılır. Konsept dil və mədəniyyət müstəvisində şüurda yer alan çoxşəxsiyyətli mental quruluşdur. Konseptin mərkəzində dəyər durur. Çünki mədəniyyətin öyrənilməsində dəyər prinsipi əsas yer tutur. Linqvokulturoloji konseptlərdə söz və ya açar söz konseptin adı funksiyasını yerinə yetirir. Ümumiyyətlə, verballaşmış konsept ayrıca bir sözdə deyil, dilin semantik məkanında yerləşir.

Dünyanın dil mənzərəsinin tipologiyası dil əlamətinə əsaslanmalıdır. Bu baxımdan linqvomədəniyyətlər müxtəlif etnoslu komplekslərdir. Onlar insanların milli mənsubluğa görə birləşmiş mədəni-dil təyinatlarını təqdim edir. Əsasında bir dil duran linqvomədəniyyətlər (məsələn, ingilis dili Britaniya və Amerika linqvomədəniyyətində) olsa da, onların müvafiq aləmin dil mənzərəsi ilə üst-üstə düşməsi mümkün deyildir. Bu fakt dili mütləq quruculuq qüvvəsi olmaqdan kənaraşdırır. Dünyanın dil mənzərəsi mədəni-tarixi proseslərin təsiri ilə transformasiya olunur və mentalitet prizmasında parçalanır.

Linqvokulturologiyanın mərkəzi kateqoriyalarından biri olan «mentalitet» termini alman dilindəki «mentalitat» sözündəndir. Xalqın, sosial qrupun və ya fərdin psixi, intellektual, ideoloji, dini, estetik xüsusiyyətlərinin toplusunun mədəniyyətdə, dildə, davranışda üzə çıxması və dünyaqavramıdır. Mentalitet milli koqnitiv, emotiv və davranış stereotiplərinin çoxluğu [1, səh-19].

Yuxarıda qeyd olunanları ümumiləşdirsək belə bir qənaətlərə gələ bilərik ki, linqvokulturologiya kompleks elmi-tədqiqat sahəsi olaraq, dillə mədəniyyətin qarşılıqlı əlaqəsinə və qarşılıqlı təsnifini verbal formaya gətirilmiş mədəni məzmun daşıyan mental vahidlər prizmasından öyrədir. Elm sahəsi hələ çox gənc olduğundan bu elmin sabit kriteriyaları müəyyən edilməmişdir. R.M.Frumkinanın təbircə desək, tədqiqat işləri əksərən müəllifin subyektiv baxışlarını əks etdirdiyindən hələ ki, nəticələrin qiymətləndirilməsi obyektiv sayıla bilməz.

ƏDƏBİYYAT

1. Bayrmova A.M. Linqvokulturoloji vahidlər və onların iyerarxiyası, Humanitar elmlərin öyrənilməsinin aktual problemləri jurnalı, Bakı, 2016, №2
2. Əliyeva S.H. İntellekt sosial-fəlsəfi problem kimi, “Bakı Universitetinin Xəbərləri” jurnalı Sosial-siyasi elmlər seriyası Bakı, 2014 №1
3. Hacıyeva N. Müstəqillik dövrü azərbaycan ədəbiyyatında türkçülük konsepti, “Terminologiya məsələləri” jurnalı, Bakı, 2014. №1
4. Piriye E.R. Koqnitiv dilçilik üzrə praktikum, Bakı, 2012 (103 s)
5. Маслова В.А. Лингвокультuroлогия. Москва, 2001 (208 с)

TURİZM INFRASTRUKTURUNUN İNKİŞAFININ DÖVLƏT TƏNZİMLƏNMƏSİ

Gülınar Səmədova

AMEA İqtisadiyyat İnstitutu

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İ.Əliyev qeyri-neft sektorunun ölkənin sosial-iqtisadi siyasətinin əsas prioritet istiqaməti adlandırılmışdır. Azərbaycanın güclü iqtisadiyyatı vardır. Biz ona çalışmalıyıq ki, sənayenin qeyri-neft sektoru, xidmət sektoru və turizm inkişaf etsin. Turizm gəlirlərin daimi mənbəyidir. Sadəcə olaraq, infrastruktur olmalıdır. Yollar, aeroport, əlbəttə ki, digər infrastruktur layihələri - su, kanalizasiya, qazlaşdırma, elektroenerji, mehmanxanalar və yüksək serviz olmalıdır.

Turizm ölkənin sosial-iqtisadi inkişafının katalizatoru olmaqla ayrı-ayrı ərazilərin, regionların inkişafı üçün təkan rolunu oynayır, investisiyaların axınına aktivləşdirir, yeni iş yerləri yaradılır, yerli məhsullar istehsalını stimullaşdırır, mehmanxana kompleksinin və digər infrastruktur obyektlərin tikintisini tələb edir.

Azərbaycanda turist infrastrukturunun inkişafı mühüm əhəmiyyət kəsb etməklə, daha ciddi layihələrin olmasını, bu isə öz növbəsində müxtəlif infrastruktur obyektlərinin və elementlərinin inkişafı üçün xeyli vergi güzəştləri tələb edir. Turizm infrastrukturunun inkişafının

intensivləşdirilməsi turizm industriyasından daxil olan mənfəətin əhəmiyyətli dərəcədə artmasına səbəb olur ki, bu da ölkənin iqtisadi qüdrətinin və əhalinin maddi rifahı halının yüksəlməsinə səbəb olur.

Deməli, turizm infrastrukturunun kompleks inkişafı, turizm industriyasının əsası olmaqla, yalnız dövlət dəstəyi olmaqla, mümkündür ki, bu da investisiya axını, həmçinin daxili və xarici turizmin inkişafını aktivləşdirir.

Turizm-ölkənin tam hüquqlu –sabit fəaliyyət dairəsidir. Lakin bu məqsədə çatmaq üçün turist fəaliyyətinin dövlət tənzimləməsinin güclənməsi, eyni zamanda dövlətlə təsərrüfat subyektləri arasında münasibətlərin tənzimlənməsi üçün kompleks – tədbirləri sistemidir.

Turizm fəaliyyətində çoxsaylı təsərrüfat subyektləri iştirak edirlər və bunun nəticəsində dövlətin vəzifəsi-onun fəaliyyətini stimullaşdırmaq, planlaşdırmaq, əlaqələndirmək, turizmin daha yaxşı inkişafı üçün normativ-hüquqi bazanın təkmilləşdirilməsini tələb edir.

Turist bazasının inkişafında dövlət tənzimləyici, hərəkətverici qüvvədir. Dövlətin funksiyalarına turizm sahəsində dövlət siyasəti, ölkənin imicinin formalaşması, turistlərin təhlükəsizliyinin təmin edilməsi, turizm sahəsində elmi tədqiqatların aparılması, standartlaşdırma və turizm fəaliyyətinin lisenziyalaşdırılması, turist obyektlərinin bərpası və yeni turist obyektlərinin tikilməsi infrastrukturun investisiyalaşdırılması, keyfiyyətli xidmət sisteminin yaxşılaşdırılması və s.

Hər bir ölkədə turist fəaliyyətinin dövlət tənzimlənməsi müxtəlif formada həyata keçirir. Əksər xarici ölkələrdə turist fəaliyyətinin tənzimlənməsi dövlət və xüsusi sektorun birgə iştirakı ilə həyata keçirilir. Beynəlxalq Turist Təşkilatının (BTT) keçirdikləri tədqiqatların nəticələri göstərir ki, beynəlxalq turizmin inkişafında dövlətin dəstəyi ilə xüsusi təşkilatların iştirakı əhəmiyyətli dərəcədə artmışdır.

Qeyd etmək lazımdır ki, Azərbaycanda turizm sferasında xüsusi turist infrastrukturunun inkişafında dövlətlə təsərrüfat obyektləri arasında yeni münasibətlərin yaranması mənbələri mövcuddur və bunlar sinerji və qarşılıqlı əlaqəyə əsaslanır. Bu münasibətlər dövlət-xüsusi əməkdaşlığın yaranmasında ifadə olunur. Lakin tədqiqatlar göstərir ki, Azərbaycanda praktiki olaraq ondan istifadə olunmur. Yüksək səviyyədə Dövlət-Xüsusi Tərəfdaşlığın yayılması göstərir ki, onlar ölkə iqtisadiyyatına pozitiv təsir göstərilir. Xüsusən, bu özünü daha çox büdcə defisiti və maliyyə - iqtisadi böhran dövründə dövlət büdcəsinə 15-16% qənaət etməyə imkan verir.

Dünya praktikasında dövlət – xüsusi tərəfdaşlıq ikili xarakterə malikdir. **Birincisi**, bu dövlətlə biznes münasibətlər sistemi olub, milli, beynəlxalq, regional, şəhər, bələdiyyənin iqtisadi və sosial inkişafın əsas aləti kimi istifadə edilir. **İkincisi**, dövlət orqanları və xüsusi şirkətlərə birgə reallaşan konkret layihələr, dövlət xüsusi tərəfdaşlığın köməyi ilə regionlar və bələdiyyələrin, büdcə vəsaitlərinə xeyli qənaət etməklə öz problemlərini daha səmərəli, keyfiyyətli və tez həll edə bilirlər.

Dövlət xüsusi əməkdaşlığa dair tam formulirovkası Ümumdünya Bankı verir: Dövlət –Xüsusi Tərəfdaşlıq dedikdə, bu publik və xüsusi tərəflər arasında məhsul istehsalı və infrastruktur xidməti göstərmək, əlavə investisiya cəlb etmək məqsədi ilə müqavilə bağlanması, daha mühüm isə büdcə maliyyələşdirilməsinin səmərəliliyinin artırılması məqsədilə bağlanan müqavilələrdir.

2015-ci ildə Asiya İnkişaf Bankının İdarəetmə Şurasının Asiyada xüsusi infraqurkura həsr edilmiş iclasda Azərbaycan Maliyyə Naziri demişdir: “2006-cı ildən 2015-ci ilə qədər Azərbaycan infraqurkunun inkişafına o, cümlədən sosial infraqurkunun yaradılmasına 30 mlrd dollar vəsait sərf edilmişdir. Hal-hazırda Azərbaycan infraqurkunun inkişafına investisiya qoyur, lakin hər bir ölkənin maliyyə ehtiyatları hədsiz deyildir. Ona görə də, əlavə kapital qoyuluşunun cəlb edilməsi tələb olunur. Dövlət – xüsusi tərəfdaşlıq modeli bu problemin həlli yollarından biridir. Lakin hər şeydən əvvəl müvafiq qanunvericilik və bu əməkdaşlığın hüquqi bazası yaradılmalıdır.

Dövlət-xüsusi mülkiyyətin daha geniş inkişaf etdiyi Filippin və İndoneziyanın qabaqcıl təcrübələrinin öyrənilməsi tələb olunur. Həmin ölkələrdə dövlət-xüsusi tərəfdaşlığı tənzimləmək üçün xüsusi orqan fəaliyyət göstərir.

ABŞ, Kanada, Böyük Britaniya, Yaponiya, Almaniya, Fransa, İtaliya və s. kimi inkişaf etmiş ölkələrin 900-də çoxu layihənin təhlili göstərir ki, iqtisadi müqavilələrin dövlət-xüsusi mülkiyyət tərəfdaşlığı göstərir ki, belə tərəfdaşlıq nəqliyyatda (avtomobil yollarında, dəmir yolunda, aeroportlarda, portlarda, boru kəmərlərində) və sosial infraqurkunda (səhiyyə, təhsil, suyun təmizlənməsi, qaz təchizatı və s.) və digər sahələrdə müdafiə, hərbi sənaye obyektlərində səmərəli tətbiq olunur. Burada nəqliyyat infraqurkunu liderlik edir, onun arxasında sosial infraqurkura gəlir.

Beynəlxalq praktikada çoxsaylı dövlət və xüsusi sektora tərəfdaşlıq əlaqələri olan müxtəlif modellər, formalar və növlər mövcuddur.

ABŞ-da dövlət-xüsusi tərəfdaşlığın aşağıdakı təsnifatlar növü mövcuddur: “İstismar və məzmun”, “İstismar və məzmun və idarəetmə”, “Layihələndirmə, tikinti və istismar”, “Layihələndirmə, tikinti, maliyyələşdirmə, istismar və təhvil” və s.

Lakin bütün bunlarla bərabər, göstərmək lazımdır ki, dövlət-xüsusi tərəfdaşlığın heç bir layihəsi digərini təkrarlamır. Bundan başqa, Azərbaycanda dövlətlə təsərrüfat subyektləri arasında münasibətlərin tənzimlənməsi daha mühüm əhəmiyyət kəsb edir və bununla əlaqədar olaraq dənizdə çoxfunksiyalı Şimal-Cənub və TRASEKA (Tarixi transkontinental Böyük İpək Yolunun dirçəldilməsi) həyata keçirilir. Bundan əlavə, Azərbaycanın regionalın sosial-iqtisadi inkişafına dair Dövlət proqramları, turist infraqurkuna dair planlar reallaşır. Bu layihələrin reallaşdırılmasının əsas təşəbbüskarı Azərbaycan dövlətidir.

Hazırda Azərbaycanda turizm sferasında dövlət tənzimləməsinin müsbət təcrübəsi vardır və turizm sferasında dövlət-xüsusi tərəfdaşlıq əsasında investisiya qoymağın səmərəli mexanizmi formalaşmışdır. Belə ki, respublikada xarici ölkələri investisiyaya cəlb etmək üçün dövlət-xüsusi tərəfdaşlıq mexanizmindən istifadə etmək üçün böyük maraq vardır. Bu əməkdaşlıq nəticəsində Azərbaycan - Rusiya, Koreya, ABŞ, İngiltərə, Türkiyə investisiya layihələri reallaşdırılır. Bu layihələrin reallaşdırılması üçün dövlət yol çəkir, infraqurk obyektləri yaradır, bütün kommunikasiyanı təşkil edir, xüsusi sektor isə öz növbəsində turizm obyektlərinin inkişafına investisiya qoyur.

Turizmin inkişaf təcrübəsi sübut edir ki, hətta inkişaf etmiş ölkələrdə turizmin inkişafında əsas amil infraqurkunun və bunların yaradılmasına böyük investisiya tələb olunur. Infraqurkunun təkmilləşdirilməsi ölkədə beynəlxalq turizmə əhəmiyyətli təsir göstərir. Turizm kompleksinin inkişafında əsas çətinliklərdən biri təbii ziddiyyətlərdir: “Turizmin inkişafı infraqurkunun inkişafını - infraqurkunun inkişafı investisiya-investisiya onun geri qaytarılmasını və onun həcmnin artırılmasını, həcmnin, riskinin azaldılmasını tələb edir.

Turizm sektoruna investisiyalar xüsusi, dövlət sektorlarından və beynəlxalq təşkilatlardan daxil olur. Həqiqətən, dövlət tərəfindən turizm edilən kömək, turizmin ölkə iqtisadiyyatında mühüm rol oynadığını göstərir. Turizm çox kəskin rəqabəti olan dünya əhəmiyyətli, riskli, məsul əhəmiyyətli biznes növüdür. Bu bizneslə məşğul olmaq üçün milyard dollar kapital qoyuluşu və onun geri qaytarılması üçün böyük səbir lazımdır. Ona görə də, dövlət şəxsi tərəfdaşlıq layihəsinə. İnvestor investisiyalarının geri qaytarılmasına əmin olmalıdır. Onlar layihələrin reallaşması nəticəsində, istifadəyə verilməli obyektlərdən əldə olunan gəlirlər hesabına təmin olunmalıdır.

Bununla bərabər, dövlət təsərrüfat subyektinə mütləq tərəfdaş olmalıdır. Lakin bununla bərabər, dövlət yalnız müqavilədə göstərilmiş məbləği ödəməlidir. Bu öz növbəsində regionu yaxşı tanıyan yerli sahibkarları cəlb edir, obyektlər səmərəli istifadə olunur, həmçinin xüsusi və orta biznesin inkişafına səbəb olur. Bazar iqtisadiyyatı şəraitində milli iqtisadiyyatın inkişafı dövlət-xüsusi tərəfdaşlığın forma və modellərinin aktivləşdirilməsi, turizmin səmərəli mexanizmlərinin qarşılıqlı əlaqələrinin güclənməsi turizmin kompleks inkişafına səbəb olur.

Dövlət-xüsusi tərəfdaşlıq layihələrinin səmərəli həyata keçirilməsi üçün dövlət və xüsusi tərəfdaşlar arasında risklərin məhdudlaşdırılması mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Bununla bərabər, dövlət - xüsusi tərəfdaşlıq modellərinin alınmayan çoxlu modelləri

tərəfdaşlar arasında razılaşmaların pozulması nəticəsində yaranır və bunların hər biri günahı digər iştirakçının üzərinə artır. Xüsusən bu risk dövlət – xüsusi tərəfdaşlığın sosial infrastruktur sferasının inkişafında xüsusi nəqliyyat infrastrukturunda daha yüksəkdir. Nəqliyyat axınlarının proqramlaşdırma çox çətinidir. Lakin dövlət xüsusi tərəfdaşlığın təcrübəsinin nəticəsi göstərir ki, Azərbaycanda qəbul edilmiş dövlət proqramları və hüquqi aktlar sosial sferada infrastrukturun inkişafını sürətləndirmək qabiliyyətinə malik deyildir. Lakin dövlət proqramlarında bunun üçün mühüm tədbirlər müəyyən edilmişdir.

Dövlət – xüsusi tərəfdaşlıq layihələrinin müvəffəqiyyətlə həyata keçirilməsi üçün dövlətlə xüsusi tərəfdaşlar arasında risklərin bölüşdürülməsi mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Göstərmək lazımdır ki, dövlət – xüsusi tərəfdaşlıq proqramlarının yerinə yetirilməməyinin əsas səbəblərindən biri tərəfdaşlar arasında olan razılaşmaların pozulmasıdır, bu halda iştirakçılardan hər biri digər tərəfin üzərinə artır. Yüksək risk sosial infrastrukturun, xüsusən nəqliyyat infrastrukturunun yaradılmasında yaranır, ona görə ki, nəqliyyat axınlarının proqnozlaşdırılması çox çətinidir.

Lakin dövlətin xüsusi tərəfdaşlıq proqramları göstərir ki, bu proqramlar və mövcud qanunçuluq bazası sosial infrastrukturun inkişafını sürətləndirmək imkanına malik deyildir. Buna görə də, dövlət proqramlarında infrastruktur inkişaf etdirmək üçün mühüm tədbirlər göstərilmişdir. Eyni zamanda xüsusi sektorun məhdud çərçivəsində göstərilmişdir və onun səlahiyyətlərinə uzunmüddətli ödəmə müddəti olan kapitaltutumlu sahələri daxil deyildir. Bu funksiyalara tənzimləmə və idarəetmə, turist infrastrukturunun inşası, istismarı və onların səmərəli idarəedilməsi funksiyaları daxildir. Dövlət – xüsusi tərəfdaşlıq layihələrinin genişləndirilməsində əsas problem idarəetmədə vahid koordinasiya mərkəzinin olmamağıdır.

Qeyd etmək lazımdır ki, bazar münasibətləri şəraitində dövlət – xüsusi tərəfdaşlığında əsas rol iqtisadi maraqlar oynayır. Eyni zamanda turizm sferasında yerli, regional orqanların və təsərrüfat subyektlərinin iqtisadi maraqları çox vaxt uyğun gəlir.

Dövlət orqanlarının regionlarda maraqlarına aşağıdakıları aid etmək olar: regional və yerli büdcələrin formalaşması, ərazidə iqtisadi sabitliyə nail olunması və prioritet sahələrin inkişafı, əhalinin gəlirlərinin və həyat keyfiyyətinin yüksəldilməsi. Deməli, bu maraqların mahiyyəti göstərilən infrastruktur xidmətlərinin keyfiyyətinin yüksəldilməsindən ibarətdir. Turist müəssisələrinin iqtisadi maraqları reallaşan layihədən stabil gəlir əldə etməkdən ibarətdir. Deməli, turist müəssisələri, potensial istehlakçıların bütün maraqlarını ödəyərək, əhalinin məşğulluğu artır, bununla da sosial ehtiyaclarla məsrəflər azalır. Bununla əlaqədar olaraq iqtisadi maraqlar da anlaşılmazlıqlar vardır. Turizm sferasında dövlət və sahibkarlıq strukturları arasında mühüm problem təbii resurslardan səmərəli istifadə olunmasıdır.

Göstərmək lazımdır ki, Azərbaycanın bəzi regionlarında (Abşeron, Göygöl, Lənkəran, Zaqatala, Şəki, Şamaxı, İsmayıllı, Qusar, Qala, Qax, Naxçıvan, Salyan və s.) təbii ehtiyatlar, milli parklar, (dünya əhəmiyyətli) tarixi abidələr vardır. Bu regionlar qorunan təbii ərazilərdən və burada təsərrüfat subyektləri ilə dövlət subyektlərinin maraqları tez-tez toqquşur. Bu problemi tez həll etmək üçün region ərazisində istehlak olunan təbii - rekressiya və turist obyektlərinə turist rentası tətbiq edilməlidir. Bundan əlavə, turist – rekressiya resurslarının mühafizəsi üçün təsərrüfat subyektlərinə və ekoloji layihənin maliyyələşdirilməsinə kömək etmək lazımdır.

Dövlət - xüsusi tərəfdaşlıq – müxtəlif növ infrastruktur sahələrinin büdcədən kənar investisiyaların cəlb edilməsində mühüm mexanizmlərdəndir. Belə mexanizmlər turist kompleksi üçün daha maraqlıdır, dövlətlə biznesin tərəfdaşlıq münasibətləri turist infrastrukturuna sahəsində daha aktiv iştirak edir. Belə olan halda, mühəndis və kommunikasiya infrastrukturunu maliyyələşdirir, xüsusi sektor mehmanxana tikir, texnikanı təmin edir və s. Azərbaycanın hər bir regionunda turist sahəsini inkişaf etdirilməsi məqsədi ilə həmin ərazinin regional xüsusiyyətləri və turist infrastrukturunun investisiya cəlbediciliyini nəzərə almaqla dövlət xüsusi tərəfdaşlıq modelini formalaşdırır.

Turizm infrastrukturunun üç növünü (sosial, istehsal və institutsinal) birləşdirir. Deməli, Azərbaycanda turizmin inkişafı turist infrastrukturunun qarşılıqlı əlaqəsi ilə bilavasitə əlaqədardır. Azərbaycanda turizmin inkişafı, infrastrukturun yaradılması ilə qarşılıqlı əlaqədədir və bu turist müəssisələrinin vaxtında və yüksək keyfiyyətli xidmətinə təkan verir.

Dövlət xüsusi tərəfdaşlığın dünya təcrübəsi göstərir ki, əksər obyektlərdə turizm dövlətlə biznes arasında tərəfdaşlığın əsas sferalarından biridir. Dövlət köməyi olmadan turizm biznesini inkişaf etdirmək mümkün deyildir. Ona görə də, dövlət və biznesin qarşılıqlı əlaqədə olması vacibdir.

ƏDƏBİYYAT

1. <http://ru.president.az/> - prezidentin rəsmi saytı.
2. Varnavskiy V.Q Dövlət-özəl tərəfdaşlıq: nəzəriyyə və praktika / V.Q Varnavski, A.V Klimenko, V.A Korolev və s. // 2010, 287 s.
3. <https://www.hrw.org/en/news/2016/05/09/> - Asiya İnkişaf Bankı.
4. The University of Melbourne. Department of Civil & Environmental Engineering. National PPP Forum — Benchmarking Study, Phase II. Report on the performance of PPP projects in Australia when compared with a representative sample of traditionally procured infrastructure projects. 2008. 17 December.
5. The National Council for Public-Private Partnerships. Types of Partnerships. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.ncppp.org/ppp-basics/types-of-partnerships/>
6. Vinogradova M.V., Mazaev N.P. və s. Regional Turizm Kompleksi İnfrastrukturunun İnkişafı üçün Strateji Planlaşdırmanın əsasları. - Moskva: Marketing, 2012, 98 s.
7. Hesabat “QDİƏT ölkələrinin davamlı iqtisadi inkişafında dövlət-özəl tərəfdaşlığın rolu”. Cənab Musa Quliyev, Azərbaycan Komitəsinin üzvü. Mətn 17 sentyabr 2012-ci ildə Ankarada İqtisadi, Ticarət, Texnologiya və Ətraf Mühit məsələləri üzrə Komitənin 39-cu iclasında nəzərdən keçirilmiş və təsdiq edilmişdir.
8. 2002-ci ildə Ekoturizm üzrə Kvebek Deklarasiyası // <http://www.dl.bsu.by/file.php/407/Mezhdunarodnyesoglasheniya/quebek.htm>.
9. Krivoruchko L.V. İqtisadiyyat və turizm: bazar şəraitində qarşılıqlı təsir və inkişaf mexanizmi / L.V Krivoruchko, AP Skrypkin. - Azov: Nəşriyyat. - "GIVTS" MMC-də, 2000, 185 ilə.

ONOMASTİK FRAZEOLOGİYANIN LİNQVOKULTUROLOJİ ASPEKTLƏRİ

Aysu Mirzəyeva
Bakı Dövlət Universiteti

Dilin frazeoloji vahidlərinin (FV) müəyyən qismi dil daşıyıcılarının mədəniyyəti, həyat tərzi, məişəti, mentaliteti ilə bağlı semantik yük daşıyır. Frazeologizmlərdə milli mədəniyyətin izləri vardır ki, bu linqvokulturoloji markerlər ciddi linqvistik araşdırmalar və etimoloji təhlil prosesində aşkara çıxarıla bilər. Onomastik vahidlərin, onimlərin milli mədəniyyətlə bağlılığını özündə saxlayan komponent olması işçi fərziyyəsini irəli sürməklə FV-ləri linqvokulturoloji aspektdən tədqiqatə cəlb etmək düzgündür.

Frazeoloji vahid sabit leksik tərkibi, qrammatik quruluşu, müvafiq dil daşıyıcılarına məlum mənası ilə səciyyələnir. Frazeologizmin mənası onun komponentlərinin mənasından çıxır. Frazeologizmlər bütün dillərdə olduğu kimi onların dil universalisi kimi qəbul edilməsi heç bir şübhə doğurmur və frazeologizm universalisi mütləq və ya implikativ universalidir. Mütləqlik bütün dillərdə və bu dillərin müxtəlif inkişaf dövrlərində mövcudluğuna bağlıdır. Əgər frazeologizmlər dil universalisidirsə, onların təsnifində onomastik frazeologizmlər qrupunun mövcudluğu da daxili universalidir. Xüsusi adların dil mənasında fərdi mənalılığı əlaməti onlara predmetik kateqoriyası sahəsinə köçürür, xüsusi adlar da ümumi adlar kimi predmet sinfinə aid olur, bu sinfin hər bir elementinin fərdiliyini əks etdirir. Bununla belə, ümumi adlarda fərdiliyin ifadəsi ilə xüsusi adlarda fərdiliyin ifadəsində fərqlilik vardır.

Xüsusi adlar sistemi bu sistemə daxil olan bütün eynitəbətli subyektlər və obyektlərin bir- birindən fərqləndirilməsinə xidmət edir. Əgər „dağ“ , „dəniz“ , „meşə“ , „ada“ ümumi isimləri coğrafi obyektləri ayıran və cinsi, bütün eynitəbətli sinfi ifadə edən addırsa, həmin sinfə daxil olan iki müxtəlif obyekti fərqləndirmə cinsin konkret növünü əlavə leksik vahidlə təyin etmə əsasında aparılır, nəticədə analitik quruluşa malik xüsusi ad yaranır. Məsələn, Aralıq dənizi, Xəzər dənizi; Nargin adası, Pir-Allahı adası və s. . Meşədəki bütün qovaq ağaclarının hər birinə ayrıca ad- xüsusi ad verilmirsə, hər bir şəxsin özünün adı vardır. Məsələn, Həsən, Məmməd, Cəfər, Səkinə, Kinəvəs və s.

Xüsusi adlara xas olan bu spesifikasiyalar belə adlar sistemində onların daşıyıcıları ilə bağlı əlavə məna çalarları əldə olunma imkanını yaradır, bir sıra adların arxasında daha çox adam tərəfindən tanınan konkret subyektlərin və ya obyektin durması hadisəsi baş verir.

Xüsusi adlar- onimlər də müxtəlif siniflərə, məsələn, antroponim, zoonim, hidronim, fitonim və s. bölünür və bu cür qruplar ayrılıqda tədqiqat materialı kimi çıxış edərsə, belə onimlərin daxil olduğu frazeologizmlər də fərqli siniflər təşkil edirlər. Ümumi „onomastik frazeologizmlər“ adı altında birləşən vahidlərin hər biri tərkibdəki konkret xüsusi ad əsasında kulturoloji mənə qazanır.

Dünyada yaşayan insanlar müxtəlif etnosları, millətləri təşkil edirlər və insanlar arasında iki cinsə ayrılma bölgüsü vardır. Ona görə də şəxs adları iki əlavə informasiya daşıyıcısı olur: 1) milli mənsubluq informasiyası; 2) cinsi mənsubluq informasiyası.

Şəxs adlarındakı milli mənsubluq informasiyası adı daşıyan şəxsin milli mənsubluğunu həmişə dəqiq təyin etmir. Müxtəlif millətlərin nümayəndələrinə eyni adın verilməsi halları da kifayət qədər geniş yayılmış hadisə olsa da, burada müəyyən spesifik cəhətlər vardır ki, bu, bir tərəfdən konkret etnosun adqoyma ənənələrindən qaynaqlanır, ikinci tərəfdən, adqoymada subyektlərin amilin təsiri ilə əlaqələndir.

Onomastik frazeologizm tərkibindəki xüsusi ad- onimə görə xalqın tarixi, ədəbiyyatı, mədəni ənənələri, məişəti və s. ilə bağlı məlumatı özündə daşıyır. Qeyd olunanlar xüsusi adları linqvokulturoloji markerlərə çevirir. Fərdin ingilis, türk, alman, fars, talış, bolqar, çex olmasına dair informasiyanın linqvokulturoloji və ya etnolinqvistik məlumatlılıq dərəcəsi aşağı olmaqla yanaşı, ümumi səciyyə daşıyır. Yəni fərdin ingilis olması bəllidirsə, ingilislərə şamil edilən ümumi keyfiyyətləri ona da aid etmək imkanı vardır. Fərdin qadın cinsinə aidliyi də qadın cinsinə aid ümumi keyfiyyətləri ona aid etməyə əsas verir. Belə hallarda fərdiləşdirmə yüksək səviyyəyə çıxır.

Tərkibində şəxs adları olan frazeologizmləri müxtəlif meyarlar əsasında təsnif edirlər [2; 3; 4]

İngilis dilinin antroponimik frazeologizmlərinin aşağıdakı tematik bölgüsü vardır:

- məşhur şəxslərin adları ilə əmələ gələn;
- mifoloji adlarla əmələ gələn;
- milli adlar sistemində məhsuldar olan adlarla olanlar;
- tərkibində Bibliya adları olanlar;
- əbədi əsər qəhrəmanlarının daxil olduğu frazeologizmlər

Bu bölgü başqa dillərin antroponimik frazeologizmləri üçün də ya tamamilə eyni şəkildə, ya da cüzi dəyişmə ilə məqbuldur. Məsələn, məsələyə Azərbaycan dilinin antroponimik frazeologiyası prizmasından yanaşsaq, burada Bibliya adları yerinə Qurani- Kərimdən gələn adları istifadə etməliyik. Eyni zamanda onu da qeyd etmək lazımdır ki, tərkibində Bibliya adları olan frazeologizmlər Azərbaycan dilinin onomastik frazeologiyaya qatında da müşahidə edilir. Elə ingilis dilinin antroponimik frazeoloji sistemində də İslamla bağlı komponentləri olan vahidlər qeydə alınır. Belə vəziyyəti doğuran səbəblərdən biri dini təlimlərin ümumbəşəri səciyyə daşmasıdır, digər səbəb onomastik frazeologiyaya sistemində alınmaların da ayrıca lay təşkil etməsidir. Alınma layda fərqli etnosların mifologiyasından gələn onomastik frazeoloji vahidlər də topla əmələ gətirir. Qeyd olunanlar konkret dilin onomastik frazeologiyasının tematik təsnifinin mümkün qruplarının həm sayında, həm də sistem mənsubluğunda fərqli cəhətlərin mövcudluğu fikrini irli sürməyə əsas verir. Onu da göstərmək lazımdır ki, təsnifat sinfinin eyniliyi mümkün olsa da, bu sinfə daxil olan frazeoloji vahidlərdəki xüsusi adların başqalığı şübhəsizdir. Təhlil və tədqiqat prosesində bu fərqlərin aşkara çıxarılması həm linqvokulturoloji xüsusiyyətlərin, həm də ümumi meyillərin aşkara çıxarılmasında əhəmiyyətli rol oynayacaqdır.

İngilis dilinin frazeoloji sistemində tərkibində görkəmli şəxsiyyətlərin adları olan frazeoloji vahidlərin say çoxluğu müşahidə olunur. Bu qrupa daxil olan antroponimik frazeoloji vahidlərin 9 alt tematik qrupunu ayırmaq mümkündür: 1) dövlət xadimlərinin adları ilə formalaşanlar; 2) alimlərin adları ilə əmələ gələn; 3) incəsənət xadimlərinin adları ilə yarananlar; 4) filosofların adları ilə düzəldən; 5) idmançıların adları ilə olanlar; 6) tərkibində yazıçı, şair adları yer alanlar; 7) din xadimlərinin adları ilə formalaşanlar; 8) hərbiçilərin adları ilə düzəldən; 9) aktyor, mühəndis və s. adları olan frazeologizmlər.

Sonuncu yarımqrup bir qədər ümumi mahiyyət daşıyır və burada fərqli sahələrdə tanınan şəxslərin adları qeydə alınmışdır.

Göstərilən yarımqruplara daxil olan antroponimik frazeologizmlərdən bəzilərini təhlilə cəlb edək.

İngilis dilindəki Switt Witham, Tricy Dick, Old Harry, John Hancock, father Abraham, to sham Abraham, Princ Albert (Prince Albert Coat), Brother Jonathan, Augstane Age, Bismark Herring və s. frazeologizmlərində tanınmış dövlət xadimlərinin adları yer almışdır.

Augustan Age frazeologizmi ədəbiyyat və incəsənətin intibahı anlamını verir. Buna baxmayaraq, frazeoloji vahid müxtəlif sahələrdə, istiqamətlərdə sıçrayışlı inkişafı ifadə etmək məqamında istifadə olunur. Antroponimik frazeologizmdəki Augustan əslində Britaniyanın dövlət xadiminin adı deyildir. Oktavian Avqust Roma imperatoru olmuşdur və onun hakimiyyəti dövründə ədəbiyyat və incəsənət sürətlə inkişaf etmişdir. Nəticədə Augustan Age (Avqust əsri) ədəbiyyat və incəsənətin qızıl əsri hesab olunur. XVIII əsrin əvvəllərində Britaniya ədəbiyyatının inkişafında sürətli inkişaf və yenilənmə baş vermişdir. Bu dövr Britaniya ədəbiyyatının özünəməxsus cəhətlərindən biri də Avqust (Augustan) əsrinin (e.ə. I əsrin sonu- b.e. I əsri) Roma müəlliflərinin əsərlərinə xas xüsusiyyətlərin nəzərə alınmasıdır. Əslində ingilislər mövcud frazeologizmi təkrar nominasiya edərək onu öz ədəbiyyatlarının XVIII əsrini ifadə edən bir vahidə çevirmişlər. Frazeoloji vahid ingilis dilində yalnız ədəbiyyatın inkişafı ilə bağlı işlədilmir. Müəyyən şəxs özünün işlədiyi sahədə qısa müddətdə ardıcıl uğurlar qazandıqda onun haqqında „Avqust əsri yaşayır“ ifadəsinə dilə gətirirlər.

Bismark Herring- yemək adı anlamında işlədilir. Almanların маринованный сельд- dən hazırladıqları yeməyin adıdır. Rəvayətə görə, balıq satan tacirlərdən biri alman kansleri Otto Fon Bismarka bir çəllək маринованный сельд göndərmişdir. Ondan bişirilmiş yemək Bismarkın o dərəcədə xoşuna gəlmişdir ki, o, adının bu yeməyin nominasiyasında istifadə olunmasına etiraz etməmişdir. İngilis dilinə alman

dilindən keçmiş frazeologizmdir və onun tərkibindəki antroponim də Britaniyanın tanınmış dövlət xadiminin adı deyildir. İngilis dilində xoşa gələn yeməyi tərifləmək məqamında işlədilir.

Big Ben- Böyük Ben- Londonda parlament binasının üzərindəki nəhəng zəngli saatın adıdır. Britaniya dövlət xadimi ser Benjamin Hollun rəhbərliyi altında 1856- cı ildə quraşdırılmışdır. Ona görə də saatın adında Benjamin antroponiminin ixtisar və ya qısaldılmış variantı „Ben” istifadə edilmişdir. Saatın adını bildirən müstəqim mənada və məcazi mənalarda işlədilir. Bir predmetin nəhəngliyini, möhkəmliyini göstərmək məqamında dilə gətirilir. Ədəbiyyatda müstəqim mənada işlənməsinə dair kifayət qədər çox nümunələr vardır. Məsələn, „MacGreqor listened to Big Ben terminating the hour with a deliberate stroke- Mak Qreqor parlament qülləsindəki Biq Ben saatının müntəzəm və təntənəli səsinə qulaq kəsildi.”

Qeyd etmək lazımdır ki, ingilis dilinin razeoloji sisteminin, o cümlədən də onomastik frazeologiyasının zənginləşməsində Amerika ilə bağlı olan, Amerika ingilis dilində yaranmış vahidlər xüsusi rol oynamış və oynamaqdadır. Ona görə də, ingilis dilinin onomastik frazeologiyasında Amerika dövlət xadimlərinin adları olan antroponimik frazeoloji vahidlər az deyildir.

Brother Jonathan- 1) əsl amerikalı 2) ABŞ dövləti. Bu frazeoloji vahidin tərkibindəki antroponim ABŞ-ın Konnektikut ştatının qubernatoru Jonathan Trumbell-in adıdır. Bu şəxsi ABŞ prezidenti Vaşinqton „Brother Jonathan” adlandırmışdır. „Not content with his own native religious machinery, the British bourgeois to Brother Jonathan, the greatest organizer in existence of religion as a trade, and imported from America revivalism”- Özünün məxsusi dini aparatı ilə kifayətlənməyən ingilis burjuaziyası „qardaş Jonatan” a- dövrün dini çaxnaşmalarının böyük təmsilcisinə müraciət etdi, revivalizmi Amerikadan ixrac etməyə başladı.

„All Sir Garnet” antroponimik frazeologizmindəki ad Britaniya hərbi komandanı Yolsli Qarnetin adından götürülmüşdür. XIX- XX əsrlərdə yaşamış hərbi komandir iştirak etdiyi döyüşlərdə heç bər taktiki səhvə yol verməmiş, həmişə uğurlar qazanmışdır. Frazeoloji vahid „hər şey qaydasındadır” mənasını verir.

„Occat’s Razor”- frazeoloji vahidi „Okkat ülgücü” kimi tərcümə olunur, „lazımsız olan hər şeyi kəsib tullamaq” mənasında istiaad olunur. Uilyam Okkat XV əsr ingilis filosofudur. O, qənaət prinsipi və qənaət prinsiplərinə aid əlsəfi əsər yazmış, həm əsərdə izafi olan hər şeyi ixtisar etməyin yollarını göstərmişdir.

Morton’s Fork- Morton rəngli. Bu frazeologizmdə XV əsrin sonlarında Kentberinin arxiyepiskopu və İngiltərənin lord konsleri olmuş şəxsin Con Mortonun soyadı istifadə edilmişdir. Frazeoloji vahidi həm tərkibində dövlət xadimi, həm də din xadimi olan yarımqruplara aid etmək mümkündür. Con Morton İngiltərədə vergi siyasətini işləyib hazırlamışdır. İki alternativ yoldan hər hansı birinə üstünlük vermək meyarı olmayan halda seçim etmək təəssüratı yaradan qayda „Morton çəngəli” adlandırılmışdır. İki yoldan birini heç bir vasitəyə əsaslanmadan seçmək zamanı öz frazeoloji vahiddən istifadə edilir.

Tərkibində şəxs adı olan frazeoloji vahidlər Azərbaycan dilinin frazeoloji sisteminə də qeydə alınır. Lakin Azərbaycan dilinin frazeologiyası onomastik frazeologizmlərlə ingilis dilində olduğu kimi zəngin edilir. Azərbaycan dilində Bəhlul – Dana/ Danəndə Bəhlul, Hor oxuyan Molla Pənah olmaz, Qaçaq Nəbi, qor Koroğlu, Yusif Peyğəmbər xeyrə yozsun, Koroğlu arşını, Ovçu Pirim, Füzuli məndən oğurlayib, Şərqin Rafaeli, Kefli İsgəndər, Mirzə Səfər, Molla Nəsrəddin və başqa antroponimik frazeoloji vahidləri vardır.

„Füzuli məndən oğurlayib” frazeologizmində dahi Azərbaycan şairinin adından istifadə olunmuşdur.

Frazeologizmi Azərbaycan dramaturqu Cəfər Cabbarlı yaratmış, daha doğrusu, ifadəni özünün „Almas” əsərində işlətməmişdir. Əsərdə Şərif şeirlərini Almasa oxuyanda, Almas: „Mən bu şeiri ya Füzulidə görmüşəm, ya da” deyəndə Şərif onu sözünü bitirməyə qoymamış, „onda yəqin Füzuli məndən oğurlayib” cavabını vermişdir. Frazeologizm özündən müştəbeh olan, əslində isə qabiliyyətsiz adamlar haqqında deyilir. Bu baxımdan frazeologizmdəki „məndən” komponenti dəyişkəndir, səndən, ondan, filankəsədən variantları mümkündür. [Adilov 1988, s.352]

Şərqin Rafaeli- XV əsr Azərbaycan rəssamı Kəmaləddin Behzadə aid epitetdir. Məlumdur ki, İtalyan rəngkarlıq sənətinin ən görkəmli nümayəndələrindən biri Rafaeldir. Onun „Скитин Мадоннасы” əsəri dünyanın ən məşhur rəsm əsərlərindən biri sayılır.

Kəmaləddin Behzad Şah İsmayılın sarayında təşkil olunmuş rəssamlıq məktəbinə rəhbərlik etmiş, Nizaminin poemalarına çəkdiyi miniatürlərlə tanışmışdır.

Antroponimik frazeoloji birləşmənin tərkibindəki ad başqa xalqı təmsil edən incəsənət xadiminə məxsus olsa da, dünyada məşhur olan rəssamın adı olduğundan fərqli dil daşıyıcılarının frazeoloji sisteminə istifadə edilmişdir.

Frazeologizm ilk dəfə Behzadə verilmiş epitet sayılsa da, sonradan ümumiləşmiş istedadlı Şərq rəssamlarına aid edilmişdir. Frazeoloji vahid əks mənada da işlədilir. Çəkdiyi rəsm əsəri heç bir dəyər kəsb etməyən şəxsə istehza ilə „Şərqin Rafaeli” deyilir. [Adilov 1988, s.352]

Koroğlunun arşını. Bu frazeoloji vahiddə türk xalqlarının qəhrəmanlıq داستانının qəhrəmanı Koroğlunun adı işlənmişdir. Dastana görə, Koroğlu tacirlərdən aldığı parçaları ölçərkən həqiqi ölçüsü bir arşından çox böyük olan ölçüdə istifadə edərmiş. Rəvayətə görə, bu ölçü 3 metrə bərabər olmuşdur. M. Adilov göstərir ki, „Qubadlı və Zəngilan rayonları sərhəddində Cavanşir ata günbəzindən başlanan bir düzənlik vardır. Bu düzəngah „Koroğlu arşını” adlandırılır. Guya Koroğlu malı alanda düz boyunu bir arşın hesab edərmiş.” [Adilov 1988, s.200]. Təbii ki, bu cür eyniləşdirmədə şişirtmə göz qabağındadır. Frazeologizm uzunluq ölçüsünü şişirtmə inamında işlədilir və onun normadan artığına işarə edir.

Tərkibində şəxs adları olan və müxtəlif sistemli dillərin frazeoloji sisteminə aid olan frazeoloji vahidlərin təhlili göstərir ki, belə vahidlərdə müxtəlif dövrlərdə yaşamış real şəxslərin adları konsentuallaşdırma məqsədi daşıyır, sosial- mədəni hadisələrin verballaşdırılmasını əhatə edir. Qeyd olunan tipli frazeologizmlər xalqın tarixi, mədəniyyəti və adətləri ilə bağlı kulturoloji informasiya daşıyır. Semantikasında mədəniyyətin uzunmüddətli inkişaf prosesinin əlamətlərini, amillərini əks etdirən belə frazeoloji vahidlər mədəni komponentləri və stereotipləri özündə cəmləşdirərək nəsilədən nəsilə ötürür.

ƏDƏBİYYAT

1. Ульман С. Сематические универсалии// Новое в лингвистике. Вып. С, Москва, Прогресс, 1970, с.250-299
2. Куних А.В. Курс фразеологии современного английского языка. Москва, Высшая школа, 1996, 381 с.
3. Aithison J.Words in the Mind: An Introduction in the Mental Lexicon. Oxford; New York, Basil Blackwell, 1994, 290 p.
4. Beans S. Symbolic and Pragmatic Semantics. Chicago, University of Chicago Press, 2005,450 p.
5. Adilov M. Qanadlı sözlər. Bakı, Yazıçı, 1988, 440 s.

ECOLOGICALLY PURE COMPOSITE PREPARATION

Rustamli N.O.

Azerbaijan State Oil and Industrial University

Application of modified oligomer based composite materials in various industries shows that, using them as a coordinator is possible to prepare protective cover, adhesive composition ,etc. purpose compositions.

In the research, phenol-formaldehyde oligomer (PFO) was first synthesized by a known method and its main findings were studied (1-4)

Then the phenol-formaldehyde oligomer was modified by the organic compound of chlorine. Purpose of phenol-formaldehyde oligomer modification is to remove its incomplete aspect of high content of phenol and formaldehyde and its fragility, as well as increase the stickiness and heat resistance.

In case of the phenol-formaldehyde oligomer comprises 13-15% of the free phenol and 10,8-12,2% of formaldehyde, it causes certain difficulties during its processing and exploitation.

In order to eliminate the deficiencies phenol-formaldehyde oligomer is modified with chlorinated in weak alkaline environment. The modification product sooligomer is white and powdered merger. Sooligomer is a good solution in acetone, alcohol, tetrahydrofuran, dioxane and dimethylformamide but is not soluble in water benzene. Structural reaction that occurs when the sooligomer is thermally reinforced happens according to timetylene ether in the formation of macromolecules. The presence of the free hidroxymethyl group in the fixed sooligomer can be used as a co-ordinator to get different compositions. The basic physical, mechanical properties of the fixed, modified sooligomer were investigated. For comparison the basic indications of the unmodified phenol-formaldehyd oligomer of the same conditions were studied. (5)

Basic physical-chemical and physical-mechanical indicators of unmodified and modified phenol-formaldehyde oligomers

No.	Indicators	Unmodified PFO	Modified PFO
1	Component structure, %		
	Chlorine	-	9.8
	Carbon	68.4	64.3
	Hydrogen	9.2	6.2
2	Free phenol dose, %	13-15	0.48
3	Free formaldehyde dose, %	10.8-12.2	9.4
4	Dose of hydroxyl groups, %	9.8-11.6	11.8
5	Dose of methylol groups, %	10.4-12.6	8.2
6	Softening temp, °C	60-65	85
7	Density, kg/ m ³	1180-1200	1245
8	Stability of adhesion, MPa	1.82-1.97	2.8
9	Heat resistance due to the VIK, °C	105-106	124

It appears from the table that the main indicators of phenol-formaldehyde oligomer modified by organic compound of chlorine sufficiently improved. While preparing a cover composition wood floor was used as a filler. The study of the cover composition, prepared in different proportions of wood floor indicates that sooligomer: when the ratio of wood floor is 90:10 the performance indicators of the composition are satisfactory.

References:

1. Кноп А., Шейб В. Фенольные смолы и материалы на их основе. М.: Химия, 1983, 271 с.
2. Наибова Т.М. Фенолоформальдегидные олигомеры модифицированные бензогуанамином, бензиламином и бензамидом. / Автореферат дисс. на соискание ученой степени канд. хим. наук. Б.: 1987, 17 с.
3. Наибова Т.М. Химия и технология получения модифицированных фенолоформальдегидных олигомеров и композиций на их основе. // Известия высших технических учебных заведений Азербайджана. Б.:2000, № 3-4, с. 63-71.
4. Кастерина Т.Н., Калинина Л.С. Химические методы исследования синтетических смол и пластических масс. М.: Госхимиздат, 1963, 284 с.
5. Энтелис С.Г. Реакционноспособные олигомеры. М.: Химия, 1985, 303 с.

AZƏRBAYCAN DİLİNDƏ SİTATIN MƏTNQURUCULUĞUNDA ROLU

Xəyalə Abdullayeva

Mingəçevir Dövlət Universiteti

Mətnin formalaşmasında sitatın böyük rolu vardır. Bu mətnqurucu funksiyasını doğurur. Bu funksiyanın çoxcəhətli mexanizmi mövcuddur.

Sitat mətnin progressiv funksiyasını yerinə yetirir. Mətnin progressiyası eyni istiqamətli faktır. Mətnin progressiyası onun həcmi və informasiya kəmiyyətini gücləndirir. Sitat mətnin ümumiləşdirmə funksiyasını da yerinə yetirir.

Sitat və informasiya. Sitat mətdə informasiyanın inkişaf vasitələrini müəyyənləşdirir. Əsas mətnlə sitat informasiyanın paralel inkişaf vasitələrini təşkil edir. Bunlardan biri informasiyanın zəncirvari vasitələridir. İkincisi isə paralel əlaqə vasitəsidir. Sitatlaşmış mətdə zəncirvari və paralel əlaqə ilə bir- birinə bağlanır.

Sitat mətnyaradıcı funksiyanı yerinə yetirir. Həmin funksiya nəinki mətnin strukturunu, eləcə də onun fikir, informasiya, mətdəxili əlaqələrini dərk etməyə, anlamağa kömək edir. Adətən cümlənin bütün mətdə yerləşməsi (yerləşdiyi yer) mikrotəmanın ya əvvəlində, ya da sonunda olur.

Sitat mətnin ümumiləşdirici funksiyasını yerinə yetirərək əvvəldə mətn yaradır.

Sitat mətdə közeziya vasitəsi kimi özünü göstərir.

Sitatın mətdəki funksiyaları içərisində avtostimullaşmış mətnqurucu funksiyası əsas yerlərdən birini tutur. Sitat bir tərəfdən, mətni genişləndirərək stimullaşdırır, digər bir tərəfdən isə yeni informasiyanı bitişdirir, artırır, çoxaldır. Həmçinin də mətnin komponentləri arasında əlaqə vasitəsi olur.

THE CONCEPT OF "HOSPITALITY INDUSTRY" AND ITS CHARACTERISTICS

Ayan Mirzayeva
Baku State University

In recent decades, international tourism has made a giant leap, turning into one of the largest and most profitable sectors of the world economy. It accounts for 7% of total investment, 5% of all tax revenues and a third of world trade in services. International tourism has a huge impact on key sectors of the economy, such as transport and communications, trade, construction, agriculture, consumer goods, acting as a catalyst for socio-economic development. It provides employment for more than 250 million people, that is, every eighth employee in the world.

According to R. Baimer, hospitality is the secret of any caring service. Care, shown in relation to the guest, the ability to perceive the needs of the client, elusive, but so obvious features in the behavior of the employee. According to R. Baimer, the hospitality industry is a collective concept for the numerous and diverse forms of entrepreneurship that specialize in the market of services related to the reception and servicing of guests ... There is no list of all the main activities that it covers. But we can distinguish the following main areas: catering, accommodation, transportation and recreation (recreation).

Today, the hospitality industry is a powerful economic system of the region or a tourist center and an important component of the tourism economy. The hospitality industry consists of various means of collective and individual accommodation: hotels, hotels, motels, youth hostels and hostels, apartments, tourist shelters, as well as the private sector involved in the accommodation of tourists. The hotel industry as a type of economic activity includes the provision of services and the organization of short-term accommodation in hotels, motels, campsites and other accommodation facilities for a fee.

The structure of the hospitality industry includes hospitality itself, as well as travel and tourism.

Actually, hospitality (hospitality in the narrow sense of the word) includes the food sector and the accommodation sector. Travel and tourism, in turn, involve entertainment and recreation, transport, agencies and tour operators.

I.V Zorin and V.A Kvartalnov propose the following definition: "Hospitality is a harmonious combination of the production of tourist services, the comfort of the recreation environment and the courteous behavior of the attendants in order to meet the needs of guests with guarantees of their safety, physical and psychological comfort ... Hospitality - the most important consumer property of the tourist product: the ability to let the client feel that they are happy with him, show him respect and courtesy with dignity. "

The concept of "hospitality industry" is as many-sided and, therefore, difficult to define, as is the concept of "hospitality". The modern models of the hospitality, leisure and tourism industry, presented above, clearly show the ambiguity of the conceptual definition of the content and boundaries of the hospitality industry, as well as the complexity of its correlation with the tourism industry and the leisure industry.

According to G.Page's apt expression, hospitality is the first and most important thing for a person. Hospitality is a philosophy of behavior, but the industry is already a service for reward. The hospitality industry, according to D. Webster, is a sphere of entrepreneurship, consisting of such types of services that are based on the principles of hospitality, characterized by generosity and friendliness towards the guests.

However, B.L Soloviev and L.A Tolstova believe that the main component of the hospitality industry is not the list of the above activities, but the basic principle of hospitality: "The consumer is always right!" This principle is the main criterion for effective activity in the hospitality business

The hospitality industry is developing under the influence of a number of factors that can be divided into two groups - external and internal. External are determined by the impact of components of the surrounding reality, not related to the functioning of the hospitality industry. Internal factors are directly related to the specifics of the organization and operation of hospitality industry enterprises. External factors include: politico-legal, travel security, economic and financial, cultural, infrastructural, communication, demographic, trade development, new and emerging technologies.

Political and legal factors. If the state is interested in developing the tourism industry, this is expressed in the general concept of priority development of the hospitality industry, the adoption of legislative and regulatory acts that stimulate and regulate the development of tourism and hotel industry, as well as in financial and economic measures to maintain and develop the infrastructure of accommodation, construction of hotels and the development of industry hospitality.

Travel safety factor. As tourism develops, security issues take an increasing place. For tourists in developed countries, it has become the norm to expect from the government of countries interested in receiving guests, the implementation of appropriate measures to ensure the safety of life and health of tourists in places of rest, accommodation facilities and transport. Travelers are concerned about the sanitary condition of accommodation facilities and catering facilities in the countries visited.

Economic and financial factors. The hospitality industry is influenced by both macroeconomic and microeconomic factors. Macroeconomic instability, rising unemployment and inflation are a major concern for society, and this often leads to the fact that the population prefers to refrain from tourist trips. In countries where tourism revenues make up a significant share of GDP, investments are directed to the construction of new hotels and the improvement of tourism infrastructure. The level of prices for tourist services is considered as one of the important factors determining the choice of a place of rest. In the issues of financial regulation for tourism, the most important are the exchange rate, simplicity and availability of foreign exchange.

Cultural factors. The cultural environment is one of those resources that leads to the generation of mass tourist flows. Tourists visit certain places of world cultural value. Tourists are also interested in the life and way of life of other peoples, that is why the performance of a local choir, ensemble, elements of folk life, folklore, folk games, games, entertainment, holidays is of interest to them. In this regard, accommodation companies often rely on the organization of sightseeing and animation and entertainment programs aimed at contacting tourists with the cultural heritage of the destination.

Socio-demographic factors have a great influence on the development of the hospitality industry. As a result of the growing population of the world, the tourist potential of the world. Demographic factors also include: the ever growing mutual interest of people in different countries having a common history and culture; increased demand for participation in specialized trips of persons.

For the development of the hospitality industry, the most important are the age, the family and the social composition of the population. Differences in the age of the composition of the travelers led to the emergence of specialized accommodation facilities for young people, middle-aged and elderly people. The social status of tourists leads to the emergence of hotels of different types. An important factor is the family composition of travelers, which has caused the emergence of hotels for families with children, a flexible system of discounts for tourists traveling families, etc.

Infrastructure and communication factor. The state of transport, accommodation and food infrastructure is of great importance for tourism. From the position of the hospitality industry, for the development of the international tourism destination. Tourists and hotel guests.

Development of trade. The propensity to tragoLOGY is typical for almost all tourists without exception, wishing to take souvenirs, national products, handicrafts, printed matter, maps, sports equipment, clothes from the region or country. Most of the accommodation companies have and are in the structure of a complex hotel hotel as well as in the hotel complex. separate additional services.

Technological factors. Advances in scientific and technical progress are in the use of the hospitality industry, and in particular in such areas as transportation, distribution systems and consumer information. The development of telecommunication technologies has led to the creation of computerized reservation systems, which allow you to book places in the means of accommodation on-line. Global distribution systems provide easy access to millions of users: now the consumer can compose a tour package, make the necessary reservation and travel on the route he has developed.

A significant impact on the growth of tourism and the expansion of its social base. The special place in the tourist activity is occupied by the accommodation and food industry. The level of the hotel and restaurant service plays an important role in the service of foreign tourists. But the tourism industry, and in particular the accommodation and food industry, is subject to fluctuations in demand for tourist services during the year, which undoubtedly leads to an increase in the costs of accommodation and food and increasing their services.

In addition to external factors that determine the development of international tourism, it is necessary to identify and specify a fairly large group of intra-industry factors, which include: improving the hotel product; development of hotel services; creation of hotel chains and associations; development of distribution systems; labor force factor; marketing factors.

Perfection of the hotel product. The hotel product is the most important element of the tourist product. In this regard, much attention is paid to the quality and further modernization of the hotel product. The quality of the hotel product largely depends on the state of the environment and infrastructure, in this respect the role of tourism organizations: regional tourist administrations, government structures, professional associations, which can combine efforts to create an atmosphere of hospitality, attract the necessary investments.

Development of the sphere of hotel services. Now the hotel business has turned into one of the most profitable segments of the tourist market. Hotel services are increasingly presented as a complex hotel product that provides the tourist with the maximum number of amenities multiplied by the hospitality and hospitality of the staff. The autonomous existence of hotel enterprises has long been replaced by the process of integration of hotels with transport, communications, tour operators and travel agents, excursion and animation-and-entertainment organizations.

Marketing is one of the main elements of the activity of any accommodation enterprise, aimed at receiving tourists and providing them with competitive and quality services. Well-designed marketing strategy of the hotel is the key to its success in developing its business and winning a competitive battle. At the same time, in the center of marketing of any hospitality enterprise there should be a consumer of hotel services - a tourist.

A special place is occupied by the factor of seasonality. The factor of seasonality has a very significant effect on the functioning of any accommodation company, since hotels depend, first of all, on the power of tourist flows to the destination. There are three groups of factors influencing seasonality of service: natural climatic; features of the type of tourism; features of labor and leisure of consumers.

Season for a particular tourist area is considered to be the period of the year when the monthly number of arriving tourists exceeds their average monthly number for the year. In the case of the existence of two seasons (most often summer and winter), there are inter-seasonal periods between them. At the highest in the year, the term "hot season" is used (red, high); the period of almost complete absence of tourists is usually called a "dead season" (blue, low).

If we consider seasonality in more detail, then we can talk about the existence of five seasons during the year. Peak season is observed for a small period of time - most often, one-two summer weeks. It is characterized by a maximum influx of tourists to the destination. Peak season is usually allocated in the hot (high) season, characterized by a significant influx of tourists to the destination and continues in different regions of the world from two to three weeks to three to four months.

In a number of regions of the world (including Russia), the so-called off-season is singled out, which corresponds to the spring and autumn seasons of the year. For this time, a fairly low influx of tourists into the destination and specialization in certain types of tourist activity are characteristic. So, off-season allows to develop therapeutic, sports, extreme, educational, business, scientific tourism, but almost always excludes the possibility of organizing beach tourism.

In the winter season, there is a significant decrease in the tourist flow and comes the so-called blue or low season. There is a "buyer's market", when the producers of hotel services are forced to reduce prices to a minimum level to attract additional tourists. At the same time, the concept of the blue season is highly relative, since during this period, the development of winter types of tourism is possible: sports, skiing, and extreme, adventure, and therapeutic.

Within the blue season, there is a dead season (lasting 2-3 weeks), characterized by a virtually complete lack of tourist inflow to the destination and turning around for most hotel companies in countries or areas specializing in tourism, downtime and losses. And only the competent policy of the hotel, together with travel agencies, can attract tourists to the destination during the dead season.

The negative consequences of seasonality can be attributed to the fact that during most of the year most of the places in hotels are almost unclaimed. To attract tourists out of season or for the development of another winter season, accommodation companies are forced to conduct a flexible pricing policy or to develop new services. The expansion of the season is facilitated by the provision of business services - organization of conferences, seminars, meetings.

Four models of hospitality.

The European model seems to be the hospitality of the "high flight" and high reputation. In addition, the European hotel market is the most common and developed. The distinctive features of European hospitality can be called:

- * The desire of European hotels to reduce the room capacity, which enhances the individualization of customer service;
- * The main advantage of hotels is not in luxury, but in exquisite and stylish interiors, high reputation and fame, high-quality service;
- * The most expensive hotels are located in unique places and buildings, in the historical centers of cities;
- * The tradition and exactingness of expensive hotels in relation to the guests;

- * automation of European hotels does not replace personal relationships with a guest;
- * stronger than anywhere else in Europe is expressed hotel segregation, which leads to the fact that a guest of an expensive hotel will never face in the lobby with a guest of another social status;
- * However, the European hotel market is distinguished by the diversification of the offer - from cheap roadside hotels to extremely expensive luxury hotels.

The Asian model of hospitality is the opposite of the European one, which is reflected in the Asians' love for luxury, ostentatious wealth, gigantism. It is in Asia that the highest (Shanghai), the most roomy (Bangkok) and the most luxurious (Dubai) hotels in the world are located. If in Europe the hotel category is inversely proportional to its capacity, then in Asia it is the opposite. The distinctive features of Asian luxury hotels are:

- * The most favorable location;
- * large area of rooms and public facilities;
- * high capacity;
- * luxury and wealth of interiors and especially hotel exteriors;
- * Low (in comparison with Europe) cost and availability of services;
- * the ability to use a variety of infrastructure and additional services;
- * wide distribution of the "AN inclusive" and "Ultra all inclusive" service systems.

The American model of hospitality has features of both the European model and the Asian one. So, in the centers of the largest American cities, luxury hotels are spread, meeting the requirements of typical European hotels (style, small size, individual service). On the other hand, the main resorts and tourist centers of the country are built up by hotels, externally and internally reminiscent of Asian (large capacity, luxury, huge infrastructure).

The Eastern European hospitality model stands apart from the European one because of the large share of post-Soviet hospitality industry enterprises, and also, as in the American model, the neighborhood of hotels typical for both European and Asian models. On the other hand, the modern stage of the development of the hotel market in the post-Soviet space of Europe is characterized by the construction of new accommodation facilities, typical for both Europe and Asia.

Conclusion

The essence of the provision of services in the hotel business consists, firstly, in the immediate provision of special accommodation facilities - hotel rooms, and, secondly, in the service provided by the hotel staff (reception and decoration of guests, cleaning of the premises, porter services, etc.).

The success and profitability of the hotel business is influenced by a huge number of factors. At the same time, only in aggregate will they bring the expected efficiency, since the human factor plays the largest role in the hotel business. Therefore, for hotels, first of all, it is not so much the quantity of services rendered as their quality that matters.

Only high-quality services can create comfortable conditions for guests. The level of comfort in the hotel business is made up of such criteria as the condition of the hotel's room fund, the building as a whole, the availability of convenient access roads, technical equipment and information support, availability of catering facilities and much more.

In the hotel business, as in no other, there are clear criteria for the world level. Classification of hotels by the number of "stars" establishes the necessary set of services and their quality, which must match the hotel.

Today such a notion is widespread - the hospitality industry. It is not enough to provide a bed, even in the most comfortable room - you need to offer the maximum number of services according to world standards. Business people are annoyed by the slow service, concerns this restaurant or telephone service. They believe that saving minutes, receive additional dividends.

ƏDƏBİYYAT

1. Aliev E. N. Tour Operating: Organization of Activities: 2005
2. Hotel and restaurant business, tourism: Collection of normative documents: Ed. Phoenix, 2009.
3. Hotel and restaurant business, tourism: Collection of normative documents: Proc. Phoenix, 2004.
4. Janjugazova E. A. Marketing in the hospitality industry. - Moscow: Academy, 2005.
5. Kabushkin, NI Management of hotels and restaurants: a textbook for universities, 2009.
6. Kosolapov, A.B. Technology and organization of tour operator and travel agency activity: a textbook for universities Knorus, 2008.
7. Kuskov A.S. Hospitality: a study guide. - Moscow: 2008.
8. Skobkin, SS Management in Tourism: a textbook 2007.
9. Trukhanovich, L.V. Cadres of travel agencies, tour operators, excursion bureaus: Sat. official and industrial instructions 2008.
10. Economics and organization of tourism. International tourism. Ed. U.V. Zabaeva, I.A. Ryabovoy, E.L. Drachevoy. - Moscow:2007.

EKSTREMAL ŞƏRAİTLƏRİN SOSIAL-PİSXOLOJİ XÜSUSİYYƏTLƏRİ

Sehrizat Imanova

Bildiyimiz kimi həyatımız müxtəlif situasiyalardan ibarətdir. Bu situasiyaların hər biri fərdin inkişafına təsirini göstərir və bu situasiyalarda fərd şəxsiyyət kimi formalaşır. Zamanla bir çox situasiyaları biz mənimsəyirik, belə situasiyalarda davranış forması vərdiş halını alır, və bu situasiyaları rahatlıqla yaşayırıq. Ancaq bəzi situasiyalar varki adət etdiyimiz situasiyalardan həyat üçün təhlükəli olması, insanı çıxılmaz vəziyyətə salması və s. xüsusiyyətləri ilə fərqlənir. Bu situasiyalar anıdan baş verir, fərd belə situasiyalara hazırlıqlı olmur, tez qərar verməli olur, bildiyi davranış formasından kənara çıxmalı olur, həyatı və başqalarının həyatı üçün məsuliyyət daşıyır. Belə situasiyalara Ekstremal situasiyalar deyilir.

Məqələdə ekstremal situasiyaların geniş izahı verilir. Bu situasiyaların öyrənilməsinin səbəbləri və vacibliyi göstərilir. Bu situasiyaların fərdin psixi sağlamlığına təsiri öz əksini tapır. Bu situasiyaların öyrənilməsinin həm bu situasiyaların nəticələrinin aradan qaldırılması, həm insanların belə situasiyalara hazır olması, həm də bu situasiyalarda fəaliyyət göstərən insanların psixi sağlamlığını qorumaq yollarının müəyyənəşdirilməsi baxımından əhəmiyyətindən bəhs edilir.

DANIŞIQ AKTI NƏZƏRİYYƏSİNDƏ ÜNSİYYƏTİN YARANMASI VƏ ONUN NƏTİCƏSİNİN FƏLSƏFİ ASPEKTLƏRİ

Məmmədli Aysel
Azərbaycan Dillər Universiteti

Təqdim edilmiş məqalədə müəllif danışiq aktı nəzəriyyəsində ünsiyyətin yaranması və onun nəticələrinin fəlsəfi tərəflərini araşdırmışdır. Məqalədə ilk növbədə danışiq aktı barədə məlumat verilir. Bununla yanaşı dil vasitəsi ilə yaranan ünsiyyət prosesindən bəhs edilir. Ünsiyyətin tərfi, onun məqsəd və vəzifələri eyni zamanda növləri barədə məlumat verilir. Müəllif ünsiyyətin yaranma tələbatı barədə araşdırmalar aparmışdır. Tədqiqat işində müəllif ünsiyyətin funksiyalarından bəhs edir və onun iki növünü ayırd edir. Ünsiyyətin bir sıra növləri haqqda məlumat verilir və əsas olaraq ünsiyyətin “nitq” vasitəsilə həyata keçməsi barədə danışılır. Məqalədə bir sıra dilçi və filosofların danışiq aktı nəzəriyyəsində ünsiyyətin yaranma prosesinə yanaşma tərzlərindən bəhs edilərək, onların nəzəriyyələri barədə müqayisələr aparılır. Filoloji və linqvistik cəhətdən yanaşmalardan əlavə olaraq psixoloji cəhətdə ünsiyyətin tərəfləri araşdırılır.

Müasir psixologiyada ünsiyyətin üç tərəfini - kommunikativ, interaktiv və perseptiv tərəflərini fərqləndirirlər. Ünsiyyətin kommunikativ tərəfi dedikdə, onun ilk növbədə informasiyamübadiləsi olması nəzərdə tutulur. Kommunikasiyanın iki tipini – verbal və qeyri-verbal kommunikasiyanı fərqləndirirlər. Ünsiyyətin interaktiv tərəfi onun qarşılıqlı təsir prosesi olmasını göstərir. Bu deməkdir ki, ünsiyyətdə olarkən insanlar yalnız bir-birlərinə məlumat ötürür, həmçinin müxtəlif səviyyələrdə bir-birlərinə psixoloji təsir göstərmiş olurlar. Ünsiyyətin perseptiv tərəfi isə insanların ünsiyyət prosesində bir-birlərini qavraması və anlamasını nəzərdə tutur.

XARİCİ DİLLƏRİN TƏDRİSİNDƏ İKT- nin AUDİTORİYAYA İNTEQRASIYASI

Məmmədova Aynur
ADU

Əminliklə qeyd edə bilərik ki, müasir tələbə informasiya- kommunikasiya texnologiyalarının yeniliklərindən nəinki xəbərdardır, eyni zamanda öz gündəlik həyatında və təhsilində onlardan geniş istifadə edir.

Dünya praktikasında ali təhsil müəssisələrinin qüdrəti onun malik olduğu müasir kitabxanalar, müxtəlif laboratoriyalar, yenilənmiş informasiya bazası və ən əsası, İKT- nin ən son yeniliklərinin tətbiqi ilə ölçülür.

Son zamanlar ingilis dilinin tədrisi (ELT) metodologiyası çox sürətlə inkişaf edir, təhsilin müasir texnologiyalara olan tələbatı artır, təhsil modelləri, təhsil prosesi iştirakçıların rolları tədricən dəyişir. Bu gün innovativ metodlarla mobil təhsil imkanı yaradan yeni vasitələr meydana çıxır . İnformasiya texnologiyasının (İT) nisbətən qısa, lakin sürətlə inkişaf edən tarixi və kompüterin köməyi ilə dilöyrənmə (CALL-Computer Assisted Language Learning) indi özünün üçüncü dövrünü yaşayır.

İKT-nin auditoriyaya inteqrasiyası və xüsusən ingilis dilinin tədrisində istifadəsi tələbələrin təhsilində və gələcək peşəkar həyatlarında uğur qazanmalarına yardımçı olacaq, bacarıq və vərdişlərin inkişafına zəmin yaradacaqdır. Bununla da tələbələr aşağıdakı nəticələrə nail olacaqlar:

- 1.Kompyuter vasitəsilə sinxron və qeyri-sinxron ünsiyyət qurmaq. Hipermetn (audio və video materiallar), tətbiqi proqramlar: elektron poçt, e-poçt ünvanları, videokonfrans, qlobal şəbəkə ilə tanış olmaq.2.Şəbəkə etiketi (internetdə davranış qaydalarını öyrənmək).3.İngilis dilinin tədrisində internetdən istifadə etməyin əsas səbəbləri ilə tanış olmaq. 4.İnternetlə təmin olunmuş auditoriyadan istifadə bacarıqlarına yiyələnmək və tətbiq etmək.5.Gələcək müəllimlərin peşəkar inkişafını təmin edən resurslardan: peşəkar jurnallardan, nəşrlərdən və virtual kitabxanalardan istifadə etmək. Peşəkar birlik və assosiasiyalar (EBSCO, J-stor, Oksford jurnalı, İRK-nin rəqəmsal vasitələri) ilə tanış olmaq və onlardan faydalanmaq. 6. İnteraktiv (şəbəkədaxili) seminarlar və konfranslarda iştirak etmək. İngilis dilinin tədris edilməsinə dair internet sahifələri (saytları) ilə tanış olmaq.7. Müəllimlər arasında əməkdaşlığı genişləndirmək. Kooperativ və əməkdaşlıq şəraitində işləmək. 8.Distant təhsil, TEFL, TESL, CELTA, DELTA, TKT və s. kurslar ilə tanış olmaq və onlardan yararlanmaq. 8.Tələbə əməkdaşlığını gücləndirmək, müəllim və tələbə arasında qarşılıqlı fəaliyyət (məsləhət, dialoq , jurnal və yazılı konfranslar) aparmaq. 9.Auditoriyadaxili fəaliyyət və layihələr təşkil etmək. 10. Müəllif hüququ və plagiatlıq barədə müzakirələr aparmaq.11.İnternetə əsaslanan kurs hazırlamaq.

İnternetdən istifadə tədrisdə və təlimdə tələbənin uğurunu artırır, onun kamilliyini qiymətləndirir, pedaqoji və texnoloji innovasiyaları zəruriləşdirir. Yazı, oxu, eşitmə və nitq bacarıqlarının inkişaf etdirilməsində internetin rolu əvəz olunmazdır.

Eyni zamanda, İKT-nin auditoriyaya inteqrasiyası ölkənin gələcəyinin cəmləşdiyi məkandır. Universitetlərdə innovativ layihələrin həyata keçirilməsi təhsilin keyfiyyətini yüksəldə, milli universitetlərin beynəlxalq təhsil məkanına inteqrasiyası prosesini sürətləndirə və ölkənin elm-təhsil imicini yüksəldə bilər. Bu gün ölkənin təhsili, universitetlərin səviyyəsi necədirsə, sabah ölkənin vəziyyəti buna uyğun olacaqdır. Beləliklə, ölkənin gələcəyi təhsildən asılıdır. Bu mənada universitetlərimizi yeni, texnoloji, innovasiya cəmiyyətində, qlobal rəqabət şəraitində fəaliyyətə, inkişafa hazırlamalıyıq. Adətən cəmiyyət özünün ən çətin problemlərini həll etmək üçün özünə qayıtmalı, daxili aləmini, milli-mənəvi dünyasını təzələməli olur. İlk növbədə insan resurslarını təkmilləşdirilməsi üçün potensial imkanlarını səfərbər edir. Gənc nəslin yetişdirilməsi, vətəndaş tərbiyəsi mənəvi təkamülə gətirib çıxarır. Müasir dünyamızı inkişaf dinamikasına aid olan bu məntiq yalnız təhsildə öz uğurlu nəticəsini göstərir. Hazırkı dövrün təhsili özünün koqnitiv xarakteri ilə insanın şəxsiyyət kimi formalaşmasında çox böyük rol oynayır.

Müasir dövrümüzdə təhsili bilavasitə inkişafyönümlü bir proses kimi stimullaşdırmaq əsas vəzifəyə çevrilir. Şəxsiyyətin formalaşdırılması ən önəmli məqsəd kimi təhsilin mühüm dəyərləndirmə indikatoruna çevrilir.

Şəxsiyyətyönümlü təhsildə keyfiyyət bütövlükdə təhsilin əsas göstəricisi kimi dərk olunur, təlim nailiyyətlərinin sırasında şəxsiyyətin göstəricisinə çevrilir. Ulu öndərimiz Heydər Əliyevin təbircinə desək, gələcək bilikli, elmi, istedadlı insanların çiynləri üzərində qurulur.

Qlobal dünyanın insanları kimi bu gün özümüzün milli varlığımızı saxlamaqla yanaşı, həm də ümumi düşüncə tərzinə, integrativ təfəkkürə sahib olmalı, inkişafı daha geniş miqyasda, ən azı Avropa kontekstində görməyi bacarmalıyıq. İnkişafımızın səviyyələrini ölçə bilən, indikatorları inkişaf etmiş dünya ölkələrinin səviyyəsinə uyğunlaşdırmalıyıq. Əks halda, dünyada aparılan beynəlxalq qiymətləndirmənin tələbləri bizim üçün əlçatmaz olardı. Ona görə də mövcud müsbət təcrübənin öyrənilməsi və ondan istifadə edilməsi ilə yanaşı, ölkəmizdə strateji vəzifələri həyata keçirməyə qadir olan və özünün faydalılığı ilə dünya ölkələrinin potensial qüvvəsinə çevrilən ən müəvəqqə fəaliyyətlərə yaradıcılıqla yanaşmalıyıq.

MİRZƏ MƏHƏMMƏD AXUNDOVUN ELMI FƏALİYYƏTİ

Aygün Mədət qızı

Gəncə Dövlət Universiteti

Azərbaycan ədəbiyyatı tarixində XIX əsrin ikinci yarısı və XX əsrin əvvəlləri özünün məzmun və mündəricə zənginliyinə, yenilik ruhuna görə xüsusi mərhələ təşkil etməsi ilə həm də dövrün qabaqcıl görüşlü ədəbi şəxsiyyətlərinə, ictimai-mədəni xadimlərinə borcludur. Belə şəxsiyyətlərdən biri də həmin dövrdə məktəb və maarif xadimi, şair, publisist, dramaturq, bədii tərcümələr müəllifi, ədəbiyyat tarixi və teatr tənqidi sahəsində xüsusi fəallıq göstərən vətənpərvər ədib Mirzə Məhəmməd Axundovdur. O, özünün qızgın fəaliyyəti ilə seçilir. Bu fəaliyyət müxtəlif məzmunlu və istiqamətli olması ilə də diqqəti cəlb edir. M.M.Axundov gənc yaşlarından Gəncə şəhər kişi gimnaziyasında Ana dili və şəriət müəllimi işləmişdir. O, ölkədə geniş vüsət alan maarifçilik hərəkatının əsas ideya-estetik prinsiplərini mənimsəmiş həmin hərəkatın tələblərinə uyğun olaraq 1897 və 1908-ci illərdə yeni təlim – tədris metodlarına cavab verən dərslilər yazıb çap etdirmişdir. Gənc pedaqoqun həmin dərsliləri Azərbaycan məktəblərində uğurla sınaqdan çıxmışdır.

Onun fəaliyyətinin bir hissəsi teatrla bağlı olmuşdur və bununla bağlı teatra dair baxışlarını şərh edən “Teatro nədir?” kitabını yazmışdır. Kitabda teatr tarixinin keçdiyi yol göstərilmişdir.

M.M.Axundov dram əsərləri yazmaqla bərabər, Gəncədə teatr truppası yaradaraq, həmin əsərlərdə qoyulan məsələlərin, irəli sürülən ideyaların xalqa çatdırılması qayğısına da qalmışdır. O. həmin truppının təşkili ilə yanaşı aktyor oyununda da fəal iştirak edərək bir sıra rollarda oynamışdır.

Professor Abbas Zamanovun “Azərbaycan dilində teatr haqqında ilk kitab” başlıqlı məqaləsində və f.e.n. Nəzakət Qafqazlının “Teatr haqqında ilk kitab” başlıqlı məqalələrində ədibin “Teatro nədir?” kitabının elmi- tarixi əhəmiyyəti diqqətə çatdırılmışdır. Qeyd edək ki, A.Zamanov “Teatro nədir?” kitabının tam mətnini ona əlavə etdiyi lüğətlə birgə ərəb əlifbasından çevirib əlavə olaraq çap etdirmişdir.

Mirzə Məhəmməd Axundovun “Şeyx Nizami” kitabçasında onun Nizami şəxsiyyətinə və sənətinə olan dəyərini görürük.

“Şeyx Nizami” kitabının həcmi kiçik olsa da N.Gəncəvi haqda verilən məlumatlar zəngindir. M.M.Axundov əvvəlcə avropalıların öz ədəblərinə çox hörmətlə yanaşmalarını, onların əsərlərini dəfələrlə çap edərək haqlarında məqalə və kitablar yazdıqlarını, adlarına küçələr qoyduqlarını göstərir. Sonra bizdə belə şeylərin olmadığını, həm sağlıqlarında, həm də öləndən sonra öz şair və ədəblərimizə qiymət verməməyimizi diqqətə çatdırır. N.Gəncəvinin son dərəcə qüdrətli şair olduğunu, onun əsərlərinin bütün Şərqdə və Avropada dəfələrlə çap edildiyini, Fransa, Almaniya və Rusiyada da yayıldığını faktlarla nəzərə çatdırır. O, şairin lirikası və divanın itməsi haqda məlumat verdikdən sonra “Xəmsə”yə daxil olan poemalardan söhbət açır. Hər poemanın yazılma tarixi, səbəbləri, həcmi və məzmunu haqda verilən məlumatlar əsərlərdən götürülən faktlara əsaslanır. Bundan başqa kitabda şairin Qızıl Arslan və Şirvanşahla görüşlərindən, aldığı hədiyyə və məktublardan, şahların N.Gəncəviyə ehtiramlarından da ətraflı söhbət açmışdır.

Bütün bunlar M.M.Axundovun Nizami Gəncəvi irsinə, onun həyat və yaradıcılığına yaxından bələd olduğunu aydın şəkildə göstərir.

“Şeyx Nizami” kitabı 1909-cu ildə Gəncədə Əhməd Hacı Həsənzadə mətbəəsində Məhəmmədbağır Şeyxzamanovun nəşirliyi ilə işıq üzü görmüşdür. Bu kitab Nizami irsinin Azərbaycanda öyrənilməsinə bir növ yeni təkan verdi. Azərbaycan nizamışünaslığında ilk addım hesab olundu.

Mirzə Məhəmməd tədris prosesində şagirdlərin bilik və bacarıqlara yüksək səviyyədə yiyələnmələrinə nail olmaq üçün “Sərfi – Türki” və 1908-ci ildə nəşr etdirdiyi “Əqaidi-əl müsəlmin..” dərslilərini yazdı. Dərslinin titullarında oxuyuruq: “Əqaidi-əl- müsəlmin Təmrin və duacat qismi. Gəncə gimnaziyasının əqidə və türk dili müəllimi Mirzə Məhəmməd Axundovun əsəridir”

Bu təqdimatdan da görünür ki, belə bir dərslər yazmaq üçün Mirzə Məhəmmədin həm elmi- metodiki, həm pedaqoji, həm də bir ixtisasçı kimi hüquqi baxımdan tamamilə səlahiyyəti çatırdı. Təsədüfi deyil ki, dərslər yüksək elmi- metodiki səviyyədə, eyni zamanda dövrün tələbinə və qurultayın qərarlarına uyğun hazırlanmışdır. Çünki məktəblərdə Ana dili ilə yanaşı şəriət dərslərinin də yüksək səviyyədə keçilməsinə xüsusi diqqət yetirilirdi. Bu həm də əhəliyə yeni tipli məktəblərə inamın yaranmasına səbəb olub kömək edər həm də gənc nəslin əxlaqi səfliliyinə xidmət etmiş olardı. Bütün bunların, yəni şagirdlərə aşılınması nəzərdə tutulan keyfiyyətlərin mərhələli şəkildə həyata keçirilməsi elmi və metodiki baxımdan düzgün müəyyənləşdirilmişdi. Belə ki, dərslər birinci və ikinci sinif şagirdləri üçün nəzərdə tutulduğundan müəllif ona yazdığı “Təvsiyə” başlıqlı müqəddimədə bildirirdi ki, təmrinlərin birinci, duacatların isə ikinci keçilməsi məqsədə uyğundur. Çünki şagirdlər birinci sinifdə hələ hərfləri tanımadıqları üçün onları yan- yana qoyub söz qoşmaqda çox çətinlik çəkilir. Ona görə də təmrinləri şifahi yolla öyrətmək lazımdır.

Mirzə Məhəmməd tədris prosesində şagirdlərin bilik və bacarıqlara yüksək səviyyədə yiyələnmələrinə nail olmaq üçün, haqlı olaraq, məsləhət görürdü ki, birinci növbədə ərəb dilindən irəli gələn çətinlikləri Azərbaycan dilində şagirdlərə öyrətmək, yalnız bundan sonra onları kitab üzərində işləməyə cəlb etmək lazımdır. O, şagirdlərin hər bir mətləbi yaxşı mənimsəmələrinə, aydın başa düşmələrinə nail olmağın yolunu doğru olaraq, tədris prosesində rast gəlinən çətin sözlərin müəllim tərəfindən izah edilməsində görürdü.

“Əqaidi-əl müsəlmin” kitabındakı materialların məzmunu və ideyası gənc nəslə milli və dini birlik ruhunda tərbiyə etmək məqsədi daşıyırdı.

M.M.Axundov Azərbaycan müəllimlərinin 1906-1907-ci illərdə Bakıda keçirilən I və II ikinci qurultaylarının təşkilində, onun qərarlarının həyata keçirilməsində həm əməli fəaliyyəti, həm də məqalə və şeirləri ilə təbliğində yaxından iştirak etmişdir.

Mirzə Məhəmməd o dövrdə baş verən hadisələr, həyata keçirilən mədəni – maarifçilik tədbirləri və digər məsələlər barəsində “İrşad”, “Molla Nəsrəddin”, “Təzə həyat”, və başqa mətbuat orqanlarının səhifələrində bir- birindən maraqlı və məzmunlu məqalə, felyeton, şeirlərlə çıxış etmişdir. Onun hər bir qələm məhsulu dövrün qabaqcıl fikirləri ədəbi ictimaiyyəti tərəfindən maraqla qarşılanmış, ictimaiyyət içərisində nəzərəcərpacaq müsbət təsir buraxmışdır. Çünki həmin poetik və publisistik əsərlərində dövrü üçün aktual olan xurafat, cəhəlat və ətəlatın tənqidi, yeni tipli təhsil ocaqlarının, gənc nəslin maarifləndirilməsinin təbliği, cəmiyyətdə qadın azadlığının və hüquqlarının, onların təhsilə cəlb edilməsinin təbliği, erməni- daşnaq ideoloqlarının məkri siyasi niyyətlərinin tənqidi və ermənilərin Gəncə və ətraf kəndlərdə törətdikləri qanlı cinayətlərin ifşası, soydaşlarının ayıqlığa və fəallığa çağırılması və digər mühüm məsələlərdən bəhs edilirdi. Bütün bu vətəndaş çıxışları M.M.Axundovu həm də siyasi fəaliyyət meydanına-erməni daşnaq partiyasının dağıdıcı işlərinin qarşısını alıb, yerli müsəlman əhalini qırğınlardan xilas etmək məqsədi ilə Ə.Əgəyev, N.Usubbəyli, Ə.Rəfibəyli vəb. tərəfindən yaradılan “Difai” təşkilatının yaradıcıları sırasına gətirib çıxarmışdır. O, Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin parlament üzvləri sırasına da daxil olmuşdur.

M.M.Axundov XIX əsrin axırları, XX əsrin əvvəllərində Gəncə quberniyasının, ümumən Azərbaycanın ictimai-ədəbi və mədəni həyatında mühüm xidmətləri olan ədəbiyyat, maarif və mədəniyyət xadimi kimi xüsusi yer tutur.

İCTİMAİ(DÖVLƏT) SEKTORDA INFORMASIYA TEKNOLOGİYALARININ ƏHƏMİYYƏTİ VƏ TƏTBİQ OLUNMASI

Besti M. Aliyeva

ADIU Türk Dünyası İşletmə Fakültəsi Öğretim Üyesi

Müasir dövrdə informasiya texnologiyaları cəmiyyətin bütün sahələrində tətbiq edilməyə başlamışdır. Bunun nəticəsində elmdə, iqtisadiyyatda, təhsildə və başqa sahələrdə böyük nailiyyətlər əldə edilmişdir.

İnformasiya texnologiyalarının cəmiyyətin bütün sahələrində tətbiqi İnformasiya cəmiyyətinin yaradılması zərurətini meydana gətirmişdir.

İnformasiya cəmiyyəti elə bir cəmiyyətdir ki, burada bütün resursların (maddi, enerji, təşkilatı) dəyəri (qiyməti) informasiya resurslarının əldə edilməsi, saxlanması, emalı və istifadəsinin dəyəri ilə təyin edilir¹⁰.

İnformasiya cəmiyyətində informasiya strateji resurs sayılır, çünki o cəmiyyətin fəaliyyətini və yaşamaq qabiliyyətini təyin edən ən vacib amillərdən birinə çevrilir.

İnformasiya cəmiyyətinin qurulmasında əsas şərtlərdən biri cəmiyyətin bütün sahələrinin infomasiyalasdırılmasıdır.

İnfomasiyalasdırılma- cəmiyyətin hərtərəfli inkişafı nəminə bütün sahələrdə, o cümlədən, elmi-texniki, sosial-iqtisadi, texnoloji, sosial-mədəni və s. kimi sahələrdə yeni informasiya texnologiyalarının və informatikanın nailiyyətlərini tətbiq etməkdir.

Dövlətin infomasiyalasdırılması, yəni informasiya cəmiyyətinin yaradılması, aşağıdakı əcac sahələrin infomasiyalasdırılması nəticəsində əldə edilir¹¹.

1. Bank sistemi	9. Dövlət xidmətləri və hüquq sistemi
2. Sosial təminat sistemi	10. Səhiyyə sistemi
3. Vergi sistemi	11. Ekologiya sistemi
4. Birja və birja fəaliyyəti sistemi	12. Kənd təsərrüfatı sistemi
5. Sənaye sistemi	13. Təhsil sistemi
6. Nəqliyyat və Rabitə sistemi	14. Hərbi sistem
7. Yanacaq-enerji sistemi	15. Təhlükəsizlik sistemi
8. İnşaat sistemi	16. Kargüzarlıq sistemi və s.

Dünya informasiya cəmiyyətinin inkişafında kompüter şəbəkələri, o cümlədən, İnternet şəbəkəsi böyük rol oynayır.

Müasir şəraitdə cəmiyyətin ən mühüm inkişaf istiqamətlərindən biri də Ali və Orta təhsil müəssisələrinin infomasiyalasdırılmasıdır.

Cəmiyyətin inkişafında xüsusi yeri olan gənc nəslin formalaşmasında Ali təhsil müəssisələrinin–Universitetlərin böyük rolu vardır. Ona görə də Universitetlərdə İnformasiya Kommunikasiya Texnologiyalarının (İKT) tətbiqi əsasında müasir tələblərə cavab verən yeni İnformasiya Sistemlərinin yaradılması aşağıdakı imkanları verir¹²:

- tələbələr yeni texnologiyalardan istifadə etmək vərdişlərini mənimsəyirlər;
- fənlərin mənimsənilməsində tələbələrin aktivliyi artır;
- biliklərinin artırılması üçün tələbələr Dünya İnformasiya Fəzasından- İnternetdən daha səmərəli istifadə edirlər;
- müəllimlər dərs prosesində əyani vasitələrdən daha asanlıqla istifadə edirlər;
- mühazirələri təqdimatlar (prezentasiyalar) vasitəsilə tələbələrə çatdırmaq olur;
- və s.

Təhsil, elm, istehsalat və digər sahələri əhatə edən müəssisə və təşkilatlarda **infomasiyalasdırılma** prosesini yüksək səviyyədə həyata keçirmək üçün həmin müəssisələrdə korporativ şəbəkələrin yaradılması vacib şərtlərdən biridir¹³.

Korporativ şəbəkə müxtəlif tipli kompüterləri, sistem və tətbiqi proqram vasitələri, şəbəkə adapterləri, konsentratorları, kommutatorları, marşrutlaşdırıcıları və kabel sistemləri kimi yüzlərlə müxtəlif komponentləri özündə birləşdirən mürəkkəb sistemdir¹⁴.

Qlobal İnternet şəbəkəsinin sürətli inkişafı, ondan istifadənin ucuz olması və demək olar ki, bütün müəssisələrə (hətta telefon şəbəkəsi ilə ayrı-ayrı istifadəçilərə) ondan istifadə etmək imkanı verməsi ərazi korporativ şəbəkələrinin (KŞ) yaradılması məsələsini olduqca asanlaşdırmışdır. Bununla yanaşı, eyni zamanda korporativ infomasiyaların təməli ön plana çıxarılmışdır.

İnternetin geniş imkanları KŞ-yə nəinki texniki, eyni zamanda texnoloji təsir edir. Müasir müəssisədə informasiya emalının avtomatlaşdırılması texnologiyası da daim dəyişilir, inkişaf edir və bu da nəticədə digər müəssisələrlə rəqabətdə dözümlüliyə nail olmağa imkan verir. Daim meydana çıxan texniki, texnoloji və təşkilatı yeniliklərin KŞ-də tətbiqi onun zamanın tələblərinə uyğun vəziyyətdə saxlanılmasına şərait yaradır.

Şəbəkənin strateji planlaşdırılması müəssisənin avtomatlaşdırılmış informasiya emalı tələbləri, onun maddi imkanları və müasir şəbəkə və infomasiya texnologiyalarının bu gün və yaxın gələcəkdə imkanları arasındakı kompromisin tapılmasına imkan verir.

KŞ-yə bir–biri ilə qarşılıqlı əlaqədə olan 6 səviyyədən təşkil olunmuş piramida şəkilli mürəkkəb bir sistem kimi baxmaq olar. Bu piramidanın əsasında (I səviyyə) infomasiyanı yadda saxlama və emalı rolunu oynayan kompüterlər və kompüterlər arasında infomasiya paketlərinin etibarlı ötürülməsini təmin edən nəqliyyat altsistemi səviyyəsi durur. Həmin səviyyənin üstündə tətbiqi proqramların işini təşkil edən və nəqliyyat sistemi vasitəsilə kompüterin resurslarını ümumi istifadəyə verən şəbəkə əməliyyat sistemləri səviyyəsi (II səviyyə) işləyir.

Əməliyyat sistemi üstündə müxtəlif tətbiqi proqramlar (III səviyyə) durur. Vacibliyi və mühüm roluna görə verilənlər bazalarının idarə edilməsi sistemlərini (VBIS) bu proqramlardan sonra gələrək IV səviyyəni təşkil edir.

Sonrakı səviyyədə WWW, elektron poçtu, kollektiv iş sistemləri və s. kimi servis sistemləri (V səviyyə) işləyir.

Nəhayət, KŞ-nin üst qatını müəssisəyə xas olan məsələləri həll edən xüsusi proqram sistemləri (VI səviyyə) təşkil edir.

İnternet və WWW texnologiyalarının KŞ-də tətbiqi Intranet texnologiyası adlanır¹⁵. Geniş yayılmış Intranet şəbəkələrində istifadəçilərin Web-brouzerlərdən korporasiya daxili Web-serverlər vasitəsilə verilənlər bazasına (VB), fayl-serverə və sənədlərin arxivinə müraciəti həyata keçirilir. Göründüyü kimi Internet/Intranet texnologiyası VB-ni bilavasitə dəstəkləmir. Bu, server və ya klient tətbiqi proqramları ilə həyata keçirilir. Verilənlərin daxil edilməsi və axtarışı sorğuları HTML formaları şəklində tərtib olunur.

¹⁰ <http://www.azersat.net/index.php>

¹¹ “İnformasiya texnologiyalarının sürətli inkişafı zamanın tələbidir”, Rabitə Dünyası qəzeti, 07.09.2005-ci il

¹² <http://www.kmc-az.com/b5az.html>

¹³ Олифер В.Г., Олифер Н.А., Компьютерные сети. Принципы технологии, протоколы, 2001 г., 672 стр.

¹⁴ Ю. Я. Любарский. Интеллектуальные информационные системы. Москва, Наука, 1990.

¹⁵ <http://www.intraoffice.ru/>

Korporativ informasiya sistemlərinin (KIS) yaradılmasında con zamanlar Internet/Intranet arxitekturası daha geniş istifadə olunur. Bu baza arxitekturası əsasında qurulmuş KIS-ndə «açıq arxitektura» prinsipi durur. Həmin arxitekturanın əsas üstünlükləri aşağıdakılardır:

- tətbiq edilməsi və istismarı zamanı nisbətən kiçik məsrəflər;
 - mövcud KIS-lər ilə inteqrasiya imkanı;
 - texniki vasitələrdən səmərəli istifadə;
 - tətbiqi proqram vasitələrinə işçi yerlərindən icazəli girişin mümkünlüyü;
 - işçi yerində minimal proqram vasitələrindən istifadə olunması (nəzəri olaraq brouzer-baxış proqramı və əməliyyat sistemi lazımdır);
 - işçi yerlərinin sazlanması və müşayiət olunmasında minimal xərclər minlərlə istifadəçisi olan sistem yaratmağa imkan verir.
- Internet/Intranet arxitekturasının əsas mənfə cəhətləri aşağıdakılardır:
- şəbəkənin təhlükəsizliyinin yüksək dərəcədə təmin olunması tədbirləri kimi brandmauer, şifrələmə və digər mühafizə sistemlərindən istifadə olunmalıdır;
 - şəbəkə yüksək informasiya mübadiləsi qabiliyyətinə malik olmalıdır.

Ümumi halda bu arxitektura prinsipi ilə yaradılmış sistemlərdə Java, JavaBeans və JavaScript texnologiyaları ilə həyata keçirilmiş interaktiv informasiya tutumlu Web - qovşaqlar bir tərəfdən VB, digər tərəfdən klient işçi yeri ilə qarşılıqlı əlaqədə olur. VB də öz növbəsində interaktiv tətbiqi proqramların informasiya mənbəyi rolunu oynayır.

Təzə yaradılan sistemlər üçün Internet/Intranet arxitekturasının seçilməsi düzgün həldir. Bunun müvəffəqiyyətlə həyata keçirilməsi geniş maddi imkanlar və bununla da əldə olunan müasir texniki və lisenziyalı proqram vasitələri tələb edir.

KŞ-də yeni informasiya texnologiyalarından geniş istifadə etməklə istər idarəçilik və tədris prosesləri, istərsə də ümumi təsərrüfat fəaliyyətinin avtomatlaşdırılması məsələlərinin (mühasibat, kadrların idarə edilməsi, anbar, təchizat və s.) həlli istiqamətlərinə yönəldilmiş tətbiqi proqram vasitələrinin işlənilməsi mərhələlərlə aşağıdakıları əhatə etməlidir:

▪ **Korporativ və müəssisə daxili sənədlərin dövriyyəsinin və idarə edilməsinin avtomatlaşdırılmasının əsasları**¹⁶

Həmin funksiyaları yerinə yetirən sistem aşağıdakıları həyata keçirməyə imkan verməlidir:

- KŞ-də elektron sənədlərin vahid standart kartlara əsaslanan VB-nin yaradılması;
- VB-da sənədlərin müxtəlif tip axtarışının təşkili;
- elektron sənədlərin KŞ-də dövriyyəsinin təşkili və ona nəzarət;
- elektron sənədlərin icrasına nəzarət;
- elektron rəqəm imzasının tətbiqi;
- elektron sənədlərin mərkəzləşdirilmiş arxivinin yaradılması.

Sənədlərin dövriyyəsi və idarə olunması sistemi¹⁷

Seçilmiş strukturlu KŞ-də ilk növbədə müəssisə daxilində elektron sənədlərin dövriyyəsinin təşkili və idarə olunmasının həyata keçirilməsi vacib məsələlərdəndir.

Ümumiyyətlə, istənilən müəssisənin ümumi işinin səmərəliliyinin artırılması aşağıdakı imkanlar hesabına əldə oluna bilər:

- informasiyanın saxlanması məsrəflərinin azaldılması (kağız üzərində olan sənədləri daha böyük tutuma malik informasiya daşıyıcılarında yadda saxlamaq və elektron arxivlərinin yaradılması hesabına ola bilər);
- sənədlərin saxlanılmasına, çoxaldılmasına, dəftərxana ləvazimatlarına və s. sərf olunan xərclərin aradan qaldırılması;
- sənədlərin axtarışının təşkili və axtarış sürətinin artırılması;
- sənədlərin icraçılar arasında ötürülmə vaxtının azaldılması və s.

Qeyd etmək lazımdır ki, hesablama texnikasının sürətli inkişafı idarə və təşkilatlarda bir tərəfdən yeni elektron sənədlərin yaradılması, onların işlənməsi və s. kimi işləri olduqca asanlaşdırırsa, digər tərəfdən günü-gündən artan küllü miqdarda sənədlərin saxlanması, axtarılması, dövriyyəsi, icrası və s. kimi problemlərin həllinin yeni üsullarının meydana çıxmasına səbəb olur.

Elektron sənədlərin dövriyyəsi və idarə olunması sistemi həmin məsələlərin həllini həyata keçirir. Sistem bir-biri ilə inteqrasiya olunmuş istifadəçinin sistemə daxil olması üçün qeydiyyatı, sənədlərin yaradılması, elektron rəqəm imzası, sənədlərin göndərilməsi, sənədlər bazasının yaradılması və axtarışın təşkili, kağız sənədlərin elektron formaya çevrilməsi, sənədlərin istifadəçilərə çatdırılmasına nəzarət, sənədlərin icrasına nəzarət və istifadəçilərə kömək kimi ayrı-ayrı modullardan təşkil olunmuşdur. Həmin modulların iş prinsipləri aşağıdakı kimidir.

Informasiya təhlükəsizliyinin tələblərinə uyğun olaraq sistemdə istifadəçilərin identifikasiyası və autentifikasiyası aparılır. Hər bir kompüterdə paroldan istifadə olunur.

Sistemdə dövriyyədə olan sənədləri aşağıdakı kimi qruplaşdırmaq olar¹⁸:

- **Müəssisəyə daxil olan sənədlər** – həmin sənədlərə müəssisə serverinə daxil olan, həmçinin poçt, faks, e-mail ilə alınan sənədlər aid olunur;
- **Müəssisədən xaric olan sənədlər** – müəssisədən çıxan yuxarıdakı tip sənədlərdir;
- **Daxili sənədlər** – müəssisədə hazırlanmış, daxili işlər üçün istifadə olunan sənədlər qrupudur.
- **Nəzarətdə olan sənədlər** – icra olunması vacib olan sənədlər qrupudur.

Həmin sənədlər qrupunun hər birinə aşağıdakı sənədlər də daxil ola bilər: ilkin sənəd, təkrar sənəd, daxil olmuş sənədə cavab, göndərilmiş sənədə cavab, müşayiət olunan sənəd.

Hər bir ilkin və ya təkrar sənəd üçün sənədin qovluğu açıla bilər və ora aşağıdakılar əlavə olunur:

- cavabların siyahısı;
- göndərilmiş işçi yerlərin siyahısı;
- müşayiət edilən məktubların siyahısı.

¹⁶ А.Гавердовский. Концепция построения систем автоматизации документооборота, Открытые системы, 1997, №1

¹⁷ Р.Ричардсон. Документооборот для всех остальных. Lan Magazine/Журнал сетевых решений, Февраль 1998, том 4, номер 2

¹⁸ Н.Красилов и др. Об одной модели документооборота. Открытые системы, 1997, №1.

Emal olunan bütün sənədlər haqqında sistemdə tam məlumat verən vahid standart kartlar yaradılır. Həmin kartlar yaradıldığı obyekt və mühitdən asılı olmayaraq bütün sənədlər üçün ümumi bir formadır. Kartlar sənədi tam xarakterizə edən sənədin adı, sənədin tipi (qanun, fərman, sərəncam, qərar, plan, hesabat, layihə, əmr, ərizə, məktub və s.), sənədin prioriteti, sənədin yaradıldığı mühit (Word, Excel və s.), qısa məzmunu, müəllif, işçi yerinin adı, yaradıldığı tarix, məxfilik dərəcəsi, sənədin qəbulu, göndərilmə kodu və tarixi, qəbul edən şəxs, dərkənar, icraçı kimi rekvizitlərdən təşkil olunmuşdur. Kartlarda göstərilən rekvizitlərin müəyyən hissəsi sistem tərəfindən avtomatik doldurulur, yerdə qalan məlumatları isə sənədi yaradan istifadəçi özü daxil edir. Kartlar klient-server texnologiyası əsasında yaradılan VB-də saxlanılır. Sənəd əvvəlcədən mövcud olan, yaxud yeni yaradılacaq faylla əlaqələndirilir. Bu faylın yolu VB-da yadda saxlanılır.

Sənədlər yaradıldığı mühitdə (MS Word, MS Excel və s.) redaktə oluna bilərlər. Sistem bu mühitlərlə integrasiya olunub. Sənədin yaradıldığı fayllara bilavasitə bu sistemdən müraciət etmək olar.

Elektron rəqəm imzası (ERI), sənədin mətninə əlavə olunan və həmin mətn digər istifadəçi (şəxs) tərəfindən alınan zaman müəllifin və məlumatın həqiqiliyinin yoxlanmasına imkan verən, kriptografik çevirmədir. ERI modulu iki hissədən ibarətdir:

1. ERI-nin generasiyası - bu proqram bloku elektron sənəd göndərilən işçi yerində yerləşdirilir.

2. ERI-nin yoxlanılması - bu proqram bloku sənəd alınan işçi yerində yerləşdirilir.

Sənədlə birlikdə onun göndəriş siyahısı da serverə göndərilir. Göndəriş siyahısında sənədin çatacağı təşkilatın adı göstərilir. Hər bir təşkilat serverə müraciət etməklə özünün ünvanına göndərilmiş sənədlərin siyahısını alır, həmçinin həmin sənədlər və onlar haqqında informasiyanı istənilən vaxt serverdən tələb edib öz kompüterində yadda saxlaya bilər.

VB-də axtarış sənədin mühüm rekvizitlərinə, həmçinin verilən mətnə görə aparıla bilər. Mətn açar sözlərdən, qısa məzmunundan, sənədin adından seçilə bilər.

Kağız sənədlərin elektron formaya çevrilməsi nəzərdə tutulmuşdur. Kağız sənədlər skaner vasitəsilə kompüterə daxil olunur və onun üçün sənədlər kartı doldurulur. Bu yolla həmçinin kağız sənədlərdən təşkil olunmuş arxivin elektron forması, yəni elektron kataloqu yaradıla bilər.

Elektron sənədlərin istifadəçilərə çatdırılmasına nəzarətin təşkili modulu göndərilən və ünvana çatmayan sənədlər haqqında xəbərdarlıq məlumatı verir: bu, səs signalı və vizual şəkildə isə ekranın aşağı sağ küncündə yanib-sığın çoxbucaqlıdır. Həmin xəbərdarlıq signalı kompüter dövrəyə qoşularkən, sonra isə seçilən vaxt intervalı ilə server tərəfindən verilir.

İcraçı nəzarət modulunun çıxış informasiyasını əsasən iki qrupa ayırmaq olar. Birinci qrupda VB - nin müxtəlif rekvizitlərinə görə (məsələn, 'təşkilat', 'sənədin tipi', 'qeydiyyat tarixi' və s.) müəyyən zaman intervallarında bilavasitə icra üçün nəzərdə tutulmuş sənədlərə baxış realizə olunmuşdur. Digər qrupda isə hesabat xarakterli sənədlər alınmışdır. Məsələn:

-	göndərilmi
ş sənədin alınması haqqında məlumat ;	
-	icra
tarixinə görə icraya nəzarət olunması;	
-	icra
tarixinə görə monitoring keçirilməsi;	
-	tapşırığın
yerinə yetirilməsinə xəbərdarlıq və s.	

▪ **Ümumi təsərrüfat fəaliyyətinin kompleks avtomatlaşdırılmasını əhatə edən tətbiqi proqram vasitələrinin işlənilməsinin əsasları**¹⁹

Buna aşağıdakılar daxildir:

- korporativ mühasibat;
- kadrların idarə edilməsinin korporativ sistemi;
- korporativ maddi-texniki təchizat;
- mərkəzləşdirilmiş informasiya emalı (statistika, hesabatlar və s.)

Ümumi təsərrüfat fəaliyyətinin avtomatlaşdırılması sistemi

Burada aşağıdakı prinsiplər əsas götürülməlidir:

- Komplekslilik – bu cür yanaşmada müəssisənin əsas xidməti sahəsinin qarşılıqlı informasiya əlaqələri nəzərə alınır və nəticədə istənilən operativ və hesabat informasiyaları sadə və asan alınır;
- Modulluluq – kompleksin bütün hissələri ayrıca işləyə bilər;
- Verilənlərin ümumi bazası;
- Digər proqram vasitələri ilə integrasiya qabiliyyəti.

Ümumi təsərrüfat fəaliyyətinin avtomatlaşdırılmasını əhatə edən əsas modullar və onları əhatə etdiyi məsələlər aşağıdakılardır:

✓ **Kadrların uçotu modulu**

- Ştat cədvəlinin aparılması və tarifləşdirilmə prosesini avtomatlaşdırılması;
 - Qeyri-ştat bölmələrin və vəzifələrin nəzərə alınması;
- Əməkdaşların şəxsi məlumatlarının və kadr yerdəyişmələrinin uçotunun aparılması;
- Əməkdaşların təsnifat kateqoriyalarının, ixtisas artırma kurslarının, sertifikatıya üzrə uçotun aparılması;
- İdarənin ştatları üzrə hesabatların və tarif cədvəllərinin tərtib edilməsi;
- Heyət üzrə əməllərin və ştat cədvəllərinin dəyişikliklər siyahısının uçotunun aparılması;
 - Hərbi mükəlləfiyyətlilərin uçotunun aparılması;

¹⁹ Олаф М. Введение в экономическое управление предприятием, 1996 г., 537 стр.

- İşdən çıxarılmış əməkdaşların arxivinin təşkili;
- Müxtəlif hesabat və arayışların tərtib edilməsi;
- Sorğu-axtarış işi aparmaq, kadrların seçilməsi və yerləşdirilməsinin keyfiyyət analizinin keçirilməsi;
- Əməkdaşların icra etdiyi bütün vəzifələr üzrə vahid şəxsi hesabının aparılması.

✓ **Mühasibat uçotu modulu**

- Maliyyə Nazirliyinin təlimatına uyğun olaraq smeta xərclərini icra etmək;
- Bütçə maliyyələşdirilməsinə sifarişləri tərtib etmək;
- Tam bütçə təsərrüfatı və xidmət göstərilən idarələr kəsimində smeta xərclərini aparmaq;
- İlk maliyyə-təsərrüfat sənədlərini hazırlamaq;
- Bank və xəzinə üzrə əməliyyat uçotunu aparmaq;
- Əsas vasitələrin, materialların uçotunu aparmaq (aşağıdakı əsas əmtəə sənədlərini tərtib etmək: alıcı üçün hesab, əmtəənin buraxılması üçün qaimə, əmtəənin qaytarılması üçün qaimə, gəlir qaiməsi (gəlir orderi), daxili yerdəyişmə (anbar sənədi));
- Digər təşkilat və idarələrlə, təhtəhesab şəxslərlə qarşılıqlı hesabat aparmaq;
- İqtisadi təsnifat kodları, maliyyələşdirmə bölmələri və xidmət göstərilən idarələr kəsimində xəzinə, faktiki və məqsədli xərcləri uçotunu aparmaq;
- Memorial orderləri, dövrü balansını, baş kitabı, baş jurnalı, həmçinin digər daxili və xarici hesabatları aparmaq.

✓ **Əmək haqqının hesabı modulu**

- Əməkdaşların icra etdiyi bütün vəzifələr üzrə vahid şəxsi hesab aparmaq;
- İş vaxtının uçotu tabeli əsasında və ya onsuz seçilən əməkdaşlar qrupu üçün əmək haqqının kütləvi və ya fərdi hesablanması aparmaq;
- İşdən çıxarılmış əməkdaşların arxivini aparmaq;
- Müxtəlif hesabat və arayışlar tərtib etmək;
- Uzun müddət işlədiyinə görə əmək haqqına əlavənin dəyişdirilməsini avtomatik təyin etmək və izləmək;
- Əmək haqqının əvvəlki dövr üçün təzədən hesablanması aparmaq;
- Mürəkkəb növ hesablamaların (məzuniyyət, müalicə kursu, icra vəzəfi, rayon əmsalları, kreditlər, ssudalar və s.)
- Təqvim üzrə istirahət və bayram günlərini təyin etməklə iş qrafiklərinin qeyri-məhdud sadalanmasını aparmaq;
- İstənilən səviyyəli detallaşdırma ilə əməyin gəlirini üzrə hesablaqlarını vermək;
- Cədvəllər əsasında ödəniş sənədlərini hazırlamaq;
- Yuvarlaqlaşdırma, avtohesablamanın qoşulması/çıxarılması, konfidensiallıq daxil olmaqla hər birinin üzərinə hesablama/tutulma üçün hesablama alqoritminin əlavə sazlanmasını aparmaq;
- Hər bir cədvəl üzrə yekun qədər hesablama dövrü üçün məhdud sayda müxəbirləşmə yekunları tərtib etmək;
- Deponə və köçürməni aparmaq (banka, icra vəzəfləri üzrə poçta və s.);
- Quraşdırılmış çıxış formaları generatorlarının köməyi ilə hesabatların istənilən (sərbəst) formalarını yaratmaq;
- TF-da hesabatları çap etmək, həmçinin Təqaüd fondu üçün verilənlərin elektron şəkildə həyata keçirmək;
- QDSNF, DVM, SDSI üçün hesabatları çap etmək.

✓ **Müqavilələrin uçotu modulu**

- Müştərinin müqaviləsinin tərtibatı;
- Müqavilənin işlənməsinin dayandırılması;
- Müştəri ilə müqavilənin pozulması;
- Tarif planının və ya göstərilən xidmətlər siyahısının dəyişməsi zamanı müştəri ilə müqavilə şərtlərinin dəyişməsi;
- Müəllifin şəxsi hesabı ilə işlər;
- İşlərin yerinə yetirilmə smetasının hesablanması;
- Göstərilən xidmətə görə aylıq ödəniş miqdarının hesablamaları;
- İtirilmiş əmlaka görə müştəriyə verilən ödəniş miqdarının hesablamaları;
- Göstərilən xidmət, yerinə yetirilən işin çıxış hesab-fakturasının tərtibi;
- Müştərilərin ödəniş gəlirlərinin işlənməsi (birdəfəlik işin ödənişi və aylıq ödəniş);
- Çıxış hesabatının hazırlanması.

Yeni informasiya texnologiyalarının tətbiqi

Ali və orta təhsil müəssisələrində və digər təşkilatlarda yeni informasiya texnologiyalarının tətbiqi mərhələlərlə aşağıdakıları həyata keçirməyi tələb edir:

- **Elektron məlumat lövhəsi** – təşkilatlar tərəfindən elanların verilməsi və onlara baxış imkanı verir.
- **Məlumat sorğu səhifəsi** - təşkilat rəhbərlərinin telefon, faks nömrələri və elektron poçt ünvanları haqqında məlumat verir.
- **Elektron forum və konfransların təşkili** - E-forum və konfranslar – Internet şəbəkəsində istifadəçilər arasında ünsiyyət vasitələrindən biridir. Bu sistemlərin əsas məqsədi lazımi informasiyanı istifadəçilərə operativ çatdırmaq, müxtəlif problemlər haqqında müzakirələr aparmaqdır.
- **Sorğuların aparılması sistemləri** - Sorğu sistemləri istifadəçilərin interaktiv rejimdə müəyyən məsələlərə münasibətini öyrənmək üçün nəzərdə tutulur.
- **Elektron arxiv** - Mövcud kağız sənədlər arxivinin elektron variantının işlənməsi və gələcəkdə KŞ-nin serverində yığılmış elektron sənədlərin avtomatik arxivləşdirilməsini nəzərdə tutur.
- **Elektron nəşr** - Elektron nəşr – elmi işlərin operativ elektron variantını həyata keçirmək vasitəsidir.
- **Elektron kitabxana** - Qlobal şəbəkə sistemlərinin meydana çıxması ilə kitabxanalar əsas informasiya mənbələri və informasiya sistemləri rolunu oynamağa başlamışlar. Lakin kitabxanaların işinin avtomatlaşdırılması çox böyük zəhmət tələb edir. Ona görə də kitabxanalar sənədlərin tam mətnlərinin elektron versiyalarını, əsasən, dövrü çıxan jurnalları, qəzetləri və s. şəbəkədə yerləşdirirlər.

- *IP-telefoniya - İP-telefoniya* səs trafikinin IP protokolu ilə ötürülməsinə əsaslanır. Rəqəmləşdirilmiş səs IP-paketlərinə yığılır və Internet şəbəkəsi ilə lazımı ünvana çatdırılır. Şəbəkəyə qoşulmuş kompüterdə müəyyən Internet-telefon proqramı quraşdırılır. Verilənlər Internet-in standart protokollarının köməyi ilə ötürülür. Çox funksiyaya malik olan kompüter adi telefonlara əsaslanan ünsiyyət üsullarının məhdudluğunu asan aradan qaldırır. Danışq zamanı nəinki həmsöhbətini eşitmək, həm də onu görmək olur. Əgər kompüter rəqəmli videokamera ilə təchiz olunmuşsa, təsvir kompüterin ekranında görünəcəkdir. Bundan başqa kompüterlər mətn ilə mübadiləni, birlikdə şəkil çəkməyi, bir-birinə səs faylları göndərməyi təmin edir.
- **Audio və videokonfransların təşkili** - Videokonfrans - bir və ya bir neçə istifadəçinin rəqəmli videokameraların köməyi ilə şəbəkədə ünsiyyət üsuludur. Videokonfrans zamanı söhbət edən şəxs öz monitorunun ekranında həmsöhbətini görür. Audiokonfrans isə istifadəçilərin audiosistemin köməyi ilə şəbəkədə ünsiyyət üsuludur.
- **Qərarların qəbul edilməsini dəstəkləyən intellektual sistemlər** - Bu sistemlər qərar qəbul edən şəxsdən alınan informasiya əsasında çoxsaylı alternativlərin təsnifatı və ya bu variantlardan ən yaxşısının seçilməsi məsələsini həll etmək üçündür. Belə sistemlərin nəzəri əsasını qərar qəbul etmə nəzəriyyəsinin metodları, süni intellekt nəzəriyyəsi, verilənlərin emalı nəzəriyyələri və s. təşkil edir və aşağıdakı sahələrdə tətbiq oluna bilər:
 - perspektiv elmi-tədqiqat işlərinin seçilməsi;
 - elmi-tədqiqat işlərinin nəticələrinin qiymətləndirilməsi;
 - elmi proqnozların verilməsi.

ƏDƏBİYYAT

1. <http://www.azersat.net/index.php>
2. "İnformasiya texnologiyalarının sürətli inkişafı zamanın tələbidir", Rəhbər Dünyası qəzeti, 07.09.2005-ci il
3. <http://www.kmc-az.com/b5az.html>
4. Олифер В.Г., Олифер Н.А., Компьютерные сети. Принципы технологии, протоколы, 2001 г., 672 стр.
5. Ю. Я. Любарский. Интеллектуальные информационные системы. Москва, Наука, 1990.
6. <http://www.intraoffice.ru/>
7. А.Гавердовский. Концепция построения систем автоматизации документооборота, Открытые системы, 1997, №1
8. Олаф М. Введение в экономическое управление предприятием, 1996 г., 537 стр.
9. Р.Ричардсон. Документооборот для всех остальных. Lan Magazine/Журнал сетевых решений, Февраль 1998, том 4, номер 2
10. Н.Красилов и др. Об одной модели документооборота. Открытые системы, 1997, №1.

XARICI DILLƏRİN TƏDRİSİ ZAMANI OXU BACARIQLARININ İNKİŞAF ETDİRİLMƏSİ YOLLARI

Elnurə Rəfiyeva
Azərbaycan Dillər Universiteti

Bu gün ölkəmizdə tədris edilən xarici dildə oxu vərdişlərinin tələbələrə aşılması müasir metodikanın ən vacib və hələ də lazımı səviyyədə həllini tapmamış problemlərdən biri olaraq qalır. Dil fakültələrində tələbələrə xarici dilin tədrisi zamanı nitq vərdişlərinin aşılmasının xüsusi əhəmiyyətini qeyd etmək lazımdır. Onu da vurğulamaq lazımdır ki, məhz xarici dilin tədrisi zamanı oxunun tədrisinin düzgün şəkildə təşkil etməklə tələbələrdə danışq, yazı və eşidib-anlama vərdişləri və bacarıqlarının daha səmərəli şəkildə inkişaf etdirilməsinə müvafiq şərait yaratmış oluruq.

Oxu vərdiş və bacarıqlarının tədrisi zamanı başlıca vəzifə mətndə olan leksik struktur və kulturoloji mənanın dekodlaşdırılması bacarığının tələbəyə aşılmasıdır. Xarici dilin tədrisi zamanı oxu təliminin əsas və ən vacib məsələlərindən biri oxu üçün mətnlərin seçilməsidir. Oxunun təlimi məqsədiylə mətn materialları bəzi prinsiplərə əsaslanaraq seçilir. Materiallar seçilən zaman aşağıdakı məsələlərə diqqət edilməlidir:

- materiallar diqqəti cəlb edən və maraqlı olmalıdır;
- öyrəncilərin inkişaf səviyyəsinə uyğun olmalıdır;
- tənqidi, məntiqi və yaradıcı təkəkkürü inkişaf etdirməlidir;
- öyrəncilərin fərqli idraki imkanlarını nəzərə almalıdır;
- öyrəncilərin milli, mənəvi və mədəni dəyərlərinə uyğun olmalıdır;
- maraqlı faktlara və hadisələrə geniş yer verilməlidir;
- öyrənciləri ixtisas dilini öyrənməyə həvəsləndirməlidir;
- mətnlər tələbələrdə motivasiyanın yaradılmasına xidmət etməlidir;

Xarici dildə oxunun tədrisi zamanı Urquhart & Weir (1998) oxu bacarıqlarının bir neçə növünü ayırd edir: tarama(scanning və skimming), axtarış, diqqətli oxu və s.

Scanning; hər bir sözü oxumağa ehtiyac yoxdur deməkdir. Məsələn, bir nömrə tapmaq, tarixi dəqiqləşdirmək. Bu bacarıq oxucunun mətnin qalan hissəsini başa düşmədən müəyyən bir məlumat yerini tapmaq istədiyi zaman istifadə olunur.

Skimming; oxucu ümumi fikir almaq istəyərkən istifadə olunan bir sürətli oxu növüdür (Richards et al., 1992)

Jeremy Harmer də oxunun iki növünü qeyd edir: intensiv və ekstensiv oxu. Belə ki, intensiv oxu zamanı, tələbələrin diqqəti mətnin linqvistik xüsusiyyətləri üzərində cəmləşir, bu da oxuculara mətnə olan və potensial oxuculara çatdırılmış mesajı dekodlaşdırmağa imkan verir. Eyni zamanda intensiv oxu oxucularda qabaqcadan düşünmə, qabaqcadan duyma, leksik vahidlərin mənalarnı kontekst vasitəsiylə tapmaq eləcə də lüğətlərdən düzgün şəkildə istifadə edilməsinə kömək edir. Ekstensiv oxuya gəldikdə, bu oxucuların öz ana dilində olan mətnlərin oxunmasına olduqca bənzəyir. Tələbə əsasən mətni dərk etmək məqsədi ilə mətni oxuyur. İntensiv və ekstensiv oxu növlərinin xüsusi əhəmiyyət kəsb etdiyi səbəbindən, bu oxu vərdiş və bacarıqları növünə xüsusi diqqət ayrılmalıdır.

Daha bir xüsusi əhəmiyyətə malik məsələ intensiv və ekstensiv oxu arasında mövcud olan fərqdır. Palmer (1921) intensiv və ekstensiv oxu arasındakı fərqi aşağıdakı kimi göstərir

İntensiv oxu;

- Dəqiqlik üçün oxu

- Yüksək dərəcədə anlama
- Oxu bacarıqlarının inkişaf etdirmə
- Diqqətin formalaşdırması

Ekstensiv oxu;

- Asan oxu materialları
- Daha sürətli oxu
- Fərdi və səssiz oxu
- İstənilən materialın seçilməsi

Oxu bacarıqlarının inkişaf etdirilməsinin yardımçı ünsürlərindən biri müəllimlərdir. İstər tədris prosesi, istərsə də dərsləndirən fəaliyyətlərdə müəllimin rolu danılmazdır. Müəllimlər xarici dillərin tədrisində oxunun təlimi prosesini kommunikativ-yönümlü şəkildə təşkil edərsə, təlimin məqsədyönümlü, sistemli, mərhələli şəkildə həyata keçirərsə, istifadə edilən mətnlərin tələbələrin yaş, bilik, intellektual səviyyəsinə uyğun seçərlərsə, tələbələr üçün maraqlı olması, oxu vərdişlərinin təcrid edilmiş şəkildə deyil, interaktiv şəkildə təşkil edilməsini nəzərə alarsa tələbələrin oxu prosesində fəal iştirakını təmin edə bilirlər, həm kəmiyyət həm keyfiyyət baxımından daha yüksək nailiyyətlərin əldə edilməsinə səbəb ola bilərlər.

Oxu bacarıq və vərdişləri düzgün formalaşdırılırsa tədris prosesi uğurlu nəticələrə bilər. Oxu təlimi prosesini planlaşdırarkən, yerinə yetiriləcək tapşırıq və işləmələrin növlərinin seçərkən, onların ardıcılığını nəzərə alarkən müəllimlərin rolu görsənir.

Oxu üçün təqdim edilmiş mətn və yaxud oxu materialları üç əsas mərhələdən ibarət olmalıdır:

1. oxudan əvvəl həyata keçirilən fəaliyyət növləri;
2. oxu prosesində yerinə yetirilən işləmə və tapşırıqlar;
3. oxudan sonra yerinə yetirilən tapşırıqlar;

Birinci mərhələdə yerinə yetirilən işləmə və tapşırıqlar oxucuları mətnin ideyası, onun hansı janrdə yazıldığını düşündürür.

İkinci mərhələ mətnlə tanışlıq prosesində yerinə yetirilən işləmə və tapşırıqların icra edilməsini nəzərdə tutur.

Üçüncü mərhələ tələbələrə mətni oxuyarkən hansı oxu vərdiş və bacarıqlarından istifadə etdiyi söyləməyi təklif edir.

Oxu prosesində yerinə yetirilən tapşırıqlar tələbələrin diqqətini xarici dildə olan mətnin xüsusiyyətləri üzərində cəmləşdirmək məqsədinə yönəlir və onlarda oxu qabiliyyətinin keyfiyyətini yüksək səviyyədə formalaşdırılması məqsədi güdür. Müəllimlərə aşağıdakı tapşırıq və işləmələr yerinə yetirilməsi tövsiyə edilir:

- oxuduğumuz mətn hansı növ mətnlərə aid edilə bilər: hekayə, roman, nağıl, qəzet, jurnal
- mətnin potensial oxucuları kimlərdir: uşaqlar, xarici dil müəllimləri, sənəqçilər, yeniyyətələr
- mətnə irəli sürülən məqsəd hansıdır: oxucuları məlumatlandırmaq, əyləndirmək
- mətnə əsas informasiya daşıyan paraqraf hansıdır
- mətnə əsas məna daşıyan cümləni tapın
- mətnə bu və ya digər dair söz və söz birləşmələrini tapın
- mətnə olan bütün zərfləri (sifətləri) tapın
- tələblərə pərakəndə şəkildə yazılmış cümlələr təqdim edilir, onları düzgün ardıcılıqda düzmək

tapşırıqlar

Tədris prosesinin inkişafı tədrisin ümumi inkişafına şərait yaradır. Tədris prosesində müasir metod və üsullardan istifadə təhsilənlərin müsbət motivasiyalarını, öyrəncilərdə tərəkür prosesinin inkişafını, şəxsiyyətin yaradıcı fəaliyyətini formalaşdırır.

Beləliklə xarici dillərin tədrisi zamanı oxu bacarıqlarının inkişaf etdirməsi anlayışından çıxan nəticəni aşağıdakı kimi sistemləşdirmək olar:

- xarici dilin tədrisi zamanı oxu vərdişlərinin daha yüksək səviyyədə formalaşdırılması məqsədiylə tələbələrə məzmun və üslub cəhətdən bir-birindən fərqli mətnlər təqdim edilməlidir;
- tələblərdə qoyulan məqsədlərdən asılı olaraq oxu strategiyalarından yaradıcı şəkildə istifadə etmək bacarığı aşılamaq;
- oxu prosesinin səmərəli şəkildə təşkil edilməsi məqsədilə tələbələrə ekstensiv və intensiv oxu nümunələrinin təqdim etmək;
- oxu prosesində mərhələli tapşırıq və işləmələrdən istifadə edilməlidir;
- oxu vərdişlərini aşılarkən müxtəlif xarakterli üslubi cəhətdən fərqli olan mətnlərdən istifadə olunmalıdır;
- oxu prosesində yaş, bilik səviyyəsi nəzərə alınmalıdır;

Çıxarılmış bu nəticələrə istinad edərək xarici dillərin tədrisi zamanı oxu vərdiş və bacarıqların inkişaf etdirilməsinin üstünlükləri və onun fəal tədrisdə oynadığı müsbət rolunu aydın şəkildə görmək olar.

ƏDƏBİYYAT

1. Kazımov N. Məktəb pedaqogikası. 2002
2. Ağazadə N.A Xarici dillərin tədrisi metodikası. 1974
3. Urquhart & Weir Teaching reading in a second language. 1998
4. Harmer J. The Practice of English language teaching (5th edition). England. Pearson education limited. 2015
5. Penny Ur A Course in Language Teaching. 1996
6. Palmer. Extensive reading. 1921

SÖHRAB TAHİR ŞEİRLƏRİNDƏ SADALAMA VƏ QARŞILAŞDIRMA İNTONASIYASI.

Mehriban Orucova
Gəncə Dövlət Universiteti

Cümlələr intonasiya quruluşu baxımından bir-birindən fərqlənə bilər. Bəzən olur ki, cümlə sintaqmlara parçalanmır, yaxud əksinə, sintaqmatik üzvlənmə gedir. Hər iki halda cümlədəki konstruktiv dəyişmələri intonasiya müxtəlifliyi müşayiət edir. Yaxud ara söz, xitab, nida əlavə, xüsusişləmələrin cümlədə iştirakı, eləcə də cümlənin quruluşca növləri onun intonasiya quruluşuna təsirsiz ötürür.

Həmcins üzlərin iştirakı ilə cümlədə sintaqmtik parçalanma gədir. Həmcins üzlər özünəməxsus intonasiya ilə deyildiyindən cümlənin intonativ quruluşunu formalaşdırır, yaxud intonasiya növünü müəyyən edir. Həmcins üzlər sadalama intonasiyası ilə deyilir və ayrıca sintaqm təşkil edirlər. Çevir yumruqlarını, Topa, tanka, gülləyə (Sevgi əfsanəsi, s. 16). Akademik A.Axundov yazır ki, yarımçıq sintaqmların sayı bir qayda olaraq, həmcins üzlərin, sayından bir dənə az olur. Başqa sözlə, sonuncu həmcins üzv ayrıca sintaqm təşkil etmir²⁰. Bunu şəirdən verdiyimiz nümunələr də göstərir: Süzülüb, didilib bulud cunası (Sevgi əfsanəsi, s. 64). Hasarlar, divarlar qopub yerindən (Sevgi əfsanəsi, s. 47). Həmcins üzlər xəbərdən sonra işləndikdə (xəbər əvvəldə gəldikdə) həmcins olan üzlərin hər biri bir sintaqm əmələ gətirə bilər. Hanı sıx otların, biçənək, yallar? (Sevgi əfsanəsi, s. 64). Yoxsa daddan düşüb kərən, pendirin, Qara şiş, qara qulp, sacın, təndirin (Sevgi əfsanəsi, s. 75). Misranın sonunda gələn axırıncı həmcins üzv də sadalama intonasiyası ilə və qalxan tonla deyilir. Ancaq misranın əvvəlində gələn həmcins üzlərdən sonuncusu sadalanma intonasiyasına malik olmur, yarımçıq sintaqm əmələ gətirmir və qalxan tonla tələffüz edilmir. Odur ki, sadalama intonasiyalı həmcins üzlər sırasının sonuncu üzvü misrada (cümlədə) işlənmə mövqeyinə görə fərqli tonlarla, hətta intonasiya çalarları ilə tələffüz edilə bilər. Əyildim, diz çökdüm azı min kərə (Sevgi əfsanəsi, s. 77; həmcins üzlər əvvəldə gəlir). Dibsiz göl nə artıb, nə də əksilib (Sevgi əfsanəsi, s. 77; həmcins üzlər sonda gəlir).

Sadalama intonasiyası tabesiz mürəkkəb cümlənin tərəfləri arasında olur: Solun qəhrəmanlıq, sağın yazıqlıq (Sevgi əfsanəsi, s. 97). Təkrar olunan sintaktik konstruksiyalar arasında olur: Şiraz adı, Təbriz adı, Xalqın xalqa etimadı, Arzulara etiqadı, Burda daha hörmətlidi (Sevgi əfsanəsi, s. 36; Şiraz adı, Təbriz adı). Nə dediksə, Vətən oldu, Nə etdiksə Vətən oldu, Vətən oldu yazdığımız kitablar da, Vətən oldu çəkdiyimiz əzablar da (Sevgi əfsanəsi, s. 36).

Adətən həmcins üzlər arasında birləşdirmə və digər tabesizlik bağlayıcıları gələ bildiyi halda, nə inkarlıq bağlayıcısı da onları əlaqələndirə və sadalama intonasiyalı sözlər arasında işlənə bilər. Nə qardaş, nə qohum, nə yad, nə əğyar, Bu işdə hamıda təqsir görmüşəm (Sevgi əfsanəsi, s. 20). – ma (– mə) inkarlıq şəkilçisi də qarşılaşdırma intonasiyası yarada bildiyi halda, sadalama intonasiyalı sözdə, yaxud cümlə vahidində iştirak edir. Başın niyə bəlalıdır, Qoy başına dolanım, Qurban sənin dözüümünə, Olmayanım, olanım (Sevgi əfsanəsi, s. 66; olmayanım, olanım).

Qarşılaşdırma intonasiyasını müxtəlif vasitələr, dil vahidləri yaradır. Sadalama intonasiyası kimi, qarşılaşdırma intonasiyası da cümlələri sintaqmlara bölür.

–ma (–mə) inkarlıq şəkilçisi qarşılaşdırma intonasiyası yaradır və cümlənin iki feli xəbərdən birinin tərkibində iştirak edir. Azadlıq olmadı, iftixar oldu (Sevgi əfsanəsi, s. 18). Nəsr – cümlələrdən fərqli olaraq, misra – cümlədə inkarlıq şəkilçili söz birinci sintaqmda işlənilir (ikinci tərkib hissədə yox). S.Tahir şeirlərinin dilində belə misra – cümlələr çoxluq təşkil edir. Bizi öldürmədin, cəzalandırdın, Biz də ölməmişik, cəzalanmışıq (Sevgi əfsanəsi, s. 153). Qafqaz – Berlin boyu tank hücumunda, Tankçı olmamısan, şimşək olmusan (Sevgi əfsanəsi, s. 153).

Grammatik mənalara görə əkslik (antonimlik) təşkil edən – lı və – sız şəkilçiləri (biri əlamətin mövcudluğunu, digəri yoxluğunu bildirir) ayrı-ayrı sintaqmlarda təmsil edilməklə, qarşılaşdırma intonasiyasını yaradır. Silahların gözlərindən güllə yağır, Silahsızın boğazından fəryad, üşyan (Sevgi əfsanəsi, s. 26; silahlı – silahsız).

–sa şəkilçisi qarşılaşdırma intonasiyasını yaradır. Ağ köynəyi qanlıdırsa, Dağ ürəyi tərtemizdir (s.26). Deyil sözü birinci yarımçıq sintaqmda iştirak edərək qarşılaşdırma intonasiyası yaradır. İnsan divar deyil, sevgi əyləncə, Mənim bu halımdan xəbərin olsun (Sevgi əfsanəsi, s. 157). Başqa bir nümunədə deyil sözü ikinci sintaqmda iştirak edərək, məzmunca qarşılaşdırma yaradır. Bu isə öz növbəsində şeir daxilində yeni sintaktik və bədii quruluş vahidi formalaşdırır və misranın poetik gücünü artırır. Dodağından bir söz çıxdı, Söz sənindir, sənindir deyil?! Kül altından bir köz çıxdı, Köz sənindir, sənindir deyil?! Sənən üstədən bir yol keçir, Yol sənindir, sənindir deyil?! (Sevgi əfsanəsi, s.183).

Nə-nə də inkarlıq bağlayıcısı qarşılaşdırma intonasiyası yaradır və hər biri bir sintaqmda yerləşir. Divara mıxlayıb məni sərt külək, Nə bir əl tutanım, nə də bir kömək (Sevgi əfsanəsi, s. 157).

Qarşılaşdırılmış leksik vahidlərin tabesizlik əlaqəsi ilə əlaqələnməmiş növbəti misrada təkrarı qarşılaşdırma intonasiyası yaradır. İnsan qan hayqıran zindana qarşı, Zindan azadlığa, insana qarşı (s. 27). Verilmiş nümunədə birinci misradakı mübtədə (insan sözü) və tamamlığın (zindana) ikinci misrada əksinə yerdəyişmə ilə təkrarı qarşılaşdırma yaratmaqla, şeir dilinə ahəngdarlıq gətirir. Bu cür təkrarlar növbəti bəndlərin son misralarında növbələşir. Divan haqdan qaçan yalana qarşı, Yalan qas-qabaqlı divana qarşı (Sevgi əfsanəsi, s. 27).

UŞAQ SEREBRAL İFLICİNDƏ MÜASİR YANAŞMA

Ulker Huseynova

Uşaq serebral iflici termini ilk dəfə 1893-cü ildə psixanalitik Ziqmund Freyd tərəfindən təklif edilmişdir. Uşaq Serebral İflici baş beyin doğuşdan əvvəlki, doğuş zamanı və ya doğuşdan sonrakı dövrlərdə müxtəlif səbəblərdən zədələnməsi nəticəsində əmələ gələn, adətən erkən uşaqlıq dövründə aşkarlanan və hərəkəti pozğunluqlarla: ifliclər, əzələ zəifliyi, koordinasiya pozğunluqları, qeyri-iradi hərəkətlərlə xarakterizə olunan bir haldır. Beynin zədələnmə dərəcəsindən asılı olaraq meydana çıxan simptomların ifadə dərəcəsi də müxtəlif olur: yüngül, zəif nəzərə çarpan və ya çox ağır, tam əlilliyə gətirib çıxaran zədələnmələrə qədər. Bu uşaqlarda epileptik tutmalar, psixi inkişaf ləngiməsi, qavrama və öyrənmə çətinlikləri, görmə, eşitmə, nitq, intellekt pozğunluqları da müşahidə oluna bilər. Baxmayaraq ki, serebral iflicli uşaq çox zaman əqli inkişafdan geri qalmış uşaq kimi təəssurat yaradır, bu heç də həmişə həqiqətə uyğun olmur. Serebral iflic irsi xəstəlik deyil və bilavasitə uşaq ölümünün səbəbi olmur, lakin ömrünün qısalmasına gətirib çıxara bilər.

Serebral iflicə oxşar vəziyyətlər istənilən yaşda keçirilmiş infeksiyon xəstəlikdən, insultdan və yaxud kəllə-beyin travmasından sonra əmələ gələ bilər. Serebral iflicin yaranma səbəbləri:

Ziqmund Freyd tərəfindən təklif edilmiş nəzəriyyəyə görə uşaqda beyin zədələnməsi bətdaxili dövrdə baş verir. Digər alim – Uilyam Littl isə israr edirdi ki, zədələnmə doğuş prosesində baş verir və serebral iflic doğuş zamanı uşağın beyində oksigenin çatışmamazlığının nəticəsi olur.

Lakin məlumdur ki, yeni doğulmuş uşaqlar oksigen defisitini daha yüngül keçirir və doğuş yollarından keçməsi bir qədər travmatik olsa da, adətən beyin zədələnməsinə səbəb olmur.

Hal-hazırda serebral iflicin səbəbləri aşağıdakılar hesab olunur:

1.Hamiləlik dövründə:

- Hamiləlik zamanı (ilk 3-3.5 ayda) ananın infeksiyon xəstəliklərə tutulması (məs. məxmərək, herpes, sitomeqalovirus, toksoplazmoz və s)

²⁰ Axundov.A. Azərbaycan dilinin fonetikasi, s.337.

- Rezus konflikt
- Anada problemlər (şəkərli diabet, hamiləlik toksikozu, preeklampsiya, qanaxmalar, anemiya, stress, pis qidalanma – vitamin və mikroelementlərin çatmamazlığı)
- Ananın zərərli vərdisləri (narkomaniya, siqaretçəkəmə, alkoqoldan istifadə)
- Ananın yaş faktoru (18-dən aşağı, 35-dən yuxarı)

2. Doğuş zamanı:

- Dölün asfiksiyası
- Doğuş travması
- Vaxtından əvvəl doğuşlar
- Gec doğuşlar

3. Doğuşdan sonra

- İnfeksiya və ya susuzlaşma nəticəsində yüksək bədən hərarəti
- Beyin infeksiyaları
- Suda boğulma, qazdan zəhərlənmə və digər səbəblərdən baş verən oksigen çatmamazlığı
- Beyin travmaları. Beyinə qansızma
- Məişət zəhərlənmələri
- Beyində şişlərin olması.

Serebral iflic hallarının 30%-nin səbəbi məlum deyil

Serebral iflicin formaları

USİ-nin klassifikasiya siyası hərəkət pozğunluqlarının xarakterinə və zədələnmənin əhatə dairəsinə əsaslanır. Bu pozğunluqların aşağıdakı qrupları ayırd edilir:

- Spastiklik - əzələ tonusunun yüksəlməsi ən çox yayılmış növüdür.
- Monoplegiya - bir ətrafda təzahür olunan zədələnmə
- Hemiplegiya – bədənin birtərəfli zədələnməsi, əsasən bətn daxili olur, çox vaxt görmə, eşitmə, lamisə kimi funksiyaların və qavramanın pozulması da müşahidə olunur.
- Diplegiya - (Littl sindromu) – hər iki ətrafda, ya yuxarı, ya aşağı ətraflarda təzahür olunan zədələnmə; adətən aşağı ətraflarda daha çox təzahür edir.
- Tetraplegiya - yuxarı və aşağı ətrafların ağır iflici; bu uşaqların əksəriyyətində dərin əqli gerilik, epilepsiya və zəif görmə müşahidə olunur, ciddi inkişaf ləngiməsi ilə müşayiət olunur.

70-80% hal tetraplegiya larda spastik formaya rast gəlinir.

Diskineziya – Qeyri iradi hərəkətlərin olması ilə xarakterizə edilir. Bazal qanqlionda olan zədələnmə nəticəsində əmələ gəlir. Yuxu zamanı bu hərəkətlər müşahidə olunmur.

Ataksiya (atonik-astatik forma) – tez-tez yıxılma ilə müşayiət olunan muvazinətin pozulması. Beyincik zədələnməsi nəticəsində əmələ gəlir

Qarışıq forma

Persepsiv (anlama) pozğunluqlar – çox zaman serebral iflic hissiyat orqanlarının funksiyasının pozulması ilə müşayiət olunur. Görmə, eşitmə, lamisə vasitəsilə duyma qabiliyyəti normal olsa da, bu hissələrin düzgün izah etmə qabiliyyəti olmur. Əmmə, udma və çeynəmə çətinliyi, salvasiya axıtma, dizartriya görülür.

Görmə problemləri:

Spastik titmələrə bağlı strabismus, əsasən də hemipleqiyalı serebral ifliclərdə heminopiya və görmə anlaması pozulması sıx görülür.

Eşitmə çətinliyi:

Anamnezində hiperbilirubinemiya və prenatal infeksiya olan uşaqlarda sensorinevral eşitmə itməsi rast gəlinə bilər.

Tənəffüs problemləri:

Udma çətinliyi olan uşaqlarda kiçik miqdarda aspirasiya və buna bağlı pnevmaniya yarana bilər. Yarımçıqdoğulanlarda bronxopulmonar displaziya səbəbi ilə tənəffüs çətinliyi və ən sıx infeksiyalar uşaqlıq müddəti boyunca ümumi vəziyyəti poza bilər.

Diagnostika:

Laborator diagnostikanın (qanın və sidinin ümumi klinik analizləri) ancaq köməkçi vasitə kimi əhəmiyyəti var. Buna görə də USİ-nin profilaktikası məqsədilə hamilə qadınların müayinəsi və müşahidəsi ən vacibli tədbir hesab olunur.

Müayinə planı:

Nevroloji müayinə:

Mental vəziyyət

Görmə eşitmə danışıq

Əzələ gücü və iradi əzələ kontrolu

Reflekslər

Əzələ tonusu

Qeyri iradi hərəkətlər

Ortopedik müayinə:

Oynaq hərəkət açılıqlığı

Deformasiya və kontraktura

Tarazlıq

Oturarkən, ayaqda və yeriyərkən duruş

Funksional Müayinə:

Oturma

Yerimə

Əl bacarığı

Şübhə doğuran əlamətlər:

Qidalanmada çətinlik

Oynatılıq, əsəbilik

1,5 aylığında və daha sonra uşaq başını saxlaya bilmir

Azerbaycan, Doğu Avrupa ve Batı Asya'nın kavşağında bulunan Kafkasya bölgesindeki bir ülkedir. Bölgesel aktörlerin güçlü ekonomik ve siyasi kaygısı olan bir jeopolitik alanın parçasıdır. Azerbaycan hükümeti, ilişkilerini bölgede geliştirerek ve komşularıyla iyi ilişkiler içinde olmayı amaçlayan bölgesel güçlerle olan ilişkilerinde denge politikasını benimsemiştir. Azerbaycan, Batılı kurumlarla olan ilişkilerini geliştirmeye çalışmıştır. Bu çalışmada Dağlık Karabağ sorunu karşılıklı bağımlılık kuramı perspektifinde incelenmiştir. Azerbaycan dış

politikasında uluslararası hukukun devreye girmesini və sorunun bu çərçəvedə həlledilməsini hədəfləməkdir. Azərbaycan dış politikasında bu sorunu uluslararası hukuka dayanaraq həlledilməyi hədəfləməkdir.

ÖRGÜTSEL BAĞLILIKLA İLGİLİ LİTERATÜR İNCELEMESİ

Metanet Memmedova
UNEC

Günümüz toplumlarının önəmli parçası olan organizasyonlar hızlı bir dəyişim keçirməkdə və insan kaynaklarının bu dəyişimlərdəki etkisi yadsınmamaktadır. Performanslarının yüksətilməsi organizasyonun ana hədəflərindəndir; dolayısıyla, organizasyonların performansı üzərində etkili faktorları incelemek, yöneticileri bu hedefe yönləndirmək araştırmacıların temel kaynağıdır. Örgütsel bağlılık, çalışanların örgütün faaliyetlerine ve performansına katılımı üzerinde etkili olan bu belirleyici faktörlerden biridir (Chelladurai, 2009). Tüm bunlardan yola çıkarak araştırma örgütsel bağlılık konusunu ele almıştır. Örgütsel bağlılık bir çalışan ile bir organizasyon arasındaki ilişkiyi açıklayan temel kavramlardan biri olarak görülüyor. Örgütsel bağlılık, bir çalışanı bir organizasyona bağlayan psikolojik bir devlettir (Allen, Meyer, 1991). Çalışan üzerine yapılan anket çalışmalarında genel olarak baktığımızda örgütsel bağlılığı ölçen ifadeler yer veriliyor. Bu amaçlar doğrultusunda araştırmada, örgütsel bağlılık kavramının teorik çerçevesi çizilmeye çalışılmıştır. Bunun için örgütsel bağlılık üzerine yazılan literatürlere bakılarak, bulgular incelenmiş ve analiz edilmiştir. Araştırmada örgütsel bağlılıkla ilgili yazılan teorilere yer verilmiş, onlar arasındaki benzerlikler ve farklılıklar analiz edilmiştir. Teoriler karşılaştırılarak analiz edildiğinden, teorilerdeki boşluklar tespit edilmeye çalışılmıştır. Araştırmada örgütsel bağlılığın belirleyicileri de ele alınmıştır. Genel olarak bakıldığında örgütsel bağlılık farklı şekillerde algılanabildiği ve başka kavramlarla iç içe geçtiği için ölçülmesi zordur. Bu bakımdan araştırmada aynı zamanda örgütsel bağlılıkla ilgili ortaya atılmış ölççekler de incelenmiştir.

ELMI TƏDQIQATLARIN İQTİSADI İNKİŞAFA TƏSİRİNİN QIYMƏTLƏNDİRİLMƏSİ

Yadulla Həsəni
UNEC

Məqələdə elmi-tədqiqatların, işləmələrin və elmə cəkilən xərclərin iqtisadi inkişafa təsirinin nəzəri əsasları verilmişdir. Dünya ölkələrinin elm, təhsil, İKT, insan kapitalı, vənçur kapitalı, innovasiya, informasiya cəmiyyəti və bilik iqtisadiyyatını xarakterizə edən indikatorları təhlil edilmişdir. Lenteyevin “Xərclər-buraxılış” (Input-Output) balans modeli Azərbaycan iqtisadiyyatı təmsilində realizə edilərək elmə cəkilən xərclərin iqtisadi inkişaf göstəricilərinə (Ümumi Buraxılış, Ümumi Daxili Məhsul, inflyasiya, məşğulluq və s.) birbaşa və dolayı təsiri (multiplikativ effektləri) hesablanmışdır. Daha sonra zaman sırası əsasında Azərbaycanda elmi-tədqiqatlara yönəldilən investisiyaların ÜDM-in artımına təsiri ekonometrik qiymətləndirilmişdir.

SISTEM SKLEROZ SINE SCLERODERMA (SSSSC): AĞCIYƏR HIPERTENZIYASI İLƏ TƏZAHÜR EDƏN KLINİK HAL

Günəl Əsgərova
Azərbaycan Tibb Universitetinin Tədris Terapevtik Klinikası

Sistem skleroz revmatologiyanın birləşdirici toxuma xəstəlikləri qrupuna aiddir. Xəstəliyin təsnifatında 4 forması ayırd edilir: 1) diffüz 2) məhdud 3) sine scleroderma 4) overlap (örtüşmə) sindromu.

53 yaşlı qadın xəstə hər iki əllərdə göyermə, ağarma, üz dərisində hiperemik səpkilər, təngnəfəslik, sol əl II barmağının distal falanqa yastıqçığında çapıq zədələnmə, ümumi həlsizlik şikayətləri ilə ATU Tədris Terapevtik Klinikasının Revmatologiya şöbəsinə qəbul olunmuşdur. Xəstə özünü 3 ildir ki xəstə hesab edir. Aparılmış müayinələrin nəticələri: WBC=12.2, HGB=18.2, EÇS=2, ANA=1.64, Anti-ds DNT=61.8, kreatinin =1.26, kalium (serum)=3.80, natrium=142, ALT=33, AST=31. DQO-nun R-skopiyası: norma daxilindədir, ağciyər şəkli güclənib. Bu göstəricilərə əsasən müvafiq müalicə planı tərtib olundu. Xəstədə həmçinin təngnəfəslik şikayəti olduğundan kardioloqun konsultasiyası istənilirdi. EKQ: Sinus ritmi. ÜEO normal. Sol mədəciyin hipertrofiya əlamətləri. EXO: LVEF 60%, SPAP 110mmHg. Sol mədəcəyinin konsentrik hipertrofiyası. Xəstədə yaranmış ciddi təngnəfəslik sistem skleroz səbəbli pulmonar hipertenziya ilə əlaqəli olduğu aşkarlanmışdır. Bu səbəbdən xəstənin mövcud müalicəsinə endotelin reseptor antaqonisti olan Bosentan preparatı əlavə olundu. Beləliklə, sistem skleroz sine scleroderma (ssSSc) sistem sklerodermiyanın nadir rast gəlinən forması olub, qarşımıza Reyno fenomeni, ANA pozitivliyi, dəri bərkiməsinin olmaması, anormal dırnaq yatağı kapilyaroskopiyası və sistem sklerodermiyaya xas olan orqanın zədələnməsi ilə çıxma biləcək bir xəstəlikdir. Diqqətli anamnez, fiziki müayinə, laborator və instrumental müayinələri, multidissiplinar yanaşma nəticəsində digər sahə mütəxəssislərinin də rəylərini nəzərə alaraq xəstələrə düzgün diaqnoz qoyulub, müvafiq müalicə planı tərtib oluna bilər.

İQTİSADI KİBERNETİKA-MÜASİR MENECMENT SİSTEMLƏRİNİN ƏSASI KİMİ

Fərhad Mirzəyev Əlif oğlu
Bakı Dövlət Universiteti

Məlumdur ki, xalq təsərrüfatının və onun ayrı-ayrı mühüm sahələrinin optimal idarə edilməsini təmin edəcək səmərəli idarəetmə qərarlarının hazırlanması və qəbul edilməsi kimi aktual problemlərin həlli iqtisadi – riyazi tədqiqatlarda riyazi – statistik üsulların və hesablama texnikasının son nailiyyətlərindən istifadəni tələb edir. Belə zərurət hələ qədim zamanlarda riyaziyyat, ehtimal nəzəriyyəsi, statistika, iqtisadiyyat elmlərinin vəhdətinin ümumiləşmiş nəticəsi kimi meydana gələn yeni elmi istiqamətin – iqtisadi kibernetikanın yaranmasına gətirib çıxarmışdır.

Hal – hazırda Rusiya Federasiyasının, Belarus Respublikasının aparıcı universitetlərində, Ukrayna Respublikasının demək olar ki, bütün ali müəssisələrində bakalavr və magistr səviyyələrində iqtisadi kibernetika ixtisası üzrə mütəxəssis hazırlığı həyata keçirilir. İqtisadi kibernetika elə bir ixtisasdır ki, bu ixtisas işsizlikdən qorxmur, həmişə bazarı olan ixtisasdır. Bu ixtisas iqtisadi sistemlərin həm mikro, həm də makro səviyyədə optimal davranış tərzini təyin edir, iqtisadi riyazi modelləşmə və ən yeni informasiya texnologiyalarına əsaslanan müasir elmi istiqamət olmaqla müasir menecment sistemlərinin (istər fərdi, istərsə də istehsalatda) əsasıdır.

Qeyd etməyi vacib hesab edirik ki, iqtisadi – kibernetik fənnlər inkişaf etmiş bir çox ölkələrin universitetlərində nəinki iqtisadi yönümlü, həmçinin, texniki, hüquq, tibb, sosiologiya və digər ixtisaslarda mühüm istiqamət kimi tədris olunur. Hal – hazırda iqtisadi kibernetika elmi istiqamətinin bazasında təşəkkül tapan ekonometrik modellərdən istifadə edilərək Azərbaycan iqtisadiyyatının mikro və makro səviyyələrində mövcud olan bir sıra nəzəri – praktiki məsələlərin həlli uğurla yerinə yetirilməkdədir.

Qeyd edək ki, “İqtisadi kibernetika” ixtisası üzrə tələbələrin ilk hazırlığı BDU–nun Tətbiqi riyaziyyat və kibernetika fakültəsinin bəzi kafedralarının iqtisadi yönümlü tədris yükü əsasında 1991-ci ildən həyata keçirilməyə başlamışdır. Sonralar bu ixtisas ayrıca bölüm kimi TQDK-ın qəbul planında təşəkkül tapmış və 1996-cı ildən etibarən həmin ixtisas üzrə tələbələrin yüksək hazırlığı məqsədilə Tətbiqi – riyaziyyat və kibernetika fakültəsinin nəzdində Riyazi – iqtisadiyyat və iqtisadi – ekoloji sistemlərin modelləşdirilməsi kafedrası (hazırkı İqtisadi kibernetika kafedrası) yaradılmış və indiyədək fəaliyyət göstərir.

Məlumat üçün bildiririk ki, “İqtisadi kibernetika” ixtisası üzrə təhsil alan tələbələr ixtisasın yarandığı ildən etibarən yüksək ballar toplamış, bu ixtisas üçün keçid balı hər il digər ixtisaslarla müqayisədə yüksək olmuşdur. Qeyd edilən ixtisas üzrə təhsil alan Prezident təqaüddçülərinin xüsusi çəkisi digər ixtisaslarla müqayisədə böyük olmaqla yanaşı, bakalavr və magistr dərəcələri arasında fərqlənmə diplomu ilə bitirənlərin sayı da hər il nəzərəcarpacaq dərəcədə çox olmuşdur. “İqtisadi kibernetika” ixtisası üzrə təhsilini bitirmiş bakalavr və magistr dərəcələri xarici ölkələrin nüfuzlu elmi müəssisələrində - o cümlədən, Kanadanın Toronto, İngiltərənin İmperial, Brunel, York, Almaniyanın Bonn, İtaliyanın Napoli, Fransanın Tuluza, Strasburg, Çexiyanın Praq və s. universitetlərində öz təhsillərini müvəffəqiyyətlə davam etdirmiş və etdirməkdədirlər. Eyni zamanda müxtəlif xarici ölkələrdə, o cümlədən, İngiltərədə (London İmperial Kollec, Cass Business School), ABŞ-da (Kollarada Universiteti), Almaniya (Heidelling Universiteti), İspaniya (Planlaşdırma şirkəti), Türkiyədə (Dokuz Eylül Universiteti), Kanadanın, Yeni Zelandiyanın, Avstraliyanın, BƏƏ-nin aparıcı müəssisələrində, eyni zamanda Azərbaycan Respublikası Milli Məclisində, Hesablama Palatasında, Mərkəzi Bankda, Azərbaycan Respublikası Maliyyə, İqtisadi İnkişaf, Əmək və Əhalinin Sosial Müdafiəsi, AR Daxili İşlər, Vergilər Nazirliklərində, Dövlət Sosial Müdafiə Fondunda, ARDNŞ-da, Azərbaycan Respublikası Dövlət Neft Fondunda, Azərbaycan Respublikası Prezidenti yanında Vətəndaşlara Xidmət və Sosial İnnovasiyalar üzrə Dövlət Agentliyində, Maliyyə Bazarlarına Nəzarət Palatasında, Azərbaycan Diplomatik Akademiyasında, Paşa Bank, Dəmir yol Bank, Azərbaycan Sənaye Bankı, Uni Bank, TBC Bank, Dünya Bankı, Nikoil Bank, Yapı Kredi Bank, Access Bank, Risk Şirkəti, Sinam Şirkəti, Daşınmaz əmlakın Reyestr xidməti, Azercell, Bakcell, DELEOİD şirkəti, Gilan Holdingdə çalışan və yüksək vəzifələr tutan işçilər arasında bu ixtisası bitirən tələbələr xüsusilə seçilir. Respublikada fəaliyyət göstərən qeyri – dövlət müəssisələri, o cümlədən, banklar və auditor təşkilatları, həmçinin xarici təşkilatlar bu ixtisas üzrə təhsil almış tələbələrin işə qəbuluna çox üstünlük verirlər. Bunun sübutu kimi aşağıdakı siyahını işdə qeyd etməyi özümüzə borc bilirik:

1. Mütəllibova Vəfa Allahverən qızı – AR Hesablama Palatası, şöbə müdiri, i.e.n.
2. Əliyev Rəşad Zəbərhan oğlu – AR Hesablama Palatası, böyük məsləhətçi, i.e.n.
3. İsmayilov Ramiz Əvəz oğlu – Azərbaycan Respublikası Prezidenti yanında Vətəndaşlara Xidmət və Sosial İnnovasiyalar üzrə Dövlət Agentliyinin Maliyyə idarəsinin rəisi, i.e.n.
4. Baxışov Namiq Məmməd oğlu – KREDEX MMC-nin aparıcı mütəxəssisi, i.e.n.
5. İsmayilov Orxan Vilayət oğlu – Maliyyə Bazarlarına Nəzarət Palatası, Strateji Xidmətlər Departamenti, Strateji Təhlil və Risklərin idarə edilməsi idarəsi, böyük analitik.
6. İsmayilov Rəşad Arif oğlu – AR Dövlət Neft Fondu, Risklər İdarəsinin aparıcı təhlilçisi.
7. Cəfərov Nemət Səid oğlu – İngiltərə, London İmperial Kollec, Tətbiqi Riyaziyyat və Riyazi Fizika üzrə doktorant.
8. Ağadadaşlı Həmid Natiq oğlu – İqtisadiyyat və Statistika üzrə Avropa Ali Tədqiqat Mərkəzi, Belçika, Brusel, aparıcı mütəxəssis, PHD – Ass. Prof.
9. Seyidov Üzeyir Cabbar oğlu – Jumeriah Bilgah Beach Hotel, böyük mütəxəssisçi.
10. Talıbzadə Toğrul Mirzəəğa oğlu – Azərbaycan Diplomatik Akademiyası, müəllim.
11. Qasimova Xədicə Nazim qızı – İngiltərə, Cass Business School, Aktuar riyaziyyat üzrə doktorant.
12. Hüseynova İnci Əli qızı – AR Maliyyə Nazirliyi, böyük məsləhətçi.
13. Xəlimov Müşviq Rafael oğlu – Nukoil Bank, Risklərin İdarə Olunması şöbəsinin müdiri.
14. Axtaslı Emin Aydın oğlu – SOCAR, Neft-qaz emalı və neft kimya kompleksinin baş direktor müavini.
15. Mirzəyev Mirzə Vahid oğlu – AR Təhsil Nazirliyi, böyük məsləhətçi olub, hal-hazırda özəl sektorda çalışır-T.A.N. MMC
16. Nicat Qasım – Türkiyə, 9 Eylül Universiteti, doktorant.
17. Bağirov Cəlal Əjdər oğlu – AR Neft Fondu, Risklərin İdarə Edilməsi Departamenti, baş təhlilçi.
18. Orucov Sənan Fizuli oğlu – AR Vergilər Nazirliyi, Dövlət Vergi müfəttişi.
19. Qəhrəmanov Emin – ABŞ Colarada Universitetinin professoru, eyni zamanda BƏƏ Şərgah şəhəri, Amerika Universitetində professor.
20. Məhəmmədli Ruslan Fikrət oğlu – ABŞ Nyu York ştatı, maliyyə servis kompaniya, Alliace global corporate
21. Gül Qasım Elvin oğlu – ABŞ, professor.
22. Emzar Panikaşvili – İsveçrə, İT mütəxəssis proqramist.
23. Mehraliyev Vüqar İbrahim oğlu – Kanada, proqramist.
24. Hüseynov Qədir Lüdviq oğlu – Təmiz Şəhər Açıq Səhmdar Cəmiyyəti, sədr köməkçisi.
25. Cəfərov Vüsal – Tələbə Qəbulu üzrə Dövlət Komissiyası, mütəxəssis.
26. Hüseynov Elçin – Səudiyyə Ərəbistan, Ceddah, İslam Bank, baş ofis, bank sektoru mütəxəssisi.
27. Hüseynov İlqar – Avstraliya, İT sahəsində mütəxəssis.
28. Güləhmədova Günel Akif qızı – Avstraliya, i.e.n.
29. Səfərli Gülşən Rüşət qızı – Azərbaycanın İtaliyadakı Səfirliyinin işçisi, i.e.n.
30. Qədirli Erkin – GAİA bilgi sistemləri – Azərbaycan bölməsinin rəhbəri.
31. Xankişiyeva Könül Zakir qızı – Azərbaycan Respublikası Neft Fondu.
32. Abdullayev Yusif Təyyar oğlu - İnkişaf üçün Maliyyə Kredit Təşkilatı, Risklərin İdarə Olunmasının departament müdiri.
33. Yusifova Ülkər – Azərbaycan Respublikası Gənclər və İdman Nazirliyi, Nəsimi şöbəsi, məsləhətçi mühasib.
34. İsmayıl Yunis Məmməd oğlu - İstanbul Universiteti Biznesin təşkili və idarə edilməsi üzrə doktorant.
35. Bədəlov Əhməd Şöhrət oğlu - QSS, Analitik kordinatr.
36. Əsgərov Fərid - Almaniya Nurnberq Universiteti.
37. Əliyev Rövşən – Kanada, Aktuar mütəxəssisi.
38. Kazımov Nurlan – Almaniya, Aktuar mütəxəssisi.
39. Rüstəmli Emil - Almaniya iş adamı.
40. Hənifəyev Vüsal Saday oğlu – Almaniya, Heidelberg Universiteti.
41. Qurbanov Cəfər – Wold Medicine, maliyyə meneceri.
42. Cabbarov Azər Cabbar oğlu – İspaniya, Madrid, İspan şirkəti, planlaşdırma üzrə aparıcı mütəxəssis.
43. Əliyev İlkin Ədalət oğlu – Səudiyyə Ərəbistanı, Amerikanın Neft Şirkəti, PHD. AS. Prof.

44. Quluzadə Alixəyyam Sahil oğlu – DELOİD Audit Şirkəti (İngiltərə, Dünyanın ən böyük 4 audit şirkətindən biri), baş mütəxəssis.
45. Abdullayev Ayaz – DELOİD Audit Şirkəti (İngiltərə, Dünyanın ən böyük 4 audit şirkətindən biri), baş mütəxəssis.
46. Hacıyev Tural – DELOİD Audit Şirkəti (İngiltərə, Dünyanın ən böyük 4 audit şirkətindən biri), direktor (MDB-də ən gəlirli konsaltinq layihə başçısı).
47. Bənnayeva Rəna – DELOİD Audit Şirkəti (İngiltərə, Dünyanın ən böyük 4 audit şirkətindən biri), baş mütəxəssis.
48. Mustafayeva Lala – DELOİD Audit Şirkəti (İngiltərə, Dünyanın ən böyük 4 audit şirkətindən biri), baş mütəxəssis.
49. Dəlğicli Həmid – ABŞ, Global Strategist at Samsung.
50. Hüseynov İlkin – Yeni Zelandiya, PhD Candidate in Economics.
51. Mirzəyev Qaçaq – ABŞ, Microshop.
52. Qasımov Orxan – Ukraniyada IT üzrə işləyir.
53. Qattal Murad – Azərbaycan Respublikasında Rusiya ilə əməkdaşlıq nümayəndəliyi, böyük referent.
54. Həmidov Sərxan – Türkiyə, proqramist.
55. Quliyev Rəmin – xaricdə təhsillə bağlı öz şirkəti var.
56. Quliyev Ruslan – Türkiyədə Universitetdə işləyir.

(Siyahını artırmaqda olar).

Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin 12 yanvar 2009-cu il tarixli 8 sayılı qərarı ilə “Ali təhsilin bakalavr pilləsi ixtisaslarının siyahısı”nın təsdiq edilməsi zamanı bu ixtisas ixtisaslar qrupu siyahısından çıxarılmış və “İqtisadi kibernetika” ixtisası üzrə tələbə qəbulu dayandırılmışdır. Dünyanın nüfuzlu Universitetlərində isə bu ixtisas üzrə - iqtisadi kibernetika və ekonometrika adı altında tələbə qəbulu hələ də həyata keçirilməkdədir.

Nəzərinizə çatdırırıq ki, İqtisadi kibernetika ixtisasının yenidən bərpası və hətta yeni “Ekonometrika” ixtisasının açılması məsələsi istər Tətbiqi riyaziyyat və kibernetika fakültəsinin, istərsə də BDU-nun Elmi Şuralarında dəfələrlə qaldırılmış və elmi - pedaqoji kollektiv tərəfindən böyük istəklə qarşılanmışdır.

Bütün yuxarıda qeyd olunanlar Bakı Dövlət Universitetinin Tətbiqi riyaziyyat və kibernetika fakültəsinin nəzdində “İqtisadi kibernetika” ixtisaslaşması üzrə bakalavr təhsil pilləsinin bərpasını zəruri edir. Belə ki, fakültənin elmi – pedaqoji resursları (İqtisadi kibernetika, Əməliyyatlar tədqiqi və ehtimal nəzəriyyəsi, Optimallaşdırma və idarəetmə, İnformasiya texnologiyaları və proqramlaşdırma kafedralarının mövcud elmi potensialı nəzərdə tutulur) və son zamanlarda fakültənin dünyanın aparıcı elmi mərkəzləri ilə əməkdaşlığı bu ixtisas üzrə bakalavr təhsil pilləsinin açılmasına imkan verir. Təhsilə birbaşa bağlı və ona cavabdeh şəxslərin dövrü mətbuatlarda dəfələrlə işlətdikləri “Ali məktəbləri qurtarıb rahatlıqla iş tapılan ixtisasların bərpasına və bugünkü əmək bazarının tələbatına uyğun yeni ixtisasların açılmasına çalışmaq lazımdır” kimi dəyərli fikirlərinə də əsaslanaraq, müstəqil Azərbaycan Respublikasının iqtisadi – ekoloji və yeni informasiya texnologiyalarına nail olmaqla daha da qüdrətli dünyəvi dövlətə çevrilməsi, yüksək iqtisadi və informasiya texnologiyalarına yiyələnmiş ixtisaslı kadrların tükənməməsi nəminə Tətbiqi riyaziyyat və kibernetika fakültəsinin nəzdində “İqtisadi kibernetika” ixtisasının bərpasını və ya “Ekonometrika” ixtisasının açılmasını bu günümüzün təbii zərurətinə çevirir.

KOREYA DİLİNDƏKİ “HANCA SONQO”LAR (ÇİN MƏNŞƏLİ ATALAR SÖZÜ, MƏSƏLLƏR və HİKMƏTLİ İFADƏLƏR) və ONLARIN AZƏRBAYCAN DİLİNDƏKİ BƏNZƏRLƏRİ İLƏ MÜQAYİSƏLİ TƏHLİLİ

Məsimli Leyla

Cənubi Koreyanın İnha Universitetinin doktorantı

Dilçilikdə öyrənilən əsas şöbələrdən biri leksikologiyadır. Leksikologiya dilçiliyin bir bölməsi olub, dilin müasir vəziyyətdə və eləcə də tarixi inkişaf prosesində lüğət tərkibini öyrənir. Dilin lüğət tərkibinə isə danışmada rol oynayan bütün sözlər və frazeoloji vahidlər daxildir. Bu frazeoloji vahidlər dilçilikdə sabit söz birləşmələri də adlanır və dildə mövcud olan bu sabit söz birləşmələri əsas etibarilə qeyri-sabit, daha doğrusu, qrammatik birləşmələrin əsasında əmələ gəlir.

Qrammatik birləşmənin özü və ya onun tərkibində olan sözlər məcazi mənaya keçərək mütəhərrikiyini itirdikdə, sözlər arasında əlaqə və münasibət yaradan vasitələr donuq bir hala gəlir və müvafiq bir məfhumu ifadə edən sabit söz birləşməsinə çevrilir. Məsələn: yola vermək; gözə gəlmək; öz gözündə tiri görmür, özgə gözündə qıl axtarır; daldan atılan daş topuğa dəyər; aslanın erkəyi dişisi olmaz.

Sabit söz birləşmələri istər öz semantikasına və istərsə də tərkib xüsusiyyətlərinə görə bu və ya digər dildə çox maraqlı bir kateqoriyadır. Frazeologiya bəhsində öyrənilən sabit söz birləşmələrinin aşağıdakı növləri vardır: idiomlar, ibarələr, hikmətli sözlər, atalar sözləri, zərbi-məsəllər.

Dilin lüğət tərkibində işlənən belə sabit söz birləşmələri dildə hazır vahidlər olub xüsusi bir qrup təşkil edir. Sabit söz birləşmələri istər mənasına və istərsə də tərkib xüsusiyyətlərinə görə bu və ya digər dildə çox maraqlı bir qrup təşkil edir ki, bu dillər sırasına Koreya dilini də aid etmək olar. Xüsusilə, Koreya dilində işlənən və Azərbaycan dilində atalar sözü və məsəllərə, hikmətli ifadələrə daha çox uyğun gələn Koreya dilindəki Çin heroqlifli birləşmələr və ya ifadələrdir. Koreya dilində Çin heroqlifli birləşmələr əsasən Koreyanın Çin dövlətinin təsiri altında olduğu zaman yaranmış və bu gündə Koreya dilində işləkliyini itirməmiş hikmətli ifadələr və ya məsəllərdir ki, bunlardan çox istifadə olunur. Belə ifadələrə dərsliklərdə, elmi əsərlərdə və ya qəzetlərdə daha çox rast gəlinir. Koreya dilində belə ifadələr “hanca sonqo” adlanır və “hanca Çin heroqlifləri, “sonqo” isə ifadə, idiomatik ifadə mənasını verir.

“Hanca sonqo”ları – yəni bəhs etdiyimiz ifadələri dilimizə çevirərkən onların ifadə etdiyi mənalara və məzmununa diqqət yetirmək lazım gəlir. Belə ki, həmin ifadələri öz dilimizə çevirərkən çox vaxt onların dilimizdə qarşılıqları olsa da, bəzən onlara qarşılıq vermək qeyri-mümkün olur. Bu zaman isə biz onun sadəcə hərfi tərcüməsini verir və bu yolla ifadənin mənasını başa düşməyə və izah etməyə çalışırıq.

Çinin Koreyanı işğalı ilə Koreyada əlifba kimi Çin heroqliflərindən istifadə olunmağa başlanılır və Çin dilindən alınma sözlər Koreyada işləklik qazanır. Koreya dilində və Çin dilində işlənən “hanca sonqo”ların tələffüzləri və mənalari eyni olanlar da çoxdur. Oxşar “hanca sonqo”lar çox olsa da formaları eyni olub mənalari fərqli olanlar, mənalari eyni olub formaları fərqli olanlar da vardır. Düzü, ilk əvvəllər “hanca songo”lar Çində yaranıb Koreya dilinə keçmiş ifadələr olsalar belə, sonralar Koreyanın özündə də ifadə etdiyi məzmun və mənasına görə maraqlı “hanca sonqo”lar yaranmışdır.

Koreya dilinin sözlərindən danışarkən Çin dilindən keçmiş sözlərdən danışmamaq olmaz. Koreya dilindəki sözlərin təxminən 40%-i Çin dilindən keçmiş sözlər təşkil edir. 1443-cü ildən “Çin sözlərindən istifadəni bacardığımız qədər azaldaq” adlı bir şüar olmuşdur. Lakin Koreyada son zamanlar hancaların öyrənilməsinə diqqət artmışdır ki, bunu “Çin heroqliflərindən qabiliyyət imtahanı” adlı imtahanın

olmasında və Çin heroqliflərini izah edən yeni-yeni kitabların və lüğətlərin nəşrindən də görmək olar. Və buna əsasən deyə bilərik ki, Koreyada hancalara önəm artmışdır.

Sonqonun əvəzinə bəzən hanca sonqo, saca sonqo və kosa sonqo da işəldirlər. Hanca sonqolar – hancalardan yəni ki, çin heroqliflərindən ibarət ifadələr və ya birləşmələrdir. Saca sonqolar və kosa sonqolar hanca sonqoların bir hissəsidir. Hanca sonqoların quruluşuna görə aşağıdakı növləri var:

İca sonqo - i-çin dilində 2 deməkdir, 2 heroqlifli birləşmə

Samca sonqo - sam-çin dilində 3 deməkdir, 3 heroqlifli birləşmə

Saca sonqo - sa çin dilində 4 deməkdir, 4 heroqlifli birləşmə

Oca sonqo - o çin dilində 5 deməkdir, 5 heroqlifli birləşmə

Bunlardan ən çox işlənəni 4 heroqlifdən ibarət olan “saca sonqo”lardır. Sonqo yuxarıda qeyd etdiyim kimi “ifadə” deməkdir.

Müdrəklərin yaratdıqları və geniş yayılmış sözlərdir. Gündəlik danışıda rast gəldiyimiz dioloqa nəzər yetirək:

A.. Koreyaya gəldiyin təxminən 2 il olub? Koreya dilini çox yaxşı danışırısan, sirri nədi?

B. Mən koreya dilini yaxşı danışırım? Mənə koreya dilini öyrənən zaman televizor çox kömək olur. Evə gələn kimi etdiyim ilk iş televizoru yandırmaqdır.

A. Xüsusi baxdığın hansısa proqram var?

B. Mənim üçün serial yaxud da xəbərlər fərqi yoxdur. Amma, adətən, sənədli filimlərə baxıram. Sənədli filimlərə baxarkən faydalı məlumatlar da əldə etmək olur.

A. Televizordan həm məlumat alıb, həm də koreya dilinin inkişafına köməyi olduğuna görə bir daşla iki quş vurursan

B. Həmçinin mən Koreyada tək yaşadığım üçün dərindən vaxtlarda televizor mənə yaxşı dostdur və mən bununla da bir daşla üç quş vurmuş oluram.

Digər tərəfdən “sonqo”ların quruluşu ilə heç bir əlaqəsi olmayan növü də vardır ki, bu da “kosa sonqo” adlanır. Kosa sonqoların əsasında tarixi hadisələr dayanır. Onlara daha çox rəvayətlərdə, əfsanələrdə, miflərdə, nağıllarda rast gəlinir. Kosa sonqolar tarix və ədəbiyyat ilə bağlı olan ağızdan-ağıza keçərək bu günümüzdə gəlmiş ifadələrdir. Kosa sonqolar Azərbaycan dilindəki məsələlərə daha çox uyğun gəlir ki, bunlarda qədimdən bu günümüzdə gəlməkdə olan hadisələr, əhvalatlardır. Kosa sonqolar daha çox tarixi mövzuda olurlar.

“Kosa sonqo” – qədim tarixi olan, həmin ifadənin yarandığı dövrün tarixi vəziyyəti ilə uyğunlaşan və bu ifadəni yaradan insanın təcrübəsi ilə sıx bağlı olan müdrək sözlərə deyilir. “Kosa sonqo”ya aid bir nümunəni nəzərdən keçirmək istərdim:

“Manqyanqboro” – Sonrakı peşmançılıq fayda verməz

Conquq (Çində tarixi dövr adıdır ki, həmin dövrdə ölkə ərazisi xırda-xırda dülətlərdən ibarət idi) dövründə Ço ölkəsinin kralına bir gün kralın köməkçisi bele dedi:

- “Bu günlərdə Conha, Chu, və Haru həmişə bir yerdə vaxt keçirərək bu üç saray məmuru əxlaqsız işlərlə məşğul olub, ölkənin pulunu lazımsız yerlərə xərcləyirlər. Onların bu davranışları ilə ölkənin maliyyə vəziyyətini normalda saxlamaq mümkün olmayacaq”.

Kral Yang əsəbi halda köməkçisini danlayaraq ona bele dedi:

- “Bu nə sözlərdi danışırısan. Sən bu əsassız sözlərlə ancaq aranı qatmaq istəyirsən. Deyəsən, qocalıqdan ağılı itirirsən”

Kralın köməkçisi qətiyyətlə yenidən dedi:

- “Yalan deyil ki, hamının bundan xəbəri var, mən daha susa bilməzdim. Conha, Chu, və Harunun bu işinə nəzarət etməni istərdim. Əgər mənim dediklərimə inansaz Ço ölkəsinin gələcəyinin təhlükədən xilas etmiş olarsınız”.

Kral Yangın qulağına məmurlarının öz başınaçılığı haqqında bu günə qədər belə söz çatmamışdı. Təbii ki, kral köməkçisinə inanmadı və heç bir tədbir görmədi. Bir müddətdən sonra Çin ölkəsi Ço ölkəsinə hücum edir və dövlətin bir hissəsini tutur. Artıq ölkənin iqtisadi durumu çox ağır vəziyyətdə idi. Rüşvətxor məmurlar ölkəni talan etmişdilər. Bir sözlə Ço ölkəsi düşməyə müqavimət göstərmək gücündə deyildi. Səhv etdiyini anlayan Kral Yang köməkçisini yanına çağırırdı.

Köməkçisi Kral Yanga bele dedi:

- “Sən vaxtında mənim sözlərimə əhəmiyyət vermədin öz dediyində qaldın . Daha hər şey üçün gecdi. İndi mənim sözlərimin heç bir əhəmiyyəti yoxdur. Necə deyərlər sonrakı peşmançılıq fayda verməz.” (7, səh. 97)

Sonqo haqqında dediklərimi ümumiləşdirsək, “sonqo”ya aşağıdakı tərif vermək olar: Songo – insanların gündəlik həyatlarında və mədəniyyətlərində baş vermiş hadisələri özündə əks etdirib, ən azı iki heroqlifdən ibarət olan və cümlə daxilində bir birləşmə kimi işlənən tipik ifadələrdir. Sonqoların tərkibini istədiyimiz kimi dəyişib və ya başqa heroqliflə əvəz edə bilərik. İlk hanca sonqolar 4 hecadan ibarət olduğu üçün saca sonqo sözünü daha çox istifadə edirlər, buna baxmayaraq bəzi hanca sonqolar tarixilik daşıdığı üçün kosa sonqo sözündən də istifadə olunur.

Çin mənşəli hanca sonqolar Koreya xalqının mübarizəsi, əməyi, təcrübə və sınaqları dünya baxışı həyata münasibətləri haqqında dərin və geniş mənalı ifadə edir. Bəzən bunların arxasında Koreya xalqının təfəkkürü, adət və ənənələri ilə bağlı olan böyük bir hadisə gizlənir. Bəzi hanca sonqoları oxuduqda insanın qarşısında böyük bir dövr açılır, onun vasitəsilə həmin dövrdə Koreya xalqının vəziyyəti, insanların münasibəti, ağalar və qullar dünyasının əsl mahiyyəti ilə tanış oluruq. Bu nöqtəyi nəzərdən bir çox “hanca sonqo”ların növü olan kosa sonqolar (tarixi mövzuda) yalnız Koreya xalqının dünya görüşünü, təfəkkürünü ifadə edən nümunə olmayıb, həm də bir növ tarixi sənədlərdir. Koreya dilində ən çox yayılmış kosa sonqodan biri də aşağıdakıdır:

“Seongçima” – Həyat yoxuşlu, enişli olduğundan əvvəlcədən heç nəyi bilmək olmaz.

Bu ifadə ilə bağlı belə bir əhvalat vardır: “Qədim zamanlarda bir ölkənin sərhəd hüdudlarında uzaqgörən, hikmətli, dünyagörüşlü bir qoca yaşayırdı. Bir gün qocanın böyütdüyü at sərhəddi aşaraq qaçdı. Mahal camaatı qocaya təsəlli vermək istəyəndə qoca: “Bu hadisənin əksinə yaxşı işə bais ola biləcəyini heç kim bilmir” deyərək təəssüflənmədiyini bildirdi.

Bir neçə aydan sonra həmin at başqa bir atla birlikdə geri qayıtdı. Mahal camaatı qocanı təbrik edərək onun alqışladılar. Lakin qoca: “Bu hadisənin pis işə çevriləcəyini kim bilir?” deyərək sevinmədi.

At minməyi sevən qocanın oğlu həmin ata minib çaparkən yıxılaraq ayağını sındırdı. Bu xəbəri eşidən mahal cammatı yenidən qocaya təsəlli verməyə gəldilər. Qoca isə bir daha: “Bu hadisənin əksinə yaxşı işə bais ola biləcəyini heç kim bilmir” deyib təəssüf hissi keçirmədiyini bildirdi.

Bir il keçdikdən sonra müharibə başladı. Mahal camaatı içərisində bütün sağlam gənc oğlanları müharibəyə apardılar, lakin qocanın oğlunun ayağı qırıq olduğundan onu müharibəyə aparmadılar. Nəticədə müharibəyə getmiş oğlanların əksəriyyəti geri qayıtmadı. Çoxu müharibədə həlak olmuşdu. Qocanın oğlu isə ayağının qırılmağına görə ölümdən xilas olmuşdu. “Bu əhvalatdan qaynaqlanan ‘seongçima’

ifadəsini hərfi tərcümə etsək “Se adlı qocanın söylədiyi kimi”, mənə cəhətdən tərcümə etsək “dünyanın işini bilmək olmaz” kimi deyə bilərik. Və ya “Hər işdə bir xeyir vardır” ifadəsini də ifadəsinə qarşılıq kimi işlədə bilərik.

Koreya dilindəki hanca sonqoların mövzu dairəsi çox genişdir. Onlar xalqın hərtərəfli həyatı ilə bağlı yaranmışdır. Onlarda biz xalqın kəskin sinif ziddiyyətini, varlı-yoxsul məsələlərinin aydın inikasını görürük. “Hanca sonqo”larda kəndli kütlələrinin ağır məşəyi, həyatı, iqtisadi, maddi çətinlikləri də öz əksini tapmışdır.

Hanca sonqolar xalq kütlələrinin gündəlik həyat və fəaliyyətləri ilə daha çox bağlıdır. Bunlar hər addımda bu və ya digər hadisəyə tətbiq olunan nümunələr olduğu üçün xalqın həyatını, məişətini bütün mürəkkəbliyi ilə əks etdirir. Hanca sonqolarda biz Koreya xalqının əməyə, zəhmətə, namusla işləməyə böyük səy və həvəsinin olduğunu görürük.

“Sanqsanq çovol” - Uzaqdan döyüs asan görünür.

“Sanqsanq” təsəvvür demkdir ki, hansısa işin baş verəcəyini beynində fikirləşirsən. ‘çovol’ isə nəyinsə miqdarının çox olduğunu bildirir. Bu iki söz birləşərək, sanqsanqçovol əmələ gətirir ki, hansısa iş təsəvvür etdiyimizdən çox çətin olduqda istifadə olunur. Başqalarından eşitdiyimiz hər hansı bir iş əvvəl bizim üçün asan görünərsə də, özümüz edib görürük ki, olduqca çətin yaxud da çox qeyri-adi bir işdir.

“Qaqcuquqom” - Samanlıqda iynə axtarmaq.

Bu ifadə ilə bağlı belə bir əhvalat vardır: Ço ölkəsinin bir sakini balaca gəmi ilə Yangca çayını keçirdi. Gəmiyə minib çayı keçdiyi zaman üstündə olan bıçağı çaya düşür. Özünü itirən həmin adam suya düşən bıçağı çıxartmaq istərsə də tələsdirdi üçün bunu edə bilməyib, dayandığı yerdən görünən dağa baxıb, həmin yeri bu dağın vasitəsi ilə yadda saxlamağa çalışır. Öz-özünə: “Bıçağın düşdüyü yeri işarələdiyimçün əvvəl gedim işimi həll edim sonra qayıdıb suya düşən bıçağımı axtararam” deyir və hec bir narahatçılıqlı olmadan çıxıb gedir. Suya düşən bıçağı tapmaq üçün etdiyi hərəkətin ən ağıllı hərəkət olduğun hesab etsə də, təbii ki, bu yerinə yetirilməsi mümkün olmayan bir iş idi. Çayda üzən gəmi daimi hərəkət etdiyi üçün suya düşmüş bıçağın harda düşdüyün geri qayıdan zaman müəyyən etmək qeyri-mümkün idi. Bu hərəkət ağılsız hərəkətdən başqa bir şey deyildi. Həmin kişi çayın sularında bıçağı nə qədər axatarsa da tapa bilmədi.

Əslində isə, kişinin etdiyi bu hərəkət ağılsız bir hərəkət idi, çünki, dənizdə itirdiyi bıçağı tapması mümkünsüzdü. Ona görə ki, su daim hərəkətdədir və o bıçaqda çoxdan suyun axınında dənizin dibinə düşmüşdü. Belə demək mümkünsə əgər, kişinin bu hərəkəti “samanlıqda iynə axtarmaq” qədər ağılsız iş idi.

Bundan əlavə “yonmoqquo”-nu “qaqcuquqom” ilə eyni menada işlədən insanlar olsa da, incə mənə fərqləri vardır. “yonmoqquo” “ağaca çıxıb balıq axtarmaq” mənasındadır. Əldə edilməsi mümkün olmayan bir şey üçün çalışmaqdır.

“yonmoqquo” -nun sinonimi kimi “sucungrovol” - suyun icində ay axtarmaq, “hecongroçim” -dənizdə iynə axtarmaq işlədirlər. (6, səh.111)

Koreya dilini öyrənərkən çətinlik yaradan məsələlərdən biri Çin heroqlifli ifadələrin düzgün başa düşülməsi və onların tərcüməsidir. Çin heroqlifli ifadələrin Koreya dilindən Azərbaycan dilinə və əksinə tərcümə edərkən, həm də filologiya fənninin tədrisi zamanı çətinlik yaranır. Bunun əsas səbəbi odur ki, Koreya dilində işləənən bu ifadələrə bəzən Azərbaycan dilində qarşılıq vermək olmur. Hər hansı dili öyrənərkən həmin dildəki ifadələri öyrənmək, onları düzgün başa düşmək və istifadə etməyi bacarmaq vacib məsələlərdəndir.

Yazdığım araşdırmanın əsas məqsədi Koreya dilində ən işlək “hanca sonqo”ları, onların məşəyini, əsas xüsusiyyətlərini, daşdığı mənalarını, mədəni ünsürlərini araşdırmaq, bu ifadənin dilimizdəki qarşılığını vermək, qarşılığı olmayan ifadəri isə izah etmək idi. Hanca sonqolar koreyalıların gündəlik həyatlarında şüurlu və ya qeyri-iradi şəkildə çox işlətdikləri ifadələrdir ki, bu ifadələrin üzərindən ötür keçmək olmaz. Bu araşdırmamla Koreya dilini öyrənən azərbaycanlı tələbələr Çin heroqlifli ifadələri yerli-yerində işlətməyi öyrənəcək və Koreya dilini öyrənərkən onlara köməyi olacağını fikirləşirəm.

ƏDƏBİYYAT

1. Azərbaycan xalq ədəbiyyatı. “Atalar sözü”. Bakı. 2004.
2. Cəfərov S. Müasir Azərbaycan dili. Bakı, Şərq-Qərb, 2007
3. Xəlilov B. Müasir Azərbaycan dilinin leksikologiyası. Bakı, Qrifli, 2008.
4. Qurbanov A.M. Müasir Azərbaycan ədəbi dili. Bakı, Maarif, 1985.
5. Mahmudlu Y. və başqaları. Cu Honqconq “Koreyaca-Azərbaycan Türkçə Lüğəti, Bakı, 2008
6. Koreya dilindəki Çin heroqlifli ifadələrin izahlı lüğəti, Seul, Dusandonqa, 1999.
7. Koreya Milli İnstitutu, Koreya Dilinin İzahlı Lüğəti, Seul, Dusandonqa, 1999.

DANIŞIQ AKTI NƏZƏRİYYƏSİNDƏ ÜNSİYYƏTİN YARANMASI VƏ ONUN NƏTİCƏSİNİN FƏLSƏFİ ASPEKTLƏRİ

Məmmədli Aysel
Azərbaycan Dillər Universiteti

Əksər dilçilərin gəldiyi fikrə görə, ünsiyyət bizim hansısa bir hərəkəti icra etməyimiz üçün dildən istifadə etməyimizdir.

Məqalədə danışiq aktı nəzəriyyəsində ünsiyyətin yaranması prosesində bəhs edilir. XX əsr dil fəlsəfəsinin əsas diqqəti dilin ətraf aləm ilə əlaqəsi üzərində mərkəzləşmişdir. Ünsiyyətin hamı tərəfindən eyni dərəcədə qəbul edilmiş ümumi tərfi yoxdur. Hesablamalara görə, hələ 1969-cu ilə qədərki dövrdə təkcə ingilis dilində olan ədəbiyyatda ünsiyyətin 96 tərfi məlum idi. Onlardan biri belədir: iki və daha çox adamın münasibətləri aydınlaşdırmaq və ümumi nəticə əldə etmək məqsədilə öz söylərini əlaqələndirməyə və birləşdirməyə yönəldilmiş qarşılıqlı təsirinə ünsiyyət deyilir.

Ünsiyyət tələbatı sosial tələbatdır, insanın tələbatları içərisində xüsusi yer tutur. Lev Vıqotski ünsiyyət tələbatına fərdin psixi inkişafının əsas və hərəkətverici qüvvəsi kimi xüsusi əhəmiyyət verir. Ünsiyyət tələbatı fərdin şəxsiyyətinin inkişafında mühim rol oynayır. Ünsiyyət situasiyasının iki tipini fərqləndirmək olar: birgə fəaliyyətdə ünsiyyət və şəxsi ünsiyyət. Birgə fəaliyyət şəraitində ünsiyyət funksional xarakter kəsb edir, yəni onun mövzusu birgə fəaliyyətin xarakteri ilə müəyyən olunur. Şəxsi ünsiyyət isə iki və daha çox adamın vasitəsiz təması kimi meydana çıxır və emosional xarakter daşıyır.

Ünsiyyətin funksiyaları çoxsaylıdır. Onların ikisini xüsusilə qeyd etmək lazımdır:

- a) İnsanların birgə fəaliyyətinin təşkili yəni, "ümumi nəticə əldə etmək məqsədilə səyləri əlaqələndirmək";
- b) şəxsiyyətlərarası münasibətlərin formalaşması və inkişafı yəni, "münasibətləri aydınlaşdırmaq məqsədilə qarşılıqlı təsir".

Ünsiyyət müxtəlif vasitələrlə həyata keçirilir. Onlar arasında "nitq" xüsusilə yer tutur. Ünsiyyətin ekspressiv-mimik vasitələri də mühümdür: təbəssüm, tərs baxış, mimika, əl və bədənin ifadəli hərəkətləri, vokal mimikası-bunlardan hər birinin ünsiyyət prosesində öz yeri vardır. Ünsiyyətin əşyavi-hərəkəti vasitələrinin də rolunu qeyd etmək lazımdır. Onları belə qruplaşdırmaq olar:

- a) Ünsiyyət məqsədilə istifadə olunan lokomotor və əşyavi hərəkətlər, eləcə də poza;
- b) başqa adam yaxınlaşma, ondan uşaqlaşma, nəyisə vermək və ya uzatmaq, onu özünə doğru çəkmək və ya özündən itələmək və s.

Müasir psixologiyada ünsiyyətin üç tərəfini - kommunikativ, interaktiv və perseptiv tərəflərini fərqləndirirlər. Ünsiyyətin kommunikativ tərəfi dedikdə, onun ilk növbədə informasiyamübadiləsi olması nəzərdə tutulur. Kommunikasiyanın iki tipini – verbal və qeyri-verbal kommunikasiyanı fərqləndirirlər. Ünsiyyətin interaktiv tərəfi onun qarşılıqlı təsir prosesi olmasını göstərir. Bu deməkdir ki, ünsiyyətdə olarkən insanlar yalnız bir-birlərinə məlumat ötürmür, həmçinin müxtəlif səviyyələrdə bir-birlərinə psixoloji təsir göstərmiş olurlar. Ünsiyyətin perseptiv tərəfi isə insanların ünsiyyət prosesində bir-birlərini qavraması və anlamasını nəzərdə tutur.

Dilin kommunikativ baxımdan öyrənilməsinə biz ayrıca bir məsələ kimi öyrənirik.

Digər bir baxışa görə, dilin əsas aspektləri ünsiyyət prosesinin bir hissəsi kimi baş qaldırır və buna görə də kontekstdən kənarda dil öyrənilə bilməz.

Dilin ətraf aləmlə - fiziki danışq aktlarının əlaqəsini, mənalarla əlaqəsini və ya sosial situasiyalarla əlaqəsini öyrənərkən məsələ bir az fərqli yönüm alır.

XX əsr dil fəlsəfəsinin əsas diqqəti dilin ətraf aləm ilə əlaqəsi üzərində mərkəzləşmişdir [1, s.22].

Bu baxımdan xeyli maraqlı və təcrübi baxımdan vacib riyazi məsələlər eyni problem sahəsindən baş qaldırmışdır.

Bununla bağlı P.F.Strosonun dixotomiyası ("Meaning and Truth," from his 1971 book Logico-linguistic papers, the philosopher P.F. Strawson) meydana gəlmişdir.

P.F.Strosonun yazırdı:

Nəyinsə, hansısa söz, cümlənin məna malik olması məsələsi nədir?

Bu ünsiyyət niyyətli nəzəriyyəçilər və formal semantika nəzəriyyəçiləri arasında olan bir mübahisəli məsələ kimi adlandırmaq olar. Formal semantikaya görə, danışanın auditoriyaya istəqamətlənmiş niyyətlərinə istinad etmədən məna konseptinə dair adekvat məlumat vermək qeyri-mümkündür. Buna əks olaraq belə bir fikir vardır ki, semantik sistem və cümlənin mənasını müəyyənləşdirən sintaktik qaydalar heç də kommunikasiya üçün olan qaydalar sistemi deyildir.

Bu qaydalar bu məqsədlə istifadə edilə bilər; lakin bu onların xarakteri üçün ikinci dərəcəlidir. Hər hansı bir şəxs üçün dili tam başa düşmək və dildən kamil şəkildə istifadə etmək mümkündür, lakin bu halda o kommunikasiya funksiyasına dair implisit fikirlər barədə anlayışa malik olamaya bilər.

Ən sadə dildə desək, bəziləri düşünürlər ki, məna elə bir şeydir ki, cümlədə olur, lakin digərləri isə fikirləşir ki, məna insanların icra etdikləridir.

P.F.Stroson "kommunikasiya-niyyət nəzəriyyəsinə" tərəfdar olaraq yazır:

"Biz mənanı sadəcə cümlələr vasitəsilə gerçəkliklə əlaqələndiririk. Cümlələr isə dilə mənsub olur. Lakin nəzəriyyəçi kimi, əgər biz insan nitqini başa düşmürüksə, onda insan dili barədə heç nə bilmirik".

P.F.Strosonun "formal semantika nəzəriyyəçiləri" sırasına Q.Frec, L.Vitqenştayn və N.Xomski daxil idi.

P.F.Strosonun "kommunikasiya-niyyət nəzəriyyəçiləri" sırasına P.H.Qris və C.Ostin daxil idilər.

Öz ilkin işlərində L.Vitqenştayn dili əşyalar və düşüncə arasında formal əlaqə yaradan bir şey kimi görürdü. Sonrakı işlərində isə o, "digər fərdlərlə qarşılıqlı təsir" adlandırır ki, onun da daxilində "biz dilçilik əksliklərini hərəkət etdiririk". Burada o, qeyd edilənləri oyunlara bənzətdirdi, "bu iki balaca qarşılaşmanın öz qaydaları olur". Məna bir qayda olaraq bu cür qarşılıqlı təsirlərin olduğu kontekstdə baş qaldırır. Burada L.Vitqenştayn özünün məşhur "oyun" sözünün mənasını ailə oxşarlığına uyğun olaraq belə verir:

"Güman edin ki, biz aktları "oyun" adlandırırıq. Stolüstü, kart, top və s. oyunu. Onların hamısını birləşdirən nədir? Deməyin ki, onlarda ortaq nəşə olmalıdır, yoxsa onlara oyun demək olmaz, lakin onlarda ortaq nəşə görmək olmayacaq, sadəcə oxşarlıqlar, əlaqələr və onların bütöv bir seriyası oxşar olacaq. Kart oyununda və ya tennisdə də belə oxşarlıqlar görəcəyik. Sonda bu yoxlamanın nəticəsi kimi bunu əldə edirik:

"Mürəkkəb bir təfərrüatlar oxşarlığı şəbəkəsi görürük" [2, s.82]

Bundan savayı, L.Vitqenştayn həm də bu aforizmin müəllifidir:

"Etimologiya bəxt məsələsidir" - bu o deməkdir ki, sözlərin mənaları öz dilçilik və mədəni tarixləri nöqtəyi-nəzərindən izah edilə bilər".

Böyük Britaniya filosofu H.P.Qris qeyd edir ki, "ünsiyyət saxlamaq" və "məna kəsb etmək" anlayışları söhbətdə iştirak edən iştirakçılar tərəfindən çoxlu sayda niyyətlər və inanclar yığınağı vasitəsilə başa düşülə bilər.

Güman edək ki, professor öz tələbəsinə tövsiyyə məktubu yazır və belə bir cümlə işlədir:

X a une écriture excellente et est toujours à l'heure. (X has excellent handwriting and is invariably on time – X'in yaxşı yazısı var və həmişə dəqiqdir).

Baxmayaraqki, qeyd edilən hər iki xüsusiyyət müsbətdir, tövsiyyə təbii ki, neqativ dəyərləndiriləcək. Çünki məntiqi olaraq ağıla birinci gələn o olur ki, niyyət məktub belə qısadır. Qısalıq prinsipinə görə, mühüm olanlar burada qeyd edilmişdir. Lakin burada digər keyfiyyətlər olamdığından, oxuyan belə başa düşəcəkdir ki, tövsiyyə məktubunu yazan şəxs eksplisit şəkildə neqativ sözlər işlətmədən namizədin işə götürülməməsinə dolayısi yolla nəzərdə tutmuşdur.

H.P.Qrisin ən yaxşı təqdimatı "Logic and Conversation" əsərindəki ideyalarda verilmişdir.

Bir çox alimlər düşünürlər ki, dilin linqvistik strukturu ilə kommunikativ strukturu da bir yerdə öyrənilməlidir.

Digər tərəfdən bir çox dilçilər düşünüblər ki, C.Ostin, H.P.Qris və daha sonralar L.Vitqenştayn "mənanın" aspektlərinin çoxluğuna görə haqlı idilər. Lakin "burada "cümlə mənası" ilə "danışanın mənası" bir-birinə əks durur ya yox" kimi fikirlər də vardır.

İnsanlar ünsiyyət quranda yanlış və ya doğru suallar yaranır. Onlar həmişə özlərindən çox digərlərinin fikirlərinin doğru və ya yanlış olmasına diqqət verirlər.

Etik kommunikasiya kontekstlərdə, mədəniyyətlərdə, kanallarda və mediada düşünmə, qərar vermə və əlaqələrin inkişafına cavabdehlikdə fundamentaldir. Bundan savayı, etik ünsiyyət həqiqəti, düzgünlüyü, cavabdehliyi, şəxsi inteqrasiyanı, özünə və digərlərinə hörməti aşılaraq insanın ləyaqətini gücləndirir.

Qeyri-etik ünsiyyət isə bütün ünsiyyətlərin və nəticələrin və eləcə də yaşadığımız cəmiyyətdə fərdlərin rifahının keyfiyyətinə hədə-qorxu gəlir. Ona görə də etik kommunikasiya üçün aşağıdakılara əməl etmək lazımdır:

- Ünsiyyətin integrasiyasının əsas hissəsi kimi həqiqilik, səliqəlilik, vicdan, səbəb;
- Fikrin ifadə azadlığı, dözümlülük, sivil cəmiyyətin əsaslarına qərar verərkən cavabdehlik hissi;
- Digər ünsiyyət quranları dəyərləndirmədən və onların mesajlarına cavab vermədən öncə anlama və hörmət etmə;
- Humanist potensialı tamamlamaq və ailələrin, icmaların və cəmiyyətin rifahına töhfələr vermək üçün ünsiyyət resurslarına giriş və imkanlar daha vacibdir;

- Fərdi ünsiyyət quranların ehtiyac və tələblərinə hörmət etmək üçün qayğıkeş və qarşılıqlı anlaşıma kommunikativ mühitinin olması;
- Ədalət və düzlük prinsipinə əməl etmə;
- İnformasiyanın, fikrin, hissələrin paylanması məxfiliyin və özəlliyin qorunması.

Kommunikasiya barədə danışdıqda, fikrimizcə, danışq aktları məsələsinə də toxunmaq zəruridir. Standart nəzəriyyədə danışq aktları məsələsindən danışdıqda əvvəlcə C.L.Ostinin fikirlərini nəzərdən keçirmək məqsədəuyğun olardı. Onun “How To Do Things with Words” (“Sözlərlə əşyaları necə əlaqələndirmək olar”) adlı məşhur əsəri də tam bu məsələnin araşdırılmasına həsr edilmişdir.

C.Ostin “sadə fəlsəfəsini” inkişaf etdirir. Sadə dil filosofları hər gün istifadə olunan “dilən sərbəst və idarə olunan olmaması labüddür” fikrinə etiraz edirlər. C.Ostin gündəlik istifadə olunan sözlərin və söz ailələrinin daxilindəki fərqlilikləri incəliklə müşahidə edə bilmişdir. Məşhur əsərində zərflərin qarşılaşma keyfiyyətlərini qarışdırır: “involuntarily – qəzəzliliklə”, “inadvertently – ehtiyatsızlıqla”, “by occisident – təsadüfən”, “by mistake – səhvən” [3, s.49]. C.Ostinin “performativ danışq” adlandırdığı bağ – müxtəlifliyi cümlələri, hadisələri və vəziyyətləri təsvir etməkdən daha çox onların ayrıca keyfiyyətlərini açıb göstərir. Onlar hərəkətləri idarə edirlər. Məsələn: Performativ – “s’excuser - üzr üstəmək” feilini – “Je m’excuse pour le retard – Gecikdiyim üçün üzr istəyirəm” cümləsində işlətməklə danışan “üzr istəmək” hərəkətini yerinə yetirir.

Danışq aktı ilə bağlı Q.Q.Poçeptsovun da təsnifatına nəzər salmağa ehtiyac duyulur.

Q.Q.Poçeptsov C.Ostinin ideyalarına əsaslanaraq, cümlənin linqvistik nəzəriyyəsi çərçivəsində, cümlədə semantik və praqmatik aspektlər ilə sıx əlaqədar olan strukturunu (konstruktiv) fərqləndirərək, öz təsnifatını irəli sürmüşdür [4, s.36].

Cümlənin praqmatik tipləri “işarələrin effektləri”nin ümumiliyi, yəni adresatın reaksiyasının ümumiliyi, əsasında fərqlənir.

Danışanın müəyyən niyyətinə nisbətə, cümlələr şəxsiyyətlərarası danışq ünsiyyətinin forması kimi müxtəlif danışq aktlarının reallaşmasını təmin edir. Müxtəlif cür reallaşmalar bir-birindən illokutiv gücə görə fərqlənir. Cümlənin lokutiv gücü onun koqnitiv məzgilə əlaqələndirilir. Cümlə öz məqsədini söyləmin perlokutiv effekti şəklində əldə edir.

Praqmatik xaraktercə cümlələr aşağıdakı komponentlərə ayrılır:

1. Konstativ (təsdiq)
 - a. Promissiv (vəd)
 - b. Menasiv (hədə-qorxu)
2. Performativ (təbrik, minnətdarlıq)
 - a. İki formada direktiv:
 1. İnyunktiv (əmr, göstəriş).
 2. rekvestiv (xahiş).
 - b. Kvesitiv (sual) [5, s.115]

Nəticə

Təqdim edilmiş məqalədə müəllif danışq aktı nəzəriyyəsində ünsiyyətin yaranması və onun nəticələrinin fəlsəfi tərəflərini araşdırmışdır. Məqalədə ilk növbədə danışq aktı barədə məlumat verilir. Bununla yanaşı dil vasitəsi ilə yaranan ünsiyyət prosesindən bəhs edilir. Ünsiyyətin tərfi, onun məqsəd və vəzifələri eyni zamanda növləri barədə məlumat verilir. Müəllif ünsiyyətin yaranma tələbatı barədə araşdırmalar aparmışdır. Tədqiqat işində müəllif ünsiyyətin funksiyalarından bəhs edir və onun iki növünü ayırd edir. Ünsiyyətin bir sıra növləri haqqda məlumat verilir və əsas olaraq ünsiyyətin “nitq” vasitəsilə həyata keçməsi barədə danışılır. Məqalədə bir sıra dilçi və filosofların danışq aktı nəzəriyyəsində ünsiyyətin yaranma prosesinə yanaşma tərzlərindən bəhs edilərək, onların nəzəriyyələri barədə müqayisələr aparılır. Filoloji və linqvistik cəhətdən yanaşmalardan əlavə olaraq psixoloji cəhətdə ünsiyyətin tərəfləri araşdırılır.

Müasir psixologiyada ünsiyyətin üç tərəfini - kommunikativ, interaktiv və perseptiv tərəflərini fərqləndirirlər. Ünsiyyətin kommunikativ tərəfi dedikdə, onun ilk növbədə informasiyamübadiləsi olması nəzərdə tutulur. Kommunikasiyanın iki tipini – verbal və qeyri-verbal kommunikasiyanı fərqləndirirlər. Ünsiyyətin interaktiv tərəfi onun qarşılıqlı təsir prosesi olmasını göstərir. Bu deməkdir ki, ünsiyyətdə olarkən insanlar yalnız bir-birlərinə məlumat ötürmür, həmçinin müxtəlif səviyyələrdə bir-birlərinə psixoloji təsir göstərmiş olurlar. Ünsiyyətin perseptiv tərəfi isə insanların ünsiyyət prosesində bir-birilərinə qavraması və anlamasını nəzərdə tutur.

ƏDƏBİYYAT

1. Veysəlli F.Y. Dil. Təhsil NPM, Bakı 2007. 291s.
2. Wittgenstein L. Tractatus Logico-Philosophicus. The German Text of Ludwig Wittgenstein’s Logisch-philosophische Abhandlung, 1961 (D.F.Pears and B.F. McGuinness, trans.), Routledge and Kegan Paul, London (original text published 1921), Reprinted 2001; 144 p.
3. Austin J.L. How to do Things with Words. Harward University Press, Cambridge, MA. 1926; p. 168.
4. Звегинцев В.А. Истории языкознания XIX-XX веков в очерках и извлечениях. Издательство «Просвещение» Москва, 1960. Часть 1. 329 стр.
5. Звегинцев В.А. Истории языкознания XIX-XX веков в очерках и извлечениях. Издательство «Просвещение» Москва, 1964. Часть 1. 464 стр.

XARICI DİL DƏRSLƏRİNDƏ TƏTBİQ OLUNAN OYUNLAR

Hüseynova Nilufər

Bakı Mühəndislik Universiteti

Az yaşlı uşaqlar və yaxud məkəblilərdə xarici dil bacarıqlarının inkişafını və ya dilə olan marağını artmasında oyunların rolu danılmazdır. Oyunlar dərslərdəki boşluqları, diqqətin yayınmasının qarşısını almaq üçün tətbiq edilir. Xarici dilin tədrisində müxtəlif dil tədrisi oyunlarını da tətbiq etmək olar. Xarici dil dərslərində oyunların tətbiqində tədris məqsədinin olması mühüm rol oynayır. Oyunların tətbiqi zamanı əsas məqsəd dil, qrupun fəallığı, mövzunun öyrənmənin asanlaşması kimi məqsədlər nəzərdə tutulur. Həttdə bəzi oyunlarda dincəlmə, fikrin cəmlənməsi, qarşı tərəflə ünsiyyətə girmək bacarığını, şagirdin özü belə hiss etmədən tətbiq oluna bilər. Bundan əlavə, bəzən dərslərdə

konkret olmadan da oynamağın mümkünlüyü istisna etmir. Bəzən xarici dil müəllimləri oyunu dərstdə necə tətbiq edəcəklərini və hansı ardıcılıqda yerinə yetirəcəyinə dair müxtəlif sualları olduğuna görə dərslərində oyunlar təşkil etmirlər.

J. Lehmann və H. Behne bu sualları elmi şəkildə əsaslandıraraq, oyun fəaliyyətlərini ardıcılığını belə izah etmişdilər:

- a) "ən azı 2 nəfər iştirak edir,
- b) iştirakçıların davranışla konkret qoyulmuş qaydalardan qismən asılıdır,
- c) onlar hamının bildiyi bir hədəfə çatmaq üçün çalışır və bu hədəfə yalnız digərləri ilə mübadilə yolu ilə çata bilirlər.
- d) oyunlarda ən azından başqa predmetlərin əvəzi olan bəzi predmetlərdən istifadə olunur,
- e) ardıcılıq hər dəfə detallarda fərqlənir
- f) hər zaman və ya tez – tez hüquqi, maddi və ya formal sosial təhlükələr yaratmayan konkret qərarların verilməsi lazım olur,
- g) könüllü şəkildə davam etdirilir" (H.Behme, 1992,s.11)

80 –ci və 90 – cı illərdə xarici dilin tədrisində didaktik oyunların tətbiqinə diqqət yetirilmiş və müxtəlif elmi nəşrlər işıq üzü görməyə başladı. Bir çox metodistlər, eləcə də Klippel xarici dilin tədrisində oyunların tətbiqində geniş yer verilməsinin tərəfdarı kimi çıxış edirdi : "Bir çox xarici dil müəllimlərinə görə oyun dərslərinin təbii tərkib hissəsi deyil ;oyunların didaktik cəhətdən mənalı olduğunu qəbul etmələri üçün onlara arqumentlər və praktik kömək lazımdır "(Klippel 1995;107)

Xarici dil tədrisində didaktik oyunların vacibliyini bildirən Steinhilber yazmışdır : "Bizim fikrimizcə , xarici dil müəlliminin repertuarında çoxlu sayda didaktik oyunlar olmalıdır." (Steinhilber 1986 : 5)

Əlbəttəki seçilən oyunların sinifin bilik və yaş xüsusiyyətləri nəzərə alınmalıdır.

Mənə elə gəlir ki, hər bir müəllimin sinifin bilik və bacarıqlarına uyğun oyunlar bilməli və tətbiq olunmalıdır.

"Dərstdə xarici dil didaktikasının dəyişməsi: kommunikasiyaya, dilə aktiv yiyələnməyə yönəlmə, burada dil ilə çatdırılan informasiyalarda danışmaq partnyorları və dilin istifadəsi məqsədi də ön plana çıxır.(Steinmüller 1991 b: 9).Bəzən elə oyunlar var ki,şagirdlərin bir - birilə kommunikasiyaya girmək bacarığını formalaşdırmaqla yanaşı onlarda özlərinə güvən hissini formalaşdırır.

Bunun üçün "heç bir oyun resepti və oyun texnologiyasında da ehtiyac yoxdur. (Löffler 1983 a : 1963) , əksinə yaradıcı yanaşma ilə oyuna başlamaq yetər. " Bu şübhəsiz ki , oyun təlimatlarından asılı olaraq tətbiq edilən oyunlara nisbətən daha çox vaxt və enerji tələb edir. Buna baxmayaraq bu davranış daha uzun müddətli məhsuldar və daha müsbət yanaşmadır.

" (Löffler 1983 a 1969). Bəzən xarici dillərin tədrisində oyunların tətbiq olunması çətin olur, amma düzgün tətbiq olunan oyunlar dərslərin effektivliyinin uzun müddət davam etməsinə kömək edir.

Əsl tədris oyununda motivasiya edici oyun hadisəsi və bilikləndirici tədris məzmununun bir – biri ilə vəhdətdə olmalıdır. "(Deppe 1995 ; 134).Tətbiq olunan oyunlar qrammatik qaydanın tətbiqinə və şifahi nitqin formalaşdırılmasında,məlumatlandırıcı və öyrədici,dilə qarşı motivasiyanın yüksəlməsinə xidmət etməlidir.

Fritzə görə seçilən oyun şagirdlərin maraq dairəsinə uyğun olmalı, oyunlar intensivli və öyrədici olmalıdır.Yenə də "bu fikirdə möhkəm qalmaq lazım deyil ki, istənilən halda "tədris hədəfləri" nəzərə alınmalıdır . Oyun öyrətmə xarakteri nə qədər az özünü meydana çıxarsa , oyun o qədər çox zəvq və əyləncə bəxş edər və - pedaqoqun qulağı üçün bu paradox kimi səslənə də - oyun vasitəsilə şagirdlərin marağını cəkməmiş tədris prosesi də o qədər intensiv və davamlı olar. "(Fritz 1991, 133).

Xarici dilin tədrisində oyunların tətbiqi nə qədər çox olarsa , xarici dilin dərslərinin qavranması, yadda saxlanması, kommunikativ dil bacarıqlarının inkişafına zəmin yaradacaq. Xarici dilin tədrisində oyunların tətbiq olunmasının əsas məqsədi – effektiv dərslər metodlarına nail olmaqdır.Amma burada bir məsələni daima diqqətdə saxlamaq lazımdır ki,oyun və tədris lap əvvəldən bir – bir ilə bağlı olsun. Oyunun tətbiqində nəzərdə tutulan hədəf yeni və artıq keçilmiş biliklərin çalışılması və təkrar olunmasıdır. Məs: rəqəm şəkilləri, rəqəmlər, şəkillər, simvollar və s. Bu zaman yeni biliklər əldə olunur və köhnə biliklərin təkrarı baş verir. Oyun oynanılan zaman nitq fəaliyyəti yaddaşa həkk olunur. Oyunun növündən asılı olaraq tədris materialını mənimsəyir və asanlıqla dərslərdə xatırlaya bilir.Oyun zamanı şagirdlər bir – birilə ünsiyyətə girirlər. Yəni dil ünsiyyəti baş verir. Oyun oynayarkən təkcə dil bilikləri mənimsənilmir,eyni zamanda şagirdlər bir – biri ilə yaxınlaşırlar. Sosial və mədəni əlaqələr qurulur, eləcədə də oyunun mövzusu ilə bağlı mühakimələr yürüdə bilirlər.

Dil ünsiyyətinin nə vaxt baş verdiyini izləmək lazımdır. Oyundan əvvəl (qaydanı izahı və ya rolların ətraflı bölgüsü), oyun zamanı (rolların ifası zamanı və ya müxtəlif tapşırıqlar və s.) və oyundan sonra (oyunun diskussiya kimi).

Xarici dilin tədrisində müxtəlif dil tədrisi oyunlarını da tətbiq etmək olar. Dil tədrisi oyunları dedikdə , müəyyən bir tədris məqsədinə yönəlmiş oyunlardır. Xarici dil dərslərində oyunların tətbiqində tədris məqsədinin olması mühüm rol oynayır. Oyunların tətbiqi zamanı əsas məqsəd dil, qrupun fəallığı, mövzunun öyrənmənin asanlaşması kimi məqsədlər nəzərdə tutulur.Həttdə bəzi oyunlarda dincəlmə , fikrin cəmlənməsi, qarşı tərəflə ünsiyyətə girmək bacarığını , şagirdin özü belə hiss etmədən tətbiq oluna bilər. Bundan əlavə , bəzən dərstdə konkret olmadan da oynamağın mümkünlüyü istisna etmir.

Xarici dil tədrisində tətbiq olunan oyun növlərindən biri də dil tədrisi oyunlarıdır ki, burada əsas məqsəd söz bazasının, strukturların , ifadələrin və əsas dil biliklərinin bura aiddir : danışmaq, dinləmək , oxumaq və yazmaq qazanılmasına və möhkəmləndirməsinə xidmət edir. Dil tədrisi oyunlarda qaydaları və gedişi əvvəlcədən bilinir və düzgün tətbiq olunması kimi qaydaları vardır. Bu tip oyunların qaydaların qaydalarına nə qədər ciddi riayət olunarsa , bir o qədər də çalışma şəklinə keçər. Və ya əksinə , oyun zamanı oyunçuya nə qədər çox hərəkət azadlığı verilərsə , xarakteri də o qədər çox oyun xüsusiyyəti daşıyır. Bu oyunların dərstdə tətbiqinin əsas məqsədi motivasiya edici və dərslər materialının asanlıqla mənimsənilməsidir və dil öyrənmə məqsədi qoyan oyunları birləşdirilir. Bu oyunlarda adətən əsasən söz bazasının, strukturların, ifadələrin və əsas dil biliklərinin, xüsusilədə danışmaq, dinləmək, oxumaq və yazmaq bacarıqlarının qazanılmasına və möhkəmləndirməsinə xidmət edir. Bu oyunlarda ciddi qaydalar və onlara ciddi əməl etmək lazımdır.Bu oyunların gedişi və qaydaları əvvəlcədən bilinir. Dil oyunları adətən öyrədici olmağı və çətinliyi ilə seçilir. Dil tədrisi oyunları aşağıdakılar aid edirik :

Texta, kart, zər, və yarış oyunları.

Bunlara misallar rəqəm, domino, cümlə romesi (kart oyunu növü) , şəkil lotosu (məs: Binqo) Texta, kart, zər, şans və yarış oyunları.

Tapmaca, kombinasiya və yaddaş oyunları:

Bu kateqoriyadan olan oyunlar xarici dil dərslərində çox oynanılır, çünki "maraq" dilin aktiv tətbiq olunması üçün motivasiya yaradır. Məsələn: tapmaca hekayələri (məs: tapmaca kriminalı), şəxslər, peşələr, situasiyalar, isimlər, fellər, sifətlər, sinonimlər, antonimlər, səslər, şəkillər və s. tapmaq. Kim oyunları , danışma, oxuma və yazma oyunları. Məs: söz, cümlə, assosiasiya zəncirləri, kiçik vərəqlərdə hekayələr, skrebl (stolüstü oyun-krossvord), cümlə və ya məktub, pəzl, tapmaca, sual-cavab, mahnı oyunları.

Kim oyunları o oyunlardır ki, sözlər yalnız bir anlamda qruplaşmalıdır (eşitmək, görmək, qoxu, toxunma, dadmaq və s). Stullar dairəvi düzülür , 1stul əksik olur. Oyunçulardan biri ortada stulsuz qalır və digər oyunçuların qabaqcadan hazırladığı sayları, isimləri və başqa sözləri də olur. Yenidən stullar dəyişilir , ortada qalmamaq üçün hər kəs oturmağa çalışır , yenə ortada qalanla oyun davam etdirilir.

Diskussiya və qərar oyunları:

Məs: “əgər-nə- olardı-oyunu”, prioritet oyunu:

Ayrı-ayrı şəxslər və ya kiçik qruplar öz fikirlərini sübuta yetirmək və ya suallar üçün təqdim edirlər. Sonda fikir hamıya aydın olur. Qrup üçün məqsəd diskussiya vasitəsilə bir-birinə yaxınlaşmaq və kompromisi öyrənməkdir.

Reaksiya oyunları:

Məs: qaydaların izahı, məsələn əmr cümlələri və ya sözlərinin çalışılması üçün; “alqışla ritm oyunu”, bununla hər hansısa söz bazası üzərində çalışılır; top oyunları, bununla iştirakçılar özlərini təqdim edir və ya fellərin şəxslənməsi üzərində çalışılır; “şəxslənmə qaçışı” və “butulka fırlatma”, “stul dəyişmə oyunu”.

Didaktik oyun istənilən xarici dilin tədrisində mühüm rol oynayır. Dili öyrənənlər oyun vasitəsilə bir-birləri arasında ünsiyyət qurur, yeni dil faktlarını təkrarlamaqla, nitq vərdiş və bacarıqlarını təkmilləşdirirlər. Didaktik oyun xüsusilə ibtidai sinif şagirdlərinin fiziki, sosial, psixoloji və emosional cəhətdən formalaşmasında, təhsilində və şəxsiyyətinin inkişafında əsaslı yer tutur.

KAMOENS VƏ TARKVATO TASSONUN POEMALARI Ə.HÜSEYNZADƏNİN TƏHLİLİNDƏ

Afaq Yusifli

Gəncə Dövlət Universiteti

Ə.Hüseynzadənin hər bir məqaləsinin adı çox böyük enerjiyə, aforistik gücə malikdir. Əsasən nəzərdən keçirdiyimiz poemaların qarşılıqlı təhlilinə həsr olunmuş əsəri Ə.Hüseynzadə “Qərbin iki dastanında türk” adlandırmışdı. Bir çox tədqiqatçıların rəyinə görə adı çəkilən əsər Ə.Hüseynzadənin 1926-cı ildə Bakıda keçirilmiş Türkoloji qurultaydakı nitqinin mətnidir. “Qərbin iki dastanında türk” əsərinin başlanğıcında proqram xarakterli girişdə müəllifin türk obrazı anlayışının müxtəlif Avropa xalqlarının ədəbiyyatında inkişafının tədqiq olunmasının vacibliyini xüsusi vurğulaması bunu əyani şəkildə sübut edir. Məqalənin başlanğıcında təklif olunmuş fəaliyyət proqramı müxtəlif zamanlarda Ə.Hüseynzadənin tədqiq obyektinə çevrilmiş və ya çevrilməsi nəzərdə tutulmuş əsərlərdir. “Bu əsərini Ə.Hüseynzadə 1923-cü ildə yazmağa başlayıb.... Əsər ilk dəfə 1926-cı ildə 45 səhifəlik kitab şəklində Bakıda “Üçüncü İnternasional Mətbəəsi”ndə latın qrafikası ilə nəşr olunmuşdur”. [1.476]

Maraqlıdır ki, Ə.Hüseynzadə üçün türkologiya sadəcə kabinet elmi deyil, bu muzeylərin, albomların və ən əsası müntəxəbatların yaradılmasıdır. Özü də bu müntəxəbatın milli ədəbiyyatdan deyil, türk obrazını canlandıran beynəlmiləl ədəbiyyatdan yaradılması fikri vurğulanır. Ə.Hüseynzadənin tam olmayan siyahısında Firdovsi, Puşkin, Tolstoy, Dostoyevski, Bayronla yanaşı, elmi ədəbiyyatın – Krımskinin tədqiqatlarının adı çəkilir. Xüsusi olaraq qeyd etməliyik ki, Ə.Hüseynzadə üçün türk obrazının yaradıldığı əsərlərin, ədibin özünün qeyd etdiyi kimi ideya istiqamətinin “istər türkə xüsumətkar, istər dost surətilə yazılmış olsun” [1.411] əhəmiyyəti yoxdur. Əsas məsələ türkün təriflənməsi və ya tənqid olunması məsələsinə münasibət bildirmək deyil, məqsəd türkə münasibətin köklərini və bu vasilə ilə əslində insanlığa və dinlərə aqressiv və ya tolerant münasibətin köklərini araşdırmaqdır.

T.Tasso və L.Kamoens yaradıcılığını müqayisəli şəkildə təhlil etməmişdən öncə Ə.Hüseynzadə zahirən əlaqəli olmasa da, məqalənin sonrakı mətnində əlaqələndiriləcək məşhur və məlum tarixləri xatırlayır: İstanbulun fəthi, Amerikanın kəşfi, Tasso və Kamoensin ölüm-ölüm tarixləri və son qeyd - Kamoens vəfat etdikdə Tasso 36 yaşında idi. Bu qeydin mahiyyəti çox sonra izah edilir. Daha dünyagörmüş və daha yaşlı olan Kamoens əslində çox gənc Tassodan daha qəddar və qızıqsırdıcı siyasətin tərəfdarıdır. Yəni “Qərbin iki dastanında türk” əsəri sadəcə iki məşhur poemanın: Kamoensin “Luziada” və Tarkvato Tassonun “Qurtarılmış Qüds” əsərlərinin qarşılıqlı təhlili deyil, nümunəvi xarakter daşıyan, gələcək təhlillər üçün etalon rolunu oynamaq məqsədilə yazılmış, Ə.Hüseynzadənin məşhur “Türklər kimdir və kimlərdən ibarətdir” əsərinə bir növ illüstrasiyadır. “Türklər kimdir və kimlərdən ibarətdir” əsərində macar(Venqriya uşğar) [1.51] termini üzərində xüsusi dayanan Ə.Hüseynzadə türklərə mənfi münasibətini hər dəfə fərqli şəkildə sərgiləyən portuqaliyalı şair Kamoensin öz ölkəsinin tarixindən danışarkən söylədiyi “Bunlardan biri də məşhur Macarıstan kralının ikinci oğlu Henri idi. Portəgiz ölkəsi işdə bu zata mükəddər oldu...” [1.418]

və ya “Luziada”nın 8-ci fəslində Qamanın Henri haqqındadediği “...Bir də bayrağımıza ətfi-nəzər buyurunuz: bubizim ilk krallarımızın şanlı babasıdır, hər nə qədər əcnəbilər onun Loranda təvəllüüdündən bəhs ediyorsalar da, bizcə, o bir macardır...”[1.418] kimi fikirləri çox fərqli şəkildə yekunlaşdırır. Ə.Hüseynzadəni portəgizlərin mənşəyi və hətta onların özlərinin bu haqda nə düşündüyü maraqlandırır. Fikrin yekunu Sabir qələminə məxsus bir sarkazmla tamamlanır: “Bu hekayədən şayani-diqqət bir şey öyrəniyoruz ki, o da Portəgiz itəsis edən zatın bir macar (yəni ibir turani) olduğudur”. [1.418] Nifrət etdiyi, əsəri boyunca hər cür alçaltmağa çalışdığı türklərlə əslində eyni kökə malik olan, “hun” yəni müsəlman olmayan türk Atıllay Kamoens vəsf edir. Daha sonra Atıllaya bənzəyən luzitan qəhrəmanlarının öz sələfləri kimi kastiliyalılara qan uddurduğunu çox canfəşanlıqla sübut edən Kamoens haqqında Ə.Hüseynzadə bundan daha artıq təhlil aparmağa ehtiyac duymur. Türklərə düşmən bir şəxsin fərqi nə varmadan öz mənşəyi, əslində türklüyü, turaniliyi ilə fəxr etməsi onun üçün nə qədər acınacaqlıdırsa, bizim üçün bir o qədər ibrətamizdir.

Kamoensin “Luziada” əsərində Səlib müharibələri dövründə islama və türk xalqlarına münasibəti və bu münasibətin qərəzli və birtərəfli xarakter daşması kiçik detallarına qədər təhlil edilir. Kamoens və Tasso poemalarının müqayisəli təhlilini apararkən, Kamoensin islama və türk xalqlarına qərəzli və səbəbsiz hücumlarının nə ilə bağlı olduğunu aydınlaşdırmağa çalışır.

“Luziada”nın bədii məziyyətlərini yüksək qiymətləndirən Ə.Hüseynzadə

əsrin iki cəhətini detallı şəkildə təhlil edərək bu cür münasibətin səbəblərini axtarır. Hər şeydən öncə Kamoensin islama münasibətindəki aldanışları diqqət çəkir. Müsəlmanlara aid şəxs adlarını, titulları təhqirəmə şəkildə təhrif etməsi, bütün ərəbləri mavr, müsəlman hakimlərini isə əmir-əl-möminin sözünün təhrif olunmuş variantında miramulin adlandırması Ə.Hüseynzadəni “Luziada” üzərində araşdırma aparmağa sövq edir. Kamoens islamdan bixəbərdirmi, yoxsa onun bu münasibəti fərqli inancından mı irəli gəlir? Ə.Hüseynzadə belə hesab edir ki, Kamoens “büt-pərəst bir katolik şairidir”. [1.415]

Gözəl dəniz mənzərələri yaradan, Homer qəhrəmanlarını, qədim yunan ilahlarını mədh edən, Hindistan və Kəlküttənin əsrarəngiz mədəniyyətini vəsf edən [2.402] Kamoens Ə.Hüseynzadənin təbircə desək “... türkləri nə sevər, nə də tanıır!” [1.434]

Səbəb? Bizcə, səbəbi bir qədər fərqli yerdə, Kamoensin həyatında axtarmaq lazımdır! Qəbirdaşındakı epitafidə “şairlərin hökmdarı” [2.401] adlandırılmış Luis de Kamoens bir sevgi macarası ucbatından Mərikeşə əsgər kimi göndərilmiş, ərəblərlə döyüşdə bir gözünü itirərək kor olmuşdu. Lissabona qayıtdıqdan sonra qanlı dueldə iştirak etdiyinə görə yenidən ölüm təhlükəsi qarşısında qalmışdı. Lakin ölüm hökmü ləğv edilən şair Hindistana sürgün edilir, burada hərbi ekspedisiyalar və ticarətdən xeyli sərvət toplayır. Elə bu vaxt yerli əhali ilə qəddar rəftarda günahlandığı portuqal qubernatorla mübahisələrindən sonra Hindistanı tərk etmək məcburiyyətində qalan, üstəlik gəmi qəzasında bütün sərvətini itirən L.Kamoens 1570-ci ildə Portuqaliyaya qayıdanda əlində yalnız “Luziada”nın əlyazması var idi. İki ildən sonra poemasını nəşr edən şair kraldan cüzi bir təqaüd ala bilir və 8 il sonra yoxsulluq və tənhalıqda vəfat edir. Bu qədər macəralar yaşayan, sehvə-sehvə vəsf etdiyi yunan ilah və qəhrəmanlarının vətəni Yunanıstanda

bir dəfə belə olmayan, lakin “nifrəti” izhar etdiyi müsəlman və türklərlə dəfələrlə üz-üzə, göz-gözü gələn, hətta içlərində yaşayan Kamoensi türkü və islamı tanımadıqda ittiham etmək olarmı? Bizzə, yox!!! Onun nifrət etdiyi, düşmən saydığı, bəlkə də həyatının bütün fəlakətlərində günahlandırdığı müsəlman ərəblər və müsəlman olduqları üçün sevmədiyi türklər əslində onun “şüuraltı qorxu”larının[4.72] obyektidir. Özü bütün cəhdlərində məğlub olan bir şair üçün Səlib döyüşlərinin mistik qəhrəmanlığına, Vasko de Qamanın əsrarəngiz axtarışlarına və səyahətlərinə tapınma “şüuraltı qorxu”larına qalib gəlmək üsulu idi. Türklərə qarşı çağırışları da əslində qorxularına, bu dəfə fərdin deyil, cəmiyyətin qorxularına qalib gəlmək istəyi idi. Ə.Hüseynzadə başlangıçda verdiyi xronologiyada İstanbulun fəthi tarixini xatırlaması simvolik mənə daşıyır. Kamoens xristianlığı sevdiyi üçün deyil, islama nifrət etdiyi üçün deyil, islama tapınan türklərin qüdrətini və gücünü çox yaxşı başa düşdüyü və onların gələcək əzəmətinə hiss etdiyi üçün Ə.Hüseynzadənin tərcüməsində peyğəmbərcəsinə səslənən qorxularını hayqırır:

“Ey avropalılar, ey almanlar, ey fransızlar, ey ingilislər, ey italyanlar, türklərlə mücahidə dururkən bir-birinizlə nə axmaqca boğuşuyorsunuz, nə müharibə edirsiniz?”

Ey avropalılar, ey xristianlar, madam ki, sizdə din qeyrəti qalmamışdır, bari altın və sərvət hərislə Anadolunun, Assuriyanın və sairənin sərvətini çapul və yəğmə üçün bir-birinizlə birləşib türklərə hücum ediniz!..

...Topçuluğun ən yeni, ən biaman ixtiraatı sayəsində əldə edilən ən müdhiş, ən mühlik vəsaitlə İstanbulun və bütün Türkiyənin başına bir belə kəsiliniz! Və sizin məmur və zəngin Avropanızın mədəniyyəti ortasında təkəssür edən türk irqini, Kaspi dağlarının və soyuq Skitiyanın ən ucra, ən vəhşi əmağına qədər dəf ediniz...” [1.435] Beləliklə, Kamoensin türklərə və müsəlmanlara münasibətinin köklərini şairin şəxsi həyatında, yaşadığı cəmiyyətin sosial sifarişlərində axtarmaq daha məqbuldur.

Bədii əsərinə türk və müsəlman obrazları daxil etmiş və Kamoenslə təxminən eyni tarixi kəsində yaşamış digər sənətkar Torkvato Tassodur. Həyatı haqqında bir çox əfsanələr danışılan, gözəl bir sevgi macərəsinin ucbatından guya dəlixanaya salınan T.Tassonun həyat yolu çox məşəqqətli olub. XX əsr tədqiqatçıları bunun sadəcə gözəl bir əfsanə olduğunu və Tassonun həqiqətən psixi problemlər yaşadığını sübut etmişlər. [3.299] 1575-ci ildə “Azad edilmiş Qüds” əsərini tamamlayan T.Tasso özünü küfrdə günahlandıraraq poemasını şəxsən inkvizisiya məhkəməsinə təqdim edir. Məhkəmə poemaya bəraət qərarı versə də, Tasso şübhələrindən xilas ola bilmir və əsərin üzərində işləyərək onu təkmilləşdirmək qərarına gəlir. Lakin 1580-ci ildə şairin pərəstişkarlarından biri poemanın 14 nəğməsinə “Qotfrid” adı ilə çap edir, bir il sonra isə başqa bir pərəstişkarı poemanı tam şəkildə nəşr etdirir. Tasso etiraz edərək poemadan imtina etsə də, əsər cəmiyyətdə böyük əks-səda doğurur, çox geniş yayılır və dərhal italyan ədəbiyyatının ən əhəmiyyətli nümunəsi elan edilir. “Tasso da “Azad edilmiş Qüds” əsərində Kamoensdə olduğu kimi müsəlman-xristian ziddiyyətlərindən bəhs etmişdir... Lakin bu mövzu Tassoya Kamoensin tərif etdiyi müstəmləkəçi ağaların təcavüzkarlıq hisləri deyil, xristian təcavüzkarlara qarşı öz torpaqları uğrunda döyüşən türk xalqlarının azadlıq ideyalarını tərənnüm etmək üçün lazım idi”. [3.132]

“İliada” və “Eneida”nın epik strukturuna uyğun şəkildə yaradılmış “Azad edilmiş Qüds” poeması səlibçilərin Cəbrayılın simasında ilahi iradənin Bulyonlu Qotfridə çatdırılması və səlibçilərin Qüdsü ələ keçirməsi üzərində qurulmuşdur. Burada İznik-Səlcuq hökmdarı Süleymanın, Səmərqəndli Aldəmirin, Səlahəddin Əyyubinin obrazları böyük hörmət və məhəbbətlə yaradılıb. Eyni zamanda Tasso xristianların Qüdsü ələ keçirməsini onların qəhrəmanlığı ilə deyil, ilahi qüvvələrin işə qarışması ilə izah edir. Poemanın mövzusu siyasi kontekstə malik idi: burada həm italyanlara Şərq ölkələri ilə ticarətində maneəyə çevrilən türklərə qarşı mübarizə aparmaq əzmi aşılamaq məqsədilə qədim hərbi tarixinə müraciət aktuallaşırdı, həm də Tassonun müasirləri xristianlarla “kafirlər”in müharibəsinə metaforik yanaşaraq bunu XVI əsrdə İtaliyada katolisizmlə reformasiya arasındakı ziddiyyətlərin əksi kimi qəbul edirdilər. Ə.Hüseynzadə “Qərbin iki dastanında türk” əsərinin sonuna T.Tassonun poemasından bir parçanın tərcüməsini əlavə etmiş və belə bir izahat vermişdi: “... bu parça italyan şairinin dühayi-sənətkarənəsi haqqında kafi dərəcədə bir fikir verdiyindən artıq bu xüsusda fəzlə bir şey söyləməyi zəid görüyürəm”. [1.439]

Fəqət həqiqi yoldan dönməz Süleyman!..

Dərvişə Süleyman böylə söylərkən,

Qızarmışdı üzün həmiyyətədən,

Olmuşdu közündən çərərəfəşən,

Ruhunda qaynayan qeyrəti-vətən!... [1.439]

Burada Tassonun islama və türk xalqlarına qarşı hər hansı bir türk şairi kimi yanaşaraq layiq olanları mədh etməsi oxucuların diqqətinə çatdırılır. Kifayət qədər geniş təhlil və müqayisələrin nəticəsində Ə.Hüseynzadə Kamoensin və Tassonun nəinki islama və türk xalqlarına, həm də müxtəlif dünya xalqlarına qərəzli və tolerant münasibətin həmin xalqlar haqqında elmi və dəqiq biliklərə malik olub-olmamaqla bağlılığını inandırıcı şəkildə izah edir. Bütövlükdə “Qərbin iki dastanında türk” əsəri iki böyük poemanın ədəbi təhlildən daha çox ictimai-siyasi dəyərləndirilməsidir ki, fikrimizcə, aktuallığını müasir dövrümüzdə də itirməmişdir.

ƏDƏBİYYAT

1. Ə.Hüseynzadə. Seçilmiş əsərləri. Bakı. Şərq-Qərb, 2007.
2. İstoriyazaru bejnoy literature. Moskva. 1959.
3. Ə.Xəlilov. Dünya ədəbiyyatı. II cild, Bakı, 2013
4. R.Əliyev. Ədəbiyyat nəzəriyyəsi. Bakı-2008.

E-BƏLƏDİYYƏ XİDMƏTLƏRİNİN TƏTBİQİNDƏ YARANAN PROBLEMLƏR VƏ STRATEJİ HƏDƏFLƏR

Elxan Salayev

Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti

Elektron hökumətə qısaca “dövlət tərəfindən təklif olunan xidmətlərdə İT xidmətlərindən istifadə” kimi tərif verilir. Elektron hökumət xidmətlərinin təzahürü qismində çıxış edən elektron bələdiyyə, müasir texnologiyalar əsasında İKT dəstəyi vasitəsilə şəhərlə əlaqəli məlumatlara nəzarət etməklə, belə məlumatlardan şəhər və cəmiyyət üçün faydalı informasiyanın səmərəli surətdə toplanaraq əhaliyə xidmətlərin təqdim olunması kimi təsvir edilir.

Ölkəmizdə elektron bələdiyyə idarəetməsinin həyata keçirilməsi informasiya bərabərsizliyi dərəcəsini azaltmağa, cəmiyyət tərəfindən yerli özünüidarətmə orqanlarına nəzarət və şəffaflığın təmin olunmasına, yerlərdə məmurların fəaliyyətinə insan faktorunun təsirini minimuma endirməyə, əhəlinin böyük kütlələrini idarəetmədə iştirakə cəlb etməyə kömək edəcəkdir.

E-bələdiyyə xidmətlərinin göstərilməsində gecikmələrin baş verməsi mövzunun aktuallığını ön plana çəkir. Bu baxımdan ortaya çıxan problemləri aydınlaşdırmaq, səbəblərini göstərmək və xarici ölkə təcrübələri ilə müqayisəli təhlilini aparmaq zərurəti meydana çıxmışdır.

E-bələdiyyənin inkişafına dair meydana çıxan problemləri nəzəri olaraq 2 fərqli yanaşmada göstərmək olar. Bunlardan birincisi e-bələdiyyə-vətəndaş münasibətlərində etimadın qazanılması, digəri isə e-bələdiyyə xidmətlərinin inkişafında sahəvi problemlərdir.

Azərbaycanda “informasiya cəmiyyəti”nin hazırkı vəziyyəti.

Postindustrial dövründə iqtisadiyyatda əsas rolü mürəkkəb maddi-informasiya məhsulları oynayır.[1,səh.22] Azərbaycanın “informasiya cəmiyyəti”nə doğru dinamik irəliləməsi istiqamətində şəffaflığın artırılması üzrə milli strategiyasında öz əksini tapan yeni idarəçilik formasını yerli özünüidarəetmələrdə ehtiva edir.

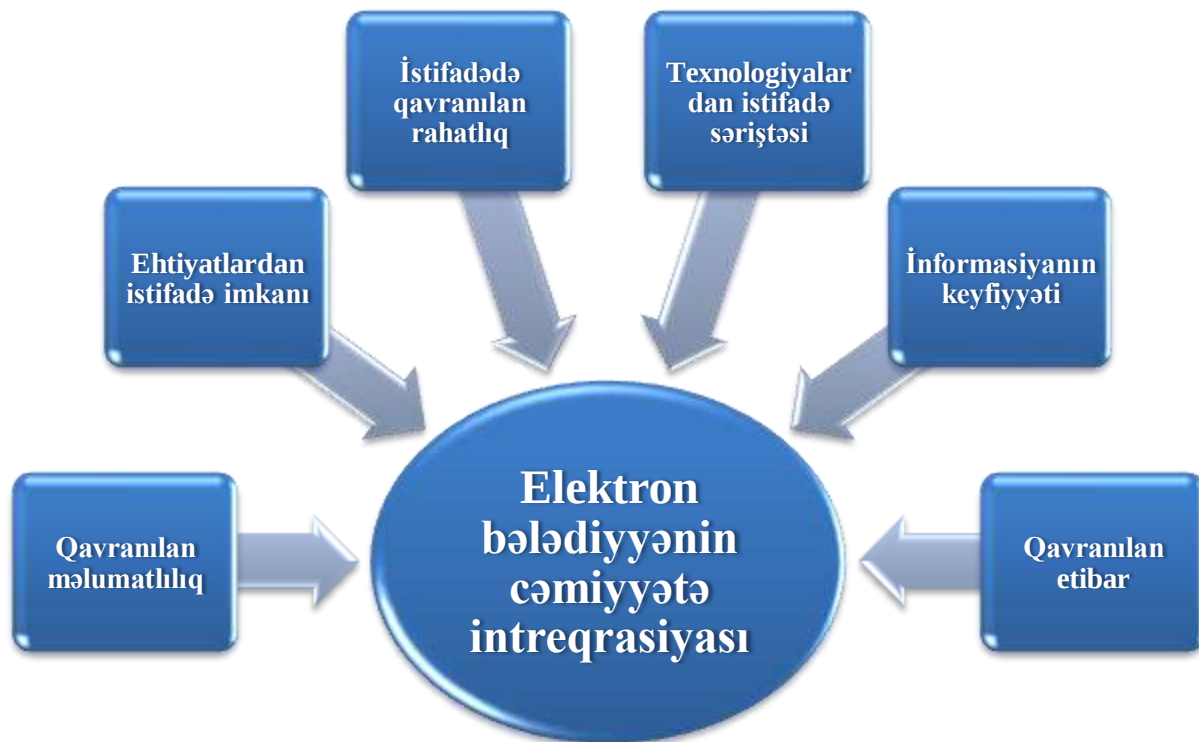
Elektron hökumətin inkişaf indeksinə görə BMT tərəfindən elektron hökumət sahəsində aparılmış illik sorğunun 2016-cı ilə olan nəticələrinə əsasən Azərbaycan 193 ölkə arasında 56-cı yerdə qərarlaşmışdır.[2] Müasir dövrdə vətəndaşların internetə giriş imkanlarının artırılması ərazinin inkişafı baxımından böyük əhəmiyyət kəsb edir. Bu zaman, informasiya şəbəkələrinə çıxışı olan mütəxəssis və vətəndaşların, eləcə də məlumat xidmətlərinin potensial kütləvi istehlakçılarının say artımı hesabına IT sahəsinin stimullaşdırılması dolayı nəticə rolunu oynayır. Elektron sənəd dövriyyəsinin tətbiqi zamanı müvafiq məlumat xidmətlərinə tələbin artması qaçılmazdır. Bu baxımdan məqsədli “Elektron bələdiyyə” proqramı təkcə aşkar problemlərin həllini təklif etmir, həm də aşağıdakı bir sıra yeni problemləri qarşıya qoyur:

- informasiya şəffaflığının və vətəndaş cəmiyyəti üçün açıqlığının təmin edilməsi;
- bələdiyyə orqanlarının idarəetməsinin İKT-nin tətbiqi vasitəsilə təkmilləşdirilməsi;
- bələdiyyə təsərrüfat subyektlərilə qarşılıqlı fəaliyyəti IT-nin real sektora yeridilməsi üçün zəmin hazırlanması;
- İKT-nin yeridilməsi vasitəsilə müstəqil KİV-lərin inkişafına dəstək;
- peşə təhsilinin təkmilləşdirilməsi və kadr potensialının inkişafı;
- üçün ictimai şəbəkələr infrastrukturunun inkişafı, həmçinin “vahid pəncərə” prinsipinə əsasən dövlət və bələdiyyə xidmətlərindən istifadə üçün ixtisaslı məntəqələrin açılması.

E-bələdiyyənin cəmiyyətə inteqrasiyası.

Ölkəmizdə əhəlinin rabitə və informasiya texnologiyalarından istifadəsində inkişaf müxtəlif dərəcədə özünü biruzə verir. Stasionar və mobil telefon abunəçiliyi sıxlığı faktiki olaraq maksimal həddə çatmasına baxmayaraq, kompüter və internet texnologiyalarından istifadə hələ də aşağı səviyyədədir. Lakin kompüter və internetdən istifadədə nəzərəçarpan artımın müşahidə edildiyini söyləyə bilərik. Azərbaycanda kompüter və internetdən istifadə faizi ildən ilə artmaqda olsa da, əhəlinin elektron hökumət xidmətlərindən yararlanma səviyyəsi ümumi internet istifadəsi içərisində olduqca cüzi miqdardadır. Bu fakt ölkə əhəlinin elektron hökumət və elektron bələdiyyə xidmətlərindən yararlanmanın mümkünlüyündən xəbərsiz olduğunu, yaxud bu barədə məlumatının düzgün istiqamətdə olmadığını göstəricisi ola bilər. Bu səbəbdən əhəli, elektron hökumət xidmətlərindən istifadəni təmin edən elektron hökumət şifrəsi, mobil imza, elektron imza kimi üsul və vasitələr baxımından məlumatlandırılmalı, dəstəklənməli və sözügedən xidmətlər əhəli arasında təşviq olunmalıdır. Xüsusilə mərkəzi hakimiyyət orqanlarının yerli özünüidarəetmə orqanları ilə bağlı dəstək layihələri olan “yerli şəbəkə” və “yerli informasiya” layihələrinin daha işlək olması və geniş təbliği üçün ciddi səylər göstərməlidir.

Elektron bələdiyyənin cəmiyyətə inteqrasiyasına təsir amillərini düzgün əks etdirən şəkildə aşağıda nəzər salaq.(Sxem 1.)

Şəkil 1. E-bələdiyyənin cəmiyyətə inteqrasiyasına təsir göstərən amillər qruplaşması.

1. **Qavranılan məlumatlılıq.** Digər dövlət hakimiyyəti orqanlarından fərqli olaraq, xidmətlər təklif edən əsas bir qurum kimi bələdiyyələr dövlət hakimiyyəti orqanları ilə sıx əlaqədə olmaqla, yerli vətəndaşlarla yaxından əməkdaşlıq edən təsisat olaraq müəyyən edilmişdir. Belə sıx əməkdaşlığa səbəb olaraq bələdiyyələrin məsuliyyətlərinin gündəlik ictimai həyatla sıx əlaqədə olmasını göstərmək olar. Xidmətlər elektron mühitdə təqdim edilməzdən əvvəl, fərdlər tələbatlarını fiziki surətdə şəxsən təsdiqləmək üçün bələdiyyə idarələrinə yaxınlaşmalıdır. Servisləri təqdim edildiyi format dəyişdikdə bəzi fərdlər ənənəvi metoda sadıq qalaraq hələ də bələdiyyə xidmətlərinə giriş əldə etməyə üstünlük verdiyi halda, bəziləri elektron mühitdə təqdim olunan xidmətlərdən yararlanmağa başlamışdır.

2. Qavranılan etibar.

Etibar anlayışı fərd öz keçmiş qarşılıqlı fəaliyyətindən asılı olaraq gələcək üçün müəyyən etdiyi gözləntilər barədə fikrə əsaslanır. Internet üzərindən xidmətlərdə şəxsilik və məxvilik iki ölçü ilə əlaqəli surətdə təhlil edilə bilər. Birinci ölçü inzibati bölmələrin fərd və təsisatlara xidmətlər təklif etdiyi zaman pis niyyətli üçüncü tərəf şəxsi informasiyanı oğurlaya bilməsilə bağlıdır. Digər ölçü bəzi məxfi xarakterli dövlət informasiyasının milli təhlükəsizliyə təhdid etməsi potensialı ilə bağlıdır. Adı çəkilən səbəbləri nəzərə alaraq informasiyanın təhlükəsiz yerdə saxlanmalı və elektron hökumət xidmətlərini təklif edərkən şəxsilik prinsiplərinə bütün fərdlər tərəfindən əməl olunmalıdır.

Elektron mühitdə xidmətlərin təqdim edilməsi hər iki tərəf üzərinə mühüm vəzifələr qoyur. Dövlət tərəfindən təklif olunan elektron xidmətlər alternativ veb-saytlarda göstərilmədiyinə görə, ənənəvi xidmət metodları ilə bağlı vətəndaşların elektron hökumət saytları ilə bağlı etibarlılıq məsələləri hələ də müəyyən edilməmiş qalır, çünki başqa yararlı veb-saytlar yoxdur. Bundan əlavə, fərdlər elektron xidmətlərə giriş əldə etmək üçün müxtəlif platforma və tətbiqlərdən yararlanırlar. Belə qiymətləndirilən alət və platformalara etibar elektron hökumətin cəmiyyətə inteqrasiyasında böyük rol oynayır. Tədqiqatçıların bu məsələ ilə bağlı gəldikləri qənaətə görə etibar elektron hökumətin cəmiyyətə inteqrasiyasında həlledici səmərəli ölçüdür.[3] Araşdırmalar göstərir ki, etibara əsaslanan elektron bələdiyyənin cəmiyyətə daha yaxşı inteqrasiya etdiyi məlum olmuşdur. Bir sıra alimlər etibarla elektron bələdiyyənin inteqrasiyasına təsir göstərən sayızsız amillər arasında bir-birilə qarşılıqlı əlaqədə olan münasibətlər olduğunu irəli sürmüşdür.[4]

3. **İnformasiyanın keyfiyyəti.** İnformasiyanın keyfiyyəti dedikdə istifadəçinin qarşıya qoyduğu məqsədə çatma üçün obyektlər və onlar arasındakı əlaqələr haqqında konkret informasiyanın zərurilik dərəcəsini əks etdirən xassələr məcmusu başa düşülür.[5,səh.19] Diqqət çəkən digər bir mühüm məqam insanların elektron mühitdə əldə edə bildiyi məlumatların keyfiyyət səviyyəsidir. Qavranılan informasiyanın keyfiyyəti istifadəçilərin etibarına elektron mühitin malik olduğu kontekst, format, dəqiqlik və aktuallıq kimi xüsusiyyətlərlə istinad edir. İnformasiyanın dəqiqliyi, aktuallığı və asanlıqla qavranıla bilməsi, eləcə də şəxsi ehtiyacları ödəyə bilən bütün növ məlumatlara asan giriş imkanı məlumatların keyfiyyətini dəyişdirir ki, bu da nəticə etibarilə sözügedən elementi həlledici amilə çevirir. Bununla yanaşı, xidmətlərin elektron mühitdə ənənəvi və sisteməlik tərzdə təqdim edilməsi, istifadəçilərə əlavə informasiya təklif edilməsi, eləcə də informasiyanın daima yenilənməsi sistemin səmərəli fəaliyyətini, həmçinin elektron bələdiyyənin əhali arasında inteqrasiyasını təmin edən həyati əhəmiyyətli amillərdəndir. Fərdlərin elektron hökumət xidmətlərinə adaptasiyasına təsir edən həlledici amilləri təyin etmək məqsədilə aparılmış tədqiqatda informasiyanın keyfiyyət səviyyəsinin vəziyyətə uyğunlaşma zamanı səmərəli olduğu və informasiyanın keyfiyyətinin rəsmi internet sahifəsindən məlumatların toplanmasında başlıca dəyişən qismində çıxış etdiyi müəyyən olunmuşdur.[6] Özlem Türker və Ali Türkerin həyata keçirdiyi digər bir tədqiqatda isə qavranılan informasiyanın keyfiyyətinin istifadədə rahatlığı təmin etdiyi müəyyən olunmuşdur ki, bu da əslində istifadəçilərin münasibətinə müsbət təsir göstərir.[7,səh.239] **Texnologiyalardan istifadə səriştəsi.** Kompüter, internet və digər müvafiq texnologiyalardan istifadədə təməl olaraq insan bacarıqları kimi müəyyən edilən bu anlayış, onlayn mühitdə istifadəçi əməliyyatlarına birbaşa təsirə malikdir. Bütöv şəkildə nəzərdən keçirildikdə, sözügedən anlayış həmçinin rəqəmsal fayda ilə ayrılmaz şəkildə əlaqələndirilir. Hətta özəl müəssisələrin, dövlət təsisatları və təşkilatlarının texnologiya sahəsinə böyük həcmdə qoyuluşlar etdiyi vaxtda bu anlayış, cəmiyyətin ümumi istifadəsinə düzgün qaydada verilməməklə texnologiyalardan istifadənin daha yüksək tezliyinə ötürülmür.

4. **İstifadədə qavranılan rahatlıq.** İstifadədə rahatlıq fərdlərin sistemdən istifadə qabiliyyətini qiymətləndirdiyi bölməni təşkil edir. Sistemdən istifadənin asanlıq və praktikliyi, eləcə də əməliyyatların həyata keçirilməsinin asanlıq bu amilin əsas komponentlərindəndir. Qavranılan rahatlıq ədəbiyyatda əksər tədqiqatların miqyasını təşkil etməklə, fərdin texnologiyadan istifadə şəraitində nəzərdə tutduğu aqli və fiziki səylərin intesivliyi kimi şərh olunur. Daha doğrusu, qavranılan rahatlıq xüsusi texnologiya sinfindən istifadə edən zaman səylərin dərəcəsi kimi təyin olunur. Qavranılan fayda vasitəsilə istifadədə qavranılan rahatlıq elektron hökumət adaptasiyasına dolayı təsir göstərir. Ən güclü adaptasiya amillərini üzə çıxarmaq üçün aparılan tədqiqatlarda internetlə bağlı qavranılan fayda, etibar buna qədərki elektron hökumət xidmətlərindən istifadə, eləcə də istifadədə qavranılan rahatlıq hər hansı elektron xidmətdən istifadə tendensiyasına açıq-aşkar təsir göstərən dəyişənlər kimi müəyyən edilmişdir.[8,səh.161]

Qeyd edilənlərlə yanaşı informasiyanın dövlət hakimiyyəti və yerli özünüidarəetmə orqanları arasında kifayət qədər yayılmaması, əməkdaşlığın arzu edilən səviyyədə olmaması 5-ci amilin tələblərini pozur.

5. **tiyatlardan istifadə imkanı.** İstifadəçilərin xidmətə qoşulması üçün adekvat ehtiyatlar çatışmazlığı kimi müəyyən edilən ehtiyatlardan istifadə amili elektron mühitdə təqdim olunan xidmətlərin məqbulluq səviyyəsinə təsir göstərən ən vacib amillərdəndir. Həmçinin İKT sahəsində bilik və informasiya çatışmazlığı, yaxud bu texnologiyalara giriş imkanının olmaması da adaptasiyaya bilavasitə təsir göstərə bilər.

Adı çəkilən problemlərin ümumi həlli qismində elektron bələdiyyə bütöv şəkildə və informasiya yayılmasını əldə rəhbər tutan anlayış kimi qəbul ediləcəkdir. Təbii ki, e-bələdiyyənin həyata keçirilməsi üçün zəruri fundamental məlumat bazaları, ortaq infrastruktur və xidmətlər inkişaf etdirilərək müxtəlif kanallarda bütövləşmiş xidmət göstərilməsinin təmin edilməsi, istifadəçiyə yönəliklik, istifadəçi məmnuniyyəti, şəxsi informasiyanın məxfiliyi, informasiya təhlükəsizliyi, iştirakda şəffaflıq gözlənilməlidir.

E-bələdiyyə xidmətlərinin inkişafında sahəvi problemləri aşağıdakı kimi sıralamaq olar:

✓ **Kağızsız texnologiyalara keçid.**

Elektron bələdiyyə, inzibati bələdiyyə ərazilərinin daxili əməli fəaliyyətinin həyata keçirilməsinə prinsipə yeni yanaşmadan istifadəni nəzərdə tutur. Bu yanaşmada, elektron sənəd dövriyyəsi və müşayiət məlumatlarının mübadiləsi sisteminin yaradılmasını, həmçinin daxili "kağız sistemi"ndən mərhələli şəkildə imtina etmək məqsədilə kağızla çalışan və kağızsız sistemlərin qarşılıqlı surətdə fəaliyyətini ehtiva edən kağızsız texnologiyalar nəzərdə tutulur. Bələdiyyələr arasında sənəd dövriyyəsinin "kağızsız texnologiyaları"na keçidin reallaşdırılması üçün aşağıdakı məsələlər həll olunmalıdır:

- bütün yerli özünüidarəetmə orqanları əməkdaşlarına müasir kompüter sistemlərindən və proqram texnologiyalarından sərbəst istifadə istiqamətində təlim keçilməsi;
- informasiyanın etibarlı mühafizəsini təmin etmək;
- elektron sənədlərin hüquqi əhəmiyyətini təmin etmək.

✓ **Təklif edilən xidmətlərə yatırılan sərmayə vəsaitlərinin aşağı məbləği.**

Elektron bələdiyyənin reallaşdırılması sahəsində ümumi problemlərə həm yetərsiz maliyyə dəstəyini, həm də informasiyalaşdırma layihələri üçün ayrılan vəsaitlərin səmərəsiz istifadəsini aid edirlər. Ayrılan vəsaitlər ilk növbədə informasiya infrastrukturunun yaradılmasına, daha doğrusu, hesablama texnikasının əldə olunmasına, sistem proqram təminatına və rabitə kanallarının təşkilinə sərf olunur. Adı çəkilən məsələlər, bir qayda olaraq, yerli miqyaslı məsələlərin həllinə yönəldilməklə, yaradılmış resursların aparat və proqram səviyyəsində vahid bələdiyyə informasiya sisteminə inteqrasiyası problemi nəzərə alınmır.

✓ **Elektron imza.**

Ölkəmizdə mövcud əhalinin əksəriyyətinin elektron imza xidmətindən xəbərsiz olduğu müşahidə edilməkdir. Buna səbəb kimi düzgün təbliğatın aparılmaması və elektron sənəd dövriyyəsinə olan etibarsız münasibət göstərilir. Halbuki elektron imza informasiya sistemlərində məlumatların etibarlılığını təmin etməsi baxımından xüsusi əhəmiyyət daşıyır. Beləliklə, elektron sənəd kağız sənədin elektron surəti olduğu təqdirdə, e-imza kağız sənədlərdən deyil, onların elektron analoqundan istifadəsi zamanı mümkün olur.

✓ **E-bələdiyyənin interfeysi.**

Yerli özünüidarəetmə orqanlarının rəsmi internet səhifələrinin əsasən məlumatların ötürülməsi və təqdimat xidmətlərini həyata keçirməsi, əhalinin iştirakını təmin edən interaktiv xidmətlərə yetərinə yer verilməməsi, verilmiş məlumatların köhnəlmiş olması, (<https://e-belediyye.gov.az>) saytın bir sıra bölmələrinə girişin mümkünsüzlüyü mövcud vəziyyətdə izlənilməkdədir.

✓ **Kadr məsələləri.**

İnternet rabitəsi, infrastruktur və rabitə və informasiya texnologiyaları sahəsində bacarıqlı, informasiya texnologiyalarından istifadə səriştəsinə malik texniki kadrların çatışmazlığı hiss edilir.

✓ **Yerli özünüidarəetmə orqanında informasiya emalı.**

Hər bir yerli özünüidarəetmə orqanında mərkəzləşdirilmiş güclü informasiya emalı müəssisəsinin mövcud olmaması. Bundan əlavə elektron bələdiyyənin növbəti bir problemi informasiya resurslarının inhisarlaşdırılmasındadır.[9] Çünki, bələdiyyə özünün ərazi ehtiyatları barəsində məlumatların mülkiyyətçisi deyil və əsas səlahiyyətli orqan qismində yalnız dövlət agentliklərinin ərazi orqanlarının çıxışı etdiyi reklament razımlarına qatılırlar. Beləliklə, orqanlararası elektron informasiya mübadiləsinə qanunvericilik səviyyəsində təsdiqləmək məqsədəuyğundur. Bu mübadilədə həm bələdiyyə orqanları, həm də “vahid pəncərə” sisteminə digər üzv-təşkilatlar bərabərhüquqlu iştirakçısı olacaqdır.

Yerli özünüidarəetmədə e-bələdiyyənin tətbiqi sahəsində böyük təcrübəyə malik olan Türkiyə Respublikası ilə bu sahədə yenidən addımlar atmağa başlayan Azərbaycan Respublikasında mövcud vəziyyətin müqayisəli təhlilinə aşağıdakı şəkildə nəzər salaq.

	<i>Xidmət çeşidləri</i>	Azərbaycan	Türkiyə
1	 İnternet üzərindən ödəmə	-	+
2	 Şəxsi kabinet	+	+
3	 Elektron kitabxana	-	+
4	 İstehlak mallarının bazar qiymətləri	-	+
5	 Elektron təklif	+	+
6	 Fövqəladə hallar barədə çağırış	-	+
7	 Hərrac	-	+

8		+	+
9		+	+
10		-	+
11		-	+
12		-	+
13		-	+
14		+	+
15		-	+
16		-	+
17		-	+
18		-	+

19	 Mühəndis-məmarlıq tikinti xidmətləri	-	+
20	 Mobil tətbiqlər	-	+
21	 e-bəyənnamə	+	+
22	 E-hökumət xidmətlərinə keçid	-	+
23	 Web mail xidməti	+	+
24	 Ə/h-nın internet üzərindən ödənməsi	-	+
25	 Səhiyyə xidmətləri	-	+

ƏDƏBİYYAT:

1. G.İ.İsmayilov, İnformasiya iqtisadiyyatı (dərslük), Bakı 2010.
2. <https://publicadministration.un.org/egovkb/en-us/Data/Country-Information/id/11-Azerbaijan>
3. <http://www.emeraldinsight.com/doi/abs/10.1108/17506161011028821?mobileUi=0&journalCode=tg>
4. <https://scholarworks.umass.edu/cgi/viewcontent.cgi?article=1016&context=ncdg>
5. Təranə Əliyeva, İdarəetmənin informasiya texnologiyaları (dərs vəsaiti), Bakı 2012.
6. [https://www.research.manchester.ac.uk/portal/en/publications/analyzing-egovernment-research-perspectives-philosophies-theories-methods-and-practice\(d38eee09-dee3-498c-bd87-e6524767f7e6\)/export.html](https://www.research.manchester.ac.uk/portal/en/publications/analyzing-egovernment-research-perspectives-philosophies-theories-methods-and-practice(d38eee09-dee3-498c-bd87-e6524767f7e6)/export.html)
7. Venkatesh, V., Morris, M., Davis, G. & Davis, F. (2003) User acceptance of information technology: toward a unified view. MIS Quarterly 27
8. Carter, L. & Bélanger, F. (2003) Diffusion of Innovation and Citizen Adoption of E-government Services. The Proceedings of the 1st International E-Services Workshop
9. <https://www.sciencedirect.com/science/article/pii/S0740624X06000815>

TURİZM INFRASTRUKTURUNUN İNKİŞAFININ DÖVLƏT TƏNZİMLƏNMƏSİ

Aytəkin Axundova
Bakı Dövlət Universiteti

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İ.Əliyev qeyri-neft sektorunun ölkənin sosial-iqtisadi siyasətinin əsas prioritet istiqaməti adlandırılmışdır. Azərbaycanın güclü iqtisadiyyatı vardır. Biz ona çalışmalıyıq ki, sənayenin qeyri-neft sektoru, xidmət sektoru və turizm

inkişaf etsin. Turizm gəlirlərinin daimi mənbəyidir. Sadəcə olaraq, infrastrukturaya olmalıdır. Yollar, aeroport, əlbəttə ki, digər infrastruktur layihələri - su, kanalizasiya, qazlaşdırma, elektroenerji, mehmanxanalar və yüksək servis olmalıdır.

Turizm ölkənin sosial-iqtisadi inkişafının katalizatoru olmaqla ayrı-ayrı ərazilərin, regionların inkişafı üçün təkan rolunu oynayır, investisiyaların axınına aktivləşdirir, yeni iş yerləri yaradılır, yerli məhsullar istehsalını stimullaşdırır, mehmanxana kompleksinin və digər infrastruktur obyektlərinin tikintisini tələb edir.

Azərbaycanda turist infrastrukturunun inkişafı mühüm əhəmiyyət kəsb etməklə, daha ciddi layihələrin olmasını, bu işə öz növbəsində müxtəlif infrastruktur obyektlərinin və elementlərinin inkişafı üçün xeyli vergi güzəştləri tələb edir. Turizm infrastrukturunun inkişafının intensivləşdirilməsi turizm industriyasından daxil olan mənfəətin əhəmiyyətli dərəcədə artmasına səbəb olur ki, bu da ölkənin iqtisadi qüdrətinin və əhalinin maddi rifahı halının yüksəlməsinə səbəb olur.

Deməli, turizm infrastrukturunun kompleks inkişafı, turizm industriyasının əsası olmaqla, yalnız dövlət dəstəyi olmaqla, mümkündür ki, bu da investisiya axınına, həmçinin daxili və xarici turizmin inkişafını aktivləşdirir.

Turizm-ölkənin tam hüquqlu –sabit fəaliyyət dairəsidir. Lakin bu məqsədə çatmaq üçün turist fəaliyyətinin dövlət tənzimləməsinin güclənməsi, eyni zamanda dövlətlə təsərrüfat subyektləri arasında münasibətlərin tənzimlənməsi üçün kompleks – tədbirləri sistemidir.

Turizm fəaliyyətində çoxsaylı təsərrüfat subyektləri iştirak edirlər və bunun nəticəsində dövlətin vəzifəsi-onun fəaliyyətini stimullaşdırmaq, planlaşdırmaq, əlaqələndirmək, turizmin daha yaxşı inkişafı üçün normativ-hüquqi bazanın təkmilləşdirilməsini tələb edir.

Turist bazasının inkişafında dövlət tənzimləyici, hərəkətverici qüvvədir. Dövlətin funksiyalarına turizm sahəsində dövlət siyasəti, ölkənin imicinin formalaşması, turistlərin təhlükəsizliyinin təmin edilməsi, turizm sahəsində elmi tədqiqatların aparılması, standartlaşdırma və turizm fəaliyyətinin lisenziyalandırılması, turist obyektlərinin bərpası və yeni turist obyektlərinin tikilməsi infrastrukturunun investisiyalandırılması, keyfiyyətli xidmət sisteminin yaxşılaşdırılması və s.

Hər bir ölkədə turist fəaliyyətinin dövlət tənzimlənməsi müxtəlif formada həyata keçirir. Əksər xarici ölkələrdə turist fəaliyyətinin tənzimlənməsi dövlət və xüsusi sektorun birgə iştirakı ilə həyata keçirilir. Beynəlxalq Turist Təşkilatının (BTT) keçirdikləri tədqiqatların nəticələri göstərir ki, beynəlxalq turizmin inkişafında dövlətin dəstəyi ilə xüsusi təşkilatların iştirakı əhəmiyyətli dərəcədə artmışdır.

Qeyd etmək lazımdır ki, Azərbaycanda turizm sferasında xüsusi turist infrastrukturunun inkişafında dövlətlə təsərrüfat obyektləri arasında yeni münasibətlərin yaranması mənbələri mövcuddur və bunlar sinergizm və qarşılıqlı əlaqəyə əsaslanır. Bu münasibətlər dövlət-xüsusi əməkdaşlığın yaranmasında ifadə olunur. Lakin tədqiqatlar göstərir ki, Azərbaycanda praktiki olaraq ondan istifadə olunmur. Yüksək səviyyədə Dövlət-Xüsusi Tərəfdaşlığın yayılması göstərir ki, onlar ölkə iqtisadiyyatına pozitiv təsir göstərirlər. Xüsusən, bu özünü daha çox büdcə defisiti və maliyyə - iqtisadi böhran dövründə dövlət büdcəsinə 15-16% qənaət etməyə imkan verir.

Dünya praktikasında dövlət – xüsusi tərəfdaşlıq ikili xarakterə malikdir. Birincisi, bu dövlətlə biznes münasibətlər sistemi olub, milli, beynəlxalq, regional, şəhər, bələdiyyənin iqtisadi və sosial inkişafın əsas aləti kimi istifadə edilir. İkincisi, dövlət orqanları və xüsusi şirkətlərə birgə reallaşan konkret layihələr, dövlət xüsusi tərəfdaşlığın köməyi ilə regionlar və bələdiyyələrin, büdcə vəsaitlərinə xeyli qənaət etməklə öz problemlərini daha səmərəli, keyfiyyətli və tez həll edə bilirlər.

Dövlət xüsusi əməkdaşlığa dair tam formulurovkanı Ümumdünya Bankı verir: Dövlət –Xüsusi Tərəfdaşlıq dedikdə, bu publik və xüsusi tərəflər arasında məhsul istehsalı və infrastruktur xidməti göstərmək, əlavə investisiya cəlb etmək məqsədi ilə müqavilə bağlanması, daha mühümü isə büdcə maliyyələşdirilməsinin səmərəliliyinin artırılması məqsədilə bağlanan müqavilələrdir.

2015-ci ildə Asiya İnkişaf Bankının İdarəetmə Şurasının Asiyada xüsusi infrastrukturaya həsr edilmiş iclasda Azərbaycan Maliyyə Naziri demişdir: “2006-cı ildən 2015-ci ilə qədər Azərbaycan infrastrukturunun inkişafına o, cümlədən sosial infrastrukturun yaradılmasına 30 mlrd dollar vəsait sərf edilmişdir. Hal-hazırda Azərbaycan infrastrukturunun inkişafına investisiya qoyur, lakin hər bir ölkənin maliyyə ehtiyatları hədsiz deyildir. Ona görə də, əlavə kapital qoyuluşunun cəlb edilməsi tələb olunur. Dövlət – xüsusi tərəfdaşlıq modeli bu problemin həlli yollarından biridir. Lakin hər şeydən əvvəl müvafiq qanunvericilik və bu əməkdaşlığın hüquqi bazası yaradılmalıdır.

Dövlət-xüsusi mülkiyyətin daha geniş inkişaf etdiyi Filippin və İndoneziyanın qabaqcıl təcrübələrinin öyrənilməsi tələb olunur. Həmin ölkələrdə dövlət-xüsusi tərəfdaşlığı tənzimləmək üçün xüsusi orqan fəaliyyət göstərir.

ABŞ, Kanada, Böyük Britaniya, Yaponiya, Almaniya, Fransa, İtaliya və s. kimi inkişaf etmiş ölkələrin 900-də çoxu layihənin təhlili göstərir ki, iqtisadi müqavilələrin dövlət-xüsusi mülkiyyət tərəfdaşlığı göstərir ki, belə tərəfdaşlıq nəqliyyatda (avtomobil yollarında, dəmir yolunda, aeroportlarda, portlarda, boru kəmərlərində) və sosial infrastrukturda (səhiyyə, təhsil, suyun təmizlənməsi, qaz təchizatı və s.) və digər sahələrdə müdafiə, hərbi sənaye obyektlərində səmərəli tətbiq olunur. Burada nəqliyyat infrastrukturuna liderlik edir, onun arxasında sosial infrastrukturaya gəlir.

Beynəlxalq praktikada çoxsaylı dövlət və xüsusi sektora tərəfdaşlıq əlaqələri olan müxtəlif modellər, formalar və növlər mövcuddur.

ABŞ-da dövlət-xüsusi tərəfdaşlığın aşağıdakı təsnifatlar növü mövcuddur: “İstismar və məzmun”, “İstismar və məzmun və idarəetmə”, “Layihələndirmə, tikinti və istismar”, “Layihələndirmə, tikinti, maliyyələşdirmə, istismar və təhvil” və s.

Lakin bütün bunlarla bərabər, göstərmək lazımdır ki, dövlət-xüsusi tərəfdaşlığın heç bir layihəsi digərini təkrarlamır. Bundan başqa, Azərbaycanda dövlətlə təsərrüfat subyektləri arasında münasibətlərin tənzimlənməsi daha mühüm əhəmiyyət kəsb edir və bununla əlaqədar olaraq dənizdə çoxfunksiyalı Şimal-Cənub və TRASEKA (Tarixi transkontinental Böyük İpək Yolunun dirçəldilməsi) həyata keçirilir. Bundan əlavə, Azərbaycanda regionların sosial-iqtisadi inkişafına dair Dövlət proqramları, turist infrastrukturuna dair planlar reallaşır. Bu layihələrin reallaşdırılmasının əsas təşəbbüskarı Azərbaycan dövlətidir.

Hazırda Azərbaycanda turizm sferasında dövlət tənzimləməsinin müsbət təcrübəsi vardır və turizm sferasında dövlət-xüsusi tərəfdaşlıq əsasında investisiya qoymağın səmərəli mexanizmi formalaşmışdır. Belə ki, respublikada xarici ölkələri investisiyaya cəlb etmək üçün dövlət-xüsusi tərəfdaşlıq mexanizmindən istifadə etmək üçün böyük maraq vardır. Bu əməkdaşlıq nəticəsində Azərbaycan - Rusiya, Koreya, ABŞ, İngiltərə, Türkiyə investisiya layihələri reallaşdırılır. Bu layihələrin reallaşdırılması üçün dövlət yol çəkir, infrastruktur obyektləri yaradır, bütün kommunikasiyanı təşkil edir, xüsusi sektor isə öz növbəsində turizm obyektlərinin inkişafına investisiya qoyur.

Turizmin inkişaf təcrübəsi sübut edir ki, hətta inkişaf etmiş ölkələrdə turizmin inkişafında əsas amil infrastrukturun və bunların yaradılmasına böyük investisiya tələb olunur. İnfrastrukturun təkmilləşdirilməsi ölkədə beynəlxalq turizm əhəmiyyətli təsir göstərir. Turizm kompleksinin inkişafında əsas çətinliklərdən biri təbii ziddiyyətlərdir: “Turizmin inkişafı infrastrukturun inkişafını - infrastrukturun inkişafı investisiya-investisiya onun geri qaytarılmasını və onun həcmnin artırılmasını, həcmnin, riskinin azaldılmasını tələb edir.

Turizm sektoruna investisiyalar xüsusi, dövlət sektorlarından və beynəlxalq təşkilatlardan daxil olur. Həqiqətən, dövlət tərəfindən turizmə edilən kömək, turizmin ölkə iqtisadiyyatında mühüm rol oynadığını göstərir. Turizm çox kəskin rəqabətli olan dünya əhəmiyyətli, riskli, məsul əhəmiyyətli biznes növüdür. Bu bizneslə məşğul olmaq üçün milyard dollar kapital qoyuluşu və onun geri qaytarılması üçün böyük səbir lazımdır. Ona görə də, dövlət şəxsi tərəfdaşlıq layihəsinə. İnvestor investisiyalarının geri qaytarılmasına əmin olmalıdır. Onlar layihələrin reallaşması nəticəsində, istifadəyə verilmiş obyektlərdən əldə olunan gəlirlər hesabına təmin olunmalıdırlar.

Bununla bərabər, dövlət təsərrüfat subyektinə mütləq tərəfdaş olmalıdır. Lakin bununla bərabər, dövlət yalnız müqavilədə göstərilmiş məbləği ödəməlidir. Bu öz növbəsində regionu yaxşı tanıyan yerli sahibkarları cəlb edir, obyektlər səmərəli istifadə olunur, həmçinin xüsusi və orta biznesin inkişafına səbəb olur. Bazar iqtisadiyyatı şəraitində milli iqtisadiyyatın inkişafı dövlət-xüsusi tərəfdaşlığın forma və modellərinin aktivləşdirilməsi, turizmin səmərəli mexanizmlərinin qarşılıqlı əlaqələrinin güclənməsi turizmin kompleks inkişafına səbəb olur.

Dövlət-xüsusi tərəfdaşlıq layihələrinin səmərəli həyata keçirilməsi üçün dövlət və xüsusi tərəfdaşlar arasında risklərin məhdudlaşdırılması mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Bununla bərabər, dövlət - xüsusi tərəfdaşlıq modellərinin alınmayan çoxlu modelləri tərəfdaşlar arasında razılaşmaların pozulması nəticəsində yaranır və bunların hər biri günahı digər iştirakçının üzərinə artır. Xüsusən bu risk dövlət – xüsusi tərəfdaşlığın sosial infrastruktur sferasının inkişafında xüsusi nəqliyyat infrastrukturunda daha yüksəkdir. Nəqliyyat axınlarının proqramlaşdırmaq çox çətindir. Lakin dövlət xüsusi tərəfdaşlığın təcrübəsinin nəticəsi göstərir ki, Azərbaycanda qəbul edilmiş dövlət proqramları və hüquqi aktlar sosial sferada infrastrukturun inkişafını sürətləndirmək qabiliyyətinə malik deyildir. Lakin dövlət proqramlarında bunun üçün mühüm tədbirlər müəyyən edilmişdir.

Dövlət – xüsusi tərəfdaşlıq layihələrinin müvəffəqiyyətlə həyata keçirilməsi üçün dövlətlə xüsusi tərəfdaşlar arasında risklərin bölüşdürülməsi mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Göstərmək lazımdır ki, dövlət – xüsusi tərəfdaşlıq proqramlarının yerinə yetirilməməyinin əsas səbəblərindən biri tərəfdaşlar arasında olan razılaşmaların pozulmasıdır, bu halda iştirakçılardan hər biri digər tərəfin üzərinə artır. Yüksək risk sosial infrastrukturun, xüsusən nəqliyyat infrastrukturunun yaradılmasında yaranır, ona görə ki, nəqliyyat axınlarının proqnozlaşdırılması çox çətindir.

Lakin dövlətin xüsusi tərəfdaşlıq proqramları göstərir ki, bu proqramlar və mövcud qanunçuluq bazası sosial infrastrukturun inkişafını sürətləndirmək imkanına malik deyildir. Buna görə də, dövlət proqramlarında infrastrukturunu inkişaf etdirmək üçün mühüm tədbirlər göstərilmişdir. Eyni zamanda xüsusi sektorun məhdud çərçivəsində göstərilmişdir və onun səlahiyyətlərinə uzunmüddətli ödəmə müddəti olan kapitaltutumlu sahələri daxil deyildir. Bu funksiyalara tənzimləmə və idarəetmə, turist infrastrukturunun inşası, istismarı və onların səmərəli idarəedilməsi funksiyaları daxildir. Dövlət – xüsusi tərəfdaşlıq layihələrinin genişləndirilməsində əsas problem idarəetmədə vahid koordinasiya mərkəzinin olmamağıdır.

Qeyd etmək lazımdır ki, bazar münasibətləri şəraitində dövlət – xüsusi tərəfdaşlığında əsas rol iqtisadi maraqlar oynayır. Eyni zamanda turizm sferasında yerli, regional orqanların və təsərrüfat subyektlərinin iqtisadi maraqları çox vaxt uyğun gəlir.

Dövlət orqanlarının regionlarda maraqlarına aşağıdakıları aid etmək olar: regional və yerli büdcələrin formalaşması, ərazidə iqtisadi sabitliyə nail olunması və prioritet sahələrin inkişafı, əhalinin gəlirlərinin və həyat keyfiyyətinin yüksəldilməsi. Deməli, bu maraqların mahiyyəti göstərilən infrastruktur xidmətlərinin keyfiyyətinin yüksəldilməsindən ibarətdir. Turist müəssisələrinin iqtisadi maraqları reallaşan layihədən stabil gəlir əldə etməkdən ibarətdir. Deməli, turist müəssisələri, potensial istehlakçıların bütün maraqlarını ödəyərək, əhalinin məşğulluğu artır, bununla da sosial ehtiyaclarla məsrəflər azalır. Bununla əlaqədar olaraq iqtisadi maraqlar da anlaşmazlıqlar vardır. Turizm sferasında dövlət və sahibkarlıq strukturları arasında mühüm problem təbii resurslardan səmərəli istifadə olunmasıdır.

Göstərmək lazımdır ki, Azərbaycanın bəzi regionlarında (Abşeron, Göygöl, Lənkəran, Zaqatala, Şəki, Şamaxı, İsmayıllı, Qusar, Qala, Qax, Naxçıvan, Salyan və s.) təbii ehtiyatlar, milli parklar, (dünya əhəmiyyətli) tarixi abidələr vardır. Bu regionlar qorunan təbii ərazilərdən və burada təsərrüfat subyektləri ilə dövlət subyektlərinin maraqları tez-tez toqquşur. Bu problemi tez həll etmək üçün region ərazisində istehlak olunan təbii - rekressiya və turist obyektlərinə turist rentası tətbiq edilməlidir. Bundan əlavə, turist – rekressiya resurslarının mühafizəsi üçün təsərrüfat subyektlərinə və ekoloji layihənin maliyyələşdirilməsinə kömək etmək lazımdır.

Dövlət - xüsusi tərəfdaşlıq – müxtəlif növ infrastruktur sahələrinin büdcədənəknər investisiyaların cəlb edilməsində mühüm mexanizmlərdəndir. Belə mexanizmlər turist kompleksi üçün daha maraqlıdır, dövlətlə biznesin tərəfdaşlıq münasibətləri turist infrastrukturunu sahəsində daha aktiv iştirak edir. Belə olan halda, mühəndis və kommunikasiya infrastrukturunu maliyyələşdirir, xüsusi sektor mehmanxana tikir, texnikanı təmin edir və s. Azərbaycanın hər bir regionunda turist sahəsini inkişaf etdirilməsi məqsədi ilə həmin ərazinin regional xüsusiyyətləri və turist infrastrukturunun investisiya cəlbediciliyini nəzərə almaqla dövlət xüsusi tərəfdaşlıq modelini formalaşdırır.

Turizm infrastrukturunun üç növünü (sosial, istehsal və institutsinal) birləşdirir. Deməli, Azərbaycanda turizmin inkişafı turist infrastrukturunun qarşılıqlı əlaqəsi ilə bilavasitə əlaqədardır. Azərbaycanda turizmin inkişafı, infrastrukturun yaradılması ilə qarşılıqlı əlaqədədir və bu turist müəssisələrinin vaxtında və yüksək keyfiyyətli xidmətinə təkan verir.

Dövlət xüsusi tərəfdaşlığın dünya təcrübəsi göstərir ki, əksər obyektlərdə turizm dövlətlə biznes arasında tərəfdaşlığın əsas sferalarından biridir. Dövlət köməyi olmadan turizm biznesini inkişaf etdirmək mümkün deyildir. Ona görə də, dövlət və biznesin qarşılıqlı əlaqədə olması vacibdir.

ƏDƏBİYYAT:

1. <http://ru.president.az/> - prezidentin rəsmi saytı.
2. Varnavskiy V.Q Dövlət-özəl tərəfdaşlıq: nəzəriyyə və praktika / V.Q Varnavski, A.V Klimenko, V.A Korolev və s. // 2010, 287 s.
3. <https://www.hrw.org/en/news/2016/05/09/> - Asiya İnkişaf Bankı.
4. The University of Melbourne. Department of Civil & Environmental Engineering. National PPP Forum — Benchmarking Study, Phase II. Report on the performance of PPP projects in Australia when compared with a representative sample of traditionally procured infrastructure projects. 2008. 17 December.
5. The National Council for Public-Private Partnerships. Types of Partnerships. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.ncppp.org/ppp-basics/types-of-partnerships/>
6. Vinogradova M.V., Mazaev N.P. və s. Regional Turizm Kompleksi İnfrastrukturunun İnkişafı üçün Strateji Planlaşdırmanın əsasları. - Moskva: Marketing, 2012, 98 s.

7. Hesabat "QDIQT ölkələrinin davamlı iqtisadi inkişafında dövlət-özəl tərəfdaşlığın rolu". Cənab Musa Quliyev, Azərbaycan Komitəsinin üzvü. Mətn 17 sentyabr 2012-ci ildə Ankarada İqtisadi, Ticarət, Texnologiya və Ətraf Mühit məsələləri üzrə Komitənin 39-cu iclasında nəzərdən keçirilmiş və təsdiq edilmişdir.
8. 2002-ci ildə Ekoturizm üzrə Kvebek Deklarasiyası //http://www.dl.bsu.by/file.php/407/Mezhdunarodnyesoglasheniya/quebek.htm.
9. Krivoruchko L.V, İqtisadiyyat və turizm: bazar şəraitində qarşılıqlı təsir və inkişaf mexanizmi / L.V Krivoruchko, AP Skrypkin. - Azov: Nəşriyyat. - "GIVTS" MMC-də, 2000, 185 ilə.

بیمه دریایی
حسن خانی
وکیل دادگستری و مدرس دانشگاه

مقدمه

در عصر حاضر در سایه رشد علوم و فنون در جهان، حمل و نقل از جایگاه بسیار والایی برخوردار است. گسترش فعالیت‌های گوناگون اقتصادی و افزایش حجم مبادلات بازرگانی بین کشورها، سبب توسعه خدمات و صنایع مربوط به حمل و نقل خصوصاً حمل و نقل دریایی شده است که نسبت به سایر طرق از صرفه اقتصادی بیشتر برخوردار است به طوری که هم اکنون ۸۰ درصد تجارت بازرگانی جهان از طریق حمل و نقل دریایی صورت می‌گیرد. با توجه به این جنبه باید خاطر نشان کرد که آثار زیانبار ناشی از تلف و یا آسیب دیدن کالای تجاری در حال حمل، آثار بسیار جدی را در جوامع امروز بر جای می‌گذارد و به همین دلیل نیاز به اخذ پوشش بیمه ای، لازم و ضروری است. همگانی و الزامی شدن بیمه حمل و نقل در بیشتر کشورها خود دلیل روشنی برای اثبات ضرورت و بایستگی این رشته مهم بیمه است.

بیمه حمل و نقل دریایی به علت دیربگی و پیچیدگی قاعده و ضابطه های آن از تکنیک ویزهای برخوردار است و قانون کشور خاصی ناظر به تنظیم رابطه ها و پیوندها و مسائل فنی و حقوقی نیست. بنابراین شرایط و ضوابط پایه ای آن و تعهد بیمه گران و بیمه گذاران پیرو چارچوبی پذیرفته شده و جهانی است.

تعاریف و مفاهیم بیمه دریایی
متداولترین تعریفی که از قرارداد بیمه دریایی در این زمینه موجود می‌باشد بدین قرار است: «بیمه دریایی عبارت است از عملی که یک طرف قرارداد (بیمه‌گر)، با دریافت حق بیمه از طرف دیگر (بیمه‌گذار) تعهدی را به نفع او یا به نفع شخص ثالث قبول می‌کند. این تعهد در صورت تحقق خطر بیمه شده انجام می‌گیرد مشروط بر اینکه خطر مزبور به علت یا به مناسبت کشتیرانی یا حمل و نقل دریایی واقع شود.» (کریمی، آیت، پرسش و پاسخ بیمه ای، انتشارات بیمه مرکزی، ۱۳۸۱، ص ۳۳)

مفهوم بیمه دریایی، تفاوت اصولی با بیمه‌های غیر دریایی ندارد. در تعریف این صنف از بیمه گفته‌اند قرارداد بیمه دریایی قراردادی است که بوسیله آن، بیمه‌گر متعهد می‌شود به طریق و تا حدودی که توافق می‌شود خسارات دریایی بیمه‌گذار یعنی زیانهای ناشی از مخاطره دریایی را جبران کند (ماده ۱ قانون بیمه دریایی انگلیس).

ماده ۱ قانون بیمه ایران نیز مقرر می‌دارد:

«بیمه عقدی است که به موجب آن یک طرف تعهد می‌کند در ازای پرداخت وجه یا وجوهی از طرف دیگر در صورت وقوع یا بروز حادثه، خسارت وارده بر او را جبران نموده یا وجه معینی را بپردازد».

بنابراین بیمه دریایی وسیله‌ای برای تأمین جبران خسارت ناشی از کشتیرانی و سایر فعالیت‌های دریایی مرتبط در چارچوب توافق طرفین قرارداد بیمه است.

سابقه بیمه دریایی در ایران
متأسفانه هیچ ماده‌ای در قانون بیمه ایران به ارائه تعریفی از بیمه دریایی اختصاص داده نشده است. لیکن کارگروهی در سال ۱۳۸۹ با حضور نمایندگان سازمان بنادر و دریانوردی و صاحب نظران بیمه در بیمه مرکزی جمهوری اسلامی ایران تشکیل شد که مقرر شد اعضاء جدیدی به کارگروه اضافه شوند و رویکرد جدیدی نیز در نگارش این لایحه اتخاذ شد.

تاکنون ۱۵ ماده از این لایحه به تأیید نهایی رسیده است در این جلسات متن پیشنهادی سازمان بنادر و دریانوردی با در نظر گرفتن قانون بیمه و نیز لایحه پیشنهادی بیمه تجاری مورد بررسی قرار می‌گیرد ضمن اینکه قوانین بیمه دریایی سایر کشورهای با سابقه در این حوزه نیز به طور همزمان جهت اطمینان از انطباق لایحه پیشنهادی با اصول و موازین بین‌المللی مدنظر قرار می‌گیرد. همچنین برای بهره‌گیری مطلوب از تجارب جهانی قانون بیمه دریایی چند کشور نیز ترجمه شده است تا در سیر مراحل بررسی مورد توجه قرار گیرد.

انواع بیمه‌نامه دریایی:

بیمه‌نامه‌های دریایی را که برای کشتی، کالا و کرایه حمل صادر می‌شود در سه دسته اصلی قرار می‌دهند:

الف) از حیث دوره قرارداد بیمه، بیمه‌نامه‌ها را به سه دسته تقسیم می‌کنند

۱- بیمه‌نامه برای مدت معین: بیمه‌نامه برای مدت معین یا بیمه‌نامه زمانی، موضوع بیمه را برای مدتی مشخص تحت پوشش قرار می‌دهد اعم از آنکه در آن مدت سفری انجام بشود یا نشود.

۲- بیمه‌نامه برای سفر معین: در بیمه‌نامه سفری که پوشش لازم برای سفر یا سفرهای معینی فراهم می‌شود مشخصات بنادر مبدأ و مقصد و نیز مسیری که باید بین دو بندر طی شود در بیمه‌نامه ذکر می‌شود.

۳- بیمه‌نامه مختلط: مقصود از بیمه‌نامه مختلط بیمه‌نامه‌ای است که در آن مدت بیمه، بصورت تلفیقی از سفر و مدت معین است، مثلاً کشتی برای سفر بین بندر عباس و لیورپول (انگلیس) برای ۸ ماه بیمه می‌شود. در این مورد هر کدام از سفر یا مدت ۸ ماه که زودتر انجام شود یا سپری گردد، مدت بیمه‌نامه منقضی می‌شود. (صادقی نشاط، امیر، چاپ اول، ۱۳۷۰، صص ۴۴ و ۴۵)

ب) از جهت ارزش مورد بیمه؛ بیمه‌نامه‌ها در دو دسته قرار می‌گیرند

۱- بیمه‌نامه با ارزش توافق نشده: در بیمه‌نامه ارزش‌گذاری نشده، ارزش و بهای مورد بیمه تصریح نمی‌شود بلکه ارزش قابل بیمه آن را باید متعاقباً و به روشی مشخص تعیین کرد (روند ارزیابی قیمت در قانون بیمه دریایی انگلیس در ماده ۱۶ تبیین شده است. برای نمونه ارزش قابل بیمه کالا، قیمت اولیه کالای بیمه شده به اضافه هزینه حمل و بیمه آن است. اما ارزش قابل بیمه کشتی عبارت است از ارزش آن در آغاز خطر که شامل تجهیزات، انبارها و تدارکات دریانوردان و خدمه، دستمزد پیش پرداخت شده دریانوردان و سایر هزینه‌های پرداخت شده برای آماده‌سازی کشتی به منظور انجام سفر و هزینه بیمه تمام موارد فوق است.

۲- بیمه‌نامه با ارزش توافق شده

بیمه‌نامه شناور

بیمه‌نامه‌ای است که تنها شرایط کلی بیمه را در بردارد و تعیین نام کشتی یا کشتی‌ها و سایر نکات و شرایط بیمه‌نامه را به اعلام بعدی بیمه‌گذار که از طریق نوشتن بیمه‌نامه یا به هر طریق معمول دیگر محقق می‌شود موکول می‌کند (ماده ۲۹ قانون بیمه دریایی انگلیس). این بیمه‌نامه عموماً بوسیله تاجرانی که قصد دارند محموله‌های متعددی را از طریق دریا ارسال کنند مورد استفاده قرار می‌گیرد زیرا به جای اینکه برای هر مورد حمل کالا، بیمه‌نامه‌ای اخذ شود، کل محموله خود را به مبلغی مشخص بیمه می‌کنند. بعد از صدور بیمه‌نامه شناور، بیمه‌گذار باید تمام موارد حمل کالا، میزان هر محموله و ارزش آن همچنین نام کشتی را همزمان با ارسال کالا به اطلاع بیمه‌گر برساند.

بنابراین با هر مورد حمل کالا و اعلام مشخصات لازم به بیمه‌گر، ارزش محموله از ارزش مذکور در بیمه‌نامه کسر شده و طبعاً مسئولیت بیمه‌گر نیز کاهش می‌یابد و این روند تا جایی ادامه می‌یابد که کل مبلغ مذکور در بیمه‌نامه مستهلک شده و مسئولیت بیمه‌گر خاتمه یابد.

قرارداد بیمه دریایی حمل و نقل کالا

متأسفانه در این زمینه نیز هیچ ماده ای در قانون بیمه ایران به ارائه تعریفی از قرارداد بیمه دریایی اختصاص داده نشده است. متداولترین تعریفی که از قرارداد بیمه دریایی در این زمینه موجود می باشد بدین قرار است:

«بیمه دریایی عبارت است از عملی که یک طرف قرارداد (بیمه گر)، بادر یافت حق بیمه از طرف دیگر (بیمه گذار) تعهدی را به نفع او یا به نفع شخص ثالث قبول می کند. این تعهد در صورت تحقق خطر بیمه شده انجام می گیرد مشروط بر اینکه خطر مزبور به علت یا به مناسبت کشتیرانی یا حمل و نقل دریایی واقع شود.» (کریمی، ۱۳۸۱، ۳۳۲).

خطرات واجد قابلیت بیمه پذیری: خطراتی که تحت این عنوان قرار می گیرند همگی از قابلیت بیمه پذیری برخوردارند، منتهی تحت پوشش قرار گرفتن برخی از آنها نیازمند توافق صریح طرفین در این باره و درج آنها در بیمه نامه است.

الف) خطرات بیمه شده بدون نیاز به تصریح در بیمه نامه:

۱. خطرات دریایی: یعنی خطراتی که به گونه ای مستقیم یا غیر مستقیم ناشی از دریا باشد. مواردی مثل غرق شدن، بر گل نشستن و واژگون شدن کشتی در تحت این عنوان قرار می گیرد. (خداداد و عسگر، کلیات حمل و نقل دریایی، بی تا، ۲۸۹)

۲. به دریا ریختن کالا: چون هدف از این عمل نجات کشتی و سایر محصولات است، باید خسارتهای وارده بین تمامی محصولات و کشتی تقسیم گردیده و همه ی اشخاص ذینفع در آن سهیم گردند. به همین جهت آن را هم تحت عنوان «خسارتهای عمومی یا زیان همگانی» قرار می دهند. (رفیعیان، ۱۳۷۳، ۱)

۳. خسارت ناشی از کارکنان کشتی: اعمالی که ممکن است از جانب فرمانده یا کارکنان کشتی سر بزند و به محصولات کشتی صدمه وارد نمایند، خواه از روی عمد و سوء نیت باشد و خواه ناشی از غفلت و بی احتیاطی را «بارتری» می نامند.

۴. عدم تحویل: چنانچه قسمتی از کالا به دلیل نامعلومی مفقود گردد و در مقصد به دست صاحبش نرسد، عدم تحویل کالا به وقوع پیوسته است. اگر محمولات به تعداد بسته های درست تحویل داده شوند ولی محتویات داخل آنها کم شده باشد در این جا خطر کسری وجود دارد نه عدم تحویل.

۵. خسارت ادعای شخص ثالث: ممکن است فرمانده یا کارکنان کشتی بیمه شده، بر اثر ارتکاب خطا و اشتباه وضعیتی پیش آورند که به محصولات کشتی بیمه شده یا به کشتی دیگر یا به مؤسسات بندری خسارات وارد آورند. در مواردی که کارکنان کشتی یا خدمه مسئول شناخته می شوند، مالک یا متصدی حمل ملزم خواهد شد که در مقام بیمه گذار خسارتهای وارده به اشخاص ثالث را از طریق بیمه گر جبران نماید. (کریمی، ۱۳۵۳، ۲۲۰)

ب) خطرات بیمه شده نیازمند تصریح در بیمه نامه:

ماهیت و طبیعت خاص برخی خطرات، شرایط و نرخهای متفاوت از سایر خطرات را ایجاب می کند که در عمل همه بیمه گران مایل به تحت پوشش قرار دادن چنین خطراتی نمی باشند. ماده ۲۸ قانون بیمه ایران به دو نمونه از این نوع خطرات اشاره نموده است. این ماده چنین مقرر می دارد: «بیمه گر مسئول خسارات ناشی از جنگ و شورش نخواهد بود مگر آنکه خلاف آن در بیمه نامه شرط شده باشد». شرکت های بیمه، خطر جنگ را طی نرخ و شرایط خاصی بیمه می کنند. نرخ جنگ معمولاً توسط «کمیته جنگ لویدز» و با توجه به شرط درگیری در مناطق جنگی تعیین میشود.

حوادث خارج از شمول تعهدات بیمه گر

مهمترین این خطرات شامل:

۱. بسته بندی ناکافی یا نا مناسب: عدم تعهد بیمه گر ناظر به بدی و ضعف بسته بندی کالا از جانب صاحبان کالا و متصدیان حمل و نقل است و اثبات این موارد و اینکه کالا بسته بندی نادرست داشته، به عهده بیمه گر است. (هوشنگی، ۱۳۷۶، ۲۶)

۲. عدم بضاعت مالی مالکان و متصدیان کشتی: اصولاً مالکان و متصدیان حمل و نقل موظفند در قبال دریافت کرایه حمل، کالا را تا مقصد مندرج در قرارداد حمل نمایند. اما اگر ورشکستگی و یا قصور در انجام وظایفشان باعث شود نتوانند تعهدشان را در قبال صاحبان محمولات انجام دهند، بیمه گر تعهدی در جبران خسارات وارده نخواهد داشت.

۳. خسارات ناشی از تأخیر در حمل: خساراتی که معول تأخیر متصدی حمل (بیمه گذار) هستند را بیمه گران تعهد نمی کنند. طبق قانون بیمه دریایی انگلستان مصوب سال ۱۹۰۶ خسارتهای که تحت پوشش بیمه های حمل و نقل نیستند به دو دسته به شرح زیر تقسیم می شوند:

الف): خساراتی که علت بلا فصل آنها، خطر های بیمه شده در قرارداد بیمه نباشند (نداشتن رابطه علت و معلولی بین خطرو خسارت).

ب): خسارات ناشی از خطر هایی که از استثنای قرارداد بیمه است، شامل موارد زیر:

۱. تقصیر عمد بیمه گذار

۲. تأخیر (حتی اگر تأخیر ناشی از خطر های بیمه شده باشد باز هم تحت پوشش نیست)

۳. کهنگی و فرسودگی

۴. کسر وزن معمولی یا کسری متعارف

۵. شکست معمولی

۶. عیب ذاتی یا ماهیت کالا

۷. موش خوردگی و کرم خوردگی

محدوده مکان و زمان خطر:

الف) محدوده مکان خطر:

مطالبی که در این رابطه مورد بررسی قرار می گیرند عبارتند از:

۱. نوع کشتی محمول: هنگامی که متصدی حمل دریایی تصمیم به حمل کالایی می گیرد، لازم است کشتی انتخابی وی از نظر وضعیت ساختمانی، ظرفیت و سایر موارد واجد ضوابط و استاندارد معینی بوده و به عنوان شنلوری مقاوم پذیرفته شود. هر کشتی که از حیث خصوصیات و معیارها و ضوابط معین، مورد تأیید مراجع ذیصلاح باشد (خداداد و عسگر، کلیات حمل و نقل دریایی کالا، بی تا، ۳۶) «طبقه بندی شده» نامیده می شود.

۲. مسیر حمل: مسیر حمل علی الاصول باید عادی باشد. ممکن است حمل کالا از چندین مسیر جنبه عادی داشته باشد، در این صورت باید در بیمه نامه قید گردد که کدام مسیر مورد نظر متصدی حمل بوده و در مورد آن با بیمه گر توافق داشته است.

ب) محدوده زمان خطر:

منظور از آن مدت زمانی است که در طی آن بیمه گر بر طبق قرارداد منعقد شده در قبال بیمه گذار تعهد می کند تا خسارات ناشی از خطرات به وقوع پیوسته در طول این مدت را جبران نماید. بدیهی است که صحت عقد بیمه منوط به تعیین دقیق آغاز و پایان تعهدات بیمه گر در این برهه از زمان خواهد بود.

۱- سفر معین: ممکن است مدت بیمه با تعیین و انجام سفر معین گردد، یعنی موضوع بیمه برای یک سفر خاص بیمه شود. در این صورت پس از رسیدن موضوع بیمه به مقصد، پوشش بیمه ای نیز پایان می پذیرد. زمان و مدتی که این سفر ممکن است به طول انجامد مورد توجه نیست.

۲- ترکیب سفر مدت معین: در این نوع از بیمه، طول مدت سفر و مدت معین با هم مد نظر قرار می گیرند، منتهی این ترکیب همیشه به یک نحو نخواهد بود. بدین شرح که گاهی مورد بیمه به طور همزمان هم از جهت سفر معین و هم از جهت مدت، تحت پوشش قرار می گیرد. در این صورت هر کدام که زودتر به انجام برسد، مدت بیمه منقضی خواهد شد. صورت دیگر ترکیب مدت با سفر معین این است که به محض تمام شدن یکی دیگری آغاز می گردد. بیمه نامه ای که در این خصوص صادر می گردد بیمه نامه «مختلط» نام دارد.

پوشش بیمه ای یا میزان جبران خسارت در بیمه دریایی

بیمه کشتی ها که در اصطلاح بیمه دریایی به بیمه بدنه معروف است، شامل بیمه بدنه، تجهیزات و ماشین آلات کشتی می شود (براون، ار.اچ، بیمه بدنه کشتی، چاپ اول، ۱۳۷۵، ص ۹). تا سال ۱۸۹۲ در انگلیس و بسیاری از کشورهای دیگر، بیمه بدنه بر مبنای فرم بیمه کشتی و کالای لویدز موسوم به (G.S) که در سال ۱۷۷۹ تنظیم شده بود انجام می گرفت. اما از این زمان کشتی ها عموماً بر اساس فرم متحدالشکل بیمه نامه دریایی لویدز مشهور به (RAM) یا فرم مشابه آن یعنی بیمه نامه دریایی شرکتها که بوسیله مؤسسه بیمه گران لندن تهیه شده است انجام می شود.

این مؤسسه اکنون با نام انجمن بین المللی لندن فعالیت می کند. این بیمه نامه ها صرفاً در بردارنده اطلاعات کلی مربوط به قرارداد بیمه مانند شماره بیمه نامه، نام بیمه گذار و کشتی، مدت یا سفری که قرارداد بیمه برای آن منعقد می شود، ارزش کشتی (در مورد بیمه نامه ها با ارزش توافق شده) یا مبلغ بیمه (در مورد بیمه نامه با ارزش توافق نشده) و حق بیمه است ولی شروط قرارداد بیمه که مبین حدود پوشش بیمه و حقوق و تعهدات بیمه گر است و بیمه گذار است عملاً در یک یا چند فرم یکنواخت مؤسسه بیمه گران لندن که تحت عنوان قیود مؤسسه ضمیمه بیمه نامه ها است درج می شود.

بیمه بدنه دو دسته از خسارتها را پوشش می دهد:

۱ - تلف کلی کشتی بیمه شده

مطابق حکم کلی مذکور در بند ۱ ماده ۵۵ قانون بیمه دریایی انگلیس که ناظر به تمام بیمه‌های دریایی است، بیمه‌گر فقط مسئول جبران خسارت‌هایی است که مستقیماً و بلاواسطه از مخاطرات تحت پوشش بیمه ناشی شده باشد مشروط به اینکه حسب قاعده حاکم در حقوق بیمه که در گستره حقوق بیمه دریایی نیز اعمال می‌شود، جز با تصریح خلاف در بیمه‌نامه، عمد بیمه‌گذار یا دیگر عوامل مصرح، سبب وقوع سانحه نشده باشد.

بر این مبنا عموماً در قیود ضمیمه بیمه نامه‌های بدنه، فهرست مخاطرات گوناگون تحت شمول بیمه از جمله خطرات دریاها، رودخانه‌ها، دریاچه‌ها یا سایر آبهای قابل دریانوردی، حریق، انفجار، برخورد با تجهیزات و تاسیسات بندری، صاعقه، حوادث زمان تخلیه و بارگیری، خطای فرمانده، افسران، خدمه و راهنما و... همچنین خطرات خارج از شمول بیمه مثل خطر جنگ، اعتصاب و سلاح‌های هسته‌ای گنجانده شده است.

لازم به ذکر است که نخستین دسته از مخاطرات مشمول بیمه یعنی خطرات دریا در برگزیده حوادث مختلفی مانند غرق کشتی، واژگونی، طوفان، به گل نشستن، برخورد کشتی با کف دریا و هر جسم خارجی غیر از آب همچنین تصادم است (براون، ار.ا.چ، همان، ص ۴۱). بنابراین در صورت تصادم و مشروط به اینکه بیمه‌گذار، مطابق قاعده اثبات در حقوق بیمه، ثابت کند که تلف در نتیجه برخورد کشتی‌ها واقع شده است، بیمه‌گر بدنه باید خسارت‌های ناشی از تلف کلی کشتی تحت پوشش خود را جبران کند.

اینگونه زیان و احکام ناظر به جبران آن در دو فرض کلی قابل تصور است:

الف) تلف کلی واقعی: به موجب بند ۱ ماده ۵۷ قانون بیمه دریایی انگلیس جایی که مورد بیمه نابود شود یا چنان صدمه ببیند که دیگر همان مال بیمه شده نباشد یا جایی که بیمه‌گذار بطور غیر قابل بازگشت (قطعی) از آن محروم شود خسارت کلی واقعی وجود دارد، مانند اینکه کشتی در اثر انفجار، منهدم شده یا اینکه در آبهای عمیق دریا، غرق شود.

همچنین به موجب ماده ۵۸ قانون: جایی که کشتی مواجه با خطر، مفقود شده و پس از مدتی معقول، هیچ خبری از آن واصل نشود فرض بر ورود خسارت کلی واقعی است. بر این مبنا، در صورتی که کشتی در اثر سوانح دریایی از قبیل تصادم، دچار تلف کلی واقعی شود، بیمه‌گر باید در مورد بیمه‌نامه با ارزش توافق شده، مبلغ مذکور در بیمه‌نامه و در مورد بیمه‌نامه با ارزش توافق نشده معادل ارزش قابل بیمه کشتی را به بیمه‌گذار بپردازد مگر اینکه در بیمه‌نامه، جز این مقرر شده باشد.

ب) تلف کلی فرضی: اکنون باید دید در چه مواردی با تلف کلی فرضی کشتی مواجه هستیم. مطابق بند ۲ ماده ۶۰ قانون بیمه دریایی انگلیس هنگامی که بیمه‌گذار از تصرف کشتی یا کالای خود در اثر خطر بیمه شده محروم شود و با توجه به اوضاع و احوال، احتمال بازیافت کشتی یا کالا نبوده یا هزینه بازیافت آن از ارزش کشتی یا کالا پس از بازیافت بیشتر شود و هنگامی که کشتی در اثر خطر مشمول بیمه، چنان آسیب ببیند که مخارج تعمیر، از ارزش آن پس از تعمیر افزون باشد، با خسارت کلی فرضی مواجه هستیم. در این حالات، بیمه‌گذار می‌تواند زیان وارده به کشتی را از مصداق‌های خسارت جزئی محسوب کند یا اینکه کشتی خود را ترک کرده و آن را به بیمه‌گذار واگذار کند و بدین ترتیب، خسارات خود را از سنخ کلی واقعی محسوب کند. (ماده ۶۱) اثر اقدام اخیر بیمه‌گذار، انتقال غیر مشروط تمام حقوق و منافع او در کشتی مصدوم یا مفقود به بیمه‌گر است. پس در صورت طرح دعوی علیه مالک کشتی، این بیمه‌گر است که باید پاسخگو باشد.

۲- تلف جزئی کشتی یا ورود صدمه به آن

در غالب موارد سوانح دریایی، کشتی فقط دچار صدمات جزئی یا خاص می‌شود مثل اینکه در نتیجه تصادم، در بدنه آن حفره‌ای ایجاد شده یا بخشی از ماشین آلات آن آسیب ببیند. به موجب ماده ۶۴ قانون بیمه دریایی انگلیس، خسارت خاص به معنای خسارت جزئی موضوع بیمه است که در اثر خطر مشمول بیمه ایجاد شده و خسارت مشترک نمی‌باشد. بنابراین مراد از خسارت جزئی هرگونه صدمه وارده به کشتی در اثر سانحه (تصادم) است و در صورتی که این گونه زیانها بطور ارادی و به منظور حفظ منافع عمومی همه اشخاص ذینفع در سلامت کشتی وارد شود، مشمول عنوان خسارت مشترک دریایی خواهد بود.

خسارات مشترک

بیمه‌گر بدنه با شرایطی ملزم به پرداخت خسارت‌های مشترک دریایی یا سهمیه متناسب بیمه‌گذار در پرداخت این زیان است. در اینجا نیز ضابطه اساسی مسوولیت بیمه‌گر این است که زیانهای ناشی از عمل مربوط به خسارت مشترک، برای جلوگیری از وقوع مخاطره تحت پوشش بیمه (مانند تصادم) انجام شده باشد مگر اینکه بیمه‌نامه خلاف این نکته را مقرر کند؛ حکمی که صراحتاً در بند ۶ ماده ۶۶ قانون بیمه دریایی انگلیس بیان شده است. مسوولیت بیمه‌گر نسبت به این گونه خسارت‌ها را می‌توان از دو دیدگاه مطرح کرد:

۱- جابجایی شرط صریح بیمه‌نامه، در صورتی که به منظور رفع مخاطره و حفظ سلامت عمومی کشتی و اموال موجود در آن به تشخیص فرمانده، صدمه‌ای به کشتی وارد شود، بیمه‌گذار (مالک کشتی) می‌تواند بدون لزوم مراجعه به سایر اشخاص ذی نفع، برای دریافت تمام خسارت خود به بیمه‌گر رجوع کند اما اگر در همین فرض، هزینه‌ای از جانب بیمه‌گذار پرداخت شود، بیمه‌گر فقط مسوول آن بخش از این هزینه است که نهایتاً برعهده بیمه‌گذار قرار می‌گیرد. (بند ۴ ماده ۶۶ قانون بیمه دریایی انگلیس) به عبارت دیگر، بیمه‌گذار برای وصول سهمیه‌های صاحبان کالا در خسارت مشترک، باید به خود آنها یا به بیمه‌گران کالاها رجوع کند.

۲- جابجایی شرط صریح بیمه‌نامه، در فرضی که برای نجات اموال و حفظ سلامت عمومی، بخشی از کالاها موجود در کشتی تقدیه شود، بیمه‌گذار (مالک کشتی) که سهم خود را از خسارت مشترک پرداخته یا ملزم به تأدیه آن است می‌تواند مبلغ پرداختی را از بیمه‌گر بدنه مطالبه کند (بند ۵ ماده ۶۶ قانون بیمه دریایی انگلیس).

هزینه نجات

در صورتی که عملیات نجات دریایی^{۲۱} با شرایط ویژه خود به منظور رفع مخاطره مشمول بیمه انجام شده باشد، بیمه‌گر، مسوول پرداخت هزینه‌های نجات خواهد بود چه این هزینه‌ها خسارت ناشی از خطر تحت شمول بیمه محسوب می‌شود (بند ۱ ماده ۶۵ قانون بیمه دریایی انگلیس). لازم به ذکر است که مطابق بند ۲ ماده ۶۵ قانون بیمه دریایی انگلیس، هزینه نجات را با توجه به اوضاع و احوال انجام عملیات نجات می‌توان به عنوان هزینه‌های خاص یا خسارت مشترک از بیمه مطالبه کرد؛ بدین توضیح که اگر بوسیله بیمه‌گذار یا از جانب او هزینه‌هایی صرفاً برای حفظ ایمنی و رفع مخاطره کشتی پرداخت شود و در نتیجه، کشتی نجات یابد، بیمه‌گذار می‌تواند هزینه نجات را تحت عنوان هزینه خاص، از بیمه‌گر مطالبه کند اما در صورتی که حفظ منافع عمومی صاحبان کشتی و کالا، اقتضای عملیات نجات داشته باشد، پاداش پرداختی به نجات‌دهنده ماهیت خسارت مشترک دارد بنابراین با توجه به آنچه در زمینه مسوولیت بیمه‌گر نسبت به خسارت مشترک گفته شد، بیمه‌گذار از حق مراجعه به بیمه‌گر بدنه برخوردار است.

بیمه مسوولیت مدنی ناشی از تصادم

بیمه کشتی علاوه بر اینکه مصداق بارز بیمه اموال است و تلف کشتی یا خسارات مختلف وارد یا مرتبط به آن را پوشش می‌دهد، مسوولیت مدنی ناشی از تصادم کشتی‌ها را نیز در بر می‌گیرد. این نکته مبتنی بر یک قاعده حقوق بیمه است، بدین ترتیب که مسوولیت نیز می‌تواند موضوع عقد بیمه قرار گیرد. به موجب ماده ۴ قانون بیمه ایران: موضوع بیمه ممکن است مال باشد اعم از عین یا منفعت یا هر حق مالی یا هر نوع مسوولیت حقوقی... بنابراین بیمه کشتی، در عین حال، بیمه مال و بیمه مسوولیت است.

بیمه کالا

در بسیاری از کشورها، بیمه کالا بوسیله بیمه‌نامه‌های موسوم به (RAM) که در بیمه کردن کشتی‌ها مورد استفاده قرار می‌گیرد و البته با اعمال اصلاحات متناسب با بیمه باربری انجام می‌شود. در اینجا نیز بیمه‌نامه، متضمن اطلاعات کلی مربوط به قرارداد بیمه است و تفصیل حقوق و تعهدات بیمه‌گر و بیمه‌گذار (صاحب کالا) در قیود سه‌گانه بیمه کالا (اشمیتوف، کلابو، پیشین، صص ۷۸۳ و ۷۸۴) که بوسیله موسسه بیمه‌گذاران لندن تهیه شده و با حروف A, B, C مشخص می‌شود گنجانده شده است و در عمل یکی از این قیود، ضمیمه بیمه‌نامه می‌شود. البته تا قبل از معمول شدن بیمه‌نامه‌های مذکور، بیمه دریایی کالا همانند بیمه بدنه براساس فرم بیمه نامه اس.جی لوپیز که در سال ۱۷۷۹ تهیه شده و ضمیمه قانون بیمه دریایی ۱۹۰۶ انگلیس بود انجام می‌شد اما با توجه به مشکلاتی که به مرور زمان در زمینه درک و تفسیر مفاد آن بروز کرد، کمیسیون تجارت و توسعه مال متحد، تغییراتی در بیمه‌نامه مذکور بوجود آورد و به این ترتیب، زمینه تنظیم بیمه‌نامه‌های جدید و قیود الحاقی آن فراهم شد.

تلف کلی کالا:

آنچه پیشتر در مورد شناسایی موارد تلف کلی کشتی اعم از واقعی یا فرضی و روش جبران خسارات بیمه‌گذار گفته شد، در اینجا نیز قابل اعمال است. فقط این نکته را باید افزود که علاوه بر بخش الف بند ۲ ماده ۶۰ قانون بیمه دریایی انگلیس، مطابق بخش ج همان بند در مورد ورود زیان به کالا، جایی که هزینه تعمیر و ارسال کالاها به مقصد، از قیمت آنها در زمان ورود (به مقصد) بیشتر باشد نیز با یکی از مصداق‌های تلف کلی فرضی کالا مواجه هستیم.

^{۲۱} - در تعریف نجات دریایی گفته‌اند: خدمتی است که کشتی یا بقایای کشتی و کالاها یا اشخاص موجود در آن را هنگامی که در دریا یا آبهای ساحلی در مخاطره قرار گرفته‌اند حفظ کرده یا در ایمنی و سلامت آنها نقش دارد مشروط بر اینکه این خدمت بطور داوطلبانه و نه در راستای انجام هرگونه وظیفه قانونی یا رسمی یا صرفاً به منظور محافظت از خود [و اموال خود] انجام شده باشد. شخصی که این خدمت را انجام دهد، مستحق دریافت پاداش نجات است. مطابق این تعریف، برای اینکه عملیات دریانوردان و امدادگران، مشمول عنوان نجات دریایی بوده و سبب استحقاق دریافت پاداش شود، وجود شرایطی ضروری است که فهرست وار از قرار ذیل است:- اموال نجات یافته از اموال دریایی باشد. - عملیات نجات، داوطلبانه باشد. - اموال باید از خطر نجات یافته باشد. - عملیات نجات باید موفقیت آمیز باشد.

^{۲۲} - فرم متحدالاشکال بیمه نامه دریایی لوپیز

تلف جزئی یا آسیب‌دیدگی کالا :

انواع خسارات جزئی محموله و روش جبران و تسویه آن بوسیله بیمه‌گر را باید در ماده ۷۱ قانون بیمه دریایی انگلیس دید. به موجب این ماده، خسارات جزئی محموله به دو صورت ممکن است اتفاق افتد یکی اینکه قسمتی از کالا بیمه شده کلاً از بین برود و صورت دوم اینکه، تمام کالا تحویل بشود ولی در حالتی که کلاً یا بخشی از آن آسیب دیده باشد. ضمناً خسارت به هر یک از دو صورت که باشد ممکن است بر طبق بیمه‌نامه با قیمت توافق شده یا مطابق با بیمه‌نامه با قیمت توافق نشده جبران شود. بنابراین چهار صورت در تسویه خسارات جزئی محموله قابل تصور است. (صادقی نشاط، امیر، پیشین، ص ۱۸۵)

۱ - قسمتی از محموله از بین رفته و بیمه‌نامه با ارزش توافق شده است. در این صورت، خسارت قابل پرداخت به نسبت ارزش قابل بیمه شدن مقدار از بین رفته به ارزش قابل بیمه شدن تمام کالا از ارزش توافق شده خواهد بود.

۲- قسمتی از محموله از بین رفته و بیمه‌نامه با ارزش قابل بیمه شدن (توافق نشده) است. در این حالت، خسارت عبارت خواهد بود از ارزش قابل بیمه شدن بخشی از کالا که از بین رفته است.

۳- محموله به صورت آسیب دیده تحویل گردیده و بیمه‌نامه با ارزش توافق شده است در این صورت خسارت قابل پرداخت عبارت است از نسبت ارزش کالای آسیب دیده به کالای سالم از ارزش توافق شده.

۴- محموله به صورت آسیب دیده تحویل گردیده و بیمه‌نامه با ارزش قابل بیمه شدن (توافق نشده) است. در این حالت خسارت قابل پرداخت عبارت خواهد بود از: ارزش کالای آسیب دیده در مقصد نسبت به ارزش کالای سالم در مقصد.

نکته‌ای که در این اینجا ذکر آن ضروری است تفاوت قانون بیمه دریایی انگلیس و قانون بیمه ایران از حیث نحوه ارزیابی ارزش قابل بیمه شدن موضوع بیمه است. گفته شد که به موجب بند ۳ ماده ۶۱ قانون بیمه دریایی انگلیس، ارزش قابل بیمه کالا عبارت از قیمت اولیه کالای بیمه شده به اضافه هزینه حمل و بیمه آن است در حالی که به موجب ماده ۲۲ قانون بیمه ایران: در بیمه‌های ذیل، خسارت به این طریق حساب می‌شود: ۱- در بیمه حمل و نقل، قیمت مل در مقصد.... از عبارت ماده چنین استفاده می‌شود که نفع حاصل از فروش به اضافه هزینه‌های انجام شده، قابل بیمه شدن است و جبران خسارت، تا مبلغ بیمه در تعهد بیمه‌گر خواهد بود و بدین ترتیب، برخلاف قانون بیمه ایران، در محاسبه ارزش قابل بیمه شدن کالا به موجب قانون بیمه دریایی انگلیس، نفع قابل انتظار حاصل از فروش کالا در مقصد مورد توجه قرار نمی‌گیرد. بنابراین در صورتی که بیمه کالا تابع قانون بیمه ایران باشد باید به اثر متفاوت اجرای بند ۱ ماده ۲۲ توجه داشت (ر.ک. ماده ۲۲ قانون بیمه ایران)

هزینه خاص، خسارت مشترک و هزینه نجات

آنچه در بحث از بیمه بنده کشتی در مورد مسئولیت بیمه‌گر به پرداخت هزینه‌های خاص، خسارت مشترک و هزینه نجات به بیمه‌گذار (مالک کشتی) گفته شد در اینجا نیز بطور کلی بر مسئولیت بیمه‌گر در مقابل صاحب کالا، قابل انطباق است.

بیمه کرایه حمل

در بازار بیمه دریایی، بیمه کرایه حمل همانند بیمه بنده و کالا بر اساس بیمه‌نامه (RAM) انجام می‌شود که قیود کرایه زمانی یا قیود کرایه سفری به حسب نوع قرارداد بیمه آن ضمیمه می‌شود. برخلاف مالکان کشتی یا کالا که عموماً در عقد قرارداد بیمه ذینفع بوده و به عبارتی حفظ منافع آنها در زمان تحقق مخاطرات دریایی ایجاب می‌کند که کشتی یا محموله خود را بیمه کنند، در مورد کرایه حمل خطر از دست رفتن کرایه یا عدم امکان وصول آن به نحوی که مستلزم وجود نفع قابل بیمه و مقتضی تأمین پوشش بیمه کرایه باشد، همیشه متوجه مالک کشتی نیست. البته از آنجا که معمولاً کرایه تا پایان سفر و تحویل بار قابل مطالبه نیست، خطر عدم وصول کرایه یا تلف (حکمی) آن در نتیجه عدم تحویل یا تحویل ناقص کالا در انقضای سفر، عموماً متوجه مالک کشتی است اما وقتی که کرایه بطور پیش پرداخت تادیه شده و طرفین قرارداد حمل با اجاره کشتی توافق کرده‌اند که در صورت به اتمام نرسیدن سفر؛ در هر حال مالک، کرایه را عودت نخواهد داد، منافع صاحب کالا یا مستاجر کشتی در مخاطره بوده و به تعبیری دارای نفع بیمه‌ای است؛ بنابراین حسب مورد و با توجه به مفاد قرارداد حمل، هر کدام از آنها می‌تواند کرایه را بیمه کند. در حقوق دریایی ایران، مالکی که کشتی خود را اجاره داده است، در مورد کرایه، دارای نفع قابل بیمه است چه موجب ماده ۱۶۰ ق.د.ا به باری که در نتیجه غرق شدن و یا به گل نشستن کشتی و غارت دزدان دریایی یا بر اثر ضبط از طرف دشمن از بین برود کرایه تعلق نخواهد گرفت. در این موارد فرمانده موظف است کرایه بار را اگر قبلاً دریافت نموده مسترد دارد ولی چنانچه در این قبیل موارد، بین طرفین قرارداد جداگانه‌ای بوده و یا بارنامه دریایی شرط دیگری شده باشد، طرفین باید بر طبق آن قرارداد یا شرط عمل کنند. به کالایی و اشیایی که به مقصد نرسیده یا به علت غرق شدن یا عدم قابلیت دریانوردی کشتی در مقصد تحویل نشده است، کرایه تعلق نخواهد گرفت.

مسئولیت بیمه‌گر کرایه حمل را می‌توان در دو فرض مورد بررسی قرارداد: در صورتی که به دلیل مخاطره بیمه شده (تصادم)، کشتی و کالاها دچار تلف کلی واقعی یا فرضی شوند یا اینکه قرارداد حمل، عقیم مانده و خاتمه نیابد، بیمه‌گر، مسئول پرداخت کل کرایه حمل به بیمه‌گذار است. اما اگر بخشی از محموله در مقصد تحویل نشود و یا در وضعیتی تحویل شود که تغییر ماهیت داده باشد تنها به قسمتی از محموله که بدون تغییر ماهیت تحویل شده، کرایه تعلق خواهد گرفت چه خسارت وارد به کرایه، جزئی محسوب و بر طبق بیمه‌نامه و شرایط مربوط، تسویه خواهد شد. (صادقی نشاط، امیر، پیشین، ص ۱۹۰)

نتیجه

در مجموع می‌توان نتیجه گرفت که قانون دریایی ایران هم از نظر ساختار و زیربنایی و هم از نظر مفاد قانون دریایی احتیاج به بازنگری بسیار جدی دارد. اگر بخواهیم اولویت بندی کنیم مشکلات زیربنایی در درجه اول و بازنگری در درجه دوم قرار می‌گیرد. انجام همزمان هر دو مورد به نظر کاری بسیار دشوار نباشد فقط احتیاج به همت و برنامه ریزی صحیح دارد. به نظر میرسد سیستم قضایی کشور در راستای تحقق ماده ۱۸۸ قانون دریایی مصوب ۱۳۴۳ دانشگاه های خاص دریایی را تشکیل داده و قضات مجرب در این امر پرورش داده شود و نیز رشته حقوق دریایی در دانشگاه های معتبر کشور ایجاد گردد.

در بازنگری متن قانون دریایی باید به نکاتی چون گسترش صنعت حمل و نقل دریایی کشور و توسعه روابط اقتصادی و تجاری با دیگر کشورها. اصل استقلال، برابری و منافع متقابل و روال فعلی فعالیت‌های بین‌المللی کشتیرانی در نظر گرفته شود. چون قوانین و مقررات تدوین شده بصورت اهم بر امور کشتیرانی که ماهیت بین‌المللی دارد اعمال میگردد، ضروری است که در متن قانون جدید مناسبات بین‌المللی و جهانی این صنعت در راستای هماهنگی و نزدیک به یکنواختی دیده شود. قانون دریایی جدید باید به روز، جامع و قابلیت پذیرش الحاقیه و متمم را داشته باشد.

منابع و مأخذ

کتاب

۱- اشمیتوف، کلاویم، ۱۳۷۸، حقوق تجارت بین‌الملل، ترجمه بهروز اخلاقی و ...، انتشارات سمت،

۲- امید، هوشنگ، ۱۳۵۳، حقوق دریایی، موسسه عالی بیمه تهران

۳- بابایی، ایرج، ۱۳۸۶ حقوق بیمه، انتشارات سمت

۴- براون، ا.ر.ا.ج، ۱۳۷۵، بیمه بنده کشتی، ترجمه خسرو فرشچیان، چاپ اول، شرکت سهامی بیمه آسیا

۵- حیاتی، محمد، ۱۳۷۹، حقوق بیمه، بیمه مرکزی ج.ا.ی، تهران

۶- دریاباری، سید محمد زمان، ۱۳۸۸، بررسی تحلیلی قانون بیمه دریایی ایران

۷- دست باز، هادی، بیمه کالا، کشتی و هواپیما، انتشارات دانشکده امور اقتصادی، بی تا،

۸- دستباز، هادی، ۱۳۸۴، اصول و کلیات بیمه اشخاص جلد اول، انتشارات دانشگاه علامه طباطبائی

۹- شمیم، علی اصغر، ۱۳۷۲، فرهنگ امیر کبیر، بی تا،

۱۰- شبیانی، کلیات علم بیمه، تهران، چاپ زیبا، جلد اول

۱۱- صادقی نشاط، امیر، ۱۳۷۰، حقوق بیمه دریایی، موسسه آموزشی کشتیرانی جمهوری اسلامی ایران

۱۲- علی آبادی، ۱۳۷۴، قوانین و احکام

۱۳- کاتوزیان، ناصر، ۱۳۷۴، حقوق مدنی، "الزام خارج از قرارداد" ضمان قهری، دانشگاه تهران

۱۴- کریمی، آیت، ۱۳۸۱، پرسش و پاسخ بیمه ای، انتشارات بیمه مرکزی،

۱۵- کریمی، آیت، ۱۳۵۳، کلیات بیمه، جلد اول، انتشارات زیبا،

۱۶- کشتیرانی و حمل و نقل دریایی، ۱۳۶۱، انتشارات کشتیرانی جمهوری اسلامی ایران،

۱۷- محمدزاده وادقانی، علیرضا، ۱۳۸۶، مسئولیت متصدی حمل و نقل دریایی

- ۱۸- مدنی کرمانی، عارفه ۱۳۸۶، حقوق بیمه، مجد تهران
- ۱۹- مشایخی، ه، ۱۳۵۳، مبانی و اصول حقوق بیمه ج اول و دوم، تهران، انتشارات مدرسه عالی بیمه
- ۲۰- نعمانی، ع، ۱۳۸۴، اصول بیمه علمی و کاربردی، چاپ اول، تهران، انتشارات گلشهر
- ۲۱- هوشنگی، مجد ۱۳۶۹، بیمه حمل و نقل کالا، شرکت سهامی بیمه ایران، تهران

مقالات:

- ۱- ابو عطا، مجد، تابستان ۱۳۸۵، نقش بیمه دریایی در جبران خسارات ناشی از تصادم کشتی ها، مجله دانشکده حقوق و علوم سیاسی (دانشگاه تهران) - شماره ۷۲
- ۲- حکیمیان، علی مجد، بیمه در ایران و اسلام، دایره المعارف اسلامی، سازمان بیمه مرکزی ایران
- ۳- شفیعی کرچی، فریدون، اسفند ۸۸، مقاله " بررسی نظام حقوق دریایی ایران (لزوم بازنگری و تحول)" - ماهنامه پیام دریا شماره ۱۸۹
- ۴- کریمی، جواد، بیمه در ایران و اسلام، سایت بیمه مرکزی ایران

جوایز بانکی یا سراب های خوشبختی

حسن خانی

وکیل دادگستری و مدرس دانشگاه

بخت آزمایی یا لاتاری

لاتاری: نوعی بخت آزمایی و قرعه کشی است به اشکال مختلف و با ادوات و اسباب گوناگون که در آن شماره هایی را بین حضار تقسیم می کنند و سپس شماره ای را بر حسب اتفاق و تصادف بیرون می کشند و آن با هریک از نمرات توزیع شده قبلی موافق افتد، دارنده آن شماره برنده شود و جایزه مقرر و معهود بدو دهند. (لغت نامه دهخدا)

بخت آزمایی نوعی قمار دسته جمعی است که اصطلاح انگلیسی آن لاتاری ۲۳ است که در آن بلیت کاغذی با نشانها و علائم و اعداد چند رقمی به بهای خاصی فروخته می شود برنده اصلی در این قرعه کشی شخصی است که عدد صحیح را داراست.

انواعی از بلیط بخت آزمایی

در کشور های غربی دولتها تا حدودی بنگاه های بخت آزمایی را کنترل کرده واز آنها مالیات می گیرند با وجود انواع مختلف آن اما بلحاظ محتوایی یکسانند.

در کشور ایران نیز در برهه ای قبل و بعد از انقلاب اسلامی به این امر مبادرت شده است.

بلیت اعانه ملی: بلیت هایی بودند که به قیمت ۳۰ ریال و به مناسبت جشن شاهنشاهی فروخته می شد ادعا شده بود که جوایز این بلیط ها ۲۵ خودرو پیکان پر از ۱۰ میلیون تومان پول نقد است.

بلیت ارمغان بهزیستی یا هدیه ارمغان سبز: نوعی بخت آزمایی است که زمانی توسط سازمان بهزیستی با ادعای کمک به مستضعفان و معلولان منتشر می شد. البته برندگانی هم داشته است (دانشنامه آزاد ویکی پدیا)

ناگفته نماند در سالهای اخیر قرعه کشی گرین کارتهای مهاجرتی برخی کشور ها نیز همین حکایت را دارند.

بی شک هم اکنون در جامعه ما با توجه به نیازها و ضرورت های زندگی اجتماعی، قراردادهای معاملات و داد و ستدهای تجاری و بازرگانی داخلی و بین المللی بخش عمده ای از واقعیت اقتصادی روابط اجتماعی افراد را شامل می شود. در کنار سرعت بخشیدن به تامین خواسته های جامعه و لزوم شتاب و سرعت بخشیدن به روابط اقتصادی و معاملات تجاری که اصل سرعت داشتن و تسهیل روابط و برداشتن قیود و موانع از اصول آنها به شمار می رود بایستی این نکته مد نظر قرار گیرد که نظام دینی و آئیندواری کشور ما به صورت اسلامی می باشد به عبارت بهتر در کنار تسهیل روابط باید مشروعیت آنها نیز مورد توجه قرار گیرد. بر همین اساس بلیت های اعانه ملی که در دهه های چهل و پنجاه شمسی به فروش می رفتند از نظر برخی مذهبیین این عمل قمار تلقی می گردید به همین خاطر فروش آنها بعد از انقلاب متوقف گردید.

تعریف قمار

قانون مدنی اقدام به تعریف قمار و گرو بندی نکرده است و صرفا به اعلام حکم آن بسنده نموده است. به نظر میرسد توافقی است بین دو یا چند شخص که اقدام به بازی مخصوصی نمایند چنانچه هر یک از ایشان برنده شود دیگران مال معینی به وی دهند.

بخت آزمایی از مصداق های قمار است خواه در مقام بازی انجام شود یا فروش مالی (مانند اینکه فروشنده کالایی، بلیت بخت آزمایی منتشر سازد و آنرا به قید قرعه به یکی از خریداران تملیک کند). (کاتوزیان، عقود معین، ج ۲)

قانون مدنی برای قمار هیچ استثنایی قائل نشده است اما شرط بندی (گرو بندی) دوانیدن حیوانات سواری و همچنین تیراندازی و شمشیر زنی را جایز دانسته است.

قمار مهمترین مصداق تعهدات نامشروع است با توجه به قانون مدنی قمار و گرو بندی از مصداق های بارز استفاده بدون جهت است و نه تنها دعوی مطالبه آن مسموع نیست بلکه در صورت پرداخت آن شی و یا قیمت آن استرداد پذیر است.

تبیین جرم قمار بازی

عنصر قانونی: قمار بازی باهر وسیله ای ممنوع و مرتکبین آن به یک تا ۶ ماه حبس و یا تا ۷۴ ضربه شلاق محکوم می شوند و در صورت تظاهر به قمار بازی به هردو مجازات محکوم می گردند (ماده ۷۰۵ قانون مجازات اسلامی مصوب ۹۲)

عنصر مادی جرم: بازی کردن با آلات قمار برای برد و باخت و تظاهر به قمار بازی و شرط برد و باخت از عناصر وارکان لازم تشکیل دهنده بزه است

عنصر معنوی: سوء نیت عام به معنی عمد و قصد انجام عمل مجرمانه و سوء نیت خاص به معنی قصد تحصیل یا بردن مال یا وجوه طرف مقابل عمل قمار، شرط تحقق این جرم می باشد.

قراردادهای بخت آزمایی تحت عناوین عقد شانس و یا عقد احتمالی نیز قابل بحث می باشند قراردادی است که در نتیجه آن خریداران بلیط بخت آزمایی به احتمال بدست آوردن مال معینی از راه تصادف و شانس مال معینی می پردازند و در مقابل فروشنده (موسسه لاتار) در صورت برنده شدن اشخاص مبلغی را به آنها پرداخت می کند.

اگرچه بعضی معتقدند که بخت آزمایی نوعی برد و باخت و از انواع قمار می باشد واز این جهت نامشروع است برخی از نویسندگان بزرگ حقوق مدنی بر این عقیده اند که بخت آزمایی معامله غرری است و به این دلیل باطل و بی اعتبار است. (امامی، حقوق مدنی، ج ۲)

بررسی حسابهای بانکی

بانکها یکی از عناصر مهم نظام مالی کشور هستند که دارای وظایف و اختیاراتی می باشند از قبیل انتشار اسکناس و سکه های فلزی رایج کشور و تنظیم و کنترل و هدایت گردش پول و اعتبار ماده یک قانون عملیات بانکی بدون ربا)

با توجه به وظایف و اختیارات محول از طریق زیر اقدام به جذب منابع مالی و تجهیز آنها می نمایند که عمدتا در سه دسته طبقه بندی می شوند. ۱- سپرده های جاری ۲- سپرده های پس انداز ۳- سپرده های سرمایه گذاری مدت دار (موسویان، احکام فقهی و بانکداری بدون ربا)

سپرده های جاری در مباحث فقهی به دو صورت قابل تفسیر است

۱- به عنوان ودیعه: بدین توضیح که سپرده به عنوان ودیعه نزد بانک، از سوی سپرده گذار می باشد پس طبق ماده ۶۰۷ قانون مدنی بانک می باید به صورت مجانی آنرا برای سپرده گذار نگهداری نماید. لیکن در مقابل این اقدام کارمزد از حساب مشتری کسر می کند.

۲- به عنوان قرض: بدین صورت که صاحبان وجوه نقد، پول خود را به بانک قرض می دهند و هنگام نیاز به چک آنرا برداشت می کنند البته بانکها معمولا سودی را به این حسابها پرداخت نمی کنند. (رخصتی، معاملات ربوی و بانکداری بدون ربا)

سپرده های پس انداز

حساب پس انداز نیز ماهیت قرض دارد و همانند حساب پس انداز در بانکداری سنتی است. صاحبان این نوع حساب بانکی در امر قرض الحسنه اعطایی از طرف بانک مشارکت کرده از اجر و ثواب اخروی هم بهره مند می گردند.

بانکها برای تشویق مردم به پس انداز، پاره ای اولویت ها، امتیازات و جوایز برای صاحبان این حساب در نظر می گیرند. (موسویان، تبیین فقهی بانکداری بدون ربا) بانکها با چندین هدف به قول خود برای قرعه کشی تبلیغ می کنند هدف اول جذب سپرده است. بسیاری از بانکها مدعی اند که با انجام قرعه کشی مردم برای سپرده گذاری تشویق می شوند لذا در سالهای نه چندان دور قرعه کشی ها معمولاً در ۲ مرحله و جذاب ترین آنها در ماه پایانی سال بود که عیدی ها و حقوق را به خود جذب می کرد. در جریان تهیه جوایز بانکی معمولاً سوء استفاده و رانت ایجاد شده و زد و بند هایی در نوع جوایز و محل خرید اتفاق می افتد به عقیده برخی کارشناسان قرعه کشی جوایز بانکی تکرار همان لاتاری غربی ها و برخلاف نگرش اسلامی نظیر فرهنگ تلاش و اعطای قرض الحسنه است و حتی می توان گفت به نوعی ترویج فرهنگ سرمایه داری است چرا که هر چه بیشتر پولدار باشی و پول نقد بیشتری در بانکها بگذاری احتمال برنده شدن بیشتر است.

چند سالی است که رقابتی بسیار خطرناک، کارگزاران، کارشناسان و متخصصان مالی این بانکها با آگاهی کامل از اوضاع نابسامان اقتصادی، تورم، گرانی کمر شکن، بی کاری گسترده و نیازمندی مالی روزافزون توده های آسیب پذیر، ته مانده نقدینگی های سرگردان و ظاهراً بی ارزش میلیون ها نفر از هم وطنان را با تبلیغ اغراق آمیز و کنترل نشده وبا نشان دادن "در باغ سبز" به حسابهای اصطلاحاً قرض الحسنه و بدون بهره می کشاند تا صاحبان اینگونه حساب ها را با امید واهی بردن صد ها و هزاران اتومبیل و میلیارد ها تومن جوایز نقدی و ادار می کنند تا ته مانده نقدی خانواده خود را به حساب بانکها واریز نمایند. (کریمی، سرقاله جوایز بانکی)

مشاهدات عینی و بررسی ها از سپرده گذاران حسابهای قرض الحسنه نشان می دهد که مردم ما در آرزوی بدست آوردن ۱۰۰، ۲۰۰ میلیون تومان جوایز نقدی، خودرو های سواری لوکس و جوایز دیگر وارد این سبیل ناسالم اقتصادی و به تعبیری این لاتاری بسیار بزرگ رویایی می شوند و نه به منظور انجام فریضه الهی قرض الحسنه!! فرض کنیم در اقتصاد وابسته، ناسالم، بحرانی و غیر مستقل قبل از انقلاب فقط یک سازمان بخت آزمایی و یک نوع بلیط لاتاری ۲ تومانی وجود داشت که جیب مردم را خالی می کردند اما امروز صدها شعبه از بانکها با همین شیوه در صف شکار سپرده گذاران با اصطلاح حسابهای قرض الحسنه به سر می برند که برای رسیدن به منافع سرشار و بی حساب و کتاب خود حاضرند میلیارد ها تومان خرج تیزرهای تلویزیونی، بنرهای خیابانی و تبلیغ رادیویی خود بکنند سوال اساسی اینجاست که اگر برای بانکها سود کلان در بر نداشته باشد میلیارد ها تومان را صرف تبلیغات رسانه ای می کنند؟

بگذاریم از تبدیل شدن بانکها به بنگاه های خرید فروش املاک و غیره، اگر غیر از این باشد چرا این هزینه های گزاف برای تبلیغ در چرخه توسعه امور فرهنگی، ساخت مدارس، چاپ کتاب، تجهیز بیمارستانهای تخصصی و فوق تخصصی، کار آفرینی و امثال این نمی شود؟

با مقایسه شکل و ظاهر بانکها فارغ از ارائه خدمات که بر اساس استاندارد های روز دنیا انجام نمی گیرد، مشاهده می شود که بانکها و شعبات بی شمار آنها در ایران با ساختمانهای بانکهای سایر کشور ها تفاوت فاحش دارند. بانکهایی که در هر کشور از اعتبار بالایی برخوردارند و سازمانهایی شناخته شده و معتبر هستند که اعتبار مالی _ اجتماعی کشور ها در اختیار آنهاست. بر خلاف این در کشور ما شعبات از بانکها در خیابان ها مستقر هستند که گویی از یک ساندویچی نبش خیابان هم کوچکترند.

شایسته نیست به این سبک و روش و با این معماری و طراحی های داخلی اعتبار مالی و اجتماعی یک کشور خدشه دار شود. بنابراین با یک نگاه مسئولانه به روند ظاهراً خدمات عام المنفعه ی بانکها در حرکت چند سال اخیرشان در توزیع جوایزی که در نگاه بد بینانه، رویایی و تخیلی و غیر واقعی به نظر می رسد، می توان به عمق بسیاری از مشکلات اقتصادی جامعه پی برد.

منابع

سید حسن امامی، حقوق مدنی، ج ۲، ص ۲۱۱

بجنوردی سید محمد موسوی مقالات فقهی حقوقی فلسفی و اجتماعی تهران موسسه چاپ و نشر عروج ۱۳۸۰

رخصدی علی اکبر معاملات ربوی و بانکداری اسلامی (مقاله) فصل نامه نور و اندیشه ۱۳۸۸

مسعود دکتر علیرضا حقوق بانکی تهران انتشارات پیشبرد ۱۳۸۷

موسویان عباس احکام فقهی بانکداری بدون ربا

موسویان عباس تبیین فقهی بانکداری بدون ربا (مقاله) پاییز ۸۳ شماره ۲

ПРИМЕНЕНИЕ КОММУНИКАТИВНОГО МЕТОДА В ОБУЧЕНИИ РУССКОМУ ЯЗЫКУ КАК ИНОСТРАННОМУ Экономический Университет ст. преподаватель Мусаева А.Г.

В Азербайджане русский язык занимает особое место, с ним связаны судьбы нескольких поколений азербайджанских русистов в течение последних трех столетий. Преподавание русского языка в стране началось еще в XIX веке после подписания Туркменчайского договора, по которому часть Азербайджана вошла в состав Российской империи. Годы пребывания в составе Советского Союза способствовали появлению всенародного подъема по изучению русского языка. Это была первая и самая масштабная до сих пор волна у азербайджанцев в отношении изучения русского языка, она оказала огромное влияние на социально-политическую жизнь и строительство экономики в Азербайджане в последующие годы исторического развития.

Чрезвычайно востребовано изучение русского языка в независимом Азербайджане и сегодня. С углублением сотрудничества в разных областях между Азербайджаном и Россией, развитием и укреплением русско-азербайджанских политических, экономических, культурных контактов овладение русским приобретает в последнее время в Азербайджане особую значимость. В последние годы во многих провинциях, городах и особенно в пограничных с Россией регионах на первый план вышло обучение русскому языку как иностранному. В настоящее время обучение русскому языку как иностранному перешло на новую волну. В школах с национальным языком образования ввели интенсивный курс обучения русскому языку как иностранному.

Специалисты со знанием русского языка пользуются большим спросом в Азербайджане. В числе интересующихся русским языком – студенты, менеджеры, сотрудники в сфере торговли, туризма и прочие категории граждан, которые в силу сложившихся жизненных обстоятельств испытывают острую необходимость в овладении русским на уровне продвинутого пользователя. Русский язык в Азербайджане преподается как иностранный, но в отличие от стран дальнего зарубежья он является здесь языком-посредником.

На основании истории изучения вопроса можно говорить о том, что методика обучения РКИ в Азербайджане развивается во многом под влиянием идей российской и евро-американской лингводидактики. В последние годы особый интерес вызывает коммуникативный подход в овладении русским языком азербайджанскими носителями, предполагающий ситуацию частичного/полного погружения в среду исконных носителей языка. Решать задачи деловой и повседневной разговорной коммуникации средствами иностранного языка – дело непростое. Но именно это является конечной целью овладения неродным языком. По словам Г.В. Колшанского, цель носителя, овладевающего чужим языком, выступает формирование и развитие «способности и умения участвовать в иноязычной коммуникации – порождать и воспринимать иноязычную речь в соответствии с реальной ситуацией общения в степени, заданной прагматической целью обучения».

Оптимизировать процесс приобщения азербайджанцев к русскому языку возможно исключительно посредством обращения к модели коммуникативного обучения на основе современных технологий в области преподавания РКИ, успешно развивающихся сейчас в России и в других странах. Под коммуникацией в методике преподавания русского языка иностранцам мы понимаем

ведущий принцип обучения, согласно которому русский язык на всех этапах и во всех формах обучения преподается, в первую очередь, для немедленного включения обучающимися в коммуникативные процессы, протекающие через посредство русской речи, русского языка. Иными словами коммуникативность в преподавании русского языка иностранцам – это центральная установка в обучающей деятельности, согласно которой все учебные материалы и каждое учебное занятие должны быть нацелены на выработку у школьников или студентов способности использовать полученные знания, умения и навыки в естественном общении на русском языке. В основу коммуникативного метода положены идеи коммуникативной лингвистики и психологической теории деятельности, наиболее последовательно реализуемые в коммуникативно-деятельностном подходе к обучению. Обоснование метода было предложено советским методистом Е.И.Пассовым. В обучении языкам основное внимание уделяется выработке речевых навыков; без них человек вообще не может ни говорить, ни писать на иностранном языке, ни понимать устную или письменную речь. Но главная задача при обучении русскому языку как иностранному – научить учащихся практически пользоваться языком, общаться при его помощи, следовательно, необходимо интенсивно развивать и коммуникативно-речевые умения. Вот почему в современной методике обучения русскому языку как иностранному утвердился принцип коммуникативности. В чем он заключается?

Во-первых, в том, что цель обучения русскому языку – овладение им как средством общения. Имеется в виду общение практическое (в быту и т.д.), профессиональное (чтение специальных текстов, устная научная речь и т.п.), педагогическое (для тех, кто готовит себя к профессии преподавателя) и т.д.

Во-вторых, в том, что в самом процессе обучения должна быть обеспечена возможность для учащихся полноценно, естественно общаться по любому поводу, например при выполнении коммуникативных упражнений, направленных на формирование речевых навыков.

В-третьих, в том, что полностью используются все те преимущества, которые дает введение естественного общения в учебный процесс. Какие это преимущества? Именно в процессе естественного общения на занятиях наилучшим образом реализуется дидактический принцип коллективности. Иначе говоря, в ходе совместной учебной деятельности в процессе усвоения языка используется больше скрытых психологических резервов личности учащегося. (Леонтьев, 1984, с 10-11)

Принцип коммуникативности – ведущий методический принцип в преподавании русского языка как иностранного. Согласно ему обучение организуется в естественных для общения целях или функциях или максимально приближенных к ним. Следование названному принципу предполагает такую направленность занятий, при которой цель обучения (овладение языком как средством общения) и средство достижения цели (речевая деятельность) выступают в единстве. Из сказанного видно, что реализация принципа коммуникативности на занятиях заключается в известном уподоблении процесса обучения процессу реальной коммуникации. Это предполагает решение на занятиях реальных задач общения с целью включения обучающихся в коммуникативный процесс на русском языке. Подготовка учащихся к решению естественных, важных для них коммуникативных задач, т.е. формирование коммуникативной компетенции в разных видах речевой деятельности, дает основание считать коммуникацию не только целью, но и средством, путем к достижению намеченной цели обучения. Следование принципу коммуникативности также предполагает организацию активной творческой деятельности учащихся: постоянное обращение к языку как средству общения, широкое использование коллективных форм работы, внимание к проблемным ситуациям и творческим видам занятий, презентацию речевого материала на основе речевых интенций. (Методика преподавания..., 1990, с. 33-34)

В зарубежной методике исследования в области «коммуникативного метода» начались с конца 70-х гг. XX века и явились социальным заказом общества на разработку новых методов обучения, которые в наибольшей степени могли бы способствовать развитию многоязычия в условиях создания единого экономического рынка Европы. С этой целью в 1971 г. Совет Европы поручил группе специалистов разработать новый подход к обучению языкам и на его основе методы обучения, которые могли бы стать основой преподавания языка в любой стране – участнице Совета Европы. Методист из Великобритании Д.Вилкинс возглавил работу по обоснованию содержания и принципов обучения иностранным языкам в новых условиях, а публикация работы «Общеввропейские компетенции владения иностранным языком: изучение, преподавание, оценка»(2001, рус. пер. 2003) подвела итоги работы, начатой в 1976г. Идеи этой работы, в которой были сформулированы содержание, цели, задачи обучения языку, уровни владения языком, компетенции как цель обучения, были положены в основу европейского варианта КМО. Концепция метода опиралась на следующие принципы:

- **коммуникативная направленность обучения.** На занятиях предполагается обучение языку как средством общения, а условием реализации принципа являлось обучение через общение, в котором нашли отражение такие параметры, как мотивированность, целенаправленность, информативность, ситуативность, партнерский характер взаимодействия участников общения. Для реализации принципа предлагалось широко использовать ролевые игры, проекты, аудиовизуальные средства;
- **взаимодействие функции и формы.** Согласно этому принципу предусматривалось понимание учащимися функционального предназначения языковых средств в динамике их коммуникативного использования.
- **взаимосвязанное обучение всем формам устного и письменного общения.**
- **аутентичный характер учебных материалов.** Аутентичные тексты, составленные носителями языка и непредназначенные специально для учебных целей, рекомендовалось использовать на раннем этапе обучения с привлечением газетных материалов, фрагментов фильмов, текстов художественной и научно-популярной литературы;
- **принцип ситуативности.** Коммуникативное обучение осуществляется на основе ситуаций, воспринимаемых учащимися как характерная система взаимоотношений в среде носителей языка;
- **принцип информационного взрыва.** Реализация данного принципа заключается в такой организации взаимодействия учащихся, когда основным методом их речевых действий становится получение информации, необходимой для решения коммуникативной задачи, и выражение своего отношения к обсуждаемой проблеме. Суть принципа означает, что общение происходит в условиях информационного разрыва; знание одного из коммуникантов неизвестно другим, что стимулирует общение, вызывая желание устранить этот разрыв в знаниях и объеме получаемой информации;
- **лично ориентированная направленность обучения.** Центральной фигурой в работе с использованием метода становится учащийся, который в отличие от традиционной организации урока не только сотрудничает с учителем, но и активно работает с товарищами по учебной группе, участвуя в ролевых играх и проектах. Творческий характер учебного процесса при этом проявляется в том, что все учащиеся активно участвуют в выборе материала, планировании урока или хода ролевой игры;
- **адекватность обратной связи.** В ходе урока предусматривается коррекция ошибок, которая не нарушает коммуникацию.

Существуют различные варианты коммуникативного метода, что позволяет сделать вывод о том, что его развитие будет идти по различным направлениям, отражающим особенности обучения иностранному языку в различных условиях с учетом национальных традиций его преподавания. (Гез, Фролова, 2008, с.196-199)

ЛИТЕРАТУРА

1. Колшанский Г.В. Лингвокоммуникативные аспекты речевого общения// Иностраный язык в школе 1985, №1
2. Леонтьев А.А. Методика – теория обучения русскому языку как иностранному. Связь методики с другими науками: Пособие по методике преподавания русского языка как иностранного для студентов-нефилологов. – М., 1984.
3. Методика преподавания русского языка как иностранного (для зарубежных филологов-русистов)/ Под редакцией А.Н.Щукина. – М., 1990.
4. Гез Н.И., Фролова Г.М. История зарубежной методики преподавания иностранных языков. – М., 2008.

ИННОВАЦИОННЫЕ МЕТОДЫ ОБУЧЕНИЯ В ШКОЛЬНОМ И ВУЗОВСКОМ ОБРАЗОВАНИИ

Гаибова Севиндж

Азербайджанский Государственный Экономический Университет

Еще с самого начала XX столетия мировая педагогика признаёт, насколько важны и своевременны инновационные реформаторские методы обучения в школьном и вузовском образовании. Часть передовых учёных – преподавателей-методистов продолжает работать над этим важным вопросом и в нынешнее время. В результате последние годы появились школы новых типов – профильные, национальные, гимназии, лицеи и колледжи. Изменения произошли и самой структуре высшей школы. В частности, сложилась такая многоуровневая система, в которой послевузовское образование не препятствует получению основательных знаний в среднем и тем более высшем профессиональном обучении. В данном направлении действуют некоторые частные вузы, так и международные университеты, но основной приоритет в образовании среди высших заведений всё же остаётся за университетами и академиями.

За инновационными методами обучения объективно будущее, потому что они в общем педагогическом процессе предусматривают некоторые ощутимые новшества, революционные цели, методы, равно как формы и содержание обучения и воспитания. Причём, в этом процессе учёными отмечена совместная деятельность преподавателей и учащихся. Инновации бывают разных видов или уровней: специально спроектированные; заблаговременно разработанные; воссозданные при вновь открывшихся обстоятельствах. Последнее чаще всего даёт о себе знать благодаря усилиям передовых педагогов.

В целях достижения высокого результата процесса обучения очень часто в современной педагогике применяются современные инновационные методы и технологии. Они включают в себя различные формы (активные и интерактивные). Первые предусматривают такую позицию учащихся, которую в своё время выдающийся педагог и психолог Выготский называл «деятельным подходом» к обучению. Сам же преподаватель как бы учится вместе со своими учениками на разных уровнях обучения. В процессе преподавания любых предметов (гуманитарных или технических), как правило, используется широкий арсенал вспомогательных средств: компьютеры, тетради, учебники и т.п.

Благодаря указанным методам, учащиеся с большим коэффициентом IQ получают новые знания. Этому содействует и тот факт, что они чаще сотрудничают с другими обучающимися. Манифестируемые нами методы относятся к коллективным формам обучения, при этом материализует определённая группа учащихся, и каждый при этом несёт индивидуальную ответственность за свою работу. Интерактивные современные методы прежде всего способствуют тому, чтобы учащиеся могли бы с инновационным подходом приступить к усвоению новой информации. Естественно, повышается и качество обучения. Этому помогает ряд упражнений, который носит творческий характер. А именно: различные задания для целой группы; ролевые, образовательные, игры деловые, имитация под игры. В последние годы в школах активно практикуют такие виды, как уроки-встречи, уроки-экскурсии. Первые ставят своей целью встречи с людьми творческого труда или специалистами широкого профиля. Вторые направлены на расширение географических или этнографических познаний. Есть и такие занятия, которые непосредственно направлены на творческое саморазвитие учащихся. Это: уроки-спектакли или просмотр фильмов. Активируется также выпуск газет или использование интернета, видеоматериалов, всевозможных наглядных пособий. Кроме того в разряд инновационных методов попадают решения сложных и противоречивых проблем, наиболее острых вопросов и задач. Все вышеуказанные методы обучения в школах содействуют развитию профильного интереса у детей, они призваны обобщать и систематизировать новый материал, обсуждать, дискутировать и т.д. Новые знания в процессе преподавания тех или иных предметов первоначально осмысливаются, затем симптоматично последовательно обрабатываются. В результате навыки применения этих знаний на практике помогают в реализации ценного опыта общения. Одним словом, инновационные современные методы обучения имеют целый ряд преимуществ перед традиционными, так как способствуют скорому умственному развитию ребенка и учат его самостоятельно принимать решения.

Общеизвестно, что центральная задача ВУЗов в наши дни – это подготовка высококвалифицированных специалистов. В главную цель инновационных методов входит в первую очередь умение научить детей мыслить нестандартно, своевременно и гибко реагировать на изменения, которые происходят в нашем нестабильном мире. Среди этих методов наиболее важными и значимыми, на наш взгляд, являются: примат проблемного обучения, которое предусматривает формирование ряда навыков соответственно для постановки и решения проблемных задач. Такие задачи, понятно, не однозначны. Далее, особое внимание современных специалистов приковано к интерактивному обучению, направленному на глубокое и активное усвоение нового материала, развитие навыков и умений решать поставленные преподавателем задачи в комплексном виде. Интерактивный вид деятельности – это прежде всего ролевые и имитационные игры, различные дискуссии, которые помогают моделировать соответствующие ситуации.

Весьма действенным методом надо признать обучение посредством сотрудничества. В наши дни оно чаще всего осуществляется в малых группах. Здесь ставится задача эффективного усвоения материала, выработка способности лучше и эффективнее воспринимать различные точки зрения, умение решать конфликты при совместной работе. При таком подходе, кстати, выявляются и нравственные ценности. Они формируются на основе профессиональной этики, более того, содействуют выработке острого критического мышления, умения отстаивать своё мнение. В итоге выясняется следующее: с помощью всевозможных

инновационных методов можно и должно изменить также роль самого преподавателя, носителя знаний и наставника, которые прежде всего в процессе обучения инициирует творческие поиски школьников и студентов.

Итак, от инновационных методов в современной педагогике – один шаг к освоению нестандартного мышления. Он диктует поиск новых задач. Путь этот трудоёмкий, требующий от педагога преподавателя дополнительных физических затрат, конечно же, времени. Но достигнутый высокий уровень обучения – лучшая для него награда. Сюда мы относим привитие интереса к предмету, адекватную оценку учащимися определённого предела для своих умственных возможностей, уменьшение психосоматического напряжения, которое с психологической точки зрения, бесспорно, испытывает учащийся на занятиях, наконец, развитие доверительных отношений между учеником и учителем. Все это достигается посредством так называемой кейс-технологии. Что это означает?

Выделим корень этого термина. В переводе с латинского он звучит, как «казус» [4]. Иные языковеды переводят с английского («case», что означает портфель или чемоданчик). Кейс-технология в процессе обучения – это ряд последовательно исполняемых учебных ситуаций, специально разработанные на основе фактического материала для дальнейшего разбора в границах программных требований на занятиях. Учащиеся осваивают специальную командную работу, иными словами, учатся анализу, умению принимать быстрые, оперативные решения. Сущностью этого метода является изучение сугубо практических ситуаций, которые имели место в прошлом.

Показательно, что в западных СМИ есть нижеследующие названия этих методов: деловые истории; изучение ситуаций; метод «кейсов». В свою очередь в монографиях русских исследователей данный метод характеризуется, как АКС (то есть анализ конкретных ситуаций); кейс-метод; деловые ситуации; ситуационные задачи (источники: работы Й. Уилсона и Дж. Эткинсона в 2001 г.).

Кейс-технология помогает в наши дни квалифицированно организовывать процесс обучения с помощью применения конкретных описаний реальных ситуаций. Кейс-технология предполагает в образовании осмысление обучающимися реальных жизненных ситуаций, отражающих практическую проблему, и соответственно актуализирующих такой комплекс знаний, которые необходимы в ходе решения конкретной проблемы. Причём, в кейсе действия необходимо впоследствии осмысливать или же предлагать специфические способы разрешения. Но в любом случае выработка модели такого действия есть всегда эффективное средство образования и развития профессиональных качеств обучающихся.

Кейс-технология – это своеобразный инструмент, позволяющий применять теоретические знания учащихся к решению практических задач. Это метод на сегодняшний день предоставляет хорошую возможность развивать у студентов умение внимательно выслушать педагога. Он помогает в самостоятельности мышления, а в дальнейшем учитывает альтернативные точки зрения, аргументированно озвучивая свою. Посредством кейс-технологий учащиеся могут проявить и усовершенствовать свои оценочно-аналитические навыки, а также, повторяем, научиться формам командных работ, поиску наиболее рациональных и оптимальных решений различных проблем.

Кейс-технология – это такой пример, который заимствован из реального бизнеса. Он представляет собой важную ступень информационного процесса, дающего возможность осмысливать сложившиеся ситуации. Считается, что эта технология обязана удовлетворять целому ряду требований. Среди них соответствие четко сформулированным целям; иллюстрация ряда аспектов в экономике. Кейс-технология актуальна и потому содействует развитию аналитического мышления. Метод также предлагает выбор разных вариантов решения задач, располагает их по уровням трудности в усвоении. Наконец, он отображает типические ситуации, что в дальнейшем приводит к рационализаторским решениям в научных дискуссиях.

Отличительными признаками этого метода являются коллективные выработки рациональных решений; наличие ясно поставленной цели; учёт эмоционального напряжения обучающихся; определённая модель социально-экономической системы; несколько вариантов решений и т.д.

В качестве важного интерактивного метода, кейс-технология вызывает в образовании преимущественно позитивные эмоции учащихся. Эта технология реально обеспечивает возможность освоения ими надёжных теоретических познаний и овладение практическими навыками. Она оказывает решающее воздействие на профессионализм обучающихся в целом, способствует их взрослению, формированию позитивных интересов, создаёт дополнительные стимулы к учебе. В то же время кейс-технология в образовании – это ещё и новый образ мышления педагога, своеобразная парадигма, позволяющая обдумывать свои действия, обновляя при этом свой творческий потенциал.

Таким образом, инновационные современные методы обучения открывают новые пути развития школьного и вузовского образования.

ЛИТЕРАТУРА

1. Алексеева Л.Н. Инновационные технологии как ресурс эксперимента // Учитель, 2014, № 3, с. 28.
2. Дебердеева, Т.Х. Новые ценности образования в условиях информационного общества // Инновации в образовании, 2005, № 3, с. 5-13.
3. Загвязинский В.И. Инновационные процессы в образовании и педагогическая наука // Инновационные процессы в образовании: Сборник научных трудов. Тюмень: 2003, с. 8-12.
4. Рапацевич Е.С. Педагогика. Большая современная энциклопедия. Минск: Современное слово, 2005.
5. Сластёнин В.А. Педагогика. М.: Школа-Пресс, 2000

ОСНОВНЫЕ ВОПРОСЫ ОБУЧЕНИЯ РУССКОЙ ГРАММАТИКЕ СТУДЕНТОВ-ИНОСТРАНЦЕВ

Мустафаева Марал, Амирова Айгюн

Азербайджанский Государственный Экономический Университет

Принцип учета родного языка в методике преподавания иностранных языков, в том числе и русского как иностранного, сегодня является общепризнанным и не вызывает особых разногласий. Однако до сих пор существуют сомнения: целесообразно ли обращаться к родному языку обучаемых или следует этого всячески избегать? Л.В. Щерба писал: «Мы должны признать раз и навсегда, что родной язык учащихся участвует в наших уроках иностранного языка, как бы мы не хотели его изгнать. И поэтому мы должны из врага превратить его в друга».

В чем должен выразиться учет родного языка (азербайджанского) при изучении русской грамматики?

1. Во-первых, учет родного языка должен сказываться в расположении грамматического материала, в особенности на начальной ступени обучения. Рационально построенный учебник и программа должны исходить из соотношения родного и изучаемого языка: в первую очередь должны изучаться такие формы, какие имеются в родном языке, а затем уже те формы, которые не находят аналогов в родном языке.

2. Наряду с порядком подачи грамматического материала, сравнение русского языка с азербайджанским дает возможность выделить особенности русского языка, усвоение которых требует большой затраты времени и энергии. Следовательно, при организации материала упор надо делать именно на эти трудные моменты и в зависимости от этого увеличить количество упражнений и разнообразить методические приемы их усвоения. Например, усвоение родовых категорий, функций падежей, видов глагола – потребуют особого внимания при изучении русской грамматики в наших аудиториях.

3. Учет родной грамматики должен сказываться и при выводах, касающихся определений, сходных членов предложения, категорий частей речи.

При изучении грамматики русского языка надо пользоваться теми знаниями, которые имеются у обучаемых по родной грамматике и исходить из этого.

4. Родной язык должен облегчить и подачу самого грамматического материала.

Основное требование прямистов – держать обучаемых все время в атмосфере изучаемого языка – имеет свое педагогическое и психологическое оправдание. Даже при изучении грамматики по возможности не следует переключать обучаемых с изучаемого языка на родной. Но, считая главным – точность понимания изучаемого языкового закона, правила, нужно все же рекомендовать во всех сомнительных случаях прибегать к родному языку. Да и сами прямисты при изучении грамматических правил обращались к родному языку.

Итак – решающим моментом при объяснении нового грамматического факта должна быть абсолютная точность понимания изучаемого материала. В зависимости от этого и должен быть использован родной материал.

5. Затем в процессе проработки материала необходимо постоянно прибегать к параллелям. Выделяя моменты сходства между азербайджанским и русским языками, мы даем возможность легче воспринять и запомнить изучаемые факты; например, изменение глагола по лицам, изменение существительных по падежам, некоторые функции падежей.

Однако не только сходство, но и осознанная разница также является лучшим условием для запоминания. Если в первом случае выступают ассоциации по смежности, во втором – выступают ассоциации по контрасту. Когда мы нашим студентам даем понятие о родах, то конечно, они лучше осознают и запомнят, если прибегнуть к сопоставлению с азербайджанским языком и подчеркнуть разницу.

Сравнение с родным языком надо проводить не только в целях лучшего восприятия материала, но и в целях общеобразовательных, так как через сравнение, выделение сходства и разницы идет развитие языкового мышления обучаемых.

В занятиях грамматикой нужно отметить три этапа: первый этап включает в себя так называемые дограмматические занятия, второй этап – систематический курс грамматики с моментами концентризма и третий – систематический курс в его чистом виде.

Под дограмматическим периодом обучения языку разумеют весь первоначальный период обучения языку до введения грамматических обобщений.

Прежде чем перейти к сознательному изучению грамматики, необходимо выработать у обучаемых «грамматическое чутьё», как некоторые говорят, «грамматическое уменье». Надо создать известную языковую базу, накопить достаточное количество лексики и фразеологии, которые позднее осознаются в грамматических занятиях. Эта лексика и фразеология накапливается как путем разговорных уроков, так и путем чтения.

Собственно это положение было одним из основных, выдвинутых прямистами. Предварительное накопление языкового материала в дограмматическом периоде они считали необходимым условием для дальнейшего эффективного усвоения языка. Причем это накопление должно идти, главным образом, путем живой разговорной речи, хотя некоторые из прямистов не исключали и книжной речи.

Но это накопление языкового материала не происходит стихийно. В дограмматическом периоде лексика и фразеология на родном языке накапливается не по грамматическим темам, а по предметным.

Обучаемые сами бессознательно занимаются языковой работой, выделяют корни, формальные принадлежности, обобщают и т.д. При изучении же иностранного языка в дограмматическом периоде вся языковая работа должна разворачиваться на грамматической канве. Обучаемый, не чувствуя грамматики, должен вырабатывать шаг за шагом, в строгой последовательности «грамматическое уменье». Новая лексика, новая фразеология должна подаваться в определенной группировке, вступать друг с другом в определенные ассоциативные связи.

Последовательность грамматических форм, которой следует преподаватель в дограмматическом периоде занятий, определяется приблизительно теми условиями, которые были намечены при установке минимума. В первую очередь пойдут формы, наиболее легкие для усвоения. Легкость формы определяется соотношением изучаемой формы с формами родного языка, конкретной выраженностью формальных признаков и частотностью ее употребления.

У Ф.Т.Тимофеева в его русской грамматике для национальностей встречаемся с градацией грамматических форм по легкости, которую можем принять и мы. «Если одной форме родного языка соответствует одна форма русского языка, то такие формы усваиваются легко». Например, соотношение в азербайджанском языке будет соответствие личных изменений русских глаголов и одноличных азербайджанских: говорю – danışıram, deyiğəm; говоришь – danışırsan, deyirsən. «Если же одной форме родного языка соответствует несколько форм русского языка, то такие формы усваиваются с трудом». Например, соотношение азербайджанских прилагательных с русскими gözəl – красивый, красивая, красивое, красив, красива, красив). Наоборот, если многим формам родного языка соответствует одна форма русского языка, то такие формы усваиваются сравнительно легко». Например, русское вышел и азербайджанское çıxdı.

Сравнительно легко усваиваются также формы, имеющие выраженные формальные признаки. Например, студенты-азербайджанцы гораздо легче усваивают будущее сложное, чем будущее простое, несмотря на то, что русское будущее простое имеет аналог в азербайджанском языке, а будущее сложное не имеет, отсюда и многочисленные ошибки, вроде я буду написать, я буду прочитать и т.д.

Наряду с легкостью в определении порядка изучения грамматических форм надо учитывать частотность. Формы, наиболее часто встречающиеся, изучаются в первую очередь. В методической литературе наших дней мы часто встречаем игнорирование момента частотности. Например, некоторые из методистов предлагают родительный падеж (принадлежности) изучать раньше

винительного падежа, мотивируя это функциональной идентичностью в некоторой части (при обозначении принадлежности) русского и азербайджанского родительного падежа. Между тем упускается из виду, что винительный падеж наиболее характерный момент индоевропейской системы языков и к тому же наиболее часто встречающаяся форма. Помимо того, родительные падежи, хотя и обозначают в равной мере функции принадлежности, но зато обычный порядок слов в словосочетаниях с родительным падежом в русском и азербайджанском языках не совпадает – *dostumun kitabı* (родительный падеж на первом месте), книга друга (родительный падеж на втором месте).

В вопросе усвоения падежных функций мы встречаемся с разноречием в методической литературе. Некоторые предлагают начать с изучения беспредложных функций, другие – с предложных. Те, которые начинают с беспредложных падежных функций, ссылаются на большие трудности для национальностей, в языке которых нет предлогов; кроме того, дело усложняется еще и тем, что одни и те же предлоги в русском языке употребляются в разных значениях. Другие, наоборот, рекомендуют начать усвоение системы склонения и значения падежей в связной речи, где падежи существительных встречаются в предложных употреблениях.

Исходное положение (ориентация на родной язык) тех, которые предлагают начать с беспредложных падежей, правильно. Однако есть моменты, которые могут сделать более приемлемым другое решение вопроса. С одной стороны, если возьмем беспредложный родительный падеж в его основном значении, то в русском и азербайджанском языках он совпадает. Но утверждать, что родительный падеж легче усвоить в сочетании книга брата, чем в сочетании из класса было бы ошибочно. Трудность усвоения родительного падежа в сочетании книга брата обусловливается, во-первых, порядком слов, во-вторых, нечеткостью в данном примере падежного признака (окончание *а* и в одном, и другом случае путает обучаемого), в-третьих, трудно поставить вопрос к нему (чья? – трудно для произношения, кроме того требует согласования в роде с существительным, к которому относится слово в родительном падеже), в-четвертых, на словосочетания с родительным падежом не так легко образовать фразы, в-пятых, наглядно графически передать родительный падеж нельзя. С другой стороны, усвоение родительного падежа в сочетании с предлогом из облегчается тем, что его можно показать в движении, можно изобразить графически; к нему легко поставить вопрос. Не только теоретические рассуждения, но и практика показывает нам, что сочетание из класса легче усваивается обучаемыми, чем сочетание книга брата. Однако то, что можно сказать о родительном падеже, нельзя, как правило, распространить на другие падежи. Например, творительный орудийный – пишу пером – легче усваивается азербайджанцами (так как они находят полное соответствие с азербайджанским творительным *qələmlə yazıram*), чем тот же творительный с пространственными предлогами. Следовательно, нет нужды придерживаться такой строгой дифференциации при изучении системы склонения и значения падежей – сначала все падежи в беспредложном употреблении, а затем в предложном. Итак, учет родного языка является неотъемлемой частью большинства принятых сегодня методик. Хотя ведущим на занятии РКИ должен быть, конечно, русский язык, невозможно полностью исключить родной язык из процесса обучения русскому языку как иностранному. Родной язык является помощником преподавателя в обучении иностранному языку, но по мере овладения учащимися иностранным языком, доля родного языка уменьшается, а иностранного – увеличивается. Использование родного (азербайджанского) языка обучаемых для создания развивающей языковой среды всегда должно быть строго ограничено и обосновано. Только в этом случае родной язык может стать эффективным средством обучения, способствующим, а не препятствующим усвоению иностранного языка.

ИМЕНА КАК РЕПРЕЗЕНТАЦИИ ЗНАНИЙ В ПОЛИТИЧЕСКОМ ДИСКУРСЕ

Айтен Рзаева

Азербайджанский университет языков

Мы хотели бы исследовать политический дискурс, ссылаясь на формулировку дискурса данной Р.Уодак (Wodak, 2009), которая рассматривает дискурс следующим образом:

Более того, я различаю между дискурсом и текстом: дискурс включает модели и общности знаний и структур, в то время как текст является специфической и уникальной реализацией дискурса.

Политический дискурс является отличным пространством для вербализации знаний. При этом существуют различные лингвистические репрезентации знаний в политическом дискурсе (Muhlstein, 2009, Lakoff, 1995 etc.).

Названия людей, стран и организаций находятся среди этих лингвистических репрезентаций, которые также включают дейктические элементы, метафоры, метонимии и др.

Имена усиливают силу восприятия в уме и едва ли возможно добиться политического развития событий без них. Имена представляют особый способ мышления, который является необходимым атрибутом для участия в политическом дискурсе, так как способ мышления связанный с именами является специфическим качеством в организации политического дискурса. Такой сценарий для политического дискурса мотивирует внимание получателя и стимулирует добиться цели, каковой является восприятие/перцепция.

Названия людей и стран убеждают получателя признать известные глобальные и культурные ценности этих концепций и принципов, и более того, сконструировать идентичность культурного плюрализма.

Таким образом, мы исследуем способы, при помощи которых имена людей представляют собой знания, такие как власть или идеология в политическом дискурсе (W.Churchill, M.Thatcher, R.Reagan и др.). С этой целью политическая речь находится в центре нашего исследования.

Введение

Политический дискурс (Wodak, 2009, etc.) является идеальной платформой для объяснения общих аспектов когнитивного механизма людей, и фактически создает связь между концептами, являющимися структурами знаний и лингвистических репрезентаций различного уровня и различной природы. Необходимо отметить, что культурная идентичность и бихевиористическая психология общества создает специфические концепты, которые характерны для некоторых культур. Также следует подчеркнуть, что пользователи языка имеют схожее критическое мышление вне зависимости от культурной идентичности, которое приводит к универсальным концептам (время, место, любовь, личность, идеология, власть и т.д.). Отправитель использует различные лингвистические и риторические способы, такие как дейктические выражения, имена людей, мест и учреждений, метафор, метонимий и т.д., для того чтобы представить эти универсальные концепты в дискурсе. Дейктические выражения,

метафоры и метонимии находятся среди самых изученных способов (Lenz, 2003, Musolff, 2004, Ahrens, 2009, Zinken and Musolff, 2009, Hart, 2011, etc.). Тем временем, такие важные лингвистические репрезентации как имена людей и мест никогда не были в центре внимания/основной тенденцией (в мейнстриме) дискурсивно-когнитивной парадигмы, и мы постараемся исследовать эти чрезвычайно важные инструменты для когниции в политическом дискурсе.

Как уже было отмечено выше, причина нашей сосредоточенности на именах заключается в том, что они усиливают силу перцепции в памяти, и едва ли возможно понять политический прогресс без них. Имена представляют собой особый способ мышления, который является необходимым атрибутом для участия в политическом дискурсе, так как способ мышления с использованием имен является специфическим качеством в организации политического дискурса. Такой сценарий для политического дискурса побуждает внимание получателя и вдохновляет его достижению цели, каковой является перцепция.

Теоретическая предпосылка

Успех дискурса зависит от внутреннего контекста участников, который представляет релевантные культурные ценности необходимые для взаимопонимания и взаимовлияния. Так как внутренний контекст является знанием имеющим отношение/зависящим от/ к специфичному человеческому знанию о внешнем мире, то это фактически есть знание о знании. Таким образом, субъективность дискурса в особенности политического зависит от внутреннего контекста.

Получатель политического текста развивает ментальные репрезентации о политическом дискурсе в целом как результат синергии знаний с новым знанием. В этом случае политический текст может быть более понятным для получателя благодаря соответствующему внутреннему контексту. Здесь основной фокус делается на знание, которое трансформируется в язык или вербализуется, так как очевидно, что знание передается людям посредством языка. С другой стороны, Р.Уодак пишет (Wodak, 2009: 35):

Язык не имеет власти сам по себе, а приобретает силу при использовании людьми. Language is not powerful on its own, it gains power by the use of powerful people.

Общественное сознание, феноменальные креативные способности участников, социально-экономические факторы и культурная идентичность факторы, которые определяют политический дискурс. Фактически они больше зависят от контекста политического дискурса. Поскольку речь идет о тексте политического дискурса создателем текста является отправитель, что является показателем его/ее интеллекта. В этом случае динамизм направлен на спланированные структуры знаний в политическом дискурсе.

Как было отмечено выше, отправитель использует разные лингвистические и риторические способы для того, чтобы вербализовать эти структуры знаний в дискурсе. Если мы посмотрим на разные типы и жанры дискурса, мы сможем увидеть роль этих способов (дейксиса, метафоры, метонимии, клише, слоганов, имена людей, местностей, учреждений и т. д.) как инструментов для такой концептуализации. Исследователи обратили внимание на многие из этих способов. Например, роль дейктических элементов в концептуализации времени, пространства и людей находится в центре внимания авторов в книге под редакцией Ф.Ленца (Lenz, 2003). Существуют также и другие исследования в этой сфере (Chilton, 2003, etc.). Тем временем вопрос о метафорических и метонимических репрезентациях концептов в дискурсе стал одним из основных тенденций/направлений в Когнитивной лингвистике также как и в когнитивных перспективах дискурса анализа.

В отличие от других лингвистических приемов, метафоры и метонимии имеют цели и иногда они становятся более реальными и актуальными чем их цели. Метафора или метонимия использованные в политическом дискурсе более ярки, чем, правда, более конкретны и ясны с исторической перспективы. Образ репрезентации определенного концепта не выдуман, так как он создает предсказание посредством дискурса приближением ближе к реальному миру и постепенно создает эмоциональный фон для раскрытия скрытой «загадки» в политическом дискурсе. Использование таких риторических способов и их субъективные интерпретации безграничны.

Метафора и метонимия в политическом дискурсе является специфической попыткой отправителя разъяснить проблему. Анализ политического дискурса показывает, что они играют роль посредника в объяснении проблемы и выполняют функцию инструмента для восприятия. Эта функция метафоры или метонимии говорит о способности декодировать символ, так как основная цель заключается в достижении перцепции на когнитивном уровне, что является очень сложным психологическим феноменом.

Очевидно, что использование метафоры или метонимии как инструмент в когнитивном процессе зависит от объективных и субъективных факторов. Субъективный фактор в дискурсе организованный метафорами и метонимиями рассматривается как личная когниция способов как достичь цели. Что касается объективного фактора в метафорической и метонимической когниции политического дискурса, это всего лишь оценка политического контента, который социально мотивирован как стимул.

II. Имена людей

Идеология является глобальным знанием, которая всегда ассоциировалась с политическим дискурсом. Современные глобальные и локальные политические реальности, такие как наличие либеральной либо консервативной идеологий, обычно отражаются в политическом дискурсе. Интересен и тот факт, что некоторые имена людей с сильной национальной идеологической идентичностью приобретают глобальную ценность:

The global threat of proliferation of weapons of mass destruction cannot be confronted by one nation alone. The world needs today and will need tomorrow international bodies with the authority and the will to stop the spread of terror and chemical and biological and nuclear weapons. A threat to all must be answered by all. High-minded pronouncements against proliferation mean little unless the strongest nations are willing to stand behind them and use force if necessary. After all, the United Nations was created, as Winston Churchill said, to "make sure that the force of right will, in the ultimate issue, be protected by the right of force." (George W. Bush American Enterprise Institute (The Future of Iraq) Washington, DC February 26, 2003).

Вышеизложенный текст отчетливо показывает сильную глобальную и локальную идеологическую идентичность. Наряду с традиционным риторическим способом (хиазм: the force of right will, in the ultimate issue, be protected by the right of force), отправитель использует имя знаменитого политика, который иконически идеологичен в своей стране и всемирно.

Многие исследователи считают, что самыми важными ориентационными показателями в политическом дискурсе являются антропонимы (имена политиков). Прозвища занимают специфическое место среди антропонимов, широко употребляемые СМИ для олицетворения имиджа политиков. Например, в Тунисе после революции, в местных и иностранных франкоговорящих средствах массовой информации появилось прозвище ZABA. Это прозвище связано с именем экс-президента Туниса, его

инициалами, используемые когда речь идет об упоминании оплошностей его времени. А для того, чтобы дать характеристику долгих лет управления экс-президента Египта Х.Мубарака возникло прозвище Фараон.

Интересно также и то, что используя имена некоторые отправители даже напоминают подлинный источник определенных очень известных метафор *trust but verify* (в данном случае иронически):

Действовать в соответствии с вечно живым указанием товарища Рейгана - «доверяй, но проверяй» (Известия, 2010.05.19).

To act in line with the evergreen instruction of comrade Reagan- “trust but verify”(Izvestiya, 2010.05.19)

Частое употребление таких выражений в разных видах и жанрах дискурса в русском языке (вероятно также и в дискурсах, принадлежащих другим культурам) дает толчок появлению релевантной концепции (прагматизм - *trust but verify*), так как локальное знание постепенно становится глобальным.

III. Названия мест

Как один из основных принципов и главных идей политического дискурса глобальный концепт власти приобретает ценность благодаря идеологическим процессам (традиционным и нетрадиционным, так как даже отсутствие идеологии также является идеологией) протекающим вокруг него. Перспективы власти включены в концепт власть и их формы репрезентации в политическом дискурсе главным образом сопровождаются использованием имен определенных стран:

The only way to protect our people, the only way to secure the peace, the only way to control our destiny is by our leadership-so the United States of America will continue to lead (George W Bush State of the Union Address, Washington.DC, 31 January, 2006).

Сильная тенденция использования лидерства в американском политическом дискурсе имеет идеологическое происхождение/основу и его использование в глобальном масштабе всегда ассоциировалось доминированием США в мире. На самом деле развитая из поэтической метафоры Америка стала очень популярным всемирным образом, предупреждающий о нечто могущественном и влиятельном. Присутствие заимствования Америка в ряде языков и его частые метонимические использования в разных дискурсах и жанрах дает нам аргумент в пользу его глубокого глобального укоренения благодаря универсальной природе концепта власть. Интересным моментом здесь является то, что иногда его перцепция в других культурах вызывает изменения. Например, на мандарин-китайском языке вместо формального заимствования Америка используется слово Мегуа - красивая страна, чтобы идентифицировать США. Причиной может быть сильное чувство превосходства в китайском мифологическом мышлении (Sukharev,1997).

Очевидно, этот концепт играет решающую роль во всех политических культурах. Например, одной из ее вербализаций в американском политическом дискурсе является метонимия **White House** (Белый Дом). Это является явным сигналом того как некоторые исторически-культурные системы передаются от поколения к поколению. Интересно, что одна и та же метонимия (переводится на русский язык, используя кальку Белый Дом) используется в русском политическом дискурсе для обозначения правительства России, которая, наверное, основана на факте внешнего вида (цвета) здания правительства. Это происходит из-за универсальной ценности концепта власть.

В этой связи проблема разных репрезентаций также особо важна: почему иногда метафоры и метонимии используются в форме кальки **White House – Ağ ev, Белый Дом, Maison Blanche or Berlin Wall-Berlin Divarı, Берлинская стена, Le Mure de Berlin**, а иногда в форме соответствующих формальных заимствований (например, **Hollywood – Hollivud, Голливуд, Hollywood**). Мы предполагаем, что главной причиной здесь является степень расстояния и значение, к которому определенная метафора или метонимия пришла из своего первоначального упоминания. По мере того как значение расширяется метафора становится метонимией (Taylor, 2002), и когда метонимия приобретает универсальную ценность (**Hollywood**), она появляется в форме формального заимствования в дискурсах других культур (**Hollivud, Голливуд, Hollywood**) из-за ее забытого или невидимого первоначального образа. Кальки обычно требуют более очевидного оригинального образа (**White House, Berlin Wall, etc.**).

Названия стран также в значительной степени общие в других политических дискурсах. Например, журналист газеты Sun использовал strong Britain сильная Британия, по отношению к британскому премьер-министру Дэвиду Камерону: “David Cameron will today declare families and marriage are vital for a “strong” Britain (The Sun, December10, 2010, p.2)”. Либо во время кампании недавних президентских выборов бывший президент Франции Николя Саркози употребил “La France Forte - Strong France” (Сильная Франция) в качестве своего электорального слогана.

Заключение

Политический дискурс открывает дорогу для объяснения общих аспектов человеческого когнитивного механизма и создает связи между концептами, которые являются структурами знаний. Названия людей и стран убеждают получателя признать известные глобальные и культурные ценности этих концептов и более того построить идентичность культурного плюрализма.

Метафоры и метонимии в политическом дискурсе помогают связать эксплицитную часть информации с имплицитной, и стать референциальными сигналами определенной ситуации и постепенно нейтрализовать первоначальный образ, то есть первоначальный образ обычно забыт или не рассматривается как важный.

Метафора или метонимия, которая становится реалией приобретает исторические перспективы и выходит за пределы времени. Несмотря на тот факт, что метафора и метонимия всегда относятся к прошлому, лингвистический образ упрощает их использование и понимание.

Метафоры и метонимии обладают элементами языка, образа и действия, которые могут быть рассмотрены как критерии для определения степени их эффективности в политическом дискурсе. Сила метафор и метонимий активирует умственные способности получателя, преобразуется в образ знаний, и как часть когнитивной структуры становится лингвистической моделью.

Фактически процесс организации политического дискурса преимущественно сопровождается использованием концептов отражающих мировые взгляды людей. Ключевыми вопросами здесь являются как вербализовать эти концепты в разных политических дискурсах, принадлежащих различным культурам и как разрешить конфликт между культурными идентичностями и универсальными ценностями.

REFERENCES

1. Ahrens K.(2009) Analysing Conceptual Metaphors in Political Language. In: Politics, Gender and Conceptual Metaphors.Ed. by Kathleen Ahrens. London:Palgrave Macmillan, pp.1-5
2. Chilton (2003) Deixis and distance: President Clinton's justification of intervention in Kosovo // At War with Words, ed. Mirjana, N.Dedaic and Daniel N.Nelson. Berlin: Mouton de Gruyter, pp. 215-243
3. Hart C. (2011) Moving beyond metaphor in the Cognitive linguistics approach to CDA:Construal Operations in Immigrations Discourse. Critical Discourse Studies. Amsterdam: John Benjamins, pp. 71-92
4. Lakoff G. (1995) Metaphor, morality and politics, or why conservatives have left liberals in the dust // Social Research, 1995, №. 2, v. 62, pp. 177-214
5. Lenz F. (2003) Introduction In: Deictic Conceptualization of Space, Time and Person ed. by F.Lenz, Amsterdam: John Benjamins, pp. 135-151
6. Musolff A. (2004) Metaphor and political discourse: Analogical Reasoning in Debates about Europe. London: Palgrave Macmillan
7. Taylor J. (2002) Category extension by metonymy and metaphor // R.Dirven and R. Porings (eds.). Metaphor and Metonymy in Comparison and Contrast. Berlin, New-York: Mouton de Gruyter, 2002, pp. 323-347
8. Wodak R. (2009) The Discourse of Politics in Action. Politics as Usual. London: Palgrave Macmillan
9. Zinken J., Musolff A. (2009) A Discourse-Centered Perspective on Metaphorical Meaning and Understanding in Metaphor and Discourse (ed. by A.Musolff and J.Zinken) London: Palgrave Macmillan, pp. 1-11
10. Сухарев В., Сухарев М.(1997) Психология народов и наций Донецк: Сталкер
11. Sukharev V., Sukharev M. (1997) Psychology of peoples and nations Donetsk: Stalker

РЕАЛИЗАЦИЯ КОММУНИКАТИВНОГО ПОДХОДА В ПРОЦЕССЕ ОБУЧЕНИЯ СТУДЕНТОВ-ЭКОНОМИСТОВ РУССКОМУ ЯЗЫКУ КАК ИНОСТРАННОМУ

Джавахи́р Мамедова
UNEC

В связи с расширением межкультурных связей в эпоху глобализации, прогрессивным развитием информационных технологий резко повышается спрос на высокопрофессиональных специалистов экономического профиля.

Применение новых технологий, изменения, происходящие в обществе в целом и в экономике, требуют нового подхода к формированию будущего специалиста в сфере экономики и бизнеса. Иностранный язык входит в структуру формирования профессиональной компетентности будущих специалистов экономического профиля.

В современном стремительно развивающемся обществе, в условиях усложнения и постоянного расширения социального опыта все больше возрастает потребность в высококвалифицированных и профессионально компетентных специалистах экономического профиля с хорошей языковой подготовкой, что, безусловно, выражается в формировании у студентов лингвистической профессионально ориентированной компетентности - интегративного свойства личности, суммирующего знания, умения и навыки, приобретаемые в процессе обучения иностранному языку и готовность к профессиональной деятельности с использованием полученных лингвистических знаний.

Таким образом, в современной науке особую остроту приобретает проблема выбора подхода в обучении русскому языку как иностранному

Следует также отметить, что правильно подобранный подход в обучении, а, следовательно, и приемы, предопределяют успешность или неуспешность педагога в его профессиональной деятельности, что непременно скажется на уровне подготовки обучающихся. Отсутствие в научной литературе единого мнения об эффективности применения приемов коммуникативного подхода и продиктовало актуальность данной темы.

Коммуникативный подход – это стратегия, моделирующая общение, направленная на создание психологической и языковой готовности к общению, на сознательное осмысление материала и способов действий с ним, а так же на осознание требований к эффективности высказывания.

Основным же критерием, позволяющим отличить этот подход от других видов учебной деятельности, является то, что обучающиеся самостоятельно выбирают языковые единицы для оформления своих мыслей. У них есть возможность выразить себя и свой опыт посредством русского языка как личности.

Коммуникативный подход в значительной степени направлен на обучаемого, отвечая основному критерию современной дидактики. История обучения иностранным языкам насчитывает многие столетия, если принять во внимание опыт обучения «мертвым языкам» - древнегреческому и латинскому – и опыт обучения современным языкам через естественное общение обучаемого с носителями языка.

При этом, как отмечает один из ведущих исследователей истории методики преподавания иностранных языков И. В. Рахманов, самым древним и в тоже время самым примитивным был естественный метод, который впоследствии получил название «метод гувернантки».

За последние годы преподаватели иностранного языка получили значительную самостоятельность в выборе методики и средств обучения, творческом осмыслении содержания и путей реализации программных требований. Однако обретенная свобода накладывает обязательства по глубокому знанию теории обучения иностранного языка, легкому владению методическим арсеналом приемов, методов, форм и средств обучения в зависимости от изучаемого материала, особенностей студенческого коллектива и используемого учебного пособия. Только когда преподаватель обладает этими требованиями можно говорить о его педагогической зрелости, а, следовательно, и о творческом подходе к выбору методики обучения.

До конца двадцатого века главенствующей была традиционная методика преподавания. (Во многих учебных заведениях она и сейчас применяется).

Итак, традиционная методика – это действительно самая старая и фундаментальная методика. Именно так учили лицеисты латынь и греческий (в то время как французский впитывался естественно, вместе со строгими внушениями гувернанток). Это самый, что ни на есть классический метод. Занимаясь по традиционной методике, обучающиеся учатся смотреть на мир глазами «native speaker» - носителя языка.

Преподавая по этой методике, в задачи преподавателя входят традиционные, но очень важные аспекты. Это:

- 1) постановка произношения;
- 2) формирование грамматической базы;
- 3) ликвидация психологического и языкового барьера.

Самым известным представителем традиционной методики является Н. А. Бонк. Ее учебники английского языка, написанные совместно с другими авторами, конечно, давно стали классикой жанра и выдержали конкуренцию последних лет, но чтобы обучаться по ним нужно много терпения, старания, трудолюбия.

Еще один подход в обучении иностранным языкам – лингвосоциокультурный. Это один из самых серьезных и всеобъемлющих методов, который предполагает апелляцию к такому компоненту, как социальная и культурная среда. Сторонники этого подхода твердо уверены, что язык теряет жизнь, если стоит только одна цель – овладеть лишь «безжизненными» лексико-грамматическими формами.

Данная же методика объединяет эти формы с внеязыковыми факторами. Цель изучения языка с помощью данного метода – облегчение понимания собеседника, формирование восприятия на интуитивном уровне. Но объективное развитие методической науки неизбежно приводит к поиску новых, более эффективных методик обучения. В методике преподавания иностранного языка появились тенденции, которые все более признаются плодотворными и перспективными. Одной из них является тенденция к усилению коммуникативной направленности учебного процесса.

И даже признавая существование различных методик в современном процессе обучения иностранным языкам, следует отметить, что лидирующее положение все же занимает именно коммуникативный подход в обучении. При этом следует отметить, что этот подход не является вариантом какого-либо ранее существовавшего метода. Он характеризуется своей прочной научно-теоретической базой и целенаправленной перспективой; включает психолингвистическую оценку самого языка как средства общения.

Термин «коммуникация» (лат. communicatio, от communico – делаю общим, связываю, общаюсь) обозначает общение, передачу информации от человека к человеку в процессе деятельности. Следовательно, коммуникативная методика направлена именно на возможность общения. А как мы знаем, именно благодаря общению человек поддерживает свою жизнедеятельность. Вне общения невозможна никакая другая человеческая деятельность.

Коммуникативная методика обучения иностранному языку представляется наиболее эффективной из всех существующих. Главное в этой методике:

- Заложить основы владения иностранным языком именно как средством общения.
- Сломать утвердившиеся стереотипы чрезмерной трудности изучения иностранных языков.
- Приучить обучающихся рассматривать иностранный язык не как объект постоянного изучения, а как удобный и необходимый современному человеку инструмент практического общения. (6, стр 67)

Различают две фазы развития коммуникативной методики:

- 1)Функционально-прагматическую.
- 2) Культурологическую.

Функционально-прагматическая развивалась в 70-80-е гг. и была основана на интеграции данных прагмалингвистики и педагогики. В целях оптимального обучения описывались и систематизировались речевые интонации, речевые образцы, ситуации и речевое поведение партнеров.

Культурологическая развивалась со второй половины 80-х гг. и уделяла большое внимание сравнению культур разных стран, изучению речевых и страноведческих феноменов, развитию интеллектуальной компетенции обучаемых, пониманию и осмыслению изучаемого материала. Коммуникативный метод основан на том, что процесс обучения является моделью процесса коммуникации. Точнее говоря, коммуникативный метод основан на том, что процесс обучения является моделью процесса коммуникации. И как любая модель процесс обучения в каких-то аспектах упрощен по сравнению с реальным процессом коммуникации, но по основным параметрам он ему адекватен. Это такие параметры процесса общения как:

- Деятельностный характер речевого поведения общающихся:
 - а) преподавателя как участника процесса общения и обучения;
 - б) студента как субъекта общения и обучения;
- Предметность процесса коммуникации;
- Ситуации общения, моделирующиеся как наиболее типичные варианты взаимоотношений в реальных условиях общения;
- Речевые средства, обеспечивающие процесс общения и обучения в данных ситуациях.

Однако процесс обучения как модель не может ограничиться наличием только подобных процессу коммуникации параметров, поскольку обучение это специфическая область. И поэтому, помимо вышеперечисленных, при обучении иноязычному говорению необходимо помнить и о специфических параметрах, это:

1. Наличие и использование приемов обучения, соотносимых с характером коммуникации и поставленной целью;
2. Специальная целенаправленная организация всего процесса обучения.

Очевидно, что процесс обучения, обладающий указанными характеристиками, существенно отличается от традиционного метода. Из 4-х «китов», на которых держится любой языковой тренинг (чтение, письмо, говорение и аудирование) повышенное влияние в этой методике особенно уделяется последним двум. Здесь нет особенно сложных синтаксических конструкций или серьезной лексики. Этот метод призван, в первую очередь, снять страх перед общением. Ведь целью обучения в любом среднем образовательном учреждении следует считать не язык и не речь как способ формирования и формулирования мысли и даже не просто речевую деятельность – говорение, чтение, аудирование или письмо, а указанные виды речевой деятельности как средства общения, то есть – коммуникации.

Коммуникативно-когнитивный личностно-ориентированный подход является ведущим в современной методике. Реализация обозначенного подхода - это путь к достижению генеральной цели языкового образования, формирования поликультурной многоязычной личности, способной к межкультурному общению.

Понимание природы языка как семиотической, знаковой системы, использующейся в общении, означает необходимость овладения формальной стороной языка, то есть фонетикой, лексикой, грамматикой в целях общения и в ходе общения.

На уроке русского языка как иностранного должны реализовываться основные принципы **коммуникативного** подхода: коммуникативность, ситуативность, функциональность, соизучение языка и культуры, аутентичность, диалог культур.

Принцип коммуникативности реализуется на практике, если деятельность студентов на занятии имеет ясную цель; если внимание направлено не на форму и средства деятельности, а на содержание; если она проводится не с изолированными высказываниями, а в контексте, на основе целого текста. Поэтому упражнения должны ориентировать студентов на достижение коммуникативной цели, должны иметь адресный характер, т.е. обращены к собеседнику.

Обучение при этом носит диалогичный характер, то есть представляет собой общение педагога и студентов и общение студентов между собой. Принцип коммуникативности неизбежно предполагает обучение общению как деятельности (говорению, восприятию и пониманию речи на слух, чтению и письму).

С позиций коммуникативности определяется и принцип ситуативности. Подлинное общение всегда проходит в ситуации, определяемой рядом экстралингвистических факторов: местом и временем протекания общения, наличием коммуникативных партнеров, имеющих свои коммуникативные намерения и ряд характерных особенностей - возраст, уровень речевого и общего развития, род занятий, социальный статус, интересы, определяющие предмет общения. Совокупность перечисленных условий порождает коммуникативную / речевую ситуацию, которая условно может быть представлена следующим образом: кто, кому, с какой целью, где, когда, как и о чем говорит.

Так как общение имеет место лишь при наличии коммуникативной ситуации, упражнения должны моделировать устноречевое общение в аудитории с помощью обозначенных параметров.

Принцип функциональности учитывается при организации обучения языковым единицам. При организации коммуникативного обучения грамматические структуры и лексические единицы выступают в качестве речевых единиц, так как, во-первых, имеют значение, которое раскрывается в деятельности; а во-вторых, - речевую функцию, т.е. используются в говорении для запроса информации, подтверждения или отрицания, выражения просьбы, удивления, сомнения, совета, одобрения, осуждения, порицания, похвалы и т.п. Функция не отрывается от языковой стороны, а является ведущей; именно на функцию направлено, в основном, сознание студента, форма же усваивается произвольно.

Чтобы обеспечить функциональность обучения, в установках используются все те речевые задачи, которые используются в общении, например, информировать, сообщить, объяснить, охарактеризовать, рекомендовать, возразить, опровергнуть, расспросить и т.п..

В связи с коммуникативностью обучения принцип аутентичности приобрел особую важность и имеет широкую сферу действия. Он относится к отбору и использованию языкового и речевого материала, наглядности, ситуаций общения. Обучение русскому языку должно осуществляться в соответствии с тем, как происходит его усвоение в естественной языковой среде, по крайней мере, обеспечивая в аудитории коммуникативный опыт, который максимально уподоблен общению в естественной языковой среде. На занятии должны быть использованы тексты, аутентичные с точки зрения представленности в них культуры страны изучаемого языка и культуры речевого общения, а также тексты, представляющие родную культуру и побуждающие студентов к сравнению и сопоставлению.

Коммуникативный подход предполагает также соизучение языка и культуры, так как язык и культура неразделимы.

Принцип диалога культур также присущ современному процессу языкового образования. Главная цель языкового образования - формирование поликультурной многоязычной личности - означает формирование культурной, толерантной личности, понимающей иную культуру и признающую ее право на жизнь, а также знающую нормы и правила речевого и неречевого поведения в ином языковом сообществе. Однако, нельзя быть свободным от своей собственной культуры при изучении иностранного языка, поэтому необходимо организовать процесс овладения иноязычной культурой с учетом взаимодействия родной и иноязычной культур в различных типах ситуаций, создаваемых при обучении иноязычному общению.

Безусловно, изучение языка - когнитивный процесс, что предполагает знание и учет закономерностей познавательного процесса при овладении иностранным языком и особенностей умственной деятельности студентов.

Когнитивный подход в обучении означает учет как универсальных процессов познания, так и индивидуальных свойств, характеризующих познавательную манеру каждого индивида.

На практике это означает:

- 1) обеспечение прохождения студентом естественных стадий познавательного процесса, что выражается в соблюдении методики обучения фонетической, лексической, грамматической сторонам речи и видам речевой деятельности;
- 2) упражнения должны быть направлены на тренировку студентов в использовании стратегий, оптимальных для решаемой задачи, а также на предоставление студентам возможности извлечения максимума из уже имеющихся знаний и умений. Упражнения должны включать вопросы и задания на развитие памяти, внимания, логики, мышления, задания проблемного и творческого характера, активизирующих умственную и эмоциональную деятельность студентов.

На занятии должны учитываться требования к процессу обучения **личностно-ориентированного подхода**:

Ориентация содержания материалов на студентов, их интересы и удовлетворение их потребностей. На практике это должно реализовываться отбором коммуникативных задач, реализуемых в общении студентов, и подбором разножанровых текстов.

Организация процесса обучения таким образом, чтобы изучение учебного материала происходило путем актуализации и обогащения субъектного опыта студентов. Многие упражнения должны быть направлены на развитие личности студентов и на актуализацию знаний студентов о родной и иноязычной культуре.

Изменение отношений "Преподаватель-студент", создание атмосферы сотрудничества и доверия.

Языковая подготовка в принципе заканчивается практически до того, как студенты начинают получать профессиональные знания по своей специальности.

Обучение русскому языку как иностранному студентов - экономистов ставит преподавателя перед необходимостью поиска путей, обеспечивающих переход от общеязыковой подготовки к изучению языка специальности. Важно заинтересовать студентов в изучении русского языка и преподнести его как профессионально значимый учебный предмет.

Весь курс обучения целесообразно делить на уровни.

Первый уровень - базовый, он предполагает овладение основами грамматики и лексическим материалом для участия в беседе на повседневные темы. На этом уровне происходит подготовка к работе с литературой по специальности.

Второй (деловой русский язык) - практическое владение иностранным языком в профессиональных ситуациях. Это подразумевает и знание специальной лексики и умение построить высказывание на иностранном языке в рамках своей

специальности, в рамках делового общения.

Студенты технического вуза понимают, насколько владение иностранным языком может расширить их возможности в последующем трудоустройстве. Студентами все более осознается понимание необходимости лингвистического образования, имеющего практическую направленность и востребованность на современном рынке труда.

Целостное погружение студентов в профессионально ориентированную деятельность и формирование устойчивой мотивации к изучению иностранного языка осуществляется через связь всего процесса обучения с условиями и содержанием будущей информационной деятельности специалиста. Весь процесс обучения иностранному языку максимально приближается к реальной профессиональной деятельности специалиста при использовании иностранного языка как средства его информационной деятельности, профессионального общения.

Один из основных путей реализации принципа профессиональной направленности при обучении иностранному языку - это знания о технологиях, правилах чтения и перевода текстов по специальности. Прежде чем студент приступит к переводу текста, он знакомится с материалом обучающего характера, ориентирующим его на изучение основ своей специальности. Обычно это тексты небольшие по размеру, с последовательным содержанием. Затем студенты начинают переводить статьи из журналов по своей специальности, статьи из справочной литературы.

Тексты сопровождаются опорой на логику предметно-понятийной сферы специализации студента. Важно сформировать у студентов первичные навыки перевода текстов по специальности. Это включает снятие грамматических и лексических трудностей с целью устранения языкового барьера, детальный анализ грамматических, лексических и стилистических ошибок, возникающих при переводе текстов, обсуждение и выбор адекватного варианта перевода. Перед чтением текстов необходимо снять следующие трудности: узнавание частей речи, членов предложения, операций, связанных с поиском в словаре. Очень важно научить студентов правилам работы с англо-русским словарем общего назначения и технике работы со словарями по экономике и бизнесу.

При работе с экономическими текстами можно использовать технологии изучающего чтения: медленное чтение про себя без ограничения времени и перечитывание в целях решения каких-то новых задач, перевод всего текста или его фрагментов, самостоятельное чтение со словарем. При профессионально ориентированном изучении иностранного языка следует использовать в работе поисковое чтение и выполнять следующие задания: определить проблему текста, найти ответ на профессионально значимый вопрос, просмотреть аннотацию и определить, соответствует ли она содержанию текста.

При ознакомительном чтении осуществляется проверка понимания основной информации без перевода на русский язык. Выполняются следующие задания: составить план текста, выбрать правильный ответ на вопрос из предложенных вариантов, передать содержание текста, составить аннотацию, найти основную мысль в начале, середине и конце текста.

Иностранный язык является средством обмена информацией при устном и письменном общении и тематические аутентичные тексты, информация, содержащаяся в рекламных проспектах, учебные пособия по основам экономических знаний должны содержать ту экономическую информацию, с помощью которой реализуется цель обучения иностранному языку студентов экономических специальностей.

Аутентичные тексты, с помощью которых студенты знакомятся с экономической жизнью других стран, представляют особую ценность.

Экономическая направленность обучения иностранному языку способствует формированию экономического кругозора и экономической культуры студентов, пониманию сущности современных экономических явлений, умению находить наиболее экономичные и безошибочные решения в ситуациях, связанных с практической деятельностью; способствует развитию речемыслительной деятельности и экономического стиля мышления, опирающегося на умения оперировать экономическими понятиями и суждениями, использовать для решения жизненно важных экономических задач анализ, сравнение, синтез и обобщение; способствует развитию речетворческой деятельности и формированию навыков исследовательской работы; способствует подготовке к будущей профессиональной деятельности, связанной со сферой экономики и финансов. В профессионально ориентированном обучении иностранному языку очень эффективным является интерактивное обучение, способствующее активному взаимодействию всех участников образовательного процесса.

При интерактивном обучении основное внимание уделяется самому процессу коммуникации и учебной ситуации в аудитории.

Наиболее эффективные методы интерактивного обучения, используемые в профессионально ориентированном изучении иностранного языка:

- дискуссионные (диалог, «мозговая атака», «круглый стол», эвристическая беседа);
- игровые (деловая игра, ролевая игра, проектная игра, имитационная игра, организационно-деятельностная игра);
- тренинговые (коммуникативный тренинг, тренинг сензитивности);
- научно-практическая конференция.

В процессе работы происходит постоянная смена режимов деятельности (игровой, дискуссионной, информационно-поисковой, имитационной); позиций участников взаимодействия (слушающий-говорящий, спрашивающий-отвечающий, ведущий-ведомый, активный-пассивный).

Интерактивное обучение побуждает к совместной поисковой деятельности студентов и преподавателя, все участники получают новый опыт взаимодействия и общения.

Экономическая направленность обучения русскому языку стимулирует социокультурную компетенцию студентов, информируя их об особенностях финансовой системы стран изучаемого языка, о новинках экономической науки, о развитии предпринимательства, готовит будущих специалистов экономического диалогу с зарубежными партнерами.

Необходимо обеспечить наиболее полную систему реализации междисциплинарных связей и преемственности на всех этапах обучения студентов иностранному языку. Это реализуется через направленность процесса обучения на сферу будущих профессиональных интересов студентов. При этом не предполагается расширение учебного материала, а сокращается объем информации за счет актуализации уже имеющихся у студентов знаний, умений и навыков в области специальных предметов. Обучение русскому языку строится по определенной модели, обеспечивая последовательное накопление иноязычных знаний, умений и навыков. Содержание каждого последующего этапа соотносится с предыдущим, дополняя и углубляя его.

Эффективность обучения русскому языку студентов экономических специальностей достигается с помощью применения различных форм и способов проблемного обучения, введением системной организации индивидуально-дифференцированного обучения.

Необходимо развивать умения и навыки самостоятельной работы, направленные на поиск и переработку профессионально ориентированных учебных текстов, журнальных статей. Цель самостоятельной работы - научить студентов учиться и таким образом содействовать развитию творческих способностей студентов и повышению качества образования. Коммуникативный подход в обучении иностранному языку способствует применению в учебном процессе групповых форм, включающих учебные игры, которые можно разделить на языковые (аспектные), речевые и обучающие общению.

Использование коммуникативного подхода создает благоприятный психологический климат на занятии, повышает мотивацию студентов, активно участвующих в деловых и ролевых играх. В процессе усвоения учебного материала на практических занятиях, при самостоятельной работе, при участии в научно-практических конференциях у студентов формируются коммуникативные умения, что является очень важным в профессиональной сфере.

Применение различных форм, приемов и методов обучения, профессиональная направленность содержания курса русского языка способствует качественной подготовке будущих специалистов экономического профиля, становлению его личности, а также содействует повышению эффективности обучения иностранному языку студентов экономических специальностей.

Коммуникация - неотъемлемая часть учебного процесса. В процессе обучения необходимо максимально использовать коммуникативные задания. Содержание лингвистической подготовки строится не на изучении готовых текстов, а в процессе обсуждения актуальных жизненных проблем. У студентов появляется возможность рассказать о своих собственных делах, текущих событиях. Они учатся выражать свое отношение к происходящему, обосновывать и отстаивать свое мнение не по подготовленному сценарию, а спонтанно. Обучение становится процессом естественного общения между преподавателем и студентами. (см.4).

На начальном этапе обучения общению можно использовать следующие задания:

- «Разыграйте диалог между покупателем и продавцом» (одежды, продуктов и т.д.)
- «Купите дом или квартиру»
- «Забронируйте номер в гостинице по телефону»
- «Разыграйте диалог в поликлинике».

Студенты должны суметь вообразить себя в определенной роли и участвовать в ролевой игре. Работа над текстом не предполагает простого пересказа, а включает способность выразить свое отношение к прочитанному или услышанному.

Можно предложить студентам изучить новый материал. После усвоения текстового материала, прослушивания аудиоматериала или просмотра видеосюжетов обучающимся предлагается проанализировать содержащиеся в них факты. На следующем этапе студенты должны уже уметь формулировать проблемы и обсуждать их в ходе учебного диалогического общения.

Необходимо отметить, что коммуникативная методика помогает обогатить не только речевую практику, но и практику в аудировании русскоязычной речи. Разумеется, на первых этапах коммуникативного подхода у студентов возможны ошибки, психологический барьер. И здесь роль преподавателя, его поддержка велика.

В рамках коммуникативного подхода поведение преподавателя и студентов должны быть максимально приближены к реальной ситуации общения. Ключевую позицию в процессе обучения русскому языку занимают студенты, которые становятся не пассивными исполнителями воли педагога, а активными участниками учебного процесса. Чаще всего скованность студентов на занятии объясняется их страхом сказать неправильно. Коммуникативная методика стимулирует говорение, не боясь говорить. Созданию благоприятной атмосферы в аудитории способствует поощрение и похвала студентов, что повышает эффективность преподавания. Известно, что человек в любой жизненной ситуации стремится действовать так, чтобы получить некую похвалу или одобрение. Поддерживая студента, преподаватель помогает ему сформировать мотивацию к изучению иностранных языков.

Преподавателю необходимо помнить, что в первую очередь он обычный человек, а затем учитель. Ему нужно использовать мимику, жесты, реагируя на студентов без притворства. Вместо раздражения неудачами студентов, он должен позволить им использовать нужное количество времени, чтобы выполнить задание на должном уровне. Объяснения и комментарии преподавателя должны быть изложены четко и логически и быть понятными, тогда они легко запомнятся студентами

Несмотря на то, что учебный процесс становится менее предсказуемым, он требует более тщательной подготовки, разработки новых аутентичных материалов. К ним относятся видеофильмы, телевидение, реклама, объявления, инструкции и все то, что может встретиться нам в повседневной жизни.

Таким образом, можно сформулировать основные принципы коммуникативного подхода в обучении:

1. Речевая направленность не только как цель, но и средство;
2. Индивидуализация обучения как учет всех свойств студента: его способностей и личных свойств. (Этот принцип является главным реальным средством создания мотивации и активности);
3. Функциональность, т.е. отбор лексики из тех сфер коммуникации, к участию в которых мы готовим обучающихся;
4. Ситуативность, т.е. соотносимость высказывания с системой взаимоотношений собеседников;
5. Принцип новизны, что обеспечивает гибкость речевых навыков и динамичное развитие речевого умения.

Как известно, цель любого преподавателя иностранного языка – это обучение студентов общению на новом для них языке. В процессе достижения этой цели на основе коммуникативной методики реализуются воспитательные, развивающие и общеобразовательные функции иностранного языка как предмета. Коммуникативная направленность проявляется в постановке целей, отборе содержания, в выборе приемов обучения и в организации речевой деятельности обучающихся. Так, отбор тематики общения и языкового материала осуществляется исходя из его коммуникативной ценности, воспитательной значимости, соответствия жизненному опыту и интересам студентов.

Коммуникативное задание должно предлагать обучающимся проблему или вопрос для обсуждения, причем студенты не просто делятся информацией, но и оценивают ее. Важно, чтобы такое задание делало возможным гибкое использование всех знаний и умений обучающихся.

Задания для обучения устной речи, чтению и письму должны формулироваться так, чтобы в их выполнении был коммуникативный смысл. А значит, необходимо моделировать условия реального общения, чтобы максимально создать на уроке атмосферу взаимодействия, что способствует подлинно коммуникативной обстановке, поскольку общение – это процесс, который требует наличия партнера. Так, если в начальном обучении более динамично происходит формирование умений и навыков устной речи, то на более старших курсах постепенно соотношение устных и письменных видов речи приходит в равновесие. Чтение начинает

становиться источником информации для устно-речевого общения и способом обогащения языковых средств обучающихся. Письменная речь также становится подлинно коммуникативным умением: студенты заполняют таблицы, составляют логико-синтаксические схемы, высказывания, пишут эссе, письма, рассказы.

Заключение

На основании вышеизложенного можно сделать вывод о том, что коммуникативная методика является возможностью сбалансированного обучения устным (говорение и понимание на слух) и письменным (чтение и письмо) формам общения. В том числе разным формам устно-речевого общения (монологическая, диалогическая и полилогическая речь), а также разным стратегиям чтения (с пониманием основного содержания, с полным пониманием прочитанного, с извлечением нужной или интересующей информации). Но особая роль на уроке, конечно же, отведена преподавателю, и его умению тонко чувствовать: каким должен быть деловой язык в зависимости от характера учебного материала. Например, объяснение нового грамматического материала на начальном этапе осуществляется обычно на родном языке, а управление игровыми формами и методами учебной работы – на иностранном. Поэтому каждый педагог сам выбирает метод обучения на уроке, какой, по его мнению, является наиболее эффективным.

Итак, современный подход к коммуникативной методике преподавания иностранных языков существенно отличается от традиционных методик. Основной целью обучения является коммуникация. При этом необходимо учитывать возрастные и психологические особенности студентов, их информационный запас, наличие исходной языковой базы. Реализация коммуникативной методики требует подготовки нового поколения преподавателей иностранных языков, профессиональные компетенции которых удовлетворяли бы требованиям современного общества.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННОЙ ЛИТЕРАТУРЫ

1. Барамова Н.В. Коммуникативно-интерактивный подход как способ повышения овладения иностранным языком// Материалы XXXI Всероссийской научно-методической конференции преподавателей и аспирантов. – Вып 18. – с. 3-6.
2. Денисова Л.Г., Мезенин С.М., Snowball English - М., 2000, «Просвещение».
3. Зимняя И.А. Психологические аспекты обучения говорению на иностранном языке. – М., 1989. – 222 с
4. Китайгородская Г.А. Методические основы интенсивного обучения иностранным языкам. – М. 1986.
5. Колкер Я.М. Практическая методика обучения иностранному языку - М., 2013
6. Пассов Е.И. Коммуникативный метод обучения иноязычному говорению. – М., 1985. – 208 с.
7. Пассов Е.И. Коммуникативный метод обучения иноязычному говорению. – М.: Просвещение, 1991. – 223 с.
8. Селевко Г.К. Современные образовательные технологии. Учебное пособие. – М.: Народное образование. 1998.

УЧЕТ КАК ИНСТРУМЕНТ СТРАТЕГИЧЕСКОГО УПРАВЛЕНИЯ ПРЕДПРИЯТИЕМ

Гаджиев Афис

Азербайджанский Государственный Экономический Университет

Как известно, некоторые функции бухгалтерского учета присущи как финансовому, так и управленческому учету. В условиях развития конкуренции существует большая потребность в организации и ведении управленческого учета на предприятиях. Ведь менеджеры должны не только оценивать, как управленческие решения повлияют на финансовое состояние предприятия в целом и соответствуют ли эти решения принятой стратегии предприятия, но и как результаты функционирования отдельных единиц бизнеса (центров ответственности) влияют на процесс претворения в жизнь самой стратегии. Центры ответственности являются объектами управленческого учета. В связи с этим анализ затрат необходимо рассматривать как процесс оценки финансового влияния альтернативных управленческих решений на внутреннюю эффективность предприятия. Помимо этого возрастает и значение использования опыта, накопленного при осуществлении планирования, анализа и контроля затратами в относительно стабильной среде бизнеса, в процессе достижения целей и реализации стратегии предприятия в условиях изменяющейся среды. Говоря о стратегическом управлении затратами, мы подразумеваем аналитическую систему для соотнесения существенной бухгалтерской информации с принятой стратегией предприятия. Информация о затратах используется при разработке стратегии предприятия, направляемой на формирование и претворение в жизнь устойчивого конкурентного преимущества. А современный бухгалтерский учет и является информационной системой, обслуживающей процесс принятия и реализации управленческих решений.

Бухгалтерский учет поставляет количественную информацию для процесса принятия и претворения в жизнь управленческих решений. Известно, что информационная связь финансового учета с управленческим учетом нормативно-правовыми документами не регулируется. Но в то же время информация управленческого учета должна быть согласованной и сопоставимой с информацией финансового учета. А для обеспечения такой сопоставимости необходимо уделять должное внимание процессу формирования учетной политики предприятия, разрабатываемой совместными усилиями главного бухгалтера и финансового директора. В противном случае задачи сбора и обработки учетной информации, используемой для принятия управленческих решений, должны быть возложены на специальную учетную службу, что в условиях обострения ценовой конкуренции не будет способствовать уменьшению (оптимизации) затрат.

В условиях рыночной экономики каждое предприятие для осуществления эффективной финансово-хозяйственной деятельности должно иметь стратегически ориентированную систему учета. Учетная информация, обеспечивающая процесс стратегического управления предприятием, используется на трех этапах: 1) стратегическое планирование; 2) стратегическая организация; 3) стратегический контроль. На этапе стратегического планирования проводится финансовый анализ на основе информации бухгалтерской (финансовой) отчетности. Стратегическая организация в процессе управления охватывает: 1) распространение информации о принятой стратегии на основе бухгалтерских (финансовых) отчетов в форме, понятной для всех внутренних пользователей; 2) разработку и осуществление тактических шагов для реализации стратегии с применением финансового анализа на основе прогнозной бухгалтерской отчетности. На этапе стратегического контроля находят свое применение сметы расходов и стратегические бюджеты. В связи с этим учетная информация будет поддерживать процесс разработки и претворения в жизнь

деловой стратегии предприятия. Что же касается инструментов бухгалтерского учета, то они будут удачно вписаны в сам процесс стратегического управления. Таким образом, переход от управленческого анализа затрат к стратегическому управлению затратами является основной задачей на ближайшее будущее, успешное решение которой обеспечит повышение роли и значения управленческого учета. Оценка самой системы учета при этом будет производиться по степени ее влияния на реализацию выбранной стратегии.

В процессе стратегического планирования устанавливаются миссия и цели функционирования предприятия, анализируются его стратегические позиции, проводится исследование факторов как внешней, так и внутренней среды, которые могут привести к достижению, удержанию, развитию и капитализации конкурентных преимуществ. Таким образом, именно на этой стадии и определяются стратегии предприятия. При этом сбор данных о финансовой составляющей стратегического потенциала и оценка стратегических альтернатив осуществляется посредством финансового анализа, основой которого выступает бухгалтерская информация. Успешными считаются стратегии, которые являются финансово обоснованными или которые приведут к адекватной финансовой отдаче. На этой стадии в процессе анализа внутренней среды предприятия проводится стратегический анализ издержек. Основное внимание при этом будет концентрироваться на процедурах, обеспечивающих сопоставление издержек компании и ее конкурентов.

В этом случае объектом анализа будет выступать целая стоимостная цепочка, определяющая как деятельность и функции, так и процессы по разработке, производству, маркетингу, доставке и поддержке конкретной продукции или услуги. Как известно, издержки в бухгалтерском учете традиционно подсчитываются на основе широкого спектра затрат. Определение «издержек» в данном контексте предусматривает их соотнесение с конкретными видами осуществляемой деятельности. В связи с этим необходимо преобразовать данные бухгалтерского учета об издержках компании в затраты на осуществление операций, выполняемых в стоимостной цепочке предприятия, его поставщиков и покупателей. Эффективное управление стоимостной цепочкой предприятия будет способствовать созданию и реализации конкурентных преимуществ, определение которых осуществляется в процессе стратегического позиционирования. Стратегическое позиционирование предусматривает выбор и претворение в жизнь той или иной конкурентной стратегии: 1) стратегия лидерства по издержкам в целях привлечения большого количества покупателей (потребителей) предполагает уменьшение суммы полных издержек производства товара или услуги; 2) стратегия дифференциации предусматривает как приращение товару или услуге специфических черт, особо отличающих их от товаров или услуг фирм-конкурентов, так и увеличение их ценности для покупателей (потребителей); 3) сфокусированная стратегия низких издержек ориентирована на более узкий сегмент покупателей (потребителей), где предприятие будет опережать своих конкурентов за счет более низких издержек производства; 4) сфокусированная стратегия дифференциации предполагает обеспечение представителей выбранного сегмента продуктами (услугами), наиболее полно отвечающими их требованиям; 5) стратегия оптимальных издержек дает возможность покупателям (потребителям) получить за счет своих денежных средств большую ценность за счет сочетания низких издержек и широкой дифференциации продукции.

Принятие того или иного стратегического решения будет требовать различных подходов к общей системе учета, от которой и будет зависеть достижение поставленных целей и реализация принятой стратегии.

Предприятие становится конкурентоспособным при условии, если его издержки примерно соответствуют издержкам предприятий-конкурентов. Но некоторая разница в издержках может наблюдаться, если есть существенная дифференциация товаров конкурентов. Позиции фирм с большими издержками больше уязвимы в случаях, если их издержки выше по сравнению с издержками непосредственных конкурентов. В связи с этим и возрастает значение управления затратами при претворении в жизнь любой из вышеотмеченных конкурентных стратегий. Предприятия как со стратегией лидерства по издержкам, так и со сфокусированной стратегией низких издержек добиваются успеха за счет уменьшения суммы затрат по всей стоимостной цепочке. Именно эти стратегии и являются весьма успешными в условиях ценовой конкуренции. Предприятия со стратегией дифференциации и сфокусированной стратегией дифференциации добиваются конкурентного преимущества путем удовлетворения покупателей (потребителей) большей ценностью в виде нового качества. А это связано с повышенными издержками и неизбежным увеличением цены товара (услуги). При претворении в жизнь стратегии оптимальных издержек предприятия имеют возможность получить конкурентные преимущества, непосредственно основанные на дифференциации и низких издержках.

На следующей стадии проводится анализ затратообразующих факторов. В процессе анализа вначале определяется влияние таких факторов, как цена на сырье и вспомогательные материалы, энергоресурсы, расходы на заработную плату рабочей персонала и других. Далее рассчитывается степень воздействия следующих факторов: 1) структурных, определяемых самой природой бизнеса, к которым можно отнести опыт, диапазон и масштаб; 2) функциональных, связанных с деятельностью внутри самого предприятия, например, технология, дизайн и качество.

На стадии стратегической организации все ресурсы, внутрифирменные связи, цели, задачи и области ответственности работников приводятся в полное соответствие с принятой стратегией. Наряду с этим на данной стадии осуществляются соответствующие организационные изменения и разрабатывается политика каждого структурного подразделения предприятия. Что же касается финансовых структур, то они будут строиться в соответствии с выбранными организационными структурами. А сформированная учетная политика должна будет обеспечивать максимальную реализацию принятой стратегии.

На стадии стратегической организации переходят от стратегического планирования к оперативному и тактическому, ведь принятая стратегия детализируется до бизнес-планов и бюджетов. Изменение конкурентной стратегии сопровождается изменениями как приемов и методов учетной работы, так и управления внутренними процессами. Традиционный подход, основанный на стандартизированных процедурах учета, заменен более гибкими системами учета, ориентированными на реализацию принятой стратегии.

Постоянное управление затратами является залогом успешной реализации стратегии лидерства по издержкам и стратегии сфокусированных низких издержек. А это в свою очередь требует создания на предприятиях системы плановых затрат со строго допустимыми резервами на расходы, введения системы гибких бюджетов для управления затратами производства и разработки системы контроля за состоянием их выполнения.

Калькуляция нормативных затрат является одним из основных инструментов управления затратами предприятия, функционирующего в соответствии со стратегией низких издержек.

В условиях реализации стратегии дифференциации предприятия ориентируют свою систему учета на обеспечение создания покупательской ценности с более разумными издержками. Повышение качественных характеристик продукта, как правило, сопровождается дополнительными инвестициями, как в разработку, так и в производство. Именно поэтому возрастает

необходимость определения приоритетных направлений повышения качества и оценки границ экономических выгод предприятия. В условиях реализации стратегии дифференциации предприятия в целях покрытия дополнительных издержек на дифференциацию устанавливают повышенные цены, а потому появляется объективность необходимости в калькулировании по простым издержкам. Успешное претворение в жизнь стратегии оптимальных издержек же связано с организацией одновременного индивидуального управления снижением затрат и повышением качественных характеристик товара.

Таким образом, в целях повышения эффективности системы управления затратами необходимо обеспечить ее ориентированность на реализуемую стратегию и построение общей системы учета на альтернативных возможностях.

В процессе выполнения планов осуществляется контроль и анализ полученных результатов и эффекта, корректировка и уточнение цели, плановых показателей и организационного обеспечения. При этом мониторинг показателей хозяйственной деятельности как предприятия в целом, так и его структурных подразделений проводится на данных и в первую очередь бухгалтерского учета.

Что же касается системы контроля, то она должна ориентироваться на претворяемую стратегию. Предприятиям со стратегией дифференциации выгоднее использовать систему контроля, основанную на субъективных факторах (например, оценка качества взаимодействия менеджеров с покупателями (заказчиками)), а предприятиям с низкими издержками – систему контроля, основанную на оценке результатов деятельности менеджеров или суммы полученной прибыли.

Обобщая вышесказанное, приходим к выводу, что в условиях рыночной экономики руководству предприятия необходимо изменить традиционный подход к системе учета и обеспечить ее максимальное соответствие принятой стратегии. Лишь в этом случае она принесет предприятию максимальную пользу и обеспечит успех в конкурентной борьбе.

ЛИТЕРАТУРЫ

1. Закон Азербайджанской Республики «О бухгалтерском учете», Баку, 2004-ый год.
2. Национальные Стандарты Бухгалтерского Учета для Коммерческих организаций (учебно-методическое пособие для бакалавров и магистров, обучающихся по специальности ИИ – 05.04.02 «Бухгалтерский учет и аудит»), Баку, 2012-ый год, 87 с.
3. Каверина О.Д. Управленческий учет: теория и практика: Учебник /О.Д.Каверина. - Люберцы: Юрайт, 2016. - 488 с.
4. Керимов В.Э Бухгалтерский управленческий учет: практикум для бакалавров / В.Э Керимов. - М.: Дашков и К, 2016. - 96 с.
5. Николаева О.Е. Стратегический управленческий учет. / О.Е. Николаева. - М.: ЛКИ, 2008. - 304 с.

МЕТОДИКА ОБУЧЕНИЯ ЛЕКСИКЕ РУССКОГО ЯЗЫКА СТУДЕНТОВ-ИНОСТРАНЦЕВ

Мамедова Лала, Гасанова Ирада Чингиз

Азербайджанский Государственный Экономический Университет

Словарная работа в национальной аудитории в связи с практической ее направленностью имеет свою специфику. Так как цель обучения русскому языку как иностранному - прежде всего научить обучаемых практическому владению устной и письменной речью, нет надобности обучать всей русской лексике. Исходя из этого, при обучении лексике целесообразно уделять внимание тем вопросам, которые связанные с практическим овладением русской речью, с трудностями при усвоении русской лексики.

Естественно, при такой цели и своеобразных условиях изучения русского языка в национальной аудитории необходимо ограничение словаря, научный отбор минимума слов для учебных целей. В литературе по проблемам обучения лексике русского языка нерусских обучаемых наметился круг вопросов, которые в силу специфики русского и родного языков обучаемых требуют к себе серьезного внимания. В первую очередь к ним относится семантическая структура слова. Очень важной проблемой является лексическая сочетаемость. Синонимы и антонимы входят составной частью в обе названные проблемы.

Современная методика преподавания русского языка в национальной аудитории признает, что трудности усвоения слов, с одной стороны, связаны с особенностями лексической системы самого русского языка, а с другой – со спецификой лексики родного языка обучаемых. Рассмотрим эти вопросы с точки зрения специфики изучаемого русского языка. Так как слова в языке существуют не изолированно, а в связи с другими, необходимым условием овладения лексикой русского языка обучаемыми национальной аудитории является изучение ее в определенной системе, во взаимосвязи, в сопоставлении, что облегчает процесс усвоения материала.

В процессе обучения большое место должно быть отведено семантике слов, так как с ней связано правильное понимание слова и употребление его в речи. Подавляющее большинство слов русского языка многозначно. Многозначные слова, представляющие собой сложную систему лексических значений, вызывают особые трудности у обучаемых национальной аудитории.

Прежде всего обучаемому должно стать известно слово в прямом значении, а слова в переносном, производном значении, как правило, вводятся в речь обучаемого позднее. Так как в многозначном слове наблюдается определенная связь между значениями, то при знакомстве обучаемых с новым значением необходимо раскрыть его, показать его связь с ранее изученными значениями слова.

Работа по обогащению словаря обучаемых преследует задачу введения и закрепления в речи не только новых слов, но и новых значений уже знакомых лексем. Однако нужно учитывать и то, что не все значения каждого слова должны быть введены в активный словарь обучаемых.

При работе над многозначной лексикой обучаемые должны усвоить, что разграничению значений слова способствует контекст, лексическое окружение слова, ситуация. В контексте многозначное слово всегда выступает в одном из своих значений. Обучаемые практически должны быть знакомы с тем, что обычно каждое значение слова характеризуется своеобразным лексическим окружением. В прямом значении слова сочетаются с одним кругом лексики, в переносном – совершенно с другим. Например, глагол дать в прямом значении «вручить» образует словосочетания с такими конкретными существительными, как книга, журнал,

ключ, карандаш, рубль, шапка, портфель, одеяло и т.д.; выступая в значении «предоставить» или «предоставить возможность чего-нибудь», глагол дать образует словосочетания дать квартиру, дать комнату, дать слово, дать возможность; в сочетании с некоторыми существительными глагол дать выражает действие по значению данного существительного: дать задание (задать), дать звонок (позвонить), дать согласие (согласиться), дать приказ (приказать), дать совет (посоветовать) и т.д.

Разные лексические значения слова могут иметь свои грамматические особенности, т.е. различаться наличием или отсутствием у них тех или иных грамматических категорий. Например: некоторые переходные глаголы, получая новое значение, становятся непереходными: брать кого? что? - книгу, ручку, но брать хитростью, брать вправо; значение глагола зависит от слова, с которым глагол сочетается: дети играют весело (развлекаются), играть (во что?) в футбол, в волейбол (проводить время в каком-нибудь занятии, служащем для развлечения, отдыха, соревнования в чем-нибудь); играть (на чем?) на скрипке, играть роль (исполнять) и т.д.; различие может быть в образовании видовых форм глагола: бить стекло, посуду – разбить, часы бьют – пробьют, бить из орудий – форма совершенного вида отсутствует и т.д.

Разные значения полисемантического слова в русском языке могут иметь свои синонимы и антонимы. Например, прилагательное большой в зависимости от значений образует следующие синонимические ряды: большой дом – огромный дом, большой мастер – знаменитый мастер и т.д. Разные значения многозначного глагола снимать имеют свои антонимы: снимать квартиру со стены – вешать картину на стену, снимать шапку с головы – надевать шапку на голову и т.д.

Проводя работу с многозначными словами, следует учитывать, что переносные значения слов могут приобретать новые стилистические оттенки по сравнению со стилистически нейтральным прямым, номинативным, значением. Слово в переносном значении может становиться стилистически окрашенным и входить в состав книжных или разговорных средств литературного языка. Так, существительное брат, обозначая сына в отношении к другим детям одних родителей, является нейтральным; в значении «фамильярное или дружеское обращение к мужчине» - разговорным; а в значении «товарищ, единомышленник» (братья по классу, по оружию) принадлежит к высокому стилю.

В процессе работы над словом обучаемым необходимо показать все эти свойства, так как они помогут наглядно раскрыть многозначность слова, отличить одно значение от другого.

При работе над семантикой слова необходимо учитывать различия в лексических значениях слов, их специфику. В настоящее время принято выделять три типа лексических значений русских слов: прямое, или номинативное, фразеологически связанное и синтаксически обусловленное. Большую часть лексического минимума, предназначенного для активного усвоения обучаемыми национальной аудитории, составляют слова, обладающие первым типом значений и частично вторым.

С указанными типами лексических значений связан весьма актуальный для национальных групп вопрос о лексической сочетаемости слов, так как для того, чтобы оформить свою мысль, недостаточно знать только семантику слова, надо уметь соединять слова согласно грамматическим закономерностям, а также их индивидуальным лексическим особенностям.

Связи слов в прямом, номинативном значении с другими словами определяются логико-понятийной стороной слова. Слова, обладающие прямым, номинативным значением, вступают в широкие связи с другими словами. Так, глагол читать в значении «воспринимать написанное, произнося вслух или воспроизводя про себя» может сочетаться со словами книга, журнал, газета, роман, письмо, по-русски и т.д.

Лексическая сочетаемость слов с прямым, номинативным, значением в русском языке во многих случаях будет совпадать с родным языком обучаемых.

Фразеологически связанные значения обычно вступают в связь с небольшим кругом лексики. Их способность сочетаться с другими словами ограничена не соотношениями явлений реальной действительности, а внутренними законами лексической системы русского языка. Так, глагол сидеть в фразеологически связанном значении «подходить к фигуре, облегать, охватывать» сочетается со словами одежда, костюм, платье, пальто, юбка, плохо и т.д.

Характерной особенностью обучения русской лексике является то, что далеко не все синтаксически обусловленные значения слов, особенно значения, являющиеся экспрессивными оценками отрицательного характера, должны войти в активный словарь обучаемых национальных групп.

В русском языке, как и в других языках, выделяются группы слов, объединенных синонимическими связями. Владение синонимикой разнообразит речь, делает ее более точной и выразительной. Слова-синонимы должны войти на разных этапах обучения и в речь обучаемых.

Учитывая, что обучаемые национальной аудитории овладевают определенным, ограниченным словарем, в него включаются далеко не все виды синонимов. В первую очередь, обучаемые усваивают основное, стилистически нейтральное слово синонимического ряда. Затем в речь обучаемых, как правило, вводятся синонимы различающиеся оттенками значений (большой-огромный). Стилистические синонимы изучаются обучаемыми на продвинутых этапах (взор-взгляд).

На различия в значении и употреблении синонимов должно обращать внимание на всех этапах обучения.

В процессе работы над синонимами обучаемые должны познакомиться и с тем, что в синонимический ряд могут включаться слова не только в своем прямом значении, но и в переносном. Многозначное слово способно входить, таким образом, в несколько синонимических рядов. Например, имя прилагательное свежий входит в следующие синонимические ряды: свежий, мягкий (хлеб); свежая, несоленая (рыба); свежий, прохладный (ветер) и т.д.

Обучаемые должны знать, что морфологический состав слов-синонимов может быть различным. Среди синонимов отмечаются как разнокоренные, так и однокоренные лексемы (ср.: хорошо-прекрасно-замечательно; вверх – кверху - наверх и т.д.).

Однако, знакомя обучаемых национальной аудитории с синонимами русского языка, следует предостеречь их от безразличного употребления слов-синонимов, от возможности полной их взаимозамены, ибо даже вполне точные в семантическом отношении

синонимы могут существенно отличаться друг от друга по сочетаемости и иметь, таким образом, особые, закрепленные за каждым из них сферы употребления. Так, синонимы темный и смуглый могут сочетаться с существительными лицо, кожа, однако прилагательное темный может вступать в сочетания и с другими словами, например костюм, пальто, волосы, с которыми прилагательное смуглый не употребляется.

В лексической системе современного русского языка слова могут находиться также в антонимических отношениях.

Проводя работу над антонимами в национальных группах, следует иметь в виду, что обычно свойством образования антонимов обладают слова с качественными значениями, слова, указывающие на пространственные и временные отношения, слова с количественным значением: много-мало, слова, обозначающие состояние: болезнь-здоровье, жара-холод.

Необходимо обратить внимание обучаемых на то, что в антонимические отношения могут вступать не только слова, но и значения многозначного слова, при этом каждое значение может иметь свой антоним. Например, прилагательное свежий: свежий хлеб – черствый хлеб, свежая рыба – соленая рыба. В отдельных своих значениях слово может и вовсе не иметь антонимов.

Усвоению антонимов, более глубокому их пониманию будет способствовать знакомство обучаемых с их структурой. В структурном отношении антонимы могут быть разнокоренными: быстро – медленно, но могут быть образованы и от одних и тех же корней: пришел -ушел. При работе над последними целесообразно показать, что противоположные значения однокоренных антонимов создаются противопоставлением не корней, а префиксов принести –унести, спокойный – беспокойный. Здесь важно обратить внимание на приставки, которые придают словам противоположное значение.

Следует иметь в виду также, что антонимы объединяют слова одной и той же части речи и принадлежат к одному и тому же стилю.

При работе над словом в национальной аудитории необходимым является учет специфики родного языка. Как известно, в разных языках семантическая структура слов имеет довольно большие расхождения. «...Каждый язык представляет собой как своеобразную, самобытную и неповторимую систему внешних различий, так и индивидуальную, самобытную и неповторимую систему значений».

Опыт обучения русскому языку обучаемых национальных групп показывает, что легче усваивается русская лексика, совпадающая в объеме значений с лексикой родного языка обучаемых, поэтому особое место на занятиях русского языка должно уделяться лексике, различающейся в объеме значений.

Преподаватель в своей работе над лексикой должен исходить из того, что расхождения в объеме значений слов в русском и родном языках бывают самыми различными. Однако с наибольшими затруднениями обучаемые встречаются в тех случаях, когда одно слово родного языка обучаемых соотносится с несколькими русскими словами. Между ними наблюдаются сложные взаимоотношения: многозначные слова русского и родного языков обучаемых могут совпадать в одном или нескольких значениях, многозначному слову могут соответствовать разные однозначные слова, могут перекрещиваться значения группы слов русского и родного языков и т.д.

Сочетаемость этих слов в русском и родном языке обучаемых часто не совпадает.

Лексика, общая в русском и родном языках обучаемых, не должна выпадать из поля зрения при обучении русскому языку, так как работа над ней не только устраняет ошибки в речи обучаемых, но и пополняет активный словарь значительным количеством слов.

Итак, при работе по обогащению словаря студентов-иностранцев важную роль играет учет своеобразия лексики русского языка, а также особенностей лексики родного языка по сравнению со словарным запасом русского языка.

РОЛЬ ЯЗЫКОВОЙ ПОЛИТИКИ В ФОРМИРОВАНИИ И РАЗВИТИИ В АЗЕРБАЙДЖАНСКОЙ МОДЕЛИ МУЛЬТИКУЛЬТУРАЛИЗМА

Казымова Роя

Московский Государственный Университет имени М.В.Ломоносова

Мультикультурализм является политикой, которая предполагает культурный плюрализм и способствует его развитию. Это связано с уважением прав всего населения любой страны независимо от этнических, расовых и религиозных различий людей. В мультикультуралистическом обществе все граждане страны имеют равные права в развитии своей культуры, языка, традиций, этнических и религиозных ценностей. В таком обществе открывают национальные школы, выпускаются газеты и журналы на национальном языке. Кроме того, принципы мультикультурализма широко поддерживаются не только политической элитой, но также другими представителями нации, не занимающими высоких должностей. Теоретической базой мультикультурализма является либерализм, особенно такие его ценности, как свобода, равенство и братство. Кроме того, мультикультуралистическое общество является либеральным обществом, при котором возможно победить не только социальную несправедливость, но также несправедливость, связанную с расизмом. Однако в отличие от либерализма, мультикультурализм занимается правами этнических и культурных групп, а не отдельных индивидуумов.

Мультикультурализм является политикой, очень близкой по своей сущности с политикой толерантности. Важнейшей чертой толерантного общества является параллельное существование различных культур. В толерантном обществе мультикультурализм способствует взаимному обогащению культур, и это связано с процессом проникновения одной культуры в другую в целях дальнейшего культурного объединения людей.

Испокон веков в Азербайджане, находящемся на стыке Запада и Востока, различных цивилизаций, формировались исторические традиции мультикультурализма и толерантности. В различные периоды истории наша страна становилась родиной для представителей разных народов, культур и конфессий. Завоевание Азербайджана Российской империей и проведение российским царизмом в регионе переселенческой политики положило начало новым процессам и изменениям в этнодемографической

структуре страны, привело к появлению и формированию новых этнических общин, историческая родина большинства из которых была далеко за пределами Кавказа.[1,стр.20-25]

С начала XIX века начинается переселение русского населения в Азербайджан. После завоевания Азербайджана Российской империей царизмом проводилось массовое переселение русских крестьян из различных губерний России и основание русских поселений в регионе. В 1830 г. царизмом было принято правительственное распоряжение о переселении раскольников и сектантов в Закавказье, среди которых были русские крестьяне - молокане, духоборы, субботники и др. С начала 30-х годов XIX в. началось их переселение на территорию Азербайджана в сельские местности. Одно из первых русских поселений в Азербайджане было основано в 1830 г. в Кызыл Кишлаке в Карабахской провинции. В 1830-1850-е годы на территории Северного Азербайджана возникли русские поселения молокан, духоборов и др.: Вель (1838 г.), Привольное (1839 г.), Николаевское и Пришиб (1840 г.), Славянка (1844 г.), Ивановка (1840-е годы) и т.д. Со второй половины XIX века царской администрацией также поощрялось переселение православных русских крестьян на территорию Азербайджана, проводимое вплоть до начала XX столетия. Также, во второй половине XIX - начале XX веков в связи с развитием нефтяной и других отраслей промышленности в города Азербайджана, главным образом в Баку переселялись русские, украинцы, белорусы. Среди них были специалисты различных отраслей, инженеры, предприниматели, служащие, педагоги, рабочие и т.д.

В хозяйственной деятельности русские крестьяне-переселенцы занимались различными отраслями сельского хозяйства, в основном земледелием, садоводством и огородничеством. Также в молоканских, духоборских поселениях было развито животноводство, молочное хозяйство, пчеловодство. В советский период одним из наиболее передовых хозяйств в русских поселениях Азербайджана стал колхоз им.Н.Никитина в селе Ивановка Исмаиллинского района, действующий и в настоящее время.

С годами между русскими переселенцами и азербайджанским населением происходил обмен опытом в хозяйственной сфере. Русские крестьяне перенимали у азербайджанцев местные сорта различных сельскохозяйственных культур и способы ухода за ними, использовали местные способы орошения и т.д. Азербайджанцы использовали некоторые сельскохозяйственные продукты, молочные изделия (творог, сметану), развитые в русских селах. Русские переселенцы сохраняли свои культурно-этнографические особенности, обычаи и традиции, которые сохраняются и в настоящее время их потомками, проживающими в Азербайджане.[2,стр.5-10]

Сегодня в независимой Азербайджанской Республике проживает русское население, сохраняющее национальные, духовные ценности, язык и культуру, действует Русская община, Центр русской культуры. В республике действует Бакинско-Азербайджанская епархия Русской Православной церкви, при которой проводят службу православные церкви и храмы в Баку, Гяндже, Сумгаите, Хачмазе. Самый крупный из них - Кафедральный Собор Святых Жен Мироносиц г. Баку был построен в 1909 году, а в 2003 году после ремонтно-восстановительных работ состоялось открытие обновленного здания этого православного храма, на котором принял участие Общенациональный лидер Гейдар Алиев. Президент Азербайджанской Республики Ильхам Алиев и Первая леди Мехрибан Алиева, будучи в регионах республики, посещали села Славянка в Гедабейском районе, Ивановка в Исмаиллинском районе, встречались с представителями русской общины. В республике действует Бакинский Славянский Университет, школы с обучением на русском языке. В центре города Баку есть улицы, носящие имена великих русских поэтов А.С.Пушкина, на которой воздвигнут памятник Пушкину, и М.Ю.Лермонтова. Это является одним из наглядных примеров межкультурного диалога, имеющего исторические традиции и современные реалии в Азербайджане.

В XIX - начале XX веков в Азербайджан переселялись и проживали представители европейских народов - немцы, поляки, греки, шведы, эстонцы, литовцы, латыши, чехи и др. Изучение жизни и деятельности европейских общин как представителей европейской культуры в Азербайджане вызывает интерес и является наглядным примером взаимосвязей западной и восточной культур в едином обществе. Одной из крупных западноевропейских общин в Азербайджане была немецкая община. Возникновение немецкой общины, переселение немцев и их поселение на территории Азербайджана берет начало с первых десятилетий XIX в. В результате исторических причин проведения российским царизмом после завоевания Кавказа переселенческой политики в регионе, с другой стороны, на фоне сложного экономического положения в разоренной после наполеоновских войн Германии, увеличения сектантских движений, в 1816-1818 гг. проходило переселение группы немецких крестьян сектантов-сепаратистов - выходцев из юга Германии, Вюртемберга на Южный Кавказ. В 1819 г. на территории Северного Азербайджана были основаны первые немецкие колонии - Еленендорф и Анненфельд. В дальнейшем число немецких поселений на территории Азербайджана увеличилось и к началу XX в. доходило до восьми - Еленендорф, Анненфельд, Георгсфельд, Алексеевка, Грюнфельд, Эйгенфельд, Траубенфельд, Елизаветинка, находившихся в основном на местах старых азербайджанских селений в Гейгёльском, Шамкирском, Газахском, Тоузском, Агстафинском районах.

Немецкие колонисты занимались различными отраслями сельского хозяйства, но основной их хозяйственной специализацией было виноградарство и виноделие. В немецких колониях действовали как крупные винодельческие фирмы братьев Форер и братьев Гуммель, так средние и мелкие предприниматели-фермеры. В советский период в 1922 г. в немецких поселениях был создан винодельческий кооператив "Конкордия". К середине 1920-х годов в ведении этого кооператива в немецких поселениях действовали винные, спиртово-ректификационные и коньячные заводы, винные и коньячные подвалы. С конца 1920-х - в начале 1930-х годов в связи с проведением советским руководством коллективизации сельского хозяйства, как и во всех селах и деревнях Азербайджана, в немецких поселениях были созданы колхозы.

Немцы-колонисты перенимали у азербайджанцев некоторые способы обработки, орошения земли, в частности, оросительные системы выкачки грунтовых вод - кяризы, существующие и традиционные в Азербайджане с древности, местные приемы в виноградарстве - местные сорта винограда, средства передвижения - местные телеги (араба) и т.д. Также азербайджанцы использовали некоторые европейские сорта винограда, европейские фургоны и т. д., применяемые в хозяйстве немецких колонистов.

Большое значение в жизни немецкой общины Азербайджана имела культурная и духовная жизнь, являющаяся символом самобытности вдали от исторической родины. К середине 1920-х годов в Азербайджане в немецких поселениях и в г. Баку действовали восемь немецких школ. В 1930-е годы в Еленендорфе действовал Техникум виноградарства и виноделия, в котором подготавливались специалисты по этим отраслям хозяйства. В Азербайджане в г. Баку, колониях Еленендорф (ныне г. Гейгёль) и Анненфельд (ныне г. Шамкир) были построены лютеранские кирхи, воздвигнутые по проектам архитекторов немецкого происхождения А.В.Эйхлера и Ф.А.Лемкуля.

Одним из интересных событий в культурной жизни немецких поселений было открытие в 1928 г. в Еленендорфе Краеведческого музея, организованного уроженцем этой колонии археологом, педагогом Я.И.Гуммелем, проводившим археологические раскопки в Гянджинском районе. В 1940 г. в Краеведческом музее Еленендорфа была открыта выставка, посвященная великому азербайджанскому поэту Низами Гянджеви, 800-летие которого праздновалось в Советском Союзе. Эту выставку, организованную Я.И.Гуммелем, посетили многие немецкие колонисты, что являлось одним из примеров диалога культур. Последней страницей истории немецкого населения, около двух столетий проживавшего в Азербайджане, стал процесс депортации 1941 года, в результате которого немцы, проживавшие по всему Советскому Союзу, в том числе и в Азербайджане, постановлением советского руководства были депортированы в отдаленные области Казахстана и Сибири.

Во второй половине XIX - начале XX веков в связи с развитием капиталистических отношений, нефтяным бумом, промышленным ростом и перспективами обустройства в Азербайджане, в основном в Баку, переселялись представители европейских народов, обосновавшиеся здесь по службе и роду деятельности. По данным переписи населения 1926 г. в Азербайджане проживали 13149 немцев, 2460 поляков, 904 греков, 569 латышей, 285 литовцев, 168 эстонцев, а также в сравнительно небольшом количестве французы, итальянцы, чехи, болгары и др. Среди них были предприниматели, инженеры, ученые, геологи, архитекторы, педагоги, врачи, служащие и т.д. Однако в советский период, в результате проводимых национализации частной собственности, раскулачиваний, представители многих европейских общин - поляки, шведы, французы, итальянцы, греки и др. покинули Азербайджан.

В современном Азербайджане сохраняются, реставрируются памятники культуры европейских общин, проживавших в нашей стране. В г.Гейгеле (кол.Еленендорф) и г.Шамкире (кол.Анненфельд) отреставрированы дома немецких колонистов и лютеранские кирхи. В 2010 г. после ремонтно-реставрационных работ, проведенных по распоряжению главы государства, состоялось открытие здания бывшей лютеранской кирхи в Баку - зала камерной и органной музыки Азербайджанской государственной филармонии имени Муслима Магомаева, на котором приняли участие Президент Ильхам Алиев и Первая леди Мехрибан Алиева. В Баку действует Германо-Азербайджанское Культурное Общество "Капельхаус", где проводятся культурные мероприятия, концерты, выставки, научные семинары. В Баку сохраняются архитектурные здания, воздвигнутые по проектам немецких, польских архитекторов. В 2008 г. в Баку состоялась официальная церемония открытия католической церкви Пресвятой Девы Марии, на которой приняли участие Президент Азербайджана Ильхам Алиев и Первая леди Мехрибан Алиева. Это является еще одним примером, свидетельством толерантности, политики мультикультурализма, бережного отношения к историческому прошлому, культуре европейских общин, проживавших в Азербайджане на протяжении около двух столетий.[4] В основании принципа мультикультурализма, одного из основ развития общечеловеческого сообщества, лежит принятие государством культурного плюрализма, которое является самой значимой характеристикой гражданского общества. Этот принцип в нашей Республике применяется на очень высоком уровне и данный факт не требует подтверждения. Азербайджанское государство наряду с поддержкой возрождения и развития различных культур, открыло широкие возможности для социализации культурных групп. Только в Баку функционируют несколько различных культурных общин. Среди них присутствуют общества: русских, украинцев, лаков, лезгин, славян, татов, татар, грузин, ингилойцев, талышей, авар, турок-месхетинцев, европейских и горских евреев, немцев и греков. В целом во всех районах, где компактно проживают этнические меньшинства, существуют такие общества. Это позволяет сказать, что в период увеличения в разных регионах мира числа таких явлений, как ксенофобия, в Азербайджане создана своеобразная модель межрелигиозного диалога и толерантности, которые могут служить особым примером для многих стран мира и мировой общественности. Неопровержима мысль о том, что для развития мультикультурализма необходимо наличие как материального, так и нематериального наследия. В своей речи на церемонии открытия III Всемирного Форума Межкультурного Диалога, проведенной 18 мая прошлого года в Баку, касаясь политики мультикультурализма нашего государства, важной роли мультикультурализма в общественно-политической и культурной жизни страны, в том числе, о ее значимости в установлении мира и безопасности Президент Республики Ильхам Алиев сказал: «В нашей стране традиции мультикультурализма всегда были сильны... Мультикультурализм не имеет альтернативы... Я считаю, что опасно представлять мультикультурализм как нечто, не имеющее будущего. Напротив, если мы прекратим наши старания, то ситуация в мире еще больше осложнится». В своей речи на церемонии открытия III Всемирного Форума Межкультурного Диалога, проведенной 18 мая прошлого года в Баку, касаясь политики мультикультурализма нашего государства, важной роли мультикультурализма в общественно-политической и культурной жизни страны, в том числе, о ее значимости в установлении мира и безопасности Президент Республики Ильхам Алиев сказал: «В нашей стране традиции мультикультурализма всегда были сильны... Мультикультурализм не имеет альтернативы... Я считаю, что опасно представлять мультикультурализм как нечто, не имеющее будущего. Напротив, если мы прекратим наши старания, то ситуация в мире еще больше осложнится». Благодаря целенаправленной политике главы государства сегодня Азербайджан представляет миру свою модель мультикультурализма. 28 февраля 2014 года был учрежден институт Государственного советника Азербайджанской Республики по межнациональным, межрелигиозным вопросам и вопросам мультикультурализма, а 15 мая 2014 года Указом Президента Ильхама Алиева был создан Бакинский Международный Центр Мультикультурализма, пока единственный в мире. Азербайджан в целях сохранения в стране атмосферы мультикультурализма расширяет сотрудничество с рядом влиятельных международных организаций: ООН, ОБСЕ, ИОБ и Евросоюзом. А в 2010 году вышло в свет первое печатное издание Государственной Миграционной Службы – журнал «Миграция», издающийся на трех языках - азербайджанском, английском и русском. Журнал издается периодически. В журнале отводится широкое место таким темам, как миграционная политика, урегулирование миграционных процессов, а также правила миграционных процедур.[4]

В целях ведения учета проживающих и временно пребывающих в Азербайджанской Республике иностранных граждан и лиц без гражданства, обеспечения государственных органов, участвующих в управлении миграционными процессами, необходимой информацией, автоматизации связанных с миграцией работ по документированию, проверкам, запросам и анализу, и усовершенствованию оказываемых в этой сфере электронных услуг, в соответствии с «Положением о Единой миграционной информационной системе Государственной Миграционной Службы Азербайджанской Республики», утвержденным Указом Президента Азербайджанской Республики от 04 июня 2010 года, была создана единая информационная система в сфере миграции - Единая Миграционная Информационная Система (ЕМИС) и обеспечена ее интеграция с Межведомственной автоматизированной информационно-поисковой системой «Въезд-выезд и регистрация» и Государственным Реестром Населения Азербайджанской Республики. ЕМИС предоставляет широкую возможность для представления полной картины динамики происходящих в стране миграционных процессов, создает благоприятные условия для проведения соответствующих мер по борьбе с незаконной миграцией и обеспечению безопасности.[5]

К месту придется вспомнить еще один вопрос. В декабре 2008 года в Баку была проведена конференция министров культуры европейских и соседствующих с Европой стран. На этом респектабельном мероприятии приняли участие представители 48 стран, в том числе, 10 исламских государств, 8 международных организаций, ряда международных неправительственных организаций. По инициативе азербайджанской стороны впервые была принята «Бакинская Декларация о поощрении межкультурного диалога», заложено основание для «Бакинского процесса», нацеленного на достижение и развитие диалога между цивилизациями. А 30 января 2015 года в Нью-Йорке состоялась презентация «Бакинского процесса» и 3-го Всемирного Форума Межкультурного Диалога. На том самом мероприятии, названном «Историческим событием», была особо отмечена важная миссия «Бакинского процесса» и форума – сохранение мира и безопасности во всем мире, служение принципам создания плодотворного взаимного диалога, были высоко оценены глобальная инициатива Азербайджана и опыт создания диалога.

На всенародном торжестве по случаю Праздника Новруз Президент Ильхам Алиев, в очередной раз раскрывая миссию и цели азербайджанской модели мультикультурализма, сказал: «Мы демонстрируем, что все национальности, представители всех религиозных конфессий живут и будут жить как одна семья. Азербайджанское государство охраняет их, их интересы, их национальное чувство и достоинство. Они наши братья. Наша сила в единстве. Азербайджан – многонациональная и многоконфессиональная страна. Это наше богатство».[5]

ЛИТЕРАТУРЫ

1. Мультикультурализм и этнокультурные процессы в меняющемся мире.—М.: Наука, 2003.
2. Гусейнов Сахит. Культура религиозной толерантности в Азербайджане: история и современность. – Баку: Изд-во “Текнур”, 2012
3. Осборн Р. Цивилизация. Новая история западного мира.—М.: АСТ, 2008.
4. <https://www.trend.az/azerbaijan/politics/2486766.html>
5. <https://migration.gov.az/post.php?pageid=6114&scatid=458>

РОЛЬ КЕЙС-МЕТОДА В ПРОЦЕССЕ ОБУЧЕНИЯ СТУДЕНТОВ РУССКОМУ ЯЗЫКУ КАК ИНОСТРАННОМУ

Велиева Наиля

Азербайджанского Государственного Экономического Университета

Использование кейс-метода как одной из инновационных форм обучения связано с четкой ориентацией высшей школы на модернизацию образования, оптимизацию процесса обучения посредством интерактивных технологий. Внедрение кейс-метода в систему обучения позволяет сформировать в стенах вуза специалиста, обладающего такими качествами, как умение сотрудничать, готовность принимать нестандартные решения в ответственных ситуациях, а также инициативность, предприимчивость и др.

Широкие возможности для ориентации обучения на формирование учебно-профессиональных компетенций студентов предоставляет предмет русский язык как иностранный. Как показали результаты бесед со студентами и выпускниками вузов, а также с преподавателями, в практике обучения русскому языку есть определенный опыт в применении различных инновационных методов и приемов, но, что касается кейс-метода, то здесь отмечалось крайне редкое использование его в учебном процессе. Анализ сложившейся ситуации показал, что основной причиной тому является отсутствие соответствующей литературы по использованию указанного метода применительно к иностранному языку вообще и русскому языку в частности.

Современные требования, предъявляемые к специалисту, и обозначенные выше противоречия подводят к необходимости постановки проблемы о необходимости формирования речевых, личностных и профессиональных компетенций студентов в процессе проведения на занятиях РКИ кейс-метода.

Актуальность проблемы

Кейс-метод — это инновационный метод обучения в вузе, который учитывает все особенности предмета «Русский язык как иностранный» и формирует у студентов необходимые профессионально-речевые знания, умения и навыки. В основе кейс-метода — решение определенной проблемы. Данную проблему должны обозначить сами обучаемые, исходя из условий заданной речевой ситуации.

Использование кейс-метода дает возможность направлять учебный процесс на активную и творческую мыслительную работу обучаемых с целью развития их аналитико-конструктивных умений.

Таким образом, актуальность данной работы диктуется высоким потенциалом кейс-метода для формирования специальных компетенций специалистов различных профилей и неразработанностью методики его использования с учетом дисциплины «Русский язык как иностранный»

Общая характеристика проблемы

Что же представляет собой кейс-метод? Какова его роль в процессе обучения РКИ? И как следует его использовать?

Ключевым понятием метода является слово **кейс**.

В переводе с английского **Case** означает:

- **Портфель, чемодан, сумка, папка** (применительно к обучению РКИ – пакет документов для работы студентов).

- **Ситуация, случай, казус**, в ряде случаев – их сочетание (применительно к обучению РКИ – набор практических ситуаций, которые должны изучаться студентами).

Профессор Роберт Мери под кейс-методом подразумевал изучение студентами большого числа ситуаций в запланированном отрезке времени. По его мнению, обучение – это процесс принятия решения, а не обзор того, что решают сделать другие.

Сущность проведения кейс-метода состоит в том, что студентам предлагается кейс-ситуация. На основе данной ситуации обозначается и анализируется проблема, обсуждение которой позволяет студентам выдвинуть свои варианты ее решения и выбрать среди них наиболее оптимальные. Данный процесс сопровождается активной творческой работой студентов, такой, как самостоятельный сбор необходимой информации, ее анализ с разных точек зрения, выдвижение гипотезы, выводов, заключения.

Итак, кейс-метод создает оптимальные возможности для речевой деятельности обучаемых в искусственно созданной профессиональной среде, что позволяет соединить воедино теоретическую подготовку и практические умения, создающие основу для коммуникации в профессионально-речевой среде.

Обучаемым предлагается проанализировать те ситуации, с которыми они могут столкнуться в профессиональной деятельности, и которые предусматривают необходимость оптимального решения проблемы.

Кейс-метод создает возможность учитывать профессиональную подготовку и интересы студентов, выработанный ими стиль мышления и поведения. А это в свою очередь позволяет широко использовать его для обучения профессиональному языку.

Таким образом, кейсовая технология предполагает обучение посредством действия. В процессе проведения кейса описывается конкретная ситуация, подготовленная преподавателем в учебных целях. Студенты анализируют имеющуюся информацию, обобщают ее, обозначают проблему, предлагают возможные варианты ее решения.

Кейсовая технология предполагает такие структурные моменты, как ознакомление и анализ ситуации; разделение обучаемых на группы, распределение ролей в группах; обсуждение данной ситуации в сформированных группах; анализ ситуации, принятие решений, выбор оптимального решения и его оформление. В конце преподаватель подводит итоги, анализирует активность групп, оценивает группы и студентов.

Подобная практика активизирует профессиональную направленность обучения, способствует повышению учебной мотивации у студентов, позволяет им приобретать и совершенствовать конструктивно-аналитические навыки, учитывать различные подходы, выбирать и моделировать верные решения. Студенты учатся четко и точно излагать собственную точку зрения в устной и письменной форме, поддерживать дискуссию; приобретают навыки самоконтроля, самоанализа и самооценки.

Представляется очевидным, что приобретение знаний и формирование умений в процессе кейс-метода способствует продуктивной самостоятельной деятельности студентов, развивает их аналитико-мыслительные способности. Результатом использования кейс-метода в учебном процессе является творческое овладение учебно-профессиональными знаниями, умениями и навыками.

Кейс-метод имеет свою историю зарождения и развития. Прародителем этого метода был Сократ, который считал, что знания не должны подаваться в готовом виде. И поэтому основная цель учителя – помочь студентам «родить знания» как продукт их самостоятельного мышления.

Через несколько веков данное учение Сократа будет считаться ментальным переломом в образовании и назовется кейс-методом.

В системе образования кейс-метод возник в двадцатых годах двадцатого столетия на базе бизнес-школы Гарвардского университета. Тогда гарвардские преподаватели предлагали студентам определенные ситуации из области управления и бизнеса. Данные ситуации требовали неоднозначного решения и провоцировали дискуссию, научный спор. В ходе обсуждения студенты предлагали свои способы решения этой проблемы и коллективно выбирали оптимальный вариант.

В сфере образования кейс-стади широко распространился в 1970-1980-х годах. О его значении свидетельствует следующая статистика: в среднем разбору типовых ситуаций в западных вузах посвящается 35-40% учебного времени. В школе бизнеса Чикагского университета на долю кейсов приходится 25% времени, в бизнес-школе Колумбийского университета - 30%, а в знаменитом Уортоне - 40%. Лидирует же по количеству часов, отводимых занятиям по этому методу, «первооткрыватель» - Гарвард. Рядовой студент за время учебы разбирает до 700 кейсов. (2)

Существуют две школы casestudy – Гарвардская и Манчестерская. Первый подход (американский) направлен на обучение поиску единственно правильного решения, тогда как второй (европейский) нацелен на поиск разнообразных решений представленной проблемы.

Кейсы принято делить на следующие разновидности:

- 1) кейсы практические (отражают реальную ситуацию или случай);
- 2) кейсы обучающие (основной задачей их выступает обучение);
- 3) кейсы научно-исследовательские (связаны с исследовательской деятельностью студентов)

Безусловно, использование кейс-метода имеет свои плюсы и минусы.

Так, благодаря кейс-методу удается рационально сочетать теорию и практику, совершенствовать навыки работы с самыми различными источниками информации. При этом не даются готовые знания, студенты учатся приобретать их сами. А, как свидетельствует опыт, добытые самостоятельно знания хранятся в памяти намного лучше, чем заученные.

Кроме того, решение изложенной в кейсе проблемы — это продуктивный процесс познания, который носит коллективный характер учебной познавательной деятельности.

Таким образом, студенты учатся правилам делового общения: сотрудничать в группах, выслушивать собеседников, отстаивать свою точку зрения, аргументировать собственное решение проблемы, развивать навыки участия в дискуссии.

И самое главное, что абсолютно все студенты смогут участвовать в анализе и обсуждении предложенной ситуации, так как нет необходимости в конкретных ответах, которые надо выучить. Ответы предлагаются самими студентами.

Но, кейс-метод имеет и свои недостатки. В первую очередь это то, что необходимо достаточно времени для того, чтобы эффективно подготовить кейс к занятию. Обучающий должен правильно продумать форму презентации кейса, уметь спланировать деятельность студентов на основе индивидуальной и групповой формы работы. Важным моментом для преподавателя является оценивание. Ведь необходимо оценить не только знания, логику, речевой этикет, но и степень активности каждого студента.

Практическая значимость проблемы.

Кейс-метод имеет большое значение на занятиях РКИ, так как позволяет комплексно использовать все виды речевой деятельности – аудирование, говорение, чтение, письмо. Студенты имеют возможность реально общаться на русском языке: спорить, соглашаться, задавать вопросы, давать ответы, аргументировать собственное мнение и т.д.

Результативность кейс-метода определяется качеством кейса, подготовленностью студентов и компетентностью самого преподавателя.

М. Долгоруков справедливо относит метод «casestudy» к «продвинутому» активным методам обучения. Целесообразно применять кейс-метод тогда, когда у студентов накопился определенный уровень профессиональных знаний и они достаточно свободно умеют общаться на русском языке (5).

Следует отметить, что кейс-метод не меняет содержания обучения, а всего лишь влияет на его форму. При этом он не является универсальным и требует применения только в сочетании с другими методами обучения русскому языку.

Заключение

В заключение следует отметить, что кейс-метод, являясь интерактивным методом, дает возможность студентам творчески использовать пройденный учебный материал, адаптировать имеющиеся профессиональные знания к реальным ситуациям, проявлять инициативу, оперативность, находчивость, самостоятельность. В связи с этим кейс-метод завоевывает все большую популярность и у студентов, и у преподавателей.

ЛИТЕРАТУРА

1. Абдукадыров А. А., Тураев Б. З. Кейс-технология как средство повышения компетентности будущих инженерно-педагогических кадров // Молодой ученый. -2013. -№6. -С. 659-665.
2. Андюсев Б.Е. Кейс-метод как инструмент формирования компетентностей // МГПУ // Директор школы. – 2010, - №4, – с. 61
3. Гончарова М.В. Кейс-метод в обучении иноязычному общению менеджеров // Студент и учебный процесс: иностранные языки в высшей школе. Сборник научных статей /М.: Центр по изучению взаимодействия культур ФИЯ МГУ им.М.В.Ломоносова, 2004. (Дискуссионный клуб FLT: современные тенденции и опыт профессионалов. Вып. №5. с. 95-100.
4. Grosse U.C. The Case Study Approach to Teaching Business English // English for Specific Purposes. 1988. Vol. 7. P. 131–132.
5. Долгоруков А.М. Casestudy как способ понимания // Практическое руководство для тьютера системы Открытого образования на основе дистанционных технологий. М.: Центр интенсивных технологий образования, 2002. с. 21-44

ПРОФЕССИОНАЛЬНО-ОРИЕНТИРОВАННОЕ ОБУЧЕНИЕ РУССКОМУ ЯЗЫКУ КАК ИНОСТРАННОМУ В УСЛОВИЯХ ЭКОНОМИЧЕСКОГО ВУЗА

Рзаева Гюльнара, Алиева Севиндж

Азербайджанский Государственный Экономический Университет

В последнее время в русской лингводидактике отчетливо прослеживается новая тенденция – обучение русскому языку как средству овладения специальностью. Реализация этой задачи возможна при рациональном выполнении следующих компонентов обучения (речь идет о нерусской аудитории экономического вуза):

- а) активизация самостоятельной работы самого студента;
- б) улучшение планирования самостоятельной работы;
- в) осуществление контроля и помощи со стороны преподавателя.

Изменение акцентов в учебном процессе связывается, прежде всего, с новым представлением о самом специалисте, который получает высшее экономическое образование и которому предстоит работать в XXI веке.

Одной из основных сфер коммуникации для студентов национальных групп экономического вуза является учебно-профессиональная сфера. Уровень коммуникативной компетенции в учебно-профессиональной сфере в значительной степени определяет успешность овладения избранной специальностью и обеспечивает дальнейшее повышение профессиональной квалификации после окончания вуза.

Подъязык специальности – не изолированная система. Его изучение должно стать частью учебного процесса на всех этапах обучения, хотя, конечно, интенсивность работы над особенностями подъязыка специальности неодинакова на различных этапах обучения русскому языку как иностранному. Для выявления коммуникативных задач учебно-профессиональной сферы общения, а следовательно, для конкретизации целей обучения русскому языку и его содержания необходимо, с одной стороны, наблюдение речевого поведения в этой сфере деятельности, с другой – изучение тех речевых произведений, которые порождаются в этой сфере деятельности, что связано с описанием жанров научной прозы, ее разновидностей.

Учебные пособия по русскому языку как иностранному для студентов азербайджанских вузов представлены лишь книгами для чтения, причем, как правило, при отборе текстов авторы руководствуются их занимательностью или же стремятся отразить узловые моменты того или иного курса. Поэтому эти тексты трудно соотносить с целевой направленностью каждого этапа обучения.

Для формирования правильного и свободного владения языком специальности нужны совершенно иные учебники и учебные пособия, так как главной задачей преподавателя русского языка экономического вуза является именно обучение языку специальности. Именно с этих позиций на кафедре русского языка АГЭУ(UNEC) разработаны программы, учебные пособия, предназначенные для обучения языку специальности. При составлении учебных пособий мы исходили из роли дисциплины «Русский язык как иностранный» в профессиональной подготовке будущих специалистов в плане обучения нормам научной речи.

Условно учебный процесс можно разделить на этапы, каждый из которых равен семестру. К обучению языку специальности следует приступить сразу же после вводного курса, после того, как студенты овладели определенным запасом слов и усвоили грамматические конструкции, обеспечивающие повседневное речевое общение. Вводный курс обычно занимает весь первый семестр.

На следующем этапе обучения языку специальности на специальной лексике должны вводиться и закрепляться синтаксические конструкции, типичные для научной речи;

- конструкции с составным именным сказуемым, характерным и для определений;
- страдательные обороты, безличные и неопределенно-личные предложения;
- деепричастные и причастные обороты, оборот с производными предложениями «в связи», «в силу», «по причине», конструкции с отглагольными существительными, значения которых передаются в разговорной речи преимущественно придаточными предложениями.

Обучение языку специальности студентов национальных групп в экономическом вузе направлено на осознание и осмысление не только информативно-содержательной стороны, но и на овладение и запоминание языковых и лексических аспектов изучаемого материала, что наиболее оптимально может быть реализовано при организации текстового материала в тематические циклы, при соблюдении принципов концентричности, цикличности и концептуальной логичности. Следует отметить, что за основную единицу в процессе обучения языку специальности должен быть принят текст, выступающий как совокупность взаимно обусловленных по содержанию и по форме предложений, обладающий смысловой законченностью, соотносящейся с определенной коммуникативной ситуацией.

Научить студента строить, реализовать на основе текста свои высказывания – основная задача при обучении студентов монологической речи. Она решается в процессе работы над типовым текстом, поскольку именно он является основой для определения объема и последовательности при порождении монологической речи.

Успешное решение задач, стоящих перед преподавателями русского языка экономического вуза, зависит в значительной степени от введения в учебный процесс эффективных методов работы над текстом по специальности, в частности от привития студентам навыков компрессии текста, реферирования и аннотирования, умений передавать основное содержание прочитанного или прослушанного текста в максимально обобщенном и сжатом виде. Особого внимания заслуживает при этом правильный подбор текстов по специальности, поскольку профессионально ориентированный материал вызывает интерес у студентов, активизирует их мыслительную деятельность, т.е. побуждает активизировать прочитанное, сопоставлять получаемую информацию с уже имеющимися знаниями.

Глубокое осмысление предъявляемого материала невозможно без наличия у студентов, прежде всего, соответствующего общенаучного и терминологического минимума, помогающего в процессе чтения “узнать” текст по избранной специальности, понять его основное содержание, выделить ключевые слова (в основном термины), т.е. извлечь основную информацию из текста для последующего его изложения в виде реферата, аннотации или пересказа.

Активизация терминологического минимума в учебном процессе осуществляется посредством упражнений, вырабатывающих умение лаконичного оформления мысли, проникновения в смысл прочитанного. Для формирования этих умений полезно использовать следующие упражнения.

1. Вместо точек вставьте подходящее по смыслу слово и прочитайте предложение.
2. Объясните значение выделенных слов и словосочетаний в тексте.
3. Кратко ответьте на вопросы (используя простые предложения).
4. Сформулируйте вопрос к каждому абзацу.
5. Замените одним словом группы выделенных слов (словосочетаний).
6. Сократите предложение (абзац, текст) и запишите его сокращенный вариант, не нарушая общего смысла.
7. Передайте основное содержание текста.
8. Передайте одним предложением новую информацию, полученную из текста.
9. Составьте план прочитанного текста.
10. Просмотрите текст и определите, представляет ли он интерес для вашей специальности.
11. Прочитайте текст и составьте его аннотацию (на чтение дается ограниченное время).
12. Прочитайте текст и дайте характеристику какому-либо процессу, явлению и т.д.
13. Напишите реферат на основе прочитанного текста (на родном языке, на русском языке).

Число упражнений может быть увеличено в зависимости от уровня владения языком, сложности текста, задач, поставленных на определенном этапе обучения и, естественно, от временных возможностей языкового курса.

За долгие годы работы в экономическом вузе у нас сложилось убеждение, что успех в усвоении специальной лексики будет более заметным, если не ограничиваться только чтением специальных текстов и объяснением новых лексических единиц, а обеспечить выполнение большого количества разнообразных упражнений, помогающих выработать навыки быстрого и правильного использования лексических единиц и грамматических правил.

Наряду с заданиями ситуативного характера студентам предлагаются задания типа: запомните слова и словосочетания; образуйте от данных существительных прилагательные, от глаголов – существительные и т.д.; запомните употребление глаголов; слова, данные в скобках, поставьте в нужном падеже; укажите, от каких слов образованы данные существительные; составьте предложения с указанными словами, словосочетаниями; употребляя новые слова (словосочетания), задайте вопросы по содержанию текста; ответьте на вопросы; перескажите текст по плану, по опорным словам (словосочетаниям), записанным на доске; составьте конспект прослушанного (прочитанного) текста по опорным словам и т.д.

При обучении языку специальности большое внимание должно уделяться лексико-грамматическому материалу узкоспециального профиля.

Новая лексика вводится при обработке того или другого грамматического раздела. При выполнении любых заданий следует акцентировать внимание студентов на возможных вариантах, на языковом окружении специального слова (словосочетания). На занятиях отрабатываются возможные в экономических текстах варианты согласования различных определений с часто встречающимися в специальной литературе существительным. Например, существительное среда встречается в сочетании со словами географическая, окружающая, обитания, существительное население может сочетаться с прилагательными местное, коренное, оседлое, трудоспособное, сельское, самостоятельное, взрослое. Во всех подобных вариантах сочетаемости нами отрабатываются не только значения, но и возможные ситуации их использования.

Полезными, на наш взгляд, оказываются и такие задания, где несогласованные определения надо заменить согласованными, например: торговля оптом, недра земли, производство товаров и т.д. При этом преподаватель обращает внимание студентов на то, что многие из подобных словосочетаний являются устойчивыми и употребляются с определенными предлогами (спрос на товар, потребность в сырье и т.д.). Кроме того, студентам наглядно демонстрируются особенности терминологической лексики, в частности, недопустимость структурных преобразований для многих специальных выражений без искажения их значений. Важно также учитывать преимущественно употребление множественного числа существительных в таких словосочетаниях, как трудовые ресурсы, производственные затраты, издержки, промышленные отходы, материальные блага, огромные залежи и т.п.

При работе над глагольным управлением мы обращаем внимание на расхождение в управлении некоторых глаголов в русском и азербайджанском языках. Приведем для примера несколько таких глаголов, часто встречающихся в экономических текстах: достигать, добиваться (с род. п.) - *əldə etmək* (с вин. п.), нуждаться (с пр. п.) – *ehtiyacı olmaq* (с род. п.), соответствовать (с дат. п.) *uyğun olmaq* (с вин. п.) и т.д.

Студентам иногда предлагается запомнить употребление некоторых устойчивых глагольных сочетаний типа: сдавать в аренду, торговать в кредит, продавать за бесценно, купить в рассрочку, давать займы, пользоваться спросом, оказывать влияние на и др. При объяснении значения новых слов или словосочетаний используются разные способы семантизации: словесное толкование, структурный и этимологический анализ слова, употребление синонимов и антонимов для

раскрытия значений вводимых лексических единиц, а также используется прием восстановления значения слова по тексту и перевод терминов с русского языка на азербайджанский. Из перечисленных способов семантизации лексики предпочтение отдается словесному толкованию, поскольку оно в большей степени позволяет развивать речевые навыки студентов, обогащать их словарный запас специальными лексическими выражениями. Для правильного толкования значения слов или словосочетаний используется «Краткий словарь экономических терминов».

Мы исходим из того, что новая лексика предлагается студентам как в предтекстовых, так и в послетекстовых упражнениях, и за одно занятие ими должно быть усвоено примерно 10-15 лексических единиц. При объяснении употребления нового слова или словосочетания, в первую очередь, внимание студентов акцентируется на отличии данного слова или словосочетания от близких по звучанию или значению слов (экономный, экономичный, экономический; содействовать – способствовать), на сочетаемости этого слова с другими; на ситуациях, которые характерны для употребления изучаемых лексических единиц. В данном случае мы принимаем точку зрения О.Д. Митрофановой, которая считает, что «учет конкретной специальности учащихся находит свое выражение только на уровне словосочетаний, в лексической наполняемости языковых структур, обслуживающих типовые речевые ситуации, иначе говоря, в подборе зависимых членов данной структурной модели».

Таким образом, профессионально-ориентированное обучение русскому языку как иностранному представляет собой специально-организованный процесс ориентации целей, содержания, форм, методов и средств обучения на будущую специальность студентов.

РАЗВИТИЕ АГРАРНОГО СЕКТОРА СТРАНЫ КАК КЛЮЧ К ОБЕСПЕЧЕНИЮ ПРОДОВОЛЬСТВЕННОЙ БЕЗОПАСНОСТИ

Керимзаде Мехрибан

Азербайджанский Государственный Экономический Университет

В настоящее время, в мире, в целом, и в частности в Азербайджане ведущим направлением государственной политики является обеспечение продовольственной безопасности. Данное направление государственной политики охватывает достаточно разнообразную палитру национальных, экономических, социальных, демографических и экологических факторов. Как следствие вышесказанного, продовольственная безопасность, которая основана на привлечении внутренних ресурсов, непосредственно связана с социально-экономической системой государства.

Фундаментом в обеспечении продовольственной безопасности людей и достижения продовольственной независимости государством является развитая продовольственная система республики. В зависимости от ее состояния, эффективности использования, увеличения производственно-экономического потенциала определяется уровень обеспеченности населения основными видами продуктов питания отечественного производства. Увеличение импорта отрицательно влияет на состояние продовольственной системы страны, оказывая сдерживающее влияние на ее развитие.

Аграрный сектор представляет собой комплекс актуальных подсистем, которые обеспечивают удовлетворенность потребностей населения в продовольственных товарах, к которым относятся: управление процессами производства, обработки переработки, хранения сырья и продукции; организация сбыта и распределения; создание продовольственного резерва; распределение продовольствия по каналам товародвижения и сферам потребления; информационное обеспечение всех субъектов системы; регулирование финансового обеспечения; организация материально-технического обеспечения; организация обеспечения технологиями в процессе научных исследований и экспериментальных разработок; развитие инфраструктуры; международное сотрудничество.

В начале 90-х гг. XX в., когда Азербайджан делал первые шаги по становлению независимости, в результате оккупации 20% территории республики, более 1 миллиона беженцев и вынужденных переселенцев, разрушения прежних экономических связей экономика страны переживала сильное потрясение. Необходимо было предпринимать срочные действия по устранению ряда негативных явлений. Темпы сельскохозяйственного и промышленного производства характеризовались низким уровнем. Слабо развивающаяся экономика, спад своего производства могли привести к созданию экономической зависимости от других стран.

Ускоренными темпами снижался производственно-технический потенциал сельского хозяйства: снижалось плодородие почв, увеличивался износ оборудования. Импорт продовольствия из-за рубежа приводил к ослаблению и подавлению национальных конкурентов. Поэтому необходимо было усиленно развивать собственное производство.

Организация новой структуры экономики сопровождалась опасностью утраты многих отраслей промышленности, что привело бы к большой зависимости от мировой рыночной конъюнктуры, снижению использования производственной мощности жизнеспособных отраслей. Уничтожение сформировавшейся структуры экономики происходило при медленном формировании новой структуры, в результате которой утрачивалась доля национального богатства страны.

Природно-климатические особенности агробизнеса связаны с тем, что сельское хозяйство в некоторых зонах нацелено на создание лимитированного набора сельскохозяйственных культур. Организационная структура производства формирует свою специфику, учитывая то, что любая культура требует свою технологию производства. Таким образом, форма организации агробизнеса в сельском хозяйстве определяет вместе с собственностью и природные условия необходимые для производства. Страны, которые имеют высокую аграрную культуру, применяют самые современные технологии в аграрном секторе, все равно не могут предсказать какими будут результаты производства. Аграрный сектор до сих пор является сектором достаточно рискованных вложений инвестиций из-за непредвиденных болезней животных и растений, засухи, наводнений, вредителей. В связи с тем, что природный фактор ставит в зависимое положение сельское хозяйство товаропроизводители не могут в полной мере контролировать объемы фактического производства. Помимо этого небольшие производители для того чтобы регулировать рыночную конъюнктуру не могут прийти к договоренности об общем контроле над производством. Результат этого – аграрное производство имеет годовые колебания. Небольшое колебание в объеме предложения в зависимости от различных причин – и цена начинает падать или подниматься.

Вероятность диверсификации продукции сельскохозяйственного производства является крайне ограниченной. Безусловно, наличие технического прогресса в данной отрасли приводит к выведению наиболее безупречных видов выращиваемых растений и животных. Однако селекционная работа направляется в основном на усовершенствование производственных свойств имеющихся разновидностей растений и животных – для снижения восприимчивости к различным видам болезней, вредителей и неблагоприятных погодных условий, для повышения продуктивности, а также приспособления к механизированным или к

автоматизированным технологиям. Но даже улучшенный селекционером тот или иной вид растения по качествам потребления продолжает оставаться все тем же растением, и увеличить его полезные свойства для покупателей сложно. Поэтому если сравнивать аграрный сектор с иным сектором экономики, то аграрные товаропроизводители имеют ограниченные возможности для повышения цен на производимую продукцию.

Таким образом, в течение всего периода развития аграрного сектора ценовой паритет на продукцию сельского хозяйства и сельскохозяйственные средства производства (показывает соотношение цен, т.е. какое количество товаров и услуг можно купить за единицу сельскохозяйственной продукции) меняется не на пользу аграрной сферы.

Проблема продовольствия образовалась вместе с появлением человечества и с его развитием видоизменяла свои грани и размеры и ко второй половине XX в. превратилась в проблему мирового масштаба. При производстве продовольствия в достаточном количестве она – несомненный факт социального существования, но при недостаточном количестве становится серьезной социально-политической проблемой. Недостаток продуктов питания вызывается стихийными бедствиями, обусловленными природными катаклизмами, войнами, экономическими кризисами, происходящими в государстве, в результате кардинального изменения общественных нужд и имущественных отношений, стремительного роста населения Земли, неравномерного территориального размещения населения и производства продовольствия. Поэтому проблема продовольственной безопасности и надежного обеспечения продуктами питания появляется как в лице одного человека, так и отдельных государств и всего мира.

Степень развития страны с экономической точки зрения характеризуется уровнем питания жителей, потому что главным условием всех производителей и любого производства является производство продукции питания. Важным фактором и критерием определяющим уровень социальной жизни населения, показывающим жизнеспособность экономической системы и государственной организации является показатель уровня обеспечения продуктами питания жителей страны.

Мир столкнулся с таким противоречием, когда голод в некоторых развивающихся странах совмещается с абсолютным переизбытком продуктов питания в развитых странах. Разумеется, что недостаток продовольствия в некоторых странах, которое существует в хроническом порядке нужно связывать не только с убыванием плодородности земельного покрова или неразвитым собственным аграрным производством, но и экономическим развитием государства, то есть население, просто не имеет возможность покупать продукты питания по той цене, по которой они поступают на рынки.

Мы считаем, что продовольственная безопасность, являясь комплексным понятием, содержит следующие аспекты. Первый аспект связывается с продовольственным обеспечением как чистым экономическим процессом. А второй связан с тем, что важность продовольственного обеспечения является необходимым условием для поддержки национальной безопасности и во внутренних и во внешних ее выражениях.

Продовольственная безопасность в широком смысле означает уровень доступности продуктов питания для основной части населения страны, способствующего поддержанию нормального образа жизни.

Важнейшей особенностью продовольственной безопасности является способность сельского хозяйства производить необходимые продукты питания для страны в достаточных количествах. Зависимость в продовольствии возникает в результате неэффективности развития агропромышленного производства.

При этом существующее аграрное производство может столкнуться с двумя основными проблемами. Первое это низкая покупательская способность населения, второе - неимение сформировавшейся инфраструктуры доставки готовой продукции до потребителя.

В то же время, говоря о продовольственной безопасности необходимо рассматривать физиологические нормы питания населения, демографические показатели, природно-климатические условия, национальные особенности и т.д. Таким образом, в центре продовольственной безопасности стоит отдельно взятый человек, стремящийся удовлетворить свои физиологические потребности в питании.

Для обеспечения продовольственной безопасности необходим баланс продовольственных ресурсов, который формируется по итогам собственного производства, а так же импорта и экспорта. Увеличение завоза в страну продовольствия является следствием снижения сельскохозяйственного производства, вызываемого различными причинами.

Поэтому государственная политика должна так строить свою работу, чтобы предусмотреть все возможности развития в области обеспечения продовольствием, так как простои при снабжении населения продовольствием будут влиять на жизнеобеспеченность граждан страны.

В продовольственной политике необходимо соблюдать рациональное сочетание уровня самообеспечения и импорта продовольствия, создавать гарантии возможности для удовлетворения продуктами питания население и соблюдения политики международного сотрудничества. Для этого необходим резерв в обеспечении внутреннего рынка основными видами продовольствия собственного производства и достижение такого уровня агробизнеса, когда при критических ситуациях возможно быстрое наращивание производства продовольствия.

В настоящее время продовольственная безопасность основа социально-экономического развития, важный элемент экономической и национальной безопасности государства. Только путем обеспечения продовольственной безопасности можно создать условия и сформировать механизмы противодействия экономическим угрозам, развивать воспроизводственные процессы в системе агробизнеса и повысить уровень самообеспечения республики продуктами питания. Это объясняется тем, что в современных условиях продовольственная безопасность носит глобальный характер.

ЛИТЕРАТУРА

1. Abasov İ. – Azərbaycanın və dünya ölkələrinin kənd təsərrüfatı. Bakı – 2013, 712 s.
2. Aslanov A. – Ərzaq təhlükəsizliyi iqtisadi siyasətin prioritet istiqamətidir. <http://azerbaijan.news.az>
3. Əzizova G.A. – İqtisadiyyatın tənzimlənməsi. Bakı – 2015, 203 s.
4. Назаренко В.И. - Продовольственная безопасность (в мире и в России). Москва – 2011

СОВРЕМЕННЫЕ ОСОБЕННОСТИ ВНЕДРЕНИЯ ИННОВАЦИОННЫХ ТЕХНОЛОГИЙ

Натик Курбанов

Азербайджанский государственный экономический университет

Основанный еще в 1930 году UNEC, является одной из лучших вузов Южного Кавказа. В его составе 9 факультетов по 21 специальности, где обучаются более 18 тысяч студентов и магистров. Преподавание ведут 80 профессоров и 314 доцента, среди которых действительные члены национальной и международных Академий наук. В университете помимо образовательных программ, проводятся научные исследования совместно с бизнес структурами. На базе университета созданы Инновационный Бизнес-Инкубатор, Центр Трансферта Технологий, которые успешно функционируют, способствуют кооперации образования и исследований, бизнеса и науки. В университете процесс модернизации образовательного процесса охватывает как подготовку современных специалистов и научных исследований, так и организационные нововведения. В университете инновационные технологии реализуются по двум важным направлениям. Это прежде всего повышение качества образования, наполнение его новым содержанием и применение новых педагогических технологий.

Одним из стратегических направлений в развитии UNEC является изучение опыта и возможностей использования современных технологий в сфере образования. Здесь мы коснемся одного из них – трансфера технологий. Как известно сущность образовательных технологий заключается в применении на практике разработанных методов и приемов в дидактике к специфике предмета в реальном учебном процессе.(1).

Опыт ведущих зарубежных стран подчеркивает роль сферы образования, и в частности высшей школы в инновационном развитии экономики. Претворение в жизнь концепции развития страны «Азербайджан2020: взгляд в будущее», предусматривает расширение инновационной деятельности как одно из важнейших направлений обеспечения долгосрочного устойчивого экономического развития и формирования экономики знаний. Согласно концепции инновационного развития экономики страны, в Азербайджане проводится большая работа по модернизации образования. Инновационные формы обучения проявляются в применении современных коммуникативных технологий, изучении и применении зарубежного опыта, внедрении новых форм и методик обучения. Инновации в сфере образования предусматривают также интеграцию высшего образования в мировую систему образования, интернационализацию образования. Это и внедрение Болонской системы, создание системы непрерывного образования и прежде всего повышения качества образования. Надо понимать, что модернизация образовательного процесса должна стать мостом между теорией и практикой, между профессиональными знаниями и системой обучения, способствовать формированию у студентов инновационного креативного мышления. Таким образом инновации в высшей школе должны носить прикладной характер. Повышаются и требования к преподавателям вуза, которые должны не только применять современные образовательные технологии, но и способствовать творческим инновационным процессам в образовании.

Преподаватель должен быть эффективен в преподнесении учебного материала. Известные нам средства обучения это:

- вербальная речь (слова)
- невербальная передача информации (жесты, мимика лица, интонация голоса). Здесь очень важно при преподнесении материала совпадение вербальной и невербальной информации.
- налаживание обратной связи (интерактивная беседа, ведение диалога)
- дидактические средства обучения в аудиовизуальной и знаковой форме (тексты, презентации, аудио и видео записи)
- интерактивные средства обучения (кейс-стадии, деловые игры)
- технические средства обучения.(2).

Особо хотелось отметить интерактивные средства обучения. При применении этих средств обучения главную роль здесь играет преподаватель. От его творческого потенциала, профессиональной подготовки, коммуникативных и психолого-педагогических навыков и зависит умение эффективного применения интерактивных технологий.

Инновационная деятельность в образовании сегодня рассматривается не только, как фундамент для повышения качества образования, но и как средство повышения спроса на образовательные услуги, повышения конкурентоспособности вуза на рынке образовательных услуг.

Развитие экономики Азербайджана, в настоящее время ориентированно на инновативность. Инновационная экономика - это экономика знаний, где основным капиталом становятся знания. В западных странах часто используют термин «интеллектуальная экономика», экономика, основанная на постоянном технологическом совершенствовании производства высокотехнологичной продукции. Для такой экономики на первый план выдвигаются требования к образованию, и в частности, к высшему. Образование должно соответствовать социально-экономическим потребностям общества. Конкурентоспособность страны зависит напрямую от сферы высшего образования, высшая школа, оставаясь важным социальным институтом, должна воспроизводить интеллектуальную элиту, которая будет способствовать модернизации экономики. Поэтому внедрение инноваций в образование является необходимым и неизбежным процессом.

Одной из важнейших задач университета становится повышение его конкурентоспособности во всем регионе, привлечении иностранных студентов. Вуз должен стать открытым и привлекательным для иностранных абитуриентов. Как известно ведущие университета мира привлекают большой процент иностранных студентов, что повышает конкуренцию среди своей молодежи и в целом положительно влияет на образовательный процесс. Об этом свидетельствуют данные ежегодного отчёта по международной академической мобильности [The Open Doors 2016 Data](#), подготовленного Институтом международного образования (3).

Впервые число иностранных студентов, обучающихся в университетах и колледжах США, превысило 1 млн человек. В 2015–2016 учебном году количество иностранцев в американских ВУЗах увеличилось на 69 тысяч (или 7,1%) по сравнению с годом ранее и достигло 1,044 млн человек. UNEC необходимо расширять межвузовское сотрудничество на постоянной основе, программы обмена студентами и обучением как в своей стране, так и за рубежом с выдачей двойных дипломов.

ƏDƏBİYYAT

1. Польшакова Н.В., Коломейчук А.С. Информационные аспекты педагогических технологий // Инновации в управлении и образовании: технокотехнологические и методологические аспекты. Тула: ГОУВ5 ПО, 2009.
2. А.П.Панфилова, Игротехнический менеджмент, Санкт-Петербург, 2003.
3. Institute of International Education, США, [The Open Doors 2016 Data](#)

Ик- Технологии На Предприятиях Азербайджана

В экономической литературе однозначного определения коммерческой информации нет, но их группировка дает нам представить коммерческую информацию как комплексную систему сведений и сообщений, на котором основываются принятие альтернативных управленческих решений коммерческого характера, а также в организационно-экономическом плане. Коммерческая информация формируется за счет таких показателей, которые способны в системном плане отразить всю производственно-коммерческую деятельность фирм как внутреннего содержания, так и внешнего.

Коммерческая информация действует по таким же принципам, как и вся информационная теория (значимость, верность, системность, доступность и т.д.)

В составе комплекса коммерческой информации можно включить правовую базу фирмы и внутрифирменное управление; объем рынка и сбалансированность спроса и предложения; уровень доходности клиентов и потребителей; конкурентоспособность фирмы и товара; ценовая политика и сбалансированность производственных, оптовых и розничных цен; показатели логистической системы и сбытовой деятельности.

Что касается источников поступления коммерческой информации, то они практически идентичны с другими видами информации.

Особенностью коммерческой информации является то, что она нуждается в защите. В Азербайджанской Республике защита коммерческой информации основывается на законе «О коммерческой тайне» (04.12.2001), который регламентирует следующие виды или типы информации: содержание заключенных договоров; сведения о ряде производителей, поставщиках и потребителей; содержание деловых переговоров и деловых общений; система отдельных производственно-технической и коммерческой документации; результаты опытных работ в сфере информационных и коммуникационных технологий; проведение расчетных операций и проектно-конструкторских работ и др.

Учитывая вышеизложенное, многие современные фирмы предпринимают необходимые меры конфиденциальности коммерческой информации, включая: предварительно определяют список запрещенной коммерческой информации; создают необходимые барьеры разглашения коммерческой информации; ограничивают доступ персонала, пользующиеся соответствующей коммерческой информацией; в правовом порядке оформляются сведения, носящий коммерческую тайну; ряд используемой информации представляется под грифом «коммерческая тайна» и т.д. причем последовательность перечисленных ограничений коммерческой информации распространяется на всех уровнях иерархии внутрифирменного управления.

Коммерческая информация в основном включает сведения о покупателях деятельности предприятий. Основываясь на это, проведем анализ основных показателей деятельности обрабатывающей промышленности республики, представленные в таблице №1. Исследования показали, что в предприятиях обрабатывающей промышленности наблюдаются как положительные, так и отрицательные тенденции. В частности, за 2010-2015 гг. количество предприятий уменьшилось с 1909 до 1778 (93,1%), а количество предпринимателей увеличилось с 9644 до 15711 или в 1,63 раза. Объем выпуска продукции за исследуемый период возрос с 5736 млн.манат до 7880 млн.манат или в 1,37 раза. Причем ежегодные их индексы развиваются стабильно: 109,4%; 107,1%; 105,4%; 105,8%; 102,0%; 107,0%.

За 2010-2015 гг. их доля в общем показателе по экономике увеличилась с 15,9% до 24,3%; количество работников – с 94,7 тыс.чел. до 99,4 тыс.чел.; среднемесячная заработная плата – с 312,9 манат до 514,5 манат или в 1,64 раза; основные фонды – с 4791 млн.манат до 7780 млн.манат или в 1,62 раза.

Однако, за исследуемый период инвестиционная деятельность предприятий обрабатывающей промышленности ослабла и снизилась с 510,2 млн.манат до 482,9 млн.манат (94,5%), а их доля в общей экономике – с 11,9% до 5,7%.

Таблица № 1

Основные показатели деятельности предприятий обрабатывающей промышленности Азербайджанской Республики

Показатели	2010	2011	2012	2013	2014	2015	2015 в % к 2011 г
Количество предприятий	1909	1791	1795	1764	1762	1778	93,1
Количество предпринимателей	9644	10944	12579	12948	14559	15711	1,63 р
Объем продукции, млн.м.	5736	6392	7032	7244	8072	7880	1,37 р
Индексы в % к предыдущему году	109,4	107,1	105,4	105,8	102,2	107,0	-
Доля в общей экономике, %	15,9	14,3	15,3	16,5	20,2	24,3	-
Количество работников, тыс.чел.	94,7	89,3	90,8	101,5	105,2	99,4	1,05 р
В % к предыдущему году	96,1	94,3	101,7	111,8	103,6	94,8	-
Средняя месячная з/п, м	312,9	345,7	388,1	421,8	473,4	514,5	1,64 р
Основные фонды, млн.м.	4791	5174	5623	5977	7352	7780	1,62 р
В % к предыдущему году	104,3	107,1	110,8	107,1	122,1	106,8	-
Инвестиции, млн.м.	510,2	847,9	861,2	888,9	644,6	482,9	94,5
Доля в общей экономике, %	11,9	15,8	14,2	11,9	8,4	5,7	-
Индексы цен в % к предыдущему году	105,1	109,7	101,3	102,0	115,7	91,9	-

Следует отметить, что согласно принятой «дорожной карты» в республике, развитию обрабатывающей промышленности страны обращено особое внимание. Данное направление целиком и полностью совпадает с принятыми мероприятиями по развитию

нефтегазового сектора. Именно от деятельности предприятий обрабатывающей промышленности во многом зависит от удовлетворения потребностей населения отечественными товарами, а также выход их на внешний рынок.

Если же анализировать предприятия обрабатывающей промышленности по экономической сфере деятельности, то и здесь наблюдается аналогичное положение. Например, количество предприятий по производству пищевых продуктов за 2010-2015 гг. снизилось с 409 до 382 (93,3%), а численность предпринимателей увеличилось с 2431 до 4079 или в 1,68 раза. Наблюдается рост объема продукции с 1925 млн.манат до 2547 млн.манат или в 1,32 раза, со стабильными ежегодными индексными показателями: 102,3%; 103,8%; 103,1%; 104,8%; 102,0%; 102,9%. При этом, их доля в общей экономике возросла с 1,5% до 2,5%. Рост и количество работников в предприятиях по производству пищевых продуктов с 15,1 тыс. чел. до 18,8 тыс.чел. или в 1,24 раза, а среднемесячная заработная плата – с 224,0 манат до 352,6 манат или в 1,57 раза.

За исследуемый период стабильными темпами увеличиваются основные фонды с 779,9 млн.манат до 884,2 млн.манат или в 1,13 раза, а вложенные инвестиции – с 27,1 млн.манат до 87,9 млн.манат или в 3,1 раза (см. табл. № 2).

В качестве конкретного предприятия по производству и реализации пищевых товаров нами выбран ОАО «Azersun Holding», являющаяся одним из передовых фирм страны в этой сфере. Созданный в 1991 г. В Азербайджанской Республике, ОАО «Azersun Holding» внес значительный вклад в развитие производства пищевых продуктов, способный удовлетворять не только внутренний спрос населения, но и является основным экспортером продовольственных товаров.

Таблица № 2.

Основные показатели деятельности предприятий по производству пищевых продуктов Азербайджанской Республики

Показатели	2010	2011	2012	2013	2014	2015	2015 в % к 2011 г
Количество предприятий	409	396	427	739	389	382	93,3
Количество предпринимателей	2431	2770	3170	3353	3752	4079	1,68 р
Объем продукции, млн.м.	1925	2108	2575	2516	2597	2547	1,32 р
Индексы в % к пред-му году	102,3	103,8	103,1	104,8	102,0	102,9	-
Доля в общей экономике, %	1,5	1,5	1,5	1,7	2,0	2,5	-
Количество работников, тыс.ч.	15,1	14,6	17,0	18,8	20,6	18,8	1,24 р
В % к предыдущему году	86,8	96,7	116,4	110,6	109,6	91,3	-
Средняя месячная з/п, м	224,0	224,5	229,8	280,0	337,2	352,6	1,57 р
Основные фонды, млн.м.	779,9	786,5	856,4	796,9	857,7	884,2	1,13 р
В % к предыдущему году	106,3	108,9	104,0	103,0	108,5	103,1	-
Инвестиции, млн.м.	27,1	46,5	75,3	160,8	92,4	87,9	3,1 р
Доля в общей экономике, %	0,63	0,87	1,2	2,1	1,2	1,0	-

С этой целью проведен анализ состояния финансовой деятельности ОАО «Azersun Holding» за последние годы (см. табл. № 3). За 2014-2015 гг. активы данной компании возросли с 424,3 млн.манат до 468,2 млн.манат, в том числе долгосрочные активы – с 149,1 млн.манат до 154,3 млн.манат (нематериальные активы; оборудование, строительство, земля; биологические активы; инвестиции, активы по отложенным кредитам), а текущие активы – с 275,5 млн.манат до 313,8 млн.манат (материально-товарные запасы; биологические активы; торговые и дебиторские задолженности; денежные средства и их эквиваленты и др.).

Что касается обязательств компании за исследуемый период, то они также увеличились с 256,5 млн.манат до 286,5 млн.манат, в том числе по долгосрочным обязательствам наблюдается снижение с 93,8 млн.манат до 74,3 млн.манат (долговые средства; обязательства по аренде финансов; отложенные обязательства по финансам и кредитам), а по текущим обязательствам увеличение – с 162,7 млн.манат до 212,2 млн.манат (торговля и другие кредиторские задолженности; долговые средства; отложенные обязательства по финансам и кредитам, и т.д.).

Таблица № 3.

Анализ состояния финансовой деятельности ОАО «Azersun Holding» (тыс.манат)

Показатели	2015	2014
Активы		
<i>Долгосрочные активы</i>		
Нематериальные активы	151,2	156,8
Оборудование, строительство и земля	129986,9	130776,8
Биологические активы	6709,2	5986,3
Инвестиции в дочерние предприятия	267,5	262,5
Инвестиции зависимым предприятиям	2133,7	2293,5
Собственники инвестиций	5179,8	5488,2
Активы по отложенным кредитам	9925,6	4141,3
Всего	154354,4	149110,8
<i>Текущие активы</i>		
Биологические активы	-	89,7
Материально-товарные запасы	212650,5	174461,7
Товарные и другие дебиторские задолженности	59925,0	59513,1

Получение сумм от других сторон	35094,1	32432,4
Всего	313807,8	275156,0
Активы- всего	468162,3	424266,8
Обязательства		
<i>Долгосрочные обязательства</i>		
Долговые средства	74087,8	93530,7
Обязательства по аренде финансов	133,4	101,2
Отложенная прибыль по аренде финансов	87,9	46,7
Отложенные обязательства по налогам	27,9	110,8
Всего	74337,1	93789,5
Текущие обязательства		
Торговые и другие кредиторские задолженности	20503,2	7733,9
Обязательства перед сторонними	130525,8	76358,2
Долговые средства	54476,1	71579,1
Обязательства по аренде финансов	21,4	32,7
Отложенная прибыль по аренде финансов	21,6	21,4
Отложенные обязательства по налогам	6578,5	6800,5
Всего	212126,5	162705,9
Обязательства - всего	286463,5	256495,4

Далее проведен анализ ОАО «Azersun Holding» по прибыли и убыткам за 2014-2015 гг., которые показали, что в целом доходы возросли с 300,0 млн.манат до 309,5 млн.манат, а себестоимость от продаж и услуг снизилась с 228,9 млн.манат до 212,6 млн.манат. В целом, прибыль компании увеличилось с 71,1 млн.манат до 96,9 млн.манат (расходы от продаж и распределение; административные расходы; финансовые расходы; доход от биологических активов; инвестиционная прибыль и другие), а прибыль от налогов снизилась с 19,7 млн.манат до 9,9 млн.манат (налоги от прибыли; годовая прибыль и т.д.).

Следует подчеркнуть, что именно благодаря эффективной деятельности ОАО «Azersun Holding» продовольственный рынок страны может значительно расширится, а также решить ряд серьезных задач экспортно-ориентированной направленности. Для этого необходимо еще более качественно улучшить показатели производственно-коммерческой деятельности и сосредоточить свое внимание на полное удовлетворение потребностей населения страны.

Таким образом, выше нами были проанализированы предприятия республики по производству пищевых продуктов и в качестве примера проведена диагностика ОАО «Azersun Holding».

Далее проведем анализ предприятий по производству строительных материалов, а в качестве примера продиагностируем ОАО «Synergy Group» (прим: занимающейся строительством и производством строительных материалов, наряду с другой деятельностью).

Основные показатели работы предприятий республики по производству строительных материалов представлена в таблице № 4.

Таблица № 4
Основные показатели работы предприятий по производству строительных материалов

Показатели	2010	2011	2012	2013	2014	2015	2015 в % к 2010 г
Количество предприятий	280	224	220	209	230	239	85,3
Индивидуальные предприятия	847	983	1199	1360	1619	1795	2,1 р
Объем продукции, млн.м.	452,2	280,7	323,0	390,2	500,3	431,8	95,5
Индексы в %	90,9	103,9	116,8	121,0	124,6	106,3	-
Доля в общей экономике, %	1,9	0,9	1,1	1,4	1,9	2,1	-
Количество работников, тыс.ч.	9,2	7,3	8,6	10,7	13,2	13,1	1,5 р
Индексы в %	116,5	79,3	117,8	124,4	123,4	99,2	-
Средняя месячная з/п, м	407,7	408,9	481,8	525,1	563,8	574,6	1,4 р
Основные фонды, млн.м.	494,2	532,3	723,9	783,5	1278	1291	2,6 р
Индексы в %	105,6	107,7	156,1	108,5	157,90	102,6	-
Инвестиции, млн.м.	195,2	139,7	26,7	43,3	56,5	37,3	19,1
Доля промышленности, %	4,6	2,6	0,4	0,6	0,7	0,4	-
Индексы цен, %	98,6	100,9	105,4	102,6	98,8	96,0	-

Анализ показал, что за исследуемый период основные показатели работы предприятий по производству строительных материалов значительно снизились: количество предприятий – с 280 до 239 (85,3%); объем продукции – с 452,2 млн.манат до 431,8 млн.манат (95,5%); инвестиции – с 195,2 млн.манат до 37,3 млн.манат (19,1%). в тоже время по ряду других показателей наблюдается рост: индивидуальные предприниматели – с 847 до 1795 (2,1 раза); доля в общей экономике – с 1,9% до 2,1%; количество работников – с 9,2 тыс.чел. до 13,1 тыс.чел. (1,5 раза); среднемесячная заработная плата – с 407,7 манат до 574,6 манат (1,4 раза); основные фонды – с 494,2 млн.манат до 1291 млн.манат (в 2,6 раза).

Однако среди предприятий по производству строительных материалов в республике имеются и успешные, среди которых можно выделить ОАО «Synergy Group» было создано в Азербайджанской Республике в 2010 г. И включает в себя следующие структурные подразделения: 1) ОАО «Synergy Group» - головное предприятие; 2) «AAC» MMC – производство строительных товаров (доля 39%); 3) «Synergy Construction» MMC – строительство (доля 100%); 4) «Azagro» MMC – сельское хозяйство (доля 100%); 5) «B.N.M.» MMC – туризм и гостиничное хозяйство (доля 100%); 6) «Cybernet» MMC – информационные технологии (доля 50%); 7) «Azorchid Hotels» - туризм и гостиничное хозяйство (доля 70%); 8) «Caspian Coast Winery and Wine yards» MMC – виноделие (доля 50%); 9) «Khazar-Turizm» MMC - туризм и гостиничное хозяйство (доля 100%); 10) «Bestpack» MMC – полиграфия (доля 100%); 11) «Caspian Agro» - сельское хозяйство (доля 50%); 12) «Exclusive Dining» MMC – ресторан (доля 100%); 13) «Shamkir City Hotels and SPA» MMC - туризм и гостиничное хозяйство (доля 100%); 14) «Ecotime» MMC – строительные материалы (доля 100%); 15) «Azərbaycan Universiteti» - образование (доля 90%); 16) «Synergy Foundation» - некоммерческая организация (доля 100%); 17) «Synergy Development» MMC – управление недвижимостью (доля 100%); 18) «Synac» LLC – образование (доля 100%); 19) «Synergy Spots» MMC - некоммерческая организация (доля 100%); 20) «Synergy Technics» MMC - инвестиционная компания (доля 100%); 21) «Azerbaijan Global Investments» ASC – инвестиционная компания (доля 32%); 22) «Azerbaijan Fibro Cement» ASC – производство строительных материалов (доля 100%) и др.

За 2014-2015 гг. в целом активы компании возросли с 120,1 млн.манат до 406,2 млн.манат, в том числе долгосрочные активы – с 95,5 млн.манат до 219,3 млн.манат (основные средства; нематериальные активы; биологические активы; инвестиции; кредиты, выданные клиентам; предварительные погашения и др.), а текущие активы снизились с 246,7 млн.манат до 189,9 млн.манат (товарно-материальные запасы; кредиты, выданные клиентам; средства, полученные от банков; дебиторские задолженности; денежные средства и их эквиваленты и другие).

Что касается обязательств компании, то за исследуемый период рост составил с 144,3 млн.манат до 274,5 млн.манат, в том числе долгосрочные обязательства – с 137,8 млн.манат до 176,3 млн.манат (депозиты банков и клиентов; долгосрочные долговые обязательства; отложенные налоговые обязательства на прибыль), а текущие обязательства с 6,5 млн.манат до 98,3 млн.манат (краткосрочные долговые обязательства; долговые кредиты).

Анализ по прибыли и убыткам ОАО «Synergy Group» за исследуемый период показал о росте доходов компании с 16,7 млн.манат до 27,7 млн.манат, а себестоимость товаров и услуг снижена с 26,8 млн.манат до 18,4 млн.манат.

Некоторые снижения наблюдаются по прибыли компании с 10,2 млн.манат до 9,3 млн.манат; убыток от операций – с 64,3 млн.манат до 41,2 млн.манат; убытки в течении года возросли с 66,5 млн.манат до 73,3 млн.манат; убытки собственников головного предприятия снизились с 36,4 млн.манат до 30,5 млн.манат; участников увеличились с 30,2 млн.манат до 45,3 млн.манат.

Специфичность деятельности ОАО «Synergy Group» заключается в том, что занимается не только вопросами производства строительных материалов и товаров, но и выполняет функции, связанные с сельским хозяйством, туризмом и гостиничным хозяйством, информационно-коммуникационными технологиями, инновационно-инвестиционной деятельностью.

Определенные сдвиги наблюдаются и в предприятиях торговли. Только за 2011-2015 гг. количество предприятий торговли (имеющие статус юридического лица) возросло с 20370 до 25935 или в 1,27 раза, а количество рынков и ярмарок сократилось с 128 до 123 (96,1%) и соответственно количество мест в них с 38377 до 36375 (94,8%).

В торговой сфере активное участие принимают предприниматели, численность которых за исследуемый период возрос с 150686 до 201151 или в 1,33 раза. Также наблюдается рост магазинов с 57816 до 61015 или в 1,05 раза; их площадь – с 2808 тыс.кв.м. до 3299 тыс.кв.м. или в 1,17 раза. В тоже время сократилось количество киосков с 5510 до 4145 (75,2%).

Основным недостатком в деятельности предприятий торговли республики является то, что многие действующие магазины не имеют статуса юридического лица. По данным 2015 г., если количество магазинов составило 61015 ед., на предприятие со статусом юридического лица – 25935 или 42,5%. Такое положение приводит к тому, что многие действующие магазины не имеют статуса выхода на внешний рынок, в основном занимаются вопросами купли и перепродажи товаров по более высокой цене.

Естественно, многим мелким и средним магазинам сложно получить статус юридического лица из-за низкой материально-технической базы и объемов розничного товарооборота. Однако выход из этого положения можно найти путем объединения ряда магазинов по территориальному и отраслевому признакам. В этом случае, многие объединенные магазины значительно усилят свою материально-техническую базу и объем розничного товарооборота, и тем самым могут претендовать на статус юридического лица.

ИННОВАЦИОННЫЕ МЕТОДЫ ОБУЧЕНИЯ В ШКОЛЬНОМ И ВУЗОВСКОМ ОБРАЗОВАНИИ

Кулиева Кямаля, Гапбова Севиндж

Азербайджанский Государственный Экономический Университет

Еще с самого начала XX столетия мировая педагогика признаёт, насколько важны и своевременны инновационные реформаторские методы обучения в школьном и вузовском образовании. Часть передовых учёных – преподавателей-методистов продолжает работать над этим важным вопросом и в нынешнее время. В результате последние годы появились школы новых типов – профильные, национальные, гимназии, лицеи и колледжи. Изменения произошли и самой структуре высшей школы. В частности, сложилась такая многоуровневая система, в которой послевузовское образование не препятствует получению основательных знаний в среднем и тем более высшем профессиональном обучении. В данном направлении действуют как некоторые частные вузы, так международные университеты, но основной приоритет в образовании среди высших заведений всё же остаётся за университетами и академиями.

За инновационными методами обучения объективно будущее, потому что они в общем педагогическом процессе предусматривают некоторые ощутимые новшества, революционные цели, методы, равно как формы и содержание обучения и

воспитания. Причём, в этом процессе учёными отмечена совместная деятельность преподавателей и учащихся. Инновации бывают разных видов или уровней: специально спроектированные; заблаговременно разработанные; воссозданные при вновь открывшихся обстоятельствах. Последнее чаще всего даёт о себе знать благодаря усилиям передовых педагогов.

В целях достижения высокого результата процесса обучения очень часто в современной педагогике применяют современные инновационные методы и технологии. Они включают в себя различные формы (активные и интерактивные). Первые предусматривают такую позицию учащихся, которую в своё время выдающийся педагог и психолог Выготский называл «действенным подходом» к обучению. Сам же преподаватель как бы учится вместе со своими учениками на разных уровнях обучения. В процессе преподавания любых предметов (гуманитарных или технических), как правило, используется широкий арсенал вспомогательных средств: компьютеры, тетради, учебники и т.п.

Благодаря указанным методам, учащиеся с большим коэффициентом IQ получают новые знания. Этому содействует и тот факт, что они чаще сотрудничают с другими обучающимися. Манифестируемые нами методы относятся к коллективным формам обучения, при этом материализует определённая группа учащихся, и каждый при этом несёт индивидуальную ответственность за свою работу. Интерактивные современные методы прежде всего способствуют тому, чтобы учащиеся могли бы с инновационным подходом приступить к усвоению новой информации. Естественно, повышается и качество обучения. Этому помогает ряд упражнений, который носит творческий характер. А именно: различные задания для целой группы; ролевые, образовательные, игры деловые, имитация под игры. В последние годы в школах активно практикуют такие виды, как уроки-встречи, уроки-экскурсии. Первые ставят своей целью встречи с людьми творческого труда или специалистами широкого профиля. Вторые направлены на расширение географических или этнографических познаний. Есть и такие занятия, которые непосредственно направлены на творческое саморазвитие учащихся. Это: уроки-спектакли или просмотр фильмов. Активируется также выпуск газет или использование интернета, видеоматериалов, всевозможных наглядных пособий. Кроме того в разряд инновационных методов попадают решения сложных и противоречивых проблем, наиболее острых вопросов и задач. Все вышеуказанные методы обучения в школах содействуют развитию профильного интереса у детей, они призваны обобщать и систематизировать новый материал, обсуждать, дискутировать и т.д. Новые знания в процессе преподавания тех или иных предметов первоначально осмысливаются, затем симптоматично последовательно обрабатываются. В результате навыки применения этих знаний на практике помогают в реализации ценного опыта общения. Одним словом, инновационные современные методы обучения имеют целый ряд преимуществ перед традиционными, так как способствуют скорому умственному развитию ребенка и учат его самостоятельно принимать решения.

Общеизвестно, что центральная задача ВУЗов в наши дни – это подготовка высококвалифицированных специалистов. В главную цель инновационных методов входит в первую очередь умение научить детей мыслить нестандартно, своевременно и гибко реагировать на изменения, которые происходят в нашем нестабильном мире. Среди этих методов наиболее важными и значимыми, на наш взгляд, являются: примат проблемного обучения, которое предусматривает формирование ряда навыков соответственно для постановки и решения проблемных задач. Такие задачи, понятно, не однозначны. Далее, особое внимание современных специалистов приковано к интерактивному обучению, направленному на глубокое и активное усвоение нового материала, развитие навыков и умений решать поставленные преподавателем задачи в комплексном виде. Интерактивный вид деятельности – это прежде всего ролевые и имитационные игры, различные дискуссии, которые помогают моделировать соответствующие ситуации.

Весьма действенным методом надо признать обучение посредством сотрудничества. В наши дни оно чаще всего осуществляется в малых группах. Здесь ставится задача эффективного усвоения материала, выработка способности лучше и эффективнее воспринимать различные точки зрения, умение решать конфликты при совместной работе. При таком подходе, кстати, выявляются и нравственные ценности. Они формируются на основе профессиональной этики, более того, содействуют выработке острого критического мышления, умения отстаивать своё мнение. В итоге выясняется следующее: с помощью всевозможных инновационных методов можно и должно изменить также роль самого преподавателя, носителя знаний и наставника, которые прежде всего в процессе обучения инициирует творческие поиски школьников и студентов.

Итак, от инновационных методов в современной педагогике – один шаг к освоению нестандартного мышления. Он диктует поиск новых задач. Путь этот трудоёмкий, требующий от педагога преподавателя дополнительных физических затрат, конечно же, времени. Но достигнутый высокий уровень обучения – лучшая для него награда. Сюда мы относим привитие интереса к предмету, адекватную оценку учащимися определённого предела для своих умственных возможностей, уменьшение психосоматического напряжения, которое с психологической точки зрения, бесспорно, испытывает учащийся на занятиях, наконец, развитие доверительных отношений между учеником и учителем. Все это достигается посредством так называемой кейс-технологии. Что это означает?

Выделим корень этого термина. В переводе с латинского он звучит, как «казус» [4]. Иные языковеды переводят с английского («case», что означает портфель или чемоданчик). Кейс-технология в процессе обучения – это ряд последовательно исполняемых учебных ситуаций, специально разработанные на основе фактического материала для дальнейшего разбора в границах программных требований на занятиях. Учащиеся осваивают специальную командную работу, иными словами, учатся анализу, умению принимать быстрые, оперативные решения. Сущностью этого метода является изучение сугубо практических ситуаций, которые имели место в прошлом.

Показательно, что в западных СМИ есть нижеследующие названия этих методов: деловые истории; изучение ситуаций; метод «кейсов». В свою очередь в монографиях русских исследователей данный метод характеризуется, как АКС (то есть анализ конкретных ситуаций); кейс-метод; деловые ситуации; ситуационные задачи (источники: работы Й. Уилсона и Дж. Эткинсона в 2001 г.).

Кейс-технология помогает в наши дни квалифицированно организовывать процесс обучения с помощью применения конкретных описаний реальных ситуаций. Кейс-технология предполагает в образовании осмысление обучающимися реальных жизненных ситуаций, отражающих практическую проблему, и соответственно актуализирующих такой комплекс знаний, которые необходимы в ходе решения конкретной проблемы. Причём, в кейсе действия необходимо впоследствии осмысливать или же предлагать специфические способы разрешения. Но в любом случае выработка модели такого действия есть всегда эффективное средство образования и развития профессиональных качеств обучающихся.

Кейс-технология – это своеобразный инструмент, позволяющий применять теоретические знания учащихся к решению практических задач. Это метод на сегодняшний день предоставляет хорошую возможность развивать у студентов умение

внимательно выслушать педагога. Он помогает в самостоятельности мышления, а в дальнейшем учитывает альтернативные точки зрения, аргументированно озвучивая свою. Посредством кейс-технологий учащиеся могут проявить и усовершенствовать свои оценочно-аналитические навыки, а также, повторяем, научиться формам командных работ, поиску наиболее рациональных и оптимальных решений различных проблем.

Кейс-технология – это такой пример, который заимствован из реального бизнеса. Он представляет собой важную ступень информационного процесса, дающего возможность осмысливать сложившиеся ситуации. Считается, что эта технология обязана удовлетворять целому ряду требований. Среди них соответствие четко сформулированным целям; иллюстрация ряда аспектов в экономике. Кейс-технология актуальна и потому содействует развитию аналитического мышления. Метод также предлагает выбор разных вариантов решения задач, располагает их по уровням трудности в усвоении. Наконец, он отображает типические ситуации, что в дальнейшем приводит к рационализаторским решениям в научных дискуссиях.

Отличительными признаками этого метода являются коллективные выработки рациональных решений; наличие ясно поставленной цели; учёт эмоционального напряжения обучающихся; определённая модель социально-экономической системы; несколько вариантов решений и т.д.

В качестве важного интерактивного метода, кейс-технология вызывает в образовании преимущественно позитивные эмоции учащихся. Эта технология реально обеспечивает возможность освоения ими надёжных теоретических познаний и овладение практическими навыками. Она оказывает решающее воздействие на профессионализм обучающихся в целом, способствует их взрослению, формированию позитивных интересов, создаёт дополнительные стимулы к учебе. В то же время кейс-технология в образовании – это ещё и новый образ мышления педагога, своеобразная парадигма, позволяющая обдумывать свои действия, обновляя при этом свой творческий потенциал.

Таким образом, инновационные современные методы обучения открывают новые пути развития школьного и вузовского образования.

ЛИТЕРАТУРА

1. Алексеева Л.Н. Инновационные технологии как ресурс эксперимента // Учитель, 2014, № 3, с. 28.
2. Дебердеева, Т.Х. Новые ценности образования в условиях информационного общества // Инновации в образовании, 2005, № 3, с. 5-13.
3. Загвязинский В.И. Инновационные процессы в образовании и педагогическая наука // Инновационные процессы в образовании: Сборник научных трудов. Тюмень: 2003, с. 8-12.
4. Рапацевич Е.С. Педагогика. Большая современная энциклопедия. Минск: Современное слово, 2005.
5. Сластёнин В.А. Педагогика. М.: Школа-Пресс, 2000.

РОЛЬ НАГЛЯДНЫХ ПОСОБИЙ ПРИ ОБУЧЕНИИ РУССКОМУ ЯЗЫКУ КАК ИНОСТРАННОМУ

Салимова Замина Хафиз
UNEC

Применение наглядности является одним из основных дидактических принципов обучения. На занятиях русского языка в национальной аудитории широко используются следующие виды наглядности: натуральная (показ предметов), графическая (схемы, таблицы), изобразительная (иллюстрации, фотографии, картины, рисунки).

Применяя наглядные пособия, нужно ясно представлять цель, которую они преследуют при обучении русскому языку. Например, показ преподавателем предметов для объяснения семантики новых слов облегчает запоминание их, так как слово связывается у студентов со зрительным восприятием самого предмета.

Наиболее распространенной формой наглядности на занятиях русского языка являются таблицы. Таблицы помогают конкретизировать отвлеченный грамматический материал, конструкции предложений.

Таблицы по русскому языку различаются по своему содержанию (лексические, орфоэпические, морфологические и орфографические, синтаксические и пунктуационные), назначению (сопоставительные, справочные), форме (статичные, подвижные).

Лексические таблицы служат для усвоения значения слов и обогащения словарного запаса обучаемых, для проведения упражнений по активизации изученной лексики в устной и письменной речи. Лексические таблицы могут быть разными по своему содержанию, оформлению и назначению. Они могут, например, представлять собой перечень слов, объединенных определенной темой, например: «Отдых», «Город», «Путешествие», «Экскурсия» и т.д.

Экскурсия

Сколько стоит эта экскурсия?	путеводитель
Во сколько начало?	Нам нужен экскурсовод
Питание включено в стоимость?	Меня интересует
Экскурсия по городу предусмотрена?	Мне нравится эта картина
Это однодневная экскурсия?	этот натюрморт
У нас будет возможность сделать пару фотографий?	музей , выставка
Где я могу купить план города?	картинная галерея
У вас есть брошюра с описанием туров и экскурсий?	
Здесь есть театр?	

Когда и где мы можем встретиться?	
Где я могу купить билет?	
Сколько стоит входной билет?	
Что интересного можно тут еще посмотреть?	
Это слишком далеко, чтобы идти пешком?	

Такая таблица не только расширяет словарный запас студентов, но и позволяет вести работу по грамматике, орфоэпии, орфографии и развитию речи. Так, можно предложить студентам написать сочинение по теме «Экскурсия» с обязательным использованием слов, данных в таблице.

Фонетические и орфографические таблицы служат для совершенствования навыков произношения и правописания русских слов с трудными для студентов национальной аудитории звуками и буквами в разных положениях в слове.

Звонкие и глухие согласные в конце и в середине слова

лут	лук	тетрадки	просьба
пруд	прут	книжка	молотья
молад	молот	сладкий	отдать
лез	лес	узкий	вокзал

В приведенной таблице вопросы орфоэпии тесно связаны с орфографией. В процессе работы по этой таблице сопоставляются парные согласные. Студенты наглядно убеждаются в значении звуков, они усваивают закономерность произношения и правописания согласных в разных позициях.

В грамматических таблицах для иностранной аудитории важно представить суть языковых явлений, облегчающих выяснение и усвоение трудных для обучаемых закономерностей русского языка, применение их в практике русской речи. Грамматические таблицы целесообразно использовать при обучении, например, согласованию прилагательных, местоимений, порядковых числительных, причастий с существительными и т.д.

Таблицы, применяемые на занятиях русского языка, в большинстве своем являются статичными. Могут употребляться подвижные таблицы, в которых слова или части слова, появляются или исчезают.

Справочные таблицы – это таблицы лексические, орфоэпические, орфографические. Они иллюстрируют употребление слов в речи, слова, трудные по произношению, тематически объединенные слова и т.д.

Таблицы-плакаты применяются для иллюстрации грамматического материала в виде связного текста или отдельных предложений, а также могут содержать в себе определенные грамматические обобщения и правила по изучаемой теме.

Таблицы-альбомы могут быть составлены на определенную тему или по всем темам для того или иного класса.

Лото – наглядное пособие занимательного типа. Игра в лото проводится с целью закрепления грамматических знаний студентов, развитие их речи.

К наглядным пособиям по обучению русскому языку относится и раздаточный дидактический материал. Использование карточек дает преподавателю большие возможности для обеспечения индивидуальной и групповой работы по обучению языку в соответствии с уровнем знаний, умений и навыков студентов.

При обучении русскому языку как иностранному широко используются различные схемы. Грамматическая схема – это графическое изображение основных признаков языковых явлений. Схемы отличаются краткостью записи, использованием различных условных обозначений. Схемы используются для объяснения синтаксической структуры предложения, помогают студентам яснее представить взаимные связи слов и частей внутри сложного предложения.

В зависимости от цели и задачи урока при использовании схем студентам даются различные задания: определение темы, которой посвящена схема; составление своих примеров в соответствии со схемой; изображение в виде схемы связи слов в предложении или частей в составе сложного предложения.

В формировании речевых навыков студентов-иностранцев велика роль изобразительно - художественной наглядности, к которой относятся рисунки, картины, открытки. Они облегчают процесс обучения, развивают внимание, активность, наблюдательность, познавательные и творческие способности студентов.

Наглядные пособия могут быть применены на различных этапах обучения русскому языку: при повторении ранее изученного материала, при объяснении и закреплении нового материала, при проведении обобщающе-повторительных уроков.

Применение наглядных пособий на занятиях русского языка не является самоцелью. Наглядные пособия не должны ограничивать, вытеснять или заменять преподавателя: они призваны дополнять его деятельность, расширять его возможности в процессе формирования у студентов соответствующих знаний, умений и навыков. Наглядные пособия нужно использовать в разумном объеме. Возможности использования наглядных пособий в обучении русскому языку как иностранному в иностранной аудитории исключительно велики. Преподаватель должен четко представлять все богатство этих возможностей, чтобы сознательно и целенаправленно применять их в учебно-воспитательном процессе.

